

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

100★

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

EDİTÖRLER

Prof. Dr. M. Ali ÇAKMAK

Dr. Ahmet KARADENİZ

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Taş kırılır, tunç erir ama Türklük ebedidir.

M. Kemal ATATÜRK

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Ekim 2023

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey

October 2023

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kültürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kültür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Kabul edilen yazılar yazara iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. Accepted articles are not returned to the author.

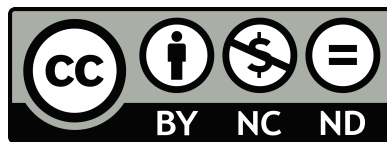
The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŞMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu YerleŐkesi 32260 Isparta

E-Posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

e-ISSN: 2667-5366

SAHİBİ / OWNER

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN (Rutgers University-New Jersey/ABD)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudolph P. MATTHEE (University of Delaware-Newark/ABD)
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Gábor FODOR (Macar Kültür Merkezi/Macaristan)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Halil Can AKGÜN	✕	Onur YILDIZ
Muhammed Emin KOÇAK	✕	Umut YOLSEVER
İsmail Hulusi ŞENYİL	✕	Yağmur DERİN ÜKTEN
Cüneyt GÜNDÜZ	✕	Ayşe ORHON
Ahmet KORKMAZ	✕	Merve YALIMEL
Yiğit Burak ÖZDEN	✕	Ömer GÖK
Semanur OĞUZ	✕	Fatih BOSTANCI
Sena SARAÇ	✕	Ahmet KARADENİZ
Efe OKCU	✕	Arif Ozan ALTUN

MİZANPAJ / TYPESETTING

Özgür TÜRKER	✕	Ramazan ATA
İbrahim DAĞ	✕	Gülşah ŞAHİN

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Mehmet BAYRAM

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ

FARŞA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Kapak tasarımımıza logoları ile katkı sağlayan "Ergenekon Toyu" sayfasına teşekkür ederiz.

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

	Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosc./RUSSIA)		
	Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE) (Emekli)		
	Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)		
	Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi-Elazığ/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)		
	Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)		
	Prof. Dr. Refik TURAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)		
	Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)		
	Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)		
	Doç. Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Alper ALP (Eğitim Müşaviri-Moskova/RUSYA)		
	Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)		

	Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi-Türkistan/KAZAKİSTAN)		
	Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Simonné Piroska PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)		
	Doç. Dr. Szilard SZİLÁGYÍ (University of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)		
	Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)		
	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)		
	Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Dr. Cezmi KARASU (Emekli Öğretim Üyesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
	Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)		
	Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA (Ebu Reyhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)		
	Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Dr. Gábor SZÓLLÓSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)		
	Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)		
	Dr. Khalida DEVRİŞEVA		
	Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)		
	Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)		
	Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)		
	Dr. Mevlüt AKDERE		
	Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)		
	Dr. Zahra ABOLHASSANİA (University of Tehran-Tehran/IRAN)		
	Dr. Zelfira ŞÜKÜRÇİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)		

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

	TR Dizin https://app.trdizin.gov.tr/dergi/TWpNeU5qWT0/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
	Index Copernicus International https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=51823
	International Scientific Indexing (ISI) https://isindexing.com/isi/journaldetails.php?id=8981
 Directory of Research Journal Indexing	Directory of Research Journals Indexing http://olddrji.lbp.world/JournalProfile.aspx?jid=2667-5366
	ASOS Index https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=959
	Scientific Indexing Services https://www.sindexs.org/JournalList.aspx?ID=5840
	İdeal Online https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/dergi/genel-turk-tarihi-arast-rmalar-dergisi/991
	ResearchBib - Academic Resource Index http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2667-5366
	Paperity https://paperity.org/journal/203691/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi

SOSYAL AĞLAR / SOCIAL NETWORKS

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

İD	Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi-Karabük/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Emine DİNGEÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi-Kütahya/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ (Harran Üniversitesi-Şanlıurfa/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Emin ŞİHALİYEV (Nahçıvan Devlet Üniversitesi-Nahçıvan/AZERBAYCAN)		
İD	Prof. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Osman İMAMOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Özgür YILDIZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Vefa KURBAN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Yıldız DEVECİ BOZKUŞ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Abdullah Mesut AĞIR (Batman Üniversitesi-Batman/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Alper BAŞER (Aydın Kocatepe Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Ebubekir GÜNGÖR (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Elvin YILDIRIM (İstanbul Aydın Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Fahri MADEN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Gaybullah BABAYAR (Ali Şir Nevayi Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi- Taşkent/ÖZBEKİSTAN)		
İD	Doç. Dr. H. Hilal ŞAHİN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Kayhan ATİK (Kırıkkale Üniversitesi-Kırıkkale/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Leyla DERVİŞ (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Mehmet MANDALOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Metin MENEKŞE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Murat ÖZKAN (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Mustafa KALKAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Nevzat ARTUÇ (Adıyaman Üniversitesi-Adıyaman/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Reyhan ŞAHİN ALLAHVERDİ (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi-Burdur/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Sıddık ÇALIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Şerife EROĞLU MEMİŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Togay Seçkin BİRBUDAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Umut ÜREN (Kırklareli Üniversitesi-Kırklareli/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TÜRK (Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi-Balıkesir/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Aygül DÜZENLİ (Çukurova Üniversitesi-Adana/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Betül TEZCAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi-Zonguldak/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Ensar MACİT (Atatürk Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Firdevs ÖZEN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi-Kütahya/TÜRKİYE)		

İD	Dr. Öğr. Üyesi Gül Hanım GÖKTAŞ CENGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ŞEN (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi İlhami Tekin CİNEMRE (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYLAR (Bitlis Eren Üniversitesi-Bitlis/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa EĞİLMEZ (Kastamonu Üniversitesi-Kastamonu/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Naime Yüksel KARASU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Oğuz Han ÖZTAY (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi-Van/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Süha KONUK (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi-Erzincan/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Tevfik Orçun ÖZGÜN (Hacettepe Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Üyesi Mohammad Nabi SALİM, (Shahrood Branch, Islamic Azad University-Shahrood/Iran)		
İD	Ar. Gör. Dr. Can Tankut ESMEN (Trakya Üniversitesi-Edirne/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Abdrasul İSAKOV (Uluslararası Tıp Üniversitesi-Bişkek/KIRGIZİSTAN)		
İD	Dr. Hatice KERİMOĞLU		
İD	Dr. Zühre Nur CELEP		

Editörden...

Cumhuriyet'in 100. Yılı Münasebetiyle

Asırlık süre, devletlerin siyasi serüveninde önem arz eden bir süre olarak dikkat çekmektedir. Tarihi kayıtlar; oldukça uzun ömürlü devletler hakkında bilgi aktarırken, siyasi ömürleri bir asır civarında olan devletler hakkında da malumat vermektedir. Türkler, tarihte uzun ve kısa ömürlü pek çok devlet kurmuşlardır. Bu tarihsel sürecin kronolojik başlangıcı, eğitim-öğretim kurumlarımızda genellikle Asya Hun Devleti'nin MÖ 209 tarihinde kuruluşuyla başlatılır. Oysa akademik çevrelerde bu sürecin en azından İskitler (Sakalar) ile başlatılması gereği tartışılmaktadır. Kuşkusuz çetin tabiat şartlarının hüküm sürdüğü Asya bozkırlarında Türklerin mazisi çok daha uzun geçmişe sarı olmakla birlikte, henüz bilim muhiti bu tarihsel derinlik hakkında yeterli belgeye sahip değildir. Türklerin tarihi kayıtlara geçen en az 2500 yıllık tarihi geçmiş olduğu göz önünde bulundurulduğunda bir asırlık zaman dilimi doğal olarak uzun mazinin yanında kısa gibi görünür.

Türklerin uzun tarihleri boyunca kurdukları devletler, her ne kadar farklı adlar altında değişik kişi ve aileler tarafından kurulmuş olsa da aslında birbirlerinin devamı niteliğinde olmuşlardır. Asya Hunlarından itibaren Türk devlet geleneği üzerine kuruldukları tarihî kayıtlardan anlaşılan bu devletlerin; hanedan aile olgusu, devlet meclisi (kurultay), töre gibi teşkilatlanmalarına dayanak oluşturan çok önemli temel dinamikleri vardı. Bu temel dinamikler değişmeksizin, zamanın ve mekânın şartlarına uygun bir şekilde farklı coğrafyalarda ve farklı kültür muhitlerinde kurulan Türk devletlerinde devlet mekanizmasını asırlarca dizayn etmeyi sürdürmüştür.

Türklerin neredeyse tarihleri kadar eski olan batı istikametindeki göç hareketleri, yeni coğrafyalarda yeni kültürlerle tanışmalarına ve kaynaşmalarına vesile olmuştur. Bu yeni coğrafyalardaki hayat şartları ve kültürel ortamlardan etkilenen Türkler, teşkilatçılık vasıfları sayesinde kendi devletlerini kurarak yeni geldikleri mekanların asli unsurlarını da hakimiyetleri altına almayı başarmışlardır. Özellikle İslam'ın kabulü ve İslam medeniyetine intisabın ardından Batı Türkistan'da, Maverâünnehir'de, Harezm'de, Horasan'da ve İran'da kurulan Türk devletleri, geleneksel Türk devlet anlayışını devam ettirmişlerdir. Tıpkı İslam'ın kabulünden önce Türkistan'da kurulan Türk devletleri gibi, İslam'ın kabulünden sonra zikredilen geniş sahada kurulan Türk devletleri de aslında birbirlerinin devamı niteliğinde olmuşlardır.

Türklerin özetlenmeye çalışılan tarihlerinin ve tarihsel süreçte batı istikametindeki göç hareketlerinin en önemli dönüm noktalarından biri Anadolu'nun fethedilerek bir Türk vatanı haline getirilmesidir. Türkleşen ve İslamlaşan Anadolu topraklarında mayalanan Türk devlet geleneği, çok ağır sınamalardan geçerek coğrafyayı vatan yapmayı başarmış ve bu topraklar üzerinde sonsuza kadar varlığını sürdürmeyi hedeflemiştir. Fethinden itibaren birbirinin devamı niteliğinde olan Selçuklu ve Osmanlı hanedan aile fertlerinin idaresinde geleneksel devlet anlayışıyla bin yıla yakın bir süre tarihteki yolculuğunu sürdüren Anadolu Türklüğü, köhne Bizans'ın varlığına son vererek, 15. asrın ikinci yarısından itibaren cihanşümul bir devlet olmayı başarmıştır. Bu başarısını üç asır kadar devam ettirdikten sonra 17. asrın bidayetinden itibaren, Türklüğün en tekâmül etmiş mümessili olan Osmanlı Devleti zayıflama ve dağılma sürecine girmiştir. 19. asırdan itibaren Batı Avrupa'nın emperyal devletleri kurdukları sömürge imparatorluklarına Osmanlı topraklarını nasıl dahil edeceklerini hesap etmeye başlamışlardı. Osmanlı Devleti yöneticileri, asrın başından itibaren bazı düzenlemeler yaparak bu meselenin üstesinden gelmeye çalışmışlar ise de başarılı olamamışlardır. Nihayet 20. asrın başında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti siyasi ömrünü tamamlayarak tarihteki yerini almıştır.

Galip devletler Osmanlı Devleti'nin Balkanlar, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki topraklarını işgal ederken Anadolu'yu da parçalamayı planlamışlardır. Türk milleti bütün olumsuzluklara rağmen, Atatürk'ün liderliğinde bu çirkin istila emeline karşı, *"ya istiklal ya ölüm"* parolasıyla bir bütün olarak mücadele ederek işgalcileri Anadolu topraklarından çıkarmayı başarmış ve galip devletlerle 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması'nı imzalayarak bağımsız bir devlet olmuştur. Bu büyük başarının ardından Atatürk ve kurucu kadro, millet iradesi esasına göre kurdukları yeni bir Türk devletinde, 29

Ekim 1923'te cumhuriyeti ilan ederek, Türk milletinin tarihteki yolculuğuna Türkiye Cumhuriyeti Devleti'yle devam etmesini sağlamıştır.

Türk milletinin, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurarak 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yoluna yeni bir devlet anlayışıyla devam etme tercihi tamamen zamanın ruhuyla ilgili bir durumdur. Söz konusu dönemde dünyanın birçok ülkesinde geleneksel devlet anlayışı terk edilerek millet iradesine dayalı yönetimler tercih edilmeye başlanmıştı. Yaşadığı dünyadaki gelişmeleri yakından takip eden Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türk milleti için en uygun yönetim biçiminin, içi demokrasi ile doldurulmuş cumhuriyet olduğu düşüncesindeydi. Milli mücadelenin zaferle neticelenmesi üzerine hemen yeni Türk devletinin kuruluşu ile ilgili çalışmaları başlatan Mustafa Kemal Paşa, seri inkılaplar sürecinde yakın arkadaşlarının bir kısmından *"...inkılaplar konusunda neden acele ediyoruz, millet benimseyen ondan sonra yapalım..."* şeklinde gelen itirazlara *"...Türk milletinin önünde ne o kadar uzun zaman ve ne de damarlarında boş yere akıtacak o kadar kan var..."* cevabını vermiş ve aynı hızla inkılabı devam etmiştir. Atatürk'ün öncülüğünde kurucu kadro, bir yandan inkılabı gerçekleştirirken diğer yandan İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda ekonomik bağımsızlığın sağlanması için çaba sarf etmiştir. Ayrıca daha milli mücadelenin devam ettiği ortamda Ankara'da toplanan ilk maarif kongresiyle eğitim-öğretim alanında bir seferberlik başlatılmaya çalışılmış, Tevhid-i Tedrisat Yasası'nın kabulü, harf inkılabı ve millet mekteplerinin açılması gibi bir dizi seri adımlarla cehaletin üstesinden gelinmeye çalışılmıştır. Lozan'da çözülemeyen bazı önemli meselelerin çözümü için sabırla yürütülen mesai ise ayrı bir meşgale oluşturuyordu. Bu sabırlı mesai sonunda Türkiye Cumhuriyeti Devleti; Osmanlı Devleti'nden intikal eden borçlar meselesini düzene koymuş, Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmiş, mübadele sorununu çözmüş, Montrö sözleşmesiyle Boğazlar üzerindeki kısıtlamalardan kurtulmuş ve sınırlarını nihai şekline kavuşturmuştur. Bu yoğun mesai ile kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, daha ilk yıllarından itibaren çok partili hayata geçerek cumhuriyetin içini demokrasi ile doldurmak için de çaba sarf etmiş, bu konuda araya İkinci Dünya Savaşı'nın da girmesiyle 1950 yılına kadar arzu edilen başarıya ulaşamamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti siyasi, iktisadi ve içtimai alanda elde ettiği bu önemli başarılarla girdiği çok partili demokrasi sürecinde de başarılarını artırarak devam ettirme gayretini sürdürmüştür. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın ardından oluşan iki kutuplu dünya düzeninde kendine Batı Bloğunda yer bulan Türkiye, liderliğini Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin yaptığı Doğu Bloğunun yanı başındaki konumundan dolayı ciddi sıkıntılara maruz kalmıştır. Bu harici sıkıntılar Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kendi içinde de önemli sıkıntılara sürüklemiş, bu sıkıntıların etkisiyle Türk demokrasisi; ilki 1960 yılında askerî darbeyle, 1971 yılında muhtırayla, 1982 yılında yine bir askerî darbeyle, 1997 yılında yine askeri müdahale ile, 2007 yılında askeri bürokrasinin cumhurbaşkanlığı seçimine müdahalesiyle ve nihayet 2016 yılında da kanlı bir başarısız askerî darbe girişimiyle ağır derecede yaralanmıştır. Ancak bütün bu ağır tahribata rağmen Türk milleti; Ata'sından aldığı direktif doğrultusunda canı pahasına cumhuriyetine ve demokrasisine sahip çıkmayı, bu paha biçilmez emaneti kendinden sonraki nesillere daha sağlıklı bir şekilde emanet ederek ilelebet payidar kılmayı vazife bilmiştir.

Editör

Prof. Dr. Mehmet Ali Çakmak

Gazi Üniversitesi

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi

Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılına ithafen hazırlanan bu sayımızda toplamda 29 araştırma makalesine ve 1 kitap incelemesine yer verilmiştir. Bu sayıda katkılarını sunan yazarlardan Başak KUZAKÇI, antik zamanlardan itibaren Türkistan sahasında ticarete faal rol oynayan Soğdların Karadeniz'in kuzeyinde de etkili olduklarından bahsetmektedir. Kaderlerini büyük çoğunlukla Türk halklarının gelişimiyle birleştirmiş olan bu topluluk Türk Kağanlığı'nın batıya doğru genişlemesiyle

beraber, yaklaşık olarak VI. yüzyıldan itibaren Kürk Yolu'nda etkili olmuşlardır. Yazar maddi unsurlar, tarihî kayıtlar ve etimolojik bağları irdeleyerek bu çalışmayı ortaya çıkarmıştır. Tuba TOMBULOĞLU ve Gaybullah BABAYAR tarafından Kök Türk tarihi açısından oldukça önemli sayılabilecek bir çalışma ortaya konulmuştur. Orta Asya saraylarındaki duvar resimlerinin Kök Türk tarihi açısından irdelendiği bu çalışma görsellerle de zenginleştirilerek ilgililerin istifadesine sunulmuştur. Abdullah ÜSTÜN çalışmasında tarihyazımı türünün merkezinde yer aldığı kaynakların tanıklıkları aracılığıyla VI. yüzyılda Trapezus'u ve onunla kesişimi ile Karadeniz'in güneydoğusu, diğer bir ifadeyle Türkiye'nin kuzey doğusunu gözlemlemeye çalışmıştır. Fuat HACISALİHOĞLU'nun çalışmasında Selçukluların Anadolu'ya yaptıkları seferlerin tanıklarından Ermeni asıllı bir tarihçi olan Aristakes Lastivertsî'nin "Tarih" adlı eserinde Malazgirt Savaşı'na dair kayıtlar değerlendirilmiştir. Eren İZBUL, ticaret tarihinde çok eski zamanlardan itibaren kendisinden söz ettiren Harezmi'nin Orta Çağ'daki durumunun siyasi olaylarla birlikte nasıl şekillendiğine dair değerlendirmelerde bulunmaktadır. Coğrafi konumunun sağladığı avantajla uluslararası ticaretin çok önemli bir güzergahı olmayı başaran Harezmi, savaşların yıkıcı etkisinden nasibini almadığı müddetçe bu özelliğini korumuştur.

Kazım UZUN tarafından Türk tarihinin en önemli membalarından olan İslam kaynakları irdelenerek XII. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde Malazgirt ve çevresi hakkında verilen malumatlar ortaya konulmuştur. Özkan DAYI, çalışmasında İlhanlılar zamanında Nekâbet teşkilatının rolünü ve Seyyidlerin durumunu irdelemektedir. Nakîbu'n Nukabâ adıyla da anılan bu kurum Abbasiler zamanında Seyyid soyundan gelenleri ortaya çıkarmak için tesis edilmiştir. Moğol İstilasından sonra faaliyetleri sekteye uğrayan Nekâbet teşkilatı Abbasilerden sonra da İslam dünyasında faal olmaya devam etmiştir. Fatih YAVUZ, çalışmasında Moğol asıllı bir Orta Asya kavmi olan Cungarların Çin Seddi'nin batısından günümüz Kazakistan'ının sınırlarına kadar uzanan etki alanlarındaki faaliyetlerinin Kırgızlara nasıl yansıdığını gözler önüne sermeye çalışmıştır. Vedat MERAL, Hindistan'da devlet kurmuş olan Babürlülerin Türk gelenekleriyle yerli gelenekleri harmanlayarak nasıl bir kültür varlığı oluşturduklarından bahsettiği çalışmasında Hindistan Türk araştırmaları için referans olacak bir araştırma ortaya koymuştur. Ali KOZAN, Memlük ve Eyyübilerden Osmanlı'ya intikal eden zaviyeler ve vakıfları Urfa özelinde değerlendirmeye almıştır. Sharifa TOSHOVA, çalışmasında Mirza Abdulazim Samî'nin eserinde Rus ordularının Semerkand'ı işgali üzerine yazmış olduğu kayıtları değerlendirerek bu konudaki tartışmalara bir açıklık kazandırmaya çaba göstermiştir. Ruslar tarafından Semerkandlıların gönüllü olarak onlara katılmak istediklerine dair gönderilen mektupları sahtelik, gerçeklik bakımından değerlendirmeye almıştır.

Mevlüt DEDE, Osmanlı Devleti zamanında bir talim ve gösteri sporu olan "Tomak"ı arşiv belgeleri ışığında değerlendirmiştir. Yazar, insanların bu sporla çocukluktan itibaren ilgilendiklerini vurgulamaktadır. Mohammad Ali BANI ISSA, XVI. yüzyıl tahrir defterlerini inceleyerek Aclun Sancağı'ndaki vakıflar ve mülkler hakkındaki çalışmasını ortaya koymuştur. Bu kurumların bölgenin kültürel ve sosyal hayatına etkilerini değerlendirmiştir. Sıddık ÇALIK, Kudüs'teki Özbek ve Hindîler tekkesi üzerine yaptığı çalışmasında tekkelerin rolünü ve tekke-devlet ilişkisini ele almıştır. Özcan OĞUR, çalışmasında Şeyh Şaban-ı Veli Tekke ve kütüphanesinin sosyal hayata etkilerini 5656 numaralı Kastamonu şer'îye sicili ışığında değerlendirmiştir. Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR, Mardin'in Nusaybin ilçesinde yer alan Hamidiye Şehitliği adıyla bilinen mezarlık alanı incelemesi sonucunda Hamidiye Alaybeylerine ait iki mezar taşını birçok yönden değerlendirmeye alarak çalışmasını ortaya koymuştur.

Murat ALANDAĞLI, çalışmasında Fırat Nehri'nin yakınında önemli işlek yollarının merkezinde yer alan XVII. yüzyılın önemli bir yerleşim yeri olan Balis'i tahrir defterlerinden de yararlanarak sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan değerlendirmiştir. Turan AÇIK, çalışmasında Osmanlı Devleti'nde "kerim devlet" uygulaması olarak görülen duâgûyân ve ulufeler meselesini ele almıştır. Yazarın amacı olağanüstü durumlarda Türk devletinin vatandaşlarına karşı ortaya çıkan yardım seferberliğini vurgulamaktır. Şenay YANAR, çalışmasında İran'ın güneyinde Fars eyaletinde 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ortalarında sahneye çıkan Türk dilli ve kısmen Türkleşmiş boyların oluşturduğu Hamse'yi tarihi, coğrafi, kültürel, sosyal ve siyasal yönden incelemiştir. Abdolvahid SOOFİZADEH,

Kaçar Devleti'nin hükümdarı Muzaffereddin Şah'ın, Osmanlı Devleti'ndekine benzer sebepler neticesinde meşrutiyeti ilan etmek zorunda kaldığını vurgulayan bir çalışmaya imza atmıştır. Bu olayın ardından vefat eden Şah'tan sonra yerine geçen oğlu Muhammed Ali Şah, Rus General Liakhov'un da yardımıyla meclisi bombalatarak iktidarının sınırlanmasının önüne geçmiştir. Bu çalışmada yazar meclisin topa tutulma hadisesini irdelemektedir.

Gülнар KARA, "Qing Hanedanı'nın Haraçgüzarlarının Resimleri" isimli albümü inceleyerek Kazaklar ve Kırgızlar hakkında bir değerlendirme yapmıştır. Çeşitli görsellerle de desteklediği bu çalışmasını ilgililerin istifadesine sunmuştur. Tefvik Orkun DEVELİ, çalışmasında 1905 yılında Rusya'da rejime karşı çıkan "Kara Yüzler Hareketi"nin sebep ve sonuçlarını değerlendirmiştir. Ayrıca bu olaylara bağlı olarak 1908'de kurulan Çarlık-Halk Müslüman Cemiyeti'nin faaliyetlerinden de bahsetmektedir. Fuzuli BAYAT, çalışmasında Sovyet Rusya'nın Türkistan sahasında genişleme faaliyetlerine karşı Sufi gruplarının engel olma, milli bilinci ayakta tutma çabalarını değerlendirmektedir. Aybüke GÜZAY, çalışmasında 1942-1943 yılları arasında Almanların Kafkasya işgalini ele almış, Kafkasya şartlarında Almanların ilerleme kaydedememesinden dolayı buldukları yerleri savunma ve bölge halkını yanlarına çekme politikası izlediklerini ifade etmektedir. Ayrıca Almanların Kafkasya'daki siyasi-askerî ve dinî uygulamaları da değerlendirilmektedir. Vecihi Sefa Fuat HEKİMOĞLU ve Zhanabek TASHTANOV, çalışmalarında günümüz Kazakistan sınırları içerisinde yer alan Sayram ilçesinde Sovyet Rusya zamanında yapılan baskıların kapsamını değerlendirmektedir.

Kenan DEMİREL, çalışmasında güney Azerbaycan sahasında Sovyet Rusya'nın içinde olduğu 1945 siyasi olayları ve Tebriz'in özerkliğini ilan edişi üzerine değerlendirmeler yapmıştır. Bayram AKÇA, Atatürk'ün ölümünün yas merasimlerinin Muğla'da nasıl gerçekleştiğini Halk Gazetesi'ne göre değerlendirmiştir. Hasan IŞIK ve Veysel Eren ÖZTÜRK Ankara'nın batısında yapılan sözlü görüşmeler sonucunda söz konusu coğrafyada "İlk Türklere ait geçiş döneminin izleri var mıdır?" sorusuna cevap aramıştır. Gülşah ŞAHİN ise "Annales Okulu ve Türkiye'de Tarih Yazımı" adlı kitabın tanıtımı yapılmıştır.

Editör
Dr. Ahmet KARADENİZ

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı
Özel Sayısı
Ekim 2023

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Special Issue for the 100th Anniversary of the
Republic of Turkey
October 2023

İÇİNDEKİLER
ARAŞTIRMA MAKALELERİ

CONTENTS
RESEARCH ARTICLES

BAŞAK KUZAKÇI

*İpek ve Kürk: Karadeniz'in Kuzeyinde Soğd Varlığı ve
Soğd Ticareti
(MS III-VIII. Yüzyıllar)*

*Silk and Fur: Sogdian Trade and Presence in the North
of Black Sea
(2nd-8th Centuries AD)*

ss. 1-14

TUBA TOMBULOĞLU-GAYBULLAH BABAYAR

*Köktürk Tarihinin Kaynakları Olarak Orta Asya
Saraylarındaki Duvar Resimleri*

*Wall Paintings in Central Asian Palaces as Sources of
Kokturk History*

ss. 15-52

ABDULLAH ÜSTÜN

*Bir Karadeniz Şehrinin Tarihinden Fragmanlar VI.
Yüzyılda Trapezus*

*Fragments from the History of a Black Sea City
Trapezus in VIth Century AD*

ss. 53-66

FUAT HACISALİHOĞLU

*Aristakes Lastivertsi'nin "Tarih" Adlı Eserinde
Malazgirt Savaşı'na Dair Kayıtlar*

*The Records of the Battle of Manzikert in the Piece
"History" by Aristakes Lastivertsi*

ss. 67-74

EREN İZBUL

Orta Çağ'da Hârezm Ticareti

Khwarezm Trade in the Medieval

ss. 75-94

KAZIM UZUN

*İslâm Coğrafyacılara Göre Malazgirt ve
Çevresi*

*Manzikert and its Surroundings According to Muslim
Geographers*

ss. 95-104

ÖZKAN DAYI

*İlhanlılar Zamanında Nekâbet
Teşkilatı ve Seyyidler*

*The Organization of Nakabet and the Sayyids in the
Period of Ilkhanids*

ss. 105-116

FATİH YAVUZ

*Cungarların Türkistan İşgalleri
Döneminde Kırgızlar*

*Kyrgyzs at the Period of the Dzungaria Occupation of
Turkestan*

ss. 117-126

VEDAT MERAL

Bâbürlülerde Eyalet (Sûbe) Teşkilatı

State (Sube) Organization in the Baburids

ss. 127-138

ALİ KOZAN

*Urfa'da Memlük ve Eyyübilerden
Osmanlı'ya İntikal Eden Zâviyeler
ve Vakıfları*

*Zawiyahs and Foundations Transferred to the
Ottoman Empire from the Mamluks and Ayyubids in
Urfa*

ss. 139-148

SHARİFA TOSHOVA

*Devlet Güneşinin Batışa Geçişi:
Mirza Sâmi Yorumunda Semerkant İşgali*

*The Beginning of the Sunset of the State Sun:
Invasion of Samarkand in the Comment of Mirza Sâmi*

ss. 149-162

MEVLÛT DEDE

*Arşiv Vesikaları Işığında Osmanlı'da
Bir Gösteri ve Talim Oyunu/Sporu:
Tomak*

*A Performance and Training Game/Sport in the
Ottoman Empire in the Light of Archive Documents:
Tomak*

ss. 163-174

MOHAMMAD ALİ BANİ İSSA

*XVI. Yüzyılda Tahrir Defterlerine Göre
Aclûn Sancağı'nda Vakıflar ve
Mülkler*

*Properties and Foundations in Ajloun Sanjak
According to Registry Books in the
16th Century*

ss. 175-208

SİDDİK ÇALIK

*Kudüs'teki Özbek ve Hindîler
Tekkesi*

*Uzbek and Indian Tekke in
Jerusalem*

ss. 209-218

ÖZCAN OĞUR

5656 Numaralı Kastamonu Şer'iyе Sicili Işığında
Şeyh Şaban-ı Veli Tekke ve
Kütüphanesi

Sheikh Shaban-i Veli Tekkes and Library in the Light
of The Kastamonu Şer'iyе Registry
Number 5656

ss. 219-244

HAZAL CEYLAN ÖZTÜRKER DEMİR

Mardin-Nusaybin'de Osmanlı Hamidiye
Alaybeylerine Ait İki Mezar Taşı

Two Tombs=Tones of Ottoman Hamidiye Alaybey in
Mardin-Nusaybin

ss. 245-266

MURAT ALANDAĞLI

Varla Yok Arasında Bir Osmanlı Sancağı:
Balis

An Ottoman Sanjak Between Existence and Non-
Existence: Balis

ss. 267-290

TURAN AÇIK

Kerim Devletin Duacıları ve/veya Osmanlı
İmparatorluğu'nda Sosyal Yardım Uygulaması Olarak
Duâgûyân Maaşı

The Benefactors of The Providential State and/or the
Dua Application as Social Aid: Dua Performers'
Salary in the Ottoman Empire

ss. 291-308

ŞENAY YANAR

İran'ın Fars Eyaletinde Hamse Konfederasyonu
ve Oymakları Hakkında Bir
İnceleme

A Study on Hamse Confederation and Tribes in
Fars Province of
Iran

ss. 309-318

ABDOLVAHİD SOOFİZADEH

Kaçarlar Devrinde Meclis'in Topa Tutulması
Hadisesi (1908)

The Bombardment of the Parliament in the Period of
the Qajar State (1908)

ss. 319-328

EMİN ŞİHALİYEV

İran'ın Ermenistan ve Azerbaycan Politikası:
Jeopolitik Realiteler ve Karşılaştırmalı
Analizler

Iran's Armenia and Azerbaijan Policy:
Geopolitical Realities and Comparative
Analysis

ss. 329-340

GÜLNAR KARA

Qing Hanedanı Dönemi Kaynaklarından "Qing Hanedanı'nın Haraçgüzarlarının Resimleri" Albümünde Kazaklar ve Kırgızlar

Kazakhs and Kyrgyzs in the Album Titled "Illustrations of Tributaries of The Qing Dynasty" from Qing Dynasty Sources

ss. 341-356

TEVFİK ORKUN DEVELİ

1905 Rusya'sında Karşı-Devrimcilik: Kara Yüzler Hareketi ve Çarlık-Halk Müslüman Cemiyeti

Counter-Revolutionism in 1905 Russia: The Black Hundreds Movement and The Tsarist-People's Muslim Society

ss. 357-374

FUZULİ BAYAT

Milli Bilincin Taşıyıcıları – Sufi Gruplarının Rus ve Sovyet İşgaline Karşı Ayaklanmaları

Carriers of National Consciousness – Sufi Groups Against Russian and Soviet Occupation

ss. 375-394

AYBÜKE GÜZAY

Kafkasya'da Alman İşgali ve Propagandası (1942-1943)

German Occupation and Propaganda in Caucasus (1942-1943)

ss. 395-408

VECİHİ SEFA FUAT HEKİMOĞLU- ZHANABEK TASHTANOV

Sayram'da Sovyet Reprssiya Politikaları

Policies of Soviet Repression in Sayram

ss. 409-420

KENAN DEMİREL

Sovyetler Birliği'nin 1945 Yılı Güney Azerbaycan Siyaseti ve Tebriz'de Özerkliğin İlanı

The South Azerbaijan Policy of the Soviet Union in 1945 and the Declaration of Autonomy Tabriz

ss. 421-432

BAYRAM AKÇA

Bir Lideri Anmak: Muğla'da Halk Gazetesi'ne Göre Muğla'da 10 Kasım Törenleri (1939-1949)

Memorying A Leader: November 10 Ceremonies in Muğla According to Muğla Halk Newspaper (1939-1949)

ss. 433-444

HASAN IŞIK-VEYSEL EREN ÖZTÜRK

*İlk Türklerin Geçiş Dönemlerine Dair İnançlarının
Günümüz Kuzey Batı
Ankara'daki İzleri*

*Traces Of the First Turks' Beliefs Regarding the
Transitional Periods of Life in Present Anatolia: The
Example of Northwest Ankara*

ss. 445-456

KİTAP İNCELEMELERİ

BOOK REVIEWS

GÜLŞAH ŞAHİN

*Annales Okulu ve Türkiye'de
Tarihyazımı*

*Annales School and Historiography in
Turkey*

ss. 457-460

YAZIM KURALLARI

ss. 461-463.

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 1-14.

Geliş Tarihi–Received Date: 24.09.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İPEK VE KÜRK: KARADENİZ'İN KUZEYİNDE SOĞD VARLIĞI VE SOĞD TİCARETİ

(MS II-VIII. YÜZYILLAR)

 10.53718/gttad.1365436

 BAŞAK KUZAKCI*

ÖZ

Orta Asya ticaretini bütün yönleriyle antik dönemlerden itibaren üstlenen Soğdlar, MS II. yüzyıldan itibaren İpek Yolu boyunca bölgesel ticaretlerini uluslararası hale getirmeye başladı. Çin'de Han hanedanı döneminden itibaren, Orta Asya'nın antik ticaret merkezlerinden Çin sınır şehirlerine oradan da Çin içlerine kadar koloniler vasıtasıyla kompleks ve işlek bir ticaret ağı kurdular. IV. yüzyılda Akhunlar gibi Hun kökenli kabilelerin VI. yüzyıldan itibaren ise Türk Kağanlığı'nın Soğd coğrafyasında bir başka ifade ile Mâverâünnehir'deki hâkimiyet döneminde İpek Yolu'nun doğu güzergâhları boyunca kurulan Soğd ticaret ağı, "Kürk Yolu" olarak da adlandırılan kuzey ticaret yollarına Hazar coğrafyasına ve oradan da Kırım'a kadar uzandı. Soğd ticaret ağının kuzey ticaret güzergâhıyla bağlantısı ve bu coğrafyada Soğd varlığı çeşitli arkeolojik veriler ve bilhassa dönemin hagiografik eserlerinde izlenebilmektedir. MS II-VII. yüzyıllar arasında batı pazarlarının doğu ticaretine açılması özellikle Doğu Roma İmparatorluğu'nda Çin ve Orta Asya mahreçli ticari emtiaya en çok da ipeğe ve ipekli dokumaya yönelik piyasa ortaya çıkması İpek Yolu'nun başat tüccar grubu Soğdların yönünü batıya çevirmesine yol açtı.

Soğd tüccarları Türk Kağanlığı'nın inşa ettiği Pax Turcica sayesinde Asya boyunca güvenli yollar sayesinde ticari güçlerini artırdılar ve kağanlığın diplomatik misyonlarını da üstlenerek bağlantılarını Doğu Roma'ya kadar genişlettiler. Soğdların Doğu Roma pazarlarına ulaşmak için kullandığı ana merkezlerden birinin ise Kerç Boğazı yakınlarındaki Sudak/Suğdak olması ve burada Soğd kolonisinin mevcudiyetini yazılı ve arkeolojik kayıtlar bağlamında muhtemel görünmektedir. Kırım'ın Antik dönemlerde ve Orta Çağ boyunca bozkırdan gelen ticaret güzergâhının nihayetlendiği duraklar arasında olduğuna dair yazılı ve arkeolojik izler söz konusudur. Soğdlar kolonileştiği VI. yüzyılda Hazar coğrafyasını da kontrol eden Türk Kağanlığı'nın batı sınırını teşkil ediyordu. Kırım Sudak'ta Soğd varlığı üzerine etimolojik bağlantıların yanı sıra bölgedeki Hristiyan rahiplerin anlatıları ve kayıtları güçlü kanıtlar sunmaktadır. Nitekim Türk Kağanlığı'nın 570'te ve sonraki yıllarda Doğu Roma'ya gönderdiği Soğdlardan müteşekkil elçilik heyetlerinin diplomatik girişimleri sonrasında tutulan kayıtlarda Karadeniz ve çevresinde Orta Asya ve Soğd kökenli kişi adlarına rastlanılmaktadır. Yine Doğu Roma elçisi *Klikyalı Zemarkos/Zemarchus*, Kırım üzerinden seyahat ederek Türk Kağanlığı'nın liderleriyle görüşmüştür. Türk Kağanlığı hazinesinde biriken binlerce top Çin ipeğini Sasani ticaret yolları üzerinden Batı pazarlarına ulaştırma denemesi başarısızlıkla sonuçlanan Türk Kağanlığı'nın Soğd tüccarları, yeni bir güzergâh oluşturmak için doğrudan Doğu Roma ile temasa geçerek Kuzey ticaret yolunu ipek ticaretinin güzergâhlarından birine dönüştürmeyi hedeflemiştir. Bu ekonomi-politik bağlamında Hazar-Kafkasya ve Karadeniz'in kuzey bozkırları yeni bir ticari canlılık dönemine girmiştir. Soğd ticaret pratiğinin klasik usullerinden biri ticaret üssü inşa etmek yahut mevcut bir ticaret üssünü dönüştürmektir. Buradan yola çıkarak VI. yüzyılda Doğu Roma için Kırım'ın ve spesifik olarak Sudak liman kentinin Türk-Soğd dünyasına açılan bir kapıya dönüştüğü iddia edilebilir. Bu çalışmada, Doğu Roma, Sasani ve Soğd kayıtlarından yola çıkılarak Soğdların Hazar coğrafyası ve Kırım'a ulaşan ticari bağlantıları ve Kırım'daki varlığı, maddi deliller, tarihi kayıtlar ve etimolojik bağlantılar üzerinden irdelenerek Karadeniz ticaretindeki ve kent kültüründeki Soğd varlığı ve etkileri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Soğdya, Soğd, Ticaret, Kırım, Sudak/Suğdak, Türk Kağanlığı.

*Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: basak.kuzakci@yeditepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8730-1898.

İPEK VE KÜRK: KARADENİZ'İN KUZEYİNDE SOĞD VARLIĞI VE SOĞD TİCARETİ (MS II-VIII. YÜZYILLAR)

SILK AND FUR: SOGDIAN TRADE AND PRESENCE IN THE NORTH OF BLACK SEA (2ND-8TH CENTURIES AD)

ABSTRACT

The Sogdians, who have undertaken all aspects of Central Asian trade since ancient times, began to internationalize their regional trade along the Silk Road in the 2nd century AD. Starting from the Han dynasty in China, they established a complex and busy trade network through colonies from the ancient trade centers of Central Asia to the Chinese border cities and from there to the interior of China. In the fourth century, the Sogdians expanded their trade networks under the rule of tribes of Hunnic origin, such as the Akhun/White Huns. Following them, the Sogdian trade network, which was established along the eastern routes of the Silk Road during the domination of the Turkish Khaganate in the Sogdian geography and Transoxiana from the sixth century onwards, extended to the northern trade routes, also called the “Fur Route”, to the Caspian geography and from there to the Crimea. The connection of the Sogdian trade network with the northern trade route and the Sogdian presence in this geography can be traced in various archaeological data and especially in hagiographic works of the period. The opening of western markets to eastern trade between the second and seventh centuries AD, especially the emergence of markets for commercial commodities originating from China and Central Asia in the Eastern Roman Empire, especially for silk and silk textiles, led the Sogdians, the dominant merchant group of the Silk Road, to turn their direction to the west.

Thanks to the Pax Turcica built by the Turkic Khaganate, the Sogdian merchants increased their commercial power thanks to the safe routes throughout Asia, and by undertaking the diplomatic missions of the Turkic Khaganate, they expanded their connections to the Byzantine Empire. It seems possible that one of the main centers used by the Sogdians to reach the Eastern Roman markets was Sudak/Sugdak near the Kerch Strait and the existence of a Sogdian colony there, in the context of written and archaeological records. There are written and archaeological traces indicating that Crimea was among the terminals where the trade route from the steppe ended in ancient times and during the Middle Ages. In the 6th century, when the Sogdians were colonized, it constituted the western border of the Turkish Khaganate, which also controlled the Caspian geography. The narratives and records of Christian priests in the region provide strong evidence and the etymological connection to the Sogdian presence in Sudak, Crimea. In addition, in the records kept after the visits of the embassy delegations consisting of Sogdians sent by the Turkish Khaganate to Byzantium in 570 and in the following years, names of people of Central Asian and Sogdian origin were found in and around the Black Sea. In addition to these, the Byzantine ambassador Zemarchus traveled through Crimea and met with the leaders of the Turkish Khaganate. The Sogdian merchants of the Turkish Khaganate, whose attempt to deliver thousands of rolls of Chinese silk accumulated in the treasury of the Turkish Khaganate to Western markets via the Sassanid trade routes failed, contacted Eastern Rome directly to create a new route. The Sogdians aimed to turn the Northern trade route into one of the silk trade routes. In this economic-political context, the northern steppes of the Caspian-Caucasus and the Black Sea have entered a new period of commercial vitality. One of the classic methods of Sogdian trade practice was to build or convert an existing trade base. Based on this, it can be claimed that Crimea, and specifically the port city of Sudak, became a gateway to the Turkish-Sogdian world for the Eastern Romans in the sixth century. In this study, based on Byzantine, Sassanid, and Sogdian records, the commercial connections of the Sogdians reaching the Caspian geography and Crimea and their presence in Crimea will be examined through material evidence, historical records, and etymological connections, and the Sogdian activities and effects in the Black Sea trade and urban culture will be discussed.

Keywords: Sogdiana, Sogdian, Trade, Crimea, Sudak/Sugdak, Turkish Khaganate.

GİRİŞ

Yunan Sophronius'un MS IV. yüzyılda çevirdiği Hironymus'un *De Viriis Illustribus* adlı eser Havari Andreas/Andrew'in Karadeniz'in güneyi ve kuzeyine yaptığı yolculuklar hakkında bilgi veren erken kaynaklardandır. Andreas'ın menkıbesine göre Ansara Kalesi ve Phasis/Fasis (Rion) Nehri arasındaki büyük Sivastopol şehrinde İskitlere, Soğdlara ve Sakalara vaaz vererek onları Hristiyanlığa davet etti.¹ Söz konusu eserde “Sogdian/Soğd” etnonimine rastlanmasız izaha muhtaçtır. St. Andreas'ın menkıbesinin versiyonları MS V. yüzyılda Kıbrıslı St. Epiphanus ve onun çalışmasını ana referans olarak MS IX. yüzyılın başında Keşiş Epihanus tarafından kaleme alındı. Bu iki versiyonda ise Havari Andreas İberlerin, Alanların, Suselerin, Fustların mukim olduğu Phasis Nehri, Ansara Kalesi arasındaki Büyük Sivastopol şehrinde Sakalara, Kosogdianlara, Gorsinianlara vaaz vererek onlara İncil'i anlattı. Söz konusu versiyonlarda Soğd etnonimi “Kosogdian” olarak ifade edildi.²

¹ V. G. Vasilevskiy, “Hojdeniye apostola Andrey a stranu Mirmidonyan”, *Journal of the Ministry of National Education*, S. 189, 1877, s. 157-185; V. G. Vasilevskiy, *Trudi*, C. 2, St. Petersburg 1909, s. 213-295.

² Vasilevskiy, *age*, s. 226, 266.

V.G. Vasilevskiy, o dönemin metinlerinde kullanılan Sivastopol civarındaki Soğd ifadesinin hatalı kullanıldığı görüşündedir.³ St. Andreas'ın Karadeniz'in kuzeyindeki misyonuna dair detaylı anlatıda onun Salanya (muhtemelen Alan toprakları) ve Avasgia (Abhazya) bölgesinde dolaştıktan sonra Sivastopol'da vaaz verdiği belirtilir. St. Andreas'ın yolculuğunda karşılaştığı grubu Soğd olarak ifade etmesi genellikle Doğu Roma edebi geleneği bağlamında izah edilir. Örneğin, Kuban Nehri civarında mukim Sagin denilen etnik-bölgesel birlik, Doğu Roma geç dönem edebi geleneğine göre Keşiş Epiphanius'un IX. yüzyılın başında kaleme aldığı *The Life of Saint Andrew* adlı eserde "Soğd-Suğd" şeklinde yer alır.⁴ Nitekim, MS IX. yüzyıl tarihli *The Ravennatis Anonymi Cosmographia* Karadeniz'in kuzeyinde aynı bölgede "Sugdabon" isimli grubun yaşadığını kaydeder.⁵

Karadeniz'in kuzeyinde bilhassa Kuban deltasındaki grupların Soğd-Suğd isimlendirilmesi VIII-IX. yüzyıl Doğu Roma yazımında yaygın bir yaklaşım olarak görülmektedir. Elbette bu geleneğin en dikkat çekici kısmı MS 212'den itibaren Kırım'daki antik Grek yerleşiminin "Sugdial/Sudak" adıyla kaydedilmesidir. Grek Ortodoks Kilisesi'nin anlatısına göre kent, piskopos St. Stephan'ın gayretiyle 787'de düzenlenen Kilise Sinodu'na dahil olarak Hristiyanlığa geçti.⁶

Kuzey ve Batı Kafkasya'dan geçen İpek Yolu'nun kuzey kolunda Doğu Roma pazarlarına ulaşan güzergâhta bulunan Buhara ve Semerkant'ta Soğd tezgâhlarında üretilen MS VII-IX. yüzyıla tarihlenen ipek dokumalar, Konstantinopol ve Avrupa pazarlarında büyük talep gören ürünlerdi. Kuzey Kafkasya'da erken Orta Çağ dönemine ait dokuma türünde buluntular arasında ithal ipekli dokumalar diğer ithal eşyalara oranla büyük ağırlığa sahipti. Buradan hareketle Soğd dokumasının kuzey ticaretindeki ve Doğu Roma pazarlarındaki yeri anlaşılmalıdır.⁷ MS VI. yüzyılda Sasanilerin Çin ipek (*metaxa*) ticaretine uyguladığı monopolist yaklaşım ve düzensiz vergi talepleri nedeniyle Doğu Roma, Sasanilerin çevresinden dolaşarak Orta Asya ile doğrudan bağlantı kurma politikası güttü. Bu dönem Soğdların İpek Yolu'nda doğu-batı istikametinde ekonomik üstünlük elde ettiği ve Çin ipeğini seri üretimle batı pazarlarına açma girişimini başlattığı dönemle tesadüf etti. Nitekim her iki taraf Sasanilerin katı ekonomik tedbirlerini aşmak için yeni bir ticaret rotasına yani Kuzey Kafkaslara yöneldi.⁸ Bu nedenle, Sudak kenti bu ticarete ana antrepolardan biri olarak yükselmeye başladı. Söz konusu kara ticaret güzergâhında Soğdların, Semerkant ve Buhara kervanları muhtemelen Aral Gölü boyunca kuzeye ilerleyerek, İtil Nehri'nden Kafkasya coğrafyasına ve oradan da Karadeniz kıyılarına varmaktaydı. Böylece Sudak gibi ticaret kolonisi görünümündeki limanlardan Doğu Roma pazarlarına ulaşmak oldukça kolaydı. Nitekim ticaret için olmasa da Menander, Doğu Roma İmparatorluğu ve Türk Kağanlığı arasındaki Türk tarafını Soğdların temsil ettiği, ipek ticaretiyle bağlantılı mekik diplomasisinde aynı rotayı diplomasi yolu olarak tarif eder.⁹

Kuzey Kafkasya'da bulunan Soğd ipeklerinin miktarı, bu güzergâhın gelişkin, iyi organize edilmiş ve düzenli olarak işlediğine işaret etmektedir. Bu yoğun ticaretin düzenli ve işlek halde tutulabilmesi söz konusu bölgede sürekli Soğd varlığını zorunlu tutmaktadır. Bu ortamda Soğdların kendi ticaret düzenlerine uygun olarak Karadeniz'in doğusunda Doğu Roma sınırında yeni bir ticaret kolonisi, üssü inkişaf ettirmesi oldukça muhtemeldir.¹⁰ Soğdların MÖ. II. yüzyıldan itibaren Çin'e ulaşan ticari bağlantılarına dair edebi, arkeolojik ve dokümanter kayıtlar mevcut olmasına karşın, Ceyhun Irmağı'nın ötesinde, kuzey coğrafyasında ticari varlıklarına ve ticaret ağlarına dair MÖ. II-I. yüzyıllara dair kanıtlar oldukça dağınık ve eksiktir.

Arkeolojik veriler içinde Soğdların Çin'den taşıdığı en değerli ticari ürünlerden ipek ve Soğd zanaatkarların dokuma örnekleri oldukça nadirdir. Ancak dayanıklı objeler, Roma-Akdeniz dünyasına ait bronz heykelcikler, Mısır üretimi seramik boncuklar, Baktriya'nın kuzeyinde, Soğdya'da, Harezm, Fergana ve Uruşene'de bulunmaktadır.¹¹ Buna mukabil aynı döneme ait Orta Asya mamulü çeşitli objeler Karadeniz'in kuzeyine Deşt-i Kıpçak'a kadar ulaştı. Soğdya kökenli yahut Orta Asya kanalıyla ulaşılabilen Karadeniz'in kuzeyindeki objelere ise büyük oranda, takribi olarak MS I. yüzyıla tarihlenen mezar kalıntılarında tesadüf edildi.¹²

³ V. G. Vasilevskiy, "Hojdeniye apostola Andrey a v stranu Mirmidonyan", s. 157-172.

⁴ A. V. Gadlo, "K etničeskoj istorii adıgskih plemennih obedineniy (sagim-şegaki)", XIII. "Krupnov Readings" on the Archeology of the North Caucasus, Maykop 1984, s. 70-72.

⁵ Vasilevskiy, *Trudt*, s. 228.

⁶ Gadlo, "K etničeskoj istorii adıgskih plemennih obedineniy (sagim-şegaki)", s. 70

⁷ A. A. İerusalimskaya, "O severokavkazskom "Şelkovom puti" v rannem srednevekovje", *Sovetskaya Arheologiya*, S. 2, 1967, s. 59-78; A. A. İerusalimskaya, *Velikiy şelkoviy put i Severny Kavkaz*, Publication of the State Hermitage 1972, s. 14.

⁸ İerusalimskaya, *age*, s. 72.

⁹ Menander, *The History of Menander Guardsman*, ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 17, ed. ve çev. Roger C. Blockley, Francis Cairns Yayınları, Liverpool 1985, s. 111-115; İerusalimskaya, *Velikiy şelkoviy put i Severny Kavkaz*, s. 3.

¹⁰ İerusalimskaya, *age*, s. 71-72.

¹¹ B. A. Litvinskiy, *Mogilniki Zapadnoy Ferganı III, Ukraşeniya iz mogilnikov Zapadnoy Ferganı*, Nauka, Moskva 1973, s. 128-152; T. A. Şerkova, *Egipet i Kuşanskoe tsarstvo (torgovje i kulturne kontakt)*, Izdvo "Nauka", Moskva 1991, s. 64-74; B. Ja., Staviskiy, "Central Asia, Mesopotamia and the Roman World: Evidence of Contacts", A. Invernizzi (ed.), *In the Land of the Gryphons: Papers on Central Asian Archaeology in Antiquity*, Le lettere, Florence 1995, s. 191-202.

¹² A. Simonenko, "Chinese and East Asian Elements in Sarmatian Culture of the North Pontic Region", *Silk Road Art and Archaeology*, S. 7, 2001, s. 53-72.

İPEK VE KÜRK: KARADENİZ'İN KUZEYİNDE SOĞD VARLIĞI VE SOĞD TİCARETİ (MS II-VIII. YÜZYILLAR)

Ceyhun Nehri'nin kuzeyi Soğdya coğrafyası ve Karadeniz'in kuzeyi arasındaki ticari bağlantıya dair arkeolojik kalıntıların yanı sıra dönem kaynaklarından da veriler devşirmek mümkündür. MS II. yüzyılın ilk yarısına dair *Hou Han shu*¹³, MS III. yüzyıla dair Çin kaynağı *Wei lüe*¹⁴, Soğd coğrafyasının etki sahasını, ticaret ağlarını Roma İmparatorluğu'nun Karadeniz'in kuzeyindeki sınırlarına kadar genişletir: “*Yancai Krallığı (Geniş Bozkır), Kangju*¹⁵ halkıyla aynı geleneklere sahiptirler. Batıda Daqin¹⁶ ile güneybatıda ise Kangju ile sınırdır”.¹⁷ *Hou Han shu*'da benzer ifadelerle coğrafyayı tanımlar: “*Yan yahut Yancai Krallığı'nın (Geniş Bozkır) adı Alanliao Krallığı olarak değiştirildi. Başşehri Di*¹⁸’dir. İklimi yumuşaktır. Çam, Privet Ağacı ve ‘beyaz çimen’¹⁹ bol miktardadır. Kıyafetleri ve hayat tarzları Kangju halkıyla aynıdır. Kangju’ya haraç olarak kürk gönderirler”.²⁰

Alan ve Soğdya arasındaki bu bağlantı Soğd nüfuz alanının kuzey ticaret yollarına uzandığını ortaya koymaktadır. Çin kaynaklarının yanı sıra Greko-Roman kaynaklarında Karadeniz'in kuzeyinde yürütülen *lapis lazuli* ticaretinin Soğdya bağlantısı işaret edilmektedir. Pliny the Elder'in MS I. yüzyılda kaleme alınan *Natural History* eserinde lapis lazuli (iaspis/cyanos) taşının değerinden bahseder ve mavi renkli bu taşın en iyi cinslerinin Soğd sahasında bulunduğunu ifade eder.²¹ Dönem itibarıyla lapis lazulinin doğal ticaret güzergâhı Soğdya'dan geçirdi. Taşlar buradan Karadeniz'e ve Çin yönüne sevk edilirdi. Lapis lazuli ticaretinde de Zereşan Vadisi'nden kuzeye yönelen ticaret yolunun aktif olduğu belirtilmelidir.²²

1. Kafkasya ve Karadeniz'in Kuzeyinde Soğdlar

Soğdların Türk Kağanlığı'nın diplomatik temsilciliğini üstlendiği VI. yüzyılın ikinci yarısında Soğd tüccarının bağlantılarının da katkısıyla Asya, Karadeniz ve Kafkasya ticareti de canlanmaya başladı. Sasanilere karşı Karadeniz/Kırım, Kafkasya pazarlarına oradan da Doğu Roma piyasasına ulaşmak isteyen Soğd ticaret zihniyeti mevcut ekonomi politik çerçevesinde uzun geniş ilişkiler tesis etmek için harekete geçti. Doğu Romalı Menander Kroniği'nde tafsilatlı anlatılan Türk Kağanlığı'nın Soğd elçilik heyetleri vasıtasıyla politik ve ticari münasebetlerin kuvvetlendiği malumdur. Bu bağlamda Soğdların Kırım civarında ticaret yürüttüğü ve Doğu Roma pazarlarına Asya ürünlerinin Sudak ve Kırım üzerinden taşındığı ortaya çıkmaktadır.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun İpek Yolu ticaretine yönelik ilgisi MS VI. yüzyıldan itibaren yoğunlaştı. Çin'in batı sınırındaki Soğd ticaret kolonilerinden Paykend, Semerkant ve Buhara'ya getirilen ve çoğunluğu ipekten mürekkep ticaret emtiası Soğd tüccarları tarafından Doğu Roma pazarlarına ulaştırılıyordu. Doğu Roma'nın İpek Yolu'na yönelik bu ilgisinin arkasında ise o dönemde şiddetlenen Sasani-Doğu Roma politik ve ekonomik rekabeti yatmaktadır. Ayrıca Doğu Roma, V-VI. yüzyıllarda Anadolu ve Suriye topraklarında Çin'den elde ettiği ham ipek ve Orta Asya kökenli Soğd dokumaları örneğinde ipekli kumaş üretimine yönelik yerel girişimler de başlattı. Elbette ipek böceği yetiştirme ve dokuma teknikleri henüz çok tafsilatlı bilinmediğinden İpek Yolu üzerinden getirilen ham ipeğe yönelik talep yüksekti ve Soğd tüccarının bu ticaretteki rolü kilit önemdeydi.

Doğu Roma'nın İpek Yolu emtiasına yönelik talebinin yükseldiği VI. yüzyılda bu güzergâhın merkezinde ve kuzeyinde Sasaniler kuvvetli bir kontrol sistemi ve hâkimiyete sahipti. İpek Yolu'nun merkez güzergâhı doğrudan Sasani-Pers topraklarından geçiyordu. Kuzey güzergâhı ise Kafkasya Dağları'ndan Doğu Roma sınırlarına ulaşıyordu. Ancak bu güzergâh üzerinde de yerleşik Sasani garnizonlarının daimî kontrolü söz

¹³ Hou Han shu, bölüm 88, s. 2920.

¹⁴ Eser resmi Çin tarihleri arasında sayılmaz, MS. 239-265 arasında vakanüvis/resmi saray tarihçisi olmayan Yu Huan tarafından terkip edilmiş, bir takım ilave ve şerhlerle 429'da Pei Songzhi tarafından *Songuo zhi* adıyla basılmıştır; bk. Endymion Wilkinson, *Chinese History. A manual*, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts 2000.

¹⁵ Takribi olarak M.Ö. II. yüzyılda Orta Sir Derya havzasında Afrasyab/Semerkand merkezli teşekkül eden ve Semerkand'ın merkezi konumu ve zengin ticaret ağları sayesinde kısa sürede Zereşan Vadisi'ndeki bir başka ifade ile Soğd coğrafyasındaki diğer kent devletleri üzerinde hakimiyet kuran hanedandır; Étienne de La Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, çev. James Ward, Brill Press, Leiden 2005, s. 29-39; L. Bertille, “New Insights into Sogdiana during the Classical Period (from the end of the 4th c. BCE to the 3rd c. CE)”, *Iran*, C. 60, S. 1, 2022, s. 46-64.

¹⁶ Çin Kaynaklarında Roma İmparatorluğu'nu tanımlamak için kullanılır; Krisztina Hoppál, “Chinese Historical Records and Sino-Roman Relations: A Critical Approach to Understand Problems on the Chinese Reception of the Roman Empire”, *RES Antiquitatis*, S. 1, 2019, s. 63-81.

¹⁷ Sanguo zhi, bölüm 30, s. 862, çev. Edouard Chavannes, “Les pays d'Occident d'après le Wei lio”, *T'oung pao* C. 2, S. 6, 1905, s. 558-559.

¹⁸ Muhtemelen yerel bir ismin bozulmuş suretidir ancak kelime anlamı itibarıyla “dicheng” kökenlidir ve surlu bölge/duvarlı yer demektir.

¹⁹ Bildirgin otu yahut kurtboğan olarak bilinen bu ot, tıbbi bitkiler arasındadır. Asya'da bilhassa Çin'de yaygınlıkla kullanıldığından dolayı bölgenin ticari değeri yüksek ürünleri arasında sayıldığı düşünülmektedir. Bu bitkinin tıbbi kullanım alanı hakkında bkz. Karma Yeshi, Phurpa Wangchuk, “Aconitum napellus (Monkshood)”, *Exploring Poisonous Plants: Medicinal Values, Toxicity Responses, and Therapeutic Uses*, Husen, Azamal, (ed.). CRC Press, Florida 2023, s. 101-112.

²⁰ John E. Hill, *The Western Regions according to the Hou Hanshu The Xiyu juan “Chapter on the Western Regions” from Hou Hanshu*, Second Edition (Extensively revised with additional notes and appendices); <http://depts.washington.edu/silkroad/texts/weilue/weilue.html>. (Erişim Tarihi: 08.06.2023)

²¹ Pliny the Elder, *The Natural History of Pliny*, çev. John Bostock, Henry Thomas Riley, Kitap XXXVII, Bölüm 38, Bohn's Classical Library, London 1855, s. 119;

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D37#note-link269> (Erişim Tarihi: 13.07.2023)

²² Vaissière, *age*, s. 40-41.

konusuydu. Doğu Roma'nın Kafkasya geçitlerinde Sasani sınır birliklerine haraç ödemeyi reddetmesi üzerine, VI. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Roma-Sasani savaşları başladı.

Doğu Roma, oldukça kârlı dış ticaretini tehdit eden bu çatışma ortamında Pers baskısını kırmak, Orta Asya ve Çin ticaretini kuvvetlendirmek amacıyla çeşitli diplomatik girişimler başlattı. Bunlar arasında yine Soğdlar aracılığıyla Türk Kağanlığı ittifakı oldukça önemlidir. İstemi Yabgu'nun (Sizabul) Batı'daki yönetimi esnasında kağanlık sınırları Kafkasya Demirkapı'ya ulaştı ve Türk Kağanlığı, Doğu Roma-Sasani çatışmasının ortasında oldukça stratejik bir pozisyon elde etti. Buna göre Doğu Roma İmparatoru II. Justinus döneminde diplomatik görüşmeler Soğdların ipek ticareti için yeni pazarlar arayışına bağlı olarak gelişti. Türk Kağanlığı'nın Çin'den elde ettiği yıllık 100.000 topu aşan ipeği yeni pazarlara ulaştırmak isteyen Türk Kağanlığı'nın tüccarları ve diplomatları Soğdlar, liderleri Maniakh nezaretinde öncelikle Sasanilere, ellerindeki ipeği satmak için bir elçilik heyeti yolladı. Ancak Sasani imparatoru, heyetin önünde ipekleri yaktırarak onların ticaretine engel olacağını bildirdi. Türk Kağanlığı Sasanilerin tehditlerine karşı bilhassa Orta Asya'da Akhun kontrolündeki toprakları ele geçirerek doğrudan Sasanilerle sınır komşusu haline geldi ve İpek Yolu üzerindeki hâkimiyet alanını batı ve kuzey istikametinde genişletti. Türk Kağanlığı'nın Sasanilerle gergin münasebetleri Doğu Roma-Türk diplomatik ilişkileri için de başlangıç noktasını teşkil etti. Esasında Türk Kağanlığı ve Soğdlar, kervan ticareti vasıtasıyla Çin-Orta Asya arasındaki ipek ticaretine aşinaydı. Ancak Doğu Roma diplomasisi Soğdlara ve onların hamisi Türk Kağanlığı'na Karadeniz'in kuzeyinde yeni ticaret alanları yarattı. Böylece Sudak kenti bu ticaretin merkezinde yükseldi. Nitekim 568'de Doğu Roma'ya ulaşan ilk elçilik heyeti kuzey rotasını izleyerek, Kafkasya üzerinden Konstantinapol'e ulaştı. Maniakh liderliğindeki Soğd elçilik heyeti değerli armağanlar, ipek dokumalar ve İstemi Yabgu'nun mektubuyla II. Justinus'un sarayına vardı. Doğu Roma ile ittifak sayesinde hem Sasanilere karşı üstünlük kurmayı hem de ipeği Doğu Romalılara doğrudan satmayı hedefleyen İstemi, ittifak teklifinde bulundu. İstemi'nin teklifleri II. Justinus tarafından da kabul gördü.

568'deki girişim Sasanilerin doğrudan Doğu Roma'ya ipek satmasını engellemesinin yanı sıra Batı Türk Kağanlığı'nın kuzey sınırlarında yeni bir ticaret alanı yükseltti.²³ Mütakabiliyet ilkesi çerçevesinde Klikyalı Zemarkos liderliğinde Doğu Roma elçilik heyeti Karadeniz'in kuzeyinden Kafkasya'yı aşarak Batı Türk kağanı İstemi Yabgu'ya gönderildi. Theophanes Byzantios, Efesli John ve Menander eserlerinde bu elçilik seyahatini detaylı surette tasvir eder. Doğu Roma heyeti Batı Türk Kağanlığı tarafından hüsük kabul gördü ve Sasanilere karşı ortak politikalar bu görüşmede planlandı. Maniakh'ın liderliğindeki Soğd diplomasisi için Asya-Doğu Roma ticaretinde ulaşım maliyetlerini ve ticaret risklerini karşılamaya değer yegâne emtia ise Çin İpeğiydi.²⁴

Batı dünyasının en büyük tüketim merkezi Doğu Roma'nın da başlıca talebi ipek üzerineydi ve Soğdların elinin altında Çin'den Türk Kağanlığı'na haraç olarak gönderilen çok büyük miktarda ipek mevcuttu. Soğd tüccarının Doğu Roma pazarlarına ulaşması Sasani engeli nedeniyle ancak iki ana rotadan mümkündü; Batı Kafkasya ve Kırım.²⁵ Nitekim Kırım Türk-Soğd elçilik heyetinin ve mütakabiliyet esasına göre yollanan Doğu Roma heyetinin ana geçiş noktalarından biriydi.²⁶ 579'da Türk Kağanlığı'na gönderilen elçi Valentinus, Herson üzerinden Kafkasya rotasını kullandı. Doğu Roma'nın Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkasya'da Türklerin etkinliğini artırmasını tehlikeli görmesi üzerine Sasanilerle yaklaştığı döneme tekabül eden bu elçilik heyeti İstemi Yabgu'nun aynı tarihte vefat etmesi üzerine oğlu Turxanthus/Turksantos tarafından karşılandı. Türk-Şad murahhas heyetinin başkanı Valentinus'u ağır sözlerle itham ederek Doğu Roma'nın bölgedeki bütün aleyhte faaliyetlerini sıraladı. Bu heyetin dönüşünden hemen sonra Türk Kağanlığı Kırım üzerine sefer düzenleyerek 579'da Karadeniz'in kuzeyindeki Kerç gibi stratejik ticaret limanlarını ele geçirdi.²⁷ Söz konusu gelişmeler, Soğdların ticari hedefleri ve genişleyen Hazar ticaret ağları bağlamında düşünüldüğünde Türk Kağanlığı, Doğu Roma ve Sasani ilişkileri siyasi-askeri yayımlacılığın ötesinde Doğu-Batı ticaret güzergâhının kontrolü üzerine güçlü rekabetten bağımsız düşünülemezdi. Türk Kağanlığı'nın diplomasi ve ticaret politikasının belirlenmesinde ağırlıklı rolleri olan Soğdlar, Karadeniz'in kuzeyine ulaşan ticareti de üstlendiler.²⁸

Soğdların Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyindeki varlıklarının somut verileri arkeolojik materyallerdir. Soğd ticaret paterninin önemli unsurlarından "y'sdh", *Zandanjī* denilen Buhara çevresinde dokunan pamuklu-ipekli dokuma kalıntıları Kafkasya ticaret yolları üzerinde keşfedildi.²⁹ Bahsedilen türde dokuma Soğd dokuma tekniğine mahsus olmasına karşın emtiayı taşıyanların kimliği hakkında doğrudan ve kesin sonuçlara varılmasını da

²³ Heleanor B. Feltham, "Justinian and the International Silk Trade" *Sino-Platonic Papers*, S. 194, 2009, s. 30-31.

²⁴ Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, C. 3, S. 1, 2014, s. 113; Menander, *The History of Menander Guardsman*, s. 111-112.

²⁵ Menander, *age*, s. 171-173.

²⁶ Denis Sinor, "Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı" çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, İletişim Yayınları, Ankara 2002, s. 406-407.

²⁷ Menander, *age*, s. 171-183; Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütuhatına Kadar Maverânnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II – M.S. VII. yy.)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984, s. 117; Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, C. 3, S. 1, 2014, s. 113-115.

²⁸ İerusalimskaya, *age*, s. 59-78.

²⁹ Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, s. 238-239.

İPEK VE KÜRK: KARADENİZ'İN KUZEYİNDE SOĞD VARLIĞI VE SOĞD TİCARETİ (MS II-VIII. YÜZYILLAR)

mümkün kılmaz. Bu bağlamda Kafkasya coğrafyası hakkındaki dönemin ana kaynaklarına başvurulması bölgedeki ticari etkinliği ve tüccarları müşahhas hale getirmek için önemlidir. *Coğrafya* isimli eserini VII. yüzyılda kaleme alan Ermeni tarihçi Şiraklı Ananias, Sasanilerin çöküşünden evvel Güney Kafkasya ve Karadeniz'de faal tüccarlar hakkında ipuçları sunar. Soğdya hakkında bilgi verirken bölgenin müreffeh ve üretken olduğunu, ahalisinin ticaretle meşgul olduğunu anlatır. Onun tüccar olarak tanımladığı bir başka grup ise Harezmlilerdir.³⁰ Bunlar dışında Kafkasya'da meskûn herhangi bir tüccar topluluğundan bahsetmez. Buradan hareketle Orta Asya'dan Kafkasya ve Karadeniz'e yönelik ticarete bu iki grubun varlık gösterdiği iddia edilebilir.

Kafkasya'daki Soğd varlığına hatta kolonyal genişlemesine dair bir başka ibare ise Belazuri'nin IX. yüzyılda kaleme aldığı *Fütuhu'l-Buldan*'dadır. Sasanî hükümdarı Nuşirvan'ın (MS 531-579) Hazar Denizi'nin güneyinde Kafkasya'ya geçiş yolu üzerinde "Suğdebil" isimli şehir kurduğunu ve buraya Soğd ve Farsları iskân ettiğini kaydeder.³¹ Soğdlar ticaret ağlarını Kafkasya ile sınırlı tutmadılar, Doğu Roma pazarlarına ulaşmak için oradan başka büyük bir yol ağı olan Kırım-Karadeniz bağlantısına yöneldiler. Türk Kağanlığı'nın hâkimiyeti altında Orta Asya'dan Moğolistan'ın içlerine ve Çin'e kadar koloniler vasıtasıyla ticaret ve diplomasi yürüten Soğdlar, Hazar Kağanlığı'nın himayesinde Karadeniz'in kuzeyine ticari aktivitelerini ve Soğd koloni sistemini taşıdılar.³²

2. Sudak/Sugdak Kenti ve Soğdlar

Antik *Sugd/Sugdak/Sugdea/Soldaia/Sudak* günümüzde Feodosia/Kefe'nin batısındaki bölgenin idari merkezi konumundadır. Antik dönemlerde Grek koloniciler ve Romalılar tarafından *Taurica* olarak adlandırılan Kırım sahilleri MÖ. VI-VII. yüzyıllardan itibaren Anadolu kökenli Grek gruplar tarafından kolonize edildi. Sudak ise bölgenin en geniş ve verimli vadisinin üzerinde, steplerden gelecek tehlikelere karşı korunaklı ve ticaret için elverişli körfeziyle antik dönemlerden itibaren yerleşimcilerin dikkatini çekti.³³ Kırım coğrafyasındaki Roma hâkimiyeti sonrasında Got, Alan gibi çeşitli gruplar lokal hâkimiyetler kurdu ancak MS XIII. yüzyıla kadar Kırım coğrafyasında merkezi bir otorite ortaya çıkmadı.

Sudak kenti, Orta Çağ boyunca Kumanlar, Tatarlar, Türkiye Selçuklu, Venedik ve Cenova hâkimiyetinde kaldı. Nihayetinde Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdi. Sudak Körfezi'nin batı tarafındaki antik mercan resifinin üzerinde yükselen Ceneviz Kalesi, Sudak kentinin bu dönemine tanıklık eden abidevi eserdir.³⁴ Sudak hakkındaki tarihsel veriler bu bağlamda XIII. yüzyılın ilk yarısında bölgenin ticari ve politik öneminin artmasıyla çeşitlendi. *İbnü'l Esîr*, 1220'lerdeki Moğol seferleri esnasında Sudak kentinin Kıpçaklar tarafından idare edildiğini, buradan büyük miktarlarda Hazar, Karadeniz ve kuzey istikametli kürk, deri ve köle ticareti yürütüldüğünü kaydeder.³⁵

İbnü'l Esîr'in kayıtlarından kısa süre sonra 1253'te Kırım'a ulaşan Rubrucklu William, bölgedeki ticari canlılığa dikkat çeker. Anadolu tüccarlarının kuzey ticaretini Sudak üzerinden yürüttüğünü, Rusya ve kuzeyden gelenlerin de aynı surette Sudak kentine ürünlerini taşıdığını ifade eder. Kuzeyden gelen tüccarlar sincap, kakım gibi çeşitli cinslerde kürkler getirirken, Anadolu tüccarları ise pamuklu, ipekli dokuma türleri, tıbbi ve aromatik bitkiler taşıdı. Nitekim İbnü'l Esîr'in verdiği malumatı teyit eder nitelikte olarak Rubrucklu William, Kırım sahillerinin ve Sudak kentinin Tatarlardan evvel Kuman/Kıpçak idaresinde olduğunu, ticaretin onlar tarafından vergilendirildiğini hatta Sudak kentinde Kıpçak vergi memurunun ticareti kontrol ettiğini kaydeder. Ancak Moğol istilası sonrası Kıpçakların buralardan sürüldüğünü de ilave eder.³⁶ Sudak kentinin bir deniz ticaret merkezi olarak önemini İbn Bîbî de vurgular. Alaeddin Keykubad'ın Sudak seferini anlatan İbn Bîbî, şehirde Kıpçakların zulmüne uğrayan Müslüman tüccarların Keykubad'a şikayetlerini bildirmesinden sonra sefere karar verildiğini anlatarak şehrin ticari önemini ortaya koyar.³⁷

Sudak'ın Orta Çağdaki tarihi seyri Doğu Roma, Selçuklu ve Pers-İran kaynaklarındaki verilere göre XIII. yüzyılın başında şehir, Türk-Kıpçak, Rus, Alan, Ermeni, Hazar ve Doğu Romalı tüccarlar tarafından meskûn, kalesi, surları ve iskelesi bulunan canlı bir ticarete sahip liman kenti görünümündeydi. Şehir muhtemelen Selçuklu

³⁰ Ananias of Şirak, *The Geography of Ananias of Şirak (Aşxarhaç'oyc): The Long and Short Recensions*, çev. R. H. Hewsen, Reichert Publishing, Wiesbaden, 1992, s. 74-75.

³¹ El-Belâzürî, *Fütuhu'l-Buldan*, çev. Francis Clark Murgotten, in *Origins of the Islamic State*, Columbia University, New York 1924, s. 306; El-Belâzürî, *Fütuhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 226.

³² Peter Golden, "Turks and Iranians: An Historical Sketch", ed. L. Johanson, *Turkic-Iranian Contact Areas; Historical and Linguistic Aspects*. Harrassowitz Verlag Publishing, Wiesbaden 2006, s. 21-22.

³³ Elena Klenina, "The Dorian Colony of Chersonesos in Taurica: Historical and Economic Aspects of the Development in the Hellenistic Period", *Greek Colonisation. New Data, Current Approaches* Ed. Polyxeni Adam-Veleni, Dimitra Tsangari. Alpha Bank, Athens 2015, s. 37-57.

³⁴ Sudak Kalesi ve Sudak'daki arkeolojik araştırmalar için bk. I. A. Baranov, "Kompleks Trety Çetverti XIV veka v Sudakskoy Kreposti", *Sugdeyskiy Sbornik*, C. 1, Kiev-Sudak 2004, s. 524-559; I. A. Baranov, "Arheologičeskoe izučenie Sugdei-Soldayi", *Arheologičeskiye issledovaniya v Kırımı 1993 god, Tavria, Akmesid*, 1994; Sergey Boçarov, "Rozkopki na teritoriy Sudakskoy fortetsi v 2001 rotsi", *Arheologični vidkritiya v Ukrayni 2001-2002*, Institut arheologiy NAN Ukrayni, Kiyv 2003, s. 11-12.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, C. 12, çev. Ahmet Ağrakça vd., Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 346.

³⁶ William of Rubruck, *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-1255 As Narrated by Himself. With Two Accounts of the Earlier Journey of John of Pian de Carpine*, çev. William Woodville Rockhill, Hakluyt Society, Londra 1900, s. 43-52.

³⁷ İbn Bîbî, *el-Evâmîru'l-Ala'iyye fi'l-Umûri'l-Ala'iyye*, haz. Mürsel Öztürk, C. 1, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 315-319.

fethinden hemen önce Hazar Kağanlığı ve Doğu Roma arasında özerk tabiiyeti ile Kıpçaklara vergi ödeyen sınır ticaret kenti statüsündeydi. Diğer taraftan, Sudak kentinin MS X. yüzyıldan itibaren gelişimine dair çağdaş kaynaklardan bilgiler edinebilmemize rağmen, MS VI. yüzyıldan önceye ait herhangi bir arkeolojik kalıntı tespit edilemediği için kentin kuruluşu veyahut antikitesine dair maddi bir kaynak da mevcut değildir.³⁸

Menander Kroniği'ndeki veriler ve Kafkasya'daki arkeolojik buluntular, Doğu Roma kaynaklarında Karadeniz'in kuzeyinde Soğdlara dair izler ve onların ticaretinin batı pazarlarına kadar genişlediklerini gösteren deliller tespit edilebilmektedir. Bu tarihsel çerçevede bir ticaret kenti/kasabası olarak Sudak adının Orta Asya ve İpek Yolu ticaretine sahip Soğd ve Soğdya ile benzerliği oldukça dikkat çekicidir. Etimolojik benzerliğin yanı sıra dönemin uzun mesafeli ticarete imtiyaza ve kolonilere dayalı ekonomi-politik anlayışı dikkate alındığında Doğu Roma tarafından oldukça talep gören ve değer verilen Asya ticaret emtiasını taşıyan Soğd topluluğuna, bu ticareten istifade eden Hazar Kağanlığı tarafından Karadeniz'in kuzey kıyısında uzun dönemli ticareti sürdürmeyi kolaylaştırmak için yerleşim hakkı tanınması ve bölgenin bu tüccarların adını alması oldukça yüksek bir ihtimaldir.³⁹

Kırım, Antik dönemde olduğu gibi Orta Çağ boyunca da *Deşt-i Kıpçak* olarak adlandırılan steplere ve onun ötesinde Orta Asya coğrafyasına geçiş için kullanılan bir ticaret terminali işlevine sahiptir. Ayrıca VI. yüzyıl itibarıyla Türk Kağanlığı'nın batıdaki uç bölgesidir. Doğu Romalı Jordanes, Kırım Yarımadası'nda Herson'da VI. yüzyılın ortasında canlı bir ticaretin varlığını; "*Asya ürünlerini getiren tüccarların Herson'da hububat talepleri oldukça yüksek*" ifadesiyle anlatır.⁴⁰

Kentin kökenine dair ortaya konan iki hipotezden biri burayı Alan yerleşimi olarak tanımlarken, bir diğeri ve son dönemlerde bilhassa Vaissière'nin çalışmaları sonrası ağırlık kazanan ileri/uç Soğd ticaret kolonisi olarak kurulduğu iddiasını ileri sürer. Bu görüşlerle birlikte günümüze ulaşmış hiçbir dönem kaynağında Sudak kentinin bir Alan yerleşimi yahut Soğd ileri kolonisi olarak ortaya çıktığına dair herhangi bir atıf söz konusu değildir. Her iki görüşte temelde yer isminin etimolojik analizine dayanmaktadır.

Karadeniz çevresinde Soğd varlığına dair ifadeler, VI. yüzyıldan itibaren bölgedeki yerleşim ve gruplardan bahsedilen eserlerde neredeyse standartlaştı ve bölge Sogd/Sugd olarak anıldı. Ancak bu ifadelerden yola çıkarak yahut bu bilgilere dayanılarak Sudak'ın kesin bir ifadeyle Soğd kolonisi olarak inşa edildiği iddia edilemez. Kentin adının Soğdca'da "*swγδ'k/suγδē/swγδ'yk/suγδik/suyda*" ifade edilmesi Soğd ve Sudak benzerliği kentin Soğd bağlantısına dair kuvvetli delilerdendir.⁴¹ Diğer taraftan Alan tezi kentin "*sygdæg/suğdæg*" suretinde yazılmasından yola çıkılarak geliştirildi.⁴² Sudak'ın Soğd bağlantısı karşısındaki kentin Alan kökenlerine dair hipotez Avusturya-Çek kökenli bilim adamı Wilhelm Tomaschek'in *Centralasiatische Studien* başlıklı eserinin Soğdya'yı konu alan ilk cildinde ortaya kondu⁴³ ve onun görüşleri Miller⁴⁴, Vasmer⁴⁵, Abaev⁴⁶ ve Harmatta⁴⁷ gibi araştırmacılar tarafından kabul gördü. Tomaschek'e göre, Alan/Oset dilinde "*суγδæγ*" ve "*суγδæγ*" suretindeki "saf, kutsal" anlamındaki ifadeler Sudak ile etimolojik olarak ilişkilendirildi.⁴⁸ Abaev, ismin doğrudan doğruya Eski Persçe *suxta-ka/sauçto* (yanmak) fiilinden türetildiğini ve bu ismin Karadeniz'in kuzeyine İskit/Sakalar tarafından getirildiğini ileri sürer.⁴⁹ Kelimenin etimolojisi üzerine yürütülen fikirler esasında kentin kökenine dair Soğd bağlantısını tamamen reddetmez. Harmatta Sudak'ın etimolojisine dair geliştirilen "kutsal-saf ve yanmak" anlamlarının doğrudan Soğdya/Sogdia ile aynı olduğunu savunur. Fonolojik ve semantik zeminde Sudak ve Soğdya benzer anlamlardadır. Harmatta, Sudak'ın etimolojik kökenlerini Zerdüşştülük öncesi Kuzey Pers coğrafyasındaki ateş kültüne kadar götürür ve Soğd ve Sudak'ın "kutsal bölge" anlamı kazandığını iddia eder.⁵⁰ Bununla beraber, Tomaschek'in Alan tezini ortaya koyduğu yıllarda henüz Soğdca keşfedilmemişti. Soğdcanın bilim dünyasında keşfi 1903 yılında başladı ve alfabenin çözümlenmesi, metinlerin deşifre edilmesi

³⁸ Bölgedeki arkeolojik kazılar Hermitage Museum adına Gukin tarafından 2010'dan beri yürütülmektedir. Kazılarda çoğunlukla 10-14. yüzyıl arasına ait eserler bulunmaktadır; V. D. Gukin, "Issledovaniya Yugo-Vostochnoy Krimskoy arheologičeskoj ekspeditsii na srednevekovom gorodiše Sudak", *Ekspeditsii. Arheologiya v Ermitaže*, Slaviya Publication, St. Petersburg 2014, s. 122-131.

³⁹ Vaissière, *Sogdian Traders, A History*, s. 242-249.

⁴⁰ Jordanes, *Histoire des Goths*, çev. O. Devillers, Belles Lettres, Paris, 1995, s. 16.

⁴¹ Badr al-Zaman Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhang Publishing, Tehran 1995, s. 365, 9037-9038.

⁴² Wilhelm Tomaschek, *Die Goten in Taurien*, Alfred Hölder Publishing, Wien 1881, s. 26, 73.

⁴³ Wilhelm Tomaschek, "Centralasiatische Studien I: Sogdiana", *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, C. 87, S. 1, 1877, s. 75; Tomaschek, *Die Goten in Taurien*, s. 7, 26, 73.

⁴⁴ V. F. Miller, *Osetinskiye etyudi*, C. 3, Tipografiya, Moskva 1881, s. 77-78.

⁴⁵ Max Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*, Die Iranier in Südrubland, Markert & Petters, Leipzig 1923, s. 71-72; Max Vasmer, *Etimologičeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, C. 3, Progress, Moskva 1987, s. 795.

⁴⁶ V. I. Abaev, *Osetinskiy yazık i folklor*, C. 1, Izd AN SSSR 1949, s. 183; V. I. Abaev, *İstoriko-etimologičeskiy slovar osetinskogo yazıka*, C. 3, Izd-vo AN SSSR Nauka, Moskva 1958-1989, s. 188-189; V. I. Abaev, *Skifo-alanskiye nareçiya*, OİJa. I. M., Nauka, Moskva 1979, s. 304.

⁴⁷ János Harmatta, "The Origin of the Name Σόγδοι", *Acta Classica Universitatis Debreceniensis*, 13, 1977, s. 6; János Harmatta, "Sogdian Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia", *Prolegomena to the Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia*, ed. J. Harmatta, Akadémiai Kiadó, Budapeşte 1979, s. 156.

⁴⁸ Abaev, *İstoriko-etimologičeskiy slovar osetinskogo yazıka*, s. 188-189.

⁴⁹ Abaev, *Osetinskiy yazık i folklor*, s. 183; Abaev, *Skifo-alanskiye nareçiya*, s. 304.

⁵⁰ Harmatta, "The Origin of the Name Σόγδοι", s. 6; Harmatta, "Sogdian Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia", s. 156.

İPEK VE KÜRK: KARADENİZ'İN KUZEYİNDE SOĞD VARLIĞI VE SOĞD TİCARETİ (MS II-VIII. YÜZYILLAR)

1932 yılında gerçekleşti.⁵¹ Wilhelm Tomaschek ise 1901 yılında vefat etti. Ayrıca Alan/Oset dil yapısı ile Soğdca aynı dil aile grubuna mensuptur. Bu görüşe karşı Szemerényi, Orta Soğdca'da Soğd etnik isminin/etnoniminin "swyð-" olarak yazıldığını "suxta" ekinin ise yakıldı anlamındaki "swyt" kelimeyi türettiğini ifade eder ve "suxta-ka" etimolojisinin fonetik ve semantik bakımdan Soğdca kabul edilebileceğini belirtir.⁵² Kentin kökenlerine dair bir başka vurgu ise İbn-i Bibi'de yer almaktadır. Alaeddin Keykubad dönemindeki Sudak seferini hikâye eden müverrih kent hakkında da bilgiler verir. Bununla birlikte şehri Sugdak veya Sugd olarak zikreder. Alanların İran kökenlerinden bahisle Zerefşan Vadisi'ndeki Soğd coğrafyasına nispetle şehre oralardan gelen kurucuların bu ismi vermiş olabileceklerini muhtemel varsayar. Ayrıca Selçukluların Sudak seferi esnasında Sudak'ta Alanların, Slavların, Kıpçak ve Ermenilerin meskûn olduğu Memluk kaynaklarına da yansır.⁵³

Etimolojik bağlantı ve analiz dışında Kırım, Sudak'taki Soğd varlığına dair en önemli deliller bölgedeki Hristiyan din adamlarının metinlerindeki atıflardır. Orta Çağ Hristiyan geleneğinde *Indices Apostolorum* adı verilen eserlerde vaftiz ve Hristiyanlığı kabul edenlerin kaydedildiği listeler yer alırdı. Karadeniz'in kuzey bölgesindeki rahiplerin vaazlarını ve faaliyetlerini kaydettikleri MS V-VI. yüzyıllara tarihlenen *Indices Apostolorum*'da rahiplerin Karadeniz'in kuzeyinde Soğdlara, Sakalara vaazlar verdiği kaydedilirken Kıbrıslı Epiphanius'a atfedilen eserde Soğdlara, Sakalara ve Gürcülere Hristiyanlığın anlatıldığı yazar.⁵⁴ Eserini IX. yüzyılda kaleme alan Kallistratolu Epiphanius, St. Andreas'ın Zichia (Circassia/Çeçenya/Çerkezya) bölgesinden *Yukarı Sogdya/Upper Sogdai* (Σογδοάουστὸς ἄνω) bölgesine gittiğini bildirir.⁵⁵ Aynı dönemlerde yazılan Paflogonyalı Niketas'ın eserinde de St. Andreas'ın *Yukarı Sogdya/Upper Sogdia* (τὴν ἀνωτέρω Σογδοίαν)'da dini faaliyetler yürüttüğü teyit edilir.⁵⁶ Bunlarla birlikte Slav rahip Aziz Cyril'in hayatını anlatan yazmalarda Karadeniz'in kuzeyinde Tanrı'yı, kutsal yazıyı bilen ve dua edenlerin uzun bir listesi yer alır, söz konusu isim listesinde Soğd (σογδοῦ) isimleri de yer almaktadır.⁵⁷

En erken V. yüzyıla tarihlenen ve Kıbrıslı Epiphanius'a ait listelerde İskit/Saka ve Soğd isimlerine tesadüf edilir ve bunların Karadeniz'in kıyısında Aziz Andreas tarafından Hristiyan yapıldığı belirtilir.⁵⁸ Söz konusu listeler, VII-VIII. yüzyıllarda yenilenerek yayımlanmaya devam etti ve İskit isimlerinin yerini Gürcü isimler yer aldı ancak Soğd isimleri varlığını sürdürdü. Söz konusu farklılaşma bölgede faal grupların değişimi ile ilişkili görülebilir ve bölgedeki Hristiyan din adamlarının Gürcüler gibi doğrudan Soğdlarla temasını sürdürdükleri de varsayılabilir. Kallistratus Manastırı'ndan Epiphanius, aynı gelenek üzerine 830'da kaleme aldığı *Index Apostolorum*'da St. Andreas'ın Karadeniz çevresine gerçekleştirdiği seyahati yeniden canlandırır. Sivastopol'dan karaya çıktıktan sonra "*Yukarı Sogdai*"ya vardığını anlatır. Buradaki ahalinin kibar ve uyumlu olduklarını, kolayca ikna olarak tanassur ettiklerini ilave eder.⁵⁹ Epiphanius'un "*Sogdai*" olarak bahsettiği bölge Kerç Boğazı'nın yakınlarıydı ve bu isimlendirme Soğdya'nın Hellenize versiyonundan ibarettir. Epiphanius'un bu bölgeye dair listesinde sadece Soğdca isimler yer almaktadır.⁶⁰

Karadeniz kıyısında toponim, etimoloji ve yerleşimci bağlamında Soğd varlığına dair diğer bir güçlü dönem kaynağı ise Filozof Konstantin yahut diğer bilinen adıyla Aziz Cyril'in eseridir. Bilhassa Güney Slavların Hristiyanlığa geçişinde önemli rol oynayan ve Slavların havarisi olarak da tanınan Konstantin 861'de Hazarlara elçi olarak gönderildi ve bu coğrafya hakkında bilgiler verdi. Kırım üzerinden Hazar topraklarına giden Konstantin kendi dilinde Hristiyan ibadetlerini gerçekleştiren gruplar arasında Soğdları da sayar.⁶¹ Buna göre Karadeniz'in kıyısında Türk gruplar gibi Hristiyanlaşan Soğdlar kendi dilinde litürjik geleneğe sahiptir. Soğdların ana vatani

⁵¹ Başak Kuzakçı, "Arkeoloji ve Emperyal Rekabet: Soğdların ve Soğdcanın Keşfi (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, 2022, s. 63-76.

⁵² Oswald Szemerényi, *Four Old Iranian Ethnic Names: Scythian, Skudra, Sogdian, Saka*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 1980, s. 32-33, 46.

⁵³ Aleksandr Yakubovski, "İbn-i Bibi'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", çev. İsmail Kaynak, *AÜDTCFD*, C. 12, 1954, s. 207-226; A. C. S. Peacock, "The Saljuq Campaign against the Crimea and the Expansionist Policy of the Early Reign of 'Alā' al-Dīn Kayqubād", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 47, 2010, s. 243-265.

⁵⁴ Vaissière, *Sogdian Traders, A History*, s. 243-245; Étienne De la Vaissière, "Saint Andre chez les Sogdiens: aux origines de Sogdaia, en Crimee", *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar*, ed. Constantin Zuckerman, Peeters Publishing, Paris 2006, s. 173-176; Eusebius of Caesarea, *Historia Ecclesiastica*, çev. Kirsopp Lake, Loeb Classical Library, Londra 1926, s. 190; Epiphanius of Cyprus, *Indices Apostolorum*, ed. Karl Holl, J.C. Hinrichs and Buchhandlung, Leipzig 1915, s. 108.

⁵⁵ Epiphanius of Callistratos, *The Life of Andrew*, çev. ve ed. R. Dennis MacDonald, SBLTT C. 33, Scholars Press, Atlanta 1990, s. 210-214; Vaissière, "Saint Andre chez les Sogdiens: aux origines de Sogdaia, en Crimee", s. 174.

⁵⁶ Nicetas the Paphlagonian, "Acta Andreae", ed. M. Bonnet, *Analecta Bollandiana*, S. 13, 1894, s. 334.

⁵⁷ Soğdlar dışında söz konusu listedeki gruplar; Ermeniler, Persliler, Abazlar, İberler, Gotlar, Avarlar, Türkler, Hazarlar, bkz. Francis Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vus de Byzance*, Commissionnaire Orbis, Prag 1933, s. 375.

⁵⁸ Francis Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Harvard University Press Dumbarton Oaks Series, C. 4, Cambridge 1958, s. 197-199.

⁵⁹ Vaissière, *Sogdian Traders, A History*, s. 244.

⁶⁰ Jacques Paul Migne, *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, S. 120, Harvard University Press, 1862, s. 243

⁶¹ Francis Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vus de Byzance*, Commissionnaire Orbis, Prag 1933, s. 375.

Soğdya'da yani Mâverâünnehir coğrafyasında aynı dönemlerde Soğdlar arasında arkeolojik ve metinsel veriler Hristiyanlığın yayıldığını göstermektedir.⁶²

Bahsedilen ana kaynaklardan yola çıkılarak söz konusu dönemde Soğd varlığının Doğu Roma metinlerinde tanındığı, onların Karadeniz'in kuzeyi ile ilişkilendirildikleri savunulabilir. Bütün bunlarla birlikte Karadeniz'in kuzeyinde Taman Yarımadası'nda bulunan bir çömlek parçası üzerindeki Soğd ismi *Š'βnwšk/Šāfnōšak* (sonsuzluğa inanan) bölgedeki Soğd varlığını kesin surette göstermektedir.⁶³

Kırım'da keşfedilen çömlek Soğd ticaretine konu olabilecek nitelikte lüks ürün sınıfında bir eşya değildir, ihracata konu olacak bir değeri olmayan tüccarların gündelik kullanım için yanlarında taşıdıkları eşyalardandır. Nitekim bu türden Soğdca yazılı çömlek parçalarına Çin'in batı sınırlarında Soğd ticaretinin güçlü olduğu bölgelerde sıklıkla rastlanmaktadır. Çömleği VIII-IX. yüzyıla tarihlendiren arkeolojik kalıntılar ile yazılı kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde aynı dönemde bölgedeki Hristiyan Soğdlardan bahseden listeler ve ifadeler doğrulanmaktadır.⁶⁴ Ayrıca dönemin Doğu Roma ticaret yasalarında ipek ticaretinin usulleri tafsilatlı surette belirlendi. Buna göre, gümrük memurları (commercarii), barbarlardan ham ipeği pound başına 15 solidi'den⁶⁵ satın alırdı ve ipeğin Doğu Romalı tüccarlara yahut tücceticiye aynı fiyata, içine ip karıştırılmadan ham ve saf olarak satılması gerekirdi. Gümrük memuru olmayan bir tüccar yahut herhangi biri doğrudan barbarlardan bir şey satın alamaz ve ham ipek ithal edemezdi. Bu durumda gümrük memurları tüccarın ürününe el koyar ve mülkü de elinden alınan tüccar sürgüne gönderilirdi. Aynı surette, gümrük memuru ve devletin görevlendirdiği ham ipek tüccarı da belirlenen miktardan daha fazla ipek alım veya satımı yaparsa cezalandırılırdı.⁶⁶

Doğu Roma'nın ipek talebinin büyük miktarlara ulaştığı, ham ipek ticaretinin sistematik işlemesi için ciddi önlemler aldığı ve yasal düzenlemeler yaptığı dikkate alınırsa Kıbrıslı Epiphanius'un eserinde listelenen V. yüzyılda Sudak ve Kırım'da Hristiyanlığa geçen Soğd isimleri anlam kazanmaktadır ve kentin doğrudan kurucuları oldukları kesin surette iddia edilemese de en geç IV-V. yüzyıllarda Kırım'da ve büyük oranda Sudak'ta Doğu Roma ile ticaret yürüten bir Soğd tüccar topluluğu tarihi hakikattir.

Soğd ticaretinin genel profili ve onların ana merkezleri olan Soğdya'dan Çin'e Moğolistan'a ve Basra Körfezi'ne kadar ulaşan bağlantıları ve faaliyetleri onların ticaret konusundaki geniş perspektiflerini ortaya koymaktadır.⁶⁷ Karadeniz'in kuzeyinde bahsedilen dönemdeki politik şartlar, bölgeye yakın zengin Doğu Roma pazarları ve Asya ürünlerine yönelik artan ilgi Soğd tüccarlarını bölgeye çekmek için yeterli sebeplerdi. Doğu Roma ile ticaret yürütülebilecekti. Diğer taraftan katı Doğu Roma ticaret kurallarının uygulandığı ve Hristiyan olan Soğd tüccarların sıkı kontrolün dışında kaldığı, önce Türk Kağanlığı-Doğu Roma ardından ise Hazar-Doğu Roma arasında sınır hattı olan Kırım'ın güneyindeki limana Soğdların yerleştiği metinsel ve arkeolojik kayıtlar bağlamında varsayılabilir.⁶⁸

Sudak kentinden ilk bahseden kaynaklardan biri VII. yüzyıl tarihli Ravennalı Kozmograf'ın yazmasıdır ve eserde *Sugdabon* adıyla kaydedilmiştir.⁶⁹ Bundan başka Hazar Kağanlığı'nın İbranice mektuplarında kentin adı *Sugdai/Sogdai* (*Swgr'y*) suretinde kaydedildi.⁷⁰ Grek kaynaklarında ise “Σογδία/ Σουγδαία” Sogdaia biçiminde yazıldı.⁷¹ XII. yüzyılda *El-İdrisi* şehrin adını Sicilya'da kaleme aldığı eserinde İtalyan söyleyişi olan “*Soldadia*”dan etkilenerek “*Şoltata*” olarak belirtir.⁷² Nihayetinde XIII. yüzyılın sonunda şehrin adı bugünkü formunu kazandı ve Ebu'l Fida'nın *Coğrafya* eserinde “*Sudak*” olarak ifade edildi.⁷³ Böylelikle XIII-XIV. yüzyıldaki Arap kaynaklarında şehrin adı *Sudaq/Sudak* olarak geçer. Ayrıca Sudak kelimesinin doğrudan Soğdca “*suydtk*” olmalıdır.

Etimolojik teorilerin esasında ortak bir noktada buluştuğu Alanik/Osetik *Digor/cyγδωz* veya *Suydaq* kelimelerinin fonetik bakımdan ortak kökeni temsil ettiği söylenmelidir. Bu bakımdan kentin kuruluşunda ve

⁶² Başak Kuzakçı, “Orta Asya'da Doğu Kilisesi'nin Yükselişi: Soğd Hristiyanları ve İzleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, Aralık 2022, s. 448-460.

⁶³ Vaissière, *Sogdian Traders, A History*, s. 246.

⁶⁴ B.A. Livşits, “Sogdiysı v Semireçe: lingvistiçeskie i epigrafiçeskie svidetelstva”, *Pisma Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka, (XV Godovaya Nauçnaya Sessiya)*, Leningradskoe otdelenie, Institut Vostokovedeniya, AN S.S.S.R, December C. 1, S. 2, 1979, Moskva 1981, s. 78.

⁶⁵ Solidus Doğu Roma İmparatorluğu'nda 4. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar tedavülde kalan altın sikkedir; J. Iluk, “The Export of Gold from the Roman Empire to Barbarian Countries from the 4th to the 6th Centuries”, *Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte*, S. 4, 1985, s. 79-102.

⁶⁶ Fred H. Blume, Timothy Kearley, *Annotated Justinian Code*; <http://www.uwo.edu/lawlib/blume-justinian/index.html> (Erişim Tarihi: 21.07.2023)

⁶⁷ Soğd tüccarların Basra'dan Umman'a oradan Doğu Cava limanı üzerinden Çin'e uzanan ticaret bağlantıları hakkında bkz. Mesudî, *Murûc-uz-Zehab*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 108-109.

⁶⁸ Menander, *The History of Menander Guardsman*, s. 176.

⁶⁹ Vaissière, *Sogdian Traders, A History*, s. 242-243.

⁷⁰ P. K. Kokovtsov, *Evreysko-hazarskayaperepiska v X veke*, Izd AN SSSR, Leningrad 1932.

⁷¹ Tzetzes, *Historiarum Variarum, Chiliades*, ed. T. Kiessling, Lipsiae Publishing, Leipzig, 1826, s. 484.

⁷² Şerif el-İdrisi, *Nuzhatü'l-Müstâk fi ihtirâk el-âfâk*, Shamel Library; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b11001634/f11.item>

⁷³ *Abu-'l-Fidâ İsmâ'il Ibn-'Alî, Kitâb taqwîm al-buldân*, çev. ed. J. T. Re naud-W. MacGuckin de Slane, Paris 1848, s. 319.

İPEK VE KÜRK: KARADENİZ'İN KUZEYİNDE SOĞD VARLIĞI VE SOĞD TİCARETİ (MS II-VIII. YÜZYILLAR)

isimlendirilmesinde Soğd bağlantısı oldukça kuvvetlidir. Esasında Alanlar, konar-göçer bir yapıya sahipken, Soğdlar aynı tarihlerde Mâverâünnehir'de kentler kurmuşlardı. Kırım bölgesine gelen konar-göçer Alanların, Sudak'ta MÖ. III. yüzyılın başında bir kale inşa etmeleri ve yerleşik bir kent kurmaları bu nedenle tarihi realitelere pek uygun düşmemektedir. Ayrıca Alanlara dair sunulan kaynaklar, çok daha geç tarihlerde karşımıza çıkmaktadır. XIII. yüzyılda Fransisken misyoner Rubruk'un Seyahatnamesinde Alanlar, Herson yakınlarında kaydedildi. Bundan başka İbn-i Abdü'l-Zahir ve Baybars el-Mansuri gibi Memluk kaynakları XV. yüzyılın ortalarına kadar Kırım'daki Alan tacirlerinin büyük ölçüde Kefe üzerinden köle ticareti yürüttüklerini kaydeder. Karadeniz kıyısındaki İtalyan şehir devletleri kolonilerinin yazışmalarına da Azak ve Kefe'deki Alan köle ticareti hareketliliğinden bahseder.

Volga sahası, Karadeniz'in kuzeyi ve Orta Asya arasındaki ticarete VIII. yüzyıla kadar Soğd tüccarının varlığı konusunda veriler zengin olmamasına karşın, IX. yüzyılda sürdürülen ve Harezmi tüccarının da dahil olduğu Kafkasya-Orta Asya ticareti güçlü bir surette en azından arkeolojik olarak ispatlandı. Ancak Soğd tüccarının IX. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla bu ticaretteki varlığı ve etkinliği zayıfladı. Bu nedenle Harezmi tüccarları Soğdların bıraktığı boşluğu doldurarak Batı ticaret yollarında kontrolü sağladı.

SONUÇ

Hagiografik kayıtların güvenilirliği tartışmalı görülmele birlikte Havarî Saint Andreas'ın Sivastopol ve çevresindeki MS I. yüzyıldaki Hristiyanlık faaliyetinde Soğdlardan bahsetmesi doğrudan Sudak kentinin kurucuları ve yerleşimcileri hakkında nihai delil olmamakla birlikte en azından Karadeniz bölgesine yönelik Soğd ticaretinin kökenlerini ve devamlılığını kanıtlamaktadır. Türk Kağanlığı'nın ve onu müteakiben Hazar Kağanlığı'nın bölgedeki faaliyetinin diplomatik, askerî ve siyasi sonuçları Soğd ticaret ağının söz konusu bölgeye ulaşması bu politik arka plan ve İpek Yolu jeopolitiğinde gelişen ittifaklar ve çatışmalar sayesinde gerçekleşti. Söz konusu sosyo-ekonomik arka planda Sudak şehrinin Soğd tüccarlar için bir antrepo vazifesi gördüğünü ileri sürmek de iddialı olmayacaktır.

Sudak'ın Doğu Roma ticaretindeki rolü yazılı kaynakların dışında arkeolojik kalıntılarla da desteklenmektedir. Sudak'ta VII. yüzyıla tarihlenen Konstantinapol antrepolarından çıkan mühürler ve "commercarii" adı verilen Doğu Roma gümrük görevlilerine dair kalıntılar bölgenin Doğu Roma ticaretiyle ilişkisini ortaya koymaktadır. Ancak bölgedeki güç dengelerinin oldukça hassas ve Alan, Avar gibi konar-göçer, merkezi bir devlet otoritesine tabi olmayan unsurların ticaret ve siyaset üzerinde etkili ve belirleyici bir etken olduğu göz ardı edilmemelidir.

Etimolojik bağlamda Sudak'ın Soğd bağlantısı inkâr edilemez görülmektedir. Ancak sadece etimoloji üzerinden kentin kurucularının ve yerleşimcilerinin Soğdya'dan geldiğini, kentin Soğd ticaret kolonisi olarak işlev gördüğünü iddia etmek için yetersiz kalmaktadır. Kentin Alanlar tarafından kurulduğu görüşü de etimolojik çıkarımların ötesine geçmemektedir. Bölgede Alan varlığı kesin olmasına rağmen Alanların faaliyetleri ancak XII-XIII. yüzyıldan itibaren çağdaş kaynaklarda takip edilebilmektedir. Diğer taraftan, Soğdların Sudak yakınlarındaki varlığı Saint Andreas'ın menkıbesi doğru kabul edilirse, MS I. yüzyıla, Hristiyan kayıtları ve Doğu Roma kronikleri esas tutulursa MS V-VI. yüzyıldan itibaren tarihlenmektedir. Ayrıca, bugüne kadar ulaşılabilen tek arkeolojik veri ise üzerinde Soğdca yazı bulunan bir çömlektir. Bu nedenle, Sudak kentinin kuruluşunda Soğd tezi ağırlıklı olmasına rağmen, her iki teorinin henüz bir kesinliğe ulaşmadığı muhtemelen arkeolojik verilerin bu konuda belirli bir kesinlik getirebileceği de ifade edilmelidir.

KAYNAKÇA

ABAEV, V. I., *İstoriko-etimologičeskiy slovar osetinskogo yazıka*, C. 3, Izd-vo AN SSSR Nauka, Moskva 1958-1989.

ABAEV, V. I., *Osetinskiy yazık i folklor*, C. 1, Izd AN SSSR 1949.

ABAEV, V. I., *Skifo-alanskiye nareçiya*, OIJa. I. M., Nauka, Moskva 1979.

Abu- 'l-Fidâ İsmâ 'il İbn- 'Alî, Kitâb taqwîm al-buldân, çev. ed. J. T. Reinaud-W. MacGuckin de Slane, Paris 1848.

AKBULUT, Dursun Ali, *Arap Fütuhâtına Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II-M.S. VII. yy.)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984.

Ananias of Şirak, *The Geography of Ananias of Şirak (Aşxarhac 'oyc')*: *The Long and. Short Recensions*, çev. R. H. Hewsen, Reichert Publishing, Wiesbaden 1992, ss. 74-75.

BARANOV, I. A., "Arheologičeskoe izučenie Sugdei-Soldayı", *Arheologičeskiye issledovaniya v Krimu 1993 god*, Tavria, Akmesid 1994.

BARANOV, I. A., “Kompleks Tretyy Çetverti XIV veka v Sudakskoy Kreposti”, *Sugdeyskiy Sbornik*, C. 1, Kiev-Sudak 2004, ss. 524-559.

BERTILLE, “New Insights into Sogdiana during the Classical Period (from the end of the 4th c. BCE to the 3rd c. CE)”, *Iran*, C. 60, S. 1, 2022, ss. 46-64.

BLUME, Fred H., Timothy Kearley, *Annotated Justinian Code*: <http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/index.html> (Erişim Tarihi: 21.07.2023)

BOÇAROV, Sergey, “Rozkopki na teritoriy Sudakskoy fortetsi v 2001 rotsi”, *Arheologični vidkrittya v Ukrayni 2001-2002*, İnstitut arheologiy NAN Ukrayni, Kiyv 2003, ss. 11-12.

DVORNIK, Francis, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Commissionnaire Orbis, Prag 1933.

DVORNIK, Francis, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Harvard University Press Dumbarton Oaks Series, C. 4, Cambridge 1958.

El-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, in *Origins of the Islamic State*, Columbia University, New York 1924.

El-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bûldan*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Epiphanius of Callistratos, *The Life of Andrew*, çev. ve ed. R. Dennis MacDonald, SBLTT S. 33, Scholars Press, Atlanta 1990.

Epiphanius of Cyprus, *Indices Apostolorum*, ed. Karl Holl, J.C. Hinrichs and Buchhandlung, Leibzig 1915.

Eusebius of Caesarea, *Historia Ecclesiastica*, çev. Kirsopp Lake, Loeb Classical Library, Londra 1926.

FELTHAM, Heleanor B., “Justinian and the International Silk Trade” *Sino-Platonic Papers*, S. 194, 2009, ss. 1-43.

GADLO, A.V., “K etničeskoy istorii adıgskih plemennih obedineniy (sagını-şegaki)”, *XIII. “Krupnov Readings” on the Archeology of the North Caucasus*, Maykop 1984, ss. 70-72.

GHARİB, Badr al-Zaman, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhangon Publishing, Tehran 1999.

GOLDEN, Peter, “Turks and Iranians: An Historical Sketch”, *Turkic- Iranian Contact Areas; Historical and Linguistic Aspects*, ed. L. Johanson, Harrassowitz Verlag Publishing, Wiesbaden 2006, ss. 17-38.

GUKİN, V. D., “İssledovaniya Yugo-Vostočnoy Krımskoy arheologičeskoy ekspeditsii na srednevekovom gorodişe Sudak”, *Ekspeditsii. Arheologiya v Ermitaje*, Slaviya Publication, St. Petersburg 2014, ss. 122-131.

HARMATTA, János, “Sogdian Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia”, *Prolegomena to the Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia*, ed. J. Harmatta, Akadémiai Kiadó, Budapeşte 1979, ss. 153-165.

HARMATTA, János, “The Origin of the Name Σόγδοι”, *Acta Classica Universitatis Debreceniensis*, S.13, 1977, ss. 595-628.

HILL, John E., *The Western Regions according to the Hou Hanshu The Xiyu juan “Chapter on the Western Regions” from Hou Hanshu*, Second Edition (Extensively revised with additional notes and appendices):

HOPPÁL, Krisztina, “Chinese Historical Records and Sino-Roman Relations: A Critical Approach to Understand Problems on the Chinese Reception of the Roman Empire”, *RES Antiquitatis*, S.1, 2019, ss. 63-81.

Hou Han shu, bölüm 88.

<http://depts.washington.edu/silkroad/texts/weilue/weilue.html> (Erişim Tarihi: 08.06.2023)

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b11001634j/f11.item> (Erişim Tarihi: 18.06.2023)

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Aatext%3A1999.02.0137%3Abook%3D37#note-link269> (Erişim Tarihi: 13.07.2023)

IERUSALİMSKAYA, A. A., *Velikiy şelkoviy put i Severnyy Kavkaz*, Publication of the State Hermitage 1972.

IERUSALİMSKAYA, A.A., “O severokavkazskom “Şelkovom puti” v rannem srednevekovye”, *Sovetskaya Arheologiya*, S. 2, 1967, ss. 59-78.

İPEK VE KÜRK: KARADENİZ'İN KUZEYİNDE SOĞD VARLIĞI VE SOĞD TİCARETİ (MS II-VIII. YÜZYILLAR)

ILUK, J., "The Export of Gold from the Roman Empire to Barbarian Countries from the 4th to the 6th Centuries", *Münstersche Beiträge zur Antiken Handelgeschichte*, S. 4, 1985, ss. 79-102.

İbn Bîbî, *el-Evâmîru'l Ala'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, haz. Mürsel Öztürk, C.I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, C. 12, çev. Ahmet Ağırakça vd., Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

Jordanes, *Histoire des Goths*, çev. O. Devillers, Belles Lettres, Paris, 1995.

KLENİNA, Elena, "The Dorian Colony of Chersonesos in Taurica: Historical and Economic Aspects of the Development in the Hellenistic Period", *Greek Colonisation. New Data, Current Approaches*, ed. Polyxeni Adam-Veleni, Dimitra Tsangari. Alpha Bank, Athens 2015, ss. 37-57.

KOKOVTSOV, P. K., *Evreysko-hazarskayaperepiska v X veke*, Izd AN SSSR, Leningrad 1932.

KUZAKÇI, Başak, "Arkeoloji ve Emperyal Rekabet: Soğdların ve Soğdcanın Keşfi (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, 2022, ss. 63-76.

KUZAKÇI, Başak, "Orta Asya'da Doğu Kilisesi'nin Yükselişi: Soğd Hıristiyanları ve İzleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, Aralık 2022, ss. 448-460.

LİTVİNSKİY, B. A., *Mogilniki Zapadnoy Ferganı III, Ukraşeniya iz mogilnikov Zapadnoy Ferganı*, Nauka, Moskva 1973.

LİVŞİTS, B. A., "Sogdiysı v Semireçe: lingvistiçeskie i epigrafiçeskie svidetelstva", *Pisma Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturu Narodov Vostoka, (XV Godovaya Nauçnaya Sessiya)*, Leningradskoe otdelenie, Institut Vostokovedeniya, AN S.S.S.R., December C. 1, S. 2, 1979, Moskva 1981.

Menander, *The History of Menander Guardsman*, ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs S. 17, ed. ve çev. Roger C. Blockley, Francis Cairns Yayınları, Liverpool 1985.

Mesudî, *Murûc-uz-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

MIGNE, Jacques Paul, *Patrologiae Cursus Completus*, Series Graeca, S. 120, Harvard University Press, 1862.

MILLER, V. F., *Osetinskiye etyudi*, C. 3, Tipografiya, Moskva 1881.

Nicetas the Paphlagonian, "Acta Andreae", ed. M. Bonnet, *Analecta Bollandiana*, S. 13, 1894, s. 349-352.

PEACOCK, A. C. S., "The Saljûq Campaign against the Crimea and the Expansionist Policy of the Early Reign of 'Alâ' al-Dîn Kayubâd", *Journal of the Royal Asiatic Society*. C. 16, S. 2, 2006, ss. 133-149.

Pliny the Elder, *The Natural History of Pliny*, çev. John Bostock, Henry Thomas Riley, Kitap XXXVII, Bölüm 38, Bohn's Classical Library, London, 1855.

RUBRUCK, William, *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-1255 As Narrated by Himself. With Two Accounts of the Earlier Journey of John of Pian de Carpine*, çev. William Woodville Rockhill, Hakluyt Society, Londra 1900.

Sanguo zhi, bölüm 30, çev. Edouard Chavannes, "Les pays d'Occident d'après le Wei lio", *T'oung pao* C. 2, S. 6, 1905.

SINOR, Denis, "Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı" çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, İletişim Yayınları, Ankara, 2002.

SİMONENKO, A., "Chinese and East Asian Elements in Sarmatian Culture of the North Pontic Region", *Silk Road Art and Archaeology*, S. 7, 2001, ss. 53-72.

STAVİSKİY, B. Ja., "Central Asia, Mesopotamia and the Roman World: Evidence of Contacts", A. Invernizzi (ed.), *In the Land of the Gryphons: Papers on Central Asian Archaeology in Antiquity*, Le lettere, Florence 1995.

SZEMERÉNYİ, Oswald, *Four Old Iranian Ethnic Names: Scythian, Skudra, Sogdian, Saka*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 1980.

Şerif el-İdrîsî, *Nuzhatü'l-Müştaşk fi'İhtirâk el-âfâk*, Shamela Library;

ŞERKOVA, T. A., *Egipet i Kuşanskoe İsarstvo (torgovie i kulturnie kontaktı)*, Izdvo "Nauka", Moskva 1991.

TEZCAN, Mehmet, “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemeesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, C. 3, S. 1, 2014, ss. 96-123.

TOMASCHEK, Wilhelm, “Centralasiatische Studien I: Sogdiana”, *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, C. 87, S. 1, 1877, ss. 67-184.

TOMASCHEK, Wilhelm, *Die Goten in Taurien*, Alfred Hölder Publishing, Wien 1881.

Tzetzes, *Historiarum Variarum, Chiliades*, ed. T. Kiessling, Lipsiae Publishing, Leipzig 1826.

VAISSIÈRE, Étienne De la, “Saint Andre chez les Sogdiens: aux origines de Sogdaia, en Crimée”, *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar*, ed. Constantin Zuckerman, Peeters Publishing, Paris 2006, ss. 171-180.

VAISSIÈRE, Étienne de La, *Sogdian Traders: A History*, çev. James Ward, Brill Press, Leiden 2005.

VASİLEVSKİY V. G., *Trudı*, C. 2, St. Petersburg 1909.

VASİLEVSKİY, V. G., “Hojdeniye apostola Andrey a v stranu Mirmidonyan”, *Journal of the Ministry of National Education*, S. 189, 1877, ss. 157-185.

VASMER, Max, *Etimologičeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, C. 3, Progress, Moskva 1987.

VASMER, Max, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, Die Iranier in Südrußland*, Markert & Petters, Leipzig 1923.

WILKINSON, Endymion, *Chinese History. A manual*, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts 2000.

YAKUBOVSKİ, Aleksandr, “İbn-i Bibi’nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi”, çev. İsmail Kaynak, *AÜDTCFD*, S. 12, 1954, ss. 207-226.

YESHİ, Karma-Wangchuk, Phurpa, “Aconitum napellus (Monkshood)”, *Exploring Poisonous Plants: Medicinal Values, Toxicity Responses, and Therapeutic Uses*, Husen, Azamal, (ed.). CRC Press, Florida 2023, ss. 101-112.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**İPEK VE KÜRK: KARADENİZ'İN KUZEYİNDE SOĞD VARLIĞI VE SOĞD TİCARETİ
(MS II-VIII. YÜZYILLAR)**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 15-52.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 13.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

10.53718/gttad.1342212

TUBA TOMBULOĞLU* - GAYBULLAH BABAYAR**

ÖZ

Batı Türkistan toprakları İran ve Çin arasında olan tarihi İpek Yolu'nun geçtiği, pek çok şehire ev sahipliği yapan bir bölgedir. Özellikle 6. ve 7. yüzyıllarda ticari ve siyasi yapıdan dolayı Batı Köktürk Kağanlığı ve Soğd kültürünün etkileşimi söz konusu olmuştur. Dini etkinin de kendisini göstermesiyle sanatta gelişim artmış saray ve konutlarla birlikte döneme has duvar resimleri ortaya çıkmıştır. Duvar resimlerinin en güzel örneklerinden birisi Afrasyab duvar resimleridir. Yaklaşık yüz yıl önce Semerkand yakınlarında yol inşaatı sırasında bir evin duvarında bulunmuştur. Tek bir odanın dört duvarını kaplayan resimler arkeologlar tarafından incelenmiş olup, günümüze kadar da arkeolojik kazılar yapılmaya devam etmiştir. Kazılarda 7. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar çeşitli katmanlar tespit edilmiştir. Duvarda 7. yüzyılın siyasi ortamını gözler önüne seren sahneler mevcuttur. Her dört duvar kompozisyon olarak birbirlerine oldukça zıttır. Özellikle batı duvarı Türk tarihi açısından çok önemlidir. Duvarın her yerinde Türkler'den izler bulunmaktadır. Ancak Türkleri ön plana çıkaran tek duvar burası değildir. Afrasyab'ın batı duvarında bulunan Türk unsurlar hiçbir Soğd resimlerinde rastlanmamaktadır. Resimlerde Türklerin siyasi gücünün sembolü ve uluslararası arenada temsili buradaki görkemli törenle çok iyi bir şekilde tasvir edilmiştir. Bir diğer duvar resmi Acine-tepededir. Tacikistan'ın güneyinde bulunan ve 7. ve 8. yüzyıllara ait bir şehir kalıntısıdır. 1940'lı yıllarda yapılan kazılar sonucunda Buda tapınakları bulunmuştur. Tapınak duvarlarında insan tasvirleri ve budizmin sembolleri mevcuttur. Bölgenin 7. ve 8. yüzyıllarda Köktürk asıllı Toharistan yabguları tarafından yönetildiği bilinmektedir. Nüfusun çoğunluğunun özellikle Huttel'de Türk halkın yaşadığı kaynaklar tarafından kaydedilmiştir. Balalık-tepe duvar resimleri, Özbekistan'ın güneyinde bulunan Termiz şehri'nin yakınlarında yer almaktadır. "Çocuklu tepe" olarak da adlandırılır. Balalık-tepe yadigarlığında yapılan çalışmalarda 5. ve 6. yüzyıla ait kale bulunmuş olup bu kalenin 16 odadan oluştuğu tespit edilmiştir. Bilim adamları Balalık-tepe'yi Eftalit ve Köktürk kağanlığı ile ilişkilendirmektedirler. Bulunan resimlerdeki tasvirler Türk tipini andırmaktadır. Tarihi süreç içerisinde bölge Köktürk asıllı hanedanlar tarafından yönetilmiştir. Tavka-kaledeki duvar resimleri ise bilim adamları tarafından 6.-7. yüzyıllara atfedilmektedir. Diğer duvar resimlerine oldukça benzer özellikler göstermektedir. İnsan figürleri Köktürk Kağanlığı dönemindeki tasvirleri anımsatmaktadır.

Önemli bir tarihi merkez olan Uruşananın yönetim merkezinde bulunan resimler Köktürk tarihi açısından çok önemlidir. Özellikle Türeyiş Destanını hatırlatan kurttan süt emen çocuk tasvirleri dikkate değerdir. Varahşa, Buhara'nın eski şehir kalıntılarının adıdır. Burası 5-8. yüzyıllarda önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Varahşa duvar resimleri, hükümdara ait sarayda ortaya çıkmıştır. 3 salondan oluşur. Buhara yüz yıldan fazla süre Köktürk hâkimiyetinde kalmıştır. Bulunan paralar ve damgalar saray resimlerindeki bazı figürlerin Türklere özgü olduğunu kanıtlamaktadır. Pencikent duvar resimleri günümüze kadar sağlam bir şekilde kalan en önemli eserlerdir. Hem yapım tekniği hem de içerdiği konular açısından ayrı bir öneme sahiptir. Çalışmada Batı Türk Kağanlığı sınırları içerisinde bulunan günümüzde Özbekistan ve Tacikistan topraklarında rastlanan duvar resimlerinin Köktürk tarihi açısından incelenmesi ve döneme ışık tutması amaçlanmıştır.

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: tubatombuloglu@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8061-4480.

**Doç.Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi Bölümü, Taşkent/ÖZBEKİSTAN, E-Posta: gaybullahbabayar123@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3456-3410.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Anahtar Kelimeler: Köktürk Kağanlığı, Afrasiyab, Acine-tepe, Balalık-tepe, Şehristan, Tavka-kale, Pencikent, Varahşa.

WALL PAINTINGS IN CENTRAL ASIAN PALACES AS SOURCES OF KOKTURK HISTORY

ABSTRACT

The territory of West Turkestan is hosted by to many cities along the Silk Road between Iran and China. Especially in the 6th and 7th centuries, due to trade and political structure, there was an interaction between the western Kokturk Khaganate and Sogdian culture. With the religious influence showing itself, the development of art increased and wall paintings appeared in palaces and residences. One of the most beautiful examples of murals is the Afrasiyab murals. They were found on the wall of a house during the construction of a road near Samarkand about a hundred years ago, and the paintings covering four walls of a single room were examined by various archaeologists, and archaeological excavations continue to be carried out until today. Excavations revealed various phases from the 7th to the 12th century. On the wall are scenes depicting the political environment of the 7th century. All four walls are quite opposite to each other in composition. Especially the western wall is very important for Turkish history. Turks are everywhere on the wall. But this is not the only wall that highlights the Turks. The Turkish elements found on the western wall of Afrasiyab are not found in any Sogdian paintings. In the pictures, the symbol of the political power of the Turks and their representation in the international arena is very well depicted in the magnificent ceremony here. Another mural is on Acine-tepe. It is the ruins of a city in southern Tajikistan, dating back to the 7th and 8th centuries. Buddha temples were found as a result of excavations in the 1940s. There are depictions of people and symbols of Buddhism on the temple walls. It is known that the region was ruled by Toharistan yabgu of Köktürk origin in the 7th and 8th centuries. It is recorded by the sources that the majority of the population is Turkish, especially in Huttel. Balalık-tepe murals are located near the city of Termiz in southern Uzbekistan. It is also called "hill with children". During the studies carried out in the Balalık-tepe monument, a castle dating back to the 5th and 6th centuries was found and it was determined that this castle consisted of 16 rooms. Scientists associate Balalık-tepe with Eftalit and Köktürk Khaganate. The depictions in the paintings found resemble the Turkish type. Throughout history, the region was ruled by dynasties of Köktürk origin. Tavka-kale wall paintings are attributed by scholars to the 6th-7th centuries. It shows very similar characteristics to other wall paintings. The human figures are reminiscent of depictions from the Köktürk Khaganate period. The paintings in the administrative center of Ushrushana, an important historical center, are very important for Köktürk history. Especially the depictions of children sucking milk from a wolf, reminiscent of the Türeyiş epic, are noteworthy. Varakhsha is the name of the old city ruins of Bukhara. This is 5-8. It has been an important trade center for centuries. Varakhsha wall paintings appeared in the palace belonging to the ruler. It consists of 3 halls. Bukhara remained under Köktürk rule for more than a hundred years. The coins and stamps found prove that some figures in the palace paintings are specific to the Turks. Panjakent wall paintings are the most important works that have survived to this day. It has a special importance both in terms of its construction technique and the subjects it contains. In the study, it is aimed to analyze the wall paintings within the borders of the Western Turkic Khaganate, which are still in Uzbekistan and Tajikistan today, in terms of Kokturk history and to shed light on the period.

Keywords: Kokturk Khaganate, Afrasiyab, Adjina-tepe, Balalyk-tepe, Tavka-kale, Sharistan, Penhikent, Varakhsha.

GİRİŞ

Batı Köktürk kağanlığının temeli İstemi Yabgu tarafından atılmış ancak oğlu Tardu Kağan tarafından 582 yılında kurulmuştur.¹ Batı Köktürk kağanlığının hâkimiyet sahası bugünkü Batı Türkistan bölgesiydi. Burası Harezmi, Zereşan vadisi, Ceyhun- Seyhun nehri kıyıları, Fergana vadisini içine almaktadır. Batı Türkistan'da yaşayan Soğduların hemen hemen tüm beylikleri o tarihten itibaren Tardu Kağan'ın hâkimiyeti altına girmiştir.² Tardu Kağan, Batı Türkistan şehirlerini bir Tegin aracılığıyla idare ederken, Köktürk halkını da şehirlere yerleştirmiştir. Böylece şehirlerde Türkleşme hızlanmıştır.³ 6.-7. yüzyıllarda bölgede mimari ve sanatta birtakım değişimler görülmeye başlamıştır. Devasa kale şehirler yerini daha küçük yapılara bırakmıştır. Pugaçenkova ve Rempel, bu dönemde kayıtlara göre Semerkant ve çevresinde 12.000, Buhara'da 700 civarında Talas, Taraz, Balasagun, Özkent ve Fergana gibi bölgelerde de yerleşim yeri kalıntısına rastlandığını söylemektedirler.⁴

¹ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 148; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Türkler) Occidentaux*, Orhun seferi eserlerinin koleksiyonu. C. 6, St.Petersburg 1903, s. 47-48; C. I. Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton: Princeton University Press, s. 115-117; H. İ. Erkoç, "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", *EFD/JFL*, C. 33, S. 1, 2016, s. 48.

² Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I*, TTK, Ankara 2003, s. 87.

³ Taşağıl, *age*, 2015, s. 154.

⁴ G. A. Pugaçenkova, L. İ. Rempel, *Vidayuşiyesya Pamyatniki Arhitekturi Uzbekistana*, Moskva, 1958, s. 106; Muslisahon Rustamova, *Karahanlı Devri Mimarisi Bezemeleri*, TDBB, İstanbul 2022, s. 35.

Köktürk kağanlığı, Batı Türkistan'da barışı sağlayarak Soğdların ticareti geliştirmelerini teşvik etmiş, bir arada yaşam ortak kültürün gelişmesine katkı sağlamıştır. Soğdlar, Batı Türkistan'dan Doğu Türkistan'a kuzeydeki Moğolistan'a kadar bölge halkıyla karışarak koloniler kurmuşlardır. Böylece Batı Türk Kağanlığında şehirlik kültürü gelişmiştir.⁵ Soğdlar, MÖ 6. yüzyıldan beri bölgeden geçen İpek Yolu'nu kontrol altında tutmaktaydılar.⁶ 582 yılından itibaren Soğdlar siyasi açıdan Köktürk Kağanlığına tabi olmalarına rağmen iktisadi ve idari anlamda yarı bağımsız bir statüye sahiplerdi. Zira Soğdlar Köktürk Kağanlığı hazinesine büyük gelir sağlamaktaydılar.⁷ Dolayısıyla daha önceki yönetim şekillerinden farklı bir değişiklik yaşanmamış, hatta Köktürk Kağanlığı bölgeye has bir idare şekli uygulamış olmalıdır. Köktürk ve Soğd arasındaki siyasi ve kültürel ilişki sanata özellikle de duvar resimlerine yansımıştır. Duvar resimleri, milletlerin inanç biçimlerini, sosyal yaşamlarını, savaşlarını, zaferlerini ve onlar hakkında pek çok bilgiyi aktaran tarihi belge özelliği taşır.⁸ Köktürklerin kültüründen ve geleneklerinden izler bulduğumuz duvar resimleri dönemin yaşamı hakkında bizlere oldukça fazla ipucu vermektedir. Örneğin Pencikent'teki resimler arasında Türklerin Yoğ törenini betimleyen bir sahnenin bulunması⁹, Varaha saray resimleri arasında Türklerin batı duvarında yer alan on-ok sembolü ve duvarın her yerinde gördüğümüz örgülü saçlarıyla Türkler, Balalık-tepe, Şehristan, Tavka-tepe ve Acine-tepe duvar resimlerindeki Köktürlere ait unsurlar bunlardan bazılarıdır.

1. Afrasyab Duvar Resimleri

Afrasyab, Semerkand'ın en eski yerleşim yeridir. İsmi MÖ 7.-8. yüzyıllarda ünlü komutan ve devlet adamından almıştır. Türkçe kaynaklarda Alp Er Tunga, Fars kaynaklarında ise Afrosiyab olarak geçmektedir. Günümüzde bazı edebiyatçı ve tarihçiler Afrasyab'ı hâlâ efsanevi bir kişi olarak kabul etmektedir. Ancak Ebu Reyhan Biruni, Kaşgarlı Mahmud, Alişir Nevai ve daha birçok alim eserlerinde onun gerçek tarihi şahsiyet olduğu belirtilmektedir. Afrasyab ismi, tarihi kaynaklarda antik Semerkand için kullanılmaktadır.

Afrasyab, Zereşan nehri vadisinde bulunan en büyük arkeolojik sit alanıdır. MÖ 6. yüzyıldan 1220 yılındaki Moğol istilasına kadar yerleşim yeri olmuştur. Afrasyab, bugünkü Semerkand'ın kuzey sınırına bitişik geniş tepelerden oluşur, alanı 219 hektardır ve 5 km'den fazla bir çevreye sahiptir. Tepenin kuzeyi Siyab deresi ile sınırlıdır. Güneyde "eski şehir" olarak adlandırılan kısım Semerkand'a sonradan eklenmiştir. Kentin erken dönem tarihine ilişkin bilgiler yazılı kaynaklarda oldukça azdır. Temel bilgiler eski kentte yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilmiştir.

Afrasyab'daki duvar resimleri yüz yıla yakın bir süre önce Semerkand yakınlarında yol inşaatı sırasında bir evin duvarında tesadüfen bulunmuştur. Tek bir odanın dört duvarını kaplayan boyalı sahneler ilk olarak arkeolog V. Vyatkin tarafından 1913'te keşfedilmiştir. 1965-68 yılları arasında Özbekistanlı arkeologlar çalışmaları sürdürerek yaklaşık 30 oda açmayı başarmışlardır. Bu odaların çoğunluğu duvar resimleri ve desenlerle süslenmiştir. Afrasyab duvar resimleriyle ilgili ilk kitap 1975'te Albaüm tarafından yayınlanmıştır.¹¹ 1981-1988 yıllarında Liudmila Brusenko başkanlığında yürütülen kazılar 2011-2012 yılları arasında devam etmiştir. Kazılarda 7. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar uzanan dört yapı evresi tespit edilmiştir. Soğd dönemi 7.-8. yüzyıl, Abbasi dönemi 8.-9. yüzyıl Samaniler dönemi 10. yüzyıl; Karahanlı dönemi 11-12. yüzyıl dönemlerini kapsar. Duvar resimlerinin bulunduğu konut bu yaşam alanının kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır. Duvar resimlerinin korunması, 7. ve 9. yüzyıllar arasındaki evre değişimlerinden etkilenmiş, bu da Soğd ile erken İslam dönemi arasındaki geçişe işaret etmektedir.¹²

Resimler, İpek Yolu'ndaki hayattan çeşitli sahnelerin karmaşık tasvirlerini olağanüstü bir şekilde sergilemektedir. Odanın iç duvarlarının her biri, Soğdların ticari bağları ve etkileşim içinde oldukları farklı toplulukları tasvir etmektedir. Bunlar arasında kuzey duvarında Çin tasvir edilirken; güney duvarda Semerkand ve İran; doğu duvarında ise Hint Yarımadasından sahneler vardır. Doğu duvarı, en çok bozulmuş olandır. Burası Hint Yarımadası'ndan kıyafet giyen kişileri içerirken, Hintlilerin saç modelleri dikkat çekicidir. Ayrıca bilim adamları sahneden yola çıkarak Helenistik ikonografi aracılığıyla astronomi biliminin Antik Yunan'dan Hint

⁵ S. G. Klyashtorny, T. İ., Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 105; G. Özdemir, *Türk Soğd İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi, Edirne 2019, s. 95.

⁶ H. W. Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. M. Kayayeri, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2001, s. 51.

⁷ B. Gayibov, "Soğd Merkezi Yönetimi ve Onun Köktürk Kağanlığı'na Bağlılık Şartları", *Gazi Türkiyat*, Güz/13, 2013, ss. 81-90.

⁸ B. B. Genç, B. Eskici, Ev. Caner, "Duvar Resimlerinin İncelenmesinde Yeni Yaklaşımlar: Multispektral Görüntüleme Yöntemleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:25, S. 3, 2021, s. 667-684.

⁹ M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 258; A. N. Kundak, "Batı Türkistan Duvar Resimleri Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Berlin Konferansı*, Trabzon 2017, s. 47.

¹⁰ A. M. Belenitsky, *Central Asia*, Geneva 1968, s. 144; G. Sazak, "Varaha Sarayı Duvar Resimleri", *Tarih Dergisi*, 57, 2013, s. 10-11; Kundak, agm, s. 47.

¹¹ L. I. Albaüm, *Zhivopis' Afrasiaba*, Tashkent 1975.

¹² M. Khasanov, M. Riep, "A Pastoral Festival on a Wall Painting from Afrasiab (Samarkand)", *The Architectural And Stratigraphic Context*, 6/2011, s. 53.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Yarımadası'na aktarımını temsil etmekte olduğunu varsaymaktadırlar.¹³ Güney duvarında ise Farslardan ve Semerkand'dan sahneler bulunmaktadır. İpek Yolunun geçtiği pek çok bölgede kutlanan Yeni Yıl (Nevruz) tasvir edilmektedir.

Resim 1- Batı duvarı-Unesco.org

Batı duvarı, Afrasiyab resimlerinin en önemli duvarıdır. Özellikle duvarın her yerinde Türk tarihi ve kültürüne ait öğelerin bulunması özel bir ilgiyi hakketmektedir. Resimler ciddi hasar görmüş olmasına rağmen en az 49 kişinin görüntüsü bulunmaktadır. Batı duvarında, Soğdlu olmayan toprakların temsilcilerden hediye getirme sahneleri tasvir edildiği için “Elçiler Salonu” olarak anılmıştır. Araştırmaların başından beri, bu duvarın tanımlanması konusunda genel bir fikir birliği olsa da sahnenin tasvir ettiği ritüelin tam olarak ne olduğu ve bazı detaylarının yorumlanması tartışma konusu olmuştur.¹⁴ Afrasiyab duvar resimlerinin Soğd'un Semerkand hükümdarı Varxuman'ın emriyle kendi zamanında yapıldığı bilim dünyasında genel kabul görmektedir. Varxuman'dan duvarda bulunan bir yazıtta bahsedilmektedir. Ayrıca Çin yıllıklarından Tang-shu'da “Çin İmparatoru Yung-hui devrinde (650-655) Kao-ti (Kao-tsung) bölgeyi K'ang-kü hükümetine dönuştürdüğü ve ülkenin kralına Fu-hu-man (Varxuman) unvanı verdi” diye geçmektedir.¹⁵

Türk tarihi açısından batı duvarı ile ilgili en ilgi çekici hipotez Markus Mode¹⁶'a aittir. Mode, resimlerin kayıp olan üst sırasında iki farklı hükümdarın (Türk Kağanı ve Varxuman) olduğunu ve iki sıra halinde haraç veya hediye taşıyan görevlilerin onlara doğru ilerlediği görüşünü savunmuştur.¹⁷ Sergey Yetsenko'nun görüşü ise duvarın üst tarafında kral ve kraliçe olduğu ve elçilerin onlara hediye sunmakta oldukları yönündedir. Birinci görüş daha anlamlı görünmektedir. Zira böylesi önemli bir ritüelin başında Türk görevliler bulunmaktadır. Aksi takdirde resimdeki sahneye sadece Soğd ritüeli olarak baktığımızda tören yöneticilerinin Soğd askeri ve devlet adamı olması gerekmez miydi?

Resimde uzun örgüleriyle Türkler her yerde mevcuttur ve elçilere rehberlik eder haldedirler, ayrıca resimde görünmeyen ve korunan kısma yakın olarak gruplar halinde oturuyorlar. Çin elçilerinin ipeği üç şekilde (rulo, çile ve koza) getirdikleri görülmektedir. Elçilerin küçük yerel bir yöneticiye böyle bir hediye getirmeleri mümkün olmadığına göre, hediyeler Türk Kağanına getirilmiştir.¹⁸

Duvardaki törenin birebir aynısını 630 yılında Batı Türk Kağanı Tun Yabgu'yu ziyaret eden Xuanzang doğrulamaktadır. Xuanzang, kağanın çadırının önünde resimdeki törene benzer bir anı anlatmakta olup, özellikle çadırın önünde oturan üst düzey subaylardan söz eder. “Kağan'ın yanında hazır bulunan ve sayısı iki yüzü aşan Tarkanlar (hepsi nakışlı kaftanları ve örgülü saçlarıyla) Kağan'ın sağında ve solunda ayakta durmaktadırlar.

¹³ Unesco.org/silkroad (Erişim tarihi: 12.09.2023).

¹⁴ M. Comparetti, “Further Evidence For The interpretation of the “Indian Scene” in the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab (Samarkand)”, *Sr Journal*, Vol 4., No. 2, Winter 2006-7, s. 53.

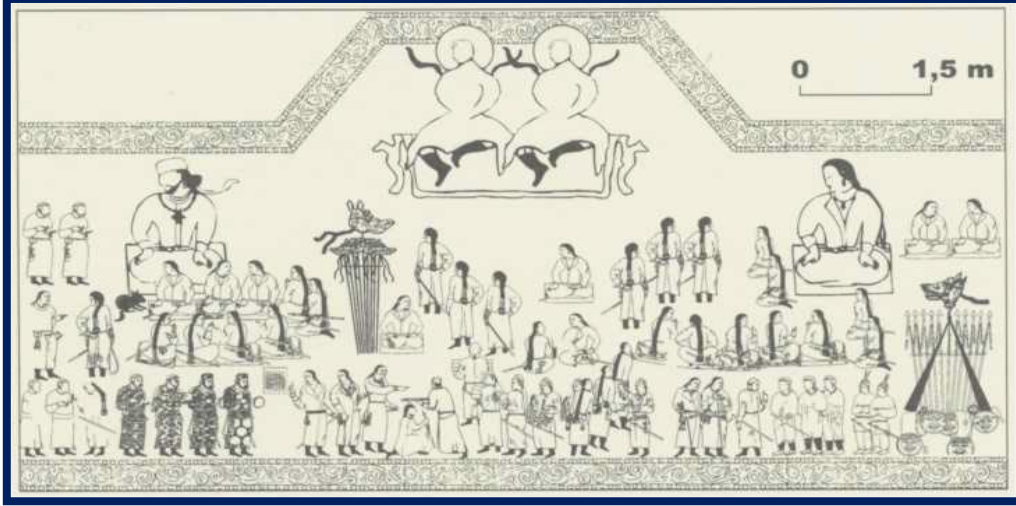
¹⁵ E. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 186.

¹⁶ Markus Mode, “Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details”, *Royal Nauruz In Samarkand: Proceedings Of The Conference Held In Venice On The Pre-Islamic Paintings At Afrasiab*, Sapienza - Università di Roma 200, ss. 113-128.

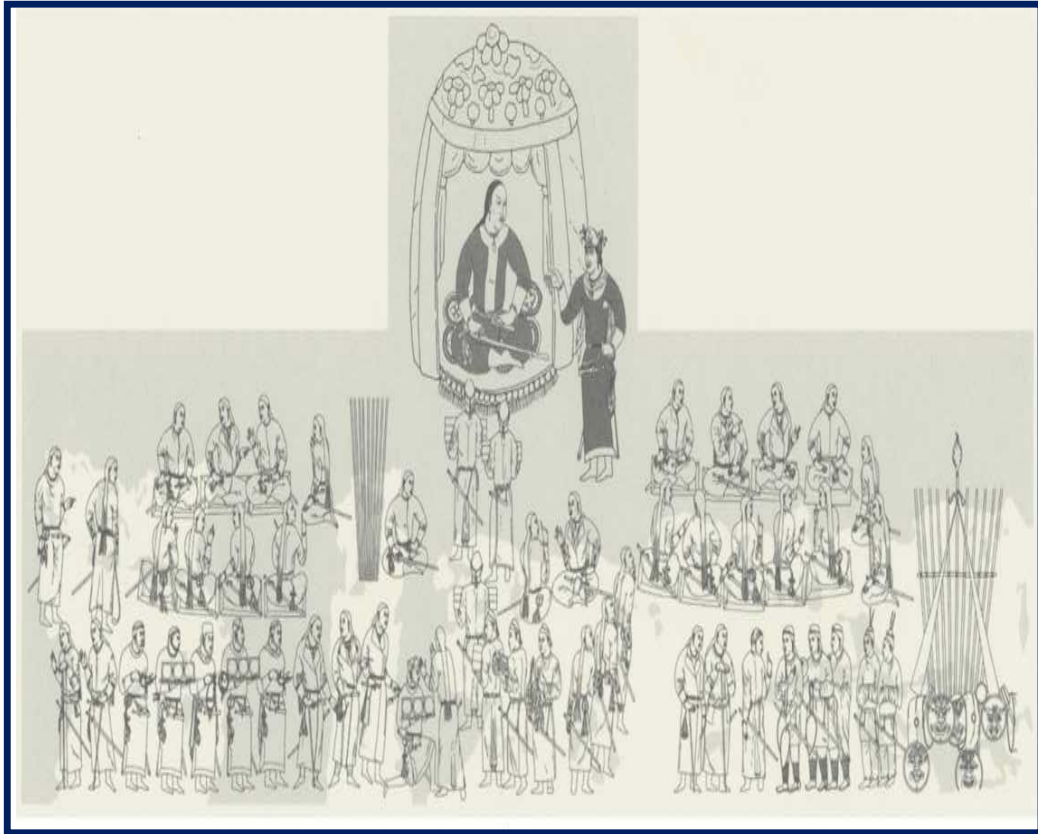
¹⁷ Mode, *agm*, s. 110.

¹⁸ Etienne de la Vaissiere, “Les Turcs, Rois Du Monde À Samarcande” *Royal Nauruz In Samarkand: Proceedings Of The Conference Held In Venice On The Pre-Islamic Paintings At Afrasiab*, Sapienza - Università di Roma 2006, ss. 148-149.

Mızrakları, sancakları ve yayları tertiplidir. Büyük çadırın çiçekli altın işlemeleri göz alıcıdır. Üst düzey memurlar Kağanın her iki yanında sıra oluşturacak biçimde otururlar.”¹⁹

Resim 2- Batı duvarının rekonstrüksiyonu (M. Mode)

Resim 3- Batı duvarının rekonstrüksiyonunun farklı bir versiyonu (Vaissiere)

¹⁹ Gürhan Kırilen, “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenimleri”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, 53, 1 (2013), ss. 63-84; Vaissiere, agm, s. 150.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Batı duvarındaki en önemli unsurlardan birisi devlet sembollerinin varlığıdır. Duvarın en sağ ucundan bakıldığında karmaşık direklerin bulunduğunu görmekteyiz. Ancak detaylı incelendiğinde merkezde bir direk onun sağında ve solunda da 5'er direk vardır. Yatay bir direk diğer 11 tanesini birbirine bağlamaktadır. Davullar ve davul çubukları asanın altına sabitlenmiştir. Bir bütün olan sistem, Türk devlet geleneğinde askerinin ve devletin sembolü olarak iyi bilinen "sancak ve davul" dur.

Resim 4- Afrasiyab Müzesi Semerkand

5+1+5 bayrağın temsilinin Batı Türk Kağanlığının devlet sembolünü işaret ettiğine hiç şüphe yoktur. Her biri beş boydan oluşan iki grup On Ok konfederasyonunu oluşturuyordu. Batı Türkleri olduklarını bildiğimiz on boy: beş Dulu (Tu-lu) ve beş Nuşibilerdir²⁰ (Nu-şi-pi). Hepsi, sancağın ortasındaki iki bayrakla 11. direk tarafından sembolize edilmiştir. 11. ise Yabgu-Kağan'ın yönetimi altında birleşmeleridir. Sancak çok özel bir grubu ifade etmektedir: öncelikle on boyun tamamının birleştiğini²¹ açıkça göstermektedir. İkinci olarak, iki bayraklı orta direk, sancağı Yabgu-Kağan'ın kendi hükümdarlık sembolü haline getirmektedir; bu sadece bir boy'un bayrağı ya da basit bir sancak değildir.²²

Batı duvarının hemen sol tarafında dokuz direkten oluşan bir başka grup açıkça görülmektedir. Bu ikinci grup, az önce anlatılan Türk boylarının sancağı ve davullarıyla karşılaştırılabilecek sembolik bir araç gibi görünmektedir. Tang-shu'da Soğd'un 9 kabilesinden bahsedilmektedir: An (Buhara), Ts'ao (Kabuzan), Che-Şe (Taşkent), Mi (Maymarg), Ho (Kuşanya), Ho-si-un (Harezmi), Mu-ti (Batı An- Wardana), Şi (Keş) ve dokuzuncusu başkent Semerkand'dır.²³ Dokuz direk, Soğd'nun dokuz sancağını ve ayrıca Varxuman'ın Soğd'un ihşid'i olarak hâkimiyetini temsil ediyor olmalıdır. Çünkü Türk devlet sembolüne olan benzerliğin başka bir açıklaması olamaz.²⁴ Ayrıca hem Batı Türk Kağanlığının hem de Soğd'un sembollerinin aynı duvarda olması birbirleriyle yakın ilişki içerisinde olduklarını göstermektedir ki biz Soğdların Batı Türk Kağanlığı'na tabi olduğunu biliyoruz. Her iki davula ve sembollerine baktığımızda ise sadece On Oklarınki karakteristik özellik göstermektedir.

Afrasiyab duvar resimleride batı duvarının önemini tekrar vurgulamakta fayda var. Öncelikle Batı duvarında birleşmiş olan On Ok boylarının sancağını görmekteyiz. Bu da bize Yabgu-Kağan'ın yönetimi altında birleştiklerini kesin olarak kanıtlamaktadır. Batı duvarına baktığımızda elçilik heyetlerinin iki yöne ayrıldığını

²⁰ L. N. Gumilöv, *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 271; Chevannes, *age*, s. 49; Mode, *agm*, s. 110.

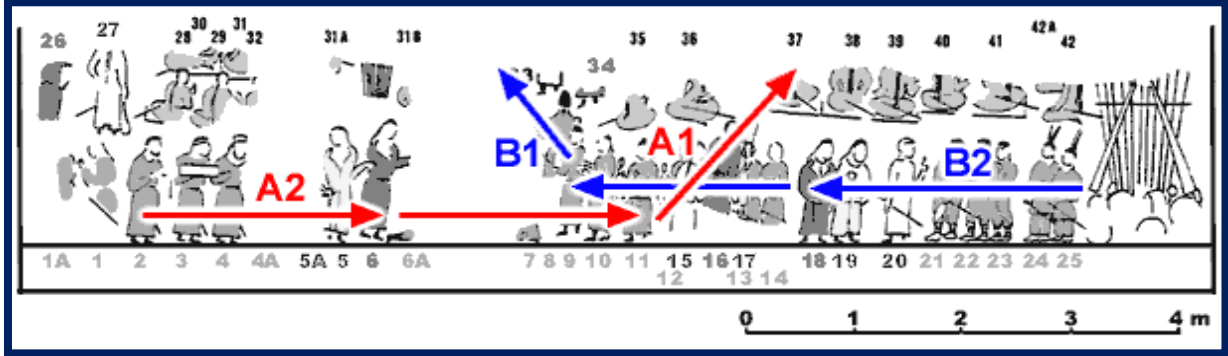
²¹ Gumilöv, *age*, s. 271. Eserde 635 yılında 5 Dulu ve 5 Nuşibi boyunun birleştikleri ve On Ok Türkleri tabirinin de buradan çıktığı anlatılmaktadır.

²² Mode, *agm*, s. 110.

²³ Chevannes, *age*, s. 183-185; Mode, *agm*, s. 112.

²⁴ Mode, *age*, s. 112.

görmekteyiz. Soldan ve sağdan gelen her iki grupta ortada buluşmaktalar. A ve B olarak ayrılan grupların farklı coğrafi bölgelerden geldiği resimde görülmektedir. B grubundakiler Çin İmparatoru, Kogoryo'ya (Kore), Çaç'a (Taşkent) ve Caganian'a (daha güneyde Semerkand ile Tirmiz arasında) aittir. Ellerinde mücevher veya ipek taşıdıkları düşünülmektedir.²⁵ A grubu delegasyonu ise batı'dan Farslardan gelen görevlilerdir.²⁶

Resim 5- M. Mode'un çizimi

Her delegasyonun 3'er kişilik bir ekipten oluştuğu görülmektedir. Her grubun başında bir Türk görevli bulunmaktadır. Bir istisna hariç gerisi Türk'tür. Grubun başında bulunan kişiler kırmızı, sarı ve beyaz renkte kaftan giymişlerdir. Hepsinin varış noktası Varxuman ve Türk Kağan'ının olduğu yerdir.²⁷

Resimde 2. sırada kümeler halinde oturan uzun saçlı Türkleri görmekteyiz. Oturan her grup 3 kişiden oluşuyor ve kaftanları 3 renktedir. Bu da bize 3 sayısının Türk kozmolojisinde ve Türk diplomasisindeki önemini hatırlatıyor. Zira 3 sayısı en çok kullanılan sayıdır. En çok kullanıldığı yer ise dini törenlerdir. 6. yüzyılda Soğd üzerinden Köktürk topraklarına gelen Bizans elçisi Zemerkos, kağan tarafından gönderildiği anlaşılan bir Türk heyetle karşılaşmıştır. Bir tür tören gibi olan karşılama üç bölüme ayrılmıştır.²⁸ Afrasyab batı duvarında her ulustan heyetler saygı sunmaya geliyor. Ancak en ilginç heyetler Türk görevliler tarafından ve Türk geleneklerine göre ilerliyorlar.²⁹ Kısacası bu resim Soğdlar tarafından rastgele çizilen birkaç Türk muhafız meselesi değil, daha ziyade Türk subaylarının bir Türk töreni çerçevesinde hiyerarşik bir temsili meselesidir.³⁰

3'erli gruplar halinde oturan Türklere baktığımızda kıyafetlerinden savaşçı veya muhafız oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü tek bir kemer ve kınına asılmış kılıç Türklere özgüdür. Bel kemerine dikey olarak bağlanan iki kısa kemer de hançer içindir. Her Türk savaşçının kılıcının ve hançerinin dört kın çıkıntısı aynı biçimdedir, ancak silahlarının bu donanımları diğer savaşçılarınkinden farklıdır.³¹ Türklerin ok ve yaylarının olmadan gösterilmesi alışılmadık bir durum değildir. Ancak salona girerken ok ve yaylarını bıraktıkları düşünülebilir.³² Bunun yanında Semirechi'deki gibi kılıçlı ve hançerli balbal örneklerini, kemer dekorlarını görmek mümkündür.

Resimde Türklerin saçları örgülüdür. İki yakalı bileğe kadar uzanan kaftan giymişlerdir. Özellikle 36 numaralı şahsın Türkler için kutsal olan mavi renkte kollu bir ceket giydiği görülmektedir. Uzun siyah renkli, keskin burunlu çizimlerde tipik Türk kıyafetidir.³³ Biz kıyafetleri Moğolistan'ın başkenti Ulan Bator'un batısında bulunan Köktürlere ait Mayhan Uul Kurganı'nda ve Uygurlar'a ait Bezeklikteki duvar resimlerinde de görmekteyiz. Bu görüntülere dayanarak dönemin soylularının ve askerlerinin giyim tarzı ve gelenekleri, askeri teçhizatları hakkında belli bir fikir oluşturmak mümkündür. Sikkelere yansıyan eski Türk devlet geleneklerinden bir diğeri de Tun Yabgu-Kağan sikkelerinden oluşan bir grupta bağdaş kurup oturan hükümdar

²⁵ F. Grenet, "The 7th-century AD Ambassadors painting at Samarkand, Mural Paintings of the Silk Road", *Proceedings of the 29th Annual International Symposium on the Conservation and Restoration of Cultural Property*, Tokyo 2006, s. 18.

²⁶ Mode, agm, s. 114.

²⁷ Mode, agm, s. 116.

²⁸ A. Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih Dergisi*, S. 50, 2009/2, İstanbul 2010, s. 16.

²⁹ Mode, agm, s. 121.

³⁰ Vaissiere, agm, s. 151.

³¹ V. I. Raspopova, "Etnos and Weaponry In The Murals of Afrasiab, Rivista Degli Studi Orientali", *Royal Naurüz In Samarkand: Proceedings Of The Conference Held In Venice On The Pre-Islamic Paintings At Afrasiab*, Nuova Serie, Vol. 78, Supplemento No. 1, 2006, s. 132-33.

³² Raspopova, agm, s. 138.

³³ S. A. Yatsenko, "The Costume of Foreign Embassies and Inhabitants of Samarkand on Wall Painting of the 7th c. in the 'Hall of Ambassadors' from Afrasiab as a Historical Source." *Transoxiana*, 8 (June 2004). http://www.transoxiana.org/0108/yatsenko-afrasiab_costume.html. (Erişim Tarihi: 11.09.2023).

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

imgesidir. Bazı bilim adamlarına göre bağdaş kurup oturan hükümdar görüntüsü eski Türklere özgüdür ve sanat tarihinde bu tarza “Türk (hükümdar) oturuşu” adı verilmektedir.

2. Acine-tepe duvar resimleri

Acine-tepe, bugünkü Tacikistan’ın güneyinde, Amuderya (Ceyhun) nehrinin başlangıcı olan Vahş ırmağının kenarında bulunan 7.-8. yüzyıllara ait bir şehir kalıntısıdır. 1940’lı yılların sonlarına doğru Sovyet bilim adamlarının sürdürdüğü arkeolojik kazılar sonucunda burada birçok binadan oluşan Buda tapınakları belirlenmiştir. Arkeolojik kazılarda onlarca heykel ve heykelciklerin yanı sıra Buda tapınağı duvarlarına işlenen birçok insan figürü ortaya çıkmıştır. Figürlerin belirgin bir kısmı Budizm ve bu inancın yaygın ilahlarının resimleri, diğer bir kısmını da bu dine inanan insanların tasvirleri oluşturmaktadır.

Acine-tepe’de kazı yapan A. M. Belenitskiy, B. A. Litvinskiy gibi ünlü arkeolog, tarihçi ve sanat tarihçilerinin çalışmaları sonucunda Acine-tepe duvar resimlerinin Balalık-tepe (Güney Özbekistan), Bamiyan (Afganistan) gibi İslam öncesi Orta Asya tasvirî sanat eserlerine çok yakınlık gösterdiği vurgulanmıştır.³⁴ Acine-tepe’nin Budizm tapınağı olduğu anlaşılmış, heykel ve diğer sanat eserlerinde Orta Asya, özellikle tarihi Toharistan (Güney Özbekistan – Güney Tacikistan – Kuzey Afganistan) kültürüyle birlikte Hint kültürünün de ağırlık kazandığı ileri sürülmüştür.

Erken Orta Çağların Toharistan’ı, milattan önceki son binyıl ve miladi 3-4. yüzyıllara kadar Baktria veya Baktriyana bölgesi olarak bilinmiş, Acine-tepe yadigarlığında bu bölgenin önemli bir kısmı olan Huttel hükümdarlığı topraklarına ait eski şehir kalıntısı olduğu anlaşılmıştır. Acine-tepe’deki insan figürlerinin dış görünümü, kıyafet ve saç tarzı buranın yerli ahalisi olan Toharistanlılarla birlikte Orta Asya’nın kuzey ve doğu kesimlerinde yaşayan insanları andırmaktadır. Dönemin yazılı kaynakları ve tasvirî sanat eserlerinden anlaşıldığı üzere eski Baktria veya Toharistan insanları iri gözlü, ince yüzlü, sakallı insanlar olarak Avrupalı bir karakter taşımış, Doğu İrani dillerinden Baktriacayı konuştukları görülmüştür. Acine-tepe resimlerinin bir kısmında ise eski Türkleri hatırlatan badem biçimli veya hafif çekik gözlü, sakalsız yuvarlak yüzlü insan figürleri yer almaktadır. Bazı bilim adamları Acine-tepe resimlerinden bir kısmını Eftalit (Ak-Hun)lerle ilişkilendirmektedirler.³⁵ Ancak bu yadigarlığın 7.-8. yüzyıllara ait olduğundan yola çıkılırsa, bu tür resimlerin dolaylı veya dolaysız olarak Köktürk Kağanlığı (552-744) ile bağlantılı olması muhtemeldir. Başta Çin yıllıkları olmak üzere Baktriacı, Yunan, Ermeni, Hint, Pehlevî (Orta Fars) ve Arap dillerindeki yazılı kaynaklardan anlaşıldığı gibi, bu tarihlerde Huttel de dahil tüm Toharistan bölgesi Köktürk asıllı Toharistan yabguları tarafından yönetilmiştir.³⁶ Toharistan’daki Eftalitler kadar Köktürkler de Buda inancına saygı göstermişler, bölgedeki Belh, Termiz, Valvalic (Kunduz) vd. şehirler bu dönemde bölgenin önemli Budizm merkezine dönüşmüştür.

Bu dönemde Toharistan’ın kuzey-doğu topraklarındaki Kobadiyan, Huttel, Kumed, Vahş, Vahan, Şuman, Aharun (Güney Tacikistan) gibi tarihi bölgelerinin pek çoğunda Türk asıllı sülaleler ortaya çıkmıştır.³⁷ Örneğin, Çin ve Müslüman kaynaklarından belli oldukça Huttel’de *ssu-chin (irkin)* unvanlı al-Şabal (İşbara; 699-727), *hsi-li-fa (ilteber)* unvanlı İbn al-Saici (727-737), Tudun-Tarhan (737), Alucınş yabgu (750-752) hüküm sürmüşlerdir.³⁸ Yine Tang-shu’ya göre, *Chü-mi* (Kumed) bölgesinde 642-643 yıllarında Köktürklerin Yen-t’uo (Tarduş) boyundan bir hükümdar vardı. Tian-pao saltanatı devrinde (742-755) ise buranın hükümdarı Asi-lan He-ou-kin (Arslan İrkin) olarak biliniyordu. Toharistan’ın Vahan bölgesinde ise 656-660 yıllarında *Sha-po-lo hie-li-fa* (İşbara İlteber), 720 yılında ise *Luo-lü-yi-t’uo Ku-tou-lu Tuo-pi-le Mo-he ta-mo Sa-erh* hükümdar bulunuyordu.³⁹ İkincisinin bu uzunca isminin Kutluğ ve Bahadır? gibi Türkçe karakteri görülmektedir. Yine, Toharistan’ın kuzey bölgeleri olan Şuman ve Aharun’da ise Köktürklerin *Hsi-su* boyundan hükümdar bulunduğunu Hsüen-Tsang (629-645) kaydetmiştir.⁴⁰ Buradaki ahalinin bir kısmını Türklerin teşkil ettiği yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Özellikle, Huttal bölgesi nüfusunun yarısının Türklerden oluştuğunu Çinli seyyah

³⁴ B. A. Litvinsky, T. I. Zeimal, *AdzhinaTepa. Mimari, Tablo, Heykel*, Moskova: Nauka 1971, s. 69-74.

³⁵ Litvinsky, Zeimal, *age*, s. 75, 119.

³⁶ N. Ya. Bichurin, (Iakinf), *Antik Çağda Orta Asya’da Yaşayan Halklar Hakkında Bilgi Koleksiyonu*, C. II, M. - L. Yayınevi, SSCB Bilimler Akademisi, 1950, s. 324-326; Taberi Tarihi, *Seçilmiş Alıntılar* (Arapça’dan V. I. Belyaev’in çevirisi. O. G. Bolshakov ve A. B. Khalidov’un çevirisine eklemeler), Taşkent: Fan, 1987, s. 127, 129, 256-258; N. Sims-Williams, *Turks and Other Peoples in the Bactrian Documents*, From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010) 3th – 5th December 2010, İstanbul 2011, s. 15–26; G. Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu*, TİKA, Ankara 2007.

³⁷ B. G. Gafurov, *Tacikler, Antik, Antik ve Ortaçağ Tarihi*, Nauka, 1972, s. 227-229; G. Goibov, *Arapların Orta Asya’daki İlk Seferleri*, Duşanbe 1989, s. 25, 30-31.

³⁸ A. M. Belenitskiy, *Antik Çağlardan 10. Yüzyıla Kadar Khuttal’ın Tarihi ve Coğrafi Taslağı*, SSCB Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü, SSCB’nin Tacik şubesi Soğd-Tacik Arkeolojik Keşif Gezisinin Tutanakları Bilimler Akademisi ve Devlet İnşiva Yeri, Moskova; Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1950, T. 1: 1946–1947, s. 117-118; Bichurin, *age*, s. 326.

³⁹ E. Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 144-145, n. 2, 192, n. 1; Bichurin, *age*, s. 324.

⁴⁰ Gafurov, *age*, s. 227; Ekrem, *agt*, s. 142.

Huei-Ch'ao (726) kaydetmiştir.⁴¹ Acine-tepe duvar resimleri ve heykellerinin Köktürk Kağanlığı dönemine ait Orta Asya buluntuları arasında ayrı bir yere sahip olduğu ve o dönemin etnik ve kültürel süreçlerini kendinde barındırdığını kesinlikle söyleyebiliriz.

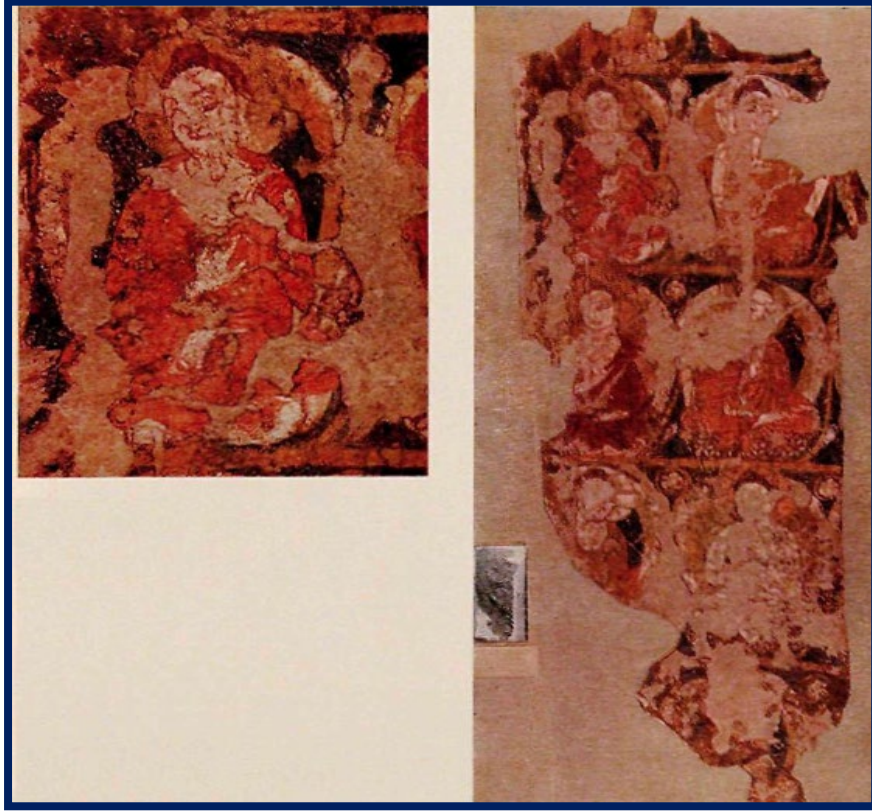
Resim 6- Acine-tepe duvar resimleri, Buda tapınaklarına çiçek ve diğer eşyaları hediye olarak sunan insan figürleri (Litvinsky- Zeimal)

Resim 7- Başında hale bulunan insan figürü (Litvinsky- Zeimal)

⁴¹ S. S. Kamoliddinov, *Güney Sogd ve Tokharistan'ın Tarihi Coğrafyası*, Taşkent 1996, s. 171; Litvinsky-Zeimal, *age*, s. 145.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Resim 8- Bağdaş kurarak oturan Buda tasvirleri (Litvinsky- Zeimal)

3. Balalık-Tepe Duvar Resimleri

Balalık-tepe, Özbekistan'ın en güney ucunda, Afganistan sınırına yakın, bugünkü Surhanderya vilayetinin yönetim merkezi Termiz şehrinin kuzeyinde, ondan yaklaşık 30 km uzaklıkta bulunan Angar tümeni (ilçesi)ndeki eski şehir kalıntısının adıdır. Özbek Türkçesindeki sözcük anlamı “Çocuklu tepe” olan bu tarihî yadigarlık 5.-6. yüzyıllara ait olup, uzmanlarca Orta Asya'daki İslam öncesi vaha devletlerinden biri olan Termiz-Şahlar sülalesiyle ilişkilendirilmektedir.

Birçok irili ufaklı tepeliklerden oluşan Balalık-tepe'de 1953-1955 yıllarında Sovyet sanat tarihçisi L. İ. Albaum önderliğinde sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda Termiz-Şahlar'a ait sanılan kale kalıntıları açılmıştır. Dörtgen bir kare biçimindeki çamurdan yapılan bu kalenin 16 adet odadan oluştuğu, onlardan 11 tanesinin 5. yüzyıla, diğer 5 tanesi ise 6. yüzyıla ait olduğu anlaşılmıştır. Balalık-tepe buluntuları arasında seramik ve şişe eşyalar, süslemeli nargile, birçok takılarla bezenmiş ipekli giyim parçaları, çeşitli çalgı aletleri, bağdaş kurarak oturmuş vaziyette çocuk emziren kadın tasvirinin bulunduğu madalya, ahşap kaşık vb. yer almaktadır. Balalık-tepe yadigarlarını dünyaya tanıtan en parlak buluntular ise onlarca insan figürlerinin yer aldığı duvar resimleridir.⁴²

Bir grup bilim adamı Balalık-tepe resimlerinin Eftalitler (Ak-Hunlar – 450-565) dönemine ait olduğunu ileri sürmekte olup, diğer bir grup ise Köktürk Kağanlığı (552-744) dönemiyle bağdaştırmaktadır. Birinci görüşün taraftarları adı geçen kale kalıntısının 5.-6. yüzyıllara ait olduğunu, bu tarihlerde Orta Asya'nın güney ve güneybatı kısımlarında, özellikle, bugünkü Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Afganistan, Kuzey Hindistan ve Doğu Türkistan'da Eftalitler (Ak-Hunlar) sülalesinin yönetimde bulunduğunu vurgulamaktadırlar. Balalık-tepe yadigarlığını Köktürk Kağanlığı dönemiyle ilişkilendiren bilim adamları ise adı geçen kalenin Köktürk dönemine özgü birçok karaktere sahip olduğunu ileri sürmektedirler. Özellikle, duvar resimlerindeki birçok süjeler: badem biçiminde veya hafif çekik gözlü, uzun saçlı, sakalsız yuvarlak yüzlü erkek ve buna benzer dış görünümlü kadın tasvirleri, kendine özgü saç tarzı, eski Türklere özgü kaftan Balalık-tepe resimlerinin Köktürklerle ilişkili olabileceği görüşünü bir nevi desteklemektedir.

Ancak etnik menşei hala tartışılmalı olan Eftalitlerin dış görünümünün de buna benzer olduğu hakkındaki görüşlerden yola çıkılırsa, Balalık-tepe resimlerinin Eftalitler dönemine ait olduğu varsayımı da güç

⁴² L. I. Albaum, *Balalyk-Tepe*, Taşkent, 1960, s. 1-10.

kazanacaktır. Özellikle, bu döneme ait Baktriya dili, Eski Hintçe ve Pehlevice (Orta Farsça) yazılı madeni paralar ve mühürlerdeki insan tasvirleri, Kızıl (Doğu Türkistan) duvar resimleri, Orta Asya'nın güneydoğu kısımları ve Kuzey Hindistan (Pakistan)'daki eski şehir kalıntılarında bulunan taş ve seramik heykeller, Çin yıllıklarındaki *İ-da* (Eftalit) insanları tasvirleri Eftalitlerin dış görünümünün eski Türklere özgü bir karakter taşıdığını göstermektedir. Bu tür buluntular arasına Balalık-tepe'ye yakın arazide bulunan Tavka-kale veya Tavka-kurgan duvar resimleri de eklenebilir.⁴³

Tavka-kale yadigarlığını da bir grup bilim adamı Eftalitlere, diğer grup ise Köktürkler dönemine bağlamaktadırlar. Burada şunu açıklamak gerekir ki, her iki hanedanın Orta Asya'da yakın tarihlerde ve aynı coğrafyada yönetimde bulunmaları ve kültürel miraslarının yakınlık arz etmesi bu fikirleri beslemektedir. En çok Türk bilim adamları tarafından Ön-Türk topluluklarından biri olarak kabul edilen⁴⁴ Eftalitler veya Ak-Hunların son yıllarda Fransız tarihçi E. de la Vaissiere tarafından derin tahliller sonucunda, etnik kimlik konusunun daha netlik kazandığı bilinmektedir.⁴⁵

Balık-tepe resimlerinin düğün merasimiyle veya ziyafet (toplu eğlence) ile ilişkili olduğunu ileri süren görüşler varsa da son yıllarda gerçekleştirilen bilimsel çalışmalarda burasının birer kale değil, tüccar ve diğer ileri gelen taife temsilcilerinin uğrak yeri, yani yerli ve yabancı kabilelere her türlü hizmeti sunan kadınların bulunduğu birer eğlenceli durakları olduğu vurgulanmaktadır. Onlara göre, Balalık-tepe'de Japon "geysa"ları gibi hizmet sunan kadınların erkeklere çeşitli içkiler sunduğunu kanıtlayan süjeler (ellerinde kadeh tutan kadınlar), ellerindeki çiçeğin göknarı hatırlatması, kale kalıntısındaki çalgı aletleri ve nargile, seramik kadın figürleri bu görüşü desteklemektedir.

Balık-tepe resimlerini ilk olarak inceleyen arkeolog ve sanat tarihçisi L. İ. Albaum, buradaki erkek ve kadın tasvirlerinin çoğunluğunun Afrasyab (Semerkand), Pencikent, Acine-tepe (Tacikistan) gibi İslam öncesi Orta Asya duvar resimlerine benzerlik taşıdığını vurgulamakla birlikte onların Moğolistan ve Altaylardaki balbalların dış görünümüne benzer yönleri bulunduğunu da yazmıştır. İlginç olan şu ki Afrasyab (Semerkand), Pencikent gibi Orta Asya saray duvar resimlerinin yapımının Köktürk Kağanlığının yöneticileriyle dolaylı veya dolaysız olarak bağlantılı olduğu görüşü son yıllarda oldukça yaygınlık kazanmıştır.⁴⁶

Balık-tepe'nin bulunduğu coğrafya, tarihî Termiz-Şahlar sülalesine ait olan topraklarda yer almaktadır. Termiz-Şahlar hükümdarlığı ise çok eski dönemlerde Baktriya, Erken Orta Çağlarda ise Toharistan olarak bilinen tarihî bölgenin kuzey kısmında yönetimde bulunmuştur. İlk Eftalit – Ak-Hunlara, sonradan ise Köktürk Kağanlığına, daha doğrusu Batı Köktürklerle bağlı olan Toharistan yöneticileri Termiz-Şahlar üzerinde de siyasi yönden etkili olmuşlardır. 7.yüzyılın sonu – 8. yüzyılın başlarında Toharistan ve civarının Arap baskınlarına maruz kaldığı yıllarda burası Batı Köktürklerle bağlantılı Toharistan Yabguları (620-750) tarafından yönetilmiştir. 560'lı yılların ortalarında Köktürk – Sasani iş birliğinde ortadan kaldırılan Eftalit toprakları adı geçen devletler tarafından paylaşılmıştır. Bir süre Sasani egemenliği altına giren Termiz dahil Toharistan toprakları 580'li yıllarda Köktürk Kağanlığı sınırlarına alınmıştır. 620'li yıllarda Batı Köktürk yöneticisi Tun Yabgu-Kağan (618-630) "Tegin" ünvanlı oğlunu Toharistan yöneticisi olarak buraya yollamasıyla bölgeyi Köktürk asıllı bir hanedan yönetmeye başlamıştır.

Buna dair Çin ve İslam kaynaklarında birçok bilgiye rastlamak mümkündür. Yani, Toharistan yöneticileri Çin yıllıklarında *T'u-huo-lo She-hu* «Toharistan Yabgusu», Arap kaynaklarında "Cabguya et-Tuhari" ve Sogd belgesinde *tyw'r'k MLK* «Tohar Yabgusu» şekillerinde kaydedilir.⁴⁷

Tang-shu'daki bilgilere göre, Toharistan Yabguları Köktürk Kağanlığı kurucusu olan Aşina kabilesine mensup bulunuyorlardı.⁴⁸ Onların menşeinin İstemi Yabgunun soyuna, yani Batı Köktürklerine dayandığını kaynaklar tasdik etmektedirler. Çin yıllıklarından anlaşıldığı üzere İstemi'nin oğlu Tardu Kağan (576-603) 6. yüzyılın son çeyreğinde *T'ele* (Tegin) ünvanlı oğlunu bölgenin yönetimine tayin etmişti.⁴⁹ Ancak, Tardu'nun oğlunun buradaki Köktürk sülalesinin kurucusu olup olmadığı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Toharistan'da *Yabguluk* yönetiminin kurulması Tardu'nun soyundan (torunu) Tun Yabgu (618-630) zamanına

⁴³ K. Abdullaev, "Tavka Kalesinin Resmi, Kuzey Tokharistan'ın Etnik Durumu Sorununa (Duvar Resimlerine Göre)", *Birlik ve Çeşitlilik İçinde Orta Asya Medeniyetleri ve Kültürleri, Uluslararası Semerkant Konferansı Bildirileri*, 7-8 Eylül 2009, Semerkant-Taşkent 2010, s. 235-245; Sh. Rakhmanov, "Wall paintings from Tavka, Uzbekistan", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, Vol. 7, 2012, s. 31-54.

⁴⁴ E. Konukçu, Akhunlar, *Türkler*, C. I, Ankara 2002, s. 827-830.

⁴⁵ E. de La Vaissière, Is There a «Nationality of the Hephtalites»?, *Bulleten of the Asia Institute*, New Series, London 2003, Vol. 17, s. 119-132.

⁴⁶ L. I. Albaum, *Afrasiab'ın Tablosu*, Taşkent: Fan 1975; A.M. Belenitsky, *Penjikent'in Anıtsal Sanatı, Resim, Heykel*, Moskova: "Iskusstvo" 1973; Litvinsky, Zeimal, *age*, 1971; I. Arzhantseva – O. Inevatkina, "Afrasiab Wall-Paintings Revisited: New Discovered Twenty-Five Years Old", *Royal Naurüz In Samarkand. Proceedings of The Conference Held in Venice on The Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*, M. Comparetti E. de la Vaissière. Pisa – Supplemento No. 1, Vol. LXXVIII, Roma 2006, s. 185-211; Mode, *agm*, s. 107-128. M.S. To'xtayeva, "Balalik Tepa Rangtasvirining Talqiniga Dair", *Qo'qon Ilmy Xabarlar*, Qo'qon Davlat Pedagogika Institutı, 3(7), Qo'qon, 2022, s.139-147.

⁴⁷ Bichurin, *agm*, s. 321; Chavannes, *age*, 1903, s. 155-56; Taberi Tarihi, s. 124; SDGM 1962, s. 5051.

⁴⁸ Bichurin, *age*, s. 321; Chavannes, *age*, s. 157.

⁴⁹ Taşağıl, *age*, s. 88.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

denk gelmektedir. O Horasan, Zabulistan, Kabulistan, Gandhara-Gibin ve Sind ülkelerini de kağanlık sınırlarına katarak, buralardaki birçok Akhun sülalelerinin hâkimiyetine son vermiş ve Tardu-Şad (*Ta-t'ou-che*: 618-630) isimli oğlunu Toharistan yönetimine atayarak mezkûr ülkeleri kontrolü altında olacak şekilde yetkili yapmıştır.⁵⁰ Çinli rahip Hsüen Tsang (629-645) Toharistan'a geldiğinde onunla görüşmüştür. Seyahat kayıtlarının Türkçe (Uygurca yazılı) tercümesinde Hsüen Tsang'a Tardu Şad kendisini "toxrî yavvu ... m(â)n tip ât öz-in /ay/îtu (?) söz-lâdi" (Tohar Yabgusu'yum diye kendi kendisini yücelterek bahsetti) tanıttığı vurgulanıyor.⁵¹ 630 senesinden başlayarak ise Tardu-Şad'ın oğlu İşbara Yabgu (*Sha-po-lo She-hu* – 630-650) bu unvanla Çin yıllıklarında anılmaktadır.⁵² Bu zamandan 8. yüzyılın ortalarına kadar Toharistan hükümdarları bölgede hep *Yabgu* unvanıyla faaliyette bulunmuşlardır.

Çin yıllıkları ve numizmatik bilgilerden anlaşıldığı üzere, bu dönemde Toharistan'ı Tegin (T'ele; 6.yy. son çeyreği), Tardu-Şad (Ta-t'ou-che, Tun Yabgu'nun oğlu; 618-630), Tegin Şad (630-645), İşbara Yabgu (Sha-po-lo She-hou, Tardu-Şad'ın oğlu; 645-650), Aşina Ou-che-po (653-660), Gün İşbara Yabgu (*gwn şpr' yyp*: 7. yy.ın son çeyreği), Na-tou-ni-li (700-720), Kutluğ Ton Tardu (Ku-tu-lu Toen Ta-tou; 720-730), Suleyman? Kara (Chi-li-mang-kia-lo; 750'lu yıllar) gibi Batı Köktürk asıllı yöneticiler yönetmişlerdir.⁵³

Toharistan'ı oluşturan topraklarda; Kuzey Afganistan, Güney Tacikistan ve Güney Özbekistan hudutlarında bazı Toharistan Yabguları tarafından bastırılan sikkeler bulunmaktadır. 645-653 senelerinde hüküm süren Toharistan Yabgusu İşbara tarafından darp olunan sikkelerde Pehlevi yazısında *şb'lk' yyp MLK'* "İşbara Yeb (=Yabgu) Melik" cümleleri bulunmaktadır.⁵⁴ İşbara Yabgu'ya ait sikkeler Herat (643), Husp (Kuhistan; 645), Şuburgan (650) şehirlerinde de bastırılmış olup, onlarda mezkûr şehirler ismi görülür. Toharistan Yabguları'nın merkezi Belh'te bulunduğu sıralarda ise onlar tarafından Pehlevi yazısında *ybgw bhlk'n* "Belh Yabgusu" cümleleriyle sikkeler darp olunmuştur.⁵⁵ Gerçi, işbu sikkeleri ilk olarak inceleyen R. Göbl onların Köktürklerle ilgili olduğunu göz ardı etmişse de araştırmacıların çoğu haklı olarak onları Köktürk asıllı Toharistan Yabguları'na atfetmişlerdir.

Köktürk Kağanları, özellikle Batı Köktürk Kağanlığı zamanında, arasında anlaşmazlıklar çıktığı zamanlarda ya da başka olaylar dolayısıyla yaşanan ayrılıklarda olduğunda Toharistan'a sığındıkları durumlar olmuştur. Örneğin, Batı Köktürk hükümdarı Ssu Yabgu Kağan (628-632) taht kavgalarından dolayı bir süre K'ang-chü (Soğd) ve T'u-huo-lo (Toharistan)'da bulunduğu, yine Batı Köktürklerin'den Tou-lu Kağan (Yukuk 638-642) rakibi İşbara (Sha-po-lo) Kağana yenilerek T'u-huo-lo'ya sığındığını Çin yıllıkları kaydetmektedir.⁵⁶ Bundan başka, 8. yüzyılın ilk yarısında Araplara karşı Toharistan'a sık sık gelerek buranın hükümdarlarına önderlik yapan Türk Kağanları hakkında islâmî kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Ancak, Soğd yazısıyla *x'γ'n* "Kağan" ve *tkyn* "Tegin" unvanı bulunan Sasanî tarzı sikkelerin mezkûr Köktürk Kağanlarından herhangi biri tarafından bastırıldığını tespit etmek zor.

İslam öncesi dönemlere ait Termiz sikkelerinin eski Türk karakteri taşıması ilgi çekicidir. Özellikle, ön yüzünde uzun, ince bıyıklı, yuvarlak yüzlü, çekik gözlü hükümdar başı tasviri, arka yüzünde ise ↑ biçimli damga yer alan İslam öncesi Termiz sikkeleri ayrı bir yer tutmaktadır. En önemlisi, bu sikkelerde yer alan damga Çaç (Taşkent)'te bulunan Batı Köktürk madenî paraları arasında Tardu Kağan (576-603) sikkelerindeki B biçimli damga ve *pncy MR'Yn /cm'wky'n* "Pañ sahibi Çamukyan" cümleleriyle darp olunan Pañç (Pencikent) sikkelerindeki ↑ biçimli damgaya benzerlik göstermektedir. Diğer taraftan ise Termiz paralarındaki hükümdar tasvirlerinin dış görünümü Balalık-tepe resimleriyle yakın benzerlik göstermektedir.⁵⁷

Çin yıllığı Tang-shu'ya göre *Ta-mi* (Termiz)'de yönetim Köktürkler'e bağlı idi ve hükümdarı da Köktürk soyundandı.⁵⁸ Büyük ihtimalle, bu dönemde Termiz'de bir Köktürk asıllı sülale vardı ve onlar adı geçen paraları bastırılmışlardı. Şunu da unutmamalı ki İslam öncesi Termiz hükümdarları bir İrani unvan olan *Termizşahlar* unvanının taşımışlardır.

Yukarıda ifade ettiğimiz unsurlara dayanarak, Balalık-tepe duvar resimlerinin Eftalitler veya Köktürk dönemlerinden hangisine ait olursa olsun, Türk kültür tarihi açısından büyük bir önem taşıdığı açıktır. Resimlerde yer alan ayrıntılar bu çalışmanın bütününde de işaret etmeye çalıştığımız gibi Batı Türkistan sahasındaki Köktürk siyasi ve kültürel varlığına şahitlik edebilir niteliktedir.

⁵⁰ J. Harmatta – B.A. Litvinsky, "Batı Türk Yönetimi Altında Tokharistan ve Gandhara", *HCCA*, C. 3, Paris 1996, s. 370-371.

⁵¹ L. Yu., Tuğuşeva, "Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 152-156.

⁵² Bichurin, *age*, s. 321; Chavannes, *age*, s. 156, no:1.

⁵³ Chavannes, *age*, s. 155-58; Harmatta, Litvinsky, *age*, s. 371-73; Ekrem, *agt*, 138-139; Babayar, *age*, 2007, s. 40-44.

⁵⁴ Harmatta, Litvinsky, *age*, s. 371.

⁵⁵ R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, 4 vols., Wiesbaden 1967, s. 182-183.

⁵⁶ Bichurin, *age*, s. 288; Taşağıl, *age*, s. 67,72, Ekrem, *agt*, s. 8,149.

⁵⁷ Babayar, *age*, s. 42-43.

⁵⁸ Kamoliddinov, *age*, s. 101; Ekrem, *agt*, s. 8.

Resim 9- Balalık-tepe duvar resimleri (Pugachenkova 2006)

Resim 10- Balalık-tepe duvar resimleri (Belenitskiy 1973)

Resim 11- Elinde çiçek tutan kadın tasviri (Belenitskiy 1973)

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

3. Tavka-kale duvar resimleri

Tavka-kale duvar resimleri Özbekistan'ın Afganistan'a sınır bölgesi sayılan Surhanderya vilayetine bağlı Şirabad tümeni (ilçesi)ndeki eski yerleşkelerden biri olan ve yerli ahali tarafından Tavka-kale veya Tavka-kurgan olarak adlandırılan yerde bulunmaktadır. Burada 1990'lı yıllarda sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda İslam öncesi dönemlere ait bina kalıntıları belirlenmiştir. Tuğla ve çamurdan yapılmış binalardan birinin iç cephesinde onlarca insan figürünün çizilmiş olduğu anlaşılmış, arkeolog, sanat tarihçisi ve diğer uzmanların ortak çalışması sonucunda bu tür resimlerin korunması sağlanmış ve bir kısım eserlerde Surhanderya vilayetinin merkezi olan Termiz şehrindeki Arkeoloji Müzesine götürülmüştür.

Tavka-kale duvar resimlerinin ilk tanıtımını yapan Özbek arkeolog Şaymardankul Rahmanov, adı geçen buluntuların 5.-6. yüzyıllara ait olduğunu, buranın gümrük görevini yaptığını ileri sürmüş,⁵⁹ birçok bilim adamı ise onun bu görüşüne katılmakla birlikte bazı gerekçelerden dolayı buranın 6.-7. yüzyıllara ait olabileceğini vurgulamışlardır. Nitekim, Tavka-kale duvar resimlerindeki insan figürlerinin dış görünümü Köktürk Kağanlığı dönemindeki tasvirleri hatırlatmaktadır. Özellikle, biraz çekik gözlü, uzun saçlı, sakalsız yuvarlak yüzlü insan figürlerinin 6.-8. yüzyıllara ait diğer Orta Asya saray duvar resimleri olan Afrasyab (Semerkand), Varahşa (Buhara), Şehristan, Pencikent (Tacikistan) buluntularıyla yakın benzerlik taşıması Tavka-kale resimlerinin 6.-7. yüzyıllarda yapılmış olduğunu desteklemektedir.⁶⁰ Bilindiği gibi, adı geçen Orta Asya duvar resimlerinin belirgin bir kısmının Köktürk Kağanlığı (552-744) ile daha doğrusu, onun batı kanadı olan Batı Köktürklerle bağlantılı olduğu ileri sürülmektedir.⁶¹ Özellikle, 650'li yıllarda bir Batı Köktürk Kağanı tarafından çizdirildiği varsayılan Afrasyab (Semerkand) saray duvar resimlerindeki insan figürlerinin Tavka-kale duvar resimleriyle yakın benzerlik taşıması ilgi çekicidir.

Aslında Köktürk Kağanlığı dönemine ait tasvirî sanat eserlerindeki insan figürlerinin çoğunluğunda çekik gözlü, uzun saçlı, geniş yuvarlak yüzlü, sakalsız tip dikkat çekmektedir. Özellikle, Köktürk Kağanlığı dönemine özgü doğuda Orhun vadisinden batıda Kuzey Kafkasya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada bulunan balballar, kaya resimleri, kemik, seramik ve metal eşyalar üzerindeki insan tasvirlerinde genelliğin göze çarptığı ve uzmanlarca onların eski Türklerle ilişkilendirildiği bilinmektedir. Nitekim, Orhun vadisi, Altaylar, Doğu Türkistan, Yedisu (Güneydoğu Kazakistan – Merkezî Kırgızistan), Amuderya (Ceyhun) – Sırderya (Seyhun) arası (Özbekistan), Tacikistan bölgelerinde arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkan pek çok tasvirî sanat örneklerinin Köktürklerle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bunu Batı Köktürk Kağanlığı tarafından bastırılan Çaç (Taşkent) madenî paraları üzerindeki Yabgu, Yabgu-Kağan ve Kağan tasvirlerinin dış görünümü ve diğer veriler desteklemektedir.⁶² Batı Köktürk yöneticileriyle dolaylı veya dolaysız bağlantılı olan Soğd (Semerkand, Pencikent vd) ve Kuzey Toharistan madenî paralarındaki insan figürlerinin de Afrasyab (Semerkand), Varahşa (Buhara), Pencikent, Acine-tepe ve Şehristan (Tacikistan) saray duvar resimlerine yakınlık göstermesi söz konusudur.⁶³ Özellikle, Tavka-kale duvar resimlerinin bulunduğu coğrafyanın Kuzey Toharistan'a denk geldiği gibi, çok eski tarihlerde Baktriya veya Baktriyana adıyla bilinen bu bölgenin Köktürk döneminde birer Yabguluk – Tohar Yabguları veya Toharistan Yabguları (Eski Türkçe “Tohar Yavgu”, Arapça “Cabguye el-Tohar”) tarafından yönetildiği bilinmektedir.⁶⁴

Bütün bunların yanı sıra, Tavka-kale buluntularının 5.-6. yüzyıllara ait olması da pek muhtemeldir.⁶⁵ Başta Çin kaynakları olmak üzere Ermeni, Pehlevî (Orta Fars), Yunan (Bizans) yazılı kaynaklarından belli olduğu üzere bu tarihlerde Toharistan ve civarında Eftalitler (Ak-Hunlar) yönetiminde bulunmuşlardır. Tavka-kale arazisinin de Eftalitlerin merkezi topraklarında yer aldığı göz önünde bulundurulursa adı geçen duvar resimlerinin Eftalitler, daha doğrusu, Ak-Hunlarla ilişkili olabileceği varsayımının da gerçek dışı olmayacağı anlaşılabacaktır. Köktürkler kadar Eftalitlerle ilişkili olduğu anlaşılan pek çok tasvirî sanat eserin günümüze dek ulaştığı gerçektir. Nitekim, Çin yıllıklarındaki bilgiler, Eftalit madenî paraları, mühürler, seramik ve metal eşyalar ve Doğu Türkistan'daki Kızıl duvar resimlerinden anlaşıldığı gibi Eftalit yönetici taifesinin biraz çekik gözlü, yuvarlak yüzlü, sakalsız olarak betimlendiği anlaşılmakta ve böylece onlar da eski Türkleri hatırlatmaktadır.⁶⁶

⁵⁹ Rakhmanov, *age*, s. 31-54.

⁶⁰ Bkz. Albaum, *age*, 1960; Albaum, *age*, 1975; Belenitskiy, *age*, 1973.

⁶¹ Mode, *agm*, s. 107-128; Arzhantseva- Inevatkina, *agm*, s. 185-211.

⁶² Babayar, *age*, 2007, s. 19-23.

⁶³ Babayar, *age*, 2007, s. 40-44.

⁶⁴ Tuğuşeva, *age*, s. 152-156; Sims-Williams, *age*, s. 255-256; Babayar, *agm*, 2019, s. 86-111.

⁶⁵ Abdullayev, *age*, s. 235-245.

⁶⁶ Vaissière, *agm*, s. 119-132.

Resim 11- Tavka-kale'nin bulunduğu coğrafya

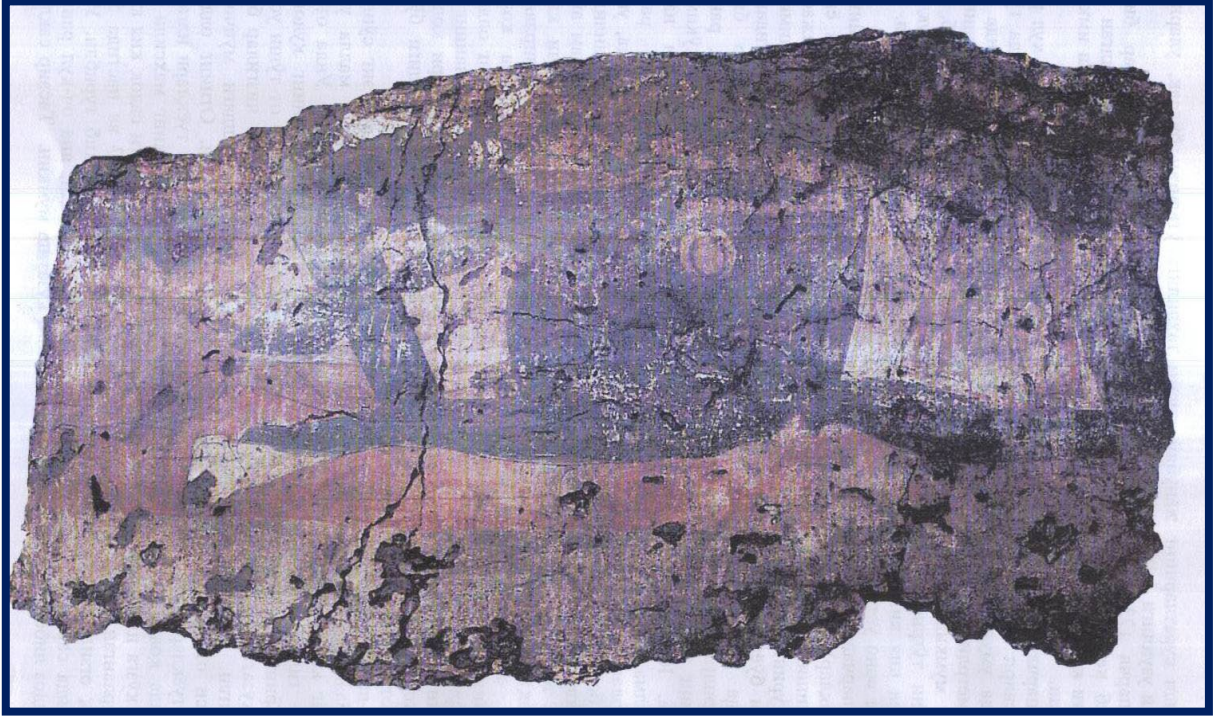

Resim 12- Tavka-kale duvar resimlerinden örnekler (Termez Arkeoloji müzesi)

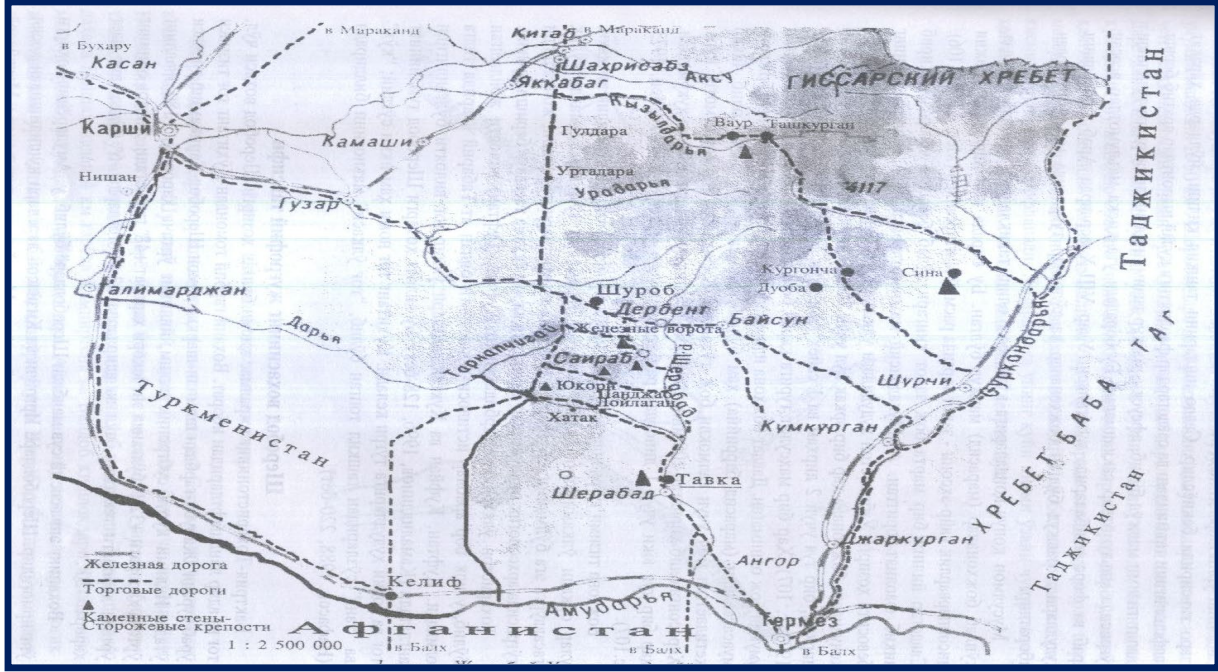
KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Resim 13- Tavka-kale duvar resimlerinden örnekler (Termez Arkeoloji müzesi)

Resim 14- Kuyruğu düğümlü koşan at figürü (Termez Arkeoloji müzesi)

Resim 1- Tavka-kale'nin bulunduğu coğrafya (bkz. Rahmanov)

4. Şehristan Duvar Resimleri

Şehristan, tarihî Ustruşana bölgesinin yönetim merkezi olan Buncikent şehrinin İslam öncesi dönemlerine ait şehir kalıntılarının adıdır. Onlarca irili ufaklı odalardan oluşan Şehristan yadigarlığında bundan yaklaşık 50 yıl önce sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda insan ve hayvan figürlerinin bulunduğu duvar resimleri ortaya çıkmıştır. Burası Ustruşana Afşinleri sülalesinin sarayı olarak da bilinir. Ustruşana, İslam öncesi dönemlerde komşuları Çaç (Taşkent), Fergana ve Soğd (Semerkand, Pencikent) gibi Orta Asya'daki vaha hükümdarlıklarından biri olmuş, esas olarak Soğdça ve kısmen Türkçe konuşan topluluklara ev sahipliği yapmıştır.

Günümüzde bir kısmı Tacikistan'ın kuzeydoğu topraklarında, eski Hocend ve civarında, diğer bir kısmı ise Özbekistan'ın Cizzah ve Sirderya vilayetlerinde bulunan Ustruşana bölgesi coğrafi konumuyla Orta Asya'nın yerleşik ve konargöçer toplulukları arasında etkileşim merkezi olarak görevi yapmıştır. Özellikle, Köktürk Kağanlığı (552-744) döneminde Kağanlığa bağlı birer vasal hükümdarlık olarak bilinen Ustruşana'da Türk-Soğd karışımı yerel hanedan tarafından yönetilmiş, Soğd ve Türk toplulukları arasında kültürel etkileşimin oldukça hız kazandığı görülmüştür.

6-8. yüzyıllarda Ustruşana bölgesi günümüzdeki Özbekistan'ın Sirderya ve Cizzah vilayetleri ve Tacikistan Cumhuriyeti'nin Hocend (bugünkü Soğd) vilayeti ve civarı toprakları içeren belirli bir hükümdarlık olmuştur.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Birer prenslik niteliğindeki Ustruşana kendi yönetim merkezi, yönetici hanedanı, sikke darbı, hâkimiyet simgeleri gibi birçok niteliklere sahip bulunarak kuzey ve kuzeybatıda Çaç, kuzeydoğuda Fergana, güneyde Toharistan ve güneybatı Soğd hükümdarlıklarıyla komşu olmuştur. Bu dönemde Orta Asya'nın yerleşik bölgeleri, özellikle, Ceyhun ve Seyhun arasındaki birçok tarihi vilayet gibi Ustruşana bölgesi de kendi iç yönetiminde bağımsız olarak Köktürk Kağanlığı (552-744) egemenliğinde bulunmuş, zamanla burada Köktürk asıllı yerel sülale yönetiminde bulunmuştur. Adı geçen sülalenin Kara-Boğra, Kara-Çor, Kavus, Haydar Afşin gibi yöneticileri siyasi faaliyetleriyle ilişkili bilgiler Çin, Arap, Fars dilli yazılı kaynaklarda yer almaktadır.

Eski Bunciket, bugünkü Şehristan şehir kalıntısında yaklaşık 50 seneden beri arkeolojik kazılar sürdürülmektedir. Şehir, yerel halk tarafından Kala-i Kahkaha olarak bilinmekte ve adı geçen duvar resimleri bilim adamlarınca bu adla da adlandırılmaktadır. İçinde iki katmanlı bir zemine sahip 18 metre uzunluğunda ve 12 metre genişliğinde ana ön salon, sofalar ve içine açılan bir kraliyet tahtı sundurması ve yaklaşık 95 metrekarelik ikinci bir “küçük” salon, birkaç büyük oturma odası dahil olmak üzere yaklaşık bir düzine oda bulunmaktadır. Hepsisi geniş ve uzun koridorlarla birbirine bağlı olan bu yapı mükemmel duvar resimleriyle süslenmiştir. Oymalı figüratif seramikler, sütunlar ve tavan işlemleri ile duvar kaplaması ile birlikte ahşap paravan duvarlara sahip zarif giriş tumburları, odanın içini zarif hale getirmiştir.

Şehristan saray duvar resimlerindeki insan figürleri o dönemin etik ve kültürel hayatını yansıtmakta olup, onların bir kısmı yönetici taifeyi, diğer bir kısmı İslam öncesi Orta Asya kültürüyle ilişkili mitolojik kahramanları andırmaktadır. İnsanların dış görünümünde Soğdlulara özgü iri gözlü, sakallı ince yüzlü Avrupalı tiplerle birlikte eski Türklere özgü biraz çekik gözlü, sakalsız, ince bıyıklı, yuvarlak yüzlü tip ağırlık kazanmaktadır.

Şehristan resimlerinde iki çocuğu emziren ana kurt tasviri tarihçi ve diğer bilim adamlarının ilgisini çekmiştir. Bir grup bilim adamları bu süreyi “Kapitoliya kurdu”, yani eski Roma şehrinin sembolüyle karşılaştırmakta, diğer grup bilim adamları ise onu Türklerin türeyiş efsanesiyle ilişkilendirmektedirler.

Ustruşana ve civarında Erken orta çağlarda Eftalitler (Ak-Hunlar – 420-565), sonradan da Köktürk Kağanlığı (552-744) egemenliği altındaki Çaç, Fergana, Soğd (Semerkand, Pañç, Keş, Nahşep ve d.), Buhara, Harezm ve Toharistan gibi Amuderya – Sırderya arasındaki vaha hükümdarlıklarından biri olmuştur. Kadim tarihi fazla bilinmeyen Ustruşana erken orta çağlara gelince birer vaha devleti (oasis state) veya prenslik olarak bilinmeye başlamış, Ak-Hunlar dönemi tarihine dair bilgiler az bulunurken Köktürk dönemine gelince Orta Asya siyasi hayatında faal görülmeye başlamıştır. Bu yönden Ustruşana kuzeybatıdan komşusu Çaç, kuzeydoğudan hemhudut olan Fergana ve güneybatıdan sınırdaş olan Soğd'a nazaran epey geç ortaya çıkan hükümdarlık olarak bilinmiştir. Köktürk Kağanlığı döneminde adı geçen bölgelerde Köktürk asıllı birçok yönetici hanedanlar kurulmuştur.

Ustruşana'nın Köktürk Kağanlığının egemenliği altına girmesiyle ilişkili doğrudan bilgiler 629 yılda Orta Asya'nın birçok bölgesinden geçen Çinli rahip Hsüen-tsang (629-645) kayıtlarında görülür:

“*Sutuluseña* (Ustruşana) ülkesinin genişliği bin dört yüz veya bin beş yüz li civarındadır. Doğu yönü *Ye* (Sırderya) nehrine bitişiktir. *Ye* nehrinin kaynağı *Tsun-lung* (Pamir) dağlarının kuzey yamaçlarından başlar. Onun suyu kuzeyden batıya doğru akar. Bu nehir epey geniş olup, suyu bulanık, coşkun ve hızlıdır. Ekini ve gelenek gelenekleri *Çe-şi* (Çaç) ülkesiyle aynıdır. Kendi yöneticisi bulunmaktadır. *Tu-jüe* (Köktürk)lere bağlıdır.”⁶⁷

Bu bilgide Ustruşana yönetimiyle ilişkili “*Kendi yöneticisi bulunmaktadır. Tu-jüe (Köktürk)lere bağlıdır*” ifadesinde anlaşıldığı gibi, 630'lu yıllar civarında bölge kendi yönetici hanedanına sahip olmakla birlikte Köktürk Kağanlığı egemenliği altındaki bir siyasi güç mahiyetinde idi. Hsüen-tsang'ın Ustruşana'ya komşu Çaç, Fergana ve Soğd (Semerkand)'la ilişkili buna benzer bilgiler sunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸

Ustruşana bölgesi ve Köktürklerle ilişkili diğer bir bilgi ise Tang-shu yıllığında geçmektedir. Yıllıkta belirtildiğine göre, 657 yılında Çin orduları Batı Köktürk hükümdarı *Aşine Helu* (Alp/Uluğ? – 651-657) ve onun ordusunu takip etmiş, adı geçen Kağan önce Taraz yakınlarında, daha sonra *Su-ye* (Suyab/Çu) nehirleri kıyısında yenilgiye uğrayınca Çaç bölgesine kaçmıştır. Aşina He-lu ve onun oğlu Çaç hükümdarı *Şuneu-şe* (Şad)'ın huzuruna sığındığı sıralarda bölgedeki kağan ve oğlunun *Su-tu* şehrine gizlendikleri ve buranın yöneticisi *İ-nie Ta-kan* (İnel-Tarhan) onları yakalayarak Çin ordularına teslim etmiştir.⁶⁹ Bazı araştırmacılar adı geçen Su-tu şehrinin Çaç bölgesindeki Uşturket (Uşturkes) ile karşılaştırırken, diğer bir grup bilim adamları da burasını Ustruşana ile birleştirmektedirler.⁷⁰ Yani burada Ustruşana adının Çinli kaynaklarda kısaltılarak *Su-tu* olarak kaydedilmesi söz konusudur. Nitekim, Köktürk Kağanlığı döneminde Ustruşana adı ilk *Pei-shi* yıllığında

⁶⁷ Ekrem, *agt*, s. 125.

⁶⁸ Ekrem, *agt*, s. 122.

⁶⁹ Bichurin, *age*, s. 292.

⁷⁰ G. Babayar, *Chach Tarihinden Levhalar (İlk Orta Asrlar)*, Yangi Nashr, Tashkent 2010, s. 46.

Suleşana olarak geçmekte olup⁷¹, ondan epey sonra yazılan *T'ang-shu* yıllığında ise “Doğu Tsao” (Ustruşana)’nın *Şuaiduşana*, *Sutuşana*, *Kieputana* ve *Sutunişi* gibi daha 4 adet adı bulunduğu vurgulanmıştır.⁷²

Adı geçen Kara-Boğra’nın ataları ve onun kendisi Ustruşana hükümdarları sıfatıyla Çin’e “askeri hizmet” etme arzusunda olduklarını beyan etmesi bu sülale temsilcilerinin epey önce, büyük ihtimalle, 7. yüzyılın sonlarına doğru Ustruşana’daki yerli sülaleden yönetimi devraldıklarını düşündürmektedir. Aslına bakılırsa Kara-Boğra adı eski Türkçede “Kara” sözcük anlamıyla “kara, büyük, güçlü” ve “Boğra” da “erkek deve” anlamına geldiği ve ilkin Köktürk Kağanlığının yönetim sisteminde unvan ve unvan niteleyicisi olarak görüldüğü göz önünde bulundurulursa⁷³ bu sülalenin oluşumunun Köktürklerle bağlantılı olduğu anlaşılacaktır.

İlginç olan “Boğra” unvan niteleyicisinin diğer hükümdarlıklarda da Ustruşana’da olduğu gibi 8. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren görülmeye başlamasıdır. Bunu menşece Batı Köktürk Kağanlığına bağlanan Toharistan Yabguluğu (620-750) tarafından Çin’e elçi olarak gönderilen *Aşina Te-le Pu-lo* (*Tegin Boğra; 706, 718)⁷⁴ ve Kabudan yöneticisi *Su-tu Pu-lo* (*Satuk?-Boğra; 738)⁷⁵ gibi yönetici kesim temsilcilerinin isimleri tespit etmektedir. Belki de Kabudan’ın yöneticisi olan *Su-tu Pu-lo* isminde “Ustruşana Boğrası” anlamı yattığı da düşünülebilir. Nitekim, Çinliler kendilerine yabancı olan sözcükleri çoğu durumda değiştirerek yazmışlar veya kısaltarak sunmuşlardır⁷⁶ ki, bunun ispatı yukarıda Batı Köktürk hükümdarı *Aşina Helu* ile bağlantılı “Su-tu şehri” örneğinde görülmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi *Tang-shu* yıllığında Doğu Tsao (Ustruşana) yöneticileri 7. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak Çin’e elçi yollamış olup, Wu-te yönetimi (618-626) yılları arasında Kang (Semerkand) hükümdarı ile birlikte Ustruşana hükümdarının elçileri Çin imparatoru huzuruna varmışlardır. Elçiler, imparator Kao-zu’ya Ustruşana hükümdarının askeri hizmetinde bulunmak istediğini iletilmişlerdir. Bu öneriden Kao-zu’nun gayet memnun olduğu kaynakta geçmektedir. Adı geçen yılda o yıllarda Batı Tsaodan (İştihan) söz edilirken “Wu-te yönetimi yılları (618-626) buradan elçi geldiği” hatırlanarak imparatorun buranın yöneticisi *K'o-lo Pu-lo* (Kara-Boğra)’ya elçiler aracılığıyla onun “ataları *Semavi Han’a hizmet ettikleri ve savaşta yardımcı olacakları konusunda öneride bulduklarını*” vurguladığı kaydedilmiştir.⁷⁷ Görülüyor ki, adı geçen Kara-Boğra aslında Ustruşana hükümdarı olup, onun İştihan’ın yöneticisi olarak gösterilmesi Çinli yazarların üç Tsao (Ustruşana, Kabudan ve İştihan) ile ilişkili olayları karıştırmaları ile bağlantılıdır veya Ustruşana’nın geri kalan iki hükümdarlık (İştihan ve Kabudan) üzerinde üstünlük sağlaması söz konusudur.

Köktürk Kağanlığı döneminde Ustruşana hükümdarlığının kendi komşuları olan Semerkand ve Buhara gibi o dönemin önde gelen Orta Asya hükümdarlıklarıyla birlikte uzak ülkelere elçi yollaması burasının gittikçe güçlü bir yere dönüştüğünü kanıtlamaktadır. Bu dönemde Ustruşana’nın ihtişamını gösteren diğer bir delil de bölgenin yönetim merkezi olan Bunciket (Şehristan)’da bulunan 7.-8. yüzyıllara ait hükümdar sarayı duvar resimlerinde Afrasyab (Semerkand), Pencikent (Panç), Varahşa (Buhara) hükümdar saray resimlerine benzer Soğd ileri gelenleriyle birlikte Köktürkleri andıran birçok tasvirin bulunmasıdır.⁷⁸ Ustruşana hükümdarlarına, özellikle de Afşinler sülalesine ait bu tasvirlerde adı geçen saray duvar resimlerinde olduğu gibi yuvarlak yüzlü, hafif çekik gözlü, sakalsız insan tasvirlerinin bulunmasının yanı sıra çocuk emziren kurt figürünün büyük bir panoda yer alması ilgi çekicidir ki, birçok bilim adamı bu tür resimleri Köktürklerin yaradılış efsanesiyle bağlamaktadırlar.⁷⁹

Köktürk Kağanlığı döneminde, Ustruşana yönetiminde uygulanan eski Türk yönetim tarzı ve yerel Soğd devlet yönetimi gelenekleriyle etkileşim sonucunda bölgede Türk-Soğd simbiyozu yaşanmış, bu tür ilişkiler yazılı kaynaklara yansıdığı gibi birçok arkeolojik buluntularla da kendi ifadesini bulmuştur. Özellikle, Ustruşana Afşinleri sarayında bulunan duvar resimleri, Köktürklerin Türeyiş destanını anımsatan “çocuk emziren kurt” tasvirli buluntular bunu kanıtlamaktadır. Ustruşanada Eski Türk izlerinin diğer bir kanıtı ise nümizmatik malzemelerdir. 7.-8. yüzyıllara ait Soğdça yazılı bronz yapımı madeni paralarda Köktürk dönemine özgü “Elteber” unvanının görülmesi bunun diğer bir örneğidir.⁸⁰

⁷¹ Ekrem, *agt*, s. 124.

⁷² Bicurin, *age*, s. 274, 285.

⁷³ Babayar, *age*, 2012, s. 35.

⁷⁴ Bicurin, *age*, s. 321; Chavannes, *age*, s. 287, 291.

⁷⁵ O. I. Smirnova, *Ocherki iz istorii Sogda*, M: Nauka, 1970, O.I., Smirnova, *Soğd Sikkeleri Kataloğu*, Bronz, Moskva 1981, s. 425, 428.

⁷⁶ Biçurin, *age*, s. 264, 271-272, 274-275, 280-281, 286-287, 310-313, 315-317; Ekrem, *agt*, s. 126-131, 135-136; A. Hojaev, *Svedeniya Drevnekitayskikh Puteshestvennikov O Samarkande, Tsivilizatsiya İ Kultıra Tsentral'noy Azii V Vedinstve İ Mnoogoobraziye*, Samarkand 2009, s. 142-44.

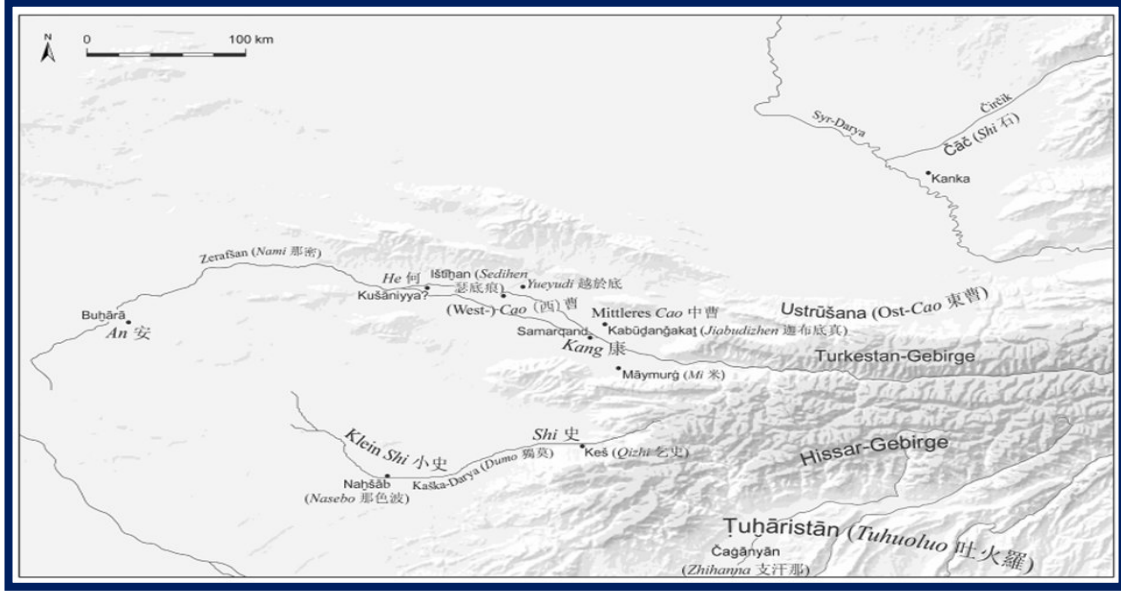
⁷⁷ Biçurin, *age*, s. 271, 281, 312-313.

⁷⁸ A. A., Gritsina-S.D. Mamadjanova - R.S. Mukimov, *Archeology, History and Architecture of Medieval Ustrushana*, s. 189-193.

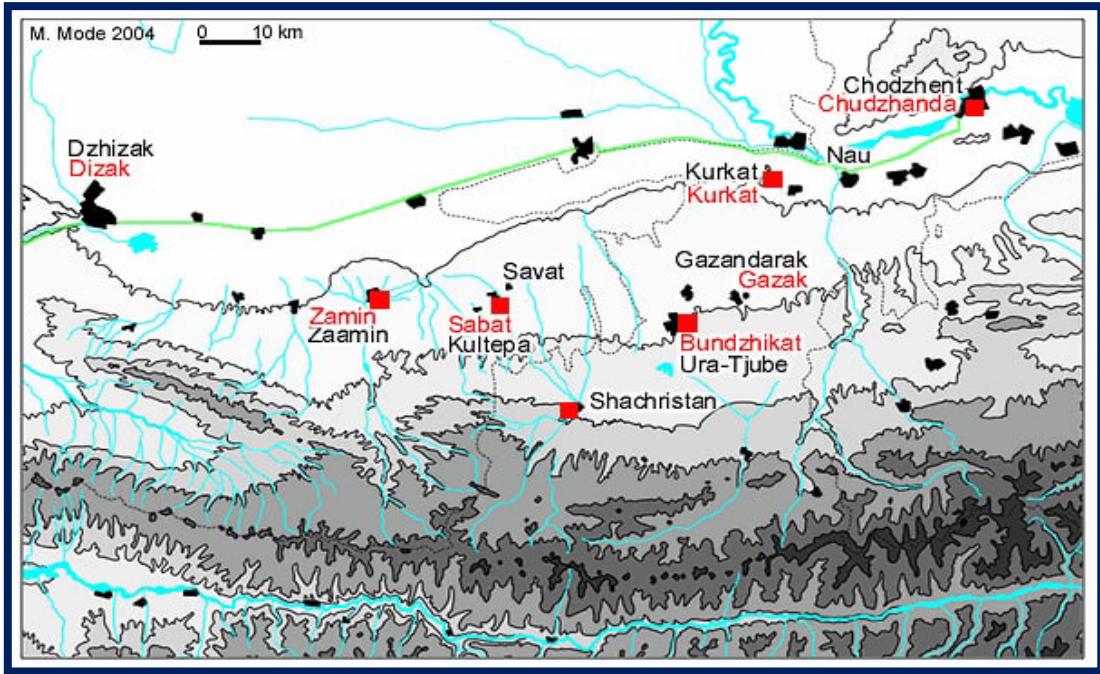
⁷⁹ A. Berdimuradov – G. Bogomolov, *Tyurki İskusstve Rannesrednevekovogo Sogda, Sogdiyskiy Sborik*, Noveyshiye İsseledovaniya po istorii kul'tury Sogda v Uzbekistane, Yyp, Pod. Red. SH. Kamoliddin, Lap Lambert Academic Publishing, Berlin 2020, s. 61-69.

⁸⁰ Y. Yoshida, *Turkish rule of Sogdians as reflected on coins: Some new readings of the legends of coins belonging to the Shinji Hirano Collection*, Memoirs of the Faculty of Letters Kyoto University 54, Kyoto 2018. s. 155-182; G. Babayar, “Soğdiy Yozuvli Ustrushona Tangalarining Yangicha Yqilishi”, *Kadimiy Zhizzakh Vokashi, Tarikh, Madaniy Tarakkhiyot va Zamonaviy Uzgarishlar Chorraşasida Mavzusidagi İlimiy-Amaly Cumhuriyeti Konferans Materyalleri*, Cizzah 2021, s. 95-103.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Harita 2- Ustrūšana ve ona komşu tarihî bölgeler

Harita 3- Şhrīstan (M. Mode)

Resim 15- Şehristan duvar resimlerinden örnekler (Marshak -Negmatov, 1996)

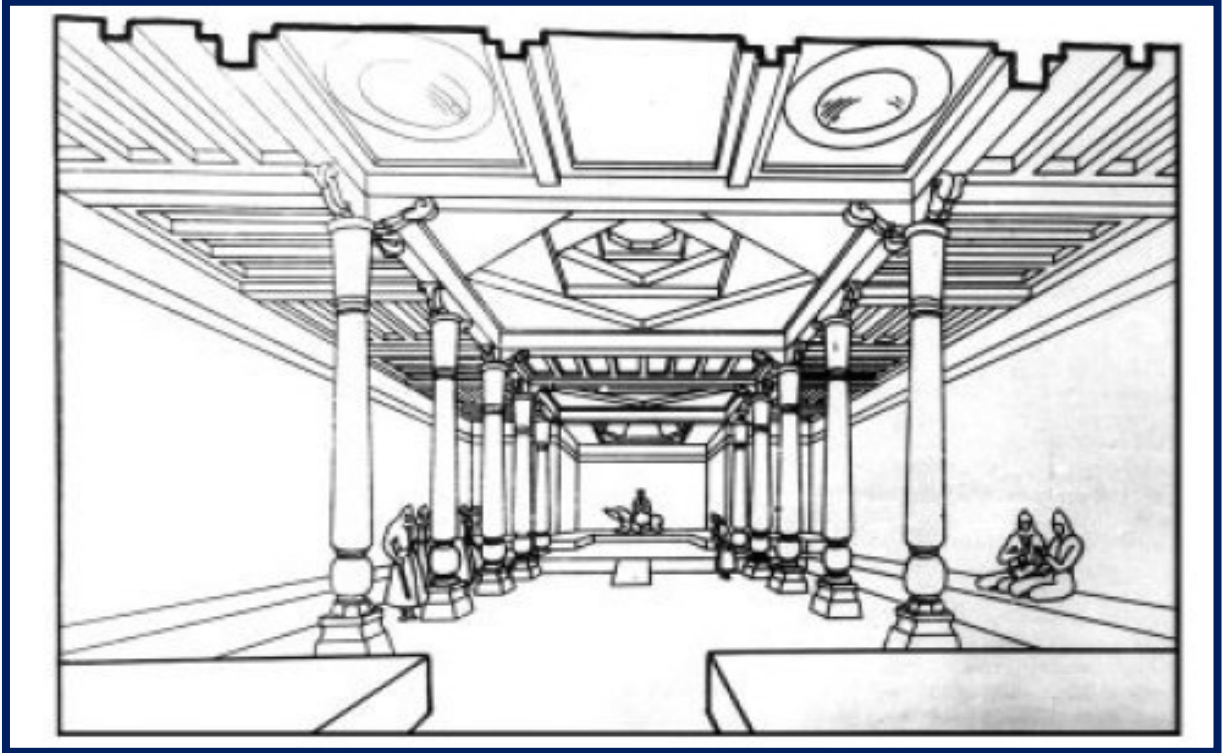

Resim 16- İki çocuğu emziren kurt tasviri (Marshak 2002: fig. 96)

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Resim 17- Müzisyenler (Marshak -Negmatov, 1996)

Resim 18- Ustruşana Afşinleri sarayının çizimi

(bkz. Marshak - Negmatov, 1996, s. 263)

5. Varahşa Duvar Resimleri

Varahşa, Buhara bölgesinin eski şehir kalıntılarında birinin adıdır. Buhara şehriden yaklaşık 30 km batıda bulunan Varahşa 5-8. yüzyıllarda Orta Asya'nın önemli ticarî merkezlerinden biri olmuştur. 100 hektarlık bir alanı kapsayan bu şehir sulama kanallarının yetersizliği ve iklim değişimiyle 8. yüzyılın sonu veya 9. yüzyılın başlarına doğru harabeye dönüşmüştür.

Varahşa duvar resimleri İslam öncesi Buhara hükümdarlarına ait olup, saray duvar resimleri sırasına girer. Yan yana yerleşen 3 salondan oluşan ve bilim adamlarınca “Doğu Salonu”, “Kırmızı Salon” ve “Batı Salonu” olarak adlandırılan Varahşa duvar resimlerinde Buhara hükümdarlarının çeşitli faaliyetleri betimlenmiştir.⁸¹ Özellikle, hükümdarın kendisinin refakat ettiği kabul merasimi, tahtta oturan hükümdar tasviri yer almaktadır. “Kırmızı Salonunda” daha çok çeşitli fantastik hayvanlar ve kuşların avlandığı tasvirler bulunmaktadır. Varahşa duvar resimleri hem çizim tekniği hem de içerdiği konu açısından İslam öncesi Orta Asya saray duvar resimleriyle genel olarak benzerlik taşımakla birlikte kendine özgü yönleri de barındırmaktadır. Özellikle, Afrasyab (Semerkand) ve Pencikent (Tacikistan) saray duvar resimlerinden farklı olarak Varahşa resimlerinde kırmızı ve turuncu renkler önem kazanmaktadır.

Varahşa resimlerinde betimlenen insan figürlerinde eski Türkleri andıran birkaç özellik göze çarpmaktadır: 1) File binerek aslanlarla savaşan biraz çekik gözlü, geniş yuvarlak yüzlü, sakalsız, ince bıyıklı insan tasvirleri, 2) Ateş mihrabı yanında oturan oldukça çekik gözlü, geniş yuvarlak yüzlü insan tasvirleri, 3) Çekik gözlü, sakalsız, ince bıyıklı atlı asker tasvirleri (*bkz.* Resim 20-21).

Diğer birçok Orta Asya saray duvar resimleri gibi Varahşa resimlerinin de Köktürk (552-744) dönemiyle ilişkilendirilebileceği çok olağandır. Nitekim, Varahşa resimlerinin diğer resimler gibi İslam öncesi dönemlere, özellikle, 6.-8. yüzyıllar arasında tarihlendirilmesi adı geçen tasvirî sanat eserlerinin Köktürk yönetimiyle ilişkili olduğunu kanıtlamaktadır.

Bilindiği gibi, Semerkand, Panç (Pencikent), Toharistan gibi birçok hükümdarlıkta Köktürk veya Türk-Soğd asıllı yönetici hanedanlar bulunmakta, onlardan birçoğu da soyca direk olarak Aşına hanedanına ulaşmakta idi.⁸² Özellikle, Toharistan Yabguları (620-750) soyca Batı Köktürklerden geldiği gibi, 7.-8. yüzyıllarda Buhara'yı yöneten hanedanın da soyu Batı Köktürk yöneticisi Tardu Kağan (576-603) ile ilişkili olduğunu savunan birçok bilim adamları bulunmaktadır.⁸³ Nitekim, 10. yüzyıla ait Ebu Cafer en-Nerşahi'nin *Tarih-i Buhara* eserinde Buhara'nın yerli soyluları Türk Kağanı Kara Çurin Türk'e hükümdar Abruy'u şikayet ettiklerinden, o da Buhara'ya şehzade Şir-i Kişver'i yolladığından, adı geçen şehzadenin de Abruy'u öldürerek burada kendi hakimiyetini kurduğundan bahsetmektedir. Birçok bilim adamı adı geçen Kara Çurin Türk'ün aslında “Kara-Çor” biçimindeki Köktürkçe unvan ve bu unvanın da Tardu Kağan'a ait olduğu, Şir-i Kişver'in ise Köktürkçe “İl-Arslan” adının veya unvanının Farsça çevirisi olduğunu vurgulamaktadırlar.⁸⁴

Tarih-i Buhara'daki bu bilgilerin kesin olarak hangi tarihî olaylarla ilişkili olduğu bilinmemesine rağmen 7.-8. yüzyıllara ait Çin kaynakları ve Arap-Fars kaynaklarındaki bazı bilgilerden yola çıkılırsa, 6. yüzyılın 60'lı yıllarında Köktürklerin Seyhun nehrini geçerek Soğd bölgesinde Eftalitler (Ak-Hunlar) devletini yendiği ve Orta Asya'nın büyük bir kısmına egemen olduğu sıralarda Buhara da Köktürklerin yönetimi altına girmiştir.⁸⁵ Hatta Köktürk ordusu ve Eftalitler arasındaki büyük savaşlarından birinin Buhara yakınlarında geçtiği bilinmektedir. Böylece, Orta Asya'daki onlarca yerleşik hükümdarlık arasında Buhara'nın Köktürk Kağanlığı egemenliğini kabul eden ilk bölgelerden biri olduğu söylenebilir. Ancak yazılı kaynaklarda burayı Buharhudatlar adıyla bilinen yerel bir hanedanın yönettiğinden bahsedilmekte ve 6.-8. yüzyıllara ait madenî paralardaki bilgiler de bunu tasdik etmektedir.⁸⁶ Bununla birlikte, Buharhudatların soyca Köktürlere bağlandığı, bunu *Tarih-i Buhara*'daki “Biyāğū”, yani “Yabgu” ünvanlı Kara-Çurin Türk ve Şir-i Kişver'le ilişkili bilgiler ve diğer birçok Arap-Fars kaynaklarında görülen ve 7. yüzyılın sonu 8. yüzyılın başlarında Araplara karşı savaşan Buhara yöneticisi Bidun Buharhudat, onun hanımı Hatun ve oğlu Tuğşad, onların soyundan olan ve 720'li yıllarda

⁸¹ V. A. Şişkin, *Varahşa*, Moskva: Nauka 1963, s. 226-238.

⁸² V. A. Livshits, *Praviteli Pancha (Sogdiysy i Tyurki)*, Narody Azii i Afriki, No: 4, Moskva 1979, s. 5669; Harmatta, *Litvinsky age*, 1996, s. 367-401.

⁸³ Harmatta, *Litvinsky age*, s. 367-401; S. Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und Historische Studien*, Wiesbaden 2008 s. 226-230.

⁸⁴ Ebu Bekir Narşahi, *Buhara Tarihi*, Forschadan A. Rasulev Tercümesi, Tashkent: Fan 1966, s. 16-17,91; S. P. Tolstov, *Drevniy Khorezm: Opyt Istorikoarkheologicheskogo Issledovaniya*, Moskva 1948, s. 152; R. N. Frye, *The History of Bukhara. Translated from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi*, Cambridge 1954, s. 108.

⁸⁵ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983, s. 94; M. A. Shaban, *Khurasan at the Time of Arab Conquest, Iran and Islam*, In Memory of the Late Vladimir Minorsky, Edinburg 1971, s. 482-483; Chavannes, *age*, 1903, s. 229.

⁸⁶ P. I. Lerch, *Monety Bukhar-khudatov*, 1909, s. 35-47.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Arslan-Tarhan (Çin. *A-si-lan Da-gan*; Arap. **Slān*) olduğu vurgulanmaktadır. Bunlar arasında Arapça kaynaklarda geçen İslam öncesi dönemlerde Buhara'yı yöneten Yel-Tegin'i de katabiliriz.⁸⁷

6.-8. yüzyıllarda Buhara yönetiminde bulunan şu yönetici adlarının: *Şir-i Kışver*'i - **İl-Arslan*, *Yel-Tegin*'i - *İl-Tegin*, *Bidun*'u - *Tudun*, *Hatun*'u - *Katun*, *Tuğşade*'yi - *Tuğ-Şad*, *A-si-lan Da-gan*'ı - *Arslan-Tarhan* gibi yüksek dereceli Köktürkçe unvanlarla özdeşleştirildiğine bakılırsa, 6. yüzyılın ikinci yarısı 8. yüzyılın ilk çeyreğinde, yani 150 yıldan fazla bir zaman içinde Buhara yönetiminde bulunan yerel hanedanın soyu Aşina boyuna dayandığı görüşü ağırlık kazanmaktadır. Nitekim, Buhara bölgesinde darp olunan 6.-8. yüzyıllara ait madenî paralarda eski Türkleri hatırlatan fizikî yapıdaki hükümdar tasvirlerinin bulunmasının yanı sıra eski Türk damgalarının da görülmesi burada Köktürk Kağanlığıyla ilişkili birçok yönetici hanedanının bulunduğu varsayımına güç katmaktadır.⁸⁸ Buhara ve civarının Arapların eline geçmesine kadar geçen yaklaşık yüz yıldan fazla bir zamanda buralarda Köktürk yönetiminin bulunduğu göz önünde bulundurulursa Varahşa saray duvar resimlerinin Köktürklerle ilişkilendirilmesi oldukça muhtemeldir.

Resim 19. Varahşa şehir kalıntısının görüntüleri

⁸⁷ F. Jumaniyazova, "İlk Yrta Asrlarda Bukhoro, Kashmir wa Gandharadagi Eltegin / ye-li t'e-le / ve-li-te-le özdeşliga: yangicha yondasuvlar", *O'zbekiston Tarixi*, 4/2019, s. 14-24; Sh. S. Kemoliddin, *Proiskhozoheniye Samanidov*, Tashkent: Rabochiye Dokumenty IFEAK, 31, 2008.

⁸⁸ G. Babayar-A. Kubatin, "K Voprosu O Dinasticheskikh Svyazyakh Chacha İ Buhary V Epokhu Rannego Srednevekov'ya (na osnove numizmaticheskogo Materiala)", *Drevniye Tsivilizatsii na Srednem Vostoke. Arkeologiya, İstoriya, Kul'tura (Materialy Mezhgunarodnoy Konferentsii Posvyashchennoy 80-letiyu G.V. Shishkinoy)*, Moskva 2020, s. 14-16.

Resim 20- Varahşa duvar resimlerinden örnekler (Kırmızı Salon)

(Şişkin V.A. Varahşa. Moskva, 1963)

Levha 21- Varahşa duvar resimlerindeki uzun saçlı insan tasviri ("Kırmızı Salon")

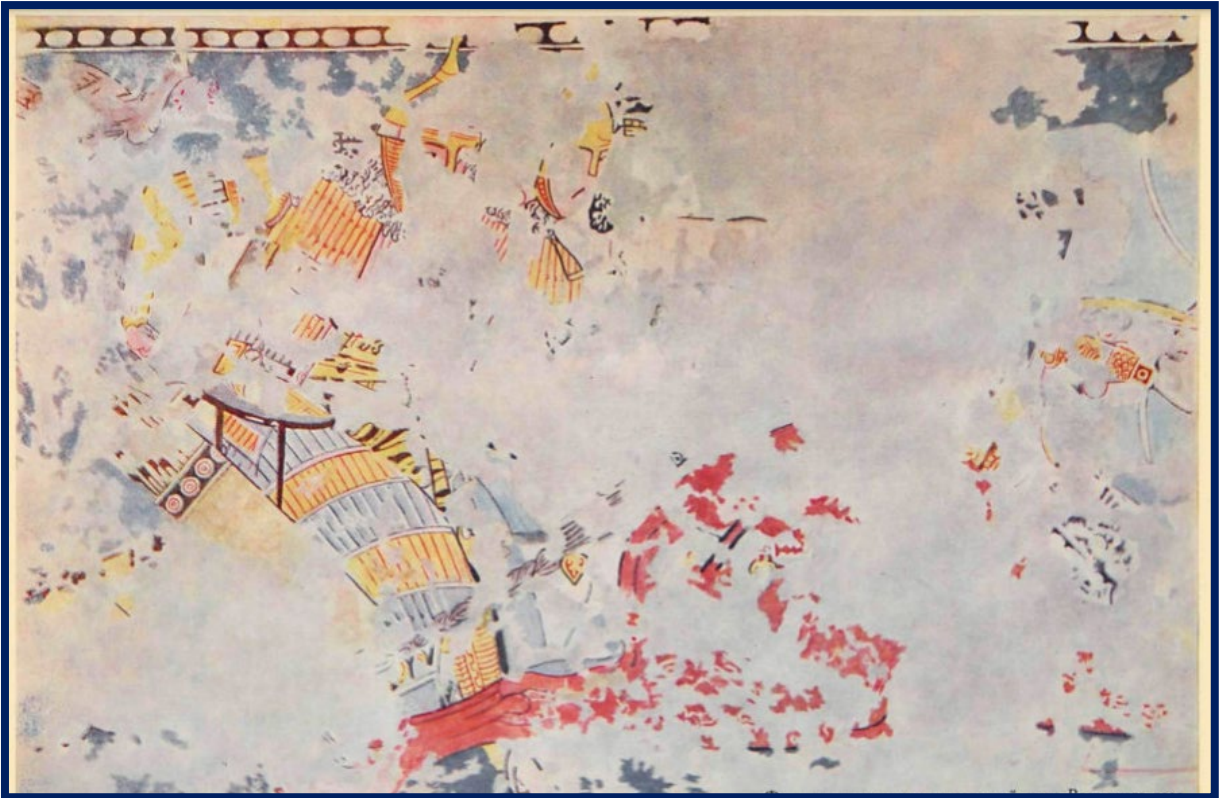
(Şişkin V.A. Varahşa. Moskva, 1963)

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Resim 22- Varahşa duvar resimlerindeki “Doğu Salonu”nun güney cephesinin sol köşesinde Zerdüşt inancına özgü “ateş mehrabı”nın yanında oturan çekik gözlü, geniş yuvarlak yüzlü insan tasvirleri

(Şişkin V.A. Varahşa. Moskova, 1963)

Levha 23- Varahşa duvar resimlerindeki “Doğu Salonu”nun güney cephesinde betimlenen çekik gözlü, sakalsız, ince bıyıklı atlı asker tasvirleri (Şişkin V.A. Varahşa. Moskova, 1963)

6. Pencikent duvar resimleri

Pencikent, Semerkand şehrinin güneydoğusunda yer alan, ondan yaklaşık 70 km uzaklıkta bulunan Tacikistan Cumhuriyetine bağlı bir şehrin adıdır. Bugünkü Pencikent şehrinin güneydoğu kısmında 5.-8. yüzyıllara ait Pencikent şehir kalıntıları bulunmaktadır. 1946 yılında Rus bilim adamları A. Yu. Yakubovskiy tarafından ilk arkeolojik kazı başlatılmış, daha sonra A. M. Belenitskiy başkanlığında geniş çaplı bilimsel incelemeler yapılmıştır. İslam öncesi dönemlere ait pek çok kültürel malzemenin bulunduğu bu yadigarları dünyada ünlü kılan buluntular arasında bilim adamlarınca “Pencikent sarayı duvar resimleri” olarak adlandırılan tasvirî sanat eserleri yer almaktadır.

İslam öncesi Orta Asya tasvirî sanat eserleri arasında Pencikent duvar resimleri hem içerdiği ana konular hem yapım tekniği hem de sağlam biçimde bugüne dek ulaşması nedeniyle ayrı bir yere sahiptir. 7.-8. yüzyıllar arasında çizildiği anlaşılan ve Afrasyab (Semerkand) saray duvar resimleri gibi dönemin yönetici kesiminin yaşamını anlatan Pencikent duvar resimlerinde birçok toplumun temsilcilerine denk gelmektedir. Nitekim, Soğd, Hint, Türk ve diğer toplumlara özgü kültürleri yansıtan Pencikent resimlerinde Soğd ve Köktürk ileri gelenlerinin önem kazandığı anlaşılmaktadır. Özellikle, yönetici kesimin betimlendiği figürlerde Soğdluları andıran gür sakallı, iri gözlü, ince yüzlü insanlarla birlikte eski Türklere özgü sakalsız, çekik gözlü, yuvarlak yüzlü insan tasvirlerinin yer alması söz konusudur.⁸⁹

Pencikent duvar resimleri üzerine ilk bilimsel araştırmayı yapan tarihçi A.M. Belenitskiy, eski Türkleri andıran insan figürlerinin sadece dış görünümü değil, belki de saç biçimi ve giyim kuşamlarının da Türklere özgü olduğunu vurgulamıştır.⁹⁰

İslam öncesi dönemlerde Soğd bölgesinin önemli bir siyasî ve kültürel merkezlerinden biri olan Pencikent’in diğer bir adı Panç olup, 8. yüzyılın ilk çeyreğine ait Muğ dağı Soğdça belgelerinde ve Soğdça yazılı madenî paralarda bu adla kaydedilmektedir. Orta Asya’nın Semerkand, Keş (Şehrisebz), Nahşep (Karşı) vd gibi onlarca Soğd devletçiklerinden biri olan Panç’ın 5. yüzyılda bağımsız bir siyasî yapıya sahip olduğu, 6.-8. yüzyıllarda ise Köktürk Kağanlığı (552-744) egemenliği altındaki yarı bağımsız bir hükümdarlık halini aldığı anlaşılmaktadır.

Hem yazılı kaynaklar, hem de nümizmatik bilgilerden yola çıkılırsa, bu dönemde Panç’taki yönetici hanedanın Köktürk asıllı olduğunu burada Çakin Çor Bilge (693-708) gibi yönetici adı ve unvanları tespit edilmektedir.⁹¹ Tanınmış Soğd dilbilimcisi V.A. Livşits, bu gibi isim ve yazılı kaynaklardaki bazı bilgilere dayanarak Panç sülalesinin Türk asıllı olduğunu vurgulayarak 708 yılında Çakin Çor Bilge’den sonra tahta oturan Soğd asıllı Divaştıç’in (708-722) yönetici soydan gelmediği için hanımı adına sikke bastırıldığını vurgulamaktadır.⁹² Ona göre, Divaştıç’in Türklere olan hanımı Çakin Çor Bilge’nin kızı olmalıdır. Bunu hem Panç sikkelerindeki damgaların eski Türk karakterini taşıması, hem de bazı Arapça-Farsça kaynaklarda Divaştıç’in soyundan gelenlerin “baba tarafında Sasani şehinşahlarına, anne tarafından Türk kağanlarına bağlandığına ait bilgilerin bulunması tasdik etmektedir. Bunun yanı sıra, İslam öncesi Panç sülalesinin adı Arapça kaynaklarda *Şuriler* hanedanı olarak geçmekte olup, araştırmacılar onu eski Türkçe “Çor” unvanıyla özdeşleştirmektedirler. Yani Türk asıllı Çakin Çor Bilge’nin bir unvanı olan “Çor” un Panç hükümdarları tarafından uzun yıllar içerisinde kullanılması söz konusudur.⁹³ Nitekim, adı geçen unvanın Köktürk Kağanlığıyla ilişkili olarak Batı Türkistan’daki Fergana, Ustruşana, Soğd (Semerkand, Panç) gibi hükümdarlıklarda birer hükümdar adı olarak görülmesinin aynı tarihlere, yani 7. yüzyılın son çeyreği 8. yüzyılın ilk yarısına denk gelmesi oldukça ilgi çekicidir.⁹⁴

Pencikent şehir kalıntılarında elde edilen birçok arkeolojik buluntu, özellikle, madenî para, mühür, heykelcik gibi eşyalar burada Soğd ve Türk toplulukları arasında oldukça sıkı bir etno-kültürel etkileşim yaşandığını kanıtlamaktadır. Nitekim, yakın yıllarda Rus – Tacik arkeologların sürdürdüğü kazılar sonucunda burada Soğd yazısıyla “Kağan” unvanının bulunduğu bir mühür bulunmuştur.⁹⁵ Bunun yanı sıra, Pencikent kazılarında elde edilen yüzlerce madeni paranın üzerinde Soğd yazısıyla “Kağan”, “Hatun”, “Tegin” gibi

⁸⁹ L. Yu. Yakubovskiy, *Antik Penjikent, Eski Kültürlerin İzinde*, Moskova 1951, s. 252, 255-56.

⁹⁰ Belenitskiy, *age*, 1973, s. 34,81.

⁹¹ SDGM 1962, Muğ Dağı’ndan Soğd Belgeleri, Okuma, Çeviri, Bir yorum, C. II, Yasal Belgeler ve Mektuplar, V. A. Livshits’in Okuması, Çevirisi ve Yorumları, Moskova: Doğu Litra Yayınevi, 1962, s. 47; F. Grenet - E. de la Vaissiere, “The Last Days of Panjikent”, *Journal of the Institute of Silk Road Studies*, 8., Kamakura 2002, s. 155-196.

⁹² V.A. Livshits, *Panç Hükümdarları (Soğdlular ve Türklere)*, *Asya ve Afrika Halkları*, Moskova, No. 4, 1979 s. 56-69.

⁹³ Livshits, *age*, s. 66-67.

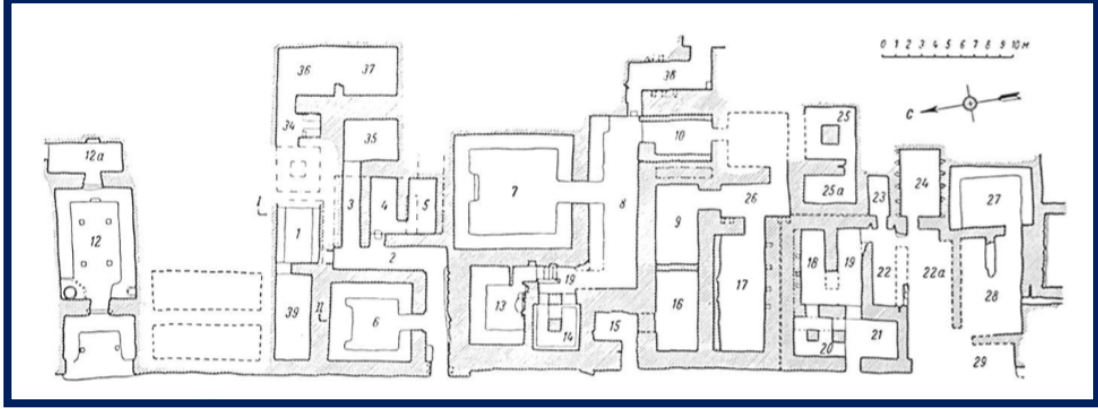
⁹⁴ G. Babayar, “Köktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Hükümdarlıkları Yönetiminde Görülen ‘Çor’ Unvanı Üzerine”, *Tonyukuk Kitabı*, İstanbul 2020, s. 413-431.

⁹⁵ G. Babayar, “Semerkant’ta bulunan ‘Kağan’ ve ‘Hatun’ unvanlı Eski Türk Sikke ve Mühürleri Üzerine”, *GTTAD*, Vol. 1, Issue 2, July 2019, s. 177-202.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Köktürklere özgü unvanların yer aldığı görülmüştür.⁹⁶ Adı geçen paraların bir kısmının Panç hükümdarlarına, bir kısmının da Çaç (Taşkent) ve Semerkand'da darp olunan Köktürk Kağanlarına ait paralar olduğu anlaşılmaktadır. Panç hükümdarlarına ait olduğu anlaşılan Muğ Dağı Soğd belgeleri arasında bir adet Eski Türkçe yazılı belge bulunması da burada Köktürk yönetiminin oldukça köklü olmasıyla bağlantılıdır.⁹⁷

Böylece, Pencikent duvar resimlerinin Köktürk Kağanlığı yönetimiyle dolaylı veya dolaysız olarak bağlantılı olduğu anlaşılmakta, resimlerde betimlenen insan figürlerinin hem Soğd, hem Türk karakterini taşıması bu gibi siyasî ve etno-kültürel ortamların ürünü olduğunu kanıtlamaktadır.

Resim 24. Pencikent şehir kalıntılarındaki kazılar sonucunda arkeologlarca belirtilen binaların çizimi (Belenitskiy 1954)

Resim 25. Hermitage (Sankt-Petersburg) müzesindeki Pencikent sarayı duvar resimleri

⁹⁶ Smirnova, *age*, 1981; Babayar, *age*, 2007.

⁹⁷ A. N. Bernshtam, *Sogd'dan Eski Türk belgesi, Doğu Epigrafisi*, No. 5, 1951, s. 65-75.

Resim 26. Bağdaş kurarak oturan Köktürk yöneticileri (Belenitskiy 1954)

Resim 27- Elinde alıgı aleti (arfa) bulunduran Eski Türk kadını figürü (Belenitskiy 1954)

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Resim 28- Soğd ve Türk ileri gelenlerin tasvirleri (Belenitskiy 1954)

Resim 29- Soğd ve Türk atlıları tasvirleri (Belenitskiy 1954)

Resim 30- Uzun saçlı asker tasvirleri (Belenitskiy 1954)

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

Resim 31- Yas tutan Türklerin tasviri (Belenitskiy 1954)

SONUÇ

Köktürk Kağanlığının 6.-7. yüzyıllarda Batı Türkistan'da siyasi üstünlük kurması Türk kültür ve medeniyeti açısından çeşitli gelişmelere katkıda bulunmuştur. Zira bölgenin çeşitli milletlerden oluşan etnik yapısı ve farklı dinlere olan inancı Türk kültürünü oldukça fazla etkilemiştir. Köktürk Kağanlığı hakkında en fazla bilgiye Köktürk yazıtları, Çin yıllıkları aracılığıyla ulaşmanın yanı sıra Türkistan bölgesinde bulunan ve son yüzyılda ortaya çıkarılan duvar resimleri, mezarlar, çeşitli buluntulardan da ulaşabilmekteyiz.

Afrasyab, Pencikent, Varahşa, Acine-tepe, Balalık-tepe, Şehristan ve Tavka-kale duvar resimlerinde siyasi yaşam, sosyal yaşantı, düğün, av sahneleri ve portreler resmedilmiştir. Resimlerde dini öğelerle birlikte Türk devlet geleneği düşüncesinin yer aldığı da görülmektedir. Özellikle Afrasyab duvar resimlerinin batı duvarı, yaşanan devrin gerçek bir yansımasını göstermektedir. Duvar resimleri ve tasvirlerinin Batı Türk Kağanlığı tarihi açısından önemi; çoğunlukla hakanlığın yönetici sınıfının tasvir etmesidir. Dolayısıyla biz Türk yönetici sınıfı hakkında kaynakların anlatılarının doğruluğunu resimler aracılığıyla görebilmekteyiz. Yukarıda bahsedilen tüm yadigarlıklarda memur ve savaşçı resim ve heykelleri ile birlikte birçok toplumun temsilcilerine de denk gelmektedir. Nitekim, Türk ve Soğdlara özgü motiflerin yanı sıra Hint ve diğer toplumlara ait kültürleri yansıtan duvar resimlerinde daha çok Soğd ve Köktürk ileri gelenlerinin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

Günümüze kadar korunabilmiş resimlerin analizi, Orta Çağ sanatının ideolojik yönünü, sanatçının çalışma yöntemlerini, ayrıntılı ev sahneleri ve saray duvarı ise o dönemin etnik yapısı hakkında analiz yapmabilmemizi sağlamaktadır. Özellikle Afrasyab duvar resimleri Arap fethinden önce Orta Asya'da resim sanatının geliştiğini ve sanatın merkezinin de Semerkand olduğunu bizlere göstermektedir. Arap fetihleriyle birlikte özellikle Şehristan duvar resimlerinin yakıldığını bilmekteyiz. Bahsedilen duvar resimleri ve figürlerin içeriğinin birbirinden farklı olduğu da bir gerçektir. Bazen yaşanan tarihi olaylar tasvir edilirken bazen de Budizm motiflerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Türk sanatının çoğunlukla Uygurlar zamanında geliştiği malumdur. Ancak Uygurlardan önce kurulan ve aynı coğrafyayı paylaşan Köktürkler de Soğd sanatçıları aracılığıyla kendilerini ifade etmişlerdir. Biz daha çok yazıtlar, kaya resimleri, seramik ve metal eşyalar, balballar aracılığıyla Köktürk sanatı hakkında bilgi sahibiyiz. Batı Türkistan'da bulunan duvar resimleri doğrudan Türk yabguları tarafından çizdirilmemiş bile olsa döneme ait tasvirlerdeki insan figürlerinin çoğunluğunda çekik gözlü, uzun saçlı, geniş yuvarlak ve sakalsız yüz dikkat çekici bir özellik gösterir. Ayrıca Batı Köktürk Kağanlığı tarafından bastırılan Çaç (Taşkent), Pencikent, Şehristan (Ustruşana) madenî paraları üzerindeki Yabgu, Yabgu-Kağan ve Kağan tasvirlerinin dış görünümü ve diğer veriler resimleri desteklemektedir. 6-8. yüzyıllarda Acine-tepe, Balalık-tepe, Tavka-kale'nin Toharistan yabguluğuna bağlı olduğu, Ustruşana'da Afşinler sülalesinin yaşadığını nümizmatik veriler ve tarihi kaynakların ışığında bölgenin Türk hâkimiyeti altında olduğu biliyoruz. Dolayısıyla saray ve ev duvarlarında anlatılan olayların ve tasvirlerin Köktürk tarihi ve onların hâkimiyeti altındaki milletlere ait olduğu bir gerçektir.

KAYNAKÇA

ABDULLAYEV, K., Zhivopis' Kreposti Tavka K Probleme Etnicheskoy Situatsii Severnogo Tokharistana (Po Dannym Nastennykh Ropisey), Tsivilizatsii I Kul'tury Tsentral'noy Azii v Yedinstve i Mnogoobrazii Materialy Mezhdunarodnoy Konferentsii Samarkand 7-8 Sentyabrya 2009, Samarkand-Tashkent 2010, ss. 235-245.

AHMETBEYOĞLU, A., "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler," Tarih Dergisi, Sayı 50, 2009/2, İstanbul 2010, ss. 11-16.

ARZHANTSEVA, I., Inevatkina O., "Afrasiab Wall-Paintings Revisited: New Discovered Twenty-Five Years Old", Royal Naurüz In Samarkand. Proceedings of The Conference Held in Venice On The Pre-Islamic Paintings at Afrasiab, A Cura di M. Comparetti E. de la Vaissière. Pisa – Supplemento No. 1, Vol. LXXVIII, Roma, 2006, ss. 185-211.

ALBAUM, L.I., Balalyk-Tepe, Taşkent, 1960.

ALBAUM, L. I., Zhivopis' Afrasiaba. Tashkent, 1975.

BABAYAR, G., “Türk Hokonliging Movarounnaxrdagi Boshkaruv Tizimi Hakida”, O'zbekistontarixi, Taşkent 2000, No. 4, ss. 71–79.

BABAYAR, G., “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi,” Türkler, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 110-117.

BABAYAR, G., Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turcic Qaghanate, TİKA, Ankara 2007.

BABAYAR, G. Chach Tarihinden levhalar (İlk Orta asrlar), Yangi Nashr, 2010.

BABAYAR, G., Garbiy Türk Hokonliging Davlat Tuzumi, Tarikh Fanları Doctorı Diss. Abstract., Taşkent 2012.

BABAYAR, G., “Toharistan Bölgesinin Soğdça Yazılı Eski Türk Sikkeleri”, IV. Beşeri Bilimler Forumu Materyalleri “Büyük Bozkır” II, Nursultan 2019, ss. 86-111.

BABAYAR, G.-KUBATİN, A., “K Voprosu O Dinasticheskikh Svyazyakh Chacha İ Buhary V Epokhu Rannego Srednevekov'ya (na osnove numizmaticheskogo Materiala), Drevniye Tsivilizatsii na Srednem Vostoke, Arkeologiya,” İstoriya, Kul'tura (Materialy Mezhdunarodnoy Konferentsii Posvyashchennoy 80-letiyu G.V. Shishkinoy), Moskva 2020, ss. 14-16.

BABAYAR, G. “Sogdiy Yozuvli Ustrushona tangalarining Yangicha Yqilishi”, Kadimiy Zhizzakh Vokashi, Tarikh, Madaniy Tarakkiyot va Zamonaviy Uzgarishlar Chorrahasida Mavzusidagi İlmiiy-Amaly Cumhuriyeti Konferans Materyalleri, Cizzah 2021, ss. 95-103.

BARTOLD, V.V., “İslam Ansiklopedisi'nden Makaleler, Eserler”, Bölüm 2, Nauka, 1964.

BECKWITH, C. I., Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present, Princeton: Princeton University Press.

BELENITSKY, A. M., Antik çağlardan 10. yüzyıla kadar Khuttal'ın Tarihi ve Coğrafi Taslağı, SSCB Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü, SSCB'nin Tacik şubesi Soğd-Tacik arkeolojik keşif gezisinin tutanakları Bilimler Akademisi ve Devlet İnziva Yeri. - Moskova; Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1950, T. 1: 1946–1947, ss. 109–127.

BELENİTSKY, A.M. Central Asia, Geneva 1968.

BELENİTSKY, A.M., Penjikent'in Anıtsal Sanatı, Resim, Heykel, Moskova: “İskusstvo” 1973.

BERDİMURADOV, A., Bogomolov G., Tyurki İskusstve Rannesrednevekovogo Sogda, Sogdiyskiy Sborik, Noveyshiy İsseledovaniya po istorii kul'tury Sogda v Uzbekistane, SH. Kamoliddin, Lap Lambert Academic Publishing, Berlin 2020.

BİCHURİN, N. Ya. (Iakinf) Antik Çağda Orta Asya'da Yaşayan Halklar Hakkında Bilgi Koleksiyonu, C. II, M. L. Yayınevi, SSCB Bilimler Akademisi, 1950.

CHAVANNES, E., Documents Sur Les Tou-Kiue (Türkler) Occidentaux, Orhun seferi eserlerinin koleksiyonu. C. 6, St.Petersburg 1903.

CHAVANNES, E., Çin Yıllıklarına Göre Batı Türkleri, çev. M. Koç, İstanbul, Selenge, 2007.

COMPARETTI, M., “Further Evidence For The interpretation of the “Indian Scene” in the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab (Samarkand)” Sr Journal, Vol 4 no 2, Winter 2006-7, ss. 35-42.

EKREM, E., Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

ERKOÇ, H. İ., “Batı Göktürk Kağanlığı’nın Kuruluşu”, EFD/JFL, C.33, S. 1, 2016.

FRYE, R. N. The History of Bukhara, Translated from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi, Cambridge 1954.

CEZAR, M., Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

KUNDAK, A. N., “Batı Türkistan Duvar Resimleri Üzerine Bir inceleme”, Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Berlin Konferansı, Trabzon 2017, ss. 41-53.

GAFUROV, B. G., Tacikler, Antik, Antik Ve Ortaçağ Tarihi. Moskva Nauka, 1972.

GENÇ, B., ESKİCİ, B., CANER, E., “Duvar Resimlerinin İncelenmesinde Yeni Yaklaşımlar: Multispektral Görüntüleme Yöntemleri”, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl:25, S. 3, 2021, ss. 667-684.

GRENET, F., Rahmanov S., Tavka (K İstorii Drevnix Tamožennyx Sooruženij Uzbekistana), Taskent-Samarkand, Institut Arxeologi, 2004.

GRENET, F. - VAISSIERE, E. de la, “The Last Days of Panjikent”, Journal of the Institute of Silk Road Studies, 8., Kamakura 2002, ss. 155–196.

GRENET, F., “The 7th-century AD Ambassadors painting at Samarkand”, Mural Paintings of the Silk Road, Proceedings of the 29th Annual International Symposium on the Conservation and Restoration of Cultural Property, Tokyo 2006, ss. 9-18.

GRITSINA, A. A., MAMADJANOVA S.D., MUKIMOV R.S., Archeology, History and Architecture of Medieval Ustrushana, Samarkand: IICAS, 2014.

GRITSINA, A. A., Ustrushanskiye Byli, Tashkent 2000.

GRITSINA, A. A., Arkeolojik Pamyatniki Syrdarinskoy Oblasti, Tashkent "Fan", 1992.

GRITSINA, A. A., Mamadjanova S.D., Mukimov R.S. Archeology, History and Architecture of Medieval Ustrushana, Samarkand: IICAS, 2014.

GOİBOV, G., Arapların Orta Asya’daki ilk seferleri, Duşanbe: Donish, 1989.

GÖBL, R., Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien, 4 vols., Wiesbaden 1967, ss.182-183.

GUMİLÖV, L. N., Eski Türkler, çev. Ahsen Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999.

HARMATTA, J., LITVINSKY, B. A., Batı Türk yönetimi altında Tokharistan ve Gandhara, HCCA, C. 3, Paris 1996, ss. 367–401.

HAUSSİG, H. W., İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, çev. M. Kayayerli, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001.

HOJAEV, A. “Svedeniya Drevnekitayskikh Puteshestvennikov O Samarkande”, Tsivilizatsiya İ Kul’tura Tsental’noy Azii V Vedinstve İ Mnogoobraziye, Samarkand 2009, ss. 142-44.

HUNKAN, S., Türk Hakanlığı (Karahanlılar), İstanbul 2007.

JUMANİYAZOVA, F., İlk yüzyıllarda Bukhoro, Kashmir wa Gandharadagi Eltegin / ye-li t'e-le / ve-li-te-le özdeşliği: yangicha yondasuvlar”, O’zbekiston Tarixi, 4/2019, ss. 14-24.

- KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul 1983.
- KHASANOV, M. Riep, “A Pastoral Festival on a Wall Painting from Afrasiab (Samarkand)”, The Architectural and Stratigraphic Context, The Architectural And Stratigraphic Context, 6/2011.
- KAMOLIDDINOV, S. S. Güney Sogd ve Tokharistan'ın Tarihi Coğrafyası, Taşkent Özbekistan, 1996
- KEMOLİDDİN, Sh. S., Proiskhozoheniye Samanidov, Tashkent: Rabochiye Dokumenty IFEAK, 31, 2008.
- KIRILEN, Gürhan, “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenimleri”, A.Ü. DTCF Dergisi, 53, 1 (2013), ss. 63-84.
- KLYASHTORNY, S. G., SULTANOV, T. İ., Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- KOMAR, A., Naslediye Tyurkskikh Kaganatov v Vostochnoy Yevrope, Madebi Müra Kul’turnoye Naslediye, Astana 2009, No 1, ss. 100-102.
- KONUKÇU, E., “Akhunlar”, Türkler, C. I, Ankara 2002, ss. 827-830.
- LERCH, P.I. Monety Bukhar-khudatov, 1909.
- LITVINSKY, B.A., ZEIMAL, T.I., AdzhinaTepa. Mimari. Tablo. Heykel, Moskova: Nauka. 1971.
- LİVSHİTS, V.A., Praviteli Pancha (Sogdiytsy i Tyurki), Narody Azii i Afriki, No:4, Moskva 1979, s. 5669.
- MARSHAK, B.I., Negmatov N., Sogd, HCCA, Paris 1996, Vol. 3.
- MODE, M. “Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details, Royal Naurüz in Samarqand”, Proceedings of the Conference held in Venice on the Literaturverzeichnis Pre-Islamic Paintings at Afrasiab, RSO, NS 78, Supplemento 1, Pisa / Roma 2006, ss. 107–128.
- NARŞAHİ, Ebu Bekir, Buhora Tarihi, Forschadan A. Rasulev Tercümesi, Tashkent: Fan 1966.
- NEGMATOV, N.N. Ustrushana v VII - X vv. (Po Pismennyx Ve Arkeolojikheskix Istochnikov), Avto-ref. diss. Kand. İst. Nauk - M.-L., 1952.
- ÖZDEMİR, G., Türk Soğd İlişkileri, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2019.
- PARDAEV, M. H., GOFUROV Zh.I. Ustrushonaning İlk Yrta Asr Qishloq Makollari (Yezma Va Arkeoloji Manbalari Asosida), Taşkent 2016, ss. 302-303.
- PUGACHENKOVA, G. A., REMPEL L. I., Ocherki iskusstva Sredney Azii, Moskva 1982.
- PUGAÇENKOVA, G. A. REMPEL, L. İ. Vıdayuşıyesya Pamyatniki Arhitekturi Uzbekistana, Moskva 1958.
- RAKHMANOV, Sh., “Wall paintings from Tavka, Uzbekistan”, Journal of Inner Asian Art and Archaeology, Vol. 7, 2012, ss. 31-54.
- RASPOPOVA, V. L., “Etnos and Weaponry In The Murals of Afrasiab, Rivista Degli Studi Orientali”, Nuova Serie, Vol. 78, Supplemento No. 1: Royal Naurüz In Samarqand: Proceedings Of The Conference Held In Venice On The Pre-Islamic Paintings At Afrasiab, 2006, ss. 129-145.
- RUSTAMOVA, M., Karahanlı Devri Mimarisi Bezemeleri, TDBB, İstanbul 2022.
- SAZAK, G., “Varahşa Sarayı Duvar Resimleri”, Tarih Dergisi, 2013, 57, ss. 1-23.

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

SDGM, Mug Dağa'ndan Soğd Belgeleri, Okuma, Çeviri, Bir Yorum, C. II, Yasal Belgeler ve Mektuplar, V. A. Livshits'in Okuması, Çevirisi ve Yorumları, Doğu Litra Yayınevi, Moskova 1962.

SHABAN, M. A., Khurasan at the Time of Arab Conguest, İran and İslam, In Memory of the Late Vladimir Minorsky, Edinburg 1971, ss. 480-490.

STARK, S., Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und Historische Studien, Wiesbaden 2008.

SIMS-WILLIAMS N., "Turks and Other Peoples in the Bactrian Documents", From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010), 3th – 5th December 2010, İstanbul, 2011, ss. 15–26.

ŞİŞKİN, V.A., Varahşa, Moskva: Nauka 1963.

SMIRNOVA, O. I. Ocherki iz istorii Sogda, Moskva Nauka, 1970,

SMIRNOVA, O. I. Soğd Sikkeleri Kataloğu, Bronz, Moskva 1981.

TABERİ, Taberî Tarihi, Seçilmiş Alıntılar (Arapça'dan V. I. Belyaev'in çevirisi. O. G. Bolshakov ve A. B. Khalidov'un çevirisine eklemeler), Taşkent 1987.

TAŞAĞIL, A., Göktürkler I, TTK, Ankara 2003.

TAŞAĞIL, A., Gök-Türkler II, TTK, Ankara 1999.

TOGAN, A. Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981.

TOLSTOV, S.P., Drevniy Khorezm: Opyt İstorikoarkheologicheskogo İssledovaniya, Moskva 1948.

TO'XTAYEVA, M.S., "Obraz Zhenshchiny v Rannesrednevekovom Iskusstve na Prime Balalyk-Tepe" *Crossroads of Culture*, Vol. 4, 2, Taşkent 2022, s. 9-16.

TUGUŞEVA, L. Yu., "Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler", Türkler, Ankara 2002, C. 2, ss. 152–156.

VAISSIERE, E. de La, « Is There a «Nationality of the Hephtalites»?», Bulletin of the Asia Institute, New Series, London, 2003, Vol. 17, ss. 119–132.

VAISSIERE, E. de La, "Les Turcs, Rois Du Monde À Samarcande" Royal Nauruz In Samarkand: Proceedings Of The Conference Held In Venice On The Pre-Islamic Paintings At Afrasiab, Sapienza - Universita di Roma 2006, ss. 147-162.

YATSENKO, S.A., "The Costume of Foreign Embassies and Inhabitants of Samarkand on Wall Painting of the 7th c. in the 'Hall of Ambassadors' from Afrasiab as a Historical Source", Transoxiana, 8 (June 2004): http://www.transoxiana.org/0108/yatsenko-afrasiab_costume.html.

YOSHIDA, Y. "Turkish rule of Sogdians as Reflected on Coins: Some New Readings of the Legends of Coins Belonging to the Shinji Hirano Collection", Memoirs of the Faculty of Letters Kyoto University 54, 2018, ss. 155-182.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaf.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>

TUBA TOMBULOĞLU-GAYBULLAH BABAYAR

<i>Mali Destek:</i>	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
<i>Çıkar Çatışması:</i>	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
<i>Telif Hakları:</i>	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
<i>Ethics Committee Approval:</i>	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
<i>Informed Consent:</i>	<i>No participants.</i>
<i>Financial Support:</i>	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
<i>Conflict of Interest:</i>	<i>No conflict of interest.</i>
<i>Copyrights:</i>	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KÖKTÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI OLARAK ORTA ASYA SARAYLARINDAKİ DUVAR RESİMLERİ

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 53-66.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 01.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BİR KARADENİZ ŞEHRİNİN TARİHİNDEN FRAGMANLAR VI. YÜZYILDA TRAPEZUS*

 10.53718/gttad.1347460

 ABDULLAH ÜSTÜN**

ÖZ

Bu çalışma, tarihyazımı türünün merkezinde yer aldığı kaynakların tanıklıkları aracılığıyla VI. yy.da Trapezus'u ve onunla kesişimi ile Karadeniz'in güneydoğusu, diğer bir ifadeyle Türkiye'nin kuzey doğusunu gözlemlemeye çabalar. Bu gözlem adına VI. yy.ın tarihyazımsal olarak betimlenme zenginliği ve hukuki yayınlar gibi olanaklarından yararlanmaya ve etrafındaki gelişmeler bağlamıyla bu şehrin resmine erişmeye çalışır. Söz konusu betimlemenin borçlu olduğu Procopius, Agathias ve Menandrus'un eserleri çalışmanın merkezi olarak tanımlanan tarihyazımı kaynak kümesini oluşturur. Bu yüzyılın kendine özgü yönlerinden hukuki yayınlar ile kastedilen ise Trapezus'un idari durumunu ve bu durumun geçirdiği değişimler gibi hususların takip edilebildiği *Novellae*'in parçası olduğu *Corpus Iuris Civilis*'dir. Bu ikinci küme araştırmada doğrudan analiz öznesi olarak değil tarihyazımı verilerinin analiz aracı olarak işlenmiştir. Araştırmanın veri havuzunu tanıtmak için belirtilmesi gereken diğer bir husus, bu araştırmaya veri sağlama adına ilk sırada Procopius'un yer almakta olduğudur. İlave olarak VI. yy. kaynaklarının artsüremsel, metinlerarası çözümleme işleminde Thucydides ama özellikle Xenophon'un (yaşamı yaklaşık MÖ 430-350) Anabasis'ine kadar inilmiş Strabon, Plinius Secundus, Arrianus, Zosimus'un metinleri bu sürecinin diğer araçları olmuşlardır. Alan yazınında, araştırmanın veri evrenini oluşturan Procopius'un başı çektiği tarihyazımsal verilerin kullanılmasına/değinilmesine yaygın bir şekilde tanık olunmakla birlikte onları sorgulamayı gündemine alan bir çalışma tespit edilememiştir. Buradan hareket edildiğinde VI. yy. Trapezus'u adına bütün bir veri havuzunun büyük bölümünü oluşturduğu söylenebilecek tarihyazımı verilerinin sorgulanmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Araştırma metni giriş ve takip eden beş bölümden oluşur. İlk olarak araştırmanın mekânsal kapsamıyla kesişen tarihsel gelişmelerin çerçevesi sunulmaya çalışılır. Bu bağlamda temelde Romalılar ve Sasaniler ile Arabistan ve Kafkasya'daki güçlerin dahil olduğu süreçler söz konusudur. Dönemin bir Roma şehri olarak Trapezus'un tarihyazımında kendine yer bulması, yakınında olduğu imparatorluğun kuzey doğu sınırı ile de bağlantılı bir görüntü sergiler. Şöyle ki öncelikle Sasaniler olmak üzere Kafkasya'nın güneyindeki Iberia ve Lazica (Colchis) ve kuzeyindeki 'Hun', Alan gibi unsurların ve onlara göre dolaylı kalsa da Arabistan'daki güçlerin de dahil olabildiği olaylar bağlamında bu şehre değinilmiş olma durumu öne çıkmaktadır. Bu bağlam ile birlikte kaynakların, VI. yy.da Romalıların Trapezus'un güneyindeki Tzanica'yı ele geçirmesine ve akabindeki süreçlere gösterdiği ilgi, giriş dışındaki bölümler için de yararlı olabilmektedir. Bölümlerin ilkinde, Trapezus kavramının tarihyazımı kaynaklarındaki kayıtlarının bilançosu sunulmaya, bu bilançonun sağladığı imkanlarla çıkarımlar yapılmaya çalışılmaktadır. İkinci bölümde Trapezus, söz konusu kaynakların coğrafi tasavvuru içinde fizikî ve beşerî coğrafya katmanlarıyla açıklanmaya çalışılmaktadır. Üçüncü bölümde beşerî coğrafya toplumsal kimlik çerçevesinde sorgulanmaktadır ki bu doğrudan *Pontici* kavramı ile çakışan bir gündem etrafında gerçekleşmektedir. Dördüncü bölümde şehrin kara ve deniz ulaşım ağları, sivil ve askeri lojistik potansiyeli üzerinde durulmaktadır. Son bölümde Trapezus'un imar durumu hakkındaki verilerin işlenmesi dini ve sivil inşaa faaliyetlerini gözleme imkânı sunduğu gibi şehirdeki dini yaşam hakkında çıkarımlara da olanak tanımaktadır. Bu çerçevede söz konusu kaynak kümesi çözümlenirken bir şehir olarak VI. yy.daki Trapezus profilinin tarihsel gözlemine katkı sunmak ilave olarak kaynakların bu kenti sunumlarındaki metinsel bağlam çerçevesinde, etrafındaki gelişmelerden kent ile kesişen süreçleri belirginleştirmek amaçlanmaktadır.

* Bu çalışmanın ilk taslaklarından "Geç Roma Döneminde Trabzon" başlıklı bir bildiri üretilmiş ve Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Trabzon Sempozyumu I'de (20-22 Mayıs 2022) sözlü olarak sunulmuştur.

**Dr. Öğr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE, E-Posta: abdullah.ustun@ege.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0977-4902.

BİR KARADENİZ ŞEHRİNİN TARİHİNDEN FRAGMANLAR VI. YÜZYILDA TRAPEZUS

Dolayısıyla ele alınan edebi tanıklıkların tarihsel gerçeklik adına taşıdıkları potansiyel değerlendirilmiş olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Trapezus (Trabzon), Karadeniz, Kafkasya, VI. Yüzyıl, Şehir Tarihi.

FRAGMENTS FROM THE HISTORY OF A BLACK SEA CITY TRAPEZUS IN VITH CENTURY AD

ABSTRACT

This study examines the sixth century Trapezus (Trabzon) and its intersection with the southeast of the Black Sea, or today's northeast of Türkiye, through the testimonies of sources in which the historiography genre is at the center. For this observation, this work tries to benefit from the legal publications and the richness of historiographical descriptions of the sixth century to have a picture of this city in the context of the developments around it. The works of Procopius, Agathias, and Menandrus, to whom the descriptions in question are highly indebted, constitute the historiographical source set defined as the center of the study. What is meant by legal publications, which are the unique aspects of this century, is the *Corpus Iuris Civilis*, of which *Novellae* is a part, in which the administrative situation of Trapezus and the changes in this situation can be followed. This second cluster was treated in the research not as a direct subject of analysis but as a tool for the analysis of historiographical data. Another point that should be noted to introduce the data pool of the research is that Procopius in the first place provides data for this research. In addition, in the diachronic, intertextual analysis of the sixth-century sources, this work has resorted to Thucydides, and particularly Xenophon's (430-350 BC) *Anabasis*, while the texts of Strabon, Pliny Secundus, Arrianus and Zosimus compose other tools of this process. Although the use/mention of historiographical data, of which Procopius is at the forefront, and which is the data universe of this research, is widely seen in the literature, no study focusing on questioning them has been observed. Considering this, the necessity of questioning the historiographical data, which constitute the majority of the entire data pool regarding the sixth-century Trapezus, is evident.

The research text consists of an introduction and the following five sections. First of all, an attempt is made to present the framework of historical developments that intersect with the spatial framework of the research. Mainly, the processes involving the Romans, the Sassanids, and the powers in Arabia and the Caucasus are mentioned here. Trapezus's place in historiography as a Roman city of the period has an appearance in connection with the northeastern border of the empire where it was located. In other words, this city is mentioned in the context of the events related to the Sassanids in particular, Iberia and Lazica (Colchis) in the south of the Caucasus, the 'Huns' and Alans in the north, as well as the powers in Arabia although they had an indirect role here. In this context, the sources' attention to the Romans' capture of Tzanica in the south of Trapezus in the sixth century and the subsequent processes can also be useful for the chapters. In the first of these chapters, the balance sheet of the records of the Trapezus concept in historiographical sources is presented and some inferences are made. In the second chapter, Trapezus is explained with physical and human geography layers in line with the geographical imagination of the aforementioned resources. In the third chapter, the human geography is questioned within the framework of the social identity, which takes place around an agenda that directly coincides with the concept of *Pontici*. The fourth chapter focuses on the city's land and sea transportation networks and its civil and military logistics potential. In the last chapter, the processed data about the zoning status of Trapezus provides the opportunity to observe religious and civil construction activities and allows inferences about religious life in the city. In this context, while analyzing the set of sources in question, it is aimed to contribute to the historical observation of the profile of Trapezus as a city in the sixth century, and to clarify the processes that intersect with the city among the developments around it within the framework of the textual context in which the sources present this city. The study thus evaluates the potential of the literary testimonies to find the historical reality.

Keywords: Trapezus (Trebizond), Black Sea, Caucasus, VI. Century, Urban History.

GİRİŞ

Bu araştırmanın odağını VI. yy. Roma tarihyazımında Trapezus (Trabzon)¹ teması oluşturmaktadır. Çalışma adına Procopius'un merkezinde yer aldığı veri havuzuna ardılı Agathias ve onu takip eden Menandrus da eşlik edecektir. Ayrıca Iustinianus devrinde yayınlanan yasalardan *Novella* XXVIII, XXIX ve XXXI, söz konusu tarihyazımı verileri analiz edilirken kullanılacaktır. Metin dışı bağlam diğer bir ifadeyle kaynakların yazıldığı dönemin ortamı bu müverrihlerin neden Trapezus'tan bahsettiklerinin açıklamasına imkân tanımaktadır. Şöyle ki Trapezus kenti konumu itibarıyla Roma İmparatorluğunun kuzey doğu sınırının mücavir alanındadır. Bu

¹ Bu çalışmada kullanılan çağdaş yer adları, Antik Çağ yer adları için herhangi bir özdeşleştirme iddiası taşımamakta sadece metnin okunmasını kolaylaştırma amacı gütmektedir. Zira bu tarihsel yerleşimlerle günümüzdekiler arasında en azından konum, büyüklük, yayılım alanı gibi noktalarda farklılık söz konusu olabilmektedir. Bu yayında verilen antik-çağdaş isimler için R. J. A. Talbert (ed.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton 2000, ss. 1218-1219 ve 1229-1240'de yer alan liste kullanılmıştır. Bunun dışındaki onomastik unsurlar Latince biçimleriyle verilmiştir.

coğrafyanın imparatorlukla beraber diğer ‘süper gücü’ ve Romalıların tarihi komşusu ve rakibi Sasanilerdir. Her iki aktör güneyde Arabistan, aşağıda kimi ayrıntılarına değinileceği üzere Trapezus adına belirleyici olan kuzeyde ise Lazica (Colchis), Iberia, ‘Hun’ (dönem kaynaklarının Batı Avrasya’daki Türk halklarını tanımlamak için kullanabildikleri şemsiye kavram) ve Alan gibi Kafkasya’daki güçlerin içinde yer aldığı bir denklemle bu rekabeti yönetmeye çalışmaktadırlar. V. yy.’ın ilk çeyreğinden sonra görece çatışmasızlığın geçerli olduğu bu rekabet Anastasius devrinde yerini çatışmaya bırakmıştır. Sasaniler yeni yüzyılın başında Armenia ve Mezopotamya’da Romalılar aleyhine ilerlemiş Theodosiopolis (Erzurum) ve Amida’yı (Diyarbakır) ele geçirmişler, Romalılar ise bu kayıpları telafi etmeyi başarmıştır.

Trapezus’un bu çalışma kapsamındaki kaynaklara yansımaları sağlayacak esas olaylar bundan sonra gelişir. Onlardan I. Iustinianus döneminde vuku bulanları iki evrede toplanabilir. İlki 528-531 yılları arasında sürer ve 532 yılında Romalıların karşı tarafa ödeme yapmayı kabul ettiği bir barışla neticelenir. Lakin barış imzalanmadan önce, imparatorluk için tehlike bu sefer Kafkasya’nın kuzeyinden gelir, Sasaniler tarafından kışkırtıldığı kaydedilen “Hunlar” Roma İmparatorluğunun kimi doğu eyaletlerini yağmalar. Yaklaşık yirmi yıl sürecek ikinci evre Romalıların batıda eski sınırlarına ulaşma mücadelesi verdikleri bir sürecin içinde 540 yılında Sasanilerin başlattığı saldırıyla başlar. Sasaniler önce güney doğu cephesinde ilerleyerek Antakya’yı ele geçirirler, 545’ten itibaren ise bu sefer sınırın kuzey doğu tarafındaki mücadele yoğunlaşır. Temelde Procopius’un *de Bellis*’te ve Agathias’ın *Historiae* adlı eserlerinde sunduğu veriler sayesinde takip edilebilen bu süreçler, bilhassa tarafların genel olarak Kafkasya’da ve özelde Lazica’da verdikleri mücadelenin anlatımı Trapezus’u da kapsayan bir içeriğe sahiptir. Burada Menandrus tarafından anlatılan II. Iustinus’un Türk Kağanlığına gönderdiği elçilik heyetinin dönüş güzergahında Trapezus’a uğraması hakkındaki olayın bir istisna olduğu düşünülebilir. Lakin Roma İmparatorluğu elçilik heyeti Türk Kağanlığından kendilerine gelen elçilik heyetine karşılık olarak gönderilmekteydi ve her iki heyetinin de gündeminde Sasanilere karşı ittifak kurma yer almaktaydı. Trapezus hakkındaki verilerden bu çerçevenin dışında kalan, Iustinianus devrinde Romalıların Trapezus’un güneyindeki Tzanica’yı egemenlikleri altına almaları, Tzani birliklerinin Roma ordusuna katılması, Romalıların Tzanica’daki imar faaliyetleri gibi olaylar hakkındaki kayıtlardır.²

Bu kaynak kümesi için Sasaniler ile savaş yahut diplomatik ilişkiler ile Tzanica/Tzani bağlamının dışındaki veriler Procopius’un kaleme aldığı *de Aedificiis* başlıklı eserde sunulmaktadır. Bu verilerde Procopius, Iustinianus devrinde Roma İmparatorluğu sathına yayılmış imar faaliyetlerini anlatırken Trapezus’taki imar faaliyetine de değinmektedir. Bu kümeye ayrıca Procopius’un *de Bellis*’te beşerî ve fiziki coğrafya unsurlarıyla birlikte Karadeniz sahillerini tasvir ettiği pasajında Trapezus’tan bahsetmesi ilave edilebilir. Özetle Procopius, Agathias ve Menandrus’un eserlerinde Trapezus’un yer almasının metin dışı ve metin içi bağlamını: 1. Romalılar, Sasaniler, Türk Kağanlığı, Karadeniz ve Kafkasya’daki diğer güçlerin dahil olduğu mücadelelerin, diplomatik ilişkilerin tasviri ile Tzanica/Tzani hakkındaki bahisler; 2. Procopius’un ayrıca Roma İmparatorluğundaki imar faaliyetlerini ve Karadeniz sahilini betimlemesi oluşturmaktadır.

1. Kavram

Bu çalışma için incelenen Procopius, Agathias ve Menandrus edisyonlarına³ göre Trapezus (Τραπεζοῦς) ve Trapezuslular (Τραπεζούντιος)⁴ altı defa Τραπεζούντα⁵, altı defa Τραπεζούντιων⁶, iki defa Τραπεζούντος⁷, birer kez Τραπεζοῦς⁸ ve Τραπεζούντιος⁹ formuyla kaydedilmiştir.¹⁰ Bu kayıtlarda Trapezus gerek Procopius (üç kez)¹¹ gerek Agathias (iki kez) tarafından devamlı surette şehir (πόλις) olarak nitelenmiştir. İlave olarak bu yüzyılda yayınlanan Hieroclis’in Roma eyaletlerinin ve şehirlerinin listesini sunan *Synecdemus* ve Stephanus Byzantinus’un

² A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, C. 1, Oklahoma 1964, s. 267-278 ve 287-294; M. H. Dodgeon ve S. N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, C. 2, Londra 2002, s. 95-96. S. Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, ter. Turhan Kaçar, Ankara 2016, s. 183, 197-201, 579-592.

³ Söz konusu edisyonlar için bkz. kaynakça.

⁴ Yukarıda anılan kayıtlarda geçmeyen nominatif Τραπεζούντιος (Trapezuslular) formu için bkz. Stephanus Byzantinus *Ethnica* T 169. (= Stephani Byzantii *Ethnica* IV, s. 328) ὁ πόλιτις Τραπεζούντιος ὡς Σελινοῦντιος, καὶ ἡ χώρα Τραπεζούντια; ayrıca *Thesaurus Procopii Caesariensis De bellis, Historia Arcana, De Aedificiis*, Turnhout 2000, s. LXXXIX

⁵ Procopius *de Bellis* VIII.2.2 (μέχρι ἐς Τραπεζούντα πόλιν), VIII.2.4. (τοῖς περὶ Τραπεζούντα χωρίοις), VIII.4.6. (Τραπεζούντα πόλιν); Agathias *Historiae* III.19.2. (ἐς Τραπεζούντα τὴν πόλιν τὴν Ποντικὴν), V.1.2. (ὑπὸ Τραπεζούντα τὴν πόλιν); Menandrus *Fragman* 10,5-11. (ἐς Τραπεζούντα).

⁶ Procopius *de Bellis* 2.29.22. (μέχρι Τραπεζούντιων), 2.30.14. (διὰ Τραπεζούντιων), 8.1.8. (Τραπεζούντιων ὁμόρους), 8.2.3. (2 defa: Τραπεζούντιων δὲ τὰ ὄρια, Τραπεζούντιων ... ὁδὸν διὰ τῆς παραλίας), *de Aedificiis* III.7.3. (τοὺς Τραπεζούντιων ὄρους).

⁷ Procopius *de Bellis* VIII.2.4. (Τραπεζούντος), VIII.4.5. (ἐκ τῶν Τραπεζούντος ὀρίων)

⁸ Procopius *de Aedificiis* III.7.1. (πόλις ἐστὶ που, Τραπεζοῦς ὄνομα)

⁹ Procopius *de Bellis* VIII.2.15. (Τραπεζούντιος ὁμόρους).

¹⁰ Buradaki sıralama Güney Doğu Karadeniz’deki yerleşim alanını kapsamaktadır. Trapezus adını taşıyan diğer bölgelerdeki toponimler ve özellikle aralarında VI. yy. yazarlarından Iordanes’in *Getica*’sının da bulunduğu kimi kaynaklarda kaydedilmiş Kırım, Orta-Kuzey Karadeniz’deki Trapezus hakkında bkz. P. Charalampakis, “Trapezus in the Crimea: A Re-examination of the Sources”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 17 (2011) 125-133.

¹¹ Procopius’un eserlerinde (*de Bellis, Historia Arcana, de Aedificiis*) “şehir (πόλις)” sözünü toplamada 1117 defa kullandığı tespit edilmiştir. *Thesaurus Procopii Caesariensis De Bellis, Historia Arcana, De Aedificiis*, Turnhout 2000, s. 357.

coğrafi yerler ve topluluklar hakkındaki sözlüğü *Ethnika*'da, Trapezus yine şehir olarak tanımlanmaktadır.¹² Bu anlatılar dışında *Novella XXVIII*¹³ ve *XXXI*¹⁴ örneklerinde gözlemlenebileceği gibi imparatorluğun resmî belgeleri de Trapezus'u şehir olarak (civitas-urbs/πόλις) nitelemiştir. Her halükarda sıralanan verilerden, VI. yy.da Trapezus'un "şehir" statüsünde bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır. Procopius ayrıca Trapezus'un "Pontus" şehirleri arasındaki durumunu değerlendirmeye yarayacak veriler de sunmuştur. Amaseia'yı (Amasya), muhtemelen Helenopontus ve Pontus Polemoniacus eyaletlerini¹⁵ (provincia) kastederek, Pontus'un ilk sıradaki şehri olarak tanımlaması¹⁶ kendi nazarında diğer şehirlerin ve onlar arasındaki Trapezus'un konumunun Amaseia'dan sonra geldiğine işaret ediyor olmalıdır. Diğer taraftan Heraclea'dan (Karadeniz Ereğlisi) Rhizaion'a (Rize) imparatorluğun kontrolündeki Karadeniz'in sahil yerleşimlerini anlattığı pasajında, *Novella XXVIII*'in hilafına olacak şekilde sadece Heraclea ve Amastris'i (Amastra) sahil şehri (ἐπιθαλασσίας πόλις), Sinope (Sinop) ve Amisus'u (Samsun) diğer sahil yerleşimleri (πολίσιματὰ τε ἄλλα ἐπιθαλασσιδία) olarak niteleyip doğrudan şehir tanımlamasını (ἐς Τραπεζοῦντα πόλιν) sadece Trapezus için yapmıştır.¹⁷

Procopius'un nazarında Trapezus'un "her şey bir yana" başka bir özelliği daha vardır. Şöyle ki bu şehir ve havalisindeki bal (μέλι) mutat dışında acıdır/keskindir (πικρός) ve konu Trapezus olunca bu husustan bahsetmeden geçilmemelidir.¹⁸ Trapezus'un yöresel balı konusunda, Procopius ile ondan yaklaşık bir milenyum önce yaşayan Yunan tarih yazımının iki ismi, Thucydides ve Xenophon arasında kesişimler söz konusudur. Şöyle ki Thucydides'in kullandığı söz dizimini "τὸ πλείστον παραλόγῳ τῆδε ξυμβαῖνον" Procopius bu konuyu sunarken birebir kullanmaktadır.¹⁹ Xenophon ise bu bölgenin balının farklı oluşunu anlatmıştır: Askerler, Trapezus'a aşağı yukarı 35 kilometre uzaktaki bir yerde bulunan kovanlardan bal yerler, balı az yiyenler sarhoş olur, çok yiyenler ise psikolojik yahut fizyolojik olarak birkaç gün sürecek şekilde rahatsızlanır.²⁰ Xenophon bu bal için herhangi bir tanımlama yapmamaktadır, lakin bal yemeden kaynaklanan durumlar sıra dışıdır. İlave olarak bu olay Trapezus'ta değil yakınlarda gerçekleşir. Lakin yöresel balın acı/keskin tadı VI. yy.dan önce kaydedilmiş bir husustur. Örneğin Strabon lokasyon olarak Colchis'e konumlandığı acı/keskin tadan τοῦ μέλιτος (πικρίζει γὰρ τὸ πλέον) bir baldan bahsetmektedir.²¹ Görüldüğü üzere Procopius'un anlatımı, konuyu sunmak için kullandığı ifadeyle

¹² Τραπεζοῦς. πόλις πρὸς τῷ Εὐξεινῷ πόντῳ. Stephanus Byzantinus Stephanus *Ethnica* T 169. (= Stephani Byzantii *Ethnica* IV, s. 328). E. Honigsmann, *Le Synekdèmos d'Hièroklès. Et L'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Brüksel 1939, s. 37. A. A. Vasiliev, "Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Großen", *Byzantinische Zeitschrift*, C. 30, S.1 (1929), ss. 381-386, s. 381 ve aynı sayfa dn. 2. Koder, *Synecdemus'un V.yy.ın ortalarına ait olup 527/528'de eklemeler yapılarak yayımlandığını, Ethnika'nın VI. yy.ın ilk yansında yayımlandığını ifade eder*. J. Koder, "Bizans Anadolu'sunun Coğrafyası", şurada ed. E. Akyürek ve K. Durak, *Bizans Döneminde Anadolu*, İstanbul 2001, s. 4. Geç Antik / Erken Orta Çağ'da Roma İmparatorluğu "şehir"i ve işlevleri hakkında genel bir betimleme için bkz. *ODLA*, s. 349-350.

¹³ Trapezus'u Pontus Polemoniacus eyaletinin (provincia) beş şehirden biri olarak gösterir: ... *civitates complent Helenopontum, ... quinque vero aliae Polemoniacum continent Pontum, Neocaesaria et Comana et Trapezus et Cerasus et Polemonium...* / ... πόλεις συμπληροῦσι τὸν Ἐλενόποντον, ... πέντε δὲ ἄλλαι τὸν Πολεμωνιακὸν συνέχουσι Πόντον, Νεοκαισάρεια τε καὶ Κόμανα καὶ Τραπεζοῦς καὶ Κερασσοὺς καὶ *Novella XXVIII Praefatio*. Rudolf Schöll ve Wilhelm Kroll (ed.), *Corpus iuris civilis Volumen Tertium Novellae*, Berlin 1895, s. 212. *Civitasın burada, "civesi ihtiva eden siyasal birim" manasındaki klasik kullanımdan ziyade sonraki devirlerde edindiği "şehir yahut teritoryal birim" anlamını taşıdığı görülmektedir*. B. W. Frier vd. (ed.), *The Codex of Justinian: a New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text Based on a Translation by Justice Fred H. Blume*, Cambridge 2016, s. 3056 (lügatçe).

¹⁴ Trapezus'u yeni Armenia I eyaletine bağlanan şehirler arasında listeler: *et urbes ei dedimus Theodosiopolim, quam etiam prius habuit, et Satalam et Nicopolim et Coloniama ex prima, dudum Armenia nuncupata sumentes Trapezuntaque et Cerasuntam ex Ponto dudum Polemoniacum provincato, secernentes earum alias quidem a clarissimo provinciae iudice, alias autem a spectabili moderatore, septem civitatibus totam provinciam stantes et quodammodo confinium est earum.* / καὶ πόλεις αὐτῆ δεδωκαμεν Θεοδοσιούπολιν τε, ἡ ν καὶ πρότερον εἰ γε, Σατάλαν τε καὶ Νικόπολιν καὶ Κολώνειαν ἐκ τῆς πρώην πρώτης Ἀρμενίας καλουμένης λαβόντες, Τραπεζοῦντά τε καὶ Κερασσοῦντα ἐκ Πόντου τοῦ πρώην Πολεμωνιακοῦ καλουμένου, χωρίσαντες αὐτὸν τὰς μὲν τοῦ λαμπροτάτου τῆς ἐπαρχίας ἀρχοντος τὰς δὲ τοῦ περιβλέπτου μοδεράτωρος, ἐπτά τε πόλεις τὴν ὀ λην ἐπαρχίαν περιστήσαντες καὶ ὅποσα τῆς περιοικίδος ἐστὶν αὐτῶν. *Novella XXXI caput 1*. Kroll (ed.), *age*, s. 236.

¹⁵ *Novella XXVIII*'e göre bu iki eyalette toplamda on üç şehir bulunmaktadı: Amaseia (Amasya), Iborra (İverönü/Erbaa), Euchaita (Beyözü/Mecitözü), Zela (Zile), Andrapa (Vezirköprü), Sinope, Amisus, Leontopolis (Zaliches/Alaçam), Neocaesarea (Niksar), Comana (Comana Pontica/Hierocaesarea/Kılıçlı-Tokat), Trapezus, Kerasous ve Polemonion (Fatsa ve Bolaman Irmağı arasında).

¹⁶ Ἀμάσειαν, ἡ πρώτη ἐν Πόντῳ ἐτύγχανεν οὖσα, Procopius *Historia Arcana* (II.) 18. 42.

¹⁷ καὶ Ἡράκλειαν τε καὶ Ἀμαστριν ἐπιθαλασσίας πόλεις ἔχουσι ... μέχρι ἐς Τραπεζοῦντα πόλιν καὶ τὰ ταύτης ὄρια. ἐνταῦθα πολισίματα τε ἄλλα ἐπιθαλασσιδία καὶ Σινώπη τε καὶ Ἀμισοὺς οἰκεῖται, Ἀμισοῦ δὲ ἄγχιστα τὸ τε Θεμισκούρον καλούμενον Procopius *de Bellis* VIII.2.2.

¹⁸ Τραπεζοῦντος δὲ μοι ἐπιμνησθέντι οὐ παριτέον τὸ πλείστον παραλόγῳ τῆδε ξυμβαῖνον. τὸ γὰρ μέλι ἐν ἅσασι τοῖς περὶ Τραπεζοῦντα χωρίοις πικρὸν γίνεται, ἐνταῦθα μόνον στασιαζομένης τῆς ἀμφ' αὐτὸ δόξης. Procopius *de Bellis* VIII.2.4.

¹⁹ Thucydides II. 61. 3.; A. Kaldellis, (revize ter. ve şerh), *The Wars of Justinian Prokopios Translated by H. B. Dewing Revised and Modernized, with an Introduction and Notes*, Indianapolis 2014, s. 464, dn. 738. Procopius'taki aynı ifade için yukarıya bakınız. (Procopius *de Bellis* VIII.2.4.)

²⁰ "Bölgede çok sayıda bulunan arı kovanlarından başka burada onları şaşırtan hiçbir şey yoktu; bunların peteklerinden bal yiyen ne kadar asker varsa hepsi kendinden geçti, kustu ve ıshal oldu. Bunlardan bir tanesi bile ayağa kalkıp doğrulamadı. Az miktarda yiyenler zilzurna sarhoş olmuşa benziyorken, çok fazla yiyenlerin kimi aklını oynatmış gibiydi, kimi de can çekişen insanlara benziyordu. Sanki bir yenilgi alınmış gibi bir sürü asker yere yığılmıştı, bu da ümitsizlik doğmasına sebep oldu. Fakat ertesi gün bunlardan hiçbiri ölmedi ve önceki gün bal yedikleri zamanla hemen hemen aynı zamanda kendilerine gelmeye, üçüncü ve dördüncü gün ise bir ilacın etkisinden kurtulmuşçasına ayağa kalkmaya başladılar." = ter. Oğuz Yarlıgaş, *Xenophon Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, İstanbul 2011, s. 347.

²¹ Strabon XI.2.17. Plinius (*Historia Naturalis* XXI. 45. (78)) Çağdaş Gürcistan'a lokalize ettiği *Sannimin* yaşadığı bölgede çığına çeviren bir bal *mellis quod ab insania* türünün varlığından bahsetmekte ve bu özelliği bölgenin bitki örtüsüyle açıklamaktadır. Ayrıca Strabon XII.3.18.'de Trapezus ile Colchis arasındaki dağlarda yaşayan "vahşi *Heptakometler*"in ağaç sürgülerinden sağdıkları balı kaselerle yol üzerine bıraktıklarını, Pompeius'un askerlerinin onları yemesiyle bilinçlerini kaybettiklerini, *Heptakometler*in ise bilinçlerini kaybeden bu askerlere saldırarak kolayca onları mağlup ettiklerini kaydetmektedir. Xenophon'da görülen bal yeme nedeniyle bilincini kaybeden asker anlatısı ile bir

Thucydides ile, gerek bu yöredeki balın sıra dışı oluşu (askerler üzerinde bıraktığı fiziki-psikolojik etki) gerek üretildiği/sağıldığı yer boyutu dikkate alındığında kurgusuyla Xenophon ile, tadı hakkındaki nitelemesiyle de Strabon ile kesişmektedir. Dolayısıyla Procopius Trapezus yöresi balı adına VI. yy.da (da) geçerli olan bir gözlemi mi yoksa daha önceki metinlerden bir uyarlamayı mı sunduğu sorunu belirlemektedir.

2. Coğrafya

Trapezus'un VI.yy.da parçası olduğu coğrafi tasavvur alanı içinde betimlenmesinin bir örneği yine Procopius tarafından sunulmuştur. Pontus'un (Karadeniz) "Byzantion (tarihi yarımada) ve Kalkedon'dan (Kadıköy)" başlayarak "Colchis'te" (batı Gürcistan) bitişi²² cümlesiyle giriş yapıp güney kıyıları tasvir ettiği pasajı,²³ söz konusu tasavvurun anlaşılabilmesi için elverişli bir ortam sağlar. Batıdan doğuya ilerleyen bir anlatımla bu mekânın bölümlerini, konum ve sınırlarıyla yerleşim yerlerini, yerel özelliklerini ve sakinlerini tasvir etmiştir. Pasajda Trapezus'u tüm bu unsurları kapsayan bir içerikle sunmuştur. Trapezus'un sınırlarının batıda Amisos'un çok yakınındaki Themiskouron (Terme) kasabası (πόλις) ve Thermodon (Terme) nehrinden başladığını ve Sousourmena köyüne (κώμη) ve Lazica yönünde Trapezus'a iki günlük mesafede olan Rizaion'a (Rize) kadar uzandığını ifade etmiştir.²⁴ Procopius'un şehrin batısında, Thermodon ile Trapezus arasında, başkaca bir şehirden bahsetmemesi Kerasous (Giresun) ve Polemonion şehirlerini anan *Novella XXVIII* ile uyumsuzdur. *Novella XXVIII*'in bir taraftan imparatorluğun iktidarı tarafından üretilmiş resmi/hukuki bir dokümandır, diğer taraftan Pontus Polemoniacus'taki şehirleri, bir eyalet adına kabul edilebilir şehir sayısının altında kaldığını göstermek için listelemektedir.²⁵ Dolayısıyla Procopius eserini yazdığı dönemde Thermedon ile Trapezus arasındaki bu iki yerleşimin- Kerasous ve Polemonion- varlığı ve statüsü (polis-urbs/civitas) açıktır.

Procopius Trapezus'un batı ve doğu yönündeki sınırlarını yukarıdaki gibi tanımladıktan sonra güneyini tasvire başlar. Trapezus'un doğusunda olduğunu söylediği yerlerin sağ tarafında, yani güneyinde, Boas (Çoruh) nehrinin de doğduğu Tzanica'nın dağlarının onun da ötesinde, yani daha güneyde, ise Romalılara tabi *Armeniinin* yer aldığını kaydetmektedir.²⁶ Bu konumlandırılmayı destekleyen başka bir veriyi, Iustinianus tarafından Tzanica'da yapılan imar faaliyetlerinin anlatımını tamalarken buranın arkasında Karadeniz boyunca uzanan Trapezus'un bulunduğunu ifade ederek sunmaktadır.²⁷ Böylelikle iki yer arasında bu sefer güney kuzey yönünde aynı konumlandırılmayı yapmış olmaktadır. Agathias Tzanica/*Tzaninin* yaşadığı mekânı tarif ederken kullandığı iki unsurdan biri Trapezus, diğeri Pontustur: "Karadeniz'in güney rüzgarına doğru Trapezus'un aşağısında". Böylelikle Agathias'ın, Procopius'ta karşılaşılan ikinci örnekle yön olarak uyumlu bir şekilde, güney-kuzey yönündeki konumlandırılmasına tanık olunmaktadır.²⁸

Lakin Procopius'ta, Trapezus ile Tzanica ilişkisi hakkında bunlar dışında, aşağıda tartışılacak kimi sorunları barındıran kayıtlar da yer almaktadır. Tzani ile Trapezusluların komşu (ὄμορος) olmadıklarını zira *Tzaninin* Karadeniz kıyısına uzak bir mesafede yer aldığını, aralarında geçilmez ve dik dağların bulunduğunu ve hiçbir zaman insanların yaşamadığı büyük bir bölgenin olduğunu dile getirmiştir.²⁹ Anlatımın bağlamı dikkate

kez daha karşımıza çıkmaktadır. M. İ. Maksimova, *Antiçnie Goroda Yugo-Vostoçnogo Priçernomor'ya Sinopa Amis Trapezunt*, Moskova- St. Petersburg (Leningrad) 1956, s. 339, dn. 2. Colchis ile Trapezus'un birbirlerine göre konumlandırılması aşağıda (Coğrafya bölümünde) ele alınacaktır.

²² "Ὅστος τοίνυν ὁ Πόντος ἄρχεται μὲν ἐκ Βυζαντίου καὶ Καλιχρόνου, τελευτᾷ δὲ ἐς Κόλχων τήν" Procopius, *de Bellis* VIII.2.1. Karadeniz'in güney kıyılarından benzer bir sıralanışla sunumu daha önce Strabon (XII.3.2.) tarafından yapılmıştır: "Bir kimse Propontis'ten (Marmara Denizi) Eukseinos'a (Karadeniz), denize doğru açılırsa, sol tarafında *Byzantion*'a komşu kısımlar ... sağ tarafta *Khalkedon*'a komşu kısımlar kalır. İkincisinde ilk bölge Bithyn'lere, sonraki Mariandyn'lere (bazıları bunlara Kaukon'lar da derler) daha sonraki Halys (Kızılırmak) Irmağı'na kadar olan Papylogonia'lılara ve ondan sonraki Pontos Kappadokia'lılara ve *Kolkhis'e* kadar da ondan sonra sırayla gelen halklara aittir. Bütün bunlara Pontos'un 'sağ tarafındaki kısımlar' denir." = ter. Adnan Pekman, *Strabon Geographika Antik Anadolu Coğrafyası*, İstanbul 2000, s. 15.

²³ Procopius *de Bellis* VIII.2.

²⁴ ... Ἀμισοῦ δὲ ἄγχιςτὰ τὸ τε Θεμισκούρον καλούμενον καὶ Θερμώδων ποταμὸς ἐστίν ... Τραπεζουντίων δὲ τὰ ὄρια διήκει ἕξ τε κόμην Σουσοῦρμενα καὶ τὸ Ριζαῖον καλούμενον χωρίον, ὅπερ Τραπεζουντίων διέχει δυοῖν ἡμέραιν ὁδὸν διὰ τῆς παραλίας ἐς Λαζικὴν ἰόντι. Procopius *de Bellis* VIII.2.2-3.

²⁵ *Novella XXVIII Praefatio*'da Pontus Polemoniacus'ın Neocaesarea, Comana, Trapezus, Kerasous ve Polemonion olmak üzere beş şehrinin bulunduğunu, yine bu eyalette yer alan Pityous (Bichvinta/Pitsunda-Kuzey Batı Gürcistan) ve Sebastopolis'in (Dioscurias/Sohum- Kuzey Batı Gürcistan) şehirden ziyade tahkimatı olan yerler kabul edilebileceği kaydedilmektedir. "quinque vero aliae Polemoniacum continent Pontum, Neocaesaria et Comana et Trapezus et Cerasus et Polemonium (Pityonta enim et Sebastopolin inter castra magis adnumeramus quam civitates): ut usque ad has uterque sit Pontus," Rudolf Schöll ve Wilhelm Kroll (ed.), *age*, s. 212; J. D. Miller ve P. Sarris, *The Novels of Justinian*, Cambridge 2018, s. 305; Greatrex ve Lieu, *age*, s. 100. İlave olarak *Novella*'daki şehirler hakkındaki kaydın tekrarı (Neocaesarea, Comana, Polemonion, Kerasous ve Trapezus sırasıyla) Hieroclis'in bu novelladan önce yazdığı eserinde (*Synecdemus*) de yer almaktadır. E. Honigmann, *age*, s. 37.

²⁶ τούτων δὲ δὴ τῶν χωρίων ἐν δεξιᾷ τὰ Τζανικῆς ὄρη πάντα ἀνέχει, ἐπέκεινά τε αὐτῶν Ἀρμένιοι Ῥωμαίων κατήκοοι ὄκνηται ... Ἐκ τούτων δὲ τῶν Τζανικῶν ὀρέων κάτεισι ποταμὸς Βόας ὄνομα Procopius *de Bellis* VIII.2.5-6.

²⁷ Ταῦτα μὲν οὖν ἐν Τζάνοις Ἰουστινιανῶ βασιλεῖ εἰργασται. ἐν δὲ δὴ τῇ μετ' αὐτοῦς χώρα, ἢ παρὰ τὸν Εὐξείνου οἰκεῖται Πόντον, πόλις ἐστὶ πού, Τραπεζοῦς ὄνομα Procopius *de Aedificiis* III.7.1.

²⁸ Ἐν τούτῳ δὲ οἱ Τζάνοι τὸ ἔθνος · οἰκοῦσι δὲ τὰ πρὸς νότον ἄνεμον τοῦ Εὐξείνου πόντου ὑπὸ Τραπεζούντα τὴν πόλιν Agathias *Historiae* V.1.2.

²⁹ Τζάνοι μὲν γὰρ τῆς παραλίας ὡς ἀπωτάτω ὄντες προσοικοῦσι τοὺς Ἀρμένιους ἐν τῇ μεσογείᾳ καὶ ὄρη πολλὰ μεταξὺ ἀποκρέματα, λίαν τε ἄβαρα καὶ ὄλιως κρημνώδη, χώρα τε πολλῆ ἐρημος ἀνθρώπων ἐς αἰεὶ οὕσα καὶ χαράδραι ἀνέκβατοι καὶ λόφοι ὑλώδεις καὶ σήραγγες ἀδιέξοδοι,

alındığında Trapezus'un/Trapezuların Tzani ile komşu oldukları hakkında diğer yazarlar tarafından verilen bilgilerin doğru/geçerli olmadığı,³⁰ bu nedenle düzeltilmesi/güncellenmesi gereği gündemindedir. Bu çerçevede Procopius'un Tzanica ile Trapezus arasındaki ilişkiyi bu şekilde sunması yaptığı araştırmanın, eserinin özgünlüğünü, değerini vurgulama amacıyla ilişkili görünmektedir. Şöyle ki Xenophon savaşçı ve Trapezuslulara düşman olan *Driliden* bahseder,³¹ Strabon Trapezus'un yukarısında *Sanninin* bulunduğunu kaydeder,³² Arrianus Xenophon'un Drili olarak bahsettiği halkın Sanni olduğunu düşünür zira Sanni de Drili gibi hem savaşçı hem Trapezuslulara düşmandır.³³ Procopius ise *Tzaninin* bir zamanlar Sanni olarak çağrılanlar olduğunu kabul eder³⁴ dolayısıyla bu bölgenin sakinleri hakkında kendinden önceki bilgilerle *Tzaniyi* bağlar. Tzanica ile Trapezus arasında konumlandırma üzerinden öncekilerle devamlılık kursa da Tzani ile Trapezuslular arasında komşuluk ilişkisine itiraz ederek onlardan ayrışma ortamı oluşturur. Böylelikle Procopius'un anlatımından Tzanica'nın Trapezus'un güneyinde bulunmakla birlikte Tzani ile Trapezusluların komşu olmadığı dolayısıyla ilişkinin beşerî değil fizikî coğrafyayla sınırlı kaldığı sonucu doğmaktadır.³⁵ Procopius'un Trapezus'un konumu hakkında diğer yazarlara ikinci itirazı, Colchis/Lazica'yı buranın komşusu olarak sunmalarınadır. Söz konusu ilişki Xenophon tarafından Trapezus'un Colchis bölgesinde olduğu ve Trapezusluların *Colchisliler* adına bölgeye ulaşan Yunan askerleri ile görüşmeler yaptığı şeklinde verilmektedir. Arrianus ise yine Xenophon'a atf yaparak *Colchislilerin* Trapezuslular ile sınırdış olduğunu belirtmektedir.³⁶ Procopius'un bu konuya itirazı ve haklılığını göstermek için öne sürdüğü argümanlar bu sefer sorunsuz görünmektedir: *Colchislilerin* Phasis nehrinin kıyısında yaşamaktadır ve kendi döneminde isimlerini Lazi olarak değiştirmişlerdir. Procopius ayrıca zaten söz konusu kaynakların yazılmasından sonra uzun zaman geçtiğini, zamanın akmasıyla pek çok şeyde değişim meydana geldiği gibi söz konusu dönüşümlerin de yaşandığını ilave argümanlar olarak eklemektedir.³⁷ Yukarıda sıralandığı üzere, Trapezus'u parça bütün (Pontus bütünü içinde), konum (lokalize edilerek) ve komşuluk yönleriyle anlatmakta ve Trapezus hakkında edebiyattaki yanlış, güncelliğini yitirmiş, sorunlu bilgileri revize etmekte olduğunu öne sürmektedir.

οἷς δὴ ἄπασι μὴ ἐπιθαλάσσιοι εἶναι διείργονται Τζάνοι. Procopius *de Bellis* VIII.1.9. Procopius diğer eserinde (*de Aedificiis* III.6.9-10) Tzanica'nın dört bir tarafının kayalık ve çoğunlukla ormanlarla kaplı olması nedeniyle komşularıyla karışmalarının imkansızlığını ifade ederek duruma dair bir açıklama daha sunar. Procopius *de Aedificiis* III.6.9-10: 9 Δύσοδος ἦν ἡ Τζανικὴ λίαν καὶ ἀφιππος ὄλωσ, κρημνοὶ τε πανταχόθεν καὶ χόρροις περιεκελευσμένη ἐκ τοῦ ἐπὶ πλείστον ὑλώδεσιν, ἥπερ μοι εἶρηται. 10 καὶ ἄπ' αὐτοῦ Τζάνοις ἐπιμίγνυσθαι τοῖς πλησιοχώροις ἀμήχανον ἦν, ἀλλὰ κατὰ μόνας ἐν σφίσιν αὐτοῖς ἀπηγριωμένοι θηρίων τρόπον τὴν διαίταν εἶχον.

³⁰ ὧν γέ τινας Τραπεζουντίων ὀμόρους ἢ Σάνουσι εἶφασαν, οἱ τανῶν Τζάνοι ἐπικαλοῦνται, ἢ Κόλχουσι εἶναι, Λαζοῦσι ἐτέρουσι καλέσαντες οἱ καὶ νῦν ἐπὶ τούτου προσαγορεύονται τοῦ ὀνόματος. Procopius *de Bellis* VIII.1.8.

³¹ Xenophon *Anabasis* V.2.2. "Trapezular da Helenleri kolaylıkla erzak elde edebilecekleri yerlere götürmüyorlardı; çünkü buralardaki insanlarla dosttular. Fakat bölgenin dağlık ve geçit vermeyen bir bölge olmasına ve insanların da Pontos Euksenos'taki en savaşçı insanlar olmasına rağmen, onları kötü muamele gördükleri Drilosların üzerine götürmekle pek hevesliyidiler." ve V.2.28. "[Helenler Drili'nin ülkesinden çekildikleri yol] ... çok dik ve dar olması nedeniyle Trapezus'a inen yokuştan çekindikleri için ..." = ter. Yarılgış, *age*, s. 359 ve 369.

³² Strabon (XII.3.18. τῆς δὲ Τραπεζουντος ὑπέρκεινται καὶ τῆς Φαρνακίας Τιβαρανοί τε καὶ Χαλδαῖοι καὶ Σάννοι, οὗς πρότερον ἐκάλουν Μάκρωνας, καὶ ἡ μικρὰ Ἀρμενία) Trapezus ve Pharnakeia'nın (Kerasous/Giresun) yukarısında Tibareni ve Chaldaei ile birlikte bu çalışma adına önemli olan eskiden Macrones denen *Sanninin* ve Aşağı Armenia'nın bulunduğunu kaydeder. Görüldüğü üzere Strabon'un konumlandırmasında Sanni (Σάννοι) Procopius'un *Tzaniyi* sunduğu Trapezus ile Rhizaion'un -yani doğu yönünde- yukarısında değil, Trapezus ile Pharnakeia'nın (Kerasous) -yani batı yönünde- yukarısında yer almaktadır. Ayrıca Plinius da *Sanniyi* iki kez zikreder: Birincisinde Trapezus'tan önce Pyxites nehri ardından *gens Sannorum Heniochorum* gelir şeklinde "... in ora ante Trapezunta flumen est Pyxites, ultra vero gens Sannorum Heniochorum, flumen Absarrum cum castello cognomine in faucibus, a Trapezunte CXL ..." Plinius Secundus, *Historia Naturalis* VI. 4. 12. ve ikincisinde Charien diye çağrılan bir başka nehir, eskiden Phthiropagi denilen Saltia kabilesi ve bir başkası daha: Sanni, Kafkaslardan Suaner'e akan Chobum nehri olarak "Inde aliud flumen Charien, gens Saltiae, antiquis Phthiropagi dicti, et alia Sanni, flumen Chobum, e Caucaso per Suanos fluens ..." Plinius Secundus, *Historia Naturalis* VI. 4. 14.; M. Arslan, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Arriani Periplus Ponti Euxini)*, İstanbul 2005, s. 84.

³³ Arrianus *Peripulus* XI.1. ... καὶ οὗς [Ξενοφῶν] λέγει τοὺς μαχιμωτάτους καὶ ἐχθροτάτους εἶναι τοῖς Τραπεζουντίοις, ἐκεῖνος μὲν Δρύλλας ὀνομάζει, ἐμοὶ δὲ δοκοῦσιν οἱ Σάννοι οὗτοι εἶναι. καὶ γὰρ μαχιμωτάτοι εἰσιν τοῦτο ἐπὶ καὶ τοῖς Τραπεζουντίοις ἐχθροτάτοι = Gene Ksenophōn'un, son derece cengaver ve Trapezus'lulara karşı son derece düşman olduğunu bildirdiği ve Drillai olarak adlandırdığı kavmin ben, Sannoi olduğunu düşünüyorum. Zira bu kavim günümüzde bile son derece savaşçıdır ve Trapezus'lulara karşı hâlâ son derece düşmandırlar" = ter. Arslan, *age*, s. 21.

³⁴ Procopius *de Bellis* I.15.20. ve 8.1.8.

³⁵ ὧν γέ τινας Τραπεζουντίων ὀμόρους ἢ Σάνουσι εἶφασαν, οἱ τανῶν Τζάνοι ἐπικαλοῦνται, ἢ Κόλχουσι εἶναι, Λαζοῦσι ἐτέρουσι καλέσαντες οἱ καὶ νῦν ἐπὶ τούτου καίτοι ἐστὶ τούτων οὐδέτερον. Procopius *de Bellis* VIII.1.9. Trapezus ile Tzanica arasındaki komşuluk durumunun karayolu hatlarıyla ilgili yönü aşağıda "Ulaşım ve Lojistik" başlığında ele alınacaktır.

³⁶ Xenophon *Anabasis* IV.8.22-23 "εἰς Τραπεζουντιὰ πόλιν ... ἐν τῷ Εὐδξειῶ Πόντῳ, ... ἐν τῇ Κόλχων χώρῃ." = "Pontos Euksenos kenarında ... Trapezus şehri ... bu şehir Kolkhislilerin toprakları içerisindeydi." = ter. Yarılgış, *age*, s. 359; Arrianus *Peripulus* XI.1. "Τραπεζουντίοις μὲν, καθάπερ καὶ Ξενοφῶν λέγει, Κόλχοι ὄμοροι. = Ksenophōn'un da söylediği gibi, Kolkhoi kavmi Trapezus'lulara sınırdır" = ter. Arslan, *age*, s. 21. Coşkun, Xenophon'un söz konusunu sunumu teritoryal değil ideolojik bir içeriğe sahip olduğu düşüncesini ileri sürer. Arslan, Arrianus tarafından Trapezus'un komşusu olarak anılan *Colchislilerin* çağdaş Batı Gürcistan'daki ahaliden farklı olduğunu ifade etmekle birlikte, Arrianus tarafından ne şekilde tasavvur edildikleri hakkında bir açıklama getirmemektedir. A. Coşkun, "Pontic Athens An Athenian Emporium in Its Geo-Historical Context", *GEPHYRA*, S. 18 (2019), ss. 11-31, s. 17, dn. 30; Arslan, *age*, s. 83-92. Lakin görüldüğü üzere Procopius, özellikle metnin bu bölümünün Arrianus'un, dolayısıyla Xenophon'un metniyle paralellikleri hesaba katıldığında (Kaldellis, *age*, s. 463, dn. 735; s. 465, dn. 741 ve 743) kendinden önceki yazarları yukarıdaki bilim insanları gibi anlamamakta ve değerlendirmemektedir.

³⁷ Procopius *de Bellis* VIII.1.10-13 ve 2.15.

3. Kimlik Procopius Trapezus'ta kimlerin yaşadığı hakkında da bilgi sunar. Yukarıda anılan pasajda batı-doğu istikametinde Paphlagonia'dan sonra Trapezus'un sınırlarının sonuna kadar uzanan bölgenin ahalisinin Pontici (οἱ Ποντικοί) olduğunu belirtir.³⁸ Doğu-batı istikametindeki ikinci bir anlatımında, Boas (Çoruh)³⁹ nehrinin solunda bir günlük yürüyüş mesafesinde insansız bir alanın bulunduğunu bu bölgenin ise Pontici denen Romalılara sınırdış olduğunu ifade eder.⁴⁰ Böylelikle Ponticinin yayılım alanının doğu hududu yeniden belirtilmiş olmaktadır. Procopius bu kavramı üçüncü kez Roma komutanı Besas'ın⁴¹ Petra'yı ele geçirdikten sonra Pontici ve Armeniye çekildiğini anlatırken zikreder.⁴² Bu kullanımda herhangi bir lokasyon belirtilmemekle birlikte, Besas'ın çekildiği istikamet için bu adların birlikte sıralanmış olmasından hareket edildiğinde Armenii ve Pontici arasındaki ilişki çıkarımını mümkün kılmaktadır. Zaten dönemin Pontus adını taşıyan eyaletleri ile Armenia adını taşıyan eyaletlerinin sınırları birbiriyle kesişmekte hatta aşağıda gösterileceği üzere yapılan idari düzenlemelerle bir diğerine dahil edilebilmektedir.⁴³

Dönemin Roma eyalet teşkilatlanmasında⁴⁴ Pontus adını taşıyan iki eyalet bulunmaktadır: Helenopontus ve Pontus Polemoniachus. İmparatorluğun 535 yılındaki düzenlemesiyle⁴⁵ bu iki eyalet Helenopontus adı altında birleştirilmiştir.⁴⁶ Procopius'un Ponticiyi kullandığı yukarıda ele alınan her üç anlatımındaki olay akışı da bu tarihten sonrasına denk düşmektedir. Dolayısıyla Paphlagonia'dan Trapezus'un sınırlarının sonuna kadar yayılan Pontici anlatımıyla, yeni Pontus eyaletinin sınırları örtüşmektedir. Dolayısıyla burada yaşayanları, bu eyaletin ahalisini adlandırmak için kullandığı bir kavram olduğu düşünülebilir. Diğer bir ifadeyle Pontici kavramı herhangi bir dilsel yahut başka bir sosyolojik özelliğe gönderme yapmamakta, zaman içinde değişiklikler gösteren Roma İmparatorluğunun idari düzenlemelerinin bu dönemdeki durumuyla ilgili olduğu kanaati uyanmaktadır.⁴⁷ Ponticiden önce aynı durum Procopius'un batıdan doğuya Karadeniz'in güney kıyılarını tasvir ettiği bu pasajında, sırasıyla "Bithynoi Βιθυνοί", "Honoriatai Ὀνωριάται" ve "Paphlagonες Παφλαγόνες" halklarının/ahalilerinin yer aldığını belirtirken de gözlemlenmektedir. Bu halkların her biri için kullanılan tesmiye *Novella XXIX*'un getirdiği düzenlemeden önce Karadeniz'in güney kıyılarında yer alan Roma eyaletlerinin adlarıyla örtüşmektedir: Bithynia, Honorias, Paphlagonia.

Lakin Pontici kavramının bu içerikle kullanımındaki problem, bir sonraki yıl yapılan düzenlemeyle imparatorluğun eski Pontus Polemoniachus eyaletindeki Trapezus ve Kerasous şehirlerinin yeni kurulan Armenia I eyaletine katılmış olmasında yatmaktadır.⁴⁸ Diğer bir ifadeyle iki Pontus eyaletinin birleştirilmesi ve Ponticinin doğudaki yayılımının sınırını göstermek için yer verilen Trapezus'un ona bağlı kalması bir yıldan kısa sürmüştür. İlave olarak Honorias ve Paphlagonia, *Novella XXIX* ile ikincisinin adı altında birleştirilen eyaletlerdir. Bu durumda Procopius onların ahalisini bu kez kanundan önceki statüleriyle, ayrı ayrı adlandırmış olmaktadır. Dolayısıyla Procopius eyalet teşkilatlanmasına göre ahaliyi adlandırırken yeni kanunlarla bu eyaletler için yapılan düzenlemelere uyum göstermemektedir. Diğer taraftan bu kayıt, imparatorluğun eyalet teşkilatlanması hakkındaki daha önceye ait verilerle Honorias ve Paphlagonia için örtüşmektedir.⁴⁹ Pontici kullanımına gelince, Pontus ortak adını taşıyan iki eyaletin -Helenopontus ve Pontus Polemoniachus- ahalisini adlandırmak için kullandığı dikkate

³⁸ ... μετ' αὐτοῦ οἱ Ποντικοὶ ἐπικαλοῦμενοι μέχρι ἐς Τραπεζοῦντα πόλιν καὶ τὰ ταύτης ὄρια... Procopius *de Bellis* VIII.2.2.

³⁹ Procopius (*de Bellis* I.15.21.; II.29.14. vd.), Boas ile Phasis özdeşleştirmekte-karıştırılmaktadır. Ayrıca Tzanica sınırlarından doğan Boas'ın (Çoruh) denize döküldüğü yerde yaşayanların ona Akampsis adını verdiğini ifade eder. (VIII.2.6-9.) Kaldellis, *age*, s. 138, dn. 272.

⁴⁰ ταύτην προσκοῦσι Ῥωμαῖοι τὴν χάραν οἱ Ποντικοὶ ἐπικαλοῦνται Procopius *de Bellis* II.29.19.

⁴¹ *PLRE* II A, s. 226-229.

⁴² ἐς δὲ Ποντικούς καὶ Ἀρμένιους ἀποχωρήσας Procopius *de Bellis* VIII.13.11.

⁴³ Bkz. Jones, *age*, harita: 2 ve 6; S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor*, C. 2, Oxford 1993, harita 7.

⁴⁴ Trapezus ve Pontus eyaletlerini de içine alacak şekilde imparatorluğun çağdaş Anadolu'nun yaklaşık üçte ikisini kapsayan toraklarında M.Ö. 25 - M.S. 525 yılları arasındaki eyalet teşkilatlanmasını ve değişimleri gözlemlemek için bkz. Mitchell, *age*, ss. 152-163.

⁴⁵ *Novella XXVIII*. N. Adontz (*Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the Naxarar System*, Lisbon 1970, s. 136) bu *Novella*'nın 23 Temmuz 535 tarihinde yayımlandığını belirtmektedir.

⁴⁶ Jones (1964, ss. 280-281) 535-536 tarihlerindeki *Novellalar* ile Asiana, Pontica ve Oriens *diocesis*liklerinin eyalet (provincia) teşkilatlanmasının bir dizi komplike değişikliklere uğradığını belirtir. Ayrıca bkz. Adontz, *age*, s. 131; Mitchell, *age*, s. 159; J. D Miller ve P. Sarris, *The Novels of Justinian*, Cambridge 2018., s. 127, dn. 1.

⁴⁷ Yunan-Latin edebiyatında "pontus (πόντος)" kavramının gelişimini takibi ve herhangi bir etnik, politik mana içermeksizin coğrafi tanımlama olarak kullanıldığı tespiti için bkz. S. Mitchell, "In Search of the Pontic Community in Antiquity", şurada: ed. A. K. Bowman vd., *Representations of Empire: Rome and the Mediterranean World*, Oxford 2002, ss. 34-64, s. 37-38. Kavramın sıfat formuna "ponticus (ποντικός)" dönüşümüyle kazandığı anlam katmanlarının gelişimini takip, bu kavramın kavmi bir manaya işaret etmediği ve imparatorluğun Pontus eyaletini oluşturmasıyla burada yaşayanları adlandırmak için kullandığı tespiti için bkz. Mitchell, *age*, s. 38-40, 48-50; M. Arslan, *Mithradetes VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı*, İstanbul 2007, s. 10 ve dn. 36. Böylelikle *pontici* kavramının mekânsal yayılımı çeşitlenmekle Karadeniz'de yaşayan ahaliyi adlandırmak için kullanımının Procopius öncesinde de mevcut olduğu gözlemlenmektedir. Yine Procopius'tan yaklaşık dört yüzyıl önce kaleme alınan *Ponticae gentes a septentrione in sinistrum iacent, a Pontico cognominatae mari*. Florus *Epitome* I. 40. 1. ifadesinde görüldüğü üzere isim sola (doğuya) doğru denizin mücavir alanında sakin olmak içeriğine sahiptir. Diğer taraftan "Pontici kabileleri"nden bahsedilmekte, *Pontici* kabilelerin çeşitliliğine işaret eden bir kullanım sunulmaktadır. Florus imparatorluk ile "Pontus Krallığı" mücadelesini anlatımında bölge halkı için *Pontici* kavramın, coğrafyanın sakinlerinin bütününe kapsayacak şekilde de kullanılmaktadır: *ictum cum Ponticis foedus* (*Epitome* I. 40.12.); *Pontici per errorem longius cadentis umbras suas quasi hostium corpora petebant* (*Epitome* I. 40.23.) P. Jal (ed. ve ter.), *Florus Oeuvres texte établi et traduit*, C.1, Paris 1967.

⁴⁸ *Novella XXXI*. Adontz (*age*, s. 137) Bu *Novella*'nın 18 Mart 536 tarihinde yayımlandığını belirtmektedir.

⁴⁹ Mitchell, *age* (1993), s. 160 ve aynı sayfa dn. 28-30.

alındığında daha önceki verilerle de bir uyumluluktan söz edilebilir.⁵⁰ Böylelikle bu iki Pontus adını taşıyan eyalet için *Novella* XXVIII ve XXXI'e gelinceye kadar en azından yaklaşık iki yüz elli yıldır devamlılık gösteren tesmiye, aynı zamanda idari statü ile Procopius'un bu *novellalardan* bağımsız olarak Pontici kavramını söz konusu eyaletlerin ahalisini adlandırmak için kullanımı uyumludur.⁵¹

Bu tespiti destekleyecek bir veriyle Agathias'ta karşılaşılmaktadır. Agathias Sasani komutanı Nachoragan'ın Roma komutanı Martinus'a⁵² hitaben yaptığı konuşmayı aktarırken Trapezus'u Ponticus (Ποντικός) şehri olarak niteler.⁵³ Her ne kadar Agathias'ın sunumunda nitelemenin Nachoragan'a ait olduğu açıksa da bir taraftan Agathias'ın iki komutanın görüşmesi esnasında hazır bulunduğu ve görüşmeyi kaydetmiş olduğuna diğer taraftan Nachoragan'ın Yunanca konuştuğuna işaret edebilecek verilerin⁵⁴ yokluğunda Ponticus kullanımı tercihinde Agathias'ın rolü belirginleşmektedir. Böylelikle Trapezus'u kapsayan Ponticus kullanımının en azından *Novella* XXXI düzenlemesinden bağımsız olarak, Agathias'ın eserini kaleme alma tarihine, VI. yy.ın yetmişli yıllarının sonuna kadar dolaşımında olduğu gözlemlenebilmektedir.

4. Ulaşım ve Lojistik

Trapezus'un ulaşım olanakları adına kara ve deniz ulaşımı olmak üzere iki boyuta da işaret eden veriler bulunmaktadır. Procopius yukarıda konumu tartışılan Tzani askerlerinin, askeri kampı yağmaladıktan sonra Lazica'dan çekilerek Athenae ve Rhizaion'a geldiklerini ve ardından Trapezus topraklarından geçerek yurtlarına ulaştıklarını haber vermektedir.⁵⁵ Kalabalık gruplar olan askeri birliklerin gidecekleri yer için yol güzergahlarını kullanmalarının sağlayacağı kolaylık düşünüldüğünde, bu verinin Trapezus'u doğuya ve güneye bağlayan karayolu hatlarına işaret ettiği değerlendirilebilir. Bu grubun kaç kişiden oluştuğu ve beraberlerinde taşıdıkları yükleri hakkında fikir verebilecek veriler de mevcuttur. Procopius Roma birliğine katılan Tzani grubunun bin askerden oluştuğunu, bu birliğin Sasaniler ile çatıştığını ifade etmekte, lakin Tzani kayıpları hakkında bilgi vermemektedir. Diğer taraftan Tzani birliğinin Roma kampını yağmaladıkları bilgisini sunmuştur, dolayısıyla diğer etkenler dışında *Tzaninin* bu yağmadan elde ettiği ganimet ile birlikte yol almakta oldukları ihtimali, yol güzergahı kullanma ihtiyacını artırmaktadır.⁵⁶ Diğer bir kayıta Rhizaion'un Trapezus'a iki günlük yürüyüş mesafesinde olduğu ifadesi doğu yönündeki karayolunun varlığına ikinci bir kanıt olarak düşünülebilir.⁵⁷ Tzani askerleri evlerine dönerken Trapezus'a erişmelerinin ardından, Tzanica'ya ulaşmak için coğrafya bölümünde ifade edildiği gibi güneye yönelmiş olmalılar.

Procopius'un coğrafya bölümünde ele alınan bir diğer kaydı, Tzanica'nın çevresiyle bağlantısının olmamasıydı. Lakin Iustinianus devrinde bu durumun değiştiği zira Tzanica'da ağaçların kesilerek yollar açılmak suretiyle onların komşularıyla ve diğer insanlarla ilişkiye girmesinin sağlandığını belirttiği hesaba katıldığında, anlatımın kendi içinde tutarlı olduğu görülür. Zira önce Romalılar Tzanica'yı ele geçirmiş, *Tzaniyi* hakimiyetleri altına almış, devamında ise Tzanica'ya yollar yaparak *Tzaniye* etraflarıyla ilişki kurma ortamı sağlamışlardır.⁵⁸ Zaten bu Tzani birlikleri de Tzanica'nın egemenlik altına alınmasından sonra Roma ordusunda hizmet vermeye başlamıştır. Çelişki Procopius'un imparatorluğun egemenliği altına geçmesinden önce *Tzaninin* Romalıları yağmaladığını ifade etmesiyle oluşmaktadır. Zira *Tzaninin* çevresiyle iletişimini ve Trapezus'a komşu olmalarını engelleyen unsur olarak sunduğu yukarıda değinilen Tzanica'nın coğrafi koşulları bir taraftan *Tzaninin* etrafındaki Romalıları yağmalamasına mâni olamamakta diğer taraftan yağma yapıldığına göre çevreyle temas da sağlanmış olmaktadır. Her ne kadar Priscus Roma egemenliğinden önce *Tzaninin* Trapezus topraklarını, Agathias ise

⁵⁰ Mitchell'in tespit ettiği üzere batıdaki Pontus adını barındıran eyalet Verona Listesinde ve ayrıca Nicea (325 yılı) Konsili katılımcıları listesinde Diospontus (Mitchell, *age*, s. 159 ve aynı sayfa dn. 16 ve 17); Chalcedon (451 yılı) Konsili katılımcılar listesinde ve ayrıca muhtelif kilometre taşlarında -Constantinus'un annesinin adına hürmetten değiştirilmiş biçimiyle- Helenopontus ismiyle (Mitchell, *age*, s. 159 ve aynı sayfa dn. 19-21); doğudaki ise Verona Listesi, Nicea ve Chalcedon Konsili katılımcılar listelerinde, sabit bir şekilde Pontus Polemoniacus adıyla yer almaktadırlar. Mitchell, *age*, s. 159.

⁵¹ Ayrıca bkz. Jones, *age*, harita 1 ve 2; Mitchell, *age*, harita 7.

⁵² *PLRE* III B, s. 909-910. "Nachoragan"; *PLRE* III B, s. 839-848, "Martinus 2".

⁵³ ἄγε ὁπως αὐτὸς μὲν ἐς Τραπεζοῦντα τὴν πόλιν τὴν Ποντικὴν ἅμα τῷ στρατῷ μεταβίη Agathias *Historiae* III.19.3.

⁵⁴ Agathias'ın, Sasani ülkesinde bulunduğundan bahsettiği tercüman Sergius aracılığıyla Sasani devlet arşivlerine ulaştığını ve onları eserinde kullandığını haber vermesi, Nachoragan'ın Martinus ile müzakeresini bu kaynaklardan derlemiş olabileceği ihtimalini gündeme getirebilir. Lakin bu iddia doğru olsa bile yine kendi tarafından belirtildiği gibi bu belgeler Sasani tarihi ve hükümdarlarıyla ilgilidir. Dolayısıyla Roma-Sasani komutanları arasındaki buradaki müzakerenin kaynağı, diğer bir ifadeyle bir Roma müverrihinin bir Roma komutanın Sasani komutanıyla müzakeresini Sasanilerin kaynaklarından derlemiş olması, ihtimal dairesinde görünmemektedir. Agathias *Historiae* IV.2.1-5.

⁵⁵ Τζάνοι δὲ ληισάμενοι τὸ Ῥωμαίων στρατόπεδον εὐθὺ τοῦ Ῥιζαίων ἐχώρησαν. ἔνθεν δὲ ἐς Ἀθήνας ἐλθόντες διὰ Τραπεζοῦντίων ἐπὶ οἴκου ἀτεκομίθησαν. Procopius *de Bellis* II.30.14. Procopius burada ve ayrıca *de Bellis* II.29.22.'de (τό τε Ῥιζαίων καλούμενον καὶ Ἀθήναι ἄλλα τε ἄττα μέχρι Τραπεζοῦντίων) doğudan batıya -Rhizaion-Athenae (Pazar)-Trapezus- şeklinde sıralamakta, Athenae'ı hatalı bir şekilde Rhizaion ile Trapezus arasında anmaktadır.

⁵⁶ Procopius *de Bellis* II. 29.10.-30.14.

⁵⁷ Τραπεζοῦντίων δὲ τὰ ὄρια διήκει ἐξ τε κόμην Σουσοῦρμενα καὶ τὸ Ῥιζαίων καλούμενον χωρίον, ὅπερ Τραπεζοῦντίων διέχει δυοῖν ἡμέραιν ὁδὸν διὰ τῆς παραλίας ἐς Λαζικὴν ἰόντι. Procopius *de Bellis* VIII.2.3.

⁵⁸ τὰ τοῖνον δένδρα ἐκτεμὸν ἅπαντα, οἷσπερ τὰς ὁδοὺς ζυνέβαινε ζυμποδίζεσθαι, καὶ τὰς ἐκεῖνη δυσχωρίας μεθαρμοσάμενος, εὐπετεῖς τε αὐτὰς καὶ ἱππασίμους καταστησάμενος, ἐπιμίγνυσθαι αὐτοῦς κατὰ ταῦτα τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις καὶ προσχωρεῖν τῇ ὀμίλιᾳ τῶν πλησιοχώρων πεποίηκεν. Procopius *de Aedificiis* III.6.11.

egemenlik altına alınmalarından sonra onlardan bazılarının Pontus bölgelerini talan ettiğini kaydetmiş⁵⁹ olsa da Procopius'un bahsettiği dönemdeki yağmanın Trapezus'u da kapsayıp kapsamadığı açıkça ifade edilmemiş olduğuna göre anlatısının bu boyutuyla hala kendi içinde tutarlılığını koruduğu düşünülebilir. Diğer taraftan Tzanica'nın etrafındaki halklara bağlanmasını açılan yollara borçlu kılması, diğer bir ifadeyle bu icraatın önemini sunma tarzı, Iustinianus'un imar faaliyetlerini övme/abartma çabasına örnek teşkil etmekte, aynı zamanda Procopius'u çelişkiye düşürmektedir.⁶⁰ Dolayısıyla durumun Procopius'un sunum/kurgu tercihlerine açık niteliği, Priscus ve Agathias anlatılarındaki Tzanica'dan kuzeye yapılan akınlar düşünüldüğünde bu anlatının, Trapezus'u güneye, Satala'ya bağlayan, bu nedenle Tzanica'dan geçmesi muhtemel karayolunun Iustinianus devri öncesine götürülmesini engelleyecek bir nitelikte olmadığı ortadadır.⁶¹ İlave olarak bu yol Procopius'un anlatımında Tzanica tarafından batıdan doğuya Armenia, Persarmenia, Iberia'ya oradan da Hazar Kapılarını aşmak suretiyle 'Hun' kabilelerinin yaşadıkları yörelere uzandığını ifade ettiği yolla kesişmekte olsa gerektir.⁶²

Denizyoluyla Trapezus'a erişim hakkında verilerin sunulmasında Procopius'a Menandrus eşlik etmektedir. Procopius Lazica'nın kuzey batısında yer alan birbirlerine iki günlük mesafedeki Sebastopolis ve Pityous'taki tahkimatlarını Sasanilere bırakmak zorunda kalan Roma birliklerinin denizyoluyla "karşı kıyadaki" Trapezus'a çekildiklerini haber vermektedir.⁶³ Zosimus, üçüncü yüzyılın ortalarında "İskit"lerin, *Boraninin*, Pityous'a saldırıp burayı ele geçirdiğini ardından yine denizyoluyla lakin bu sefer düşmanca amaçlarla Trapezus'a ilerlediklerini kaydetmektedir. Tarihyazımına akseden bu iki olay arasında üç yüzyıllık zaman aralığı bulunmakla birlikte Zosimus'un anlatısı bu süreçte teknolojik değişimle dönüştüğüne işaret olmayan unsurlar barındırır. Şöyle ki *Boraninin* denizyoluyla Pityous'tan Trapezus'a gelebilmesini üç koşulla ilişkilendirir: Çok sayıda gemiye ve donanmada bulunmuş kürek çekmesine bilen esirlere sahip olmaları ve yaz boyunca sakin bir havanın olması.⁶⁴ Dolayısıyla şehre kuzey doğusundan, Pityous'tan, denizyoluyla ulaşma örneğinden hareketle genel geçer özellik taşıma potansiyeline sahip iki koşul, yani deneyimli kürekçiler ve sakin hava, belirginleşmektedir. Menandrus ise Türk Kağanlığı sefaretinden dönmekte olan Zemarchus önderliğindeki elçilik heyetinin, dönüş yolunda onlara katılmış olan Türkler ve taşıdıkları ipek gibi yükler ile 570'lerin ilk yıllarında yine kuzeydoğudan, Phasis nehrinden bindikleri gemiyle Trapezus'a geçtiğini, burada gemi değiştirerek Byzantium'a (İstanbul) ulaştıklarını kaydetmektedir.⁶⁵ Bu verilerde Trapezus, doğusunda yer alan Karadeniz sahilleri için denizyoluyla ulaşılabilen bir liman şehri olarak belirlemektedir. Ayrıca ilk örnekte askeri birliklerinin geri çekilme noktası, ikincisinde ise delegasyonun Phasis'ten Byzantium'a ulaşırken kullandığı bir aktarma noktası olması, şehrin Karadeniz'in doğusu adına hem askeri hem sivil amaçlar için bir lojistik merkezi konumunda olduğunu düşündürmektedir.⁶⁶

İmparatorluğun kuzey doğu hattı için lojistik merkez olması durumuna işaret edilebilecek diğer bir veriyi Agathias sağlamaktadır. Sasani komutanı Nachoragan Sasani-Roma barışının müzakereyle sağlanması için Roma komutanı Martinus'tan Lazica'daki askerleriyle birlikte Trapezus'a çekilmesini talep eder.⁶⁷ Bu talep, Sasani

⁵⁹ Priscus *Fragman* 78 = T. Kaçar, *Priscus Attila ve Bizans Tarihi*, İstanbul 2020, s. 290-295; Agathias *Historiae* V.1.2.

⁶⁰ Alanyazımında, Procopius'un *de Aedificiis*'te imar faaliyetleri aracılığıyla Iustinianus övgüsü yapmakta olduğu değerlendirilmesine aykırı olarak aşırıya kaçan övgülerin Iustinianus'a yönelik müstehzi bir nitelikte olduğu değerlendirilmesi de yer almaktadır. Kendi çalışmamız adına övgünün amacından bağımsız olarak her iki yaklaşımda da Procopius için 'abartı' değerlendirmesi üzerinde uzlaşı olduğu açıktır. Mitchell, *age* (2016), s. 42-43, 190-191 ve s. 191, dn. 271.

⁶¹ A. Bryer ve D. Winfield, (*Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, C. 1, Washington 1985, s. 48 ve tablo için s. 51) özellikle XIX. yy. metinlerinin tanıklıklarından hareketle Trabzon'dan güneye uzanan karayolu ulaşımı için alternatif rotalar sunmaktadır. Ayrıca Trapezus'tan Satala, Sadak'a uzanan antik dönem rotalar için bir mesafe tablosu da vermektedir. Bu karayolunun Trapezus'tan Mezopotamya'ya ulaşan bölgedeki "ana kuzey-güney rotası" olarak değerlendirmesi için bkz. B. Isaac, *The Limits of Empire The Roman Army in the East*, Oxford 2000, s. 10-11. Trapezus için karayoluyla ve denizyolu entegrasyonunun söz konusu derinliği kapsayan bir özellik kazanmasının Roma İmparatorluğunun Fırat sınırını kontrol altına almasıyla ilişkilendirme için bkz. F. Wojan "Trapézonte du Pont sous l'Empire romain: étude historique et corpus monétaire" *Revue Numismatique*, S. 162 (2006), ss. 181-229, s. 183-184.

⁶² Procopius *de Bellis* I.10.1-6 ve 15.20. Güney-kuzey ve doğu-batı karayolları ve muhtemel güzergahları hakkında bkz. A. Bryer ve D. Winfield, *age*, s. 32-55. Anadolu'nun kuzeyi için Paphlagonia Neocaesarea, Nicopolis boyunca uzanarak Satala'ya ulaşan anayol - Procopius'un bahsettiği yolun batısındaki güzergâh- için bkz. Mitchell, *age* (1993), s. 74.

⁶³ ἄπερ ἐπει οἱ Ῥωμαίων στρατιώται προμαθεῖν ἴσχυσαν, προτερήσαντες τὰς τε οικίας ἐνέπρησαν καὶ τὰ τεῖχη ἐς τὸ ἔδαφος καθελόντες ἐς τε τὰς ἀκάτους μελλήσει οὐδεμιᾷ ἐσβάντες ἐς ἡπειρον εὐθὺς τὴν ἀντιπέρας καὶ Τραπεζοῦντα πόλιν ἐχώρησαν, Procopius *de Bellis* VIII.4.6. Olay akışı için bkz. Procopius *de Bellis* VIII. 4. 2-5.

⁶⁴ Ἐλόντες δὲ ῥῆστα τὸ φρούριον καὶ τῆς ἐν αὐτῷ φυλακῆς ἐρημώσαντες ἐχώρου εἰς τὸ πρόσω πλοίων δὲ πολλῶν εὐπορήσαντες καὶ τῶν αἰχμαλώτων τοῖς ἐρέττειν ἐπισταμένους εἰς ναυτιλίαν χρησάμενοι, γαλήνης παρὰ πάντα σχεδὸν τὸν τοῦ θέρους καιρὸν γενομένης τῷ Τραπεζοῦντι προσέπλευσαν, πόλει μεγάλη καὶ πολυανθρώπων καὶ πρὸς τοῖς ἐθάσι στρατιώταις μυρίων ἐτέρων δύναμιν προσλαβούση. Zosimus *Nea Historia* I. 33. 1. Wojan (agm, s. 190), Trapezus'u hedef alan bu akını, Philippus devrine tarihlenen darpla kentlin özelliklerinden biri olan sikke darbına son vermesinden birkaç yıl sonrasına tarihlendirir. Diğer bir ifadeyle Trapezus'ta sikke darbinin sonlanmasıyla Borani akını arasında bir ilişki kurmaktadır.

⁶⁵ εἶτα κατὰ δὴ τὸν Εὐξείνιον Πόντον, ναυτιλία χρησάμενος ἐς Φάσιν ποταμόν, πάλιν ἐς Τραπεζοῦντα. οὗτω δημοσίῳ ἵππῳ εἰσελθὼν ἐς Βυζάντιον Menandrus *Fragman* 10,5 str. 20-22. Blockley, *Ephesuslu Ioannes'in Zemarchus'un Türk Kağanlığına elçi olarak gidip gelmesinin iki yıl sürdüğü bilgisini vermesine dayanarak elçilik heyetinin dönüşünün 571 yılı sonları olabileceğini ifade etmektedir.* R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool 1985, s. 267, son not 150.

⁶⁶ Vasiliev, agm, s. 385.

⁶⁷ "ὡ στρατηγέ, ἐς τοσοῦτον ἀγγινοῦστατός γε ὦν καὶ φρενήρης, καὶ τῶν παρὰ Ῥωμαίους δυνατωτάτων, εἶτα οὐκ ἐβελήσεις ἀποπαῦσαι πόνου τε καὶ δυσμενείας ἄμφο τῷ Βασιλείε, ἀλλὰ μεθήκας αὐτοῦς οὕτω δὴ ἐπιπλείστον τὴν ἀλλήλων ἐπιλυμαιομένους. εἰ δὴ [οὔν νῦν γοῦν ἐστὶ σοι βουλομένῳ διαλλαγᾷ ποιήσασθαι καὶ ξυνηκας, ἄγε ὅπως αὐτὸς μὲν ἐς Τραπεζοῦντα τὴν πόλιν τὴν Ποντικὴν ἅμα τῷ στρατῷ μεταβήσῃ, ἐνθάδε δὲ ἡμεῖς μενοῦμεν οἱ Πέρσαι· οὕτω τε τὰ τῆς ἐκεχειρίας σχολαίτερον διαλεξόμεθα, πιστοῖς χρόμοι ἀγγελιαφόροις. εἰ γὰρ μὴ ἐκόν

komutanınca söz konusu birlikler için şehrin geri çekilme imkânı sunabilecek bir yer olduğunu bilmesi şeklinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla şehrin lojistik potansiyeli, bölgesel konumuyla birlikte yeniden ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü üzere VI. yy. Trapezus'u, dönem dönem doğudaki savaşları da komuta eden Belisarius'un ekibinde yer almış Procopius'un adeta varlığından, en azından güzergahından haberdar değilmiş izlenimi uyandırdığı Trapezus'tan Anadolu'nun içlerine uzanan şehrin güneyindeki karayoluyla değil doğusundaki karayolu, ayrıca denizyolu bağlantısıyla anılmaktadır. Dolayısıyla bu dönem için iddia edildiğinin⁶⁸ aksine Armenia seferleri yahut Sasani savaşları adına kuzey-güney (örneğin Satala) bağlantısının deniz-karayolu entegrasyonu bir lojistik fonksiyon icra ettiğine dair çalışma kapsamında incelenen kaynaklarda bir ize tesadüf edilmemiştir.

5. İmar

Zosimus, büyük ve kalabalık bir şehir (πόλει μεγάλη και πολυανθρώπων) olarak nitelediği Trapezus'un yukarıda değinilen üçüncü yüzyılın ortalarındaki akında, Borani tarafından yağmalandığı, varsılıklarının ele geçirildiği ve buradaki tapınakların, evlerin, dikkate değer her şeyin yok edildiğini aktarmaktadır.⁶⁹ Boraniden sonra yine imparatorluğun kuzey doğusundan, Kafkasya'dan gelerek Anadolu'yu hedef alan akınlar Hunlar (IV. yy.in sonunu) ve Sabirler (VI. yy.da) tarafından yapılmış ve çeşitli kentler bu akınlardan zarar görmüş olmakla birlikte, Trapezus bu şehirler arasında sıralanmamaktadır. Dolayısıyla VI. yy. öncesinde Trapezus'a zarar verdiği bildirilen en yakın olay söz konusu Borani akınıdır. Diğer taraftan Zosimus'un eserinin V.yy.in son yahut VI. yy.in ilk yıllarında yayımlandığı düşünüldüğünde Trapezus için kullandığı büyük ve kalabalık bir şehir nitelemesiyle şehir hakkında bu tarz bir nitelemeye yer vermeyen VI. yy. yazarlarından ayrışan bir görüntü sunmaktadır. Lakin eserin yayınlamasıyla Trapezus hakkında anlattığı bu olay arasındaki zaman farkı nedeniyle Zosimus'un bilgi kaynağının kendinden önceki metinler olduğu ve derleme yaptığı açıktır.⁷⁰ Dolayısıyla söz konusu tanımlamanın Zosimus'a mı yoksa kullandığı kaynağın yazarına mı ait olduğu sorunu belirmektedir. Zosimus'un sunduğu bu pasajın inşası, kaynağı yahut geçerliliği her ne olursa olsun VI. yy. Trapezus'u hakkındaki bu çalışmada incelenen dönem kaynaklarında bu olayla yahut etkileriyle ilgili herhangi bir iz tespit edilememiştir. Dolayısıyla Borani akınının Trapezus'ta meydana getirdiği olası tahribat ve uzun zaman aldığı iddia edilen yaraların sarılma süreci en azından VI. yy. için geçerli değildir.⁷¹ Zira bu devirde şehirdeki imar faaliyetlerini biri su kemeri inşası (ὄχετόν τεκταίνουσαι) diğeri mabetlerin restorasyonu (τὰ πλεῖστα τῶν ἱερῶν ἀνεεώσατο) olmak üzere iki başlıkta toplayan Procopius, her ikisinin gerekçeleri arasında söz konusu akının meydana getirdiği tahribata dair bir imaya bile yer vermez. Bunlardan ilkinde, Trapezus'taki su kemeri inşasının⁷² gerekçesinin şehirdeki su kıtlığı olduğunu ve bu inşa ile birlikte yöre halkının yaşadığı su sorununun çözüldüğünü haber vermektedir.⁷³ Su kemeri inşası hakkında bu verilerin sunulduğu *de Aedificiis*'te en azından kısmen arkeolojik olarak bilinen Trapezus ve altı diğer yerdeki (Dara, Antiochia, Palmyra, Iustiniana Prima, Heraclea ve Nicaea) su sistemlerinde toplamda on iki su kemeri inşası ve iki su kemeri restorasyonu yapıldığı tespit edilmiştir.⁷⁴ Su kemerleri yapılmasının gerekçesi olarak sunulan şehirdeki su kıtlığı, *de Aedificiis*'in Iustinianus'un imar faaliyetlerini abartma eğilimi dikkate alındığında, bu icraatın önemini vurgulama yahut şehirdeki demografik gelişim, mevcut su kaynaklarındaki bir sorun, VI. yy.da başladığı düşünülen Anadolu'daki iklim değişimi⁷⁵ gibi durumlara işaret ediyor olabilir. Su kemeri, Hıristiyanlığı yayma faaliyetleri esnasında pagan -henüz Hıristiyanlaşmamış- Roma İmparatorluğu otoriteleri tarafından idam edilen, her ne kadar dönemlendirmesi tartışmalı olsa da Trapezus'ta bir külte dönüştüğü ifade edilen *Şehit* Eugenius'un adını taşımaktaydı.⁷⁶

εἶναι ἀπάξεις ἐνθὲνδε τὸ στράτευμα, ἴσθι, ὃ γενναῖε, ὡς πρὸς ἀνάγκης ἀπελαθῆση. βεβαιότατα γὰρ ἐγὼ τὴν νίκην ἔχω, καὶ περιβέβλημαι οὐ χαλεπότερον ἢ τὸδε τὸ κτήμα." Agathias *Historiae* III.19.2-3.

⁶⁸ A. Bryer ve D. Winfield, *age*, s. 182. Diğer taraftan kentin merkezindeki değil yaklaşık 30 km. doğusundaki Hyssi Portus'un -Kara Dere-gemiler için daha elverişli bir liman ayrıca bu dere vadisinin iç bölgelere kara yolu ulaşımı adına daha uygun bir rota olduğu belirtilerek Armenia'nın 387 yılındaki bölünmesinden önce burası ile Satala arasındaki deniz-karayolu entegrasyonlu rotanın kullanılmaz halde olduğu, ancak VII. yy.in başlarında Heraclius tarafından bu limanın yeniden ihya edildiği kaynaklara değil sadece alan yazınına atıfla ileri sürülmüştür. E. L. Wheeler, "Roman Fleets in the Black Sea: Mysteries of The "Classis Pontica"", *Acta Classica*, C. 55 (2012), ss. 119-154 s. 142-143 ve s. 143 dn. 100.

⁶⁹ Τῆς δὲ πόλεως τοῦτον τὸν τρόπον ἀλούσης, γεγονάσι πλήθους ἀφάτου χρημάτων καὶ αἰχμαλώτων οἱ βάρβαροι κύριοι πάντας γὰρ σχεδὸν τοὺς πέριξ οἰκοῦντας συνέβη κατ' αὐτὴν ὡς εἰς ὄχυρόν χωρίον συναλισθῆναι· διαφθείραντες δὲ τὰ τε ἱερά καὶ τὰ οἰκοδομήματα καὶ πᾶν ὃ τι πρὸς κάλλος ἢ μέγεθος ἦσκητο, καὶ προσέτι τὴν ἄλλην χώραν καταδραμιόντες, ἅμα πλήθει παμπόλλῳ νεῶν ἀνεχώρησαν ἐπ' οἴκου. Zosimus *Nea Historia* I. 33. 3.

⁷⁰ Zosimus'un Borani akınına kapsayan anlatısını Dexippus'un, Eunapius'un da yararlandığı kroniğinden ve hatta *Scythicas*ından derlemiş olabileceği ileri sürülmüştür. F. Paschoud, *Zosime Histoire Nouvelle texte établi et traduit*, C. 1, Paris 2003, s. 154, son not 59.

⁷¹ A. Bryer ve D. Winfield (*age*, s. 181-182) şu an kayıp bir yazıtta Diocletianus devrinde şehirde tamiratlar yapıldığını belirttiğini dile getirmelerine rağmen, başkaca bir kaynak göstermeden şehrin yaralarını sarmasının ağır ilerlediğini ifade etmektedir.

⁷² M.Ö. I. yy. Roma edebiyatının mimarlık hakkındaki bir eserinde su kemerleri -suyun şehre iletilmesi- için taş kanallar, kurşun yahut pişmiş toprak borular olmak üzere üç yöntemin olduğunu haber vermektedir. Vitruvius *de Architectura* VIII. 6. 1. = ter. Dürüşken 2021, s. 317.

⁷³ Τραπεζοῦς ὄνομα· οὗ δὲ ἀπορίας ὕδατων οὐσης, ὄχετόν ἐτεκταίνετο Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς ὄνπερ Εὐγενίου καλοῦσι μάρτυρος, ταύτη τε τὴν ἀπορίαν τοῖς τῆδε φηκμένους διέλυσεν. Procopius *de Aedificiis* III.7.1.

⁷⁴ J. Pickett "Water and Empire in the De aedificiis of Procopius", *Dumbarton Oaks Papers*, C. 71 (2017), ss. 95-126, s. 110.

⁷⁵ İklim değişimine dair mekânsal olarak Doğu Akdeniz'i ve zamansal olarak V. yy.in sonunu da kapsayan bir tespit için bkz. Koder, *agy*, s. 9.

⁷⁶ Eugenius'un Trapezus etrafında Hıristiyanlığı yayma çabasından idamına giden olay akışı özeti için bkz. J. O. Rosenqvist, "Local Worshipers, Imperial Patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond", *Dumbarton Oaks Papers*, C. 56 (2002), s. 194, Trapezus adına kültleşme tartışması, özellikle eşsüremsel boyutu için bu çalışmanın bütününe bakılabilir.

Trapezus VI. yy.ın, yani artık Hıristiyanlaşmış Roma İmparatorluğundaki yine dini bir tartışması sayesinde kayıtlara geçmektedir. Şehrin piskoposu Anthimus'un Trapezus kilisesinden ayrılarak vefat eden Constantinopolis piskoposu Epiphanius'un yerini işgal ettiği, Marcellinus Comes tarafından da kaydedilmektedir. Chalcedon konsiline karşı monofizitlerin muhalefeti imparatorluğun içerisindeki gerilim alanları arasındadır, monofizit Trapezus piskoposu Anthimus'un Constantinopolis piskoposluğu görevine getirilmesi bu gerilim ortamı içinde gerçekleşir.⁷⁷ Procopius'un Trapezus'taki imar faaliyeti olarak anlattığı ikinci olay, şehrin bu dini hayatla da keşişecek şekilde mabetlerin tamiri hakkındadır. Geçen uzun zamanın kiliselerde meydana getirdiği yıpranma söz konusu faaliyet için gerekçe olarak sunulmakta, Trapezus ile birlikte aynı durumun geçerli olduğu bir başka şehir olarak Amaseia da anılmaktadır.⁷⁸ Procopius'un bu kaydı, Iustinianus'un Eirenaius sayesinde kamu binalarını restore ettiğinden bahseden 542 yılına tarihlenen yazıtla da ilişkilendirilmiştir.⁷⁹ Procopius'un bu kaydında da restore edilen kilise oranının çok sayıda olarak belirtilmesi τὰ πλείστα τῶν ἱερῶν ἀνευέωσατο, yine bir abartıya mı yoksa imar faaliyetinin yaygınlığına mı işaret edebileceği sorunu barındırmaktadır. Diğer taraftan kiliselerin zaman içinde yıpranmış olması yöredeki Hıristiyan mimarının VI. yy. öncesine uzanan zamansal derinliğini, kiliselerin yıpranmasının nedeninin zaman olması ise *Boranın*in şehirdeki tahribatının izlerinin ne kadar süre yaşamış olabileceğini tartışmak için değerlendirilebilir.

SONUÇ

Çalışmanın tarihyazımı merkezinde edebi veri taramaları, Trapezus için fragmanlar halinde bir görüntü sunmaktadır. Şöyle ki Procopius ve Agathias Roma İmparatorluğunun kuzey doğu sınırında, Lazica muharebelerindeki olay akışını verirken, Procopius ayrıca Karadeniz'in güney kıyılarını anlatıp bu kıyıların doğusundaki Lazica bahsine geçerken ve konusu imparatorluk sathına yayılmış imar faaliyetlerinin buradaki uygulamalarını anlatırken, Menandrus ise Roma elçilik heyetinin dönüş güzergahından bahsederken Trapezus'a değinmektedirler. Dolayısıyla Trapezus hakkında analiz edilen her üç müverrih tarafından sağlanan veriler, Procopius'un Trapezus yöresinde üretilen balın özelliği ve belli oranda komşuları hakkındaki kayıtları müstesna, dolaylı verilerdir. Diğer bir ifadeyle bu verilerde Trapezus, ilgili pasajların teması değil tema için yer verilen unsurlardan biri konumundadır. Fragmanlar meydana getiren bu durum aynı zamanda bu verilerin Trapezus adına yazarların sunum kaygısının tesirine, şekillendirmesine daha kapalı bir nitelikte olmalarıyla tarihsel gerçekliğe dair unsurları aksettirme potansiyellerinin arttığı değerlendirilebilir. Yine de tekrarlamak gerekir ki Trapezus özelinde verilerle ilgili bu niteliksel durum, veri çeşitliliğinin sağladığı gözlemin çeşitlenebilmesi ortamını daraltan bir niceliksel durum meydana getirmektedir.

Veri havuzunun büyük bölümü oluşturması nedeniyle Procopius hakkında bir değerlendirme yapılması yerinde olacaktır. Xenophon'un yöresel bal hakkındaki anlatımı, Strabon'un Karadeniz kıyılarını sunuş biçimi gibi örneklerle Procopius'un ilgili pasajları arasında paralellik en azından uyum ve benzeşmeler, şahsî gözlemleri, şifahi kaynaklar ve resmî belgeler gibi kendi devrine ait veri kaynaklarının dışında eserinde, daha önce yazılmış metinlerden de yararlandığı izlenimini uyandırmaktadır. Diğer taraftan Trapezus ile Colchis ve Tzanica arasındaki komşuluk ilişkisini ele alırken önceki eserleri eleştirme yahut yanlışlama veya revize etme durumu, Trapezus için VI.yy.a ait "özgün" bir sunum yapma beyanını ortaya çıkarmaktadır. İlave olarak burada muhtemelen kendi çalışmasının önemini vurgulama imkânı yakaladığı düşüncesinde olması, dolayısıyla Trapezus'un araçsallaştırılması öncelikli durum görünümünde olmakla birlikte, yine de bu araçsallaştırma için Trapezus'un seçilmesi dolaylı da olsa şehrin VI. yy.daki tanınırlığını tartışmak adına argüman oluşturmaktadır. Buna rağmen Procopius'un Trapezus'un batı yönündeki yerleşimleri sıralarken atlattığı şehirler ve doğusundaki Athenae'nin konumu ile güneyinden doğan Boas ve Phasis nehirlerini birbirine karıştırması Karadeniz'in güney doğusu hakkındaki coğrafya bilgisi üzerinde soru işaretleri oluşturmaktadır.

VI. yy.da Trapezus, batısında Kerasous şehrinin doğusunda Rhizaion yerleşiminin, güneyinde Tzanica'nın bulunduğu bir Karadeniz sahil şehridir. İmparatorluğun kuzey doğu bölgesindeki, güneydoğu Karadeniz ve Kafkasya sınırındaki son kıyı kentidir. Doğusu ve güneyiyle karayollarıyla bağlanmaktadır. Batısıyla karayolu bağlantısı olup olmadığı hakkında incelenen kaynak kümesinde veri tespit edilememiştir. Bir liman şehridir ve

⁷⁷ *Epifanius episcopus regiae urbis ante adventum Romani praesulis moritur: cuius episcopatum contra canones Anthimus Trapezuntena* [ayrıca Mommsen: *trapezuthena* (-nae T⁹) TR] *ecclesia relicta invadit*. Marcellinus Comes *Chronica* XIII. (Anonim ekleme) = T. Mommsen (ed.), *Chronica Minora*, C. II, Berlin 1894, s. 104; B. Croke, *The Chronicle of Marcellinus*, Sydney 1995, s. 45. Ayrıca bkz. Victor Tonnensis *Chronica* Post Consvlatvm Belesarii V. C. Anno III. = Mommsen 1894, s. 199; *Epiphano episcopo Constantinopolitanae ecclesiae mortuo, qui Iohanni successerat*, *Anthimus episcopus Eutyehianista Trapezontensis factione Theodorae Augustae Constantinopolitanam pervadit Ecclosiam*. ve Ioannes Malalas *Chronographia* 18.83; Croke, *age*, s. 128. Anthimus'un dönemin dini tartışmaları içindeki yeri için W. H. C. Frend, *The Rise of The Monophysite Movement; Chapters In The History of The Church In The Fifth And Sixth Centuries*, Cambridge 1972, s. 270-273, 291.

⁷⁸ ἐνταῦθα δὲ κὰν τῆ Ἀμασειᾶ τὰ πλείστα τῶν ἱερῶν ἀνευέωσατο, χρόνῳ πεπονηκότα πολλῶ. Procopius *de Aedificiis* III.7.2. S. Ballance, "The Byzantine Churches of Trebizond", *Anatolian Studies*, C. 10 (Aralık 1960), ss. 141-175, s. 142.) Procopius'un bahsettiği dönemden hiçbir kilisenin fiziki/arkeolojik varlığına ulaşamadığı tespitini yapmaktadır.

⁷⁹ Vasiliev, *agm*, s. 385-386 ve yazıt ve Trapezus piskoposu Eirenaius'un yazıtta yer alması hakkında bkz. s. 386 dn. 3. A. Bryer ve D. Winfield, *age*, s. 182 ve A. Bryer ve D. Winfield'in Tabakhane, şehrin doğu kapısı, olarak çağırdığı bu yazıt (CIG 8636) hakkında bilgi için bkz. aynı sayfa dn. 39.

BİR KARADENİZ ŞEHRİNİN TARİHİNDEN FRAGMANLAR VI. YÜZYILDA TRAPEZUS

denizyoluyla doğusundaki bölge için bir menzil ve bu alanı imparatorluğun başkentine bağlayan bir konumda olduğu izlenimi uyanmaktadır. İmparatorluğun Karadeniz kıyıları itibarıyla kuzey doğu sınırında askeri faaliyetlerinde bir lojistik üst olarak görev yaptığı ve bir askeri geri çekilme noktası olduğu görüntüsü doğmakta, buna sivil amaçlar için kullanılması eşlik etmektedir. Bu durum özellikle 545 yılından itibaren Lazica üzerinde devam eden Sasani-Roma mücadelesi ile uyumludur. Lakin incelenen veriler şehrin ulaşım ve lojistik potansiyelinin Karadeniz yahut Roma İmparatorluğu içindeki yeri hakkında sonuca gitmeye olanak tanıyacak bir içeriğe sahip değildir. Dolayısıyla alan yazınının Trapezus'un VI. yy.ı hakkında bu bağlamdaki değerlendirmeleri bu çalışma adına sınanabilir olmadığı ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde Trapezus'tan güneye, Anadolu'nun içlerine doğru uzanan karayolunun askeri yahut sivil amaçlarla kullanımı hakkındaki değerlendirmeler de sınanabilir değildir. İlave olarak *Borani* Trapezus'u yağmalarken (III. yy.ın ortası), Hun (IV. yy.ın sonu) ve Sabir akınlılarının (VI. yy.ın ilk yarısı) Roma İmparatorluğunun kuzey-doğusundan harekete geçmesine ve İç Anadolu'ya kadar ilerlemelerine rağmen şehri hedef seçmemesi, kentin söz konusu dönemleri için ip uçları barındırıyor olabilir.

Çalışma kapsamında incelenen veriler bölge sakinleri, Trapezuslular hakkında da kimi sonuçları mümkün kılmaktadır. Trapezus'un ahalisi Procopius'ta Pontici olarak adlandırılmaktadır. Pontici kavramı yaklaşık olarak çağdaş Orta ve Batı Karadeniz bölümlerine karşılık gelen ve Geç Roma döneminde adında kimi zaman Pontus kavramının yer aldığı Roma eyaletlerinde meskûn olanlar manasını taşımaktadır. İncelenen kaynak kümesinde Pontici kavramı, herhangi bir dilsel, etnik yahut başka bir sosyolojik kimliğe yahut homojen alana gönderme yapmamaktadır. Son olarak kavram, Trapezus'un, Armenia I eyaletine bağlandıktan sonra da Ponticus nitelemesiyle anılması örneğinde görüldüğü gibi imparatorluğun idari birimlerini adlandırmasından bağımsız bir devamlılık sergilemektedir. Hıristiyanlık çerçevesiyle gözlemlenebilen bu devrin Trapezus'undaki dini hayatın, kendi içinden Constantinopolis piskoposluğunun piskoposunu çıkarabilecek bir kilise yapısına ve ilişki ağına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca monofizit bir piskoposun varlığı, Hıristiyanlığın yöresel durumunun imparatorluğun doğusundaki mezhepsel eğilimlerle ilişki çerçevesinde değerlendirme potansiyeli de sunuyor olabilir. Tamire muhtaç kilise sayısının çokluğu hakkındaki kayıt ile şehirde yaşanan su kıtlığı hakkında olanı demografik yoğunluk için bir argüman olarak değerlendirilebilir.

Son olarak çalışmanın, Geç Antik / Erken Orta Çağ devri güney doğu Karadeniz'in tarih araştırmaları için örneğin -her ne kadar büyük emek ürünü olsa da - A. Bryer ve D. Winfield'in eseri gibi bu dönem özelinde verilere değinmekle yetinme eğilimi nedeniyle yüzeysel, kronolojik boyutuyla spekülatif eğilimler sergileyen 'genel' yayınları aşabilme, daha kısa bir ifadeyle profesyonelleşme gereğine dikkat çekmesi umulmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Kaynaklar

- Agathias, *Historiae*, ed. Keydel, R.; ter. Frenedo, J. D.
Arrianus, *Periplus Ponti Euxini*, ed. ve ter. Arslan, M.
Corpus iuris civilis (Novella), ed. ve ter. Frier, B. W. vd.; ter. Miller J. D ve P. Sarris.
Ksenophon, *Anabasis*, ed. ve ter. Yarılgış, O.
Marcellinus Comes, *Chronica*, ed. ve ter. Croke, B.
Menandrus, *Fragmanlar*, ed. ve ter. Blockley, R. C.
Plinius Secundus, *Historia Naturalis*, ed. ve ter. Rackham, H. ve W. H. S. Jones.
Procopius, *de Aedificiis*, ed. Haury, J. ve Wirth, G.; ed. ve ter. Dewing, H. B.
Procopius, *de Bellis*, ed. Haury, J. ve Wirth, G.; ed. ve ter. Dewing, H. B., revize ter. Kaldellis, A.
Procopius, *Historia Arcana*, ed. ve ter. Dewing, H. B.; ter. Kaldellis, A.
Stephanus, Byzantinus, *Ethnica*, ed. ve ter. Billerbeck, M. ve Zubler, C.
Strabon, *Geographika*, ed. ve ter. Jones, H. L.; ter. Pekman, A.
Zosimus, *Nea Historia*, ed. ve ter. Paschoud, F.; ter. Ridley, R. T.

2. Yayınlar

ADONTZ, N., *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the Naxarar System*, Lisbon 1970.

ARSLAN, M., *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Arriani Periplus Ponti Euxini)*, İstanbul 2005.

ARSLAN, M., *Mithradetes VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı*, İstanbul 2007.

- BALLANCE, S., “The Byzantine Churches of Trebizond”, *Anatolian Studies*, c 10 (Aralık 1960), ss. 141 – 175.
- BILLERBECK, M. ve Zubler, C., *Stephani Byzantii Ethnica Volumen IV, Pi-Y*, Berlin 2016.
- BLOCKLEY, R. C., *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool 1985.
- BRYER, A. ve D. Winfield, *Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, c. 1, Washington 1985.
- CHARALAMPAKİS, P., “Trapezus in the Crimea: A Re-examination of the Sources”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 17 (2011), ss. 125-133.
- COŞKUN, A., “Pontic Athens An Athenian Emporion in Its Geo-Historical Context”, *GEPHYRA*, S. 18 (2019), ss. 11-31.
- CROKE, B., *The Chronicle of Marcellinus*, Sydney 1995.
- DEWING, H. B., *Procopius with an English Translation*, c. 1-7, Cambridge-Londra 1992-1998.
- DODGEON, M. H. ve S. N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, C. 2, Londra 2002.
- FREND, W. H. C., *The Rise of the Monophysite Movement; Chapters in the History of The Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge 1972.
- FRENDO, J. D., *Agathias The Histories*, Berlin-New York 1975.
- FRIER, B. W., vd. (ed.), *The Codex of Justinian a New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text Based on a Translation by Justice Fred H. Blume*, Cambridge 2016
- HAURY, J. ve G. Wirth (ed.), *Opera Omnia Procopius Caesariensis*, C. 1-5, Monachii 2001.
- HONIGMANN, E., *Le Synekdemos d'Hiérokès. Et L'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Brüksel 1939.
- ISAAC, B., *The Limits of Empire The Roman Army in the East*, Oxford 2000.
- JAL, P., ed. ve ter., *Florus Oeuvres texte établi et traduit*, C. 1, Paris 1967
- JEFFREYS, E. ve M. Jeffreys vd., *The chronicle of John Malalas*, Melbourne 1986.
- JONES, H. L., *The Geography of Strabo*, C. I-VIII, Cambridge-Londra 1917-1949.
- JONES, A. H. M., *The Later Roman Empire 284-602*, cilt 1, Oklahoma 1964.
- KAÇAR, T., *Priscus Attila ve Bizans Tarihi*, İstanbul 2020.
- KALDELLIS, A., *The Secret History with Related Texts*, Indianapolis 2010.
- KALDELLIS, A. (revize ter. ve şerh), *The Wars of Justinian Prokopios Translated by H. B. Dewing Revised and Modernized, with an Introduction and Notes*, Indianapolis 2014.
- KEYDEL, R., *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*, Berolini 1967.
- KODER, J., “Bizans Anadolu’sunun Coğrafyası”, şurada ed. E. Akyürek ve K. Durak, *Bizans Döneminde Anadolu*, İstanbul 2001.
- MAKSİMOVA, M. İ., *Antiçnie Goroda Yugo-Vostoçnogo Priçernomor’ya Sinopa Amis Trapezunt*, Moskova- St. Petersburg (Leningrad) 1956.
- MILLER, J. D ve P. Sarris, *The Novels of Justinian*, Cambridge 2018.
- MITCHELL, S., *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor*, C. 2, Oxford 1993.
- MITCHELL, S. “In Search of the Pontic Community in Antiquity”, şurada: ed. A. K. Bowman vd., *Representations of Empire: Rome and the Mediterranean World*, Oxford 2002, ss. 34-64.
- MITCHELL, S., *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, ter. T. Kaçar, Ankara 2016.
- MOMMSEN, T. (ed.), *Chronica Minora*, C. II, Berlin 1894.
- PASCHOUD, F. *Zosime Histoire Nouvelle texte établi et traduit*, C. 1, Paris 2003.
- PEKMAN, A., *Strabon Geographika Antik Anadolu Coğrafyası*, İstanbul 2000.
- PICKETT, J., “Water and Empire in the De aedificiis of Procopius”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 71 (2017), ss. 95-126.

BİR KARADENİZ ŞEHRİNİN TARİHİNDEN FRAGMANLAR VI. YÜZYILDA TRAPEZUS

PLRE III: Martindale, R. (ed.), *The Prosopography of the Later Roman Empire*, C. 3, Cambridge 2011.

RACKHAM, H. ve W. H. S. Jones, *Natural History*, Cambridge 1938-

RIDLEY, R. T. *Zosimus New History*, Canberra 1982.

ROSENQVIST, J. O., "Local Worshipers, Imperial Patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond", *Dumbarton Oaks Papers*, C. 56 (2002), ss. 193-212.

SCHÖLL, R. ve W. Kroll (ed.), *Corpus iuris civilis Volumen Tertium Novellae*, Berlin 1895.

TALBERT, R. J. A. (ed.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton 2000.

Thesaurus Procopii Caesariensis De Bellis, Historia Arcana, De aedificiis, Turnhout 2000.

VASILIEV, A. A. "Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Großen" *Byzantinische Zeitschrift*, c. 30, s. 1 (1929), ss. 381-386.

WHEELER, E. L. "Roman Fleets in the Black Sea: Mysteries of The "Classis Pontica"", *Acta Classica*, C. 55 (2012), ss. 119-154.

WOJAN, F. "Trapézonte du Pont sous l'Empire romain: étude historique et corpus monétaire" *Revue Numismatique*, s. 162 (2006), ss. 181-229.

YARLIGAŞ, O., *Ksenophon Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, İstanbul 2011.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 67-74.

Geliş Tarihi–Received Date: 14.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 07.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ARİSTAKES LASTİVERTSİ'NİN “TARİH” ADLI ESERİNDE MALAZGİRT SAVAŞI'NA DAİR KAYITLAR

 10.53718/gttad.1343065

 FUAT HACİSALİHOĞLU*

ÖZ

Ermeni bir rahip ve tarihçi olan Aristakes Selçukluların Anadolu'ya düzenlediği akınların bizzat şahidi olmuştur. Bu bakımdan *Tarih* adlı eseri dönemin Ermeni kaynakları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Daha önceki Ermeni tarihçilerin aksine, Aristakes'in bir hamisi yoktur. Eserine Ermenistan tarihinde yer alan soylu bir ailenin rolüne methiye düzmek yerine Ermenilerin yaşadıklarına binaen bir ağıt yakarak başlamayı tercih etmiştir. Aristakes döneminin kronikleriyle uyumlu olarak olay merkezli bir anlatı sunmaktadır Eserde verilen bilgiler Bizans, Arap ve Fars kaynaklarını doğrulayıcı ve tamamlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Aristakes'in bir din adamı olması olayları dinsel bir yorumla anlatmasına ve yaşananları Tanrı'nın iradesine bağlamasına yol açmıştır. Bununla birlikte eserdeki şiirsel dil ve canlı tasvirler kaleminin güçlü olduğunu göstermektedir.

Eser, Bizans İmparatorluğu'nun etkinliğini yitirmeye başladığı; Selçuklu akınlarının Anadolu, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Batı Suriye'deki tüm imparatorluk eyaletlerine ulaşmadan önceki 1000-1072 yıllarını kapsamaktadır. Aslında bu, Ermeni tarih yazıcılığı için dar bir zaman dilimidir. Eserin tarihsel anlatısının en güçlü olduğu bölümler ise daha ziyade 1000-1057/8 yıllarını kapsayan döneme aittir. Aristakes ülkesinin maddi ve manevi olarak çöküş içerisinde bulunduğu bir dönemi anlatmaktadır. Eserde Ani Krallığı'nın yükselmesi ve gerilemesi, Ermeni topraklarının Bizans tarafından ele geçirilmesi, Selçuklu akınları, kentlerin harap edilmesi, halkın kitlesel kıyımına uğraması ya da tutsak edilmesi konuları ön plana çıkmaktadır. Aristakes Ermeni ulusunun uğradığı bu yıkımın hikâyesini acıklı bir biçimde dile getirmektedir.

Aristakes, Malazgirt yenilgisi sonrası doğuda Bizans otoritesinin hızla çözülüp Türkmen akınlarının Ermenistan üzerinden kuzeydoğu Anadolu'ya ulaşacağını görebilmiştir. Nitekim Selçukluların bölgeye gelişi, İslam'ın 7. yüzyılda ortaya çıkışından bu yana Orta Doğu'da yaşanacak en büyük dönüşümün başlangıcını oluşturmaktadır. Aristakes, bir yandan Selçukluların Bizans İmparatorluğu'na karşı başlattığı mücadeleyi ele alırken diğer yandan Ermeniler ile Müslüman Türklerin karşılaşmasına dair çok değerli bilgiler sunmaktadır. Aristakes'in anlatısına bakılırsa iki topluluk arasındaki ilk temaslar pek de hoş hatıralar bırakmamıştır. Ermeniler 11. yüzyıl Anadolu'sunda yaşanan Selçuklu-Bizans mücadelesinin hem tarafı hem de şahidi konumundadırlar.

Ancak dönemin müşahidi olan Aristakes olaylara geniş bir zaman diliminden bakma olanağından yoksundur. Bundan dolayı Selçuklu akınlarını etraflı bir biçimde çözümleme çabası içerisinde değildir. Selçuklular özellikle Çağrı Bey'in akınları sonrasında bir yurt arayışı içerisinde kendilerini Anadolu topraklarında bulmuşlardır. Bizans ya da Ermenilere karşı hususi bir husumet ya da yağma faaliyeti içerisinde değildirler. Zira ilerleyen süreçteki gelişmeler bunu açıkça ortaya koymaktadır. Aristakes anlatısına inanç dünyasını da katarak baktığından dinî vurguların ağır bastığı bir metin ortaya koyarak döneminin karakteristik yazınına iyi bir örnek bırakmıştır. Bu çalışma Yakın Doğu Orta Çağı'nın en önemli olaylarından biri olan Malazgirt Savaşı'nı dönemin çağdaşı olan Aristakes'in *Tarih* adlı eserinin Ermenice metninin tercümesi üzerinden değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aristakes, Malazgirt Savaşı, Anadolu'nun Fethi, Bizans.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/TÜRKİYE, E-Posta: fuathacisalihoglu@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8330-4840.

ARİSTAKES LASTİVERTSİ'NİN “TARİH” ADLI ESERİNDE MALAZGİRT SAVAŞI'NA DAİR KAYITLAR

THE RECORDS OF THE BATTLE OF MANZIKERT IN THE PIECE “HISTORY” BY ARİSTAKES LASTİVERTSİ

ABSTRACT

An Armenian priest and historian, Aristakes was a personal witness of the Seljuk raids to Anatolia. From this point of view, his work entitled the *History* occupies an important place among the Armenian sources of the period. Unlike earlier Armenian historians, Aristakes had no patron. Instead of eulogizing the role of a noble family in the history of Armenia, he prefers to begin his work with a lament for what the Armenians went through. In line with the chronicles of his time, Aristakes presents an event-centered narrative. The information provided in the work verifies and complements Byzantine, Arabic and Persian sources. The fact that Aristakes was a cleric led him to narrate the events with a religious interpretation and to attribute the events to the will of God. However, the poetic language and vivid descriptions in the work show that his style was quite strong.

The work covers the years 1000-1072, when the Byzantine Empire began to lose its influence and before the Seljuk invasions reached all the imperial provinces in Anatolia, Upper Mesopotamia and North-Western Syria. In fact, this is a narrow time frame for Armenian historiography. The strongest parts of the historical narrative belong to the period 1000-1057/8. Aristakes describes a period in which his country was in material and spiritual decline. The rise and decline of the kingdom of Ani, the Byzantine conquest of Armenian lands, the Seljuk raids, the devastation of cities, and the mass slaughter or captivity of the people are the main themes of the work. Aristakes tells the story of this destruction of the Armenian nation in a pathetic manner.

After the defeat at Manzikert, Aristakes was able to foresee the rapid dissolution of Byzantine authority in the east and the Turkmen incursions into northeastern Anatolia via Armenia. Indeed, the arrival of the Seljuks in the region marked the beginning of the greatest transformation in the Middle East since the emergence of Islam in the 7th century. Aristakes provides valuable information about the Seljuks' struggle against the Byzantine Empire, as well as the encounter between Armenians and Muslim Turks. According to Aristakes' account, the first contacts between the two communities did not leave pleasant memories. Armenians were both parties to and witnesses of the Seljuk-Byzantine struggle in 11th century Anatolia.

However, as an observer of the period, Aristakes lacks the opportunity to look at the events from a wide time frame. Therefore, he did not endeavor to analyse the Seljuk raids in detail. The Seljuks found themselves in Anatolia in search of a homeland, especially after the raids of Çağrı Bey. They were not engaged in any special hostility or plundering activities against Byzantium or Armenians. Because the developments in the following period clearly reveal this. Since Aristakes also included the world of faith in his narrative, he left a good example of the characteristic literature of his period by producing a text with a predominant religious emphasis. This study analyses the Battle of Malazgirt, one of the most important events of the Near Eastern Middle Ages, through the translation of the Armenian text of Aristakes' History.

Keywords: Aristakes, Battle of Manzikert, Conquest of Anatolia, Byzantium.

GİRİŞ

Türklerin Anadolu'yu yurt tutma sürecinde Malazgirt Savaşı son derece önemli bir kırılma noktası teşkil etmektedir. Çağrı Bey'in 1018 yılında Doğu Anadolu'ya yaptığı keşif seferinin ardından Selçuklu Türklerinin bu coğrafyaya olan ilgisi artmış ve önelerinde rahatça ilerleyebilecekleri geniş bir alan açılmıştır. Bu gelişmenin sağladığı kazanımla Malazgirt Savaşı'na değin bu istikamette irili ufaklı öbekler halinde akınlarını sürdürmüşlerdir. Bu nedenle Malazgirt Savaşı, Anadolu'ya sızma girişimi taşıyan birçok akınla bağlantılı olarak elde edilmiş bir zaferdir.

Selçukluların Anadolu istikametinde ilerlemesi kaçınılmazdı. Uzun süre Karahanlılar ile Gazneliler arasındaki çekişmeler arasında kalmışlardı. Ayrıca gitgide artmakta olan nüfusa ve sürülere yeni alanlar açmak gerekiyordu. Bu nedenle Çağrı Bey, Doğu Anadolu'daki keşif seferinden sonra Tuğrul Bey'e verdiği raporda bu bölgede kendilerine karşı gelebilecek bir gücün olmadığını söyleyerek ihtiyaç duyulan yeni otlakların neresi olacağını açıkça işaret etmişti. Selçukluların Yakın Doğu'nun kaderini köklü bir biçimde değiştirmesine neden olan bu olaylar zincirinin yaşandığı dönemde, Bizans İmparatorluğu'nun doğuya doğru yayılma politikası gütmesi dikkat çekicidir. Özellikle II. Basileios'un Bizans'a ait doğu vilayetlerini egemenlik altına almaya yönelik politikası, Selçukluların yükselişe geçmesine neden olan gelişmelerle kesişmiştir. 11. yüzyılda yaşanan tüm olaylara, çoğu zaman Selçuklular ve Bizans arasında sıkışıp kalan Bizans'a tabi Doğu Anadolu bölgesinin yerleşik Hıristiyan halkı da şahit olmuştur. Özellikle söz konusu Hıristiyan unsurlar içinde bu döneme en yakın tanıklık edenler arasında Ermeniler yer almaktadır. Aralarındaki mezhepsel farklılıktan ötürü *Khalkedonlular* sıfatıyla Bizans'a son derece nefret duyan Monofizit Ermeniler, kaleme aldıkları kroniklerde yalnızca siyasal olaylara değil aynı zamanda dinsel çekişmelere de oldukça yer vermişlerdir.

Selçuklu akınları sonrasında, Bizans'ın doğu eyaletlerinden hızla çekilmesiyle oluşan siyasal değişim Ermenilerin kendilerine duydukları saygıyı yitirmelerine ve toplumsal ilişkilerinde birtakım sorunlar yaşamalarına yol açmıştır. Bu nedenle Ermenilerin tarihinde 11. yüzyıl çeşitli bölgelerde siyasi bağımsızlığın sona erdiği, kitlesel göçlerin gerçekleştiği kayıp bir dönem olarak görülmüştür. Aslında bu mutsuz siyasi teslimiyet anlatısındaki toprak kaybı ve yaygın yıkım, Ermeni tarih yazıcılığının geleneğiyle örtüşmez. Ermeni kronikleri; siyasi ve dinî bağımsızlığın süreklilik gösterdiği, dış tehditlere boyun eğilmediği yönünde bir anlatıya sahiptir. Bu anlatı, 5. yüzyıldan itibaren Ermeni müelliflerin eserlerinden müşterek bir izlenim olarak yansıtılmıştır. Ancak 11. yüzyıl bu egemen ulusal anlatının dışında kaldığından pek ilgi görmemiştir. Ermeni tarihine ilgi ancak 1198 yılında Kilikya'da bağımsız bir Ermeni Krallığı'nın kurulmasıyla yeniden artış gösterebilmiştir.¹ Bu bağlamda Ermeni tarihçiliğinin ana temalarından biri de Ermeni halkının bölünmesi fenomenidir. Aristakes'in dünya görüşüne göre, işlenen günahlar Hıristiyanların birlikteliğinin parçalanmasına yol açmıştır. Nitekim Kilikya Ermeni Krallığı böyle travmatik bir bölünmenin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Yaşadıkları dönemin olaylarına kaleme aldıkları kroniklerde yer veren Ermeni tarihçiler, Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesine şahitlik etme noktasında mühim bir mevki işgal etmektedirler. Bu döneme ilişkin malumatları ayrıntılı tasvirler sunan, konu ile ilgili doğrudan bilgi veren Ermeni kronik yazarlarından haber almak mümkündür. Bunlar Matteos Urhayetsi ve Aristakes Lastiverts'i adlı Ermeni kronik yazarlarıdır. Her ikisi de eserlerinde Selçukluların Anadolu'ya birçok kez düzenledikleri akınlara yer verirken, Malazgirt Savaşı hakkında da geniş bir anlatı sunmaktadır. Eserini geç bir tarihte yazan Urhayetsi'nin savaşa ilişkin anlatısı yeterince işlenmiştir. Ancak Selçukluların Anadolu'yu yurt tutmasına bizzat şahit olan Aristakes'in kayıtları üzerinde yeterli derecede durulmamıştır. Bu nedenle çalışmamızda Aristakes ve onun Malazgirt Savaşı'na dair anlatısı ele alınacaktır.

Aristakes, Bizans hegemonyasından Malazgirt Savaşı sonrasına değin her baskında Ermeni toplumunun birlikteliğinin zarar gördüğünü belirtmektedir. Dolayısıyla onun anlatısının üst yapısı idealize edilmiş bir Ermeni krallığına yönelik bir vaaz niteliğindeki altyapısı, algılanan topyekün toplumsal çöküşün bir yansıması olarak tüm hegemonik aygıtların bölünmesi ve çöküşünü vurgulamaktadır.² Aristakes Bizanslıların ve Selçukluların Ermenilere yaptıkları fenalıkları teolojik bağlamda değerlendirerek Ermenileri suçlamaktadır. Özellikle Ermenistan'ın ulusal kilisesine ve Ermeni hanedanlarına zarar veren Ermeni lordlarını küçümsemektedir. Tüm bunlara sebep olan Bizans ve Selçuklu'ya ise nefretle bakmaktadır. Aristakes 1047 yılından sonra Selçuklu akıncılarının Kafkasya boyunca yıkıcı bir etki yaratarak başarı elde edip imparatorluk topraklarının ilhak etmesinden, dolayısıyla Ermeni soylularının tarihî yurtlarından sürülmesinden Bizans'ı sorumlu tutmaktadır.

1. Aristakes'in *Tarih* Adlı Eseri

Aristakes hakkında çok fazla bilgi yoktur. Ancak anlatısının içeriğinden onun bir Vardapet olduğu rahatça anlaşılmaktadır. Adındaki *Lastiverts'i* ibaresi, onun açıkça Lastivert bölgesinden olduğunu kanıtlamaktadır. Kroniğinin 12. bölümünde o zamanlar Erzurum'un kuzeyinde bulunan ancak günümüzde hangi yerleşime denk geldiği tespit edilememiş olan Artsin adlı bir yerleşimden bahseden yazar, bu bölge için *bizim şehrimiz* ifadesini kullanmaktadır. Buradan hareketle Lastivert şehrinin Artsin dolaylarında olduğu düşünülmektedir. Eserinde Bizans İmparatorluğu hakkındaki bilgilere de ayrıntılı bir şekilde yer verdiği için yazarın Batı Ermenilerinden olduğu yönünde bir kanaat oluşmaktadır. Aristakes eserini 1072 yılından sonra yazmıştır. Çünkü eserini Malazgirt Savaşı'nı anlattıktan sonra bitirmektedir. Eserini 1136 yılında tamamlayan Urhayetsi, 10. ve 11. yüzyılların kilise yazarları arasında Aristakes'e değinmekte ve onun çok uzun bir zaman önce öldüğünü ima etmektedir. Ancak yine de Aristakes'in kendi yazdığı kronikten yaklaşık bir tarih vermek mümkündür. Eserinin 7. bölümünde Edessa'nın Bizans egemenliğine girişini anlatırken *O zamandan beri şehir Romalılara tabidir* ifadesi bu hususta belirleyici olmaktadır. Şehrin Selçuklular tarafından 1087 yılında ele geçirildiği göz önüne alındığında Aristakes'in, eserini bu tarihten önce yazdığı rahatlıkla söylenebilir.

Aristakes'in kroniği 25 ana bölüm ve buna ilave olarak bir de kolofondan oluşmaktadır. Yazar olayları başlıklar halinde kronolojik bir sırayla işlemiştir. Aynı zamanda ayrıntılara yer verirken konudan bağımsız farklı olaylara girmekten kaçınmış ve bu hususu sık sık yinelemiştir. Buna ilave olarak eserde Hıristiyanlık öğretilerinin çok keskin bir biçimde yer aldığı dikkat çekmektedir. Genel olarak yazarın tasvir gücü bir hayli yüksektir. Bu nedenle Ermeni tarih yazarları arasında Aristakes çok ayrı bir yerde durmaktadır. Bununla beraber tasvirleri büyük ölçüde ağıt niteliği taşımaktadır. Eser bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Aristakes'in kroniğini üç temel konu

¹ Tim Greenwood, "Aristakēs Lastivert'ci and Armenian Urban consciousness", *Byzantium in the Eleventh Century: Being in Between*, Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies, Eds. Marc D. Lauxtermann, Mark Whittow, V. 19, Routledge Taylor&Francis Group, London&New York 2017, p. 196, 197.

² Nicholas S. M. Matheou, *Situating the History Attributed to Aristakēs Lastivert'ci, 1000- 1072 The Empire of New Rome & Caucasia in the Eleventh Century*, University of Oxford Pembroke College (Unpublished Phd Thesis), Oxford 2018, p. 237.

ARİSTAKES LASTİVERTSİ'NİN “TARİH” ADLI ESERİNDE MALAZGİRT SAVAŞI'NA DAİR KAYITLAR

etrafında inşa ettiği görülmektedir. Bunlar Bizans-Ermeni ilişkileri, Selçuklu akınları ve Tondrakyan hareketidir. Eser 1000-1071 yılları arasındaki olayları ve o dönemin genel ruh halini karakterize etmesi bakımından değerlidir.

Bu açıdan eserin önemi erken bir zamanda anlaşılmalı ve Venedik'te dizilerek 1844 yılında neşredilmiştir. Ancak bu metin edisyon kritikten mahrumdur ve fontlar neredeyse okunamayacak derecede bozuktur. Bir sonraki metin neşri K. N. Yuzbaşıyan tarafından, bu çalışmada da istifade edilen, uzun bir giriş yazısıyla birlikte notlandırılarak 1963 yılında Erivan'da yayımlanmıştır. Diğer bir Ermenice neşir ise bu çalışmada esas alınan V. A. Gevorgyan tarafından 1971 yılında tenkitli bir biçimde hazırlanan yayındır. Eserin doğrudan orijinal Ermenice metne dayanarak yapılan çevirisine gelince, ilkin M. E. Prud'humme tarafından 1864 yılında Fransızcaya çevrilmiştir. Metni Ermenice yayımlayan Yuzbaşıyan, bu metni Rusçaya çevirerek 1968 yılında Moskova'da yayımlamıştır. Bir başka çeviri ise M. Canard ve H. Berberian tarafından yapılmış ve 1973 yılında Brüksel'de çıkmıştır. Robert Bedrosian ise Yuzbaşıyan'ın yayımladığı Ermenice metni 1985 yılında İngilizceye çevirme işini üstlenmiştir. Aristakes'in eserinin Türkçe çevirilerine gelince, bu eser ilk defa İlhan Aslan tarafından Bedrosian'ın İngilizce metni esas alınarak 2019 yılında Türkçe literatüre kazandırılmıştır.³ Eser ayrıca Engin Öztürk tarafından da İngilizceden çevrilmiştir.⁴ Bu eserler Ermenice metni esas almadığından notlar ve çeviri bakımından birtakım eksiklikler içermektedir. Nitekim Öztürk'ün çevirisinde yer alan bazı yer adlarının İngilizce değil Fransızca imla ile verildiği görülmektedir.

Bu çalışmada çevirisi sunulan kısım Ermenice metne dayanmakta ve Batı dillerinden yapılan tercümelere farklılık arz etmektedir. Eserin son bölümü olan Malazgirt Savaşı ile ilgili bu kısmın çevirisinin anlaşılır olması için mümkün olduğunca dikkat edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede metnin açıklanmaya muhtaç olan yerleri için metne açıklayıcı dipnotlar eklenmiştir.

2. Pers Kralı Tarafından Yakalanan Rum Kralına Dair (Ermenice Metin Çevirisi)

Anlaşılmaz ve zor olan bu tür konuları anlatmanın veya yazıya geçirmenin gereği yoktur, hele tüm bunlardan bilgisi olan ve herhangi bir kimsenin görev vereceği ya da talep edeceği⁵ benim için... Bu nedenle bu türden tasnife giren çok önemli tarihî olayları atlayıp bu anlatıları bizden daha yetenekli ve bilge kişilere bıraktık, belki biri bunu onlardan ister, [böylece] bizler de bu bilge kişilerin isteklerini teşvik etmiş oluruz. Buna karşın, iki kralın arasındaki savaşın anlatısının ihmal edilmesi bu işe [tarihî olaya] zarar vereceğinden ötürü sadece kısaltılmış bir şekilde de olsa, böylesi büyük bir olayın anlatılmasını gerekli görüyoruz.

Kral Diogenes,⁶ kralların sırasına göre Büyük Kostandinos'tan sonra aşağı yukarı altmışıncı [Kral] idi. Ne zaman ki Pers kralının kendi krallığından az bir yer almadığını, Rum valileri kaçırıp kendi ülkesinde büyük talan yaptığını ve [beraberinde] tutsaklar götürdüğünü görünce, on sene sonra korkmuş ve zayıf görünmemek için ve kendince gelecek nesillere kötü bir intiba bırakmamak adına savaşmaya karar verdi. Kibirle ve büyük bir öfkeyle karada ilerler gibi denizi geçti. Biyutania'da⁷ durup sayısız bir kalabalık topladı. Ve hala geniş ve uçsuz bir krallık sınırlarına sahipti. Bu sınırlar büyük Antiok⁸ şehrinin olduğu Piyunike⁹ vadilerinden başlayıp Van Kalesi'ne ve Her'in¹⁰ karşısındaki bütün Rıştunıkların¹¹ ülkesine kadar uzanıyordu. Kral tek bir yerde toplanmış böylesi kalabalık bir askerî birliği görünce, kibirli ve gururlu bir şekilde dünyadaki herhangi bir kralın kendisini yenmesinin imkânsız olduğunu düşündü. Ancak o, peygamberlerin sözlerindeki, kralların zaferlerinin askerlerinin kalabalığından veya güçlerinin muazzamlığından değil, aksine her şeye kadir olanın sağ elinin ve bileğinin gücünden kaynaklandığını hatırlamadı.

Şimdi, uygun olmayan bir planla başkomutanların emirleri altındaki askerî birlikleri farklı yollardan gönderip, kendisi büyük bir kalabalıkla doğuya hareket ederek büyük Teodubolis¹² şehrine ulaştı. Ve orada süvari alayını hazırladı. Günah korkunçtur ve günahkârlar Tanrı'nın bilgeliği ve kabulünden mahrum edilmişlerdir. Ve dahası en dayanılmaz olanı, geçmişteki yok olmuş kibirli halkın hatıralarından öğrenilmeyen şey yani prenslerin ve kralların sürdürdüğü kibirdir. Bu kötü alışkanlık, onu taşıyan herkesi yok eder, çünkü kibrin rakibi vecizelerde anlatıldığına göre Tanrı'nın kendisinden başkası değildir. Öyle ki [Kral], askerî birliklerinin, diğer askerî birlikler gelinceye değin dinlenmesine izin vermedi, böylece birbirlerini yiğitlik ve cesaretle teşvik ederek düşmanı yenebilecek büyük bir ordu oluşturmuştu. [Kral] yanında bulunan insanlarla zaferi elde etmek istedi. [Pers]

³ Lastivertli Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, İngilizceden Çeviren ve Notlandıran İlhan Aslan, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2019.

⁴ Lastivertli Aristakes, *Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, Çeviren ve Notlandıran Engin Öztürk, Urzeni Yayıncılık, İstanbul 2020.

⁵ Yazar burada kendisinin herhangi bir banisinin olmadığını işaret etmektedir. Aristakes Lastivertsi, *Patmutiun*, Ed. V. A. Gevorgyan, Sovetakan Groğ Hratarakçutyun, Yerevan 1971, s. 147, n. 214.

⁶ IV. Romanos Diogenes (1068-1071).

⁷ Bithynia.

⁸ Antakya.

⁹ Fenike.

¹⁰ Hoy bölgesi kastedilmektedir. Bkz. Viladimir Minorsky, *Kafkas Tarihi Çalışmaları*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2023, s. 67.

¹¹ Rıştunik ailesinin mülkü, Van Gölü'nün etrafını, gölün güneyindeki Mogk eyaletini, Ahtamar ve Ahlat'ı kapsıyordu. Bkz. René Grousset, *Başlangıçından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2006, s. 280.

¹² Erzurum.

Kralının Manazkert¹³ taşrasının sınırlarındaki ordugâhına hızlıca yaklaştı. Ve oradaki Pers ordugâhının karşısına kendi hükümdarlığının çadırını kurdu ve çevresini tahkim ederek savaş gününü belirledi.

Korkuya kapılan kurnaz Pers Kralı, dağınık askerî birliklerinin Kralı [Diogenes’i] güçlendirmek için ulaşmasından önce savaşı başlatmak ve onun savaşa başlamasına engel olmak istiyordu. Üç grup yerine, iki gruba karşı savaşmanın daha iyi olduğuna inanıyordu. Bundan dolayı acele ve hızlıca ön hazırlığını Rumlardan önce tamamladı. Ta ki onların, hazırlanmış Pers ordusunun karşısına çıkmasına mecbur kalana kadar. Ve gözü pek şekilde birbirlerine saldırlarken, askerî bir düzen içinde çarpışan iki taraftan zafer kazanamı gözükmüyordu. Bu sırada tanrıtanımayan bir grup, Rum Kralına ihanet ederek, düşman tarafına geçti.¹⁴ Bu nedenle çokça askerî birlik yenildi. Bundan sonra kararsız ve cesur olmayan bir mücadele gerçekleşti. Böylelikle Persler cesaretlenip coştular ve yenilmez oldular. Rum Kralı gerçekleşenlerden bihaber olduğundan ve nedenini duymadığından dolayı büyük bir kızgınlıkla Ermeni askerî birliklerine ve halkına öfke ve nefretle baktı. Ancak onların arasında özveri ile savaşanları gördü, yetenekli Pers okçularından korkmayan, cesaretle direnen ve birçoğu gibi geri dönmeyip kralına sadık kalarak kralını terk etmeyen, ölümü gözü alan, ölümünden sonra bile sadık cesarete inanıp iyi bir isim bırakmak isteyenlere büyük bir sevgi göstererek görülmemiş ödülleri sözünü verdi.

Kral konuşlandığı yerden yukarı bakarak düşmanları gördü ve kendi askerî birliklerinin bir bölümünün kaçtığını gözlemledi. Aniden hızlıca, savaşçıya benzer şekilde hazırlanıp, şimşek gibi hızla savaş meydanına ulaştı. Cesur Perslilerin pek çoğunun cesetlerini yere serdi ve askerî birliklere korku saldı. Ancak Yeşu’ya görünen ve ona zafer kazandıran Tanrı’nın askerî birliklerinin generalinin yanında olmadığını bilmiyordu. Tanrı dışarı çıkıp askerî birliklerin yanına silah ve kalkanla gelmedi ve kılıcını çıkarıp düşmana karşı durmadı ve onları engellemedi. Gücün Tanrısı müdahale etmedi. Ne de bizim için kurtuluş ve umudun koruyucusu oldu. O bizi kendi gücünden mahrum edip, bizleri düşmanın eline bıraktı. Bizleri komşularımızın aşağılamasına maruz bırakıp, [onlara] kuzu gibi yüzülmek için verdi. Yaylarımız parçalandı, silahlarımız darmadağın oldu. Askerî bölüklerimiz zayıfladı ve gevşedi, çünkü Tanrı gücünü ve cesaretini askerî birliklerimiz ve prenslerimizden almıştı. Onların gücünü ve silah kabiliyetini alıp uygunsuz davranışlarından dolayı düşmana verdi.

Büyük tahta hükmeden Kral, korkak ve suçlu bir köle gibi yakalanıp Pers Kralının önüne getirildi. Fakat yaralayan ve sonra iyileştiren, insancılığı ve iyiliği sınırsız olan Tanrı, öğüt verdiğini tamamen yıkmaz. Aksine zayıflıklarımızı idrak edebilmemiz için bizleri sınar, böylece kendi onursal vekilini korudu ve affetti. Canavar düşünceli Pers Kralının kalbine sevgi bıraktı. Ve böylelikle o, kendi sevgili kardeşi gibi büyük bir şefkatle onu azat etti.

Ancak Tanrı’nın yabancıların elinden kurtardığını, kendi halkı haince, rezil ederek gözlerini oymak suretiyle öldürdü. Krallığın üstüne durmaksızın kan döktüler. Bundan sonra prenslerin ve askerlerin gücü sona erdi. Ve o krallık bir daha zafer görmedi. Prensler kıskançlık ve hainlik içindeydiler ve divanın adaletini sona erdirdiler. Ülkeyi kurtarmak yerine sadece soydular. Bundan dolayı Tanrı öfke içinde intikamcı bir duygu ile pek çok milleti üzerlerine gönderdi. Lusnalerner’den¹⁵ [Aydağları] ve o büyük gölün¹⁶ kenarlarından, Hindistan’ın¹⁷ kuzeyinden yabancı diller konuşan zalim halkları taşkın seller gibi ülkemizin üstüne getirdi. Okyanus denizinin¹⁸ kenarında, büyük şehrin karşısında karargâhlarını kurdular. Hıristiyanlık dinini ve düzenini ortadan kaldırmak için bizim bütün ülkemize kan ve ceset doldurdular.

Böylece, Pers Kralı Alparslan¹⁹ gerçekleştirdiği galibiyetleri ve üç savaşın başarısı (ilk kez Manazkert’in zapt edilemez²⁰ olduğu doğru olsa da, pek çok taşra bölgesini kılıç ve esaretle aldı. Dahası Ani’yi kılıçla yüzüp ve ateşe vererek çöle çevirdi) nedeniyle korkusuzca ve cesaretle dışarı çıkıp Rum Kralının karşısına dikildi. Ancak o aklından yemin etmişti ki, eğer onu yakalarsa sevgi ve şerefle kendi krallığına doğru özgür bırakacaktı. Ve bu yeminini Pers ve Rum krallıklarının arasında barış olması için tasdik etti.²¹ Savaştan galip çıkınca, ne istediye olmuş, titrediği ve korktuğu kişi, bir hizmetçi gibi zincirlerle önünde bağlanmıştı. Tanrı ile arasında olan yemini

¹³ Malazgirt.

¹⁴ Aristakes savaşta yer değiştirenlerin isimlerini anmıyor. Ancak bunların Uzlar ve Peçenekler olduğunu diğer bir Ermeni kronik yazarı olan Matteos Urhayetsi’den öğrenmek mümkündür. Urhayetsi onların isimlerini açık bir biçimde *Uz [Ուզ] ve *Padzunak [Պաձնակ] olarak anmıştır. Bkz. Matteos Urhayetsi, *Jamanakagrutivn*, Tparan Mayr Atorots Srboy Eçmiatzni, Vağarşapat 1898, s. 201-202.

¹⁵ Habeşistan ülkesinin güneyi. Bkz. Aristakes, *Patmutyun*, s. 147, n. 216.

¹⁶ Akdeniz kastedilmektedir. Bkz. Aristakes, *Patmutyun*, s. 147, n. 216.

¹⁷ Ermenice metnin notlarında buranın Habeşistan olduğu belirtilmiştir. Bkz. Aristakes, *Patmutyun*, s. 147, n. 217.

¹⁸ Hazar Denizi.

¹⁹ Selçuklu Sultanı Alparslan (1064-1072).

²⁰ Burada Aristakes’in Malazgirt’in üç defa kuşatılması ifadesinden, Tuğrul Bey’in 1054 yılındaki başarısız kuşatmasını garip bir biçimde Alparslan’a mal ettiği anlaşılıyor. Yazar metinde, hiçbir şekilde Tuğrul Bey’in adını anmıyor. Ondan genelde Tacik Sultanı [տաճիկացի Սուլթան] olarak söz ediyor. Metnin devamından anlaşılacağına göre Aristakes, Selçukluların Malazgirt Savaşı’ndaki başarısını onların daha önce elde ettiği Ani zaferine bağlıyor. Ancak onun Alparslan’ın adını açık bir şekilde *Pers Kralı Alparslan* [Քրոնիկոսի Սլրապալան] olarak anması, Tuğrul Bey’le Alparslan’ı birbirinden ayırt ettiğinin kanıtıdır. Fakat Tuğrul Bey tarafından gerçekleştirilen başarısız kuşatmanın (1054) Alparslan’a atfedilmesi anlaşılabilir değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aristakes, *Patmutyun*, s. 147, n. 218.

²¹ Alparslan ile Diogenes arasındaki anlaşmaya İslam kaynakları da değinir. Malazgirt Savaşı’na dair İslam kaynakları için bkz. Faruk Sümer, Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK Yayınları, Ankara 1971.

ARİSTAKES LASTİVERTSİ'NİN “TARİH” ADLI ESERİNDE MALAZGİRT SAVAŞI'NA DAİR KAYITLAR

hatırladı. Ve onu kaldırarak sağına oturtup, sadık bir dostu gibi onurlandırmak suretiyle anlaşma yaptı. Buna göre “Bundan sonra senin ve benim aramda düşmanlığa gerek yoktur, barış içinde sen krallığını sürdürürsün, biz de Pers hükümdarlığını [sürdürürüz], ancak savaşta kazanılanlar bana kalır ve bir daha sizin ülkenize sefer düzenlemeyiz”. Ve büyük bir şerefle onu serbest kıldı. Daha sonra [Diogenes'in], beylerinin hainlikleriyle yakalanıp gözlerinin kör edildiğini, krallığına ulaşmadan işkencelerle öldüğünü görünce, dalgalanıp öfke doldu. Canının öfkesini almak istedi. Ancak ölüm ona da ulaştı. O da bu dünyanın topraktan doğanlarının ardından, kralların ve fakirlerin beraber yaşadığı yere gitti.

DEĞERLENDİRME

Aristakes'in Malazgirt Savaşı hakkında kaleme aldığı bölüm tarihî bilgiler sunmakla birlikte daha ziyade uzun bir vaaz niteliği taşımaktadır. Nitekim zaferin yalnızca Tanrı aracılığıyla kazanılabileceği ve kendi güçlerine kibirli bir şekilde güvenenlerin sonunda başarısızlığa uğrayacağı düşüncesi teolojik ve ahlaki bir tavrın yansımasıdır. Aristakes Selçukluların Doğu Anadolu'ya nüfuz etmesinde önemli bir mevki tutan Malazgirt Savaşı'nı çok fazla irdemeyip olayların gelişimini sadece ilahi takdire bağlayarak bu öznel yaklaşımını sürdürmüştür. Elbette mağlubiyetin neticeleri onu bir suskunluğun içine sokmuş da olabilir. Nitekim Aristakes birçok önemli ayrıntıyı bilerek dile getirmedikini ve bunun yerine bu savaşla ilgili özet mahiyeti taşıyan bir anlatı sunacağını belirtmiştir.

Aristakes belki taraf olduğundan belki de Diogenes'in kibirli tavrına tepkisinden dolayı anlatısına, savaşın tasvirinden önce imparatora duyduğu hisleri yansıtmayı tercih etmiştir. Aristakes Alparslan'ı kurnaz ve korkak biri olarak tanımlarken Diogenes'i kibirli, aceleci ve günahkâr görmektedir. Diogenes'in büyük bir imparatorluğa sahip olması ve sayısız asker toplaması, Aristakes'in onu Tanrı aracılığıyla hükmetmeyi istemeyen sadece kendi gücüne güvenen kibirli bir hükümdar olarak resmetmesine sebep olmuştur.

Malum olduğu üzere Bizans ordusunda yer alan, Aristakes'in tanrıtanımaz olarak nitelediği bir grubun Selçuklu ordusu saflarına geçmesi savaşın seyrini değiştirmiştir. Aristakes, yaşananlardan habersiz olan Diogenes'in ilkin bu olaydan Ermenileri sorumlu tuttuğunu belirtse de sonrasında bu askerlerin azmini görünce tavrını değiştirdiğini ifade etmektedir. Aristakes mağlubiyetten kendi halkının sorumlu tutulmaması için böyle bir anlatı içerisine girmiş olabilir. Ancak daha da önemli olan husus Ermenileri Bizanslılarla aynı hizada konumlandırmasıdır. Burada Aristakes'in yüceltilmiş Romalı kimliği yerine ayrıcalıklı ve sadık Ermeni kimliğini öne çıkarma çabası içinde olduğu sezilmektedir. Buna mukabil Bizanslıların hem kaçarak savaşın gidişatını bozması hem de beklenmedik bir şekilde Diogenes'i öldürmesi Aristakes'in gözünde affedilmez bir günahı. Zira Aristakes'e göre Tanrı'nın merhameti ile Alparslan'ın Diogenes'i serbest bırakması imparatorun Tanrı tarafından affedildiğinin işaretiydi. Diogenes'in öldürülüşü Bizanslıların Tanrı'nın iradesine karşı gelerek günahkârlıklarını pekiştirdiği bir olaya dönüşmüştür. Aristakes bu olaydan sonra ilahi adaletin bozulduğuna, prenslerin ülkeyi talan ettiğine bunun üzerine de Tanrı'nın Bizans İmparatorluğu'nun üzerinden elini çekerek kendilerini de terk ettiğine inanmaktadır. Aristakes tüm yaşananlara rağmen ahlaki bir tavır sergileyerek Alparslan'ın gösterdiği duruşu görmezden gelmemiş ve bu konuda taraf tutmaksızın onun hakkını vermiştir.

Malazgirt Savaşı sonunda Bizans'ın bölgeden uzaklaştırılmış olmasını ilahi bir yazgı olarak değerlendiren Aristakes, zamana ve mekâna tanıklık ederken anlatısına daha ziyade kendi görüşlerini ekleyerek farklı bir anlatının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Aristakes savaşın gidişatı detaylandırmadığı gibi Selçukluların etnolojik yapısına da değinmemiştir. Savaşın kaybedilmiş olması karşısında hesaplaşacağı bir suçlu arayışı içerisindedir. Bu bazen Diogenes'in şahsiyeti bazen Bizans prensleri bazen de Bizans askerleri olabilmektedir. Bu süreç metinde âdeta bir günah çıkarma seansı gibi kaleme alınmıştır. Eserinin tamamına bu açıdan bakıldığında Ermeni halkının sesi olma gayretini gösteren yalnız başına bir müverrih olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

ARİSTAKES LASTİVERTSİ, *Patmutyun*, Ed. V. A. Gevorgyan, Sovetakan Groğ Hratarakçutyun, Yerevan 1971.

ARİSTAKES LASTİVERTTSİOY, *Patmutivn*, Ed. K. N. Yuzbaşyan, Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun, Yerevan 1963.

BEİHAMMER, Alexander Daniel, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia ca. 1040-1130*, Routledge Taylor&Francis Group, London&New York 2017.

GREENWOOD, Tim, “Aristakēs Lastivertc'i and Armenian Urban consciousness”, *Byzantium in the Eleventh Century: Being in Between, Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies*, Eds. Marc D. Lauxtermann, Mark Whittow, V. 19, Routledge Taylor&Francis Group, London&New York 2017, ss.196-219.

GROUSSET, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2006.

LASTİVERTLİ Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, İngilizceden Çeviren ve Notlandıran İlhan Aslan, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2019.

LASTİVERTLİ Aristakes, *Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, Çeviren ve Notlandıran Engin Öztürk, Urzeni Yayıncılık, İstanbul 2020.

MATHEOU, Nicholas S. M., *Situating the History Attributed to Aristakēs Lastiverc'i, 1000- 1072 The Empire of New Rome & Caucasia in the Eleventh Century*, University of Oxford Pembroke College (Unpublished Phd Thesis), Oxford 2018.

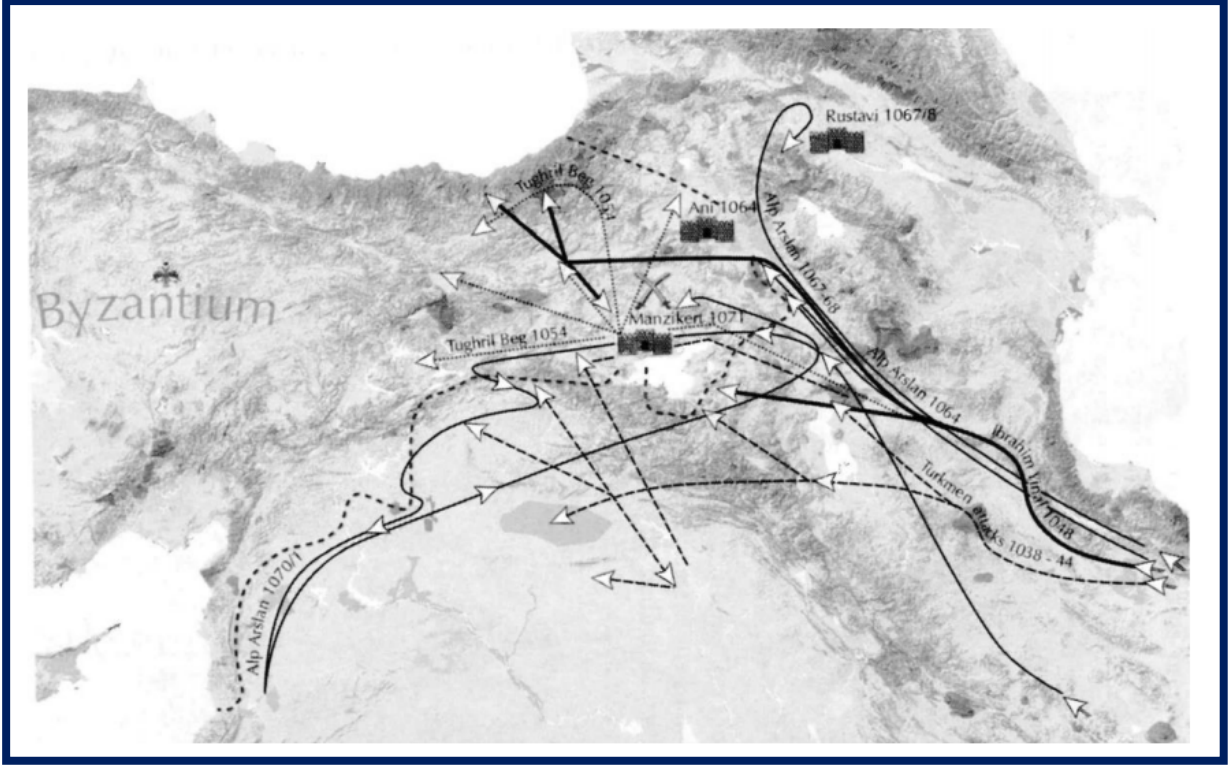
MATTEOS URHAYETSİ, *Jamanakagrutivn*, Tparan Mayr Atorots Srboy Eçmiazni, Vağarşapat 1898.

MİNORSKY, Viladimir, *Kafkas Tarihi Çalışmaları*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2023.

SÜMER, Faruk, SEVİM, Ali, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK Yayınları, Ankara 1971.

ARİSTAKES LASTİVERTSİ'NİN “TARİH” ADLI ESERİNDE MALAZGİRT SAVAŞI'NA DAİR KAYITLAR

EKLER

Harita 1: Tuğrul Bey ve Alparslan döneminde Türkmen akınları ve Selçuklu seferleri.²²

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

²² Alexander Daniel Beihammer, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia ca. 1040-1130*, Taylor&Francis Group, London&New York, 2017, p. xii.

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss.75-94.

Geliş Tarihi–Received Date: 17.02.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.09.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ORTA ÇAĞ'DA HÂREZM TİCARETİ*

 10.53718/gttad.1252572

 EREN İZBUL**

ÖZ

Hârezm hakkında ilk tarihsel kayıtlara Yunan tarihçi Herodotos'un Historia'sında rastlamaktayız. Herodotos'un "Khorasmia" adını verdiği bölge, II. Kyros zamanında Pers İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Kyros'tan sonra İmparator Dairus devrinde ise, ülke toprakları satraplık denilen parçalara ayrılmıştır. Behistun yazıtından öğrendiğimiz kadarıyla Pers İmparatorluğu'ndaki satraplıklardan birisi de Hârezm idi. Herodotos'un kayıtlarından bağımsız olarak söyleyebiliriz ki, kuvvetle muhtemel antik devirlerden itibaren Hârezm bölgesinde otonom bir siyâsî yapı kurulmuş ve Hârezmşâhlık dediğimiz müessese ortaya çıkmış, bölge çeşitli sülâleler tarafından yönetilmiştir. Tespit edebildiğimiz ilk Hârezmşâh sülâlesi Afrigoğulları'dır. 995 senesine kadar bölgede hâkimiyet tesis eden Afrigoğulları, 995 yılında yerini Me'mûnoğulları'na bırakmış ve Hârezmşâhlık müessesesi el değiştirmiştir. 995-1017 yılları arasında Hârezm'i yönettiğini gördüğümüz Me'mûnoğulları sülâlesi ise 1017 senesinde Gazneli Sultân Mahmûd tarafından ortadan kaldırılmış ve Sultân Mahmûd'un hâcibi Altüntaş, Hârezmşâh ilân edilerek bölgede Gazneli hâkimiyeti sağlanmıştır.

Bölgenin coğrafi konumundan kaynaklanan bir ayrıcalığı bulunmaktaydı ki o da doğu ile batıyı birleştiren bir kavşak noktası oluşudur. Bu doğrultuda, Çin, Hindistan ve özellikle Mâverâünnehr gibi doğu memleketleri, Avrupa ile ticârî bağlantısını Hârezm üzerinden gerçekleştirmektedir. Hârezm, sadece doğu-batı eksenindeki ülkeleri birleştirmekle kalmayıp, aynı zamanda, kuzey-güney ekseninde, İslâm ülkeleri ile kuzey halkları arasındaki ticârî bağlantıyı da sağlamaktaydı.

Bölgedeki ticârî emtiyaya bakacak olursak Hârezm, pamuklu ve yünlü tekstil malzemelerinin üretimi ve ihracatında Yakın Doğu'nun önde gelen merkezlerinden biri durumunda idi. Ayrıca, her ne kadar çeşitli ipek üretim atölyelerinin varlığını bilsek de ipekli ürünler, yünlü ve pamuklu ürünlere nazaran daha az üretilmekteydi. Tekstil alanında Hârezm'in öne çıktığı diğer sektör ise çeşitli hayvan derilerinin ticaretiydi. Nitekim Hârezm'de tilki, sincap, kakım vs. gibi hayvanların bolca görüldüğü karşımıza çıkmaktadır.

Besin sektörü de bölgenin ticârî potansiyelinde önemli yere sahiptir. Hârezm'e has karpuzlar, tüm Yakın Doğu'da beğeniyle tüketilmekte ve İbn Battûta'nın kayıtlarından anladığımız kadarıyla bu karpuzlar Çin ve Hindistan'a kadar gönderilmekteydi. Bölgenin ön plana çıktığı diğer sektör ise balıkçılık idi. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Hâlicân, Hârezm'in en fazla balık avlanan ve satılan bölgesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Orta Çağ Hârezm ekonomisinde ayrıca parantez açılması gereken başka bir husus ise köle ticâreti idi. Nitekim Bağdâd ve Basra gibi doğunun en önemli köle merkezleri arasında Hârezm de zikredilmektedir. Ayrıca, Guy L. Strange'un X. yüzyılda Hârezm'deki ana ekonomik endüstrinin köle ticareti olduğunu düşünmesi, bölgenin bu sektördeki önemini ortaya koymaktadır.

İslâm kaynaklarından anlaşıldığı üzere Hârezm'de değerli maden kıtlığı mevcuttu. Bu doğrultuda Hârezm halkının ihtiyaç duyduğu altın, gümüş ve bakır, komşu ülkelerden, özellikle Mâverâünnehr'den temin edilmekteydi. Çalışmamızın son bölümünü teşkil eden Otrâr Hadisesi'nin nedenleri de Hârezm'deki maden kıtlığı ile birlikte düşünüldüğünde daha rahat anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hârezm, Ekonomi, Ticaret, Otrâr Olayı.

* Bu makale, Dr. Öğretim Üyesi Hüseyin KAYHAN danışmanlığında hazırladığım "Moğol İstilâsı Öncesinde Hârezm Bölgesinin Ticari Gelişimi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Bilim Uzmanı, Çanakkale/TÜRKİYE, E-Posta: izbuleren17@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0006-1837.

KHWAREZM TRADE IN THE MEDIEVAL

ABSTRACT

We find the first historical records about Khwarezm in the *Historia* of the Greek historian Herodotus. The region that Herodotus called "Chorasnia", II. In the time of Kyros, it was connected to the Persian Empire. After Kyros, during the reign of Emperor Darius, the land of the country was divided into parts called satrapy. As we learn from the Behistun inscription, one of the satrapies in the Persian Empire was Khwarezm. Independently of Herodotus' information, we can say that an autonomous political structure was established in the Khwarezm region, probably from ancient times, and the institution we call Khwarezmshah emerged, and the region was governed by various dynasties. The first Khwarazmshah dynasty we could identify is Afrigids. Afrigids, who established dominance in the region until 995, left their place to Memunids in 995 and the institution of Hârezmshah changed hands. The Memunids dynasty, which we saw ruled Khwarezm between 995 and 1017, was abolished in 1017 by the Sultan Mahmud of Ghazna, and Ghaznavid dominance was achieved in the region by declaring Sultan Mahmud's vassal Altuntas Khwarezmshah.

The region had a privilege arising from its geographical location, which is that it was a junction point connecting east and west. In this direction, eastern countries such as China, India and especially Transoxiana were making their commercial connections with Europe through Khwarezm. Khwarezm not only united the countries on the east-west axis, but also provided the commercial connection between the Islamic countries and the northern peoples on the north-south axis.

If we look at the commercial commodities in the region, Khwarezm was one of the leading centers of the Near East in the production and export of cotton and woolen textile materials. Also, although we know of the existence of various silk production workshops, silk products were produced less frequently than woolen and cotton products. Another sector in which Khwarezm stood out in the field of textile was the trade of various animal skins. As a matter of fact, fox, squirrel, etc. in Khwarezm.

The food sector also has an important place in the commercial potential of the region. Watermelons unique to Khwarezm were consumed with admiration all over the Near East, and as we understand from Ibn Battuta's records, these watermelons were sent to China and India. Another sector in which the region stood out was fishing. As far as we understand from the sources, Halican appears as the region where most fish are caught and sold in Khwarezm.

In the medieval Khwarezm economy, another issue that needed to be bracketed was the slave trade. As a matter of fact, Khwarezm is also mentioned among the most important slave centers of the east, such as Baghdad and Basra. In addition, Guy L. Strange's thinking that the main economic industry in Khwarezm in the X century was the slave trade, reveals the importance of the region in this sector.

As understood from Islamic sources, there is a shortage of precious metals in Khwarezm. Accordingly, the gold, silver and copper needed by the people of Khwarezm were procured from neighboring countries, especially Transoxiana. The causes of the Otrar Incident, which constitutes the last part of our study, will be understood more easily when considered together with the shortage of minerals in Khwarezm.

Keywords: Khwarezm, Economy, Trade, Otrar Incident.

GİRİŞ

Hârezm bölgesinin ticari yapısından bahsetmeden önce coğrafyası ve tarihsel gelişimi hakkında bilgi aktarmak temel çerçeve oluşması açısından yararlı olacaktır. Bu doğrultuda öncelikle bölgenin sınırları üzerinde durmak istiyoruz. Konu hakkında pek çok araştırmacı farklı sınır tanımları ortaya koymuştur. Bunlardan ilki İbrahim Kafesoğlu'dur. Kafesoğlu'na göre bölge, Kırgız Bozkırları ve Kızılıkum Çölü'nün doğusunda, Üstyurt ile Kara Kum Çölü'nün batısında bulunan bir bölgedir.¹ Öte yandan Zeki Velidî Togan Hârezm'i, Ceyhun Nehri'nin iki tarafında kurulmuş yerleşimlerden oluşan bir coğrafya olarak göstermektedir.² Genel bir ifade ile Hârezm, güneyinde İran (Horasan), doğusunda Türkistân, kuzeybatısında ise Hazar Denizi ve Türk ülkeleri bulunmaktadır.³

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 30,31.

² Zeki Velidî Togan, "Hârezm", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, V/1, 240-257, s. 240; Hârezm'in sınırları hakkında çeşitli görüşler için Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. 33; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 174; Abdülkerim Özyayın, "Hârezm", *TDV İA*, C. 16, s. 217; Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 107; Mehmet Ali Çakmak, "Hârezmşâhlar", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 251; Zekeriyâ Kitapçı, *Azerbaycan-Hârezm ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmîyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005, s. 133.

³ Bahsedilen Türk ülkeleri Oğuzlar ve Bulgarlardır. Aşağıda ayrıntısı ile değinildiği üzere Hârezm, kuzeydeki Oğuzlar ve Bulgarlar ile sık sık ticari ilişkiler kurmuştur.

Kafesoğlu ve Togan'ın sınır tanımlarından sonra, Hârezm bölgesinin sınırları hakkında kaynaklardaki bilgilerin nasıl olduğunu incelemek yararlı olacaktır. Bu doğrultuda üzerinde duracağımız ilk kaynak bölge hakkında en eski kayıtlara ulaştığımız Herodotos'un *Historia*'sıdır. Herodotos, Hârezm'den bahsederken Asya'da bir ovanın varlığından, bu ovanın etrafının dağlarla çevrili olduğundan ve "Akes" adında beş kola ayrılan bir ırmaktan söz etmektedir.⁴ Herodotos'un "Akes" dediği ırmak, kuvvetle muhtemel "Oxus" olarak da adlandırılan, Arapların "Amû Derya" ismini verdiği Ceyhun Nehri'dir.

Bölge sınırları hakkında İslâm kaynaklarında önemli kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* adlı eserinde Ceyhûn Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğünü aktarmaktadır.⁵ Yine Mes'ûdî tarafından kaleme alınan *Murûc Ez-Zehab* adlı eserde de "Belh Nehri" denilen nehrin Hârezm'in içinden geçtiği yazmaktadır.⁶

İbn Havkâl'e göre ise Hârezm ayrı bir iklim, yani ayrı bir bölgedir. Havkâl, eserinde Hârezm'in sınırları üzerinde dururken, etrafının çöllerle çevrili olduğunu, kuzeyi ile batısının Oğuz ülkesine kadar uzandığını, güneyi ile doğusunda ise Horasan ve Mâverâünnehr bulunduğunu aktarmaktadır.⁷ Daha geç bir dönemde eserini kaleme alan Ebû'l-Fidâ'nın tanımı da İbn Havkâl ile neredeyse tamamen uyşmaktadır.⁸

İbn Havkâl ile hemen hemen aynı dönemlerde yaşamış ve eserini tamamlamış olan Mukaddesî ise Hârezm'i Ceyhûn'un iki yakasında kurulmuş bir bölge olarak göstermektedir.⁹

İstahrî'ye göre Hârezm, kuzeyden Oğuz ülkeleri, doğu, batı ve güneyden ise Horasan ve Mâverâünnehr ile sarılmış bir bölgedir.¹⁰ Yâ'kûbî ise söz konusu bölgenin, "Belh Denizi" dediği Ceyhûn Nehri'nin "Deylem Denizi"ne aktığı yerde bulunduğunu aktarmaktadır.¹¹ Diğer kaynağımız İbn Rüsteh ise Hârezm bölgesini Ceyhûn Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü yer olarak göstermekte ve bu noktada Yâ'kûbî ile benzerlik göstermektedir. Rüsteh aynı zamanda bu nehrin sağ ve sol olmak üzere çeşitli kollara ayrılarak belli zamanlarda taşkınlar meydana getirdiğini kaydetmiştir.¹² Anonim *Hudûdü'l-Âlem*'deki şu ifade ise bölgenin sınırları hakkında oldukça önem taşımaktadır: "Mâverâünnehr'in batısı Hârezm'in sınırındır."¹³ el-Bağdâdî'nin eserindeki kayıtlara göre Ceyhûn Nehri, Hârezm üzerinden Aral Gölü'ne dökülür. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere el-Bağdâdî'ye göre de Hârezm, Ceyhûn Nehri'nin Aral Gölü'ne dökülen ucundadır.¹⁴ Şihabeddîn el-Ömerî'nin eseri de Hârezm'in sınırları hakkında önemli bilgiler ihtiva etmekle birlikte ona göre etrafı çöllerle çevrili olan bölgenin kuzeybatısında Oğuz ülkesi, doğusunda ise Horasan bulunmaktaydı.¹⁵

Hârezm bölgesinin sınırları hakkında Hıristiyan kaynakları da bazı bilgiler içermektedir. Örneğin Ermeni müellif Korykoslu Hayton, Hârezm'in batı yakasını Hazar Denizi'ne kadar uzatmaktadır.¹⁶

Hârezm'in sınırları hakkında İslâm ve Batı kaynaklardaki bilgileri aktardıktan sonra, bölgenin sınırları hakkında bir tanımlama yapacak olursak şunları söyleyebiliriz: Hârezm, Ceyhûn Nehri'nin Aral Gölü'ne aktığı yönde, nehrin iki tarafında kurulmuş, doğusunda Mâverâünnehr, güneyinde Horasan, batısında Hazar Denizi ve kuzeyinde Aral Gölü olan, yerleşimlerinin bütünü nü ifade eden bölgedir.

Bu coğrafyanın bazı spesifik özellikleri mevcuttur. Bunlardan ilki Ceyhûn Nehri'nin doğal koruma görevi görmesidir. Bu nehir, hem düşmanların karşı tarafa geçmesini zorlaştırıyor hem de nehir üzerindeki su setlerinin açılması yöntemiyle bölge su altında bırakılarak olası bir kuşatma engelleniyordu.¹⁷

Bölgenin spesifik özelliklerinden biri de Ceyhûn Nehri'nin taşkınları sayesinde verimli topraklara sahip olmasıdır. Ayrıca, hâkim unsurların açtıkları su yolu ve kanallar sayesinde taşımacılık da hayli yaygınlaşmış bir

⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s. 179.

⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Dünya Coğrafyası ve Tarihi*, çev. M. Eser, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, s. 87.

⁶ Mes'ûdî, *Murûc Ez-Zehab, Altın Bozkırlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 79.

⁷ İbn Havkâl, *Suret el-Arz, 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 410.

⁸ Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân, Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 367.

⁹ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm, İslâm Coğrafyası*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 290-291.

¹⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik, Ülkelerin Yolları, Değerlendirme-Metin*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s. 254-255.

¹¹ Yâ'kuûbî, *Kitâbü'l-Buldân, Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 75; müellif, Deylem Denizi ifadesi ile Aral Gölü ya da Hazar Denizi'ni kastetmektedir.

¹² İbn Rüsteh, *el-Alâku'n-Nefise, Dünya Coğrafyası*, çev. A.F. Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 110-111.

¹³ Hudûdü'l-Âlem, *Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, çev. A. Duman-M. Ağarı, Ayışığı Kitaplığı, İstanbul 2018, s. 78.

¹⁴ Safiyuddîn Abdü'l-Mü'mîn b. Abdü'l-Hakk el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-İttıla Alâ Esmâil-Emkine Ve'l-Bikâ*, C. I, çev. H. İ. Gök, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014, s. 409.

¹⁵ Şihabeddîn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerin ve Duyduklarım*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 129-130.

¹⁶ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 36-37.

¹⁷ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar*, s. 32.

faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁸ Buradan da anlaşılıyor ki Hârezmliler, günlük yaşamlarını Ceyhûn Nehri'ne entegre ederek bu nehrin imkanlarından sonuna kadar faydalanmışlardır.¹⁹

1. Bölgenin Siyâsî Tarihine Kısa Bir Bakış

Hârezm'in siyâsî tarihinin antik çağlara kadar gittiğini söyleyebilmekle birlikte, bölge hakkındaki ilk tarihsel kayıtlara Herodotos'un *Historia*'sında rastlamaktayız. Bu doğrultuda, Herodotos'taki kayıtlar sayesinde bölgenin geçmişini Pers hâkimiyeti devrine kadar götürebilmekteyiz. Şöyle ki, Herodotos'a göre Akas (Ceyhûn) Nehri etrafında bulunan bu ova, II. Kyros'un düzenlediği Doğu Seferi (M.Ö. 546-539) sırasında Pers İmparatorluğu'na bağlanmıştır.²⁰ Kyros, Hârezm'i ele geçirdikten sonra bölgedeki su kanallarını da kontrolü altına almış ve yerli halkın su kullanımını vergiye tabi tutmuştur.²¹ Darius devrinde ise imparatorluk genelinde mühim bir gelişme meydana gelmiş, ülke toprakları çeşitli parçalara ayrılarak satraplık dediğimiz sistem ortaya çıkmıştır. Behistun Yazıtı'ndan anladığımız kadarıyla Hârezm, imparatorluk içerisinde ayrı bir satraplığı temsil etmekteydi.²²

Hellenistik kaynaklarda da Hârezm hakkında çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin, İskender'in Anabasisi olarak adlandırılan ve Büyük İskender'in fetih zinciri hakkında bilgiler içeren Arrian, ünlü doğu seferi sırasında, İskender Belh'te iken yanına "Khorasmialıların Kralı Farasmanes"in geldiğini ve İskender'e bağlılık bildirdiğini kaydetmiştir.²³

Hârezm bölgesini hâkimiyeti altına alan ilk sülâle tespit edebildiğimiz kadarıyla "Afrigoğulları" sülâlesidir. Nitekim İslâm öncesi dönemlerde başlayan bu hâkimiyet, Sâmânîler devrine kadar sürecek, 995 senesinde bu aile yerini "Me'mûnoğulları"na bırakacaktır. Aslında Afrigoğulları hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Biz, bu aile ile ilgili bilgilerin çoğunu el-Bîrûnî'nin *Asâr el-Bâkiyye* adlı eserinden öğrenmekteyiz. Bîrûnî'den başka hiçbir kaynakta geçmeyen ve bu yüzden sadece isimlerini aktarmakla yetineceğimiz Afrigoğulları'nın şeceresi şöyledir: *Afrig oğlu Bagra oğlu Şahassak oğlu Askacamuk oğlu Askacavar oğlu Sibri oğlu Savuş oğlu Hâmgrî oğlu Buzkâr oğlu Arsamuh.*²⁴ Bîrûnî'nin eserinde, Afrigoğulları hakkında verilen kayıtlar arasında bu sülâlelinin Oğuzlar ile iyi geçinemediği ve aralıklarla iki taraf arasında savaşların yaşandığı bilgisi de dikkat çekicidir.²⁵

Afrigoğulları hâkimiyetindeki Hârezm'in Araplar ile tanışması VII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Nitekim bölgeye ilk kez 651-652'de Al-Ahnef İbn Kays komutasında giren Araplar, ilk seferlerinde başarı sağlayamamıştır.²⁶ 681 senesinde Selm b. Ziyâd önderliğinde düzenlenen ikinci Hârezm seferinde ise iki taraf arasında savaş gerçekleşmemiş, Hârezmlilerin 400,000 dirhemlik teklifi Selm b. Ziyâd tarafından kabul edilmiştir.²⁷ Bölgeye düzenlenen en önemli Arap seferi 712'de Kuteybe b. Muslîm'in komutasındaki seferdir. Kuteybe'nin bu harekâtıyla birlikte Hârezm'deki Arap hâkimiyeti kesin bir şekilde sağlanmıştır.²⁸ Hârezm-Arap ilişkilerinde bahsetmemiz gereken diğer bir gelişme ise 751 senesinde Hârezmşâhlık yaptığını gördüğümüz "Şavuşfer" in Arap hâkimiyetinden kurtulmak için Çin'den yardım talep etmesidir.²⁹ Bu durum bizlere Hârezmlilerin bağımsızlıklarına düşkün bir halk olduğunu göstermektedir.

Afrigoğulları ailesinin son dönemleri, Abbâsîlerden koparak İnan ve Türkistân'ın bazı bölgelerinde hâkimiyet sağlayan Sâmânîler devrine denk gelmektedir. Nitekim Hârezm, ilk Sâmânî hükümdarı İsmail b. Ahmed

¹⁸ Hârezm'deki kanallar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 301.

¹⁹ Barthold, *Türkistan Medeniyeti'nde Sulama Kültürü*, çev. S. Erşahin-T.Abylov, Akçağ Yayınları, Ankara 2020, s. 84,85.

²⁰ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 179; Şemseddin Günaltay, *İnan Tarihi I, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, s. 141; İsmail Ayarığ, *M.Ö. 9.-M.Ö. 4. Yüzyıllar Arası Persler (Siyasi Tarih)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2019, s. 49; Ersen Taşkın, *Eski Anadolu Tarihinde Persler*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1992, s. 50.

²¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 179; Togan, "Hârizm", s. 241.

²² Günaltay, *İnan Tarihi*, s. 170-171; Khozhaniyazov, *The Military Architecture of Ancient Chorasnia (6th Century B.C. – 4th Century A.D.)*, Editions de Boccard, Paris, 2005, s. 13, 37; Muzaffer Turan, *Anadolu'daki Pers Satraplık Organizasyonu*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2012, s. 90; Pers Satraplık sistemi için ayrıca Bkz. Muzaffer Turan, "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, 2015, ss. 61,86.

²³ Arrian, *İskender'in Seferi*, çev. Meriç Mete, İdea Yayınevi, İstanbul 2005, s. 123.

²⁴ Ebû Reyhân el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiyye (Maziden Kalanlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 77.

²⁵ El-Bîrûnî, *el-Âsâr el-Bâkiyye*, s. 229.

²⁶ Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe Bin Muslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zaptı (Hicri 93-94/Milâdi 712)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 5, Ankara 1948, s. 392.

²⁷ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Fütühü'l-Büldân, Ülkelerin Fethi*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 474; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 12.

²⁸ Belâzûrî, *Fütühü'l-Büldân*, s. 483; Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiyye*, s. 77; Kurat, "Hvârizm ve Semerkand'in Zaptı", s. 396-400; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 17; Christopher I Beckwit, *İpekyolu İmparatorlukları, Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011, s. 114.

²⁹ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. M. Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013 s. 198; Çin kaynaklarında Şavuşfer'in "Şa-Şo-Fen" şeklinde geçtiğini de belirtmek gerekmektedir Bkz. Aynı eser, s. 198; Söz konusu yardım hakkında ayrıca Bkz. H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005 s. 114.

zamanında devlete bağlanmıştır.³⁰ Ancak bölge her ne kadar Sâmânî Devleti'ne bağlı gözükse de Hârezmşâhlik müessesesinin özerk bir şekilde devam ettiğini görmekteyiz ki Afrigoğulları da 995 yılına kadar bölgede otonom olarak hâkimiyetlerini sürdürmüştür.

995 senesine gelindiğinde ise Me'mûnoğulları'ndan Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Muhammed'in, Afrigli Hârezmşâh Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed'e karşı savaş açarak Afrigoğulları sülalesine son verdiğini görmekteyiz.³¹ Bu tarihten itibaren Hârezm, Me'mûnoğulları sülalesi tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Başka bir ifade ile Hârezmşâhlik müessesesi el değiştirmiştir.

Me'mûnoğulları devrinde bölgede göze çarpan siyâsî gelişmeler, dağılan Sâmânî Devleti'ni tekrar toplama çabaları ve Karahanlılar ile Gazneliler arasında bölgede hâkim olma mücadelesidir. Bu noktada, bahsedilmesi gereken ilk husus, Karahanlı İlig Nasr'ın, Sâmânî Devleti'ne son vermesinden sonra esir aldığı Sâmânî prensi İsmâil Muntâsîr'in devleti tekrar kurma çabasıdır. Muntâsîr, bu girişimleri sırasında ilk olarak Me'mûnoğulları hâkimiyetindeki Hârezm'e gitmiş ve orada bir süre kalmış ancak Muntâsîr'in Hârezm'deki çabaları başarıya ulaşmamıştır.³²

1015-1017 arasında Hârezmşâhlik yaptığını gördüğümüz Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Me'mûn zamanında, dönemin süper gücü Gazneli Devleti ile ilişkilerin gerildiğini görmekteyiz. Nitekim Gazneli Mahmud, Hârezmşâh'ın kendisine itaate çekingen davranması üzerine ultiatom vermiş ve bölgeye 100,000 bin süvari ile 500 fil göndermiştir. Bu gelişme üzerine Hârezmşâh'ın Gazneli Mahmûd'a itaatini bildirmesi gecikmemiştir.³³ Fakat, Hârezmşâh'ın Gaznelilere bağlılığını bildirmesi, bölgedeki bazı ileri gelenlerin hoşuna gitmemiş ve 1017 senesinde Hâcib Bozorg-i Alp Tegin önderliğinde gerçekleştirilen bir saray darbesi ile Hârezmşâh Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Me'mûn tahttan indirilerek katledilmiş ve yerine kardeşi Ebû'l-Hârîs Muhammed b. Ali b. Me'mûn Hârezmşâh ilân edilmiştir.³⁴ Meydana gelen olaylar, Gazneli Sultân Mahmûd'a bölgeyi ele geçirme konusunda önemli bir bahane olmuş, bu doğrultuda Sultân Mahmûd, 3 Temmuz 1017 senesinde, Gürgeç önlerinde Hârezmliler ile gerçekleştirdiği savaşı kazanarak bölgeyi kendisine bağlamıştır.³⁵ Bölgedeki hâkimiyet anlayışının farkında olan Sultân Mahmûd, Hârezm'deki idârî sistemi değiştirmeden, hâcibi Altûntâş'ı Hârezmşâhlik adına bindirmiştir ve bölgeye yönetici olarak atamıştır. Bu gelişmeler ile birlikte, Hârezm'de Gaznelilere bağlı Altûntâşoğulları dönemi başlamıştır.³⁶ Söz konusu dönem, Selçukluların Hârezm'i ele geçirdiği 1041 senesine kadar devam edecektir.

2. Hârezm Ticaretinin Uluslararası Boyutu

Bölgede süregelen ticari faaliyetlerden bahsetmeden önce, Hârezm'in dönemin Yakın Doğu ticaretindeki önemi ve konumu üzerinde durmak faydalı olacaktır. Hârezm, tarih boyunca Yakın Doğu'nun en önemli ticaret merkezlerinden birisi olmuştur. Nitekim S.G. Agacanova ve S. Frederick Starr'a göre bölge, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan kavşak noktası idi.³⁷

Bununla birlikte, Hârezm'in ticarî açıdan önemini gösteren diğer husus ise tarihî İpek Yolu'nun Hârezm'den geçmesidir. Öyle ki, Kuzey İpek Yolu denilen güzergâh, Aral Gölü sahilinden başlayarak Hârezm'e ulaşmakta ve buradan Ural Nehri'nin denize döküldüğü ağız bölgesine kadar gitmekteydi.³⁸ İpek Yolu'nun başka bir güzergâhı ise direkt olarak Hârezm'den başlayarak Hazar Denizi sahillerini takip etmekte, daha sonra ise gemiler vasıtasıyla Kura Nehri'ne kadar ilerlemekte idi.³⁹

³⁰ Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni, Sâmânîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013 s. 100.

³¹ Togan, "Hârizm", s. 243; Usta, *Sâmânîler*, 261; Özyayın, "Hârizm", s. 218.

³² Kazvinî, *Târih-i Güzide I*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2018 s. 311-312; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, Kuruluş Devri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000 s. 47-48; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011 s. 224-225; Usta, *Sâmânîler*, s. 300-303; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002 s. 12; İzzetullah Zeki, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005), Tâhîrîler, Saffârîler, Sâmânîler*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020 s. 67,69; Tülay Yürekli, *Samaniler*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002 s. 125,127.

³³ Ebû'l-Fazl Muhammed Hüseyin-i Beyhâkî, *Tarih-i Beyhâkî*, çev. Hicabî Kırılgaç, haz. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2019 s. 642.

³⁴ Beyhâkî, *Tarih-i Beyhâkî*, s. 643.

³⁵ Beyhâkî, *Tarih-i Beyhâkî*, s. 645; Filiz Akçay, *Ebû Said Abdulhay Dalhak b. Muhammed Gerdizi'nin "Zeynü'l-Ahbâr Adlı Eserinin Tâhîrîler, Saffârîler ve Gazneliler İle İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2015 s. 115; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ, (Gazneliler), Milûk-i Gazneviyye*, çev. Erkan Göksoy, Kronik Kitap, İstanbul s. 96.

³⁶ Beyhâkî, *Tarih-i Beyhâkî*, s. 646; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih Tercümesi*, C. IX, çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 209.

³⁷ Sergey Grigorevic Agacanova, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet N. Annaberdiyev, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006, s. 276; S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma, Arap Fetihlerinden Timurâ Orta Aysa'nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 346.

³⁸ Cengiz Yıldızdağ, *VII.-X. Yüzyıllarda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s. 13; Çulpan Zaripova Çetin, "Klasik Rus Kaynaklarında Büyük İpek Yolu", *Yükselen İpek Yolu*, Ed. Fahri Atasoy, C. 3, İpek Yolu'nda Kültür ve Sanat, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 231, 229-240

³⁹ Yıldızdağ, *VII.-X. Yüzyıllarda İpek Yolu Ticaretinin...*, s. 13.

ORTA ÇAĞ'DA HÂREZM TİCARETİ

Hârezm, sadece doğu-batı eksenini ile Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan bir ticaret merkezi değildi. Bölge aynı zamanda kuzey-güney ekseninde Fin, Ogur ve Slav toplulukları ile İslâm memleketleri arasındaki ticaretin de işlek noktası idi. Sözü ettiğimiz kuzey halklarından gelen mallar, Hârezm üzerinden İran (Horasan) ve Irak (Bağdad) bölgelerine aktarılmaktaydı.⁴⁰

Bölgenin Türk ülkeleri ile ticaret ağına bakacak olursak ilk bahsetmemiz gereken konu Hârezm-Hazar ticaret olacaktır. İtil-Hârezm ticaret yolu, Hazar Kağanlığı ile Peçenekler arasında çeşitli çatışmalara neden olacak derecede önem taşımaktaydı. Nitekim Peçenekler, Hazar Kağanlığı'nın ana ticaret yolu olan İtil-Hârezm ticaret yolunu tehdit etmekteydi.⁴¹ Hazar Kağanlığı ise Oğuzları kullanarak söz konusu bölgedeki Peçenek tehdidini ortadan kaldırmıştır.⁴²

Hârezmli tüccarlar, kuzeydeki Bulgarlar ile de sık ticari ilişkiler kurmuştur. Mes'ûdî, Bulgarlardan bahsederken, Bulgar kervanlarının Hârezm'e sık sık uğradığını aktarmaktadır.⁴³ Bunların dışında, Hârezm-Bulgar ticaretini destekleyen diğer unsur ise arkeolojik verilerdir. Özellikle İtil kıyılarında elde edilen Hârezm sikkeleri, iki bölge arasındaki ticaretin sıklığını ortaya koyan önemli bir kanıt olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴ Hârezm-Bulgar ticareti özelinde değinilmesi gereken belki de en önemli konu Bulgarların İslâm dinini kabul etmesinde Hârezmli tüccarların etkisidir. Nitekim, İtil Bulgarları, bu dini Hârezm'den gelen Müslüman tüccarlar vasıtasıyla tanımış ve kabul etmişlerdir.⁴⁵ Zaten Bulgar yurdundaki "Urgenci", "Urmas" ve "Busurman" gibi bazı Hârezmce isimler bu tezi destekler niteliktedir.⁴⁶

Hârezm bölgesinin ticarî ilişkiler kurduğu diğer Türk halkı ise Oğuzlar idi.⁴⁷ İstahrî, Oğuzların sık sık ticaret için Hârezm'in başkenti Gürgeç'e gittiklerinden bahsetmektedir.⁴⁸ Ayrıca Hârezm-Oğuz ticaretinde üzerinde durmamız gereken diğer husus ise Oğuzların Hârezmliler tarafından İslâmlaştırıldığıdır. Bu konuda bize önemli bilgiler veren Avfî, Oğuzlardan bazılarının Hârezm'e gelerek burada İslâm'ı kabul ettiğini yazmaktadır.⁴⁹

Bölgenin ticarî boyutu İslâm kaynaklarına da yansımış durumdadır. Örneğin İstahrî'ye göre Hârezm tüccarları, etrafı en fazla yolculuk yapan tüccarlardır.⁵⁰ İbn Havkâl'in eserinde, İstahrî'nin verdiği kayıtları destekleyen bazı bilgiler mevcuttur. O, Horasan'ın en büyük yerlerinde Hârezmlilerin var olduğunu söyler ve böylece kafamızda Horasan'daki Hârezm ticaret kolonilerini canlandırır.⁵¹ Mukaddesî'de Hârezm ve Rey arasındaki ticarî faaliyetlerin geçtiğini bildiren kayıtlar, Hârezm ile İran arasındaki ticarî potansiyeli ortaya koyar niteliktedir.⁵² Ayrıca, Merv-Nişâbürgürgeç arasında da işlek bir ticaret güzergâhı mevcut idi.⁵³ Anonim Hudûdü'l-Âlem ile Mes'ûdî ise, bölge ticaretinin Mâverâünnehr'e de uzandığını göstermektedir. Söz konusu ticaret ağında öne çıkan Hârezm şehirleri ise bölgenin en büyük iki kenti olan Kâs⁵⁴ ve Gürgeç⁵⁵ idi.

⁴⁰ Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E.Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 126; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Karadeniz Çevresindeki Şehirlerde Ticaretin Gelişimi", *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*, haz. Mehmet Okur-Ülkü Köksal-Volkan Aksoy, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları*, Trabzon 2020, s. 63-80,70.

⁴¹ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1973, s. 37; aynı yazar, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 45; Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 289; Mualla Uydu Yücel, "Peçenekler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, *Kitabevi Yayınları*, İstanbul 2018, s. 449-527,454.

⁴² Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 37; Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 83; Özcan, *Hazar Kağanlığı*, s. 292-293; Osman Karatay, *Hazarlar, Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Yayınları, Ankara 2016, s. 230-233.

⁴³ Mes'ûdî, *Murûc Ez-Zehab*, s. 142.

⁴⁴ R.N. Frye, "Additional Notes On The Early Coinage of Transoxiana" *Muesum Notes (American Numismatic Societ)*, C. II, 1950, s 105-114, s. 107.

⁴⁵ V.V. Barthold, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 29; Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 145; Meltem Akıncı, "Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslâmlaşmaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 21, sa. 39, s. 1121-1153, s. 1140-1141; Engin Eroğlu, "6-10. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kürk Ticareti", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 15, s. 419-428, s. 424; Bulgarların İslâm'ı kabulü, pek çok sosyal değişimi de beraberinde getirmiştir ki bunlardan birisi de yazı sistemlerinin değişmesidir. İslâmlaşma ile birlikte bölgede yavaş yavaş Arap harfleri kullanılmaya başlanmıştır. Bu değişim de kuvvetle muhtemel Hârezmli tüccarlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Konu hakkında ayrıca Bkz. İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslâmiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 113; Hârezmlilerin daha geç dönemlerde dahi İslâmı yayma özelliklerini devam ettirdikleri karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Altın Orda Devleti'nin İslâm'ı kabul sürecinde de Hârezmlilerin rolü oldukça büyüktür. Ayrıca Bkz. Abdullah Gündoğdu, "Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları", *Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti, II. Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2008, s. 233-248, 235.

⁴⁶ Kitapçı, *Azerbaycan-Harezem ve Türk Oğuz Boyları*, s. 188.

⁴⁷ Sümer, *Oğuzlar*, s. 43.

⁴⁸ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 255.

⁴⁹ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 179-180.

⁵⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 258.

⁵¹ İbn Havkâl, *Suret el-Arz*, s. 414; Sinan Şahin, *Maverâünnehr'in Sosyal ve İdari Yapısı (VIII. ve XII. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 61-62.

⁵² Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsım*, s. 325.

⁵³ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 171; Coşkun Erdoğan, "Harezem İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 62, js. 307-322, 313.

⁵⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

⁵⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s. 185.

Hârezm'in, Çin ve Hindistan gibi uzak memleketlerle de ticari ilişkiler kurduğunu görmekteyiz. Nitekim bu ticarete Gürgeç önemli bir yer tutmaktaydı. Çünkü gerek Çin, gerekse Hindistan'dan gelen ticaret kafileleri, Doğu Avrupa'ya Gürgeç üzerinden açılmaktaydı.⁵⁶ Hârezm, Çinli ve Hint tüccarların sadece Doğu Avrupa'ya ulaşmaları konusunda kavşak görevi görmüyordu. Bölge, aynı zamanda söz konusu tüccarların İskandinavya'ya ulaşmaları için de bir geçiş noktası konumundaydı.⁵⁷

Hârezm, Büyük Selçuklu sultanlarının da önem verdiği bir bölgeydi. Nitekim Sultan Alp Arslan, İtil-Hârezm ticaret yolunun güvenliğini sağlayabilmek için bir sefer düzenlemiş ve bu harekâta başarı sağlayarak, ülkenin en önemli ticaret yolunun güvenliğini kontrol altına almıştır.⁵⁸

Bu noktada, Hârezm'in İtalyan tüccarlar ile olan ticari ilişkilerinden de bahsetmek yararlı olacaktır. Nitekim özellikle Venedik ve Cenovalı tüccarlar, Türkistan ve Çin ülkesine gidebilmek için Gürgeç'e uğramakta ve bu şehirde bir süre konaklamaktaydılar.⁵⁹

3. Ticari Faaliyetler ve Emtia

3.1. İhracat

Hârezm'in çevre bölgelere ihraç ettiği ürünlerin başında tekstil malzemeleri gelmektedir. Bölgenin tekstil ihracatında öne çıkan emtia genellikle pamuklu ve yünlü ürünlerdir. Öyle ki, İbn Havkâl, İstahrî, İdrîsî ve Hudûdü'l-Âlem gibi pek çok kaynak, Hârezm'de üretilip dışarıya gönderilen pamuk ve yünden üretilmiş giysilerden bahsetmektedir.⁶⁰ İhraç edilen diğer tekstil kalemi ise ipekli ürünlerdir. Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre Gürgeç'te çeşitli ipek kumaş atölyeleri mevcuttu.⁶¹ Ancak, Hârezm'de üretilip dışarıya gönderilen ipekli kumaşların, pamuk ve yünlüler kadar fazla olmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Hârezm ticaretinde öne çıkan diğer sektör ise hayvan derisi ticaretidir.⁶² Postları üretilip ihraç edilen hayvanlardan bazıları şunlardır: Kuzu,⁶³ sıçan,⁶⁴ tilki,⁶⁵ kakım,⁶⁶ vaşak,⁶⁷ sincap,⁶⁸ ve geyik.⁶⁹

Gıda sektöründe de bölgenin dış ülkelere sattığı pek çok emtia bulunmaktaydı. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Ceyhûn Nehri'nin oluşturduğu taşkınlar sayesinde oldukça verimli araziye sahip Hârezm şehirlerinde enflasyon olgusu bulunmamaktaydı. Mukaddesî'deki "Allah onlara düşük fiyat ve ucuzluk ihsan etmiş" ifadesi, bölgede alım gücünün yüksek olduğunu kanıtlar niteliktedir.⁷⁰ Çevre ülkelere gönderilen besinlerin başında hiç şüphesiz Hârezm'e has karpuzlar gelmektedir. XIV. yüzyılda bölgede bulunmuş olan İbn Battûta, doğu ve batıda Hârezm'deki karpuzların benzerinin bulunmadığını ve bu karpuzların Çin ile Hindistan'a kadar ihraç edildiğini kaydetmiştir.⁷¹ el-Gırnâfî ise, Cürcân, Kirman, Tâberistân, Nişâbü, Tûs, Basra ve Bağdat gibi meyveleri ile ünlü bölgelerin yanına, karpuzlarından bahsederek Hârezm'i de eklemektedir.⁷² Abbâsî halifeleri de Hârezm karpuzlarının kalitesinin farkındaydı ve düzenli olarak bölgeden özel kurşun kaplar içerisinde karpuz getirtmekteydi.⁷³

⁵⁶ Kitapçı, *Azerbaycan, Harezim ve Türk Oğuz Boyları*, s. 157.

⁵⁷ Meryem Gürbüz, "The Effects of Infields On The Economy of Khwarazmian Dynasty (1097-1231)", Boğazdere, *Economic Issues II, ECOEI*, Ed. Işıl Akgül-Selçuk Koç-Elşen, Baku 2020, 27,45, s. 38; Aynı yazar, *Hârizmşâhlar, Devlet Teşkilâtı-Ekonomi-Kültür*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014, s. 233.

⁵⁸ Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", Ed. Kenan Seyyithanoğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 119; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 25; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002, s. 305.

⁵⁹ M.S. Kdymiyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma V XIII-XIV Vedakh*, Izdatelstvo Karakalpakstan, Nukus-Karakalpakstan 1989, s. 110.

⁶⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 258; İbn Havkâl, *Süret el-Arz*, s. 413; Hudûdü'l-Âlem, s. 78; Krş. S.P. Tosltov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, Izdatelstvo Akademi Nauk, Moskova 1948, s. 241.

⁶¹ Ziya Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Eniştekinler Devleti*, çev. Tural Rızayev, Derin Yayınları, İstanbul 2003, s. 114; Öte yandan, bölgede "bişikş" denilen brokar cinsi bir ipek kumaşın da üretildiği bilinmektedir. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 334-335.

⁶² Kdymiyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 110.

⁶³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 79.

⁶⁴ Yâ'kübî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 76.

⁶⁵ Yâ'kübî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 76; M. Mahfuz Söylemez, "Câhız'ın et Tebessür Bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, s. 305-331, 322.

⁶⁶ Yâ'kübî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 76.

⁶⁷ Yâ'kübî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 76.

⁶⁸ Söylemez, "Câhız'ın et-Tebessür Bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", s. 322.

⁶⁹ Edward Hetzel Shafer, *Semerkan'd'ın Altın Şeftalileri, Göktürkler ve Uyurlar Devrinde Uluslararası Ticaret*, çev. Serkan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 178.

⁷⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 291.

⁷¹ Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *Rihletü İbn Battûta Tuhtetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s. 348.

⁷² Ebü Hâmid Muhammed el-Gırnâfî, *Tuhtetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-Âcâb, Gırnâfî Seyahatnâmesi*, çev. F. Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 105.

⁷³ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 257.

ORTA ÇAĞ'DA HÂREZM TİCARETİ

Bölgede üzüm yetiştiriciliği de ön plandaydı. Nitekim Mukaddesî'nin verdiği bilgiler ışığında Hârezm'in küçük ölçekli şehri Dergân'da 2 fersah uzunluğunda 500 civarında üzüm bağı bulunmaktaydı.⁷⁴ Mukaddesî'deki bu kayıtlar, Hârezm bölgesindeki üzüm potansiyelini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Üzüm yetiştiriciliği ile birlikte bahsedilmesi gereken diğer husus ise bölgede şarap üretimi ve ihracının ne durumda olduğudur. Kât şehrinde yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen şarap presleri bölgede şarap üretimi varlığını kanıtlar niteliktedir.⁷⁵ Ayrıca, Ermeni müellif Korykoslu Hayton da Hârezm'de şarap üretildiğini açıkça belirtmektedir.⁷⁶ Şu hâlde, aklımıza üretimi yapılan şarabın dışarıya ihraç edilip edilmediği sorusu gelebilir. Bu konu hakkında incelediğimiz kaynaklarda şarap ihracatı ile ilgili bir kayda rastlamadığımızı belirtmemiz yerinde olacaktır. Ancak, üzüm preslerinin varlığı ve üzüm bağlarının fazlalığı, bize bölgede üzüm ihracatının var olabileceğini düşündürmektedir.

Hârezm, tarımsal faaliyet bakımından da oldukça ileri seviyede idi. Kerderânâs, Bezminiyye ve Berâtekîn (Kara-Tekîn) gibi küçük Hârezm şehirleri, tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁷ Yetiştirilen ve dışarıya satılan tarım ürünlerine baktığımızda ise genel olarak tahıl ürünlerinin tercih edildiğini görürüz.⁷⁸

Balıkçılık da bölgenin önde gelen sektörleri arasındaydı. Arkeolojik veriler ışığında Hârezm'deki balıkçılık faaliyetlerinin antik çağlarda dahi var olduğunu söyleyebiliriz.⁷⁹ Söz konusu faaliyetlerin Orta Çağ'da da kesintiye uğramadan devam ettiğini görmekteyiz. Nitekim incelediğimiz kaynaklar, Hârezm'de balıkçılığın Aral Gölü kıyılarında, özellikle Hâlicân şehrinde yoğunlaştığını belirtmektedir.⁸⁰ Öte yandan İbn Havkâl, savaş olmadığı zamanlarda, ülkenin kuzey komşuları olan Oğuzların, Hâlicân'a gelerek balık alışverişi yaptığından bahsetmektedir.⁸¹ Avlanıp dışarıya gönderilen balık türlerine bakacak olursak, bunlardan en revaçta olanları Turna, Yaygın ve bazı su kuşlarıdır.⁸²

Antik çağlardan itibaren bölgede koyun eti ticaretinin yapıldığını da bilmekteyiz.⁸³ Orta Çağ'a gelindiğinde ise, bölgenin kuzeydoğusunda yaşayan Kıpçak Türklerinin Hârezm pazarlarına bol miktarda koyun eti getirdiğini görüyoruz.⁸⁴ Gelen bu etler şüphesiz bölge içinde dağılmakla birlikte, kuvvetle muhtemel çevre ülkelere de gönderilmekteydi.

Hârezm, süt ve süt ürünlerinin bol olduğu bir bölgeydi. Anonim Hudûdü'l-Âlem, özellikle eski başkent Kât'ta peynir üretiminin varlığından,⁸⁵ Mukaddesî ise bu peynirlerin dışarıya ihraç edildiğinden bahsetmektedir.⁸⁶ Ayrıca, kaynaklarımızda öğrendiğimiz kadarıyla, sınırlı da olsa Hârezm'den çevreye kıymız gönderildiğini bilmekteyiz.⁸⁷

Hârezm, orman bakımından zengin bir bölge idi. İbn Fadlân, "Yalnız, Allah onlara odun konusunda cömert davranmış" diyerek bölgenin ağaç potansiyelini gözler önüne sermektedir.⁸⁸ Öte yandan, Ebû Dülef'in de Hârezm'deki orman bolluğundan bahsetmesi, üzerinde durduğumuz meseleyi destekler niteliktedir.⁸⁹ Bu doğrultuda, bölgede ormanlık alanların bolluğunun, odun ve kereste üretimi sonucunu doğurması, tahmin edilebilecek bir durumdur. İbn Fadlân'ın eserinde, Hârezm odunlarının fiyatları hakkında önemli bir kayıt bulunmaktadır. Fadlân'a göre, bir araba odun ve kerestenin fiyatı ortalama 2 dirhem etmekteydi.⁹⁰ İbn Battûtâ ise, Hârezm'de kaldığı süre boyunca kendisine yükler dolusu odun hediye edildiğinden bahsetmektedir.⁹¹ Bunlar haricinde, Mukaddesî'den anladığımız kadarıyla Hârezm'de üretilip dışarıya gönderilen çeşitli oyma kayıklar da

⁷⁴ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 269; Barthold, *Orta Asya*, s. 380.

⁷⁵ Kdymiyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 103.

⁷⁶ Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, s. 36.

⁷⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

⁷⁸ Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, s. 36, S.G. Agacanova, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef- A.N. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 149.

⁷⁹ Tostov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, s. 69.

⁸⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 257; İbn Rüsteh, *el-Âlâku'n-Nefise*, s. 111; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 105, 113.

⁸¹ İbn Havkâl, *Sûret el-Arz*, s. 412-413.

⁸² Tolstov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, s. 67-68.

⁸³ Tolstov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, s. 76-77.

⁸⁴ Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Kolonizatör Boyu Kıpçaklar*, çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 260.

⁸⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

⁸⁶ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 334-335.

⁸⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 334-335.

⁸⁸ İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnâmesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 7.

⁸⁹ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*, 10. *Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk*, çev. S. Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 112; Tolstov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, s. 65-66.

⁹⁰ İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnâmesi*, s. 7.

⁹¹ İbn Battûtâ, *Rihletü İbn Battûtâ*, s. 347.

bulunmaktaydı.⁹² Bu konuda söyleyebileceğimiz son husus ise bölgede az da olsa mobilya üretiminin varlığıdır. Öyle ki, söz konusu mobilyalar halenc ağacından üretilip çevre bölgelere gönderilmekteydi.⁹³

Orta Çağ'da Hârezm, silah tedariki konusunda önde gelen bölgeler arasında idi. Bu durumun bazı nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Mısır, İran ve diğer Yakın Doğu bölgelerindeki orman kıtlığıdır. Nitekim bu durum demir eritme konusunda büyük sorunlara yol açmakta ve silah üretimi sekteye uğramakta idi.⁹⁴ Yukarıda üzerinde durulduğu üzere Hârezm, Yakın Doğu'da ormanları ile öne çıkan bölgeler arasındaydı. Bu nedenle bölgenin silah ticaretinde ileri olması doğal karşılanmalıdır. Hârezm'in Yakın Doğu silah ticaretinde ön plana çıkmasındaki diğer neden ise papalık tarafından Müslümanlara uygulanan ambargodur. Papalık, Lâtin devletlerin Müslümanlar'a silah satışı yasaklasa da özellikle Venedikli tüccarlar bu ticareti kaçak yollarla devam ettirmekteydi. Ancak söz konusu ticaretin kaçak yollarla ilerlemesi, haliyle silah fiyatlarının artmasına neden olmaktadır.⁹⁵ Hal böyle olunca, Hârezm'in silah üretimi ve ihracatı, İslâm dünyası için önem kazanmıştır. Bölgede üretilen savaş aletlerine bakacak olursak en fazla üretilen aletlerden birinin kılıç olduğunu görürüz.⁹⁶ Bazı araştırmalar, Hârezm kılıçlarının Hindistan'a kadar ihraç edildiğini ortaya koymaktadır.⁹⁷ Öte yandan, kılıç haricinde, *ancak güçlü insanların çekebilecekleri* yaylar imâl edilip dışarıya gönderilmekteydi.⁹⁸ Ayrıca, Hemedân, Hulvân, Şâş ve İsfâhân gibi bölgelerle birlikte, en güzel silahlar Hârezm'in başkenti Gurgench'te üretilmekteydi.⁹⁹

Ayrıntılı bilgiye sahip olmamakla birlikte, Berâtekî'nin şehrinde taş üretiminin varlığı kaynaklarımıza yansımış durumdadır. Mukaddesî'ye göre bölgede birden fazla taş ocağı bulunmaktaydı.¹⁰⁰ Ancak Berâtekî'nin¹⁰¹ şehrindeki taş üretiminin hangi boyutta ihracat hacmi yarattığı konusunda bilgi sahibi değiliz. Bu konuda kaynaklarımızın sessiz kaldığını söylememiz gerekmektedir.

Hârezm'de üretilen diğer ihracat kalemi ise gümüş ve altın kap kaçaklardır. Özellikle Ural ve kuzeyinde kalan bölgelere ait tüccarlar, Soğd ve Hârezm'e gelip çeşitli kap kaçaklar satın almaktaydı.¹⁰² Elde edilen arkeolojik veriler ışığında Hârezm'de antik dönemlerden itibaren seramik üretiminin geliştiğini de söylenebilmektedir. Öyle ki, Tolstov'un kayıtlarına göre, bölgedeki kazılarda pek çok seramik kâse, testi ve kap kaçağa rastlanmıştır.¹⁰³ Hârezm'deki seramik üretimi, Orta Çağ'da da devam etmiştir. Hatta arkeolojik veriler, bölgenin Altın-Orda hâkimiyeti devrinde dahi seramik üretiminde ön planda olduğunu göstermektedir.¹⁰⁴

3.2. İthalat

Hârezm'in dışarıdan aldığı malların başında değerli madenler gelmektedir. İbn Havkâl'a göre bölgede altın, gümüş gibi değerli madenler bulunmamaktaydı.¹⁰⁵ İdrisi'den öğrendiğimize göre ise Hârezm, bakır madeni bakımından da kısır bir bölgeydi.¹⁰⁶ Bölgede eksikliği hissedilen diğer maden ise kömür idi. İbn Battûtâ'nın "bu diyarda kimse kömürün ne olduğunu bilmiyor" şeklindeki sözleri, bölgedeki kömür eksikliğini ortaya koyan önemli bir kayıttır.¹⁰⁷

Hârezm'deki maden sıkıntısı, bölgede para kullanımlarına da yansımıştır. Nitekim X. yüzyıla ait paralar, "kalp" denilen kurşun ile sarı bakır (tunç) karışımından elde edilmekteydi.¹⁰⁸ Ayrıca arkeolojik veriler, bakır paralarda ağırlık bakımından bir standart olmadığını göstermektedir.¹⁰⁹ Hârezmşâh Muhammed b. Tekîş'in sikkelerinin de gümüş kaplamalı bakır olması, bölgedeki maden ihtiyacının XIII. yüzyılda dahi devam ettiğini göstermektedir.¹¹⁰ Bölgenin tarihi boyunca, ihtiyacı olan madenleri nerelerden temin ettiği meselesine gelecek

⁹² Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 335.

⁹³ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2015, s. 157; Halenc denilen bu ağaç türü, bazı kaynaklarda kayın, bazı kaynaklarda ise akağaç olarak gösterilmektedir. Bkz: Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 157.

⁹⁴ Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXXII, 2017, s. 659-674, 665.

⁹⁵ Özdal, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticareti...", s. 668.

⁹⁶ İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 53.

⁹⁷ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, s. 346.

⁹⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 335; Barthold, *Türkistan*, s. 255; Bölgede antik dönemden itibaren yay üretiminin varlığı hakkında ayrıca Bkz. Tolstov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, s. 242.

⁹⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 262; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014, s. 362.

¹⁰⁰ Mukaddesî *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 294; Guy L. Strange, *Doğu Hilafeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. A. Eskiuyurt-C. Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 549.

¹⁰¹ Ceyhûn Nehri'nin Aral Gölü'ne töküldüğü havzada bulunan küçük bir yerleşim yeri.

¹⁰² Gözde Sazak, "Peterburg Ermitoloji Devlet Müzesi'ndeki Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İtil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelenmesi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 16, S. 2, 177-198, s. 181.

¹⁰³ Tolstov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, s. 56-58.

¹⁰⁴ Kdrymiyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 62.

¹⁰⁵ İbn Havkâl, *Süret el-Arz*, s. 414; Kdrymiyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 93-94.

¹⁰⁶ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 123.

¹⁰⁷ İbn Battûtâ, *Rihletü İbn Battûtâ*, s. 347.

¹⁰⁸ İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnâmesi*, s. 6.

¹⁰⁹ B.I. Vainberg, "Chorasman Coinage", *Encyclopedia of Iranica*, Online Edition, 2005, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/chorasman-coinage>.

¹¹⁰ Bünyatov, *Hârezmşâhlığı*, s. 131.

ORTA ÇAĞ'DA HÂREZM TİCARETİ

olursak, bu konuda ilk akla gelen yer Mâverâünnehr bölgesidir. Nitekim bölgenin başta Fergana olmak üzere Mâverâünnehr şehirlerine yakınlığı, bize maden ihtiyacının buradan karşılandığı fikrini vermektedir. Çünkü söz konusu bölge değerli maden bakımından oldukça zengin idi.¹¹¹

Yukarıda Hârezm balıkçılığının Hâlicân¹¹² şehri üzerinden ilerlediğinden bahsetmiştik. Ancak, bir tek şehir, tüm bölgenin balık ihtiyacını karşılayamamaktaydı. Bu nedenle Hârezmli tüccarlar, dışarıdan balık ve balık ürünleri ithal etmekteydi. Mukaddesî'den öğrendiğimiz kadarıyla, bölgenin balık ihtiyacı kuzeydeki Bulgar Türklerinden karşılanmakta ve genellikle balık kemikleri ve balık dişleri gibi malzemeler ithal edilmekteydi.¹¹³

İbn Fadlân, eserinde Oğuzlardan bahsederken, Oğuz ülkesine koyun satın almak için gelen Hârezmli tüccarlardan bahsetmektedir.¹¹⁴ İdrisî'ye göre de Hârezm bölgesine Oğuz ve Hazar ülkelerinden hayvan sürüleri gelmekteydi.¹¹⁵ Hârezm şehirlerinin bazılarında dışarıdan ithal şekilde gelen koyunların satıldığı özel çarşı-pazarlar bulunmaktaydı. Örneğin başkent Gürgeç'te, sadece koyun satılan bir meydanın varlığı, bu durumu destekler niteliktedir.¹¹⁶

Hârezm'in arazisi her ne kadar tarıma elverişli olsa da bölge tüccarları dışarıdan tarımsal ürünler de satın almaktaydı. İbn Battûtâ'nın kayıtlarına göre yaz aylarında Tirmizî'ye giden ve oradan arpa ve buğday getiren Hârezmli tüccarlar bulunmaktaydı.¹¹⁷ Hârezmli tüccarların tahıl satın aldığı diğer şehir ise Belh idi.¹¹⁸ İthal edilen diğer besinler ise az olmakla birlikte, kaymak, bal ve fıstık gibi ürünlerdir. Söz konusu besinler, daha çok kuzeydeki Bulgar Türklerinden temin edilmekteydi.¹¹⁹

Hârezmli tüccarların ihraç ettiğini de görmekteyiz. İbn Battûtâ, Hârezmi anlatırken, buradaki porselenlerin çokluğundan ve söz konusu porselenlerin birçoğunun Irak yapımı olduğundan bahsetmektedir.¹²⁰

4. Köle Ticareti

Hârezm'in en önemli geçim kaynaklarından birisi hiç şüphesiz köle ticareti idi. Hatta Guy L. Strange'a göre köle ticareti, X. yüzyılda bölgenin başlıca gelir kaynağıydı.¹²¹ Bazı araştırmalar gösteriyor ki, bölgedeki köle ticareti, antik dönemlerde dahi gelişmiş durumda idi.¹²² İbn Havkâl ve İstahrî, bölgeye Hazar ve Slav kölelerin geldiğini belirtmiştir.¹²³ Ancak bölgede en revaçta olan kölelerin Slav köleler olduğu belirtmek gerekir.

Hârezm, Orta Çağ'da Yakın Doğu köle ihtiyacının karşılandığı önemli merkezlerden biri durumundaydı. Rey, Nişâbü, Belh, Merv, Semerkand ve Buhara gibi metropollerle birlikte, Hârezm de büyük köle merkezleri arasında sayılmaktadır. Belirttiğimiz bölgelere köle taşınan iki büyük yol bulunmaktaydı. Bu iki yoldan ilki Hârezm'den, diğeri ise Kâbil'den başlamaktaydı, Hârezm'den geçen yolda genellikle Slav köleler taşınırken, Kâbil yolunda ise Hint köleler çoğunlukta idi.¹²⁴ Ayrıca Schafer, saydığımız bu iki temel yol haricinde, Hârezm ile Çin arasında da bir köle yolu olma ihtimali üzerinde durmaktadır.¹²⁵ Hârezm'deki köle potansiyelinin hanlıklar devrinde dahi devam ettiğini gösteren bazı çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalara göre hanlıklar döneminde bölgenin köle ticareti açısından en gelişmiş şehri Hîve idi ve burada pek çok İranlı ve Rus köle bulunmaktaydı.¹²⁶

Bazı araştırmalar, Orta Çağ Türk-İslâm dünyasındaki köle fiyatları hakkında genel anlamda bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Örneğin Adam Mez'in belirttiği üzere, IX-X. yüzyıllarda İslâm dünyasındaki kölelerin fiyatları ortalama 200 dirhem ilâ 150 dinar aralığında seyretmekte idi.¹²⁷ Abdülhalik Bakır ve David Ayalon'un çalışmaları da Orta Çağ İslâm dünyasındaki köle fiyatları hakkında çeşitli bilgiler sunmaktadır. Elde edilen bilgiler ışığında Orta Çağ Türk-İslâm dünyasındaki köle fiyatlarının şiir, edebiyat, müzik, dış görünüş vs. gibi özelliklere

¹¹¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 72; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 276; Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten*, C. LXI, 1997, 519-595, s. 528; Gülnisa Aynakulova, "Fergana'da Moğol İstilasası Öncesi Zanaat ve Ticaret", *Gazi Türkiyat Dergisi*, 2014, ss. 157-168, s. 160.

¹¹² Bölgenin en kuzeyinde, Oğuz halklarıyla komşu olan küçük bir yerleşim yeri.

¹¹³ Mukaddesî, *Ahsenü'l-Takâsim*, s. 334.

¹¹⁴ İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnâmesi*, s. 13.

¹¹⁵ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 105.

¹¹⁶ Mukaddesî, *Ahsenü'l-Takâsim*, s. 295.

¹¹⁷ İbn Battûtâ, *Rihletü İbn Battûtâ*, s. 345.

¹¹⁸ Yunus Arifoğlu, "Horasan Şehirlerindeki Alışveriş Mekânları ve Bu Mekânlarda Satılan Ürünler (8-10. Yüzyıllar)", *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C 3, S. 2, 176-202, s. 188.

¹¹⁹ Mukaddesî, *Ahsenü'l-Takâsim*, s. 334.

¹²⁰ İbn Battûtâ, *Rihletü İbn Battûtâ*, s. 346.

¹²¹ Guy L. Strange, *Doğu Hilâfetlerinin Memleketleri*, s. 554.

¹²² Gairatdin Khozhaniyazov, *The Military Architecture of Ancient Khorasmia (6th Century B.C. – 4th Century A.D.)*, Edittion de Boccard, Paris 2005, s. 38.

¹²³ İbn Havkâl, *Süret el-Arz*, s. 414; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 258; M.I. Artomonov, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, haz. L.N. Gumilev, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2019, s. 517.

¹²⁴ Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 505; Haşim Şahin-Yunus Arifoğlu, "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 8, S. 3, 2013, 361-387, s. 373.

¹²⁵ Schafer, *Semerkand'ın Altın Şeftalileri*, s. 85.

¹²⁶ Mesut Karakulak, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 97.

¹²⁷ A. Mez, "Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, çev. Cemal Köprülü, C. XI, S. 63, Ankara 1938, s. 217.

göre değişiklik gösterdiğini söyleyebilmekteyiz. Herhangi bir yeteneğe sahip olmayan köleler ortalama 100 dirheme satılmakta iken,¹²⁸ yetenek sahibi kölelerin fiyatları 300 dirheme kadar çıkmaktaydı.¹²⁹ Hârezm köle ticaretindeki fiyatların da yukarıdaki fiyat aralıkları göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi doğru bir yaklaşımdır olacaktır.

Son olarak, Hârezm köle ticareti hakkında üzerinde durmamız gereken diğer husus ise bölgenin köle pazarları açısından gelişmiş bir seviyede olduğudur. İslâm dünyasındaki köle pazarları arasında Bağdâd ve Basra gibi mühim merkezlerin yanında Hârezm'deki pazarların da zikredilmesi, bölgenin Yakın Doğu'daki köle ticaretindeki önemini gösteren bir durumdur.¹³⁰

5. Hârezmşâhlâr (Enûş-Tekînler) Devleti'nde Ticaret

Bu bölümde, ticarî açıdan oldukça işlek bölgelere sahip Hârezmşâhlâr Devleti'nin kendi topraklarında gerçekleşen ticarî faaliyetlere ne yönde müdahale ettiğini araştıracağız. Öncelikle şunu söyleyelim ki Hârezmşâhlâr Devleti'ndeki ekonomik işlerin tümü Büyük Selçuklulardaki gibi¹³¹ Divân-ı İstifâ-yı Memâlîk ve Divân-ı İshrâf-ı Memâlîk olmak üzere iki büro tarafından idare edilmekteydi.¹³² Tüm ekonomik meseleler, adını zikrettiğimiz bu iki divânda karara bağlandığına göre, ülke içerisindeki ticari konular da kuvvetle muhtemel bu divânlardan idare ediliyordu.

Devletin ticarete ne denli etki ettiği meselesine gelecek olursak, bu konuda çeşitli bilgiler mevcuttur. İlk olarak üzerinde durmamız gereken husus, ticaret yollarının güvenliğidir. Cüveynî'den öğrendiğimiz kadarıyla, ülkenin önemli ticaret yollarında bizzat devlet tarafından görevlendirilen ve "muhafazân-ı turûk" adı verilen yol güvenliğinden sorumlu kişiler bulunmaktaydı.¹³³ Ayrıca, Hârezmşâhlâr Devleti'ne ait bazı iktâ' fermanlarında, iktâ' sahiplerinin görevleri arasında yol güvenliği hususuna özellikle değinilmiş ve iktâ' sahiplerinin bu konuda ihmalde bulunmamları gerektiği defalarca tembih edilmiştir.¹³⁴

Ticarî hayata müdahale, sadece yol güvenliği ile sınırlı değildi. Devletin, topraklarındaki ticarî faaliyetleri sistematik bir şekilde devam ettirme amacı doğrultusunda, tüccarlar için özel olarak oluşturulmuş bir nevi pasaport uygulamasının varlığı karşımıza çıkmaktadır. Bu sisteme göre tüccarlar, ticaret yapma izinleri olduğunu gösteren ve "Müsaade-Nâme" denilen resmî evrakları yanlarında taşımak zorundaydılar.¹³⁵

6. Otrâr Olayı ve Ticârî Açıdan Önemi

Otrâr Hadisesi, Türk-İslâm tarihinde olduğu kadar, dünya tarihinde de oldukça öneme sahip bir olaydır. Bu olay neticesinde Moğolların istilâsı ivme kazanmış ve başta Hârezmşâhlâr ile Anadolu Selçuklular olmak üzere Yakın-Doğu'nun tarihsel gelişimi hızla değişmiştir.

Otrâr Olayı siyâsî olduğu kadar ticarî boyuta da sahiptir. Nitekim aşağıda ayrıntısıyla değinileceği üzere bu olayın arka planında Hârezmşâh Muhammed ile Cengiz Han arasında gidip gelen elçilik ve tüccar kafileleri bulunmaktadır. Bu yüzden biz meselenin siyâsî boyutundan çok, ticarî boyutuna odaklanacak ve zikrettiğimiz elçi ve tüccar kafilelerinin tahlilini yaparak Otrâr Olayı'nın ticarî boyutu hakkında bazı çıkarımlar sunmaya çalışacağız.

6.1. Elçilik Heyetlerinin Tahlili

Bakıldığı zaman, Hârezmşâh-Moğol ilişkilerinin aslında dostça başladığı anlaşılmaktadır. Çünkü iki taraf arasındaki ilk temaslar beklenen aksine diplomatik yollarla kurulmuştur.

Bu doğrultuda, iki taraf arasındaki ilk diplomatik adımın Hârezmşâh Muhammed tarafından atıldığı karşımıza çıkmaktadır. O, Ebû Said Bahaüddîn'in önderliğinde bir elçilik heyetini Cengiz Han'a göndermiştir. Ancak, Cüzcânî'nin kayıtlarından anladığımız kadarıyla, Hârezmşâh'ın asıl amacı, iki taraf arasında barış yahut ticari ilişkilerin kurulması değil, Cengiz Han'ın gerçekten Çin gibi büyük bir memleketi ele geçirip geçirmediğini öğrenmek idi. Fakat, Hârezmşâh'ın bu amacına karşılık, Cengiz Han'ın iki taraf arasında ticarî münasebetler kurulmasını istediği görmektediriz.¹³⁶ Şu noktada, Cengiz Han'ın, Hârezmşâh Muhammed'in elçilerine verdiği

¹²⁸ Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları", *Bellekten*, S. 81, 2017, s. 715-766, 718; David Ayalon, "Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4 (1), 1989, 211-247, s. 218.

¹²⁹ Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları", s. 732.

¹³⁰ Maya Shatzmiller, "Economic Performance And Economic Growth In The Early Islamic World", *Journal of The Economic And Social History of The Orient*, C. 54, S. 2, Brill, 2011, s. 132-184, 153.

¹³¹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Divânları)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 71, 76.

¹³² Gürbüz, *Hârezmşâhlâr*, s. 115-120.

¹³³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 288.

¹³⁴ Gürbüz, "The Effects Of Infidels On The Economy Of Khwarazmian Dynasty", s 39.

¹³⁵ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları" Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951, s. 554.

¹³⁶ Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî, Moğol İstilâsına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 51-53.

cevabı olduğu gibi aktarmak istiyoruz: “*Muhammed Hârezmşâh'a iletin ki ben, güneşi doğan padişahım; sen ise güneşi batan padişahsın. Aramızda sıkı bir anlaşma, sevgi, güçlü bir barış olsun; iki taraftan tacirler ve kervanlar gelip gitsin; benim memleketimdeki değerli şeyleri ve malları sana; senin ülkendekileri de aynı şekilde bana getirsinler.*”¹³⁷ Şu noktada iki taraf arasındaki ilişkiler hakkında Hârezmşâh Muhammed'in Moğollar ile barış veya ticaret anlaşması yapmak gibi bir amacının olmadığı, bu durumun tersi olarak ise Cengiz Han'ın Hârezmşâhlâr Devleti ile ticari ilişkiler oluşturarak iki devlet arasında bir barış ortamı yaratmaya çalıştığı karşımıza çıkmaktadır.

İkinci elçilik heyeti Cengiz Han tarafından gönderilmiştir. İçerisinde Hârezmli Mahmûd Hâd, Buharalı Ali Hoca ve Otrârlı Yusuf Kenkâ'nın bulunduğu bu heyet, Cengiz Han'ın Hârezmşâhlâr ülkesi ile kurmak istediği ticarî bağlantı isteğini yinelemiştir. Hârezmşâh Muhammed'in ise bu isteğe olumlu yanıt verdiğini görmekteyiz. Hatta Cengiz Han'ın elçilerinin şu ifadeleri, aklımıza iki taraf arasında bir ticaret anlaşmasının dahi yapılmış olabileceğini getirmektedir: “*Eğer münasip görürseniz iki taraf memleketleri arasında ticaret kapıları açalım. Buradaki faide ve menfaat iki tarafa aittir.*”¹³⁸

Yukarıdaki kayıtlardan Cengiz Han'ın ilk zamanlarda Hârezmşâh ülkesine saldırmak istemediği net bir şekilde anlaşılmaktadır. O, iki ülke arasında ticarî bağlar kurarak barış ortamı yaratma amacındaydı. Ancak kesin olmamakla birlikte, Cengiz Han'ın Hârezmşâhlâr Devleti'nden çekinmesi de söz konusudur. Çünkü İrân'dan Mâverâünnehr'e kadar dönemin en önemli bölgelerinde hâkimiyet tesis etmiş bir devlete saldırı düzenlemek pek akıl kârı bir tercih değildir.

6.2. Kervanların Tahlili

Yapılan diplomatik görüşmeler ve ticaret anlaşması sonucunda, iki ülke birbirine ticaret kervanları göndermeye başlamıştır. Nitekim bu doğrultuda, ilk tüccar kafilesi Sultân Muhammed tarafından gönderilmiştir. Emîr Hüseyin, Ahmed Hocândî ve Ahmed Belhî'den oluşan bu kabile, Cengiz Han'ın huzuruna ulaşmış ve mallarını sergilemişlerdir. Ancak yapılan pazarlık sırasında Ahmed Belhî'nin mallarına normalden yüksek fiyat vermesi nedeniyle Cengiz Han oldukça sinirlenmiş ve Ahmed Belhî, Cengiz Han'ın emriyle hapsedilmiştir. Bu hapis olayının göz korkutma amacı taşıdığı aşikârdır. Çünkü Ahmed Belhî'nin kısa bir süre sonra, yine Cengiz Han'ın emriyle serbest bırakıldığı görülmektedir.¹³⁹

İkinci tüccar heyeti ise birincisine göre daha fazla önem taşımaktadır. Çünkü Cengiz Han'dan Hârezmşâhlâr ülkesine gönderildiğini gördüğümüz bu kabile, Otrâr Olayı'nın temelini oluşturmaktadır. Aslında ikinci kervan, Cengiz Han tarafından, Hârezmşâh Muhammed'in tüccar heyetine karşılık olarak gönderilmiştir. Öyle ki Cengiz Han, kendi aile mensupları ve ülkesindeki en değerli tüccarları alışveriş yapmaları için Hârezmşâhlâr ülkesine gönderme kararı almıştır. Cengiz Han'ın bu kararı üzerine kısa sürede hazırlıkların tamamlandığı ve 450 kişiden oluşan kafilenin Hârezmşâhlâr Devleti'nin hâkim olduğu topraklara doğru yola çıktığını görmekteyiz.¹⁴⁰

Bu noktada, çalışmamızın konusuyla doğrudan alakalı bir husustan bahsetmek istiyoruz. Cengiz Han'ın Hârezmşâhlâr ülkesine gönderdiği tüccar kafilesi içerisinde oldukça değerli mallar vardı. Nitekim kaynakların aktardığı bilgilere göre, 450 kişilik bu kabilede, 500 deve yüklü altın ve gümüş ile birlikte, tonlarca kaliteli ipek bulunuyordu.¹⁴¹ İşte bahsettiğimiz bu kabile Otrâr'a ulaştığında, vali İnalçuk (İnalçık) tarafından durdurulup, mallarına el konularak katledilmiştir. Bu noktada biz, söz konusu katliamın nedenlerini, kaynaklardaki bilgileri göz önünde bulundurarak açıklamaya çalışacağız.

Konu hakkında bilgi içeren kaynaklar iki gruba ayrılmaktadır. Birinci gruptakiler, Cüveynî, Reşidüddin Fazlullâh ve Mîrhând'dan oluşmakta ve Otrâr Valisi İnalçuk'un, söz konusu tüccar kafilesini kişisel sorunlar veya casusluk faaliyetleri nedeniyle katlettiği yönünde bilgiler aktarmaktadır.

Cüveynî'ye göre vali İnalçuk, kervandaki bir Hintli ile kişisel sorunlar yaşamış ve bu nedenle Hârezmşâh Muhammed'in izniyle kafilenin mallarına el koyduktan sonra hepsini katletmiştir:

“Moğolların gönderdiği tüccarların arasında bir de Hintli vardı. İnalçuk Han, bu Hintliyi daha önce tanıdığından onu yanına çağırdı. Soyundan ve mevkiinden aldığı güçle herkese tepeden baktığı için Hintliye sert davrandı. Hintli İnalçuk'tan korkmadı. Menfaatini düşünüp ona fazla ilgi ve saygı göstermedi. Buna çok sinirlenen İnalçuk, orada bulunan tüm tüccarları hapsedip mallarına el koydu. Tüccarları cezalandırma konusunda Sultan'dan izin almak için Irak'a elçi gönderdi. Sultan hiç düşünmeden onların öldürülmesine ve mallarına el konulmasına izin verdi.”¹⁴²

¹³⁷ Cüzcânî, s. 52-53.

¹³⁸ Nesevî, *Sîretü's Sultân Celâleddin Mengüberdi, Celalü'ttin Harezmsah*, çev. Necip Asım, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 28.

¹³⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 117; Gregory Abû'l Farâc (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farâc Tarihi*, C. II, çev. Ö.R. Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 481-482.

¹⁴⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 117.

¹⁴¹ Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, C. XII/2, s. 320.

¹⁴² Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 118.

Reşîdüddîn ise, Kayır Han dediği İnalçuk'un, söz konusu tüccar heyetini, bazı casusluk faaliyetlerinin varlığı nedeniyle mallarına el koyarak katlettiğini aktarmaktadır: “*Ancak Otrâr Valisi Kayır Han kafilenin geçişi esnasında casusluk bahanesiyle tüccarları kılıçtan geçirip yanlarındaki malları Sultan Muhammed'in hazinesine yolladı.*”¹⁴³

Mîrhând'ın eserinde ise Reşîdüddîn'deki gibi casusluk meselesinden bahsedilmektedir:

“Sözü edilen tâcir topluluğu Otrar'a ulaşınca, oranın hâkimi Kayır Han lakaplı Emîr İnalçık'ın huzuruna çıkmak istediler. Han ile eski bir tanışıklığı olan içlerinden biri, İnalçık'la konuştu. İnalçık'ın gönlü kırıldı. Bunun üzerine tâcirlerin can ve malına kastetti. Onları hapsedip Irak'a bir elçi gönderdi ve şöyle dedi 'Cengiz Han'ın casusları birkaç mal ile bu diyara gelmiştir. Ne emredersiniz?' Sultan düşünüp taşınmadan tâcirlerin öldürülmesini buyurdu. Bu haber, Kayır Han'a ulaşınca o biçareleri helak kuyusuna atıp mallarına el koydu. Onlardan biri kaçıp olup biteni padişah-ı cihângüşâyâ arz etti.”

İkinci gruptaki kaynaklar ise Nesevî, İbnü'l-Esîr, Cûzcânî ve Abû'l-Farâc'ın eserlerinden oluşmaktadır. Bu gruptaki kaynakların ortak noktası, bölge valisi İnalçuk'un, söz konusu olayın temel amacının kafiledeki değerli mallara el koymak olduğu yönündedir.

Nesevî, Reşîdüddîn'deki casusluk meselesinden bahsetse de Vali İnalçuk'un casusluk konusunu bahane olarak kullandığına dikkat çekmektedir: “*Sultan'ın dayısının oğlu Eynal Han bu tacirlerin mallarını almağa karar verdi. Bu maksatla Sultan'a hainane ve yalan bir mektup yazdı. Bunda diyordu ki: Bu adamları buraya tacir kıyafet ile geldiler. Fakat bunlar hiç de tüccar değildiler. Bunlar bilakis kendi isteklerine lazım olmayan şeyleri öğrenmek isteyen hafiyelerdir.*”¹⁴⁴

İbnü'l-Esîr, meseleyi daha çok Hârezmşâh Muhammed ve vali İnalçuk'un maddiyat hırsına bağlayarak şunları kaydetmiştir:

“Tatarlardan bir tüccar grubunun Otrâr'a gelmesi üzerine buranın valisi Hârezmşâh'a mektup yazarak gelişmelerden ve yanlarında taşıdıkları mallardan söz etmiştir. Bu durumu öğrenen Hârezmşâh valisine yazdığı mektupta derhal bunların öldürülmelerini ve ellerinde bulunan malların alınarak kendisine gönderilmesini emretmiştir. Otrar valisi Hârezmşâh'ın emri üzerine gelen tüccar heyetini öldürerek ellerinde büyük miktarda bulunan bu altın ve gümüş külçeleri Hârezmşâh'a ulaştırdığında bu malları Buhara ve Semerkant tüccarlarına dağıtarak onlardan bedellerini tahsil etti.”¹⁴⁵

Hadise hakkında bilgi veren diğer kaynağımız Cûzcânî de vali İnalçuk'un altın ve gümüşe olan düşkünlüğünden bahsetmiş ve meseleyi şöyle aktarmıştır: “*...Otrar'a ulaştığında Otrarlı Kadir Han hıyanette bulundur. Muhammed Hârezmşâh'tan icazet isteyerek tüccarları, gelenleri ve elçileri, o altın ile gümüşe olan hırsı sebebiyle katletti; öyle ki hamamda bulunan bir deve çobanı hariç hiçbiri bu katliamdan kurtulamadı.*”¹⁴⁶

Abû'l-Farâc, İbnü'l-Esîr ve Cuzcânî'den farklı olarak, kervandaki mallara el konulması ve toplu katliam olayından Hârezmşâh Muhammed'i sorumlu tutmaktadır: “*Sultan bunların elindeki mallara göz dikerek ismi İnalçuk olan valiye bunların hepsini gizlice imha etmesini emretti. Vali bu emri tatbik ettiği sırada içlerinden biri Allah'ın yardımı ile kaçtı ve gidip keyfiyeti Cingiz Han'a bildirdi.*”¹⁴⁷

Yukarıda, kaynaklarımızı iki gruba ayırarak konuya dair kayıtlara yer verilmiştir. Bu noktada yapmaya çalışacağımız şey, kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak Otrar Olayı'nın nedenini aramak olacaktır. Görüldüğü üzere, birinci gruptaki kaynaklar casusluk ve İnalçuk'un kişisel sorunlarını ön plana çıkarmaktadır. Ancak, bu grupta bulunan Reşîdüddîn Fazlullâh, casusluk faaliyetlerinden bahsederken, bunun vali İnalçuk'un bahanesi olduğunu da eklemektedir.

İkinci gruptaki Nesevî, İbnü'l-Esîr, Cûzcânî ve Abû'l-Farâc gibi kaynaklar ise gerek vali İnalçuk'un, gerekse Hârezmşâh Muhammed'in kervandaki malların değerinden etkilenerek böyle bir hadiseye neden oldukları noktasında hemfikirdir. Biz de ikinci gruptaki kaynakların aktardığı bilgilerden ve çalışmanın ticarî emtia ile ilgili bölümlerinde ayrıntısıyla bahsedildiği üzere, bölgedeki maden kıtlığından yola çıkarak, kesin olmamakla birlikte, Otrar Hadisesi'nin temelinde kafilenin içerisindeki 500 deve yüklü altın ve gümüşün olduğunu düşünmekteyiz.

¹⁴³ Farbot Mazlumî, *Camiü'l-Tevarih'te Harezmsah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018, s. 72.

¹⁴⁴ Nesevî, *Sîretü's Sultan Celâleddîn Mengüberdî*, s. 29-30.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, c. XII/2, s. 320.

¹⁴⁶ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 53.

¹⁴⁷ Abû'l-Farâc, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 482.

ORTA ÇAĞ'DA HÂREZM TİCARETİ

SONUÇ

Hârezm, tarih boyunca gerek siyâsî, gerekse ekonomik anlamda Yakın Doğu'nun en gözde bölgelerinden biriydi. Siyâsî geçmişini Pers İmparatorluğu zamanına kadar indirebildiğimiz bölge, en eski devirlerden itibaren Hârezmşâhlık dediğimiz müessese ile idare edilmekteydi. Antik dönemlerden itibaren çeşitli sülalelerin hâkimiyeti altında bulunan Hârezm'in bilinen en eski yönetici sülalesi Afrigoğulları'dır ki bu aile Sâmânîler Devri'nin sonlarına kadar (995) bölgede hâkimiyetini korumuştur. Diğer yönetici sülale Me'mûnoğulları ise 995-1017 yılları arasında varlığını sürdürmüş ve 1017 senesinde Gazneli Mahmûd tarafından yok edilmiştir.

Hârezm, siyâsî anlamda olduğu kadar ekonomik açıdan da revaçta olan bir bölge idi. Bölgedeki ekonomik faaliyetlerin temelinde ise ticaret bulunmaktaydı. Nitekim söz konusu ticaretin gelişmesindeki en önemli husus, bölgenin coğrafi konumundan ileri gelmektedir. Öyle ki Hârezm, doğu, batı, kuzey ve güneyi birbirine bağlayan köprü niteliğinde bir bölge olmakla birlikte, önemli bir geçiş noktası idi.

Bölgenin en önemli gelir kaynaklarından birisi şüphesiz köle ticaretidir. Nitekim Guy L. Strange'a göre Hârezm'in X. yüzyıldaki temel ekonomik uğraşı köle ticareti idi. Öyle ki, Hârezm'deki köle pazarları, Orta Doğu'nun en büyük köle pazarlarının bulunduğu Irak ile hemen hemen aynı büyüklük ve potansiyele sahipti.

Hârezm'deki emtialar ise çok çeşitli olup, en fazla ihraç edilenleri pamuklu-yünlü tekstil ürünleri, özellikle Hâlicân ile çevresinde üretilen su ürünleri bazı hayvanların derileridir. İthal edilen malların başında ise değerli madenler gelmekteydi. Kaynakların açık bir şekilde belirttiği üzere, bölgede değerli maden bulunmamakta ve bölgenin bu konudaki ihtiyacı özellikle Mâverâünnehr'den karşılanmaktaydı.

Hârezm ticareti denildiğinde, akla gelen meselelerden biri de Otrâr Hâdisesi ve beraberinde getirdiği Moğol istilâsıdır. Çalışmamızda Moğol istilâsının siyâsî boyutundan ziyade, ticarî yönünü inceleyerek bazı çıkarımlarda bulunmaya çalıştık. Bu çıkarımlarımıza dayanarak söyleyebiliriz ki, Otrâr Olayı'nın en önemli sebebi, Hârezmşâh Muhammed ve bölge valisi İnalçık'ın Moğol ülkesinden gelen değerli madenleri ele geçirme isteğidir. Bu durum, Hârezm bölgesinde yüzyıllardır var olan değerli maden kıtlığı ile birlikte düşünüldüğünde daha rahat anlaşılacaktır. Söz konusu mesele, Hârezm bölgesindeki geçmişten gelen ticari dinamikler ve maden meselesi ile birlikte incelendiğinde daha rahat anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- AGACANOV S.G., 2015, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef ve A. N. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- , *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet N. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- , *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet N. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- AHİNCANOV, Sercan M., *Türk Halklarının Kolonizatör Boyu Kıpçaklar*, çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Fütühü'l-Bûldân, Ülkelerin Fethi*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- AKÇAY, Filiz, *Ebû Said Abdulhay Dalhak b. Muhammed Gerdizi'nin "Zeynü'l-Ahbâr" Adlı Eserinin Tâhîrîler, Saffârîler ve Gazneliler İle İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi*, T.C. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2015.
- AKINCI, Meltem, "Müslüman Tüccarları Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (39), ss. 1121-1153.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cühangüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Büyük Selçuklular", Düzenleyen: Kenan Seyyithanoğlu. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (Çağ Yayınları) VII, 1988.
- , *Büyük Selçuklular, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* içinde, düzenleyen Kenan Seyyithanoğlu, C. VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988.
- ARİFOĞLU, Yunus, "Horasan Şehirlerindeki Alışveriş Mekânları ve Bu Mekânlarda Satılan Ürünler (8-10. Yüzyıllar)", *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3 (2), ss. 176-202.
- Arrian, *İskender'in Seferleri*. çev. Meriç Mete, İdea Yayınevi, İstanbul 2005.

- ARTAMONOV, İ. M., *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*. çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- AYARIĞ, İsmail, *M.Ö. 9.-M.Ö. 4. Yüzyıllar Arası Persler (Siyasi Tarih)*, T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2019.
- AYNAKULAVO, Gülnisa, "Fergana'da Moğol İstilasına Öncesi Zanaat ve Ticaret", *Gazi Türkiyat Dergisi*, 2014, ss. 157-168.
- BAKIR, Abdülhalik, "İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Bellekten* LXV (242), 2001, ss. 75-160.
- , "Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatları", *Bellekten* (81), 2017, ss. 715-766.
- , "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Bellekten* LXI, 1997, ss. 519-595.
- BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- , *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- , *Türkistan Medeniyeti'nde Sulama Kültürü*, çev. S. Erşahin ve T. Abylov, Akçağ Yayınları, Ankara 2020.
- BÜNYATOV, Ziya, *Hârezmşâhlığı ve Enüştekînler Devleti*. çev. Tural Rızayev, Derin Yayınları, İstanbul 2003.
- CHAVANNES, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Türkler*, çev. M. Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- CHRİSTOPHER, I. Beckwit, *İpekyolu İmparatorlukları, Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali, "Harezmsahlar", *Selçuklu Tarihi El Kitabı* içinde, düzenleyen Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- DUMAN, Abdullah; AĞARI Murat, *Hudûdü'l-Âlem, Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, Ayışığı Kitaplığı, İstanbul 2018.
- DUMAN, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- DURAN, Muzaffer, *Anadolu'daki Pers Satraplık Organizasyonu*, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012.
- Ebû Abdullâh Muhammed İbn Battûtâ Tancî, *Rihletü İbn Battûtâ, Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015.
- Ebu Dülef, *İran Seyahatnâmesi, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk*, çev. Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- Ebû Hamdîd Muhammed el-Gırnâfî, *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb, Gırnâfî Seyahatnâmesi*, çev. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.
- Ebû Reyhân el-Birûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiyye (Maziden Kalanlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Ebû'l-Fazl Muhammed Hüseyin-i Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, Düzenleyen Necati Lügal, çev. Hicâbî Kırılangoç, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2019.
- Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân, Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Takasîm, İslâm Coğrafyası*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- ERDOĞAN, Coşkun, "Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (50), tarihsiz, ss. 143-180.
- , "Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 62, tarihsiz, ss. 307-322.
- EROĞLU, Engin, "6-10. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kürk Ticareti", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (15), tarihsiz, ss. 419-428.

ORTA ÇAĞ'DA HÂREZM TİCARETİ

- FRYE, R. N., "Adittional Notes On The Early Coinage of Transoxiana", *Museum Notes (American Numismatic Society)* II, 1950, ss. 105-114.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.
- GİBB, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.
- GOLDEN, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- GÖKSU, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Gregory Abû'l-Farâc (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farâc Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- GÜNALTAY, Şemseddin, *İran Tarihi, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, C. I., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, "Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları", *Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti, II. Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri*, 2008, ss. 233-248.
- GÜRBÜZ, Meryem, "The Effects of Infields On The Economy of Khwarazmian Dynasty (1097-1231)", Düzenleyen Işıl Akgül, Selçuk Koç ve Elşen Boğazdere, *Economic Issues II (ECOEI)*, 2020, ss. 27-45.
- , *Hârizmşâhlar, Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.
- HUNKAN, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar), Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-121)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnâmesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- İbn Havkâl, *Suret el-Arz*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- , *Suret el-Arz, 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- İbn Rüsteh, *el-Alâku'n-Nefîse, Dünya Coğrafyası*, çev. A. F. Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik, Ülkelerin Yolları, Değerlendirme-Metin*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- KARAKULAK, Mesut, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- KARATAY, Osman, *Hazarlar, Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Yayınları, Ankara 2016.
- KAYHAN, Hüseyin, "Selçuklular Devrinde Karadeniz Çevresindeki Şehirlerde Ticaretin Gelişimi", Düzenleyen Mehmet Okur, Ülkü Köksal ve Volkan Aksoy, *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2020, ss. 63-80.
- , "Ortaçağda Karadeniz Ticareti ve Türkler", Düzenleyen Mehmet Okur, *İlkçağlardan Günümüze Jeostratejik Açından Karadeniz*, Akçağ Yayınları, 2018.
- Kazvîni, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, C. I., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2018.
- KDYRNİYAZOV, M. S., *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma V XIII-XIV Vedakh*, Nukus-Karakalpakstan, Izdatelstvo Karakalpakstan 1989.
- KHOZHANİYAZOV, G., *The Military Architecture Ancient Chorasmia (6. Century B.C. - 4. Century A.D.)*, Edittions de Boccard, Paris 2005.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Azerbaycan-Hârezm ve Türk Boyları Arasında İslâmiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.
- KOÇ, Dinçer, *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

- , 2010. *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, C. I., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- , "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları", (Türk Tarih Kurumu Basımevi), 1951.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi, Ankara 2002.
- Peçenek Tarihi*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1973.
- , "Kuteybe Bin Muslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zaptı (Hicri 93-94/Mîlâdî 721)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* VI (5), 1948.
- MAZLUMİ, Farbot, *Camiü't-Tevarih'te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimle Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.
- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular Zamanda Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- , *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf, Dünya Coğrafyası ve Tarihi*, çev. Mithat Eser, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.
- Mes'ûdî, *Mürûc Ez-Zeheb, Altın Bozkırlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.
- MEZ, Adam, "Ortaçaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler", Düzenleyen Cemal Köprülü, *Ülkü Halkevleri Dergisi* XI (63), 1938.
- Minhâc el-Sîrâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Muhammed b. Ahmed b. el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm, İslâm Coğrafyası*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatû's-Safâ (gazneliler), Mülûk-i Gazneviyye*, çev. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- Muhammed b. Hâvendşâh bin Mâhmûd Mîrhând, *Ravzatû's-Safâ (Hârezşâhiyân), Hârezşâhlar*, çev. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2022.
- Nesevî, *Sîretü's Sultân Celâleddîn Mengüberdî, Celalüttin Harezşah*, çev. Necip Asım, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
- OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyâseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Hârizm", *TDV İA* 16, tarihsiz.
- ÖZCAN, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- ÖZDAL, Ahmet N., "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)", *Tarih Okulu Dergisi* (XXXII), 2017, ss. 659-674.
- ÖZDAL, Ahmet N., *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.
- PİYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- Safiyuddîn Abdü'l-Mü'mîn b. Abdü'l-Hakk el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-İttlâ Esmâil-Emkîne Ve'l-Bikâ*, çev. H. İ. Gök, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014.

ORTA ÇAĞ'DA HÂREZM TİCARETİ

- SAZAK, Gözde, "Peterburg Ermitoloji Devlet Müzsi'ndeki Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İtil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelenmesi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2), 2014, ss. 177-198.
- SCHAFER, Edward Hetzel, *Semerka'dın Altın Şeftalileri, Göktürkler ve Uygurlar Devrinde Uluslararası Ticaret*, çev. Sekan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- SEVİM, Ali; MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- SHATZMİLLER, Maya, "Economic Performans And Economic Growth In The Early Islamic World", *Journal of The Economic And Social History of The Orient* (Brill) 54 (2), 2011, ss. 132-184.
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, "Câhız'ın et-Tebessür Bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (1), 2001, ss. 305-331.
- , "Câhız'ın et-Tebessür Bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (42), tarihsiz, ss. 305-331.
- STRANGE, Guy L., *Doğu Hilâfetinin Memleketleri (Mezopotamya, İsrail ve Orta Asya), İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. A. Eskiuyurt ve C. Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Tarihleri-Boy Teşkilâtları-Destanları)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.
- ŞAHİN, Haşim; ARİFOĞLU, Yunus, "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisâdi Yapı ve Şehirler", *Akademik İncelemeler Dergisi* 8 (3), 2013, ss. 361-387.
- ŞAHİN, Sinan, *Mâverâünnehr'in Sosyal ve İdârî Yapısı (VIII. ve XII. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- Şihabeddîn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- TAŞKIN, Ersen, *Eski Anadolu Tarihinde Persler*, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992.
- TOGAN, Zevki Velidi, "Hârizm", *Meb İslâm Ansiklopedisi* V/1, tarihsiz.
- TOLSTOV, S. P., *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, Izdatelstvo Akademi Nauk, Moskova 1948.
- TOPSAKAL, İlyas, *İdil Bulgarları ve İslâmiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- TURAN, Muzaffer, "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* (34), tarihsiz, ss. 61-86.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- ULUÇAY, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- USTA, Aydın, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni, Sâ mâniler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- UYDU YÜCEL, Mualla, "Peçenekler", Düzenleyen Osman Karatay ve Serkan Acar, *Doğu Avrupa Türk Tarihi* (Kitabevi Yayınları), 2018, ss. 449-527.
- VAİNBERG, B. I., "Chorasmian Coinage", *Encyclopedia of Iranica*, Online Edittion Available At <http://www.iranica.org/articles-chorasmian-coinage>.
- Yâ'kübî, *Kitâbü'l-Bûldân, Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- YILDIZDAĞ, Cengiz, *VII.-X. Yüzyıllarda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri*, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

YÜREKLİ, Tülay, *Sâmâniler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

ZARİPOVA ÇETİN, Çulpan, "Klasik Rus Kaynaklarında Büyük İpek Yolu", Düzenleyen Fahri Atasoy, *Yükselen İpek Yolu, İpek Yolu'nda Kültür ve Sanat, Türk Yurdu Yayınları 3*, Ankara, ss. 229-240.

ZEKİ, İzzetullah, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005), Tâhîrîler, Saffârîler, Sâmâniler*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

ORTA AĞ'DA HÂREZM TİCARETİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 95-104.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE MALAZGİRT VE ÇEVRESİ*

 10.53718/gttad.1346166

 KÂZIM UZUN**

ÖZ

Anadolu'nun doğusundaki kadim yerleşkelerden biri olan Malazgirt bölge tarihinde önemli ve etkili bir yere sahipti. Malazgirt Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında yer almakta ve dolayısıyla da bu hatta komşusu olan Ermeniler ile arasındaki sınır hattının önemli bir noktasını teşkil etmekteydi. Malazgirt'in iki taraf arasındaki bir sınır hattı üzerindeki konumu ve uzun süre bu pozisyonda kalışı şehrin askerî niteliklerinin gelişmesine ve daha çok bu özellikleriyle ön plana çıkmasına imkân tanıdı. Malum olduğu üzere, İslâm fetihleri yedinci yüzyılın ortalarından itibaren Doğu Anadolu'ya da ulaşmış ve Malazgirt'in dâhil olduğu bölge İslâm beldeleri arasında yer almaya başlamıştı. Müslüman hâkimiyetinin bölgede yerleşmesinin ardından, Malazgirt daha önceki durumuna benzer şekilde, ancak bu kez Bizans ile Müslümanlar arasındaki sınır hattı üzerinde bulunuyordu. Bizans ile Müslümanlar arasındaki sınır mücadeleleri, malum olduğu üzere, uzun yıllar boyunca oldukça yoğun ve şiddetli bir şekilde sürdürüldü. Dolayısıyla Malazgirt kalesi ve şehrinin askerî özellikleri bu dönemde de önemli olmaya, korunmaya ve geliştirilmeye devam etti.

Müslümanların bölgede hâkim olmaları ve bir süre sonra, ilk coğrafya eserlerini vermeye başlamalarıyla birlikte, bu bölgeler, buralardaki yerleşim yerleri ve bunların özellikleri söz konusu bu eserlerde kayıt altına alınmaya başladı. Bu çalışmada ayrıntılı olarak ortaya konulmaya çalışıldığı üzere, Malazgirt'in, erken Müslüman coğrafyacıların eserlerinde farklı bir isimlendirmeye kaydedilmiş olma ihtimali vardır. Bununla birlikte, daha geç tarihli coğrafya eserlerinde şehir, Malazgirt adıyla kaydedilmiş ve bu şekilde korunarak günümüze kadar ulaşmıştır. Müslüman coğrafyacıların anlatıları daha çok Malazgirt'in askerî özellikleri ve kapasitesiyle alakalıdır. Şehrin surlarına ve halkının savaşçılık özelliklerine yapılan vurgu, işaret edildiği üzere, buranın bir karakol görevi üstlendiğini ve bunun Müslüman hâkimiyeti döneminde de devam ettiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu coğrafya eserlerinde Malazgirt'e yakın yerleşim yerleri hakkında verilen malumat Malazgirt ile bu yerler arasında bir kıyası da mümkün kılmaktadır. Nihayet bu karşılaştırmanın neticesinde Malazgirt'in, askerî kapasite ve özellikleriyle ön plana çıkarken bölgedeki diğer yakın şehirlerin aynı özelliklerinin Malazgirt'le kıyaslanamayacak bir düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kıyas aynı zamanda Malazgirt'in Van Gölü'nün kuzey havzasının geneli açısından askerî bir merkez olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

Birçok önemli neticesinin yanı sıra Malazgirt Savaşı, Malazgirt ve bölgedeki diğer yerleşim yerleri açısından da mühim sonuçlar doğurmuştur. Bölgenin bütünüyle Türk hâkimiyetine girmesi ve burada güvenli bir ortamın sağlanması, bir başka ifadeyle, bölgenin artık bir sınır hattı olmayışı, dolayısıyla da askerî kapasitesi yüksek ve güçlü bir merkeze ihtiyaç duyulmayışı Malazgirt'in, önceki durumuna göre daha geri planda kalmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte, savaşın ardından sağlanan güvenli ortam, aynı zamanda İran ve Anadolu arasında bir geçiş güzergâhı olan Van Gölü'nün kuzey havzasının ekonomik potansiyelini arttırmıştır. Ayrıca Ahlatşahlrın Ahlat merkez olarak kuruluşu bu şehrin bölgede ön plana çıkmasına imkân tanımıştır. Konuya ilişkin mevcut literatürün önemli bir kısmı daha geç tarihli coğrafya eserlerini merkeze aldığından bölgenin Malazgirt Savaşı'nın öncesi ve sonrası arasındaki farkı ihmal etmiş ve savaş sonrası durumun eskiden beri aynı olduğu yanlışına kapılmıştır. Müslümanların yazdığı coğrafya eserlerinde Malazgirt ve çevresine ilişkin çok ayrıntılı anlatıların olmadığı doğrudur. Yine de var olan malumat genel bir kanaat ve yorum oluşturulması noktasında yeterli imkân sunar.

* Bu çalışma 23-24 Ağustos 2021 tarihlerinde Malazgirt'te düzenlenen '950. Yılında Malazgirt Zaferi Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirinin yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, kazim.uzun@ege.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0302-5863.

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE MALAZGİRT VE ÇEVRESİ

Bu çalışmada Müslüman coğrafyacıların eserleri merkeze alınarak XII. yüzyılın ortalarına kadar Malazgirt ve çevresinin durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Malazgirt, Bâcüneys, Müslümanlar, Bizans İmparatorluğu, Ahlat.

MANZIKERT AND ITS SURROUNDINGS ACCORDING TO MUSLIM GEOGRAPHERS

ABSTRACT

Manzikert, one of the ancient settlements in the east of Anatolia, had an important and influential place in the history of the region. Manzikert was located on the eastern borders of the Byzantine Empire and therefore constituted an important point of the border line between it and its neighbor Armenians. The location of Manzikert on a border line between the two sides and its long stay in this position allowed the city to develop its military qualities and come to the fore with these features. As it is known, Islamic conquests also reached Eastern Anatolia as of the middle of the seventh century, and the region including Manzikert came under Islamic rule. After the establishment of Muslim domination in the region, Manzikert was similar to its previous situation, but this time on the border line between Byzantium and Muslims. The border struggles between Byzantium and Muslims were maintained quite intensely and violently for many years. Therefore, the military features of the castle and city of Manzikert continued to be important and developed in this period as well.

With the dominance of the Muslims in the region and then they began to produce the first geographical works, these regions, their settlements and their characteristics began to be recorded in these works. As tried to be revealed in detail in this study, the possibility of Manzikert being recorded under a different naming in the works of early Muslim geographers has been discussed. However, in later geographical works, the city was recorded as Manzikert and has survived until today by preserving in this form. In addition, the narratives of Muslim geographers are more related to the military characteristics and capacity of Manzikert. The emphasis on the walls of the city and the warlike characteristics of its people reveals that this place served as a military base and that this continued during the period of Muslim rule. The information given in the aforementioned geographical works about the settlements close to Manzikert makes it possible to compare them with Manzikert. In short, as a result of this comparison, it is understood that while Manzikert stands out with its military capacity and features, the same features of other nearby cities in the region cannot be compared with Manzikert. Therefore, this comparison also reveals the conclusion that Manzikert is a military center for the entire northern basin of Lake Van.

In addition to its many important results, the Battle of Manzikert also had important consequences for Manzikert and other cities in the region. The fact that the region was completely under Turkish domination and a secure environment was ensured there, in other words, the fact that the region was no longer a border line, and therefore there was no need for a strong center with a high military capacity, caused Manzikert to remain in the background compared to its previous situation. The secure environment provided after the war increased the economic potential of the northern basin of Lake Van, which is also a transition route between Iran and Anatolia. However, the establishment of Ahlatshahs as the center of Ahlat allowed this city to come to the forefront in the region. Since most of the existing literature on the subject centered on later geographical works, it neglected the difference between the region's before and after the Battle of Manzikert, and misunderstood that the post-war situation has been the same for a long time. It is true that there are no detailed narratives about Manzikert and its surroundings in the geography works written by the Muslims. Nevertheless, the available information provides sufficient opportunity to form a general opinion and interpretation. In this study, according to the works of Muslim geographers, the situation of Manzikert and its surroundings until the middle of the 12th century was tried to be revealed.

Keywords: Manzikert, Bajunays, Muslims, Byzantine Empire, Ahlat.

GİRİŞ

İslâm dünyasında coğrafya ilmine dair ilk eserler tercüme faaliyetleri kapsamında verilmiş ve daha sonra bunları özgün çalışmalar takip etmiştir. Çeviriler ve ilk özgün eserler sayesinde bu alanda bir müktesebatin oluşması ve İslâm tarihinin ilk yüzyıllarında Müslümanların yeni bölgelerdeki fetihleri coğrafya ilminin gelişmesi noktasında işlerlik göstermiştir. Söz konusu yeni bölgelerin ve buralara komşu Dârü'l-Harb'ın bilinme isteği ilmi bir merakla ilgili olduğu kadar, bu yeni yerlerdeki durumun, buralardan elde edilen gelirlerin, bu yerler arasındaki mesafelerin ve yolların vs. bilinme gerekliliğinden de ileri gelmiştir. Dolayısıyla bu alandaki çalışmalar ve bunların neticeleri muhtelif pratik yararları da hedeflemiştir. Bu sebeplerle vücuda getirilen coğrafya eserleri bir yerin belirli bir zaman veya dönemdeki durumunu tespiti imkân sunmasının yanında buraya ilişkin değişim veya dönüşümlerin takip edilebilmesi bakımından da oldukça önem arz etmektedirler. Nihayet bu çalışmamızda, Müslüman

coğrafyacıların eserlerine göre Malazgirt ve çevresinin durumu tespitte gayret edilecek ve erişilebilen neticeler ışığında bölgedeki değişimler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İslâm coğrafyacıları, genel olarak Malazgirt'i Ermeniyeye Bölgesi dâhilinde zikrederler. Ermeniyeye Bölgesi ise diğer hususiyetlerinin yanı sıra, suğûr hattında bulunması ve bu yönde yapılan fetihlerle birlikte Bizans İmparatorluğu ile var olan sınır hattının genişlemesi dolayısıyla özellikle önemli addedilmiştir. Bu durumuna binaen İslâm coğrafyacıları ve ayrıca buralardaki yoğun faaliyetler dolayısıyla da tarihçiler bölgenin bilinmesine özel bir önem göstermiş ve ilgili kayıtlara eserlerinde yer vermişlerdir. Ermeniyeye Bölgesi'nin geneline ilişkin kayıtların çokluğuna rağmen, aşağıda incelemeye çalışacağımız sebepler dolayısıyla kaynaklarımız Malazgirt konusunda daha suskundurlar.

İslâmî dönemde yazılmış kaynaklar Ermeniyeye'yi genellikle Rehâb (veya Rihâb) Bölgesi kapsamındaki bölgelerden biri olarak ele alırlar ki diğerleri Arran¹ ve Azerbaycan'dır. Bu bölümlene altındaki birimlerden biri olan Ermeniyeye, özellikle coğrafi eserlerde, kendi içerisinde yeniden farklı kısımlara veya alt bölgelere ayrılmıştır. Bu taksimlendirmenin belirli bir standardı olmadığını gibi tarz veya şekil itibarıyla de farklılık arz ettiği görülür.² Örneğin, İbn Hurdâzbih Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Ermeniyeye şeklinde bir bölümlene yaparken³ İbn Havkal Ermeniyeye'yi İç ve Dış olmak üzere ikiye ayırır.⁴ Yâkût el-Hamevî'de ise bu bölümlene Büyük Ermeniyeye ve Küçük Ermeniyeye olarak müşahede edilir.⁵ Tüm bu farklı sınıflandırmalar arasında birden dörde kadar olan bölümlenenin daha sık kullanıldığını ifade etmek mümkündür.⁶

Müslümanların Suriye ve İran fetihlerinin ardından kuzey yönündeki yeni muhatapları Bizans İmparatorluğu ve Ermeniler idi. Bu yönde devam eden askerî faaliyetlerin bir neticesi olarak Müslümanlar Ermeniyeye Bölgesi'nin içlerine kadar ilerlemeyi başardılar. Halife Ömer dönemindeki keşif seferlerinin ardından, Halife Osman zamanında Suriye valisi Muaviye'nin emriyle Habib b. Mesleme Ermeniyeye Bölgesi'nin fethiyle görevlendirildi. Erzurum'a (Kalikala) kadar ilerleyen (653) Habib burada Bizans kuvvetlerini yenmeyi de başardıktan sonra Van gölü civarında, Ahlat dahil olmak üzere bazı yerleri ele geçirdi ve ardından Duvin'e kadar giderek şehri teslim aldı. Müslümanların bölgede artık bir güç olarak varlık göstermelerini takip eden uzun yıllar boyunca Ermeniyeye Bölgesi Müslümanlar ve Bizans arasında bir mücadele alanı haline geldi ve özellikle sınır hattına yakın olan şehirler taraflar arasında pek çok kez el değiştirdi. Ermeniyeye Emevîler döneminde el-Cezîre eyaletine bağlı bir amillik iken, sonraları bu eyaletten ayrılarak müstakil bir vilayete dönüştürüldü ve Müslümanlarca bu isimle anılır oldu.⁷

İslâm coğrafyacılarının Ermeniyeye Bölgesi'ni taksimleri öyle anlaşılıyor ki söz konusu süregelen mücadelelerden bağımsız değildir. Konumuz itibarıyla odak noktamızda bulunan Malazgirt, Dördüncü Ermeniyeye kapsamına dâhil edilmiştir. Dördüncü Ermeniyeye kapsamındaki şehirler Kalikala (Erzurum), Şimşât (Samsat), Hilât (Ahlat), Bâcüneys ve Erciş'tir. Bu şehirlerin oluşturduğu hat aslında bir anlamda Ermeniyeye bölgesinde hâkim olmak isteyen Müslümanlar ile Bizans arasındaki mücadelelerin yoğunlaştığı hattı temsil etmesi bakımından da önemlidir. Aynı şekilde Ermeniyeye'nin diğer bazı önemli ve stratejik (örneğin Duvin) şehirleri gibi, Dördüncü Ermeniyeye'deki şehirlerin de Müslümanlarca tedricen iskân edilmesine özellikle önem gösterilmiştir.⁸ Nihayet bu iskânlar sayesinde bölgede yerleştirilen Müslümanlar buradaki savunma hattının askerî gücünü oluşturmakla birlikte, ilerleyen tarihlerde kurulacak olan siyasi oluşumların dayandığı aslı unsuru da meydana getirmişlerdir.

Malazgirt isminin kökeni ve kullanımları, aynı zamanda gerek Bizans gerekse Ermeni kaynaklarındaki şekilleri araştırılmıştır. Bununla birlikte, isim Müslüman coğrafyacıların eserlerinde Malazgirt, Menazcird veya Manazkird şekillerinde kaydedilmiştir. İsim bu (Manazkird) imlayla ilk kez İstahrî'de zikredilir. Eserini 930 ile 950 yılları arasında telif eden⁹ İstahrî Malazgirt'i, Neşeva, Bargiri, Hilât, Bedlîs, Kalikala, Erzen, Meyyafarikin ve Sirâc şehirleriyle birlikte zikrettikten sonra, buraların büyüklük ve verimliliklerinin benzer olduğunu ifade eder.¹⁰

¹ Bu isim genel olarak Kür ve Aras nehirleri arasındaki bölgeyi ifade eder. Aynı bölge Romalılar tarafından Albania olarak isimlendirilmiştir.

² Bu çalışmanın odağı gereği ayrıntılı şekilde ele almadığımız bu hususla ilgili olarak bkz. M. Streck, "Ermeniyeye", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1945, s. 322-323.

³ İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. Michael Jan de Goeje, Leiden 1889, s. 122.

⁴ İbn Havkal, *Kitâbu Sureti'l-Arz*, neşr. Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1992, s. 295.

⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. I, tah. Ferîd Abdülaziz el-Cundî, Beyrut (tarihsiz), s. 191.

⁶ Keza Belâzürî de Ermeniyeye'yi dört kısma ayırır, ancak bunların kapsadığı şehirlerle alakalı olarak iki farklı rivayete yer verir. Buna göre: "Şimşât, Kalikala, Hilât, Erciş ve Bâcüneys'i Dördüncü Ermeniyeye; el-Büşfurrecân, Debîl, Siractayr ve Bağrevend'i Üçüncü Ermeniyeye; Cürzân'ı İkinci Ermeniyeye; es-Siseccan ve Erran'ı Birinci Ermeniyeye dâhilinde sayanlar olduğu gibi, yalnızca Şimşât'ı Dördüncü Ermeniyeye; Kalikala, Hilât, Erciş ve Bâcüneys'i Üçüncü Ermeniyeye; Siractayr, Bağrevend, Debîl ve el-Büşfurrecân'ı İkinci Ermeniyeye; Siseccan, Errân ve Teflis'i Birinci Ermeniyeye olarak sayanlar da vardır" der. Bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, tah. Abdullah Enîs et-Tabbâi - Ömer Enîs et-Tabbâi, Beyrut (tarihsiz), s. 272-273.

⁷ Streck, "Ermeniyeye", IV, s. 317.

⁸ Aram Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, İng. terc. N. G. Garsoian, Lisbon, 1976, s. 25.

⁹ Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 205.

¹⁰ İstahrî, *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik*, neşr. Michael Jan de Goeje, Leiden 1927, s. 188.

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE MALAZGİRT VE ÇEVRESİ

İstahrî erken coğrafyacılarından biri olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, eserini ondan önce yazan İslâm coğrafyacılarında Malazgirt adına, bu imlayla rastlanmıyor oluşu dikkat çekicidir. Kadim bir yerleşke olan Malazgirt gibi önemli ve stratejik bir şehrin daha erken eserlerde ihmal edilmiş olma ihtimali de akla yakın gelmediğinden burada farklı bir isimlendirme ihtimalini denetlemek yerinde olacaktır.

İslâm coğrafyacılarının babası olarak nitelenen¹¹ ve eserini 886 yılı civarında tamamladığı düşünülen¹² İbn Hurdâzbih Ermeniyeye Bölgesi'nin kısımlarını zikrederken Dördüncü Ermeniyeye'nin şehirlerini Şimşât, Hilât, Kalikala, Erciş ve Bâcüneys olarak verir.¹³ Keza aynı şehirler, “malumatını münhasıran yerli halktan toplamış olan”¹⁴ Belâzürî'de (ö. 279/892-93) de zikredilir.¹⁵ *Kitâbü'l-Buldân* adlı eserini 278 (891) yılında tamamlayan Ya'kûbî ise Ermeniyeye'yi üç kısma ayırır ve birinci kısmın Kalikala, Hilât, Şimşât ve buralar arasındaki yerlere şamil olduğunu ifade eder.¹⁶ Eserini 903-913 yılları arasında tamamladığı düşünülen İbn Rüste ise herhangi bir taksime gitmeksizin Ermeniyeye Bölgesi'nin şehirlerini sıralar ve bunların Errân, Cürzân, Neşeva, Hilât, Dubil, Sirâc, Suğdebil, Bâcüneys, Erciş, Sisecân, Medinetu'l Bâb ve Ebvâb olduğunu ifade eder.¹⁷ *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserini 932 tarihinden önce tamamladığı bilinen Kudâme b. Cafer ise Şimşât, Kalikala, Hilât, Erciş ve Bâcüneys şehirlerinin Dördüncü Ermeniyeye sayıldığını kaydeder.¹⁸ Son olarak, erken coğrafyacılarından olan ve eserini onuncu yüzyılın ilk yarısında (289-33 / 902-945 yılları arasında) yazdığı sanılan İbn Serâbiyûn zikredilmelidir. Müellif *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-Ekâlîmi's-Seb'a* adını verdiği eserini diğer coğrafya eserlerinden daha farklı bir tarzda teşkil etmiş ve iklimlere (bölgelere) göre şehirleri, dağları, nehirleri vs. zikretmiş, bunun dışında herhangi bir alt bölümlenme yapmamıştır. Beşinci iklim dâhilinde sıraladığı Rum şehirleri arasında pek çok diğer şehirle birlikte, yukarıda Ermeniyeye Bölgesi'nin önemli şehirleri olarak sayılan yerleri de kaydetmiş ve “*Bâcüneys Şehri*”ni de eserinin bu kısmında zikretmiştir.¹⁹

Ermeni müellif Thomas Artsruni'nin (ö. 905'ten sonra) eseri IX. yüzyıl tarihi bakımından özellikle önemlidir. Kadim Apahuni Hanedanı'nın hâkimiyet sahası Van Gölü'nün kuzeyindeki Apahunik Bölgesi'dir ki isimlendirme zaten bu aile dolayısıyladır.²⁰ Artsruni, Malazgirt şehri için Manazav adını kullanır ve şehir Apahunik Bölgesi'nin merkezidir. Bununla birlikte, Artsruni muhtelif yerlerde Manazav adını bazen Malazgirt şehrinin²¹ bazen de Apahunik Bölgesi'ni²² ifade etmek için kullanır. Dolayısıyla aileye referansla bir bölge ismine dönüşmüş olan Apahunik adının kullanımı Artsruni'de Manazav adı ile eşitlenmiştir. Keza Ermeni tarihçi Aram Ter-Ghewondyan da bu noktaya işaretler, “Thomas Artsruni'nin Malazgirt emirlerine ‘Manawazean’ olarak atıfta bulunduğu, bu eyaletin eski lordlarının Manawazean prensleri olduğu ve Apahunik bölgesinin aynı zamanda ‘Manawazean Bölgesi’ olarak adlandırıldığı” ifadelerine yer verir.²³

Müslümanların Ermeniyeye taraflarındaki fetihleri ve bunları müteakiben bölgede yerleşmeleri zaman içerisinde siyasi oluşumlar meydana getirmelerine zemin hazırlamıştı. Nüfus bakımından bölgede yoğun olarak bulunan ve Malazgirt'i merkez edinen²⁴ Kaysî Arapların emîrlerinden el-Cehhâf'ın oğlu Abdulmelik adına 196 (M. 811/812) ve 197 (M. 812/813) yıllarına tarihlenen iki sikke basıldığı malumdur ve bunlar Bâcüneys (Bâcünis!) madeninde kesilmişlerdir.²⁵ Yukarıdaki malumatlar ışığında ve aynı zamanda paralar üzerinde bir bölge isminden ziyade şehir adının bulunma olasılığının daha yüksek oluşu dolayısıyla bunların Malazgirt'te kesilmiş olduğunu düşünmek makuldür.²⁶

Thomas Artsruni bu iki ismin (Manazav / Apahuni) kullanımını eşitlediğinden Apahuni adının İslâm coğrafyacılarının eserlerine (Apahunis, Bahunis, Bahunays / Bâcüneys / Bâcünis) Bâcüneys şeklinde yansımış olabilir. Dolayısıyla özellikle erken İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Dördüncü Ermeniyeye bölgesinin şehirleri olarak Kalikala, Şimşât, Hilât ve Erciş ile birlikte zikredilen Bâcüneys'in Malazgirt olması ihtimal dâhilindedir.

¹¹ Sayyid Makbul Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XX, İstanbul 1999, s. 79.

¹² Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 98; Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, s. 79.

¹³ İbn Hurdâzbih, *age*, s. 122.

¹⁴ Streck, “Ermeniyeye”, IV, s. 317.

¹⁵ “*Şimşât, Kalikala, Hilât, Erciş ve Bâcüneys'i Dördüncü Ermeniyeye*” olarak kaydedilmiştir. Bkz. Belâzürî, *age*, s. 272.

¹⁶ Ya'kûbî, *el-Buldân*, neşr. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, Beyrut 2002, s. 208.

¹⁷ İbn Rüste, *el-A'lâk en-Nefise*, neşr. Halil Mansur, Beyrut 1998, s. 99.

¹⁸ Kudâme b. Cafer, *el-Harâc ve Sinâatu'l-Kitâb*, neşr. ve not. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat 1981, s. 322.

¹⁹ İbn Serâbiyûn, *Kitâbu 'Acâ'ibi'l-Ekâlîmi's-Seb'a ilâ Nihâyeti'l-İmâre*, neşr. Hans von Mzik, Leipzig 1929, s. 33.

²⁰ Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown 1963, s. 199.

²¹ Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik*, İng. terc. Robert W. Thomson, Detroit 1985, s. 278 ve dipnot 2, 309, 315.

²² Artsruni, *age*, s. 308, 320, 321.

²³ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 52.

²⁴ René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2006, s. 319.

²⁵ V. G. Tiezengauzen, *Монеты Восточного Халифата [Doğu Hilafet Sikkeleri]*, St. Petersburg 1873, s. 180, 338. Keza Yâkut el-Hamevî de Bâcüneys'te bir bakır madeni bulunduğunu ifade etmektedir. Bkz. Yâkut el-Hamevî, *age*, I, s. 373.

²⁶ Karşılaştırma için bkz. Heinrich Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Strazburg 1904, s. 328-330; Ter-Ghewondyan, *age*, s. 36; Nina Garsoian, “The Arab Invasions and The Rise Of The Bagratuni (640-884)”, *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, C. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York 1997, s. 135.

Kaldı ki Bâcüneys'in Bizans karşısındaki savunma hattını teşkil eden Dördüncü Ermeniyeye kapsamındaki şehirlerle birlikte zikredilişi de aynı noktaya işaret ediyor gibi görünmektedir.

Bir diğer dikkat çekici nokta ise yukarıda zikredilen ve aşağıda zikredilecek olan İslâm coğrafyacılarının eserlerinin yalnızca biri hariç olmak üzere hiçbirinde Bâcüneys ve Malazgirt adlarının aynı anda bulunmuyor oluşudur. Takriben onuncu yüzyılın ortalarından itibaren Bâcüneys adı artık söz konusu eserlerde görünmez olurken Malazgirt adı zikredilmeye başlar. Yukarıda işaret edildiği üzere, şehir bu imlayla ilk kez, eserini 930 ile 950 yılları arasında telif eden İstahrî'de karşımıza çıkmakta ve eserlerini ondan sonra telif eden İbn Havkal ve Makdisî gibi coğrafyacılar ve keza *Hududü'l-Â'lem* gibi eserler Bâcüneys adını anmaksızın Malazgirt adına yer vermektedirler. Apahuni ailesinin dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren etkinliğini kaybetmesi ve Vaspurakan'a yerleşerek Artsrunilerin egemenliğini kabul etmek zorunda kalmasının²⁷ üzerinden bir süre geçtikten sonra, özellikle İslâm coğrafyacı ve tarihçilerinin eserlerinde artık Bâcüneys adının Ermeniyeye şehirleri arasında sayılmayışı, buna mukabil Malazgirt'in bu kapsamda zikredilişi kayda değerdir. Bir başka ifadeyle, bölgeye adını veren ve buranın merkezi olması dolayısıyla zaman zaman Malazgirt adının kendilerine referansla kullanıldığı ailenin/hanedanın buradaki etkinliğinin son bulmasının ardından Bâcüneys adının artık zikredilmeyişi, buna karşılık, İslâm coğrafyacıları tarafından yalnızca şehre göndermede bulunan Malazgirt adının kullanılması Bâcüneys ve Malazgirt'in aynı yerler olduğuna ilişkin kanaati güçlendiriyor gibi görünmektedir.

Yukarıda işaret edilen istisnaî, yani Bâcüneys ve Malazgirt adlarının ikisini de aynı anda barındıran eser el-İdrîsî'nin (ö. 1165) *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâkı'l-Âfâk* adlı eseridir. Bilindiği üzere, el-İdrîsî Sebte'de doğmuş Kurtuba'da eğitim görmüş ve Palermo'da ölmüştür. Adı geçen eserini ise 1154 yılında tamamlamıştır.²⁸ el-İdrîsî, eserindeki bölümlerden biri olan *beşinci iklimin altıncı cüz'ünü* Ermeniyeye şehirlerinin çoğu, Azerbaycan beldelerinin bazıları ve Arran beldelerinin tamamını kapsayacak şekilde düzenlemiştir. Bu bağlamda yazar, Ermeniyeye şehirlerinden olmak üzere sırasıyla Meyyâfârikîn, Bâcüneys, Malazgirt (Menazcird), Bedlîs, Hilât, Erciş, Vastân, Zûzân, Neşeva, Kalikala, Debîl, Sirâc, Bargiri, Hoy, Selmâs ve Urmiye'yi kaydeder.²⁹ Bargiri, Hilât, Erciş, Vastân ve Zûzân'ı Dış Ermeniyeye'nin şehirleri olarak sayan müellif bu şehirler arasında kaleler ve nahiyeler bulunduğunu dile getirir.³⁰ Yine Meyyâfârikîn,³¹ Kalikala, Erzen, Sirâc (Serâvic), Malazgirt, Bedlîs, Neşeva, Bargiri'nin çok bayındır ve gelirlerinin birbirine yakın yerler olduğunu kaydeder.³² Müellifin ayrıca Debil (Duvîn) bölgesi, Neşeva, Sirâc, Hilât, Erciş ve Bâcüneys şehirlerinin Rûm ülkesi dâhilinde bulunduğuna ilişkin kaydı dikkate değerdir.³³ Ne var ki, el-İdrîsî Malazgirt ve Bâcüneys'e dair daha fazla detay vermez. Dolayısıyla her iki yerin adının aynı eserde mevcut oluşu, eldeki bu çalışmanın muhtelif yerlerinde işaret ettiğimiz Bâcüneys ve Malazgirt ilişkisini zayıflatan bir kayıt olarak dikkate alınabilir.³⁴

Beldeler sözlüğü/ansiklopedisi ile meşhur Yâkut el-Hamevî hem Bâcüneys³⁵ hem Malazgirt hem de Ermeniyeye'ye müstakil maddeler olarak yer vermiştir. Eserin bir beldeler sözlüğü olması dolayısıyla bu tabiidir, ancak dikkat çekici olan husus Ermeniyeye Bölgesi'nin şehirlerini sayarken müellifin Bâcüneys'i bunlar arasında zikredilişi ve fakat Malazgirt'e burada yer vermeyişidir.³⁶ Bununla birlikte Malazgirt (Menazcird) maddesini yazarken Yâkut el-Hamevî buranın Ermeniyeye dâhilinde sayıldığını ifade eder.³⁷ Daha erken coğrafyacıların kayıtları, Yâkut el-Hamevî'nin eserini tamamladığı tarihler (1228) ve bu tarihlerde artık bölgenin yaklaşık yüz elli yıldan beri Türk hâkimiyetinde bulunuşu göz önüne alındığında bu ifadeler işaret edilen bağlamda üzerinde düşünmeye değer gibi görünmektedir.

²⁷ Toumanoff, *age*, s. 199.

²⁸ el-İdrîsî ve adı geçen eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "İdrîsî, Şerîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, Ankara 2000, s. 493-494.

²⁹ el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâkı'l-Âfâk*, C. II, neşr. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 2002, s. 820.

³⁰ el-İdrîsî, *age*, II, s. 824.

³¹ Müellif, Meyyâfârikîn'in el-Cezîre ve Ermeniyeye sınırları arasında bulunduğunu, burayı Ermeniyeye şehirlerinden sayanlar olduğu gibi el-Cezîre bölgesine dâhil edenlerin de olduğunu, ancak Meyyâfârikîn Dicle'nin iki merhale doğusunda bulunduğundan Ermeniyeye'den sayıldığını kaydeder. Bkz. el-İdrîsî, *age*, II, s. 825.

³² el-İdrîsî, *age*, II, s. 825.

³³ el-İdrîsî, *age*, II, s. 828.

³⁴ Bununla birlikte, *Nüzhetü'l-Müşâk*'ı kısmî olarak Türkçeye çeviren Ramazan Şeşen'in, adı geçen eserin verdiği bazı malumatlara dair ifadeleri dikkate değerdir. Şeşen, şöyle diyor: "Burada dikkat çekmek istediğim başlıca husus el-İdrîsî'nin eserinin daha önceki İslam coğrafyacılarından İbn Havkal'ın, Ebü'l-Fidâ'nın kitapları gibi sağlam olmadığıdır. İbn Havkal anlattığı yerleri dolaymış, birçok yerde bir müddet kalmıştır. Verdiği bilgiler daha çok gördüklerine dayanmaktadır. el-İdrîsî'nin eserindeki bilgiler Akdeniz etrafı dışında okuduklarına, duyduklarına dayanmaktadır. Daha önce "İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler" adlı eserimizde işaret ettiğimiz gibi, eserde verilen birçok yer hakkındaki bilgiler veya yer adları hatalıdır. Anadolu hakkındaki bilgilerinde bile ciddi hatalar vardır...". Bkz. el-İdrîsî, *Kadim Dünya Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2021, s. 8 (çevirenin girişi); ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 16, 96.

³⁵ Onuncu yüzyılın ortalarına nazaran eserini geç bir tarihte (1228) tamamlayan Yâkut, bu "kadim yerin" adının okunuşunu Bâcüneys şeklinde vermektedir (Yâkut el-Hamevî, *age*, I, s. 373). Ancak Arapça imla açısından Bâcünîs şeklinde bir okuma da mümkündür ki Apahuni ilişkisi göz önüne alındığında bu şekilde bir okuma daha münasip görünüyor. Buna rağmen Yâkut'tan önceki müelliflerin eserlerinde ismin okunuşuna ilişkin herhangi bir kayda denk gelinmediğinden eldeki bu çalışmada Bâcüneys şekli tercih edilmiştir.

³⁶ Yâkut el-Hamevî, *age*, I, s. 191-193.

³⁷ Yâkut el-Hamevî, *age*, V, s. 234.

Yukarıda işaret edilen ve ortaya konulan kayıtlara göre Bâcüneys ile Malazgirt'in aynı yerler olduğunu kesin bir şekilde ifade etmek mümkün görünmüyor.³⁸ Bununla birlikte, aynı kayıtlar dolayısıyla böyle bir ihtimali göz ardı etmek de makul değildir. Yeni muhtemel verilere ulaşılarak doğruluğu veya yanlışlığı teyit edilene kadar söz konusu ihtimalin göz önünde bulundurulması faydalı olabilir.

Müslüman coğrafyacıların kayıtları göz önüne alındığında, Malazgirt'in Bizans'a karşı bir savunma hattı teşkil eden Dördüncü Ermeniye bölgesinin önemli bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle şehrin güçlü surlarına yapılan vurgu,³⁹ yakın şehirlerin durumları da göz önüne alındığında, buranın Van Gölü'nün kuzeyindeki bölgenin geneli açısından bir askerî üs niteliğine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Keza İran taraflarından, Tebriz, Hoy hattı üzerinden Anadolu'ya uzanan yola hâkim bir konumda bulunması ve aynı şekilde uzun bir süre boyunca özellikle Erzurum ile birlikte Bizans karşısındaki savunma hattının önemli noktalarından birini teşkil etmesi, sahip olduğu askerî yetenekler dolayısıyla Malazgirt'in önemini arttırmıştır. Öyle ki işaret edilen sebepler dolayısıyla Malazgirt, onuncu yüzyılın son çeyreğinde telif edilen *Hududü'l-Â'lem*'de Rum mukabilindeki sağır⁴⁰ olarak nitelenmekte ve halkının da savaşçı özelliklerine vurgu yapılmaktadır.⁴¹

Malazgirt'in sahip olduğu niteliklerin ve konumunun ifade ettiği anlamın daha iyi anlaşılabilmesi için şehrin, çevresindeki yerleşim yerleri veya şehirlerle birlikte değerlendirilmesinde yarar var gibi görünüyor. İslâm Ansiklopedisi'ne Ahlat maddesini yazan M. Streck, Ahlat'ın "Ortaçağ'da Ermeniye'nin en büyük, en kalabalık ve en müstahkem şehirlerinden biri" olduğuna dikkat çekmiştir.⁴² Özellikle Ahlat'ın bölgenin önemli şehirlerinden ve ayrıca ticari merkezlerinden biri, keza Erciş ve Bargiri'nin de buranın mühim yerleşim yerlerinden olduğu bilinmekle birlikte, istihkam gücü bakımından Malazgirt'in ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Zira kaynaklar Malazgirt'in surlarının muhkem oluşu noktasında ittifak ederken, bahse konu dönemde bölgeyi bizzat gezen Nâsır-ı Hüsrev (ö. 1073'ten sonra) Ahlat'ın kerpiç veya topraktan surları olduğunu kaydetmekte ve Erciş'in de suru bulunmayan bir belde olduğuna dikkat çekmektedir.⁴³

Yukarıda adı geçen şehirlerin ve bunların buldukları sahanın ve oluşturdukları hattın kontrol edilebilmesi için her açıdan güçlü ve müstahkem bir üssün varlığı bölge açısından bir gereklilik oluşturmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, Malazgirt bu ihtiyacın karşılanması noktasında işlev görmüştür. Malum olduğu üzere, Van Gölü'nün kuzeyinden Erzurum'a uzayan hat, bir diğer ifadeyle Dördüncü Ermeniye bölgesi Malazgirt Savaşı'nın gerçekleştiği tarihe kadar Ermeniler ile Bizans, Müslümanlar ile Bizans ve nihayet (daha kısa süreli olmakla beraber) Türkler ile Bizans arasında bir mücadele sahası görünümündedir. Böyle bir durumda tabii olarak Van Gölü'nün kuzeyindeki şehirlerin istihkâm özellikleri önem kazanmıştır. Kaynakların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Malazgirt'in güçlü surlarının bulunmasına karşılık yakın çevredeki diğer şehirlerin bu açıdan daha korunaksız oluşu Malazgirt'in askerî ve siyasî açıdan öne çıkmasına imkân tanımıştır. Bu durum aynı zamanda Malazgirt'in, özellikle Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Bargiri gibi yakın şehirlerin bulunduğu civar bölge açısından bir karakol işlevi gördüğünü de ortaya koymaktadır. Bir başka ifadeyle, Malazgirt ve adı geçen bu yakın yerleşim yerlerinin işlevsel bir ilişki içerisinde olduğu söylenebilir. Bu ilişki bağlamında Malazgirt, yalnızca bir yerleşim yeri olarak varlık göstermemiş, adı geçen şehirleri kapsayan bölgenin geneli açısından koruyucu ve savunmacı bir işlev üstlenmiştir. Öyle ki Malazgirt'in askerî nitelikleri bu kadar gelişirken aynı bölgedeki diğer şehirlerin bu anlamda geri kalışı aynı noktaya işaret ediyor olmalıdır.

Tarihçi A. Ter-Ghewondyan, pek çok vesileyle Malazgirt'ten bahseden Arapça kaynakların şehrin iç durumu veya buradaki hayata dair malumat vermediğini bir talihsizlik sayar. Bunun nedenini ise siyasi şartlar ve gelişmelerin burayı meşhur bir yer yapacak kadar çok olmasına ve fakat şehrin kendisinin gelişmemiş olmasına

³⁸ Bu çalışma için yaptığımız araştırma neticesinde, tarafımızda Bâcüneys ile Malazgirt'in aynı yerler olabileceğine ilişkin bir kanaat oluşmuştur. Bununla birlikte, bu ifadeyi tam bir kesinlikle doğrulayacak veriden şimdilik mahrumuz. Dolayısıyla kaynaklarda Bâcüneys adıyla kaydedilen yerin Malazgirt'e oldukça yakın bir yer olma ihtimalini de göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Örneğin J. Haldon'ın eserindeki bir haritada bu yer Malazgirt'in biraz kuzeydoğusunda bir noktaya yerleştirilmiş de bir açıklama yapılmamış ve kaynak gösterilmemiştir. Bkz. John Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, London 2005, s. 108.

³⁹ Makdisî, *Rihletü Makdisî, Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, neşr. Şakir Laibî, Beyrut 2003, s. 315. Keza John Skylitzes de Malazgirt'in üç katlı surlarının varlığından bahseder. Bkz. John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, İng. çev. John Wortley, Cambridge 2010, s. 432. Burada zikredilen kaynaklardan oldukça geç sayılabilecek bir tarihte yazan Hamdullah el-Müstevfi de 1340'ta tamamladığı bilinen eserinde, Malazgirt'in "günümüzde, oldukça muhkem bir kalesi vardır" diyerek şehrin güçlü surlarının bu tarihlerde de mevcut olduğuna dikkat çekmektedir (bkz., Hamdullah el-Müstevfi el-Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulüb*, neşr. Guy Le Strange, Tahran 1362, s. 101-102). Malazgirt'in stratejik önemi ve özellikle surlarına odaklanan bir çalışma için ayrıca bkz. Mehmet Sait Sütcü, "Bizans'ın Doğu Sınırında Bir Ordugâh ve Surları: Malazgirt", *Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu (2-3 Aralık 2022-İzmir) Bildiri Tam Metin Kitabı*, Cilt 3, ed. M. Fatih Sansar-Aygül Uçar-Aytekin Erdoğan, Elazığ 2022, s. 313-330.

⁴⁰ Coğulu Süğür. Bu kelime Dârü'l-İslâm ve Dârü'l-Harp (Müslüman ve Gayrimüslim hâkimiyetindeki bölgeler) arasındaki sınır hattını, dolayısıyla da bu hatta bulunan hisar, kale veya şehirleri ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Casim Avcı, "Süğür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 473.

⁴¹ *Hududü'l-Â'lem, Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, neşr. Yusuf el-Hâdi, Kahire 1999, s. 121.

⁴² M. Streck, "Ahlat", *İslâm Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1978, s. 93. İlgili yerde Streck bu ifadelerden sonra muhtelif referanslar verir, bunlardan biri de Guy Le Strange'nin eseridir. Onun eserine bakıldığında Ahlat ile ilgili bu malumatların daha çok Müstevfi'ye referansla verildiği görülmektedir. Bkz. Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 183. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belâten*, L/197 (1986), s. 451-452.

⁴³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhâb Tarzî, İstanbul 1994, s. 167.

bağlar.⁴⁴ Şehrin gelişme meselesine daha sonra değinilecek olmakla beraber, gerçekten Erzurum ile birlikte Malazgirt'in siyasi gelişmelerin merkezindeki yeri dikkat çekicidir. Malazgirt'in gerek İslâm fetihlerinden önceki durumu, gerekse Kaysilerin Van Gölü'nün kuzeyindeki yerlere sahip olmalarına⁴⁵ rağmen, özellikle burayı merkez edinmeleri ve daha sonra da Bizans'ın yeniden bölgede hâkim olma sürecinde pek çok yeri, ancak özellikle Erzurum ve Malazgirt'i tahrip etmesi⁴⁶ rastlantı değildir. Malazgirt Savaşı'ndan önce Malazgirt'in,⁴⁷ yakın çevredeki diğer şehirlere kıyasla durumuna ilişkin olarak Tuğrul Bey'in 1054 yılındaki seferi de iyi bir örnek teşkil etmektedir.⁴⁸ Malum olduğu üzere, Tuğrul Bey bu yıl doğu Anadolu'ya düzenlediği bir sefer kapsamında Bargiri (Muradiye) ve Erciş'i ele geçirmeyi başarmıştı. Bununla birlikte, daha uzun süre mancınıklarla kuşatmasına rağmen Malazgirt'i ele geçirme noktasında başarılı olamadı. Bu kuşatmaya dair haber veren kaynakların ifadeleri⁴⁹ şehrin surlarının durum ve gücüne dair bir fikir edinme noktasında yardımcı olmaktadır. Üstelik surların bu hali, Bizans'ın 970'lerdeki tahribatından⁵⁰ sonra şehri ihya ederken eskisine nazaran daha zayıf olarak inşa edilmiş şekliydi.⁵¹

Siyasi olayların merkezindeki yerlerden biri olan Malazgirt şehrinin iç yapısına ilişkin bilinenler gerçekten yok denecek kadar azdır. Yalnız Makdisî şehirde birkaç mescidin olduğu, Cuma Camii'nin çarşının uç kısmında bulunduğu ve [civardaki] bahçelerinin çok olduğunu ifade etmektedir.⁵² İşaret edildiği üzere, siyasi ve askerî gelişmelerin odağındaki şehrin, iç durumuna ilişkin haberlerin azlığı buranın gelişmemiş olmasıyla⁵³ nispeten ilgili olabilir. Ancak Malazgirt gibi askerî nitelikleri ön planda olan bir yerin, Erzurum örneğinde olduğu üzere hem askerî, hem ticarî hem de sosyal anlamda büyük bir merkez olmasını beklemek çok doğru bir yaklaşım gibi görünmemektedir. Zira öyle anlaşılıyor ki askerî amaçlar Malazgirt şehrinin gerek konum gerekse yapısında belirleyici rolü üstlenmiştir. Dolayısıyla bu noktadan bakıldığında, siyasi ve askerî meseleler söz konusu olduğunda şehrin sürekli olarak gündemde bulunuşu,⁵⁴ diğer hususlar bakımından ise nispeten geri planda kalışı daha anlamlı bir görüntü kazanmaktadır.

Malazgirt'in işaret edilen özellikleri, şehrin Malazgirt Savaşı'ndan sonraki durumu açısından da belirleyici olmuştur. Malum olduğu üzere, Malazgirt Savaşı'nı takip eden birkaç yıllık süre zarfında Türkler Anadolu'nun genelinde hâkim olmayı başarmışlardır. Dolayısıyla artık ne Malazgirt ne Erzurum ne de yukarıda adı geçen diğer bazı şehirler suğûr hattındaki birer uç şehri pozisyonunda değillerdir. Keza Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu üzere, Malazgirt ve çevresinde sağlanan çatışmasızlık ortamı bölgede yeni bir düzen ve işleyişin oluşma zeminini hazırlamıştır. Malum olduğu ve daha önce işaret edildiği üzere, Van Gölü'nün kuzey havzası İran ve Anadolu arasında işleyen hattın önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Keza aynı bölge kuzey ve güney arasındaki ulaşım ve iletişim açısından da stratejik bir önem ve etkiye sahiptir. Malazgirt Savaşı'nın ardından bölgenin Türklerin (dolayısıyla tek bir siyasi unsurun/gücün) hâkimiyetine girmesi burada her açıdan bir istikrar zemininin oluşmasına imkân tanımıştır. Var olan ekonomik potansiyelin sağlanan çatışmasızlık ortamıyla bir araya gelişinin ise tabii olarak iktisadi açıdan önemli yansımaları olmuştur.

Malazgirt Savaşı'nı müteakiben söz konusu bölge açısından önemli bir diğer gelişme ise 1100 yılında Ahlatşahlar (Sökmenliler) Devleti'nin Ahlat merkez olarak kurulmasıdır.⁵⁵ Stratejik bir konumda bulunan Ahlat bölgenin kadim, önemli ve meşhur şehirlerinden biriydi. Bununla birlikte istihkâm açısından Malazgirt kadar korunaklı değildi⁵⁶ ki özellikle Malazgirt Savaşı'ndan önceki tarihi süreçte şehrin pek çok kez yağma ve talana maruz kaldığı bilinmektedir.⁵⁷ Nihayet bölgede Türk hâkimiyetiyle birlikte oluşturulan güvenlik ortamı ve aynı zamanda şehrin Ahlatşahların merkezi olması, buranın her açıdan civar şehirlerin önüne geçecek şekilde

⁴⁴ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 132-133.

⁴⁵ Müslümanların ilgili bölgedeki hâkimiyetlerine ilişkin bir çalışma için bkz. Ömer Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, 13/24 (2018), s. 229-249; buradaki referans için s. 240.

⁴⁶ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 128.

⁴⁷ 2020 yılında, Ahlat Müze Müdürlüğü başkanlığında ve Prof. Dr. Adnan Çevik'in bilimsel danışmanlığında "Malazgirt Savaş Alanının Tespiti, Tarihi ve Arkeolojik Yüzey Araştırması" projesi başlatılmıştır. Savaş alanına odaklanmakla beraber proje çalışmaları şehrin surları da dâhil olmak üzere pek çok farklı noktada yoğunlaşacak şekilde kapsamlı hale getirilmiş olup ilgili çalışmalar devam etmektedir. Projenin muhtemel çıktıları arasında bu çalışmada işaret edilen meselelere dair de aydınlatıcı bir takım verilere ulaşılması ihtimal dâhilindedir. Proje hakkında ayrıca bkz. Tevfik Orkun Develi, "Malazgirt Savaş Alanının Tespiti, Tarihi ve Arkeolojik Yüzey Araştırması: 2020 Yılı Ön Hazırlıkları", *17. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (19-20 Ağustos 2023 – Ankara) Bildiri Tam Metin Kitabı*, ed. Emel Çetinkaya, Ankara 2023, s. 550-558.

⁴⁸ Söz konusu seferle ilgili olarak bkz. Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014, s. 21-23.

⁴⁹ Lastivertli Aristakes, *Tarih (Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler)*, çev. Engin Öztürk, İstanbul 2020, s. 103 vd.; *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrants D. Andreasyan, Ankara 2000, s. 100-2.

⁵⁰ Stepanos Asogik, *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, İng. çev. Tim Greenwood, New York 2017, s. 235; ayrıca bkz. Tokuş, agm, s. 243.

⁵¹ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 128.

⁵² Makdisî, *age*, s. 315.

⁵³ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 132.

⁵⁴ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 132-133.

⁵⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004, s. 104; Sümer, agm, s. 470 vd.

⁵⁶ Makdisî, *age*, s. 316; Nâsır-ı Hüsvrev, *age*, s. 167.

⁵⁷ Şehrin bu süreçteki tarihiyle ilgili olarak bkz. Sümer, agm, s. 447-457.

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE MALAZGİRT VE ÇEVRESİ

büyümesine olanak tanıdı. Öyle ki İbn Havkal'ın eserine XII. yüzyılda yapılan⁵⁸ ilaveler şehrin öncesi ve sonrası arasındaki farkı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre, müellif Ahlat'tan, vaktiyle buradaki diğer şehirlerden biri gibi bahsetmekte ve benzer niteliklere sahip olduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁹ Ancak tam bu noktada, sonradan yapılan ilaveler Ahlat'ın eskiye nazaran çok büyüdüğü, halkının zengin ve mal-mülkünün çok olduğu ve şehrin de tüccarların uğrak bir yeri haline geldiğini dile getirmektedir.⁶⁰ Yine bu döneme ait başka coğrafya eserleri de şehrin mezkûr durumunu teyit ederler.⁶¹

SONUÇ

İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Bâcüneys adıyla kaydedilen yer ile Malazgirt'in aynı yerler olduğunu kesin bir dille ifade etmek mümkün değildir. Bu ilişkiyi, yani Bâcüneys ile Malazgirt'in aynı yerler olduğu kanaatini güçlendiren veri mevcuttur, bununla birlikte, daha az ve zayıf olmakla beraber aynı konuda net bir yargıya ulaşmayı engelleyen kayıtlar da kaynaklara yansımıştır. Şimdilik kesin bir sonuca varmak mümkün değilse de bu çalışmada ortaya konulan sebepler dolayısıyla Bâcüneys ve Malazgirt'in aynı veya çok yakın yerler olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmakta fayda vardır.

İslâm coğrafyacılarının kayıtlarına göre, Malazgirt Dördüncü Ermeniye kapsamında zikredilen şehirlerden birisidir ve özellikle Erzurum ile birlikte, Bizans karşısındaki suğûr hattının önemli noktalarından birini teşkil etmektedir. Bununla birlikte, Van Gölü'nün kuzey havzasındaki şehirler arasında en müstahkem yer olduğu anlaşılan Malazgirt bu bölgenin geneli açısından bir karakol görevi de üstlenmiş gibi görünmektedir. Keza bu bölgenin Anadolu ve İran arasındaki ulaşım ve iletişim açısından arz ettiği önem göz önüne alındığında, öyle anlaşılıyor ki, Malazgirt'in müstahkem yapısı şehrin öne çıkmasını sağlamış ve buna bağlı olarak da bölgede hâkim olmak isteyen güçlerin odağındaki yerlerden biri haline gelmiştir. Zikredilen özellikleri ve arz ettiği önem dolayısıyla İslâm coğrafyacıları eserlerinde Malazgirt'e yer vermeye özen göstermiş ve keza İslâm tarihçilerinin kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla da şehir siyasi ve askerî gelişmelerin merkezindeki yerlerden biri olmuştur.

Ele alınan uzun tarihi süreçte hem Malazgirt'in hem de yakın çevresindeki şehirlerin durumları ve üstlendikleri roller şartlara bağlı olarak bir takım değişimler göstermiştir. XII. yüzyıldan önceki süreçte yukarıda adı geçen muhtelif güçlerin takip ettiği politikalar dolayısıyla Van Gölü'nün kuzeyinin siyasi bakımdan genellikle hareketli oluşu burada askerî nitelikleri bakımından güçlü bir şehrin ön plana çıkmasına zemin hazırlamış ve bu şehir, sahip olduğu özellikler dolayısıyla Malazgirt olmuştur. Nihayet Malazgirt Savaşı'ndan sonra değişen konjonktür pek tabii olarak yeni dinamiklerini beraberinde getirmiş ve eskisinden farklı olarak bölge artık çeşitli güçlerin kesiştiği bir saha olmaktan uzaklaşmış ve ayrıca tek bir gücün hâkimiyet ve idaresi altında sükûnet ve istikrarın sağlandığı bir yere dönüşmüştür. Nitekim bu yeni durumun ürettiği şartlar askerî anlamda güçlü bir şehrin bu bölge için eskisi kadar hayatî olmadığı yeni bir sürecin başlama sonucunu üretmiştir. Dolayısıyla Malazgirt şehrinin sahip olduğu yetenekler söz konusu yeni durumda işlevselliğini büyük oranda yitirmiş, bir başka söyleyişle, bunlara gerek kalmamıştır. Buna bağlı olarak da şehir eski ayırt edici özelliğini kaybederek bölgedeki sıradan yerleşim yerlerinden biri haline gelmiş ve varlığını bu şekilde sürdürmüştür. Bununla birlikte, söz konusu yeni durumun oluşturduğu şartlar bölgede yeni merkezlerin yükselişine de imkân sunmuştur. Ahlat'ın bölgedeki önemli şehirlerden biri ve stratejik konumu dolayısıyla büyük bir ekonomik hacme sahip olduğuna işaret edilmiştir. Bölgede sağlanan istikrar ortamı ve buna ek olarak dönemin önemli yerel güçlerinden biri olan Ahlatşahların, merkezi haline gelmesi şehrin sahip olduğu potansiyelin ortaya çıkmasına fırsat tanımış, dolayısıyla da Malazgirt Savaşı'ndan sonraki yeni şartların öncelediği merkez Ahlat olmuştur.

KAYNAKÇA

AHMAD, Sayyid Makbul, "İbn Hurdâzbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XX, İstanbul 1999, ss. 78-79.

AVCI, Casim, "Suğûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, İstanbul 2009, ss. 473-474.

AYÖNÜ, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014.

BELÂZÜRÎ, *Fütûhu'l-Buldân*, tah. Abdullah Enîs et-Tabbâi - Ömer Enîs et-Tabbâi, Beyrut (tarihsiz).

⁵⁸ Sümer, agm, s. 451.

⁵⁹ İbn Havkal, *age*, s. 295; ondan iktibasla Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Buldân*, neşr. J. T. Reinaud ve M. G. de Slane, (neşr. Daru's-Sadr), Beyrut (tarihsiz), s. 395.

⁶⁰ İbn Havkal, *age*, s. 295; ayrıca bkz. Ebü'l-Fidâ, *age*, s. 395

⁶¹ Zekerriyya el-Kazvîni, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, neşr. Daru's-Sadr, Beyrut (tarihsiz), s. 524.

EBÜ'L-FİDÂ, *Takvîmü'l-Buldân*, neşr. J. T. Reinaud ve M. G. de Slane, (neşr. Daru's-Sadr), Beyrut (tarihsiz).

el-İDRİSÎ, *Kadim Dünya Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2021.

el-İDRİSÎ, *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâkı'l-Âfâk*, C. II, neşr. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 2002.

DEVELÎ, Tevfik Orkun, "Malazgirt Savaş Alanının Tespiti, Tarihi ve Arkeolojik Yüze Araştırması: 2020 Yılı Ön Hazırlıkları", *17. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (19-20 Ağustos 2023-Ankara) Bildiri Tam Metin Kitabı*, ed. Emel Çetinkaya, Ankara 2023, ss. 550-558.

GARSOÏAN, Nina, "The Arab Invasions and The Rise Of The Bagratuni (640-884)", *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, C. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York 1997, ss. 117- 142.

GROUSSET, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2006.

HALDON, John, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, London 2005.

HAMDULLAH el-MÜSTEVFÎ el-KAZVÎNÎ, *Nüzhetü'l-Kulûb*, neşr. Guy Le Strange, Tahran 1362.

Hududü'l-Â'lem, Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, neşr. Yusuf el-Hâdi, Kahire 1999.

HÜBSCHMANN, Heinrich, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Strazburg 1904.

İBN HAVKAL, *Kitâbu Sureti'l-Arz*, neşr. Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1992.

İBN HURDÂZBÎH, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. Michael Jan de Goeje, Leiden 1889.

İBN RÜSTE, *el-A'lâk en-Nefise*, neşr. Halil Mansur, Beyrut 1998.

İBN SERÂBİYÛN, *Kitâbu 'Acâ'ibi'l-Ekâlîmi's-Seb'a ilâ Nihâyeti'l- 'Îmâre*, neşr. Hans von Mżik, Leipzig 1929.

İSTAHRÎ, *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik*, neşr. Michael Jan de Goeje, Leiden 1927.

JOHN SKYLİTZES, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, İng. çev. John Wortley, Cambridge 2010.

KUDÂME B. CAFER, *el-Harâc ve Sinâatu'l-Kitâb*, neşr. ve not. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat 1981.

LASTİVERTLİ ARİSTAKES, *Tarih (Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler)*, çev. Engin Öztürk, İstanbul 2020.

LE STRANGE, Guy, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905.

MAKDİSÎ, *Rihletu Makdisi, Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, neşr. Şakir Laîbî, Beyrut 2003.

NÂSİR-I HÛSREV, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhâb Tarzî, İstanbul 1994.

STEPANOS ASOGİK, *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, İng. çev. Tim Greenwood, New York 2017.

STRECK, M. "Ahlat", *İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1978, ss. 93-94.

STRECK, M. "Ermeniyeye", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1945, s. 322-23

SÜMER, Faruk, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L/197 (1986), ss. 447-494.

SÜTCÜ, Mehmet Sait, "Bizans'ın Doğu Sınırında Bir Ordugâh ve Surları: Malazgirt", *Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu (2-3 Aralık 2022-İzmir) Bildiri Tam Metin Kitabı*, Cilt 3, ed. M. Fatih Sansar-Aygül Uçar-Aytekin Erdoğan, Elazığ 2022, ss. 313-330.

ŞEŞEN, Ramazan, "İdrîsî, Şerif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, Ankara 2000, ss. 493-495.

ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

TER-GHEWONDYAN, Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, İng. terc. N. G. Garsoian, Lisbon, 1976.

THOMAS ARTSRUNÎ, *History of the House of the Artsrunik*, İng. terc. Robert W. Thomson, Detroit 1985.

TİEZENGAUZEN, V. G. *Монеты Восточного Халифата [Doğu Hilafet Sikkeleri]*, St. Petersburg 1873.

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE MALAZGİRT VE ÇEVRESİ

TOKUŞ, Ömer, “Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti”, *Turkish Studies*, 13/24 (2018), ss. 229-249.

TOLMACHEVA, Marina A. “İstahrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul 2001, ss. 203-205.

TOUMANOFF, Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown 1963.

TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004.

Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000.

YÂ'KÛBÎ, *el-Buldân*, neşr. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, Beyrut 2002.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. I, V, tah. Ferîd Abdülaziz el-Cundî, Beyrut (tarihsiz).

ZEKERİYYA EL-KAZVİNÎ, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, neşr. Daru's-Sadr, Beyrut (tarihsiz).

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 105-116.

Geliş Tarihi–Received Date: 24.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 29.08.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İLHANLILAR ZAMANINDA NEKÂBET TEŞKİLATI VE SEYYİDLER

 10.53718/gttad.1302047

 ÖZAN DAYI*

ÖZ

Abbâsî hilâfeti zamanında tesis edilen Nekâbet teşkilatı ya da bir diğer ismi ile Nakîbu'n-Nukabâ sistemi, Abbâsîler'in sukûtundan sonra da İslâm dünyasında varlığını devam ettiren kurumlardandır. Nakîbu'n-Nukabâ, seyyid soyundan gelen şahsiyetleri ortaya çıkarma vazifesi ile tesis edilmiş bir kurumdur. Moğol istilası ile Abbâsî Devleti'nin ortadan kaldırılması, bu devlete bağlı Nakîbu'n-Nukabâ gibi bazı kurumların da bir dönem işlevsiz kalmasına sebep olmuştur. İslâm toplumu üzerinde derin bir etkiye sahip olan bu kurumun önemi fark eden İlhanlılar, Moğol istilasının Ön Asya'ya getirdiği diğer yıkıcı etkileri ortadan kaldırmak istedikleri gibi Abbâsîler'in yıkılışı ile son bulan Nakîbu'n-Nukabâ sistemini de yeniden tesis etmeye gayret etmişlerdir. İlhanlı Devleti'nin hâkimiyet döneminde seyyidlere ve nekâbet sistemine oldukça önem atfedildiği bilinmektedir. Cengiz Han döneminden itibaren Moğol yöneticilerinin İslâm coğrafyalarında seyyidlerin ve nakîblerin özel konumunu fark ettiklerini görmekteyiz. Cengiz Han onları vergiden muaf tutmuş ve bu uygulama Möngke Kaan zamanında da devam etmiştir. Bu ilginin İlhan Hülegü zamanından başlayarak İlhanlılar'ın yıkılışına kadar devam etmesi dikkate değer bir husustur. Muhakkak ki seyyidlere ve nakîblere gösterilen bu yoğun teveccühün sebebi İlhanlılar'ın hâkim oldukları coğrafyada sosyal ve siyasî anlamda seyyidlerin ve nakîblerin etkili olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumdan Hülegü döneminden itibaren haberdar olan İlhanlı Devleti'nin hükümdarları ve üst düzey bürokratları seyyidlerin ve nakîblerin desteğini almaya çalışmışlardır. Ayrıca Abbâsî ve Memlükler gibi Sünnî yönetimlerin Ön Asya'da İlhanlı varlığına karşı direnç göstermesi, İlhanlılar'ı İran ve Irak coğrafyalarında Şii inancına mensup seyyid ve nakîbler ile ortak hareket etmeye yönlendirmiştir. İlhan Hülegü ile başlayan bu ilgi İlhan Abaka döneminde de devam etmiş, bu dönemde seyyid ve nakîbler sadece Nakîbu'n-Nukabâ sistemi içerisinde kalmamış, onlara malî ve idarî görevler de verilmiştir. Ahmed Teküder'in İslamiyet'i kabul etmesi ise seyyid ve nakîblerin konumunu iyice güçlendirmiştir. İlhan Argun her ne kadar Müslüman kökenli bürokratlara karşı tepkili olsa da hükümdarlığı sırasında seyyidlere özel bir ihtiram göstermiş; hatta onların gasp edilen haklarını dahi iade etmiştir. Hatta İlhan Argun zamanında özellikle Fars bölgesinde seyyidlerin ve nakîblerin idarî görevlere atandığını görmekteyiz. Seyyidler ve nakîbler için İlhanlı ülkesinde en parlak dönem ise Gazan Mahmûd Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesi ile başlamaktadır. Gazan Han, onlara kendinden önceki İlhanlı hükümdarlarından daha fazla ilgi göstermiş, onlar için seyyid soyundan gelenlerin her türlü malî ve idarî işlerinin görüldüğü, seyyidler için bir nevi misafirhane niteliğinde olan Dâru's-Siyâde adı verilen kurumlar ve divân sistemi teşkil edilmiştir. Ebû Sa'îd Bahadır Han ve Ölceytü Han döneminde seyyidlerin ve nakîblerin saygı görmeye devam ettiklerini söyleyebiliriz. Her iki İlhan zamanında seyyidlerin ve nakîblerin siyasî ve idarî görevlerde bulunmaları onların İlhanlı ülkesi içerisindeki etkisinin bir göstergesi niteliğindedir. Bu bağlamda çalışmamızda İlhanlılar zamanında Nakîbu'n-Nukabâ kurumunu ve Ehl-i Beyt soyundan gelen seyyidlerin durumunu detaylı bir şekilde aktarmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Nakîbu'n-Nukabâ, Seyyidler, Moğollar, İlhanlılar.

* Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt/TÜRKİYE, E-Posta: ozkandayi@bayburt.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8192-3445.

THE ORGANIZATION OF NAKABET AND THE SAYYIDS IN THE PERIOD OF THE KHANIDS

ABSTRACT

The Nekâbet organization or the Nakîbu'n-Nukabâ system, which was established during the Abbasid caliphate, is one of the institutions that continued its existence in the Islamic world after the cessation of the Abbasids. Nakîbu'n-Nukabâ is an institution established with the task of revealing the personalities of the Sayyid lineage. The destruction of the Abbasid state with the Mongol invasion caused some institutions such as Nakîbu'n-Nukabâ, which were affiliated to this state, to become dysfunctional for a while. Realizing the importance of this institution, which had a profound effect on the Islamic society, the Ilkhanate tried to re-establish the Nakîbu'n-Nukabâ system, which ended with the collapse of the Abbasids, as they wanted to eliminate the other destructive effects brought by the Mongol Invasion to Asia Minor. It is known that during the reign of the Ilkhanid state, a great deal of importance was attached to the sayyids and the naqabet system. From the time of Genghis Khan, we see that Mongol rulers realized the special position of sayyids and naqîbs in Islamic geographies. Genghis Khan exempted them from tax and this practice continued in the time of Mōngke Kaan. It is noteworthy that this interest started from the time of İlhan Hülegü and continued until the collapse of the Ilkhanids. Undoubtedly, the reason for this intense favor shown to sayyids and naqîbs stems from the influence of sayyids and naqîbs in the geography where Ilkhanids dominate socially and politically. The rulers and senior bureaucrats of the Ilkhanid state, who were aware of this situation since the Hülegü period, tried to get the support of sayyids and naqîbs. In addition, the resistance of Sunni administrations such as Abbasids and Mamluks to the presence of Ilkhanate in Asia Minor led the Ilkhanids to act together with the sayyids and naqîbs belonging to the Shiite faith in the geographies of Iran and Iraq. This interest, which started with İlhan Hülegü, continued in the period of İlhan Abaka, and in this period, sayyids and nakîbs were not only included in the Nakîbu'n-Nukabâ system, but also financial and administrative duties were given to them. Ahmed Teküder's conversion to Islam strengthened the position of sayyids and naqîbs. Although İlhan Argun was against the bureaucrats of Muslim origin, he showed special respect to the sayyids during his reign and even restored their usurped rights. Even in the time of İlhan Argun, we see that sayyids and naqîbs were appointed to administrative duties, especially in the Fars region. For the sayyids and naqîbs, the brightest period in the Ilkhanid country begins with the conversion of Ghazan Mahmud Khan to Islam. Ghazan Khan showed more interest to them than the Ilkhanid rulers before him, and the institutions called Daru's-Siyade and the divan system were established for them, where all kinds of financial and administrative affairs of the descendants of the sayyid were handled. We can say that sayyids and naqîbs continued to be respected during the reigns of Abu Sa'id Bahadur Khan and Ölceytü Khan.

Keywords: Nakîbu'n-Nukabâ, Sayyids, Mongols, Ilkhanids.

GİRİŞ

Nakîb sözcüğü “delmek, kazmak ve bir şeyi baştan sona geçmek” anlamına gelen Arapça نَكَب kökünden gelmektedir. Nakîb sözcüğü “reislik, önderlik ve ülke genelinde rûhânî işlerden sorumlu liderlik” anlamında kullanılmaktadır.¹ Terim olarak nakîb kelimesi, Hz. Peygamber'in ailesinden yani Hz. Ali ve Hz. Fâtima'nın soyundan gelen seyyid ve şerifler ile ilgilenen devlet görevlisi anlamına gelmektedir.² Nakîbler; Hz. Peygamber'in soyuna mensup olan bu insanların isim ve nesep bilgilerini tutarak doğum ve vefatlarını kaydeder, onların haklarını korur, kendilerinin de başkalarının haklarına riayet etmesini sağlar, zekât almadıkları için fey ve ganimetten hisselerini dağıtır; onların toplum içerisindeki hal ve hareketlerini kontrol ederek, cezayı hak edecekleri bir durum olduğunda bunu tatbik eder, bu soya mensup kadınların dengi olanlarla evlenmelerini sağlar.³ İbn-i Bezzâz, her kavmin, sınıfın ve bölgenin liderlik anlamında bir nakîbinin bulunduğunu, bu manada seyyid soyundan gelenlerin de nakîbin olduğunu ve seyyidlerin Nakîbu'n-Nukabâ, Seyyîdu's-Sâdât veya Seyyîdu'n-Nukabâ isimleri verilen kuruma dâhil olduklarını belirtmektedir. Nahcivânî, bu kurum için eseri *Dusturu'l-Kâtib*'te “Cenâb-i Nekâbet-i Penâh” adını da kullanmıştır.⁴

¹ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmi 'u't-Tevârih*, tsh. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, C. I. İntişârât-i Elburz, Tahrân 1371 hş., s. 351, Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul 2015, s. 930; Mehmet Kanar, *Büyük Sözlük Farsça Türkçe*, Birim Yay., İstanbul 1998, s. 658; Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Fârsî*, İntişârât-i Râh-i Roşd, 1388 hş., s. 1539; Şîrîn Beyânî, *Dîn ve Devlet der İrân 'Ahd-i Mogül*, II, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahrân 1371 hş., s. 645.

² Gülgün Uyar, “Nakîb”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 321-322; Abbas Kadyanî, *Ferheng-i Câmi 'i Târih-i İrân*, İntişârât-i Ârven, Tahrân 1381 hş., s. 825; Abdurrezzâk Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul, 2004, s. 559.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde İlim ve Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 162; Ayhan Işık, *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü'l-Eşrâfîlik Müessesesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. 57.

⁴ İbn-i Bezzâz, *Saffetu's-Safâ*, İntişârât-i Zeryâb, Tahrân 1376 hş., s. 323; Muhammed b. Hindüşâh Nahcivânî, *Dusturu'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, C. II, tsh. Abdulkerîm Alioğlu Alizâde, İntişârât-i Dâniş, Moskova 1971, s. 14-19.

10. yüzyılda “Ensab Nekabeti” adı altında bir teşkilat kurularak Hz. Ali'nin soyundan gelenler ile Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbâs b. Abdülmuttalib'in soyundan gelenler iki ayrı deftere kaydedilmeye başlandı. İbn Tomar olarak bilinen Muhammed b. Muhammed, el-Muktedir döneminde (908-932), Abbâsîler'in ve Talibîler'in Nakîbu'n-Nukabâliği'na getirilmiştir.⁵ Nekâbet hakkında Abbâsî Halifesi Musta'in (862-866) zamanında ilk resmî ferman buyrulmuştur. Bu fermana göre, seyyid soyundan yani Ehl-i Beyt soyundan geldiğini kanıtlayanlar bu sistemin içerisine dâhil edilmişlerdir. Abbâsî Halifesi Musta'in, seyyid soyundan gelen Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Amr b. Yahya b. Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin'in önerisi ile onu bu dîvânın başına getirdi. Seyyidlik meselesinde hakkı olan herkesin yalnızca Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Amr b. Yahya b. Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. El-Hüseyin'in yanına gitmesi emredildi.⁶

Bu sistem, İslâm toplumu içerisinde oldukça hürmet gören Seyyîd soyundan gelen kişilerin haklarını koruma altına aldığı gibi onları bu aileden gelmeyenlerin baskısına karşı da savunmaktaydı. Ayrıca nakîb, diğer seyyidler ile buldukları yerde malî, siyasî, iktisadî ve içtimai sorunlar ile ilgilenirdi. Dâru's-Siyâde kurumu, seyyidlerin haklarını korumak ile yükümlü idi.⁷ Şüphesiz ki Abbâsîler zamanında yapılan bu düzenleme ile Haşimî ailesinin bir parçası olan ve Ehl-i Beyt soyundan gelen seyyidler, yine Haşimî ailesinin bir diğer parçası olan ve Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ın soyundan gelen Abbâsî hilâfeti tarafından devlet yönetimine dahil edilmek istenmiş ve bu bağlamda seyyidlerin Abbâsî hilâfetine muhalif olma ihtimalinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bütün bu tedbirlere rağmen Abbâsî Halifesi Musta'in zamanında Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin'in amcası olan Ebû'l-Hasan Yahya, Kûfe'de Abbâsîler'e karşı isyan etmiş ve bu isyan Abbâsî yönetimi tarafından zorlukla bastırılmıştır.⁸

1. İlhanlılar'a Kadar Moğollar'ın Seyyidler ile İlişkisi

Cengiz Han zamanında İran'ın Moğol orduları tarafından zapt edilmesi ile İslâm medeniyetine ait olan kurumların da bir müddet son bulduğunu söyleyebiliriz. Bu manada Buhara'da birçok kişi öldürülmesine rağmen seyyidler ve nakîbler katliamın dışında tutulmuşlardı. Ayrıca Reşidüddin'in aktardığına göre, Cengiz Han zamanında seyyidler vergiden muaf tutulmuş, onların maaşları yıllık olarak hesaplanmış ve defterlere kaydedilmiştir. Moğol sarayında seyyid soyundan gelenlerin özellikle Töregene Hatun'un⁹ naibeliği zamanında etkili oldukları bilinmektedir. Bunların içinde Töregene Hatun'un musahibi olan Fâtıma Tûsî'nin Töregene üzerindeki etkisi yüzünden dönemin Moğol tarihinde olumsuz da olsa önemli bir yeri vardır. *Târîh-i Cihângüşa*'ya göre, Fâtıma Tûsî¹⁰ seyyid soyundan gelmektedir.¹¹

Vakıflardan devlet işlerinin yürütüldüğü dîvân teşkilatına kadar geniş bir alanda idarî, malî ve içtimai hayatın sukûtu aslında sonraki dönem içinde yeniden yapılanmanın gerekliliğini ortaya çıkaracaktır. Nakîblik için bu kötü süreç Mönğke Kaan zamanına kadar devam edecektir. Mönğke'nin saltanatında seyyidlerin durumu az da olsa gözetilmeye başladı. Mönğke Kaan'ın emri ile Moğol komutanları ve yöneticilerinden seyyidlerin refahının sağlanması istenmiştir. Ayrıca Mönğke Kaan, vergi uygulamasından seyyidleri muaf tutmuştur.¹²

2. İlhanlı Ülkesinde Nakîbler ve Seyyidler (1256-1295)

Mönğke Kaan tarafından İran coğrafyasının Moğol hâkimiyetine alınması için görevlendirilen İlhan Hüleğü, seyyid soyundan gelenlere ılımlı davranmış ve hürmet göstermiştir. *Ravzatü's-Safâ*'da Mîrhând, Bağdad kuşatması sırasında altı yarlığın Bağdad'ın farklı altı yönünden altı okla şehre atıldığı ve bu yarlıglara göre şehirde yaşayan ulema Hristiyan, seyyid, kadı ve savaşa katılmamış olanların emniyet içerisinde olacağına belirtildiğine değinmektedir. Hüleğü, Bağdad'ı muhasara ettiğinde şehirde bulunan seyyidlerin önde geleni olan İbn-i Tâvûs¹³

⁵ Salahuddin Halil b. Aybek Es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II, nşr. Helmut Ritter, Tahran 1971, s. 108.

⁶ Muhammed b. Cerir Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk Târîh-i Taberî*, C. IX, tsh. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Beyrût 1997, s. 150.

⁷ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye, Dâru'l-Kutbu'l-İlmîyye*, Beyrût, 1978, s. 96; Nahcivânî, *age*, C. II, s. 204-205.

⁸ Abdülkerim Özeydin, “Müntasır-Billâh”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 112-113; Ebû'l-Fahr İsfahâhî, *Mukâtîlu't-Talibîn*, tsh. Ahmed Sakar, Dâru's-Şerîf, Kum 1405 h., s. 507.

⁹ Töregene Hatun, naibe sıfatı ile Ögedey Kaan'dan sonra ülkeyi dört yıl yönetmiştir. Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvîni, *Târîh-i Guzîde*, tsh. Abdülhüseyn Nevâ'î, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş., 587; Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşa*, tsh. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvîni, C. II, İntişârât-ı Donyâyî Kitâb, Tahrân 1329 hş., s. 242-243; Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, Pîrûz, Tahrân 1339 hş., s. 186; Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî, III, Kitâbfürûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş., s. 59-60; Şîrin Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK Yay., Ankara 2015, s. 128.

¹⁰ Fatıma Hatun, Moğollar Horasan'a saldırdıklarında Meşhed-i Tûs'tan esir alınmış ve zekâsı sayesinde Töregene Hatun'un musahibliğine kadar yükselmiştir. Güyük, tahta oturunca devlet işlerine müdahil olan Fatıma Hatun'u öldürtmüştür. Fatıma Hatun hakkında bkz. Mîrhând, *age*, C. V, s. 169; Handmîr, *age*, III, s. 55-56; Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Davud Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, tsh. Ca'fer Şe'âr, Tahrân 1348 hş., s. 393; Şîrin Beyânî, *age*, s. 130.

¹¹ Hândmîr, *age*, III, 1353 hş., s. 28; Hemedânî, *age*, II, s. 1388-1389. Cüveynî, *age*, C. I, 1329 hş., s. 200; Kurban Durmuşoğlu, “Moğol Tarihini Etkileyen Önemli Bir Kadın: Naibe Töregene'nin Musahibesi Fatıma Hatun”, *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Erzurum 2022, s. 110.

¹² Cüveynî, *age*, C. I, s. 200; Hemedânî, *age*, C. III, 844; Mîrhând, *age*, C. V, s. 183; Cüveynî, *age*, C. III, s. 76-77; Handmîr, *age*, C. III, s. 57.

¹³ Ali b. Tâvûs, İmamiyye âlimlerindedir. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, I, İstanbul 1941-43, s. 116; Bağdathî İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, C. I, (nşr. Kilisli Muallim Rifat – İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul 1951-55, s. 71.

ve ulema bir mektup yazarak İlhan Hüleğü'ye teslim olmuşlardır.¹⁴ Hüleğü, Bağdad'ı zapt ettikten sonra sadâttan Şiî itikadına mensup olan Ali b. Tâvûs'u nekâbet işleri ile sorumlu kılmıştır.¹⁵ İlhan Hüleğü döneminden itibaren İlhanlı yönetiminin ülke genelinde Şiî kökenli Müslümanlar'a ılımlı ve iyi davrandığını bilinmektedir. Bu durumun en güzel örneği de nekâbet sisteminin başına seyyidlerden Ali b. Tâvûs'un getirilmesidir. Yine bu dönemde Şiî kökenli olan, dönemin ünlü âlimi Hâce Nasiruddîn Tûsî'nin Hüleğü'nün danışmanı olması ve Şiî olan Seyfeddîn Bitikçi'nin Hüleğü'nün veziri olması Şiîlere devlet yapılanması içerisinde önem verildiğinin göstergesidir.¹⁶ İlhan Hüleğü, diğer bölgelerde bulunan nakîbler için de hükümler vermiş ve bu dönemde seyyid ve âlim olan Muhammed b. Seyyîd İzzeddîn, Fırâtiyye bölgesinin yani Cezîre mıntıkasının nakîbi olmuştur.¹⁷ Hüleğü'nün seyyidlere nakîblik makamını iade etmesi şüphesiz ki sıradan bir karar niteliğinde değildir. O, seyyidlerin İlhanlılar'ın hâkim olduğu İslâm toplumu üzerindeki etkisini çok iyi tahlil etmiş ve bu yüzden nekâbet sistemini devletin desteğine almıştır.

Hüleğü zamanından beri nekâbet makamı sadece seyyid oldukları için Müslümanlar'ın desteğini almak için değil, aynı zamanda fetva ya da görüş almak için de kullanılan bir merci olarak görülmüştür. İlhan Ahmed Teküder hariç tutulduğunda Gazan Mahmûd Han'a kadar İslâmiyet'i kabul etmeyen İlhanlı hükümdarlarının nekâbet kurumundan bu şekilde istifade etmeleri oldukça ilgi çekicidir. Bu bağlamda İbn-i Tıktıkâ şu rivayeti aktarmaktadır. Rivayete göre, Hüleğü, Bağdâd'ı ele geçirdikten sonra Şiî ulemayı ve seyyidleri bir araya toplamış ve onlara “adil, kâfir bir sultan mı yoksa zalim Müslüman bir sultan mı daha iyidir?” diye sormuştur. Bu soruya Bağdad'daki nekâbet makamının başında bulunan, seyyidlerden Rıyâzeddîn Ali b. Tâvûs, adil kâfir sultan, zalim Müslüman sultandan daha iyidir, diye cevap vermiştir. Bu sorunun Müslüman olmayan bir İlhanlı hükümdarı tarafından seyyidlere ve ulemaya yöneltilmesi, muhatap olarak Müslüman âlimlerin alınması ve onlardan cevap beklenmesi aslında nekâbet sisteminin temelini oluşturan seyyidlerin İlhanlılar'ın kuruluş döneminden itibaren önemsendiğinin en güzel göstergesidir.¹⁸

İlhanlı hükümdarlarının gösterdiği ihtiramın yanında Hâce Nasiruddîn Tûsî ve Ata Melik Cüveynî gibi devlet adamlarının da seyyidleri himâyeleri altına almaları İlhanlılar zamanında seyyidlerin toplumsal statüsünü korumuştur. Hüleğü, Bağdâd'ı zapt ettikten sonra bu şehrin yönetimini Ata Melik Cüveynî'ye bırakmıştır. Ata Melik Cüveynî'nin yönetimi zamanında bu bölgede bulunan seyyidlerin dilekçeleri kabul edilmiş ve istekleri yerine getirilmiştir. Yine bu dönemde seyyidlerden birçoğu Nakîbu'n-Nukabâ divânından maaş almış, bu divânın yöneticisi de onların arasından seçilmiştir.¹⁹ Bu durum bize Bağdad'ın ele geçirilmesinden sonraki dönemde seyyidlerin Nekâbet teşkilatı ile tekrar bir araya geldiklerini ve önceki dönemde onlara tanınan haklarını maddî ve manevî anlamda almaya başladıklarını göstermektedir.

İlhan Hüleğü zamanında seyyidlere gösterilen saygı ve Nakîbu'n-Nukabâ sisteminin işleyişi İlhan Abaka döneminde de devam etmiştir. Abaka, seyyidlerin hakkını savunan ve hatta onların elinden alınan hakları seyyidlere iade eden bir ferman çıkarmıştır. İlhan Abaka, seçkin kişileri Nekâbet sisteminin başına getirmiş, 1273 yılında Necmeddîn Ali b. Mûsevî, Sâmarra şehrinin nakîbi olarak görevlendirilmiştir. İlhanlı hâkimiyetinin tüm Ön Asya coğrafyasında tesis edildiği dönemde Fars bölgesinde bulunan ve İlhanlılar'a tabi olarak uzun yıllar ayakta kalabilen Fars Atabekliği, Atabek Ebû Bekir b. Sa'd döneminde Fars bölgesinde bulunan seyyidler kendi yönetimi için bir tehdit olarak algılamakta idi. Bu yüzden seyyidlere ait olan bazı emlakla el konulmuştu. 1272 yılında Fars bölgesine İlhan Abaka'nın naibi olarak görevlendirilen Suguncak Noyan²⁰, yanında cesareti ile tanınan Seyyid 'İmâduddîn Ebû Ali'yi²¹ getirmiş ve onu Fars bölgesinin bir kısmının yönetimi ile görevlendirmişti. Yine İlhan Abaka döneminde Seyyid Fahreddîn Hasan, Şiraz şehrinin önemli seyyidlerinden idi. İlhanlı tarihinin ilk Müslüman hükümdarı olan Ahmed Teküder zamanında seyyid soyundan gelenlere oldukça ihtiram gösterilmiş,

¹⁴ Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddîn Fazlullah b. Ebî Na'im b. Yezdi / Şîrâzi, *Tezciyetu'l-Emsâr ve Tezciyetu'l-A'sâr (Târih-i Vassâf)*, I, İbn-i Sinâ, Tahrân 1338 hş., s. 36; Mîrhand, *age*, C. V, s. 235.

¹⁵ Ali b. Mûsâ İbn-i Tâvûs, *Keşfu'l-Mahacce*, çev. Esedullah Mübeşîrî, Defter-i Neşr-i Ferheng-i İslâmî, Tahrân 1364 hş., s. 233-234.

¹⁶ M. Ârifniyâ, “Kârgerdhâyî 'İtikâdi Nehâd-i Vezâret der 'Ahd-i İlhanân”, *Zâmâne*, 74-73, 1387 hş., s. 33; Hanifi Şahin, “Abbâsilerin Son Zamanlarından İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şiî-Sünnî İlişkileri”, *e-Mâkâlat Mezhep Araştırmaları*, C. VI/II, 2013, s. 23; Muhammed Takî Mûderris Rezevî, *Ahvâl ve Âsar-i Nasireddîn Tûsî*, İntişârât-ı Bonyâd-i Ferheng-i İrân, Tahrân 1354 hş., s. 27.

¹⁷ Muhammed Ali Mûderrisî-yi Tebrîzî, *Reyhânü'l-Edeb*, V, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1373 hş., s. 187.

¹⁸ Muhammed b. 'Ali b. Tabâtâbâ, (İbn Tıktıkî), *Târih-i Fahrî*, çev. Muhammed Vahîd Gulpâygânî, Tahrân 1367 hş., s. 19.

¹⁹ Şîrâzi, *Târih-i Vassâf*, C. I, s. 59-60; Muhammed b. Hindüşâh Nahcivânî, *Dusturu'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, C. I, tsh. Abdülkerîm Alioğlu Alizâde, İntişârât-ı Dâniş, Moskova 1964, s. 17-22.

²⁰ Suguncak Noyan, Hüleğü ile birlikte Ön Asya'ya gelen kadronun içinde bulunmaktaydı. İsmâ'îlilerin kalelerinin alınması ve Bağdad'ın kuşatılması sırasında Hülâgu ordusunun sağ koluna kumanda etmiştir. Baş yargucilik yanında Bağdad ve Fars'ın idaresinde naip olarak Ata Melik Cüveynî ile birlikte bulunmuştur. Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzi, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, tsh. Abdülmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bonyâd-i Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş. s. 32; Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogül ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, C. I-II, İntişârât-ı Nâmek, Tahrân 1374 hş., s. 200-201; Rezevî, *Ahvâl ve Âsar-i Nasireddîn Tûsî*, s. 151; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994, s. 132.

²¹ Argun Han tahta çıktıktan sonra bu bölgede Seyyid 'İmâdeddîn'i Şiraz bölgesinin yönetim işlerine atamıştır. Fakat Seyyid 'İmâdeddîn'in öldürülmesi İlhan Argun'un öfkesine sebep olmuş ve bu olay üzerine Hüsâmeddîn Kazvîni'nin yanına ordu verilerek Şîrâz'a gönderilmiştir. Bu olayın müsebbi olarak görülen Fars Atabek'i Âbiş Hatun, Şîrâz'dan Errân'a getirmiştir. Zerküb-i Şîrâzi, *Şîrâznâme*, s. 69-71.

Seyyid ‘İmâduddîn Ebû Ali’nin Fars bölgesindeki yönetimi oldukça genişletilmiş ve bu bölgenin vezâret işleri dahi ‘İmâduddîn Ebû Ali’ye bırakılmıştır.²²

İlhan Abaka zamanında Şiraz şehrinin önemli seyyidlerinden olan Seyyid Fahreddîn Hasan’a Atabek Ebû Bekir tarafından el konulan seyyidlerin emlakı İlhan Argun’un fermanı ile iade edilmiştir. İslâmiyet’i kabul etmemiş olan İlhan Argun her ne kadar Ahmed Teküder zamanında devlet işlerinde oldukça kuvvetlenen Müslümanlar’a karşı tepkili olsa da Argun zamanında seyyidlere gösterilen özel ilginin devam ettiğini biliyoruz. Seyyid Fahreddîn Hasan, Argun’un hükümdarlığı döneminde Fars bölgesindeki haklarına kavuşmuş, fakat bu başarısından on yedi gün sonra vefat etmiştir. Seyyid Fahreddîn’in oğlu Kutbeddîn babasından sonra Argun’un seyyidlere iade ettiği haklardan faydalanmaya devam etmiştir.²³ Seyyid ‘İmâduddîn Ebû Ali ve amcasının oğlu Seyyid Cemâleddîn, Fars bölgesinin vezâret işlerine bakmakta idiler. Daha sonra Seyyid ‘İmâduddîn Ebû Ali ve Seyyid Cemâleddîn, Fars Atabekliği’nin iç işlerine müdahil olmaları sebebi ile katledilmişlerdir. Bu iki seyyidin katlinden sonra Fars Atabeki Âbiş Hatun, Seyyid ‘İmâduddîn Ebû Ali’nin ailesine elli tümen ve Seyyid Cemâleddîn ailesine ise yirmi tümenlik bir gelirin bırakılmasına karar vererek, bu iki seyyidin çocuklarının mağdur olmamalarını sağlamıştır.²⁴ Argun zamanında seyyidlere teveccüh eden bir diğer isim ise Argun’un Yahudî veziri Sa’duddevle’nin²⁵ vekili konumunda olan Şemsuddevle’dir.²⁶ Sa’duddevle’nin katlinden sonra Müslüman olduğu iddia edilmiş ve onun Müslümanlığına seyyidler de şahitlik etmişlerdir.²⁷ Abaka’dan Gazan Han’a kadar muktedir bir İlhan’ın tahta çıkması, iktisadî ve siyasî sıkıntılar şüphesiz ki İlhanlı ülkesinin her kurumunu etkilediği gibi nekâbet sistemine de tesir etmiştir. Tüm bunlara rağmen Geyhatu ve Baydu zamanlarında seyyid ve nakîblerin üzerinde bir baskının oluşturulduğuna dair detaylı bir bilgi mevcut değildir.

3. İlhanlı Ülkesinde Nakîbler ve Seyyidler (1295-1335)

İlhanlı ülkesinde İslâm’ın tam anlamı ile hâkim olduğu dönem Gazan Mahmûd Han’ın tahta çıkması ve İslâmiyet’i kabul etmesi ile başlamaktadır. Gazan Han’dan itibaren İlhanlı Devleti yıkılana kadar tüm İlhanlı hükümdarlarının Müslüman olduğu bilinmektedir. Devletin tüm kurumlarında, içtimai ve iktisadî hayatta hatta Gazan Han zamanında yapılan reformlarda İslâmî kaideler kesin bir şekilde referans alınmıştır. Bu bağlamda her ne kadar Gazan’dan önceki İlhanlı hükümdarları tarafından ilgi bulsa da Nakîbu’n-Nukabâ sistemi, Gazan’ın hükümdarlığı ile de daha fazla teveccüh görmüştür. Reşiduddîn Fazlullâh Hemedânî eseri *Câmi’u’l-Tevârih*’te, Gazan Han’ı Ehl-i Beyt dostu, Hac sebillerini ihya eden, kutsal sayılan kabirleri ziyaret eden, sadaka vermeye önem gösteren ve seyyidlere ihtiram gösteren bir hükümdar olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Gazan Han, Tebriz, İsfahan, Şiraz, Bağdad ve diğer vilayetlerde Dâru’s-Siyâde inşa ettirmiştir. Nekâbet atamalarına Gazan Mahmûd Han zamanında oldukça önem verilmekteydi. Öyle ki Gazan Han, Meşhed şehrinin nekâbet fermanını kendi eli ile Seyyid Tâhir’e vermiştir. 1302 yılında çıkarılan bir ferman ile Mekke ve Medine seyyidlerine tazimde bulunulması gerekliliği emredilmiştir.²⁸ Ayrıca Kerbelâ’daki Hz. Hüseyin kabrini ziyaret eden Gazan Han, burada bulunan seyyidler için her gün üç bin men²⁹ ekmeğin verilmesini emretmiştir. Reşiduddîn’in aktardığına göre Gazan Han, rüyasında iki defa Hz. Peygamber’i, Hz. Ali’yi ve Hz. Hüseyin’i görmüş; onlar Gazan Han’a seyyidleri bir araya toplamadığını sormuşlardır. Bunun üzerine Gazan Han, her şehire Dâru’s-Siyâdelerin inşa edilmesini emretmiştir. 1302 yılında Bağdad’da seyyidlerden bir kişi, Cuma namazından sonra tekrar kendi namazını kılması üzerine katledilmiş, cenazesi yakılmıştır. Bu kişinin yanmış kemikleri Gazan Han, Bağdad’ı ziyaret ettiğinde kendisine davacıları tarafından sunulmuş, bunun üzerine Gazan Han, Hz. Peygamber evladına neden bu şekilde davranıldığını sorgulamış ve hanın emri ile bu işin sorumluları öldürülmüştür.³⁰

Gazan Mahmûd Han gibi onun halefi olan Sultan Ölceytü Han da nekâbet sistemine oldukça önem göstermekte ve seyyid soyundan gelenlere ihtiramla davranmaktaydı. Ölceytü Han, Meşhed’in nakîbi olan Seyyid Bedreddîn ile buluşmuş, ona kendi eli ile çorba kâsesini ikram etmiştir. Ölceytü Han zamanında vezâretin başında olan Sadeddîn Sâvecî’nin makamında Seyyid Tâcuddîn Âvecî’nin oldukça nüfuzu vardı. Yine bu dönemde Seyyid

²² Şirâzî, *age*, C. II, s. 163, 195, 208, 230.

²³ Şirâzî, *age*, C. II, s. 230-231.

²⁴ Şirâzî, *age*, C. II, s. 217-221; Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdari Tarihi (İran Moğolları 1220-1295)*, Altınordu Yay., Ankara 2020, s. 261-262.

²⁵ Sa’duddevle İlhan Argun zamanında vezarete bulunmuştur. Abdülkadir Karaköse, *İlhanlı devletin Yönetici Kesiminin Dini İnançları ve İslamiyet*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2010, s. 131; Mustafa Uyar, “İlhanlı Devletinde Yahudî Bir Vezir: Sa’duddevle”, *TAD*, XXI/33, 2003, s. 125.

²⁶ Sa’duddevle, Fars memleketini yine yakınlarından olan Müntecebüddeve Şemsuddevle’ye bağışlamıştı. Mîrhand, *age*, C. V, 351; Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. Ebî’l-Hayr Zerküb-i Şirâzî, *Şirâznâme*, tsh. Behmen Kerimî, Tahrân 1350 hş., s. 71.

²⁷ Şirâzî, *age*, C. II, s. 247-248.

²⁸ Hemedânî, *age*, C. III, 1538; Nurullah Şüsterî, *Mecâlisu’l-Mü’minin*, C. I, tsh. Seyyid Ahmed Abdulmenâfi, Kitâbfurûş-i İslâmiyye, Tahrân 1365 hş., s. 165; Şirâzî, *age*, C. III, s. 390.

²⁹ 3 kilogramlık ağırlık birimi, Petroşevski, bu ağırlık birimini 3.700 gram olarak belirtmektedir; İ. Erdem, “İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadî Boyutu (1243-1256)”, *AÜDTCTAD*, XXIV, 38, Ankara 2005, s. 8; Petroşevski, *Keşâverzi ve Münâsebet-i Erzî der İrân ‘Ahd-i Mogül*, C. I, çev. Kerim Keşâverz, Tahrân 1344 hş., s. 116.

³⁰ Hemedânî, *age*, C. II, s. 1309, 1359, 1371; Ebu’l-Kâsım Abdullâh b. Muhammedü’l Kâşânî, *Târih-i Olcâyto*, tsh. Muhîn Hambelî, İntişârât-ı be Negâh-i Tercome ve Neşr-i Ketâb, Tahrân 1348 hş., s. 90-93.

İftihâreddin Buhârî, Şam ve Mısır'a elçi olarak gönderilmişti. Seyyid Tâcuddin Âvecî, siyasî ve malî ithamlar sonucunda katledilmiş, yine Seyyid 'Îmâdu'l-Mülk ise ölüm cezası ile yargılanmış, fakat sonra affedilmiştir. Ebû Sa'îd Bahadır Han zamanında da nakîbler İlhanlı yöneticilerinden hürmet görmüşlerdir. İbn-i â'nın aktardığına göre, Ebû Sa'îd Bahadır Han bir yere seyahat ettiğinde hacılar ve nakîbler onun önünde hareket ederdi. Ebû Sa'îd Bahadır Han, nakîblere oldukça saygı göstermekteydi, onlar da Ebû Sa'îd Bahadır Han düşmanlarına karşı hana yardım ederlerdi. Meşhed'in nakîbi olan Emîr Bedreddin ve Ebû Sa'îd Bahadır Han arasında bu bağlamda bir ilişki mevcut idi.³¹

4. İlhanlılar Zamanında Nekâbet Kurumu ve Nakîblerin Vazifeleri

Bu teşkilat, nakîblerin iktisadî ihtiyaçlarını karşılayan evkafa da sahip olup, bu vakıfların idaresinde idi. Nakîb, bu vakıf gelirinden yüzde onunu gelir olarak almaktaydı. Nakîblerin ilk görevi seyyidlerin nesebine dair olan sorunlara ya da iddialara bakmak olup bunun dışında birçok sorumlulukları da mevcuttu. Nakîb, nesebnâme ile seyyidlerin nesebini teyid ve koruma altına alırdı. Bu nesebnâme ile seyyidler her türlü sorundan kurtarılmaya çalışılır ve onların işi düzene konulurdu. İbn-i Fuvatî, 1316 yılında Fahreddin Ebû Abdullah Hüseyin b. Şucâ'eddin Ebî Tâlib b. Muhammed b. Ebî Harb Hasanî ile görüşmüş ve eserinde bu kişinin elinde Kâşân seyyidlerinin nesebnâmesinin bulunduğundan bahsetmiştir. Nakîblerin bir diğer vazifesi ise Dâru's-Siyâdelerin çalışmalarını ve memur işlerini yürütmektir.³²

Moğol istilasından önce İran coğrafyasında var olan nekâbet sistemi İlhanlıların bu coğrafyayı kontrol altına almaları ile yeniden eski işlevine ve gücüne kavuşmuştur. Ölceytü zamanında tüm İlhanlı ülkesinin Nekâbet divânının başına Seyyid Tâceddin Âvecî'yi nakîb olarak atamıştır. Nekâbet divânının başında olan nakîbe bağlı olarak her şehirde nakîbler bulunmaktaydı. Bunun dışında şehirlerde görevli olan nakîblerin seçtiği ve adına Nakîbu'n-Nukabâi denilen sorumlular şehir merkezine bağlı bu bölgelere tayin edilirdi. Her nakîbin Naîbu'n-Nukabâ adı ile nâibi mevcuttu. İbn-i Fuvatî, 1316 yılında Ölceytü'nün ordusunda birlikte seyahat ettiği Ali b. Sa'du's-Şeref b. Hüseyin b. Ali b. Tâvûs'un nâibi olan Tâhir Raziyyuddin Ali b. Tâvûs'tan bahsetmektedir.³³

Dâru's-Siyâde, İlhanlılar'dan önce ortaya çıkmış bir kurum olup bu dönemde seyyidlerin defter kayıtlarının, maaşlarının ve yardım alma işlerinin yapıldığı bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Onların maaşları vakıflardan veya divân gelirlerinden temin edilirdi. Gazan Han, kendisi için inşa ettirdiği makberine ve Şenb-i Gazan Külliyesi'ne³⁴ de Dâru's-Siyâde dâhil ettirmişti. Şenb-i Gazan Külliyesi Dâru's-Siyâdesi için Gazan Han, seyyidlerin hizmet görmesi amacıyla vakıf şartları oluşturmuş, bu mekânlardan istifade eden seyyidlerin halı, mum, koku ve mutfak ihtiyaçları için nakîblerin ve çalışanların burada bulunmalarını buyurmuştur. Reşiduddin Fazlullâh'ın *Câmi'u't-Tevârih*'inde yer alan bu bilgilerin benzeri İlhanlı ülkesinin teşkilatı hakkında önemli bilgiler veren Nahcivânî'nin eserinde de geçmektedir. Bu esere göre, her şehir ve bölgede seyyidlerin maaşları ve ihtiyaçları ile meşgul olan Dâru's-Siyâdeler'in inşa edildiğine değinilmektedir.³⁵

İlhanlılar zamanında nakîblerin bazen idarî, malî ve siyasî görevleri de üstlendiklerini görmekteyiz. İbn-i Battûtâ'nın aktardığına göre Necef şehrinin nakîbi aynı zamanda şehrin vergi işlerinden de sorumlu idi. Yine bazen Şiraz şehrinin nakîbi kendi bölgesi içerisinde toplanan ve yargıdan alınan vergiden de sorumluydu. Nakîblerin buldukları mıntıkanın siyasî ve askerî işlerinde de İlhanlılar zamanında kısmen etkili olduğu bilinmektedir. Çağatay şehzadesi Yasavûr³⁶, Meşhed bölgesine asker sevk ettiğinde Meşhed'in nakîbi olan Emîr Bedreddin, Çağatay şehzadesi Yasavûr'un askerlerini zekice aldatarak Çağatay ordusunun Meşhed'e girmesine engel olmuştur. Meşhed'in nakîbi olan Bedreddin'in bu başarısı İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Bahadır Han'ı fazlası ile memnun etmiştir. Araplar'dan bir topluluk sekizinci yüzyılın ilk yarısında seyyid soyundan gelen Abdulkerim b. Muhammed'i Fırat nehri yakınlarında işkence ile öldürmüşlerdi. Bu durum üzerine Nakîb Şemseddin Âvî halkı galeyana getirmişti.³⁷

³¹ Ahmed b. Celâleddin Muhammed Fasîhî Hâfî, *Mecmel-i Fasîhî*, (Tsh. Muhammed Fahr), Kitâbfurûş-i Bâstân, Meşhed 1339 hş., s. 17; Kâşânî, *age*, s. 42, 131-133; Şîrâzî, *age*, s. 538; İbn-i Battuta, *Sefernâme-i İbn-i Battuta*, Neşr-i Kitâb, Tahrân 1337 hş., s. 166-167; Abdurrazzâk Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, tsh. Abdülhüseyn Nevâî, Müessesesi-i Mutâla'ât ve Tahkîkât-i Ferhengî, Tahrân 1372 hş., s. 79-80.

³² Nahcivânî, *age*, s. 207; Kemâleddin Abdurrazzâk Şeybânî İbn-i Fuvatî, *Mecma'î'l-âdâb fi mu'cemi'l-ekâb*, C. III, (Tsh. Muhammed Kâzım), Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, Tahrân 1374 hş., s. 11; Nahcivânî, *age*, C. II, a 1976, s. 204-205.

³³ Ahmed b. Ali Dâvûdî Hüseyin İbn-i 'Anbe, *'Umdetu't-Tâlibi fi İnsâbi Âli Ebî Tâlib*, Dâru'l-Mektebetu'l-Hayât, Beyrût 1390, s. 270-271; İbn-i Fuvatî, *Mecma'î'l-âdâb*, s. 197.

³⁴ Gâzân Mahmûd Han'ın Tebriz yakınlarında inşa ettirdiği külliye dir. Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009, s. 32.

³⁵ Hemedânî, *age*, s. 1378. Nahcivânî, *age*, s. 206.

³⁶ Çağatay şehzadesi Yasavur hakkında bkz. Âyefî, *age*, s. 353; Kâşânî, *age*, 174; Kurban Durmuşoğlu, *İlhanlılar Döneminde Horasan (1256-1335)*, (Doktora Tezi), Ankara 2023, s. 44.

³⁷ İbn-i Battuta, *age*, 167-168; Şîrâzî, *age*, s. 163; Semerkandî, *age*, s. 79-80.

Kâşânî'ye göre, Cengiz Han'ın yasası ortaya çıktıktan sonra Râfizîler, bu kanunları muteber bilmişlerdir.³⁸ Bu bilgiye bakarak Şîî ekolünü benimseyen seyyidlerin İlhanlılar zamanında özellikle resmî mezhep olarak Şîîliği benimseyen Ölceytü Han döneminde oldukça saygı görmüşlerdir.

Ayrıca Nasîruddîn Tûsî, Cüveynî ve Reşîdî ailesi gibi İlhanlı yönetiminde yer alan Müslüman devlet adamlarının ve ailelerin seyyidleri himaye eden tutumu İlhanlı hükümdarları nezdinde seyyidleri muteber kılmıştır. Tûsî'nin gayreti ile Bağdâd'ın Hülegü tarafından zaptından sonra seyyidlere zarar gelmemesi, Ata Melik Cüveynî'nin Irak ve Bağdâd yönetimi zamanında seyyidleri himaye etmesi ve Reşîduddîn Fazlullâh'ın Rab'î Reşîdî Külliyesi'nde Dâru's-Siyâde inşa ettirmesi aslında İlhanlı bürokratlarının seyyidlere gösterdiği teveccühün en güzel örnekleridir.³⁹ Devlet adamlarının tüm bu ilgisi aslında Moğol istilası ile Müslüman toplumlar arasında kötü bir şöhere kavuşan Moğol yönetimin halka yaklaşma çabası ve özürü mukabilinde değerlendirilebilir.

Nekâbet kurumunun ihya edilmesinde bu dönemde özellikle seyyidlerin önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda özellikle Şîî inancını benimseyen seyyidlerin ön plana çıkması dikkat çekici olup bu durum üzerine Beyânî eserinde, Dâru's-Siyâdeleri Şîîler'in toplanma yeri ve Şîî din adamları tarafından idare edilen kurumlar olarak nitelendirmektedir.⁴⁰

5. İlhanlılar Zamanında Görev Yapmış Olan Bazı Nakîbler

Abdulkerîm b. Ahmed b. Tâvûs: 1293 yılında vefat eden Abdulkerîm b. Ahmed b. Tâvûs, Irak bölgesinin nakîbi idi.⁴¹

Abdulmuttalib b. Muhtâr: 1307 yılında vefat eden Abdulmuttalib b. Muhtâr, Irak bölgesinin nakîbi idi.⁴²

Akîl b. Şehâbeddîn: Hicri yedinci yüzyılın ilk yarısında Akîl b. Şehâbeddîn, Şûster şehrinin fakîh ve nakîbi idi.⁴³

Ali b. Amr Eşterî: 1282 yılında doğan Ali b. 'Amr Eşterî, Kûfe şehrinin nakîbi idi.⁴⁴

Ali b. Cemâleddîn Ahmed Medâyînî: 1276 yılında Ali b. Cemâleddîn Ahmed Medâyînî'ye Meşhed şehrinin nekâbeti bırakılmıştır.⁴⁵

Ali b. Muhammed Ramazân: 1269 yılında Necef, Kerbelâ ve Hille şehirlerinin nakîbi olan Ali b. Muhammed Ramazân, 1273 yılında vefat etmiştir.⁴⁶

Ali b. Musâ b. Ca'fer Tâvûs: Ali b. Musâ b. Ca'fer Tâvûs, 1265 yılında Irak'ın Nakîbu'n-Nukabâ'sı olarak atanmıştır.⁴⁷

Ca'fer b. İbrâhîm b. Hüseyin: Ca'fer b. İbrâhîm b. Hüseyin, Fars bölgesinin Nakîbu'n-Nukabâ makamında idi.⁴⁸

Emîruddîn Sârevî: Emîruddîn Sârevî, 1308 yılında Meşhed şehrinin nakîbi idi.⁴⁹

Hasan Muhtâr: Tâcuddîn adıyla da bilinen Hasan Muhtâr 1247-1254 yılları arasında Necef'te seyyidlerin nakîbi olarak sorumluydu.⁵⁰

Hubbetullâh b. Fahreddîn Yahya: Hubbetullâh b. Fahreddîn Yahya, Tâhiriyye nakîbi olup 1301 yılında vefat etmiştir.⁵¹

Hüseyin b. Tâcuddîn Âvî: İbn-i Battûtâ'nın Necef şehrinde görüştüğü Hüseyin b. Tâcuddîn Âvî Necef'te nekâbet görevinde idi.⁵²

³⁸ Kâşânî, *age*, s. 99.

³⁹ Beyânî, *Dîn ve Devlet der İrân 'Ahd-i Mogûl*, C. II, s. 494.

⁴⁰ Beyânî, *Dîn ve Devlet der İrân 'Ahd-i Mogûl*, C. II, s. 537-645.

⁴¹ Müderrisî-yi Tebrizî, *age*, s. 59.

⁴² İbn-i Fuvatî, *Mecma' i'l-âdâb*, s. 228.

⁴³ İbn-i Fuvatî, *Mecma' i'l-âdâb*, s. 412.

⁴⁴ İbn-i Fuvatî, *Mecma' i'l-âdâb*, s. 464.

⁴⁵ İbn-i Fuvatî, *Mecma' i'l-âdâb*, s. 464.

⁴⁶ Kemâleddîn Abdurrezzâk Şeybânî İbn-i Fuvatî, *Havâdisu'l-Câmi'a*, çev. Abdulmuhammed Âyetî, Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1381 hş., s. 215-216.

⁴⁷ İbn-i 'Anbe, *age*, s. 156.

⁴⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *age*, s. 205.

⁴⁹ Fasîh-i Hâfî, *age*, s. 17.

⁵⁰ İbn-i Fuvatî, *Mecma' i'l-âdâb*, s. 508; İbn-i Fuvatî, *Havâdisu'l-Câmi'a*, s. 137.

⁵¹ İbn-i 'Anbe, *age*, s. 225.

⁵² İbn-i Battuta, *age*, s. 187.

İLHANLILAR ZAMANINDA NEKÂBET TEŞKİLATI VE SEYYİDLER

İsmâ'îl b. Hasan b. Ali Muhtâr: "İlmuddîn" olarak da bilinen İsmâ'îl b. Hasan b. Ali Muhtâr, 1254 yılında Necef şehrinin nakîbi idi.⁵³

İzzeddîn Arâbşâh b. Kutbeddîn Murtazâ Eberkûhî: İzzeddîn Arâbşâh b. Kutbeddîn Murtazâ Eberkûhî, Eberkûh bölgesinin nakîbi idi.⁵⁴

Muhammed b. Ali b. Mûsâ b. Tâvûs : Muhammed b. Ali b. Mûsâ b. Tâvûs, 1265 yılında Irak coğrafyasının Nakîbu'n-Nukabâ'sı olmuştur.⁵⁵

Muhammed b. Abdulhamîd b. Abdullâh: Necef ve Kûfe'nin nakîbi olan Muhammed b. Abdulhamîd b. Abdullâh 1267 yılında vefat etmiştir.⁵⁶

Muhammed b. İlmuddîn b. İsmâ'îl: Muhammed b. İlmuddîn b. İsmâ'îl, 1265 yılında Medâin şehrinin nakîbi olarak tayin edilmiştir.⁵⁷

Nakîb 'Amîd: Nakîb 'Amîd, Sîstân bölgesinin nakîbi idi, 1261 yılında vefat etmiştir.⁵⁸

Nizâmeddîn Hüseyin b. Tâcu'l-Âvî: Nizâmeddîn Hüseyin b. Tâcu'l-Âvî, İbn-i Battûtâ Necef'i ziyaret ettiğinde Necef'in nakîbi idi.⁵⁹

Rızâyuddîn Muhammed: Seyyid Tâcuddîn'in torunu olan Rızâyuddîn Muhammed, dedesinin ölümünden sonra onun yerine geçmiştir.⁶⁰

Seyyid Mehdi Celâleddîn: 1304 yılında vefat eden Seyyid Mehdi Celâleddîn Azerbaycan bölgesinin nakîbi idi.⁶¹

Seyyid Tâcuddîn Âvecî: Seyyid Tâcuddîn Âvecî, tüm ülkenin nekâbet makamına Ölceytü Han zamanında tayin edilmiştir.⁶²

Seyyid Tâhir: Seyyid Tâhir, Gazan Mahmûd Han zamanında Meşhed şehrinin nakîbi idi.⁶³

Şemseddîn Ali b. Muhtâr: Şemseddîn Ali b. Muhtâr, 1256 tarihine kadar Medâin şehrinin nakîbi idi.⁶⁴

SONUÇ

XIII. yüzyılın başlangıcında Moğol istilasının yıkıcı sonuçları İslâm medeniyetine ait her husus ve alanda kendini kuvvetli bir şekilde göstermiştir. Bu olumsuz etki İslâmî kurumlar üzerinde hissedilmiş, nekâbet kurumu da bu durumda payına düşeni fazlası ile almıştır. Fakat bu durum nekâbet kurumunun İlhanlılar'ın İran coğrafyasına gelişi ile yeniden güçlenmeye başlamıştır. Özellikle Nasîruddîn Tûsî, Ata Melik Cüveynî ve Reşîduddîn Fazlullâh gibi önemli Müslüman devlet adamlarının etkisi ile İlhanlı hükümdarları nezdinde Nakîbu'n-Nukabâ sistemi ve bu sistemin merkezini teşkil eden seyyidler saygı, itibar ve himaye görmeye başlamışlardır. İlhan Hülegü'den itibaren seyyidlerin İlhanlılar tarafından ihtiram görmesi, çoğunluğu Müslüman olan Ön Asya toplamları tarafından İlhanlı yönetiminin daha kolay benimsenmesine de yardımcı olmuştur.

Gazan Mahmûd Han, Ölceytü Han ve Ebu Sa'îd Bahadır Han'ın Müslüman olmaları seyyidlere ve onları temsil eden kurumlara İlhanlı hükümdarlarının daha fazla teveccüh göstermesine sebep olmuştur. Bu Müslüman hanlar zamanında yapılan külliye niteliğindeki vakıf eserlerinin içinde seyyidlerin ihtiyaçlarının karşılandığı, haklarının korunduğu ve iktisadî anlamda gelirlerinin temin edildiği Dâru's-Siyâdelerin kurulması, Nakîbu'n-Nukabâ dîvânının teşkil edilmesi ve İlhanlı ülkesinin her bölgesinde nakîblerin bulunması İlhanlılar zamanında nekâbet sistemine ne kadar ilgi gösterildiğini ve bu müessesenin çok iyi çalıştığını göstermektedir. Hz. Peygamber'in soyundan gelen seyyidlerden seçilen nakîbler, zamanla sadece bu aileyi himaye eden ve bu ailenin sorunları ilgilenen görevliler olmaktan çıkmışlar, buldukları bölge ve şehirlerdeki siyasî, malî ve hatta askerî işlere de müdahil olmuşlardır. Bütün bu bilgiler bize, nakîblerin, seyyidlerin ve onları temsil eden nekâbet kurumunun İlhanlılar'ın kuruluş aşamasından yıkılışına kadar etkili olduğunu göstermektedir.

⁵³ İbn-i Fuvatî, *Mecma'î'l-âdâb*, s. 508.

⁵⁴ İbn-i Fuvatî, *Mecma'î'l-âdâb*, s. 250.

⁵⁵ İbn-i Fuvatî, *Havâdisu'l-Câmi'a*, s. 212.

⁵⁶ İbn-i 'Anbe, *'Umdetu't-Tâlibi fî İnsâbi Âl-i Ebî Tâlib*, s. 222.

⁵⁷ İbn-i Fuvatî, *Mecma'î'l-âdâb*, s. 296.

⁵⁸ Anonim, *Târih-i Sîstân*, tsh. Meliku's-Şu'arâ Bahâr, Donyâ-yi KitâbTahrân 1381 hş., s. 455.

⁵⁹ İbn-i Battuta, *Sefernâme-i İbn-i Battuta*, s. 367.

⁶⁰ İbn-i 'Anbe, *'Umdetu't-Tâlibi fî İnsâbi Âl-i Ebî Tâlib*, s. 270-271.

⁶¹ Kâşânî, *Târih-i Olcâyütü*, s. 42.

⁶² İbn-i 'Anbe, *'Umdetu't-Tâlibi fî İnsâbi Âl-i Ebî Tâlib*, s. 270-271.

⁶³ Şûsterî, *Mecâlisu'l-Mü'minîn*, I, 1365 hş., s. 165.

⁶⁴ İbn-i Fuvatî, *Mecma'î'l-âdâb*, s. 296.

KAYNAKÇA

- ANONİM, *Târih-i Sîstân*, tsh. Meliku'ş-Şu'arâ Bahâr, Donyâ-yi Kitâb, Tahrân 1381 hş.
- ÂRİFNÎYÂ, Muhammed, "Kârgerdhâyî 'İtikâdî Nehâd-i Vezâret der 'Ahd-i Îlhânân", *Zâmâne*, 74-73, 1387 hş., ss. 33-36.
- ÂŞTİYÂNÎ, Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş.
- BENÂKETÎ, Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud, *Târih-i Benâketî*, tsh. Ca'fer Şe'âr, Tahrân 1348 hş.
- BEYÂNÎ, Şîrîn, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahrân 1371 hş.
- BEYÂNÎ, Şîrîn, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK Yay., Ankara 2015.
- CÜVEYNÎ, Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed, *Târih-i Cihânguşâ*, tsh. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî, I-II-III, İntişârât-i Donyâyi Kitâb, Tahrân 1329 hş.
- ÇELEBÎ, Kâtib, *Keşfu'z-zunûn*, I, nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1941.
- DAYI, Özkan, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi (İran Moğolları 1220-1295)*, Altınordu Yay., Ankara 2020.
- DURMUŞOĞLU, Kurban, "Moğol Tarihini Etkileyen Önemli Bir Kadın: Naibe Töregene'nin Musâhibesi Fatıma Hatun", *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Erzurum 2022, 106-114.
- DURMUŞOĞLU, Kurban, *İlhanlılar Döneminde Horasan (1256-1335)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2023.
- ERDEM, İlhan, "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisâdî Boyutu (1243-1256)", *AÜDTCTAD*, XXIV, 38, Ankara 2005, 1-10.
- ES-SAFEDÎ, Salahuddin Halil b. Aybek, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-VIII, nşr. Helmut Ritter, Tahrân, 1971.
- FASÎHÎ HÂFÎ, Ahmed b. Celâleddîn Muhammed, Mecmel-i Fasîhî, tsh. Muhammed Fahr, Kitâbfurûş-i Bâstân, Meşhed 1339 hş.
- HÂNDMÎR, Gıyâseddin b. Humâmeddin el-Hüseynî, *Habîbu's-Siyer*, III, tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.
- HEMEDÂNÎ, Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh*, I, tsh. Muhammed Rûşen-Mustafa Müsevî, İntişârât-i Elburz, Tahrân 1371 hş.
- ISFAHÂHÎ, Ebû'l-Fahr, *Mukâtîlu't-Tâlibîn*, tsh. Ahmed Sakar, Dâru'ş-Şerîf, Kum 1405 h.
- İŞİK, Ayhan, *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.
- İBN-İ BATUTA, *Sefernâme-i İbn-i Batuta*, Neşr-i Kitâb, Tahrân 1337 hş.,
- İBN-İ BEZÂZ, *Saffetu's-Safâ*, İntişârât-i Zeryâb, Tahrân 1376 hş.
- İBN-İ FUVATÎ, Kemâleddîn Abdurrezzâk Şeybânî, *Havâdisu'l-Câmi'a*, çev. Abdulmuhammed Âyetî, Encumen-i Âsar ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1381 hş.
- İBN-İ FUVATÎ, Kemâleddîn Abdurrezzâk Şeybânî, *Mecma'ü'l-âdâb fi mu'cemi'l-elkâb*, III, tsh. Muhammed Kâzım, Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, Tahrân 1374 hş.
- İBN-İ TÂVÛS, Ali b. Mûsâ, *Keşfu'l-Mahacce*, çev. Esedullah Mübeşîrî, Defter-i Neşr-i Ferheng-i İslâmî, Tahrân 1364 hş.
- KADYANÎ, Abbas, *Ferheng-i Câmi'ü't-Tevârîh-İ Îrân*, İntişârât-i Ârven, Tahrân 1381 hş.
- KANAR, Mehmet, *Büyük Sözlük Farsça Türkçe*, Birim Yay., İstanbul 1998.
- KARAKÖSE, Abdülkadir, *İlhanlı devletinin Yönetici Kesiminin Dinî İnançları ve İslamiyet*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2010.
- KÂŞÂNÎ, Abdurrezzâk, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul, 2004.

İLHANLILAR ZAMANINDA NEKÂBET TEŞKİLATI VE SEYYİDLER

KÂŞÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammedü'l, *Târih-i Olcâyto*, tsh. Muhîn Hambelî, İntişârât-i be Negâh-i Tercome ve Neşr-i Ketâb, Tahrân 1348 hş.

KAZVÎNÎ, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, tsh. Abdülhüseyn Nevâî, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş.

KERÎMÎ, Alîrîzâ, “Nekâbet ve Nekîbân der Îrân ‘Asr-i İlhanî””, *Faslnâme-i ‘İlmî-Pejûheşi Pejûheşnâme-i Târih-i İslâm*, Sayı:1, 1390 hş., 139-160.

MÂVERDÎ, Ebû'l- Hasan Ali b. Muhammed, *El-Ahkâmu 's-Sultâniyye*, Dâru'l-Kutbu'l-‘İlmiyye, Beyrût, 1978.

MÎRHÂND, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî, *Târih-i Ravzatu 's-Safâ*, I-XI, Pîrûz, Tahrân 1339 hş.

MU‘ÎN, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî*, İntişârât-i Râh-i Roşd, 1388 hş.

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul 2015.

MÜDERRİSÎ-Yİ TEBRİZÎ, Muhammed Ali, *Reyhânu 'l-Edeb*, V, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1373 hş.

NAHCİVÂNÎ, Muhammed b. Hindûşâh, *Dusturu 'l-Kâtib fî Ta'yînu 'l-Merâtib*, II, tsh. Abdülkerîm Alioğlu Alizâde, İntişârât-i Dâniş, Moskova 1971.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Müntasır-Billâh”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, 112-113.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009.

PAŞA, Bağdatlı İsmâil, *Hedîyyetu 'l-‘ârifîn*, I nşr. Kilisli Muallim Rifat – İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul 1951.

PETRUŞEVSKY, I. P., *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân ‘Ahd-i Mogûl*, I-II, çev. Kerîm Keşâverz, Tahrân 1344 hş.

REZEVÎ, Muhammed Takî Müderris, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i Îrân, Tahrân 1354 hş.

SEMERKANDÎ, Abdurrazzâk, *Matla '-i Sa 'deyn*, tsh. Abdülhüseyn Nevâî, Müessesesi-i Mutâla'ât ve Tahkîkât-i Ferhengî, Tahrân 1372 hş.

ŞAHİN, Hanîfî, “Abbâsîlerin Son Zamanlarından İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şîh-Sünnî İlişkileri”, *e-Mâkâlat Mezhep Araştırmaları*, 2013, VI/II 17-42.

ŞÎRÂZÎ, Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, tsh. Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i Îrân, Tahrân 1346 hş.

ŞÎRÂZÎ, Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddîn Fazlullah b. Ebî Na'îm b. Yezdî, *Tecziyetu 'l-Emsâr ve Tecziyetu 'l-A'sâr (Târih-i Vassâf)*, I, İbn-i Sînâ, Tahrân 1338 hş.

ŞÛŞTERÎ, Nurullah, *Mecâlisu 'l-Mü'minîn*, I, tsh. Seyyid Ahmed Abdulmenâfî, Kitâbfurûş-i İslâmiyye, Tahrân 1365 hş.

TABÂTABÂ, Muhammed b. Alî b. (İbn Tıktıkî), *Târih-i Fahrî*, çev. Muhammed Vahîd Gulpâygânî, Tahrân 1367 hş.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, *Târihu 'l-Umem ve 'l-Mulûk Târih-i Taberî*, IX, tsh. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Beyrût 1997.

UYAR, Gülgün, “Nakîb”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, 321-322.

UYAR, Mustafa, “İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa'düddeve”, *TAD*, 2003, XXI/33, 125-142.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti 'nde İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1988.

YUVALI, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994.

ZERKÛB-İ ŞÎRÂZÎ, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ebî'l-Hayr, *Şîrâznâme*, tsh. Behmen Kerîmî, Tahrân 1310-1350 hş.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

İLHANLILAR ZAMANINDA NEKÂBET TEŞKİLATI VE SEYYİDLER

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 117-126.

Geliş Tarihi–Received Date: 02.04.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 13.08.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

CUNGARLARIN TÜRKİSTAN İŞGALLERİ DÖNEMİNDE KIRGIZLAR

 10.53718/gttad.1275171

 FATİH YAVUZ*

ÖZ

Cungar Hanlığı, Moğol kökenli bir Türkistan hanlığı idi. Hanlık sınırları en geniş haline ulaştığında, kuzeyde Güney Sibirya'ya, güneyde bugünkü Kırgızistan topraklarına ve doğuda Çin Seddi'nden batıda bugünkü Kazakistan sınırlarına kadar uzanan geniş bir alanı içine alıyordu. 1600'lü yılların ilk yarısında kurulan devlet, siyasi birliğini tamamladıktan sonra bütün dikkatini topraklarını genişletmeye vermişti. Tabii ki ele geçirmek istediği bölgelerin başında içinde Kırgızların da bulunduğu Türk boylarının yaşadığı Türkistan coğrafyası gelmekte idi. Yaklaşık olarak yüzyıl kadar var olan bu devlet, hiçbir zaman Türkistan coğrafyasına karşı olan ilgisini kaybetmedi. Cungar Hanlığı'nın siyasi tarihi sürekli mücadele ve savaşlarla geçmiş, belki de bu süreç devletin sağlam temeller üzerine oturtulmasına engel olmuştur. Kendi içlerinde sürekli var ettikleri bu istikrarsız durum, haliyle mücadele ettikleri komşularına da ki içine Kırgızlar da dâhil sirayet etmiştir. Başta Kırgızlar ve Kazaklar olmak üzere Türkistan coğrafyası yüzyıla yakın yapılan Cungar seferlerine karşı koymak ve önlem almak zorunda kalmıştır. Yapılan bu kadar mücadeleye karşın Cungarlar, bölgede kesin bir üstünlük sağlayamamış, hakimiyet sürekli el değiştirmiştir. Kırgızların ise Cungarlar döneminde yaşadıkları bölge olan Fergana ve Çüy bölgelerine gelmeleri XV. yüzyılda başlamış ve XVIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. İlk etapta Fergana bölgesi ile Kaşgar arasında yer alan Alay bölgesine yerleşen Kırgızlar, daha sonra Fergana Dağları'nın kuzeydoğu yamaçlarına ve Karategin'e doğru yayılmışlardır. XVI. yüzyıla gelindiğinde Kırgızlar, Kazaklar ile Şeybaniler arasındaki mücadelede Kazakların yanında yer almışlardır. Cungarların bölgeye geldiği XVII. yüzyılım ortalarında Kırgızlar sadece Cungarlar ile değil kuzeyden gelen Ruslarla da tanışmak zorunda kalmışlardır. Kırgız topraklarının verimli olması ve bu topraklardan ticaret yollarının da geçmesi Hokandlılar ve Rusları olduğu gibi Cungarları da bölgeye çekmiştir. Artık 1755 yılına gelindiğinde Çinliler, Cungar topraklarını ele geçirmek için ülkedeki iç karışıklıklardan yararlanarak saldırıya geçmiş ve Cungar halkını yok etmişlerdir. Cungarların yok edilmesi, Ching Hanedanlığı'nın Moğolistan ve Tibet'i ele geçirmesine ve ilerleyen dönemde idari bir birim olarak Sincan'ın kurulmasına zemin hazırlamıştır. Cungarların siyaset sahnesinden çekilmesi bölge halkının rahatlayacağı anlamına gelmeyecektir. Yeni bir güç olarak Çinliler ortaya çıkacak ve Türkistan coğrafyasını şekillendirmeye çalışacaktır. Cungarlar döneminde bölgesel bir güç olan Kırgızlar, sonraki dönemde de bu özelliğini koruyacak ve Çinliler tarafından buna göre muamele görecektir. Cungar Hanlığı'nın varlığını sürdürdüğü yüzyıllık süreçte Kırgızlar, dönem dönem zor durumda kalsalar da bu saldırılara boyun eğmemiş ve mücadeleye devam etmişlerdir. Bu makale, Kırgızların, Cungar Hanlığı döneminde karşılaştıkları askerî seferler ve bu seferlere karşı yaptıkları mücadeleleri, yine Cungarlara karşı komşu halk ve devletler ile yaptıkları ittifak ve işbirliklerini göstermeyi amaç edinmiştir. Ayrıca Türkistan coğrafyası ve Kırgızların Cungarlar dönemi sonrası durumları ile ilgili de bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızlar, Cungarlar, Kazaklar, Türkistan, Cungarya.

* Dr. Öğr., Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, Rektörlük, Ortak Dersler Bölümü, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, E-Posta: fatih.yavuz@istiklal.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5574-0194.

ABSTRACT

The Dzungar Khanate was a Turkestan khanate of Mongolian origin. When the borders of the khanate reached its widest extent, it encompassed a vast area stretching from Southern Siberia in the north, to the territory of present-day Kyrgyzstan in the south, and from the Great Wall of China in the east to present-day Kazakhstan in the west. Founded in the early 1600s, the state focused on expanding its territory after completing its political union. Of course, at the beginning of the regions he wanted to seize was the geography of Turkestan, where the Turkish tribes, including the Kyrgyz, lived. This state, which has existed for about a century, has never lost its interest in the geography of Turkestan. The political history of the Dzungar Khanate has passed with constant struggles and wars, perhaps this process has prevented the state from being built on a solid foundation. This unstable situation, which they constantly create within themselves, has naturally spread to their neighbors, including the Kyrgyz, with whom they struggle. The geography of Turkestan, especially the Kyrgyz and Kazakhs, had to resist and take precautions against the Dzungar expeditions made for nearly a century. Despite all these struggles, the Dzungar could not gain a decisive advantage in the region, and the dominance constantly changed hands. On the other hand, the Kyrgyz people came to Fergana and Chuy regions, where they lived during the Dzungar period, in the XV. started in the XVIIIth century. continued into the century. The Kyrgyz settled in the Alay region, which is located between the Fergana region and Kashgar, in the first place, then spread to the northeastern slopes of the Fergana Mountains and towards Karategin. In the XVIth century, the Kyrgyz sided with the Kazakhs in the struggle between the Kazakhs and the Shaybani. Cungars came to the region in the middle of the XVIIth century, the Kyrgyz had to meet not only with the Dzungar, but also with the Russians coming from the north. The fact that the Kyrgyz lands were fertile, and the trade routes passed through these lands attracted the Dzungars to the region as well as the Kokandians and the Russians. By 1755, the Chinese took advantage of the internal turmoil in the country to seize the Dzungar lands, attacked and destroyed the Dzungar people. The destruction of the Jungars led to the Chinese conquest of Mongolia and Tibet and the subsequent establishment of Xinjiang as an administrative unit. The withdrawal of the Dzungar from the political scene will not mean that the people of the region will be relieved. As a new power, the Chinese will emerge and try to shape the geography of Turkestan. The Kyrgyz, who were a regional power in the period of the Dzungar, will maintain this feature in the next period and will be treated accordingly by the Chinese. Even though the Kyrgyz people were in a difficult situation from time to time, they did not give in to these attacks and continued to struggle in the century-long period of the Dzungar Khanate. This article aims to show the military campaigns of the Kyrgyz during the Dzungar Khanate and their struggle against these campaigns, and their alliance and cooperation with the neighboring peoples and states against the Dzungars. In addition, information is given about the geography of Turkestan and the situation of the Kyrgyz people after the Dzungarian period.

Keywords: Kyrgyz, Dzungars, Kazakhs, Turkestan, Dzungaria.

GİRİŞ

1368 yılında Çin’de kurulan bir Moğol devleti olan Yuan İmparatorluğu’nun yıkılması hem Moğol hem de Asya tarihi için dönüm noktası diyebileceğimiz olayların başlangıcı olmuştur. Yuan İmparatorluğu’nun tarih sahnesinden çekilmesi sonucunda Moğollar, siyasi olarak doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı.¹ Bu ayrılıktan sonra Cungarya’daki Oyrat boyları, XVII. yüzyılın 30’lu yıllarının ortalarına gelindiğinde Cungar Hanlığı olarak tek bir devlet çatısı altında birleşti.² Oyratlar, kendi aralarında Doğu ve batı olarak ikiye ayrılmaktaydılar ve sol kanadına Moğolca sol kanat, sol el manasına gelen Cengigar, Jeungar, Zungar veya Caungar denilmekteydi. Bu isim boy ismi olarak tarihte ilk defa XVII. yüzyılın başlarında geçmiştir.³ Bu isimlerin yanı sıra dinî inanış açısından Şamanist olarak kalmalarından dolayı kalmak fiilinden hareketle, Müslüman Türkler bu topluluğa Kalmuk diye isim vermiştir.⁴ Kendi aralarında siyasi birliği sağlamadan önce Oyrat beyleri, otlak bölgelerini genişletmeye ve savaşarak ganimet elde etmeye çalışan komşularının baskınlarına başarılı bir şekilde karşı koyamadılar. Ayrıca Oyratların kendi mera alanlarını genişletme isteği ve Türkistan şehirlerine hâkim olma arzusu onları bu bölgenin halkıyla karşı karşıya getirdi. Nitekim Doğu Moğol hükümdarı Altan Han’ın saldırıları sonrasında geri çekilen Oyratlar yönlerini batıya döndürdüler. Devlet olmadan hemen önceki dönemde Moğol hükümdarları ve prensleri karşısında aldıkları yenilgiler ve iç çekişmeler sonucunda Oyratlar güçsüz ve dağılmış bir durumda idiler.⁵ Ancak XIV. yüzyıla gelindiğinde Cungarlar, Sibiry ve Batı Moğolistan’da en güçlü topluluk

¹ Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 8.

² V. A. Moiseev, *Djungarskoe Hanstvo i Kazahi XVII-XVIII vv.*, İzdatelstvo Gilm, Alma-Ata 1981, s. 31.

³ Kalan, *age*, s. 23.

⁴ Oktay Berber, “Kafkasya’da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar”, *Yeni Türkiye Dergisi*, C. 2, Temmuz-Aralık 2015, S. 72, s. 363-364.

⁵ V. T. Tepkeev, *Oyrati v Naçale XVII Veka*, Elista 2015, s. 42-43.

haline gelmişlerdi. Tabii ki bu uzaklaştırma olayı Cungarları, siyasi ve askerî bakımdan Türkistan coğrafyasında Türk tarihi açısından zor bir dönemin başlamasında önemli bir rol oynatacağı.⁶

Güney Sibirya'nın uçsuz bucaksız coğrafyasında ve Altay dağlarında hareket halinde bir yaşam süren Torgout, Çoros ve Derbet boyları, Çoros beylerinin himayesinde birleşti ve 1635'te Yukarı İrtiş kıyılarında bağımsız bir devletin temellerini atmış oldular.⁷ 1634'te Cungarlı yönetici Harahul'un ölümünden sonra, Cungarya topraklarındaki Oyrat boylarının tüm hâkimiyeti oğlu Batur'un eline geçmişti. Bu sebepten dolayı 1635 yılı Cungar Hanlığı'nın varlığının genel olarak tanındığı ilk yıl oldu.⁸ Siyasi açıdan güçlü bir hâkimiyet sağlamayı başaran Cungarlar etki ve nüfuzlarını Sibirya'nın batı ve güney bölgelerine, Güney Moğolistan'a, Türkistan topraklarına ve Tibet ile Qing-hai'a⁹ kadar ulaştırdılar.¹⁰ İdari yapısı, geleneksel göçebe yönetim anlayışı ile aynı olan hanlıkta bütün güç Oyrat boylarındaki ileri gelenlerin elindeydi.¹¹ Birbirinden bağımsız yaşayan ve siyasi bütünlükten yoksun olan Oyrat boylarının bir araya gelerek kendi devletlerini kurması, onların bölgelerinde yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkmalarına vesile olmuştur.

Cungar Hanlığı'nın kurulduğu topraklar birçok boy ve devletin hem siyasi hem de askerî mücadele alanıydı. Dolayısıyla Cungarların da bu mücadelelere dâhil olmaları kaçınılmazdı. Cungar Hanlığı'nın kurulduğu yıllarda, Moğolistan ve Doğu Türkistan yöneticilerinin, Çin'i Batı ülkelerine bağlayan ana ticaret yolu üzerinde bulunan Hami bölgesinin hâkimiyeti için mücadele etmeleri bu durumu açıklar niteliktedir.¹² Bu yorucu mücadele birkaç yüzyıl boyunca devam edecekti. Cungar Hanlığı'nın kurulduğu bu dönemde Oyratlar Moğolistan'ın otlakları için Kırgızlar ve Kazaklarla da savaşacaklardı.¹³

1. XVII. Yüzyılda Cungar İşgalleri ve Kırgızlar

Oyrat boylarının batıya yönelik yaptıkları hareketlerin temelini ekonomik nedenler oluşturuyordu. Doğu Türkistan ve Orta Asya'nın yerleşik tarım bölgeleri ve yeni otlak bölge arayışları bu durumu kaçınılmaz yapıyordu. Bu da Kırgızların, Kazakların ve Buhara Hanlığı'nın hayati çıkarlarını tehdit ederek aralarında sürekli savaşlara neden oldu. XVII. yüzyılın ilk çeyreğindeki bu mücadelede genel olarak üstünlük Kırgız ve Kazaklardaydı. Ancak bu dönemden sonra yani XVII. yüzyılın 30'lu yıllarının başından itibaren Cungar Hanlığı'nın oluşumunu tamamlamasıyla birlikte Oyratlar, üstünlüğü ele geçirmeye başlamıştı.¹⁴ Bahsi geçen dönemlerde Kırgız boyları ile Cungarlar arasında sadece savaşlar yapılmamıştı. Bazı dönemler barış antlaşmaları da yapıldı ve elçilik düzeyinde diplomatik ilişkiler de kuruldu. Görüşmeler sırasında hem tartışmalı siyasi sorunlar çözülmüş hem de tutuklu değişimleri yapılmıştı.¹⁵

1626/27 yılında, İşim Han liderliğindeki Kazaklar ve Kırgızlar, Oyratlara karşı ortak bir sefer düzenlediler ve onları Sibirya'nın uçra bölgelerine kadar sürdüler. Oyratlar, bu saldırılara karşılık olarak Türkistan topraklarına misilleme amaçlı baskınlar düzenleyeceklerdi.¹⁶

1633 baharında Oyratlar, Orta Asya'ya büyük bir sefer düzenlediler. Sürekli iç savaşlar nedeniyle Kazak boylarının gücünün zayıflamasını ve Buhara ordusunun üzerlerinde artan baskıları fırsat bilen Oyrat birlikleri Kazak göçebelerin bölgelerine ve Orta Asya şehirlerine yaklaştı. Düzenledikleri bu seferde Oyratlar, Buhara'nın Savran şehrine saldırdı, buradaki birçok insanı öldürdüler ve şehri yağmaladılar.¹⁷ Cungar Hanlığı'nın kuruluş döneminde Oyratların Kırgız topraklarına ve komşu bölgelere yaptıkları seferlerde, bölgede mevcut olan siyasi çekişmeleri kendi lehlerine kullanmayı bilmişlerdir.

Oyratlar, Huntayşi Batur (1634-1665) hükümdarlığından önce, esas olarak İrtiş ile İli nehirleri arasında ve Tanrı Dağlarının diğer bölgelerinde yaşıyorlardı. Batur döneminde Cungarlar, Kırgız-Kazak birleşik güçlerini bir dizi yenilgiye uğratarak hâkimiyetlerini Talas'a kadar genişlettiler.¹⁸ Cungar Hanlığı kuruluş sürecini tamamladıktan sonra Kırgızlara ve Kazaklara karşı düzenlediği askerî faaliyetleri sıklaştırmaya başladı. Bu dönemde göçebe yaşam tarzı koşullarında Kırgızlar, dış düşmana direnecek bir devlet kuramadı. Boy liderlerinin

⁶ Mehmet Alparğu, "Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları", *Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar-1*, 72 Ofset Tesisleri, Ankara 1994, s. 11-12.

⁷ İ. V. Erofeeva, "Kazahskoye Hanstvo i Vlast v Traditsionnom Obşestve Kazahov", *İstoriya Kazahstana Narodi i Kulturi*, İzdatelstvo Dayk Press, Almatı 2000, s. 136.

⁸ İlya Yakovleviç Zlatkin, *İstoriya Djungarskogo Hanstva*, Vostoçnoy Literaturi İzdatelstva Nauka, Moskva 1983, s. 151.

⁹ Qing-hai, Çin'in kuzeybatısında bir eyalettir. Tibet Platosunda bulunmaktadır. Doğu Türkistan'ın güneydoğusundadır.

¹⁰ Feyzullah Uygur, "Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilası", *Tarih Dergisi*, S. 63, İstanbul 2016, s. 28.

¹¹ Moiseev, *age*, s. 37.

¹² Zlatkin, *age*, s. 69.

¹³ Cumagil Baktıgulov, Cırgal Mambetova, *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, İzdatelskiy Dom Kırgızstan-Mektep, Bişkek 2001, s. 137.

¹⁴ Anvarbek Mokeev, *Kırgızı na Altaye i na Tyanşane*, İz-Basma, Bişkek 2010, s. 215.

¹⁵ Döölötбек Saparaliev, *Vzaimootnoşeniya Kırgızskogo Naroda s Russkim i Sosednimi Narodami v XVIII Veka*, İzdatelstvo İlim, Bişkek 1995, s. 32-33.

¹⁶ Baktıgulov, Mambetova, *age*, s. 137.

¹⁷ Mokeev, *age*, s. 213.

¹⁸ Konstantin Ivanoviç Petrov, *Oçerki Feodalnih Otnoşeniy u Kirgızov v XV-XVIII vv.*, İzdatelstvo AN Kirgızskoy SSR, Frunze 1961, s. 57.

CUNGARLARIN TÜRKİSTAN İŞGALLERİ DÖNEMİNDE KIRGIZLAR

farklı siyasi görüşlerinden dolayı zaman zaman boylar arası çatışmalar dahi yaşanmaktaydı.¹⁹ Kırgızlar arasında siyasi birliğin olmaması hem kendilerini dış saldırılara karşı savunmasız ve güçsüz bırakıyor hem de bölge siyasetinde önemli bir rol alabilecek bir devlet kurmalarına mâni oluyordu.

Cungar Hanlığı, varlığını sürdürdüğü dönemde Orta ve Doğu Asya'daki siyasi ilişkilerde önemli bir rol üstlendi. Cungar beylerinin askeri olarak batıya yönelmesi, XVII. yüzyılın ilk yarısı ile XVIII. yüzyılda Kırgız halkının tarihi kaderini ağır bir şekilde etkiledi.²⁰ XVII. ve XVIII. yüzyılda Kırgız toprakları, Oyrat yöneticileri tarafından ciddi bir şekilde hedef alındı. Cungar hükümdarı Batur da başa geçtikten sonra Orta Asya'nın dağlık vadilerini ve zengin ovalarını hedef alan politikaları doğrultusunda 1643 yılında bir sefer düzenleyerek Taşkent ve Türkistan (Yesi) şehirlerine kadar ilerlemeyi başardı. Sonraki yıllarda Issık Kөл, Merkezi Tanrı Dağları bölgesi ve diğer Kırgız toprakları Kırgızlar ile Cungarlar arasında geçecek olan uzun ve yorucu savaşların adresleri olacaktı.²¹

1643 baharında Cungar hükümdarı Batur Huntayşi, Kazak sultanları ile mücadele ettiği sırada Kırgız topraklarına karşı da bir sefer başlattı. 50 bin kişilik ordusu ile Kazakları destekleyen, iki Kırgız boyunun yaşadığı ve Kazakistan'a komşu Kırgız topraklarına saldırarak burayı ele geçirdi. Ancak, Cungar Huntayşi'nin buradaki egemenliği kısa sürdü.²² Kazak sultanlarına karşı bir sonraki sefer 1652'de yapıldı. Batur Huntayşi'nin (1653) ölümünden sonra Kırgız bölgeleri üzerindeki Oyrat baskısı azaldı.²³

Cungar Hanlığı'nda bir dönem yaşanan zorlu iç durumun farkında olan Oyratların Batılı komşuları, bu durumu kendi topraklarına yapılan önceki saldırıların intikamını alma fırsatı olarak gördüler. Bu duruma örnek olarak 1658 yılında Buhara komutanı Abdüşükür'ün 38 bin askerle Talas'a gelmesini gösterebiliriz. Talas vadisinin Hulan Çılan bölgesinde, Buhara ordusu ile Cungarlar arasında bir savaş gerçekleşti. Yapılan savaşta Özbek ordusunun lideri Abdüşükür öldürüldü. Ağır kayıplar veren Buharalılar, müttefikleriyle birlikte geri çekilmek zorunda kaldı.²⁴ Cungar Hanlığı'nın iç siyasette sıkıntı çektiği bir dönemde dikkati dağılmış iken bunu fırsata çevirmeye çalışan Fergana halkı bu durumdan yararlanamamıştır.

Bir süre sonra tekrar toparlanan Cungar Hanlığı, Galdan Boşoktu döneminde (1671-1697) topraklarını genişletmeye devam etti. XVII. yüzyılda 70'lerin sonunda, 80'lerin başında Cungar ordusu Maveraünnehr ve Fergana'yı birkaç kez istila ederek bu bölgeleri kontrolleri altına aldılar.²⁵ Selefleri gibi Kazaklar ve Kırgızlarla savaşan Galdan, 1683 yılına gelindiğinde yeni bir işgal seferine çıkmıştı.²⁶ Yine 1684 ve 1685'te Kırgız ve Ferganalılara karşı bu seferlere devam etti. 1681 ve 1683'te saldırdıkları Sayram şehrini, 1684'te komutan Rabtan ele geçirerek şehri yakıp yıktı.²⁷ Ancak bu siyasi ortama rağmen XVII. yüzyılın ilk yarısında Kırgızların önemli bir kısmı Tanrı Dağları'nın Güney ve Orta bölümlerinde kaldılar. Kırgızistan ve Özbekistan'daki başarısız yağmacı seferlerden sonra, 1680'li yılların ikinci yarısında Galdan-Boşoktu, tüm Moğol-Oyrat hanlıklarını birleştirme hedefiyle Doğu Moğolistan'a gitti. Ancak 1697 yılında intihar ederek hayatına son verdi.²⁸ Yerine geçen yeğeni Kağan Rabdan, Galdan-Boşoktu henüz hayatta iken ülkedeki kontrolü ele geçirmesine rağmen Cungaryayı çevreleyen komşu ülkeler, Galdan'ın ölümünden sonra onu yeni hükümdar olarak tanıdılar.²⁹

2. XVIII. Yüzyılda Cungar İşgalleri ve Kırgızlar

Cungar Hanlığı'nda iktidar değişikliği olduğu bu yıllarda doğudan bir güç olarak gelen Çin, Cungarlar için büyük bir tehdit olmaya başladı. Nitekim 1690'da Cungar-Çin savaşının patlak vermesinden sonra Ching imparatoru Kansi, Oyratların Avrasya bozkırlarındaki artan rolünden endişe ederek Cungarlara karşı askerî operasyonlar başlattı. Aynı yılın temmuz ayında, Cungar hanı Galdan Boşoktu'ya karşı iki Mançu ordusu gönderdi. Yapılan mücadele neticesinde Galdan geri çekilmek zorunda kaldı.³⁰

Türkistan topraklarına saldırılarını devam ettiren Cungarlar, 1723 yılında Galdan Seren liderliğinde geniş bir ordu ile Kırgızlara ve Kazaklara karşı önceki saldırılarına bir cevap niteliğinde olan büyük bir saldırı başlattı.³¹

¹⁹ Kaynarbek Biylıbayev, "Borba Kırgızov Protiv Cungarskih Zavoyevateley", *Vestnik TGUPBP*, S. 3, Hocent 2019, s. 31.

²⁰ Zlatkin, *age*, s. 3.

²¹ Tinçtkbek Çorotegin, "The Kyrgyz", *The History of Civilisations of Central Asia*, C. 5, Paris 2003, s. 117-118.

²² Baktıgulov, Mambetova, *age*, s. 138.

²³ Moiseev, *age*, s. 47.

²⁴ Mokeev, *age*, s. 217.

²⁵ Petrov, *age*, s. 57.

²⁶ Seyfettin Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, Sek Yayınları, Ankara 1999, s. 28.

²⁷ V. V. Barthold, *Oçerk İstorii Semireçya*, Kirgizgosizdat, Frunze 1943, s. 84.

²⁸ Çin İmparatoru, Galdan-Boşoktu'yu ortadan kaldırmak için 1697 tarihinde ordusunu harekete geçirmiştir. Bu esnada Galdan-Boşoktu'ya herhangi bir yardım gelmeyeceğini düşünen yanındaki adamların büyük bir kısmı onu terk etmişlerdir. Çin ordusuna karşı iyice zayıf düşen Galdan-Boşoktu, hastalanmıştır. İçinde bulunduğu duruma daha fazla dayanamayarak 13 Mart 1697 tarihinde 53 yaşında intihar etmiştir. Ancak bazı kaynaklarda hastalık sebebiyle öldüğü bildirilmektedir. Bkz. Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 68.

²⁹ Mokeev, *age*, s. 215.

³⁰ O. N. Boldireva, Wang Xia, "Analiz Vzaimootnoşeni Kitayskogo Imperatora Kansi i Djungarskogo Hana Galdana vo Vremya Djungaro-Kitayskoy Voymı 1690–1697 Godov", *Vestnik Udmurtskogo Universiteta*, C. 29, S. 4, İjevsk 2019, s. 650-651.

³¹ Orhan Doğan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, TTK, Ankara 2021, s. 91.

Kazakları büyük bir yenilgiye uğrattı. Büyük Cüz ve Orta Cüz ile Kırgızların büyük bir bölümünü hâkimiyetleri altına aldılar.³² Sonraki on yılda, Oyrat göçebeler, Çüy Vadisi'nin bazı bölgelerine yayıldılar. Kağan Rabtan döneminde özellikle 1691-1717 yılları arasında Oyrat beylerinin yayılmacı politikalarına karşı Kazak sultanlarıyla birlikte Kırgızların yürüttüğü ayaklanmalar neticesinde Cungar Hanlığı zayıfladı. Bu dönemde Oyratlar ile Kazaklar arasında geçen savaşlarda Kırgızlar, her zaman Kazakların yanında yer aldı. Cungar Hanlığı'nın saldırgan politikaları sonucunda Kazaklar Rusya ile yakınlaşmaya başladı ve daha sonra gelişen olaylar Kazak boylarının Rus hakimiyetine girişini hızlandırdı.³³ İlerleyen tarihlerde, Cungar Hanlığı, bir dönem, hakimiyet kurmak için mücadele verdiği Türkistan coğrafyasından tamamen çekilecek yerine uzun sürecek bir hâkimiyet kurmak üzere yeni bir güç olarak Rusya ortaya çıkacaktır.

Kırgız ve Kazaklar başta olmak üzere Türkistan halkı, Cungarlara karşı yaptığı mücadelede bölgeye komşu olan Rusya ve Çin gibi devletlerle işbirliğine gitmiştir. Cungarlar Fergana ve komşu bölgelere karşı istila hareketlerine devam ederken Oyratlarla mücadelede dış destek arayan Çin imparatoru Xuan Ye, 1715'te Cungarlar ile alakalı Çin imparatorluğu ile hiçbir bağlantısı olmayan ancak yıllardır Cungar baskısı altında kaldıkları için siyasi bir çıkmazda olan Kırgız ve Kazak ileri gelenlerine iş birliği teklif etti. Buradaki konumlarını çoktan kaybetmiş olan Doğu Türkistanlı Kırgız ve Kazaklar bu teklife olumlu cevap verdiler. Çin ordusunun 1716'da Kağan Rabtan'a yönelik askerî faaliyetleri neticesinde Hami bölgesi Kırgız ve Kazakların eline geçti. Ancak kısa süre sonra Hami tekrar Cungarlar tarafından işgal edildi. Bu dönemde Kağan Rabtan, Tanrı Dağları'nın kuzey yamaçlarındaki Kırgız göçebeleri ile Türkistan'daki Kazakları ele geçirmek için harekete geçmiş ve bu sebeple saldırılarını artırmaya başlamıştır. 1716 baharında Tobol'daki Kazak Han Kaip'in, elçileri aracılığıyla Cungarlara karşı Rusya'dan destek istemesi de bölgedeki siyasi mücadeleye başka bir yeni gücün dâhil olması anlamına geliyordu.³⁴

Han Kaip'in gönderdiği Kazak elçisinin Tobol'a Rusya'dan yardım talebi için gelmesi, Rus valisini 14 Mayıs 1716'da Nikita Belousov başkanlığında Kazaklara cevap niteliğinde bir Rus elçilik heyeti göndermeye sevk etti. Gönderilen elçiye, Rusya'nın Kazaklarla iyi komşuluk ilişkilerini sürdürmeye hazır olduğu konusunda Han Kaip'e güvence vermesi ve eğer çar asker gönderme emri verirse Sibiryaya valisinin derhal bir birlik göndereceğini bildirmesi talimatı verildi.³⁵ Ayrıca Kazak hanı Ebulhayr Han'ın da Cungarlara karşı savaşta askerî destek almayı umarak 1730'da Rus hükümeti ile vatandaşlık müzakerelerine başlamasını da Cungarlara karşı bahsi geçen dönemde dışarıdan destek almanın ne denli önemli olduğuna örnek gösterebiliriz.³⁶ Bu dönemde Cungarların seferleri karşısında destek arayan Kazaklar Rusları denge unsuru olarak görmüşler ve bu yönde ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Ancak Rusların Türkistan coğrafyasına ilgisi arttıkça görülecektir ki onların niyeti de Cungarlarınkı ile paralellik göstermektedir.

1721 yılında Cungar hükümdarı Çitral, Badahşan, Darvaz ve Karategin'i ele geçirmek için bu bölgelere bir ordu göndermiştir. Ancak, Alay Vadisi sakinleri olan Kırgızlarla birlikte Karategin halkı, Cungar saldırısına karşı büyük bir direniş gösterdi ve karşı koymayı başardı. Yine aynı yıl, Turan'daki isyanları duyan Cungar hükümdarı, Kırgızlara karşı sefere çıktı. Kırgızlar yaklaşık 100 bin atlı asker topladı. Ancak Kırgız ordusu bu savaşta ezici bir yenilgiye uğradı ve Kırgızların önemli bir kısmı öldürüldü, eşleri ve çocukları düşmanın eline esir düştü. Sonuç olarak, Kırgızlar farklı bölgelere kaçarken, Karateginliler Cungarların hâkimiyeti altında kaldı.³⁷ XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda Taşkent ve çevresini ele geçiren Cungarlar, kısa bir süre sonra bir dizi bağımsız küçük bölgelere bölünmüş olan Fergana'yı işgal etmiş oldular.³⁸ Cungar Hanlığı'nın ele geçirmeyi hedeflediği Fergana bölgesi siyasi bir bütünlükten yoksun olduğu için kendini güçlü bir devlete karşı savunabilecek bir durumda değildi. Bu durum Cungarların bölgeyi ele geçirmesini daha da kolaylaştırmıştı.

Cungar beyleri XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Fergana'ya seferler düzenlemiş, Hokand Hanlığı'na bağlı bazı kaleleri ele geçirmişti. Bu duruma karşı Hokand Hanı Abdülkerim'in başında olduğu Özbek, Kırgız ve Kazak kuvvetlerinden oluşan bir ittifak kurulmuş ve Cungarlara karşı mücadeleye girişmiştir. Bu dönemde bölge halkı genel olarak Cungarlara karşı güçlü bir koalisyon kurmuştur.³⁹

1729 yılında Cungar Hanlığı'nın tahtına Kağan Rabtan'ın oğlu Galdan Seren çıktı. Onun döneminde Cungar Hanlığı çok güçlenmiş, topraklarını büyük ölçüde genişletmiştir. Ülke sınırları, Doğu Türkistan, Tanrı Dağları bölgesi ve Kazak topraklarının büyük bölümünü içine almaktadır.⁴⁰ Galdan Seren döneminde, Cungar birliklerinin Kırgız ve Kazak göçebelerine yönelik yeni bir işgal dalgasına başladıklarını görmekteyiz.⁴¹ 1732

³² T. R. Riskulov, *Kırgızistan*, Gosudarstvennoye Sotsialno Ekonomičeskoye İzdatelstvo, Moskva 1935, s. 23-24.

³³ Baktıgulov, Mambetova, *age*, s. 138-139.

³⁴ Saparaliev, *age*, s. 26.

³⁵ Erofeeva, *age*, s. 138.

³⁶ Pavel Petroviç İvanov, *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI v. - Seredina XIX v.)*, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, Moskova 1958, s. 95.

³⁷ Mokeev, *age*, s. 234-35.

³⁸ İvanov, *age*, s. 108.

³⁹ Döölötбек Saparaliev, *Etnopolitičeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do Seredinı XIX v.*, İzdatelstvo İlim, Bişkek 1999, s. 19.

⁴⁰ Doğan, *age* s.143.

⁴¹ Baktıgulov, Mambetova, *age*, s. 139.

CUNGARLARIN TÜRKİSTAN İŞGALLERİ DÖNEMİNDE KIRGIZLAR

yılında, Cungarya'yı Doğu Türkistan'a bağlayan ticaret yollarını kontrol etmeleri sebebiyle Ketmen Töbö vadisindeki Kırgızlar, Oyrat beylerinin saldırısına uğradı.⁴² Daha sonra, 1736 ve 1738'de Galdan Seren'in birlikleri Dağlık Badahşan'a üç kez girdi. Son seferden döndükten sonra Karategin bölgesindeki Cungar ordusu Kırgızlar tarafından tuzağa düşürülerek imha edildi.⁴³ Bu yıllarda Doğu'da Çinlilerle de mücadele eden Cungarlar, 1739 yılında yapılan savaşta hâkim oldukları toprakların neredeyse yarısını kaybettiler. Tarihler XVIII. yüzyılın ortalarını göstermeye başladığında Cungar Hanlığı için siyasi durum kötüye gitmeye başlamıştı. Böyle bir dönemde başa geçen Galdan Seren'in oğlu Sevan Dorji 1745-1750 yılları arasında hüküm sürdü, ancak kardeşi Lama-Dorji tarafından öldürüldü. Hanlıkta liderler arasındaki büyük anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bu durum ülkeyi bir iç karışıklığa sürükledi.⁴⁴ Ülkede çıkan karışıklıklar Cungar Hanlığı'nın içinde bulunduğu şartları daha da kötüleştiriyordu. Bu dönemde doğal olarak komşularına karşı düzenledikleri askeri faaliyetler de sekteye uğramıştı.

Cungar Hanlığı'nın güçten düştüğü 40'lı ve 50'li yıllarda Kırgızlar, Özbeklerle beraber ittifak halinde, Fergana'nın bağımsızlığını savunmak ve Doğu Türkistan'ı Cungar Hanlığı'nın hâkimiyetinden kurtarmak için faaliyetlerde bulundu. İlerleyen Cungar birlikleri ile ortak Özbek Kırgız kuvvetleri arasında 1745'te Fergana'da ciddi bir çatışma meydana geldi. Çinlilerin kışkırttığı Galdan Seren, iki generali Septen ve Hotol'un komutası altında Hokand vilayetine asker gönderdi. Kırgızların da içinde bulunduğu düzensiz Hokand ordusunun karşısına 20 bin kişilik Cungar ordusu çıktı. Şiddetli bir savaş sonucunda Cungarlar yenildi.⁴⁵

Kırgızlar, 1747 yılında Kaşgar'a başarılı bir baskın düzenleyerek büyük ganimetler kazanarak döndüler. Öfkeli Cungar beyleri, Kırgızlara karşı Seren Dorji liderliğinde on bin kişilik bir ordu ile harekete geçti. Ancak Kırgızlar bu mücadeleden galip ayrılan taraf oldu. Savaş sonunda Cungar ordusu 3 bin askerini kaybetti.⁴⁶

Hokand hanı Abdülkerim'in gereksiz kan dökülmesini durdurmak ve Hokand'da iktidarı elinde tutmak için Cungarlara karşı sükunet içinde olduğu dönemde dahi Fergana dağlarındaki Kırgızlar, Cungarlara karşı savaşmaya devam ettiler. Bu mücadelede 1748 yılında Zaysan Dorji birliklerini yendiler.⁴⁷ Bazı boy beyleri Andican'dan başlayarak, ustaca yönettikleri orduları ile giriştikleri mücadelede Taşkent, Sayram ve diğer şehirleri birbiri ardına işgalden kurtardılar.⁴⁸

1749 baharında Cungar Hanı, Orta Asya'ya karşı geniş kapsamlı bir sefer düzenledi. Bu sefere katılan 33 bin kişilik Cungar ordusundan hanın kardeşi Lama Dorji, San Belek ve Kandak Dorji komutasındaki 30 bin kişi Kırgız göçebe bölgelerine gönderildi. 2-3 ay civarı süren bu seferde Cungarlar, 10 bin kayıpla başarısız oldular. Cungar ordusunun 3 bin kişilik diğer bölümü, Noen Davatsi'nin (Debaçi) komutasında Hokand'a ilerledi. Ancak bu seferde de başarısız oldular.⁴⁹ 1752 ile 1756 yılları arasında Kırgız önde gelenlerinden biri olan Berdike Baatır, büyük bir orduyla Talas, Çüy, Issık Kөл ve Koçkor bölgelerini kurtarmaya başladı.⁵⁰ Bahsi geçen yıllarda Cungarların Fergana bölgesi ve Kırgızlar üzerine yaptıkları neredeyse bütün seferler başarısızlıkla neticelenmiştir. Bu durum, ülkenin içinde bulunduğu iç karışıklıkların üstesinden gelemediğinin ve bu sebeple devlet olarak iyice güçten düştüğünün bir göstergesidir. Akabindeki yıllarda Cungarlar, mevcut sorunlarına kalıcı çözümler bulamayarak tarih sahnesinden çekileceklerdir.

XVIII. yüzyılın ortalarında Cungarların Fergana'ya yönelmelerinin nedeni Çinlilerin bölgeye düzenledikleri seferlerdir. 1760 yılında Kaşgar'a giren Ching ordusu burada katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Aynı yıl Hokand hanı Abdülkerim, bölgeye gelen Cungarlara karşı ordu göndermiş ancak askerlerin başındaki komutanının mücadele sırasında öldürülmesiyle ordu dağılmıştır.⁵¹ Bu yenilgiden sonra Cungarlar Hokand'a daha fazla yaklaşmışlardı. Ancak Cungarların bu faaliyetlerini haber alan Ura Töbö yöneticisi Pazıl Biy yardım için harekete geçti. Yapılan savaştan sonra Cungarlar, geri çekilmek zorunda kaldılar. Cungarların geri çekilmesi üzerine Abdülkerim Cungarlara barış teklif etmek için elçi gönderdi. Teklifi kabul eden Cungarlar, kendi ileri gelenlerinden oluşan 40 kişilik bir heyeti Hokand'a gönderdiler. Şehre giren Cungar heyeti hemen yakalanarak infaz edildi. Sonrasında Abdülkerim ve Pazıl Biy'in askerleri Cungarlara ani bir baskın düzenledi. Ağır bir yenilgi alan Cungarlar, tekrar toparlanamayacak şekilde dağıldılar.⁵²

Doğudaki geniş topraklarını kaybeden ve onlarla birlikte Çin'deki ticari ve ekonomik ayrıcalıkları da yok olan Cungar hükümdarları, Doğu Türkistan, Orta Asya ve özellikle Kırgızistan ile Kazakistan'a düzenledikleri

⁴² Saparaliev, *age*, s. 32.

⁴³ Mokeev, *age*, s. 240.

⁴⁴ Barthold, *age*, s. 87.

⁴⁵ Vladimir Ploskih, *Kirgizi i Kokandskogo Hanstva*, İzdatelstvo İlim, Frunze 1977, s. 72.

⁴⁶ Mokeev, *age*, s. 240.

⁴⁷ Ploskih, *age*, s. 73.

⁴⁸ Biylibayev, *agm*, s. 32.

⁴⁹ Saparaliev, *age*, s. 50.

⁵⁰ Biylibayev, *agm*, s. 32.

⁵¹ Haydarbek Bababekov, *İstoriya Kokanda*, İzdatelstvo Fan, Taşkent 2006, s. 23.

⁵² Vladimir Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Tipografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1886, s. 60.

seferlerle bu kayıplarını telafi etmeye çalıştılar. Ancak Cungarların bahsi geçen bölgelerdeki çıkarları da diğer büyük devletler olan Çin ve Rusya'nın çıkarlarıyla çatışıyordu.⁵³

3. Cungar Hanlığı'nın Yıkılış Sürecinde Kırgızlar

XVIII. yüzyılın ortalarında Kırgızlar, Cungar birliklerine karşı etkileyici zaferler elde etti. Hokandlıların ve Güney Kırgızlarının Fergana'daki Cungar istilalarına karşı ortak mücadeleleri, Orta Asya'nın bu bölgesinin bağımsızlığını korumasını sağladı. 1758'de Cungar Hanlığı, Çinlilerin yoğun saldırılarına maruz kaldı. Çinliler, neredeyse istisnasız olarak, Oyrat nüfusunun tamamına yakınına yok etti. Hayatta kalanlar Rusya, Kırgızistan ve Fergana Vadisi'ne kaçtı.⁵⁴ Cungarların bir kısmı devletleri yıkıldıktan sonra Fergana'da kaldı ve XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde aynı soydan gelenler Kalmak adıyla diğer Fergana göçebeleri arasında kendilerine yer buldular.⁵⁵ Yüzyılı aşkın bir süre bağımsız kalan ve başta Kırgızlar olmak üzere bölge halklarına yaptığı askerî faaliyetlerle rahat vermeyen Cungar Hanlığı, içinde bulunduğu buhrandan çıkamayarak Çinliler tarafından yıkılmış oldu. Bölgede ortaya çıkan siyasi boşluğu da Çin devleti kendisi doldürmüştür.

XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılın ilk çeyreği olan dönem, Cungar Hanlığı'nın Kazakistan ve Orta Asya üzerindeki askerî-politik etkisini arttırdığı ve Cungar beylerinin seferleriyle siyasi ve askerî açıdan Türkistan halklarını hızlı bir şekilde zayıflattığı bir dönemdir.⁵⁶ Bu dönem Kırgızlar için de çok zor geçen bir dönemdir. Bahsi geçen tarihlerde Cungar saldırıları nedeniyle Kırgızların bir bölümü Hoten ve Yarkent bölgelerine göç etmek zorunda kalmışlardır.⁵⁷ Tanrı dağlarında yaşayan göçebe Kırgızlar da Fergana bölgesine büyük kitleler halinde göç etmişti.⁵⁸ Yine bu dönemde Cungar seferlerinden etkilenen başka bir Kırgız grubu da Karategin ve Pamir bölgeleri ile buralara komşu olan bölgelere göç ettiler.⁵⁹ XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Fergana, Tanrı Dağları, Yedisu ve Doğu Türkistan bölgesi Kırgızları aktif bir siyasi gücü temsil ediyordu. Ancak bu güç boylar arasında paylaşılmış ve her Kırgız boy beyi, birbirlerinden bağımsız kendi politikalarını uygulamışlardır.⁶⁰ Cungar devletinin düşüşünden sonra Kazaklar ve Kırgızlar, Cungarların o zamana kadar işgal ettikleri bölgelere yeniden yerleştiler. XVIII. yüzyılın sonunda Kırgızlar, Hokand Hanlığı tarafından hâkimiyet altına alındı.⁶¹

XVIII. yüzyılda Kırgız boyları Cungarlar dışında Çin'den de büyük ölçüde etkilendi. Çin İmparatorluğu, Cungar Hanlığı'nın birliklerini mağlup ederek, neredeyse tüm topraklarını ilhak etti. Cungarya'nın güneydoğu topraklarından, Çin'in en batısındaki vilayet, kelimenin tam anlamıyla "yeni bir sınır" anlamına gelen Sinjyan bölgesi oluşturuldu.⁶² Cungarya'yı ele geçiren Çinliler, Cungar politikasını devam ettirerek Tanrı Dağlarının güneyine doğru hareket ettiler. Siyasi açıdan yeni bir döneme giren Doğu Türkistan; tarihinin en karışık ve en karanlık dönemlerinden birini yaşamak üzereydi. Hiç bitmeyen iç çekişmeler, Çinlilerin uyguladıkları terör ve sindirme politikaları sonucu bölge halkı çok zor bir döneme giriyordu.⁶³ Çin işgali sonrası Kırgızlara ait olan Cungar Hanlığı'nın kuzey toprakları yine Kırgızların kontrolünde kaldı.⁶⁴

Kırgızlar, Oyratlara karşı mücadelede Çin'i aktif olarak desteklediler. Kırgızların savaşma yeteneklerini çok takdir eden Çinli komutanlar, onları kendi taraflarına çekti ve desteklerinden yaygın olarak faydalandılar. Ancak Cungarların yenilgisi Kırgız halkına özgürlük getirmedi, Cungar Hanlığı'nın yerine artık Çin hâkimiyeti gelmişti. Oyratların başına gelenleri gören Kırgız beyleri aynı kaderi yaşamamak amacıyla, Çin İmparatorluğunun himayesine girmek için acele ediyorlardı. 1758'de Çinliler, Cungarya'yı işgale başladıkları dönemde, Sayak boyunun lideri, kendisinin ve kendine tabi olan halkının Çin vatandaşlığına kabul edilmesi talebiyle Çinli yetkililere bir elçi gönderdi. Çin devleti, Kırgızlara bir imparatorluk kararnamesi gönderdi. Bu kararname, Sayak, Sarıbağış ve Talas Kırgızlarının ortak kurultayında okundu ve Çin'e bir itaat ifadesi olarak yeni elçi heyeti gönderildi. Bu heyet, imparator tarafından nezaketle karşılandı. Yapılan son ziyaret, Çin imparatorluğunun Doğu Kırgız boylarını himayesi altına almasını resmileştirdi. Yine aynı dönemde Batı Kırgız boyları da Çin himayesini kabul etti. Adigene boyu lideri Hacıbay, 1759'da Çinli yetkililer ile temasa geçti ve Çin himayesine kabul edilmelerini talep etti.⁶⁵

Cungarya ve Doğu Türkistan'a hâkim olan Çinliler, Kırgızlara ve Kazaklara da kendi siyasetleri açısından önem veriyorlardı. Çin hükümdarı, Fergana bölgesi ve çevresini işgal etmek için Doğu Türkistan'ı ileri karakol olarak kullanmaktaydı. Bu her iki bölgede de mevcut olan Kırgız ve Kazak topraklarını da tampon bölge olarak

⁵³ Saparaliev, *age*, s. 36.

⁵⁴ Bakırgulov, Mambetova, *age*, s. 140.

⁵⁵ Timur Beysembiev, *Tarihi Şahruhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, Almatı 1987, s. 80.

⁵⁶ Beysembiev, *age*, s. 8.

⁵⁷ Çorotegin, *agm*, s. 118.

⁵⁸ Taşmanbet Kenensariyev, *Kırgızdar Cana Kokon Handığı*, OşMU'nun Basma Borboru, Oş, 1997, s. 7-8.

⁵⁹ İvanov, *age*, s. 96.

⁶⁰ Ploskih, *age*, s. 77.

⁶¹ Riskulov, *age*, s. 24.

⁶² B. Bootaeva, *Kırgızı Mejdu Kokandom, Kitayem i Rossiyey*, İzdatelstvo İlim, Bişkek 1995, s. 22.

⁶³ Uygur, *agm*, s. 38.

⁶⁴ Bootaeva, *age*, s. 22.

⁶⁵ İ. A. Batmanov (Ed.), *Oçerki po İstorii Kirgizskoy SSR*, Cilt 1, Kirgizgosizdat, Frunze 1952, s. 105-106.

CUNGARLARIN TÜRKİSTAN İŞGALLERİ DÖNEMİNDE KIRGIZLAR

değerlendiriyordu. Hâkim oldukları Doğu Türkistan'da siyasi huzursuzluklar mevcuttu. Huzursuzlukların nedeni de Cungarya ve Doğu Türkistan'a hâkim olan Çinlilerin şiddetli baskı ve keyfi uygulamalarıydı. Bu uygulamalar Uygurlar, Kazaklar ve Kırgızlar gibi Çinli olmayan halklar arasında isyana sebep oluyordu. Bu halklar, Hokand Hanlığı'na sığınan ve Hocalar soyuna mensup olan Doğu Türkistanlı eski yöneticilerinden faydalanma yoluna gittiler. Bu şekilde Hokand hanının da desteğini almayı hedefliyorlardı. Fergana bölgesi ve çevresinde yaşayan halkların Doğu Türkistan ile olan etnik, ticari ve kültürel bağları, Hokand yöneticilerinin Doğu Türkistan siyasetinde aktif bir şekilde var olmalarını sağlamaktaydı.⁶⁶

Cungar topraklarını kendine katarak bölgede gücünü ve baskısını hızla artıran Çin, diğer bölge halkları gibi Kırgızları da önemsemiş, bölge ile ilgili politikalarında Kırgızları denge unsuru olarak görmüş ve planlarını yaparken onları da göz önünde bulundurmıştır. Her ne kadar Çinli yöneticiler Kırgızları muhatap görüp gerektiğinde işbirliği yapsalar da nihai hedefleri Fergana'yı dolayısıyla Kırgız topraklarını da ele geçirmektir.

SONUÇ

1635 yılında kurulan Cungar Hanlığı, coğrafi olarak Kırgızların da komşusu olmuştur. Doğuda komşuları tarafından önü kesilen Cungarlar, ekonomik sebeplerin de tesiriyle topraklarını genişletme ve askerî faaliyetler yürütme amacıyla mecburen yönünü batıya dönmüştür. Hal böyle olunca başta Kırgızlar ve Kazaklar olmak üzere Fergana halkı istila tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Cungar Hanlığı'nın sahip olmayı istediği verimli topraklar ve bu topraklarda hak sahibi olan Kırgızlar, yüzyıl kadar bir süre kendi bölgelerini savunmak için Cungar istilalarına karşı mücadele vermek zorunda kalmışlardır.

Cungarlara karşı bağımsızlık mücadelesi veren Kırgızlar, bütün güç ve enerjilerini bu mücadeleye verdikleri için toplumsal, ekonomik vb. alanlarda kendilerini geliştirme imkânı bulamamışlardır. Bahsi geçen Cungar işgalleri döneminde sürekli seferberlik halinde olan Kırgız halkı bu süreçte çok fazla yorgun düşmüş ve bu durumun toplumsal açıdan kaçınılmaz sonuçları olmuştur. Baskıdan bunalan Kırgızlar, Rusya ve Çin gibi bölgedeki diğer güçlerle iş birliğine gitmiş ancak bu durum uzun vadede kendileri için iyi sonuçlar doğurmamıştır. Nitekim, Cungar Hanlığı sonrası dönemde bölgeye Ruslar hâkim olmuştur. Çinlilerin de bu bölge için niyetleri bilinmemektedir.

Kırgızların Cungarlara karşı verdiği mücadelede izlediği yol da bu süreci şekillendirmiştir. Belki de bu süreçte yapılan en büyük yanlış Kırgız boylarının birbirinden bağımsız olarak hareket etmesidir. Bu durum, Cungarlara karşı yapılan mücadeleyi zayıflatan bir durum olmuştur. Aynı dönemde Hokand Hanlığı'na karşı da mücadele veren Kırgızlar, yine kendi aralarında birleşerek güçlü bir ittifak oluşturamamışlardır. Cungarlar dönemi sonrası Ruslara karşı da fikir ayrılıklarına düşen Kırgızların genel itibarıyla kendi içlerinde birleşmeleri büyük bir sorun olarak görülmektedir. Ayrıca Kırgızların kendi içlerinde yapamadıkları ittifakı, başta Kazaklar olmak üzere bölgedeki komşu halk ve siyasi otoritelerle yapmaya girişmeleri dikkat çekicidir. Girişilen mücadelede uzun bir süre üstünlük Cungarlarda olsa da XVIII. yüzyılın ortalarına doğru bu durum tersi yönde değişmiştir. Kırgız topraklarına ve Fergana'ya yaptıkları birçok askerî faaliyete rağmen Cungarlar, buralarda hiçbir zaman kalıcı olamamışlardır. Devlet olarak yıkılmalarına kadar Kırgızları kendi topraklarında rahat bırakmamışlar ve bitmek bilmeyen bir mücadelenin içine çekmişlerdir.

Cungarlar sonrası dönemde hem Kırgızlar hem de Türkistan halkı kendilerini yeni bir tehdit ve mücadelenin ortasında bulacaklardır. Tarihin her döneminde güçlü devletlerin ilgisini çeken bu coğrafyadaki yeni gücün adı Rusya olacaktır. Cungarlara karşı verilen mücadele tecrübesi bu süreçte Kırgızlara yardımcı olmuş mudur yada bir önceki dönemde yapılan hatalar tekrarlanmış mıdır tartışmaya açıktır.

KAYNAKÇA

ALPARGU, Mehmet, "Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları", *Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar-1*, 72 Ofset Tesisleri, Ankara 1994.

BABABEKOV, Haydarbek, *İstoriya Kokanda*, İzdatelstvo Fan, Taşkent 2006.

BAKTIGULOV, Cumagil, Mambetova, Cırgal, *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, İzdatelskiy Dom Kırgızstan-Mektep, Bişkek 2001.

BARTHOLD, V. V., *Oçerk İstorii Semireçya*, Kırgızgosizdat, Frunze 1943.

BATMANOV, İ. A. (Ed.), *Oçerki po İstorii Kirgizskoy SSR*, Cilt 1, Kırgızgosizdat, Frunze 1952.

BERBER, Oktay, "Kafkasya'da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar", *Yeni Türkiye Dergisi*, C. 2, S. 72, Temmuz-Aralık 2015, s. 363-364.

⁶⁶ Bootaeva, age, s. 43.

- BEYSEMBİEV, Timur, *Tarihi Şahruhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, Almatı 1987.
- BİYLİBAYEV, Kaynarbek, “Borba Kırgızov Protiv Cungarskih Zavoyevateley”, *Vestnik TGUPBP*, S. 3, Hocent 2019, ss. 27-36.
- BOLDIREVA, O.N., Xia, Wang, “Analiz Vzaimootnoşeniy Kitayskogo Imperatora Kansı i Djungarskogo Hana Galdana vo Vremya Djungaro-Kitayskoy Voynı 1690–1697 Godov”, *Vestnik Udmurtskogo Universiteta*, C. 29, S. 4, İjevsk 2019.
- BOOTAEVA, B., *Kırgızı Mejdu Kokandom, Kitayem i Rossiyey*, İzdatelstvo İlim, Bişkek 1995.
- ÇOROTEGİN, Tınçtıkbek, “The Kyrgyz”, *The History of Civilizations of Central Asia*, C. 5, Paris 2003, ss. 110-126.
- DOĞAN, Orhan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, TTK, Ankara 2021.
- EROFEEVA, İ. V., “Kazahskoye Hanstvo i Vlast v Traditsionnom Obşestve Kazahov”, *İstoriya Kazahstana Narodu i Kulturu*, İzdatelstvo Dayk Press, Almatı 2000, ss. 113-190.
- ERŞAHİN, Seyfettin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, Sek Yayınları, Ankara 1999.
- İVANOV, Pavel Petroviç, *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI v.- Seredina XIX v.)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1958.
- KALAN, Ekrem, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.
- KENENSARİEV, Taşmanbet, *Kırgızdar cana Kokon Handığı*, OşMU'nun Basma Borboru, Oş, 1997.
- MOİSEEV, V. A., *Djungarskoe Hanstvo i Kazahi XVII-XVIII vv.*, İzdatelstvo Gılım, Alma-Ata 1981.
- MOKEEV, Anvarbek, *Kırgızı na Altaye i na Tyanşane*, İz-Basma, Bişkek 2010.
- NALİVKİN, Vladimir, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Tipografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1886.
- PETROV, Konstantin Ivanoviç, *Oçerki Feodalnih Otnoşeniy u Kirgizov v XV-XVIII vv.*, İzdatelstvo AN Kirgizskoy SSR, Frunze 1961.
- PLOSKİH, Vladimir, *Kirgızı i Kokandskogo Hanstva*, İzdatelstvo İlim, Frunze 1977.
- RISKULOV, T. R., *Kirgizistan*, Gosudarstvennoye Sotsialno Ekonomičeskoye İzdatelstvo, Moskva 1935.
- SAPARALİEV, Döölötbek, *Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do Seredinu XIX v.*, İzdatelstvo İlim, Bişkek 1999.
- SAPARALİEV, Döölötbek, *Vzaimootnoşeniya Kırgızskogo Naroda s Russkim i Sosednimi Narodami v XVIII Veka*, İzdatelstvo İlim, Bişkek 1995.
- TEPKEEV, V. T., *Oyratu v Naçale XVII Veka*, Elista 2015.
- UYGUR, Feyzullah, “Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilâsı”, *Tarih Dergisi*, S. 63, İstanbul 2016, ss. 27-40.
- ZLATKİN, İlya Yakovleviç, *İstoriya Djungarskogo Hanstva*, Vostoçnoy Literaturı İzdatelstva Nauka, Moskva 1983.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 127-138.

Geliş Tarihi–Received Date: 04.04.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BÂBÜRLÜLERDE EYALET (SÛBE) TEŞKİLATI

 10.53718/gttad.1277226

 VEDAT MERAL*

ÖZ

Asya'nın son büyük fatihlerinden Emir Timur'un mirasçıları ve Hindistan'daki Türk tarihinin son temsilcileri olan Bâbürlüler (1526-1858), burada henüz bir devlet kurmadan önce, Timur'un parçalanmış imparatorluğunun küçük bir kısmı olan ve bugünkü Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Fergana vilayetinde hüküm sürmüştür. Timur'un torunlarından Fergana hükümdarı Ömer Şeyh 9 Haziran 1494'te yaşamını yitirince yerine on iki yaşındaki oğlu Bâbü'r geçmiştir, ancak o, diğer Timurlu mirzalar ve Özbeklerin saldırıları karşısında tutunamayınca yanındaki az bir kuvvetle Hindikuş dağlarını geçerek 1504'te Kâbil (Afganistan) şehrine girmiş ve burada yirmi iki yıl (1504-1526) hükümdarlık etmiştir. Bu süre zarfında ise atası Timur'dan dolayı hak iddia ettiği Hindistan'a beş kez sefer düzenlemiş ve nihayet 21 Nisan 1526'da yapılan Pânîpet Savaşı'nı kazanarak Hindistan'da üç asırdan fazla hüküm sürecek yeni bir Türk devletini kurmaya muvaffak olmuştur. Bâbürlüler, devleti idarede uyguladıkları Türk devlet geleneğini Hindistan'ın kalabalık ve karmaşık toplum yapısına rağmen muhafaza etmiş, bazı kültürel öğeleri ise Hindistan'a özgü yerleşik geleneklerle harmanlayarak bugün hâlâ ayakta duran Türk-Hint karışımı eserler vücuda getirmiştir. Dolayısıyla devletin kuruluşundan yıkılışına kadar bu coğrafyada imar faaliyetlerinde bulunan Bâbürlüler, özellikle inşa ettikleri yollar, caddeler, bahçeler, medreseler ve yeni şehirler ile de Hindistan'ı ihya etmiştir. Bu bağlamda Bâbürlülerin devlet teşkilatlanması konusunda kuşkusuz Hindistan'a kazandırdığı en önemli kavramlardan birisi de o dönemde *sûbe* adı verilen eyalet teşkilatı olmuştur. Nitekim modern Hindistan Devleti'nin diğer hususlarda olduğu gibi günümüzde kullandığı eyalet sisteminin temeli de bu coğrafyada üç asırdan fazla hüküm sürmüş Bâbü'r Devleti tarafından atılmıştır.

Hindistan'da hâkim olduğu toprakları 16. yüzyılın ortalarından itibaren genişletmeye başlayan Bâbü'r Devleti, 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Özellikle Bâbü'r imparatoru Ekber Şah (1556-1605) döneminde takip edilen genişleme siyaseti neticesinde yerel krallıklara boyun eğdirilmiş ve Hindistan tek bir merkezi idare altında toplanmıştır. Bu sebeple hâkim olunan toprakların ve hükmedilen nüfusun artması gibi etkenler, merkezden uzak bölgelerin idaresini sağlamak için Bâbürlüleri yeni bir devlet modeli geliştirmeye sevk etmiştir. Bâbürlü tarihinde ilklerin uygulayıcısı olarak bilinen Ekber Şah, genişleyen sınırlar nedeniyle dini ve askeri konularda olduğu gibi, devleti idare biçiminde de birtakım reformlara gitmiştir. Ekber Şah'ın kurduğu sistemle birlikte ülke toprakları eyaletlere ayrılmış ve bu eyaletlerde kendi içerisinde hiyerarşik bir yapıya göre revize edilmiştir. Örneğin; Hindistan'ın en önemli vilayetlerinden Sind, Orissa, Dekken, Pencap, Keşmir, Gucerât, Bengal gibi bölgeler eyalet olarak kurulmuş ve bu eyaletlerin başına da birer vali veya o zamanki adıyla "sûbedar" (sipehsâlâr) atanmıştır. Eyaletler ise kendi içerisinde "serkâr" adı verilen kazalara/ilçelere, bunlarda "pergene" adı verilen köylere ayrılmış ve her birinin başına idareyi ve asayişini sağlamakla görevli memurlar tayin edilmiştir. Dolayısıyla kaynakların bize sunduğu bilgilerden hareketle bu çalışmada Bâbürlülerde eyalet teşkilatının önemine değinilmiş ve kendi içerisindeki hiyerarşik yapının ne şekilde işlediği kaynaklar ışığında ifade edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, bu araştırmanın Hindistan Türk tarihi araştırmalarına referans bir çalışma olması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bâbürlüler, Hindistan Türk Tarihi, Sûbe, Serkar, Pergene, Eyalet, Teşkilat, Ekber Şah.

*Doktora Öğrencisi, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Giresun/TÜRKİYE, E-Posta: vedatmeral2928@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8949-163X.

ABSTRACT

Although not fully mentioned in the chronicles, this last Turkish state in India, named after its founder Babur Shah (1526-1530), has been referred to as the Baburids -Mughals- (1526-1858) by historians in Turkey. Some Turkish historians, on the other hand, named them as Timurids or Gurkanids because the lineage of Babur Shah and his successors, who founded this state, is based on Emir Timur, one of the last great conquerors of Turkestan. Because the ancestry of Babur Shah, one of the Chagatai Turks, the founder of the state, is based on Timur on the father's side and on Genghis Khan on the mother's side. However, unlike Turkish historians, Indian and European authors have mentioned the Mughals with names such as Mugal or Mongol in order to make people forget the thousand-year history of Turkish existence in India and tried to create the impression that they are based on the Mongols, not the Turks.

The Baburids preserved the Turkish state tradition, which they applied in the administration of the state, despite the crowded and complex social structure of India, and by blending some cultural elements with the established traditions unique to India, they created Turkish-Indian mixed works that still stand today. Therefore, the Baburids, who carried out construction activities in this geography from the foundation of the state until its collapse, revived India with the roads, streets, gardens, madrasahs and new cities they built. In this context, one of the most important concepts that the Baburids brought to India in terms of state organization was the state system called branch at that time. As a matter of fact, the foundation of the state system used by the modern Indian State today, as in other issues, was laid by the Baburid State, which ruled in this geography for more than three centuries.

The Baburid State, which started to expand the lands it dominated in India from the middle of the 16th century, reached its widest borders by the beginning of the 18th century. As a result of the expansion policy followed especially during the reign of Baburid emperor Akbar Shah (1556-1605), local kingdoms were subjugated and India was gathered under a single central administration. For this reason, factors such as the increase in the dominated lands and the dominated population led the Baburids to develop a new state model in order to provide the administration of the regions far from the center. Known as the implementer of the firsts in Baburid history, Akbar Shah made some reforms in the form of state administration as well as in religious and military matters due to the expanding borders. With the system established by Akbar Shah, the territory of the country was divided into states and these states were revised according to a hierarchical structure within themselves. For example, Regions such as Sind, Orissa, Deccan, Punjab, Kashmir, Gujarat, and Bengal, which are among the most important provinces of India, were established as states and a governor, or "subedar" (sipehsalar) as it was then known, was appointed to the head of these states. The provinces, on the other hand, were divided into counties/districts called "serkar", and villages called "pergene" in them, and officials responsible for maintaining the administration and public order were assigned to each of them. Therefore, based on the information provided by the sources, in this study, the importance of the state organization among the Mughals was mentioned and how the hierarchical structure within itself worked was tried to be expressed in the light of the sources. In addition, this research is aimed to be a reference study for Indian Turkish history studies.

Keywords: Baburids, Indian Turkish History, Subah, Sarkâr, Pargana, Province, Organisation, Akbar Shah.

GİRİŞ

Hindistan'da yeni bir Türk devletinin temellerinin atılması, kuşkusuz Bâbürlülerin 21 Nisan 1526'da askeri bakımdan kendilerinden on kat daha güçlü olan Delhi Sultanlığı'nın¹ son temsilcileri Lûdîlere² karşı Pânîpet Savaşı'nda kazandıkları zafer ile mümkün olmuştur. Babür Devleti'nin kurucusu Zahirüddîn Muhammed Bâbü Şah (1526-1530), Kâbil'de bulunduğu sırada henüz Kuzey Hindistan'a yönelmeden önce Timurlu başkenti Semerkant'ı birkaç defa ele geçirdiyse de burada tutunamadığından, Türkistan'da Timurlu hâkimiyeti altındaki ata topraklarına yerleşemedi. Bu sebeple yönünü Hindistan'a çeviren Bâbü Şah, Delhi'nin kuzeyindeki Pânîpet şehri yakınlığında yapılan savaşta, Lûdî hükümdarı Afgan İbrahim Lûdî'nin ordusunu mağlup etmiştir. Bu zaferin ardından Delhi ve Agra'yı ele geçiren Bâbü Şah, Hindistan'da varlığı 19. asra kadar sürecek olan Bâbü Devleti'ni kurmuştur.³ Vakayinamelerde tam manasıyla zikredilmemiş olsa da adını kurucusu Bâbü Şah'tan (1526-1530)

¹ Çoğunluğu Türk idareciler tarafından yönetilen, ancak 1451'de Afgan sülalesi Lûdîlerin idaresine geçen Delhi Sultanlığı hakkında bkz. M. Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Tercüman, İstanbul 1977; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006; İshiaq Husain Qureshi, *The Administration Of Sultanate Of Delhi*, Ripon Printing Press, Lahor 1942; Namur Rahman Farooqi, "Delhi Sultanlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 130-132.

² Lûdîler hakkında bkz. Abdul Halim, *History of the Lodi Sultans of Delhi and Agra*, İdarah-i-Adabiyat-i-Delli, Delhi 1974; Edward Thomas, *The Chronicles Of The Pathan Kings Of Delhi*, London 1871; Awadh Bihari Panday, *The First Afghan Empire (1451-1526 A.D.)*, Archaeological Survey of India, Calcutta 1956; İqtidar Husan Siddiqi, "Lûdîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 217-218.

³ Zahirüddîn Muhammed Bâbü, *Bâbü'nâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 433-435; Jean Paul Roux, *Büyük Moğolların tarihi: Babür*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2008, s. 331-345; Mübarek Galip, Saadetin Y. Gömeç,

alan Hindistan'daki bu son Türk devleti, Türkiye'deki tarihçiler tarafından *Bâbürlüler* olarak anılagelmiştir. Bazı Türk tarihçiler ise bu devleti kuran Bâbü Şah ve ardıllarının soyunun Türkistan'ın son büyük fatihlerinden Emir Timur'a dayanmasından dolayı onları Timuroğulları ya da Gürkanlılar diye adlandırmıştır. Zira devletin kurucusu Çağatay Türklerinden Bâbü Şah'ın soyu, baba tarafından Timur'a, anne tarafından da Cengiz Han'a dayanmaktadır. Ancak Türk tarihçilerin aksine Hintli ve Avrupalı müellifler, Hindistan'daki bin yıllık tarihi Türk varlığını unutturmak amacıyla Bâbürlüleri Mugal ya da Mongol gibi isimlerle zikretmiş ve onların soy olarak Türklere değil, Moğollara dayandığı izlenimini oluşturmaya çalışmıştır.⁴

Hindistan'daki büyük başarılarına rağmen, dört yıl gibi kısa bir saltanat devrinden sonra hayatını kaybeden Babür Şah'ın yerine oğlu Hümâyün Şah (1530-1540, 1555-1556) geçmiş, ancak bu dönemde on beş yıllık bir fetret devri yaşanmıştır. 1540-1555 yılları arasında bir diğer Afgan sülalesi Sûrîlerin⁵ lideri Şir Şah Sur'un hâkimiyetine geçen Hindistan, Safevi Devleti hükümdarı Şah Tahmasb'ın yardımıyla yeniden Bâbürlülerin egemenliğine girmiştir.⁶ Neticede Bâbürlülerin *Kuruluş Devri* olarak kabul edilen bu dönemde, devletin ilk yıllarında sahip olduğu gücü yitirmesi nedeniyle genişleme siyaseti izlenememiş ve bu durumun aksine, kazanılan toprakların korunması yönünde gayret sarf edilmiştir.

Devletini kurtardıktan kısa bir müddet sonra kütüphanesinin merdivenlerinden düşmesi sonucu⁷ yaşamını yitiren Hümâyün Şah'ın yerine on dört yaşındaki oğlu Ekber Şah (1556-1605) geçmiştir. Ekber Şah'ın tahta oturmasıyla birlikte Hindistan'da yerleşme ve sınırlarını genişletme politikasını takip etmeye başlayan Bâbü Devleti, egemenliğine karşı bir tehdit unsuru olan isyancılar ve halklarına kötü muamelelerde bulunan hükümdarlar olduğunu ileri sürerek fetih hareketlerine meşruiyet kazandırmıştır.⁸ Bâbürlülerin izlediği sınırlarını genişletme siyaseti 18. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş ve Âlemgîr Evrengzîb (1658-1707) dönemine gelindiğinde en geniş sınırlara ulaşılmıştır. Fakat Evrengzîb'in 1707'de hayatını kaybetmesi ile gerileme dönemine giren Bâbürlüler, iç ve dış birçok etkenden dolayı hâkimiyet sahalarını kaybetmeye başlamıştır.⁹ Dolayısıyla Bâbürlülerin 16. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyıl başlarına kadar yaşadığı zirve yıllar, Hindistan'da farklı alanlarda pek çok yeni kavramın hayata geçirilmesinin de yolunu açmıştır. Nitekim bu kavramlardan biri de kendi içerisindeki hiyerarşik yapısıyla Bâbürlü devlet teşkilatlanmasında önemli bir yere sahip olan eyaletlerin kurulması olmuştur. Bu bakımdan Bâbürlü idari yapısının önemli bir parçasını oluşturan eyalet teşkilatını, araştırmamıza konu edinmemiz, eyaletler özelinde Bâbürlü Devleti'nin hiyerarşik yapısının ne şekilde organize edildiğinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Diğer taraftan Hindistan tarihinde ilk defa Bâbürlülerin hayata geçirdiği eyalet teşkilatına neden ihtiyaç duyulduğu, Bâbürlülere faydası ve zararlarının neler olduğu da bu araştırma ile ortaya konulmaya çalışılacaktır. Araştırmamızda özellikle eyalet teşkilatının ve Bâbürlü idari yapısının mimarı olan İmparator Ekber Şah (1556-1605) döneminin saray tarihçisi Ebül-Fazl el-Allâmî'nin *Âyîn-i Ekberî* ve *Ekbernâme* adlı iki önemli eseri başta olmak üzere Bâbürlülerin genel tarihine ışık tutan devrin diğer tarihçisi Abdülkâdir Bedâûnî'ye ait *Müntehabü't-tevârih*, yine Bâbürlü dönemi tarihçisi Saqi Mustad Han'ın kaleme aldığı *Maasir-i Alamgiri* ve Zahîrüdîn Muhammed Bâbü'ün hatıratı *Bâbü'nâme*, Bâbü Şah'ın kızı Gülbeden Begüm'ün hatıratı *Hümâyunnâme*, Cihangîr Şah'ın hatıratı *Tarih-i Selim Şah* ile beraber bu dönemde yazılmış seyahatnamelerden ve güncel araştırma eserlerden faydalanılacaktır.

1. Eyaletlerin (Sûbelerin) Kurulması

Arapça da "icra, idare etmek" anlamındaki *iyâle* sözcüğünden türeyen *eyalet* kelimesi, lügâtte "bir valinin idaresi altında bulunan memleket, yani eyalet" şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁰ Bâbürlüler'de ise *şikk*, *hitta* gibi

Hindistan'da Türkler, Berikan Yayınevi, Ankara 2003, s. 103-112; Enver Konukçu, "Bâbü", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 396-400.

⁴ H. Hilal Şahin, "Bâbürlülerin Etnik Menşei Hakkında Bir Mülâhaza", *Hacettepe Üniversitesi II. Uluslararası Genç Halkbilimciler Sempozyumu*, Ankara 2014, s. 5-6; Vedat Meral, "Bâbü İmparatorluğu'nda Padişah Unvanları ve 'Gazi' Padişahlar", *Mavi Atlas*, C. 11, S. 1, Kış 2023, s. 55.

⁵ Bkz. Azmi Özcan, "Sûrîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 541-542.

⁶ Gülbeden Begüm, *Hümâyunnâme*, çev. Abdürrab Yelgar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1944, s. 66-115; Enver Konukçu, "Hümâyün", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 481-483; M. Orhan Bayrak, *Türk İmparatorlukları Tarihi*, Bilge Karınca Yayınevi, İstanbul 2006, s. 420-434; Cemal Anadol, *Tarihe Hükmenden Millet Türkler*, Bilge Karınca Yayınevi, İstanbul 2006, s. 858-860; Enver Konukçu, "Bâbürlüler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 400-404.

⁷ Hümâyün Şah'ın ölümü, ülkede karışıklık çıkmaması için bir süre gizli tutulmuştur. Bu konuda bkz. Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memalik*, haz. Necdet Akyıldız, Tercüman, İstanbul 1999, s. 79-80; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 863.

⁸ Michael Fisher, *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır, Kronik Yayınevi, İstanbul 2020, s. 199; Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler: Asya'nın Bozkırlarından Avrupa'nın İçlerine*, çev. Aysen Anadol, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s. 207-366.

⁹ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bülge Kültür-Sanat Yayınevi, İstanbul 2021, s. 324-325; Findley, *age*, s. 209-211; Konukçu, "Bâbürlüler...", s. 400-404.

¹⁰ Halil İnalçık, "Eyalet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 548-550; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât*, Aydın Kitabevi, Ankara 2015, s. 278.

BÂBÜRLÜLERDE EYALET (SÛBE) TEŞKİLATI

kelimelerle ifade edilen eyaletlere, Ekber Şah döneminden itibaren yine Arapça da “toprak” veya “buğday yığını” anlamına gelen *sûbe* adı verilmiştir.¹¹

Hindistan’da saltanatının ilk yıllarından itibaren siyasetini, ülke sınırlarını genişletme ve siyasi nüfuzunu artırma üzerine kuran Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah, bu gaye ile Mâlvâ, Gucerât, Çitor, Keşmir, Sind, Kālincâr, Bengal, Kandahar, Bihâr, Belücistan, Mekrân ve Orissa’nın bir kısmını¹² topraklarına kattı. Bazı komşu devletleri¹³ ise vergiye bağlayan Ekber Şah, böylece askeri ve siyasi zaferleri sonucunda Hindistan’ı Bâbürlü egemenliği altında birleştirmeyi başaran ilk hükümdar olmuştur. Nitekim Ekber Şah, 1605’te hayatını kaybettiğinde devletin sınırları Afganistan’daki Kâbil’den Güney Hindistan’daki Dekken’e kadar uzanmıştır. Ayrıca askeri strateji yetenekleri ve devleti yönetim kabiliyetinin yüksek olması sayesinde yaklaşık elli yıllık saltanatı sırasında Bâbürlü otoritesini Kuzey Hindistan’ın tamamına hâkim kılarak oldukça gelişmiş bir devlet kavramı da etkinleşen kurumlarıyla tam manasıyla oluşmuştur.¹⁴

Ekber Şah, bu başarılarının ardından, “kılıçların hâkimiyeti” adı verilen Delhi Sultanlığı’nın uyguladığı tek yönetim olan yasalara son vermiş ve köklü devrimler yapmıştır. Bir imparatorluk hüviyetine bürünen ülkesinin idaresini sağlam bir temele dayandırmak amacıyla saltanatının yirmi dördüncü (1580) yılında stratejik bir denetim mekanizması kurmuş ve yönetimi; ordu, maliye, din işleri ve iç işleri olmak üzere dört ana bölüme ayırmıştır.¹⁵ Nitekim o, elde ettiği geniş toprakları tek bir idari merkezden yönetme arzusunu gütmüştür. Bu nedenle iç işlerinde yaptığı reformla birlikte *câgîrleri*¹⁶ belli bir dönem *halisa*¹⁷ topraklara dönüştürmüştür. Ancak bu uygulamasından bir süre sonra vazgeçmiştir. Vilayetleri ise merkezi hükümet gibi teşkilatlandırmıştır. Yaptığı bu düzenleme ile Bâbürlü Devleti’ni eyaletlere (sûbelere) ayıran Ekber Şah, bu sayede devlet gelirlerini, asayiş ve refahı korumaya muktedir olmuştur. Ayrıca, Ekber’in yeni idare sistemiyle birlikte devlet mekanizması daha yararlı ve daha rasyonel bir şekilde organize edilmiştir.¹⁸

Ekber Şah, ayrıca eyalet makamının suiistimale uğramaması için de daha önce eski İran İmparatorluğu (Persler) ve Abbasiler tarafından kullanılmış olan bir haber alma sistemi kurmuştur.¹⁹ Bu sistemin sağlıklı çalışması amacıyla bütün sûbelere bağımsız çalışan kayıtçı veya haber alma memuru vasfıyla ikisi dönüşümlü olarak günlük görev yapan on dört gayretli, deneyimli ve tarafsız vak’anüvis görevlendirmiş, bu sayede sùbedarların (eyalet valisi) yetkilerini sınırlayarak merkeze isyan edecek derecede güç kazanmalarının önüne geçmiştir.²⁰ Bâbürlüler için bu sistemin önemi daha sonraki dönemlerde de devam etmiş ve istihbaratçılar dışında vak’anüvislerin verdiği bilgileri hızlı bir şekilde saraya ulaştıran haberciler (*ulak* veya o zamanki adı ile *koşucular*) tayin edilmiştir. Cihangir Şah (1605-1627) kendi hatıratı *Tüzük-i Cihângîrî*’de babası Ekber Şah tarafından kurulan haber alma sistemi hakkında şunları söylemiştir: “*Sûbelerin hadiselerinin kendi hudutlarına göre bildirilmesi kural haline getirilmiş ve bu görev için Divan’dan haberciler tayin edilmişti. Muhterem babamın koyduğu kural olduğu için ben de uyarım, bundan büyük kazançlar, büyük faydalar doğar, ülke ve sakinleri hakkında bilgi edinirim.*”²¹

Hollanda Doğu Hindistan Şirketi için çalışan ve Cihangir Şah döneminde Hindistan’da bulunan Francisco Pelsaerte ise tuttuğu raporlarda koşucuların/habercilerin, sùbedarlar ve Bâbürlü Devleti için ehemmiyetini şu ifadeleriyle belirtmiştir:

¹¹ S. Haluk Kortel, “Sùbedar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 448-449; H. Hilal Şahin, *Hindistan’da Türk Rönesansı: Ekber Şah ve Din-i İlahî’si*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2020, s. 131; François Bernier, *Travels In The Mogul Empire 1656-1668*, Oxford University Press, London 1916, s. 455.

¹² Jim Masselos, *Asya’nın Büyük İmparatorlukları: Pasifik’ten Balkanlara Dünya Tarihine Damga Vuranlar*, çev. ed. Erkan Göksu, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 199. Ekber Şah tahta çıktığında Bâbürlülerin Hindistan’daki hâkimiyet sahası Delhi, Agra, Kâbil ve Pencap’tan ibaretti. Bkz. Bedrettin Basuğuy, “Bâbürlü İmparatorluğu’nun Siyasî Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 5, Bahar 2013, s. 37.

¹³ Bkz. Deftardar Seyfî Çelebi, *Türkistan ve Uzakdoğu Seyahatnamesi*, haz. Serkan Acar, Selenge Yayınevi, İstanbul 2020, s. 65-68.

¹⁴ Yılmaz Öztuna’nın ifadesine göre, Ekber Şah bu başarısıyla “Osmanlı Türkiyesi ve Safevi İran’ından sonra dünyanın en büyük üçüncü devletin başı oldu.” Öztuna, *age*, s. 865. Ayrıca, bkz. Aykut Kişmir, *Pakistan Tarihinde Türkler*, Demavend Yayınları, İstanbul 2019, s. 55-62; H. Hilal Şahin, “Ekber Şah’ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi”, *Tarih Okulu Dergisi*, C. 8, S. 22, Haziran 2015, s. 114.

¹⁵ Ebü’l Fazl Allâmî, *The Akbarnama*, çev. H. Beveridge, The Asiatic Society, Calcutta 1907, s. 413; Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi: Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 389; Şahin, *age*, s. 129.

¹⁶ Osmanlı Devleti’ndeki tımar sisteminin Hindistan Türk devletlerinde bir benzeri olan câgîr sistemi hakkında bkz. Azmi Özcan, “Câgîr”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 11-12.

¹⁷ Gelirleri saraya ait olan topraklara verilen ad.

¹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 119; H. Hilal Şahin, “Ekber Şah’ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi”, *Tarih Okulu Dergisi*, C. 8, S. 22, Haziran 2015, s. 114; H. Hilal Çağlayan, *Ekber Şah Döneminde Hindistan (1542-1605)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005, s. 71; Enver Konukçu, “Ekber Şah”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, s. 542-544; Merçil, *age*, s. 327.

¹⁹ Saqî Mustad Khan, *Maasir-i Alamgiri*, çev. Jadunath Sarkar, Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1947, s. i; Kortel, “Sùbedar...”, s. 448-449; Konukçu, “Ekber Şah...”, s. 542-544.

²⁰ Jahangir, *The Tuzuk-i Jahângîrî or Memoirs of Jahângîr*, çev. Alexander Rogers, ed. Henry Beveridge, Royal Asiatic Society, London 1909, s. 247; Ebü’l Fazl Allâmî, *The Ā-in-i Akbarī*, çev. H. S. Jarret, H. Blochmann, Low Price Publication, Delhi 2011, s. 260.

²¹ Jahangir, *age*, s. 247.

“... Bu kişiler, efendilerinin mektuplarını bir günde yirmi beş otuz kos mesafe kat edecek şekilde uzun mesafelere götürürken, düzenli olarak çok fazla *postibangb*²² veya esrar tüketirler ve dolayısıyla işin yorgunluk ve devamlılığını hissetmezler. Devamlı şekilde uyusuk bir kafayla koşan bu kimseler kendilerine yöneltilen nereden geliyorsun ve nereye gidiyorsun sorularına adet olarak cevap vermeksizin sürekli acele bir şekilde yollarına devam ederler. Bu ulaklar sübedarlar gibi memuriyet sahibi olan efendilerine hükümdar nezdinde büyük bir itibar kazandırabilecekleri gibi onların büyük bir itibar kaybı yaşamasına da sebep olabilirler. Örneğin mühim resmi meselelerle ilgili mektuplar bazı zaman gecikir ve normal şartlarda sübedar tarafından hükümdara iletilmesi gereken haberler ona başka bir kaynak eliyle ulaşır; haberin uzaktan mı yoksa yakından mı geldiğine bakılmaksızın bu durumdan doğrudan sübedarlar sorumlu tutulacak ve işini savsaklama ile suçlanarak görevinden azledilecektir.”²³

Ekber Şah, eyalet teşkilatını kurarken Hint-Müslüman ülkelerinin Fars menşeli zengin idari donanımından ve bozkır menşeli Türk-Moğol imparatorluklarının soya dayalı teşkilatlanma geleneklerinden istifade etmiştir. Buna göre, eyalet teşkilatında görevlendirilen memurlar, işinin ehli kişilerden oluşmuş, hükümdar ise kendisini bu teşkilatın başında konumlandırmıştır.²⁴ Eyalet teşkilatını kurduktan sonra ülkeyi ilk başta on iki súbeye ayıran Ekber Şah, saltanat döneminde fethedilen Dekken sultanlıklarından üç sube daha oluşturmuş ve sube sayısını on beşe çıkartmıştır. Evrengzib dönemine gelindiğinde ise bu sayı yirmi bire kadar yükselmiştir. Bu súbeler: Agra, Delhi, Üd (Luknow), Allahabâd, Bihâr (Patna), Malwa, Orissa (Kuttak), Güney Pencap (Multan), Kuzey Pencap (Lahor), Afganistan (Kâbil), Keşmir (Srinagar), Sind (Tette), Gucerât (Ahmedâbâd), Racastan (Ecmir), Bengal (Mürşidâbâd), Berâr (Elliçpûr), Hândeş (Burhânpûr), Dekken (Ahmednagar, sonraki adı Evrengâbâd), Bicâpûr, Haydarâbâd ve Bidar gibi bölgelerden teşekkül olmuştur. Dolayısıyla Bâbürlüler, 18. yüzyıl başlarına gelindiğinde yüzölçümü toplamda 2.659.305 kilometrekareyi bulan geniş bir sahada hâkimiyet kurmuş ve yaklaşık yüz elli milyonluk bir nüfusu yönetmiştir.²⁵

Ekber Şah’ın memurları taşra yönetiminde standart bir model geliştirmek ve uygulamak için de gayret göstermiştir. Böylece Ekber döneminde eyalet teşkilatının kurulmasıyla kırsal idare sistemi de dinamik bir mahiyete kavuşmuştur.²⁶ Neticede eyalet teşkilatının kurulmasından sonra eyaletler de kendi içerisinde hiyerarşik bir yapıya göre düzenlenmiş ve súbeler alt birimlere ayrılmıştır. Dolayısıyla her bir sübenin altında paralel idari kalemleri olan serkârlar (kazalar) ve onların altında pergeneler (nahiyeler) yer almıştır. Serkâr ad olarak, vilayet ile pergene arasındaki bölgelere verilen idari bir terimi karşılarken, pergene ise taşra teşkilatında on ila yüzden fazla köyün ya da kasabaların tek bir isim ve yönetim altında birleştirilebildiği idari bölgeyi ifade etmiştir.²⁷ Ekber Şah devrinin önemli tarihçilerinden biri olan Ebü’l Fazl Allâmî *Ayin-i Ekberî* adlı eserinde Delhi merkez subesinde 8 serkâr ve 237 pergene olduğunu belirtmiştir.²⁸ Bâbürlü hükümdarı Âlemgîr Evrengzib’in tahta çıktığı 1658 tarihinde Hindistan’a gelen Fransız seyyah François Bernier ise *Travels In The Mogul Empire* adlı seyahatnamesinde Delhi subesine bağlı 16 serkâr ve 230 pergenenin bulunduğunu kaydetmiştir.²⁹

2. Eyaletlerde Görevli Memurlar

Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah, eyalet teşkilatını kurduktan sonra eyalet ve alt birimlerde görev yapacak memurları da aynı şekilde hiyerarşik bir yapıya göre tayin etmiştir. Aşağıda en üst makamdan başlayarak sırasıyla bu memurlar ve görevleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Sübedar (Eyalet Valisi): Sübedar, Bâbürlü eyalet teşkilatında en kıdemli devlet memurudur. Ülkenin eyaletlere ayrılmasıyla birlikte buraların genel idaresinden sorumlu sübedarlar (vali)³⁰ tayin edilmiş ve bu sübedarlara vezir tarafından tayin beratı verilmiştir. Ekber Şah, sübedarların iş yükünü hafifletmek ve yapılan işleri daha düzenli şekilde icra etmek amacıyla onlara yardımcı memurlarda tayin etmiştir. Bu nedenle “vali yardımcısı” konumunda devlete hizmet eden *nâibler* atanmıştır. Bâbürlü hükümdarları, eyaletlerdeki asayiş sağlamak ve merkezi idarenin etkisini korumak için özellikle 18. yüzyıla kadar taşralardaki nüfuz sahibi ailelere mensup kişileri sübedar olarak tayin etmemeye özen göstermiştir. Bu sebeple sübedarlar genellikle nitelikli devlet adamları veya şehzadeler arasından seçilmiş ve doğrudan hükümdara bağlı maaşlı memur statüsünde vazifelendirilmişlerdir.³¹

²² Post esrar ve bang kenevirinin zerk edilmesi (anlamına gelir).

²³ Francisco Pelsaert, *Cihangir'in Hindistan'ı*, çev. Emre Ömür, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 89.

²⁴ John. F. Richards, *Babür Türk İmparatorluğu: Tarih, Kültür, Teşkilat*, çev. Yasin Tekin, Selenge Yayınevi, İstanbul 2021, s. 87.

²⁵ Abdülkâdir Bedâüni, *Münteḥabü't-tevâriḥ*, çev. George S. A. Ranking, Mehra Offset Press, Delhi 1979, s. 490-495; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *Religious And Intellectual History Of The Muslims Of Akbar's Reign*, Munshiram Manoharlal, Avustralya 1975, s. 272; Fisher, *age*, s. 153; Öztuna, *age*, s. 855-856; Çağlayan, *agt*, s. 71; Bayur, *age*, s. 119.

²⁶ Richards, *age*, s. 17.

²⁷ Fisher, *age*, s. 153; Çağlayan, *age*, s. 71; Merçil, *age*, s. 328; Richards, *age*, s. 367.

²⁸ Allâmî, *The Ā-in-i Akbarî*, s. 339-411; Bayur, *age*, s. 460.

²⁹ Bernier, *age*, s. 456.

³⁰ Bu kişiler aynı zamanda *Sipehsâlâr* ve *Nâzım* adları ile de bilinmektedir. Bkz. Hatice Seda Şenvarcı, *Muhteşem Süleyman Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasal Kurumsallaşmaların Ekber Şah Döneminde Babür İmparatorluğu'ndaki Siyasal Kurumsallaşmalar ile Kıyaslanması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016, s. 115; Erdoğan Merçil, “Sipehsâlâr”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 2009, s. 259-260; Bayur, *age*, s. 456-457; Çağlayan, *agt*, s. 71.

³¹ Kortel, “Sübedar...”, s. 448-449; Şahin, *age*, s. 132; Merçil, *age*, s. 327.

BÂBÜRLÜLERDE EYALET (SÛBE) TEŞKİLATI

Eyaletleri yöneten bu kişilerin en önemli görevi ise emirleri reddedenleri cezalandırmak ve huzuru sağlamak olmuştur.³²

Ebü'l Fazl Allâmî *Ayin-i Ekberî* adlı eserinde bir sùbedarda bulunması gereken özellikleri detaylı şekilde açıklamıştır. Allâmî'ye göre, hükümdarın hem askeri hem de idari yetkilere sahip vekili konumundaki sùbedarlar, adil ve feraset sahibi kimseler olmalı, yaptığı harcamalar eyalet gelirlerini geçmemeli, rüşvete göz yummamalı, halktan hiç kimsenin inancına müdahale etmemelidir. Ayrıca, idare ettiği eyalette olup biten her şeyi *mutasaddî* adı verilen memurlar vasıtasıyla ayda iki defaya mahsus olmak üzere merkeze rapor etmelidir. Ekber Şah döneminde önemli yetkilere sahip olan sùbedarların bu yetkileri zamanla kısıtlanmıştır. Örneğin, Cihangir Şah döneminde sùbedarların saraydaki merasimlere katılma, idam cezası verme gibi yetkileri ellerinden alınmıştır. Evrengzîb döneminde ise sùbedarların sahip olduğu yetkiler daha da sınırlandırılmıştır.³³

Divân (Eyalet Maliye Bakanı): Bâbürlü idari teşkilatında merkezi hükümet tarafından mali işleri (vergi tahsilatı) kontrol etmekle görevlendirilen bu memurlar, sùbedarlardan sonra eyaletlerdeki en kıdemli devlet adamı konumunda olmuşlardır. Divânın, devlet işlerini bir düzen içerisinde yürütebilmesi için kendisine Haznedâr (Kâtip), Tabakçı (Maliye memuru) ve Âmil (Tahsildar) gibi yardımcı memurlar da verilmiştir. O ve ekibi, serkâr ve pergenelerin harcamalarından ve buraların vergilerini toplamaktan sorumlu tutulmuştur. Eyaletlerde görev yapan bir Divânın, doğrudan bağlı bulunduğu kurum ise merkezi Divân olmuştur. İdari konularda divânın sùbedara, mali işlerde ise sùbedarın divana karışma yetkisi olmamıştır. Örneğin Bâbü hükümdarlarından Bahadır Şah I (1707-1712)'in oğlu şehzade Azîmüşşan Bengal sùbedarı olduğu sırada, eyalet vergi memuru Mürşid Kulu Han'dan usulsüz yollarla halktan para toplanmasını görmezlikten gelmesini istemiş, ancak Kulu Han'ın bu durumu hükümdara şikâyet etmesi üzerine Bâbürlü şehzadesi suçlu bulunmuştur.³⁴

Bahşi (Eyalet Savunma Bakanı): Eyaletlerde görev yapan bu memurlar merkezdeki Mîrbahşi'ye³⁵ bağlı olarak çalışmışlar ve onun tavsiyeleri doğrultusunda seçilmişlerdir. Bahşilerin görevi; istihbarat faaliyetlerini yürütmek ve sùbedarların emirleri doğrultusunda asker toplayarak ordu ile ilgili işleri kontrol etmek olmuştur. Ayrıca, eyalet ordusunun maaşları da bu memurlar tarafından ödenmiştir.³⁶

Sadr (Eyalet Din İşleri Başkanı): Aslında Müftü olarak da adlandırabileceğimiz bu memurlar, dönemin Diyanet İşleri Başkanı konumundaki Sadru's-sudr'a bağlı olarak görev yapmıştır. Eyaletlerdeki din işlerinden sorumlu bu memurlar bölgelerinde bulunan vakıfları denetleyerek hayır ve zekât gibi gelir tahsisatı hususları ile de ilgilenmişlerdir.³⁷

Kazi (Eyalet Baş Kadısı): Eyaletlerde İslam şeriatını gözetmek ve çok sayıda sivil görevi yerine getirmekle yükümlü yargıçlardır. Bu memurlar yine eyaletin baş kadısı olarak serkâr ve pergene kadılarının çalışmalarını da denetlerdi. Ayrıca, vazifelerinde kendilerine yardımcı olmaları Divân memuruna verildiği gibi Haznedâr, Tabakçı ve Âmil isimleri ile bilinen yardımcı memurlarda tayin edilmiştir.³⁸

Vaka'h Nigar ve Savanah Navis (İstihbarat Biriminin Eyalet Sorumluları): Bâbürlü istihbarat ve haberleşme biriminin başındaki *Daroga-i Dek Çevki*'ye bağlı olarak çalışan bu iki memur, devlet adına eyaletlerde istihbari faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu iki istihbarat memuru, eyalet yönetimi, memurları ve eyaletlerin asayiş durumunu hakkında merkezi hükümete bilgi aktarmıştır.³⁹

Kûtval (Emniyet Müdürü): Eyalet başkentlerinde emniyet amiri olarak tayin edilen bu memurların görevi, asayiş sağlamak, şehre yeni gelmiş kişilerin adreslerini tespit ederek bunları denetlemek olmuştur. Kûtvallar, emirleri altında belirli bir disiplin içinde polis gücü bulundurmamışlar, ancak herhangi bir asayiş durumunda rütbeleri gereği himaye edebildikleri belirli sayıdaki askerleri kullanabilmişlerdir. Asker sayısı yeterli görülmediği durumda ise merkezden kendilerine yardımcı birlikler gönderilmiştir. Bâbü Şah kendi hatıratında, Kâbil'de bulunduğu sırada cesaretinden dolayı kûtval olarak görevlendirilmiş sevdiği bir arkadaşıdan bahsetmiştir.⁴⁰

³² Şenvarıcı, *agt*, s. 115.

³³ Nurü'd-din Cihangir, *Tarih-i Selim Şah*, çev. Nevresi Kadim, haz. Fahri Unan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 46; Jadunath Sarkar, *The Mughal Administration Six Lectures*, Patna University, Patna 1920, s. 40-41; Yakup Aslan, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Bâbürlü Sultanı Cihangir Döneminde İçtimai Hayat*, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Siirt 2019, s. 28; Allâmî, *The Ā-in-i Akbarî*, s. 95-97-252; Jahangir, *age*, s. 205.

³⁴ Kortel, "Sùbedar...", s. 448-449; Richards, *age*, s. 364; Çağlayan, *agt*, s. 72; Şenvarıcı, *agt*, s. 115.

³⁵ Lojistik, tedarik, istihbarat, personel ve hükümdarın kişisel güvenliğinden sorumlu Bâbürlü bakanı. Bkz. Fisher, *age*, s. 131; Richards, *age*, s. 366.

³⁶ Ahmet Taşağıl, "Bahadır Şah I", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 448-449; Kortel, "Sùbedar...", s. 448-449; Çağlayan, *agt*, s. 72.

³⁷ Konukçu, "Bâbürlüler...", s. 400-404; Fisher, *age*, s. 153; Richards, *age*, s. 367.

³⁸ Richards, *age*, s. 367; Çağlayan, *agt*, s. 72.

³⁹ Gülseren Halıcı, *Hindistan'da Kalıcı Türk İzleri (1542-1666)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s. 81.

⁴⁰ Cevat İzgi, "Kûtval", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, s. 503-504; Babür, *age*, s. 219; Bayur, *age*, s. 460.

Mîr-i bahr (Amiral): Deniz ve nehirlerdeki gemilerden sorumlu olan bu memur, kayık ve köprülerden toplanan vergilerin kontrolünü sağlamıştır. Ayrıca deniz yolu ile yapılan taşımacılık konusunda da kendisine yetki verilmiştir.⁴¹

Serkâr, Pergene ve Köylerde Görevli Memurlar: Sûbe'nin alt birimi olan Serkâr'ın idari ve askeri yetkiye sahip en kıdemli memuru Fevcdâr idi. Ayrıca, Dîvân ve Kazi memurlarına verildiği gibi Fevcdâr'a da yardımcı memurlar olarak yine Haznedâr, Tabakçı ve Âmil ismindeki memurlar atanmıştır. Pergene'nin sivil işlerden sorumlu en kıdemli memuruna Şıkdâr adı verilmiş, köylerin yönetimi ise Pañçâyât adı verilen memura bırakılmıştır.⁴²

3. Merkezi Otoritenin Zayıflaması ve Eyaletlerin Kopuşu

Ekber Şah tarafından kurulan eyalet teşkilatı Bâbürlülerin tarih sahnesinden çekildiği 1858 yılına kadar önemini korumuş, hatta sömürge devleti İngiltere'nin tekelinden kurtularak 1947'de bağımsızlığını ilan eden modern Hindistan Devleti'nin de idare modeli olarak varlığını devam ettirmiştir. Ancak, hiyerarşik yapısı ve liyakatli memurları sayesinde 16. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın başlarına kadar Bâbürlü merkezi otoritesinin taşradaki nüfuzunu korumasına rağmen, Bâbürlülerin son büyük hükümdarı Âlemgîr Evrengzîb'in 4 Mart 1707'de ki vefatıyla birlikte eyalet yöneticileri merkezden kopuk şekilde bağımsız hareket etmeye başlamıştır.⁴³

Evrengzîb'in vefatından sonra on üç yılda on şehzade taç giymiş ve Bâbürlü hükümdarları rakip zümrelerin elinde birer kukla hükümdar olarak vazife yapmıştır. Nitekim zayıf hükümdarların birbiri ardına tahta oturmasıyla devlet, süratle düzenini kaybetmeye başlamış, eyalet yöneticileri olan sūbedarların, dîvânların ve bahşilerin Ekber Şah döneminde dikkatlice taksim edilen yetki alanları gittikçe belirsizleşmiş, hatta bazı eyaletlerde ise tamamen ortadan kalkmıştır. Eskiden ivedilikle uygulanan devlet emirleri artık dikkate alınmaz olmuş, merkeze gönderilen açık ve gizli raporların kalitesi ve sıklığı düşmüştür. Zira devletin bu otorite boşluğundan faydalanmak isteyen bazı beyler, yerel topluluklar ve valiler ise bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. Mesela, Dekken Sūbedarlığı Bâbürlülere bağlı bir eyaletken 1713-1724 yıllarında buranın valisi Nizâmülmülk Âsafcâh Kamerüddin Çin Kılıç Han ebedi olarak başkent Delhi'ye sırtını dönmüş ve bağımsız Haydarâbâd Nizamlığı'nı⁴⁴ kurmuştur. Yine bu duruma bir başka örnek ise Bâbürlüler tarafından köle olarak satın alındıktan sonra mali görev için yetiştirilen ve 1701'de Evrengzîb tarafından Bengal eyaletine dîvân olarak atanan Mürşid Kulı Han'dır. Evrengzîb'in vefatının ardından Bâbür yönetimi onu yüksek hizmetlerinden dolayı valiliğe terfi ettirmiş, ancak o Bengal'de kendi yönetimini kurarak eyalet başkentini Dakka'dan Mürşidâbâd'a taşımıştır. Neticede bütün bu olup bitenler, devletin öteki ileri gelenlerine birer örnek teşkil etmiş ve onlarda zaman içerisinde valisi oldukları eyaletlerin bağımsız hükümdarlarına dönüşmüşlerdir.⁴⁵

18. yüzyılın başlarından itibaren eyalet teşkilatının Bâbürlüler için tehlikeye dönüşmeye başlamasının bir diğer sebebi ise, bu teşkilat sayesinde belirli bir disiplin içinde işleyen vergi toplama sisteminin etkisini kaybetmesidir. Zira eyalet dîvânları ve diğer mali memurlar, vergileri toplayabilmek amacıyla sözleşme ya da "iltizamla" gelir toplama yöntemine başvurmuş, büyük toprak sahiplerine, tüccarlara ve bankerlere tahsilat hakkını satarak gelir toplamayı özelleştirmiştir. Neticede gelirin üzerinde anlaşılan miktarın bir kısmı komisyon olarak hazineye, bir kısmı da yerel siyasi güçlere devredilmiştir. Bu yöntemin sonucunda ise yeni bir kırsal üst tabaka sınıfı ortaya çıkmış ve devlet görevlilerinin kırsaldaki nüfuzu bu sınıfın eline geçmeye başlamıştır. Üstelik Bâbürlü arazileri üzerinde özel dini haklara sahip olan Müslüman görevliler de çıkarlarının artık uzaktaki ve zayıf düşmüş devlete değil, yerel toprak sahipleri ile örtüştüğünü görmüştür. Dolayısıyla bütün bu gelişmeler ve eyaletlerdeki bağımsızlık hareketleri önce Bâbür Devleti'nin taşradaki egemen gücünün zayıflamasına, daha sonra da karışıklık içindeki devletin çöküşe giden sürecinin hızlanmasına neden olmuştur.⁴⁶

SONUÇ

Hindistan'da bin yıllık Türk varlığının son temsilcileri olan Bâbürlüler, her ne kadar 1398'de Hindistan'ı alan ataları Timur'un mirasçıları olarak Bâbür Şah liderliğinde Fergana (Özbekistan)'dan çıkıp kültürüne ve yaşam koşullarına aşina olmadıkları bu coğrafyada devlet kurmuşlarsa da güçlü bir teşkilatlanma ile bu topraklara yeni bir nizam getirmişlerdir. 16. yüzyılın ilk yarısından 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hindistan'da fethedilen toprakları muhafaza etme ve gerek buldukları coğrafyadaki irili ufaklı yerel krallıklara gerekse de devrin diğer

⁴¹ Halıcı, *agt.*, s. 81; Kortel, "Sūbedar...", s. 448-449.

⁴² A. S. Bazmee Ansari, "Fevcdâr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 12, İstanbul 1995, s. 504; Halıcı, *agt.*, s. 82; Kortel, "Sūbedar...", s. 448-449.

⁴³ Zahiruddin Faruki, *Aurangzeb And His Times*, Newul Kısınore Press, Bombay 1935, s. 576; Audrey Truschke, *Aurangzeb: The Life And Legacy Of India's Most Controversial King*, Stanford University Press, California 2017, s. 87-92.

⁴⁴ Bkz. Azmi Özcan, "Haydarâbâd Nizamlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 32-35.

⁴⁵ Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi: Ortaçağ'dan Günümüze*, çev. Nurettin Demir, Runik Kitap, İstanbul 2021, s. 43; Burton Stein, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2021, s. 192.

⁴⁶ Stein, *age*, s. 194; Richards, *age*, s. 336; Merçil, *age*, s. 324-325.

BÂBÜRLÜLERDE EYALET (SÛBE) TEŞKİLATI

büyük devletlerine karşı bir denge politikası yürüten Bâbürlüler, hâkimiyet kurdukları sahada ise icra ettikleri sosyoekonomik faaliyetlerle bölge halkının da teveccühünü kazanmıştır. Dolayısıyla Bâbürlüler dini etnik bakımdan birbirinden oldukça farklı ve bağımsız yapıdaki toplumlar arasında, devleti hem İslam şeriatına göre yönetmişler hem de özellikle Ekber Şah döneminden itibaren egemenlikleri altında bulunan bu toplumlara, mensubu oldukları inançlara göre yaşamaları için fırsat eşitliği sunarak özgür bir ortam yaratmışlardır. Nitekim dünya barışını (sulh-ı küll) arzu eden, idaresi altında bulunan toplumlara ve dini liderlerine bu nispetle muamelede bulunan Ekber Şah'ın bu yöndeki politikaları da Hindistan yerlilerinin Müslüman Bâbür hanedanlığına karşı sempatiyle yaklaşmalarında bir başka önemli etken olmuştur.

Hindistan tarihçilerine göre reformist devlet algısı ve izlediği genişleme siyaseti neticesinde Hindistan'ı tek bir merkezi idare altında toplamasıyla en güçlü hükümdar olarak ifade edilen Ekber Şah, hayata geçirdiği yeni yönetim sistemleri ile de çağının ilerisinde bir devlet modeli geliştirmiştir. O, özellikle 1580 yılında kurduğu eyalet (sûbe) teşkilatıyla birlikte Hindistan'da güçlü bir merkezi otorite kurmuş, Bâbür hanedanlığına düşman olan çevrelerin ve orduların belirli bir düzen dâhilinde giremediği uzak bölgelerdeki ormanlarla kaplı alanlarda gerilla taktikleriyle Bâbürlüleri yıpratmaya çalışan farklı grupların etkisini kırmıştır. Ayrıca, eyaletlere ve onun alt birimlerine atadığı liyakatli memurları sayesinde ise merkezden uzak bölgelerde asayişin sağlanması, vergilerin düzenli şekilde toplanması ve devlet gelirlerinin artmasını sağlamıştır. Nitekim eyalet teşkilatının kurulmasından sonra elde edilen bu başarının en büyük etmenlerinden bir tanesi de Ekber'in kurduğu eyalet teşkilatının ve bu eyaletlerde görev verilen memurların da hiyerarşik bir yapıya göre teşekkül edilmesinden ileri gelmiştir.

Ekber Şah'ın mimarı olduğu eyalet teşkilatının önemi, Ekber'in ardılları olan Cihangir Şah, Şah Cihan ve Âlemgîr Evrengzîb dönemlerinde de devam etmiştir. Ancak, Evrengzîb'in 1707'de hayatını kaybetmesiyle birlikte Bâbür hanedanlığında baş gösteren taht mücadeleleri, hizipçiliğin artmasına ve bu durumun taşraya kadar olumsuz şekilde yansımaya yol açmıştır. Merkezi otoritenin güç kaybetmesiyle beraber daha önce Bâbürlü sarayı tarafından farklı mevkiilerle ödüllendirilen devlet adamları buldukları bölgelerde önce kendi özerk yönetimlerini oluşturmaya daha sonra da bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamıştır. Neticede eyaletlerin merkezden kopmaya başlaması, ilerleyen dönemlerde Bâbür Devleti'nin ekonomik ve askerî açıdan zayıflamasına da neden olmuştur. Nitekim binlerce kilometrekarelik bir sahada varlığını devam ettirmeye çalışan Bâbürlüler için artık ücre bölgeleri kontrol altında tutmak oldukça güç hale gelmiş ve zaman içerisinde bu büyük Türk devleti, başkent Delhi bölgesine sıkışarak tahta oturan kukla hükümdarlardan dolayı sembolik bir devlet halini almıştır. Dolayısıyla kurulduğu ve takip eden dönemlerde Bâbürlüler adına büyük önem arz eden eyalet teşkilatı, yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle buralarda görev yapan valilerin (sûbedar) ve ortaya çıkan yeni kırsal sınıfın merkezin etkisinden uzak siyasi nüfuz elde etmeleri, ekonominin çökmesine, sınırların daralmasına ve devletin yıkılışına doğrudan etki etmiştir. Ancak tüm bunların dışında Ekber Şah'ın hayata geçirdiği idari reformlar hem Bâbürlüler sonrası İngiliz sömürge döneminin (1858-1947) hem de günümüz modern Hindistan devletinin yönetim biçimine önemli derece de etki etmiştir. Zira bugün federal bir devlet yapısına sahip olan Hindistan devleti, 29 Eyalet ile 7 Birlik Toprağından oluşmakta, eyaletler ise yönetimlerini kendi Hükümetlerine ve Parlamentolarına sahip olarak sürdürmektedirler.

KAYNAKÇA

- AHMET, M. Aziz, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Tercüman, İstanbul 1977.
- ALLÂMÎ, Ebü'l Fazl, *The Ā-īn-i Akbarī*, çev. H. S. Jarret, H. Blochmann, Low Price Publication, Delhi 2011.
- ALLÂMÎ, Ebü'l Fazl, *The Akbarnama*, çev. H. Beveridge, The Asiatic Society, Calcutta 1907.
- ANADOL, Cemal, *Tarihe Hükmeden Millet Türkler*, Bilge Karınca Yayınevi, İstanbul 2006.
- ANSARÎ, A. S. Bazmee, "Fevcdâr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 12, İstanbul 1995, ss. 504.
- ASLAN, Yakup, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Bâbürlü Sultanı Cihangir Döneminde İçtimai Hayat*, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Siirt 2019.
- BÂBÜR, Zahirüddin Muhammed, *Bâbürnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Milli Eğitim Basımevi, C.3, İstanbul 1970.
- BASUĞUY, Bedrettin, "Bâbürlü İmparatorluğu'nun Siyasi Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 5, Bahar 2013, ss. 29-48.
- BAYRAK, M. Orhan, *Türk İmparatorlukları Tarihi*, Bilge Karınca Yayınevi, İstanbul 2006.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- BEDÂÛNÎ, Abdülkâdir, *Müntehabü't-tevârih*, çev. George S. A. Ranking, Mehra Offset Press, Delhi 1979.

- BEGÜM, Gülbeden, *Hümâyunnâme*, çev. Abdürrab Yelgar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1944.
- BERNİER, François, *Travels In The Mogul Empire 1656-1668*, Oxford University Press, London 1916.
- CİHANGİR, Nurü'd-din, *Tarih-i Selim Şah*, çev. Nevresi Kadim, haz. Fahri Unan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- ÇAĞLAYAN, H. Hilal, *Ekber Şah Döneminde Hindistan (1542-1605)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005.
- ÇELEBİ, Defterdar Seyfî, *Türkistan ve Uzakdoğu Seyahatnamesi*, haz. Serkan Acar, Selenge Yayınevi, İstanbul 2020.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât*, Aydın Kitabevi, Ankara 2015.
- FAROOQI, Naimur Rahman, "Delhi Sultanlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 130-132.
- FARUKİ, Zahiruddin, *Aurangzeb And His Times*, Newul Kısınore Press, Bombay 1935.
- FİNDLEY, Carter V. *Dünya Tarihinde Türkler: Asya'nın Bozkırlarından Avrupa'nın İçlerine*, çev. Ayşen Anadol, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.
- FİŞHER, Michael, *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır, Kronik Yayınevi, İstanbul 2020.
- GALİP, Mübarek, GÖMEÇ, Saadettin Y. *Hindistan'da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2003.
- HALICI, Gülseren, *Hindistan'da Kalıcı Türk İzleri (1542-1666)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- HALİM, Abdul, *History of the Lodi Sultans of Delhi and Agra*, Idarah-i-Adabiyat-i-Delli, Delhi 1974.
- İNALCIK, Halil, "Eyalet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 548-550.
- İZGİ, Cevat, "Kütvâl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, ss. 503-504.
- JAHANGİR, *The Tuzuk-i Jahāngīrī or Memoirs of Jahāngīr*, çev. Alexander Rogers, ed. Henry Beveridge, Royal Asiatic Society, London 1909.
- KHAN, Saqı Mustad, *Maasir-i Alamgiri*, çev. Jadunath Sarkar, Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1947.
- KİŞMİR, Aykut, *Pakistan Tarihinde Türkler*, Demavend Yayınları, İstanbul 2019.
- KONUĞÇU, Enver, "Bâbür", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 396-400.
- KONUĞÇU, Enver, "Bâbürlüler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 400-404.
- KONUĞÇU, Enver, "Hümâyün", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, ss. 481-483.
- KONUĞÇU, Konukçu, "Ekber Şah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 542-544.
- KORTEK, S. Haluk, "Sübedar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, ss. 448-449.
- KORTEK, S. Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- MASSELOS, Jim, *Asya'nın Büyük İmparatorlukları: Pasifik'ten Balkanlara Dünya Tarihine Damga Vuranlar*, çev. ed. Erkan Göksu, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2021.
- MERAL, Vedat, "Bâbür İmparatorluğu'nda Padişah Unvanları ve 'Gazi' Padişahlar", *Mavi Atlas*, C. 11, S. 1, Kış 2023, ss. 54-62.
- MERÇİL, Erdoğan, "Sipehsâlâr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 2009, ss. 259-260.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bülge Kültür-Sanat Yayınevi, İstanbul 2021.
- ÖZCAN, Azmi, "Câgîr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 11-12.
- ÖZCAN, Azmi, "Haydarâbâd Nizamlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 32-35.
- ÖZCAN, Azmi, "Sûrîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, ss. 541-542.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.

BÂBÜRLÜLERDE EYALET (SÛBE) TEŞKİLATI

PANDAY, Awadh Bihari, *The First Afghan Empire (1451-1526 A.D)*, Archaeological Survey of India, Calcutta 1956.

PELSAERT, Francisco, *Cihangir'in Hindistan'ı*, çev. Emre Ömür, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.

QUREŞHİ, İshiaq Husain, *The Administration of Sultanate of Delhi*, Ripon Printing Press, Lahor 1942.

REİS, Seydi Ali, *Mir'atü'l-Memalik*, haz. Necdet Akyıldız, Tercüman, İstanbul 1999.

RİCHARDS, John. F. *Bâbü Türk İmparatorluğu: Tarih, Kültür, Teşkilat*, çev. Yasin Tekin, Selenge Yayınevi, İstanbul 2021.

RİZVİ, Saiyid Athar Abbas, *Religious And Intellectual History of The Muslims of Akbar's Reign*, Munshiram Manoharlal, Avustralya 1975.

ROTHERMUND, Dietmar, *Hindistan Tarihi: Ortaçağ'dan Günümüze*, çev. Nurettin Demir, Runik Kitap, İstanbul 2021.

ROUX, Jean Paul, *Büyük Moğolların tarihi: Bâbü*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2008.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2002.

SARKAR, Jadunath, *The Mughal Administration Six Lectures*, Patna University, Patna 1920.

SİDDİQUI, İqtidar Husain, "Lüdiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, ss. 217-218.

STEIN, Burton, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2021.

ŞAHİN, H. Hilal, "Ekber Şah'ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi", *Tarih Okulu Dergisi*, C. 8, S. 22, Haziran 2015, ss. 113-133.

ŞAHİN, H. Hilal, "Bâbürlülerin Etnik Menşei Hakkında Bir Mülâhaza", *Hacettepe Üniversitesi II. Uluslararası Genç Halkbilimciler Sempozyumu*, Ankara 2014, ss. 1-9.

ŞAHİN, H. Hilal, "Ekber Şah'ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi", *Tarih Okulu Dergisi*, C. 8, S. 22, Haziran 2015, ss. 113-133.

ŞAHİN, H. Hilal, *Hindistan'da Türk Rönesansı: Ekber Şah ve Din-i İlahi'si*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2020.

ŞENVARICI, Hatice Seda, *Muhteşem Süleyman Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasal Kurumsallaşmaların Ekber Şah Döneminde Bâbü İmparatorluğu'ndaki Siyasal Kurumsallaşmalar ile Kıyaslanması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Bahadır Şah I", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, ss. 448-449.

THOMAS, Edward, *The Chronicles of The Pathan Kings of Delhi*, London 1871.

TRUSCHKE, Audrey, *Aurangzeb: The Life And Legacy of India's Most Controversial King*, Stanford University Press, California 2017.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

VEDAT MERAL

Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

BÂBÜRLÜLERDE EYALET (SÛBE) TEŞKİLATI

Zâviyeler, buldukları bölgedeki halkın irşad faaliyetlerini yürüterek bölge halkının İslam anlayışının oluşmasında etkili olan mekânlardır. Bu mekânlar bir nevi külliye gibi içinde barındırdığı mescit, medrese, hamam ve mutfak gibi yapılarla yöre insanının temizlik, ibâte ve iâşelerini de temin eden dinî-sosyal kuruluşlardır. Dervişlere ve şeyhlere tahsis edilmekle birlikte bazı emirler adına da inşa edilen zâviyelerin arazi tahsisıyla vakıf kurmalarına da imkân tanınmıştır. Şanlıurfa'da da zâviye vakfı olarak pek çok kurum olmakla birlikte Memlûk ve Eyyübî devirlerinden Osmanlı'ya intikal eden iki zâviye göze çarpmaktadır. Bunlar Urfa'da Zengî-Eyyübî devrine ait Şeyh Mesud Dede Horasanî ve Memlûk devrine ait Emir Mencik zâviyeleridir. Şeyh Mesud Zâviyesi, Zengî (1144-1182) Atabeyliği ve ardından Eyyübîlerin (1182-1193) Ruha hakimiyeti devrinden günümüze intikal etmiş küçük ölçekli bir vakıftır. Urfa'da Eyyübîlere ait en eski İslam kitabesinin Şeyh Mesud Zâviyesi kitabesi olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Şeyh Mesud'un, XII. yüzyılın ortalarında Horasan eyaletine bağlı Nişabur'dan gelerek Ruha'ya yerleşen bir Horasan Ereni olduğu düşünülmektedir. Yine kitabesinden hareketle, mescit, çilehâneler ve misafir odalarını içerisinde barındıran bir manzume olup Selahaddin Eyyübî'nin 1182'de Urfa'yı ele geçirmesinin akabinde 1183'te yapıldığı anlaşılmaktadır. 1523 yılı tahrir kaydına göre zâviye vakfının gelirlerini Emir Mencik vakfından tahsis edilen bir hisse ve bir takım gayrimenkullerin kiralaları oluşturmaktadır. 1760'lı yıllara gelindiğinde zâviyenin yıkılmış halde olup, eşkıyaların durağı ve fesat ehlinin toplanma yeri olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bir dönem zâviyenin yapılış amacı dışına çıkarak hayır işlevini yitirdiği görülmektedir. Şeyh Mesud Zâviyesi'ne farklı dönemlerde yapılan mütevellî, zâviyedâr, şeyh, türbedâr ve kandildâr atamaları arşiv kayıtlarından takip edilebilmektedir.

Günümüzde sadece mescit kısmı ayakta kalan ve mescitle birlikte zâviye, medrese ve imarettten müteşekkil Emir Mencik Zâviyesi, Memlûklerin Şam Meliki Emir Mencik tarafından yaptırılmıştır. Emir Mencik (ö. 1375), Muhammed Ali devrinde önce Şam ve ardından da Tarsus nâibliği görevini yürütmüştür. Şam, Halep, Tarsus ve Birecik'de de aynı adla zâviyeleri bulunmaktadır. Siyasî hayatında Şam, Tarsus, Urfa ve Birecik şehirlerinin yönetimini üstlenmesinden dolayı bu şehirlerde onun adına birer zâviye ve zâviyeye bağlı vakıflar teşekkül etmiştir. 19 Şubat 1374 tarihli vakfiyesine göre gelirlerinin tamamı, Vefâî tarikatı şeyhlerinden Seyyid Celâleddin ve evlâdına ait olmak üzere zâviyeye tahsis edilmiştir. Vakıf gelirlerinin bir bölümü de Urfa'daki diğer zâviyelerde görevli olanlara, seyyid ve âimlere cihet olarak şart koşulmuştur. Buradan hareketle zâviye vakfının hayrî bir vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Yine vakfiyesinden hareketle zâviyenin ilk dönemlerde Vefâî tarikatına bağlı bir müessese olarak hizmet verdiği de anlaşılmaktadır. Osmanlı arşiv kayıtlarında vakfa yapılan mütevellilik, mutasarrıf/nazırlık, müderrislik, muallim-i sibyan atamalarına da rastlanmaktadır. Vakfın varlığını XX. yüzyılın başlarına kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, arşiv kayıtları bağlamında Emir Mencik ve Şeyh Mesud Dede Horasanî zâviyelerinin teşekkülü ve hayrî vakıflar olarak işleyişi üzerinedir. Urfa'da Memlûk ve Eyyübî devrinden Osmanlı'ya intikal eden zâviyelere ilişkin dönem kaynakları, kitâbeler ve arşiv kayıtları kullanılmıştır. Kuruluşlarından itibaren söz konusu zâviyelere ve vakıflarına pek çok atama yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak zamanla kuruluş devrindeki işlevlerinden uzaklaşarak XIX. yüzyıldan sonra mütevelliden ibaret kalan vakıflar hâline dönüşmüşlerdir.

*Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, E-Posta: ali.kozan@samsun.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8776-2379.

URFA'DA MEMLÜK VE EYYÜBİLERDEN OSMANLI'YA İNTİKAL EDEN ZÂVİYELER VE VAKIFLARI

Anahtar Kelimeler: Eyyübiler, Memlûkler, Urfa, Emir Mencik Zâviyesi, Şeyh Mesud Zâviyesi, Vakıf.

ZAWIYAHS AND FOUNDATIONS TRANSFERRED TO THE OTTOMAN EMPIRE FROM THE MAMLUKS AND AYYUBIDS IN URFA

ABSTRACT

Zawiyas are places that are effective in the formation of the Islamic understanding of the people of the region by carrying out the guidance activities of the people in their region. These places are religious-social institutions that provide the cleaning, food and beverage needs of the local people with the structures such as the mosque, madrasah, bath and kitchen, which are like a kind of social complex. Although it was allocated to dervishes and sheiks, zawiyahs built on behalf of some emirs were also given the opportunity to establish foundations with the allocation of land. Although there are many institutions as zawiyah foundations in Şanlıurfa, there are two zawiyahs that were transferred to the Ottoman Empire from the Mamluk and Ayyubid eras. These are Sheikh Mesud Dede Khorasani from the Zengi-Ayyubid era and Emir Mencik from the Mamluk period in Urfa.

Sheikh Mesud Zawiyah is a small-scale foundation that has been passed down from the time of the Atabey of Zengi (1144-1182) and then the Ayyubids (1182-1193) domination of the Ruha. It is thought that the oldest Ayyubid Islamic inscription in Urfa is the Sheikh Mesud Zawiyah inscription. It is also thought that Sheikh Mesud was a Khorasan Eren who came from Nishapur in the province of Khorasan in the middle of the 12th century and settled in Ruha. Again, based on its epitaph, it is understood that it is a poem that includes a mosque, çilehanes and guest rooms, and was built in 1183 after Salahaddin Eyyubi's capture of Urfa in 1182. According to the 1523 tahrir record, the income of the foundation consists of a share allocated from the Emir Mencik foundation and some real estate rents. When it comes to the 1760s, it is stated that the zawiyah was in ruins and was a bandit stop and a gathering place for the people of mischief. Therefore, in the second half of the 18th century, it is seen that the zawiyah went out of its purpose and lost its charitable function. The appointments of trustees, zawiye-dars, sheikhs, tombs and kandildars to the Sheikh Mesud Zâviyah at different times can be followed from the archive records.

Emir Mencik Zawiyah, which consists of a zawiyah, a madrasa and a soup kitchen, with only the masjid part of it standing today, was built by Emir Mencik, the Mamluks' ruler of Damascus. Emir Mencik (d. 1375) during the reign of Muhammad Ali, he first served as the naib of Damascus and then of Tarsus. There are also zawiyahs with the same name in Damascus, Aleppo, Tarsus and Birecik. In his political life, he assumed the administration of Damascus, Tarsus, Urfa and Birecik, and in these cities, a zawiyah and foundations connected to the zawiyahs were established in his name. According to the charter dated February 19, 1374, all of its revenues were allocated to the zawiyah, belonging to Seyyid Celaleddin, one of the sheikhs of the Vefai order, and his son. It was stipulated that a part of the income of the foundation should be given to those who work in other zawiyahs in Urfa, sayyids and scholars. From this point of view, it is understood that the zawiyah foundation is a charitable foundation. It is also understood from the foundation charter that the zawiyah served as an institution affiliated to the Vefai sect in the early periods. In the Ottoman archive records, there are also the appointments of trustee, governor/nâzır, mudarris, and primary teacher to the foundation. It is understood that the foundation continued its existence until the beginning of the 20th century.

The aim of this study is on the formation of Emir Mencik and Şeyh Mesud Dede Khorasanî zawiyahs and their functioning as charitable foundations in the context of archive records. Period sources, inscriptions and archive documents related to the zawiyahs transferred to the Ottoman Empire from the Mamluk and Ayyubid eras in Urfa were used. It is understood that many appointments have been made to these zawiyahs and foundations since their establishment. However, over time, they moved away from their functions in the establishment period and turned into foundations that remained only trustees after the 19th century.

Keywords: Ayyubids, Mamluks, Urfa, Emir Mencik Zawiyah, Sheikh Mesud Zawiyah, Foundation.

GİRİŞ

Zâviyeler, bir şeyhe bağlı tarikat mensubu dervişlerin hayatlarını idame ettirdikleri gelip geçenlerin ihtiyaçlarını karşıladıkları yapı veya yapı toplulukları¹ olarak tanımlanır. Müslüman halkın İslâm anlayışında ve gayrimüslimlerin ihtidâ etmesinde önemli roller oynayan zâviyeler, içinde barındıkları ve çoğu zaman dinî, hayrî

¹ Ahmet Yaşar Ocak; Suraiya Faruqi, "Zaviye", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınevi, C. 13, İstanbul 1986, s. 468.

ve ictimâî bir gaye ile vakıf olarak tahsis edilen mescit, medrese, hamam, mutfak gibi müesseselerle toplumun ibadet, eğitim, temizlik ve iâşe-ibâtelelerini karşılamışlardır.²

Zâviyelerin Anadolu topraklarında ilk teşekkülünün X.-XIII. yüzyıllarda bölgeye yapılan akınlar ve ilk Türk-İslâm devletlerinin kurulması ile gerçekleştiği bilinmektedir. Nitekim Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması sürecinde Mâverâünnehir, Harezmi, Azerbaycan ve Erran bölgelerinden gelen Türkmenlerin Anadolu coğrafyasında yer bulma maksadıyla yaptıkları göç hareketlerinde³ Anadolu'ya derviş zümrelerinin de geldiği bilinmektedir. Dervişler genellikle, dönem hükümdarları tarafından saygıyla karşılanmış, kendilerine ait tekke ve zâviyeler yapmalarına müsaade edilmiş, vergiden muaf tutularak tarım arazilerini kullanmaları için imkân tanınmıştır.⁴

Söz konusu dönemde Anadolu'da vergiden muaf bir şekilde dinî ve hayrî hizmetlerde bulunan dervişler⁵ tarafından kurulan tekke ve zâviyelerin inşası, aydınlatması, ısınması, tefrişatı, su ve temizlikle ilgili ihtiyaçları, bakım ve onarım masrafları, görevlendirilen personellerin maaşları için genelde araziler ve mülkler ile bunların nakdî gelirlerinden vakfedilen mallar kullanılmaktadır.⁶ Dolayısıyla vakıf halinde inşa edilen ve donatılan söz konusu müesseselerin gelirleri genellikle buralara vakfedilen köyler, mezarlar ile bağ ve bahçelerin gelirlerinden oluşmaktadır. Günümüz Anadolu topraklarına bir dönem hâkim olan Eyyübîler ve Memlûklüler de bu gelenek çerçevesinde tekke ve zâviyeler için tesis ettikleri vakıfların gelirlerini tahsis ederek masraflarını karşılamışlardır.

XVI. yüzyıl vakıf tahrir kayıtlarına göre Osmanlı öncesinde Urfa sancağında Ayn-ı Halilürrahman, Mevlüd-i Halilürrahman, Abdurrahman Avf, Hz. Cabir Ensârî, Mencik ve Şeyh Mesud Dede-i Horasânî Zâviyesi adı altında altı zâviye vakfı yer almaktadır. Ayrıca Osmanlı devrinden günümüz Türkiye'sine intikal eden Şeyh Saffet, Sâdık Kalfa, Hindistani ve Afgan gibi tekkeler bulunmaktadır.⁷ Bu çalışma Urfa'da Memlûk ve Eyyübîler devrinden intikal eden Emir Mencik (Mencek, Muncuk)⁸ ve Şeyh Mesud Horasani zâviyeleri ve bu zâviyelere bağlı vakıflar ile sınırlıdır. Söz konusu zâviyelerden Şeyh Mesud Zâviyesi, Zengî (1144-1182) Atabeyliği ve ardından Eyyübîlerin (1182-1193) Ruha/Urfa hakimiyeti devrinden günümüze intikal etmiş küçük ölçekli bir vakıf eseridir. Mescit ve imaret yapı manzumesinden müteşekkil Emir Mencik Zâviyesi ise, Memlûklerin Şam meliki Emir Mencik tarafından yaptırılmıştır.⁹

Konu ile ilgili bir diğer husus, zâviye vakıflarının varlığı ve vakfa yapılan muhtelif görevlendirmelerdir. Arşiv belgelerinde daha çok vakıfların hizmet verebilmesi için yapılan görevlendirmeler ön plana çıkmaktadır. Nitekim vakıf hukukunda cihet adı verilen görevlendirmeler, ilmî ve bedenî olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan ilki, vazifenin ifâsının, ilmî yeterlilik şartına bağlı olan müderrislik, mütevellilik, imamlık, kâtiplik, câbilik ve duâgûluk gibi görevlendirmelerdir. Diğer kısım ise iş ve sanatla alakalı olan ve ilim tahsiline gerek duyulmayan türbedârlık, ferrâşlık gibi cihetlerdir.¹⁰ Vakıflar, vâkıflar tarafından belirlenen şartlara göre mütevellî/kayyım-ı vakf yahut mütekellim-i ale'l-vakf¹¹ eliyle idare edilmekle birlikte bu işlemlerin tasdik ve gözetimi kadılık teşkilatının sorumluluğundadır.¹² Vakıf sevk ve idaresini düzenleyen mütevelliler; zâviyede dinî ve sosyal hizmetleri yürüten şeyhler; benzer bir görevi icra eden ve zâviye sahibinin soyundan geldikleri bilinen küçük tekke şeyhleri olan zâviyedârlar¹³ söz konusu müessesede görevli zümreler arasında yer almaktadır. Bu araştırmaya konu olan Urfa'daki Emir Mencik ve Şeyh Mesud Zâviyelerine tarihsel süreçte aynı soydan gelen evlat veya kardeşlerin görevlendirildiği göze çarpmaktadır. Söz konusu görevlendirmelere ait tahsisatlar ise

² Kadir Özköse, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7/1, Sivas 2003, s. 276-277. Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1985, s. 112. Bahaeddin Yedişildiz, "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınevi, C. 13, İstanbul 1993, s. 153.

³ Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 65-67; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarıcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 93; Ahmet Yaşar Ocak, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslâmın Macerası*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 133-134.

⁴ Barkan, agm, s. 292; Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 41-42; Söz konusu zâviyeler için ayrıca bakınız. Ocak ve Faruqi, agm, s. 470.

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I İstila Devrinde Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S. II, Ankara 1942, s. 281-289; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi*, Turan Neşriyat, İstanbul 1993, C. I, s. 159-160, 188-190; C. II, s. 167-168; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, TTK Yayınevi, Ankara 1999, s. 60, 82, 83.

⁶ M. Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesine Dâir Araştırmalar", *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 323-324; Bahaeddin Yedişildiz, "Vakıf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 480.

⁷ A. Cihat Kırkçuoğlu, "Şanlıurfa (Mimari)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, s. 343.

⁸ Asıl adı İbn Tagrıberdî'de Muncuk el-Yusûfî olarak geçmektedir. İbn Tagrıberdî, *en-nucümü'z-zâhire fi mülûk Mısır ve'l-Kâhire*, C. 11, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1950, s. 28.

⁹ Bu coğrafyadaki XVI. yüzyıl tekke ve zâviye vakıfları için bkz. Alpaz Bizirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, TTK Basımevi, Ankara 2002, s. 376-385.

¹⁰ Mehmet İpşirli, "Cihet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. VII, İstanbul 1993, s. 546.

¹¹ Nazif Öztürk, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 170.

¹² Köprülü, agm, s. 323-324.

¹³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Yayınevi, İstanbul 1993, s. 648; Ocak ve Faruqi, agm, s. 472.

URFA'DA MEMLÜK VE EYYÜBİLERDEN OSMANLI'YA İNTİKAL EDEN ZÂVİYELER VE VAKIFLARI

genellikle zâviye gelirleriyle ödenmektedir. Bu çalışmada arşiv kayıtlarında yer alan tevcih kayıtları ve tahsisâtlar da vakfın işleyişi bağlamında incelenmiştir.

Konunun farklı yönlerine ilişkin daha önce birkaç çalışma yapılmıştır. Bunlardan ilki Bizbirlik'in Diyarbakır beylerbeyliğindeki vakıflar üzerine yaptığı doktora çalışması olup Emir Mencik ve Şeyh Mesud zâviyeleri XVI. yüzyıl ortalarındaki vakıf gelirleri açısından incelenmiştir.¹⁴ Urfa'daki vakıf hizmetlerine yönelik Kazıcı'nın çalışması¹⁵ Urfa'da Şeyh Yalınçık, Şeyh Tahir ve Şeyh Müslim adlı zaviyelerle ilgili sınırlı sayıda kayda yer vermiştir. Şer'iyye sicillerine göre Urfa vakıflarının ele alındığı Birecikli'nin çalışması ise Halilu'r-Rahman, Rıdvâniye ve Urfa'daki muhtelif camilere ait XIX. yüzyıl vakıflarına yer vermiştir.¹⁶ Dolayısıyla her iki çalışmada da Şeyh Mesud ve Emir Mencik zaviyelerinden bahsedilmemiştir. Urfa vakıflarını ele aldığı çalışmasında ise Turgut, Şeyh Mesud Zâviyesi'nden sadece Urfa Şer'iyye Sicili'nde geçen bir hükme atıfta bulunarak bahsetmiştir.¹⁷ Güler'in çalışması ise zâviyenin mimarisine ilişkindir.¹⁸ Bu çalışmada ise, gerek dönem kaynakları gerek arşiv belgeleri gerekse Hurufat defterlerinden hareketle Şeyh Mesud ve Emir Mencik vakıflarının teşekkülü, birer hayrî vakıf olarak işleyişi ve geçmişten günümüze kadar geçirdikleri dönüşümler ele alınmıştır.

1. Şeyh Mesud Zâviyesi ve Vakıfları

Şeyh Mesud Zâviyesi, Zengî (1144-1182) Atabeyliği¹⁹ ve ardından Eyyübîlerin (1182-1193) Ruha hâkimiyeti devrinden günümüze intikal etmiş küçük ölçekli bir vakıftır. Şeyh Mesud'un, XII. yüzyılın ortalarında Horasan bölgesine bağlı Nişabur'dan gelerek Ruha'ya yerleşen bir Horasan Ereni olduğu düşünülmektedir.²⁰

Ölümü ile beraber zâviye içerisine defnedildiği düşünülen Şeyh Mesud'a ait türbe kitabesi, tekkenin yanında yer alan kayaya kazılmıştır. Müfit Yüksel'in okuduğu kitabesinden hareketle Urfa'da Eyyübîlere ait en eski İslâmî kitâbenin Şeyh Mesud Zâviyesi'ne ait olduğu düşünülmektedir. Kitabenin günümüz Türkçesinde okunuşu şöyledir: “*Bismillâhirrahmânirrahîm. Allah'ın rahmetine muhtâc, fakîr, Nişaburlu Said Hengel'in oğlu Mesûd bu sarnıcın yapımından fâriğ olup inşâsını Recep ayının onlu günlerinden Pazar günü sene beş yüz yetmiş dokuzda tamâma erdirdi. Allah'ın rahmet ve inâyeti onun üzerine olsun. Onun ve tüm müminlerin yardımcısı olsun!*”²¹ Kitabesinden hareketle, mescit, çilehâne ve misafir odalarından oluşan bir manzume olup Şeyh Mesud tarafından Selahaddin Eyyübî'nin Urfa'yı ele geçirmesinin(1182)²² hemen akabinde 1183'te yapıldığı anlaşılmaktadır.

Türbeye ait iki farklı tamir kitabesine rastlanmaktadır. İlk tamirat Ömer Bey, diğeri ise dönemin Urfa valisi Ali Paşa'nın emriyle yapılmıştır. Kitabelerin tarihi olmayıp Ali Paşa'ya ait Batı duvarında yer alan kitabenin son mısrası ebced hesabıyla 1684 tarihine; Ömer Bey'e ait kuzey duvarında yer alan kitabenin son mısrası ise aynı hesapla 1717'ye denk gelmektedir.²³ Türbenin son tamirâtı 2010 tarihinde Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce yapılmış ve bu çerçevede restore edilerek ziyaretçilerin hizmetine sunulmuştur.²⁴ Zâviyede Şeyh Mesud'un türbesi de bulunmaktadır. Şer'iyye sicillerinde, zâviye evkâf-ı kadime olarak geçmekle birlikte vakfiye kaydı mevcut değildir.²⁵

1523 yılına ait tahrir kaydına göre vakfın gelirlerini Emir Mencik vakfın gelirlerinden ayrılan bir hisse ve bir takım gayrimenkullerin kiralaları oluşturmaktadır. Söz konusu gelir bu tarihte zâviyedâr Hacı Bekir'e verilmektedir. 1564 senesinde ise iki hizmetlisi olan vakfın gelirlerinde artış yaşanmıştır.²⁶

¹⁴ Bizbirlik, *age*, s. 376-385.

¹⁵ Ziya Kazıcı, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5-6, 1987-1988, İstanbul 1993, s. 96-97.

¹⁶ Bkz. İhsan Burak Birecikli, “Medine-i Urfa Şer'iyye Sicillerine Göre Urfa Kazasında Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, S. 37, Haziran 2012, ss. 245-264.

¹⁷ Bahattin Turgut, *Urfa Vakıfları 1850-1900*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. 89.

¹⁸ Mustafa Güler, “Urfa Şeyh Mes'ud Horasanî Zaviyesi”, *Megaron*, 2017, S. 4/12, ss. 589-604.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-kâmil fi't-târih*, C. IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 331; *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 378-379; Alptekin, Urfa'nın İmadeddin Zengi tarafından ele geçirilmesinden sonra (1144) buraya Türkmen ailelerin yerleştirildiğini düşünmektedir. Coşkun Alptekin, “Zengi'nin Urfa'yı Fethi”, *Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 1/4, Erzurum 1986, s. 77-78.

²⁰ Aydemir'e göre de Şeyh Mesud Horasanî, Urfa'daki Horasan-Yesevi geleneğinin temsilcisidir. bkz. Salih Aydemir, “Anadolu'nun Gönül Fatihleri: Horasan Erenlerinin Urfa'daki İzleri-Şeyh Mes'ud Nişaburi, Bediüzzaman Ahmed Hemedani ve Dede Garkın Horasan”, *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, Ed. Süleyman Gezer, Ankara 2019, s. 566.

²¹ <https://mufity.blogspot.com/2021/02/urfada-haclardan-geri-alnmas-sonrasnda.html> Erişim Tarihi: 18/01/2022.

²² *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 429.

²³ Mahmud, Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları 12, Ankara 2001, s. 253-255.

²⁴ Şeyh Mes'ud Horasanî Zâviyesi'nin mimari açıdan incelendiği ve geçirdiği onarımlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Güler, *agm*, ss. 589-604.

²⁵ Turgut, *agt*, s. 89.

²⁶ Bizbirlik, *age*, s. 381.

Nitekim zâviyedârlık görevini yürüten Veys, 1717'de görevi yürütmeye ehil olmadığı ve türbeyi ziyarete gelenlere zorluk çıkarttığı gerekçe gösterilerek görevden alınmış ve yerine Halil görevlendirilmiştir.²⁷ Halil'in bir süre sonra kendi rızasıyla görevi bırakması sebebiyle Veys tekrar göreve atanmıştır.²⁸ 1760'lı yıllara geldiğinde zâviyenin yıkılmış vaziyette olduğu eşkıyaların toplanma yerine döndüğü ifade edilmektedir.²⁹ Dolayısıyla XVIII. yüzyılın ikinci yarısında zâviyenin bir dönem yapılış amacı dışına çıkararak hayır işlevini yitirdiği görülmektedir.

Yine 1863 tarihli, Hacı Abdurrahman'ın kefaletiyle Ali'nin sorumlu olduğu Şeyh Mesud Horasanî Türbesi'ne ait öşür gelirlerinin, türbenin imarı için harcanmasına dair bir muhasebe kaydına rastlanmaktadır.³⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre de Şeyh Mesud Horasanî Mahallesi'nin yakınlarında söz konusu geliri karşılayacak zâviye adına kayıtlı bir tarla olduğu da belirtilmiştir.³¹

Şeyh Mesud Zâviyesi'ne farklı dönemlerde yapılan mütevellî, zâviyedâr, şeyh, türbedâr ve kandildâr atamaları arşiv kayıtlarından takip edilebilmektedir. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren tespit edebildiğimiz mütevellîlik tevcihine yönelik kayıtlar şu şekildedir: 1692'de yeniden Hacı Mehmed'e³²; 1701'de vefat eden Zülfi'nin yerine bir akçe maaş ile Hacı Hüseyin'e³³; 1728'de Hacı Mehmed'in görevden alınmasıyla günlük iki akçe maaş ile Hafız Câbir'e³⁴; 1731'de Hafız Câbir'in görevden alınmasıyla günlük iki akçe maaş ile Veys'e³⁵; 1758'de Veys'in ölümüyle günlük iki akçe maaşla Şeyh Seyyid Yahya Halife'ye³⁶; 1886'da Mustafa b. Hacı Mukîm'in ölümüyle yerine kardeşi Osman Efendi'ye³⁷ tevcih edilmiştir.

XVIII. yüzyıldan itibaren ise zaviyeye farklı cihetlerde atamalar yapıldığı anlaşılmaktadır. 1701'de Zülfi'nin ölümüyle günlük bir akçe ile Hacı Hüseyin'e³⁸; 1701'de günlük bir akçe ile yeniden tevdi ile Hacı Hasan'a³⁹; 1717'de Şeyh Üveys'in hizmete ehil olmadığı gerekçesiyle Halil'e türbedârlık tavih edilmiştir.⁴⁰ 1718'de Halil'in kendi rızasıyla görevden el çekmesiyle Şeyh Üveys şeyhliğe getirilmiş⁴¹; 1727'de Şeyh Üveys'in görevden alınmasıyla günlük bir akçe ile Hâfız Câbir türbedâr ve şeyh olarak atanmış⁴²; 1789'da Derviş Mehmed'in ölümüyle zâviyedârlığa büyük oğlu Derviş Mustafa⁴³; 1805'de ise türbedâr ve şeyhliğe günlük bir akçe ile Üveys⁴⁴ve 1808'de günlük iki akçe ile Üveys yeniden atanmıştır.⁴⁵ XVIII. yüzyıldan itibaren tespit edebildiğimiz kandildâr/kandilci tevcihine yönelik kayıtlarda bu görevin 1706'da Zülfi'nin ölümüyle Hacı Hüseyin'e⁴⁶; 1810'da Veys'in göreve müdahale etmesi üzerine günlük bir akçe ile Hacı Hasan'a⁴⁷ tevcih edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla zâviyede XVIII. yüzyıldaki görevlendirmelerin başta mütevellîlik olmak üzere şeyhlik, zâviyedârlık, türbedârlık atamaları olduğu görülmekle birlikte kandilci tevcihine de rastlanmaktadır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ise şeyhlik görevinin türbedârlıkla birlikte tevcih edildiği görülmektedir.

2. Emir Mencik Zâviyesi ve Vakıfları

Günümüzde sadece mescit kısmı ayakta kalan ve mescitle birlikte zâviye, medrese ve imareten ibaret olan külliye⁴⁸ Memlûklerin Şam Meliki Emir Mencik tarafından yaptırılmıştır.⁴⁹ Atandığı bölgede halife veya sultan adına siyasî, idarî ve malî konularda yetkili olan emirlik vazifesi, Memlûk devrinde bütün rütbelerdeki kumandanlara verilen bir unvan olmuştur.⁵⁰ Nitekim Memlûk devrinde (1250-1517) sultandan sonra rütbesi yüksek emirlerin geldiği bilinmektedir. Söz konusu emirlerin köle statüsünde Mısır'a getirilmeleri birlikte 'tibâk' adı verilen askerî kışlada eğitim gören azat edildikleri ve ardından çeşitli görevlere getirildikleri bilinmektedir.⁵¹ Bu bağlamda Emir Mencik de Memlûkler tarafından Şam emirliği görevini üstlenen askerî bir görevli olarak

²⁷ BOA, İE.EV., 40/4595.

²⁸ BOA, İE.EV., 55/6103.

²⁹ BOA, C. ML., 112/ 4975.

³⁰ VGM Defter, 18254-1, 13 Rebiulevvel 1280.

³¹ VGM, EV.MKT, 702/164.

³² VGM, HD, Numara: 1160, v. 21(H. 1103)

³³ VGM, HD, Numara:1160, v. 186.(H. 1113)

³⁴ VGM, HD, Numara:1128, v. 12.(H. 1140)

³⁵ VGM, HD, Numara:1088, v. 49.(H. 1143)

³⁶ VGM, HD, Numara:1090, v. 125.(3 Receb 1171)

³⁷ Urfa Şerhiye Sicili No:227 123-64(1304)

³⁸ VGM, HD, Numara:1160, v. 186.(1113)

³⁹ VGM, HD, Numara:1160, v. 87.(1115)

⁴⁰ BOA, İE.EV., 40/4595.(1129)

⁴¹ BOA, İE.EV. 55/6103.(1130)

⁴² VGM, HD, Numara:1128, v. 12.(1140)

⁴³ BOA, C.EV. 471/23814.(1203)

⁴⁴ VGM, HD, Numara:1118, (1220)

⁴⁵ VGM, HD, Numara:1118, v. 73.(1223)

⁴⁶ VGM, HD, Numara:1160, v. 190.(1118)

⁴⁷ VGM, HD, Numara:1118, v. 74.(1225)

⁴⁸ Urfa'da Emir Mencik tarafından yaptırıldığı anlaşılan bir hamam ve han da bulunmaktadır. bkz. Kürkçüoğlu, agm, s. 344.

⁴⁹ Bizbirlik, age, s. 376.

⁵⁰ Abdülaziz ed-Durî, "Emir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 121-123.

⁵¹ Fatma Akkuş Yiğit, "Emir ve Devlet: Dimaşk Naibi Emir Tengiz'in Hayatı", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2014, S. 14/1, s. 128.

URFA'DA MEMLÜK VE EYYÜBİLERDEN OSMANLI'YA İNTİKAL EDEN ZÂVİYELER VE VAKIFLARI

zaviyenin inşasını gerçekleştirmiştir.

Şam, Halep, Tarsus ve Birecik'de de aynı adla zâviyeleri tespit edilen ve Memlûk Sultanı Berkûk devrinde Şam Nâibliği görevini yürüten Emir Mencik⁵²'in tam adı İbn Tagriberdî'de Emir Seyfeddin Muncuk el-Yusufî (Seyfeddin Muncuk bin Abdullah el-Yusûfî en-Nâsirî Atabag el-Asâkir, el-Melikü'l-Mansur/ö. 1375) olarak geçer. Muhammed Ali devrinde önce Şam ve ardından da 1364 yılı Tarsus nâibliği görevini yürütür.⁵³ Şam nâibi⁵⁴ olarak görev yaparken Sultan'ın emriyle önce Mısır'a gelir ancak tutuklanacağı haberini alması üzerine ortadan kaybolur. Daha sonra Şam'da bir evde yakalanarak Kahire'ye getirilir. Emir Mencik, Şam'da yakalandığı sırada başında bir külâh ve üzerinde de bal rengi bir sufi elbisesi vardır. Sultan tarafından affedilerek Şam tabihane emirliği⁵⁵ teklif edilen Emir Mencik teklifi kabul etmemesi üzerine azledilerek serbest bırakılır. (1359/60)⁵⁶ Siyasî hayatında Şam, Tarsus, Urfa ve Birecik şehirlerinin yönetimini üstlenmesi bu şehirlerde onun adına birer zâviye ve zâviyeye bağlı vakıfların teşekkül ettiğini akla getirmektedir. Nitekim Osmanlı arşivinde söz konusu şehirlerde teşekkül eden zâviyelere ait pek çok kayıt yer almaktadır.

Zâviyenin 19 Şubat 1374 tarihli vakfiyesine göre gelirlerinin tamamı, Vefâî tarikatı şeyhlerinden Seyyid Celâleddin ve evlâdına ait olmak üzere zâviyeye tahsis edilmiştir. Vakıf gelirlerinin bir bölümü de Ayn-ı Halilürrahman, Mevlüd-i Halilürrahman, Şeyh Mesud Zâviyeleri ile Temürboğa Medresesi gibi müesseselerde görevli olanlara ve bazı seyyid ve alimlere cihet olarak şart koşulduğu görülmektedir.⁵⁷ Buradan hareketle zâviye vakfının hayrî⁵⁸ bir vakıf olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹ Yine vakfiyesinden hareketle zâviyenin ilk dönemlerde Vefâî tarikatına bağlı bir müessese olarak hizmet verdiği de anlaşılmaktadır.

Bizbirlik ve Karakeçili, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde yer alan Hurufat defterlerinde Ruha kazasında Emir Mencik Zâviyesi ve Mesciti'ne yapılan atamalara dair kayıtlara yer vermektedirler. Bu bağlamda vakfa yapılan mütevellilik ve imamet gibi tevcihler takip edildiğinde vakıf varlığını XX. yüzyılın başlarına kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır.⁶⁰ Vakfın XX. yüzyılın başlarında da varlığını sürdürdüğüne dair 1916'da vakıf arsasına hastane yapıldığına ilişkin bir kayıt da bu durumu doğrulamaktadır.⁶¹

Urfa'daki Mencik Zâviyesi ile ilgili arşiv kayıtlarında bilhassa görev tevcihlerini içeren pek çok kayda rastlanmaktadır. Bunlar arasında Urfa'da Emir Mencik vakıflarında duacılık vazifesi babadan evlada geçmesi şart koşulmuşken günlük iki akçe ile Seyyid İbrahim adlı birisinin berat alarak bu vazifeyi alması üzerine görevden alınarak mütevellî Seyyid Hasan arzıyla Seyyid Ahmed'e tevcih edildiğine dair bir kayıt bulunmaktadır.⁶²

1518 tahririne göre zâviye vakfının gelirleri gayrimenkul kira gelirlerinden oluşmakta olup söz konusu gelirin büyük bir kısmı görevlilerin maaşları ve yemek masrafları için harcanmaktadır. Bu durum vakıf hesaplarında pek fazla bir bakiye bırakmamıştır. Ancak 1523'te yemek masraflarının gider olarak kaydedilmemesi nedeniyle vakıf gelirlerinde artış gözlenmiştir. 1540 yılına gelindiğinde ise 1523'e göre gelirlerin iki buçuk kat arttığı gözlenmektedir. 1564 sonrasında gelirlerde bir düşüş yaşanmış ve zamanla zâviye vakfı açık verir hale gelmiştir.⁶³

⁵² Tarsus'taki Emir Mencik Zâviyesi ile ilgili kayıtlar için bkz. Mütevellilik tevcihi, BOA, AE. SAMD. III, 162/15833, 20.2.1125; BOA, C.EV, 350/17777, 29.3.1212; BOA, C.EV. 383/19420, 29.5.1233; BOA, ŞD, 2128/7, 19.8.1316; Şeyhlik tevcihi, BOA, C.EV, 389/19713, 29.3.1179; BOA, AE. SMST. III, 198/15605, 29.12.1185; BOA, AE. SMST. III, 198/15606, 29.12.1185; Nâzırlık tevcihi, BOA, AE.SSLM.III, 63/3825, 29.12.1210; İmâmet tevcihi, BOA, C.EV, 465/23526, 29.6.1212; Ferrâşlık tevcihi BOA, C.EV, 441/22342, 29.6.1173; BOA, C.EV, 94/4670, 21.3.1206; BOA, AE.SSLM.III, 252/14624, 29.12.1220; Câbilik/Tahsildârlık tevcihi, BOA, C.EV, 19/942, 9.1.1177, BOA, C.EV, 94/4670, 21.3.1206; BOA, AE.SSLM.III, 252/14624, 29.12.1220; Vakıf akarâtı, BOA, C.EV., 58/2880, 2.7.1210. Şam, Halep ve Birecik'teki Emir Mencik Zaviyeleri ile ilgili kayıtlar için bkz. Şam, Halep ve Birecik'te Mencikoğulları'na ait evkâf olduğu, BOA, İE. EV. 50/5562, 23.3.1121; Şam, Halep ve Birecik'te Emir Mencik evkâfı mütevellilik tevcihi, BOA, C. EV. 1/32, 18.9.1178; Şam'da Mencik Bey Vakıflarına mütevellî tevcihi, BOA, C. EV. 517/26150, 18.11.1145; Şam, Halep ve Birecik'te Emir Mencik evkâfı cihetlerine yapılan muhtelif atamalar, BOA, C. EV. 613/30932, 13.7.1217; Şam'da Emir Mencik Bey Vakfına kâtiplik ciheti tayini, BOA, C. EV. 660/33294, 29-04-1165; Şam'da bulunan Mencik Câmîi vakfı, BOA, İE. EV. 24/2894, 23-09-1104.

⁵³ İbn Tagriberdî, *age*, s. 28.

⁵⁴ İslam devlet teşkilatında yer alan ve hükümdara, valiye veya kadiya vekâlet eden yardımcı. Bkz. Casim Avcı, "Nâib", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 311.

⁵⁵ Tablhâne Emirliği: İslâm devletlerinde askerî mûsiki teşkilâtından sorumlu kişiyi ifade etmektedir. bkz. Zeynep Tarım Ertuğ, "Tablhâne", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 333.

⁵⁶ İbn Tagriberdî, *age*, C. 11, s. 108.

⁵⁷ Bizbirlik, *age*, s. 376; Turgut, *age*, s. 197; Esra Çıplak, "Ortaçağda Mülkiyet ve Kişilik İhlalleri: Birci Memlûk Sultanı Ferec b. Berkük Örneği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart 2021, S. 7/1, s. 419.

⁵⁸ Hayrî vakıflar, kurucuları tarafından mülklerinin bir kısmı vakfa dönüştürülerek gelirlerinin kendileri yahut başka kişiler kanalıyla tesis edilen bir kamu kuruluşuna tahsisini şart koşan vakıflardır. bkz. Bahaeddin Yediylidiz, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi (Bir Sosyal Tarih İncelemesi)*, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 14-15.

⁵⁹ Bizbirlik, *age*, s. 376.

⁶⁰ Bizbirlik, *age*, s. 376; Enver Karakeçili, "Ruha Kazası'na Ait Hurufat Defterlerinin (1690-1837) Muhteviyatı ve Şehrin Yapılarına İlişkin Sayısal Tespitler", *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa 1*, Ed. Kasım Şulul, Ömer Sabuncu, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara 2017, s. 388, 390.

⁶¹ BOA, DH.HMŞ., 2-11, 7 Haziran 1332.

⁶² Karakeçili, *age*, s. 380.

⁶³ Bizbirlik, *age*, s. 376.

Bu kayıtlarla birlikte Osmanlı arşiv kayıtlarında vakfa yapılan mütevellilik, mutasarrıf/nazırlık, müderrislik, muallim-i sıbyan atamalarına da rastlanmaktadır. Nitekim 1722 tarihli bir kayıta evlâdiyet üzerine görev yapan Seyyid Celaleddin'in ölümüyle zâviyenin mütevelliliğine günlük sekiz akçeyle kardeşi Seyyid Sadeddin getirilmiştir.⁶⁴ 1745 tarihli bir kayıta müteveli olarak görev yapan Mehmed Halife'nin ölümüyle yerine günlük dokuz akçeyle oğlu Abdullatif getirilmiştir.⁶⁵ 1760 tarihli bir kayıta ise cülûs-ı Humâyûn nedeniyle vakfın mutasarrıfı Abdullatif'in günlük dokuz akçeyle beratı yenilenmiştir.⁶⁶ 1755 tarihli bir kayıta da vakfın mutasarrıf nâzırı Seyyid Hüseyin'in vefatıyla yerine Seyyid Hasan getirilmiştir.⁶⁷ Bu kayıtlardan hareketle boşalan cihetlerin evlat veya kardeşlere verildiği anlaşılmaktadır.

Urfa'ya bağlı köy ve mezraa vakıflarını içeren bir çalışmada 1856 yılında Tilbağbad, Bozhüyük ve Külaflı köylerinin vakıf hisselerinin Emir Mencik Camii Vakfı geliri olarak tahsis edildiği anlaşılmaktadır.⁶⁸ Urfa Şer'iyye Sicillerine göre yapılan bir çalışmada ise 1877 tarihinde Emir Mencik Vakfı mütevellisi Hacı Emin oğlu Mehmed Salih'dir.⁶⁹ Bu bilgiden hareketle zâviyeye XIX. yüzyıldan itibaren mütevellî dışında bir tevcih yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Söz konusu zâviyelerle ilgili bir diğer husus, zâviyenin herhangi bir tarikatla bağlantısının olup olmamasıdır. Selçuklu dönemi ve Osmanlı erken devrine ait zâviye şeyhlerinin farklı tarikat mensubu oldukları bilinmekle birlikte bu sistemin zamanla babadan oğula geçen yapıya dönüştüğü ve zâviye vakıflarının yönetimlerinin de belli aileler tarafından yürütüldüğü bilinmektedir.⁷⁰ Bu bağlamda çalışma konumuza âit zâviyelerin hangi tarikatlara mensub olduklarına ilişkin doğrudan bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak Emir Mencik zâviyesinin vakfiyesinden hareketle ilk XII. yüzyıl ve sonrasında Vefâî tarikatına bağlı bir müessese olarak teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Ancak sonraki dönemlerde arşiv kayıtlarında herhangi bir tarikat ismi zikredilmediği için bu etkinin devam edip etmediği belli değildir.

SONUÇ

Urfa'da Memlûk ve Eyyûbî devrinden Osmanlı'ya intikal eden Emir Mencik ve Şeyh Mesud zâviyeleri dönem Urfa'sının dinî ve sosyo-kültürel hayatına katkı sağlayan müesseseler arasında yer almaktadır. Bunlardan Şeyh Mesud Zâviyesi yaklaşık sekiz yüz elli yıllık, Emir Mencik Zâviyesi ise altı yüz elli yıllık bir vakıf müessesesi olarak ön plana çıkmaktadır. Emir Mencik Zâviyesi'nin vakfiyesinden hareketle XIV. yüzyıl ve sonrasında Vefâî tarikatına bağlı bir müessese olarak varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Ancak Şeyh Mesud Zâviyesi'nin herhangi bir tarikat bağlantısına rastlanmamıştır. Söz konusu zâviyeler, vakıf anlayışıyla varlıklarını muhafaza edebilmiş ve giderlerinin karşılanması için bazı tarım alanlarının gelirleri de bu vakıflara tahsis edilmiştir.

Zâviyelerde verilen hizmetler ve görevlendirmelere bakıldığında ise arşiv kayıtlarının tanıklığıyla XX. asır başlarına kadar faaliyette bulunduğu anlaşılan her iki zâviyeye yönelik atamalar tespit edilebilmektedir. Bunlar arasında şeyhlik, mütevellilik, mutasarrıflık/nazırlık, zâviyedârlık/türbedârlık, câbîlik, müderrislik, kandildârlık gibi atamalar bulunmaktadır. Söz konusu vakıfların küçük ölçekli olmasından dolayı genellikle mütevellilik, mutasarrıf/nazırlık şeyhlik ve zâviyedârlık/türbedârlık cihetlerinin aynı kişilere verildiği gözlenmiştir. Zâviyelerin cihet değişimi ise genellikle vefât, kötüye kullanma, ferâgat/görevden el çekme ve yeniden atama gibi nedenlerle yapılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

BOA(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), AE. SAMD.III, 218/21069, 1 Safer 1135.

BOA, AE. SAMD. III, 162/15833, 20 Safer 1125.

BOA, AE. SMST. III, 198/15605, 29 Zilhicce 1185.

BOA, AE. SOSM.III, 76/5800, 13 Şevval 1168.

BOA, AE.SSLM.III, 63/3825, 29 Zilhicce 1210.

BOA, AE.SSLM.III, 252/14624, 29 Zilhicce 1220.

⁶⁴ BOA, AE. SAMD.III, 218/21069, 1 Safer 1135/11 Kasım 1722.

⁶⁵ BOA, C.MF, 95/4750, 8 Zilkade 1158.

⁶⁶ BOA, C. EV, 384/19471, 13 Cemaziyelevvel 1173.

⁶⁷ BOA, AE. SOSM.III, 76/5800, 13 Şevval 1168.

⁶⁸ Turgut, agt, s. 164.

⁶⁹ Yasin Taş, "Osmanlı Dönemi Urfa Vakıflarında Suistimaller ve Görevden Almalar", *Osmanlı Urfası*, C. II, Urfa Okulu Yayınları, Şanlıurfa 2017, ss. 455-471.

⁷⁰ Ahmet Yasar Ocak, "Zâviyeler: Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, S. 12, Ankara 1978, s. 262-263.

URFA'DA MEMLÜK VE EYYÜBİLERDEN OSMANLI'YA İNTİKAL EDEN ZÂVİYELER VE VAKIFLARI

- BOA, C. EV. 1/32, 18 Ramazan 1178.
BOA, C. EV. 517/26150, 11 Zilkade 1145.
BOA, C. EV. 613/30932, 13 Receb 1217.
BOA, C. EV. 660/33294, 29 Rebiülahir 1165.
BOA, C. ML., 112/ 4975.
BOA, C.EV, 19/942, 9 Muharrem 1177.
BOA, C.EV, 350/17777, 29 Rebiülevvel 1212.
BOA, C.EV, 384/19471, 13 Cemâziyelevvel 1173/2.
BOA, C.EV, 389/19713, 29 Rebiülevvel 1179.
BOA, C.EV, 441/22342, 29 Cemâziyelevvel 1173.
BOA, C.EV, 465/23526, 29 Cemâziyelevvel 1212.
BOA, C.EV, 94/4670, 21 Rebiülevvel 1206.
BOA, C.EV, 94/4670, 21 Rebiülevvel 1206.
BOA, C.EV. 383/19420, 29 Cemâziyelevvel 1233.
BOA, C.EV., 58/2880, 2 Recep 1210.
BOA, C.MF, 95/4750, 8 Zilkade 1158.
BOA, DH.HMŞ., 2-11, 7 Haziran 1332.
BOA, İE. EV. 24/2894, 23 Ramazan 1104.
BOA, İE. EV. 50/5562, 23 Rebiülevvel 1121.
BOA, İE.EV, 40/4595.
BOA, İE.EV., 55/6103.
BOA, ŞD, 2128/7, 19 Şaban 1316.
VGM(Vakıflar Genel Müdürlüğü) Defter, 18254-1, 13 Rebiulevvel 1280.
VGM, EV.MKT, 702/164.
VGM, HD, Numara:1088.
VGM, HD, Numara:1090.
VGM, HD, Numara:1118.
VGM, HD, Numara:1128.
VGM, HD, Numara: 1160.

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, C. I-II, TTK Basımevi, Ankara 1999.
AKKUŞ YİĞİT, Fatma, “Emir ve Devlet: Dımaşk Naibi Emir Tengiz'in Hayatı”, *Gazi Türkiyat*, Bahar 2014, S. 1/14, ss. 127-144.
ALPTEKİN, Coşkun, “Zengi'nin Urfa'yı Fethi”, *Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 1/4, Erzurum 1986, ss. 69-78.
AVCI, Casim, “Nâib”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 311-312.
AYDEMİR, Salih, “Anadolu'nun Gönül Fatihleri: Horasan Erenlerinin Urfa'daki İzleri-Şeyh Mes'ud Nişaburi, Bediüzzaman Ahmed Hemedani ve Dede Garkın Horasan”, *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, Ed. Süleyman Gezer, Ankara 2019, ss. 561-569.
BARKAN, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I İstila Devrinde Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, S. II, Ankara 1942, ss. 279-386.

BİRECİKİLİ, İhsan Burak, “Medine-i Urfa Şer’iyye Sicillerine Göre Urfa Kazasında Vakıflar”, Vakıflar Dergisi, S. 37, Haziran 2012, ss. 245-264.

BİZBİRLİK, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği’nde Vakıflar*, TTK Basımevi, Ankara 2002.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

ÇIPLAK, Esra, “Ortaçağda Mülkiyet ve Kişilik İhlalleri: Burcî Memlûk Sultanı Ferec b. Berkûk Örneği”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart 2021, S. 7/1, ss. 414-435.

ED-DÛRÎ, Abdülazîz, “Emir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 121-123.

ERTUĞ, Zeynep Tarım, “Tablhâne”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 333.

GÜLER, Mustafa, “Urfa Şeyh Mes’ud Horasani Zâviyesi”, *Megaron*, 2017; S. 12/4, ss. 589-604.

<https://mufity.blogspot.com/2021/02/urfada-hacclardan-geri-almnas-sonrasnda.html>. Erişim Tarihi: 18/01/2022.

İbn Tagrıberdî, *en-nucûmu’z-zâhire fî mülûk Mısır ve’l-Kâhire*, C. 11, Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, Kahire 1950.

İbnü’l-Esir, *el-kâmil fi’t-târîh*, C. IX, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2003.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Cihet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C. VII, ss. 546-548.

KARAKAŞ, Mahmud, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları 12, Ankara 2001.

KARAKEÇİLİ, Enver, “Ruha Kazası’na Ait Hurufat Defterlerinin (1690-1837) Muhteviyatı ve Şehrin Yapılarına İlişkin Sayısal Tespitler”, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa I*, Ed. Kasım Şulul, Ömer Sabuncu, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara 2017, ss. 378-399.

KAZICI, Ziya, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa’daki Vakıf Hizmetleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5-6, 1987-1988, İstanbul 1993, ss. 85-102.

KAZICI, Ziya, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1985.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Vakıf Müessesesine Dâir Araştırmalar”, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

KÜRKCÜOĞLU, A. Cihat, “Şanlıurfa(Mimari)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, ss. 343-346.

OCAK, Ahmet Yaşar; Faruqi, Suraiya, “Zâviye”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, MEB Yayınevi, İstanbul 1986, ss. 468-476.

OCAK, Ahmet Yaşar, “Zâviyeler: Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, S. 12, Ankara 1978, ss. 247-269.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Süfilik Kalenderîler(XIV-XVII. Yüzyıllar)*, TTK Basımevi, Ankara 1999.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslâmın Macerası*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

ÖZKÖSE, Kadir, “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7/1, Sivas 2003, ss. 249-280.

ÖZTÜRK, Nazif, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Yayınevi, İstanbul 1993.

ŞEKER, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997.

TAŞ, Yasin, “Osmanlı Dönemi Urfa Vakıflarında Suistimaller ve Görevden Almalar”, *Osmanlı Urfası*, C. II, Urfa Okulu Yayınları, Şanlıurfa 2017, ss. 455-471.

URFA'DA MEMLÜK VE EYYÜBİLERDEN OSMANLI'YA İNTİKAL EDEN ZÂVİYELER VE VAKIFLARI

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Turan Neşriyat, İstanbul 1993.

TURGUT, Bahattin, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, MEB Yayınevi, İstanbul 1993, ss. 153-172.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 479-486.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi (Bir Sosyal Tarih İncelemesi)*, TTK Basımevi, Ankara 2003.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 149-162.

Geliş Tarihi–Received Date: 20.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 14.08.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ:

MİRZA SÂMİ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

 10.53718/GTTAD.1299846

 SHARİFA TOSHOVA*

ÖZ

Türkistan topraklarının Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilmesi son derece önemli, çelişkili bir konu olarak her zaman tarihçilerin dikkat merkezinde olmuştur. Ama ne yazık ki, işgal arifesinde bölgedeki durum, askeri hareketlerin detayları sömürgeci generaller ve sömürgecilerin taraftarı tarihçilerce tek taraflı ele alınmıştır. Aynı şekilde Rusya İmparatorluğu orduları tarafından Semerkant'ın işgal edilmesi ayrıntıları da çoğu kaynaklarda objektiflikten uzak bir şekilde değerlendirilmiştir. Özellikle, askeri haber kaynaklarında, dünyaca ünlü cihangir Emir Timur'un başkenti Semerkant'ın savaşız teslim olduğu ifade edilmiştir. Adaletin sağlanması için mahkemede hem davalı hem davacı tarafların dinlendiği gibi, işgal dönemi tarihinin aydınlatılmasında yerel tarihçilerin eserlerinin de dahil edilmesi tarihi gerçekliğin ortaya çıkarılmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla bu makalede uzun yıllar Buhara Emiri Muzafferhan (1860-1885) sarayında münşi olarak görev yapan Mirza Abdulazim Sâmî'nin tarihi eserlerine dayanarak, Semerkant'ın Rus orduları tarafından işgal süreci değerlendirilecektir. Zira Rusya-Buhara savaşında “Vakinigar” (olayları gözlemleyen) göreviyle savaş alanlarında bulunarak, savaş ayrıntılarını birebir gözlemlemiş olması açısından da bu tarihçinin verdiği bilgiler son derece büyük önem arz etmektedir.

Genel olarak Rusya devletinin XVI. yüzyıldan itibaren düzenlediği sömürgeci seferlerinde – 1552 yılında Kazan, daha sonra Sibirya, Kırım ve Kafkasya'nın işgalinde yerli halkların adına onların güya “kendi rızalarıyla” Rusya'ya katılma isteklerini beyan eden sahte belgeler düzenlediği malumdur. Rusya tarafından Türkistan hanlıklarının işgalinde de bu politika kullanılmıştır. Makalede Semerkant şehrinin işgalinde düzenlenen sahte mektuplar konusu da ele alınacaktır.

Semerkant şehri düşmana teslim edildikten sonra Emir Muzaffer'in oğlu Abdülmelik Tora önderliğinde şehri geri almak üzere askeri harekât başlatılmıştır. Semerkant'ın alındığı sırada Guzar'da bulunan veliaht şehzade, haberi alınca hemen harekete geçmiştir. Onun komutanları Hisar aşiretleri, Şerabad Kongratları ve Ersarı Türkmenlerine mektup göndererek onları cihada davet etmeye başlamış, neticede tüm eyaletlerden cihad isteyen insanlar gelip, Guzar'da toplanmıştır. Üç gün içerisinde silah yapımını tamamladıktan sonra Abdülmelik Tora, ordusuyla Guzar'dan ayrılarak Şehrisabz üzerinden Semerkant'a doğru yürümüştür. Şehrisabz ve Kitab Beyleri de 20 bin kişilik ordu ve cihatçı halkıyla birlikte Abdülmelik'i takip etmiştir. Semerkant'a ulaştıklarında oranın halkı da Tora'ya katılmıştır, nitekim Rus ordusunun Buhara'ya gitmesinin ardından orada da savaş hazırlıkları başlatılmış bulunuyordu. Birleşik güçler, Semerkant'ta kalan az sayılı Rus garnizonunun saklandığı kaleyi kuşatma altına almış, çok sayıda düşman askerini öldürmüştü ve şehri geri almaya çok yaklaştı. Fakat Şehrisabz ordusunun ayrılması ve Semerkant ayaklanmasına ilişkin haberi duyan Kaufman'ın planını yarıda bırakarak Semerkant'a dönmesi nedeniyle Abdülmelik Tora'nın başlattığı girişim tamamlanamamıştır. Buna rağmen Abdülmelik Tora ömrünün sonuna kadar ülkesini işgalcilerden kurtarma mücadelesine önderlik etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Buhara Emirliği, Semerkant, Rusya İmparatorluğu, İşgal, Emir Muzaffer, Abdülmelik Tora.

*Araştırma Görevlisi, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi, Taşkent/ÖZBEKİSTAN, E-Posta: sharifaxon.tosheva@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9736-0579.

THE BEGINNING OF THE SUNSET OF THE STATE SUN: INVASION OF SAMARKAND IN THE COMMENT OF MIRZA SÂMÎ

ABSTRACT

The occupation of the lands of Turkestan by the Russian Empire has always been at the center of attention of historians as an extremely important and contradictory issue. But unfortunately, the situation in the region on the eve of the invasion and the details of the military operations were handled unilaterally by colonial generals and pro-colonial historians. Likewise, the details of the occupation of Samarkand by the armies of the Russian Empire are reflected far from objectivity in most sources. In particular, it was stated in the military news sources that Samarkand, the capital of the world-famous conqueror Amir Timur, surrendered without a fight. As both the defendant and the plaintiff parties are heard in the court to ensure justice, the inclusion of the works of local historians in the illumination of the history of the occupation period will enable the historical reality to be revealed. Therefore, in this article, the events of the occupation of Samarkand by the Russian armies will be evaluated, based on the historical works of Mirza Abdulazim Sami, who served as an Munshi in the palace of the Emir of Bukhara Muzaffarhan (1860-1885). The information given by this historian is of great importance in terms of being on the battlefields as “Vakainigar” (observing the events) in the Russia-Bukhara war and observing the details of the war.

In general, it is known from the history that the Russian state, in its colonial expeditions since the 16th century - in the occupation of Ukraine, then Kazan and Siberia, Crimea and the Caucasus in 1654, prepared forged documents on behalf of the local people of these regions declaring their willingness to join Russia, supposedly “of their own accord”. This hypocrite policy was also used in the occupation of the Turkestan khanates by Russia. In the article, the subject of such fake letters organized during the occupation of the city of Samarkand will also be discussed.

After the city of Samarkand was surrendered to the enemy, a military campaign was launched to retake the city under the leadership of Abdulmalik Tora, the son of Emir Muzaffar. The crown prince, who was in Guzar when Samarkand was taken, immediately mobilized upon hearing the news. His commanders sent letters to the Hisar tribesmen, Sherabad Kongrats and Ersari Turkmens, urging them to wage jihad, and as a result, people from all provinces who wanted to wage jihad came and gathered in Guzar. After completing the rapid construction of weapons within three days, Abdulmalik Tora left Guzar with his army and marched towards Samarkand through Shahrissabz. The beys of Shahrissabz and Kitab followed Abdulmalik with an army of 20,000 men and their jihadist people. When they reached Samarkand, the people there joined the Tora, as preparations for war had already begun there after the Russian army had gone to Bukhara. The combined forces laid siege to the fortress where the few remaining Russian forces in Samarkand were hiding, killed many enemy soldiers and came close to retaking the city. However, due to the departure of the Shahrissabz army and Kaufman's abandonment of his plan and return to Samarkand after receiving news of the Samarkand uprising, Abdulmalik Tora's initiative could not be completed. Nevertheless, Abdulmalik Tora led the struggle to liberate his country from the invaders until the end of his life.

Keywords: Emirate of Bukhara, Samarkand, Russian Empire, Occupation, Emir Muzaffar, Abdulmalik Tora.

GİRİŞ

XVI-XVIII. yüzyıllarda Avrasya'nın en güçlü devletlerinden biri olan Buhara toprakları, XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde büyük ölçüde küçülmüş, ekonomik ve askeri olarak zayıflamış vaziyetteydi. Bu dönemde Buhara hükümdarları dış ve iç politikada zor bir durumla karşı karşıya kaldı. Bir taraftan gittikçe güçlenen İngiliz ve Rus sömürgecileri tehlikesi, ikinci taraftan Kaçarlar İran'ı ile sınır sorunları, diğer taraftan ise Merv, Hocend, Oratepe için Hive ve Hokand hanlıkları ile ülke içi toprak mücadeleleri Buhara açısından ciddi sorun teşkil ediyordu. Buhara Emirliği topraklarını etkisi altına almak için dünya imparatorlukları olan Rusya ve Büyük Britanya arasında başlayan jeopolitik rekabet zaten iç anlaşmazlıklardan dolayı zayıflamakta olan Buhara Devleti'nin çöküşünü daha da hızlandırdı. 1860 yılında İngiltere hükümetinin desteğiyle Buhara Emirliği'ne ait Güney Türkistan'ın Belh, Andhoy, Sarıpul, Kunduz, Maymana beylikleri Kabul hükümetinin eline geçti.¹

Aynı dönemden itibaren Rusya İmparatorluğu da Orta Asya hanlıklarına karşı işgal seferlerini başlattı ve 1864-1866 yıllarında Türkistan, Çimkent, Taşkent ve Cizzah gibi büyük şehirleri peş peşe ele geçirdi. Bundan sonra işgalcilerin dikkati büyük stratejik öneme sahip olan, Buhara Emirliği'nin ikinci başkenti sayılan Semerkant

¹ Pavel P. Ivanov, *Ocherki po Istorii Srednei Azii (XVI – Seredina XIX v.)*, *Vostochnaia Literatura*, Moskva 1958, s. 142-143.

şehrine çevrildi. Bu makalemizde Mirza Abdulazim Sâmî'nin² “Tuhfa-i Şahî” ve “Tarih-i Salatin-i Mangitiya” eserleri³ ışığında Rus birliklerinin Semerkant'ı işgali olaylarını aydınlatmaya çalışacağız.

1. İşgal Öncesi Şehrin İç Durumu ve Her İki Tarafın Savaş Hazırlığı

Rus hükümeti, saldırganlığını uluslararası kamuoyundan gizlemek amacıyla Orta Asya halklarının Rusya'ya kendi özgür iradeleriyle katıldıkları kurgusunu kanıtlamak üzere yerel halk adına mektuplar düzenletirdi. Örneğin Türkistan ve Taşkent şehirlerini işgal ettiklerinde Türkistan'a “halkın isteği üzerine geldik” fikrini öne sürerek bir grup hain adına sahte mektup imzalattılar.⁴ Semerkant'ın işgalinde de Rus generalleri daha önceki tecrübelerini kullanarak aynı şekilde sahte mektup düzenleme yoluna başvurdu. Sovyet döneminin tarih literatüründe, tarihi gerçeğin aksine Semerkant'ın gönüllü olarak Rusya'ya katıldığı iddiası ileri sürülmüştür. Örneğin tarihçi N. Khalfin, Semerkant olayları hakkında yorum yaparken şöyle yazar: “Orta Asya'nın bazı ilçe ve şehirlerinin halkı, yaşadıkları baskıdan kurtulmak için diğer hükümete katılmaya razıydı”.⁵ Başka bir tarihçi, “1868 yılının Mayıs ayının başlarında Rus birlikleri şehre yaklaştığında onun kapıları açtı”, diye yazmıştır.⁶ Bu makalede söz konusu dönemin olaylarına tanıklık eden yerel tarihçilerin konuyla ilgili verdiği bilgiler ile Rus tarihçilerin objektiflikten ve gerçeklikten uzak iddiaları çürütülecektir.

Buhara ordusunun Cizza'taki yenilgisinden sonra, Buhara emiri biraz zaman kazanarak bir sonraki savaşa hazırlanmak amacıyla Türkistan Genel Valisi Konstantin von Kaufman'a (1867-1882) barış antlaşması teklif etmek üzere elçi gönderdi. Düşman ağır şartlar dayatınca antlaşmanın imzalanması sağlanamadı. Bundan sonra Emir Muzaffer, İngiltere ve Türkiye hükümetlerine acilen mektuplar göndererek askeri yardım istedi⁷ ve bir sonraki Semerkant savaşı için hazırlanmaya başladı. Orduya acil ek asker çağrıları yapıldı, Afganistan ve İran'dan çok sayıda silah satın alındı.⁸ Dindarlar halkı cihada davet ederek, propaganda çalışmalarını yoğunlaştırdı. Çevre il ve köylerden gönüllüler Semerkant'ta toplanmaya başladı. Ancak tam bu sırada Semerkant'ta toplanan binlerce gaza taraftarı molla ile emirin birlikleri arasında çatışma çıktı. Sâmî'nin anlattığına göre, Genel Valinin barış görüşmeleri için bir elçi gönderdiğini duyan şehir sakinleri, hükümetin uzlaşma politikasına karşı çıkarak sokaklarda ve pazarlarda yürüyüşe geçti ve halka yönelik cihat çağrısını yoğunlaştırdı. Direniş hareketini Tillakori medresesi müderrisleri ve talebeleri örgütledi. Mart 1868'de Kurban Bayramı'ndan sonra çok sayıda öğrenci Tillakori medresesinde toplandı ve aralarından seçilen temsilciler, şehir valisinden şehri korumak için daha sıkı önlemler almasını istedi.⁹ Hatta gaza isteyenler, kendilerine katılmayanları dövecek ve yaralayacak kadar ileri gitti.

Şerahi İnak, Tillakori medresesinde toplanan mollaları sakinleştirmek için Semerkant aksakallarından birkaç kişiyi oraya gönderdi. Sâmî'ye göre, aksakallar gelir gelmez isyancılar onları gizli anlaşma ve ihanetle suçlayarak, konuşmalarına fırsat bile vermeden onlara saldırdı. Vekillerin ikisi mollaların yumruk ve dayaklarından olay yerinde vefat etti.¹⁰ Mücahidlerin kötü davranışına öfkelenen vali, onları cezalandırmak için Muhammed Biy ve

² Mirza Abdulazim Sâmî Bustani (1838-1907) – Buharalı tarih yazarı, şair ve hattat. O uzun yıllar Buhara hükümdarlarından Emir Muzaffer (1860-1885) ve Emir Abdulahad (1885-1910) sarayında münşi görevinde hizmet etmiştir. “Menazir'ül-inşa”, “Mirat'ül-yakın”, “Mirat'ül-hayal”, “Dahma-i Şahan”, “Tuhfa-i Şahî”, “Tarih-i Salatin-i Mangitiya” gibi eserlerin yazarıdır.

³ Mirza 'Abd al-'Azim Sâmî, *Tuhfa-i Şahî*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 2091; Mirza 'Abd al-'Azim Sâmî, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya (Istoriia Mangytskikh Gosudarei)*, çev. L. M. Epifanova, Vostochnaia Literatura, Moskva 1962.

⁴ Türkistan şehri şeyhülislamı Nasrulla İshakov önderliğindeki birkaç kişiden General Verevkin adına “Hokand hanlığı döneminde Mirza Devlet'in (Türkistan valisi) yasadışı baskıları zulmünden kurtulmak için şehir kapılarını açtı ve kendi rızamızla İmparator Zatı Alilerine itaat ettik”, anlamına gelen mektup yazdırılıp imzalatılmıştır. Taşkent'i işgal eden General A. Çernyayev de Taşkent işgalinde özellikle İngiltere ve Türkiye başta olmak üzere dünyada protesto uyandırmaması için şehrin gönüllü olarak Rus ordularına itaat ettiğine ilişkin belge düzenlemiştir. “Fergana ve Türkistan topraklarında uzun zaman Kırgız, Kıpçak ve Kazak beylikleri hükmetmiştir. Vatandaşın ve ülkenin huzuru için hür irademiz ve teşvikimizle Rus komutan ve askerlerini getirip şehri onlara teslim ettik”, anlamındaki sahte mektubu yazdırarak, zorunlu şekilde imzalatmıştır. Türkiye'deki Rusya Büyükelçiliği yetkilileri bu mektubun nüshalarını İstanbul'da sokaklar ve pazarlara yapıştırmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Andrian G. Serebrennikov, “Turkestanskii Krai”, *Sbornik Materialov dlia Istorii ego Zavoevaniia. 1866 god*, I, Tip. Shtaba Turkestanskogo Voennogo Okruga, Taşkent 1915; Hamid Ziyoyev, *Turkistonda Rossiya Tajovuzi va Hukmronligiga Qarshi Kurash*, Sharq, Taşkent 1998, s. 183-185, 179-185; Hamdam Sodiqov, R. Shamsutdinov, P. Ravshanov, Q. Usmonov (Ed.), *O'zbekistonning Yangi Tarixi. Birinchi Kitob. Turkiston Chor Rossiyasi Mustamlakachiligi Davrida*, Sharq, Taşkent 2000, s. 83-91; Bakhtiyar Babadzhonov, *Kokandskoe Khanstvo: Vlast', Politika, Religii*, TIAS, Tokyo-Taşkent 2010, s. 260-261; Sharifa Esanova, “Bir Maktub Xususida”, *O'zbekiston Tarixi Masalalari. Aspirantlarning Ilmiy To'plami*, Edt. F. H. Qosimov, Viloyat Bosmaxonasi, Buhara 1995, s. 10-16.

⁵ Naftula A. Khalfin, *Prisoedinenie Srednei Azii k Rossii*, Nauka, Moskva 1965, s. 235.

⁶ Nina S. Kinyapina, *Vneshniaia Politika Rossii vo Vtoroi Polovine XIX v.*, Vysshiaia Shkola, Moskva 1974, s. 252.

⁷ Özcan Mert, “Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1976, s. 98-99, 112-113.

⁸ A. V. Simonov, “Zavoevanie Samarkanda Tsarizmom”, *Trudy Uzbekskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Novaya Seriya (10)*, Istoriia, Vypusk 1, Samarkand 1940, s. 3.

⁹ Liudmila Kh. Simonova, “Rasskazy Ochevidtsev o Zavoevaniı Russkimi Samarkanda i o Semidnevnom Sidenii”, *Istoricheskii Vestnik*, 9, 1904, s. 846.

¹⁰ Sâmî, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 220^{a-b}.

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ: MİRZA SÂMÎ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

Osman önderliğinde bir grup asker gönderdi. Askerler medresenin etrafını sardı ve sıradan sopalarla silahlanmış özgürlük isteyen mollaları ateşe tuttu. Neticede birçok talebe ve müderris hayatını kaybetti.¹¹

Mirza Sâmi, Semerkant müdafaasından hemen önce şehirde meydana gelen bu zorlu ve karmaşık olayların ayrıntılarını anlatmakla kalmıyor, bunun doğurduğu sonuçlar hakkındaki fikirlerini de beyan ediyor: "Bu tür kabahatli işlerin meydana gelmesi, Hıristiyanların işinin ilerlemesine sebebiyet verip, onlar ülkeyi fethetmek için hırs dişlerini kayırdı. İslam ehli, şeriat işlerinde ikiye bölünmüşlüğü, sapkınlığın artması ve anlaşmazlıklar nedeniyle felaket ve talihsizliklere maruz kaldı ve gün geçtikçe horlanmaya ve düşmana yenilmeye devam etti", diye hülasa veriyor müverrih.¹² Yazar, "Tarih-i Salatin-i Mangitiya" adlı eserinde bu olayı emirlik sisteminin temellerine bir darbe ve "devlet güneşinin batışa geçişi" olarak yorumlamaktadır.¹³

Bu sırada düşman tarafı da savaşa hazırlanıyordu. Orta Asya şehirlerinin fethine öncülük eden Çarlık Rusya'sı generalleri, her şehre yapılan saldırıda etkin ideolojik mücadele yöntemini yaygın olarak uygulamışlardır. Yerel halkın zihniyetini, üç hanlık arasındaki iç zıddiyetleri, hanlar ve devlet yetkilileri arasındaki anlaşmazlıkları, nüfusunu dini duygularını, sosyal adaletsizlikleri, yerel durum ve koşulları iyi inceleyip ustaca kullanmışlardır. Bu konuda onlar esas olarak Rus vatandaşlığını alan yerel tüccarlar, din adamları ve devlet yetkililerinden bilgi alıyor, onlarla gizli iş birliği içinde hareket ediyorlardı.¹⁴ Aynı şekilde, Semerkant savaşından önce "muhbirleri" aracılığıyla Semerkant'taki hazırlıklardan haberdar olan Kaufman, 22 Nisan'da şehir sakinlerine "Müracaatname" göndererek, savaşta emiri suçlamış ve halkı kendi tarafına çekmek amacıyla yalan vaatlerde bulunmuştur. Kaufman'ın halka gönderdiği metindeki şu ifadeler dikkat çekicidir: "Ak Padişah¹⁵ savaşmak istemiyor... Ama emir bir barış anlaşması yapmak yerine ordusunu ve halkını savaşa hazırlıyor... Eğer sizler beni önerilen anlaşmanın kabul edileceğine ikna ederseniz, kan dökülmeyecek ve ordu geri çekilecek".¹⁶

Bu sırada Semerkant'taki iç çatışmalar son derece yoğunlaşmaktaydı. Ülke için kritik bir zamanda Sünni-Şii mezhep yetkilileri arasındaki anlaşmazlık yeniden arttı. Mirza Sâmi'ye göre, aslen İranlı kölelerden g Semerkant valisi Şerali İnak'tan çok zulüm gören Semerkant halkı, emire başvurarak onun yerine başka vali atanmasını istedi.¹⁷ "Tarih-i Salatin-i Mangitiya"da başvuru dilekçesinin tam metni de verilmiştir. Buna göre, dilekçede: "Eğer bizleri Şerali İnak'ın yönetiminden kurtarıp, başka vali atanırsa, erkek-kadın, genç ve yaşlı hepimiz birleşip Hıristiyan ordularını geri püskürtmek için son kişimiz hayatta kalana kadar savaşacağız" ifadeleri yer almıştır.¹⁸ Emir, şehir halkının bu talebini dikkate almadı. Şerali ise şikâyet ettikleri için birkaç kişiyi cezalandırdı. Sâmi'ye göre, bundan sonra Semerkant halkı Genel Vali'ye bir mektup göndererek onu şehri işgal etmeye davet etti.¹⁹ Sâmi, bu mektubu yazanların isimlerini zikreder ve onlara âciz diye hitap eder: "Vilayetin Taciklerinden Arifbay, Mumincan ve Orinbay, İranlılardan Muhammed Yusuf Toksaba gibi bazı alçakların, bu zümrenin vasıfsız uleması Molla Kemaleddin Kuzfalak ile gizlice görüşüp, Genel Vali'ye mektup yazdılar. Onlara itaatlerini ifade ederek, Semerkant'ı işgale davet ettiler".²⁰ Mirza Salimbek, Sâmi'den farklı olarak bu olayın ayrıntılarına girmeden "Semerkant İranlıları Ruslara mektup göndererek, kapıları açıp Hıristiyanları şehre soktular" diye yazar.²¹ Şimdilik Semerkant halkı arasındaki bu iç çatışmaların kışkırtılmasında ve mektubun yazılmasında dış etkenin, yani düşman tarafının müdahalesinin olup olmadığı konusunda kesin sonuca varmak için elimizde yeterli bilgi mevcut değildir. Ancak yerel halk temsilcilerinin yardım istemek için düşman generalleri adına mektup yazmaları senaryosunun Türkistan ve Taşkent'teki duruma tıpatıp benzediğini dikkate alırsak, her şeyin düşman tarafının titiz planıyla yürütüldüğü ortaya çıkacaktır. Semerkant'taki iç çatışmaları öğrenen Genel Vali, bu elverişli durumu kullandı. Bunun üzerine bir grup kişi tarafından yazılan mektup, işgal politikasını maskeleyerek Genel Vali'nin işine geldi.

2. Semerkant Savaşı Detayları

Kaufman'ın hedefi, ülkeyi tamamen Rusya sınırlarına katmaktı. Bu nedenle, savaşı bir süreliğine de olsa durdurmak amacıyla barış antlaşması talebiyle 24 Nisan günü huzuruna gelen Semerkant Beyinin elçilerini geri çevirdi. 28 Mart 1868'de Rusya Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı'na "Yeni Kurgan stratejik olarak Buhara Emirliği ve Rus mülkleri arasında sınır olamaz" şeklinde rapor gönderdi.²² Kaufman, Fatih Emir Timur'un başkenti Semerkant'ı fethetmek için 4.000'den fazla orduyla yola çıktı. Bu nedenle ikinci kez barış istemeye giden emirin elçisi Necmeddin Hoca'ya şu cevabı verdi: "Öz valisinin zulmüne uğrayan Semerkant vatandaşı, İmparatorluk

¹¹ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 221^a-222^b.

¹² Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 222^b.

¹³ Sâmi, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 85-86.

¹⁴ Örneğin, o dönemde Rusya generalleri Hokand Hanlığı'na ait Türkistan ve Taşkent şehirlerinin işgali arifesinde kendilerini halka Hokandlıların zulmünden kurtulmak için yardımcı olarak gösterdiler, buradaki yerel resmileri ve dindarları merkezi hükümete karşı kışkırttılar.

¹⁵ Orta Asya'da halk arasında Rusya İmparatoruna "Ak Padişah" denirdi.

¹⁶ Martin V. Lyko, *Ocherk Voennykh Deistvii 1868 Goda v Doline Zarafshana*, Tip. Dep-Ta Udelov, St. Petersburg 1871, s. 252.

¹⁷ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 218^a.

¹⁸ Sâmi, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 67.

¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Esanova, *agm*, s. 10-16.

²⁰ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 219^b.

²¹ Mirza Salimbek, *Tarih-i Salimi*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 2016, vr. 63^a.

²² Özbekistan Merkez Devlet Arşivi, F. 715, açıklama 1, dosya 20, s. 22.

Devleti'nden yardım istedi... Âcizleri zalimlerin pençelerinden kurtarmak, güçlü devlet için farzdır. Bu nedenle Semerkant'a gidip mazlum yurttaşı valinin zulmünden kurtarmak benim için vâcîptir".²³ Böylece barış sağlamayı reddetti ve birliklerini Zarafşan Nehri kıyısında, Gişkôprü çevresinde toplayarak, savaşa hazırlanmaya başladı. Kaufman, Semerkant yakınlarına ulaştığında, emirin bir sonraki elçisi Şemseddin Hoca barış antlaşması imzalama teklifiyle geldi. Ancak Kaufman tarafından bu elçi de reddedildi.

Semerkant'ta halk arasında durumun giderek karmaşıklaştığı bir dönemde, ordu komutanları da savaş ve barış konusunda iki gruba ayrıldı. O sırada emirliğin birlikleri Semerkant'tan çok uzak olmayan Aktepe köyünde konuşlanmıştı. Emir Muzaffer, her iki grubun temsilcilerini Bakan Muhammed Şukur Biy'in çadırında topladı ve savaşa devam etme veya barış yapma konusunu değerlendirmeye açtı. Hisar ordusunun komutanı Rahmankuli Biy, Rus birliklerinin üstünlüğünü dikkate alarak ateşkes yapmayı teklif etti. Cizzah'ın eski valisi Yâkub Kuşbegi ve Buhara askerlerinin komutanı ve Semerkant valisi Şerali, Utkir Biy ve diğerleri, ordunun savaşa hazırlanmasını ve şehrin savunulmasını öne sürdüler.²⁴

Mirza Sâmî, Semerkant'ın kaderini belirleyen bu savaşa emirin en tecrübeli komutanları olan Hoca Rumi ve Osman Müslim'in önderlik ettiğini söylüyor, ancak savunuların sayısını belirtmiyor. "Tarih-i Salatin-i Mangitiya"da sayılarının 100 binden fazla olduğu belirtilmiştir.²⁵ Burada tarihçi, orduyu değil, gönüllü vatan savunmacılarının sayısını kastetmiş olabilir. Diğer yerel kaynaklarda da emir birliklerinin sayısına dair bilgiye rastlanmamaktadır. Rus kaynaklarına göre Çopanata Tepesi'nde savunma yapan Buhara ordusu 12 bin piyade asker, 3 bin süvari ve 1.500 topçudan oluşuyordu. Burada da savunmacıların büyük bölümünü halk gönüllülerinin teşkil ettiği belirtilmektedir.²⁶ Piyadelerin bir kısmı tepenin eteğine, geri kalanı ise tepenin üstüne yerleştirildi. Tepenin orta ve arka kısımlarına süvariler yerleşti. Tepenin ara kısmına 20, diğer yerlere 20 adet daha top yerleştirildi.²⁷

1 Mayıs 1868'de Buhara birlikleri ile Rus askerleri arasında Çopanata Tepesi'nde belirleyici savaş gerçekleşti. Mirza Sâmî'nin beyan ettiğine göre, Rus birlikleri günün ikinci yarısında beklenmedik bir anda²⁸ Zarafşan Nehri'ni geçerek, aralıksız top ve tüfek yağmuru açtı. İki taraf arasında başlayan savaş akşama kadar devam etti. Çopanata'da savunmacılar sert direniş gösterdi. Tepe, emir askerlerinin cesetleriyle dolup taşı. Çarlık birlikleri akşam tepeyi işgal etmeyi başardı. Çatışmada yaralanan Şerali, şehrin savunmasını kendi haline bırakarak Karmana'ya çekildi. Komutan Rahmankul Biy ise birliklerini alarak Hisar'a yol aldı. Öndersiz kalan ordu dört bir yana dağıldı, şehirde kaos ve düzensizlik başladı.²⁹

Savaşa olayları gözlemleyen kişi olarak katılan Mirza Sâmî, geceyi Semerkant Müftüsü Molla Kemaleddin'in evinde geçirdi. Onun ifadesine göre, "2 Mayıs sabahı "Rusları yürekte isteyen" Molla Kemaleddin, birkaç aksakalla birlikte Çopanata Tepesi'ne gelerek, şehrin teslim olduğunu duyurdu".³⁰ Kaufman, onlardan Rus askerlerini şehir kapıları önünde Rus geleneklerine göre ekmek ve tuzla karşılamalarını talep etmişti. Daha sonra Rus orduları, kadı, şehir aksakalı ve diğer yetkililer eşliğinde şehre girdi ve Semerkant'ı ele geçirdi. Buna rağmen Semerkantlıların bir kısmı canlarını ve mallarını korumak için sokaklarda barikat kurarak Rus birliklerine karşı direniş gösterdi.³¹ Ruslara itaat gösteren bu aksakallar, savaş başlamadan önce Genel Vali'ye mektup yazıp onu fethetmesini isteyen Damulla Orinbay, Muminhan ve diğerlerinin ta kendisiydi.³²

Kaufman, Orta Asya'nın ünlü şehri, dünya fatihi Timur'un başkenti Semerkant'ın kolayca Rusya'ya teslim olmasından gururlanarak, Petersburg'a şu şekilde bir tebrik yolladı: "Siz İmparator hazretlerini Orta Asya'nın kadim ve ünlü şehri, ihtişamıyla gururlanan Müslümanların merkezi Semerkant'ın fethiyle tebrik ederim".³³

K. P. Kaufman, 3 Mayıs'ta şehrin alınmasına yardım eden bir grup yerel yetkilileri ve din adamlarını huzuruna kabul ederek hediyeler ve rozetlerle ödüllendirdi. Semerkant'taki işlerini tamamlayan Rus birlikleri, Buhara yönündeki seferlerine devam etti.

Buhara Emirliği'nin ekonomik ve kültürel merkezi sayılan Semerkant neden düşmana kararlılıkla karşı koymadı? Şehir neden bu kadar kısa sürede teslim oldu? "Tuhfa-i Şahi"de bu sorulara kısmen cevap bulunabilir.

²³ Sâmî, *Tuhfa-i Şahi*, vr. 223^b.

²⁴ Sâmî, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 72-73.

²⁵ Sâmî, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 74.

²⁶ Nikolai Kol'devin, *Bitva Russkikh s Bukhartsami v 1868 g. i Geroicheskaia Oborona g. Samarkanda*, Tipografiia Tovarishchestva "Obshestvennaia Pol'za", St. Petersburg 1873, s. 148.

²⁷ Sodiqov, Shamsutdinov vd., *age*, s. 105.

²⁸ Başka bir tarihinin verdiği bilgilere göre, Kaufman'ın sulh isteyip gelen emirin elçisine söylediği "biz hiçbir engelsiz deryayı geçtikten sonra müzakere edeceğiz" yalanına inanan Buharalılara deryadan geçince beklenmedik anda hücum düzenlemiştir. Bkz. Avaz Muhammad Attor Hoqandi, "Tarih-i Jahonnamo-yi", *Sharq Yulduzi*, 8, çev. Sh. Vohidov, Taşkent 1991, s. 135.

²⁹ Sâmî, *Tuhfa-i Şahi*, vr. 225^b-227^a.

³⁰ Sâmî, *Tuhfa-i Şahi*, vr. 225^b-226^b.

³¹ L. M. Epifanova, *Rukopisnye Istochniki po Istorii Srednei Azii Perioda Prisoedineniia ee k Rossii (Bukhara)*, Fan, Taşkent 1965, s. 36.

³² Sâmî, *Tuhfa-i Şahi*, vr. 225^{a-b}.

³³ Mirza Salimbek, *age*, vr. 62.

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ: MİRZA SÂMÎ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

Nitekim eserde detaylandırıldığı üzere Buhara Emiri Seyyid Muzaffer, onun atadığı Semerkant valisi Şerali İnak ve emirin birlikleri, Semerkant halkının güvenini kazanamamıştır. Semerkant halkının valilerinden duyduğu memnuniyetsizlik, emirin birlikleri ile mücahitler arasında çıkan çatışma, Semerkant halkının şehrin dışındaki Çopanata Tepesi'nde yenilen Buhara askerlerinin Semerkant'a girmesine izin vermemesi gibi örnekler görüşümüzü teyit etmektedir.³⁴

İkincisi, askeri taktikler ve silah teknolojisi bağlamında Rus ordusu, Buhara Emirliği ordusuna göre önemli avantaja sahipti. Yerel savunmacıların düşmanı şaşkına uğratabilen bazı ciddi direnişleri, ateşli silahların üstünlüğü nedeniyle geri püskürtülmüştür.³⁵

Üçüncüsü, Semerkant'ın savaştan teslim edilmesi, en azından onun halkını geçici de olsa katliamdan kurtaracak ve dokunulmazlığını sağlayacaktı.³⁶

Dördüncüsü, Semerkant halkının itaati yüzeyseldi, bu sadece "Rus komutanlığının uyanıklığını zayıflatmak için kullanılan bir manevraydı".³⁷ Çünkü kısmen kent kültürünü benimsemelerine rağmen halen göçebe bozkır yaşam tarzı ve askeri taktiklerine göre yaşamını sürdüren, hayvancılıkla uğraşan halkların ordusu için şehrin geçici olarak terk edilmesi yenilgi olarak görülüyordu. Belli bir süre sonra güçlerini toplayıp yeniden saldırarak şehri geri almak sıradan kabul ediliyordu. Kent sakinlerinin o günlerdeki düşmana karşı ruh halini bu olaylara katılan ve daha sonra Semerkant anılarını kaleme alan Rus subayı E. Voronets'in verdiği bilgiler de onaylamaktadır: "Müslümanların geleneklerine göre ellerini göğüslerinde tutmalarına rağmen, yüzlerinde düşmanlık görülüyordu. Her biri köpekler tarafından köşeye sıkıştırılmış bir kurda benziyordu". Ancak Yahudiler ve Persler, Rusların gelişinden duydukları mutluluğu gizlemedi ve onları önlerinde eğilerek saygıyla karşıladı.³⁸

Beşincisi, Semerkant'ı işgal eden Rus ordusu ne Buhara ne de Şehrisabz ordusuna henüz kesin bir darbe indirmemişti. Onlar hala savaş için büyük imkân ve rezervlere sahipti. Şehrin teslim olmasından bir ay sonra Semerkant'ta halk ayaklanması patlak verdi ve bu kez Kaufman, şehri almada halkın güçlü direnişleriyle karşılaştı.

Burada Sâmî'nin, düşmanlıkların diplomatik yollardan halledilebileceğine inandığını ve Emir Muzaffer'in buna engel olduğunu düşündüğünü belirtmek gerekir.³⁹ Aslında savaşan iki ordu arasında barışın sağlanamaması Buhara emirinin suçu değildi. Çünkü Çarlık Rusyası, uzun vadeli askeri işgal politikasını Orta Asya'da tutarlı bir şekilde uygulamaktaydı. Sâmî, kazanılan zaferlerin Çarlık Rusyası generallerini tatmin etmeyeceğini, asıl hedeflerinin Orta Asya pahasına İmparatorluk topraklarını daha da genişletmek ve Rus tarafını tatmin edecek bir ticaret anlaşması imzalamak olduğunu henüz anlamamıştı. Rus generallerinin işgali, Petersburg hükümetinin onayıyla yürütülüyordu. Kaufman, "Ben 1868'de Buhara'ya karşı sefere başlayarak, Seyyid Muzaffer'i barış yapmaya zorlamayı ve böylece İmparator hazretleri tarafından bana verilen görevi- ülkenin idari yapısını tamamlamayı düşündüm", diye yazmıştı. Onun tüm askeri planları bu görevin yerine getirilmesine yönelikti. Rusya Askeriye Bakanı Milyutin, Rusya'nın sömürge politikasının doğrudan "Buhara şirketi ile bağlantılı" olduğunu itiraf etmiştir.⁴⁰ Dışişleri Bakanı Gorçakov, Buhara emiri ile Rus generaller arasında sınır meselelerinde yaşanan anlaşmazlığı yorumlayarak, "Rusya emirin önünde eğilmeyecek" şeklindeki talimatıyla her türlü sorunun silah zoruyla çözüleceğini ima etmiştir. Orta Asya'da savaş eylemlerinin düzenlenmesinde önderlik eden Orenburg Genel Valisi N. Kryzhanovskiy, "Ne olursa olsun Türkistan'da Rus egemenliğinin kurulması gerektiği" yönünde tavsiye vermiştir.⁴¹

3. Buhara Emiri ve Veliaht Şehzade Arasındaki Anlaşmazlıkların Semerkant'ın Kaderine Etkisi

Semerkant'ın fethi, Buhara Emirliği'nde şiddetli bir protestoya neden oldu. Emirlikteki vatansever güçler, "kutsal şehri" savunamayan beceriksiz emir ve Rus işgalcilere karşı mücadele başlattı. Kısa sürede ülkenin üçte ikisini kapsayan bu mücadeleye Katta Tora olarak bilinen Emir Muzaffer'in en büyük oğlu ve tahtının varisi Abdülmelik Tora önderlik etti. Buhara emirinin yarı bağımsız beylikleri olan Şehrisabz (beyi Cura Bey), Kitab (beyi Baba Bey) ve Doğu Buhara beylikleri de bu mücadeleye katıldı. Bu olaylar bir dizi bilimsel çalışmada ayrıntılı olarak ele alınmıştır.⁴² Ancak Mirza Sâmî'nin eserlerindeki bilgiler, tarihimizin bu levhalarına çok önemli detaylar eklemektedir.

³⁴ Sâmî, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 225^a.

³⁵ Evstafii Voronets, "Vospominaniia o Zashchite Samarkanda v 1868 godu", *Voennyi Sbornik*, LXXXVII/39, St. Petersburg 1872, s. 27.

³⁶ Voronets, *agm*, s. 32.

³⁷ Simonov, *agm*, s. 10; Voronets, *agm*, s. 32.

³⁸ Voronets, *agm*, s. 33.

³⁹ Sâmî, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 60, 63, 73.

⁴⁰ Naftula A. Khalfin, *Politika Rossii v Srednei Azii (1857-1868 gg.)*, Vostochnaia Literatura, Moskva 1960, s. 130.

⁴¹ Khalfin, *Politika Rossii...*, s. 130.

⁴² Hamdam Sodiqov, *XX Asrning Boshida Chorizmning Mustamlakachilik Siyosati va Istiqlol Uchun Kurash*, Özbekistan Milli Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 1994; Abror A. Odilov, *Buxoro Amirliğida Milliy Ozodlik Harakatlari (Abdulmalik To'ra Boshchiligidagi Xalq Ozodlik Harakati Misolida)*, Özbekistan Milli Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2002.

İncelemekte olduğumuz "Tuhfa-i Şahî" adlı eserinde Abdülmelik Tora önderliğindeki kurtuluş hareketinin mücadeleleri, emirliğin Guzar, Şehrisabz, Kitab, Karşı, Şerabad, Denov gibi beyliklerindeki halk hareketleriyle bağlantılı şekilde anlatılır.⁴³ Sâmi'ye göre Emir Muzaffer, Semerkant'ın savunmasını düzenlemek için şehzade Abdülmelik'i başkomutan olarak atayarak, Buhara'dan Semerkant'a büyük bir ordu gönderir. Abdülmelik, "doğuştan gelen yetenek ve gururlu tutumu" ile kısa sürede Semerkant halkının ve askerlerin saygısını kazanır. Onun itibarını kıskanan Şerali, emire "Tora'nın şehirde bir isyan başlatmayı planladığı" gibi garaz haberi bildirir. Emir, onun sözlerine inanır ve Abdülmelik'i Semerkant'tan uzaklaştırarak, vali olarak Guzar'a gönderir. Sâmi'nin sözlerine göre, babasının kararından rencide olan Katta Tora, isyan yolunu tutar. Bu olay, Abdülmelik'in hoşnutsuzluğunun nedenlerinin biridir.

Ülkenin güçlü bir düşman tarafından tehdit edildiği bir zamanda, Semerkant valisi Şerali İnak'ın kışkırtmasıyla Emir Muzaffer'in öz oğlu ve taht varisi Abdülmelik'e güvensizlik duymasının kendince açıklaması, bir nevi dayanağı vardı. Buhara kaynaklarına göre Emir Nasrullah, tek oğlu ve varisi Şehzade Muzaffer'in kötü karakterinden endişe duyuyor ve Buhara devleti ve tahtını ona teslim etmek istemiyordu. Ahmed Dâniş, "Bu nedenle torunlarından birini tahtın varisi olarak atadı ve bazı görevlilerini bu amacın gerçekleştirilmesi için görevli olarak vasiyet etti" diyor.⁴⁴ Ancak Dâniş, söz konusu şehzadenin adını zikretmiyor. Sâmi'nin her iki tarihi eserinde bu konuda bilgi yoktur. Sadr Ziya ise Abdülmelik Han'ın Emir Nasrullah tarafından tahtın varisi olarak atandığını, ancak saray mensuplarının son derece zalim olan Muzaffer'den korktukları için vasiyeti yerine getiremediklerini, daha sonra bu sırta vakıf olan emirin oğlu Abdülmelik'ten şüphelendiğini ve tedirgin olduğunu yazmıştır. Ona göre tam da bu yüzden Abdülmelik, Ruslara karşı savaşta ordu komutanı olarak atanmayı ne kadar rica etse de babası tarafından reddedilmiş ve bu nedenle baba ile oğul arasında anlaşmazlık çıkmıştır.⁴⁵

"Tuhfa-i Şahî"de Mirza Sâmi, Abdülmelik'i savaşmaya teşvik eden asıl nedenin emirin Ruslarla barış antlaşması imzalaması olduğunu söyler.⁴⁶ Bu nedenle emirliğin Sırderya'dan Semerkant'a kadarki topraklarının düşman eline geçmesinden, babasının Buhara devleti için son derece adaletsiz olan barış antlaşmasını imzalayarak uzlaşmacı politika izlemesinden rahatsız olan veliaht şehzade hem babasına hem de Çarlık Rusya'sının birliklerine karşı savaşmaya karar vermiştir.

Abdülmelik Tora'nın kendisi bu olayları şöyle anlatmıştır: "Maveraünnehir memleketinde ve Buhara-yı şerif topraklarında vuku bulan hadiseler ki, kafarayı facara⁴⁷ – onlara lanet olsun! – istilası yüzünden oldu, ayrıntıları kısaca beyan edilir. Küffarı eşrar⁴⁸ Semerkant vilayetini işgal ettikten sonra, atamızın kendi tavsiyesiyle Şehrisabz halkı ve Keneges beylerinin düşmanlık ve husumetleri selatini Buhara'ya zahir ve malum idi. Onun gibi düşmanı iyi söz ve nazik kelimelerle müttefik edip, Semerkant Rus'una gaza emrini teşvik edip, Rus'u hapsedip, hedefimize yaklaşmışken iftiracı dedikoducular, ... bizi yok etmek için çaba gösterip ve ... küffarı eşrara şeriat esaslarına zıt olarak itaat edip, bunun gibi kabih işler çokça vuku buldu".⁴⁹

Abdülmelik Tora'nın hem babasına hem Rus işgaline karşı savaştığı, dönemin yerel tarihçilerinin yanı sıra savaşa doğrudan katılan Rus subayları ve bazı bilim adamları tarafından da itiraf edilmiştir. Örneğin uzun yıllar Orta Asya'da yaşamış Rus albay D. N. Logofet şöyle yazar: "Ruslara karşı isyan bayrağını kaldıran ve Buhara tahtındaki haklarından vazgeçmek istemeyen Buhara Velihahtı Abdul Melik Han...".⁵⁰ Rus-Buhara savaşına katılan Rus subay M. A. Terent'ev de Abdülmelik'in özverisini ve halk arasındaki ününü taktir etmiştir: "Kimsenin beğenmediği, halk tarafından sevilmeyen kararsız emir Muzaffer, enerjik ve popüler olan Katta Tora'ya kıyasla bizim için daha elverişliydi".⁵¹

Buhara Velihahtı Abdülmelik Tora'nın Rus işgalcilere karşı verdiği mücadeleyi detaylı şekilde aydınlatan tek kaynak olan "Tuhfa-i Şahî" adlı eserdeki bilgiler dikkatle incelendiğinde, şehzadenin asıl amacının ülkenin bağımsızlığını korumak olduğu anlaşılmaktadır.

4. Semerkant'ı Geri Almak İçin Başlatılan Yeni Askeri Harekatlar

Yukarıda belirtildiği gibi, Abdülmelik, Guzar'da olduğu sırada Rus İmparatorluğu birlikleri Semerkant'a saldırdı ve 2 Mayıs 1868'de onu ele geçirdi. 18 Mayıs'ta Kattakurgan teslim oldu. Semerkant ve Kattakurgan'ın teslim olduğunu, babasının boyun eğerek barış yapmak niyetiyle Genel Valiye elçi gönderdiğini öğrenen şehzade mücadeleye devam etme kararı aldı. Hatta o dönemde bazı ulemalar emirin istifasını ve Abdülmelik Tora'nın emir

⁴³ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 229^a-281^b.

⁴⁴ Ahmad Donish, *Istoriia Mangit'skoi Dinastii*, çev. ve yay. haz. İna A. Nadzhafova, Donish, Duşanbe 1967, s. 40.

⁴⁵ Sadr Ziyov, *Zikr-i Saltanat-i Podshoh-i Xavonin-i Mangitiya Dar Mavarannahr*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 1304/III, vr. 48^a.

⁴⁶ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 280^a.

⁴⁷ Yozlaşmış kâfirler.

⁴⁸ Kötü hulklu kâfirler.

⁴⁹ Özbekistan Merkez Devlet Arşivi, F. İ. – 125, v. 1.

⁵⁰ Dmitrii N. Logofet, *Bukharskoe Khanstvo pod Russkim Protektoratom*, Izdal' V. Berezovskii, St. Petersburg 1911, s. 34.

⁵¹ Mikhail A. Terent'ev, *Rossia i Angliia v Srednei Azii*, Tipolito-İtografıia V. V. Komarova, St. Petersburg 1875, s. 35.

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ: MİRZA SÂMÎ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

olarak atanmasını talep etti.⁵² Tora'nın komutanları Hisar aşiretleri, Şerabad Kongratları ve Ersarı Türkmenlerine mektup göndererek onları cihada davet etti. Tüm eyaletlerden cihad isteyen insanlar gelip, Guzar'da toplandı. Katta Tora, Guzar'ın önde gelenleri ve aksakalları (Hudayar Eşikağa Baş, İbadullah Toksaba, İbrahim Toksaba) ve Guzar halkının dökme demir, bakır gibi aletlerinden üç günde dört top döküldü.⁵³ Silahlar hazır olduktan sonra Abdülmelik Tora ordusuyla Guzar'dan ayrıldı ve Şehrisabz üzerinden Semerkant'a doğru yürüdü. Şehrisabz ve Kitab Beyleri Bababey ve Curabey de 20 bin kişilik bir ordu ve cihatçı halkıyla birlikte Abdülmelik'i takip etti.⁵⁴

Rus ordusunun Semerkant'tan ayrılmasıyla birlikte burada da câmilerde cihat çağrısı yoğunlaştı, atölyelerde silah yapımına başlandı, şehir aksakalları Şehrisabz Beyleri ile temasa geçerek savaşa hazırlanmaya başladı.⁵⁵ Abdülmelik'in ordusunun Semerkant surlarının çevresine ulaşması, genel ayaklanmanın işareti oldu. Mirza Sâmi, Semerkant'ı işgal eden ordunun toplam sayısı konusunda kesin bilgi vermemiştir. Ama Rus askerlerinin tahminlerine göre, Guzar'dan gelen 25 bin kişilik orduya Mahdumi Azam'ın soyundan İşan Umarhan önderliğindeki şehir halkı ve çevre ilçelerden Nayman, Karakalpak, Kıpçak, Min boyları ve Urgut boyları da katılmıştır.⁵⁶

Guzar'daki askerî hazırlıklardan habersiz olan Rus komutanlar o sırada ana kuvvetlerini Çağnak'ta toplayarak Zirabulak muharebesine hazırlanıyordu. Böylece, Abdülmelik bayrağı altında toplanan büyük ordu⁵⁷ 1868 yılı 31 Mayıs'ını 1 Haziran'a bağlayan gece Semerkant surları çevresine yaklaştı.⁵⁸ İsyanlıların birleşik güçleri herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehre girdi ve Semerkant'ı işgal etti. Şehir halkı da onlara katıldı. 2 Haziran günü sabah Saat 4'te Semerkant ve Zarafşan Vadisi halkı davul zurna ve "Ur! Ur!" sesleriyle kaleye saldırdı. Semerkant'ı savunanlar duvarlara bitişik kulübe ve bahçelerden kuşatma altındaki düşmanlara tüfekle ateş etti. Saldırı yedi ayrı yerden eş zamanlı gerçekleştirildi. Azınlık Rus garnizonu kaleye girip saklandı. Binbaşı Fridrih Ştampel'in kumandan olarak tayin edildiği Semerkant'ta kalan Rus garnizonunda 600'a yakın⁵⁹ asker vardı.⁶⁰ Bunun dışında kendisini ve ailesini Rus askerlerinin korumasına teslim eden Semerkant'taki Hıristiyan ve Yahudiler kaçarak kaleye girip, Rus askerlerine yardım etmiştir.⁶¹

Semerkant'taki kanlı savaşların tanığı, ünlü Rus ressamı V. V. Vereshchagin kendisinin bir dizi resimlerinde bu olayları aksettirmiştir. Kaynak: https://www.wikiart.org/en/vasily-vereshchagin/all-works#!#filterName:Media_canvas.resultType:masonry, Erişim Tarihi: 13.07.2023, Saat: 22:00.

⁵² Lyko, *age*, s. 20-21.

⁵³ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 232^b-233^a.

⁵⁴ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 233^b.

⁵⁵ Sergei V. Bakhrushin, Vladimir Ya. Nepomnin, Valerii A. Shishkin (Ed.), *Istoriia Narodov Uzbekistana*, II, AN UzSSR, Taşkent 1947, s. 238.

⁵⁶ M. Terent'ev, Adil Dadhah önderliğindeki kitay-kıpçaklar ordusu sayısının 15 bin, Umar Biy önderliğindeki Semerkantlılar ordusu sayısının da yine 15 bin olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Mikhail A. Terent'ev, *Istoriia Zavoevaniia Srednei Azii*, I, Tipografiiia V. V. Komarova, St. Petersburg 1906, s. 453.

⁵⁷ Mirza Sâmi, Semerkant'ı işgal eden ordunun sayısı konusunda kesin bilgi vermemiştir.

⁵⁸ Rus kaynaklarında bu tarih 2 Haziran olarak kaydedilmiştir.

⁵⁹ Bu kalede mahsur kalan Rus sanatçı V. Vereshchagin'e göre Rus garnizonunda 500 asker vardı. Bkz. Vasili V. Vereshchagin, *Na Voine v Azii i Evrope. Vospomaniia Khudozhnika*, Tipografiiia Vysochaishe Utverjd. Tovarishchestva I. N. Kushnerev I Ko, Moskva 1898, s. 7.

⁶⁰ A. Cherkasov, "Zashchita Samarkanda v 1868 Godu", *Voennyi Sbornik*, LXXV/39, St. Petersburg 1870, s. 41

⁶¹ Kol'devin, *age*, s. 15.

Kale içinde mahsur kalan Rus askerlerinin içeriden tüfek ve toplardan aralıksız ateş açmalarına rağmen Özbek birlikleri demir kenetler yardımıyla surlardan tırmanıp çıkarak kale içerisine girmeyi başardılar. Aynı zamanda Buhara ve Semerkant kapıları ateşe verildi ve buradan da Özbek savaşçılar kale içerisine girdi ve birkaç Rus askeri esir aldı.⁶² Kuşatma altındaki Rus ordusu arasında yer alan sanatçı V. Vereshchagin bu savaşı şöyle anlatıyor: "İşte Buhara'nın kapısı ... Hemen ilk saldırıda kapıyı kapattık. Düşman duvarlardan geri çekildi ve duvarlara bitişik evlere yerleşerek öldürücü ateş açmaya başladı: Onların tüfekleri çok kötüydü ve mermileri büyüktü ama isabetli ateş ediyorlardı, üstelik başarılı ok atıp hedefi vurmakta zorlanıyorduk, çünkü onlar küçük boşluk oyuklarından ateş ediyorlardı, biz ise yarı yıkılmış duvar sırtlarından ...".⁶³ Vatanseverler her ne kadar şevk ve cesurlukla mücadele etse de, savaşta silah gücünün belirleyici rol oynadığı âşikardır. Bu zayıf tüfeklerin bile sayısı çok azdı ve ordu esas olarak kılıçlarla, gönüllüler ise palalarla savaşıyordu. Vereshchagin'in anıları görüşümüzü doğruluyor: "Dışarıdaki gürültü gittikçe yaklaşıyordu. Binlerce sesin Allah! Allah! diye bağıışı boğuk kükremeye dönüşüyordu. Sonunda, öndekilerin figürü görüldü. Arkadakileri ileri çağırıyordu, hiçbiri ateş etmiyordu. Ellerindeki silah, kılıç ve sopadan ibaretti".⁶⁴ Buna rağmen iki taraf arasındaki mücadele çok şiddetli geçti. Kale içerisine girmeyi başaran Özbek askerleri bazen mühimmatsız bir şekilde, cansiperane mücadele etmekten de geri durmamışlardır: "Rus askerleri zor hareket ediyor, askerlerin sesi boğulduğundan dışarı çıkmıyor, her tarafı ok, top ve davul sesleri sarmıştı".⁶⁵ Binlerce Semerkantlı, Rus toplarından öldürülmesine rağmen, metanetle savaştı.

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_conquest_of_Central_Asia, Erişim Tarihi: 13.07.2023, Saat: 22:00.

Birinci günkü hücum sonucunda düşmanın 22 askeri öldürüldü ve 58 kişi yaralandı. Kuşatmanın ikinci gününde ise 150 kişi öldürüldü. Bundan sonra, kuşatma altında kalan Rus askerleri kalenin kalbi sayılan Emir Timur sarayına kapanarak korundular. Onlar son derece zor durumda kalmış, hatta ikinci günün kayıplarından sonra toplanan askeri konseyde kalenin ele geçirilmesi durumunda son ana kadar mücadele edip, son çare olarak da kendilerini patlatma kararı almışlar.⁶⁶

Bu sırada Zirabulak'ta Rus birliklerine karşı savaşan Emir Muzaffer, oğlu Katta Tora tarafından Semerkant'ın kuşatıldığı haberini alınca ikileme düştü. Bir yandan Rus birlikleri Buhara'ya yaklaşıyor, bir yandan da Abdülmelik'in halk nezdindeki itibarı artıyordu. Tora, Semerkant'ı ele geçirirse, zafer bayrağını kaldırmaya mukadderdi. Bu nedenle "emir onun yenilmesini ve yok edilmesini istiyordu".⁶⁷

Kaufman 2 Haziran'da Zirabulak yakınlarında emirin ordusuyla çatıştı ve onu mağlup etti. Kaufman'a Semerkant ayaklanması hakkında bilgi ulaşıttan sonra hızla Semerkant'a döndü. Kaufman'la sulh yapan Emir

⁶² Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 234-236.

⁶³ Vereshchagin, *age*, s. 10.

⁶⁴ Vereshchagin, *age*, s. 22.

⁶⁵ Konstantin K. Abaza, *Zavoevanie Turkestana: Rasskazy iz Voennoi İstorii, Ocherki Prirody, Byta i Nravov Tuzemtsev*, Tipografiia M. M. Stasiulevicha, St. Petersburg 1902, s. 162.

⁶⁶ Vereshchagin, *age*, s. 45.

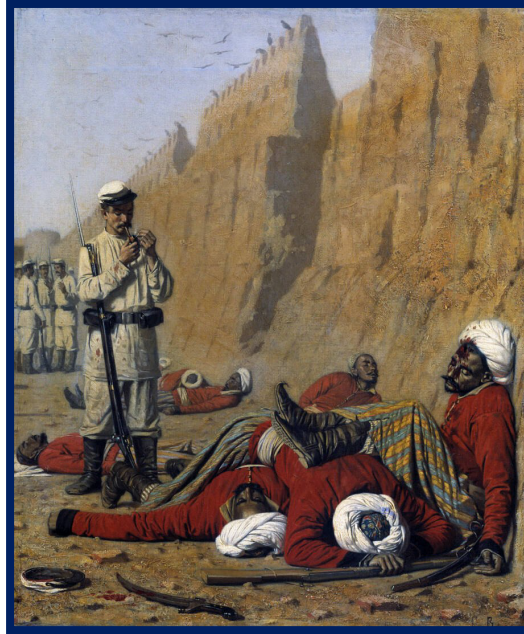
⁶⁷ Sâmi, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 86.

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ: MİRZA SÂMÎ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

Muzaffer, oğlunun "inadını dizginlemek"⁶⁸ amacıyla Muminbek Toksaba adlı kurnaz komutanına Abdülmelik'in ordusunu parçalama görevini verdi. Muminbek Toksaba, önemli kişilere "Rus ve Emir, sulh yaparak barıştı, şimdi birlikte Şehrisabz'a saldırmak istiyorlar" diye mektuplar yazdı.⁶⁹ "Tuhfa-i Şahî"de belirtildiğine göre, Kaufman da Semerkant'a dönerken aynı yalan haberi yaydı: "Buhara hükümdarı benimle barıştı ve Osman Müslim'i sayısız atlı ve sayısız Özbek askeriyle Şehrisabz ve Kitab üzerine gönderdi".⁷⁰ Buna inanan Kenagas valileri, ülkelerini korumak için Semerkant'tan ayrıldı. Sâmi'ye göre bu olay Abdülmelik'in ordusu arasında kaosa neden oldu. Özbek yurtseverlerinin bu savaşta verdikleri kahramanca mücadeleyi kaleme alan Avaz Muhammed Attar, "Aşiretler ittifakı iki üç gün daha birlik ve beraberlik içinde kuşatmaya karşı koysaydı, galip gelip Semerkant'ı Ruslardan kurtarmış olurdu" diye yakınıyor.

Böylece Semerkant Abdülmelik'in eline geçmek üzereyken, Şehrisabz ordusu savaş alanını terk ederek memleketine döndü. Burada meşru bir soru ortaya çıkıyor. Buhara orduları biraz daha inat ve çabayla kazanabilecekken neden sonuna kadar metanetle savaşmadı? Bu durum birliklerin askeri eğitimi, becerileri ve silahları arasındaki farkın yanı sıra, onların zihinsel ve duygusal durumlarıyla da ilişkilidir. 1864-1868 yılları arasında birçok muharebede yaşanan başarısızlıklardan sonra Orta Asyalılar, Rusları "yenilmez" olarak nitelendirdi ve daha ilk karşılaşmada cesaretlerini kaybederek, yeterli direnişi göstermeden savaş alanını terk etmeye adetlendi.

Katta Tora ordusu ve şehir halkı kuşatmaya devam etti. Ancak 8 Haziran'da Kaufman ve askerleri Semerkant'a ulaştı. Şehrin savunmacıları, düşmana karşı büyük cesaret, inat ve iradeyle mücadele etmesine rağmen askeri teçhizatı üstün olan Rus birliklerinin direncini kıramadı. Tora çaresiz kalıp, şehri terk etti. Ancak buna rağmen sekiz gün süren bu muharebede düşman ilk kez güçlü bir direnişle karşılaşmış oldu. Semerkant'ta 275 düşman askeri öldürüldü ve daha birçoğu yaralandı. Daha önce Rus ordusu savaşlarda hiç bu kadar büyük kayıp vermemişti. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından 9 Haziran'da Semerkant'ta katliam başladı. Sâmi, "Tuhfa-i Şahî"de valinin isyancı şehir halkını vahşice cezalandırdığı, şehrin yağmalanmak üzere üç gün askerlere teslim edildiği ve ardından yakıldığına dair bilgileri kaydetmiştir.⁷¹ Yangın sırasında diğer binalarla birlikte kadim şehrin antik anıtları da yandı. Binlerce insan vuruldu. Şehir, Cengiz Han'ın işgalinden bu yana en büyük, benzeri görülmemiş trajediyi yaşadı.

Kaynak: https://www.wikiart.org/en/vasily-vereshchagin/all-works#!#filterName:Media_canvas,resultType:masonry, Erişim Tarihi: 13.07.2023, Saat: 22:00.

Rus ordusunun Semerkant ve Zirabulak'ta kazandığı zaferlerin ardından 10 Haziran günü Emir Muzaffer'in temsilcisi müzakereler yapmak üzere Semerkant'a geldi. 23 Haziran 1868'de barış antlaşması imzalandı. Buna

⁶⁸ Sâmi, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 89.

⁶⁹ Sâmi, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 90.

⁷⁰ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 237^a.

⁷¹ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 238^{a-b}.

göre, Buhara Emirliği, Rusya Devleti'nin vasalına dönüştü. Abdülmelik Tora ise, ömrünün sonuna kadar ülkesini işgalcilerden geri alma umuduyla yaşadı ve özgürlük mücadelesine öncülük etti.

SONUÇ

Tarih boyunca savaşların kaderini tayin etmede askeri teçhizatın oynadığı rol tartışılmaz bir gerçekliğe sahiptir. Yukarıda izah etmeye çalıştığımız işgal sürecinde Buhara, askeri olarak Rusya'nın çok gerisindeydi. Buhara birliklerinin sayıca fazla olmasına rağmen, silahları ve askeri teçhizatı dönemin şartlarına cevap vermeyecek nitelikteydi. Rus ordusu ise aksine sayıca az olmasına rağmen askeri eğitimleri yüksek olan, seçilmiş savaşıçılardan oluşuyordu. Rus komutası altında Kafkasya ve Kırım savaşlarında yetişmiş deneyimli subaylar ve Kazaklar savaşıyordu. Üstelik Cizzah yenilgisi Emir Muzaffer'in halk nezdinde bir hükümdar ve başkomutan olarak itibarını yerle bir etmişti. Semerkant savunmasının arifesinde, iç durumun karmaşıklığını ve bunun doğurabileceği sonuçları fark ederek sorunu zamanında çözemediği için Semerkant halkının desteğinden de mahrum kaldı. Ülkenin kaderinin belirlendiği bir dönemde, tahtın varisi olan oğluna karşı güvensizliği, güç ayrılığına yol açtı. Şehir valisinin halkın güvenini kazanamaması ve tecrübesizliği, ordu ile şehir halkı arasında düşmanlığın oluşmasına neden oldu. Emir politikasından sadece yerel halk değil, birçok yetkili ve ordu komutanları da memnun olmadığı için, ülkenin kaderinin belirlendiği bir dönemde emir onların desteğini de kaybetti. Bunun üzerine Semerkant ahalisinden sayılan, ancak farklı dini inançları nedeniyle belirli kısıtlamalar altında yaşamak zorunda kalan Yahudiler ve İranlılar, şehrin fethinde düşmana yakından yardım etti. Güçlerin bu şekilde dağılık olması savaşın sonucu üzerinde etkisini gösterdi. Ancak Semerkant savunmasının düzenlenmesinde yapılan tüm hatalara rağmen Semerkant'ı geri almak için Abdülmelik Tora önderliğinde düzenlenen kanlı muharebeler, yerel halkın iradesini düşmana gösterebildi. Bu durum, birçok araştırmacının da belirttiği gibi Orta Asya Müslümanlarının en ünlü siyasi ve dini merkezi sayılan Buhara'nın Rus ordusu tarafından tamamen işgal edilmesini engelledi.⁷²

KAYNAKÇA

ABAZA, Konstantin K., *Zavoevanie Turkestana: Rasskazy iz Voennoi İstorii, Ocherki Prirody, Byta i Nravov Tuzemtsev*, Tipografiia M. M. Stasiulevicha, St. Petersburg 1902.

Attor Hoqandi, Avaz Muhammad, "Tarih-i Jahonnamo-yi", *Sharq Yulduzi*, 8, çev. Sh. Vohidov, Taşkent 1991, ss. 119-137.

AYNÎ, Sadridin, "İstoriia Mangytskikh Emirov", çev. A. Starostina, *Sobranie Sochinenii*, 6, Khudozhestvennaia Literatura, Moskova 1975.

BABADZHANOV, Bakhtiyar, *Kokandskoe Khanstvo: Vlast', Politika, Religiia*, TIAS, Tokyo-Taşkent 2010.

BAKHRUSHİN, Sergei V., Nepomnin, Vladimir Ya., Shishkin, Valerii A. (Ed.), *İstoriia Narodov Uzbekistana*, II, AN UzSSR, Taşkent 1947.

CARRÈRE D'ENCAUSSE, Helene, "Systematic Conquest, 1865 to 1884", *In Central Asia: A Century of Russian Rule*, Edt. Edward Allworth, Columbia University Press, New York 1967, p. 131-150.

CHERKASOV, A., "Zashchita Samarkanda v 1868 Godu", *Voennyi Sbornik*, LXXV/39, St. Petersburg 1870, ss. 33-58.

DONİSH, Ahmad, *İstoriia Mangitskoi Dinastii*, çev. ve yay. haz. İna. A. Nadzhafova, Donish, Duşanbe 1967.

ESANOVA, Sharifa, "Bir Maktub Xususida", *O'zbekiston Tarixi Masalalari. Aspirantlarning Ilmiy To'plami*, Edt. F. H. Qosimov, Viloyat Bosmaxonasi, Buhara 1995, ss. 10-16.

EPIFANOVA, Larisa M., *Rukopisnye Istochniki po İstorii Srednei Azii Perioda Prisoedineniia ee k Rossii (Bukhara)*, Fan, Taşkent 1965.

⁷² Helene Carrère d'Encausse, "Systematic Conquest, 1865 to 1884", *In Central Asia: A Century of Russian Rule*, Edt. Edward Allworth, Columbia University Press, New York 1967, p. 131-150; Sadridin Aynî, "İstoriia Mangytskikh Emirov", çev. A. Starostina, *Sobranie Sochinenii*, 6, Khudozhestvennaia Literatura, Moskva 1975, s. 288.

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ: MİRZA SÂMÎ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

IVANOV, Pavel P., *Ocherki po Istorii Srednei Azii (XVI – Seredina XIX v.)*, Vostochnaia Literatura, Moskova 1958.

KHALFİN, Naftula A., *Politika Rossii v Srednei Azii (1857-1868 gg.)*, Vostochnaia Literatura, Moskova 1960.

KHALFİN, Naftula A., *Prisoedinenie Srednei Azii k Rossii*, Nauka, Moskova 1965.

KİNYAPİNA, Nina S., *Vneshniaia Politika Rossii vo Vtoroi Polovine XIX v.*, Vysshaia Shkola, Moskova 1974.

KOL'DEVİN, Nikolai, *Bitva Russkikh s Bukhartsami v 1868 g. i Geroicheskaia Oborona g. Samarkanda*, Tipografiia Tovarishchestva "Obshestvennaia Pol'za", St. Petersburg 1873.

LOGOFET, Dmitrii N., *Bukharskoe Khanstvo pod Russkim Protektoratom*, Izdal' V. Berezovskii, St. Petersburg 1911.

LYKO, Martin V., *Ocherk Voennykh Deistvii 1868 Goda v Doline Zarafshana*, Tip. Dep-Ta Udelov, St. Petersburg 1871.

Mirza Salimbek, *Tarih-i Salimi*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 2016.

MERT, Özcan, "Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1976.

ODİLOV, Abror A., *Buxoro Amirligida Milliy Ozodlik Harakatlari (Abdulmalik To'ra Boshchiligidagi Xalq Ozodlik Harakati Misolida)*, Özbekistan Milli Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2002.

Özbekistan Merkez Devlet Arşivi, F.İ.-125., F.İ.-126., F.İ.-715.

SADR ZİYO, *Zikr-i Saltanat-i Podshoh-i Xavonin-i Mangitiya Dar Mavarannahr*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 1304/III, vr. 38-53.

SÂMÎ, Mirza 'Abd Al-'Azim, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya (İstoriia Mangytskikh Gosudarei)*, çev. L. M. Epifanova, Vostochnaia Literatura, Moskova 1962.

SÂMÎ, Mirza 'Abd Al-'Azim, *Tuhfa-i Şahî*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 2091.

SEREBRENNİKOV, Andrian G., "Turkestanskii Krai", *Sbornik Materialov dlia Istorii ego Zavoevaniia. 1866 god*, I, Tip. Shtaba Turkestanskogo Voennogo Okrug, Taşkent 1915.

SİMONOV, A. V., "Zavoevanie Samarkanda Tsarizmom", *Trudy Uzbekskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Novaia Serii (10)*, Istorii, Vypusk 1, Samarkand 1940, ss. 1-7.

SİMONOVA, Liudmila Kh., "Rasskazy Ochevidtsev o Zavoevanii Russkimi Samarkanda i o Semidnevnom Sidenii", *Istoricheskii Vestnik*, 9, 1904, ss. 844-866.

SODİQOV, Hamdam, *XX Asrning Boshida Chorizming Mustamlakachilik Siyosati va Istiqlol Uchun Kurash*, Özbekistan Milli Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 1994.

SODİQOV, Hamdam, Shamsutdinov, R., Ravshanov, P., Usmonov, Q. (Ed.), *O'zbekistonning Yangi Tarixi. Birinchi Kitob. Turkiston Chor Rossiyasi Mustamlakachiligi Davrida*, Sharq, Taşkent 2000.

TERENT'EV, Mikhail A., *Rossii i Angliia v Srednei Azii*, Tipo-Litografiia V. V. Komarova, St. Petersburg 1875.

TERENT'EV, Mikhail A., *Istoriia Zavoevaniia Srednei Azii*, 1-3, Tipo-Litografiia V. V. Komarova, St. Petersburg 1906.

VERESHCHAGİN, Vasili V., *Na Voine v Azii i Evrope. Vospominaniia Khudozhnika*, Tipo-Litografiia Vysochaishe Utverjd. Tovarishchestva I. N. Kushnerev I K°, Moskova 1898.

VORONETS, Evstafii, "Vospominaniia o Zashchite Samarkanda v 1868 godu", *Voennyi Sbornik*, LXXXVII/39, St. Petersburg 1872, ss. 25-54.

ZİYOYEV, Hamid, *Turkistonda Rossiya Tajovuzi va Hukmronligiga Qarshi Kurash*, Sharq, Taşkent 1998.

https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_conquest_of_Central_Asia, Erişim Tarihi: 13.07.2023, Saat: 22:00.

https://www.wikiart.org/en/vasily-vereshchagin/all-works#!#filterName:Media_canvas.resultType:masonry, Erişim Tarihi: 13.07.2023, Saat: 22:00.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 163-174.

Geliş Tarihi–Received Date: 16.03.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 29.07.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

A PERFORMANCE AND TRAINING GAME/SPORT IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE LIGHT
OF ARCHIVE DOCUMENTS: TOMAK

 10.53718/GTTAD.1266426

 MEVLÜT DEDE*

ABSTRACT

When games in the Ottoman Empire are mentioned, of course, a wide variety of games will come to mind. It may even be necessary to classify them among themselves. For example; games played by children, games played by soldiers and for educational/training purposes – we can perhaps call it as a kind of sport – and games played in various places only for entertainment and demonstration purposes – demonstrations by stunters and gypsies, encomiastic karagöz etc.-. Tomak, which is the subject of our study, is also one of the games played in the Ottoman Empire. Although its name is mentioned in archive documents, sources of different periods, modern palace and sports history studies, the most important problem that makes tomak as our research topic is that there has been no special study about it. Depending on this problematic, perhaps the most important limitation of the study is the lack of resources.

Many sports and games were played in the Ottoman palace, which was the administrative center of the Ottoman Empire. The plays performed by stunters, gypsies, fireplayers etc. have just some shows to watch. Games such as javelin, soapwort, horse racing, wrestling and truncheon game should be considered both as entertainment and as training. As many scholars have already done substantial research on the aforementioned games, they are already well known to us. As far as the game called tomak is concerned, we have either limited or partially incorrect information on it, however. In this article, we have extensively examined the game of Tomak by using the Ottoman archival documents, local historians, diary writers as well as contemporary foreign sources of the time. In the lights of these extensive sources, we provide a more comprehensive and nuanced picture of the Tomak, which includes detailed information like purpose of the game, its playground, rules of the game, Ottoman sultans showing interest on the game.

By studying the Tomak, which first appeared in first of quarter of 18th century and continued to be played up until the first half of the 19th century, we not only aim to contribute history of the sport and the game in general but also to show its places in the history of Ottoman sports and games in particular. For example, as will be given in our study, the game of tomak was one of the most important entertainments that the Ottoman sultans enjoyed watching at different times and in different places.

Keywords: Tomak, Sports in the Ottoman, Game in the Ottoman, Training Game, Enderun.

ARŞİV VESİKALARI İŞİĞİNDA OSMANLI'DA BİR GÖSTERİ VE TALİM OYUNU/SPORU:
TOMAK

ÖZ

Osmanlı'da oyun denince tabi ki akla çok çeşitli oyunlar gelecektir. Hatta bunları kendi aralarında tasnif etmek de gerekebilir. Örneğin; çocukların oynadıkları oyunlar, askerlerin oynadıkları ve eğitim/talim amaçlı oynanan oyunlar-buna belki de bir nevi spor da diyebiliriz- ve çeşitli yerlerde sadece eğlence ve gösteri amaçlı oynanan oyunlar- canbaz ve çingenelerin yaptıkları gösteriler, meddah, karagöz vb.-. Çalışmamızın konusu olan tomak da Osmanlı Devleti'nde oynanan oyunlardan biridir.

*Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sivas/TÜRKİYE, E-Posta: mevlutdede@cumhuriyet.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2280-6219.

A PERFORMANCE AND TRAINING GAME/SPORT IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE LIGHT OF ARCHIVE DOCUMENTS: TOMAK

Lakin he ne kadar arşiv vesikalarında, farklı dönem kaynaklarında ve buna bağlı olarak modern saray ve spor tarihi araştırmalarında ismi geçmesine rağmen, hakkında özel olarak bir çalışmanın yapılmış olmaması, tomağı araştırma konumuz haline getiren en önemli sorunsaldır. Bu sorunsala bağlı olarak çalışmanın belki de en önemli kısıtlayıcısı da kaynakların sınırlılığıdır.

Osmanlı Devleti'nin yönetim merkezi olan sarayda birçok sporun yapıldığı ve oyunların oynandığı görülür. Cambazlar, çingeleneler, ateşbazlar vb.'lerin sergiledikleri oyunlar sadece seyirlik bir eğlencedir. Cirit, çevgan, at yarışı, güreş, matrak gibi oyunlar ise hem bir eğlence hem de bir talim olarak değerlendirilmelidir. Yukarıda belirtilen oyunlarla ilgili çeşitli çalışmaların yapılmış olması, bahsi geçen oyunlar hakkında daha fazla malumat edinmemizi sağlamıştır. Ancak bu oyunlar arasında değerlendirebileceğimiz tomak hakkında verilen malumatların sınırlı ve kısmen yanlış olması oyun üzerinde daha detaylı bir çalışmanın yapılması ihtiyacını ortaya koymuştur. Bu düşünceden hareketle başta arşiv vesikaları olmak üzere oyunun oynandığı dönemde kaleme alınan dönemin yerli (müverrihler, ruznameciler) ve yabancı kaynaklarıyla sonrasında günümüze kadar yapılan araştırmalardan yararlanılarak tomak oyunu hakkında geniş malumatlar verilmeye çalışılmıştır. Yapılan bu çalışmayla tomak oyunu hakkında; oyunun oynanış amacından, oynandığı mekâna, oyun kurallarından, padişahların oyuna olan ilgilerine kadar farklı konularda bilgi verilmiştir. Böylece XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan ve XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar farklı padişahlar döneminde oynanan bir oyun olarak tomağın; genelde spor ve oyun tarihi, daha özeldir ise Osmanlı spor ve oyun tarihinde nasıl bir yer teşkil ettiği ortaya konulmuştur. Örneğin, çalışmamızın içerisinde de verileceği üzere tomak oyunu, Osmanlı padişahlarının farklı zamanlarda ve farklı mekanlarda izlemekten zevk aldığı en önemli eğlencelerden biri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tomak, Osmanlı'da Spor, Osmanlı'da Oyun, Talim Oyunu, Enderun.

INTRODUCTION

Historical data and modern research say the same thing; People - especially children - learn through games. Psychologists state that the games played in childhood are also learning. Even in the historical process, there are many examples of that learning begins in childhood. For example, if we look at the history of Turks, it is seen that there is a nation that has spread to very different geographies from the lands of its birth and established states of various sizes there. For this reason, the comments which have been made by the academic studies are in agreement with the point that the Turks have been a warrior nation. Here is perhaps the most important factor in the Turks being a warrior nation that whether it is a girl or a boy, there have been trainings taken in the form of a game at an early age. So, Turks have taught their children to ride horses, use swords, bows and arrows at a young age. While a warrior generation has emerged afterwards, the children have continued their education as a game both during and after that. This tradition has continued from generation to generation and has actually survived to the present day. Today, while children learn through games, it must be because of this that there is still war in these games. It would not be wrong to say that this culture's traditional learning through games continued in the Ottoman Empire as well.

In many studies related to sports in Turks and Ottomans, we see that tomak is mentioned in addition to wrestling, javelin, truncheon, soapwort, pin throwing and many other sports activities.¹ Although it is similar to the game that started with Matrakçı Nasuh during the reign of Sultan Süleyman I (Kanuni; Reign: 1520-1566) in terms of playing style, purpose and rules, both are different games from each other.² Among the games mentioned above, it will be correct to consider the tomak as both a training game for the soldiers and a game played in the presence of the sultan on special occasions for demonstration purposes. As a matter of fact, since it is also called a game in the archive documents that we have used in this study, tomak will be mentioned as a game. Especially, the 'Ceyb-i Hümayun Notebooks'³, in which the revenues of the Ottoman sultans are kept and which are now in the Topkapı Palace Museum Archive Books in the State Archives, will be the most important source used in the study. Because except for these notebooks, the game of tomak has not been encountered in any archive group. Apart from these, the diaries of the diary writers, which kept the diaries of the sultans of that time, and the foreign sources also provide important information as the sources of the period. Finally, studies such as books and articles about the Ottoman and Turkish sports history have been considered as assisting resources about the game.

Although tomak is a game that is still played for the sake of keeping the tradition alive, today it appears more as a sport. We do not have any document on how the tomak was played at that time. However, the diaries and foreign sources written in different periods when the game was played provide us detailed information on what it looked like in the past. As we shortly see in greater detail, the game first appeared in the reign of Sultan Ahmed III.

¹ Özbay Güven, *Türklerde Spor Kültürü*, Ankara, 1992, p. 1; Doğan Yıldız, *Çağlar Boyu Türklerde Spor*, Telebasım Publishing, İstanbul 2002, p. 119-120; Emine Dinceç, "Osmanlı Sarayı'nda Cirit Alayları: Lahanacılar ve Bamyacılar", *Milli Folklor*, S.89, Ankara 2011, p. 80-81.

² Hüseyin Gazi Yurdaydın, "Matrakçı Nasuh", *TDVİA*, C. 28, Ankara, 2003, p. 143.

³ Halil Sahillioğlu, "Ceyb-i Hümayun", *TDVİA*, C. 7, İstanbul 1993, p. 465-467.

1. On the Performing of Tomak

In the archive documents, information is given about the date and where tomak was played, but no information is given about how it was played. It will be necessary to look at the works written at that time about how the game was performed. Related to Tomak, Pakalın mentions it among the games played by jundis and expresses it as a kind of heads game.⁴ In another work, it is written that the game of tomakis the same as the same as the game of ball.⁵ However, tomak and ball games are recorded as different games.⁶

Hızır İlyas Efendi gives a wide range of information about performing of tomak in his work. Accordingly, the tomak, which gives the game its name, consists of a fist-sized leather ball, filled with snow felt and attached to a 70-80 cm long handle which is knitted with six thongs, brought to the presence with a closed chuka bag worn around the neck of the sergeant agha.⁷ The aghas who, first remove their brocade (ornamented) caps on their heads and put on the quilted turbans called 'molding work'. Then they would go before the sultan, bow down in front of him and show respect, then they would divide into teams and fight each other. Those who played tomak would hold the thong mentioned above and try to hit this leather ball part on the back of their opponent. After getting tired enough, the Tomak players would leave the sultan's presence as they came.⁸ Those who played the game were called tomakçı (tomak player), those who were more skillful and skillful were called tomakbaz (tomakman). The game, which started with the gunman giving the signal to the chief sergeant, ended with the chief sergeant saying "Çek". In addition, the game ended when the sultan wished, or continued when he wanted it to continue.⁹

Janissary band members accompany them while the game is being played.¹⁰ Apart from the janissary band members, Mouradgea d'Ohsson states that tomak is played with musical accompaniment in his work, but does not give detailed information about what kind of music it is.¹¹

It is seen that tomak, which is theatrical, is also considered as a military training. So that; in the first volume of Tayyarzâde Ata five-volume work, Tarihi-i Enderûn, in Galata Palace, which is expressed as the school of Enderun, all of the aghas learned to use bows after reading books, playing tomak, ball, çup, and training with kepaze (a kind of a loose training bow). Thus, it is said that they prepared themselves for war.¹² Again in the same work, while the novice boys were taught manners, it was taught that they should be away from sauciness and to be in a certain manner while playing tomak together with the different activities carried out in the presence of the sultan.¹³ According to Pakalın, tomak not only enabled the player to gain valor and bravery, but also helped to strengthen his biceps.¹⁴

2. History of Tomak Game

Tomak is mentioned in many studies on sports activities in the Turks and the Ottoman Empire, and these studies mention that the name tomak has been mentioned for the first time in the work of Salahi Efendi, one of the diary writers of Sultan Mahmud I (1730-1754). This claim, which has been written by Atif Kahraman for the first time, has been continued by being accepted in the same way in the studies conducted after him.¹⁵ However, although it is stated in some studies that it was first mentioned in the sources during the reign of Sultan Mahmud I, according to the information given in the archive source we have reached, the history of the game of tomak dates back to the first quarter of 18th century, that is, it goes back to the period of Sultan Ahmed III (1703-1730). In the archive records, starting from the period of Sultan. Ahmed III H.1132 / G.1720 until the year of H.1242/G.1827 which corresponds to the reign of Sultan Mahmud II (1808-1839) the tomak game was mentioned in 58 different documents while the name of Tomak Pavilion was mentioned in one document. All these documents are in different notebooks in Topkapı Palace Museum Archive.

The game was first encountered in a document, which belongs to the year of H.1132/ G.1720, on which Sultan Ahmed III's imperial calligraphy also exist. Although there is different information in this record in the

⁴ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul 1993, p. 318.

⁵ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lüğati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, p. 562.

⁶ Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2007, p. 183; Emine Dinceç, *Osmanlı Sarayında At*, Atatürk Kültür Merkezi Publishing, Ankara 2020, p. 188.

⁷ Mehmet Arslan, *Tayyar-zâde Ata Osmanlı Saray Tarihi Târîh-i Enderûn*, Kitabevi Publishing, İstanbul 2010, p. 283.

⁸ Hızır İlyas Efendi, *İbid.*, s. 231; Güven, *İbid.*, p. 43-45.

⁹ Kahraman, *İbid.*, p. 618; Nihat Özen, *Türk Kültür Tarihinde Spor ve Türklerin Spora Katkıları*, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman 2012, p. 33.

¹⁰ Salahi Efendi, *İbid.*, v.167a.

¹¹ Mouradgea d'Ohsson, *İbid.*, p. 15.

¹² Arslan, *İbid.*, p. 207.

¹³ *İbid.*, p. 247; Ülker Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Publishing, C. V Ankara 1999, p. 189,191.

¹⁴ Pakalın, *İbid.*, p. 540.

¹⁵ Atif Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, T.C. Kültür Bakanlığı Publishing., Ankara, 1995, p. 618; Selçuk Gençay, "Osmanlı'da Saray Eğitim Kurumu Olarak Enderûn-u Hümayûn'da Spor Faaliyetleri", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C.I, S.I, Kahramanmaraş 2004, p. 65.

A PERFORMANCE AND TRAINING GAME/SPORT IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE LIGHT OF ARCHIVE DOCUMENTS: TOMAK

Ceb-i Hümayun book (a book that includes the social help expenses of Ottoman state), it is mentioned that wrestlers who wrestle and those who play javelin, as well as Enderun aghas who play tomak, are given gifts.

In the document recorded with the date of 11 Rabi I 1132, tomak is mentioned as follows; “*The golden tughra, which was bestowed upon the servants of Yusuf from Kiler by the skill of the chukadar agha, when the servants of the Enderun aghas played tomak in the cemen-i suffe on the eleventh. Quantity 2*”¹⁶ As it can be understood from the information given; the mention of the tomak together with other theatrical plays and sports reveals that this game was also played here as a theatrical game and in the presence of palace officials such as Enderun aghas. In addition, two gold coins were given as a gift to the players. It will be understood from the later records and the works that give information about the game that tomak was mostly a game played by Enderun aghas. According to the mentioned document, it is seen that the game of tomak played by adults were also played by children, according to many reached archive documents. These children were sibyan who educated in Enderun. After the reign of Ahmed III. Until the reign of Sultan Selim III (1789-1807), no document has been found showing that the tomak was played. However, as mentioned before, it is known from Salahi Efendi's diary that the game was played during the reign of Sultan Mahmud II. In the year H.1204 / G. 1789 when Selim III ascended the throne, we reach the information that the game of tomak was played in addition to the different entertainments and activities held.

In the document; it is mentioned “*The sultan's benevolence to the artificer who plays tomak with seven in the Mabeyn-i Humayun...*”¹⁷ while it is seen that ninety-eight and a half kurush and thirty akçe bestowed as a price. Starting from the first month of the same year mentioned above, it is recorded in the archive records that tomak played in the presence of the sultan in the İncili Mansion, Sultaniye, Agha Garden and Mabeyn-i Hümayun in a total of six months.¹⁸ Subsequently, it is recorded that the tomak was played in various months and in different venues in 1205, 1207, 1208 and 1209.¹⁹ In the mentioned periods, Enderun aghas played this game in the presence of the sultan. Again, as mentioned above, during the reign of Sultan Selim III the sibyan who were in Enderun played tomak in the presence of the sultan.²⁰

Tomak was last recorded in H. 1242 / G. 1827 in archive documents. In this period, which corresponds to the reign of Sultan Mahmud II, tomak was played in the Çinili Mansion. In addition, in another record of the same year, a place called Tomak Pavilion is mentioned. In the document; there is the expression “*hümayun corner set, which is used in the Tomak Pavilion, except for the mahall-i mezburun*”. As understood from this information, some items were purchased to be used in the pavilion.²¹ This name given to the pavilion suggests that this pavilion was built to play the tomak game, as well as the possibility that the name of an existing pavilion was changed due to the constant playing of the game in this place. In some studies, it is stated that the Tomak Pavilion was built by Ahmed III, and later, during the reign of Mahmud II, Gülhane Pavilion was built instead of this pavilion.²²

3. When and where was the Tomak played?

Looking at the periods when the game of Tomak is played, it is seen that it can be played at any time of the year. The only exception to this situation is the month of Ramadan. Although there is no information in the archive documents that tomak was played in the sacred three months, it is recorded in the diary of Salahi Efendi that tomak was played in the months of Rajab and Shaban during the reign of Sultan Mahmud I. Apart from this, there is no record that any entertainment was organized in the three months, which is an important period for Muslims, during the reign of the sultans who came to the throne before and after Sultan Mahmud I, and there was no record that the tomak was played in the months of Rajab, Shaban and Ramadan.²³ Apart from this, the game of tomak was also played along with different activities and entertainments held in all other Hijri months. Based on this information, although tomak was considered as was a show in terms of the period it was played. There is some information in one point about when the game was played and it was before noon.²⁴ork Tableau Général de l'Empire Othoman,

¹⁶ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), TS.MA (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi). d, 2363.0004, v. 2B.

¹⁷ BOA, TS.MA. d, 2435.0013, v. 1A.

¹⁸ BOA, TS.MA. d, 2435.0015, v. 1A; BOA, TS.MA. d, 2435.0016, v. 1B; BOA, TS.MA. d, 2435.0017, v. 1B; BOA, TS.MA. d, 2435.0018, v. 1B; BOA, TS.MA. d, 2435.0021, v. 1A,1B.

¹⁹ BOA, TS.MA. d, 2436.0019, v. 1A; BOA, TS.MA. d, 2436.0024, v. 1B; BOA, TS.MA. d, 2438.0029, v. 1A; BOA, TS.MA. d, 2438.0043, 1A; BOA, TS.MA. d, 2438.0044, 1A; BOA, TS.MA. d, 2439, 1B; BOA, TS.MA. d, 2912.0001, 4B.

²⁰ BOA, TS.MA. d, 2440.0006 v. 1B; BOA, TS.MA. d, 2438.0003, 1A; BOA, TS.MA. d, 2438.0004, 1B; BOA, TS.MA. d, 2438.0005, 1A; BOA, TS.MA. d, 2438.0033, 1B.

²¹ BOA, TS.MA. d, 2874.001, v. 4A; Deniz Esemeli, “Topkapı Sarayı Mimarisi”, *Osmanlı*, “Editor: ed.” Güler Eren, C. XI, Yeni Türkiye Publishing, Ankara 1999, p. 576.

²² Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar II*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Kürsüsü, İstanbul 1973, p. 399; M. Baha Tanman, “Gülhane Kasrı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, ed. Nuri Akbayar and others, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Publishing, İstanbul 1994, p. 438-439.

²³ The work, which is found in the Rare Works Library of İstanbul University with the registration number of 297.9, has 199 leaves, and the work covers the years of the reign of Sultan Mahmud I between H. 1148-1151. Salahaddin Abdullah el-Uşşaki Salahi Efendi, *Zabt-ı Vakayi-i Yevmiye-i Şehriyâri*, İstanbul 1196.

²⁴ Hızır İlyas Efendi, *Tarih-i Enderun*, İstanbul 1276, p. 231.

originally written in France by Mouradgea d'Ohsson, an Ottoman Armenian, completed by his son after his death, it is seen that tomak was played with various activities that took place from the noon prayer until afternoon prayer or after the afternoon prayer until the evening time.²⁵

It is recorded that the game of Tomak was played in six different months (Muharram, Rabi I, Rabi II, Jomada I, Jomada II, Shawwal) of the year in H. 1204. The game was played twice, in Muharram, the first month of the year, and in Jamada II, the sixth month of H.1205. It is mentioned in the records that the game of tomak was played in a total of seven separate records, including in H. 1207, in six months of the year.²⁶

When we look at the places where tomak is played, we see a lot of diversity. In other words, the game has been played in many different places. In the first document during the reign of Ahmed III in which tomak is mentioned in the sources; A place called 'çemen-i suffe' is described. Çemen-i suffe literally means grassy place. Based on this meaning, it turns out that the game was played in the open area of the palace. Being also played during the reign of Sultan Mahmud I, the game was mostly played in the İncili Mansion, it was also played in Agha Garden (Gülhane), Ferahâbâd Palace, Bebek Garden, Karaağaç Garden, Mehmed Pasha Pavilion and Göksu. Although there is no information or document belonging to this period in the searches made in the archives of the Ottoman period, the above information can be found in the work of Salahi Efendi, one of the sultan's diary writers, named 'Zabt-ı Vekayi-i Yevmiye-i Cenab-ı Hazreti Şehiryari'.²⁷ During the reign of Sultan Selim III, it is reflected in the documents that tomak was played in the mabeyn-i humayûn. As it is known, the mabeyn-i humayun is a place that changes and transforms over time. What is meant here is that the place has found its true meaning since the reign of Sultan Abdulhamid I and it is the place where the sultan's daily life and work, such as eating, drinking, working and entertainment, take place.²⁸ Again during the period of Selim III, in addition to different entertainments and activities in the Agha Garden, İncili Mansion, Ok Meydanı, Fener Garden, Bahariye, Mustafa Pasha Summer Palace, Privy Chamber, which were located in Topkapı Palace, Enderun aghas played tomak in the presence of the sultan.

It is seen that the game was also played during the reign of Sultan Mustafa IV (1807-1808), who remained on the throne for a short time in the Ottoman Empire. It is recorded that in H. 1222 / 1808 the aghas played tomak in the presence of the sultan.²⁹ Firmin Didot Freres, who was in Istanbul at that time, wrote in his book 'Turquie', which was published in 1840, that tomak was played in Göksu in the presence of the Sultan, and he evaluated the game as a preparation, an exercise, that is a training.³⁰

4. Tomak and Sultans

It can be said that the reputation of tomak is directly related to the interest of the sultan of the period in this game. It is included in the resources that the game must be requested by the sultan in order to be played. In Salahi Efendi's diary, during the reign of Sultan Mahmud I, expressions such as "edict is made", "with the edict made" or "by ordering edict" etc. about not playing tomak, are often found.³¹ Selim III gave money to the aghas playing tomak.³² During the reign of Sultan Mahmud II, Hızır İlyas Efendi³³, who was in the palace between 1812-1831 wrote this nineteen-year period in the palace under the name of Târîh-i Enderûn (Vekâyi-i Letâif-i Enderûniyye). In the work, valuable information about tomak is given. Hızır İlyas Efendi gives a lot of important information about the play under the title of "Vuku Tomak some agavat Dermeydan-ı Çinili". According to this; on the request of the Sultan, the tomak players team played the game in the Çinili Mansion, and after the game was over, gold was sprinkled on the players first, and then gold was sprinkled on all the aghas present at the request of the artificer agha. After the tomak, the wrestlers wrestled and they got their tips, too. Here also, the sultan's request of tomak to be played in his presence appears in the Tiled Pavilion (Çinili Köşk) as "they order tomak".³⁴

It is seen that the sultans enjoyed watching the people playing tomak, so they had a pleasant time. That the sultan had a fun time with the game being played in the presence of Sultan Mahmud I has been recorded as "to have joy (safayâb), to be joyful (safabahş), to be glad (safabahş-ı evkatgüzâr) and to feel gladful (evkatgüzâr-ı izzu's-saadet) were recorded.³⁵

²⁵ Salahi Efendi, *İbid.*, v.107b, 108; Mouradgea d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Othoman*, II, Paris 1790, p. 15, 225.

²⁶ BOA, TS.MA. d, 2453.0011, v. 1A.

²⁷ Kahraman, *İbid.*, p. 618.

²⁸ Ali Akyıldız, "Mâbeyn-i Hümâyün", *TDVİA*, C. 27, İstanbul 2003, p. 283-286.

²⁹ BOA, TS.MA. d, 2453.0011, v.1A, Beyhan, *ibid.*, p. 211-214, 221.

³⁰ Firmin Didot Freres, *Turquie*, Imprimeurs De L'institut De France, Paris 1840, p. 377.

³¹ Salahi Efendi, *İbid.*, v. 50a, 89b, 94b, 107b, 108b, 116b, 119b, 123a, 127a-b, 149b, 169b, 181b.

³² Beyhan, *ibid.*, p. 186-191.

³³ Feridun Emecen, "Hızır İlyas", *TDVİA*, C. 17, İstanbul 1998, p. 417.

³⁴ Hızır İlyas Efendi, *İbid.*, p. 340.

³⁵ Salahi Efendi, *İbid.*, v. 82a, 100a,108b, 113b, 115b, 122b, 124a, 159a, 169b.

CONCLUSION

There is no information or document that indicates that tomak which was lastly played during the reign of Sultan Mahmud II., was played in the reign of later sultans. Tomak was played in the palace and in various venues for about a century, started with the reign of Sultan Ahmed III and ended with the reign of Mahmud II. During this time, while it is known that tomak was played during the periods of Sultan Ahmed III and Mustafa IV the game especially took an important place in the entertainment of the sultans during the reign of Mahmud I, Selim III and Mahmud II. The frequency of playing the game in the period of these three sultans clearly shows this. On the other hand, apart from being a theatrical entertainment, it was also used as a part of education for the young people studying in Enderun to improve themselves physically. For this reason, tomak should be considered as a training game. Some foreign writers have interpreted tomak in this way in their own works, too. It is seen that before, during and after the game, it taught that certain manners must be shown by the people playing and watching it in the presence of the sultan. Therefore, tomak, while providing the physical development for the players, also helped their character education Tomak, starting from the reign of Sultan Ahmed III, continued to be played until the period of Mahmud II for a period of one hundred years. It was played in the palaces, pavilions and mansions of the sultans, and even in the Tomak Pavilion, which shares the name of the game. In particular, tomak played by the Enderun aghas was also played by the children in the presence of the sultan. It was a theatrical that the sultans of the period enjoyed watching, interfering with the play whenever they wanted, ensuring the continuation of the play, and then making various tips to the audience as well as the players. It is seen that tomak, which is played in any month of the year except for Ramadan, is usually played between noon and afternoon or between afternoon and evening. In addition to having certain rules, it required both mental attention and physical strength. In this context, it is obvious that the game is played to ensure the mental and physical development of the players. Therefore, it has also been a means of training in every aspect. As a matter of fact, it took its place in the history of Ottoman sports and games as both a war practice and a theatrical entertainment. Tomak, as one of the traditional games transferred from the Ottoman Empire to the Republic, continues to be kept alive as a traditional sport today by adhering to the traditional rules based on historical data.

BIBLIOGRAPHY

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi* (TS.MA), d, 2435.
- BOA, *TS.MA.* d, 2436.
- BOA, *TS.MA.* d, 2438.
- BOA, *TS.MA.* d, 2439.
- BOA, *TS.MA.* d, 2440.
- BOA, *TS.MA.* d, 2453.
- BOA, *TS.MA.* d, 2363.
- BOA, *TS.MA.* d, 2874.
- BOA, *TS.MA.* d, 2912.
- AKKUTAY, Ülker, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi”, *Osmanlı*, ed. G üler Eren, C. V, Yeni Türkiye Publishing, Ankara 1999, p. 187-193.
- AKYILDIZ, Ali, “Mâbeyn-i Hümayûn”, *TDVİA*, C. 27, İstanbul 2003, p. 283-286.
- ARSLAN, Mehmet, *Tayyar-zâde Ata Osmanlı Saray Tarihi Târîh-i Enderûn*, Kitabevi Publishing, İstanbul 2010.
- BEYHAN, Mehmet Ali, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007.
- DİNGEÇ, Emine, “Osmanlı Sarayı’nda Cirit Alayları: Lahanacılar ve Bamyacılar”, *Milli Folklor*, S.89, Ankara 2011, p. 78-86.
- DİNGEÇ, Emine, *Osmanlı Sarayında At*, Atatürk Kültür Merkezi Publishing, Ankara 2020.
- D’OHSSON, Mouradgea , *Tableau Général de l’Empire Othoman*, II, Paris 1790.
- ELDEM, Sedat Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar II*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Kürsüsü, İstanbul 1973.
- M. Baha Tanman, “Gülhane Kasrı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, ed. Nuri Akbayar and others, Kültür Bakanlığı and Tarih Vakfı Publishing, İstanbul 1994, p. 438-439.

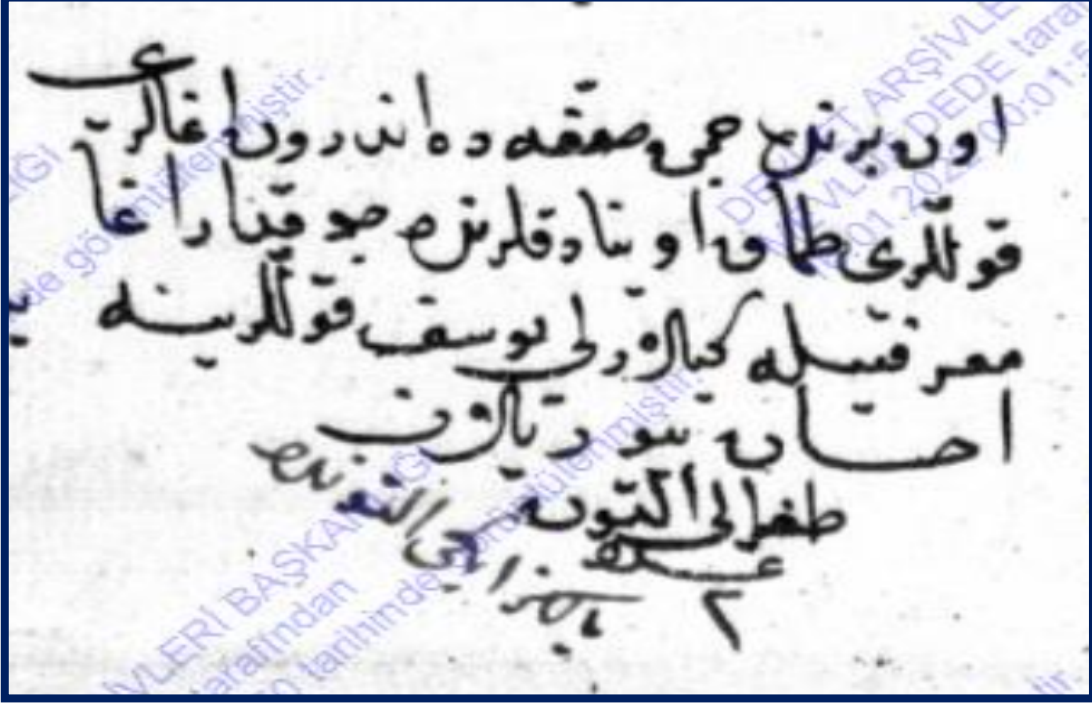
MEVLÜT DEDE

- EMECEN, Feridun, “Hızır İlyas”, *TDVİA*, C. 17, İstanbul 1998, p. 417.
- ESEMENLİ, Deniz, “Topkapı Sarayı Mimarisi”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, C. XI, Yeni Türkiye Publishing, Ankara 1999, p. 573-600.
- FRERES, Firmin Didot, *Turque*, Imprimeurs De L’institut De France, Paris 1840.
- GENÇAY, Selçuk, “Osmanlı’da Saray Eğitim Kurumu Olarak Enderûn-u Hümayûn’da Spor Faaliyetleri”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C.I, S.I, Kahramanmaraş 2004.
- GÜVEN, Özbay, *Türklerde Spor Kültürü*, Ankara 1992.
- Hızır İlyas Efendi, *Tarih-i Enderun*, İstanbul 1276.
- KAHRAMAN, Atıf, *Osmanlı Devleti’nde Spor*, T.C. Kültür Bakanlığı Publishing, Ankara 1995.
- Salahaddin Abdullah el-Uşşaki Salahi Efendi, *Zabt-ı Vakayi-i Yevmiye-i Şehriyâri*, İstanbul 1196.
- ÖZEN, Nihat, *Türk Kültür Tarihinde Spor ve Türklerin Spora Katkıları*, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Batman 2012.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993.
- SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- YILDIZ, Doğan, *Çağlar Boyu Türklerde Spor*, Telebasım Publishing, İstanbul 2002.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, “Matrakçı Nasuh”, *TDVİA*, C. 28, Ankara 2003, p. 143-145.

A PERFORMANCE AND TRAINING GAME/SPORT IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE LIGHT
OF ARCHIVE DOCUMENTS: TOMAK

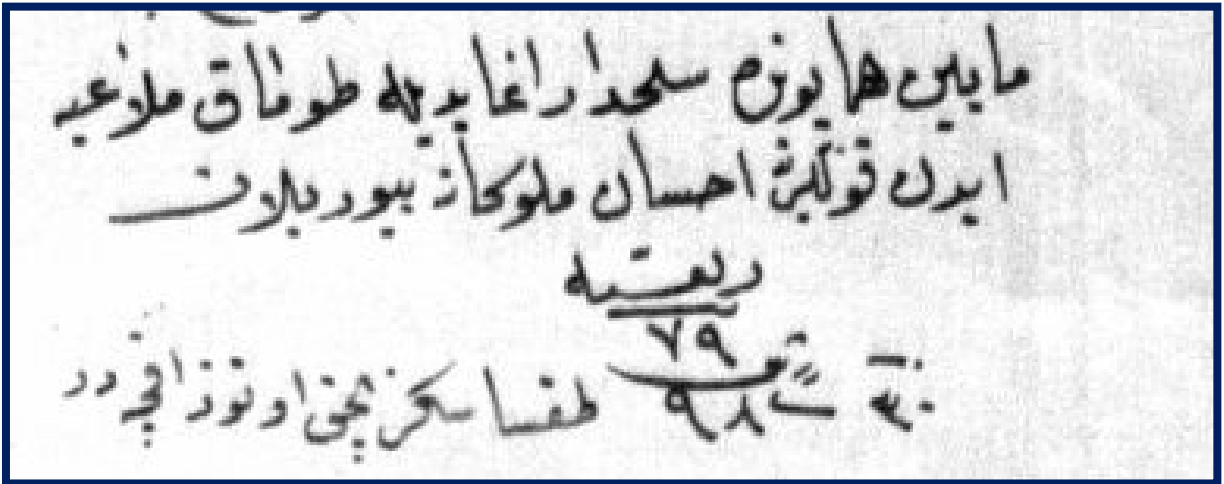
APPENDIX

Document 1: The first record of Tomak game in the reign of Sultan Ahmed III (BOA, *TS.MA.* d, 2363.0004, v. 2B.)

“The golden tughra, which was bestowed upon the servants of Yusuf from Kiler by the skill of the chukadar agha, when the servants of the Enderun aghas played tomak in the cemen-i suffice on the eleventh. Quantity 2 Only two gold.”

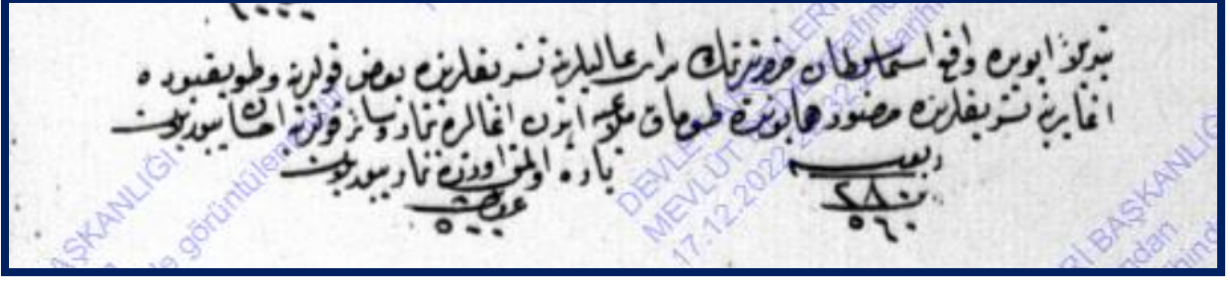
Document 2: The first record of Tomak game in the reign of Sultan Selim III (BOA, *TS.MA.* d, 2435.0013, v. 1.A.)

“Zolota (a kind of silver currency) is 79 kurus 98.5 pieces 30 ninetyeight and a half thirty silver coins, which has been ordered to bestow blessings on the servants with the exchange of seven and tomak to the artificer agha in the Mabeyn-i Hümayün”

MEVLÜT DEDE

Document 3: The first record that Tomak game was played in the reign of Sultan Mustafa IV (BOA, *TS.MA.* d,2453.0011.00, v.1A.)

"The amount given to some servants when Esma Sultan, who was there during the game, visited the palace. The money given to the other servants and scattered to the Enderun landlords who played tomak in the presence of the sultan who came to the Ağa Yeri in the Topkapı Palace. Kurus 500 zolota (a kind of silver currency) 280 kurus 560."

Document 4: The record belonging to the Tomak Pavilion mentioned in the period of Sultan Mahmud II (BOA, *TS.MA.* d, 2874.001, v. 4A.)

"Humayun corner set sold to Tomak Pavilion, except for the place mentioned above, 1 piece"

A PERFORMANCE AND TRAINING GAME/SPORT IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE LIGHT OF ARCHIVE DOCUMENTS: TOMAK

Photo 1: Enderun Aghas playing Tomak (Picture 41 in Turquie by Firmin Didot Freres.)

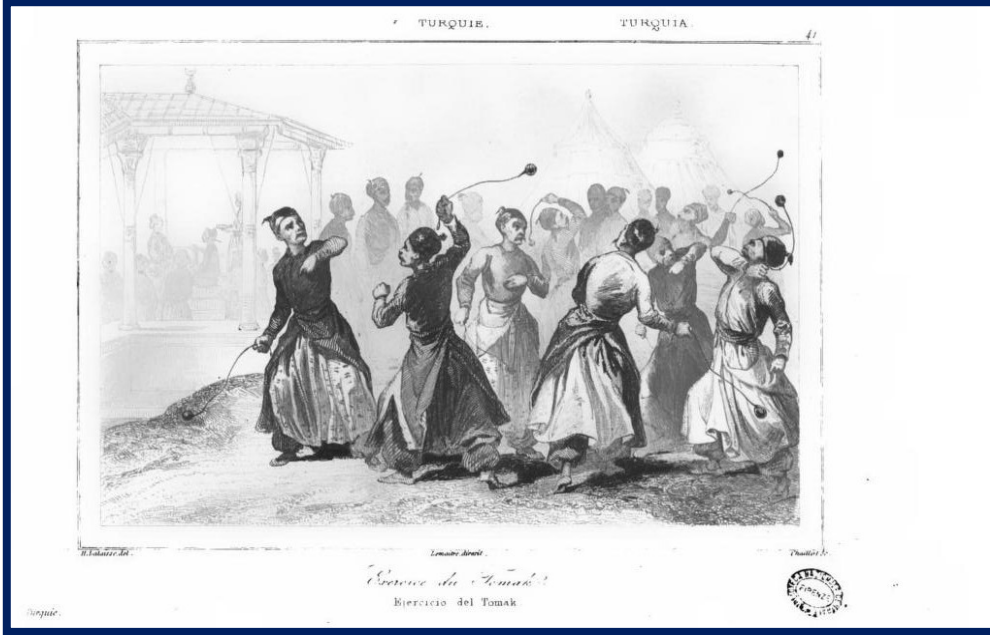

Photo 2: Enderun aghas playing tomak during period of Sultan Selim III (Mouradga d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Othoman*, III, Paris, 1790.)

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**A PERFORMANCE AND TRAINING GAME/SPORT IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE LIGHT
OF ARCHIVE DOCUMENTS: TOMAK**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 175-208.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 12.08.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÛN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

 10.53718/gttad.1296576

 MOHAMMAD ALİ BANİ İSSA*

ÖZ

Bu çalışma, Aclûn Sancağı'nın 1514-1596 yılları arasındaki vakıf ve mülk tarihine ışık tutmaktadır. Ayrıca çalışmada, tarih, coğrafya, yönetim ve nüfus açısından Aclûn Sancağı'nın kısaca tarihine değinilmiştir. Çalışmada Aclûn Sancağı ile ilgili olarak XVI. yüzyıldaki tahrir defterlerinden ve aynı yüzyıla ait mukataa, timar ve vakıf defterlerinden yararlanılmış ve vakıfların nasıl örgütlendiği açıklanmaya çalışılmıştır. Sözü edilen defterler, XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti tarafından yürütülen idari, iktisadi, içtimai, dini ve hayri faaliyetler ve nüfus üzerine kapsamlı bilgiler içermektedir. Bu defterlerde Aclûn Sancağı'nın merkezine ve ona ait köy ve çiftliklere de değinilmiştir. Bu bağlamda, Aclûn Sancağı'yla ilgili 1538, 1548 ve 1596 tarihli tapu tahrir defterlerinde bulunan mülkler ve vakıflardan bahsedilmektedir. Üstelik bu defterlerde vakfın yeri, vakfın ismi, vakfın türü ve vakfın kime ait olduğu konusunda açık ve net kayıtlar da mevcuttur. Ayrıca defterlerden bu vakıfların Aclûn Sancağı'nın nahiyelerine bağlı köy ve çiftliklerdeki dağılımlarının yeri ve vakfedilen emvalin değeri tespit edilebilmiştir. Ayrıca, bu defterlerden faydalanmak suretiyle Osmanlı Devleti'nin, Aclûn Sancağı'ndaki iktisadi, sosyal, kültürel ve dini faaliyetleri ile, evkaf müesseselerini düzenlemesindeki rolünü anlayabilmekteyiz.

Bu çalışma aynı zamanda Aclûn Sancağı'nda vakfın tahsis edildiği ciheti hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca Aclûn Sancağı'ndaki vakıf kurumları ve mülkleri, XVI. yüzyıl boyunca bölge üzerinde önemli bir ekonomik etkiye sahip olmuştur. Bu kurumlar, tarım arazileri ile pazar ve dükkân gibi ticari binalar da dâhil olmak üzere çeşitli mülklerin yönetiminden ve bakımının yerine getirilmesi konusunda faaliyet göstermekteydi. Üstelik, Aclûn Sancağı'nın vakıf kurumları ve mülkleri, XVI. yüzyıl boyunca bölgenin sosyal ve kültürel hayatında önemli bir rol oynamıştır. Bu vakıfların yönetimi ve bakımının yanı sıra yerel topluma hizmet sağlamakta da önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, Aclûn Sancağı'ndaki vakıf malları ve kurumlarının temel sosyal ve kültürel etkilerinden biri, eğitim ve bilginin teşvik edilmesi ve sosyal sınıflar arasında, özellikle de çocuklarını coğrafi sınırları dışında eğitemeyen sınıflar arasında yayılmasındaki rolüdür.

Aclûn Sancağı'ndaki vakıf kurumları ve mülkleri, XVI. yüzyıl süresince bölgenin kendine has kültürel ve dini faaliyetlerinin teşvik edilmesi konusunda önemli bir katkı sağlamıştır. Eğitim, hayırseverlik, sosyal refah, dini ve kültürel faaliyetler ile yerel kimliğin desteklenmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Bununla birlikte Aclûn Sancağı'ndaki vakıfların Mübarek Ramazan ayında fakir fukaraya, Kur'an okuyucularına, Mekke'deki Ulu Camii'ye, peygamber ve sahabe türbelerine, padişahların medreselerine ve camilerine, bazı zaviyelere ve mescitlere vakfedildiği ortaya konulmuştur. Bu etkiler XVI. yüzyıl boyunca bölgedeki sosyal uyumun ve kültürel çeşitliliğin artmasına katkıda bulunmuştur.

Aclûn Sancağı'ndaki bölgelerde bu vakıflar, daha çok sakini kendine çekmiş, toplum yaşamının iyileştirilmesine ve gerekli hizmetlerin sağlanmasına büyük katkı sağlamış olsa da vakıfların nüfus üzerinde doğrudan bir etkisi olduğu söylenemez. Dolayısıyla vakıfların buldukları bölgelerde yaşayanların hayatlarının ve yaşam kalitelerinin iyileştirilmesinde ve toplum için gerekli olan temel hizmetlerin sağlanmasında önemli bir role sahip olduğu söylenebilir.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: mohammad.bniissa@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-4937-1307.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÛN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

Anahtar Kelimeler: Aclûn Sancağı, Vakıf, Tahrir defterleri No. (970, 266, 185), Osmanlı Devleti, XVI. yüzyıl.

PROPERTIES AND FOUNDATIONS IN AJLOUN SANJAK ACCORDING TO REGISTRY BOOKS IN THE 16TH CENTURY

ABSTRACT

This study sheds light on the foundation and property history of Ajloun Sanjak' between 1514 and 1596. Furthermore, the study briefly discusses the history of Ajloun Sanjak from the standpoint of history, geography, administration, and population. It also mentioned how the foundation was organized, as mentioned in the Ajloun Sanjak and the tabu registry books of the 16th century as well as the mukataa, timar, and foundation registers of the same century.

These registers contain a comprehensive perspective on the administrative, economic, and social, foundations and population carried out by the Ottoman Empire in the middle of the 16th century. These registers also mentioned the center of Ajloun Sanjak and its villages and farms. Thus, it is in this context that the paper talks about these properties and foundations found in the land registry books numbered 970, 266, and 185 related to Ajloun Sanjak. Moreover, in these registers, there are clear records about the foundation's place, the foundation's name, the foundation type, and to whom the foundation belongs. In addition, we were able to determine the place of the spread of these foundations in the villages and farms of the sub-districts of Ajloun Sanjak and the value of the endowment from the registers.

This study also gives important information about the place where the foundation was allocated in the Ajloun Sanjak. In addition, foundation institutions and properties in the Ajloun Sanjak had a significant economic impact on the region throughout the 16th century. These institutions were involved in the management and maintenance of various properties, including farmland and commercial buildings such as markets and shops. Moreover, the foundation institutions and properties of the Ajloun Sanjak played an important role in the social and cultural life of the region throughout the 16th century. It has played an important role in the management and maintenance of these foundations as well as providing services to the local community. Moreover, one of the main social and cultural impacts of waqf properties and institutions in the Ajloun Sanjak is its role in the promotion of education and knowledge and its dissemination among social classes, especially those who cannot educate their children outside their geographical boundaries.

The foundation institutions and properties in Ajloun Sanjak made an important contribution to the promotion of the region's unique cultural and religious activities during the 16th century. They have played an important role in promoting local identity through education, philanthropy, social welfare, religious and cultural activities. In addition, it has been revealed that the foundations in the Aclun Sanjak' were donated to the poor, the readers of the Qur'an, the Great Mosque in Mecca, the tombs of the prophets and companions, the madrasahs and mosques of the sultans, some zawiyas and masjids in the holy month of Ramadan. These influences contributed to the increase of social cohesion and cultural diversity in the region during the 16th century.

Although these waqfs attracted more residents and contributed greatly to improving community life and providing necessary services in the regions of the Ajlun Sanjak, it cannot be said that the waqfs directly impacted the population. Therefore, it can be said that foundations have an essential role in improving the lives and quality of life of the people living in the regions where they are located, and in providing essential services necessary for society.

Keywords: Ajloun Sanjak, Foundation, Editing Registers No. (970, 266, 185), Ottoman Empire, 16th Century.

GİRİŞ

Aclûn Sancağı tarihiyle daha önce ilgilenen araştırmacıların ortaya koydukları gibi, kaynak sularının yakınındaki müstesna mevki, dağlık konumunun güvenliği ve toprağının verimliliği ile Aclûn, şehrin sahip olması gereken hususiyetleri sağlayan bir yerleşim alanı ve yönetim merkezidir. Coğrafyanın bu özellikleri kabilelerin bölgeye yerleşmelerinde etkili olmuştur. Dağlık konumu nedeniyle Aclûn Sancağı, Ürdün'ün tarih boyunca sürekli bedevi saldırılarına karşı güvenlik, istikrar ve güç sağlayan kadim şehirleri arasında yer almaktadır. Sahip olduğu zengin topraklar, su bolluğu ve ılıman iklimi nedeniyle İslam Ordusu'nun önemli geçim kaynaklarından biri olan Aclûn bölgesi, Eyyubiler, Memlükler ve Osmanlılar tarafından özellikle askeri amaçlarla kullanılmış olan stratejik dağlık bir kale niteliği taşımaktadır. Ayrıca Aclûn Kalesi ve el-Eyyubi Camii gibi pek çok şehre ait önemli yapıyı bünyesinde barındırmıştır.

Memlûkler ve Osmanlılar döneminde birçok medrese, çarşı, camii, türbe, ribat ve zaviye inşa edilmiş ve bunların yanında vakıflar da kurulmuştur. Bu vakıflar, Aclûn Sancağı ve nahiyelerindeki yerel halkın yaşamının düzenlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. XVI. yüzyıl tapu tahrir defterlerine göre¹ Aclûn², (Beni Alvân بني علوان)³, (Salt صلت)⁴, (Gavr غور)⁵, (Kura كوره)⁶, (Kerek)⁷, (Şubek شوبك)⁸, (Vadi-i Musa وادي موسى)⁹, (Cebel-i Hamide/ Cebel-i Kerek جبل الكرك)¹⁰ ve (Allan nahiyesi ناحية علان) olmak üzere dokuz nahije ve bir sancak merkezinden (nefs-i Aclûn) oluşmaktaydı.¹¹ Bu nahiyeler Al-i Turrabay'ın Tamarları adı ile tanınmaktadır.¹²

Bu kısa girişten sonra, bizi bu makaleyi yazmaya iten neden şudur: Bu çalışma, XVI. yüzyıla ait 1538, 1548 ve 1596 tarihli defterlere göre Aclûn Sancağı'ndaki vakıflar ve mülkler üzerinde durmaktadır. Bu bilgiler ışığında, Osmanlı Devleti'nin Aclûn Sancağı'ndaki Müslüman vakıf ve mülklerin yerli halk üzerindeki rolünü anlamayı hedeflenmektedir. Ayrıca çalışmada, Aclûn Sancağı'ndaki zürri ve hayır vakıflar adlı iki vakıf türü ele alınacak ve vakfın bu iki yönü tartışılacaktır.

Aclûn Sancağı araştırmacılar tarafından idarî, stratejik ve siyasi açıdan ele alınmasına rağmen, ekonomik sosyal ve dini düzeyde yeterince tahkik edilmemiştir. Bu bakımdan başta tapu tahrir defterlerine göre Aclûn Sancağı'nın 1514-1596 yılları arasındaki vakıf ve mülk tarihini tetkik eden eserler ışığında hazırladığımız çalışmamız, bu alanda Aclûn Sancağı'na ait vakıf ve mülkler hakkında yapılan ilk kapsamlı araştırma olacaktır.

Çalışmada, Aclûn Sancağı sınırları dâhilinde bulunan bölgelerle ilgili olarak Aclûn tarihi gerçekler ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Ortaya konan tarihî gerçekler betimleyici kompozisyonel ve analitik tarihsel yaklaşıma dayalı olarak ele alınacaktır. Daha sonra çalışmanın temel Soruları resmî tapu tahrir defterlerinin analizi ışığında cevaplanacaktır.

Sonuç olarak bu defterler bir Osmanlı sancağı olan Aclûn Sancağı'na ait ilk vakıf kayıtlarını içermesi açısından önemlidir. Üstelik bu defterlerden faydalanmak suretiyle Osmanlı Devleti'nin, Aclûn Sancağı'ndaki iktisadi içtimai ve dini yönleriyle, evkaf müesseselerini düzenlemesindeki rolünü anlayabilmekte mümkün olacaktır. Ayrıca çalışmada ortaya konulan bilgiler Ortadoğu ve özellikle Aclûn Sancağı tarihi ile ilgili çalışmalarda yardımcı olması beklenen önemli bir kaynak niteliğindedir. Aclûn Sancağı'nın nahiyelerindeki bu vakıflardan bahsetmeden önce Aclûn Sancağı ile ilgili tapu tahrir defterlerine dair kısa bir tanıtım, ardından bölgenin doğası, tarihi ve coğrafyası hakkında kısaca malumat verilecektir.

1. XVI. Yüzyılda Tapu Tahrir Defterlerine Dair Kısa Bir Tanıtım

Tahrir kelimesi sözlükte “deftere geçirmek, kaydetmek, yazmak” anlamlarına gelmektedir. Tahrir defterleri ise Osmanlı maliye teşkilatında vergilerin kim tarafından ödendiğinin tespiti için farklı zamanlarda farklı şehirlerde yapılan sayımların kaydedildiği defterleri ifade etmektedir.¹³ Bu gelir dağılımı, Osmanlıların doğrudan merkezi hazineye ödeme yapmadan orduyu tedarik etmesine ve topluma sosyal ve dini hizmetler sağlamasına izin verdi.¹⁴

Osmanlılar, bir bölgede ilki fethin hemen akabinde olmak üzere birçok sebepten ötürü tahrir yaparlardı. Kaynaklarda tahririn otuz yılda bir tekrarlanması gerektiği genel kanı olarak zikredilmektedir. Buna ek olarak fetih sonrası yapılan gerçek tahririn ardından yeni bir padişahın tahta geçmesiyle beraber genel tahririn yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵ Meselâ Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde pek çok eyaletin tahrir edildiği anlaşılmaktadır. O dönemlerde Osmanlılar, tapu tahrir defterlerinde Biladü'ş-Şam bölgesinin Osmanlı

¹ (Tapu Tahrir Defterleri önceden Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunduğu için kısaltma olarak BOA TD şeklinde yazılmaktaydı. Halihazırda kurumun ismi Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı olup eski kodlama aynen devam etmekte ve BOA TD şeklinde verilmektedir. Dipnotlarda BOA kısmı kullanılmayacak, kısaca TD şeklinde verilecektir)

² TD 970, s. 5-12; TD 266, s. 5-15, 46-58; TD 185, s. 1-9, 21-29.

³ TD 970, s. 13-45; TD 266, s. 16-19, 58-82; TD 185, s. 9-10, 29-41.

⁴ TD 970, s. 45-57; TD 266, s. 35-44, 114-144; TD 185, s. 17-21, 61-77.

⁵ TD 970, s. 57-95; TD 266, s. 20-29, 98-114; TD 185, s. 10-15, 51-60.

⁶ TD 970, s. 13-45; TD 266, s. 29-34, 84-97; TD 185, s. 15-17, 42-50.

⁷ TD 970, s. 95-115; TD 266, s. 146-160; TD 185, s. 77-83.

⁸ TD 970, s. 115-119; TD 266, s. 170-187; TD 185, s. 90-99.

⁹ TD 970, s. 119-124.

¹⁰ TD 970, s. 115-119; TD 266, s. 162-169; TD 185, s. 83-90.

¹¹ Yusuf Sarımay ve diğerleri, *397 Numaralı (Haleb Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (943 / 1536)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2010, s. 10; Fazıl Beyyat, *el-Biladu'l-Arabiye fi el-Vesâik'ul-Osmaniye en-Nısfu'l-Evvel min el-Karn 10 H. / 16 M.., C. 1*, Merkez'ül-Abhâş Lit-Tarih vel-Finûn, İstanbul 2011, s. 224; Walid al-Arid, *XIX. Yüzyılda Cebel-i Nablus*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi, (Doktora Tezi) İstanbul 1992, s. 4.

¹² Walid al-Arid, *XIX. Yüzyılda Cebel-i Nablus*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi, (Doktora Tezi) İstanbul 1992, s. 23, 26.

¹³ Mehmet Öz, “Tahrir”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 425.

¹⁴ Fatma Acun, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İstanbul 1999, s. 316.

¹⁵ Mehmet Öz, “Tahrir”, s. 426; Fatma Acun, agm, s. 317.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÜN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

idaresi altında yönetilebilmesi amacıyla mevcut tüm nüfus, ürün, vakıf ve mülkü kayıt altına almaya başlamışlardır.¹⁶

Osmanlı belgelerinde tahririn amacı, hükümdarın (devletin), reâyânın yurt içinde ve dışında ikamet ettiği yeri ile yaptığı işi, mal ve ürünlerinin menşeyini, gelir sahiplerinin tüm özelliklerini bilmesi şartına bağlanmıştır.

Aclün Sancağı'na ait tapu tahrir defterleri; kasabalara, köylere (karyeler), mezralara, çiftliklere ve değirmenlere dair pek çok bilgi içermektedir. Yine bu defterlerde yerleşim birimlerinde yaşayan vergi mükellefi erkek nüfus, muaf kişiler ve gayri müslimler, meskûn yerlerde hâne sahipleri, birtakım bölgelerde reâyânın işlediği toprakların büyüklüğü (ekilebilir toprak miktarı), timar sistemi içerisinde bulunmayan avâzır ve XVI. yüzyıldan itibaren cizye gibi vergiler hariç reâyâdan toplanan çift, bennâk, caba, mücerret, ispence vergileri, öşürler, bād-ı hevâ türü ârizî vergiler (cürüm ve cinayet vb.), vergilendirilen koyun ve kovan sayısı dair bilgiler de bulunmaktadır. Bu hususta bizi ilgilendiren diğer bir defter türü ise evkaf defteridir. Bu defterlerden vakıf olarak tahsis edilmiş yerleşim yerleri hakkında bazen mufassal defterlerde yer almayan veriler elde edilebilmektedir.¹⁷

Tahrir defterlerinin, meydana geldikleri süreç içerisinde tanıtılmasının, defterlerdeki verilerin mahiyetinin okuyucu tarafından daha iyi kavranmasına yardımcı olacağı düşünülmüştür.¹⁸ Bu tapu tahrir defterlerdeki sicillere konumuzu tetkik için kabul ettiğimiz metod bakımından, büyük bir kıymet veren diğer bir cihet de bu defterlerin bütün Aclün Sancağı için tam bir kolleksiyon teşkil edecek bir şekilde muhafaza edilmiş olmalarıdır.¹⁹ Burada değilmesi gereken diğer bir nokta ise bu defterlerin metodik bir şekilde tetkiki sayesinde, muayyen bir devirde Aclün Sancağı köylerinin ve mezraalarının her türlü vakıf, mülk, vergi ve nüfus bilgisi görülebilmektedir. Aynı zamanda tapu tahrir defterlerinde bulunan vakıflar ve mülkler arasında tür ve bağımlılık açısından mukayeseler yapmak mümkündür.

Bu açıdan, XVI. yüzyılda Tapu Tahrir defterini ele alan bu konu hakkında iki çalışma vardır: Ürdün'lü el-Bahît ve Hamoud²⁰ ve bir Türk araştırmacı Ünal Taşkın'ın çalışması'dır.²¹ Taşkın araştırmasında 970 numaralı mufassal tapu tahrir defterinin esas olarak Aclün Sancağı'na ait vakıf, mülk, köy ve çiftliklere başvurmadan sadece Aclün, Salt, Kerek ve Eş-Şeûbek nahiyelerinin merkezine değindi. Bu nedenle çalışmamız, XVI. yüzyılda Tahrir Defterlerine Göre Aclün Sancağı'nda Vakıflar ve Mülkleri ele almakta olup Taşkın'ın çalışmasından bu anlamda farklılaşmaktadır.

Bahît'in çalışması ise XVI. yüzyılda Aclün Sancağı'nın 970 numaralı defterine dayanmak suretiyle çeşitli alanları ele alırken Taşkın'ın çalışmasında o döneme dâhil edilen 970 numaralı defterde nüfusun durumu genel bir şekilde ele alınmıştır. Ancak bu çalışmada, XVI. yüzyılda Aclün Sancağı ile alakalı olarak mevcut bulunan 970, 266 ve 185 numaralı defterlerinin üçünü içeren çalışmaların bir örneği olarak mezkur konulara daha detaylı değineceğiz.

1.1. TD 970, 266 ve 185 Numaralı Defterler Hakkında Bilgiler

1.1.1. TD 970

Tarih olarak XVI. yüzyılın ilk yarısı Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olduğu bilinen bu defterin tarihi net olarak bilinmemektedir. Defterde ayrıca Aclün ve diğer bölgelerin kayıtları da yer almakta olup, bu sancağın dönemine ait bilgiler Kanuni devrine ait 266 numaralı ve 1548 tarihli defterde yer almaktadır. Yazıları kısmen nem sebebiyle silinmiş olan defter toplam 128 sayfa ve 49 x 17 cm boyutlarındadır. Bu defterde 11, 55, 90-93, 112, 113 ve 128 sayfalar gibi birçok sayfa boş bırakılmış, ayrıca defterin başında 2, sonunda ise 4 sayfa boş bulunmaktadır. Sonuç olarak defter 128 sayfadan oluşmakta ve oldukça hasarlı bir durumdadır. Defterin baş kısmında yer alan kanunnameye göre defterdeki bilgilerin XVI. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶ Çiçek, Kemal "Osmanlılar'dan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 6, 1995, ss. 51-89; Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 1, 2003, s. 268.

¹⁷ Mehmet Öz, "Tahrir", s. 428; Fazla bilgiler için bkz.: Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, S. 22, 1991, ss. 429-439; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Yöntem Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 97, 1995, s. 45, 50, 59-60; Fatma Acun, agm, s. 318; Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, s. 331-348.

¹⁸ Fatma Acun, agm, s. 316.

¹⁹ El-Bahît, Muhammed A., Hamoud, *Novan Raja, Defter Mufassal Liva-i 'Aclün, Tabu Defteri 970* (Çalışma, inceleme ve çeviri), Baskı 1, Ürdün Üniversitesi yayımları, Amman 1989. ss. 25-35.

²⁰ Bkz. El-Bahît ve Hamoud, *Defter Mufassal liva-i 'Aclün, Tabu Defteri 970*.

²¹ Ünal Taşkın, "XVI. Yüzyılda Aclün Şehri ve Kasabalarının Nüfusu", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/7, Ankara Turkey Summer 2013, ss. 645-654.

Fatma Acun makalesinde bu defterlerin büyük çoğunluğunun sancağa özgü bir kanûnnâme içerdiğini belirtmektedir.²²

1.1.2. TD. 266

Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olan defter 1548 yılında düzenlenmiştir. Üzerindeki yazılar kısmen nem nedeni ile silik hale gelmiş olan defter toplam 187 sayfadır ve 44x16 cm ebadındadır. Defterde 2, 4, 7, 8, 34, 45, 59, 83, 98-99, 145 ve 161 sayfalar gibi birçok sayfa boş, 146-147 sayfalar numaralandırılmamış, defterin başında 3 ve sonunda 4 sayfa boş bulunmaktadır.

1.1.3. TD. 185

Bu defter III. Mehmed'in hükümdarlığı (1595-1603) döneminde ve tahta cülusunun ikinci yılında, yani 1596 yılında tutulmuştur. 15x40 cm boyutlarında ve toplam 103 sayfadan oluşan defterde boş sayfa bulunmamakla birlikte bu defterin başında ve sonunda ebru bulunmaktadır. Defter H. 1005/M. 1596 yılına ait olup Hasen b. Sinan ve Defter-i Hâkanî kâtibi Ahmed b. Derviş tarafından tutulmuştur.²³

Bu defterlerin öneminden dolayı tahrir defterleri alanında ihtisaslaşmış çalışmalar ortaya çıkmış, bu defterleri toplayan, tablolaştıran ve sınıflandıran programlar hazırlanarak araştırmacının inceleyebilmesi kolaylaştırılmıştır.²⁴

1.1.4. TD 522, (Defter-i Evkaf ve Emlak Livâ-i Gazze, Kudsi Şerif, Safed, Nablus, Aclûn)

Tapu tahrir defterlerinin bir sancak, şehir, kasaba veya bölgenin siyasi, iktisadi ve içtimai tarihini yazmada kullanılacak en önemli kaynaklar olmalarına rağmen, bu konularda kifayetsiz kaldıkları da bir gerçektir. Tahrir defterlerinde bulunmayan bilgiler, diğer arşiv materyalleriyle desteklenmelidir.²⁵ Bu açıdan, 522 numaralı Aclûn Sancağı'nın vakıf defteri de dahil olmak üzere başka bazı çalışmaları dayanak olarak kullandık. Buna binaen Sultan II. Selim dönemine ait olan (H. 980 / M. 1572-1573) tarihli defter bulunmuştur.²⁶ Yazıları nem nedeniyle kısmen soluk hale gelmiş olan defter toplam 70 sayfadır, ve 43x16 cm ebadındadır. Defterde 10-11, 66-67 sayfalar numaralandırılmamış, defterin başında 2 ve sonunda 1 sayfa boş bulunmaktadır.²⁷

Ayrıca değinilemesi gereken bir diğer husus ise Mehmet İpşirli ile Muhammed Davud et-Temîmî, 522 numaralı tapu tahrir defterini, 312 numaralı deftere de atıfta bulunarak,²⁸ tahkik olarak yayınlamışlardır. Bu itibarla Gazze, Kudüs-i Şerif, Safed, Nablus ve Aclun Sancağı'na ait vakıflar adlarının okunmasında bu eserden ziyadesiyle faydalandık. Fakat bu defterin 71-72 sayfalarında Aclûn Sancağı'nın sadece bazı vakıf ve mülklerden bahsedilmektedir.²⁹ Bu yüzden bu vakıf ve mülklerin mahiyetlerini ve yerlerini tespit etmek için 970, 266 ve 185 numaralı tahrir defterlerini esas aldık.

2. Aclûn Sancağı'nın Tarihi Coğrafyası

2.1. Aclûn Kelimesinin Kökeni

Aclûn ismi, "buzağı" (küçük inek) ve "yuvarlaklık" anlamına gelen ortak bir Sami kökünden türetilmiştir ve adın sonundaki "vâv و" ve "nûn ن" harfleri, adı küçültmek için kullanılır. Aramice anlamı: "küçük yuvarlak yer" veya "küçük buzağı"dır". Buzağı, Kenanlıların efsanevi batıl inançlarında Kenanlı bir tanrının adı olabilir.³⁰ Aclûn adı da küçük ve hızlı buzağı anlamındadır.³¹ Üstelik Aclûn kelimesi Semitik ve Aramice kökenli bir kelime olarak literatürde kabul görmektedir.³² Avf Dağı (Cebel-i Auf جبل عوف) olarak da bilinen bu dağa (Cebel-i Aclun) bu ismin verilmesinin nedeni Avf halkının burada yaşamış olmasıdır. Ayrıca kalenin yerinde eskiden bir kilise varmış ve bu kilisenin içinde Aclûn isimli bir rahip yaşamıştır. İşte bu nedenle kaleye Aclûn Kalesi adı verilmiştir.³³ Buna ek olarak sertlik veya pürüzlülük kast eden (*Gilad / Cil'ad جلعاد*) ismiyle kadim insanlar tarafından

²² Fatma Acun, agm, s. 319.

²³ TD 185, s. 1.

²⁴ Hasan Bahar, "Osmanlı Tahrir Defterleri Çalışmalarındaki Gelişmeler Üzerine Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 16, S.16, Üsküdar 1996, ss. 61-66.

²⁵ Afyoncu, agm, s. 269.

²⁶ Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Elazığ 2010, s. 30.

²⁷ TD 522, ss. 1-70.

²⁸ Bu defter hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Mehmet İpşirli-Muhammed Davud et-Temîmî, *Evkâfu'l-Müslimîn fi-Filistîn fi-Elviyyeti Gazze, el-Kudsi Şerif, Safed, Nablus, Aclûn Hasbe'd-Defter Rakam 522 min-Defâtiri't-Tahriri'l-Osmaniyyeti'l-Müdevvereti fi'l-Karni'l-âşiri'l-Hicri, Merkezî'l-İbhâse li't-Tarih ve'l-Funûnu ve's-Sakâfeti'l-İslamiyyete bi-İstanbul, 1402-1982*; Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, s. 17.

²⁹ TD 522, ss. 1-70.

³⁰ Ürdün Kültür Bakanlığı, *Aclûn Medinet'üs-Sakafet'ül-Ürdüniye 2013*: <https://www.culture.gov.jo/AR/ListDetails/> Erişim Tarihi: 12.04.2023.

³¹ İbrahim A. Muntasır, *El-Mu'cem'ul-Vasîl*, Arapça Dil Akademisi, Eş-Şurûk Uluslararası Kütüphanesi, C. 1, 2004, s. 586.

³² Aclun, <https://moh.gov.jo/ar/ajlounhd/SubSitePages>, Erişim Tarihi: 20.02.2023.

³³ Sözlü, agm, s. 6.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÛN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

tanınmıştır.³⁴ Nitekim Arapça'da “*Rabad*” kelimesi, çıkılması zor olan yüksek tepe anlamına geldiği gibi, insan, koyun ve diğer hayvanların sığınağı şeklinde de geçmektedir, dolayısıyla Rabad kelimesi anne, koca, kız, akrabalık ve diğerleri gibi sığınılan ve dinlenen yer anlamına gelmektedir.

2.2. Aclûn Sancağı'nda Coğrafi Yapı

Ürdün'ün kuzeybatısında yer alan ve Aclûn sıradağları olarak bilinen yüksek dağlarla çevrili bir şehir olan Aclûn'dan tarihte çeşitli kaynaklarda bahsedilmektedir. Ayrıca İbn Battuta eserinde Aclûn beldesine yaptığı geziden bahsetmiştir.³⁵

Aclûn Sancağı, kuzeyinde Şam, doğusunda Suriye Çölü, batısında Şeria Nehri ve Ölü Deniz, güneyinde ise Ma'an şehri ile sınırlanmıştır.³⁶ Detaylı olarak bakıldığında Aclûn Sancağı, Şam'ın eyalet başkenti olduğu Suriye'nin Havran Sancağı'nın en güney kısmıdır.³⁷ Kuzeyinde Yermuk, güneyinde Zerka Nehri ile sınırlanan kaza, Tanin'in yerleşik bölgesidir ve Aclûn Dağları'nı, el-Kura, Kefarat tepelerini, Beni Ubeyd ve Beni Cuhma ilçelerindeki güney uzantısı olan büyük Havran Ovası'nı kapsamaktadır.³⁸

2.3. Aclûn Sancağı'nın Tarihçesi

Biladü's-Şam ile Akdeniz kıyısı arasında stratejik bir konuma sahip olan Aclûn Kalesi, 1184 yılında Selahaddin-i Eyyubi'nin komutanı İzzeddin Usame tarafından bölgeyi Bedevi kabilelerin saldırılarına karşı savunmak ve Haçlıların Kudüs'ten Ürdün'e ilerlemesini önlemek amacıyla inşa edilmiştir. Kale, Haçlılara karşı savunmada önemli bir rol oynamanın yanı sıra iletişim ve ikmal merkezi ve bölgedeki askeri faaliyetler için bir üs olarak hizmet vermiştir.³⁹ Memlükler döneminde Moğollar tarafından kısmen tahrip edilen kale yeniden inşa edildi. Önemli bir gıda dahi ikmal deposu ve Moğol istilalarına karşı savunma hattının bir parçası haline getirildi. Sultan Baybars kalenin surlarını onarmış ve genişletmiş, böylelikle kale bölgenin savunmasında önemli bir rol oynamaya devam etmiştir.⁴⁰

Ayn Calut Muharebesi'nde Moğollar yenilince, Aclûn Kalesi Memlüklerin yönetimine geçmiştir. Kaleyle ilgilenen ilk kişi Melik Zahir Baybars olmuştur. Kalenin imarını yaptırmış, hendeği temizletmiş ve kaleyi bir hububat ambarı haline getirmiştir. Kale, Memlükler devrinde değerinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Öyle ki hem ulaşım yolları üzerinde ana merkez olarak kalmış, hem yiyecek ve içecekler burada depolanmış, hem de diğer Şam kaleleriyle birlikte Moğol tehlikesine karşı Filistin ve Mısır için bir müdafaa hattı teşkil etmiştir.⁴¹ Moğol baskısına rağmen Sultan Baybars, Biladü's-Şam bölgesindeki kaleleri yeniden geri almış ve güçlendirme programı doğrultusunda Aclûn Kalesi'nin yıkılan kısımları onarılmış ve kale burçları genişletilmiştir.⁴² Ayrıca tahrir defterlerinde Sultan Baybars'ın Aclûn Sancağı'nda yerel halka hizmet için vakfettiği birçok vakfiyeden bahsedilmektedir. Bu vakıflara daha sonra detaylı olarak değinilecektir.

Aclûn, XVI. yüzyılda *Yavuz Sultan Selim* tarafından 1517 yılında *Mercidâbık Muharebesi'nde* fethedilmiş ve bölge Memlükler'den sonra Osmanlı egemenliğine geçmiştir.⁴³ Osmanlıların egemenliği süresince kalede 50 asker bulundurulmuştur. Aclûn bölgesi Osmanlı Devleti döneminde Doğu Ürdün bölgesinin en zengin ve nüfusun en yoğun olduğu yer olarak görülmekte idi. Nitekim *Kanuni Sultan Süleyman* da bölgenin asayişini temin etmek

³⁴ “*Buradan 'Aclûn'a gittim. 'Aclûn'un çarşıları çoktur. Üzerinde yer kaynıyor. Şehrin kalesi oldukça yüksektir. Yanından lezzetli suyu olan bir nehir geçer*”. İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, C. I “*Seyahatnâmesi*”, *Rihletü İbn Battûta / Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfar*, Çeviri, inceleme ve notlar: A. Sait Aykut, İstanbul, s. 820; Halil Sözlü, *Ürdün – 'Aclûn'daki Mimari Eserler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi) Van 2009, s. 6, 11.

³⁵ İbn Battûta, *age*, s. 121.

³⁶ Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı”, *FÜSBD*, C. XIII/1, Elazığ 2003, s. 371; Dieter Wolf, Abdulfattah Kamal, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, s. 5.

³⁷ Walid al-Arid, *XIX. Yüzyılda Cebel-i Nablus*, 26.

³⁸ Martha Mundy, Richard Saumarez, *Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriyesi'nde Hukuk Yönetim ve Üretim*, çev. Süleyman Kızıl Toprak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 95; Walid al-Arid, *XIX. Yüzyılda Cebel-i Nablus*, 23, Filistin hakkında daha fazla bilgiler için bkz.: Yusuf Sarnay ve Diğerleri, *Osmanlı Bilgilerinde Filistin*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, OAB, Yayın No: 102, İstanbul 2009.

³⁹ Amin Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 187.

⁴⁰ İdris Bostan, “Aclun Ürdün'ün İrbid İline Bağlı Bir Şehir”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 326-327; Mehmet Şeker, “Ortaçağ'da Şam Diyarının Stratejik Bir Kalesi: Aclun Kalesi”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 4, s. 3803.

⁴¹ Sözlü, *agt*, s. 12; Fazla bilgiler için bkz. Cyril Yovitchitch, *The Tower of Aybek in Ajlun Castle; an Example of The Spread of an Architectural Concept in Early 13th-Century Ayyubid Fortification*, History of Warfare, Boston 2006, s. 226-227; Denise Minnis, Yousef Bader, “A Comparative Analysis Of Belvoir (Kawkab Al-Hawa) And Qal'at Al-Rabad (Aclun Castle)”, *Annual of The Department of Anti Quities of Jordan*, XXXII, Amman 1988, s. 256; Yusuf Süleyman el-'Ayid, *Mevsûatü'l-Manâtki'l-Eseriyye ve's-Seyâhiyye ve'l-İllâciyye fi'l-Ürdün*, Ürdün 2004, s. 127 - 128.

⁴² Sözlü, *agt*, s. 13; Cihan Yüksel Muslu, *Osmanlılar ve Memluklar İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 228.

⁴³ Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2016, ss. 226-241; Muslu, *age*, s. 22-23.

amacıyla Aclûn bölgesine büyük ehemmiyet vererek kalesinin hasarlı kısmını onartmıştır. Her ne kadar Osmanlılar yeni fethettikleri Aclûn Kalesi'nde bu tarz faaliyetler yürütmüş olsalar da zamanla Osmanlı sınırlarının Afrika'nın ortalarına kadar genişlemesiyle önemi azalmıştır.⁴⁴ 1831-1840 seneleri arasında Mısır'da Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden Mehmet Ali Paşa'nın hâkimiyetinde kalmıştır.⁴⁵

2.4. Aclûn Sancağı'nda İdari Oluşum

Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatında nahiye kavramı birkaç farklı anlamlar taşıyordu. Aynı özelliklere sahip köylerden oluşan idari bölge olarak adlandırıldığından "cihet", "yön", "taraf", "bölge" "yöre", "kenar", "vilayet" anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. XV ve XVI. yüzyıllarda bazen vilâyetin eş anlamlısı olarak geçerken bazen de vilâyetten daha geniş bir bölgeyi tanımlardı.⁴⁶ Buna zıt olarak İdari teşkilatın en alt birimleri köy ve mezralardır. Köyler eğer timar ise timarlı sipâhinin, eğer vakıf ise vakıf mütevellisinin, mülk ise mülk sahibinin idaresi altında idi.⁴⁷ XVI. yüzyılda Aclûn Sancağı'ndaki vakıf ve mülklerden bahsetmeden önce Aclûn Sancağı'nın idari durumu hakkında kısaca bilgi verecek olursak şunları söyleyebiliriz:

Aclûn Sancağı XVI. yüzyılda Şam Eyaletine bağlı idi.⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin Bilad'üş-Şam bölgesindeki idari yapılanması zamanla değişmiştir ve Aclûn Sancağı da bu değişimlerden etkilenmiştir. Sancak, farklı tarihlerde farklı vilayetlere, kazalara ve yönetimlere bağlanmıştır.⁴⁹ Bu değişimler, Osmanlı Devleti'nin genişlemesi ve vilayetlerin korunması amacıyla devlet hiyerarşisine bağlı idari sistemlerle uğraşmak zorunda kalması sonucu ortaya çıkmıştır.⁵⁰

3. Osmanlı Devleti'nde Vakıfların Yeri

Vakıf, bilindiği üzere, Arapça'ya ait bir kaynaktır, Kelime anlamı olarak durdurmak, habsetmek ve alkoymak manalarına gelmektedir.⁵¹ İstilah olarak ise, İslam devletlerinde vakıf müessesesi oldukça önemli bir yer edinmiş, sosyal ve ekonomik hayat üzerinde derin etkileri olan dini-hukuki bir kurumdur. Türk-İslam devletlerinde oldukça gelişmiş olan vakıflar, özellikle Osmanlı Devleti'nin yönetiminde İslam hukukunun en zengin ve en etkili kurumlarından biri olmuştur.⁵² Vakıflarda iktisadi, dini ve içtimai nitelikli hizmetlerin yerine getirilmesinin yanında, fethedilen bölgelerde Türk kültürünün yerleşmesinde Bilad'üş-Şam'daki Araplarla ilişkilerin kurulmasında mühim bir yere sahip olduğu görülür.⁵³

Biladüşşam'deki Osmanlı vakıfları, İslam medeniyetinin bir parçasıdır ve bölge için önemli bir kültürel ve tarihi mirası temsil etmektedir. Şam'daki ünlü Osmanlı vakıflarına örnek olarak Şam'daki Emevi Camii (*el-Câmiu'l-Ümevî, Câmiu Benî Ümeyye*),⁵⁴ el-Halil'deki İbrahimi Camii, Halep'teki Rahma Camii, Hama'daki el-Azm Camii, Humus'taki el-Erbaîn Camii, Cebel-i Şeyh'teki el-Beytü's-Sağîr sayılabilir. Ve bölgede Osmanlı Devleti'nin hükmettiği birçok vakıf tesisi kurulmuştur.⁵⁵ Osmanlı hükümdarları da İslami vakıflara önem vermişler ve hizmetleri artırmışlardır. Bu, Osmanlı tahrir defterlerinde yer alan bilgilerle belgelenmiştir.

522 numaralı Vakıf defteri'nde ve Arap bölgesindeki Osmanlı idaresinin ilk otuz yılında, köşe, ribat, camii, mezarlık gibi hayır kurumlarına bağışlanan resmi ve özel çeşitli vakıflar için on üç kayıt bulunmuştur.⁵⁶ Ayrıca Devlet, zürri bağışları vakıf sahibi iradesine göre onlardan sorumlu olanların ellerine bırakırken hayır vakıflarını denetlemek için yetkililer atamakla da ilgileniyordu.⁵⁷

⁴⁴ Sözlü, agt, s. 14.

⁴⁵ Kamal Salibi, *The Modern History of Jordan*, I.B.Tauris 1998, p. 25-26.

⁴⁶ İlhan Şahin, "Nahiye", *DİA*, C.32, İstanbul 2006, ss. 307; M. Tayyip Gökbilgin, "Nâhiye", *DİA*, C. 9, s. 36-37.

⁴⁷ Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Menteş Kitabevi, İstanbul 1989, s. 27-28.

⁴⁸ TD 998, s. 124-126; Yusuf Sarıncay ve diğerler, *401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942 / 1535)*, s. 8.

⁴⁹ 1868-1892 Şam vilâyetinin bir kazası olarak yönetilmiştir. Sezen Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No. 26, Ankara 2017, s. 102; Walid al-Arid, *XIX. Yüzyılda Cebel-i Nablus*, s. 6, 9.

⁵⁰ Tahir, *age*, s. 655; Saba, JURJ, *Ruhs bin zayid Aleazizi, Safahat Min Et-Tarih El'ürdüni min-Heyât 'ül-Bidâye, Madaba ve-Davâhiha*, Amman, Ürdün, 1961: <https://www.ammonnews.net/index.php>. (Erişim Tarihi: 09.10.2021).

⁵¹ Vakfın anlamı için bkz.: Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları yada Türk Hayrât Sistemi", *Yeni Türkiye Yayınları*, C. 5, Ankara 1995, ss. 17-33.

⁵² Halil İnalçık, Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300 – 1600*, çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, C. 1, İstanbul 2000, s. 51; Ömer L. Barkan, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 7, S. 4, İstanbul 1911, ss. 908-909.

⁵³ André Raymond, *Grandes villes arabes à l'époque ottomane*, Paris: Sindbad 1985, s. 44-46.

⁵⁴ Tâlib Yâzıcı, "Emeviyye Camii", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 109-111.

⁵⁵ Bkz. Hela Kaskas, *Mesacid-ü Dimaşk fil-Asru'l-Osmani*, Dar Neynava lil-Neşir vet-Tevzii, Dimaşk 2019, s. 22-62.

⁵⁶ TD 522, Defter-i Evkaf ve Emlak Livâ-i Gazze, Kuds-i Şerif, Safed, Nablus, Aclun, s. 72.

⁵⁷ John R. Barnes, *An Introduction to Religious Foundation in the Ottoman Empire*, Second Impression, Brill, The Netherlands 1987, pp. 10-22; Muhammed A. el-Bahît, Nofan R. Hamoud, *Defter Mufassal Liva-i 'Aclûn, Tabu Defteri 185*, çev., Ürdün Üniversitesi yayınları, Amman 1989, s. 30-32.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÛN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayarak devlet bünyesinde görülen ve devletin siyasi ve mali gücünün yükselmesine orantılı olarak gelişmiş olan vakıflar iki kısımda değerlendirilebilir. Birincisi “aynıyla kullanılan” yani kendisinden yararlanan vakıflardır. Bu tür vakıflara “*müessesât-ı hayriyye*” adı verilmiştir. Camiler, mescitler, medreseler, mektepler, binalar, kervansaraylar, tekkeler, hastaneler, kütüphaneler, sebiller ve mezarlıklar buna örnektir.⁵⁸ Ayrıca bu müesseseler, iktisadi, içtimai, dini, mülki, kültür ve adli teşkilatında ilk basamağını teşkil ederdi.⁵⁹ İkinci grup ise birincisinin sürekli ve düzenli işlemesini sağlayan bina, arazi, nakit vb.dir. Bunlar “*Asl-ı vakıf*”, yani gelir kaynağı gayrimenkul olan vakıflardır.⁶⁰

Buna ek olarak Osmanlılar, kontrolleri altındaki tüm bölgelerde vakıf kurumlarını kamu yararına bir hayır işi olarak benimsemişlerdir. Bu vakıflar Aclûn Sancağı köylerinde yaygın olmakla birlikte, bir kısmı da Kudüs-i şerif, Haremeyn-i şerifeyn vakıfları ve Mısır gibi yerlerdeki fakir, muhtaç ve yerli halka hizmet etmek üzere vakfedilmiştir.⁶¹ Ancak bunların bir kısmı hayri ve zürri vakıflar, bir kısmı da ilim talebelerine ve zor durumda olanlara hizmet veren vakıflardır.⁶² Tüm bunlara ilave olarak zaviyeler, hemen her yolcunun yiyecek, içecek ve yatacak yer imkânı bulduğu, devletin kuruluşunda hizmet etmiş, peygamberlere, sahabilere, ahilere ve diğer tarikat sahiplerine vakıf olarak verilmiş mekânlardır.⁶³ Aclûn Sancağı'nda vakıflar şehir, kasaba ve köy yolları üzerinde, yol uğraklarının bulunduğu yerlerde kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin eyaletlerinde takip ettiği bu sistem sayesinde sosyal, ekonomik, kentsel ve dinsel düzeyde sahip olduğu idari teşkilatın ulaştığı boyut ortaya çıkmıştır.⁶⁴

4. XVI. Yüzyılda Tapu Tahrir Defterlerine Göre Aclûn Sancağı'nda Vakıflar

XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Aclûn Sancağı'nda vakıflar hayri ve zürri vakıflar olmak üzere ikiye ayrılmıştır:

4.1. Hayri Vakıflar

Mescitler, medreseler, tekke ve zaviyeler, ribâtlar, türbeler ve kamu yararına olan tüm yapılar hayri vakıflar çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Aclûn Sancağı'ndaki, Mekke ve Medine'deki iki kutsal cami (*Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî*), el-Halil'deki İbrahim Mescidi ile Musa (as),⁶⁵ Ebu Ubeyde Âmir b. ec-Cerrah ve Şeyh Ebu Fâtır gibi peygamber ve sahabe türbeleri, yine Hızır (as) ve Nasır Berkuk Mescidi gibi camiler, Şam'da Küçük Âdiliyye⁶⁶ ve Ez-Zâhir Baybars⁶⁷ Medreseleri ile Mısır'da⁶⁸ Sultan Hoşkadem Medresesi⁶⁹ gibi kurumlar için gelirlerinin tamamı veya bir kısmını hayır işlerine ve kamu yararına hayır işleri ve projeler için para harcayan birçok hayır kurumu bulunmaktadır.

Sultan el-Melikü'n-Nâsır Ebu Said Berkuk tarafından Mısır'da cami ve türbesi⁷⁰ ile el-Halil'deki İbrahim Haremi için tamamı vakfedilmiş iki köyün olduğunu belirtmek gerekir. Bu köyler Nemrîn⁷¹ ve Zira'a'dır. Nitekim 1538 tarihli defterde Sultan Berkuk'un Kefrîn ve Nemrîn köylerinde herhangi bir vakıftan bahsedilmeyenken, 1548 ve 1596 tarihli defterlerde bu vakıflardan bahsedilmektedir.⁷² Ayrıca 1538 tarihli defterde Kerek nahiyesindeki vakıflar hakkında herhangi bir bilgi bulunmazken 185 ve 1548 tarihli defterde bu vakıflar hakkında dört sayfa yazı bulunmaktadır.⁷³ Hayri ve zürri vakıfların gelirleri 1538 tarihli defterde öşür vergisi ile birlikte 32.394 akçe,⁷⁴

⁵⁸ İnalçık, Quataert, *age*, s. 51.

⁵⁹ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, İstanbul 1996, s. 408-415.

⁶⁰ Yusuf Halaçoğlu, “Derbend”, *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 137-138, 162-164; İnalçık, Quataert, *age*, s. 51.

⁶¹ İbrahim Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Meselesi Olarak Vakıf*, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 1994, s.19-20

⁶² Hacı M. Günay, “Vakıf”, *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 479-486.

⁶³ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK. Ankara 2014, s. 137-138.

⁶⁴ Muhammed A. el-Bahît ve Nofan R. Hamoud, *Defter Mufasssal Liva-i 'Aclûn, Tabu Defteri 970*, s. 55.

⁶⁵ TD 970, s. 53; TD 185, s. 10.

⁶⁶ Âdiliyye el-Sadri Okulu. (H. 612 /M. 1215) yılında Kral Adil kızı Hatun tarafından inşa edilmiştir. Kalenin doğu kapısının doğusunda, Suriye el-Hadîs Kitapevinin karşısında yer alır. Şafii mezhebinin bir okuludur. Abdulkadir Bedran, “Münedemet'ül-Atlâl-ve-Müsâmeret'ül-Hayâl”, *İslami Yayın ve Basım Bürosu Yayınları*, Şam (H. 1379), s. 127.

⁶⁷ Şam el-Zahirîyye el-Cavaniyye Okulu, Babü'l-Farac ve el-Faradis'in içindeki el-Zahirîyye Kütüphanesi, El-Melikü'z-Zâhir Baybars tarafından inşa edilmiş, darü'l-hadis ve bir okul haline getirilmiştir. Bu okul, günümüze kadar ayakta kalmıştır. Bedran, *age*, s. 119-121.

⁶⁸ TD 522, s. 71.

⁶⁹ Sultan el-Zahir Ebu Said Seyfeddin Hoşkadem Bin Abdullah el-Nasri el-Mueyyidi (M.1460-1467), Çeviri için bkz. İbni Tagrıberdi, Cemaleddin-Ebi'l-Mehasin-Yusuf, *en-Nücumu'z-Zahire-fi-Mulûki-Mısır-ve'l-Kahire*, C. 16, Araştıran: Fehim Şeltût, Cemaleddin el-Şeyal, Mısır Yazarlar Kurulu, Kahire 1970-1972, s. 253-309; Şemsüddin, H. 1354-1355: C. 3, s. 175-176).

⁷⁰ TD 970, s. 64; TD 185, s. 10.

⁷¹ TD 970, s. 53.

⁷² TD 185, s. 10.

⁷³ El-Bahît, Hamoud, *age*, s. 23.

⁷⁴ Tapu tahrir sicilinde kullanılan para birimi bölgenin özelliklerine göre değişmektedir. Osmanlı Devleti dahilinde Osmanlı akçesi kullanılmıştır. Ayrıca, bu paraların kıymetleri birbirinden farklıdır. Ancak bazı yerlerde Halebi akçenin de kullanıldığı görülmektedir. Bir

1548 tarihli defterde 73.576 akçe, 1596 tarihli defterde ise 82.335 akçeye ulaşmaktadır. Bu bağışların birçoğunun, aşağıdaki tablolarda gösterileceği gibi, kesim ücretinin değeri belirtilmeden kırat⁷⁵ sayısına göre hesaplandığını belirtmek gerekir.

4.2. Zürrî Vakıflar

Bu tür vakıflar, vakfedenin kendisi ve kendisinden sonraki gelen nesli için vakfettiği neylerdir? Bu tür vakıflarda bir ön şart bulunmaktadır ki; vakfedenin soyu sona erdiğinde bu vakfın fazlası vâkıfın nesli kesildikten sonra Mekke-i mükerrem ve Medine-i münevvere fukarasına (Haremeyn vakıflarına) intikal eder.⁷⁶ 1596 tarihli defterde hayri vakıf şeklinde, Ebu el-Huruf, Rabaz⁷⁷ ve Temay köyleri gibi birçok vakıf adı bulunmaktadır. Oysaki 1596 tarihli deftere göre Hz Peygamber (sav) ve Halilü'r-Rahman adına 2.500 vakıf bulunmakta olup⁷⁸ Alamun/Alakun köyünde iki Mescid-i Nebevi'nin hissesi 12 akçe olarak hesaplanmış olup 1548 tarihli deftere göre 3.500 akçe, 1596 tarihli deftere göre 3.600 akçe ve 1538 tarihli deftere göre 2.500 akçeye tekabül etmektedir.

Buna karşılık Ebu Ubeyde Amir b. ec-Cerrah'ın türbesinde, Ebu el-Huruf,⁷⁹ el- Buveyb ve el-Beyayin çiftliklerinde ve Batna köyünde ziyetliği bulunan vakıflar vardır. Ancak bu vakıflarda göze çarpan husus vakıfların gelirlerinin azlığıdır. Ayrıca, her üç tahrirde Mahalle-i Ekrad ve Merdmân Kalesi köyündeki Hıristiyanların cizyelerinin sahabe Ebu Ubeyde'ye bir vakıf olarak tahsis edilmesine atıfta bulunulmuştur.⁸⁰ Nemrîn ve el-Kefrîn'de Musa peygamberin kabrinin köşesinde bir vakıf bulunmaktadır.⁸¹ Aşağıdaki tablo, Hamazineh çiftliğindeki Muaz Bin Cebel Zaviyesi vakfı'nın gelirleri 1596 ve 1548 tarihli defterlerde belirtildiği üzere 500 akçe idi.⁸² Burada dördü eşraf, beşi sufi olmak üzere toplam dokuz kişi bulunmakta ve hepsi kendi rızalarıyla ikamet etmektedirler.⁸³

Tasavvuf hareketinin Aclûn Sancağı'nın kuzey bölgesinde yaygın olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. 1596 tarihli defterde işaret ederek Ayn Cennetü'l-Fidda köyünde yedi sufi ailenin yanı sıra Ebu Kabis ve Ceraş'ta Hud (as) makamının zaviyelerinde görev yapan üç kişi bulunmakta idi.⁸⁴ Tellü'l-Erbain arazisinin gelirinin bir kısmı Yakup (as)'ın oğulları için ayrılmış, Radga köyünden bir arazinin geliri de Şeyh Hatur (Fatur)'un türbesi için harcanmak üzere tahsis edilmişti. Nemrîn ve el-Kefrîn köylerinde Sultan Berkuk vakıfları vardı⁸⁵ ve bunlar Kahire'de Ziraa köyündeki cami ve türbe için vakfedilmişti.⁸⁶

Söz konusu vakıfların gelirleri 1548 ve 1596 tarihli defterlerde 24.277 akçeye, 1596 tarihli defterde ise 11.280 akçeye ulaşmıştır. Burada, belki de yerel sorunlar ve bölgenin XVI. yüzyılın sonunda yaşadığı isyan hareketi nedeniyle,⁸⁷ vakfın gelirlerinde bir düşüşe sebep olmuştur. Sultan el-Zâhir Baybars, Beyt Rama köyündeki iki kıratını⁸⁸ Şam'daki medresesine bağışlamıştır. Zehra Hatun da Beyt Rama köyündeki 15 kıratını Şam'daki medresesine bağışlamıştır. Bu vakfın geliri 1548 ve 1596 tarihli defterlere göre 1.500 akçe,⁸⁹ 1538 tarihli deftere göre ise 1.450 akçeye ulaşmıştır. Sultan Hoşkadem, Kahire'deki medresesine harcanmak üzere Mecdu çiftliğinden 122 kırat bağışlamıştır.⁹⁰ Ayrıca her üç tahrirde göre bu vakfın geliri 3.000 akçeye ulaşmıştır. Reymun köyü vakfı

örnek olarak, *Osmanî akçe iki buçuk Halebî akçe eşitindedir*. Fazla bilgiler için bkz. Afyoncu, agm, s. 275; Halil Sahillioğlu, "Akçe", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 224-227; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.

⁷⁵ Bu defterlerdeki yerden yere kırat değeri farklı geçmektedir, dolayısıyla karşılaştırılabilecek sabit bir standart yoktur. Örneğin, Suriye'de 24 kırat = 85 habbe idi, Ancak Mısır'da kullanılan hacim ölçüsü olarak 1 kırat bugün = 1/32 kadeh veya 0,064 litredir. Walther Hinz, Acar Sevim. "İslam'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları: Dergisi Marmara üniversitesi fen edebiyat fakültesi*, S. 5, İstanbul 1990, s. 5, 62.

⁷⁶ Reyhan Şahin Allahverdi, "Zürrî Vakıfların İdaresinde Yaşanan Sorunlar", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 43, 2016, s. 315.

⁷⁷ TD 185, s. 28.

⁷⁸ TD 185, s. 90.

⁷⁹ TD 266, s. 15.

⁸⁰ TD 970, s. 45; TD 266, s. 36-40; TD 185, s. 18.

⁸¹ TD 970, s. 53, 55.

⁸² TD 266, s. 60.

⁸³ TD 266, s. 113; TD 185, s. 60. Daha fazlası için bkz. Belge 1.

⁸⁴ TD 185, s. 34.

⁸⁵ TD 970, s. 65.

⁸⁶ TD 185, s. 57.

⁸⁷ Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, s. 52.

⁸⁸ Kırat =Karat, kırât: parmak ölçü birimi), kırat; 200 miligram, hacim ölçüsü (Mıs:0,064 lt), yirmidörtte bir (1/24). W. Hinz ağırlık dirheminin (1 kırat 0,195 gram hesabıyla) 3,125 gram olduğunu ileri sürmüştür. Hinz, *age*, s. 4

⁸⁹ TD 185, s. 12.

⁹⁰ TD 970, s. 71.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÛN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

köy camisi için para harcamaktaydı, bunlardan bağ⁹¹ ve zeytin ağaçları⁹² bulunan bu vakfın gelirleri 1548 ve 1596 tarihli defterlere göre 1.300 akçeye ulaşmıştır.⁹³

1596 tarihli defterde Kerek nahiyesinde arazi, dükkân, bağ, değirmen, zeytin ağacı ve orman gibi birçok vakıf olduğu belirtilmiş ancak bu vakıfların gelirleri hakkında bilgi verilmemiştir. Bahsi geçen vakıfların gelirleri Kerek Camii'nin tüm ihtiyaçlarına dağıtılmaktadır,⁹⁴ Sarim (Harim) Camii,⁹⁵ Abdullah ve Cadullah medreseleri, Cafer b. Ebu Talib'in (Et-Tayyar) türbesi, Şeyh Ahmed Veliyullah'ın kervansarayının hasır ve kandillerle donatılması, fakirlere, muhtaçlara ve yolculara, Rebiyülevvel ayında Mevlid-i Nebevi ve Ramazan ayında Kur'an-ı Kerim okunması için harcanmıştır.⁹⁶ Ancak bu gelirlerin bir kısmı Mescid-i Nebevi'ye tahsis edilmişti ve bu harcamaların bir kısmının da Mekke için yapıldığına dair izler vardır.⁹⁷

Şûvbek nahiyesinin vakıflarında göze çarpan durum ise, vardır ki; Mısır'daki Tur-i Sina köyüne vakfedilmiş iki arazinin bulunmasıdır. Bu arazilerin bir kısmı el-Mefar (el-Megar) Vadisi'nde, diğeri ise Necd Vadisi'ndedir.⁹⁸ Dikkati çeken bir başka husus da Aclûn Sancağı'ndaki vakıf sayısının azlığıdır. Bu vakfın gelirlerinin büyük bir kısmı sancak dışındaki hayır kurumlarına harcanmaktaydı. Zürri vakıfları ile ilgili 1596 tarihli deftere şu kişiler ve vakıfları yer almaktadır:

- Kefr-Avan ve Kefr-Abil'de Zeyni b. Mehna.⁹⁹
- Ebu'l-Huruf, Cabah¹⁰⁰ ve Sakib köylerinde Muhyiddin Bin Farfûr.¹⁰¹
- Ceme-Cor köyünden Şueyra'nın iki oğlu, Şehabeddin ve kardeşi Alemüddin.
- Es-Sedfiyah ve es-Sulh Dik¹⁰² çiftliklerinden Ubâde'nin oğulları, Şehabüddin, Necmüddin, Eminüddin ve Zeynüddin.
- Râğa köyünde Muhammed b. Ömer.¹⁰³
- Kefr-i Kifa'da Emir Bez Bin Abdullah.
- Radğa köyünde ve Hamra, Beyza ve Ebu 'Âmûd çiftliklerinde Ali b. Muhammed b. Beyli
- Kerek'te (Tahun Süveydi) Ebu Battah'ın oğulları ve Cerbidi'nin oğulları.¹⁰⁴
- Cûna çiftliğinde vakfedenin ismi yazılmamış ve zürri vakfına vakfedilmiş bir hisse bulunmaktadır.

1538 tarihli deftere baktığımızda zürri vakıfların sadece beş aile ile sınırlı olduğunu görmekteyiz. Bu aileler şunlardır: Şemsüddin b. Zaman, Zeyni b. Mehna, Muhibbüddin b. Farfûr, Emir Bez b. Abdullah, Ubâde oğulları, Şehabüddin, Necmeddin ve Zeynüddin. Bu vakıfların çoğu 1538 tarihli defterde belirtildiği üzere öşürden muaf tutulmuştur. Devletin öşür vergisinden elde ettiği gelir 1538 tarihli deftere göre 581 akçe, 1548 tarihli defterde bu rakam 1.570 akçe, 1596 tarihli deftere göre ise 1.047 akçedir. Bu gelirlerin toplamı 3.198 akçedir. Vakıflardan alınan öşür, padişah hasırlarına gelir kaydedilmiştir. Bu noktadan hareketle 1538, 1548 ve 1596 tarihli defterlerde belirtildiği üzere XVI. yüzyılda Aclûn Sancağı kazalarında yaygın olan vakıfları ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

⁹¹ Aclun Sancağı'nda sebze ve meyve yetiştirilen tarlalar.

⁹² Defterler hem Rûmâni hem de İslami zeytinlerden bahsedilmiştir. Şuna da işaret etmek gerekir ki; belki de bu isimler (Rûmâni ve İslam zeytinler) eski çağın karakterinden alınmıştır, çünkü Rûmâni (Kafari) zeytinleri, varlıkları nedeniyle eski Romalılar tarafından Aclûn Sancağı bölgelerinde yetiştirilmiş, Müslümanların dönemde farklı dönemlerde İslami zeytinler yetiştirilmiştir.

⁹³ TD 266, s. 76. TD 185, s. 38.

⁹⁴ Camide harcanan temel ihtiyaçlardan bazıları, örneğin cami kandillerinin yakılması, Ramazan günlerinde Kur'an-ı Kerim'in okunması vb. TD 185, s. 79.

⁹⁵ TD 266, s. 169.

⁹⁶ TD 185, s. 99; TD 266, s. 187.

⁹⁷ TD 185, s. 100.

⁹⁸ TD 185, s. 91.

⁹⁹ TD 970, s. 9-10; TD 185, s. 15-16

¹⁰⁰ TD 185, s. 41.

¹⁰¹ TD 970, s.34; TD 185, s. 24.

¹⁰² TD 970, s. 65, 71, 72.

¹⁰³ TD 185, s. 25.

¹⁰⁴ TD 266, s. 169.

Tablo 1: XVI. Yüzyılda Aclûn Sancağı'nda Nahiye ve Köylerdeki Vakıflar

Karye adı	Vakfın adı ve vakfedilen şey	(H. 945 / M. 1538)	(H. 955 / M. 1548)	(H. 1005 / M. 1596)			
Aclûn Nahiyesi¹⁰⁵							
Ebu'l-Hurûf	Hisse-i Hz. Ebu Ubeyde Âmir b. Cerrah	-	20	20			
	Hissa-i el-öşür min mâlu'l-vakf	-	278	278			
Deyr-i Beni Kayıs/ Kabis	El-öşür min mâlu'l-vakıf	-	278	-			
Kafr-Tara	El-öşür min mâlu'l-vakıf	-	64	75			
Rabad	Vakf-ı Hz. Halilu'r-Rahman aleyhisselam	-	4.900	4.900			
Toplam		0	5.540	5.273			
Beni Alvan Nahiyesi							
Alamun	Hisse-i vakf-ı Haremeynu'ş-Şerifeyn	12 K ¹⁰⁶	2.500	910	1.820		
Ceraş	Vakf-ı Hac ? veledi Ahmed alâ hâdim-i Hz. Hud nebiyullah	-	-	-	12 K		
Sakib	Hissa-i vakf-ı Muhiddin b. Şerefüddin (Harnup)	4 K=	140	6 K=	700	6 K=	700
	El-öşür min mâlu'l-vakıf	-	-	70	70		
Dağa /Rağa¹⁰⁷	Hissa-i vakf-ı Şemsüddin	Zeyt= 4 K	364	220	4 K=	220	
	Hissa-i vakf-ı Mehmed b. Ömer (zeyt)	4 K=	364	220	4 K=	220	
	El-öşür min mâlu'l-vakıf		100	44	44		
Ceba	Hissa-i vakıf-ı Muhibbüddin b. Şerefüddin b. Farfûr	4 K=	894	560	560		
	El-öşür min mâlu'l-vakıf		-	56	56		
Reymun	Vakf-ı camii karye-i mezbûr Kerm ve zeytûn islami		-	1.300	1.300		
Toplam			4.362	4.070	4.990		
Gavr Nahiyesi							
Nemrîn	Hisse-i vakf-ı türbe-i Hz. Musa ve rûsûm-u bir feddân ¹⁰⁸ maksûm ve mefrûz		690	694	694		
	Hissa-i vakf-ı sultan Berkuk alâ mescidihi ve türbetihi		2.750	2.756	2.756		

¹⁰⁵ Rakamlar akçe cinsindedir.

¹⁰⁶ Not: K = Kırat demektir.

¹⁰⁷ 1538 tarihli defterde Dama yazılmıştır.

¹⁰⁸ Öküz veya bir çift öküz anlamına gelen feddan kelimesi, tek veya çift öküzle sürülebilecek arazi miktarını ifade etmektedir. Şam Eyaleti Kanunnamesinde şu şekilde tarif edilmektedir: "Ve feddan deyü çifte derler amma feddan-ı Rumanî ve islami ve feddan-ı hurras ve feddan-ı arz vardır. Feddan-ı Rumanî bir çift, bir gün, bir gece ve ne mikdar sürse ana feddan-ı Rumanî derler. Eger bir gün tamam sürse feddan-ı İslamî derler ve feddan-ı Arabî dahi derler. Ve bir çift ögle vaktine dek sürse feddan-ı hurras ve feddan-ı arz dahi derler". Ünal Taşkın, Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim dalı, YLT, Fırat Üniversitesi, Elazığ 2005, s. 136.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÜN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

	El-öşür min mâlu'l-vakıf			347	347		
Kafreyin	Hissa-i vakf-ı türbe-i hazreti Musa ve rüsüm-u bir feddân		690	665	665		
	Hissa-i vakf-ı Sultan Berkuk alâ mescidihi ve türbetihi 19 feddân ¹⁰⁹		-	12.665	12.665		
Beyt-i Rama	Hissa-i vakf-ı Nena Hatun ve Zehra Hatun alâ medrese 15 K		1.450	1.500	1.500		
	Hissa-i vakf-ı el-Meliku'z-Zâhir Baybars alâ medrese iki K		190	200	200		
Ceme-Cor	Hissa-i vakıf-ı Şihabüddin ve ahihi (kardeş) Alemüddin evlâd-ı Şe'îra 1,5 sehim ve rübu' ve sümn sehim min 24 sehim	=1,5 sehim ve rübu' ve sümn sehim min 24 sehim	105	94	94		
	Hissa-i vakıf-ı Zeynüddin Ubadeh sehim ve öşür sehim min sehim	20 sehim ve sümn min 24 sehim=	1.207,5	1.006	1.006		
	el-öşür min mâlu'l-vakıf	-	-	120	120		
	Tahun vakıf-ı ibn Ubadeh	-	-	110	110		
Fciyna	Şihabüddin ve ahihi (kardeş) Necmüddin evlâd-ı Şemsüddin	7 K, rub' ve öşür K=	3.682	7 K, rub' ve öşür K= 900	7 K, rub' ve öşür K= 900		
	Hissa-i vakıf-ı Zeynüddin Ubadeh	8,5 K, ve öşür min 24 K=	431	8 K, nısf K ve sümn min 24 sehim= 1.053	8 K, nısf K ve sümn min 24 sehim= 1.053		
	el-öşür min mâlu'l-vakıf	-	-	195	195		
Mezraa-i Sedira ve Es-Suluh Dîk	Şihabüddin ve ahihi (kardeş) Necmüddin ¹¹⁰ ve evlâd-ı Ubadeh 16 K		400	400	400		
Kıt'a arz-ı Tellerbain	Vakf-ı evlad-ı Hz. Yaküb aleyhisselâm		-	200	200		
Mezraaü'l-Bevib/Büveyb tabi-i Gav	Vakf-ı Hz. Ebu Ubeyde Âmir b. ec-Cerrah		-	100	100		
Mezraa-i Me'diye /Mehdiye	Vakf-ı Hz. Ebu Ubeyde Âmir b. ec-Cerrah		800	50	50		
Rad'a	Kıta-i Arz karye-i Rad'a vakf-ı Türbe-i Şeyh Hâtûr/Fâtûr 2 Feddân		300	300	300		

¹⁰⁹ XIX. yüzyılda bu miktar değiştirilmiştir. "Günümüzde 1 feddân Mısır'da 4.200,833 metrekairedir. Ayrıca üçte bir buğday, üçte iki arpa olan beş girâre üründe bir feddân kabul edilmiştir". Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, s. 220.

¹¹⁰ 1596 tarihli defterde Şihabüddin ve ahihi (kardeş) Eminüddin.

MOHAMMAD ALİ BANİ İSSA

	Vakf-ı Ali b. Mehmet b. Beyli fi karye-i Rad'a ve mezraa-i Hamra ve Beyza ve Ebu-Amûd	-	-	6.100
Ziraa¹¹¹	Vakf-ı Sultan el-Melikü'n-Nasır Ebi Said Berkuk alâ mescidih-i fi Mısır 10 feddân	7.150	7.150	7.150
Haseyniye	el-öşür min mâlu'l-vakıf	146	-	-
Mezraa-i el-Mecdu	Vakf-ı Sultan Hoşkadem ala Medresetih fi Masr 12 Feddân	3.000	3.000	3.000
Mezraa-i Hemmeziyeh	Vakıf ma' Arz-ı Bric alâ Zâviye Muâz b. Cebel ma' tahun ve fiha 9 eşhas	-	500	500
Toplam		22.592	34.005	40.105
Kura Nahiyesi				
Kefr-i Avan	Vakf-ı Zeyni b. Mehna b. Yusuf	-	11.750	12.000
Kefr-i Abîl	Vakf-ı Zeyni b. Mehna b. Yusuf	-	7.450	9.000
Kefr-i Keyfa¹¹²	Vakf-ı Emir Bez b. Abdullah 12 K	1.400	1.285	1.500
	el-öşür min mâlu'l-vakıf	140	128	150
Toplam		1.540	20.613	22.650
Salt Nahiyesi				
Mahalle-i Ekrad ve Merdman Kale-i	Cizye-i Nasara alâ Hz. Ebu Ubeyde Âmir b. ec-Cerrah	800	1.650	919
Alakiyun /Alamiyun	Hisse-i vakf-ı haremeyn-i şerifeyn 12 K	2.500	3.500	3.600
		3.300	5.150	4.519
Kerek Nahiyesi				
Kerek	Vakf-ı Camii nisf-ı tahunel-Balağ ve rub'ü't-tahun el-Garbi	-	-	-
	Kıta-i arz'ul-garbi vakf-ı medrese Abdullah	-	-	-
	Kıta-i arz'uş-Şarkye vakf-ı Camii	-	-	-
Temây	Hissa-i Vakf-ı Nebi aleyhisselâm sekiz K	-	2.000	2.500
	Hissa-i Vakf-ı Hz. Halîl aleyhisselâm sekiz K	-	2.000	2.500
	Dekâkîn fi's-sûk-ı ma'mûr bab dört	-	-	4 harap
	An arazi-i Ya'budiyyeh nezd-i KerekKerek	-	-	8 K
	Kıta-i arz tu'raf bi Sağa-Krîd	-	-	-
	Mülk-i Mustafa der Kama 'atik Kale-i Kerek	-	-	-
	Tahun-ı Balatü'l-fevka nezd-i Kerek	-	-	12 K
	Balatü's-süfla Medine-i Kerek	-	-	12 K
	Vakf-ı varak Ali el-Kereki el-Berîdi ala masâlih ec-Camii el-kâ'in bi-l Kerek ve mefarişihî Ali b. Mkaskas	-	-	-

¹¹¹ Ber mücib-i defter-i atik be-yed-i Sinan Paşa.

¹¹² 1538 tarihli defterde Emir Bez ancak 1596 tarihli defterde Emir Mar yazılmıştır.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÜN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

Vakf-ı Ali el-Kereki el-Berîdî ¹¹³	Arz'ud-Dķir tâbi-i Kerek hissa-i 12 Ķ femin zâlike er-rub' sitte kırarîṭ min erba' ve ıṣrûn kırat tusraf fi mesâlih'üc-cami'ül-mezkûr min 'imaretihi ve gayri zâlike alâ yedü'n-nâzır vel rub'ul-âher min erba'a ve ıṣrûn kırat li-ķâri'ine'l-kur'ân fi küll-i yevm bi'n-nehâr fi ec-cami'ül-mezbûr hizb-i vahid fi'l-kur'ân'ul-ażım fein ta'zzera vel'ayazu-billah-i surife li-l-fukarâ vel-mesâkîn bi-Mekke muşarrafâ şerrafaha Allah-u, ve'n-nazar li'l-kadı. Tarihu'l-mebî' H. 832, Tarih'ül-vakıf H. 935. ¹¹⁴	12 Ķ	12 Ķ	12 Ķ
Mülk-i Bedrüddin Hasen b. Şerafüddin	Bustan ¹¹⁵ selase kıt'a yu'rafûn bil-Ķıt'a ve el-Vezîr ve bil-Muṭrâra taht-ı nefsu'l-Kerek tamâmen; Tarih'ül-musâdaķa H. 906.	-	Tamamen	-
Mülk-i Hasen Bedrüddin b. Hasen Şerafüddin Ebibeķr	Ķıta-i arz tu'raf bil-Leydñiye nezd-i nefsi-i arz-ı Kerek tamâmen (Zeyt)	-	Tamamen	Tamamen
	Ķıta-i arz tu'raf bi-Sebi' el-Harruba nezd Kerek tamâmen	-	Tamamen	Tamamen
	Ķıta-i arz Büstân tu'raf bi-Garbât İzzedin nezd Kerek tamâmen Tarih'uş-şıra H. 899.	-	Tamamen	Tamamen
	An tahun es-Suveydiyeh der Nefs-i Kerek ala nehr-i Ayne'l-Harra ve Ayne'l-Kebis /el-Kenîs.	-	8.5 Ķ	8.5 Ķ
Hisse-i mülk-i Ebubeķr	-	-	-	
Vakf-ı evlad Ebu-Battah	-	4 Ķ	4 Ķ	
Mülk-i evlad-ı Mühendis	-	Sülüs ve selâs-u kırarîṭ (kırat) ve rub' kırat	Sülüs ve selâs-u kırarîṭ ve rub' kırat	
Vakf-ı evlad-ı Kuveydir (Ceribdi)	-	2 Ķ	2 Ķ	
Mülk-i Becur	-	-	Sülüs, rub' ve nisf-ı kırat	
Vakf-ı Camii Hazim (Sarim) der nefsi-i Kerek	-	-	4 Ķ	
Mülk evlad Mer'i	-	1.5 Ķ	1.5 Ķ	
Mülk-i Mustafa dizdar-ı Atik Kale	Tahun-ı Balatü'l-fevka nezd-i Kerek	-	12 Ķ	12 Ķ
	Tahun Belat Selar Medine-i Kerek	-	-	Tamamen
Vakf-ı Cami-i Harim nefsi-i Kerek	-	-	-	

¹¹⁴ TD 266, s. 169.

¹¹³ 1596 tarihli defterde Büstân ed-De'ili ve vakıf tarihi 935 yazılmıştır.

¹¹⁵ Aclun Sancağı'nda limon, elma, portakal, incir, kayısı gibi sebze ve meyvelerin yetiştirildiği tarlalardır.

MOHAMMAD ALİ BANİ İSSA

	Kıt'a Nukas-ı fevka nezd-i Kerek	-	8 K	8 K
	Kıt'a-i arz-ı nezd Seyhur nezd-i Kerek	-	-	-
	Kıt'a-i arz-ı Ümmü'l-Hurub nezd-i Kerek	-	9 K	9 K
	Kıt'a-i arz-ı Keş'ül-Hubla nezd-i Kerek	-	-	-
	Kıt'a-i arz-ı Deyr-Lecun tu'raf bi Ledar	-	-	-
	Kıt'a-i arz-ı el-Buyza nezd-i Kerek	-	-	-
	Kıt'a-i arz el-Hac Ali nezd-i Kerek	-	12 K	12 K
	Kıta-i el-Cbül (ec-Cof) nezd-i kıta-i Şeyh Ahmed	-	12 K	12 K
	Bustan-ı Leymûn	-	9 K	9 K
	Bustan-ı Hoca	-	98	98
	Kıt'a-i arz-ı musalla bina-i kadim nezd-i Kerek	-	4 K	4 K
	Kıt'a-i arz-ı Ebu Kayd nezd-i Kerek	-	12 K	12 K
	Kerm'ül-Reyyan nezd-i Kerek	-	6 K	6 K
	Kıt'a-i arz'ul-Medar tu'raf Favk'ul-kale-i	-	-	-
	Kıt'a-i arz-ı el-Leymûna tu'raf bil-Henafi	-	-	-
	Bustan-ı Ebu Zika nezd-i Ayn Musa	-	12 K	12 K
	Kıt'a-i arz'ul-Ktar 'Ayn Musa	-	5 K	5 K
	Kıt'a-i arz-ı Ayn'ul-Beyza nezd-i el-Hasna	-	10 K	10 K
	Kıt'a-i arz-ı Kadrâniyeh Seniyeh tamâmen	-	-	-
	Kıt'a-i arz'us-Semdîniyeh	-	-	-
	Kıt'a-i arz'ul-Kıbla el-fevka nezd-i Ayn Musa	-	10 K=	10 K
	Kıt'a-i arz'ul-Yevbat nezd-i Ayn-Musa	-	5 K=	5 K
	Kıt'a-i arz'ul-Hemmane nezd Ayn Musa	-	-	-
	Kıt'a-i arz-ı tu'raf bi Kermü's-Sükkân nezd-i Seniyeh	-	-	-
	Kıta-i Uyûn'us-Seyr nezd-i Kerek	-	6 K	6 K
	An tahun Süveydi taht medine-i Kerek	-	12 K	12 K
	Kıt'a-i arz'ul-Bueyda (Bi'r) nezd-i Kerek	-	4 K	4 K
	Dekâkîn	-	Harap	4
	Kıt'a-i arz'ul-Hemmane nezd-i Ayn Musa	-	-	-
	Kıt'a-i arz-ı tu'raf bi Kermü's-Sükkân nezd-i Seniyeh	-	-	-

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÜN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

Ribât Şeyh Ahmed Veliyullah el-Meğrabi yusraf ¹¹⁶ fi şem'-i kanadil ve hasır ¹¹⁷ ve imare li'l-fukarâ ve'l-mesâkin ve'l-müsâfirini'l-vâridîn-i aleyha ve fi kurrâ-i hatm-i şeriîf fi şehri-i Ramazani'l-mübârek ve'l-mevlîdî'n-Nebevî aleyhisselâm fi şehri-i Rebiülevvel/Rebiyülevvel. ¹¹⁸				
	Kıt'a-i arzü'l-Menzil el-Mebrek tâbi' Ayn Musa	-	-	-
	Kıt'a-i arz-i İsmâil nezd-i Mezraa-i İssa	-	-	-
	Kerm yu'raf bi Kıt'a-i er-Riyat nezd-i Kerek	-	-	-
	Kıt'a arzü'l-kerm ¹¹⁹ tahte'l-kal'a	-	-	tahte'l-kal'a
	An arazi-i kerm Ahmed en-Nağş nezd-i Kerek	-	12 K	12 K
	Eşcâr-ı zeytûn nezd-i Tayba	-	4 gars	4 gars
	Dekkâkîn	-	8K	Mamûr 4 Harap 2
	'An arazi-i Ye'budiye nezd-i Kerek	-	8K	8K
	Kerm taraf be-dayet-i Mesud ¹²⁰ nezd-i Kerek tamâmen	-	-	-
Toplam		Kırat olarak kaydedilmiştir.¹²¹	4.098	5.098
Şüvbe Nahiyesi				
	Mezraa-i 'Uyûn be-yed-i ahali-i Şüvbe	-	900	-
	Kıt'a arz-ı vakf-ı Sina fi vadii'l-Mesar/Meğar	-	200	250
	Kıt'a arz-ı vakf-ı Tur-ı Sina fi Vadi-i Necd	-	300	350
	Mülk-ü vakf-ı der Kerek	-	-	-
	Mülk-i vakf der Kerek vakf-ı Hz. Nebi aleyhissalatu vesselam	-	-	-
	Arzû'l-Kunaytra nezd-i tahunü'l-fevka	-	-	-
	Ayn-ı bustan-ı Şem'un	-	12 K	12 K
	An bustanü'd-De'iyli nezd-i karye-i Cuzeh/Cevze	-	12 K	12 K
	Vakıf-ı Cafer b. Ebu Talib (et-Tayyâr)	-	-	-
	Kıt'a arzü'l-Burc nezdü'l-medine (Kerek). ¹²²	-	-	-
	Vakıf-ı medrese-i Cârullah Amami / (Hamami) arz Ayn b. Mer'i vel-Büstân, el-Hamra, Ebu et-Tat ve kerm et-Tekli ve Celab el-Hamra ila et-Tebr	-	-	-

¹¹⁶ Kandil yakılmasına sarfedilmesi.

¹¹⁷ Hasır, yere serilen sergi

¹¹⁸ TD 266, s. 187; TD 185, s. 99.

¹¹⁹ Üzüm bağı.

¹²⁰ Mesud yönünde bulunan bağ.

¹²¹ Diğerleri gars ve kırat olarak kaydedilmiştir; Gars-ı eşcâr: Dikilmiş ağaç olup, ağaç dikilmiş arazi için de kullanılır.

¹²² Yani Kerek şehri yakınındaki Burc adındaki toprak ve yer.

Toplam	0	1.400 diğerleri kırat olarak kaydedilmiştir.	600 diğerleri kırat olarak kaydedilmiştir.
Hâsıl el-öşr min mâlü'l-vakf	32.394	74.876	82.635
Hâsıl el-öşür min dîn-i mâlü'l-vakıf	32.108	76.980	81.450

Tablodaki veriler değerlendirildiğinde; gelirin tamamı vakfa veya mülke ait ise dirlik sahibi “*el-öşr*” adıyla toprak mahsulünün bir kısmını üzerine alır. Bu pay genellikle vakfa tahsis edilen gelirin onda birine eşittir.¹²³

Yukarıda da izah edildiği üzere XVI. yüzyılda (1538-1596 yılları arasında) Aclûn Sancağı’ndaki vakıflar, mescit, medrese, sahabe ve evliya türbeleri gibi hayır vakıfları ile Zeyni b. Mehna’ya vakfedilmiş.¹²⁴ Şihabüddin ve kardeşi Alemüddin’in Ceme-Cor köyüne zürri vakfedilmesi, yukarıdaki tabloda belirtildiği gibi bazı köylerin gelirlerinden paylar Ubâde oğulları Şihabüddin ve kardeşi Alemüddin’e vakfedilmesi gibi aile soylara dayalı zürri vakıfları içermektedir.

İslam dünyasının tamamı tek bir coğrafya veya dini coğrafya olarak kabul edildiği için vakıflar sadece bir bölgeyle sınırlı kalmamıştır. Öyle ki Şam merkezli bir vakfın Hicaz ve Mısır’da faaliyet gösterdiğine rastlanabilir. Mekke ve Medine’deki iki büyük mescit, İslam dünyasında en fazla sayıda vakfa sahip olmuştur. Sultan Berkuk tarafından Gamrîn/Nemrîn köylerinde ve Gavr kasabasındaki Kefrîn ve Zira’a köylerinde mescide ve türbeye yapılan vakıflar gibi vakıflar çeşitlilik göstermektedir. Vakıf yeri bütün bir köy ya da belirli bir yöndeki birkaç köy olabilir. Üstelik bazen vakıf gelirlerinin vakıf işlerine harcanmak üzere hisseler ayrıldığına veya paylara bölündüğüne de rastlamak mümkündür.¹²⁵ Alamun köyünün gelirlerinden 12 kırat iki Mescid-i Haram (*Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî*) için ayrılmıştır. Gavr kasabasındaki Beyt-i Rama vakfının gelirlerinden iki kırat el-Zahir medresesine tahsis edilmiştir. Ceme-Cor köyü vakfının gelirleri, vakfedenin isteği üzerine birçok kişinin yararlanması için hisse ve paylara bölünmüştür.¹²⁶

Aclûn Sancağı’nın zürri ve hayri vakıfları, mescidler, evliya türbe ve makamları, yolcular, mescid hizmetlileri, fakir zaviyeler ve medreseler gibi birçok alan ve nahiyeyi kapsamakta idi. Örneğin; Hammazîneh Çiftliği, Bric köyü ile birlikte Muaz b. Cebel Zaviyesi’ne vakfedilmiş dokuz hizmetkâr ve fakirin yaşadığı bir yer idi.¹²⁷ Buna karşılık vakfedilen eserler çeşitlilik göstermektedir. 266 defterde, Ali el-Kereki el-Berîdi’nin, caminin müfettişleri ve Kur’an okuyucuları da dahil olmak üzere birkaç parçaya bölünmüş. Kerek’te camideki çıkarları üzerinden Ed-De’îli Bustanın gelirlerini vakfedildiğine dair bir atıf yapılmıştır, bu da mümkün olmazsa, bu gelir Mekke-i Mükerreme’deki fakir ve muhtaçlara harcanır.¹²⁸

Tabloda tamamen belirli bir yere adanmış 20’den fazla arazi görüldüğü gibi, bağışlanan araziler de bulunmaktadır. Aynı şekilde tabloda üzüm ve limon bağlarının da bağışlandığı görülmektedir. Bu bağlamda, tabloda zeytinliklerin Reymun köyün camisine vakıf olarak tahsis edildiği 1.300 akçe görülmektedir.¹²⁹ Üç meyve bahçesi, Kerek yakınlarındaki limon bağının bir hissesi, Cûra Köyü yakınlarındaki ed-Da’ile bahçesi, ribât (bağ) olarak bilinen hayır vakfı, Kerek nahiyesine bağlı Tayyibe Köyü yakınlarındaki zeytin ağaçları Kerek Camii’ne bağışlanmıştır.¹³⁰

Tabloda değirmenlerin de vakfedilmiş olduğu görülmektedir. Zeynüddin Ubadeh Vakfı, El-Balat değirmeninin yarısı ve ed-Deyr değirmeninin dörtte biri, Suveydi değirmeni vakfı ve Kerek Şehri yakınlarındaki el-Avn değirmeni Kerek Camii’ne vakfedilmiştir. Bunun yanı sıra Beni Alvan Nahiyesi’ne bağlı Rağa/Dağa Köyü’nden de bir miktar zeytinyağı bağışlandığı tabloda görülebilir. Şemsüddin b. Zaman dört kırat zeytinyağından 728 akçe,¹³¹ Muhammed Bin Ömer b. Zaman ise üç kırat zeytinyağından 220 akçe payını vakfetmiştir.¹³² Ayrıca Mustafa dizdar’ın Kerek’teki dükkânlar da vakfedilmiş, ancak vakfedilen dükkânlardan dördünün harap olduğu, diğerlerinin ise çarşıda olduğu kaydedilmiştir.¹³³ Tahrir defterlerinde ticari ve sınai faaliyetlere ait vergilerin, bilhassa da vilayetler, kasabalar ve şehirler söz konusu olduğunda pazar vergilerinin grup halinde ve vergi miktarlarının da genel bir toplam altında kaydedildiği bilinmektedir. Bundan dolayı, Aclûn

¹²³ Taşkın, agm, C. 4, S. 7, s. 252.

¹²⁴ TD 970, s. 10-9.

¹²⁵ TD 185, s. 10-11.

¹²⁶ TD 185, s. 12.

¹²⁷ TD 185, s. 60.

¹²⁸ TD 266, s. 169.

¹²⁹ TD 266, s. 76. TD 185, s. 38.

¹³⁰ TD 185, s. 98-101.

¹³¹ TD 970, s. 19-20.

¹³² TD 185, s. 25.

¹³³ TD 266, s. 187.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÛN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

sancağı'ndaki pazarlarda satılan ürünler "*Bâc-ı bazar*" adıyla tahrir defterlerinde toplam olarak kaydedilmiştir.¹³⁴ Bununla birlikte, defterlerde Kerek'in payına birkaç dükkân vakıf olarak bulunmuştur.

Kerek'teki vakıflardan 1548 ve 1596 tarihli defterlerde geçerken, 970 numaralı defterde bu vakıflardan bahsedilmemiştir. Kerek ve Şûvbeke nahiyelerinde vakıfların yaygınlaşması, bu bölgenin Şamî hac yolu üzerinde bulunmasının yanı sıra Memlûkler ve Eyyubiler'in ardından da Osmanlıların ilgisinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Kerek'te (H. 8 / M. 630) yılında Mu'ta savaşında şehit olan sahabelerin kabirlerinin bulunması bunun başlıca sebeplerinden olabilir. Bu sahabeler, Abdullah b. Ravaha, Cafer et-Tayyar b. Ebu Talib ve Zeyd b. Harise'dir. Tabloya bakıldığında vakfın o dönemde uyguladığı ekonomik faaliyetlerin toplamını oluşturan üretim kaynaklarını kapsadığı görülmektedir.

5. XVI. Yüzyılda Tapu Tahrir Defterlerine Göre Aclûn Sancağı'nda Mülkler

Osmanlı kanunnâmelerinde toprak beş kısım olarak ele alınmıştır.¹³⁵ Bunlardan biri: Arâzi-i Mevkufe, Vakıf arazilerine verilen isimdir. Bu tür topraklar mülk olup olmamasına göre iki kısım altında toplanmıştır. Bunlardan mülk arazi, maliki tarafından belirli bir gayeye tahsis edildiği takdirde "*Sahih Vakıf*" ismini alır. İkinci olarak da mirî araziden bir kısmının veya tasarruf hakkının tümünün vakıf haline getirilmesi halinde ise "Tahsisat kabilinden vakıf" şeklinde ikinci kısım vakıf ortaya çıkar. Bu gibi toprakların vergileri dini, ilmi ve sosyal müesseselere tahsis edilmektedir. Vakıf reayası, arazisi hangi vakfa bağlanmışsa, öşür vergisini o vakfın mütevellisine verir ve o da vakıfnamesi gereğince bunu gerekli yerlere harcardı.¹³⁶ Ayrıca mülk sahiplerinin hakları mutlak'tır: mülklerini isterse satar, dilerse bağışlar, murad ederse vakfedebilir. Bu nevi toprak mülkler, menkul ve gayri menkul diğer mülkler gibi sayılabilir.¹³⁷

1596 tarihli defterde birçok vakıf ve mülk tupaakları vurgulanmıştır. Emir Hasen b. Ne'ir el-Gazzâvi, Aclûn Sancağı'nda en fazla mülke sahip olanlardan biridir. Hasen b. Ne'ir bölgenin en önde gelen zaimidir. 1596 tarihli defterde Emir Hasen b. Ne'ir olarak zikredilmiş ve mülkünün Kura nahiyesinde olduğundan bahsedilmiştir.¹³⁸

Bu çerçevede şuna da işaret etmek gerekir ki; Aclûn Sancağı'nda ismi zikredilen bir zaim ve mülk sahibi daha vardı ki o zaim Hasen b. Kıbad'dı. Ancak 1596 tarihli defterdeki bilgilerle 1538 tarihli defterdeki bilgiler incelenip karşılaştırıldıktan sonra bu zaimin Emir Hasen b. Na'ir'in kendisi olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2: 1538 Tarihli Deftere Göre Emir Hasen b. Na'ir'in Mülkü

Karye ve Mezraa	Pay	Akçe
Karye-i Haṭla	8 K=	1.000
Kefr-i Tara	12 K=	750
Mezraa-i Nûl	-	500
Karye-i İştâbl	12 K=	1.165
Mezraa-i Cel'ed	-	500
Karye-i Osra	12 K=	1.000
Mezraa-i Cefil	4 K=	100
Toplam	48 K=	5.015

Bu zaim, 1538 tarihli defterde müteaddit yerlerde Emir Hasen b. Na'ir olarak geçmektedir. Bu konuda yapılan açıklamalardan anlaşıldığına göre; bu zaimin etki alanı Aclûn nahiyesindeydi, zira birkaç çiftliğe ve bu nahiyeye ait bazı köylerin hisselerine sahipti.

Tablo 3: 1596 Tarihli Deftere Göre Emir Hasen b. Na'ir'in Mülkü

Karye ve Mezraa	Pay	Akçe
Karye-i İştâbl	12 K=	1.000
Kefr-i Tara	12 K=	250
Karye-i Osra	12 K=	1.500

¹³⁴ Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Yöntem Arayışları", s. 54.

¹³⁵ Burada *Arâzi-i Mevkufe* yukarıda bahsedildi, *Arâzi-i Metruke*: Terkedilmiş topraklar kaydedilmektedir. *Mirî arazi*: içinde kabul edilmektedir, Bir mülkiyet veya tasarruf hakkına konu edilemez, sadece kamunun yararına sunulabilir. *Arâzi-i Mevat*: Hiçbir işe yaramayan arazilerdir. Kimsenin tasarrufunda olmayan topraklar olarak tarif edilebilir. Bir yerin mevat arazi sayılıp sayılmaması, oranın ihyâ edilip edilmeyeceği ile ilgilidir. *Arâzi-i Emiriyye*: Bu tür toprakların mülkiyeti devlete ait bulunmakta idi. *Arâzi-i Memlûke*: Bu tür toprakların tasarruf hakkı tamamıyla sahiplerine aitti. Bkz. İnalçık ve Quataert, *age*, s. 75-76; Mundy ve Smith, *age*, s. 16-17 Halaçoğlu, *agm*, s. 79-81;

¹³⁶ Halaçoğlu, *agm*, s. 79-81; Mundy, Richard, *age*, s. 32; İnalçık, Quataert, *age*, s. 75-76.

¹³⁷ Barkan, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller..." s. 911.

¹³⁸ TD 185, s. 15-18.

Karye-i Hatla	8 K=	500
Mezraa-i Hebennek	4 K=	120
Mezraa-i Sa'ed	Kâmil	50
Mezraa-i Nûl	Kâmil	100
Toplam	48 K=	3.520

Tablolara bakıldığında, bu zaimin tasarrufundaki zeameti 1538-1596 yılları arasında yıllık 1.495 akçe artırıldığı görülmektedir. Öte yandan, 1596 tarihli defterde Hebennek ve Sa'd¹³⁹ gibi bazı çiftliklerin ortadan kaybolmuş olup, yerine Cefil ve Cel'ed geldiği görülmektedir.

Kerek nahiyesinde mülkler, arazi, bağ ve değirmenleri kapsamaktaydı. Yukarıda bahsedildiği gibi bunların sahipleri üç kişidir. Bunlar; bir bağı bulunan ve (H. 906 / M. 1500) yılında onaylanan Bedrüddin Hasen b. Şerafüddin, bir arazisi (H. 899 / M. 1493) yılında satın alınmış olan ve üç arazi sahibi Hasen b. Bedrüddin b. Hasen Şerafüddin Ebu Bekir, Kerek ve yakınlarındaki Balat tahnunda (Balat değirmeninde) hissesi olan Eskikale'nin dizdarı Mustafa'dır,¹⁴⁰ Kerek yakınlarındaki bir Süveydi tahnunu dört kişinin ortak mülküdür. Bunlar; Ebu Bekir, Cerbidi'nin oğulları, Baym'dır ve Da'n'nin oğullarıdır. Cerbidi'nin oğulları ve Ebu Battah'ın oğulları gibi bazı insanlar, kendi mülklerinden hisselerini zürri vakıf haline getirmişlerdir. Ayrıca, 1548 ve 1596 tarihli tahrirlerine göre, Kerek nahiyesinde mülk-i evlad-ı Mühendis, Hissa-i mülk Ebu-Bekir, Mülk Becûr ve Mülk Evlad Mer'in'in oğulları gibi bazı mülkler de vardı.¹⁴¹ Önceden belirtildiği üzere bu mülklerden bir hisse Sarim Camisi'ne vakfedilmiştir.¹⁴² Buna ek olarak 522 numaralı Evkaf defteri, Aclûn Sancağı'nda Kahvane ve el-Cûna köyündeki Hacı Mustafa b. Ahmed er-Rumi, Musa b. Abdurrahman b. Sevkan, Nasırüddin Mehmed b. Davud ve Hac-ı Ali b. Abdullah'ın mülkü gibi bazı mülklerden evkaf defterinde kayıtlıdır, mülkiyet tarihi H. 951/ M. 1545 yılıdır.

Burada değinilmesi gereken husus, vakıf ve mülk sahipleri mülkiyeti kendilerine ait olan bu toprakları işleyen köylüden yalnız bir toprak kirası isteme hak ve salâhiyetine haiz bulunmaktadır. Malikâne hissesi tabir edilen bu toprak kirası ise, umumiyetle mahsulün (mahsule hububat, bağ, bahçe, bostan ve kovan öşrü ile değirmen resmi dahildir) beşte, yedide veya onda biri olarak kabul edilmiştir.¹⁴³

6. Aclûn Sancağı'ndaki Vakıf ve Mülk Sisteminin Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Hayata Etkisi

6.1. Sosyal Etkisi

Aclûn Sancağı'ndaki vakıf eserler ve mülkler, XVI. yüzyıl boyunca bölgenin sosyal, ekonomik, kültürel ve dini hayatında önemli bir rol oynamıştır. Vakıflar dini ve kültürel hizmetleri yürütmek açısından yerel halka hizmet etmekteydi.¹⁴⁴ Ayrıca, Vakıfların sosyal-kültürel hayata en önemli etkisi eğitimin bölgede yaygınlaşmasını sağlaması, diğer bir ifadeyle, eğitim için uzak bölgelere gidemeyen çocukların kendi şehrinde eğitim almasına katkı sunmasıdır. Osmanlı devleti, eğitim ve bakım gibi bazı temel ihtiyaçlardan yoksun olan topluluklara sosyal destek sağlamayı amaçlamaktadır. Bu anlamda vakıf kurumları, özellikle de Mekteb ve medreseler; darü'l-kurra, darü'l-hadis ve zaviyeler gibi toplumsal eğitim merkezleri olarak hizmet vermiştir. Öğrencilere İslam şeriatı, ilahiyat ve diğer dini konular ile okuma ve yazma ilkelerini öğrenebilecekleri bir yer sağlamışlardır. Tahrir defterlerinde, kamu yararına hizmet etmek üzere bu tür vakıf eserleri kuranların ve mülklerini vakfedenlerin isimlerine atıfta bulunulmuş ve bu isimlere önceki (Tablo 1'de) daha ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Aslında, bu defterler incelendikten ve vakıfların buldukları yerler için tablolar hazırlandıktan sonra, bu vakıfların çoğunun Aclûn Sancağı'nın güneyinde, yani Kerek ve Şüvbe bölgelerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir.¹⁴⁵

Bunun nedeni, bu bölgelerde Bedeviler, Hristiyanlar ve yerel köylülerin nüfusunun fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde, el-Kerek ve el-Şüvbe kalelerinin varlığı, bu tür sakinleri güvenlik ve koruma arayışıyla oraya gelip yerleşmeye teşvik etmiştir. Fakat bazıları vergi ödememek için ormanlara kaçarken bazıları ise haraç ödememek için dağlara ve engibeli arazilere çıkmıştır. Buna bir örnek olarak, ağır vergiler ödemeyi reddeden ve 970 numaralı defterde 1.000 haneden fazla oldukları tahmin edilen A'râb Mehmet Bey isyanı'na katılanlardır. Ayrıca, defterin yazarı (muhterir), bazı Urban toplulukların isyan ettiğini, kendilerinin ve hayvanlarının kayıt edilmesine izin vermediğini belirtmiştir.¹⁴⁶ Bunlardan yeni deftere 1.500 haneden oluşan ancak sadece 101 hanenin kayıt edildiği Beni Mehdi topluluğu ve sadece Beraka oğlu Şeyh Meşleb'in grubunun kayıt edildiği Mehmet Bey önderliğinde isyan eden A'râb Muhammedi grubu örnek olarak gösterilebilir. Defterde,

¹³⁹ TD 185, s. 16.

¹⁴⁰ TD 185, s. 100-101.

¹⁴¹ TD 185, s. 101; TD 266, s. 169.

¹⁴² TD 185, s. 100-101; TD 266, s. 169.

¹⁴³ Barkan, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku..." s. 912.

¹⁴⁴ Kozak, Bir Sosyal Siyaset..., s. 20.

¹⁴⁵ TD 266, s. 146-187; TD 185, s. 79-101.

¹⁴⁶ TD 970, s. 82.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÜN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

A' râb Kerîm ve Beni Saħr gruplarının, hayvanları için belirlenen haraç tutarını ödemesine ek olarak Sıpaħi (Toprak sahibine) haracını ödemesi şartı ile zaman zaman bu toprakları ekebilecekleri de belirtilmiştir. Bu bilgilerden, bu bölgelerin nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu ve fırsat buldukça sık sık isyan ilan ettikleri anlaşılmaktadır. İtaatsizlik ilan ederek vergi ödemekten kaçınan bu büyük kitlerler hesaplandığında o bölgedeki nüfus yoğunluğu netleşir.¹⁴⁷ Ayrıca, vergiden kaçmaları, meydana gelen savaşlar, iç ve dış göçler, ekonomik ve sosyal problemler ile toprak sisteminin tanzim edilememesi nedeniyle, vakıfların ve devletin gelirleri düşer ki bu yönüyle de vakıflara negatif bir etki olur.¹⁴⁸ XVI. yüzyıl sonunda meydana gelen Celali isyanının yaptığı tahribat bu hususta etkili rol oynamıştır.¹⁴⁹ Buna göre Osmanlı Devleti, bu sancaktaki vakıf sistemini bölge sakinlerinin yararlanabileceği bir dayanak olarak onaylamıştır.

Fakat, XVI. yüzyılın sonunda, sancaktan toplayacakları harç gelirlerinden endişe duyan Sebahiyele tarafından vakıf ve mal müesseseleri tahditlere tabi tutulmuştur. Mülk ve vakıfların kendilerine verilen imtiyazlardan istifade ederek gelişip isyana kalkışmalarını ve arzu edildiğinden fazla büyümelerini siyaseten önlemek için bu nevi mülk ve vakıfların usulsüz bir şekilde genişlemesine mâni olacak tedbirler alınmıştır.¹⁵⁰

6.2. Ekonomik Etkisi

Aclün Sancağı'ndaki vakıf kurumları ve mülkler, XVI. yüzyıl boyunca bölge üzerinde önemli bir ekonomik etkiye sahip olmuştur. Bu kurumlar, tarım arazileri ile pazar ve dükkân gibi ticari binalar da dâhil olmak üzere çeşitli mülklerin yönetiminden ve bakımının yerine getirilmesi konusunda faaliyet göstermekteydi.¹⁵¹ 1596 tarihli defterde, bazıları inşa edilmiş bazıları ise harap olmuş¹⁵² dükkânlar için yapılan bazı vakıflardan bahsedilmektedir. Aclün Sancağı'ndaki vakıf kurumları ve mülklerin temel ekonomik etkilerinden biri, tarım ve arazi yönetimini teşvik etmedeki rolüdür. 1 No. tablolarına bakıldığında, bu sancaktaki tarım arazilerinden çoğunun vakıf kurumları tarafından yönetildiği ve vakıfların gelir kaynakları oldukları net bir şekilde görülmektedir. Bu araziler buğday, arpa ve zeytin de dâhil olmak üzere çeşitli ürünler üretmek için kullanılmaktaydı. Vakıf kurumları, sulama ve gübreleme de aralarında olmak üzere bu arazilerin bakımını yürütmekteydi. Vakıf arazilerindeki tarımsal üretim, yerel tüketim ve ihracat için gıda maddeleri ve diğer emtialar sağladığı için bölgenin ekonomik kalkınmasına da katkıda bulunmuştur. Bu ürünler aynı zamanda vakfedenler tarafından bazı dini vakıflara ve diğerlerine hizmet etmek üzere vakfedilmiştir.¹⁵³

Bu vakıfların ve mülklerin varlığı, bölgedeki tarımsal üretimin artmasına ve buna bağlı olarak ekonomik kalkınmanın sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca bu vakfiyelerin muhtelif bölgelere dağılması neticesinde bazı bölgelerde iktisadî ve ticarî faaliyet hareketinin yoğun olduğunu görmekteyiz ve bunun delili de Nefs-i Aclun ve Kerek nahiyesinde bazı dükkân ve çarşıların varlığıdır.

Vakıf kurumunun şehre pozitif etkisi de gayrimenkul ve ticari amaçlı kullanılacak binaların kiralanmasında sahip oldukları roldür. Birçok vakıf sahip olduğu çarşı ve dükkânlar gibi ticari amaca hizmet eden akarlarını kiralama yoluyla gelirleri artırdığı gibi, şehrin ekonomisinin canlanmasında önemli bir rol oynardı. Bu mülklerden elde edilen kira geliri, vakıflara diğer faaliyetlerini desteklemek için kullanabilecekleri bir gelir kaynağı sağlamıştır. Bu kira geliri aynı zamanda istihdam olanakları sağlayarak yerel ekonomiye katkıda bulunmuş ve yerel işletmeleri de güçlendirmiştir.

6.3. Kültürel ve Dini Etkisi

Aclün Sancağı'ndaki vakıf kurumları ve mülk, XVI. yüzyıl süresince bölge üzerinde açık bir kültürel ve dini etkiye sahip olmuştur. Bu kurumlar, camiler, medreseler, zaviyeler, sahabe türbeleri ve diğer dini yapılar da dâhil olmak üzere hayrat ve mevkufatın yönetim ve bakımından ve bakımından sorumlu idi. Ayrıca kültürel ve dini değerlerin teşvik edilmesinde ve yerel halka eğitim fırsatları sağlanmasında da önemli bir rol oynamışlardır. Gavr nahiyesindeki Nemrîn köyünün Hz. Musa'nın (a.s) mezarına vakfedilmesi¹⁵⁴ ve Er-Rabad köyünün Hz. İbrahim'in (a.s) mezarına vakfedilmesi¹⁵⁵ Şûvbek nahiyesinde vakf-ı Hz. Nebi (as.)¹⁵⁶ gibi peygamberlerin mezarlarına yapılan bazı vakfiyelere atıfta bulunulmuştur, Sahabe Ebu Ubeyde'nin mezarının vakfedilmesi gibi sahabelere ve

¹⁴⁷ TD 970, s. 83-92.

¹⁴⁸ Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Yöntem Arayışları", s. 42, 53.

¹⁴⁹ Fatma Acun, agm, s. 322; "Doğan Yörük, The Economic Structure of The Sudiremi Nahiye in The 16th Century", *Conference New Trends in Ottoman Studies Papers CIEPO Symposium Rethymno*, Presented at the 20th, 27 June - 1 July 2012, Girit 2012, s. 309.

¹⁵⁰ Barkan, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku..." s. 919.

¹⁵¹ TD 185, s. 79.

¹⁵² TD 185, s. 99-100.

¹⁵³ TD 266, s. 149, 154, 168, 187.

¹⁵⁴ TD 970, s. 53, 55.

¹⁵⁵ TD 185, s. 28.

¹⁵⁶ TD 266, s. 187.

Sultan Berkuk'un mezarının, ¹⁵⁷camisinin ve diğer vakfiyelerinin vakfedilmesi gibi önceki I No. tablolarla ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

1596 tarihli defterde bu tür eğitim amaçlı vakıflardan söz edilmektedir. Şüvbe nahiyesinde Cârullah 'Amami Medresesi için bir vakıf kurularak ve üzerine Ayn b. Mer'i vel-Büstân, El-Hamra, Ebu et-Tat, Karm, Tekli, Celab ve el-Hamra ile et Tebr arazileri gibi araziler de vakfa gelir kaydedilmiştir. ¹⁵⁸Tahrirlerinde kaydedilen vakıfların çoğu köylülere ait olmasına rağmen, bazı vakuf ve mülklerin de farklı dini ve sosyal sınıflara ait olduğu görülmektedir. Bu durum, bölgede farklı sosyal sınıflar arasında bir hiyerarşi oluşmasına ve bu hiyerarşinin belirli bir düzene kavuşmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla sipahi veya sorumlu kişi ile doğrudan bağ kuran ve güçlenen aileler olduğu söylenebilir. Vakfın önemi yerel halk arasında da ortaya çıkmıştır, peygamberlere, sahabelere ve padişahlara yaptıkları vakıflarla ünlenen ve onları sosyal statüye kavuşturan pek çok aile bulunmuştur.

Buna ek olarak, Sultan Nana hâtûn, Zehra hâtûn ¹⁵⁹ ve El-Melikü'z-Zâhir Baybars ¹⁶⁰ vakıfları gibi bazı padişahların medreseler için kurulan vakıfları da vardır. Vakıf kurumları bölgesel dini yaşam üzerinde önemli bir etkiye sahip idi. Buna göre, vakıf kurumları tarafından yaptırılan ve yaşatılan camiler, medreseler, zaviyeler yerel toplumun dini hayatı ve eğitimi yaşamında önemli bir merkez olmuştur. Bu kurumlar, ibadet ve dini eğitim için bir mekân sağlamış ve yerel halk sosyal bağları güçlendirirken, dinî ve kültürel hayatın gelişmesini ve dindarlık duygusunun gelişmesine yardımcı olmuştur. Dini değerlere ve eğitime odaklanma ise bölgedeki dini inanç ve uygulamaların şekillenmesine yol açmış ve farklı bir dini kimlik geliştirilmesinde etkili olmuştur. Bu defterler, söz konusu vakıfları vakfedenlerin ilgi alanlarından bazılarını işaret etmektedir. ¹⁶¹

Vakıf kurumları tarafından kurulan medreseler ve zaviyeler, öğrencilerin İslam Şeriatı, ilahiyat ve diğer dini konulara erişimini sağlamıştır. Bu eğitim aynı zamanda yerel toplumda güçlü bir İslami kimlik duygusunun ve kültürel değerlerin gelişmesine de vesile olmuştur. ¹⁶² Ayrıca bölgedeki dini ve kültürel uygulamaların şekillenmesinde etkili olan yüksek eğitilmiş âlimler ve dini liderlerden oluşan bir kadronun gelişmesine de öncülük etmiştir.

6.4. Demografik Etkiler:

Tahrirlerinde yer alan mülklerin sahiplerinin isimleri, kökenleri ve meslekleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler, bölgedeki demografik yapı hakkında da ipuçları vermektedir. Örneğin, mülk sahiplerinin çoğunluğu Arap kökenli olmakla birlikte, Memlük, Türkmen ve Kürt kökenli mülk sahipleri de bulunmaktadır. Örneğin, Aclûn nahiyelerinde Memlük sultanların vakıfları ve Salt nahiyesinde Mahalle-i Ekrad bunlardan birkaçıdır. Osmanlı padişahlarının çeşitli sancaklardaki vakıf müesseselerine olan ilgisine rağmen, bu üç defterde Osmanlı padişahlarının Aclûn Sancağı'ndaki vakıflarından birine ilişkin herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Yani XVI. yüzyılda bu sancakta bir Osmanlı padişahı tarafından tahsis edilen bir vakfa rastlanmadık.

Aclûn Sancağı'ndaki bölgelerde bu vakıflar, daha çok sakini kendine çekmiş, toplum yaşamının iyileştirilmesine ve gerekli hizmetlerin sağlanmasına büyük katkı sağlamış olsa da vakıfların sadece nüfusun artıp azalması üzerinde doğrudan bir etkisi olduğu söylenemez. Dolayısıyla vakıfların buldukları bölgelerde yaşayanların hayatlarının ve yaşam kalitelerinin iyileştirilmesinde ve toplum için gerekli olan temel hizmetlerin sağlanmasında önemli bir role sahip olduğu söylenebilir. Ancak bu husus vakıfların sunduğu hizmetlerin nitelik ve niceliğine bağlıdır. Üstelik, bu vakıflar bölgede nüfus büyütmenin ve sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesine katkıda bulunur.

SONUÇ

XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti zamanında Aclûn Sancağı'nın toprak idaresi hakkında temel kaynağımız olan 1538, 1548 ve 1596 tarihli tahrir defterleri bu bölgenin ekonomik ve sosyal yapısını anlamamız açısından önemli olmalarının yanı sıra bölgenin din, eğitim ve vakıf müesseselerin gelişimine de ışık tutmuş ve tutmaktadırlar. Aclûn Sancağı'nda tesis edilen vakıflar sancaktaki dini ve kültürel hizmetlerin gelişimine ve finansmanına önemli katkılarda bulunmuştur. Eğitim, hayırseverlik, sosyal refah, dini ve kültürel faaliyetler ile yerel kimliğin desteklenmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Aclûn Sancağı'ndaki vakıfların Ramazan ayında fakir ve muhtaçlara, Kur'an okuyucularına, Mekke'deki Ulu Camii'ye, peygamber ve sahabe türbelerine, padişahların okullarına ve camilerine, bazı zaviyelere ve mescitlere vakfedildiği ortaya konulmuştur. Bu etkiler bölgedeki

¹⁵⁷ TD 970, s. 64.

¹⁵⁸ TD 266, s. 187; TD 185, s. 98-99.

¹⁵⁹ Nena hâtûn ve Zehra hâtûn ala medrese-i 15 Kırat TD 185, s. 98-99.

¹⁶⁰ Beyt-i Rama köyünde el-Melikü'z-Zâhir ala medrese-i 2 kırat. TD 185, s. 12.

¹⁶¹ TD 266, s. 166-167.

¹⁶² Vakıf ve sosyal yönüyle ilişkisi hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açısından Vakıflar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, ss. 55- 58.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÛN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

sosyal uyumun sağlanması açısından, farklı kültürlerden insanların aynı vakıfardan faydalanabilmelerine katkıda bulunmuştur. Aclûn Sancağı'ndaki vakıfların birçok açıdan görülebilir. Bu katkılardan bazıları ekonomik, sosyal, dini ve demografik etkilerdir.

Osmanlı padişahlarının çeşitli sancaklardaki vakıf müesseselerine olan ilgisine rağmen, bu üç defterde Osmanlı padişahlarının Aclûn Sancağı'ndaki vakıflarından birine ilişkin herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Yani XVI. yüzyılda bu sancakta bir Osmanlı padişahı tarafından tahsis edilen bir vakfa rastlanmadık.

Ayrıca bu çalışma aynı zamanda vakfın tahsis edildiği ciheti hakkında da önemli bilgiler sağlamıştır. Hz. Muhammed, Hz. İbrahim, Hz. İlyas ve Hz. Yakûb aleyhisselâm gibi bazı peygambeler ve Hz. Muâz b. Cebel, Ebu Ubeyde Âmir b. ec-Cerrah ve Cafer Et-Tayyar gibi bazı sahabe vakıflarına padişahların katkısı de bahsedilmiştir. Ayrıca El-Melikü'z-Zâhir Baybars, Sultan Barkûk ve Hoşkadem, Nena hâtûn ve Zehra hâtûn gibi sultanların ve Emir Bez b. Abdullah ve Emir Hasen b. Na'îr'in gibi bazı emirler için bazı vakıflardan da bahsedilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Osmanlı Arşiv belgeleri:

BOA TD 970, (*Mufassal Tapu Tahrir Defteri*).

BOA TD 266, (*Mufassal Tapu Tahrir Defteri*).

BOA TD 185, (*Mufassal Tapu Tahrir Defteri*).

BOA TD 522, (*Defter-i Evkaf ve Emlak Livâ-i Gazze, Kuds-i Şerif, Safed, Nablus, Aclûn*).

2. Ana Kaynaklar:

İBN BATTÛTA, Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. (Tz.) “*Seyahatnâmesi*”, *Rihletü İbn Battûta / Tuhtetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfar*. C. 1, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Kültür Merkezi.

İBNİ TAGRİBERDÎ, Cemaleddin-Ebi'l-Mehasin-Yusuf, *en-Nücûmu'z-Zahire-fi-Mulûki-Mısır-ve'l-Kahire*, C. 16, Araştıran: Fehim ŞELTÛT, Cemaleddin el-ŞEYAL, Mısır Yazarlar Kurulu, Kahire 1970-1972.

3. Araştırma Eserler:

ACUN, Fatma, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İstanbul 1999, ss.315-328.

BAHAR, Hasan, “Osmanlı Tahrir Defterleri Çalışmalarındaki Gelişmeler Üzerine Gözlemler”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 16, S.16, Üsküdar 1996, ss. 61-66.

BARCAN, Ömer L., “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 7, S. 4, İstanbul 1911, ss.906- 942.

BARCAN, Ömer Lütfi, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Birinci Cilt; Kanunlar, İstanbul 1943.

BARNES, John R., *An Introduction to Religious Foundation in the Ottoman Empire*, Second Impression, Brill, The Netherlands 1987.

BEDRAN, Abdulkadir, “Münedemet'ül-Atlâl-ve-Müsâmeret'ül-Hayâl”, *İslami Yayın ve Basım Bürosu Yayınları*, Şam H. 1379.

BEYYAT, Fazıl, *el-Biladu'l-Arabiye fi el-Vesâik'ul-Osmaniye en-Nisfu'l-Evvel min el-Karn 10 H. / 16 M.*, C. 1, Merkez'ül-Abhâş Lit-Tarih vel-Finûn, İstanbul 2011.

BOSTAN, İdris, “Aclûn”, *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, ss.326-327.

ÇAKAR, Enver, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı”, *FÜSBD*, C. XIII/1, Elazığ 2003, ss. 352-374.

ÇİÇEK, Kemal “Osmanlılar'dan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 6, 1995, ss. 51-89.

ÇİÇEK, Kemal, “Osmanlı Tahrir Defterlerin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Yöntem Arayışları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 97, 1995, ss. 41-66.

DIETER, Wolf, KAMAL, Hütteroth Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977.

EL-BAHÎT, *Defter Mufassal Liva-i Aclun, Tabu Tahrir Defteri 185* (Çalışma, İnceleme ve Çeviri), Ürdün Üniversitesi yayınları, Amman 1989.

EL-BAHÎT, Muhammed A., Hamoud, *Novan Raja, Defter Mufassal Liva-i Aclun, Tabu Defteri 970* (Çalışma, inceleme ve çeviri), Baskı 1, Ürdün Üniversitesi yayınları, Amman 1989.

EMECEN, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2016.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, İstanbul 1996.

Erhan Afyoncu, “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 1, 2003, ss.267-286.

- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Nâhiye”, *DİA*, C. 9, s.36-37.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Hane Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, ss.331-348.
- GÜNAY, Hacı Mehmet. “Vakıf”, *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, ss.475-479.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Derbend” *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, ss.162-164.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK., Ankara 2014.
- HİNZ, Walther, SEVİM, Acar, “İslam’da Ölçü Sistemleri”, çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, S. 5, İstanbul 1990, ss. 5-85.
- İNALCIK, Halil, QUATAERT, Donald, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300 – 1600, çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, C. I, İstanbul 2000.
- İpşirli, Mehmet ve et-Temîmî, Muhammed Davud, *Evkâfu’l-Müslimîn fi-Filistîn fi-Elviyyeti Gazze, el-Kudsi Şerif, Safed, Nablus, Aclûn Hasbe’d-Defter Rakam 522 min-Defâtiri’t-Tahrîri’l-Osmanîyyeti’l-Müdevvereti fi’l-Karni’l-âşiri’l-Hicrî*, Merkezü’l-İbhâse li’t-Tarihî ve’l-Funûnu ve’s-Sakâfetü’l-İslamiyyete bi-İstanbul, 1402-1982.
- KASKAS, Hela, *Mesacid-ü Dimaşk fil-Asru’l-Osmani*, Dar Neynava lil-Neşir vet-Tevzii, Dimaşk 2019.
- KAZICI, Ziya, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.
- KOZAK, İbrahim Erol, *Bir Sosyal Siyaset Meselesi Olarak Vakıf*, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 1994.
- MAALOUF, Amin, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- MİNNİS, Denise, BADER, Yousef, “A Comparative Analysis Of Belvoir (Kawkab Al-Hawa) And Qal’at Al-Rabad (Aclûn Castle)”, *Annual Of The Department Of Anti Quities Of Jordan*, XXXII, Amman 1988, ss.255-264.
- MUNDY, Martha, *Modern Devlet’e Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriyesi’nde Hukuk Yönetim ve Üretim*, çev. Süleyman Kızıl Toprak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- MUNTASIR, İbrahim A., *El-Mu’cem’ul-Vasît*, Arapça Dil Akademisi, Eş-Şurûk Uluslararası Kütüphanesi, C. 1, 2004.
- MUSLU, Cihan Yüksel, *Osmanlılar ve Memluklar İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 22, 1991, ss.429-439.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, ss.425-429.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yaunları, İstanbul 1999.
- RAYMOND, André, *Grandes Villes Arabes À l’époque Ottomane*, Paris: Sindbad 1985.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Akçe”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 224-227.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, *Türkiye İktisat Tarihi*, Mentesh Kitabevi, İstanbul 1989, s.27-28.
- SALİBİ, Kamal. *The Modern History of Jordan*. I. B. Tauris 1998.
- SARINAY, Yusuf ve diğerleri, *397 Numaralı (Haleb Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (943 / 1536)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, OAB, Ankara 2010.
- SARINAY, Yusuf ve diğerleri, *401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (942 / 1535)* C. I Defter-i Hâkânî Dizisi: XVII, Kanlık devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 118 Defter-i Hâkânî Dizisi, Ankara 2011.
- SÖZLÜ, Halil, *Ürdün – Aclûn’daki Mimari Eserler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi) Van 2009.
- ŞAHİN, İlhan, “Nahiye”, *DİA*, C.32, İstanbul 2006, ss.306-308.
- ŞAHİN, Reyhan, “Zürrî Vakıfların İdaresinde Yaşanan Sorunlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 43, 2016, ss.313-323.
- ŞEKER, Mehmet, “Ortaçağ’da Şam Diyarının Stratejik Bir Kalesi: Aclûn Kalesi”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 4, 2019, ss.3799-3807.
- TAHİR, Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, TC. (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü) Yayın No. 26, Ankara 2017.
- TAŞKIN, Ünal “269 Numaralı İcmal Defterine Göre Aclûn”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.7, Aralık 2011, ss.251-257.
- TAŞKIN, Ünal, “XVI. Yüzyılda Aclûn Şehri ve Kasabalarının Nüfusu”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/7, Ankara Turkey Summer 2013, ss.645-654.
- TAŞKIN, Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim dalı, YLT, Fırat Üniversitesi, Elazığ 2005.
- TAŞKIN, Ünal, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Elazığ 2010.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÛN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

TEKTAŞ, Nazım, “Yavuz Sultan Selim”, Çadırdan Saraya, Saraydan Sürgüne Osmanlı, *Yeni Şafak Gazetesi Kültür yayınları*, İstanbul 2007.

YÂZÎCÎ, Tâlib, “Emeviyye Camii”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 109-111.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları yada Türk Hayrât Sistemi”, *Yeni Türkiye Yayınları*, C. 5, Ankara 1995, ss.17-33.

YÖRÜK, Doğan, “The Economic Structure of The Sudiremi Nahiye in The 16th Century”, *Conference New Trends in Ottoman Studies Papers CIEPO Symposium Rethymno*, Presented at the 20th, 27 June - 1 July 2012, Girit 2012, ss.309-327.

5. İnternette Çalışmalar

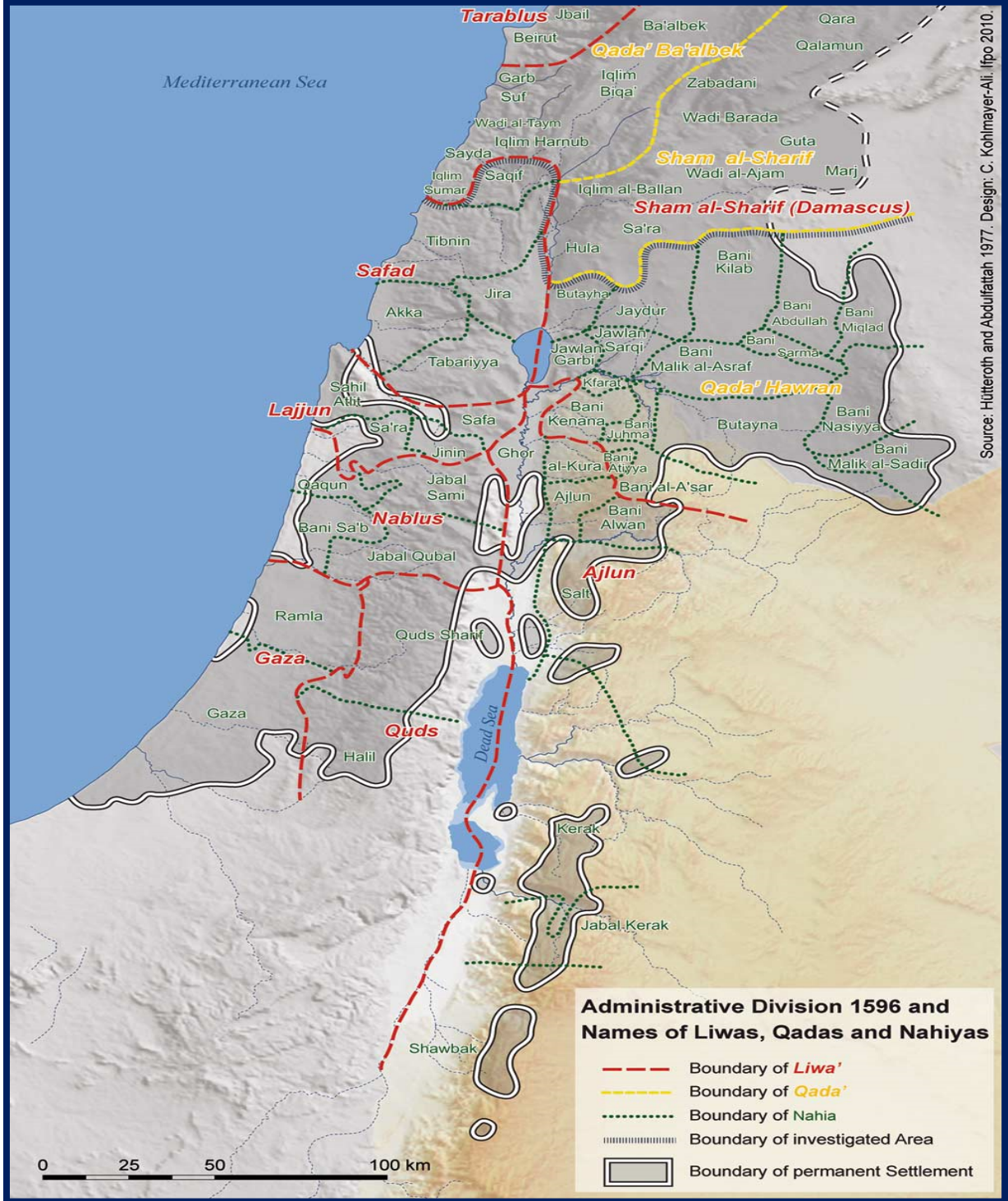
YOVİTCHİTCH, Cyril, *The Tower of Aybek in Ajlun Castle; an Example of The Spread of an Architectural Concept in Early 13th-Century Ayyubid Fortification*, History of Warfare, Boston 2006.

Aclûn, <https://moh.gov.jo/ar/ajlounhd/SubSitePages>, (Erişim Tarihi: 20.02.2023).

JURJ, Saba, *Ruks bin zayid Aleazizi: Safahat Min Et-Tarih El'ürdüni min-Heyât'ül-Bidâye: Madaba ve-Davâhiha*, Amman, Ürdün 1961: <https://www.ammonnews.net/index.php>. (Erişim Tarihi: 09.10.2021).

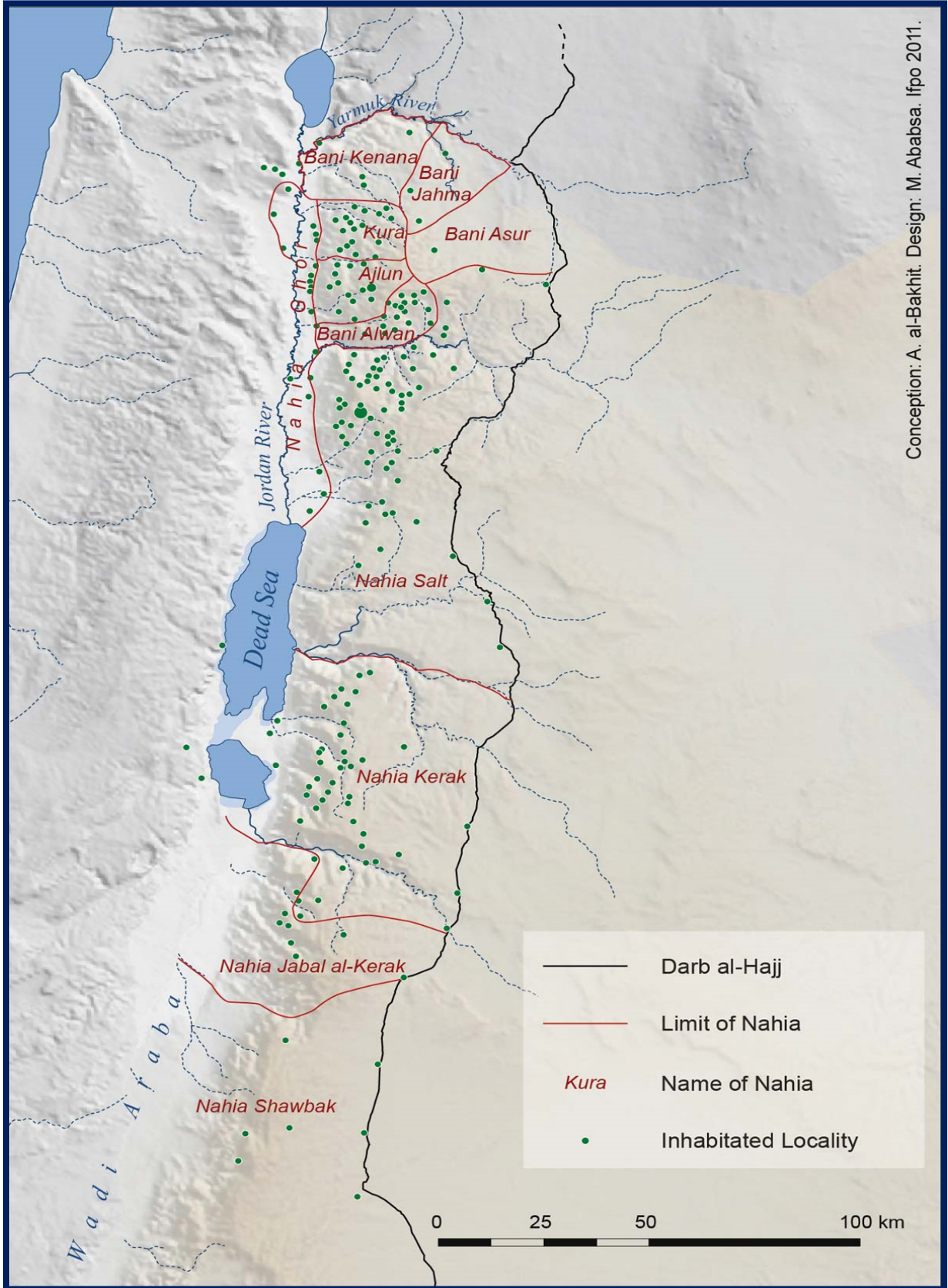
Ürdün Kültür Bakanlığı, *Aclûn Medinet'üs-Sakafet'ül-Ürdüniye* 2013: <https://www.culture.gov.jo/AR/ListDetails/> Erişim Tarihi: 12.04.2023.

Ekler:

Harita 1: Topografyası ve nahiyeleri ile Aclûn Sancağı: Adnan El-Bahît , *Et-Taksimât'ul-İdâriyet'ül Osmaniye li-Livâ-i Aclûn Sene M.1596*, <https://books.openedition.org/ifpo/docannexe/image/7749/img-1.jpg>. (Erişim Tarihi: 05.03.2023).

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÛN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

Harita 2: Ürdün Nahiyeleri: Adnan El-Bahît, *Et-Taksimât'ul-İdâriyet'ül Osmaniye li-Livâ-i Aclûn Sene M. 1596*, <https://books.openedition.org/ifpo/docannexe/image/7749/img-1.jpg>. (Erişim Tarihi: 05.03.2023).

Harita 3: Topografyası ve nahiyeleri ile Aclûn kazası. Mundy, *age*, s. 96.

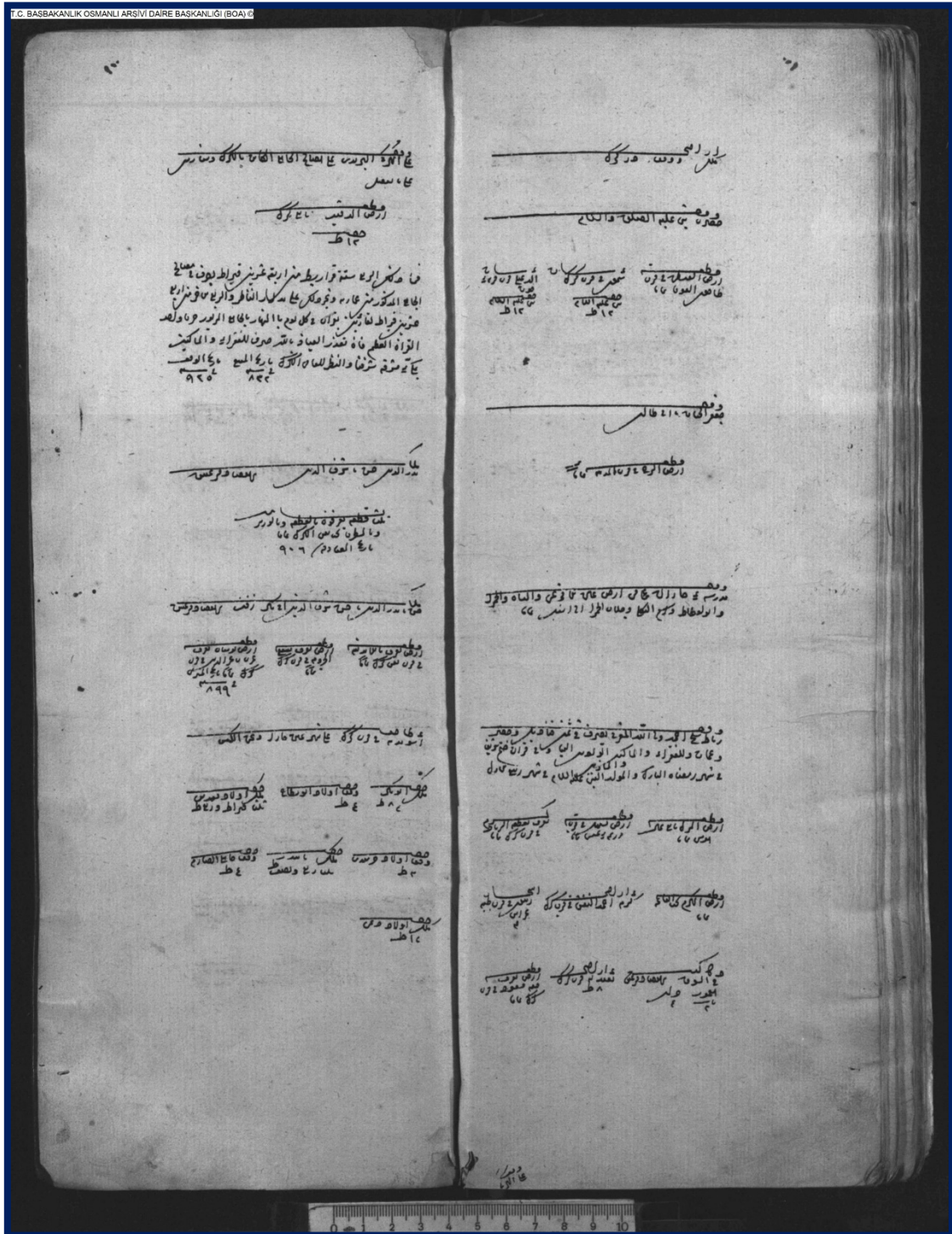
XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÜN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

Harita 4: Günümüzdeki Aclun bölgesinin köyleri. Bkz. Mundy, *age*, s. 97.

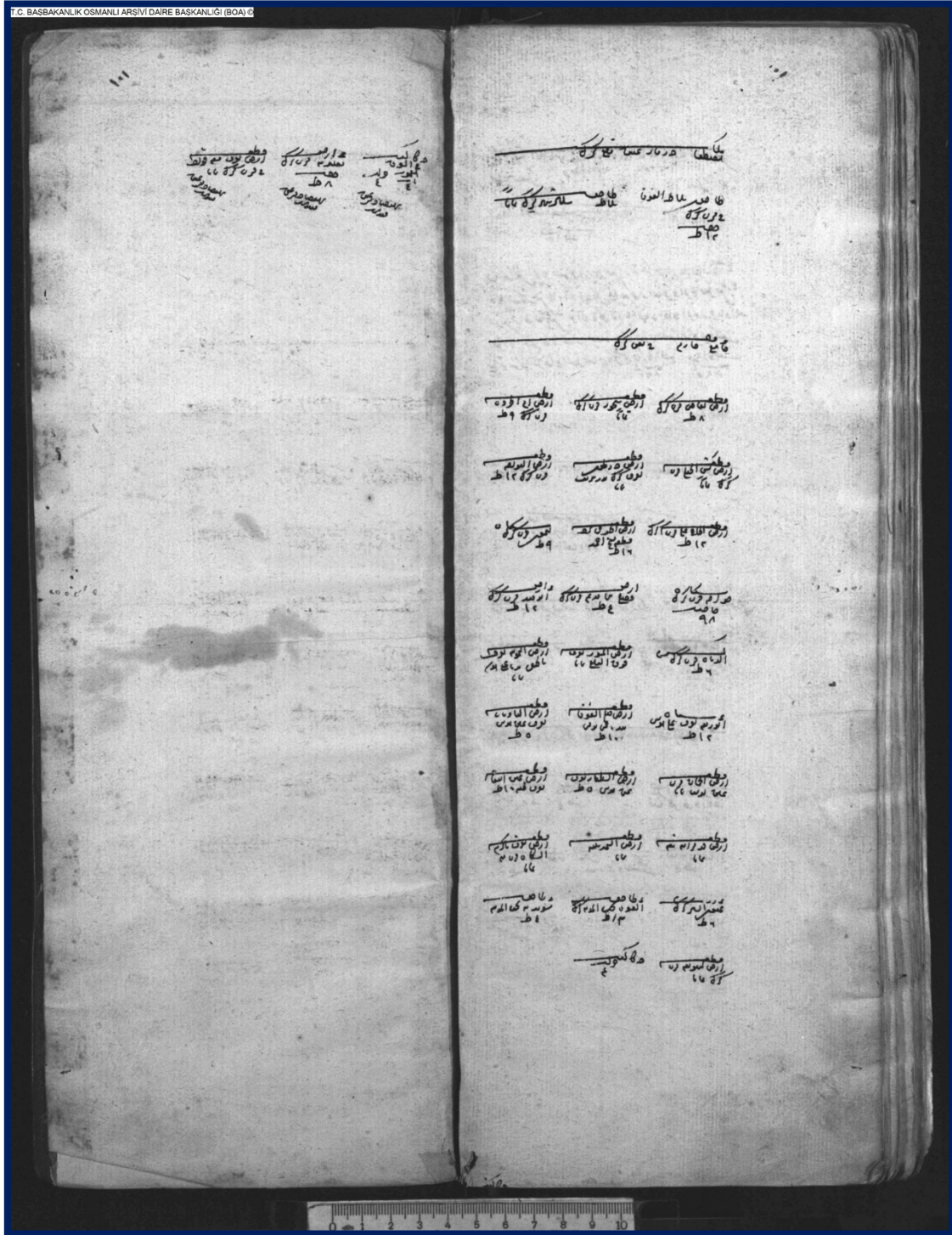
XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÜN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

Belge 3: TD 266, s. 187; TD 185, s. 98-99.

Belge 4: Kerek nahiyesindeki vakıf kayıtlarından bir örnek. Bkz. TD 185, s. 98-100. Bkz. TD 185, s. 98-100.

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÜN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

Belge 6: Kerek nahiyesindeki Mülk kayıtlarından bir örnek. Bkz. TD 185, s. 100-101.

Makale Bilgileri:**Etik Kurul Kararı:***Etik Kurul Kararından muaftır.***Katılımcı Rızası:***Katılımcı yoktur.***Mali Destek:***Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.***Çıkar Çatışması:***Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.***Telif Hakları:***Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.***Article Information:****Ethics Committee Approval:***It is exempt from the Ethics Committee Approval***Informed Consent:***No participants.***Financial Support:***The study received no financial support from any institution or project.***Conflict of Interest:***No conflict of interest.***Copyrights:***The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

XVI. YÜZYILDA TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE ACLÛN SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE MÜLKLER

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 209-218.

Geliş Tarihi–Received Date: 11.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 14.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KUDÜS'TEKİ ÖZBEK VE HİNDİLER TEKKESİ*

 10.53718/gttad.1341436

 SİDDİK ÇALIK**

ÖZ

Türkistan, Maveraünnehir ve Hindistan Müslümanlarının hac ibadetlerinin yapmak için uzun ve meşakkatli bir yol güzergâhı kullandıkları bilinen bir gerçektir. Hac yollarındaki dinlenme ve barınma menzilleri ise, Müslüman devletlerin idaresi altında teşkilatlı bir konaklama kurumuna dönüşmüştür. Bunun yanı sıra, İslam'ın sufi karakterli birçok tarikat mensupları da benzer yapılar kurarak, hac yolcularına gönüllü hizmet etmişlerdir. Hac güzergâhındaki konaklama menzilleri, bizzat devlet tarafından organize edildiği gibi, özellikle sufi kesimlerin de bu tür faaliyetleri kurdukları tekkeler vasıtasıyla yürütmekteydiler. Bu tekkeler, han ve imaretlerden farklı olmayıp, nerdeyse aynı hizmetleri görmektedirler. Söz konusu Sufilerin bağlı olduğu tarikatların başında, Nakşibendî, Kadirî, Kalenderî, Mevlevî ve Çiştîler gelmekteydi. Türkistan ve Maveraünnehir'de yoğun faaliyet gösteren Nakşibendî ve Hindistan coğrafyasında Çiştî tarikatlarına bağlı Özbek ve Hindî tekkeleri bu faaliyetleri yürüten kurumların başında gelmekteydi. Bu tekkeler, Osmanlı coğrafyasında birçok şehirde hacılara hizmet etmek amacıyla birçok tekke/zaviye kurarak yüzlerce yıl hizmet etmişlerdir. Hacıların barınması, yemesi içmesi ve dinlenmesi en önemli vazifelerinden addedilirdi. Bu tekkeler her ne kadar belirli bir tarikata mensup olsalar da kendileri dışında kalan hacılara hizmet etmekten de geri kalmıyorlardı.

Tarihi süreç içerisinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde, Orta Asya, Hindistan, Çin ve Rusya coğrafyalarından gelen hacılar için birçok şehirde, hacılara hizmet eden dergâh, tekke, hangâh vardı. Bu tür kurumların bulunduğu merkezler; İstanbul, Edirne, Bursa, Konya, Bağdat, Adana, Kudüs, Kahire ve Mekke şehirleridir. Bu şehirlerdeki tekkeleri hizmet usulleri, teşkilatlanmaları genel itibarıyla birbirine benzemektedir. Diğer taraftan bu yapılar devletin birçok birimiyle ilişkiler içerisinde olduğu gibi, üzerlerinde bir kontrol mekanizması da kurulmuştu. Osmanlı tekke ve zaviyelerinin kuruluşu, işleyişi ve faaliyetleri, sufi tarikatların kendi iradeleriyle gerçekleşse de her daim devletin teşviki, maddi ve manevi yardımı olmuştur. Bu tür müesseseler vakıf sistemine dahil edilerek, uzun asırlar hizmetlerinin yerine getirilmesi ve yaşatılması sağlanmıştır.

Kudüs'teki Özbek ve Hindîler tekkesi ile ilgili, Türkiye'deki arşiv kayıtlarından gereği kadar faydalanılmamıştır. Osmanlı coğrafyası içerisinde faaliyet gösteren, dinî ve sosyal vasıfları bulunan Özbek ve Hindî tekkelerinin tarihî işlevlerinin anlaşılabilmesi için, Osmanlı arşiv belgelerine dayalı bir çalışmanın ortaya koyulması icap etmektedir. Söz konusu tekkelerle ilgili, arşiv belgeleri sınırlı olsa da bu kurumların tarihine farklı bir bakış açısı sunacak düzeyde belgelere sahibiz. Çoğunluğu Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler, genel itibarıyla, tekkenin işleyişi, taht merkeziyle olan ilişkileri, maddi yardım talepleri, tekkenin çevresindeki kurum ve şahıslarla olan anlaşmazlıklar, mütevellilik davaları vb. konulardan ibarettir.

Çalışmada söz konusu iki tekke üzerine yoğunlaştırarak, bu zümrelerin faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Bu konuyla ilgili çalışmalarda arşiv kayıtlarına yeterince inilmediği görülmüştür. Devlet-tekke ilişkileri üzerine örnek belgeler sunularak, dinî ve sosyal hüviyete sahip Kudüs'teki Özbek ve Hindî tekkeleri, arşiv belgeleri zaviyesinden anlamaya çalışılacaktır.

*100 Yılında Kudüs, Sergi, Panel, Anma Etkinliklerinde (TTK-Gazi Üniversitesi, Ankara 15-17 Aralık 2017) "Kudüs'te Özbek Tekkesi" başlıklı sunum genişletilerek "Kudüs'te Özbek ve Hindîler Tekkesi" halinde yayına sunulmuştur.

**Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: scalik@ybu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0348-8489.

KUDÜS'TEKİ ÖZBEK VE HİNDİLER TEKKESİ

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Tekke, Zaviye, Nakşibendî, Çiştî, Özbek Tekkesi, Hindiler Tekkesi.

UZBEK AND INDIAN TEKKE IN JERUSALEM

ABSTRACT

It is a well-known fact that the Muslims of Turkestan, Maveraunnehir and India use a long and arduous route to perform hajj worship. The rest and shelter areas on the pilgrimage routes have turned into an organized accommodation institution under the administration of Muslim states. In addition, sufi characters of many sects of Islam have established similar structures and voluntarily served the pilgrims. The accommodation ranges on the pilgrimage route were organized by the state itself, and especially the sufi sections carried out such activities through the tekkes they established. These tekkes were no different from the inns and imarets, and they provided almost the same services.

At the beginning of the sects to which the sufis in question were affiliated, Naqshbandi, Qadiri, Kalender, Mevlevi and Chishtis were coming. Naqshbandi, which was active extensively in Turkestan and Maveraunnehir, and Uzbek and Hindi tekkes affiliated to the Chishti sects in the geography of India were the leading institutions carrying out these activities. These tekkes have served for hundreds of years by establishing many tekkes / lodges in order to serve pilgrims in many cities in the Ottoman geography. It was considered one of the most important duties of pilgrims to have shelter, eat, drink and rest. Although these tekkes belonged to a certain sect, they also did not stop from serving pilgrims who were outside of their sect.

Within the historical process, there were dergahs, tekkes, hangahs serving pilgrims in many cities for pilgrims from Central Asia, India, China and Russia geographies throughout the Ottoman Empire. The centers where such institutions are located are Istanbul, Edirne, Bursa, Konya, Baghdad, Adana, Jerusalem, Cairo and Mecca cities. The service procedures of the tekkes in these cities and their organization were generally similar to each other. On the other hand, these structures were in relations with many units of the state, as well as a control mechanism was established over them.

Although the establishment, functioning and activities of the Ottoman tekkes and lodges took place at the will of the sufi sects, they have always been the encouragement, material and spiritual assistance of the state. By including such institutions in the foundation system, it has been ensured that their services have been fulfilled and kept alive for many centuries.

The archive records related to the Uzbek and Turkic tekke in Jerusalem have not been used as much as necessary in Turkey. In order to understand the historical functions of Uzbek and Hindi tekkes operating within the Ottoman geography, which have religious and social qualities, it is necessary to present a study based on Ottoman archival documents. Although the archival documents related to these tekkes are limited, we have documents at a level that will offer a different perspective on the history of these institutions. The documents, most of which are in the Ottoman Archive, are generally related to the functioning of the lodge, its relations with the throne center, requests for financial assistance, disputes with institutions and individuals around the lodge, trustee cases, etc.

The study focuses on the activities of these groups by concentrating on the two lodges in question. It has been seen that the archival records are not sufficiently used in the studies on this subject. By presenting sample documents on state-tekke relations, Uzbek and Turkish tekkes in Jerusalem with a religious and social identity will be tried to understand archival documents from the lodges.

Keywords: Jerusalem, Tekke, Zaviye, Naqshbandi, Chishti, Uzbek Lodge, Indian Lodge.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde dini vasıfları güçlü şehirler, her zaman özel bir ilgiye mazhar olmuşlardır. Kudüs, bu mânâda ismiyle müsemma şehirlerden addedilerek, İslâm geleneğinde olduğu gibi, Osmanlılarda da Mekke ve Medine'den sonra kutsiyet atfedilen bir şehir konumundadır. Bunun yanı sıra Kudüs, Yahudilik ve Hıristiyanlık dinleri için de benzer değerlerde bir anlam ifade edilmiş olup, semavî dinlere ait kültürel değerlerin bir arada yaşatıldığı nâdir şehirlerden biri statüsündedir.

Kudüs, her daim, geniş İslam coğrafyasının her köşesinden farklı kültür ve mezheplere mensup Müslümanların, muhtelif mezhep ve meşreplere göre teşkilatlanmış temsilciliklerini barındırdıkları bir şehir olmuştur. Diğer taraftan, Yahudi ve Hıristiyanların da Müslümanlarla aynı hissiyatta temsilcilerinin daimî surette var olmaya çalıştıkları bir yerdir. Diğer bir ifadeyle Kudüs, semavî dinlerin doğduğu veya geliştiği bir coğrafyanın

merkezindeki bir şehir olması dolayısıyla, bu dine mensup olanların kutsiyet atfederek, ziyaret ettikleri önemli bir dini merkez konumundadır. Bu vasıflarının yanı sıra Kudüs, özellikle Hac yolculuğuna çıkan Müslümanların uğrak yeri olması ve farklı milletlere ait unsurların uzun asırlar bir arada yaşaması hasebiyle, her zaman kültürel ve dini zenginliği canlı olan bir şehir hüviyetindedir. Mekke ve Medine'den sonra, hacıların ziyaret edeceği, adından da anlaşılacağı üzere kutsiyet atfedilen yer, Kudüs şehridir. Kudüs'e "Kutsal Hac Kapısı" veya "Suriye Şehirlerinin Sağ Eli" gibi pek çok unvan verilmiştir.¹

Kudüs şehri, bu özelliklerinden dolayı, asırlar boyu başka diyarlardaki farklı din, mezhep ve kültürlerin, teşkilatlı-teşkilatlı olmayan, resmi-gayri resmi temsilcilikleri bünyesinde barındırmıştır. Bu kurumlara ait zengin mimari ve sanat eserlerle süslenmiş kurumsal yapıların oluştuğunu tarihi kaynaklardan ve günümüze yansıyan etkilerinden anlaşılmaktadır. Diğer taraftan İslam beldelerinden hac ziyareti için gelen Müslümanların Kudüs'ü önemli bir menzil durağı kabul ederek, yeme içme barınma ve dinlenme ihtiyaçlarını karşılayacakları birçok tekke, zaviye ve hangâh kurmuşlardır.²

Kudüs'ün tarihi ve kültürel zenginliğine örnek teşkil eden, *Özbek, Hindiyeye, ve Afgan tekkeleri Asya Müslümanlarını temsil eden önemli dinî ve sosyal kurumlar* arasındadırlar. Bu çalışmada, Kudüs'deki *Özbek Tekkesi ve Hindîler Tekkesi* üzerinde durulacaktır.

Özbekler Tekkesi ile ilgili çalışmaların başında, Thierry Zarcone'nin araştırması en kapsamlı olanlardan biridir. Çalışmada, Kudüs'teki Orta Asya ve Hintli sûfi hacılara dair ayrıntılı bir araştırma yapılmıştır. Özbekler Tekkesi'ni bir başlık altında inceleyen yazar, tekkenin faaliyetlerini, İslam'ın ilk devirlerinden 20. yüz yılın sonlarına kadar ele almıştır.³ Özbekler Tekkesi hakkında Şerife Memiş⁴ ve Baha Tanman ve ekibinin⁵ çalışmaları kısa olsa da öznlü bilgiler ihtiva etmektedir. Frederik de Jong⁶'un makalesinde tekke ile ilgili kısmi bilgiler mevcuttur. Mehmet Tütüncü'nün *Turkish Jarussalem*,⁷ ve Yusuf Natsheh'in "el- Zaviyya el- Nakşibendiyya"⁸ ve "The Arcitecture of Ottoman Jerusalem" adlı eserleri ise, Özbekler Tekkesi'nin mimari yapısı hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir. Mehmet Tütüncü, tekkedeki kitabeler hakkındaki malumatı kayda değer bilgiler içermektedir.

Hindî Tekkesi üzerine yapılan çalışmalarda, Thierry Zarcone'nin kitabı yine ön plana çıkmaktadır. Yazar kitabında ayrı bir başlık halinde incelediği Hindîler Tekkesi'nin tarihçesini ana hatlarıyla ortaya koymaktadır⁹ Taysir Jabbara'nın çalışması ise, tekkenin kuruluşu ile ilgili bilgiler vermektedir.¹⁰ Hindîler Tekkesi hakkında bilgi veren 15. yüz yıl kaynağı ise, Mucuriddin'in 15. yüz yılda kaleme aldığı Kudüs ve el-Halil tarihi ile ilgili kroniktir.¹¹ Britanya'nın Kudüs ve Filistin konsolosu James Finn, 1853-1856 tarihlerinde kalmış ve hatıralarına dayalı bir de kitap yazmıştır. Yazar, Hindîler tekkesine kendi ülkesinin tabiiyetinde olduğu için yakınlık duyar ve Hindîler tekkesi ve dervişleri hakkında bir hayli bilgi vermektedir.¹² İstanbul'daki Hindîler Tekkesi üzerine yazılmış bir makale de Kudüs Hindîler Tekkesi son şeyhi Riyaz Babür Efendi hakkında kısa bilgiler bulunmaktadır.¹³

Yukarıda zikredilen çalışmalarda, Türkiye'deki arşiv kayıtlarından gereği kadar faydalanılmamıştır. Osmanlı coğrafyası içerisinde faaliyet gösteren, dini ve sosyal vasıfları bulunan Özbek ve Hindî tekkelerinin tarihî işlevlerinin anlaşılabilmesi için, Osmanlı arşiv belgelerine dayalı bir çalışmanın ortaya koyulması icap etmektedir. Söz konusu tekkelerle ilgili, arşiv belgeleri sınırlı olsa da bu kurumların tarihine farklı bir bakış açısı sunacak düzeyde belgelere sahibiz. Çoğunluğu Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler, genel itibariyle, tekkenin işleyişi, Payitahtla olan ilişkileri, maddî yardım talepleri, tekkelerin çevresindeki kurum ve şahıslarla olan anlaşmazlıkları, mütevellilik davaları vb. konulardan ibarettir.

Bu çalışmada, söz konusu arşiv kayıtları çerçevesinde, devlet-tekke ilişkilerini, dinî ve sosyal hüviyete sahip Kudüs'teki Özbek ve Hindî tekkeleri, arşiv belgeleri zaviyesinden anlamaya çalışılacaktır. Diğer taraftan, Kudüs'e

¹ Thierry Zarcone, *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Süfi Hacılar*, (Çev. Berna Akkiyal) Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 19, 20.

² Thierry Zarcone, *age*, s. 28, 29.

³ Thierry Zarcone, *age*, s. 65-111.

⁴ Şerife Eroğlu Memiş, *Osmanlı ve Yerel Ağalar Arasında Kudüs'te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831)*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2021, s. 106,107.

⁵ Baha Tanman, Belgin Demirsar, A. Vefa Çobanoğlu, Hakan Arlı, Kayahan Turkantoz, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları", *Orta Doğu'da Osmanlı Dönemi Kültürel İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (25-27 Ekim 2000, Hatay)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 511-543.

⁶ Frederik de Jong, "The Sufi Orders in Nineteenth and Twentieth-Century Palestine", *Studia Islamica*, LVIII (1983), s. 143-181.

⁷ Mehmet Tütüncü, *Turkish Jarussalem, (1516-1917), Ottoman Inscriptions From Jarussalem and other Palestinian Cities*, Cota Publications, 2006, s. 142-151.

⁸ Yusuf Natsheh, "el- Zaviyya el- Nakşibendiyya" Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand (ed.) *Ottoman Jarussalem: The Living City 1517-1917*, Londra: Altajir World İslam Trust, 2000), s. 904-911; Yusuf Natsheh "The Arcitecture of Ottoman Jerusalem" Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand (ed.) *Ottoman Jarussalem: The Living City 1517-1917*, Londra: Altajir World İslam Trust, 2000), s. 583-654.

⁹ Heiry Zarcone, *age*, s.120-129.

¹⁰ Taysir Jabbar, *el-Müslimün el-hunûd fî kadiyyat filistin*, Da el Şuruk, Ramallah 1998, s. 57.

¹¹ Kronik hakkında yapılan çalışma: *Moudjir-Ed. Dyn. Historie de Jerusalem et d'Hebron*, (çev. Henry Sauvaire, E. Leroux), Paris 1876,

¹² James Finn, *Stirring Times or Record from Jerusalem Consular Cronicles of 1953 to 1856*, Kegan Paul, London 1978.

¹³ Cemalettin Server Revnakoğlu, "Hindîler Tekkesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, C. 7, Temmuz 1977, s. 96.

KUDÜS'TEKİ ÖZBEK VE HİNDİLER TEKKESİ

ait Şer'iyye Sicillerinde tekkelere ait belgeler, ayrı bir çalışmayı gerektirdiği için, bu araştırmanın dışında tutulmuştur. Ancak yayınlanmış eserlerde geçen sicil kayıtlarından istifade edilmiştir.

Arşiv belgelerinde, *zâviye*, *dergâh*, *hangâh* kavramları, aralarında az farklılıklar olsa da aynı kurum kastedildiği için, biri birinin yerine kullanıldıkları görülmektedir. Bu kurumların isimlendirmeleri, bazen döneme göre bazen de, mensupları arasında yerleşmiş tâbirlere göre kullanılmıştır. Hattâ, kurum isimlerini kaleme alan katiplerin tarzına göre de kullandıklarını söylenebilir. Bu çalışmada, daha çok müstakil olarak *tekke* kavramı, adlandırmayla birlikte, belgelerde yaygın olarak kullanıldığı üzere, *Özbek Tekkesi* ve *Hindîler Tekkesi* yazılımları kullanılacaktır. Ancak, arşiv kayıtlarından alıntı yaparken, orada hangi kavram yazıyorsa o esas alınacaktır.

1. Özbek Tekkesi

Kudüs'teki Özbek Tekkesi, Sancak beyi H. 1023-1041 (M. 1614-1633) Mehmet Paşa'nın damadı ve Sufi diye anılan Osman Ağa bin Abdul Muin tarafından 1615 tarihinde kurulmuştur.¹⁴ Zaviye, Harem girişinin kuzeybatısına yakın bugünkü Çile Sokağı'nda yer almaktadır. Tekke; bir cami ve sûfi tarikat ehli için dört adet hücrelerinden meydana gelmektedir.¹⁵

Osman Ağa bir Kudüs'te bir arazi satın almış, sonra da burayı vakfa dönüştürmüştür. Binanın masrafları için İstanbul'da büyük bir ev ve 10 bin Sultani altının gelirlerini tahsis etmiştir.¹⁶ Vakfın, vakfiyesindeki şartlara göre, gelirlerinden sadece zaviyede vazifeli olanların değil, çocuklarının da istifade edebileceği yazılıydı. Eğer zaviyede Nakşibendi sûfilerinden kimse olmazsa, tekkenin gelirleri aynı vasıflarda olan Anadolu'dan gelmiş sûfiler için kullanılması gerekiyordu. Keza, hücrede kalan dört Nakşibendî mensubunun her daim bakımlı olması, sakal bırakması gerektiği vakfiyede açıkça dile getirilmiştir.¹⁷

Tekkenin isminin değişmesine neden olan post-nişin Şeyh Muhammed Salih el- Özbekî' (Ölümü 1731) dir. Özbekî bu tekkeyi genişleterek adeta yeniden kurucu oldu.¹⁸ Onun ölümünden sonra zaviyenin adı Özbek Tekkesi olarak anılmaya başladı. Dönemin Kudüs valisi Pervanzâde Ağa Özbekî'nin mezarını üstüne bir kubbe inşa ettirmiştir. Muhammet Özbekî'den sonra post-nişinliğe oğlu Şeyh Hasan oturmuştur.¹⁹

Tekkenin, Tevhidhane girişi üzerinde H.1236 (M. 1820) tarihli kitabe bulunmaktadır. Kudüs'te nadir Türkçe kitabelerden biri olan bu eserde “*Yapıldı Hankâh-ı Özbek açıldı ehl-i irfâna*” mısrasıyla son bulan yazılı ibare bulunmaktadır.²⁰

19. yüz yılın başlarından itibaren de Buharî soyundan gelenler post-nişinliğe oturmaya başlamış ve o zamandan beri bu aileden olanlar tekkeyi idare etmiştir. Hatta zaman zaman “Buharî tekkesi veya zâviyesi olarak ta söylenmiştir.²¹ H. 1262/M 1845 tarihli bir belge, Özbek Zaviyesi'nin günlük taamiye (yemek) bedelinin Kudüs-i Şerif gebran cizyesinden karşılandığına dair bilgiler verirken, Özbek Tekkesi'nin Post-nişinin de Buharî Şeyh Mehmed olduğu da ifade edilmiştir.²² Bu tarihte tekkenin ismi, Özbek Zaviyesi olarak geçmektedir. 19 Şevval 1284 tarihli bir başka belge ise, Özbek Dergâhı olarak kayda geçmiştir.²³

2. Hindîler Tekkesi

Hindîler Tekkesi'nin Kudüs'teki ilk faaliyetlerine dair bilgiler sözlü geleneğe dayanmaktadır. Hint Müslümanlarının dahil olduğu Çiştî Tarikatı²⁴'nin söylencelerinde, pirleri Sufi Baba Farid Şakarganî tarafından, Kudüs'ün eski şehir kısmındaki *Babû's-Sahira* yakınlarında 13. yüz yılda bir Hint Tekkesi kurduğu rivayet edilmektedir. Ancak Baba Farid hakkında yazılan biyografilerde, Kudüs'te bir hayat sürdürdüğünden bahsedilmemektedir.²⁵

Tekke hakkında kesin bilgilere, Mucuriddin'in 15. yüz yılda kaleme aldığı Kudüs ve el-Halil şehri hakkında yazdığı eserinde,²⁶ Hint tekkesi ile ilgili kısa bilgi vermektedir. Eserde, Hindîler ekkesi'nin yerinin, el-Aksa

¹⁴ Arif al-Arif, *el-Mufasssal fi tarih el-Kuds*, Kudüs 1961, s. 499; Frederik de Jong, agm, s. 167; Yusuf Natsheh “The Architecture of Ottoman Jerusalem”, s. 637; Şerife Memiş, *age*, s. 106; Thierry Zarcone, *age*, s. 65.

¹⁵ Şerife Memiş, *age*, s. 106; Thierry Zarcone, *age*, s. 66.

¹⁶ Şerife Memiş, *age*, s. 106.

¹⁷ Thierry Zarcone, *age*, s. 66; Şerife Memiş, *age*, s. 106.

¹⁸ Arif al-Arif, a.g.e., s. 499; Frederik de Jong, agm, s. 167.

¹⁹ Thierry Zarcone, *age*, s. 66.

²⁰ Baha Tanman ve diğerleri, *age*, 524.

²¹ Thierry Zarcone, *age*, s.69.

²² BOA EV. EMH. 231/1, BOA EV. EMH. 231/2.

²³ BOA EV MKT 376/101; BOA EV MKT CHT 416/158.

²⁴ Khalîq Ahmad Nizami, *Diyanet İslam Ansiklopesi*, Çiştîye maddesi, C.8, s. 242-246.

²⁵ Thierry Zarcone, *age*, s.120; Şerife Memiş, *age* s. 108, 109.

²⁶ Moudjir-Ed. Dyn, *Historie de Jerusalem et d' Hebron*, (çev. Henry Sauvaire, E. Leroux), Paris 1876.

Camii'nin Aslanlı Kapısı'nın (Bâbü'l-Esbât) dışında olduğunu ifade ediyor. Kastedilen yerin, günümüzdeki Herod Kapısı'ndaki (Bâbu's-Sahira) Hint Tekkesi'nin bulunduğu mevkie denk gelmektedir.²⁷

Tekkenin kuruluş tarihine delil olacak kitabesi mevcut sa da tarih kısmı tahrif durumda olup, sadece ismi "Zaviya el Hunûd" olarak okunabilmiştir. Kitabenin tarihi ise, 17-18 yüz olarak tahmin edilmektedir.²⁸

Hindiyeler Tekkesi ile ilgili arşiv kayıtlarına yansıyan belgeler 18. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Vakıflar Arşivi'nde bulunan *Kudûs Esas Defteri* ile ilgili bir notta, tekkenin şeyhlerine ait bilgiler verilmektedir.²⁹

Kudûs-i Şerife ait H. 1113/1702 tarihli Surre-i Hümâyun defterinde, ahaliye tahsis edilen mebleğlarla ilgili notlarda "Cema'at-i hüddâm-ı Ömerî der-mahalle-i Hunûd ma'a Zâviye-i Hunûd" başlığı altında Hindîler mahallesi ve zaviyesi kaydı bulunmaktadır. Hemen bundan sonraki ikinci bir başlıkta ise, "Cema'at-i Zâviye-i Hunûd-ı Sultânî" başlığı altında "Şeyh Abdullatif bin Hâfız Şeyh Ali"den başlayarak ahaliye yapılan tahsisatlar kaydedilmiştir.³⁰ Yine aynı defterde, Hintlilerin yaşadığı diğer bölgenin de Babu's-Sahire civarında olduğunu ispat etmektedir.³¹

Tekke ile ilgili 22 Zilka'de 1261/22 Kasım 1845 tarihli belgede, post-nişin Şeyh Abdullah bin Şeyh Pir Tahsin (?) Halife olduğu kayıtlıdır. Bunun yanı sıra belgede, Hindîler Tekkesi'ne meşrut dört tekkenin tekke-nişinliği Şeyh Abdullah'ın uhdesinde olduğu yazılıdır. Yani adı geçen şeyhin idaresinde dört tekkenin daha var olduğu anlaşılıyor. Yine aynı belgedeki bir ibarede sâbık Hindîler Tekkesi şeyhinin de Allâme Mehmed olduğu kayıtlıdır.³²

Kudûs'ün Britanya konsolosu James Finn (1853-1856), Hindîler Tekkesi hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir. Özellikle tekkeye mensup dervişlerle olan ilişkilerini anlatan konsolos, Hindîlerin Britanya tebaası olması dolayısıyla, kitabının satır aralarında onlara olan ilgisini sık sık dile getirmiştir.³³

1858-70 tarihleri arasında devam eden, Tekke'nin tamirine dair bir dizi belgelerin bir kısmında Hindîler Tekkesi'nin post-nişinin Şeyh Abdullah olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.³⁴ Tamirle ilgili İrâde-i Seniyye 1274/1858 tarihinde çıktığı halde, birçok sebepten dolayı gecikmeler yaşanınca, Şeyh Abdullah, Evkaf Nezareti ve Kudûs Evkaf Müdürlüğü arasında bir hayli yazışma mevcuttur. Hatta bu yazışmalar, 2 Safer 1286/ 14 Mayıs 1869 tarihinde Şeyh Abdullah'ın yerine geçen Post-nişin Şeyh Tevekkül Şah zamanında da devam etmiştir.³⁵

Tekke'nin tamir işlerinin 7 Eylül 1291/19 Eylül 1875 tarihinde tamamlandığı anlaşılıyor. Bu tarihte, Şeyh Tevekkül Şah'ın aylık taamiye (yemek) bedelini 200 kuruştan 400 kuruşu çıkarma talebinde, gerekçe olarak dergâhın tamir işlerinin tamamlanarak mamur ve abadan olduğunu dile getirmiş ve bundan dolayı dergâha gelenlerin sayısında artış olduğunu ifade etmiştir.³⁶

Rumî 1294 tarihli belgeye göre, Şeyh Tevekkül Şah'ın post-nişinliği devam etmekteydi. Gaye-i Teşrin-i evvel sene 1294 tarihli bir başka belgede ise, tekke fukarası için Kudûs Evkaf Sandığı'ndan aylık 200 kuruş yemek bedelinin teslim alındığına dair şeyhin imzası ve mührü bulunmaktadır.³⁷

Hindîler Tekkesi'nin fukarası için Nisan 1298 taam bedeli olan 200 kuruşu Evkaf Sandığı'ndan talep eden Şeyh Mehmed'in, tekkenin şeyhlik makamına geçtiği anlaşılmaktadır.³⁸ Belgenin altında "zâviye-i şeyh-i hunûd" imzası ve "el- fakîr Şeyh Mehmed" mührü bulunmaktadır.

Nisan 1302 tarihli bir belgede ise, "*Kudûs'te Hindîler diğer adıyla Şeyh Ferit Şeker Genç Zaviyesi'ne*" ait üç aylık yemek bedelinin Kudûs Evkaf Sandığı'ndan alındığına dair senette, tekkenin diğer adını Şeyh Ferid Şeker Genç olarak belirtilmesinden, şeyhlik makamının bu zâta geçtiği anlaşılmaktadır.³⁹

²⁷ Şerife Memiş, *age* s. 108; Thierry Zarcone, *age*, s.121.

²⁸ Thierry Zarcone, *age*, s.122.

²⁹ VGM, 515: 94/145 "vakf-ı tekye-i eş- Şeyh Seyyid Şihab ve Şeyh Farid ve Şeyh Merdem Bahaeddin ve Seyyid Celâl meşrûta Hindiyân der-Kudûs-i Şerif"; Şerife Memiş, *age* s. 109.

³⁰ BOA EV.MKT.SR.: 556/28,29; Şerife Memiş, *age* s. 109.

³¹ BOA EV.MKT.SR.: 556/29; Thierry Zarcone, *age*, s.123.

³² BOA EV THR 157/83; BOA EV THR 155/45, "Evkâf-ı Hümâyuna mülhak evkâfdan medine-i Kudûs-i Şerif'te vâki Seyyid Celal ve Şeyh Mürdem Bahaeddin ve Şeyh Ferid ve Seyyid Şeyh Şahbaz vakfının vazife-i mu'ayyene ile tekke-nişinliği Abdullah bin eş-Şeyh Pir Tahsin Halife uhdesinde mukayyed...".

³³ James Finn, *age*, s. 457,458.

³⁴ BOA EV MKT 52/66; BOA EV MKT 93/56; BOA EV MKT 171/124; BOA EV MKT 197/53.

³⁵ BOA EV MKT 469/94; BOA EV MKT 477/86.

³⁶ BOA EV MKT 764/31; BOA EV MKT 764/40, "...dergâh-ı mezbûru ma'mûr ve abadân olub derûnunda leyl u nehâr tevhid ve zikr-i hudâ edâ ve ifâ olunmakda olduğu"...

³⁷ BOA EV MH 1962/38.

³⁸ BOA EV MH 2181/7.

³⁹ BOA EV MH 02513.

KUDÜS'TEKİ ÖZBEK VE HİNDİLER TEKKESİ

Hindîler Tekkesi'nin en son şeyhi olan Abdurrahman Riyazi (1881-1966), Hindistan'daki Babür soyundan gelmektedir. Hindistan'da İngilizlere karşı mücadele edince Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Kudüs'ün İngilizlerin eline geçmesi üzerine Türk askeriyeye birlikte İstanbul'a gelmiş daha sonra da Horhor'daki Hindîler Tekkesi'nin şeyhi olmuştur.⁴⁰

3. Tekkelerde Konaklama

Hac güzergâhındaki konaklama menzilleri, bizzat devlet tarafından organize edildiği gibi, özellikle sûfi kesimlerin de bu tür faaliyetleri kurdukları tekkeler vasıtasıyla yürütmekteydiler. Bu tekkeler, han ve imaretlerden farklı olmayıp, nerdeyse aynı hizmetleri görmekteydiler. Söz konusu sûfilerin bağlı olduğu tarikatların başında, Nakşibendî, Kadirî Kalenderî, Mevlevî, Çiştî tekkeler gelmekteydi.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin genelinde, Orta Asya, Hindistan, Çin ve Rusya coğrafyalarından gelen hacılar için birçok şehirde, hacılara hizmet eden dergâh, tekke, hangâh vardı. Bu tür kurumların bulunduğu merkezler; İstanbul, Edirne, Bursa, Konya, Bağdat, Adana, Kudüs, Kahire ve Mekke şehirleridir.⁴²

Özbek Tekkesi, Kudüs'te faaliyet gösteren, en etkili Türkistan menşeli Müslümanlarının tesis ettiği tekkelerden biridir. Bu tekke mensupları, Nakşibendî Tarikatı'na mensup olsalar da İslam'ın değişik mezhep ve meşrebine ait kesimlere de hizmet etmekteydiler.

Kudüs'teki Özbek Tekkesi'nin konaklama hizmetleriyle ilgili Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan belge yok denecek kadar azdır. Ancak tekkenin arşivinde bulunan derviş sicil defteri ve ziyaretçi defteri bu husustaki endişeyi giderecek vaziyettedir. Bu defterler, tekkenin son dönem tarihine ışık tutacak niteliktedir. Tekkenin ziyaretçi ve dervişlerine ait defterler, bu kurumun işleyişi ve ziyaretçiler hakkında son derece önemli bilgiler sunmaktadır.⁴³

Derviş defterinde, 1911-1959 tarihlerinde tekkede kalan dervişlerin isimleri kaydedilmiştir. Ziyaretçileri yıllara göre dağılımına bakıldığı zaman, dönemin siyasi toplumsal olaylarının etkisini görmek mümkündür. Özellikle savaş ve ekonomik buhranlar döneminde yıllık ortalama ziyaretçi sayısında düşüşler yaşanmıştır. Tekkede kalanlar hakkında bir hayli bilgi edinmek mümkündür. Defterdeki kayıtlardan, Hacıların, anne baba adı, milliyeti, Nakşibendî olup olmadıkları, geldikleri bölgeler, tekkeye giriş çıkış tarihleri ve meslekleri gibi ziyaretçilerin kimlik ve vasıflarını ortaya koyacak veriler elde edilmektedir.⁴⁴

4. Devlet- Tekke İlişkileri

Osmanlı tekke ve zaviyelerinin kuruluşu, işleyişi ve faaliyetleri, sûfi tarikatların kendi iradeleriyle gerçekleşse de her daim devletin teşviki, maddi ve manevi yardımı olmuştur. Bu tür müesseseler vakıf sistemine dahil edilerek, uzun asırlar hizmetlerinin yerine getirilmesi ve yaşatılması sağlanmıştır.⁴⁵

19. yüzyılda Osmanlı'nın merkezileşme politikalarına paralel olarak söz konusu tekkelerle ilgili arşivlerimizdeki belge sayısında nispeten artış görülmektedir. Bu belgeler ışığında, bölgedeki birçok tekke gibi Özbek ve Hindîler tekkesi hakkında daha fazla mâlumât elde edilebiliyor.

Devlet-tekke ilişkilerini, arşiv belgelerine yansıyan yazışmalardan rahatlıkla ortaya çıkarmak imkân dahilindedir. Tekke ve zâviyelerin, merkezle yazışma yaptığı konularının başında, o kuruma yapılan atama ve yetkilerle ilgilidir. Bu husus, kurumların üzerinde merkezin hassasiyetini yansıttığı gibi, kurumların işleyişinde kanunların esas alındığı ve ehil insanların idare görevlere gelmesine önem verildiği anlaşılmaktadır.

Bu hususta Özbek Tekkesi'ne, Payitahtla olan yazışmalar mevcuttur. Mesela, Rumî 1262 tarihli belgede, Meşihatın talebi üzerine, Nakşibendî Zâviyesi seccade-nişini Şeyh Hasan Efendi'nin vefatı üzerine, yerine Şeyh Yakup efendinin atandığına dair berattan bahsedilmektedir. Belgeye konu olan esas mevzu ise, vefat eden Şeyh Hasan'ın uhdesinde bulunan ve Nakşibendî Zaviyesi'ne tâbi Özbek Zaviyesi fukara ve dervişânına verilen yevmi otuz beş kuruşun *taamiye bedelinin* ödeme yetki beratının Yakup Efendi'ye verilmesi gerektiği hususundaki sukkadır.⁴⁶ Bu belgede, post-nişin atama muamelaıyla bilgiler olduğu gibi, *Kudüs-i şerifde vâki tarik-i Nakşibendîyeden Özbek zaviyesinin* ibaresiyle de iki kurum arasında tâbiyet ilişkisi olduğu tescillenmekteydi. Diğer taraftan, belgedeki ifadelerden, isimleri geçen ve halef-selef olan şahısların üzerinde, seccade-nişinlik vazifesinin yanı sıra, post-nişinlik vazifesini de uhdelerinde bulundurdukları anlaşılmaktadır.

Tanzimat sonrası Osmanlı mâlî sisteminde Avrupa usulü genel bütçeye geçiş dönemi yaşanmıştır. Kurumların yıllık cârî giderleri ve yatırımları önceden genel bütçe içerisinde yerini almaktaydı. Nezaretlerin

⁴⁰ Cemalettin Server Revnakoğlu, agm, s.96.

⁴¹ Thierry Zarcone, *age*, s.30, 46, 47.

⁴² Thierry Zarcone, *age*, s. 11, 12.

⁴³ Her iki defter Özbek Tekkesi'nin arşivinde olup, defterler üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Bak. Thierry Zarcone, *age*, s. 85-106; Grace M. Smith, "The Özbek Tekke of İstanbul", *Der İslam* 57 (1980), s. 131-132.

⁴⁴ Thierry Zarcone, *age*, s. 87.

⁴⁵ Ahmet Yaşar Ocak- Süreyya Faruki, "Zasviye" *MEB İslam Ansiklopedisi* C. 13, Eskişehir 1997, s. 472.

⁴⁶ BOA EV. EMH. 231/1; BOA EV. EMH. 231/2.

kurulduğu bu dönemde tekke, zaviye ve dergâhlar, Evkaf Nezareti denetimi altına alınarak yıllık muhasebe kayıtları tutulmaya başlanmıştır. Tekkelere ait bu tür muhasebe kayıtları, devlet-tekke ilişkisini ortaya koyan en önemli belgelerden sayılır.

Hindîler Tekkesi'nin H. 1299 tarihli yıllık muhasebe kaydında, tekkenin gelir ve masraflarının dökümü verilmiştir. Bu verilerden hareketle tekkenin bu tarihlerdeki işleyişi hakkında bilgi edinmek mümkündür. Belgede Hindîler Tekkesi gelir kalemlerine, Halilü'r-rahman, Sahratullahi'l-müşerreffe ve Mâ-i Sebîl ve Sebîl-i Mahmudî vakıflarından toplam 6.330 kuruş 4 pare ve Edhemi Vakfından 300 kuruş *taamiye bedeli* kaydedilmiştir. Muhasebe kayıtları arasında, vazifelilerin aldığı maaşlardan, çalışanlar hakkında da malumat verilmektedir. Tekkeden, muhasebeci, tahsildar ve odacıdan oluşan üç kişiyi maaş aldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷

5. Anlaşmazlıklara Merkezin Müdahalesi

Özbek ve Hindîler Tekkesi'nin payitahtla olan ilişkilerinin başında, birtakım anlaşmazlıkların giderilmesi hususunda, Saray, yerel idareciler ve adli mercilerden yardım ve sıkıntılarının giderilmesi için müdahale edilmesini talep etmekteydiler. Bu anlaşmazlıklar, tekkeler arasında olduğu gibi, diğer dinî zümreler arasında da görülmekteydi.

Anlaşmazlıkların başında, tekkelerin mülklerine müdahaleler gelmektedir. Meselâ, Kudüs'te Fransız *Dam de Siyon* denilen cemiyet-i mezhebiyeye mensup kadınların mutasarrıfe oldukları emlaka bitişik arazi üzerinde bulunan atik kemerin bir kısmının Özbek Dergâhı'nın tasarrufunda bulunduğu, bu arazinin söz konusu kadınlara satılması ve resmî iznin verilmesinin hususunda Fransa Sefareti'nin Hariciye Nezareti'nden talebi ile ilgili belge, arazi anlaşmazlıklarında ecnebî devletlerin de taraf olduğunu göstermektedir.⁴⁸

Mülklere müdahale ile ilgili bir dizi belgede, Kudüs'teki Hindîler Tekkesi'ne ait dükkân ve evlere bazı siyahî dervişleri müdahale ettikleri ve uygunsuz harekette bulduklarını dile getiren tekke şeyhi Abdullah, Evkaf Nezareti'ne müracaat etmiş ve nihayetinde yapılan müdahalelerin engellenmesi hususunda, Payitahttan Kudüs Evkaf Müdüriyeti'ne H. 1261/1M. 1845 tarihli bir emirname gönderilerek, durumun tahkik edilerek merkezin bildirilmesi istenmiştir.⁴⁹

Diğer dergâhlardaki anlaşmazlıklar da belgelere yansımaktadır. Kudüs'te Ermeni Katolik Cemaati'ne mahsus misafirhaneye bitişik bulunan Kadiri ve Nakşibendî Zaviyeleri arasına duvar inşa edilmesi hakkında Mektubi Kalemi'nden Kudüs Mutasarrıflığı'na gönderilen yazı. 23 Teşrin-i evvel sene 1324 tarihli yazıda, Nezaret tarafından söz konusu duvarın inşasına izin verildiği görülmektedir.⁵⁰

6. Tekkelerin Yardım Talepleri

Kudüs'teki tekkelerin merkezde talep ettiklerin yardımların başında, bina ve yolarının tamirati gelmektedir. Meselâ, Hindîler Dergâhı'nın tamiri için karar verilen meblağ ve tamirin yapılmamasından dolayı dergâhın günden güne harap olduğu dair Nezarete gönderilen 11 Rebiül-ahir sene 1276 tarihli yazıda, acilen taleplerinin yerine getirilmesi istenmektedir.⁵¹

Bir başka belgede, Kudüs'te Mescid-i Aksa Sahratullahi'l-Müşerreffe ve Harem-i Şerif'te bulunan bazı mescit ve dergâhların tamiri çerçevesinde, Hindîler Tekkesi'nin tamiri için hazırlanan keşif bedeli ile ilgili 15 Ca. 1275 tarihli ilmühaberde, kutsal mekanların çevresi ile ilgili genel bir düzenleme yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵² Ancak Hindîler Tekkesi'nin tamir işleri ilgili muamelatın gecikmesi üzerine, Aksaray'daki Hindîler Dergâhı Âsitânesi Post-nişini Şeyh el- Hâc Ahmed efendinin devreye girmesiyle, dergâhın gün geçtikçe harap olduğunu beyan ederek, keşif işlemlerinin tamamlanarak, tekkenin tamiratının acilen yapılması hususunda Evkaf Nezareti'ne 11 Rebiül-ahir sene 1276 tarihli tahrirat göndererek taleplerini yenilemişlerdir.⁵³

Yardım taleplerinden bir kısmı ise, yemek masrafları ile ilgilidir. Kudüs'te Hindîler Dergâhı'na kadimden beri gelen gidenlerin yemek masrafları için tahsis kılınan meblağın yetmediğine dair Kudüs Evkaf Muhasebecisi tarafından Evkaf Nezareti'ne gönderilen 8 Şaban sene 1291 tarihli inha ve devamında yapılan işlemlerden sonra,⁵⁴

⁴⁷ BOA EV 2366/14.

⁴⁸ BOA HR MKT 347/64.

⁴⁹ BOA EV THR 155/45; BOA EV THR 157/43; BOA EV THR 137/83.

⁵⁰ BOA EV MKT 3263/70

⁵¹ BAO EV MKT 93/56; BOA EV MKT 170/111.

⁵² BOA EV MKT 52

⁵³ BOA EV MKT 93.

⁵⁴ BOA EV MKT 764/31.

KUDÜS'TEKİ ÖZBEK VE HİNDİLER TEKKESİ

bu yardım talebine, Hazine'nin müsait olmadığına dair Kudüs Mutasarrıflığı ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 23 Safer 1292 tarihli cevabı yazı.⁵⁵

Osmanlı Arşivinde bu tür yardım talepleriyle ilgili bir hayli belge mevcuttur. Başka bir misalde, Kudüs-i Şerif'te Nakşibendi Tarikatı'na mahsus Özbekiye Zaviyesi, Kadiriye Tarikatı'na mahsus Kadiriye Zaviyesi ve Mevleviye Tarikatı'na mahsus Mevlevihane'nin gelirleri olmadığından gerekli yardımın yapılması hususunda Saray ve Evkaf Nezareti'yle olan yazışmaları dikkate değerdir.⁵⁶

SONUÇ

Türkistan, Maveraünnehir ve Hindistan coğrafyalarından Müslümanların hac ibadetlerini, sağlıklı ve güvenli yerine getirebilmeleri için, asırlar boyunca bir yol güzergâhı belirlenmiştir. Bu güzergâhların üzerinde de dinlenme, beslenme ve muhtelif ihtiyaçlarını gidermek için menziller inşa edilmiştir. Bu araştırmada ele alınan Özbek ve Hindiler tekkelerinin Kudüs'te kuruluşu ve faaliyetleri ele alınmıştır. Araştırma çerçevesinde, bu tekkeler, hacıların dinî ibadetlerini ifa etmelerinde önemli hizmetler yaptıkları tespit edilmiştir. Bu hizmetleri, dinî vazife addederek yerene getiren tekkeler, aynı zamanda Nakşibendî ve Çiştî vb. tarikat mensuplarıydılar. Osmanlı Arşivleri'ndeki belgelere dayalı yapılan bu çalışmada, tekkelerin idare ile olan ilişkileri ortaya koyulmuştur. Bu yönüyle tekke ve zaviyeleri, Osmanlı sosyo-ekonomik sistemi içerisinde ve merkezi idarenin denetiminde, gönüllü dini ve sosyal hizmetler veren sivil kurumlar olarak değerlendirmek gerekiyor.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

a. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA EV THR 155/45.

BOA EV THR 157/43.

BOA EV THR 157/83.

BOA C. EV, 383/19418.

BOA EV 2366/14.

BOA EV MKT 52/66.

BOA EV MKT 93/56.

BOA EV MKT 171/124,

BOA EV MKT 197/53.

BOA, HR. MKT 347-64

BOA EV MKT 469/94.

BOA EV MKT 477/86.

OA EV MKT 764/31.

BOA EV MKT 764/40.

BOA AE. SAMD. III, 88-8836)

BOA EV MH 1962/38.

BOA EV MH 2513/72.

BOA EV. EMH. 231/1.

BOA EV. EMH. 231/2.

BOA EV MKT 52/66.

⁵⁵ BOA EV MKT 764/40

⁵⁶ BOA AE. SAMD. III, 88-8836

BOA EV MKT 376/101.
BOA EV MKT CHT 416/158
BOA, HR. MKT 347-64.
BOA EV THR 155/45.
BAO EV MKT 93/56.
BOA EV MKT 170/111.
BOA EV MKT 764/31.
BOA EV MKT 764/40
BOA AE. SAMD. III, 88-8836

b. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGM, 515: 94/145.

2. Kitaplar

FİNN, James, *Stirring Times or Record from Jerusalem Consular Cronicles of 1953 to 1856*, Kegan Paul, London 1978.

JABBAR, Taysir, *el-Müslimûn el-hunûd fi kadiyyat filistin*, Da el Şuruk, Ramallah 1998.

MEMŞ, Şerife Eroğlu, *Osmanlı ve Yerel Ağalar Arasında Kudüs'te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831)*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2021.

Moudjir ed-Dyn, *Histoire De Jerusalem Et D' Hebron Depuis Abraham Jusqu' a A La Fin Du XV Siecle De J.C.*, trans.: Henri Sauvaire, Libraire De La Societe Asiatique, Paris 1876.

3. Makaleler

DE JONG, Frederik, "The Sufi Orders in Nineteenth and Twentieth-Century Palestine", *Studia İslamica*, LVIII (1983), s. 143-181.

NATSHEH, Yusuf, "el- Zaviyya el- Nakşibendiyya" Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand (ed.) *Ottoman Jarussalem: The Living City 1517-1917*, Londra: Altajir World İslam Trust, 2000), s. 904-911;

NATSHEH, Yusuf, "The Arcitecture of Ottoman Jerusalem" Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand (ed.) *Ottoman Jarussalem: The Living City 1517-1917*, Londra: Altajir World İslam Trust, 2000), s. 583-654.

OCAK, A.Yaşar- FARUKİ, Süreyya "Zasviye" *MEB İslam Ansiklopedisi* C. 13, Eskişehir 1997, s. 472.

REVNAKOĞLU, Cemalettin Server "Hindiler Tekkesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, C. 7, Temmuz 1977. s. 96.SMİTH, M, "The Özbek Tekke of İstanbul", *Der İslam* 57 (1980), ss. 131-132.

TANMAN, Baha, DEMİRSAR, Belgin, ÇOBANOĞLU, A. Vefa, ARLI, Hakan, TURKANTOZ, Kayahan "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları", *Orta Doğu'da Osmanlı Dönemi Kültürel İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (25-27 Ekim 2000, Hatay)* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, ss. 511-543.

TÜTÜNCÜ, Mehmet, *Turkish Jarussalem, (1516-1917), Ottoman Inscriptions From Jarussalem and other Palestinian Cities*, Cota Publications, Harlem, 2006.

ZARCONE, Theiry, *Kudüs'ki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, çev. Berna Akkıyal, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2011.

KUDÜS'TEKİ ÖZBEK VE HİNDİLER TEKKESİ

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 219-244.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 30.08.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞİNDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

 10.53718/gttad.1306613

 ÖZCAN OĞUR*

ÖZ

İslam dininin zuhurundan sonra Müslüman toplumda gerek idari gerekse de sosyokültürel sahada çeşitli yapılar ortaya çıkmıştır. Bu yapılar arasında yer alan ve zamanla kurumsal bir kimliğe dönüşen tekkelerin, toplumsal hayatta önemli rolleri olmuştur. İnsanların dini pratiklerini yaşamaları ile İslami bir terbiye ve ahlakla yetişip, toplumsal değerleri özümsemelerinde söz konusu bu rollerin etkisi büyüktür. Nitekim büyük tekkelerin aynı zamanda büyük kütüphanelere sahip olması, söz konusu dini ve kültürel değerlerin aktarılmasında sistematik bir anlayışla idare edildiklerinin bir göstergesidir. Tekkelerin bu işlevi ile birlikte, Türk-İslam toplumlarında ciddi bir tepki ile karşılaşmayıp, aksine devlet yöneticileri tarafından genellikle himaye görmelerinin en önemli nedenlerinden bir tanesi tekkelerin ıslah ve ihya edici rollerinde aramak gerekmektedir. İslam'ın yayıldığı coğrafyalarda tekkelerin varlığı, toplumsal ve siyasi kabul görmelerinin neticelerindedir. Ancak tekkelerin toplum nezdindeki hüsnü kabulü ve geniş kitlelere ulaşması, aynı zamanda siyasi sistemlerin de onlardan faydalanmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum bazen tekkelerin faydasına olduğu gibi bazen de zararına olmuştur.

İslam fütuhât ve ahilik geleneğinin varisi olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, tekkelerin, tarikatlarla birlikte en geniş toplumsal ve siyasi zemin kazandığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Nitekim Osmanlı devlet ve ordu sisteminin bel kemiğini oluşturan Yeniçeri Ocağı, aynı zamanda Bektaşî Tekkesinin temel ilkelerini benimsemiş ve bu ilkelerin ordu içerisinde yaşatılmasını sağlamıştır. Benzer şekilde Ahilik düşüncesine ve fütüvvet ilkelerine bağlı tekke ve zaviyelerde şeyh-mürît ilişkilerini, diğer taraftan iş yerlerinde usta, kalfa ve çırak münasebetlerini ve buna bağlı olarak iktisadî hayatı düzenleyen Ahiliğin, Anadolu'nun her köşesine yayıldığı bilinmektedir. Pek çok Bektaşî ve Ahi menkıbesinden; Bektaşî ve Ahi tekkelerini besleyen kuvvetli bir dini ve ilmi yapılarının olduğu anlaşılmaktadır.

Tekke hayatı, başlangıçta Kur'an, hadis gibi İslam dininin temel kaynakları etrafında; dinin emir ve yasaklarını öğrenme, daha iyi ve ahlaklı bir insan olma ilkeleri etrafında şekillenmiştir. Bu İslamî prensiplerle birlikte tarikat pirinin de ortaya koyduğu birtakım düsturlar çerçevesinde tekkeler yeniden şekillenmiştir. Bu yapısal değişiklikler, İslam tarihinde Babailer, Kalenderiler olarak bilinen birtakım isyan hareketleri ile sonuçlanmıştır. Bu noktada tekke erbabının okudukları ya da beslendikleri kaynaklar önem kazanmaktadır. Tekkelerde okutulan kitaplar, tekke erbabının mensup olduğu tarikatın yapısını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Bu çalışmada Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesi ve Kütüphanesinin yapısı, işleyişi ve ilmi faaliyetlerine değinilerek, burada bulunan kitaplar konu ve içerik yönünden incelenmiştir. Ayrıca kütüphanenin zaman içerisinde gösterdiği değişim ve burada bulunan kitapların günümüzdeki durumuna değinilmiştir. Bununla birlikte ilk dönem Türkmen nüfusunun yoğun olarak yaşadığı ve Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliklerinin Bizanslılara karşı düzenledikleri gaza ve cihat akınlarının merkez üssü konumunda olan ve bu özelliğinden dolayı *Türkmenlerin Kaidesi* olarak anılan Kastamonu'dan da bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kastamonu, Şeyh Şaban-ı Veli, Tekke, Dergâh, Kütüphane.

*Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Hakkari/TÜRKİYE, E-Posta: ozcanogur@hakkari.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3022-8076.

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞİNDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

SHEIKH SHABAN-I VELI TEKKES AND LIBRARY IN THE LIGHT OF THE KASTAMONU ŞER'İYE REGISTRY NUMBER 5656

ABSTRACT

After the emergence of the religion of Islam, various structures emerged in the Muslim society, both in the administrative and socio-cultural fields. The lodges, which were among these structures and turned into an institutional identity over time, had important roles in social life. These roles have a great impact on people living their religious practices, growing up with an Islamic upbringing and morality and assimilating social values. As a matter of fact, the fact that big dervish lodges also have large libraries is an indication that they are managed with a systematic understanding in the transfer of religious and cultural values. With this function of lodges, one of the most important reasons why they do not face a serious reaction in Turkish-Islamic societies, on the contrary, they are generally protected by state administrators, should be sought in their reforming and revitalizing roles. The existence of lodges in the geographies where Islam spread is one of the results of their social and political acceptance. However, the well-acceptance of the lodges in the eyes of the society and their reaching large masses also paved the way for political systems to benefit from them. This situation was sometimes to the benefit of the dervish lodges, and sometimes to its detriment.

As a matter of fact, the Janissary Corps, which formed the backbone of the Ottoman state and army system, adopted the basic principles of the Bektashi Lodge and ensured that these principles were kept alive in the army. Similarly, it is known that the Akhism, which regulates the sheikh-disciple relations in dervish lodges and zawiya, and the relations between masters, journeymen and apprentices in workplaces, and accordingly the economic life, spread to every corner of Anatolia. It is understood from the Bektashi and Ahi legends that they have a strong religious and scientific structure that feeds the Bektashi and Ahi lodges.

The life of the lodge was initially shaped around the basic sources of the Islamic religion such as the Qur'an, hadith, learning the orders and prohibitions of the religion, and the principles of being a better and moral person. Along with these Islamic principles, the dervish lodges were reshaped within the framework of some principles put forward by the sect leader. These structural changes resulted in some rebellion movements known as Babais Kalenderis in Islamic history. At this point, the sources read or fed by the connoisseurs of the lodge gain importance. The books taught in dervish lodges help us to understand the structure of the sect to which the connoisseurs of the lodge belonged.

In this study, the structure, functioning and scientific activities of the Sheikh Şaban-ı Veli Lodge and Library were mentioned, and the books found here were examined in terms of subject and content. In addition, the change in the library over time and the current situation of the books in it are mentioned. In addition to this, Kastamonu, where the first period Turkmen population lived intensely and which was the epicenter of the gas and jihad raids organized by the first Turkish principalities established in Anatolia against the Byzantines, and which was called *the Qaeda of the Turkmens* because of this feature, was also mentioned.

Keywords: Kastamonu, Sheikh Saban-i Veli, Lodge, Dergâh, Library.

GİRİŞ

Tekke, Farsça bir sözcük olup oturulacak ya da yaslanılacak yer anlamına gelmektedir. Osmanlı Arşiv belgelerinde “Tekye” olarak¹ geçen ancak günümüzde “Tekke” olarak çevrilen kelimenin ıstılahi manası, tasavvuf erbabının oturup kalktığı, ibadet ettiği yer anlamındadır. Tekkede oturan, orada yatıp kalkan dervişlere ise “tekkenişin” denmekteydi.² Ergin, başlangıçta tekkelerin birer içtimai, ilmî ve bedenî terbiye müesseselerinden başka bir şey olmadığı, ancak zamanla yozlaştıklarını belirtmektedir.³ Taşradan gelen dervişlerin kalmaları için tekkelerin özel odaları ve mutfağı bulunurdu. Zamanla farklı mimari özellikler kazanan tekkeler, bünyelerine birçok yeni yapı ekleyerek önemli bir gelişme göstermiştir. Başlangıçta küçük bir tarzda inşa edilen tekkelere “Zaviye”, büyük tekkelere “Hankâh”, daha büyük ve merkezi olanlarına ise “Asitane” denirdi.⁴ Örneğin; Hz. Mevlâna ve Şemseddin-i Tebrizî'nin tekkeleri çok büyük olduğundan “Asitane” olarak adlandırılmışlardır.

İslam medeniyetinin temel kurumları arasında yer alan cami ve medrese gibi yapıların Asr-ı Saadet'te Mescit-i Nebevi çatısı altında işlevlerini yerine getirdiğini söylemek mümkündür. Başlangıçta Mescit-i Nebevi'nin icra ettiği bu görevler, tarihî süreç içerisinde her biri bağımsız birer kurum halinde tezahür etmiştir. Ancak ilk tekkenin nerede ve ne zaman kurulduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hâce Abdullah-ı

¹ VGMA, HD, 1107, Vr.11, s. 41; VGMA, HD, 1107, Vr.10, s. 38.

² VGMA, HD, 555, Vr.13, s. 25.

³ Osman Ergin, “Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı*, (1936), s. 11.

⁴ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitapevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 268.

Herevî'nin *Tabakâtü's-Süfiyye*'si ve Molla Abdurrahman-ı Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns* eserinde belirttiğine göre, İslam medeniyeti tarihinde, ilk tekkenin Hicri II. yüzyılda Filistin'in Remle beldesinde inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁵ İbn Teymiyye ise ilk tekkenin aynı yüzyılda Basra'nın Abadan bölgesinde yapıldığını belirtir.⁶ İslam âlemi Bağdat'tan Buhara'ya, Kahire'den Kurtuba'ya kadar genişlerken ilmi, fikrî ve siyasî yapısını da ihtiyaca göre şekillendirmiştir. Medreselerde tefsirden felsefeye bütün ilimler okutulurken; tekkelerin ise daha çok toplumu ruhen ve ahlaken yetiştirme esasları üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. İlk tekkeler basit bir oda ve küçük bir mekândan ibaretken zamanla farklı mimari özellikler kazanmış ve çok farklı birimleri bünyesinde barındıran kompleks yapılar olarak ortaya çıkmıştır.⁷

Tekke, ribat, zaviye, hankâh ve asitane kelimelerinin tarihsel süreçte küçük farklılıklarla birbirinin yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır. XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarında Mısır ve Suriye'ye seyahat eden İbn Cübeyr, burada karşılaştığı zaviyelere "medrese" denildiğini belirtir. Ayrıca bir çeşit büyük zâviye olan "hankâhlara" Suriye'de "ribat" denildiğini aktarmaktadır. Diğer önemli bir seyyah olan İbn-i Batuta, Irak-ı Acem'de "medrese" kelimesinin "zaviye" anlamında kullanıldığını kaydetmektedir.⁸ İbn-i Batuta eserinin başka bir yerinde, Hicaz'a giderken orada "Melik Beşir Zaviyesi" diye bilinen bir tekkede mola verdiğini belirtmektedir.⁹ Bu örneklerden anlaşıldığı üzere, söz konusu dönemde "tekke" ve "zaviye"nin benzer fonksiyonları icra ettiğini dolayısıyla yakın anlamda kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Selçuklular zamanında da aynı durumun geçerli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰ Osmanlılar zamanında benzer bir durum olmakla birlikte, medrese ve tekkeler arasında bir dengenin varlığı da bilinmektedir. Nitekim Kâtip Çelebi, XVII. yüzyılda Osmanlı'da devlet ve toplumun düştüğü kötü durumun nedenini dinî ve akli ilimler ile medrese ve tekke arasındaki dengenin bozulması olarak görmüş ve bu minvalde *Düstûru'l-amel li islahi'l-halel* ile *Mizani'l-hak fi İhtiyari'l-ehak* isimli risalelerini yazmıştır.¹¹ Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin en kudretli zamanları aynı zamanda tekke, zaviye, tarikat ve medreselerin ahenkli çalıştığı dönemlere denk gelmesi tesadüfi değildir.¹² Nitekim her iki devletin inhitatı dönemlerine bakıldığında ilmi çevrelerdeki yozlaşma ile toplumsal bozuklukların at başı gittiği görülmektedir. Söz konusu tekke, zaviye ve tarikatlar toplumu ayakta tutarken, medreselerin de aynı işlevi devletin kurumsal yapısı içinde ifa ettiği anlaşılmaktadır.

Şehâbeddin es-Sühreverdî, 'Avârifü'l-ma'ârif adlı eserinin on üçüncü ve on beşinci bölümlerinde dönemin tekkelerinden bahsetmektedir. Ona göre Nur Suresi'nde geçen "ev" kelimesi ile Tevbe Sûresi'nde geçen "mescit" kelimesinin "tekkelerle" bağlantısı bulunmaktadır. İbn Cübeyr ve İbn Battuta'nın seyahatnameleri, aynı zamanda tarikatların oluşmaya başladığı döneme denk geldikleri için önemli bilgiler veren iki önemli kaynak durumundadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi de Osmanlı tekkeleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ona göre, tekkeler tarıma uygun geniş araziler üzerinde ve zengin vakıflarla desteklenerek kurulmuştur. Tekke yapıları içerisinde sofa, odalar, mescit, hamam, değirmen, abdesthane, mutfak, depo, kütüphane, misafirhane ve ahır gibi yapıların bulunduğunu belirtmektedir.¹³

Osmanlı dönemi tarikat yapıları çeşitli terimlerle ifade edilmiştir. Bunlardan "gülşenihâne, kadirihâne, kalenderhâne ve mevlevihâne" yapının belirli bir tarikata ya da zümreye aidiyeti, "âsitâne" ve "zâviye" ise yapıların, bağlı buldukları tarikat içindeki statülerini belirler. Belirli bir tarikatın/tarikat kolunun merkezi olan âsitânelere, genellikle tarikat kurucularının türbelerini barındırdığından "pîr evi/pîr makamı/huzur-u pîr" sıfatını da taşırlar. Zâviyeler ise âsitânelere bağımlı tarikat tesisleridir. "Dergâh", "hankâh" ve "tekke" ise ne belirli bir tarikata ne kuruluş amacını yansıtan bir fonksiyon şemasına, ne de bunların doğurduğu bir mimari tipe tekabül eder. Erken dönemde "buk'a" ve "imaret" gibi muğlak terimlerin de devreye girmesiyle ortaya çıkan bu terminoloji karmaşası içinde yalnızca "tekke" terimi diğerlerinden çok daha yaygın ve "kapsayıcı" biçimde kullanılmış, tam teşekküllü âsitânelere kadar her türlü tarikat yapısını ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁴ Diğer vakıf eserlerinin yöneticilerinde olduğu gibi tekkelerin yöneticilerine de şeyh denilmiştir. Tekkenin yönetim esaslarını, tasavvuf geleneklerini tekke şeyhinin tavrı belirlerdi. Zamanla vakıf geleneğinin yaygınlaşması üzerine tekke idaresinde birtakım ilkelerin benimsendiği anlaşılmaktadır. Kastamonu Hurufât defterlerinde zikredilen bazı tekkeler genellikle zaviye ile birlikte geçmektedir. Bu durumun nedeni olarak, tekke veya zaviyenin aynı şeyhe ait olması ve her iki müessesenin benzer ya da aynı görevi ifa etmelerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

⁵ Mustafa Kara, "Tekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 368.

⁶ Ahmet Yaşar Ocak, "Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, S. 12, (1978), s. 247-269.

⁷ Baha Tanman, "İstanbul Tekkeleri". *Dekorasyon Dergisi*, S. 2, (1993), s. 112-115.

⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1969, s. 182.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh et-Tancı, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 757.

¹⁰ Turan, *age*, s. 182-184.

¹¹ Kâtip Çelebi, *Mizani'l-Hak Fı İhtiyari'l-Ehak*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 36.

¹² İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1983, s. 468-470.

¹³ Kara, *agm*, s. 369.

¹⁴ Tanman, *agm*, s. 112-115.

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞINDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

Tek bir merkezden, Konya'da Hz. Mevlana'nın türbesi etrafında teşekkül etmiş olan tekkeden yönetilen Mevlevî tarikatında ise "âsitane" ve "zaviye" terimlerinin anlamı, diğer tarikatlardan biraz farklıdır. Mevlevî âsitaneleri, "çile" olarak adlandırılan 1001 günlük hizmet sürecini başarıyla tamamlayan taliplerin "dede" payesini kazanabildiği tam teşekküllü kuruluşlardı. Mevlevî zaviyeleri ise çevrelerindeki mensupların ve muhiplerin toplandığı, mukabele icra edilen, ayrıca seyyah dervişlerin barınma ve beslenmesini temin eden kuruluşlardı.¹⁵

İstanbul Ahkâm Defteri'nde yer alan 1208 (1793) tarihli belgeye göre tekkelerin açılması devletin kontrolünde idi. Ancak bunu genellemek pek mümkün görünmüyor. Belki de bu durumun daha çok Osmanlı başkenti yani İstanbul için uygulandığını söylemek daha doğru olur. Nitekim Kastamonu Hurufât ve vakıf defterlerinde böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. 1812'de Osmanlı Devleti'nin tekkeleri kontrol altına alması ve 1866'da şeyhülislâma bağlı Meclis-i Meşâyih kurumunu kurması üzerine; tekkelerin işleyişinden artık Meclis-i Meşâyih sorumlu olmuştur. 9 Şevval 1336 (18 Temmuz 1918) tarihli *Takvîm-i Vekâyi'*de yayımlanan Meclis-i Meşâyih Nizamnamesi ile İstanbul'daki tekkelerin idaresi Meclis-i Meşâyih'e, taşradakilerin idaresi ise müftülerin başkanlığında kurulacak olan Encümen-i Meşâyih'e verilmiştir. Tekkeleri resmî ve özel olarak ikiye ayıran bu düzenleme ile tekkeler, yüzyıllardır devam eden mali özerkliklerini kaybederek merkezi bürokrasinin kontrolüne girmiştir. Nizamname gereği yayınlanan bir dizi talimatnamede şeyh ve dervişlerin yetiştirilmesi, tekke ve zaviyelerin denetlenmesi gibi birçok konuya açıklık getirilmiştir.¹⁶

Son olarak tekke ve türbelerin, İslam şehirlerinin yerleşim planı üzerinde de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Selçuklu döneminde inşa edilen Mevlâna Türbesi ve yakınında bulunan Şeyh Sadaka Tekkesi, Konya'nın dış surunun dışında yer aldıkları halde, zamanla diğer vakıf kurumları ile birlikte şehri buldukları bölgeye doğru kaydırılmışlardır. Türbe-i Celâlîye olarak adlandırılan bu bölge, Osmanlı Devleti'nin bağısladığı vakıflar sayesinde Konya'nın en büyük mahallelerinden biri haline gelmiştir.¹⁷

1. Kastamonu Tekke Kütüphaneleri

Kayıtlı bilgilerin çeşitli alanlarda bilgi sahibi olmak ve araştırma yapmak isteyen kişilere, belirli kurallar çerçevesinde ve ücretsiz olarak sağlanması gelişmiş toplumların en önemli özelliklerinden biridir. Bu süreci kurallar çerçevesinde yürütecek toplumsal kurumlar ise kütüphanelerdir. Karamanlılardan Osmanlılara kadar, Anadolu'da hüküm sürmüş Müslüman devletlerin eğitim, kültür ve bilim hayatlarında kütüphanelerin 1000 yıllık bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir.¹⁸ İslam toplum ve devletlerinde hemen her medresenin yanında bir kütüphanenin inşa edilmiş olması, medrese-kütüphane ilişkisinin sistemli bir eğitim anlayışının sonucu olduğunu göstermektedir.

Ayrıca medreseler dışında çeşitli düzeylerde ve sistemlerde bazı eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü bilinmektedir.¹⁹ Sarayda şehzadelerin eğitimine gösterilen özel itina, mülki, idari ve diğer bazı elemanların yetiştirildiği Enderun-i Hümayûn, Kapıkulu askerlerinin yetiştirildiği Acemi Oğlanlar ve Yeniçeriler; saray dışında sıbyan mektepleri ve her sınıftan insanları tarikat disiplini altında yetiştirmeyi amaçlayan tekkeler bu grupta değerlendirilebilir.

Nitekim Osmanlı topraklarının her tarafına yayılmış olan hânkâh, tekke ve zaviyelerde tarikat erkân ve âdâbının öğretilmesi yanında, olaylara tefekkür nazarıyla bakmak, Kur'an-ı Kerim ve Hadîs-i Şerifleri derûnî bir anlayışla okumak telkin edilirdi. İslâm maârif tarihine bakıldığında tekke ve zaviyelerde hadis kitaplarının okutulduğu, hatta tefsirlerin yazıldığı bilinmektedir.²⁰ Dolayısıyla medrese ve tekkelerde okunan ve yazılan bu eserler, zamanla geniş ciltler meydana getirmiş ve buralarda hacimli kütüphanelerin meydana gelmesini sağlamıştır. Ancak bu kitapların zamanla tahrip olması ya da kaybolması, bu eserlerin kalıcı bir şekilde korunmasını zorunlu hale getirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, 1925 yılında Kastamonu'ya düzenlediği bir seyahat sırasında 500 lira bağışta bulunarak, Kastamonu Memleket Kütüphanesinin kurulmasını sağlamıştır. Söz konusu tarihlere Kastamonu'da 10 adet medrese ve 4 adet dergâh kütüphanesi bulunuyordu. Bu medrese ve dergâh kütüphanelerinde bulunan kitaplar, Kastamonu Memleket Kütüphanesine devredilmiştir. Memleket Kütüphanesi daha sonra İl Halk

¹⁵ Tanman, agm, s. 112-115.

¹⁶ Gündüz, age, s. 203.

¹⁷ Özcan Oğur, *Karaman Eyaleti Konya Merkez Kazası Hurufat Defterlerine Göre Konya ve Civarının İdari ve Sosyal Durumu (1690-1839)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2018, s. 79.

¹⁸ Hakan Anameriç, "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi", *Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını*, Nu. 19, (2006), s. 53-78.

¹⁹ Osmanlı döneminde İstanbul'da bulunan tekke kütüphaneleri için bkz.: <https://www.zdergisi.istanbul/makale/revnakoglu-arsivinde-tekke-kutuphaneleri-535> (Erişim tarihi:10.11.2022).

²⁰ Cahid Baltacı, "Medrese ve Elemanları", *Diyanet Dergisi*, C. XVI, S. 3, (1977), s. 16-18.

Kütüphanesi adını almış, 2013 yılında Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesinin kurulmasından sonra ise eserler buraya devredilmiştir.²¹ Söz konusu dönemde, Kastamonu’da bulunan 4 adet dergâh kütüphanesindeki yazma ve basma eser sayısı 984’tür. Bu dergâhlar; Mevlevîhane Dergâhı Kütüphanesi, Şaban-ı Dergâhı Kütüphanesi, Hâlidîye Dergâhı Kütüphanesi ve Yılanlı Dergâhı Kütüphanesidir. Burada bulunan eserlerin 603’ü yazma, 381’i basma eserdir. Eserlerin 279’u Türkçe, 675’i Arapça ve 30’u Farsçadır. Medrese ve dergâh kütüphanelerinde bulunup, Memleket Kütüphanesi’ne aktarılan yazma ve basma eserlerin toplam sayısı 6373’tür. Bu eserlerin önemli bir kısmı 454 yazma eserdir. Arapça eserlerin sayısının 4420, Türkçe eserlerin sayısının 1652, Farsça eserlerin sayısının 207 ve az sayıda olan Ermenice eserlerin sayısının 42 ve batı dillerinde yazılmış eser sayısının 52 olduğu anlaşılmaktadır. Şa’bân-ı Velî Dergâhı Kütüphanesinde bulunan eserlerden yazma olanların sayısı 70; basma olanların sayısı 108’dir. Bu eserlerden Türkçe olanların sayısı: 61; Arapça olanların sayısı: 108; Farsça olanların sayısı: 9’dur. Dergâh kütüphanesinde bulunan toplam eser sayısı ise 178 olarak tespit edilmiştir.²²

Osmanlı dönemi Kastamonu medrese ve dergâhlarında bulunan kitapların konu ve dil çeşitliliği ile yazma eser sayıları dikkat çekicidir. Arapça eserlerin sayısı 4420, Ermenice 42, Farsça 207 ve Batı dillerinde 52 bulunan eser sayısının çok fazla olması sadece dönemin eğitim sistemiyle herhalde açıklanamaz. İslam toplumunda Kur’an-ı Kerim’in ağırlıklı olarak Arapça okunması ve dinini öğrenmek isteyen bir kişinin dinî ilimleri Arapça kaynaklardan öğrenmesi anlaşılır bir durumdur. Aynı zamanda dönemin eğitim sistemi açısından da anlaşılır bir durumdur. Bu durumu, Farsça yazılmış kaynaklar için de genellemek mümkündür. Ancak Ermenice ve Batı dillerinde yazılmış çalışmaların tekke kütüphane kitapları arasından çıkması ilginç örneklerdir.

2. Şeyh Şaban-ı Velî Tekkesi

Kaynaklarda; Kutb-u Rabbânî²³ Seyyid, Hacı, Şeyh, Pîr, Arif-i Billâh, Mürşid-i Sakaleyn, Gavs-ı A’zam, Kutb-ı Âlem, Kutbu’z-Zamân, Hazine-i Esrâr-ı Âdem; Mazhar-ı Vech-i Bâkî, Gönüller Merhemi ve benzeri sıfatlarla anılan Şâbân-ı Velî, Halvetiyye tarikatının ana kolunu devam ettiren Şa’bâniyye kolunun kurucu pîri ve Anadolu’nun Mevlânâ, Hacı Bektâş-ı Velî ve Hacı Bayram-ı Velî ile birlikte anılan dört kutbundan biridir.²⁴

Şeyh Şâbân-ı Velî, Kastamonu’nun Taşköprü İlçesi Harmancık Mahallesi, Çiftelâhlar Sokağındaki baba evinde 1497 yılında dünyaya gelmiştir. Yakın zamana kadar mevcut olan bu hanenin yanında Şâbân-ı Velî’ye nispetle bir mescit ve halkın suyu ile teberrük ettiği bir kuyu bulunmakta idi. Nitekim Abdurrahman Nureddin Paşa’nın Kastamonu valiliği esnasında (1882-1889) burayı ziyaret ettiği ve buraya Şâbân-ı Velî Mahallesi adını verdiği bilinmektedir. Mahallede Şeyh Şâbân-ı Velî adına kayıtlı bir mescit bulunmaktadır. Mescitin 1299/1882 tarihli vakfiyesinde belirtildiğine göre mescit imamına maaş tahsis edildiği ve bu maaşın da mescitin akarından karşılandığı anlaşılmaktadır. 1890 yılında ilçede meydana gelen büyük yangında hasar gören mescit, henüz tamir edilemeden 1927 yılında ikinci bir yangından da etkilenince, tamir edilemediği için belediye imar raporuna istinaden yıktırılmıştır. Dolayısıyla Şeyh Şâbân-ı Velî’nin mesciti ve doğduğu ev günümüzde mevcut değildir, ancak boş arsa içerisinde betonla kapatılmış bir kuyunun varlığı bilinmektedir.²⁵

Hisarardı Mahallesi’nde (Musa Fakih Mahallesi olarak da biliniyor) bulunan ve tarihi 16. yüzyıla kadar uzanan Şeyh Şâbân Velî Külliyesi, esasını tekkenin oluşturduğu; cami, türbe, kütüphane, matbaa, çeşme ve iki dergâh evinden oluşmaktadır.²⁶ Hisarardı Mahallesi Gümüşlüce Sokak’ta yer alan Şeyh Şâbân Camii, külliyenin temelini oluşturan ilk yapıdır. Bu cami günümüzde de külliyenin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Önceleri Seyyid Sünneti Mesciti olarak bilinen bu yapı, uzun bir süre Şeyh Şâbân Efendi’nin irşad faaliyetlerini yürüttüğü bir merkez olmuştur. Şeyh Şâbân Efendi yaşlanıp cuma günleri camiye gidemeyince 1561 yılında mescite minber eklenerek, mescit camiye çevrilmiştir. Dergâhın türbe kapısında bulunan kitabede, türbenin 1611 yılında yapıldığı ve türbenin arka tarafında bulunan kapının ise sonradan, 1618’de açıldığı belirtilmiştir. Ayrıca külliyenin 1778’de, dergâh ve türbenin ise 1845’te olmak üzere farklı tarihlerde tamirat geçirdiği ve yeni eklemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁷ Farklı tarihlerde yapılan bu tamiratların genellikle devlet erkânı ve bazen de çevre halkının yardımıyla yapıldığı anlaşılmaktadır.

Şeyh Şaban-ı Velî’nin talebelerinden Şeyh Şücaeddin, Sultan III. Murat’ın hocası olup, Kastamonu’daki Şeyh Şaban-ı Velî Camii’nin vakıf gelirinin az olduğunu ve padişahın yardımıyla camiyi ihya etmek istediğini ifade etmiştir. Bunun üzerine, 3162 akçe gelirli İsmâiller, 1629 akçe gelirli Çetükviran ve 208 akçe gelirli Güçkilem (Küçük) köyleri padişah tarafından Şeyh Şücaeddin’e verilmiş ve bu köyler Şeyh Şaban-ı Velî Camii’ne

²¹ Mehmet Serhat Yılmaz, “Kastamonu Medrese ve Dergâh Kütüphanelerindeki Yazma ve Basma Eserlerin Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesine Devri”, *Kastamonu Üniversitesi Yayını*, Kastamonu 2016, s. 438.

²² Yılmaz, agm, s. 446.

²³ VGMA, HD, 1107: 50/60a.

²⁴ Mustafa Tatcı, “Hazret-i Pîr Şeyh Şâbân-ı Velî ve Şabâniyye”, *I. Uluslararası Şeyh Şâbân-ı Velî Sempozyumu*, Kastamonu 2012, s. 29.

²⁵ Mustafa Aşkar, “Ömerü’l-Fuâdî’nin Menâkıbnâmesine Göre Şeyh Şaban-ı Velî’nin Tasavvufî Şahsiyetine Bir Bakış”, *Tasavvuf Dergisi*, S. 30, (2012), s. 12.

²⁶ Ahmet Gökoğlu, *Paphlagonia, Gayrimenkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, C. I, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1952, s. 289.

²⁷ Gökoğlu, age, s. 290-91.

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞİNDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

vakfedilmiştir. Padişah hocası olan Şücaeddin Efendi'nin camiyi tamir ettirmesinden sonra, camii Şeyh Süca yani Şeyh Şücaeddin adıyla anılmaya başlanmıştır.²⁸ 1714 tarihli Hurufat Defteri kaydında "Kastamonu'da Şeyh Şücaeddin Cami'inde yevm-i cumada vaiz, Şeyh Şabân Tekkesinde seccadenişin Hafız Ahmet" şeklinde geçen kayıttan da anlaşılacağı üzere XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Şeyh Şabân-ı Velî külliyesinde bulunan caminin Şeyh Şücaeddin Cami şeklinde geçtiği görülmektedir. Kastamonu Hurufat Defterlerinde benzer pek çok atama kaydı bulunmaktadır.²⁹

XVI. yüzyılda Kastamonu'nun Hisarardı Mahallesi'nde inşa edilen Şeyh Şabân-ı Velî Külliyesi'nin banisi, Şeyh Şaban-ı Velî'nin kendisidir. Kendisi XVI. yüzyılın başlarından itibaren Halveti tarikatına bağlı Şa'bânîlik kolunu kurmuş ve tarikat faaliyetlerini burada yürütmüştür. Tekkede, Şabân-ı Velî'den sonra on yedi şeyhin görev aldığı bilinmektedir. 1702-1703 yılında caminin bitişiğindeki derviş odaları, matbah, pencere ve halvet hanerler tamir edilmiştir. 1749'da tekrar onarım gören Şeyh Şa'ban-ı Veli Tekkesi, avlu kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre, 1775 yılında Mehmet Paşa ve 1845'te Sultan Abdülmecid'in emriyle Kastamonu Kaymakamı Sâlih Ağa tarafından tamir ettirilmiş ve tekkenin ihata duvarları örülmüştür. Zaman içerisinde çok sayıda onarım geçiren tekke, 1872'de yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Bu dönemde Tekke'nin şeyhi Hâfız Mehmet Said Efendi'dir. Külliye son olarak 1950'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmış, caminin minaresi de bu dönemde yenilenmiştir.³⁰

3. Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesi Kütüphanesi

İslam medeniyeti tarihinde cami, medrese, tekke ve kütüphanelerin bir bütünlük arz ettiği bilinmektedir. Anadolu'nun pek çok şehrinde bu bütünlüğü gözlemlemek mümkündür. Kastamonu Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi de böyle bir özellik arz etmektedir. Külliye bulunan mescit, medrese, tekke, kütüphane ve dergâh evleri külliyeenin en aktif kısımlarını oluşturmaktadır.³¹ Çiftçi, bugün caminin ibadet mekânına eklenen kütüphanenin, Şeyh Şaban-ı Veli Türbesi ile birlikte 1611 yılında kare planlı ve kesme taştan yapıldığını belirtmektedir.³² 1618 yılında dönemin vezirlerinden Halil Paşa tarafından türbe kubbesi kurşunla kaplattırılmış ve bazı yeni ilaveler yapılmıştır. Zamanla içerisinde pek çok tamirat geçiren külliye, 1900'lerde esaslı bir tamirden geçmiş ve yeni binalar eklenmiştir. Türbe bitişiğindeki kütüphane kapısı kapatılıp, daha kullanışlı olan yeni bir kapıyla değiştirilmiştir. Bu esnada Çorumlu İsmail Kudsi Efendi tarafından kütüphaneye pek çok kitap vakfedilmiştir.³³

Şeyh Şaban-ı Veli Dergâhı Kütüphanesi, vakıf kitapların yanı sıra, dergâh müdavimleri tarafından istinsah edilen veya alınan kitaplardan oluşmaktaydı. 1713 tarihli Kastamonu Şer'îye Sicil Defteri'nde Şeyh Şaban-ı Veli Kütüphanesi'nde 157 cilt kitap tespit edilmiştir.³⁴ Bu kitapların isimleri ve kaç cilt oldukları aşağıda tek tek belirtilmiştir.³⁵ 1810 yılında kütüphanede bulunan kitapların sayısı 132 cilde düşmüştür. 1922'deki kitap sayısı ise 239 cilt olarak tespit edilmiştir. Bu kitaplardan 29'unun el yazması olduğu kaydedilmiştir.³⁶ Cumhuriyet sonrası dönemde Şabân-ı Velî Dergâhı Kütüphanesinde bulunan kitapların toplam sayısı 178'dir. Yazma olanların sayısı 70; basma olanların sayısı ise 108'dir. Türkçe kitap sayısı 61, Arapça kitap sayısı 108'dir. Geriye kalan 9 kitap ise Farsçadır.

Tekke tarihinde önemli bir konumda olan tekke kütüphaneleri, çeşitli ilim dallarına ilişkin pek çok eseri bünyesinde barındırmış ve bu kitapların günümüze kadar gelmelerini sağlamıştır. Çeşitli şehirlerde hizmet vermeye devam eden bu kütüphaneler, buldukları ilin tarihini aydınlatmanın yanı sıra, dönemin tekke hayatı ve

²⁸ Ahmet Kankal, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu, XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı*, Zafer Matbaası, Ankara 2004, s. 335.

²⁹ VGMA, HD, 1107: 54/64a (Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesinde görevli tekkenişin, ferraş ve diğer görevlilerin atamaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Eğilmez-Özcan Oğur, *Kastamonu Hurufat Defterleri (1690-1840)*, Hiper Yayınları, İstanbul 2020, s. 301, 369, 506, 536 vd.

³⁰ K. K. Eyüpgiller, "Şabân-ı Velî Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, Ankara 2010, s. 210.

³¹ Kankal, *age*, s. 364.

³² Fazıl Çiftçi, *Kastamonu Camileri – Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara 1995, s. 45.

³³ Mustafa Eğilmez vd., "XIX. Yüzyılda Şeyh Şaban Veli Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 42, (2014), s. 56.

³⁴ Burada kullanılan şer'îye sicili, Milli Kütüphane tarafından 1998 yılında mikrofilm ortamına aktarılan nüshadır. Bu sicilde, Şeyh Şaban-ı Veli Tekke kütüphanesine ait olan kitapların bir listesi yer almaktadır ve kayıt tarihi 1713 olarak belirtilmiştir. Ayrıca 25 Haziran 1891 tarihli Kastamonu şer'îye sicili defterinde de Şeyh Şaban-ı Veli Tekke kütüphanesine ait olduğu anlaşılan bir kitap listesi bulunmaktadır. Şeyh Şa'bân-ı Veli hazretlerinin dergâhında postnişin olan Şeyh Hâfız Mehmet Sait Efendi'nin vefatı üzerine dergâh-ı şerif, türbe-i latif, kütüphane ve iki katlı tekke odaları içerisinde mevcut bulunan kitaplar, risaleler ve eşyalar şeyhlik vazifesini devam ettiren İbrahim Efendi'ye teslim edildiği anlaşılmaktadır. Tekkedeki kitap ve eşyalar evkaf muhasebecisi Mustafa Neşet Efendi, mahkeme-i şer'îye Başkatibi Hâfız Ali Galip Efendi ve Kâtip Hüseyin Efendi marifetiyle dervişlerin de hazır bulunduğu bir sırada şeyh efendiye verilmiştir. Daha önceden olduğu gibi, Cuma ve salı günleri dışında kalan günlerde kitapların halkın istifadesine sunulduğu belirtilerek, kitap ve eşya isimleri bir deftere kaydedilmiştir. Buna göre tekke Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, tarih, edebiyat vesair alanlarda kaydedilen kitapların listesi için bkz. Fahri Maden, "Kastamonu Şer'îye Sicillerinde Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi", *III. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Veli Sempozyumu*, Kastamonu 2012, s. 96.

³⁵ MŞH_ŞSC_d_5656/46; MŞH_ŞSC_d_5656/47.

³⁶ Mehmet Behçet, *Kastamonu Asar-ı Kadimesi*, Kastamonu Valiliği İl Özel İdaresi Yayını, Kastamonu 1998, s. 401. Akt. Ünal İbret-Baydil, B. Emin, "Kastamonu Şehrini Tarihi Gelişimi ve 1924/1925 Şehir Planı Üzerine Bir Değerlendirme", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, S. 7, (1999), s. 10.

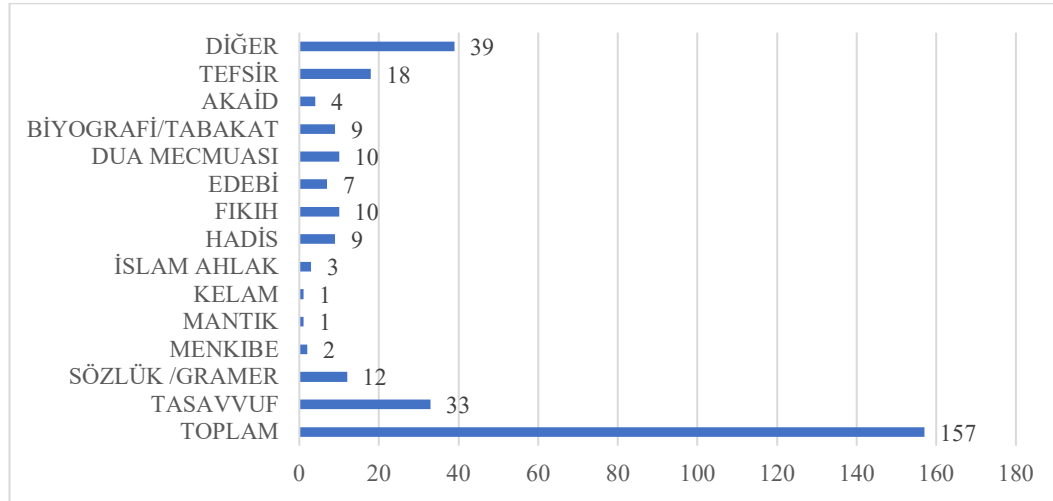
ilim ortamını da önemli ölçüde yansıtmaktadır.³⁷ Buralarda bulunan kitaplar vasıtasıyla tekke yemeklerinden tarikat folkloruna kadar çok zengin malzemeyi ve tekke yaşamını, hangi dervişin hangi tarikata bağlı olduğunu ve buna göre giydiği elbisesi gibi önemli bilgilere ulaşılabilmektedir.³⁸ Öte yandan tekkeler birçok kitabın bir mürid rehberliğinde okunduğu eğitim kurumlarıydı. Vakfiyeler ve diğer belgelerden anlaşıldığına göre müridlerin günlük dua ve evrâd kitaplarından başta Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Messnevî*'si, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*'i, İbn Atâullah el-İskenderî'nin *el-Hikem*'i, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb*'u, Gazzâlî'nin *İhyâ'sı*, Abdurrahman-ı Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns*'ü başta olmak üzere Arapça ve Farsça birçok eser, tekkelerde okutulmuş ve şerh edilmiştir. Yûnus Emre'nin şiirleri, Eşrefoğlu Rûmî ve Niyâzî-i Mısrî'nin divanları, Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'i, *Müzekki'n-nüfûs*, *Muhammediyye*, *Ferahu'r-rûh*, *Mârifetnâme*, *Minhâcü'l-fukarâ* gibi Türkçe eserler de buralarda okunup şerh edilmiştir. Böylece tekkeler İslâm medeniyetinin üç temel dilinin eğitim ve öğretimine büyük bir katkı sağlamıştır.³⁹

XVII. yüzyıl ve daha sonraki dönemlerde tanzim edilen vakfiyelerde en çok dikkati çeken husus, medrese kütüphanelerinde ağırlıklı olarak Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh ve ahlaka dair eserler bulunurken; zaviye kütüphanelerinde ise daha çok tasavvufî ve tasavvufî adap ve erkânından bahseden kitapların olmasıdır. Ortak kitaplar ise genellikle Kur'an ve dil hakkındaki kitaplardır.⁴⁰ Aşağıda liste halinde verilen Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesi Kütüphanesi örneğinde görüldüğü üzere, zaviyede bulunan kitapların büyük çoğunluğu tasavvufa ilişkin kitaplardır.

Hicri 1124/25- Miladi 1713/14 tarihlerini kapsayan Kastamonu Şer'iye Sicili'nde geçen 157 cilt kitap konularına göre tasnif edilerek verilmiştir. Bunlar Şeyh Şaban-ı Veli Hazretlerinin külliyesinde bulunan kitaplardır. Kitapların konu dağılımları; Tefsir, Tasavvuf, Tarih, Biyografi/Tabakat, Menkıbe, Mantık, Hadis, Fıkıh, Edebiyat, Arapça Dil Bilgisi, Dua, Akaid ve Ahlak şeklindedir.

4. 5656 Nolu Kastamonu Şer'iye Sicili'nde Geçen Şeyh Şaban-ı Veli Dergâhı Kütüphanesi ve Burada Bulunan Kitapların Konu Bazında Dağılımı

Tablo 1. Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesinde Bulunan Kitapların Konularına Göre Dağılımı

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Millî Mücadele Dönemi'nde Kastamonu'da öğretmenlik yaptığı dönemde kaleme aldığı ve Açıksoz Gazetesi'nde yayımlanan "Kastamonu Kütüphaneleri" adlı makalesinde Kastamonu merkezinde bulunan 10 kütüphane ismini vermektedir. Bunlar; İsmail Bey Kütüphanesi, Halidiye Kütüphanesi, Numaniye Medresesi Kütüphanesi, Hacı Ziya Efendi Özel Kütüphanesi, Bayraklı Medresesi Kütüphanesi, Semhiye Medresesi Kütüphanesi, Merdiye Medresesi Kütüphanesi, Kara Mustafa Paşa Kütüphanesi, Yılanlı Dergâhı Kütüphanesi ve Sıdkıye Medresesi Kütüphanesi (İsmail Hakkı Uzun çarşılı, "Kastamonu Kütüphaneleri", Açıksoz Gazetesi, s. 321, 29 Teşrin Evvel 1337; Akt. Fatma Ş. Boydak, *Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Selçuklu ve Beylikler Dönemi Cildleri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2020, s.16. Ancak bu kütüphaneler içinde Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesi Kütüphanesi geçmemektedir.

³⁸ Gülten Küçükbasmacı, "Menâkıb-ı Şa'bân-ı Veli'de Kültür Unsurları", *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 8/29, (2017), s. 805-830.

³⁹ Mustafa Kara, Tekke, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekke#1>, (Erişim Tarihi: 05.11.2022)

⁴⁰ Mehmet Emin Ünler, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği Zafer Matbaası, Ankara 2009, s. 206.

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞİNDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

Bilindiği üzere İslam toplumunda tekke ve tekkelerde okutulan dersler, İslam akidesini öğretmekten ziyade, mensubu olduğu tarikat ve tekke anlayışını sürdürme doğrultusunda idi. Bu anlamda Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesi Kütüphanesinde bulunan kitaplar daha çok tasavvuf alanında yazılmış eserlerdir. Tekke, zâviye, hankâh ve dergâhlarda okutulan tasavvuf dersleri; Muhyiddin-i Arabî'nin (ö. 638/1240) eserleri; *Fütuhât-ı Mekkiye* ve *Füsusu'l-Hikem*, Nakşibendî-Halidî dergâhlarında *Hatm-i Hacegan-ı Kebir*, *Mektubat-ı İmam Rabbanî*, *Ahmet-i Cüzeyri Divanı*, *Reşehât*, *Muhammet Masum Efendi Mektubatı*, *Risale-i Nakşibendiyye* ve Mevlevî dergâhlarında ise Mevlâna'nın *Mesnevi'si* ve *Avârifü'l-Meârif* ile *Kuşeyri Risalesi* idi. Bu eserler söz konusu alanın en meşhur ve en popüler olanlarıydı. İkinci sırada en fazla kitabın bulunduğu alan, sözlük ve gramerlerdir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması ve yorumlanması için Arap gramer kaidelerinin iyi derecede bilinmesine ihtiyaç vardı. Bu anlamda gramer ve sözlük bazında, Kemal b. Ali b. İshak'ın, *Avnü'l-Vaşiye Fi Şerhi'l-Kaşiye*, Arap dili alanında yazdığı önemli bir eserdir. Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) İslâmî ilimlere dair yazdığı *Ta'rifât* isimli eseri önemli bir terimler sözlüğüdür. Yine İzzeddin ez-Zencânî'nin sarf ilmine dair kaleme aldığı, *Sarf Cümlesi* olarak tanınan eseri, beş klasik eserden biridir. Dede Cengi'nin sarf, nahiv ve lügat konularını işleyen eseri meşhurdur. İmam Birgivi'nin (981/1573), *İmanü'l-Enzar Fi Şerhi'l-Maksud* isimli eseri, Arap dili ve Arapça hakkında yazılmış önemli bir eserdir.

Eş'arî kalamcısı ve Şâfiî fıkıh âlimi müfessir Kadı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) tefsir alanında yazdığı, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Tevîl* isimli iki ciltlik tefsiri, Şeyh Şaban-ı Veli Kütüphanesinde bulunan diğer önemli bir eserdir. Eserin muhtelif tarihlerde bazı şerhleri yapılmıştır. Kastamonu Genel Kütüphanesi'nde Dadaylı Şeyhülislâm Sâdi Çelebi'nin *Hâşiyet-ü Envâri't-Tenzil* adlı şerhi günümüze kadar ulaşan önemli bir şerhtir.

Ebü'l-Kasım Abdülkerîm bin Havâzin el-Kuşeyri'nin *Risalesi* ise ilk devir sufilerin hayatlarının ve sözlerinin toplandığı ve tasavvufla ilgili bazı inceliklerin yer aldığı bir eser olması dolayısıyla tasavvuf erbabı için büyük önem arz etmektedir. Ebü Abdurrahman Es-Sulemî'nin *Hakâiku't-Tefsir* adlı işârî tefsiri ile *Kitabu'l-Futuuvve ve Tabâkatu's-Sufiyye* adlı eserleri tasavvuf literatürünün zengin kaynaklarındandır. Şeyh Muhyiddin el-Arabî Hazretleri, *El-Futûhâtü'l-Mekkiyye* ve *Füsusu'l-Hikem* adlı eserleri başta olmak üzere tasavvufta *Vahdetü'l-Vucûd* olarak isimlendirilen ana akımlardan başlıcasının temsilcilerindendir. Hâce Parsa'nın Farsça, *Faslu'l-Hitâb Fi Mevakifi'l-Ashâb* isimli eseri tasavvuf ve tarikatların ana kaynaklarından biridir. Bu eserin önemli bir şerhi *Künuzü'l-Fünûn* adıyla XVIII. yüzyılda yaşayan ve Urfa'nın önemli âlimlerinden olan Tahir Efendi tarafından yapılmıştır.⁴¹

Diğer kitap grupları sırasıyla fıkıh, dua mecmuaları, hadis, tabakat, edebiyat, tarih, akaid, İslam ahlakı, kelam, mantık ve menkıbe kitaplarından oluşmaktadır. Sonuç olarak, ilk kuruluş dönemlerinde ayende ve revendeye hizmet veren tekkelerin zamanla farklı bir işlev üstlenerek hizmet alanlarını genişlettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Şeyh Şaban-ı Veli Dergâhı Kütüphanesinde tespit edilen kitaplar, tasavvuf kültürünün başlıca eserleri olup, yüzyıllar boyunca tasavvuf müesseselerinde okutulmuş ve tasavvuf geleneğinin devam etmesine büyük katkı sağlamıştır.

Şeyh Şaban-ı Veli Kütüphanesi, Anadolu coğrafyasında kütüphanesi olan önemli tekkelerden biridir. Yukarıda verilen grafikte gösterildiği üzere, tekkede bulunan kitapların konu çeşitliliği ve kitap sayıları, kütüphanenin yaptığı hizmeti göstermesi açısından önemlidir. Başta Arapça nahiv ve tefsir kitapları olmak üzere hadis, mantık, tabakat ve İslam ahlâkına ilişkin eserlerin çeşitliliği dergâhın tasavvuf eserleriyle birlikte bir medrese gibi eğitim faaliyetlerinde bulunduğunu göstermektedir. Kütüphanenin alelade değil, belli bir düzen çerçevesinde oturtulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle modern anlamda hizmetin esas alındığı ve kütüphane işletiminde hizmetin esas alındığı anlaşılmaktadır. Bunun için kütüphanede bulunan kitapların bakımı ve muhafazası ve ödünç işlemleri için hafız-ı kütüplerin görevlendirildiği ve bu hizmetleri karşılığında, kendilerine belli bir yevmiyenin verildiği anlaşılmaktadır.⁴²

⁴¹ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliyâ ve Âlimleri*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür Yayınları, Şanlıurfa 1996, s. 373.

⁴² Ayrıca kütüphane işleyişine ilişkin; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinin 1559 tarih ve 1862 numaralı defterinde kayıtlı Kadı Mahmut Kütüphanesi Vakfiyesinde önemli bilgiler bulunmaktadır. Kütüphane görevlilerin çalışma usullerine ve aldıkları ücretlerin belirtildiği vakfiye şartnamesinde nazır ile birlikte hafız-ı kütüb'ün kütüphanede bulunan kitaplardan sorumlu olduğu belirtilmiştir. Kütüphanede ödünç kitapların verildiği ancak ödünç verme işleminin hafız-ı kütüb, mütevellî ve nazırın rızası doğrultusunda olması gerektiği açıklanmıştır. Ayrıca kitabı geri getirmeme veya kitaba zarar verme ya da muamelesi uygunsuz olan kişilerin; evlad-ı vakıf tan bile olsalar onlara kitap verilmeyeceği karara bağlanmıştır. Bu hizmeti karşılığında hafız-ı kütüplere bir dirhem yevmiye verileceği belirtilmiştir. Bkz. Mehmet Çayırdağ, "Kayseri'de Vakıf Kütüphaneleri ve Matbah Emni Hacı Halil Efendi Kütüphanesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1998, S. 20, s. 266.

5. Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesi Kütüphanesinde Bulunan Kitapların Konu Bazında Tasnifi ve Tahlili

Tablo 2. Akaid Konulu Eserler

1	<i>Risale-i Tevhid</i>	Cilt 1	Halvetiyye tarikatında “orta kol” olarak bilinen Ahmetiyye şubesinin kurucusu, Ahmet Şemseddin Marmaravî tarafından yazılmıştır. Eser, Allah'ın peygamberleri ve kitapları göndermedeki amacını açıklamakla başlar; itikad, şeriat, maya, telkin, zikir, tevhid, hakikat, beşeriyet, ervah ve ruh, hakikat, rüyet, tecelli ve hikmet konularını içerir
2	<i>Silsile-i Tevhid</i>	Cilt 1	Herhangi bir bilgiye ulaşamadı.
3	<i>Kelamullah-i Şerif</i>	Adet 2	Kur'an-ı Kerim.

Tablo 3. Biyografi ve Tabakat Konulu Eserler

1	<i>Faslu'l-Hitab</i>	Cilt 1	Eserin müellifi Muhammed Salih Ahmet Garsi'dir. Eserin tam adı <i>Faslu'l-Hitab fi Mevakifil Ashab'tır</i> . Tarihte metot ve tarihi tetkikler ışığında sahâbe dönemini konu edinmiştir.
2	<i>Nekt</i>	Cilt 1	Eserin tam adı <i>Nektü'l-Himyân Fî Nüketi'l-Umyân</i> 'dir. Ebü's-Safâ Halil b. Aybeg Safedî tarafından yazılan eserin konusu, ünlü Müslüman âmâların biyografisine dairdir.
3	<i>Şekayık</i>	Cilt 1	Taşköprüzâde Ahmet Efendi'nin eseridir. Eserin tam adı <i>Eş-şekaik'un-Numâniyye Fî Ulemâid-Devleti'l-Osmâniyye'dir</i> . Osmanlı biyografi literatürü içerisinde genel ulema biyografilerinin ilk örneğidir.
4	<i>Vaiz-i Antaki</i>	Cilt 1	Va'iz-i Antaki olarak da bilinen Molla Arab Muhammed b. Ömer b. Hamza el-Antaki el-Vaiz, XVI. yüzyılda yaşamıştır. İslam tarihine ilişkin yazdığı <i>Tehzibü'l-Şemâil Fi-Men Hassa'llahü Bi-ekmeli'l-Fedail</i> isimli eseri meşhurdur.
5	<i>Şerh-i Kavaid-i İrab</i>	Cilt 1	Muhyiddin el-Kâfiyeci, XIV. yüzyılın ortalarında yaşamış ve dönemin aklî ve nakli ilimlerdeki en güçlü isimlerinden birisi olmuştur. <i>Şerhu'l-İ'râb an Kavâidi'l-İ'râb</i> isimli eseri bilim ve düşünce tarihinde çok itibar görmüş bir eserdir.
6	<i>Tabakatü's-Sadad</i>	Cilt 1	Seyyidlerin çoğulu anlamında kullanılan “Sâdât” Hz. Peygamber'in neslinden olan kişilerin hayatlarını konu edinen eserlerdir. Buradaki eserin yazarı belirtilmemiştir.
7	<i>Hakayiki Sülemi</i>	Cilt 1	Eserin yazarı, aslen Nişaburlu olan Abdurrahman Muhammed bin Hüseyin'dir. <i>Tabakati Sufiyyesi ve Hakayik Tefsiri</i> meşhurdur.

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞİNDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

8	<i>Kitabül efal</i>	Cilt 1	<i>Tehzibu'l-Ef'âl</i> olarak ta bilinen <i>Kitabü'l-Ef'âl</i> , Türkistanlı Sabrânî tarafından 14. yüzyılda Mısır'da yazılmıştır. Tabakat kitapları arasında önemli bir yere sahiptir.
9	<i>Nefehat-ı Üns</i>	Cilt 1	Eserin Farsça adı <i>Nefehâtü'l-Üns Min Hazarâti'l-Kuds'tür</i> . Bir Nakşibendî şeyhi olan İranlı mutasavvıf ve şair (Molla) Abdurrahman Câmî'nin 1478 yılında Ali Şîr Nevâî'nin isteği üzerine kaleme aldığı eseridir. Eserin aslı, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin ilk sûfî tabakat kitaplarından olan <i>Tabakâtü's-Sûfîyye</i> 'sine dayanır.

Tablo 4. Edebiyat Konulu Eserler

1	<i>Talimü Müteallim</i>	Cilt 1	XII. yüzyılın sonunda veya XIII. yüzyılın başlarında vefat ettiği anlaşılan İmam Burhaneddin Ez-Zernuci'nin ilk devir İslâm âlimlerinin eğitim konularındaki hâkimane söz ve şiirlerinin seçilip bir araya getirdiği eseridir.
2	<i>Muhammediyye</i>	Cilt 1	<i>Mevlid</i> Hz. Peygamber'in doğumu ve doğum yıl dönümü vesilesiyle yapılan törenlere verilen isimdir. Bu törenlerde okunmak üzere yazılmış eserler <i>Muhammediyye</i> adıyla anılır. Türkiye'de en çok bilinen <i>Muhammediyye</i> Süleyman Çelebi'nin 1422'de yazdığı eseridir.
3	<i>Divanı Muhammed Şîrînî</i>	Cilt 1	Eserin tam adı, <i>Dîvân-ı Muhammed Şîrîn-i Mağribî</i> 'dir. Ebû Abdillâh Muhammed Şîrîn b. İzziddîn b. Âdil et-Tebrîzî el-Mağribî (ö. 809/1407) tarafından yazılmıştır. Şîrînî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî ekolüne bağlı İranlı sûfî bir şairdir.
4	<i>Mesnevi</i>	Cilt 2	Mevlâna Celaeddin b. Muhammed Bahaeddin er-Rumi'nin eseridir.
5	<i>Gülistân</i>	Cilt 1	<i>Bostan</i> ve <i>Gülistân</i> ; Ebu Abdullah Muslihuddin Sa'dî-i Şîrâzî'nin iki önemli eseridir. Şîrâzî'nin kaleme aldığı her iki eserde de evrensel temalara yer verilmiş, insanoğlunu mutluluğa ve huzura kavuşturacak reçeteler sunulmuştur.
6	<i>Suveri Gülistan</i>	Cilt 1	Sa'dî-i Şîrâzî'nin <i>Gülistân</i> eserinden seçmeleri konu edinen eserdir.

Tablo 5. Dua Mecmuaları

1	<i>Kıdvetüd Dua</i>	Cilt 3	<i>Kıdvetüd Dua</i> , İmam Gazâlî'nin <i>İhyâu Ulûmid'-Dîn</i> adlı eserinin "Zikir ve Dua" bölümünde yer alan bir duadır.
2	<i>Du'aname-i Ebussuûd Efendi</i>	Cilt 1	<i>Risaletun Fi'l-Ediyeti'l-Mesûre</i> adıyla da bilinir. Bir mukaddime ile yedi bölüm

			halinde tertip edilmiş Türkçe dua mecmuasıdır.
3	<i>İsmail Efendi Mecmuası</i>	Cilt 2	Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıl şeyhülislamlarından biri olan İsmail Efendi, Na'ım mahlasıyla şiirler yazmıştır. İsmail Efendi'nin bazı önemli meseleleri izah etmek için bu dua mecmuasını yazdığı anlaşılmaktadır.
4	<i>Mecmuatü Hüdayî</i>	Cilt 1	Müellif bilgisine ulaşamadı.
5	<i>Mecmuatü Mısri</i>	Cilt 1	<i>Mecmuatü Mısri</i> , Türk edebiyatının önemli kaynaklarından bir nazîre mecmuasıdır. Ömer b. Mezîd tarafından 840 (1437) yılında derlenmiştir. ⁴³
6	<i>Mecmuatü Sabri</i>	Cilt 1	<i>Mecmuatü Sabri</i> , 1436 yılında hazırlanan 614 yapraklık bir mecmua olup, 13. ve 14. yüzyıllarda yaşamış 84 şairin 397 şiirini ele almaktadır. Dönemin şairlerinden Ömer bin Mezid tarafından düzenlenmiştir. ⁴⁴
7	<i>Tekyecizade Mecmu'ası</i>	Cilt 1	<i>Tekyecizade Mecmuası</i> , Osmanlı döneminde yaşamış olan Tekyecizade Ahmet Efendi tarafından hazırlanmış bir mecmuadır. İçerisinde şiirler, hikâyeler ve fıkralar bulunmaktadır. ⁴⁵

Tablo 6. Fıkıh Konulu Eserler

1	<i>Feraiz</i>	Cilt 1	Hanefî fıkıh âlimi Sirâceddin Muhammed b. Mahmut el-Secâvendî'nin 1200'lerde kaleme aldığı <i>Ferâizü's-Secâvendî</i> (veya <i>Ferâiz-i Sirâciye, es-Sirâciye fi'l-Ferâiz</i>) adlı eseridir. Kitabın meşhur şerhleri bulunmaktadır. "Şerh-i Feraiz" diye bilinen Seyyid Şerif Cürcanî'nin şerhi <i>Şerhu's-Sirâciyye</i> adını taşıyordu ve yaygın olarak okutuluyordu. Bununla birlikte Hamza b. Habîb ez-Zeyyât'ın da <i>Feraiz</i> isminde bir kitabı da bulunmaktadır.
2	<i>Ebu'l Kasım Abdülkerim</i>	Cilt 1	Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfî el-Kazvîni (ö. 623/1226) Şafi Fıkıh âlimidir.
3	<i>Telvih</i>	Cilt 1	<i>Kitabü't-Telvihi</i> , Sa'deddîn Mesud b. Ömer b. Abdullah Teftazani'nin 1390'da usûl-i fıkıh hakkında yazdığı eseridir.
4	<i>Seyyid Alizâde</i>	Cilt 2	Hanefî Fıkıh âlimidir. Seyyid Alizâde şerhi, <i>Sir'atü'l-İslâm</i> kitabının tercümesidir.
5	<i>Camiü'l-Fusul</i>	Cilt 2	Şeyh Bedreddin Simâvî'nin İslam fikhına dair yazdığı eseridir.
6	<i>Bakanî</i>	Cilt 1	<i>Mecra'l-Enhur Ala Şerhi Mülteka'l-Ebhur</i> ; Mahmûd b. Berekat el-Bakanî el-Hanefî

⁴³ DİA, 2003/28: s.275-277.

⁴⁴ DİA, 2003/28: s.265-268.

⁴⁵ DİA, 2003/28: s.265-268.

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞINDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

			Nureddin Bakani'nin 1594'te yazdığı eseridir. Hanefi mezhebi fikhî faaliyetlerinin temelini teşkil eden meseleleri konu edinmektedir.
7	<i>Fusul</i>	Cilt 2	<i>El-Bedi Fi İlmî'l-Arabiyye</i> veya <i>El-Bedi Fi Şerhi'l-Fusul</i> , İbnü'd-Dehhan'ın <i>El-Fusul Fi Nahv</i> adlı eseridir. Ayrıca Hanefi âlimi Cessâs'ın fıkıh usulüne dair kaleme aldığı <i>El-Fusul Fi Usul</i> isminde bir eseri bulunmaktadır. Şeyh Bedreddin Simâvî'nin de <i>Fusul</i> isminde İslam fikhına dair yazdığı bir eseri vardır.

Tablo 7. Hadis Konulu Eserler

1	<i>Fürû</i>	Cilt 1	Kur'ân ve hadisin yanı sıra kıyas ve icma yoluyla incelenen konuları kapsayan bilim dalına ait kitapların genel adıdır.
2	<i>Hadisü'l- Erbaîn</i>	Cilt 1	Şeyh Hamideddin Aksarâyî'nin en çok bilinen eseri, <i>Şerh-i Hadis-i Erbaîn</i> adlı eser, kırk hadisin derlendiği bir risaledir.
3	<i>İbn Melek el-Meşank</i>	Cilt 1	Anadolu Beyliklerinden Aydınöğulları (707-829/1308-1426) döneminde yetişmiş çok yönlü bir bilgin olan İbn Melek'in (ö.821/1418'den sonra) <i>Mebâriku'l-Ezhâr</i> adlı hadis şerhini konu edinen eseridir. Bu şerh es-Sagîni'ye (ö.650/1252) ait <i>Meşâriku'l-Envâr</i> adlı derleme hadis eseri üzerine kaleme alınmıştır. Her iki eser de Osmanlı medreselerinde ve bilhassa dâru'l-hadislerde asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur. ⁴⁶
4	<i>Kitabü'l Erbaîn</i>	Cilt 1	Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmet b. Ali Fâsî'nin 1429'da yazdığı eseridir. Nevevî'nin kırk hadisinin tahrîci olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde.
5	<i>Mesabih</i>	Cilt 1	Mesabih, İmam Hüseyin b. Mesut Begavi'nin "Mişkati'l-Mesabih" adlı eseridir. Hadis alanında kaleme alınan temel eserlerden biridir.
6	<i>Kitâbü-z-Zekât</i>	Cilt 1	Ebü'l- Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmet'in Zühd konusunda kaleme aldığı eseridir.
7	<i>Kütübü Sitte</i>	Cilt 1	Hadis külliyatıdır.
8	<i>Şerh-i Meşarik</i>	Cilt 1	İmam Radıyyüddin Hasan b. Muhammed Sâgâni'nin 1253'te yazdığı "Meşâriku'l-envârü'n-nebeviyye min sıhâh-u'l-ahbârî'l-mustafaviyye" adlı eserinin İbn-i Melek tarafından yapılmış şerhidir. Medreselerde orta seviyede okutulan önemli bir hadis kitabıdır.

⁴⁶ <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/582014>. (Erişim tarihi 06.10.2022, Saat: 14:25)

ÖZCAN OĞUR

9	<i>Mişkât</i>	Cilt 1	Hadis alanındaki temel eserlerden biri olan Mişkât, İmam Hüseyin b. Mesut Begavi'nin "Mişkati'l-Mesabih" adlı eseridir.
---	---------------	--------	---

Tablo 8. İslam Ahlakı Konulu Eserler

1	<i>Dürrü'l-Vaizin</i>	Cilt 1	İslam ahlakını konu edinen Arapça bir eserdir. <i>Dürrü'l-Vaizin ve Zuhrü'l-Abidin</i> olarak da bilinmektedir. Miladi 1036'da Hacı İbrahim b. Halil b. İbrah tarafından istinsah edilmiştir.
2	<i>Tenbihü'l-Gafilin</i>	Cilt 1	Ebü'l-Leys İmamülhüda Nasr b. Muhammed b. Ahmet Semerkandi'nin İslâm ahlâkı hakkında 983'te yazdığı eseridir. <i>Bustanü'l-Arifin</i> olarak da bilinen eser birtakım sohbetler ve nasihatleri ihtiva etmektedir.
3	<i>Umdetü'l-İslam</i>	Cilt 1	Mevlânâ Abdülazîz Fârisî'nin 1543 yılında tamamladığı Farsça eseridir. <i>Kitab-ı Umdetü'l-İslâm</i> , İslam inanç, ibadet ve ahlâk konularını içermektedir.

Tablo 9. Kelam Konulu Eserler

1	<i>Metn-ü'l-Ferâiz</i>	Cilt 1	<i>Metnü'l-Ferâiz-i Siraciyye</i> , Siraceddin Muhammed b. Mehmud'un, kelama ilişkin yazdığı eseridir.
---	------------------------	--------	--

Tablo 10. Menkıbe Konulu Eserler

1	<i>Menakıb-ı Şeyh Şabân Efendi</i>	Cilt 1	Ömerü'l-Fuâdî, <i>Menakıb-ı Şahan-ı Veli</i> adlı bu eseriyle Şeyh Şaban-ı Veli'nin ve Halvetiliğin Şabâniye kolunun tanınması ve yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Fuadî mahlasıyla meşhur olmuştur. Ömerü'l-Fuâdî, döneminin alimlerinden ilim tahsil etmiş, iyi derecede Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Daha çocuk yaşta iken Şaban-ı Veli'nin sohbetlerine iştirak etmiş, ondan feyz almıştır. ⁴⁷
2	<i>Kısas</i>	Cilt 1	<i>Kısas-ı enbiya</i> , peygamberlerle ilgili kıssaları içeren yapıtların genel adıdır. İlk kısas-ı enbiya, 9. yüzyılda yazılan <i>Kitab'ü Kıssası'l-Enbiya</i> adlı eserdir. ⁴⁸

Tablo 11. Mantık Konulu Eserler

1	<i>İsagoji ve Hüsam Kani</i>	Cilt 1	Esirüddin el-Ebherî'nin (öl. 1265) İslâm mantık tarihinde dikkate değer bir konuma sahip <i>İsagoji</i> isimli eseri, Mîr İsagojî Esîrüddin el-Ebherî'nin (ö.662/1265) mantık üzerine yazdığı risâlesidir. Osmanlı
---	------------------------------	--------	--

⁴⁷ http://isamveri.org/pdfdrg/D02193/2012_30/201230.pdf. (Erişim tarihi 06.10.2022, Saat: 14:30)

⁴⁸ https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1sas-%C4%B1_enbiy%C3%A2. (Erişim tarihi 06.10.2022, Saat: 14:30)

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞINDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

			medreselerinde en fazla okutulan mantık kitapları İsağojî üzerinde yapılan şerhlerden oluşmaktadır. ⁴⁹
--	--	--	---

Tablo 12. Sözlük ve Gramer Konulu Eserler

1	<i>Nimetullah Lugat-ı Farisi</i>	Cilt 1	<i>Lügat-i Nimetullâh</i> , Nimetullâh b. Ahmet b. Mübârek er-Rûmî tarafından 1541'de Anadolu sahasında Farsça-Türkçe yazılmış en kapsamlı sözlüktür.
2	<i>Mesâdir</i>	Cilt 1	Ebu Abdullah Hüseyin b. Ahmet b. Hüseyin'in 1093'te Arap dili hakkında yazdığı eseridir. Bununla birlikte Muhammed Abdullâh İnân'ın da <i>Müerrihû Mısri'l-İslâmiyye</i> ve <i>Mesâdiru't-Târihi'l-Mısri</i> ismiyle bir eseri bulunmaktadır.
3	<i>Avnü'l-Vafiye Fi Şerhi'l-Kafiye</i>	Cilt 1	<i>Avnü'l-Vafiye Fi Şerhi'l-Kafiye</i> Kemal b. Ali b. İshak'ın Arap dili alanında yazdığı eseridir.
4	<i>İmanü'l-Enz'ar-Fî Şerhi-Maksûd</i>	Cilt 1	İmam Birgivi'nin (981/1573), <i>İmanü'l-Enzâr Fî Şerhi'l-Maksûd</i> isimli eseridir. Arap dili ve Arapça hakkında yazılmıştır.
5	<i>Zencânî</i>	Cilt 1	İzzeddin ez-Zencânî'nin sarf ilmîne dair kaleme aldığı, <i>Sarf Cümlesi</i> olarak tanınan beş klasik eserden biridir. Özellikle Osmanlı medreselerinde okutulan başlıca eserlerden biridir.
6	<i>Ta'rifât</i>	Cilt 1	Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) İslâmî ilimlere dair yazdığı terimler sözlüğüdür.
7	<i>İmamı Gazali'nin Eş'ârname</i>	Cilt 1	Eserin tam adı <i>El-Makasidü'l-Hasene Fi Şerhi Eş'ari't-Tecridi'l-İmamiyye</i> dir. İslam felsefesi ve kelâmı üzerine yazılmış bir eserdir. <i>Eş'ârname</i> , kelâm ilminin temel konularını ele alır ve Eş'ârî mezhebinin görüşlerini savunur. Ayrıca, kelâm ilminin temel kavramlarını açıklar ve tartışır. ⁵⁰
8	<i>Vakf-ı İsmail Efendi Farisi</i>	Cilt 1	İsmail Efendi'nin vakfettiği Farsça bir sözlüktür.
9	<i>Dede Cevanki(Cengî)</i>	Cilt 1	İzzeddin Abdülvahhab bin İbrahim ez-Zincânî'nin 1257'de sarf, nahiv ve lügat konularını işlediği meşhur eseridir. Birçok şerhi yapılmıştır. <i>İzzî Şerhi Sadettin Hâşiyesi</i> , Dede Cengî Efendi tarafından 1567'da hazırlanmış ve medrese talebeleri arasında çok tutulan bir eser olmuştur.
10	<i>Şerh-i Dibâce</i>	Cilt 2	<i>Şerh-i Dibace-i Gülistân</i> , Sa'dî-i Şirâzî'nin meşhur Gülistân mesnevisinin sadece giriş

⁴⁹https://www.researchgate.net/publication/345336364_Gelenbev'i_nin_Isagucu_Serhi_Isimli_Eseri_Uzerine_Bir_Inceleme_-_Delalet_ve_Tanim_Konulari_Baglaminda.

⁵⁰ DÍA, 1995/11: s.447-455.

ÖZCAN OĞUR

			bölümünü şerh eden Lâmi'î Çelebi'nin eseridir. ⁵¹
11	<i>Şerhi Maksûd</i>	Cilt 1	İmam Birgivi'nin 1573'lerde kaleme aldığı <i>İmanü'l-Enzâr Fî Şerhi'l-Maksûd</i> isimli eseridir. Bu eser Arap dili ve Arapça hakkında yazılmış önemli bir eserdir.

Tablo 13. Tefsir Konulu Eserler

1	<i>Hakâik Tefsîri</i>	Cilt 1	Abdurrahman Muhammed bin Hüseyin es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) yazdığı <i>Tabakati Sufiyyesi</i> ve <i>Hakâik Tefsiridir</i> . Mutasavvıfların Kur'an ayetleri üzerindeki yorumlarını derleyen ilk kapsamlı çalışmadır.
2	<i>Name Tefsir-i Şerîf</i>	Cilt 1	Yukarıdaki eserle aynı olmalıdır.
3	<i>İrşâdü'l Aklisselîm</i>	Cilt 1	Ebussuû'd Efendi'nin (ö. 982/1574), <i>İrşâdü'l Aklisselîm İla Mezâyal Kitâbi Kerîm</i> ismiyle telif ettiği tefsiridir. Ebusuud Efendi bu eserini Kanuni Sultan Süleyman'a sunmuştur.
4	<i>Tefsiri Fârisî</i>	Cilt 1	Farsça dilinde yazılmış Kur'an tefsiridir.
5	<i>Envarü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl</i>	Cilt 2	XIII. yüzyılda yaşamış, Eş'ârî kelamcısı ve Şâfiî fakihî müfessir Kadı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) iki ciltlik tefsiridir.
6	<i>Tevîlâtü'l-Kur'ân</i>	Cilt 2	<i>Tevîlat-ı Kaşaniyye = Tevîlül Kur'an = Tevîlül Ayat</i> şeklinde de geçmektedir. XIV. yüzyılda yaşamış Kemâlüddin Abdürrezzâk b. Ebil Ganaim Muhammed El-Kâşânî'nin (ö. 736/1335) eseridir. Kur'an-ı Kerim'in geniş ölçüde İbnü'l-Arabî'nin ortaya çıkardığı kavram ve terimleri esas alan tasavvufî bir tefsiridir.
7	<i>Tefsirü'l-Kevâşi</i>	Cilt 1	<i>Et-Telhîs Fî Tefsîril Kur'ân-ı Mecîd</i> şeklinde de geçmektedir. Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddin Ahmet b. Yusuf b. Rafî b. el-Hasan el-Kevâşî el-Mevsilî (ö. 680/1281) tarafından yazılmış Kur'an tefsiridir.
8	<i>Tefsir-i Şeyh</i>	Cilt 1	Şihâbüddîn Sivâsî'nin tefsir alanında yazdığı eseridir. Eserin tam adı; <i>Uyûn'üt-Tefâsîr Li'l-Fudalâ-is-Semâsîr</i> dir.
9	<i>Tefsirü'l-Tâberi</i>	Cilt 3	Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî'nin (ö. 310/923) yazdığı bir eserdir. Ehl-i Sünnet'in rivayet tefsirinin içtihad okuluna mensup en önemli tefsirlerinden biri olup, eserin asıl ismi <i>Câmiu'l-Beyân Tevîli Ayati'l-Kur'ân</i> 'dir. <i>Tefsîri Taberî</i> olarak meşhur olmuştur.
10	<i>Teysir fî (İlmi) Tefsir</i>	Cilt 1	XII. yüzyılda yaşamış olan tefsir ve kelim âlimi Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmet en-Nesefî es-Semerkandî'nin (ö. 537/1142) eseridir.

⁵¹ Bkz. İSAM, Türkiye Kütüphaneleri VT (Arama Seçeneği), "Şerh Dîbâce" kelimeleri.

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞİNDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

11	<i>Tefsirü'l-İşare</i>	Cilt 1	Eserin tam adı <i>Tefsirü'l-İşare fî Tenzili'l-Kur'ani'l-Azim</i> 'dir. Tefsirü'l-İşare, İslam felsefesi ve kelamı üzerine yazılmış bir eserdir. Yazarı İmamı Rabbânî'dir. Eser, Kur'an'ın işaret ettiği konuları açıklar ve yorumlar.
12	<i>Temyizü Tefsir</i>	Cilt 1	Müellifine ulaşamadı.
13	<i>Vâiz-i Antâki</i>	Cilt 1	Vâiz-i Antâki olarak da bilinen Molla Arap Muhyiddin Mehmet b. Ömer b. Hamza el-Antâki el-Vâiz (ö. 938/1531) XVI. yüzyılda yaşamıştır. İslam tarihine ilişkin yazdığı <i>Tehzibül Şemâil Fi Men Hassallahü Bi Ekmelil Fedâil</i> ile Kur'an ilimlerine dair yazdığı <i>Tefsiri Sureti'l-Asır</i> isimli iki eserin müellifidir.
14	<i>Necm ve Ayet</i>	Cilt 1	Necm Süresi ile birlikte bazı ayetlerin okunduğu Mushaf-ı şerif.

Tablo 14. Tasavvuf Konulu Eserler

1	<i>Beyan-ı Muhibbi Mahbûb</i>	Cilt 1	Kadim tasavvuf kaynaklarından biri olan bu eser, XII. yüzyılda yaşamış Eş'ârî kelamcısı, Şâfiî fakihî ve aynı zamanda edip olan Ebu'l-Meâlî Azizî b. Abdülmelik el-Cilî el-Bağdadi tarafından yazılmıştır. Müellif daha çok İbn Şeyzele lakabıyla bilinmektedir.
2	<i>Fütuhat-ı Mekkiyye</i>	Cilt 1	Tasavvufî dersler; genelde medreselerde değil tekke, zâviye, hankâh ve dergâhlarda veriliyordu. Medreselerde ve dergâhlarda ders kitabı olarak Muhyiddin-i Arabî'nin (ö. 638/1240) eserlerinden; <i>Fütuhat-ı Mekkiyye</i> ve <i>Füsusü'l-Hikem</i> , Nakşibendî-Halidî dergâhlarında <i>Hatm-i Hâcegan-ı Kebir</i> , <i>Mektubat-ı İmam Rabbânî</i> , <i>Ahmet-i Cüzeyrî Divanı</i> , <i>Reşehât</i> , <i>Muhammet Masum Efendi Mektubatı</i> , <i>Risale-i Nakşibendiyye</i> ; Mevlevî dergâhlarında Mevlâna'nın <i>Mesnevisi</i> ve ayrıca <i>Avârifü'l-Meârif</i> ile <i>Kuşeyri Risalesi</i> okutulurdu.
3	<i>Gülşen-i Raz</i>	Cilt 1	Mahmud Şebüsterî'nin (ö. 720/1320) eseridir. Tasavvufî aşkı, özellikle tasavvufî mecazları ve sûfilerin bu mecazlardan kastettikleri manaları anlamak için başvurulması gereken en önemli kitaplardan biridir.
4	<i>Havz-ı Hayat</i>	Cilt 1	<i>Havz-ı Hayat</i> aslen Budizm'e ait olduğu söylenen <i>Amritakunda</i> adlı bir eserin Arapça, Farsça, Türkçe ve Urduçaya çevrilmiş halidir. Adı bilinmeyen bir yazar tarafından kaleme alınan bu eserin, 1212 yılında Türk ordularının Bengal'in doğu bölgelerini fethettiği zamana tekabül eden tercüme hareketi sürecinde gün yüzüne çıktığı iddia edilmektedir. Eser önce Arapçaya çevrilmiştir. Şettârî tarikatının tanınmış şeyhi

ÖZCAN OĞUR

			Muhammed Gavs (ö. 1563), <i>Havz-ı Hayat</i> 'ın Arapça nüshasını <i>Bahru'l-Hayat</i> başlığı ile Farsçaya tercüme etmiştir. ⁵²
5	<i>Kenzü'l-Hakaik</i>	Cilt 1	Sadeddin Mahmud b. Abdülkerim b. Yahya Şebüsterî (ö. 720/1320) tarafından 1320'de yazılmıştır. İran Edebiyatı ve tasavvufu konu edinmektedir.
6	<i>Kitabü Murakebe</i>	Cilt 1	Murâkabe, tasavvufta mânevî bir hali ifade etmek üzere kullanılmış ve çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. <i>Kitâbü Murakebe</i> söz konusu bu manevi halleri konu edinmektedir. Eserin müellifine ulaşlamamıştır.
7	<i>Mahbûbül Muhibbîn ve Matlûbül Vâsûlîn</i>	Cilt 1	İbn Hammuye el-Hamevî, Sa'deddin Muhammed b. Müeyyed es-Sufî'nin 1252'de İslam ahlakı ve tasavvufuna ilişkin yazdığı eseridir.
8	<i>Menarât</i>	Cilt 1	Ebû Bekir Necmeddin Abdullah b. Muhammed el-Esedî'nin tasavvufa dair 1256'da yazdığı eseridir.
9	<i>Menazil-i Sairin</i>	Cilt 1	Hâce Abdullah-ı Herevî'nin (öl.1089) tasavvuf makamlarına dair yazdığı eseridir.
10	<i>Mevakib-i Nücûm</i>	Cilt 1	Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali İbnü'l-Arabî'nin 1240'ta yıldızlara ve tasavvuf alanına dair yazdığı eseridir.
11	<i>Risale-i Kuşeyrî</i>	Cilt 1	Ebû'l-Kasım Zeynüislam Abdülkerim b. Hevazin Kuşeyrî'nin (ö.1072) İslâm tasavvufuna dair 1072'de yazdığı eseridir.
12	<i>Risale-i Sûfiyye(Ahteri)</i>	Cilt 1	<i>Er-Risaletü'l-Kudsiyye Fi'l-Adâb ve'l-Ahlâk ve't-Tarikati's-Sufiyye</i> ; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Bentiyusi Ahdari'nin 1575'te İslam Tasavvufuna ilişkin yazdığı eseridir.
13	<i>Kitabü'z-Zühd</i>	Cilt 1	Vekî b. Cerrâh'ın (ö.812) İslam düşüncesinin ilk yüzyıllarındaki dindarlık anlayışı hakkındaki ana kaynaklardandır. Ayrıca <i>Kitabü'z-Zühd</i> 'ler hadis literatürü içerisinde yer almalarının yanında ilk tasavvufi eserlere kaynaklık etmeleri bakımından önemli eserlerdir.
14	<i>Tezkiretü'l-Evliya li Şeyh Attâr</i>	Cilt 1	(1119-1230) tarihleri arasında Nişabur'da yaşamış olan Ferîdüddin-i Attâr'ın tasavvuf konularını işlediği eseridir.
15	<i>Zübdetü'l-Hakâik</i>	Cilt 1	Aynulkudat-ı Hemedânî tarafından 1131'de yazılmıştır. Dinî hakikatlerin esası anlamına gelen <i>Zübdetü'l-Hakâik</i> , İslam tasavvuf düşüncesini konu alan bir eserdir.
16	<i>Fusûsu'l-Hikem</i>	Cilt 3	Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali İbnü'l-Arabî'nin İslâm tasavvufunu konu alan eseridir.

⁵² Bkz.<https://www.kitapyurdu.com/kitap/tasavvuf-ve-budizm-iliskilerine-dair-bir-risale-havzi-hayat/594580.html> .(Erişim tarihi 10.11.2022, saat: 09.10)

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞINDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

17	<i>Mirsâdu'l-İbâd</i>	Cilt 3	Süfilerin seyri anlamına gelen <i>Mirsâdu'l-İbad</i> , Necmüddîn Daye tarafından yazılmıştır. Tasavvufun gerek nazarî gerekse amelî mevzularının beraberce ele alındığı bu eser, hem Kübreviyye'nin tasavvuf anlayışını hem de bu tarikatın uygulama, usul ve esaslarını derli toplu bir şekilde göstermesi bakımından önemlidir. Eser Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'a Sunulmuştur. ⁵³
18	<i>Kütü'l-Kulûb</i>	Cilt 1	Kalplerin azığı anlamına gelen <i>Kütü'l-Kulûb</i> ; Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisi Ebû Tâlib el-Mekkî'nin 996'da İslam tasavvufuna ilişkin yazdığı eseridir.
19	<i>Molla Câmi</i>	Cilt 1	15. yüzyılda en iyi Fars şairlerinden ve önemli sufi şairlerden biri olan "Molla Cami"nin eseridir. Müellifine nispetle eser; "Cami" ya da "Molla Cami" olarak meşhur olmuştur.
20	<i>İnsan-ı Kâmil</i>	Cilt 2	İbrahim Hakki b. Osman el-Erzurumî el-Fâkir'in tasavvufa dair 1186'da yazdığı eseridir.
21	<i>Şerh-i Nakşül-Fusûs</i>	Cilt 1	<i>Fusûsu'l-Hikem</i> 'in bizzat İbnü'l-Arabî tarafından yapılan özetidir. Eser <i>Nakşü'l-Fusûs</i> adıyla kitaplaştırılmıştır.
22	<i>Şerh-i Şirîni</i>	Cilt 1	Eserin tam adı, kesin olmamakla birlikte, <i>Divân-ı Muhammed Şirîni Mağribî</i> 'dir. Ebû Abdillâh Muhammed Şirîni b. İzziddîn b. Âdil et-Tebrîzî el-Mağribî tarafından (ö.1407) yazılmıştır. Şirîni, Muhyiddin İbnü'l-Arabî ekolüne bağlı İranlı sûfi bir şairdir.
23	<i>Davud-ı Kays'eri</i>	Cilt 2	Asıl adı Dâvûd bin Mahmud bin Muhammed'dir. Şerefüddîn ise lakabıdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu zamanında ilk medreseyi kuran ünlü bilginidir <i>Matla-u Husûs-il-Kelîm fî Maâni Fusûsu'l-Hikem</i> adlı eserin müellifidir. Muhyiddîn ibni Arabî'nin <i>Füsûs-ül-Hikem</i> adlı tasavvuf eserine yazdığı şerhtir.
24	<i>Şem î</i>	Adet 4	XVI. yüzyılın ikinci yarısında Farsçadan yaptığı tercüme ve şerhlerle tanınmıştır. Özellikle Molla Cami ve Mesnevi şerhleri bulunmaktadır. Osmanlı zamanında "Şem'î" mahlasını kullanan on şairden birisidir.

⁵³ <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2483164>. (Erişim tarihi: 15.11.2022, saat: 15:40)

6. İsmi Tekke Kütüphanesinde Geçen Ancak Müellifi veya Eseri Tespit Edilemeyenler

Tablo 15. Müellifi veya Eseri Tespit Edilemeyenler

1	<i>Ayn-ı Hayat</i>	Cilt 2
2	<i>Burhânü'l-muvasilin</i>	Cilt 3
3	<i>Cenîn-i Eşyâ</i>	Cilt 1
4	<i>Esâhi</i>	Cilt 1
5	<i>Fevtü'l-kulûb</i>	Cilt 1
6	<i>Fezâil-i Bilâd</i>	Cilt 1
7	Hacı Baba	Cilt 1
8	Kasım Mustafa	Cilt 1
9	<i>Kısas</i>	Cilt 1
10	<i>Kitâb-ı Memhür</i>	Cilt 1
11	<i>Kitabü'l-mahbûb</i>	Cilt 1
12	<i>Makamâtü'l-Meşâd</i>	Cilt 1
13	<i>Manzûme</i>	Cilt 1
14	Mechûlû'l-esâmî	Adet. 10
15	<i>Mu'reb-i Cami' benam-ı Cihannumâ</i>	Cilt 1
16	Ne'âyîn	Cilt 1
17	<i>Risâle-i İbâdün leh</i>	Cilt 1
18	Sa'adeddîn	Cilt 1
19	Saff	Cilt 1
20	<i>Tabsıra</i>	Cilt 1
21	Yenâbi	Cilt 1
22	<i>Zikrû'l-emrad</i>	Cilt 1
23	<i>Kassamiyye(Vergi Çeşidi)</i>	Cilt 1

7. 5656 Nolu Kastamonu Şer'iyye Sicilinde Tespit Edilen ve Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesine Ait olduğu Anlaşılan Bazı Eşyalar

Tablo 16. Tekke'de Kullanılan Bazı Eşyalar

1	Düğme	Elbise Düğmesi
2	El bakraçı	Küçük Bakraç
3	El legeni me'a İbrik	Abdest için leğen ve ibrik
4	Evani-i nühhasiyye	Bakır Kap
	Halvet tasları	-
5	Maşa	Tutacak
6	Misk-i Mahtûn	Güzel koku, ya da bir çeşit yağ
7	Sahan	Tekke ve hankâhlarda dervişlere yemek yedirilen büyük kap

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞİNDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

8	Sevadşal	Siyah atkı
9	Şerbet tasları	Şerbet içme kabı
10	Tabak-ı sefer	Sefer madeninden yapılmış kap

SONUÇ

Türk-İslam medeniyeti tarihinde tekke ve zaviyelerin çok önemli bir yer tuttıkları bilinmektedir. Tekkeler, ilk kuruluş dönemlerinde dinî bir gaye ile ayende ve revendeye hizmet etmek için kuruldukları ancak zamanla farklı işlevler üstlenerek hizmet alanlarını genişlettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda tasavvuf akımlarının İslam dünyasında genişlemesi ve müesseseseleşmesi ile birlikte tarikatlar şeklinde şubelere ayrılmasına ve tarikat silsilelerinin oluşmasına neden olmuştur. Tarikat pirinin adıyla anılan bu silsileler, zamanla bünyelerinde farklı kol ve branşlara ayrılmıştır. Bu müesseseler kuruldukları yerlerde bir nevi büyük tarikatların temsilcileri konumunda olup, hizmetlerini bu tarikatın ana ilkeleri doğrultusunda yürütmüşlerdir. Nitekim, Halvetiye tarikatının Şabâniye kolunun Kastamonu'daki faaliyetleri Şeyh Şaban-ı Veli ile başlamıştır. Şeyh Şaban-ı Veli Kastamonu'da kurmuş olduğu tekkesi vasıtasıyla Halvetiliğin Şabâniye kolunun Kastamonu'da kurulması ve yayılmasına büyük katkı sağlamıştır.

Kastamonu merkezde, Hisarardı Mahallesi'nde yer alan Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesi, Anadolu coğrafyasında kurulmuş olan önemli tekkelerden biridir. Tekke, kütüphanesi ile birlikte XVII. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. 1711'de Kastamonu Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesi Kütüphanesinde olduğu tespit edilen 157 cilt kitabın konu çeşitliliği ve sayısı, tekkenin yaptığı hizmeti göstermesi açısından önemlidir. Hadis, fıkıh, mantık, tabakat ve İslam ahlakına ilişkin eserlerin yanı sıra Arapça nahiv ve tefsire dair konularda da kitaplar bulunmaktadır. Ancak bir tekke kütüphanesi olması dolayısıyla kitapların önemli bir kısmı tasavvuf adap ve erkânından bahseden kitaplardan oluşmaktadır. Tekkede, Halvetiye tarikatının adap ve erkânının öğretilmesinin yanı sıra bir eğitim yuvası olarak da faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Tekke Kütüphanesi halka açık ve belli bir düzen çerçevesinde hizmet vermiştir. Nitekim kütüphane işletiminde hizmet esas alınmakta ve kitapların bakımı, muhafazası ve ödünç işlemleri için ücret karşılığında hafız-ı kütüplerin (kütüphane görevlisi) görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

Şeyh Şaban-ı Veli Dergâhı Kütüphanesi'nde bulunan kitaplar ağırlıklı olarak tasavvuf ve erkânı konusunda yazılmış kitaplardan oluşmaktadır. *Fusûsu'l-Hikem*, *Mirsâdu'l-İbâd*, *Kütü'l-Kulüb*, *Molla Câmi*, *Şerh-i Şirîni*, *Şerh-i Nakşül-Fusûs*, *Davud-ı Kayserî*, *Mevakib-i Nücûm*, *Risale-i Kuşeyrî*, *Risale-i Süfiyye(Ahteri)*, *Kitabü'z-Zühd*, *Tezkiretü'l-Evliya li Şeyh Attâr*, *Zübdetü'l-Hakâik*, *Futuhât-ı Mekkiye*, *Kenzü'l-Hakaik* ve *Kitabü Murakebe* gibi klasik olarak nitelendirilen tasavvuf eserleri bulunmaktadır. Bu kitaplar, tasavvuf kültürünün temel eserleridir ve yüzyıllar boyunca tasavvuf çevrelerinde okutulmuş, tasavvuf geleneğinin yerleşmesine büyük katkı sağlamıştır.

Kur'an-ı Kerim ve tefsiri ile Arapça dil bilgisi alanında; *Hakâik Tefsiri*, *Envarü't-Tenzil* ve *Esrârü't-Tevîl*, *Tevlâtü'l-Kur'ân*, *Tefsirü'l-Kevaşi*, *Tefsirü'l-Tâberi*, *Vâiz-i Antâki*, *Teysir fî Tefsir*, *Tefsirü'l-İşare* olmak üzere önemli eserler bulunmaktadır. Dua mecmuaları arasında *Kıdvetü'd-Dua*, *Du'aname-i Ebussuûd Efendi*, *Mecmuatü Hüdayî* ve *Mecmuatü Mısri* başlıcalarıdır. Bunlar Osmanlı tasavvuf çevrelerinde okutulan önemli dua kitaplarıdır. Fıkıh alanında; *Telvih*, *Camiü'l-Fusul*, *Feraiz* ve Bakanî'nin eserleri önemlidir. Hadis alanında; *Hadisü'l-Erbain*, *İbn Melek el-Meşank*, *Kitabü'l-Erbain*, *Kütübü Sitte* ve *Mişkat* isimli eserler Osmanlı medreselerinde okutulan klasik hadis kitaplarıdır. Tabakat alanında; *Şekayık*, *Faşlu'l-Hitab*, *Şerh-i Kavaid-i İrab*, *Tabakatü's-Sadad* ve *Hakayiki Sülemi* önemli tabakat türü eserlerdir. Edebiyat alanında Süleyman Çelebi'nin yazmış olduğu ve günümüzde daha çok Mevlit Kandillerinde okunan Muhammediyeler alanında en yaygın manzum eserlerdir. Bunun dışında Mevlâna'nın *Mesnevi'si*, Sadi'nin *Gülistan'ı* medrese ve tekke çevrelerinde en çok okunan eserlerdir. *Tenbihü'l-Gafilin*, *Dürrü'l-Vaizin* ve *Umdetü'l-İslam* ise İslam ahlakına ilişkin yazılmış önemli eserlerdir. Akaid alanında *Risale-i Tevhid* ve *Silsile-i Tevhidler* yine kütüphanede tespit edilen önemli akaid konulu eserlerdir. Menkıbe alanında özellikle Şeyh Şaban Efendi'nin beşinci halifesi Ömer Fuadi tarafından yazılan *Menakıb-ı Şeyh Şabân Efendi* adlı eseri hem Şaban Efendi'nin hayatı hem de Halvetiye/Bayramiye tarikatının usul ve erkânını bildirmesi açısından çok önemli bir eserdir. Mantık ve Kelam alanlarında Osmanlı medreselerinde klasik eserler olarak okutulan *İsagoji* ve *Hüsâm Kani* ile *Metn-ü'l-Ferâiz* isimli eserler Şaban-ı Veli Tekkesi Kütüphanesinde tespit edilmiş önemli eserlerdir. Bu kitaplar, Kur'an-ı Kerim'in okunup anlaşılması, İslam dini ve ahlakının öğrenilmesi, Arapça dil bilgisinin öğrenilmesi, edebi duygu ve mistik düşüncenin gelişmesi için oldukça değerli kaynaklar olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

BOA, MŞH_ŞSC_d_5656/46.

BOA, MŞH_ŞSC_d_5656/47.

VGMA, HD, 555, Vr.13, s. 25.

VGMA, HD, 1107, Vr.11, s. 41.

VGMA, HD, 1107, Vr.10, s. 38.

VGMA, HD, 1107: 50/60a.

VGMA, HD, 1107: 54/64a.

2. Kitap ve Makaleler

ANAMERİÇ, Hakan, *Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi*, Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Nu. 19, 2006, ss. 53-78.

AŞKAR, Mustafa, “Ömerü'l-Fuâdî'nin Menâkıbnâmesine Göre Şeyh Şâbân-ı Veli'nin Tasavvufî Şahsiyetine Bir Bakış”. *Tasavvuf Dergisi*, S. 30, 2012, ss. 1-32.

BALTACI, Cahid, “Medrese ve Elemanları”, *Diyanet Dergisi*, C. XVI, S. 3, 1977, ss. 133-141.

BAYDİL, B. Emin-Ünal İbret, “Kastamonu Şehrinin Tarihî Gelişimi ve 1924/1925 Şehir Planı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, S. 7, 1999, ss. 3-18.

BEHÇET, Mehmet, *Kastamonu Asar-ı Kadimesi*, Kastamonu Valiliği İl Özel İdaresi Yayını, Kastamonu 2009.

BOYDAK, Fatma Ş., *Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Selçuklu ve Beylikler Dönemi Cildleri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2020.

CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. 5. bs, Ağaç Kitapevi Yayınları, İstanbul 2009.

ÇAYIRDAĞ, Mehmet, "Kayseri'de Vakıf Kütüphaneleri ve Matbah Emimi Hacı Halil Efendi Kütüphanesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 20, Ankara 1998, ss. 265-288.

ÇİFTÇİ, Fazıl, *Kastamonu Camileri – Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını Ankara 1995.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh et-Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. C. I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

EĞİLMEZ, Mustafa, “XIX. yüzyılda Şeyh Şaban Veli Külliyesi”. *Vakıflar Dergisi*, S. 42, 2014, ss. 51-67.

ERGİN, Osman, “Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı*, İstanbul 1936.

GÖKOĞLU, Ahmet, *Paphlagonia, Gayrimenkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, C. I, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1952.

GÜNDÜZ, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1983.

KANKAL, Ahmet, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Zafer Matbaası, Ankara 2004.

KARA, Mustafa, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, Ankara 2011, ss. 368-370.

KARAKAŞ, Mahmut, *Şanlıurfa Evliyâ ve Âlimleri*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür Yayınları, Şanlıurfa 1996.

Kâtip Çelebi, *Düstûru'l-Amel Li-İslahi'l-Halel*, haz. Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞİNDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE KÜTÜPHANESİ

Kâtip Çelebi, *Mizani'l-Hak Fı İhtiyari'l-Ehak*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

KÜÇÜKBASMACI, Gülten, “Menâkıb-ı Şa'bân-ı Velî'de Kültür Unsurları”, *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 8/29, 2017, ss. 805-830.

MADEN, Fahri, “Kastamonu Şerr'iye Sicillerinde Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi”, III. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Velî Sempozyumu, Kastamonu 2012, ss. 93-128.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)". *Vakıflar Dergisi*, 12, 1978, ss. 247-269.

OĞUR, Özcan, *Karaman Eyaleti Konya Merkez Kazası Hurufat Defterlerine Göre Konya ve Civarının İdari ve Sosyal Durumu (1690-1839)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale 2018.

OĞUR, Özcan-Mustafa Eğilmez, *Kastamonu Hurufat Defterleri (1690-1840)*, Hiper Yayınları, İstanbul 2020.

Ömer Fuâdi, *Hz. Pîr Şabân-ı Velî Menkıbeleri*, haz. Muhammed Bedirhan, Nefes Yayınları., İstanbul 2011.

TANMAN, Baha, “İstanbul Tekkeleri”. *Dekorasyon Dergisi*, S. 2, İstanbul 1993, ss. 112-115.

TATCI, Mustafa, “Hazret-i Pîr Şeyh Şabân-ı Velî ve Şabâniyye”, *I. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Velî Sempozyumu*, Kastamonu 2012, ss. 30-102.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1969.

ÜNER, Mehmet Emin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği Yayını, Zafer Matbaası, Ankara 2009.

YILMAZ, Mehmet Serhat. “Kastamonu Medrese ve Dergâh Kütüphanelerindeki Yazma ve Basma Eserlerin Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesine Devri”, Kastamonu Üniversitesi Yayını, Kastamonu 2016.

3. İnternet Kaynakları

(http://www.kastamonu.yek.gov.tr/Home/ShowLink?LINK_CODE=3, (Erişim tarihi: 11.10.2022).

(<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/582014>(Erişim tarihi: 11.12.2022).

(http://isamveri.org/pdfrg/D02193/2012_30/2012_30.pdf(Erişim tarihi: 17.11.2022)

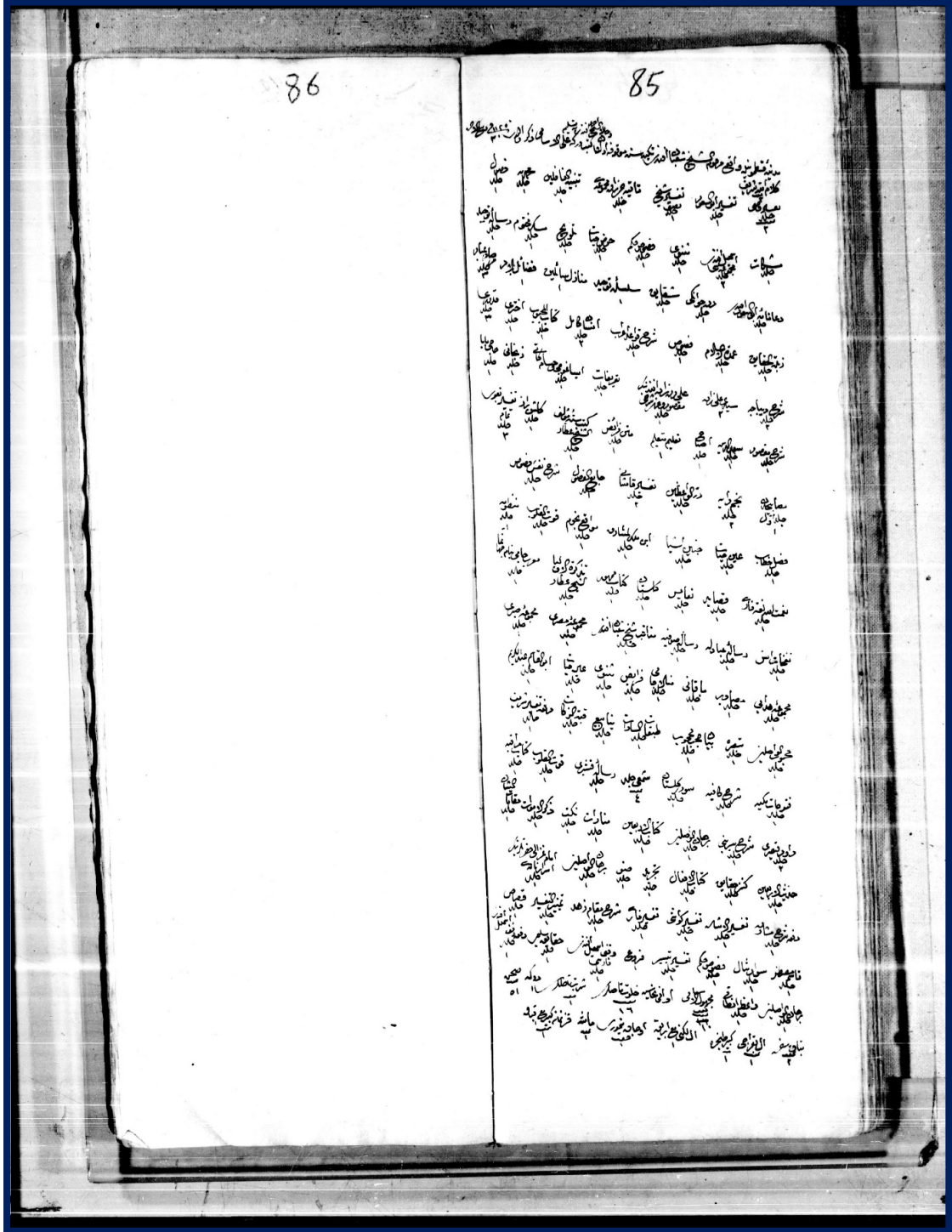
(https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1sas-%C4%B1_enbiy%C3%A2 (Erişim tarihi: 28.12.2022).

(https://www.researchgate.net/publication/345336364_Gelenbevi'nin_Isaguci_Serhi_Isimli_Eseri_Uzerine_Bir_Inceleme_-_Delalet_ve_Tanim_Konulari_Baglaminda).

<https://www.kitapyurdu.com/kitap/tasavvuf-ve-budizm-iliskilerine-dair-bir-risale-havzi-hayat/594580.html>(Erişim tarihi: 25.11.2022).

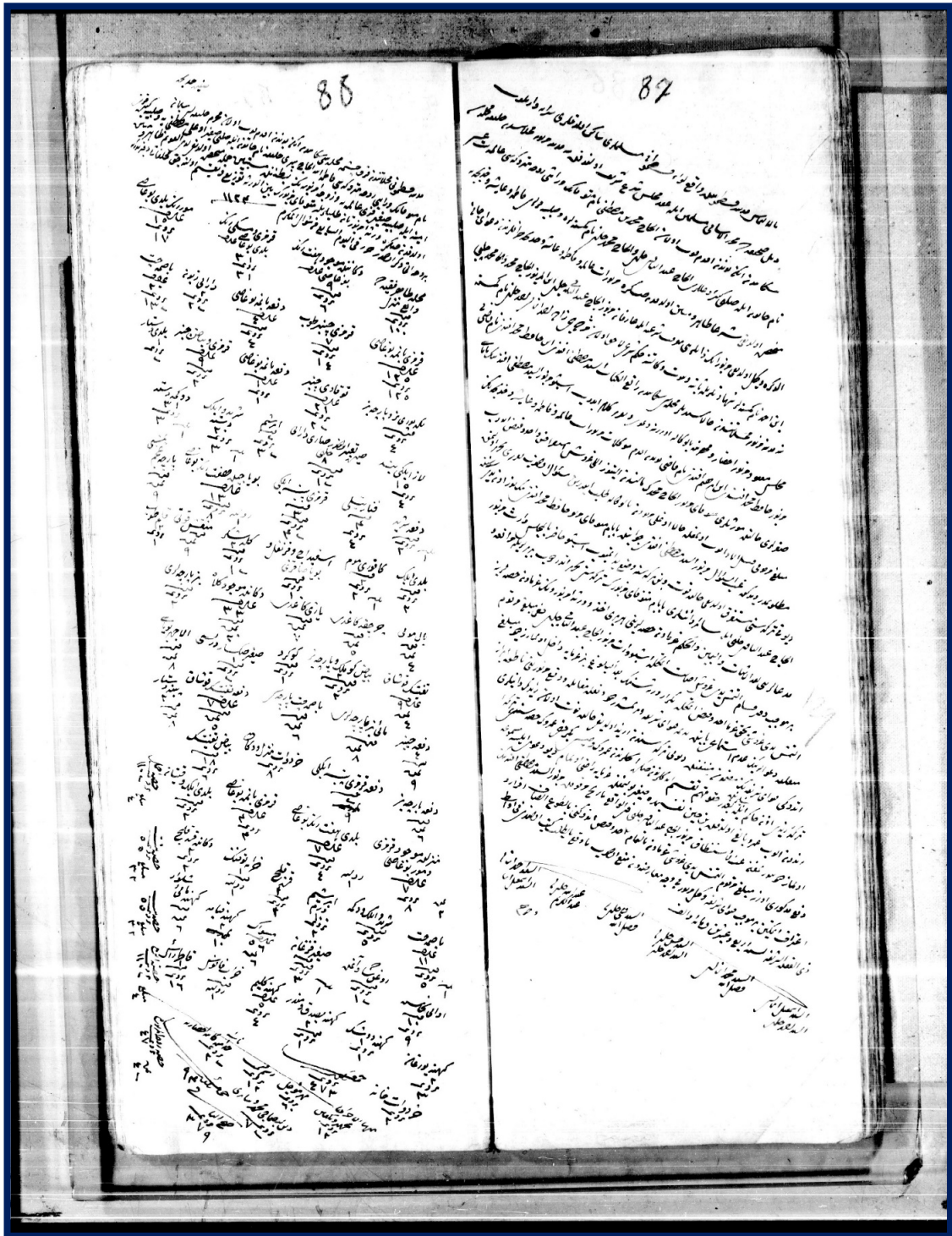
(<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2483164>(Erişim tarihi: 11.11.2022).

<https://www.zdergisi.istanbul/makale/revnakoglu-arsivinde-tekke-kutuphaneleri-535>(Erişim tarihi:10.11.2022).

BOA, MŞH_ŞSC_d_05656_0046

EK-1 Şeyh Şaban-ı Veli Kütüphanesi'nde Bulunan Kitapların Listesi-1

MŞH_ŞSC_d_05656_0047

EK-2 Şeyh Şaban-ı Veli Kütüphanesi'nde Bulunan Kitapların Listesi-2

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
<i>Etik Kurul Kararı:</i>	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
<i>Katılımcı Rızası:</i>	<i>Katılımcı yoktur.</i>
<i>Mali Destek:</i>	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
<i>Çıkar Çatışması:</i>	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
<i>Telif Hakları:</i>	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
<i>Ethics Committee Approval:</i>	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
<i>Informed Consent:</i>	<i>No participants.</i>
<i>Financial Support:</i>	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
<i>Conflict of Interest:</i>	<i>No conflict of interest.</i>
<i>Copyrights:</i>	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**5656 NUMARALI KASTAMONU ŞER'İYE SİCİLİ İŞİĞİNDA ŞEYH ŞABAN-I VELİ TEKKE VE
KÜTÜPHANESİ**

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 245-266.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 25.09.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MARDİN-NUSAYBİN'DE OSMANLI HAMİDİYE ALAYBEYLERİNE AİT İKİ MEZAR TAŞI

doi 10.53718/gttad.1341946

ib HAZAL CEYLAN ÖZTÜRKER DEMİR*

ÖZ

Anadolu pek çok medeniyetin sanatsal ve kültürel zenginliğinin mirasçısı olan özel bir coğrafyadır. Yerleşim tarihinin bu denli köklü olduğu bir coğrafyada birinci tarihi vesika olarak kabul edilen mezar taşları, tarihi kentleri adeta açık hava müzesine dönüştüren, farklı kültürler ve inanışlar ile pek çok bilginin günümüze ulaşmış temsilcileridir. Mezar, mezarlık kültürünün gelişmesinde dini inanış, kültürel ortam, ata ve yas kültürü, devrin sanatsal ve estetik zevkleri gibi dinamikler etkili olmuştur. Bir milletin tapu senedi ve birincil tarihi vesikası niteliğinde olan mezar taşları, ölen kişinin kimlik ve tarihi bilgisi dışında yaşam öyküsü, mesleki özellikleri gibi pek çok kodu da içerisinde barındırması açısından son derece kıymetlidir. Geç Osmanlı dönemine ait olan mezar taşları aynı zamanda, dönemin estetik ve sanatsal zevkinin somutlaştığı somut kültürel eserler olmasının yanı sıra, bölgenin tarihsel sosyolojisi, idari ve askeri yönetimi konusunda da arşiv belgelerinin dışında veri sunan tarihi birer zenginliği olarak günümüze ulaşmıştır. Ölen askerler adına mezar taşı dikilmesi, İç ve Orta Asya'da köklü bir Türk geleneğidir. Çalışma konumuz olan asker mezar taşlarındaki benzer sanat ve estetik yaklaşımlar; Anadolu'nun Türkleşme süreci ile başlayıp Geç Osmanlı dönemine kadar süren uzantının devamı olarak kabul edilebilir ki bu da bize birikimli ilerleyen Türk sanatın adeta yüzyıllar ve farklı coğrafyalar arasından kayıp giden bir anlayışın simgesi olarak yorumlanabileceğinin kanıtıdır.

Mezar taşları kitabeleri ile yazılı belge niteliğinde olup ölen kişinin kimlik bilgisi, ölüm tarihi, şecere bilgisi, meslek bilgileri gibi pek çok veriyi de bünyesinde bulunduran sanat eserleridir. Bu çalışma Sanat tarihi alanında, Osmanlı dönemi mezar taşlarını konu alan ve daha önce üzerine çalışma yapılmamış özgün nitelikte bir araştırma makalesidir. Çalışmanın başlıca gayesi araştırma etik kurallarına bağlı kalınarak Osmanlı mezar taşı çalışmalarına katkı sunup bir yenisini kazandırmak ve bölgedeki kültür varlıklarını kayıt altına almaktır. Milli kültür varlıklarımız içerisinde son derece önemli olan mezar taşlarının bilimsel bakış açısıyla değerlendirilmesi, zamanla insan ve tabiat karşısında direnci zayıf olan bu tarihi eserlerin kayıt altına alınarak gelecek nesillere bırakılmasıdır.

Bu çalışmanın kapsam ve sınırlılığını Anadolu kentleri arasında kadim bir tarihe sahip Mardin-Nusaybin ilçesinde “Hamidiye Şehitliği” olarak anılan mezarlık alanında bulunan ve Hamidiye Alay Beylerine ait iki sandukalı mezar taşı oluşturmaktadır. Mezarlık alanı incelenmiş ve çalışmaya dâhil edilen iki askere ait mezar taşı adeta soyut heykel niteliğinde plastik etkiye sahip olmasının yanı sıra süsleme özelliklerinin ve kitabe metinlerinin nüans oluşturmaya sebebiyle çalışmaya dahil edilmiştir. Ayrıntılı arazi çalışması yapılmış olan mezar taşları sanat tarihi disiplini içerisindeki bilimsel yol perspektifinde ölçüleri alınmış, çizimleri yapılmış, kitabe metinleri okunmuştur. Çalışmanın başlıca amacı, daha önce hiçbir bilimsel çalışmaya konu edilmemiş, Geç Osmanlı dönemine ait olan ve askeri kimlik tespitleri kitabelerinden yapılan mezar taşlarının, Anadolu ve Anadolu dışı örnekleri ile mukayesesi yapılması benzerlik ve farklılıklara dikkat çekilmek suretiyle ilgili bilimsel boşluğun doldurulmasına katkı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mardin-Nusaybin, Osmanlı Dönemi, Hamidiye Alayları, Mezar Taşı.

* Dr. Öğr., Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Batman/TÜRKİYE, E-Posta: [hazal.ozturker@batman.edu.tr](mailto: hazal.ozturker@batman.edu.tr), ORCID ID: 0000-0001-7047-2212.

ABSTRACT

Anatolia is a special geography that is the heir of the artistic and cultural richness of many civilizations. Gravestones, which are accepted as the first historical document in a geography where the settlement history is so deep-rooted, are the representatives of different cultures and beliefs and much knowledge that have survived to the present day, transforming historical cities into open-air museums. Dynamics such as religious belief, cultural environment, ancestral and mourning culture, artistic and aesthetic pleasures of the period were effective in the development of grave and cemetery culture. Gravestones, which are the title deed and primary historical document of a nation, are extremely valuable in that they contain many codes such as life history, professional characteristics, as well as the identity and history of the deceased. The tombstones belonging to the Late Ottoman Period have reached today as a historical richness that provides data on the historical sociology, administrative and military management of the region, apart from the archive documents, as well as being tangible cultural artifacts embodying the aesthetic and artistic taste of the period. The erection of tombstones for the deceased soldiers, which is a deep-rooted Turkish tradition in Central and Central Asia, can be considered as an extension of the similar artistic and aesthetic approaches to the soldier tombstones, which started with the Turkization process of Anatolia and lasted until the Late Ottoman period. This shows us that Turkish art, which progresses cumulatively, can be interpreted as a symbol of an understanding that slipped through centuries and different geographies.

Gravestones are works of art that are in the nature of written documents with inscriptions and contain many data such as the identity information of the deceased, date of death, genealogy information, occupational information. This study is an original research article in the field of Art History, which focuses on Ottoman Period Tombstones and has not been studied before. The main purpose of the study is to contribute to the Ottoman tombstone studies by adhering to the research ethics rules, to gain a new one and to record the cultural assets in the region. The evaluation of tombstones, which is extremely important among our national cultural assets, from a scientific point of view, is to record these historical artifacts, which have weak resistance against humans and nature, and leave them to future generations.

The scope and limitation of this study consists of two sarcophagus tombstones belonging to the Hamidiye Regiment Beys, located in the cemetery area known as "Hamidiye Martyrdom" in Mardin-Nusaybin district, which has an ancient history among Anatolian cities. The cemetery area was examined and the tombstones of the two soldiers included in the study were included in the study due to the fact that they have a plastic effect as an abstract sculpture, as well as the nuance of the ornamental features and inscription texts. The tombstones, for which detailed field studies were made, were measured, drawn, and inscription texts were read in the perspective of the scientific path within the discipline of art history. The main purpose of the study is to make a comparison of the tombstones made from military identification inscriptions belonging to the Late Ottoman Period, which has not been the subject of any scientific study before, with Anatolian and non-Anatolian samples, and to contribute to filling the relevant scientific gap by drawing attention to the similarities and differences.

Keywords: Mardin- Nusaybin, Ottoman Period, Hamidiye Regiments, Tombstone.

GİRİŞ

Bireyin mutlak bir biçimde hayatının sonlanması olarak tanımlanan ölüm, tarihsel süreç içerisinde gizemini koruyan ve hayatı algılama biçimi üzerinde son derece etkili bir kavramdır.¹ Ölüm, hayatın başlangıcı olarak kabul edilen doğumla başlayan hayatın sonu olarak görülse de inanç perspektifinde bir son olmaması sadece başka bir dünyaya açılan kapı ve öte dünyaya geçiş olarak tanımlanmıştır.² İnsanoglu varoluşundan buyana ölüm karşısındaki bilinmezliği ve aciziyetini, anlamlandırmak üzere İslam öncesi ve sonrası dönemlerde çeşitli ritüellerle aşmaya çalışmıştır. Oluşturulan ritüellerin ana dinamiği oluşturan iki önemli bileşen inanç ve kültürdür. Ölümden sonraki yaşama inanış ve öteki dünya görüşü pek çok ölü gömme geleneğini de beraberinde getirmiştir.³

Türklerin, İslam dinini kabulünden sonra da mezar taşı kültürü devam etmiş, yeni din ile beraber mezar kültürü özellikleri farklılaşarak kurgan ve çadır kümbete, balbal ve anıtsal taşlar da heykel biçimli özelliklerini yitirip, yerlerini süslemeli mezar taşına bırakmıştır.⁴ İslam sanatı çerçevesine, Orta Asya ve eski Türk

¹ Ahmet Uhri, *Anadolu'da Ölümün Tarih öncesi: Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri*, Ege Yayınları, İstanbul 2010, s. 21; Erman Altun, "Günümüz Adana Aşıklık Geleneğinde Ölüm ve Mezar Kültürü", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, İstanbul 1998, s. 366.

² Yaşar Kalafat, "Anadolu ve Yakın Çevresinde Türk Halk İnançlarında veya Halk İnançlarımıza Göre Yatır Ziyareti", *Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, İstanbul 1999, s. 239.

³ Mine Soysal, "Mezar Maddesi", *Ezracıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, s. 1212; Cengiz Atlı, & H. Ceylan Öztürker, *Iğdır Karakoyunlu Tarihi Mezar Taşları*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2014, s. 230; H. Ceylan Öztürker, (2015). "Caferi Mezar Taşlarında Görülen Sembolik Anlamlı Bezeme Unsurlarının İkonografik Çözümlemesi", *Uluslararası XIX. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Ed. Ceren Ünal, Cengiz Gürbıyık, C.2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 230.

⁴ Seyfi Başkan, "Eski Türklerde Mezar Taşı", *Théma Larousse*, C. 6, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 236.

gelenekleriyle transfer olan mezar yapıları bakımından Anadolu, oldukça zengin bir coğrafyayı işaret etmektedir.⁵ Türkçe’de “mezar” ile eş anlamlı kullanılan “kabir”, Arapçadan türetilmiş bir kelime olan ölünün gömüldüğü yer manasına gelmektedir.⁶ Ölünün kimliğinin bilinmesi ve gömüldüğü yerin belli olması amacıyla dikilmiş olan mezar taşları, Arapça şahitlik eden anlamına gelen “şâhid “kelimesinden türemiş ve mezar taşları için kullanılan “şâhide” kelimesiyle aynı manaya gelmektedir. İslami koşullara göre doğu-batı yönünde gelişen mezarların batı yönüne yerleştirilen mezar taşına baş taşı (başucu şahidesi), doğu yönündekine ise ayak taşı (ayakucu şahidesi) olarak tanımlanmaktadır.⁷

Mezar ve mezar taşlarında geliştirilen farklı uygulamalar, mezar taşlarındaki biçim ve estetik unsurlar, aynı zamanda toplumların inanç ve kültürel özelliklerinde takip edilebileceği somut kültür eserleridir.⁸ Toplumların önceki inanışlarına ait pek çok izi de içerisinde bulundurmanın yanı sıra toplumların yaşam pratikleri arasında değişime en direnç gösteren unsuru da ölüm ve mezar kültürüdür.⁹ Anadolu somut kültür mirası içerisinde oldukça önemli bir grubu temsil eden mezar taşları, merhumun kimlik bilgisini vermenin yanı sıra yaşanan toplumsal olayların ve kültürel mirasın aynası konumundadır. Buldukları şehrin birer kanıtı, yaşadıkları şehrin ve bölgenin inkâr edilmez tapu senetleri olarak kabul edilmişlerdir.¹⁰ Anadolu mezar taşı kültürüyle ilgi pek çok bilimsel çalışma yapılmıştır. Anıtsal mimari de olduğu kadar mezar taşları konusunda da büyük bir çeşitliliğin olduğu ve bölgesel birtakım unsurların mezar taşlarında farklılık yarattığı bilinmektedir. Anadolu kentleşmesi içerisinde de öneme sahip olan mezar ve mezarlık alanları, tarihsel olayların da takip edilebileceği önemli bir pozisyona sahiptir.

Çalışma konumuzun kapsam ve sınırlılığını oluşturan Mardin- Nusaybin, pek çok tarihi kentte olduğu gibi tarih öncesi dönemlerden itibaren kesintisiz yerleşim özelliği ortaya koymuş ve sayısız medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Geçmişte “Mezopotamya’nın Payitahtı” olarak anılan Nusaybin (Nisibis) ticaret kenti olarak tanımlanmaktadır. Mezopotamya’nın güneyinden ve İran üzerinden Akdeniz’e ulaşan ticaret yolları rotasındaki en sulak alan olma özelliğine sahiptir.¹¹ Çalışma konumuzu oluşturan ve Mardin il merkezine 85 km. uzaklıkta olan Nusaybin ilçesinde yer alan iki mezar taşı daha önce bir bilimsel çalışmaya konu edilmemesi ve Geç Osmanlı Döneminde bölge de önemli bir askeri birlik olan Hamidiye Alay Beylerine ait iki askere ait olması açısından çalışmaya konu edilmiştir. Ayrıca çalışmaya konu edilen mezar taşları, dönemin sanatsal zevkleri yanı sıra, bölgenin kılık kıyafet, askeri eşya unsurlarında somutlaştırıldığı mezar taşı örnekleri yanı sıra birinci derece tarihi vesika olması açısından son derece önemlidir.

1. Nusaybin Tarihçesi

Eski ismiyle Turabdin bölgesi olarak anılan ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin önemli bir tarihi kenti olan Mardin’in Dicle Bölümü’nde bulunan Nusaybin, önemli bir idari merkez niteliğindedir. Nusaybin’in güneyinde yer alan Suriye sınırı, ilçenin tarihsel süreç içerisinde stratejik bir konuma sahip olmasına sebebiyet vermiştir.¹² Nusaybin, Fırat ile Dicle nehirleri arasında yer almasından dolayı bir adayı anımsatması hasebiyle Arapların “el-Cezire” adını verdiği kara parçasında yer alır.¹³ Bereketli hilal anlamına gelen el Cezire, coğrafi konumu, verimli ovalarının yanı sıra farklı medeniyetlere ev sahipliği yapması sebebiyle daima ilgi odağı pozisyonunda olmuştur.¹⁴

El Cezirenin önemli bir kenti olan Nusaybin, Tur Abidin bölgesinin dağ eteklerinde yer alan Çağ nehrinin kıyısında kurulmuş, Doğu Anadolu’yu Mezopotamya’dan ayırması sebebiyle jeopolitik bir konuma sahip olmuş önemli bir ticari ve sınır şehri olmuştur.¹⁵ Yazılı kaynaklarda ilk kez ismi Asur döneminde anılan Nusaybin, eski çağlardan itibaren ticari bir merkez niteliğinde olmuştur. Asur kaynaklarında “Nasabina” olarak anılan ilçe,

⁵ Abdüsselâm Uluçam, *Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları*, Türk Tarih Kurumu, s.114.

⁶ Kürşat Demirci, “Kabir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 33.

⁷ Sevinç Eren, “Trabzon Küçük İmare Mezarlığı’ndaki 19. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6(11), 2020, s. 346.

⁸ Metin Haseki, “Plastik Açından Türk Mezar Taşları”, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, İstanbul 1976, s. 45.

⁹ Nakış Akgül, “Anadolu Selçuklu Dini Mimarisinde Kullanılan Altügen Kompozisyonların İkonografik Açısından Yorumlanması”, *Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, İstanbul 1999, s. 72.

¹⁰ Semavi Eyice, “Mezarlıklar ve Hazireler”, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s. 123-134.

¹¹ Hans Hollerweger, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, çev. S. Gülçur, Linz 1999, s. 249.

¹² Taner Kılıç, “Nusaybinin Fiziki Coğrafya Özellikleri”, *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Nobel Yayınları, Ankara 2009, s. 391.; Rauf Belge, “Nusaybin: Bir Sinir Şehrinin Mekânsal Gelişimi”, *Coğrafya Dergisi*, 44, 2022, s. 725.

¹³ Hüseyin Güneş, “Selahaddin Eyyübî Zamanında Nusaybin”, *Mukaddime*, 9(2), 2018, s. 19.

¹⁴ Bediha Şimşek, İlk Dönem İslam Tarihinde Nusaybin Ve Akademisi, Ed. Prof. Dr. Nurettin Gemici, Samer Yayınları, Kahramanmaraş 2019, s. 39.; Abdulhalik Bakır “Geç Orta Çağ El-Cezire Bölgesi Şehirlerinin Fiziki Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 2013, s. 51.; Abdulhalik Bakır, Nuray Arabacı, “Orta Çağ El-Cezire Bölgesinin Stratejik Şehri Nusaybin”, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, 10, 2018, s. 55.; Uğur Demlikoğlu, “1567-1568 H. 975 Tarihli Ve 1096 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Nusaybin İdari, Ekonomik ve Sosyal Durum”, *Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2018, 44, s. 47.

¹⁵ Hayat Erkanal, “Mezopotamya’ya Açılan Kapı: Nusaybin”, *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Nobel Yayınları, Ankara 2009, ss. 5-8.; İlhan Erdem, “Selçukluların İlk Dönemlerinde Merv Şehri ve Önemi (1035-1092)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(60), 2006, s. 30.

MARDİN-NUSAYBİN'DE OSMANLI HAMİDİYE ALAYBEYLERİNE AİT İKİ MEZAR TAŞI

Nisibin, Nesibis, Nitibi(n), Nitibeni, Nizzibi olarakda anılmaktadır. Arap kaynaklarında geçen Nasîbin yazımı ise günümüz Türkçesinde Nusaybin'e dönüşmüştür.¹⁶

Asya'dan Suriye'ye, Anadolu'dan Mezopotamya bölgesine geçiş sağlayan önemli ticari yolların kavşağı olmasından kaynaklı olarak tarih öncesi dönemlerden itibaren kesintisiz yerleşime sahip olan şehir, IV-VI. yüzyılları arasında Roma-İran mücadelesinin sınır bölgesi olmuştur. Özellikle Roma ile Sasaniler arasındaki sadece sınır ticaretinin düzenlenmesinde değil, askerî açıdan da stratejik bir nokta oluşturulmasında önemli rol oynamıştır. Yani Nisibis'e egemen olmak, Yukarı Mezopotamya'yı kontrol etmek anlamına gelmekteydi. Mezopotamya'nın giriş kapısı konumundaki şehir bölgenin iki büyük gücü olan Romalılar ve Sasaniler bu şehri kontrol altına almak için büyük çaba sarf etmiştir. Sınır bölgesi, ticaret kapısı gibi birçok dinamik askeri olarak da şehrin kentleşmesine sirayet etmiş ve güçlü surların çevrelediği bir ordugâh niteliğine sahip olmuştur.¹⁷

İslamiyetin ortaya çıkarak Suriye ve İran topraklarına yayılım gösterdiği süreçte şehirde, Sasani -Bizans mücadelesi devam ederken bu durum Müslüman birliklerinin bölgedeki yayılımlarını kolaylık sağlamıştır.¹⁸ Nusaybin, 640 yılında İslam topraklarına dâhil edilmiş ve İyaz bin Ganm'ın fethettiği bölge, Diyar-ı Rabia Eyaleti'nin merkezi olmuştur. Dört halife döneminin ardından sırasıyla, Emevi, Abbasi, Hamdani, Mervanilerin hüküm sürdüğü şehirde, XI. yüzyılda başlayan Türk akınlarıyla, Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.¹⁹ XII. Yüzyıl Nusaybin'de sürekli Türk beyliklerinin arasında hâkimiyet değiştirdiği bir periyodu işaret etmektedir. 1182 yılında Ortadoğu'da büyük bir siyasi güç olan Selahaddin Eyyubi'nin şehri almasıyla, Nusaybin'de Eyyubiler dönemi başlamış ve bu kentte pek çok tarihi yapının inşa edildiği bir dönem olmuştur. 1260 yılında kent Moğolların eline geçmiştir.²⁰

XIV. yüzyılda Mardin Artuklularının hâkimiyetinde küçük bir yerleşim niteliğinde olan kent, XV. yüzyılda bölgede egemen olan Ak-Koyunlular ve Kara-Koyunlular arasındaki hâkimiyet mücadelesine sahne olmuş, bu süreçte oldukça tahrip olmuştur.²¹ Nusaybin de daha sonra sırasıyla Akkoyunlu, Karakoyunlu ve 1507'de Safeviler kenti ele geçirmiş, Ak-Koyunlu hâkimiyeti resmen sona ermiştir. 1507-1516 yılları arasında kentte Safeviler hâkim olmuştur.²² Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi sonunda girilen Doğu Anadolu harekâtı sırasında 1515 yılı sonlarında Osmanlı topraklarına katılmıştır. 16. yüzyılın başlarında Osmanlı idari teşkilatında Diyarbekir beylerbeyliği sınırları içinde bir nahiye merkezi olarak yer alan Nusaybin, bu yüzyılın ortalarına doğru kaza merkezi, daha sonra sancak merkezi olmuştur.²³ Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte kent pek çok alanda olduğu gibi siyasi bir istikrara da sahip olmuştur.²⁴

2. Mezar Taşı Örnekleri

2.1.1 No'lu Mezar Taşı

Yeri: Nusaybin Hamidiye Şehitliği içerisinde yer almaktadır.

İncelenme Tarihi: 03.04.2014/02.01.2023

Kimlik Bilgisi: Şeyh Hüseyin'in oğlu Tay Şeyhi Abdurrahman Bey

Ölüm Tarihi: H.1321/M.1901/

Kitabe Dili: Arapça

Yazı Türü: Celi Sülüs

¹⁶ Metin Tuncel, "Nusaybin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIII, İstanbul 2007, s. 269.; Şimşek, age, ss. 26-29.; Ahmet Küçük, Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari ve Kültürel Durumu (IV.-X. Yüzyıl), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Elâzığ 2012, ss. 11-12.

¹⁷ Sabit Duman, "Yabancı Seyyahlara Göre Nusaybin", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Nobel Yayınları, Ankara 2009, ss. 151-153.; Muzaffer Demir, Murat Keçiç, "Nisibis At The Border Of Romans And Sasanians Between The Third And Fifth Centuries Ad", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36(62), 2017, ss. 1-3.; Adnan Çevik, "Orta Çağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed.Prof. Dr.Kenan Ziya Taş, Nobel Yayınları, Ankara 2009, s. 65.

¹⁸ Ömer Tokuş, "Fethinden Selçuklulara Kadar Nusaybin", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 2018, ss. 171.

¹⁹ Tuncel, age, s. 269.; Tokuş, agm, ss. 171-196.; Hüseyin Güneş, "Tür Abdin Yöresinin İslâmlaşma Süreci", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(6), 2012, s. 89.; Mehmet Azimli, "İslam'ın İlk Fetih Yıllarında Nusaybin ve Klasik İslam Kaynaklarına Göre Nusaybin'in Fethi", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Ankara 2004, s. 77.

²⁰ Ahmet Küçük, *Orta Çağda Nusaybin Bölgesinin Siyasi, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2006, ss. 66-76; Ahmet Demir, "Eyyubiler Devrinde Nusaybin", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Nobel Yayınları, Ankara 2009, s. 113.

²¹ Kazım Paydaş, "Moğol İstilasından Ak-Koyunlu Devleti'nin İnkırazına Orta Çağ'da Nusaybin", *Nusaybin Siyaset-Kültür-Ekonomi*, Ed. Ahmet Gemi, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2022, ss. 73-77.

²² Erdem, agm, s. 406.

²³ Tuncel, age, s. 269.; Aydın Efe, Sıraç Aktürk, "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Nusaybin Kazâsı'nın İdâri, Eğitim ve Nüfus Yapısı", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Mardin 2022, ss. 204-205.

²⁴ Veysel Gürhan, "Nusaybin Şehrinin Osmanlı Yönetimindeki İlk Dönemleri: Tahrir Defterlerinden Elde Edilen Veriler Üzerine Bazı Tespitler (1518-1567)", *Hafıza*, 2(1), 2020, s. 78.

Fotoğraf No: 1a-b, 2a-b, 3a, 4a, 5a-c, 6a, 7a

Çizim No: 3b, 4b, 5.b-d, 6b, 7b

Ön Yüz

Arapçası

Transkripsiyonu

يا مونسي	-	Yâ Mûnisî
شدتك (لما للشائى) عنا	-	Şiddetuk (lima li'ş-şâni'i) 'annâ
بجدك خاتم هل (من مرجوع)	-	Biceddike hatem hel (min mercû')
ولو يوجد الفداء من (المنابا)	-	Velev yûcedu el-fida min (el-munâyâ)
فديتك بالعشائر والجموع	-	Fedeytuke bi'l-aşâiri ve'l-cümû'
هذا قبر المرحوم	-	Hâzâ Kabru'l-Merhûm
قائمة أمر الحميدية شيخ الطي	-	Kâimetu emri'l-Hamîdiyye Şeyhu't-Tay Şeyh
شيخ عبد الرحمن بك ابن شيخ حسين	-	Abdurrahmân Bek ibn Şeyh Huseyn
الي روحه فاتحة		ilâ rûhihî Fâtîha

Türkçesi; *Ey Yoldaşım, Sert gücün bizi (kötüleyenin sahip olduğuna) karşıdır. Dedenle (son bulmuştur). (Dönülecek bir yer var mıdır?). Şayet (kaderden) bir feda (etme imkânı) bulunsaydı. Sana kabileleri ve herkesi feda ederdim. Bu, Şeyh Hüseyin'in oğlu Hamidiye emir kaimi/koyanı Tay şeyhi Abdurrahman Bey'in kabridir. Ruhuna Fatiha.*

Arka Yüz

Arapçası

Transkripsiyon

في وحدي	-	Fî Vahdî
ولكن المنية حيث لفت	-	Velâkinne'l-meniyyete haysu leffet
فليس يردّها زرد الدروع	-	Feleyse yuradduhâ zerade'd-durû'
سقى الرحمن قبرك صبوب عفو	-	Sega'r-Rahmânu kabrake subûbe 'afvin
كما تسقى المناهل للزروع	-	Kemâ tesgî'l-menahilu li'z-zurû'
قد توفي المرحوم	-	Ḳad tuvuffiye el-merhûm
في شهر شوال المبارك سنة تسعة عشر	-	Fî şehr Şevvâl el-mubârek sene tis'ate aşera
وثلاثمائة والـف		veşelâse mie ve elf
سنة 1319	-	sene 1319 / 1901

Türkçesi: *Yalnızlığında, Fakat ölüm (insanı) sardığında. Kalkanın zincirleri de (olsa) ona karşı koyamaz. Rahman (olan Allah) kabrini af suyu ile sulasın Pınarların ekinleri suladığı gibi. Merhum 1319 senesinin mübarek Şevval ayında vefat etti.*

1a

1b

Fotoğraf 1a/1b: *Hamidiye emir kaimi/koyanı Tay şeyhi Abdurrahman Bey'in kabrinin genel görünümü*

Tanım: Sandukalı ve şahideli bu mezar örneğinde, yatay dikdörtgen gövdeli, kademeli bir sanduka gövdesiyle, baş ve ayak şahidelerinden oluşmaktadır (Foto.1a-1b).

Mezar Sandukası: 180 cm. x 70 cm ölçülerinde olan sanduka gövdesi yekpare olmayan düzgün kesme taşlarla üste doğru kademelenmiştir. En altta kısımda düzgün kesme taş kullanılarak meydana getirilmiş, ilk kademe ile onun üstündeki pahlanmış bölüm bezemesizdir. İkinci kademe ile üçüncü kademe arasında ince bir dış frizi şeridi sanduka gövdesini dört yönden çevreler. Üçüncü kısımda geniş rumi yapraklarının ortada birleşerek palmet oluşturduğu bitkisel bir süsleme sırası sandukanın gövdesini dört yönden çevrelemektedir. Hemen üstünde sanduka kapak taşında sıralı inci taneleri ve uzatılmış dairelerden oluşan bir geçiş bordürü yer almaktadır. Geçiş bordürünün üstünde dip bölümleri yarım dairesel tasvir edilmiş sıralı palmetlerden oluşan bezeme kuşağı bulunmaktadır. Bu haliyle kapak taşının üst bölümünde sıralı yarım dairelerin ortasına oturtulmuş olan palmetler ile ay yıldız formu verilmeye çalışılmıştır. Sanduka kapak taşının üst yüzünde, hemen baş ve ayak şahidelerinin önünde dairesel iki formun içinde derin oyma tekniğinde altı kollu yıldızlara yer verilmiştir. Kapak taşının hemen ortasında mezar içerisindeki toprağa gideri bulunan altı kollu yıldız formunda bir su oyuğu bulunmaktadır. Kapak taşının geride kalan tüm yüzeyi nerdeyse hiç boş alan kalmayacak bir özenle üzerinde lotus, palmet ve rumilerden oluşan kıvrık dalların takip ettiği bitkisel bezeme unsurlarıyla dolguludur (Fotoğraf 2.a-2b).

2a

2b

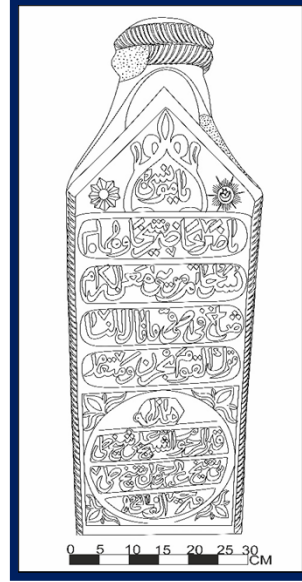
Fotoğraf 2a/2b: *Mezar sanduka kapak taşı ve sanduka gövde detayı*

Baş şahide taşı ön yüz: 102 cm x 70 cm ölçülerinde olan baş şahide, düşey dikdörtgen gövdeye sahiptir. Dikdörtgen gövde boyun bölümüne doğru 18 cm daralarak omuz yaparak boyun bölümü ile birleşmektedir. 20 cm yükselen boyun bölümü başlıkla son bulmaktadır. Başlık yöredeki insanların yanı sıra bölgede görev yapan Osmanlı subaylarının da başlarına taktıkları “agal” veya “kefiye” denilen serpuş türüdür. Bu haliyle başlık ve boyun kompozisyonu adeta heykel etkisi yaratmakta ve bu haliyle tepe noktası insan sureti şeklinde tasarlanmıştır. Sarımtırak kalker taşından yapılmış olan baş şahide, Arapça ve celi sülüs yazı tekniğinde nakşedilmiştir. Dokuz satırlık olan kitabelik bölümü serlevha kısmı iri bir palmetin içerisine alınmış “مونسي يا”, *Ya Munisi* ibaresi bulunmaktadır. Kitabenin ilk satırının hemen sağ ve solunda Abdülhamit dönemine ait iki adet askeri rozet alçak kabartma tekniğinde tüm ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir. Askerlerin göğüs üzerinde sağ ve sol taraflarında taşıdığı askeri madalyalar, mezar taşında da benzer orantı hesaplanarak gövdenin üst bölümünde aynı konumda tasvir edilmiştir. Alınlığın altında dört satır kitabe metni uçları yuvarlak dikdörtgen kartuşların içine sülüs karakterde ve

tek sıra halinde hakkedilmiştir. Kitabe bölümünün ölüm tarihinin verildiği dört satırlık ikinci bölümde dairesel formda madalyon ile sınırlandırılmıştır. Madalyon formunun yan boşluklarında iri palmet motiflerine yer verilmiştir (Fotoğraf 3a-3b).

3a

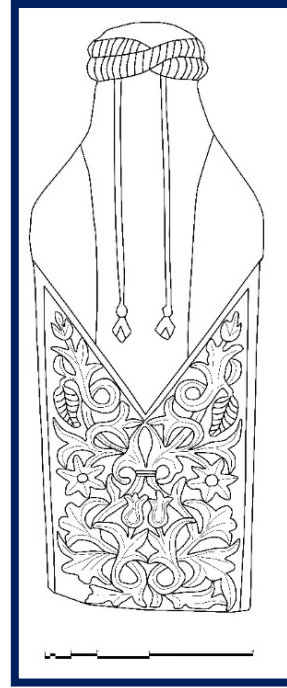
3b

Fotoğraf 3a/3b: Baş şahide ön yüz fotoğrafı ve çizimi

Baş şahide taşı arka yüz: Başlıktan aşağı doğru inen kumaş taşa işlenmiştir ve arkada birbirlerine dolanarak ve omuz hizasından aşağı doğru üçgen biçiminde sarkıtılmıştır. Agal çemberinin birbirine dolanan kısmında aşağıya sarkıtılmış uçları püsküllü bağlama ipleri oyma zemine alçak kabartma tekniğinde tüm ayrıntıları ile işlenmiştir. Agalın bitiş çizgisinden dip noktasına kadar olan yüzey 'C' ve 'S' formunu veren bitkisel bezeme ile süslüdür. Bitkisel bezemeli kıvrık dalların ortasında alttan düğümlü irice bir palmet motifi bulunur. Kıvrık dallar yanlardan üste doğru volutler yaparak çıkar. Kıvrık dalların yüzeyi çam kozalağı, lotus yaprakları, lale, gonca gül ve altı yapraklı çiçek motifleriyle bezelidir. Şahidenin kenar çizgisi urgan motifi ile çevrelenmiştir(Fotoğraf 4a-4b).

4a

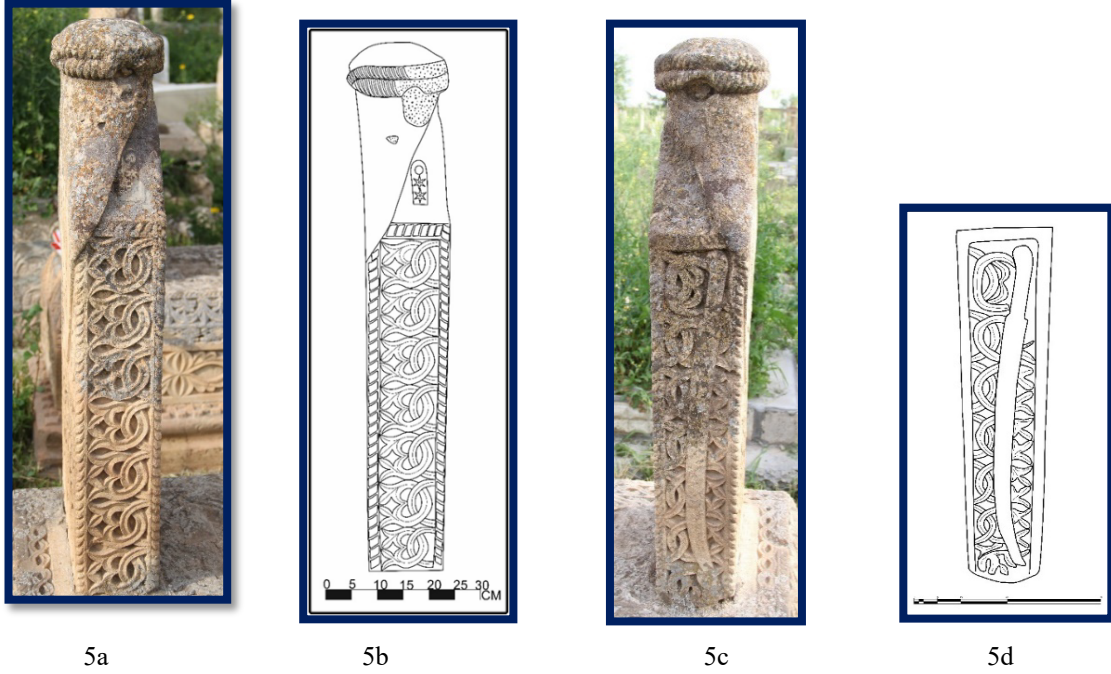
4b

Fotoğraf 4a/4b: Baş şahide taşı arka yüz

MARDİN-NUSAYBİN'DE OSMANLI HAMİDİYE ALAYBEYLERİNE AİT İKİ MEZAR TAŞI

Şahide taşının ince kenar bordürü, sıralı yarım dairelerin içinden geçirilmiş ve uçları bir noktada birleştirilmiş bitkisel yapraklardan oluşan bir bezeme şeridiyle bezelidir. Düzenli ilerleyen bezeme kuşağı, “C” ve “S” kıvrımları kademelenmiş başlık kısmında ise sapları birleştirilmiş dört adet palmet yer alır.

Şahide gövdesinin kuzey kenarında yer alan bezemenin üstünde “şaşmir” türünde kınısız bir kılıç motifi kabartma tekniğinde işlenmiştir. Kılıç motifi realistik bir anlayış ile tasvir edilmiş ve askerin üzerinde belinde ve sol tarafında taşınması gibi tüm ince ayrıntılar düşünülerek şahide taşının kuzey ince kenar bordüründe verilmiştir. Yine benzer bir mantıkla askerlerin sağ omuzunda taşıdığı askeri apolet, mezar taşında, gövdeden boyna doğru daralarak omuz yapan bölümde güney ince kenar bordüründe kabartma tekniğinde tasvir edilmiştir (Fotograf 5a,b,c,d).

Şekil 5: Baş şahide kuzey ve güney yan profiller

Ayak taşı ön yüz: 100 cm x 40 cm ölçülerinde olan ayak şahide, Düşey dikdörtgen gövdeli ve üste doğru daralan kademeli olarak kıvrılarak ilerleyip sivri kemerli tepelikle son bulmaktadır. Şahide taşının iç yüzü, baş şahide taşında olduğu gibi iki bölümde değerlendirilmiştir. Dokuz satır halinde işlenmiş kitabesinin, ilk satırı Üçgen alınlığın ortasında iri bir palmet motifinin içerisine alınmıştır. Palmetin kenar boşluklarında birer adet soyut yaprak vardır. Alınlığın altında uçları yuvarlatılmış dikdörtgen kartuşların içine kitabenin dört satırı hakkedilmiştir. Kitabenin geriye kalan satırları dairesel madalyon formun içerisinde verilmiş ve satırlar yatay kartuşlara birbirinden ayrılmıştır. Dairesel formun kenar boşlukları bir adet iri palmet motifine yer verilmiştir. İnce kenar bordüründeki bitkisel bezeme kuşağı baş şahide ile aynıdır (Fotoğraf 6a-b).

6a

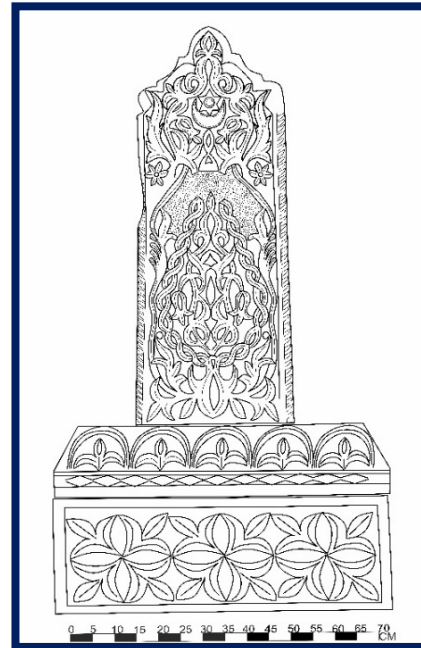
6b

Fotoğraf 6a/6b: Ayak şahidesi ön yüz fotoğraf ve çizimi

Ayak taşı arka yüz: Dış yüzü girift bitkisel bir bezeme ile dolguludur. Göbek kısmında iki sarmal dalın oluşturduğu iri bir damla motifi yer almaktadır. Damla motifinin ortası üst üste bindirilmiş iki adet palmet motifiyle dolguludur. Palmetleri oluşturan kıvrık dalların uçlarında ters lalelere yer verilmiştir. Damla motifinin dip kısmında ve iki koldan 'C' ve 'S' kıvrımları yaparak üste çıkan kıvrık dallar ay-hilal formu ve onların tepe noktasındaki palmet motifiyle ile nihayetlenir. Kıvrık dalların yüzeyi lotus ve rumillerle bezenmiş vaziyettedir. Şahiden gövdesinin yan yüzeylerinde bitkisel bezeme kuşağına yer verilmiştir (Fotoğraf 7a-b).

7a

7b

Fotoğraf 7a/7b: Ayak şahidesi arka yüz fotoğraf ve çizimi

2.2. 2 No'lu Mezar Taşı

Yeri: Nusaybin Hamidiye Şehitliği içerisinde yer almaktadır.

İncelenme Tarihi: 03.04.2014/02.01.2023 /

MARDİN-NUSAYBİN’DE OSMANLI HAMİDİYE ALAYBEYLERİNE AİT İKİ MEZAR TAŞI

Kimlik Bilgisi: Seyh Abdurrahman Tayın oğlu Şeyh Ali

Ölüm Tarihi: H.1321/M.1901/

Kitabe Dili: Arapça

Yazı Türü: Celi Sülüs

Fotoğraf No:8a-b, 9a-b, 10a-c, 11a,12a,13a

Çizim No: 10d, 11b, 12b, 13b

Ön Yüz.

<u>Arapçası</u>	<u>Transkripsiyon</u>
يا مونسي	- Yâ Mûnisî
يا ضريحا ضم شيخا ولمام	- Yâ darîhan damme Şeyhan ve limâm
نسل خاتم مرسوم من الكرام	- Nesle hâtemin mersûm mine'l-kirâm
شاخ في طي (وقاد) نال المنا	- Şâha fi Tay ve kâde nâle el-munâ
ترك القوم بحزن وسقام	- Terake el-kavme bihuznin ve sekâm
هذا	- Hâzâ
قبر المرحوم الشيخ علي شيخ طي	- Qabru'l-Merhûm eş-Şeyh ‘Ali Şeyhu Tay
بن شيخ عبد الرحمن شيخ طي	- b. ‘Abdurrahmân Şeyh Tay
لي روحه فاتحة	- ilâ rûhihî Fâtiha

Türkçesi: *Yalnızlığında. Ölüm kahramanlara ve atlara beraber erken gelir. Mızraklar ve kılıçlar hüznü (ölüm haberini) yayarlar. ... Ona ey Rabbim makam olarak Firdevs (cennetini) ver. Merhum 1322 yılı mübarek Ramazan ayının sonlarında vefat etmiştir.*

Arka Yüz

<u>Arapçası</u>	<u>Transkripsiyon</u>
في وحدي	- Fî Vaḥdî.
تبكر الأبطال والخيال معا	- Tebkuru el-ebtâle ve'l-hayle me‘an
ونعا الرمح حزنا والحسام	- Ve ne‘â er-ramhu huznen ve'l-husâm
....	-
فأعطه الفردوس يا ربي مقام	- Fe e‘tîhî el-firdevs yâ Rabbî mukâm
قد توفي	- Qad tuvuffiye
المرحوم في اواخر شهر رمضان	- el-Merhûm fi evâhiri şehri Ramadân
المبارك سنة الألف وثلاثمائة	- el-mubârek Senete el-elf veselâsemie
واثنين وعشرين	- vesneyni ve‘ışriyn
1322	1322 / 1904

Türkçesi: *Yalnızlığında. Ölüm kahramanlara ve atlara beraber erken gelir. Mızraklar ve kılıçlar hüznü (ölüm haberini) yayarlar. ...Ona ey Rabbim makam olarak Firdevs (cennetini) ver. Merhum 1322 yılı mübarek Ramazan ayının sonlarında vefat etmiştir.*

8a

8b

Fotoğraf 8a/8b: *Şeyh Abdurrahman Tayın oğlu Şeyh Alinin kabrinin genel görünümü*

Tanım: Sandukalı ve şahideli olan bu mezar örneğinde, yatay yönde dikdörtgen gövdeli, kademeli bir sanduka gövdesiyle iki şahide taşından oluşmaktadır (Fotoğraf 8a-b).

Sanduka gövdesi 200 cm. x 80 cm ölçülerindedir. Genel tanımı itibari ile sanduka oturtma kaidesi üzerine 3 kademeli yükselerek kapak taşı ile örtülmüştür. En altta düzgün kesme taşı oturtma kaidesi ve onun üstünde içi oyulmuş suretiyle oluşturulmuş, üst kısmı pahlanmış ikinci bir kademe vardır. İkinci kadem ile üçüncü kademe arasında ince bir şerit halinde bir adet dış frizi hattı sanduka gövdesini boydan boya çevreler. Üçüncü sıradaki geniş kuşakta güney ve kuzey cephelerde geniş bir silmenin içinde birbirine kurdele şeklinde düğümlenerek bağlanmış lotus yapraklarından oluşan bir bezeme vardır. Üçüncü kademenin baş ve ayak cephesinde ise dikdörtgen formu geniş iki silmenin içinde sapsarı bitişik halde uygulanmış olan dört adet palmetle bezenmiştir. Sanduka kapak taşının alt kısmında ince ve geçiş bordürü şeklinde tasarlanmış, uçları inci şeklinde düğümlenmiş madalyonlu bezeme şeridi yer verilmiştir. Sanduka üst kapak taşının dört yönden çevreleyen bordür sıralı yarım dairelerle bezelidir. Sıralı dairelerin içi palmetlerle dolguludur. Sanduka kapak taşının üst kenarında içi zincir motifleriyle oluşturulmuş bir kartuş ile çerçeveslendirilmiştir.

Sanduka kapak taşının üst yüzünde, hemen baş ve ayak şahidelerinin önünde dairesel iki formun içinde derin oyma tekniğinde altı kollu yıldızlara yer verilmiştir. Kapak taşının hemen ortasında mezar içerisindeki toprağa gideri bulunan dairesel formda bir su oyuğu bulunmaktadır. Kapak taşının geride kalan tüm yüzeyi nerdeyse hiç boş alan kalmayacak bir özenle üzerinde lotus, palmet ve rumilerden oluşan kıvrık dalların takip ettiği bitkisel bezeme unsurlarıyla dolguludur(Fotoğraf 9a-b).

9a

9b

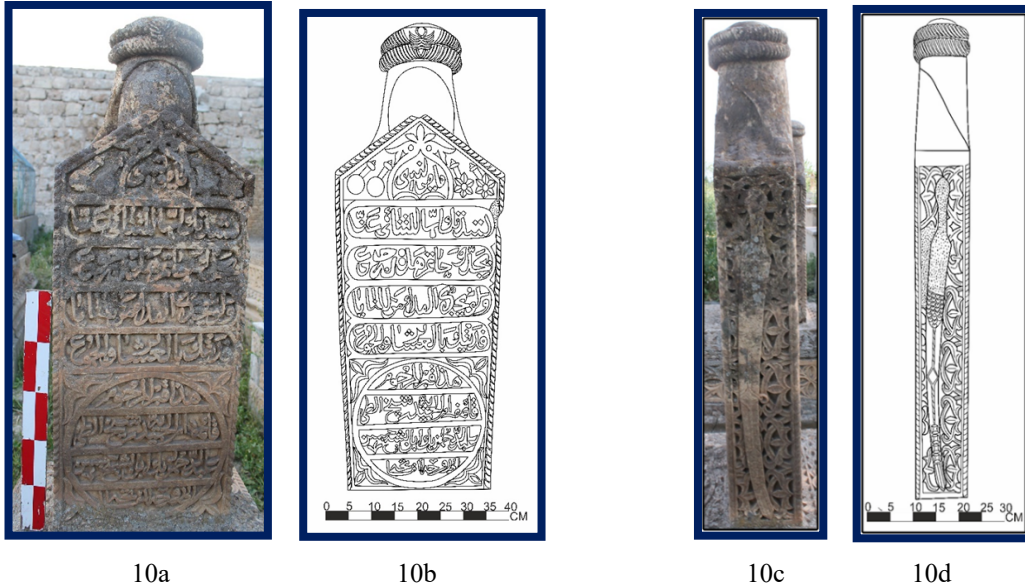
Fotoğraf 9a/9b: *Mezar sanduka kapak taşı ve sanduka gövde detayı*

Baş şahide taşı ön yüz: 102 cm x 40 cm ölçülerinde olan baş şahide, düşey dikdörtgen gövdeye sahiptir. Dikdörtgen gövde boyun bölümüne doğru 17 cm daralarak omuz yaparak boyun bölümü ile birleşmektedir. 22 cm. yükselen boyun bölümü başlıkla son bulmaktadır. Agal adı verilen başlık insan silüeti şeklinde tasarlanmıştır. Agal

MARDİN-NUSAYBİN'DE OSMANLI HAMİDİYE ALAYBEYLERİNE AİT İKİ MEZAR TAŞI

çemberinin iç yüzünün ortasında bir amblem/ rozet yer almaktadır. Şahide taşının iç yüzü iki bölümde ele alınmıştır. Kitabenin üçgen serlevhasının ortasında iri bir palmet motifi yer alır. Sarımtırak kalker taşından yapılmış olan baş şahide, Arapça ve celi sülüs yazı tekniğinde yazılmıştır. Dokuz satırlık olan kitabelik bölümü üst başlangıcı iri bir palmetin içerisine alınmış “مونسى يا”, *Ya Munisi* ibaresi ile başlamaktadır. Kitabenin ilk satırının hemen sağ ve solunda Abdülhamit dönemine ait ikişer adet askeri rozet kabartma tekniğinde tüm ayrıntılarıyla işlenmiştir. Askerlerin göğüs hizasında sağ ve sol taraflarında yer alan askeri nişan ve madalyalar, mezar taşında da benzer orantı hesaplanarak gövdenin üst bölümünde aynı konumda yer almaktadır. Hemen altta uçları yuvarlatılmış enine dikdörtgen kartuşun içine dört kitabe satırı hakkedilmiştir. Kitabe bölümünün ölüm tarihinin verildiği dört satırlık ikinci bölümde dairesel formda madalyon ile sınırlandırılmıştır. Madalyon formunun yan boşluklarında iri palmet motiflerine yer verilmiştir (Fotoğraf 10a-b).

Baş şahidenin omuz bölümünde Osmanlı dönemi asker apoletleri tüm ayrıntıları ile tasvir edilmiştir. Dar bordürün kenarlarının sınır hattı yivli, ortası düzenli bir kompozisyonla sıralanmış bitkisel bir süslemeyle bezelidir. Bordürün içindeki bezeme kuşağında iki yönden sıralı yarım dairelere yer verilmiş. Yarım dairelerin içinde kenar yaprakları uzatılmış palmetlerle dolguludur. Bordürün kuzey kenarında kını desenli bir kılıç aslına uygun bir biçimde kabartma tekniğinde işlenmiştir (Fotoğraf 10c-d).

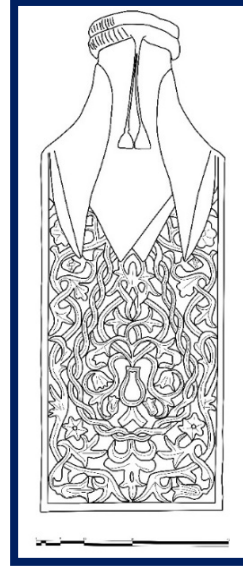

Fotoğraf 10a/10b/10c/10d: Mezar baş şahidesi ön yüz fotoğraf ve çizim, gövde yan profilde kılıç motifi

Baş şahide taşı arka yüz: Şerputan aşağı doğru inen kumaş taşa işlenmiş ve arkada birbirlerine dolanarak ve omuz hizasından aşağı doğru agalın uçları üç parça şeklinde aşağı sarkıtılmıştır. Ortadaki parçada uçları püsküllü bağlama ipleri kabartma tekniğinde işlenmiştir. Şahidenin dış cephesi dip kısmında başlayarak agalın uçlarına kadar çıkan oyma ve kabartma tekniğinde tatbik edilmiş bitkisel bir bezemeye donatılmıştır. Orta kısımda iki sarmal kıvrık dalın oluşturduğu damla motifinin içinde bir saksıdan çıkan ve damla motifinin içini dolduran bitkisel kıvrık dal irice bir palmetle son bulmaktadır. Kıvrık dalın yüzeyi ters lale ve palmetlerle hareketlendirilmiştir. Damla motifinin alt kısmında ucu aşağı bakar vaziyette olan palmet motifi etrafında gelişen bitkisel kıvrık dallar yanlardan üste doğru S ve C'ler yaparak çıkmaktadır. Kıvrık dalların yüzeyi lale, lotus, rumi ve altı yapraklı çiçek motifleriyle bezelidir (Fotoğraf 11a-b).

11a

11b

Fotoğraf 11a/11b: Mezar ayak şahidesi arka yüz fotoğraf ve çizim,

Ayak şahide taşı ön yüz: 95 cm x 40 cm ölçülerinde olan ayak şahide, dikey dikdörtgen gövdeli ve üstte doğru daralan kademeli olarak kıvrılarak ilerleyip sivri kemerli tepelikle son bulmaktadır. Şahide taşının iç yüzü, baş şahide taşında olduğu gibi iki bölümde değerlendirilmiştir. Üst bölümde sivri kemerli tepeliğin alınlık kısmında iri bir palmet motifi yer alır. Palmet motifinin içine ayak kitabesinin ilk satırı kabarta tekniğinde uygulanmıştır. Yan boşluklar palmetlerle bezelidir. Alınlığın alt kısmında uçları yuvarlak dört adet enine dikdörtgen kartuşun içine kitabenin satırları sülüs karakterde hakkedilmiştir. Hemen attı dairesel bir formun içinde kitabenin kalan satırları enine dikdörtgen kartuşların içine oyma ve kabartma tekniğinde işlenmiştir. Dairesel formun kenar boşlukları palmetlerle bezelidir (Fotoğraf 12a-b).

12a

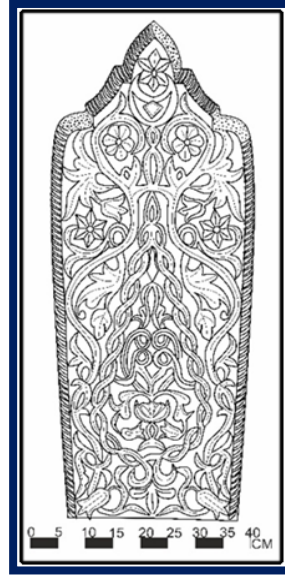
12b

Fotoğraf 12a/12b: Mezar ayak şahidesi arka yüz fotoğraf ve çizim

Ayak şahide taşı arka yüz: Şahidenin ortasında bir vazodan iki koldan taşan ve tüm yüzeyi dolduran bitkisel kıvrık dallardan oluşan bir bezeme vardır. Arka yüzün merkezinde bulunan sarmal ve iki kollu dalma motifinin iç yüzeyi bitkisel kıvrık dalla dolguludur. Kıvrık dal üstte palmetle taçlandırılmıştır. Damla motifinin dip kısmında onu oluşturan sarmal kıvrık dallardan ayrılan ve yanlardan üstte doğru kıvrılarak çıkan bitkisel bezeme tepelik noktasında altında ay-yıldız formu ile son bulur. Kıvrık dalın yüzeyi lotus, palmet, altı yapraklı çiçek motifi ve rumilerle bezelidir (Fotoğraf 13a-b).

13a

13b

Fotoğraf 13a/13b: Mezar ayak şahidesi arka yüz fotoğraf ve çizim

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Nusaybin’de Zeynel Abidin Bey Camisi duvarına bitişik batı yönünde konumlanan ve hazirelik bölümünde bulunan “Hamidiye Şehitliği” olarak da anılan mezarlık içerisinde yer alan mezar taşları sayıca bir hayli fazladır. Tarihi mezar taşları yanı sıra çağdaş mezarlarında bulunduğu bir mezarlık profili sergilemektedir. Mardin tarihi mezar taşları ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalar incelenmiş çalışma konumuzu oluşturan “Şahideli Sandukalı” tipte mezar taşı örneklerinin, Mardin Şeyh El Turki aile kabristanında,²⁵ Dara Mezar taşlarında²⁶ ve Muhammed Zırrar mezarlığında²⁷; Mardin Teker Cami Haziresinde yer alan mezar taşı örneklerinde²⁸ benzer bir özellik ortaya koyduğu anlaşılmıştır.

Geç Osmanlı dönemine ait olan mezar taşları, II. Abdülhamit döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da kurulduğu bilinen Hamidiye Alayları ve Hafif süvari birliklerine mensup iki askere aittir. Kitabelerde askeri kimliklerine vurgu yapan öykü, dilek, methiye ve dua içeriklerine sahiptir. Bilindiği üzere 1891 yılında kurulmaya başlayan Hamidiye Alayları, başlangıcında Erzurum-Van ve Mardin-Urfa arasındaki aşiretleri içerisine dâhil edilerek kurulmuştur. Sonrasında 7 livadan oluşan Hamidiye Alayları ve 56 bölükten oluşan aşiretlerin olduğu, önemli bir askeri düzen haline gelmiştir.²⁹ Hamidiye Alaylarının kuruluşundan itibaren 6. Livasının merkezi pozisyonundaki Mardin, stratejik bir öneme sahip olmuştur.³⁰ (Harita 1).

²⁵ Evindar Yeşilbaş, Ayşe Acar, “Mardin Şeyh Mahmud El Türkî Aile Kabristanındaki Mezar Taşlarının Sanat Tarihsel ve Antropolojik Açından Değerlendirilmesi”, *Şehir ve Medeniyet Dergisi*, 2021, s. 178.

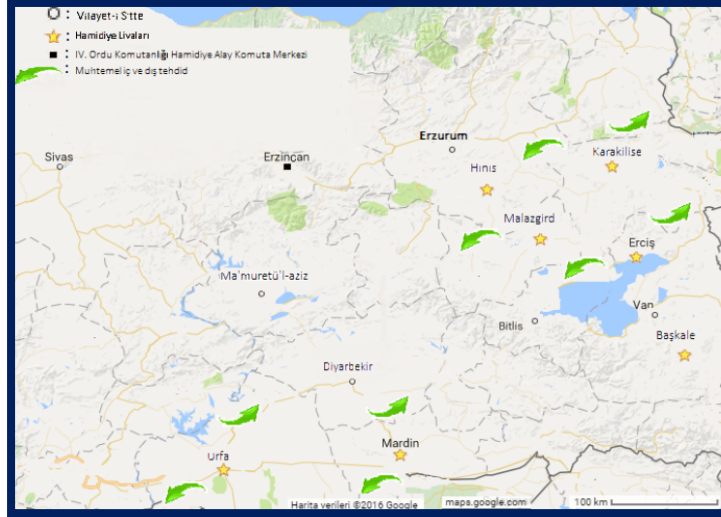
²⁶ İrfan Yıldız, Fırat Ertekin, “Dara Mezar Taşlarından Sanduka Formunda İki Örnek”, Ed. Prof. Dr. Serdar Öztürk, *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori Ve Araştırmalar*, 2, 2020, s. 223.

²⁷ Ahmet Bodakçı, “Mardin’de Bezemeli Kadın Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11\3, 2022, ss. 1801-1803.

²⁸ Oktay Başak, Ahmet Bodakçı, “Mardin Mezar Taşlarından Lahit Formunda İki Örnek”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ed. Bekir Koçlar, Kemal Temizer, 36, 2017, s. 195.

²⁹ Bayram Kodaman, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları (2. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)”, *Tarih Dergisi*, 32, 1979, ss. 425-480.; M. Rezan Ekinci, “1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı”, *Şarkiyat*, 9(2), 2017, ss. 703-718.; Janet Klein, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, çev. R. Akman, İletişim Yayınları, 2013, s. 49.; Abdulsasır Yiner, “Aşiretler Arasındaki Mücadele ve Hamidiye Alayları”, *Journal Of Academic Value Studies*, 2019, ss. 395-399.; Rahmi Tekin, Esmer Duman, “II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Modeli: Aşiret Mektebi (1892-1908)”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 2021, ss. 418-420.

³⁰ Ercan Gümüş, “XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Mardin İdaresinde Millî Aşireti ve Aşiretin Nüfuz Mücadeleleri”, *Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. İbrahim Özçoşar, Hüseyin H. Güneş, Mardin 2006, s. 828.; Veysel Gürhan, “Hamidiye Alayları ve Mardin”, *Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. İbrahim Özçoşar ve Hüseyin H. Güneş, Mardin 2006, s. 837.

Harita 1: *Hamidiye Alaylarının kurulduğu Livaları gösteren harita (Ekinci,2017:719)*

Çalışmaya konu edilen iki asker mezar taşı, bütünlük göstermesi, kitabelerinin okunabilir olması, kullanılan süsleme tekniklerinin estetik zevkle yapılmış özellikte olması ve baş şahidelerinde kullanılan başlık türüne Anadolu mezar taşı kültürü içerisinde daha önce rastlanmamış olmasından kaynaklı nüans oluşturmaya sebebiyle çalışmaya dahil edilmiştir. İki mezar taşı da bölge mimarisinde sıklıkla tercih edilen ve kolay işlenebilir olmasından kaynaklı bezeme ve kitabeler için elverişli bir taş olan sarımtırak kalker taşından yapılmıştır. Bezemeye olanak sağlayan bu kalker taşı, maalesef insan ve doğa tahribatına karşı direnç gösterememektedir. Bu sebeple mezar taşlarının en azından bilimsel çalışmalar ile belgelenmesi ve geleceğe taşınabilmesi son derece önemlidir.

İncelen mezar taşları, kitabe dil bilgisi özellikleri ile incelenmiş ve metinlerin Arapça ve celi sülüs yazı karakteri ile yazıldığı anlaşılmaktadır. Kitabe metinleri Allah'ın sıfatlarından biri olan "Ya Münisi", ayak taşı ise "Fi Vaḥdî" yazı ibareleri ile başlamaktadır. Kitabelik bölümlerinde satırlar birbirinden yanları yuvarlatılmış dikey kartuşlarla ayrılmıştır. Mardin Şeyh El Turki aile kabristanında³¹, Dara Mezar taşlarında³² ve Muhammed Zırar mezarlığında³³ benzer bir kitabe özelliği göstermektedir. Kitabelerden elde edilen veriler neticesinde İki mezar taşının, ölüm tarihi, cinsiyet ve kimlik bilgisi, meslek ve kabile (soy, aşiret) bilgisi gibi pek çok veri elde edilmiştir. Buna göre kataloga alınan iki mezar taşı, bölgede tarihsel süreç içerisinde varlığını sürdürmüş olan Tay aşiretine mensup iki Hamidiye alaybeyine aittir. Kitabelerinden yan yana konumlanmış olan iki mezarın sadece mesleki birlikteliği bulunan iki asker olmasının yanı sıra baba-oğula ait olduğu anlaşılmaktadır. Katalog bölümünde ayrıntılı kitabe metni verilen 1 no'lu Mezar, H.1309/M.1901 yılında vefat etmiş, *Hamidiye emir kaimi/koyanı (Miralay) Tay şeyhi Abdurrahman Bey'in*, hemen yanında kuzey yönünde konumlanmış 2 no'lu mezar ise, H.1322/M.1904 yılında vefat etmiş, *Tay şeyhi Abdurrahman Bey'in oğlu Şeyh Alidir*. Çalışmaya konu edilen iki mezar taşında "Tay Aşireti"nin ismi okunabilmektedir. Yapılan araştırmalar 46. Numaralı Hamidiye Alayının, Tay aşiretinin mensuplarından oluştuğunu göstermektedir (Fotoğraf 14). Ayrıca mezar taşlarındaki kitabelik bölümünde Tay Aşiretinin ve Hamidiye'nin emir koyanı, miralay (albay) ibareleri, yine aşiret ve askeri derecesi konusunda bilgi sunmaktadır.

³¹ Yeşilbaş ve Acar, *age*, s. 178.

³² Yıldız ve Ertekin, *age*, s. 223.

³³ Bodakçı, *agm*, ss. 1801-1803.

Fotoğraf 14: II. Abdülhamit'in Yıldız Fotoğraf Arşivinden Hamidiye Alaylarına mensup Tay Aşireti <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91112---0013.jpg> (Erişim tarihi 19.04.2023)

Doğu ve Güneydoğuda önemli bir dengeyi oluşturan ve hudut savunması görevinde bulunan askerler, elbette önemli ayrıcalıklara sahip olmuştur. II. Abdülhamit'in Hamidiye Alaylarına dair olan aşiret reislerinin ileri gelenlerine bir yüzü Kuran işlemeli diğer yüzü armalı sancak, madalya, nişan ve askeri rütbe ile onurlandırması ise askeri bir gelenektir. Ayrıca at, askeri teçhizat ve askeri üniformalar da yine Osmanlı devleti tarafında karşılanmaktadır. Üç farklı askeri üniformanın olduğu bilinen Hamidiye Alaylarında, farklı livaların ayırt edilebilmesi ve kendi arasında görsel bir ayırımın olmasıdır. Üniformalardaki farklılıklarda bağlı olduğu liva merkezinin bölgesel kültürü ve ananevi unsurlar etkili olmuştur.³⁴ Bu tarihsel bilgiler, katalog bölümünde ayrıntıları ile tasvir edilen mezar taşlarının göğüs bölümünde yer alan madalya, nişan ve omuzlarında yer alan askeri rütbeyi gösteren apoletler, üniforma ve farklı başlık biçimleri mezar taşlarında vücut bularak günümüze ulaşmıştır.

Eski Türklerden itibaren kahramanlıkları uğruna askerler ve önemli kişiler için mezar taşı dikilmesi ayrıcalıklı bir öneme sahip olmuştur.³⁵ Çalışmaya konu olan iki askere ait mezar taşı da bu ayrıcalıklı öneme sahip bir vizyonla oldukça gelişmiş bir sanatsal zevkle oluşturulmuştur. Gelişmiş bir bezeme programına sahip olan mezar taşlarının özellikle baş şahideleri adeta dikdörtgen gövdenin omuz yaparak boyun bölümüne doğru daralarak birleşmesi ve yöredeki insanların yanı sıra bölgede görev yapan Osmanlı subaylarının da başlarına taktıkları puşi, agal veya kefiye denilen başlık türü ile son bulması gibi özellikleriyle adeta soyut insan biçimli bir heykel etkisine sahiptir.

Anadolu ve Anadolu dışı örneklerinde, asker mezar taşları ile ilgili çalışmalar incelenmiş ve bu başlık tipine rastlanmamıştır. Hamidiye Alay Beylerinde farklı livalarda, aşiretlerin farklı askeri üniforma ve başlığa sahip olduğu düşünüldüğünde, kıyafet detaylarının tüm ayrıntıları ile mezar taşına yansıtılmasında oldukça taş süslemeye hâkim ve bölgesel bir sanatsal üslubun somutlaştırılmış hali olarak yorumlanabilir. Askeri bir Osmanlı birliği olan Yeniçerilere ait mezar taşlarında da benzer bir biçimde aslına uygun börk olarak adlandırılan bir başlık tasviri yapılmıştır.³⁶

³⁴ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983, ss.45-47.; Ekinci, agm, ss. 703-724.; İbrahim Özcoşar, Abdusselam Ertekin, "Sultan ve Aşiret: Kürt Aşiret (Reislerinin) II. Abdülhamid'i Ziyareti", *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 4(2), 2019, ss. 31-26.

³⁵ Yaşar Çoruhlu, *Kurganlar- Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2019, s. 86.

³⁶ Halit Çal, Filiz Canyurt, "Edirne Şehrindeki Mezar Taşlarında Başlık Tipleri", *Turkmens Tam Metin Bildiriler*, 2020, s. 228.

Fotoğraf 15a

Fotoğraf 15b

Fotoğraf 15a/15b: *II. Abdülhamit'in Yıldız Fotoğraf Arşivinden Mardin Hamidiye Alaylarına ait üniforma, madalya, apolet, başlık türü, askeri eşya örneklerinin bulunduğu fotoğraf ayrıntıları* <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90405---0002.jpg> (Erişim tarihi 19.04.2023)

İncelediğimiz mezar taşlarında süsleme özellikleriyle değerlendirilmiş, alçak, yüksek kabartma, derin oyma tekniğinde gelişmiş bir bezeme programı olduğunu görülmüştür. Sanduka, baş şahide, ayak şahide bölümlerinde adeta tüm yüzeyler bezeme ile dolgulandırılmış vaziyettedir. Figürlü, bitkisel ve geometrik bezeme unsurları vücut bulmuştur. Osmanlı dönemi mezar taşlarında, İstanbul ekolü izlerini takip edebildiğimiz bezeme özellikleri Lale devri, Barok, Rokoko, Ampir üslubunda “C”, “S” kıvrımlarının takip edilebildiği bitkisel bezeme unsurları, penç, lale, gonca gül, lotus, palmet ve rumiler ile Batılılaşma Dönemi bezeme anlayışı özelliklerini yansıtmaktadır.³⁷ 1 no’lu ve 2 no’lu mezar taşı örneklerinde sanduka taşı gövde ve kapak taşında, baş ve ayak şahidenin ön ve arka yüzeylerinde ayrıca şahidelerin yan yüzeylerinde tüm alanda bitkisel bezeme unsurları mevcuttur. Osmanlı dönemi Mardin mezar taşlarının genelinde benzer bir süsleme programının olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca taş süslemede mezar taşı dışındaki mimari süslemenin de oldukça gelişmiş olduğu Mardin’de, benzer motifleri görmek mümkündür. Ayrıca İslam sanatı içerisinde erken dönemlerden itibaren sevilerek kullanılan bitkisel bezeme, İstanbul ekolü içerisinde yorumlanan mezar taşlarında da kullanılan ortak bir süsleme programına işaret etmektedir.

Osmanlı dönemi mezar taşlarında Batılılaşma dönemi etkisini hissettiren “C” ve “S” kıvrımlarını veren palmet, rumi, kıvrık dallar ve stilize yapraklı süsleme unsurları Sakarya Karasu ilçesi mezar taşlarında³⁸, Rize Osmanlı Dönemi mezar taşlarında³⁹, Erzincan Terzi Baba Mezarlığında bulunan sandukalı mezar taşı örneklerinde⁴⁰, İnegöl Kavaklaraltı mezar taşlarında⁴¹, İzmir Şemsi Baba Tekkesi mezar taşlarında⁴², Malatya Kırklar Mezarlığında⁴³ benzer bir kompozisyon içerisinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. İncelediğimiz mezar taşlarının ayak şahidelerinin arka yüzeylerinde yer alan kaideli vazo ve bitkisel motifleri birbirine bağlayan kurdele motifi Rize şehir merkezinde bulunan Osmanlı dönemi mezar taşlarında da benzer bir üslupla ele alınmıştır.⁴⁴

Geometrik bezeme unsurlarının da ustalıkla kullanıldığı mezar taşları, düzenli bir kompozisyon birliği içerisinde birbirini takip eden geometrik bezeme unsurları şahidelerin yan yüzeylerinde düzenli sıralar halinde nakşedilmiştir. Ayrıca sanduka kapak taşında yer alan iki adet dairesel formun içi altı kollu yıldızla dolguludur. Üst kapak taşındaki altı köşeli yıldız formunun etrafındaki yüzey palmet, rumi, ve lotuslarla bezeli bitkisel kıvrık dallarla dolguludur. Buradan hareketle geometrik ve bitkisel bezemenin iççice yer aldığı bir kompozisyonun ustalıkla mezar taşına yansıtılmış olduğu görülmektedir. İncelediğimiz mezar taşlarında devrin moda ve sanat

³⁷ Ş. Tali Tali, “Ünye Çamlık Feneraltı Mezarlığı Mezar Taşları ve Kitabeleri”, *Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi*, 45, 2018, s. 394.; H. Ceylan Öztürker, “Bektaş Mezar Taşları Üzerine Bir İnceleme: Şemsi Baba Tekkesi Örneği”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, 2013, ss. 189-190.

³⁸ Tülin Çoruhlu, Murat Alkan, “Sakarya/Akyazı İlçesi Osmanlı Dönemi Mezarlıkları ve Mezar Taşları”, *Turkmes Tam Metin Bildiriler*, 2019, ss.454-457.

³⁹ Canan Hanoğlu, “Rize’de Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarına Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 45, 2018, ss. 328-331.

⁴⁰ F. Naldan Ciminli, “Erzincan Terzibaba Haziresinde Bulunan Sanduka Mezarlardan Bazı Örnekler”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(75), 2018, ss.276-277.

⁴¹ Mustafa Çetinaslan, “İnegöl Kavaklaraltı Mezarlığındaki Muhacirlere Ait Mezar Taşları”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 2/6, 2013, ss. 158-197.

⁴² Öztürker, agm, s. 188.

⁴³ Halit Çal, “Malatya Kırklar Mezarlığı Mezar – Mezar Taşlarında Bezeme”, *Bilig*, 94, 2020, s. 162.

⁴⁴ Canan Hanoğlu, A. Ali Bayhan, “Rize Şehir Merkezi’nde Bulunan Osmanlı Dönemi Bezemeli Kadın Mezar Taşları”, *Journal Of Turkish Studies*, 12(3), 2017, ss. 293-295.

MARDİN-NUSAYBİN’DE OSMANLI HAMİDİYE ALAYBEYLERİNE AİT İKİ MEZAR TAŞI

akımlarının etkisi dışında bölgesel bir takım üslup ve estetik zevklerde bezeme programına dahil edilmiştir. Bitlis mezarlıklarında sadukalı ve şahideli tipte yer alan mezar taşlarında da sekiz ve altı kollu yıldızlar, geometrik bezeme kuşakları, stilize bitkisel kıvrık dallar, papatya, lale motifleri yer almaktadır⁴⁵

Ayrıca 2 no’lu mezarın dış yüzeyinde yer alan örgü motifinden oluşturularak meydana getirilmiş damla motifi, aynı zamanda Mardin mimarisi içinde karakteristik bir bölgesel üslubu temsil etmektedir. Damla motifinin içerisinde yer alan kaideli bir vazodan fışkıran ve “C”, “S” kıvrımlarına sahip bitkisel bezeme, en yukarda ay-yıldız motifi ile sonlanmaktadır. Buradan hareketle nesnel ve bitkisel bezeme unsurlarının da ahenk dâhilinle ustalıklı kullanıldığı söylemek mümkündür. Yakın çevre şehirlerinden olan Urfa mezar taşlarında da Osmanlı asker mezar taşlarında ay-yıldız motiflerinin sembolik bezeme anlayışı içerisinde mezar taşlarında işlemiş olduğu bilinmektedir⁴⁶ Ağrı Osmanlı dönemi mezar taşlarında da ay-yıldız motifi plastik bir etkiyle mezar taşlarında yer almaktadır.⁴⁷ Mezar taşlarında Göktürklerden itibaren yerini alan ve Türklük sembolü olarak kullanılan ay-yıldız motifi Geç Osmanlı döneminde sevilerek kullanılmasının haricinde devam eden Cumhuriyet Dönemi mezar taşlarında da Denizli Kale-i Tavas mezar taşlarında da kullanılmıştır.⁴⁸

Her iki mezarın baş şahidesinde yer alan figürlü ya da nesnel bezeme unsurları kitabe metinlerinde geçen bilgilerin sağlamasını yaparçasına asker kimliklerine vurgu yapmaktadır. Baş şahidesinde yer verilen puşi, agal veya kefiye olarak adlandırılan örtünün kumaş dokusuna ve başta sabitlenebilmesi için tam tepede kullanılan çember iki kalın halat şeklinde tasarlanmış çemberin merkezinde yer alan armaya kadar en ince ayrıntılarına kadar düşünülmüş aslına uygun bir biçimde tasvir edilmiştir. Yine baş şahidelerinde yer alan madalya, nişan ve apoletler nesnel bezeme unsurları içerisinde yer almaktadır. Askeri eşya bezeme unsurlarından bir diğeri ise, baş şahidelerinin kuzey yan yüzeyinde yer alan kılıç motiflerinin realistik bir vizyonla taşta yansıtılmasıdır (Fotoğraf 15 a-b).

Orta Asya ve İç Asya’da Göktürkler döneminde görülen ilk Türk mezar taşı kültürünün de mihenk taşları kabul edilebilecek öneme sahip “balballar” tasvirlerinde de kıyafet ayrıntıları ve belinde hançer motifleri olan örnekleri bilinmektedir.⁴⁹ Hakkâri’de bulunan steller yine belinde kemer, hançer ve askeri eşya bezemeleri ile bu eski Türk geleneğinin Anadolu uzantısı olarak tanımlanabilir.⁵⁰

Anadolu mezar taşları örneklerinde sıklıkla gördüğümüz askeri eşya tasvirleri Erzincan, Hakkari, Van mezar taşlarında⁵¹, Bitlis mezar taşlarında⁵², Van Erçiş Celebi bağ mezar taşlarında⁵³, Tunceli mezar taşlarında⁵⁴, Ağrı mezar taşlarında⁵⁵; Erzurum Mirseyit Köyü Mezarlığında, Muş Malazgirt mezar taşlarında, Sivas Divriği Çayözü mezar taşlarında⁵⁶, Siirt Erüh mezar taşlarında⁵⁷, Cizre mezar taşlarında⁵⁸, Mardin Savur mezar taşlarında⁵⁹, Çıldır mezar taşlarında⁶⁰, Eyüp Sultan ve çevresi mezarlıklarda kılıç ve hançer motifli mezar taşlarında askeri eşya bezemeli mezar taşı örnekleri arasındadır.⁶¹ Bahsi geçen benzer süsleme kompozisyonuna sahip mezar taşı örnekleri incelenmiş ve kronolojik olarak 18.-19. yüzyıllar arasına ait olduğu tespit edilmiştir.⁶²

⁴⁵ Kadir Pektaş, *Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, ss. 85-87.

⁴⁶ Halit Çal, “Urfa Şehri Mezar – Mezar Taşları”, *15. Türk Tarih Kongresi*, C. 4, Ankara 2010, s. 2002.

⁴⁷ Yusuf Çetin, “Ağrı Mezar Taşlarında Form ve Bezeme Unsurları”, *The Journal Of Academic Social Science Studies*, 40, 2015, s. 95.

⁴⁸ Mustafa Beyazıt, Şuayip Çelemoğlu, “Kale-İ Tavas Mezarlığında Osmanlı Geleneğini Devam Ettiren Cumhuriyet Dönemi Mezar Taşlarından Bazı Örnekler”, *18. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2018, s. 805.

⁴⁹ Ali Aktemur, “Çıldır Çevresinden Soyut İnsan Heykeli Biçimli Mezar Taşları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/3, 2012, s. 140.

⁵⁰ Veli Sevin, Aynur Özfirat, “Hakkâri Stelleri: Doğu Anadolu’da Savaşçı Çobanlar İlk Not”, *Bellefen*, 65\ 243, 2001, s. 512.

⁵¹ Kamil H. Biçici, “Cumhuriyet Dönemi (1929-1961) Gördes’in Geleneksel Süslemeli Mezar Taşlarından Bazı Örnekler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47/1, 2006, s. 176.

⁵² Pektaş, Agm, ss.126-128. Korkmaz Şen, Ümit N. Özcan, “Bitlis Günkırı Belde Merkezindeki Tarihi Mezar Taşları ve Sembolizmi”, *Tarihi Ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, Ed. Prof. Dr. Mehmet İnbaşı Ve Prof. Dr. Mehmet Demirtaş, Ankara 2019, s. 515.

⁵³ Uluçam, age, s.114.

⁵⁴ İter İgit, *Tunceli’deki Mezar Taşları*, Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Van 2012.

⁵⁵ Çetin, agm, s.95.

⁵⁶ Aslı S. Arslan, “Kayseri Zamantı Irmağı Çevresindeki Bezemeli Mezar Taşları”, *Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Sanat Dizisi*, 2/44, Kayseri 2005, ss. 458-459.

⁵⁷ Mehmet Mutlu, *Siirt Mezar Taşları*, Van: Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Van 2006, ss. 101-102.

⁵⁸ Veysi İnci, *Cizre Mezar Taşları (18.-19. yy.)*, Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Van 200, ss. 114-136

⁵⁹ Mehmet F. Pullu, *Savur’daki Mezar Taşları*, Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Van 2010, ss. 24-35.

⁶⁰ Aktemur, agm, s. 140.

⁶¹ Tülin Çoruhlu, “Eyüp Sultan ve Çevresindeki Hazirelerde Bulunan Hançerli Lahitler Ve Taş Sandukalar”, *I. Eyüp Sultan Sempozyumu*, İstanbul 1997, ss. 43-59

⁶² Muhammed E. Tokat, Ercan Çalış, “18 ve 19. Yüzyılda Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan İslami Dönem Mezar Taşlarında Askeri Eşya Bezeme Örnekleri”, *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 2016, ss. 194-231.

Sonuç olarak, çalışmaya konu edilen Hamidiye Alaylarına mensup iki askere ait mezar taşı, tipolojik, kronolojik, bezeme özellikleri ayrıntıları ile incelenmiştir. Çalışma konumuz olan mezar taşlarında, Osmanlı mezar taşlarında başkent üslubu ve özellikle Batılılaşma dönemi Barok, Rokoko ve Ampir üsluplarına dair “C” ve “S” kıvrımlı bitkisel bezeme anlayışı, vazodan fıskıran bitkisel bezeme unsurlarının takip edilebildiği özellikler benzer biçimde kendini göstermektedir. Başkent üslubu dışında gelişen özellikleri, mezar taşlarına ayırt edici bir sanatsal yön katmaktadır. Söz konusu askeri eşya ve nesneli bezeme özellikleri, baş şahidelerinde yer alan ve daha önce bir benzerine rastlayamadığımız başlık biçimi bölgesel bir üslubun ve mesleki özelliklere vurgu yaparak nüans oluşturmuştur.

Bir milletin tapu senedi ve birincil tarihi vesikası niteliğinde olan mezar taşları, ölen kişinin kimlik ve tarihi bilgisi dışında yaşam öyküsü, mesleki özellikleri gibi pek çok kodu da içerisinde barındırması açısından son derece kıymetlidir. Geç Osmanlı dönemine ait olan mezar taşları aynı zamanda, dönemin estetik ve sanatsal zevkinin somutlaştığı somut kültürel eserler olmasının yanı sıra, bölgenin tarihsel sosyolojisi, idari ve askeri yönetimi konusunda da arşiv belgelerinin dışında veri sunan tarihi birer zenginliği olarak günümüze ulaşmıştır. Orta ve İç Asya’da eski bir Türk geleneği olan ölen askerler adına mezar taşı dikilmesi, çalışma konumuz olan asker mezar taşlarına gösterilen benzer sanatsal ve estetik yaklaşımlar, bu geleneğin Geç Osmanlı dönemine ve Anadolu’ya kadar bir uzantısı olarak kabul edilebilir ki bu da bize sanatın adeta bir zincirin halkaları gibi eklettik yanına, yüzyıllar ve farklı coğrafyalar arasından kayıp giden bir anlayışın simgesi olarak yorumlanabileceğini gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

AKGÜL, Nakış, “Anadolu Selçuklu Dini Mimarisinde Kullanılan Altıgen Kompozisyonların İkonografik Açından Yorumlanması”, *Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, İstanbul 1999, ss. 72-94.

AKTEMUR, Ali, “Çıldır Çevresinden Soyut İnsan Heykeli Biçimli Mezar Taşları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/3, 2012, ss. 135-150.

ARTUN, Erman, “Günümüz Adana Aşıklık Geleneğinde Ölüm ve Mezar Kültürü”, *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, İstanbul, 1998, s. 366.

ARSLAN, Aslı S., “Kayseri Zamantı Irmağı Çevresindeki Bezemeli Mezar Taşları”, 2\44, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Sanat Dizisi, Kayseri 2005.

ATLI, Cengiz ÖZTÜRKER, H. Ceylan, *Iğdır Karakoyunlu Tarihi Mezar Taşları*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2014.

AZİMLİ, Mehmet, “İslam’ın İlk Fetih Yıllarında Nusaybin ve Klasik İslam Kaynaklarına Göre Nusaybin’in Fethi”, *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Ankara 2004, ss. 77-82.

BAKIR, Abdulhalik, “Geç Orta Çağ El-Cezîre Bölgesi Şehirlerinin Fizikî Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 8\2, 2013, ss. 51-67.

BAKIR, Abdulhalik, ARABACI Nuray, “Orta Çağ El-Cezîre Bölgesinin Stratejik Şehri Nusaybin”, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, 10, 2018, ss. 36-59.

BAŞAK, Oktay, BODAKÇI Ahmet, “Mardin Mezar Taşlarından Lahit Formunda İki Örnek”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ed. Bekir Koçlar, Kemal Temizer, 36, 2017, s. 195.

BAŞKAN, Seyfi, “Eski Türklerde Mezar Taşı”, *Théma Larousse*, C.6, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.

BELGE, Rauf, “Nusaybin: Bir Sınır Şehrinin Mekânsal Gelişimi”, *Coğrafya Dergisi*, 44, ss. 725-288.

BEYAZI, Mustafa ÇELEMOĞLU, Şuayip, “Kale-İ Tavas Mezarlığında Osmanlı Geleneğini Devam Ettiren Cumhuriyet Dönemi Mezar Taşlarından Bazı Örnekler”, *18. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2018, ss. 1053-1054.

BİÇİCİ, Kamil H., “Cumhuriyet Dönemi (1929-1961) Gördes’in Geleneksel Süslemeli Mezar Taşlarından Bazı Örnekler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47/1, 2006, ss. 170-195.

BODAKÇI, Ahmet, “Mardin’de Bezemeli Kadın Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11\3, 2022, ss. 1801-1803.

CİMİNLİ, F. Naldan, "Erzincan Terzibaba Haziresinde Bulunan Sanduka Mezarlarından Bazı Örnekler", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6\75, 2018, ss. 276-277.

ÇAL, Halit, “Urfa Şehri Mezar – Mezar Taşları”, *15. Türk Tarih Kongresi*, C. 4, Ankara 2010, ss. 1995-2008.

MARDİN-NUSAYBİN'DE OSMANLI HAMİDİYE ALAYBEYLERİNE AİT İKİ MEZAR TAŞI

ÇAL Halit, "Malatya Kırklar Mezarlığı Mezar – Mezar Taşlarında Bezeme", *Bilig*, 94, 2020, ss. 159-187.

ÇAL, Halit CANYURT Filiz, "Edirne Şehrindeki Mezar Taşlarında Başlık Tipleri", *Turkmens Tam Metin Bildiriler*, 2020, s. 228.

ÇETİN, Yusuf, "Ağrı Mezar Taşlarında Form ve Bezeme Unsurları", *The Journal Of Academic Social Science Studies*, 40, 2015, ss. 87-105.

ÇETİNASLAN, Mustafa, "İnegöl Kavaklaraltı Mezarlığındaki Muhacirlere Ait Mezar Taşları", *İdil Sanat Ve Dil Dergisi*, 2\6, 2013, ss. 158-197.

ÇEVİK, Adnan, "Orta Çağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Prof. Dr. Kenan Ziya Taş, Nobel Yayınları, Ankara 2009, s. 65-76.

ÇORUHLU, Yaşar, *Kurganlar- Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019.

ÇORUHLU, Tülin, "Eyüp Sultan ve Çevresindeki Hazirelerde Bulunan Hançerli Lahitler Ve Taş Sandukalar", *I. Eyüp Sultan Sempozyumu*, İstanbul 1997, ss. 43-59

ÇORUHLU, Tülin, ALKAN Murat, "Sakarya/Akyazı İlçesi Osmanlı Dönemi Mezarlıkları Ve Mezar Taşları", *Turkmens Tam Metin Bildiriler*, 2019, ss. 454-457.

DEMİR, Ahmet, "Eyyubiler Devrinde Nusaybin", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Nobel Yayınları, Ankara 2009, ss. 102-103.

DEMİR, Muzaffer, KEÇİŞ Murat, "Nisibis At The Border Of Romans And Sasanians Between The Third And Fifth Centuries Ad", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36\62, 2017, ss. 1-30.

DEMİRCİ, Kürşat, "Kabir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXIV, İstanbul 2001, ss. 33-35.

DEMLİKOĞLU, Uğur, "1567-1568 H. 975 Tarihli ve 1096 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Nusaybin İdari, Ekonomik Ve Sosyal Durum", *Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2018, 44, ss. 45-74.

DUMAN, Sabit, "Yabancı Seyyahlara Göre Nusaybin", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Nobel Yayınları, Ankara 2009, ss. 151-153.

EFE, Aydın AKTÜRK Sıraç, "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Nusaybin Kazâsı'nın İdari, Eğitim Ve Nüfus Yapısı", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Mardin 2022, ss. 204-205.

EKİNCİ, M. Rezan, "1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı", *Şarkiyat*, 9(2), 2017, ss. 703-718.

ERDEM, İlhan, "Selçukluların İlk Dönemlerinde Merv Şehri ve Önemi (1035-1092)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(60), 2006, ss. 59-72.

EREN, Sevinç, "Trabzon Küçük İmaret Mezarlığı'ndaki 19. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6\11, 2020, ss. 345-363.

ERKANAL, Hayat, "Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Nobel Yayınları, Ankara 2009, ss. 5-8.

EYİCE, Semavi, "Mezarlıklar ve Hazireler", Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

GÜMÜŞ, Ercan, "XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Mardin İdaresinde Milli Aşireti ve Aşiretin Nüfuz Mücadeleleri", *Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Mardin 2006, ss. 815-830.

GÜNEŞ, Hüseyin, "Tür Abdin Yöresinin İslamlaşma Süreci", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(6), 2012, s. 154-162.

GÜNEŞ, Hüseyin, "Selahaddin Eyyûbî Zamanında Nusaybin", *Mukaddime*, 9(2), 2018, ss. 17-30.

GÜRHAN, Veysel, "Hamidiye Alayları ve Mardin", *Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. İbrahim Özcoşar Ve Hüseyin H. Güneş, Mardin 2006, ss. 831-40.

GÜRHAN, Veysel, "Nusaybin Şehrini Osmanlı Yönetimindeki İlk Dönemleri: Tahrir Defterlerinden Elde Edilen Veriler Üzerine Bazı Tespitler (1518-1567)", *Hafıza*, 2(1), 2020, ss. 51-91.

HANOĞLU, Canan, A. Ali Bayhan, "Rize Şehir Merkezi'nde Bulunan Osmanlı Dönemi Bezemeli Kadın Mezar Taşları", *Journal Of Turkish Studies*, 12(3), 2017, ss. 293-295.

HANOĞLU, Canan, “Rize’de Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarına Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 45, 2018, ss. 328-331.

HASEKİ Metin, “*Plastik Açısından Türk Mezar Taşları*”, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, İstanbul 1976.

HOLLERWEGER, Hans, *Canlı Kültür Mirası* Turabdin, çev. S. Gülçur, Linz 1999, s. 249.

İĞİT İlter, *Tunceli’deki Mezar Taşları*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Van 2012.

İNCİ Veysi, *Cizre Mezar Taşları* (18.-19. Yy.), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Van 2008.

KALAFAT, Yaşar, “Anadolu ve Yakın Çevresinde Türk Halk İnançlarında veya Halk İnançlarımıza Göre Yatır Ziyareti”, *Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, İstanbul, 1999, ss. 239- 271.

KILIÇ, Taner, “Nusaybinin Fiziki Coğrafya Özellikleri”. *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri*, Ed. Kenan Ziya Taş, Nobel Yayınları, Ankara 2009, ss. 391-402.

KLEİN, Janet, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, çev. R. Akman, İletişim Yayınları, 2013.

KODAMAN, Bayram, “Hamîdiye Hafif Süvarî Alayları (2. Abdülhamîd ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)”, *Tarih Dergisi*, 32, 1979, ss. 425-480.

KODAMAN, Bayram, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983.

KÜTÜK, Ahmet, *Orta Çağda Nusaybin Bölgesinin Siyasi, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2006.

KÜTÜK, Ahmet, *Bizans İmparatorluğu döneminde Nusaybin’in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari ve Kültürel durumu (IV.-X. Yüzyıl)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Elâzığ 2012.

MUTLU, Mehmet, *Siirt Mezar Taşları*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Van 2006.

ÖZCOŞAR, İbrahim, ERTEKİN Abdusselam, "Sultan ve Aşiret: Kürt Aşiret (Reislerinin) II. Abdülhamid’i Ziyareti", *Artuklu İnsan Ve Toplum Bilim Dergisi*, 4(2), 2019, ss. 31-26.

ÖZTÜRKER, H. Ceylan, “Bektaşî Mezar Taşları Üzerine Bir İnceleme: Şemsi Baba Tekkesi Örneği”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 2013, ss. 189-190.

ÖZTÜRKER, H. Ceylan, (2015). "Caferî Mezar Taşlarında Görülen Sembolik Anlamlı Bezeme Unsurlarının İkonografik Çözümlemesi", *Uluslararası XIX. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazuları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Ed. Ceren Ünal, Cengiz Gürbıyık, C.2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, ss. 99-116.

PAYDAŞ, Kazım, “Moğol İstilasından Ak-Koyunlu Devleti’nin İnkırazına Orta Çağ’da Nusaybin”, *Nusaybin Siyaset-Kültür-Ekonomi*, Ed. Ahmet Gemi, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2022, ss. 69-83.

PEKTAŞ, Kadir, *Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

PULLU, Mehmet F., *Savur’daki Mezar Taşları*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tez), Van 2010.

SEVİ, Veli ÖZFİRAT, Aynur, “Hakkârî Stelleri: Doğu Anadolu’da Savaşçı Çobanlar İlk Not”, *Belleten*, 65\ 243, 2001, ss. 501-518.

SOYSAL, Mine, “Mezar Maddesi”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* İstanbul 1997, s. 1212.

ŞEN, Korkmaz ÖZCAN Ümit N., “Bitlis Güncürü Belde Merkezindeki Tarihi Mezar Taşları ve Sembolizmi”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, Ed. Prof. Dr. Mehmet İnbaşı ve Prof. Dr. Mehmet Demirtaş, Ankara 2019, s. 515.

ŞİMŞEK, Bediha, *İlk Dönem İslam Tarihinde Nusaybin ve Akademisi*, Ed. Prof. Dr. Nurettin Gemici, Kahramanmaraş, Samer Yayınları, 2019, ss. 6-135.

MARDİN-NUSAYBİN’DE OSMANLI HAMİDİYE ALAYBEYLERİNE AİT İKİ MEZAR TAŞI

TALİ, Ş. Tali, “Ünye Çamlık Feneraltı Mezarlığı Mezar Taşları ve Kitabeleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 45, 2018, ss. 371-408.

TEKİN, Rahmi, DUMAN Esmer, "II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Modeli: Aşiret Mektebi (1892-1908)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 2021, ss. 418-420.

TUNCEL, Metin, “Nusaybin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul 2007, ss. 269-270.

TOKAT, “Muhammed E., ÇALIŞ Ercan, “18 ve 19. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan İslami Dönem Mezar Taşlarında Askeri Eşya Bezeme Örnekleri”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 2016, ss. 194-231.

TOKUŞ, Ömer, “Fethinden Selçuklulara Kadar Nusaybin”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 2018, ss. 167-201.

UHRİ, Ahmet, *Anadolu'da Ölümün Tarih öncesi: Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri*, Ege Yayınları, İstanbul 2010.

ULUÇAM, Abdüsselâm, *Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları*, Türk Tarih Kurumu.

YEŞİLBAŞ, Evindar, ACAR Ayşe, “Mardin Şeyh Mahmud El Türkî Aile Kabristanındaki Mezar Taşlarının Sanat Tarihsel ve Antropolojik Açından Değerlendirilmesi”, *Şehir ve Medeniyet Dergisi*, 2021, ss. 153-187.

YILDIZ, İrfan, ERTEKİN Fırat, “Dara Mezar Taşlarından Sanduka Formunda İki Örnek”, Ed. Prof. Dr. Serdar Öztürk, *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori Ve Araştırmalar*, 2, 2020, s. 223.

YİNER, Abdulnasır, “Aşiretler Arasındaki Mücadele ve Hamidiye Alayları”, *Journal Of Academic Value Studies*, 2019, ss. 84-94.

İnternet Kaynakları

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91112---0013.jpg> (Erişim tarihi 19.04.2023)

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90405---0002.jpg> (Erişim tarihi 19.04.2023)

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 267-290.

Geliş Tarihi–Received Date: 22.09.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

VARLA YOK ARASINDA BİR OSMANLI SANCAĞI: BALIS

 10.53718/gttad.1365052

 MURAT ALANDAĞLI*

ÖZ

Fırat Nehri'ne oldukça yakın bir noktada ve işlek yolların kavşağında yer alan Balis, XVI. yüzyılın ilk yarısında Haleb'in önemli bir iskân merkeziydi. Beşerî ve iklim özellikleri nedeniyle oldukça köklü bir geçmişi bulunmaktaydı. Sözlü anlatıya göre Balis, Nuh Tufanı'ndan sonra insanların yaşadığı ilk yerlerden biridir. Fırat Nehri kıyısında yer alması, hac ve önemli ticaret yollarının kavşağında bulunması Balis'in önemini artırmıştır. Kuru ve sert çöl iklimine rağmen bir vaha ve ılıman bir havaya sahip olması bölgede yerleşimi tetikleyen unsurlar olarak gösterilebilir. Osmanlı Devleti'nin idari taksimatında Haleb'e bağlı sancaklardan biri olmasına rağmen Haleb konulu çalışmalarda Balis hakkında bilgi oldukça azdır. Özellikle XVI. yüzyıl Balis'in dünyasını karartan, bilgi sahibi olmamızı engelleyen, bu durumun en önemli nedeni kaynak yetersizliğidir. Ancak Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde bulunan Balis tahrir defteri bu konuda yeni bir sayfa açılmasına olanak sağlamıştır. XVI. yüzyılda Haleb bölgesinde etkin bir nüfuzla sahip olan Canpoladoğlu aşiretinin beyi Hüseyin Bey'in öncülüğünde gerçekleştirilen bu tahrir, XVI. yüzyılın son çeyreğinde Balis'in idari, siyasi, mali ve sosyo-kültürel tarihi hakkında çok önemli bilgiler içermektedir.

Balis, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunun Haleb Eyâleti'nde tesis etmiş olduğu düzene sadık Araplar ile karşı duran asi Arap aşiretleri arasındaki doğal sınır şeridinin önemli bir parçasıydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Haleb havzasında süren çekişmeler Canpoladoğulları Aşireti ile Balis bölgesini ön plana çıkarmıştır. Canpoladoğlu aşiretinin lideri Hüseyin Bey göstermiş olduğu kimi başarı ve yardımları sayesinde Haleb'e vali olmuştur. Onun bu göreve getirilişi ve kabulünde Balis'in önemli bir yeri bulunmaktadır. Hüseyin Bey'in bir zamanlar mamur olan fakat XVI. yüzyılın ikinci yarısında hâlî ve hârabeye dönmüş Balis'i tahrir etme gibi önemli bir görevi ifa ettiği anlaşılmaktadır. İmparatorluk idaresi Balis'in tahriri ile pek çok kazanımın peşine düşmüştür. Tımar hisselerinin belirlenmesi, tahsisinin yanında huzursuzlukların sonlandırılması ile bölgenin yeniden canlanması ve hazineye gelirin sağlanması bunlardan bazılarıydı. Hüseyin Bey, bu düşünceler dâhilinde XVI. yüzyılın sonlarına doğru Balis'i merkeze alan bir tahrir işlemi gerçekleştirmiştir. Onun tahririnde Balis'in hem idari hem de malî olarak daha çok Bâb, Cebbul ve Menbic'den müteşekkil mezralardan oluşan bir sancak olduğu görülmektedir. Haleb temalı çalışmalarda pek rastlanılmayan Balis'in XVI. yüzyıl idari, siyasi, mali ve sosyal dünyası hakkında bilgilere Hüseyin Bey tahririnde erişilmektedir.

Çalışmada XVI. yüzyılda Haleb'te Balis merkezli bir sancağın inşası ve özellikleri hakkındaki bilgiler ortaya konulacaktır. Bu vesileyle Balis sancağının idari, malî ve askerî yapısı ile sosyo-kültürel özellikleri hakkındaki bilgilere ulaşılmıştır. Ayrıca literatürde pek fazla yer almamış Balis örneği üzerinden çok daha dar bir alanda Osmanlı İmparatorluğu'nun Halep bölgesinde XVI. yüzyılda yaşamış olduğu olumsuzluklar silsilesini oldukça net bir şekilde görme imkânı sağlanmıştır. Son olarak çalışma ortaya koydukları ile başta Halep olmak üzere imparatorluğun Ortadoğu topraklarına dair çalışmalara dahil olma ve renk katma amacına hizmet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Balis, Haleb, Tahrir, Canpoladoğlu Hüseyin Bey, Urbân Aşireti.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, E-Posta: malandagli@agri.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5136-4910.

AN OTTOMAN SANJAK BETWEEN EXISTENCE AND NON-EXISTENCE: BALİS

ABSTRACT

Balis, located quite close to the Euphrates River and at the crossroads of busy roads, was an important settlement center of Aleppo in the first half of the XVIth century. It had a very long history due to its human and climatic characteristics. According to the oral narrative, Balis is one of the first places inhabited by human being after the Noah's Flood. Because it is located on the banks of the Euphrates River and at the crossroads of pilgrimage and important trade routes increased the importance of Balis. Despite the dry and harsh desert climate, an oasis and mild weather can be pointed out as factors triggering the settlement in the region. Although it was one of the sanjaks attached to Haleb within the administrative division of the Ottoman Empire, almost no information about Balis is found in Aleppo-themed studies. The most important reason for this situation, which darkens the world of Balis, especially in the 16th century, and prevents us from having information, is the lack of resources. However, the Balis tahrir book in the General Directorate of Land Registry and Cadastre Kuyud-ı Kadime Archive has opened a new page in this regard. This survey, which was carried out under the leadership of Hüseyin Bey, the head of the Canpoladoğlu tribe, which had an effective influence in the Aleppo region in the 16th century, contains very important information about the administrative, political, financial and socio-cultural history of Balis in the last quarter of the 16th century.

Balis, was also an important part of the natural border strip between the Arabs loyal to the order established by the Ottoman Empire in the Province of Aleppo and the rebellious Arab tribes opposing it. In the second half of the XVIth century, the conflicts in the Aleppo basin brought the Canpoladogullari Tribe and Balis area to the forefront. Hüseyin Bey, the leader of the tribe already had influence in the region, became the governor of Aleppo thanks to some of his successes and help. Balis had an important place in his appointment and acceptance. It's understood that Hüseyin Bey performed an important task such as register (tahrir) of Balis, which was once prosperous, but in ruins (and depeopled) in the second half of the XVIth century. The imperial administration pursued many gains with the tahrir of Balis. Some of these were the determination of the grooming shares, the allocation of the unrest as well as the ending of the unrest, the revival of the region and the provision of income to the treasury. Within the scope of these thoughts, Hüseyin Bey carried out a tahrir operation centering on Balis towards the end of the XVIth century. In his tahrir, it is seen that Balis was a sanjak composed of hamlets (mezralar) consisting mostly of the Bab, Cebul and Menbiç both administratively and financially. Information about the XVIth century administrative, political, financial and social world of Balis, not often encountered in Aleppo-themed studies, is accessed in the tahrir of Hüseyin Bey.

In this study, information on the construction and characteristics of a sanjak centered on Balis in Haleb in the 16th century will be revealed. In this way, information on the administrative, financial, military structure and socio-cultural characteristics of the sanjak of Balis is obtained. In addition, through the example of Balis, which is not much covered in the literature, it is possible to see the series of negativities experienced by the Ottoman Empire in the Aleppo region in the 16th century in a much narrower area. Finally, with what it reveals, the study serves the purpose of including and adding color to the studies on the Middle Eastern lands of the empire, especially Aleppo.

Keywords: Balis, Aleppo, Tahrir, Canpoladoglu Hüseyin Bey, Urbân Tribe.

GİRİŞ

Akad ve Hitit kaynaklarında “Hrb, Halap-Halappa” Fransızca’da “Alepp”, İngilizce, Almanca ve İtalyanca’da “Aleppo” olarak ifade edilmiş Haleb isminin menşei ile ilgili üç görüş ileri sürülmüştür.¹ Haleb Ulusal Müzesi’ndeki Neanderthal insanına ait fotoğraf ve kalıntılar bölgedeki iskanın günümüzden yirmi bin ilâ yirmi sekiz bin yıl öncesine dayandığının işaretidir.² MÖ XVIII. yüzyılda hüküm sürmüş Yamhad Krallığı’nın merkezi olması kentin siyasî ve idarî bir hüviyete eriştiğini göstermektedir. Haleb takip edilebildiği kadarıyla Hitit, Arami, Asur, Roma, Bizans Emevî, Abbasî, Tolunoğulları, İhşidiler, Fatimiler, Selçuklular, Memlûklüler ve Osmanlılar hâkimiyetinde kalmıştır.³

¹ Bunlardan ilki Hz. İbrahim’in Haleb’e yerleşmesinden sonra halka süt dağıtmasından hareketle ortaya çıktığı yönündedir. İkincisi “Benî Mehr bin Hayz bin Cessân bin Mükennef” isimli bir Amerikalının Haleb adındaki oğlunda hareketle izah edilir. Üçüncüsü ise bölgedeki arazi yapısından kaynaklı akça, boz ve kül anlamındaki “eş-Şehbâ”dan hareketler ortaya çıktığı düşünülmektedir, Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ 2003, s. 1,2; J. Sauvaget, “Haleb”, MEB. İslam Ansiklopedisi, V/1, Eskişehir, 1997, s. 117; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III. Kitap, I, haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 186-86.

² Serhat, Öztürk, *Haleb*, Can Yayınları, İstanbul 2011, s. 115-117.

³ Sauvaget, a.g.m, s. 117-122; Yaşar Yücel, *Timur’un Ortadoğu-Anadolu Defterleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK. Yayınları, Ankara 1989, s. 99-101; M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark III: Suriye ve Filistin*, TTK. Yayınları, Ankara 1974, s. 108, 109; *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Haleb*, haz., C. Eroğlu, M. Bâbuçoğlu, M. Köçer, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 71-97; Selahattin, Tansel, Yavuz Sultan Selim, MEB. Yayınları, Ankara 1969, s. 144-146; Talib Yazıcı, “Haleb”, *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 244-247.

Günümüzde Suriye sınırları içerisinde bulunan Haleb, tarihsel olarak Anadolu, Mezopotamya ve İran'dan Akdeniz'e seyreden ticaret yollarının kavşağında yer almıştır.⁴ Bölge, Mercidabık Savaşı (1516) sonunda Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Başkent Şam'dan sonra Haleb Suriye'nin en büyük yerleşim merkezidir. Daha ziyade kültürel olarak Suriye-Filistin havalilerini kapsayan idarî olarak da Hama, Anadolu'nun Güney'i ve Güneydoğusu içine alan sahada Haleb Beylerbeyliği teşkil edilmiş ve Osmanlı idarî sistemindeki yerini almıştır.⁵ Arabistan'ın doğusunun kontrolü ile Akdeniz'e olan kıyısının sağladığı siyasî ve ticarî hüviyetine ilave olarak konargöçer Türkmenlerin iskanıyla artan hububat ve hayvan yetiştiriciliği noktasındaki potansiyeli Haleb'in önemini arttırmıştır.⁶ Nitekim bu potansiyelinden dolayı XVI. yüzyıl Osmanlı-İran savaşlarında Haleb önemli bir tedarik ve sevk merkezi haline gelmiştir.⁷ Aynı dönemde deve kervanları ile Venedik ve Marsilya bandıralı gemiler arasındaki oldukça kârlı bir şekilde gerçekleştirilen karşılıklı seferler yoluyla Haleb'te ihtiyaç duyulan malların transferi sağlanmıştır.⁸ Bu akışın bir sonucu olarak İngiliz seyyah John Eldred, Haleb'te 1584 yılında baharat yüklü 4.000 develik bir kervana rastlamıştır.⁹ Aynı şekilde Barkan'ın XVI. yüzyılda İstanbul'dan sonra imparatorluğun en kalabalık kentinin Haleb olduğu yönündeki tespiti de bu canlılığın bir sonucu olmalıdır.¹⁰

Haleb ile ilgili XVI. yüzyıl mufassal ve icmal tahrir defterlerini esas alan bilimsel çalışmalar büyük bir yekûn oluşturmaktadır.¹¹ Bu yekûn arasında Haleb'in sancaklarından biri olan Balis hakkında, yer yer yapılmış atıflar dikkate alınmaz ise, herhangi bir çalışma yer almamaktadır. Oysa Fırat kenarında yer alan Balis hakkında H.929/1522 tarihli oldukça erken tarihli bazı belgeler mevcuttur.¹² XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Haleb havalisinin sancak ve yer adları tetkik edildiğinde Ruc Nahiyesi'nin dokuz hane, iki mücerred ve bir imam kaydı bulunan "Karye-i Balis" şeklinde kaydedildiği görülmüştür. Ancak yüzyılın sonlarındaki Ruc ve Balis sancaklarının konumları dikkate alındığında bu köyün sancak merkezi konumundaki köy olması ihtimali bir hayli düşüktür. Aynı şekilde 1606 Haleb Kazası avâız kayıtlarında bu köy yer almamaktadır.¹³ Oysa Balis Sancağı'na ait kayıtlar aşağıda görüleceği üzere 1606 ve sonrasında da farklı kaynak türlerinde yer almaktadır.

Balis ile ilgili kayıtlar ancak yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmaktadır. Bu durumun nedenine dair sarih bir ifade bulunmak güçtür. Ancak tahririn yapıldığı dönemde Balis'in var olduğu ancak mufassal ve icmal defterlerinde bulunmadığı söylenebilir. Bâlis, yukarıda belirtildiği üzere bir sancak hüviyetinde olmasa bir yer adı olarak XVI. yüzyıl başlarına ait kayıtlarda yer almaktadır. Mevcut çalışmalar bir sancak olarak Balis'in ilk olarak 1550 yılı sancak tevcih defterinde yer aldığını ortaya koymaktadır. Balis bu tarihte Haleb Eyaleti'ne bağlı dokuz sancaktan biridir.¹⁴ Fakat 1550 yılından dört yıl sonraki 1554 yılı defterinde Balis sancağı yer almamaktadır. Bu yılda her ne kadar sancak sayısı değişmemişse de Selemiyeye, Azâz ve Balis sancakları Haleb Eyaleti sancakları arasında bulunmamaktadır. Diğer taraftan Haleb'in Üzeyr, Tarsus ve Ekrâd şeklindeki yeni sancakları ortaya çıkmıştır. Sancak sayısının on bire yükseldiği 1561 yılı tahririnde ise Selemiyeye ve Balis tekrar Haleb'e bağlı sancaklar olarak kaydedilmişlerdir.¹⁵ Yine 1565, 1568-1574 ve 1576-1586 yılları kayıtlarında da Bâlis, Haleb eyaleti sancakları arasında yer almaktadır.¹⁶

Çalışmada, sözel anlatıya göre yeryüzünün ilk iskân mahallerinden olan Balis'in XVI. yüzyıl dünyasına ışık tutulacaktır. Bunun için arşivde tesadüf edilmiş ve Canpoladoğlu Hüseyin Bey tarafından hazırlanmış olan tahrir defteri referans alınmıştır. Bu sayede ilk olarak Canpoladoğlu Aşireti'nin Haleb bölgesindeki nüfuzunun artması, Hüseyin Bey'in uğraşları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez-taşra idaresi ve mücadelesine ait izlerine rastlanılacaktır. Ayrıca defterin el verdiği ölçüde Balis'in idarî ve malî yapısı irdelenecektir. Fırat kenarında bulunması ile sert ve kuru çöl ikliminin aksine cezbedici havasının tetiklediği mamur ve şen Balis'in XVI. yüzyıl sonlarındaki kimi çıkmazlar ve Arap cemaatlerinin baskınları sonucu adeta hâlî ve hârabe'ye dönüşü serüvenine

⁴ Bruce, Masters, "Haleb: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Haleb, İzmir ve İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 19-87; Firuzan Kına, "Hitit Devleti İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", *Atatürk Konferansları, IV*, TTK. Yayınları, Ankara 1970-71, s. 3.

⁵ Bruce Masters Yazıcı, "Haleb: Osmanlılar Dönemi", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 245; Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliği İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, 2003, s. 351-374.

⁶ Köy, mezralardaki hasıllardan ve Türkmenlerden alınan "hasa-i padişahi, havas-ı hümayun ve hass-ı şahî" şeklinde ifade edilen padişah hasları, eyalet gelirlerinin % 67'si oranına sahipti. Çakar, *16. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 308.

⁷ Masters, "Haleb: Osmanlılar Dönemi", s. 243-245.

⁸ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul 1989, s. 110-115, 366-390.

⁹ Öztürk, *age*, s. 54,55.

¹⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmalar ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 22,23.

¹¹ Enver, Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*; Aynı yazar, *17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2006; Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikatı-Eyalet ve Sancak Tevcihati*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997; Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995; *397 Numaralı Haleb Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (943/1536) I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.

¹² "Cema'at-ı Urbân ki, Caber ve Bâlis civarında sakin olub Fırat kenarında vakî olan adalar içinde ziraat ederler", BOA.TT.93, H.929, s. 199.

¹³ Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Haleb Avarız-Hane Defteri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 8, Ankara 1997, s. 279.

¹⁴ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 30.

¹⁵ BOA. DFE.RZd.14, vr. 693/a, H.969/1561-62.

¹⁶ Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 31-33.

şahitlik edilecektir. Ezcümle çalışma, klasik bir sancak çalışmasının ötesinde Balis'i XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla idarî, malî, askerî ve sosyo-kültürel boyutlarıyla merkeze alan spesifik bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla nispeten dar bir sahada uzun erimli bir çalışma olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda, hem Balis'e ait literatürde yeni bir sayfa açılmış hem de bir bakıma Bâlis'in olmamasından kaynaklı bir tarafı eksik Haleb Eyaleti çalışmalarına dahil olma maksadı taşımaktadır. Bu bakımdan Haleb Eyaleti'nin özellikle XVI. yüzyıl resminin tamamlanmasına katkı sunmak gibi bir iddiası bulunmaktadır.

1. Haleb Eyâleti'nin Gizemli Bir Sancağı: Balis

Suriye'nin kuzeyinde Fırat Nehri kıyısında yer alan Balis, ilk olarak Fırat güzergâhında bulunan ve "Barbalissas" olarak adlandırılan bir konak adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ebu Ubeyde zamanında ele geçirilmesinden sonra bölgeye Araplar "B, (Be)" ismini vermişlerdir.¹⁷ Balis isminin nereden geldiği ve anlamı hakkında sarîh bilgiye erişilmemiştir. Sofyalı Ali Çavuş'a göre, İlk Çağlardan beri "Barbalissos" olarak bilinen bölge, Hz. Ebubekir döneminde fethedildikten sonra Balis şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁸ Cafer Devaniki'nin önemli vezirlerinden olan Balis, tarafından kurulmuş ve onun ismini almıştır.¹⁹ 982 yılında tamamlandığı düşünülen Hudûd el-Âlem isimli eser de Balis'ten genellikle çöden oluşan fakat yine de ekili alanı bulunan Suriye'nin Fırat kıyısındaki bir şehri şeklinde bahsedilmektedir. Kuşk ve Sivi gibi önemli şehirleri bulunmaktadır. Şehir emiri konutunun bulunmasından dolayı Kuşk'un idare merkezi olduğu düşünülebilir.²⁰

İsmlendirmesi noktasında bu eksikliğe rağmen iskân tarihinin oldukça köklü olduğu söylenebilir. "...Hazret-i Nuh'un ömürleri 400 seneye vardığında Cenâb-ı Rabbi'l-İzzet'den vahiy gelip 120 sene halkı dine davet eyledi. Ancak toplam 80 adet insan imana geldi... Nuh Nebî yapısı gemiye kendine inanmış bu 80 kişi ile girip tufandan kurtuldular. Musul-ı Irak'da Cudi Dağı üzerinde 40 gündün sonra karar ettiler. Nuh Tufanı'ndan sonra ilk defa yeryüzünde imar olan köy Cude'dir... Daha sonra o Cude şehri işlek büyük şehir oldu. Hazret-i Nuh'un çocukları ve kendisine inanan müminler bu şehirden istedikleri boş yerlere giderek verimli yerleri imar etmeye başladılar. İlk başta Arz-ı Hâsân'da Arış şehri kuruldu. Sonra Bâlis, sonra... Heremin adlı bir şehri yaptı..." Evliya Çelebi'nin "İcmâl-i Enbiyâ Tarihi ve Muhammed ibn İshak"dan aktardığı bilgilere göre Bâlis, Nuh Tufanı'ndan sonra yeryüzünde imar ve iskân edilen üçüncü yerdir.²¹

Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra Balis, Müslüman ile Hristiyan toplumları arasında bir sınır kenti hüviyetini almıştır. 425 yılında oldukça güçlü bir kalesinin olduğu bilinmektedir. Askerî ve idarî bakımdan artan önemine 859 yılında meydana gelen deprem balta vurmuş ve Balis adeta yerle bir olmuştur. Kazvini'nin anlatısına göre Fırat suyu önceleri Balis'ten geçmekteydi. Ancak onun zamanından önce Fırat ile Balis arasında 7,5 km'lik bir mesafe oluşmuştur. Bir bakıma Fırat nehri akar, yatak değiştirerek şehre küsmüştür. Bu durum şehrin kaderini ve tarihini olumsuz anlamda değiştirmiştir. Moğolların yıkıcı bozgununun da eklenmesiyle Balis bir daha toparlanıp eski ihtişamına erişemeyecek hale gelmiştir.²²

1.1 Balis'in Tarihine Etki Eden Bir Aşiret: Canpoladoğulları

Tarihsel olarak varlıkları Abbasiler'e kadar geriye giden Canpoladoğullarının ataları Ment'den beri idarecilik vasfına malik oldukları görülmektedir.²³ Haleb, Kilis ve Azâz havalilerinde bulunan Dürzî bir ailenin adıdır. Aşiret ismini, sülalesinin Eyyübilere dayandığı düşünülen "Canbulat bin Kasım el-Kürdî"den almıştır. Canpolad Bey zamanında Kilis aileye ocaklık olarak verilmiştir.²⁴ Aile bölgenin eşkıyadan temizlenmesi, isyanların bastırılması gibi başarılarının akabinde Basra ve Bağdat havalisinden sükûnetin tesisi ile görevlendirilmiştir.²⁵ Yukarıda belirtildiği üzere Balis'in bazı Haleb tahrir kayıtlarında yer almaması, Osmanlı idaresinin kimi nedenlerle başvurduğu idarî sınır değişikliklerden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim imparatorluk idaresinin bazen malî, askerî ve idarî nedenlerle bir eyaletteki sancaklar veya bağlı nahiyelerin tamamını veya bir bölümünü ayırarak kaza merkezi haline getirdiği bilinmektedir.²⁶ Balis'in bir sancak olarak ortaya çıkması bu tür bir işlem

¹⁷ Türk Ansiklopedisi, "Balis", V, MEB. Yayınları, Ankara 1952, s. 151.

¹⁸ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, haz. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s.36.

¹⁹ Sahaifü'l-ahbar, Münecimbaşı Dede Derviş, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1285/1896; "Abû Cafer el-Mansur, Abdullah bin Muhammed bin Abdullah bin Abbas, emirü'l-müminin el-Kureyşî'l-Hâşim el-Abbasînin ikinci halifesi olup H.95/713 yılında doğmuştur. Mahsullarını Berdanka varınca muhasebe ile tasyik ettiği için Devâniki dahi derler. H.158/774 yılında 64 yaşında ölmüştür, Hikmet Düzer, "Müneccim Başî Sahaifü'l-Ahbar II (52-83) göre Abu Cafer Al-Mansur", (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul 1971, s. 1, 3.

²⁰ Sezin Orhan Kurulay, "Hudûd el-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007, s. 13, 95, 149.

²¹ Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, s. 120.

²² Türk Ansiklopedisi, s. 151.

²³ Canpoladoğlu Habib, Kasım, Canbolad Bey, Cafer Bey, Habib Bey ve Hüseyin Bey'e kadar süren idarecileri hakkında Şerefname, Kürt Tarihi, Şeref Han, Ant Yayınları, İstanbul 1971, s. 248-260.

²⁴ Bu hususta Haleb ve Kilis İcmal defterinde oldukça tafsilatlı bir derkenâr yer almaktadır. "Bundan akdem ekrad-ı Kilis Sancağı hasları ki, zikr olunan sekiz yük akçedir. Hîn-i tahrirde has-ı hümayun karyeleri cem'an on kerre yüz bin ve altmış bin akçe üzere icmaller has kayd olunub cümle ocaklık tarikiyle eb'an 'an-ced Canpolad Oğulları zabt edib..." TKG.KK.TTd.261 (151/300), vr. 16/a.

²⁵ Mücteba, İlgürel, "Canbolatogulları", DİA, VII, (İstanbul 1993), s. 144.

²⁶ Metin Kunt, Sancaktan Eyalet: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 128-130.

kaynaklanmış olabileceği gibi Haleb bölgesine özgü kimi yerel dinamikler ve bunlara karşı imparatorluk idaresinin süregeldiği bir çekişmenin de sonucu olabilir. Nitekim Memlûklülere kalan irili ufaklı birlikler ile asi Arap kabileleri Haleb havalisinde denetimin tam olarak sağlanmasını güçleştirmiştir. Sultan Selim bu tür olumsuzluklara karşı koymak ve Hac yolu denetim, güvenliğini sağlamak şartıyla Canbirdi Gazali'ye Gazze, Kudüs, Safed, Nablus ve Kerek sancakbeyliği vererek görevlendirmiştir.²⁷ Haleb bölgesindeki sükûnet ve Canbirdi Gazali'nin bu husustaki desteği Yavuz Sultan Selim'in ölümüyle sona ermiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın başa geçmesiyle Şam Valisi olan Canbirdi Gazali, Sultan Selim ile olan anlaşmasının oğlu için geçerli olmadığını ileri sürerek başkaldırmıştır. Onun başkaldırışı Haleb'de bulunan Karaca Ahmed Paşa tarafından desteklenmemiştir. Böylece bölgede Osmanlı idaresine karşı ve tarafgir iki idareci bağlamında bir nevi iki yapı oluşmuştur. Bu durum imparatorluk nezdinde Haleb'in Şam'a karşı idarî ve siyâsî bakımdan yükselmesine giden yolu aralamıştır. Ancak idarî anlamdaki bu yükseliş malî anlamda derin bir ikiliğe yol açmıştır. Öyle ki önceleri Şam ve Haleb'in vergileri Arabistan defterdarlığında toplanmaktaydı. Ayrıca Kuzey Suriye ve Irak bölgesinin vergilerinin toplanıp bu defterdarlığa tesliminden de Şam idarecileri sorumluydu. Böylece zamanla eyaletin merkezi konumundaki Haleb idarî ve siyâsî bakımdan; Şam ise malî olarak yükselen birimler olarak ön plana çıkmıştır. 1567 yılında gerçekleşen malî anlamdaki bu ayrım, Şam valilerinin sık sık Haleb'in değişik bölgelerindeki vergileri toplama ve pay alma noktasındaki uğraşlarının nedeniydi. İmparatorluk idaresi bu çekişmeye son vermek için nispeten sakin olan Kuzey Suriye'yi korumak adına baskın, çekişme ve hareketliliğin yaşandığı güneydeki Şam ve Filistin bölgelerine yeniçeriler yerleştirmiştir.²⁸ Ayrıca yerel direnci kırmak için bölgeye Türkçe konuşan valiler atamıştır. Yeniçeriler, valiler ve sipahiler sayesinde Türkçe konuşan azımsanmayacak bir nüfus oluşmuş ve kent Osmanlı sistemine eklenmiştir.²⁹

15 Şaban sene 974 (25 Şubat 1567) tarihinde Bâlis livâsı sancak beyliği Haleb zaimlerinden olan Hüseyin Bey'e verilmiştir.³⁰ 1582 yılında ise Kilis Beyi olan Hüseyin Bey daha sonra Paşalık rütbesine terfi etmiş ve Trablusşam Eyaleti kendisine verilmiştir. Hüseyin Paşa bu görevi 1593 yılına kadar sürdürmüştür. Akabinde Haleb beylerbeyi olmuştur.³¹ Bu gelişme, Balis'in dönem kaynaklarının işaret ettiği kadarıyla sahip olduğu makûs tarihinde değişmesini sağlayacak önemli bir olay olmuştur. Hüseyin Paşa'nın Şerefhan'ın satırlarını kaleme aldığı H.1005/1597 yılında hayatta olduğu anlaşılan ve ağır başlılığı, zekiliği, alicenaplığı sayesinde kaderin bir kez daha kendisine gülmesini beklediği anlaşılmaktadır.³² Bu fırsat 1599 yılında Haleb Valisi Hacı İbrahim Paşa tarafından adeta kendisine sunulmuştur. Nitekim Hacı İbrahim Paşa, imparatorluk idaresinden kentte kalıcı Yeniçeri garnizonlarının kurulmasını talep etmiştir. Onun talebine karşılık Şam'da yeniçerilere karşı bir direnç oluşmuştur. Bu direncin tetiklediği karmaşa Haleb valisinin görevden alınmasına yol açmıştır. Ancak Haleb'te tam olarak sükûnet ortamı tesis edilememiştir. İmparatorluk idaresi XVI. yüzyılda Haleb'te verginin nasıl ve kimler tarafından toplanacağı gibi önemli bir mesele ile karşı karşıya kalmıştır. İmparatorluğun bu politikasına karşı yerelde Canpoladoğlu Hüseyin Bey Haleb'te vergi toplayan yeniçerilere karşı durmuş ve halkı yanına alarak karşı bir duruş sergilemiştir.³³ Canpoladoğlu Aşireti bölgedeki nüfuzundan ötürü var olan kargaşaya dahil olmuş ve gidişattan rol almak istemiştir. Aşiretin gücünü fark eden Osmanlı idaresi Canpoladoğlu Hüseyin'i Haleb Valisi olarak atamıştır. Esasında o esnada eyaletin valisi Nasuh Paşadır. Böylece ilk kez bir aşiret reisi askerî seçkin bir kişiye tercih edilmişti. Ancak Nasuh Paşa bu atamaya karşı çıkmış ve "*kendi yerine siyah bir köle tayin etse bunu kabulleneceğini, ancak Canpulatlardan birinin atanmasını kabul etmeyeceğini*" belirtmiştir.³⁴ Ancak imparatorluk taşrasında giderek yaygınlaşan Celalî şiddeti yerelde hükümdara bağlı kimi güçlere olan güveni ortaya çıkarmıştır. Haleb'te yaşanan durum da bunun tipik bir örneği olarak görülebilir. Oldukça iyi silahlanmış bu Kürt aşireti Suriye'de sükûneti tesis edebilirdi. Esasında sadece yerelde düzenin tesisi için değil aynı zamanda özellikle İran'a karşı yürütülen savaşlarda da önemli bir destek olarak görülmekteydi. Böylece Canpoladoğlu Hüseyin Bey, döneminde sayısı azımsanmayacak yerel simalardan biri olarak tarihteki yerini almıştır. Hüseyin Bey şehri kendisine teslim etmeyen Nasuh Paşa ile üç ay boyunca mücadele etmiştir. Nihayetinde Haleb kadısının da yardımıyla Hüseyin Bey 1604 yılında kenti Nasuh Paşa'dan alabilmiştir. Fakat bunun için harcadığı zaman bir noktada hayatına mal olmuştur. Cigalazâde Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Urumiye'de mağlup olduğunda Hüseyin Bey otuz bin kişilik askeriyi ancak Van'a ulaşabilmiştir. Cigalazâde yenilgiden onu mesul

²⁷ Feridun Emecen, "Canbirdi Gazâlî", *DİA.*, VII, İstanbul 1993, s. 142.

²⁸ Eldem-Goffman-Masters, *age*, s. 25, 27.

²⁹ Margaret L. Venzke "Syria's Land-Taxation in the Ottoman 'Classical Age' Broadly Considered", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, TTK. Yayınları, Ankara 1990, s. 419-434; Eldem, Goffman ve Masters, *age*, s. 27, 28.

³⁰ "Livâ-i Balis, der-tasaruf-ı Hüseyin Bey veled-i Canbulad Bey 'an-zü'amâ-i Haleb", BOA. MAD.d.563, s. 162.

³¹ Enver Çakar, "17. Yüzyılın İlk Yarısında Trablusşam Eyaleti: İdarî Taksimat", *Eyalet ve Sancak Yönetimi, içinde: Prof. Dr. Mustafa Öztürk Onuruna Tarih Yazıları*, C. 1, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 134

³² Şeref Han, *age*, s. 258.

³³ Eldem, Goffman ve Masters, *age*, s. 33.

³⁴ "Nasuh Paşa ocaklık sahiplerine eyalet tevcihi kanuna aykırıdır", Naimâ Mustafa Efendi, *Naimâ Târîhi*, C. II, çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968, s. 537,538; Nasuh Paşa ile Hüseyin Bey arasında Haleb Valiliği için yaşanan bu mücadelesi esnasında Haleb Muhasebecisi ve aynı zamanda şair olan Süleyhi'nin "Didi bir pir tarihin Süleyhi müjdeler kıldı. Haleb beylerbeyisi oldu ümm ile Hüseyin Paşa" şeklindeki dizelerle ifade edilmiştir. Sümeyye Yıldız Yıldırım, "16. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinde Suriye Toprakları" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/44 (2016), s. 297.

tutmuş ve idam ettirmiştir.³⁵ Hüseyin Bey'in ölümünden önce de sonra da Bâlis beylerinin idarî ve askerî mesuliyetlerinin arttığı anlaşılmaktadır.³⁶

2. Canpoladoğlu Hüseyin Bey'in Balis Tahriri

Şerephan'ın anlatısına göre Canpolad Bey'in 70 oğlu vardır. Bunların içlerinde Hüseyin'in de bulunduğu 10 tanesi babalarının ölümü sırasında hayattadır. Babası Hüseyin Bey'i olgunluk, cesaret ve yetenekleri nedeniyle yerine veliht olarak tayin etmiştir. Babasının bu taltifinin rastlantı veya kuruntudan kaynaklı olmadığı 11 Şubat 1556 tarihli bir mühimme kaydından anlaşılmaktadır. Söz konusu kayıt Şam ve Haleb beylerbeylerinin Hüseyin Bey'in Arap vilayetinde nice kez yoldaşlık ettiğinden bahisle 12.000 akçelik tımarının zeâmete dönüştürülmesi hakkındaki taleplerini barındırmaktadır.³⁷ Böylece babasının yerine Canpoladoğlu Hüseyin'in Kilis Bey'i görevine yükselişinin hem ailevi hem de imparatorluk idaresi nezdindeki şartların oluştuğu görülmektedir. Bu göreve getirilişinden sonra başarılarından dolayı Trablusgarp Beylerbeyliği payesinin kendisine verilmesini arzulamıştır.³⁸

Hüseyin Bey'in Kilis Sancakbeyliği görevini ifa ederken Balis Sancağı'nda türlü olumsuzlukların cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri Balis sancakbeyi Habib Bey'in bölgede hazineye ait kimi gelirlere el koymuş olmasıdır. Tahminen altı bin filori olarak belirtilen bu meblağın tekrar hazineye kazandırılması önemli bir mesele haline gelmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Hüseyin Bey 1582 yılında Kilis ve Balis sancaklarını tahrir etmek ve bazı şartları yerine getirmek kaydıyla Habib Bey'in yerine Kilis sancak beyliği görevine atanmıştır.³⁹ Ayrıca bu atamada bölgede şiddetlenen Celâliğin sonlandırılması, başıbozuk Arap kabilelerinin önünün kesilmesi, verginin düzenli bir şekilde toplanarak merkeze ulaştırılması, seferlerde gerekli desteğin sağlanması gibi pek çok düşüncenin etkili olduğu muhakkaktır.⁴⁰ Hüseyin Bey, başkaca kimseyi karıştırmadan tahriri gerçekleştirmek ve yıllık beş yüz bin akçe vergi vermek şartıyla Balis sancakbeyliğini kabul etmiştir. Bu tahrir işleminin sadece Balis'i değil Kilis'i de içine alacak boyuta eriştiği anlaşılmaktadır.⁴¹ Çalışmanın temelini oluşturan defter onun bu taahhüdünün bir ürünüdür. Defterin öneminin anlaşılabilmesi için Haleb Eyaleti ve kazalarını muhtevi defterlerin incelenmesi gerekmektedir.

Balis muhtemelen Fırat Nehri'ndeki geçişleri kontrol eden bir kale özelliğini taşıyor iken 1549 yılında Haleb Eyaleti'nin kurulmasıyla birlikte bir sancak haline getirilerek yönetimine Ferruh Bey tayin edilmiştir. Ferruh Bey'in Türkmen alaybeyi oluşu ve bu bölgede daha ziyade aşiretlerin mesken tutmuş olması, onun sancak beyi olarak atanmasında etkili olduğu düşünülebilir. Fakat Balis'in Haleb, Trablusşam, Hama ve bölgedeki diğer sancaklardan farklı olduğu, daha ziyade bölgede asayiş sağlamaya görevli bir birim olarak ön plana çıktığı söylenebilir. Zira aşiretler dışında, sancaktaki sipahilere tahsis edilen tımarlar, icmal defterde Balis'e kayıtlı olmakla birlikte, tımarları oluşturan köy ve mezralar Haleb sancağının Menbic, Bab ve Cebbul nahiyeleri ile Birecik Sancağının Süruc Nahiyesi'ne tabidir.⁴² Ayrıca bunların kaza olarak tanımlanması da doğru değildir. Zira Menbic, Baba ve Cebbul, nahiye statüsüyle XVI. ve XVII. yüzyıllarda Haleb Kazası (Merkez Kaza) sınırları içinde yer almaktaydı. Nitekim Balis Sancakbeyi Hüseyin'in hasları da Haleb Vilayeti tımar icmal defteri içinde yer almaktadır.⁴³

Haleb'e ait mufassal, icmal ve derdest türü defterlerinde Balis, Bâb, Cebbul ve Menbic ile ilgili kayıtların yer aldığı defterler Tablo 1'de yer almaktadır. Buradan görüldüğü üzere 1518 yılından 1566 yılına kadar idarî bir birim olarak Balis ile ilgili herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Oysa Haleb'e ait ilk sancak tevcih defterinde Balis kayıtlarına tesadüf edilmektedir. Nitekim "Liva-i Balis"ın sancakbeyinin Türkmen taifesinin miralayı Ferruh Bey olduğu bu sayede görülmektedir. Ferruh Bey, 26 Mart 1549 tarihinde 200.000 akçe ile bu görevi üstlenmiştir.⁴⁴ 1653 tarihli Ali Çavuş Kanunnâmesine göre Balis, Haleb Eyaleti'ni oluşturan altı sancaktan biri olarak görünmektedir.⁴⁵

³⁵ İlgürel, a.g.m, s. 144,145; Çakar, 17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri..., s. 43.

³⁶ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). MD.44, s. 225; BOA. KKd.262, s. 75; Kemal Özergin, "Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Şirvân Seferi ile ilgili Üç Manzûme", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II (1971), s. 256.

³⁷ BOA. A.DVNS.MHMd.2/174, s. 20, H.29 Rebiyyül Evvel 963/11 Şubat 1556.

³⁸ "Kilis Hükümdarları Hakkındadır", Şeref Han, *age*, s. 248-258.

³⁹ BOA.A.DVNS.MHMd.47/430; BOA.A.DVNS.MHMd.46/219.

⁴⁰ BOA. A.DVNS.MHMd.3/756, s. 261, H.7 Cemaziyel Evvel 967/4 Şubat 1560.

⁴¹ BOA. A.DVNS.MHMd. 47/430, s. 182, H. 1.C.990/23 Haziran 1582; BOA. A.DVNS.MHMd. 46/219, s. 110, Gurre-i Ramazan 989/Eylül-Ekim 1581.

⁴² TKG.KK.TTd. (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-i Kadime Arşivi Tapu Tahrir Defterleri) 229 (188/301) H.995/1586.

⁴³ BOA.TTd. 544, s. 77.

⁴⁴ Feridun Emecen ve İlhan Şahin, Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler-Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, XIX/23 (1999), s. 74.

⁴⁵ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, haz. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 35.

Tablo 1: Haleb Mufassal ve İcmal Tahrir Defterlerinde Balis (Bâb, Cebbul ve Menbic) Sancağı ve Nahiyeler

Sıra	Eski	Yeni	Syf/Vrk	Türü	Tarih	Balis	Bâb	Cebbul	Menbic
1	396	93	733	Muf.	924/1518	-	+	+	+
2	41	146	1094	Muf.	933/1526	-	+	+	+
3		397	834	Muf.	943/1536	-	-	-	-
4	761	422	269	İcm.	947/1540	-	+	+	+
5	1048	454	866	Muf.	957/1550	-	+	+	+
6	164	271	112	İcm.	957/1550	-	+	+	+
7	695	279	184	İcm.	959/1552	-	+	+	+
8	991	493	1020	Muf.	978/1570	-	+	+	+
9	708	610	1024	Muf.	992/1584	-	+	+	+
10	369	544	138	İcm.	II. Selim Dönemi (1566- 74)	+	+	+	+
11	565/39	73	214	Muf.	992/1584	-	+	+	+
12	568/3	75	333	Muf.	943/1536	-	+	+	+
13	569/344	260	116	İcm.	991/1583	-	+	+	+
14	571/385	481	80	Derd.	-	-	+	+	+
15	188/301	229	16	İcm.	995/1587	+	-	-	-
16	152/533	523	33	Derd.	-	+	-	-	-

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadîme Arşivinde bulunan bir icmal defteri Balis Sancağı'nın XVI. yüzyıl dünyası hakkında yukarıda bahsedilen açığını nispeten kapayacak mahiyettedir. Balis Sancağına ayrıca "hâshâ-i Hüseyin Bey mîr-i livâ-i Balis" şeklinde H.992/1584 yılı tahrir defterinde rastlanılmaktadır.⁴⁶ Bu defter aslında TTd.610 numaralı defterin icmalidir. Fakat böyle olmasına rağmen Balis Sancağı'nın neden TTd.610 numaralı defterde yer almadığı anlaşılamamıştır.⁴⁷ Bu durumun aşağıda ele alınacak olan Balis'e ait müstakil tahrir defterinin hazırlanmış olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Balis hakkında derli toplu bilgilere H.995/1587 yılında Canpoladoğlu Hüseyin Paşa'nın öncülüğünde hazırlanmış icmal türü defterde erişilmektedir. Bu defter benzer örneklerine rastlanılmadığı için Bâlis'e ait arşivlerdeki yegâne defter durumundadır. Defterin Canpoladoğlu Hüseyin Paşa tarafından hazırlanmış olması da aslında önemlidir. Bu defter bağlamında Bâlis'e bir noktada Canpoladoğullarının hayat verdiği söylenebilir. Bu dönemde Fırat'tan bölgeye arklar vesilesiyle getirilen su, sadece kentteki dut bahçelerini değil, güzergâhtaki köylere hayat vermiştir. Hem Bâlis'te hem de arkların güzergâhındaki köylerde meyve ağaçları, bağ ve bahçeler yeşermeye başlamıştır. Canpoladoğlunun ölümü bir bakıma Bâlis'in de ölümü olarak ifade edilebilir. Nitekim kentin bir harabeye dönmesi bu olayla başlamıştır.⁴⁸

Hüseyin Bey tahriri dâhilinde Balis'in merkez kazası ve mahalleleri, bağlı nahie veya kazaları ile bunlara ait köy ve mezralar hakkında bilgilere erişilememektedir. Nitekim aşağıda tafsilatlı görüleceği üzere Bâb, Cebbul ve Menbic nahiyelerine bağlı köyler ve mezralar kayıtlıdır. Dolayısıyla klasik bir kaza çalışmasında olduğu gibi merkez mahalle, köy ve mezraları ile kazaları ile bağlı köy ve mezraları arasında kıyas yapma fırsatı bulunmamaktadır. Hatta defterin hazırlandığı tarihten önceki ve sonraki defterlerde benzer durum olduğundan tarihsel süreçteki değişimi ortaya koyma ihtimali de olmamıştır. Ayrıca sık sık belirtileceği üzere yer adlarının hatalı okunma ihtimali dâhilinde iskân mahallerinin tespitinde kimi eksiklikler yaşanmış olabilir. Dolayısıyla bu tür uzun erimli ve karşılaştırmayı esas alan bir çalışmadan ziyade defteri esas alan bir yaklaşım sergilenmiştir. Her ne kadar Bâb, Cebbul ve Menbic'e bağlı oldukları belirtilmişse de defterdeki köy ve mezralar Balis'e ait iskân birimleri olarak görülmüştür.

⁴⁶ BOA. TTd.544, H.992/1584, s. 77.

⁴⁷ BOA. TTd.610, H.992/1584, bu defterde Cebbul, Bâb, Menbic nahiyeleri ile Türkmanan-ı vilâyet-i Haleb yer almasına rağmen Balis sancağına dair bir kayıt yer almamaktadır. *397 Numaralı Haleb Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (943/1536) I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010, s. 9.

⁴⁸ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 217.

3. İdarî Bakımdan Balis: Cemaat, Köy ve Mezralar

Balis Sancağının merkez kaza, nahiye ve köylerine dair bilgiler defterde yer almadığında bölgedeki cemaatler ile zeâmet ve tımar hisselerini oluşturan köy ve mezralar dâhilinde sancağın idarî ve malî yapısına dair düşünceler ortaya konulacaktır.

3.1. Balis'teki Cemaatler

Çalışmada temel olarak H.995/1587 tarihli defter esas alınmıştır. Bu defter arşivde yer yer rastlanan ve Balis ile birlikte başka livaların tımar, zeâmet kayıtlarını ihtiva eden defterler⁴⁹ istisna tutulur ise Balis'e ait oldukça şümul bir bilgiye maliktir. Fakat Tablo 2'de görüldüğü üzere bazı hususlarda karşılaştırma yapmak amacıyla H.992/1584 yılı defterine de müracaat edilmiştir. Böylece Balis havalisindeki Arap cemaatlerinin tespiti ve durumları hakkında kimi bilgilere erişilmiştir. Bu sayede 1587 ve 1584 yılı tahrirlerinde de “Kefsire, Damalıca, Al-i Amir ve Beni Ahmed” isimli cemaat kayıtlarının yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu cemaatlerden elde edilen verginin neredeyse 2/3'ü Kefsire cemaatine aittir. Bu durum cemaatin bölgedeki diğer cemaatlere göre sosyo-ekonomik bakımdan çok daha diri olduğunu ortaya koymaktadır. Tahrir yıllarında cemaatlerin tek olarak veya toplamda ödedikleri verginin artmış olduğu anlaşılmaktadır. 1584 yılında 60.000 akçe ödeyen Kefsire cemaatinin vergisi iki yıl sonra 68.900 akçeye yükselmiştir. Kefsire'den sonra vergi miktarı yüksek olan cemaatler Damalıca, Ben-i Ahmed ve Al-i Amir şeklinde sıralanabilir. Cemaatlerin 1584 yılı toplam hâsılı 86.900 akçe iken 1586 yılında 99.300 akçe olmuştur. Bu artışta Kefsire Cemaatinin 8.900, Damalı'nın 3.900, Beni Ahmed'in 900 ve Al-i Amir'in 500 akçelik payları bulunmaktadır.

Tablo 2: Balis Sancağında Arap Cemaatler (1564-1586 Yılları Tahrirlerine Göre).

TKG.KK.TTd.229 (188/301) H.995/1587		TTd.544 H.992/1584, s.77
<i>Hasha-i Mir-livâ</i>		<i>Hashâ-i Hüseyin Bey Mir-livâ-i Balis</i>
Cema'at-i A'rab-ı Kefsire	68.900	60.000
Cema'at-i A'rab-ı Damalıca	23.900	20.000
Cema'at-i A'rab-ı Al-i Amir	3.500	3.000
Cema'at-i A'rab-ı Beni Ahmed	3.900	3.000
Toplam	100.200	86.000

3.2. Balis Zeâmet Kayıtlarındaki Köy ve Mezralar

Balis kazasının sınırlarını tam olarak saptamak oldukça güçtür. Nitekim müstakil bir kaza merkezi, bağlı nahiye ve köyleri bulunmamaktadır. Daha ziyade Bâb, Suruç, Menbic, Haleb ve Cebbul nahiyelerinden alınmış köy ve mezralardan oluşmaktadır. Bu nedenle defterde yer alan zeâmet ve tımar hisselerinin geçtiği iskân birimlerinden hareketle bir ekonomik coğrafyasının oluşturulması amaçlanmaktadır. Buradaki ekonomik coğrafya kullanımı tablolarda yer alan köy veya mezraların idarî bir hususiyetten ziyade vergi yani malî bakımdan Balis sancağı dâhilinde yer almış olmasından kaynaklanmaktadır. Canpoladoğlu Hüseyin Bey'in has gelirlerine katılmak üzere bir nevi Haleb merkez sancağı dahil olmak üzere Bâb, Cebbul, Menbic ve Suruç nahiyelerinden oldukça küçük ve hatta aşağıda ele alınacağı üzere aslında hârabe kimi idarî birimler esas alınarak yeni ve büyük bir ekonomik birim oluşturulmuştur. Bu izahın daha tafsilatlı bir şekilde anlaşılması için Tablo 3'te defterde yer alan zeâmet hisselerinin ve Tablo 4'te ise tımar hisselerinin bulunduğu köy ve mahalleler bağlı buldukları kazalar esas alınarak gösterilmiştir. Her iki tablodan da anlaşıldığı üzere 1587 yılında livâ olarak ifade edilen Balis idarî olarak etrafındaki sancaklara ve fakat malî olarak kendisine bağlı onlarca köy ve mezradan müteşekkil bir yapı mahiyetindedir.

⁴⁹ “Defter-i esâmi-i sipahiyân-ı livâ-i Balis”, BOA. MADd.7419, s. 31-33, H.25 R.988/9 Haziran 1580.

Tablo 3: Zeâmet Hisselerinin Bulunduğu Köy ve Mahalleler ile Bağlı Buldukları Kaza/Nahiyeler

Sıra	Suruç		Bâb		Haleb	Cebbul	Menbic
	Mezra	Karye	Mezra	Karye	Mezra	Mezra	Mezra
1		Gökçe Öyük	Mahalli		Nefs-i Menbic	Sebmire	Ferşü'l-Kebîr
2		Tel Hars	Seyyid			Tepe	Ferşü'l-Sagîr
3		Seyyid Talib	Han Kubbe			Zekranî/Dekvanî	Ebu Sunkur nâm-ı diğeri Ebu Tuvan
4		Pare Pare-i Tahtanî	Ebu Tuvan			Geferebus/Akrabus	Beğ Viranı
5	Kemu		Resmü's-Sürur			Resmü's-Sard	Çalluca ve Çamur Viranı ve Ebu Amudeş
6		Alışar		Adil Bazarı		Hasiye	Salih nâm-ı diğeri Cünd
7		Kör Med/Mebid?	Cezireü'l-Vusta			Merc-i Halil	Hatem-i Sayyad
8		Cumlu	Selim ve Bağidin ve Resmü'l-Emir			Resmü'l-Ahmer nâm-ı diğeri Hamra ve Ebu Cure	Sübad ve Tel Halil
9		Yedi Kuyu	Ebu Alire				Vastanî ve Tel Melik ve Resmü'l-Hüseyn
10	Pedikkör		Dikme Taş ve Kavü'l-Kebîr ve Dümlüye				Yakub Viranı ve Eyücek
11	İnbaşı		Katma ve Resmü'l-Diba				Kaversuce ve Hasriye nâm-ı diğeri Salih
12	Göçerin			Caferin ve Toy Torcu			Çalluca
13		Tel Miyon	Şeyh Harraç				Tel Vadi
14		Kayacık	Karaca Viran-ı diğeri				Beğ Viranı
15		Uzun Hızır	Harabü'd-Diyâr				
16		Meşhed-i Kebîr	El-İnayetçe				
17		Pare Pare-i Fevkanî					
18		Şükran					
19		Kavin Humeyra					
20		Cesas/Hasas					
21		Tel Gazal					

VARLA YOK ARASINDA BİR OSMANLI SANCAĞI: BALIS

Tablolardaki yer adlarının Osmanlıca metinden okunabildiği kadarıyla oluşturulduğunu ifade etmek gerekmektedir. Halep ile literatür dâhilinde Balis sancağına malî olarak bağlı yer adlarının tespiti yapılamamıştır. Bu durum, pek çoğu Arapça olan yer adlarının hatalı okunmasından kaynaklanmış olabileceği gibi pek çoğu XVI. yüzyılın ilk yarısına ait olan literatürden kaynaklanmış olabilir. Neticede bu köy ve mezraların XVI. yüzyılın sonlarına doğru kurulmuş olma ihtimalleri bulunmaktadır.

Birecik Livâsına bağlı Suruç Nahiyesinin 4 mezrası ve 17 köyü; Haleb'in 1 mezra ve 1 köyü; Cebbul'un 8 mezrası; Menbic'in 14 mezrası ve Bâb'ın ise 14 mezra ve 2 köyü Balis kayıtları içerisinde yer almaktadır. Defterde yer yer bazı mezraların hudutlarında ya da yanında, yakınında buldukları köyler hakkında bilgiler yer almaktadır. Suruç Nahiyesinin Kemu mezrası ile Alişar köyünün İsmail Viranı; Pedikkör ve İnbaşı mezralarının ise Adil Bazarı köylerine yakın oldukları bu sayede anlaşılmaktadır. Yine Haleb'in Tel Bac köyü ise Menbic köyüne yakın bir konumdadır. Bu örnekler zeâmet hisseleri Balis'e bağlı kimi köy veya mezraların ayrıca tarif edildiklerini ortaya koymaktadır.

3.3. Balis'in Tımar Hisselerindeki Köy ve Mezralar

Balis Sancağının malî coğrafyası hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayacak olan bir diğer önemli kıstas sancağa ait tımar hisselerinin bulunduğu köy ve mezra adlarıdır. 1587 tarihli tahrir defterinde Balis'e bu bakımdan bağlı bir köy kaydı yer almamaktadır. Sancağın tüm tımar hisseleri mezralardan oluşmaktadır. Bu mezralar Tablo 4'te görüldüğü üzere Menbic, Bâb ve Cebbul nahiyelerine idarî olarak bağlıdır.

Tablo 4: Tımar Hisselerinin Bulunduğu Köy ve Mahalleler ile Bağlı Buldukları Kaza/Nahiyeler

Sıra	Menbic			Bâb			Cebbul
	Mezra			Mezra			Mezra
1	İncirli	50	Baş Keriz	Abdü'l-Vali	50	Albısa-Elbısa	Kusur
2	Kızıl Kuyu	51	Ammü'l-İtam	Tel Keyl	51	Resmü'l-Besat	Hezene
3	Ammü's-Şeyho	52	Timur Viranı	Tel Ammu's-Safa	52	Kargınlık	Ebu Hamsa/Humsa
4	Kafiü'l-Kebîr	53	Baş Keriz	El-Millecan	53	Resmü'l-Alma	Malumiye ve Hezane ve Serçe ve Resmü'l-Melik ve Gülabiye
5	Amm-ı Aş	54	Nafah	Resmü'l-Amr	54	Resmü'l-Besat	Medayin-i Şarkî
6	Hatuniye	55	Bağlıya	Köyriş	55	El-Sevaki	Medayin-i Garbî
7	Dikme Taş	56	Kafiü'l-Kebîr ve Amm-ı Aş ve Hatuniye	Ebu Feyza/Feyda	56	Tel Keyl	Tarsunun
8	Kızıl Kuyu	57	Medas-ı Şerefi	...	57	Tel Ammü's-Safa	Ayn
9	Ammü's-Sencer	58	Abdullah Arabî	Umliye	58	El-Millecan	Bâbu'n-Nimen
10	Güzir	59	Tarston	Tel Keyl	59	Resmü'l-Arab	Ammü'l-Mecin
11	Resmü'l-Kebîr	60	Ayn	Tel Ammu's-Safa	60	Köprü	Ebu Hamsa/Humsa
12	İki Ahur	61	Bâbü'l-Meynun	El-Millecan	61	Ebu Feyza/Feyda	Hezene
13	El-Hudiye	62	Ammü'l-Cebel	Resmü'l-Amr	62	Balabanü'l-Vani/Elvani	Serce

MURAT ALANDAĞLI

14	Resmü'l-Kelb	63	Çalluca	Ebu Feyza/Feyda	63	Gayra Megarek/Ayn-ı Mübarek	Resmü'l-Melik
15	Resmü'l-Sağır	64	Çukur Viran	Balabanü'l-Vani	64	Adbâba?	Gülabiye
16	El-Ma'budiye	65	Ebu Amudin	Telü'l-Ar			Ebu Alide/Abede
17	Yağluca/Bağluca Evran	66	Katma/Fatma	Kafü'l-Kebir			Semire
18	Tel Bayra	67	Baş Keriz	Amm-ı Avs			Telmelik nâm-ı diğer Mehaciye
19	Tafah/Tafaç	68	Resmü'l-Dert	Hatuniyye			Resmü'l-Hüseyn
20	Tel Vadi	69	Ebu Adişe	Mazlumiye			Ammü'l-Tam
21	Tel Bozan nâm-ı diğer Tel Katağa	70	Roma	Boğaz Kuyusu			Hezene
22	Habü'l-Kelb	71	Çukur Viran	Kefr Niam			Serce
23	Uğurlu	72	Ebu Amidin	Deyr-i Ebu Amir			Resmü'l-Melik
24	Derecik	73	Resmü'l-Hasan	Deyr-i Amir			Gülabiye
25	Hafız	74	Küçük Dolab	Boğaz Viranı			Cebü'l-Cebel
26	Dikilü Taş	75	Cebü'l-Kelb	Selim			Ebu Harun
27	Kelvi Gülvahi	76	Uğurlu	Baidin			Vastani
28	Boğaz Ören	77	Derecik	Resmü'l-Amr			Cefer Tuş
29	Kasım Viranı	78	Hafız	Mar'aşiye			Süvari
30	Eyücek	79	Deliklü Taş	Mar'aşiye			Bağlıya
31	Ammü'l-İtam	80	Katma/Fatma	Karataş			Tel-Sabire
32	Çeşm-i Sayyad	81	Maşkıra	Boğaz Kuyusu nâm-ı diğer Halebçik			Cefer Tuş
33	Zalamim	82	Ak Viran	Horıncak			Süvari
34	Resmü'l-Emir	83	Sağdıqça	Cebiliye?			Bağlıya
35	Resmü'l-Ayn	84	Kırıkçı	Simariye			Memun
36	Kirli	85	Bâb-ı Huz	Resmü'l-Kebir			
37	Gafertil	86	Sağdıqça	İki Ahur			
38	Kezirü'l-Sağır	87	Kirli	Harabi			
39	Vastali	88	Cerid/Harebü'l-Said	El-Hudiye			
40	Bayraklı	89	Resmü'l-Dert	Resmü'l-Kelb			
41	Şems-i Güney	90	Ebu Adişe	Resmü'l-Sağır			
42	Balaban Turmuş	91	Roma	Resmü'l-Dibe			

VARLA YOK ARASINDA BİR OSMANLI SANCAĞI: BALIS

43	El-Menahic	92	Kızıl Kuyu	Mazlumiye		
44	Karaca Evran-ı diğer	93	Ammü's-Senler/Şenci	Boğaz Kuyusu		
45	Amm-ı Dunuş	94	Balabanü'z-Zaman	Tel Figan		
46	El-Menahic			Resmü'l-İlyas		
47	Çeşm-i Sayyad			Burç-i Amir		
48	Mesnire			El-Yunak		
49	Geyik Mağara			Ammü'l-Mesud		

Tablo 4'te Menbic'in 94, Bâb'ın 64 ve Cebbul'un ise 36 mezrasının Balis Sancağı tımar hisseleri içerisi yer aldığı görülmektedir. Bu mezraların tarifinde yer yer yanında, yakınında oldukları köylerin isimleri yazılmıştır.⁵⁰ Bu rakamlar yukarıda belirtilmiş zeâmet hissesine mâlik köy ve mezra sayılarıyla beraber düşünüldüğünde Balis Sancağının bir bakıma idarî mahiyeti de ortaya çıkmış olacaktır. Burada kesin bir ifadeden kaçınılmasının nedeni yer yer belirtildiği gibi köy veya mezra adlarının akabinde üzere "tâbi" şeklinde devam eden ve idarî olarak Cebbul, Bâb, Menbic, Suruç ve Haleb'e bağlı oldukları anlamını veren referans ifadedir. Haliyle söz konusu köy ve mezraların idarî olarak Balis'e mi yoksa "tâbi" şeklinde referans verilen kazalara mı bağlı oldukları sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu köy ve mezralar ilk olarak idarî olarak bağlı buldukları kazalara ayrılmış ve incelenmiştir. Daha sonra da Balis Sancağını oluşturan iskân birimleri olarak görülmüşlerdir. Neticede bu köy ve mezralar arasında Balis Sancağının malî birer üniteridir. Bu nedenle Balis tahrir defterinde yer almışlardır. Bu tezat dâhilinde yine de Balis Sancağının bir haritasına erişilecekse bu köy ve mezraların sınırın belirlenmesinde etkili olacağı muhakkaktır. O halde bu sınırın Haleb'e bağlı bir mezra ve bir köy, Suruç'un 4 mezra ve 17 köy, Cebbul'un 44 mezrası, Bâb'ın 78 mezrası ve son olarak da Menbic'in 109 mezrasını kapsadığı söylenebilir. Bu köy ve mezraların yerlerinin tam olarak saptanmamış olmasından dolayı gerçek bir haritanın oluşturulması da mümkün olamamıştır.

4. Balis'in Malî Yapısı

Balis Sancağının idarî bakımdan sınırlarının oluşturulması noktasında yaşanan çıkmaz malî yapısının ortaya konulması hususunda da devam etmiştir. İdarî yapısına dair izahta oluşu gibi bu başlık altında da var olan cemaatler ile zeâmet ve tımar hisseleri bağlamında bir yaklaşım sergilenmiştir. Neticede bu üç başlık Balis'in iktisadını ortaya koyacak olan dinamiklerdir. Haliyle bu başlıklar dâhilinde bir saptamanın yapılması yerinde olacaktır.

4.1.Canpoladoğlu Hüseyin Bey Hasları

Canpoladoğlu Hüseyin Bey, Balis Sancağının tahrir etme görevi karşılığında sancakbeyliğini elde etmişti. Hazineye her yıl beş yüz bin akçe ödemeyi taahhüt etmiştir. Balis Sancağı tahririnden dolayı Şark seferlerine olan vazifeleri bir bakıma askıya alınmıştır.⁵¹ Balis Livâsı tahrir defterinin başında Canpoladoğlu Hüseyin Bey'in has gelirleri yer almaktadır. Bunlar arasında Kefsire, Damalıca, Al-i Amir ve Beni Ahmed isimli Arap aşiretlerinin 100.200 akçe ile ilk sırada yer almaktadır. Buna ilave olarak 15.900 akçelik "resm-i harir", dut ağaçlarından ipek böceğinin ürettiği kozo, 6.000 akçelik "mahsûl-ı erzen" yani darı ve 9.000 akçelik "resm-i kışlak" vergilerinin de dahil edilmesiyle toplam 127.000 akçelik bir meblağ ortaya çıkmaktadır.⁵² Akabinde tamamı Birecik Livası'nın Suruç Nahiyesi'nin 18 köy ve 4 mezradan oluşan 69.065 akçelik has gelirleri bulunmaktadır. Nihayet Haleb Livası'nın bir köy ve bir mezrasının yer aldığı 30.500 akçelik hassı yer almaktadır. Bu rakamlar dâhilinde Hüseyin Bey'in 226.565 akçelik hassa sahip olduğu görülmektedir. Hüseyin Bey haslarını oluşturan köy ve mezraların "hâlî hârabe" olmadıklarını belirtmek gerekmektedir. Zira aşağıda rastlanılacağı üzere zeâmet ve tımar hisselerini oluşturan köy ve mezraların yer yer tamamı "hârabe" olarak yazılmıştır.

⁵⁰ Bazı örnekler için Bz. Mezra-i Yağluca/Bağluca Evran, der-nezd-i Toyran, vr. 4/a; Mezra-i Bağhya der-nezd-i Tel-Hiş, 9/b; Mezra-i El-Sevaki, der-nezd-i Elmahsa, vr. 10/b, TKG.KK.TTd. 229 (188/301) H.995/1586.

⁵¹ BOA. A.DVNS.MHMd. 46/219, s. 110, H.989/1581; BOA. A.DVNS.MHMd. 63/7, s. 5, H.995/1586.

⁵² Defterde yer yer hesaplama hatalarına rastlanılmaktadır. Örneğin belirtilen kalemlerdeki meblağın toplamı 131.100 akçe olmalıdır. Ancak defterde 127.000 olarak yazılmaktadır. Bu ve diğer örneklerinde defterdeki rakamlar esas alınmıştır. TKG.KK.TTd. 229 (188/301), vr. 1/b.

4.2. Zeâmet Kayıtları

İncelenen tahrir defterinde Balis'in dört zeâmet kaydı bulunmaktadır. Bu hisselerle sahip olanlar ile hisseleri Tablo 5'te yer almaktadır. Bu hisselerin toplamının 54.498 akçe olduğu anlaşılmaktadır.⁵³

Tablo 5: Balis'teki Zeâmet Hisseleri

Sıra	Zeâmet	Görevi	Yekûn
1	Benâm-ı Hasan	An-müteferrikâ-i dergâh-ı âlî	11.998
2	Benâm-ı Ali Çavuş	An-Çavuşân-ı dergâh-ı âlî	18.000
3	Benâm-ı Mehmed bin Ahmed Paşa		6.500
4	Benâm-ı Mehmed		18.000
Toplam			54.498

1573 yılı defterinin 77. sayfasında “*Hass-ı Hüseyin Bey mîr-i livâ-i Balis*” başlığı altında köy ve mezra hâsıllarının yer aldığı 221.700 akçelik bir yekûn bulunmaktadır. Bu bölümün altına başka bir belirtme yer olmadığı için devamındaki zeâmet ve tımar hisseleri Balis'e ait olan hisseler olarak görülmüş ve incelenmiştir. Ancak elde edilen sonuçlar 1587 yılı tahririndekiler ile kıyaslandığında bunun pek de mümkün olmadığı düşünülmüştür. Nitekim her iki defterin zeâmet ve tımar adetleri ile yekûnları arasında oldukça büyük farklılıklar bulunmaktadır. O halde 1573 yılı tahriri adından da anlaşılacağı üzere Haleb Livası'ndaki has, zeâmet, tımar kayıtlarının icmâlî mahiyetindeydi.⁵⁴ Hüseyin Bey haslarının devamında farklı kazalara ait zeâmet ve tımar hisseleri deftere işlenmiştir. Bu bakımdan Balis'e ait kayıtlar olarak görmek doğru olamaz.⁵⁵ Ancak defterin ilgili bölümünde aşağıda görüleceği üzere Balis ile ilgili bazı bilgilere erişilmiştir.

4.3. Tımar Hisseleri

Hüseyin Bey'in hazırlanmış olduğu 1587 yılı tahrir defterinde 57 adet tımar kaydına rastlanılmıştır. Bâb, Cebbul ve Menbic nahiyelerinin nadiren köyleri yoğun olarak da mezraları hasıllarından oluşan tımar hisselerine malik sipahilerin isimleri Tablo 6'da yer almaktadır. Tablo'da yer alan tımarların hâsılı 463.588 akçedir. Bu meblağ içinde ayrıca 112.347 akçelik hisselerin de yer aldığını ifade etmek gerekmektedir.⁵⁶

Tablo 6: Balis'teki Tımar Hisseleri

Sıra	Tımar Sahibi	Yekûn	Hisse	Sıra	Tımar Sahibi	Yekûn	Hisse
1	Cuma Çavuş	15000		30	Hüseyin	15699	5999
2	Cuma Çavuş-ı diğer	12300		31	Mehmed	5999	
3	Ali	11000		32	Davud	5999	
4	Hemdem	15000	10000	33	Hüseyin bin Mehmed	7000	
5	Ali	11000	8800	34	Kara Cuma	6500	5000
6	Meyale bin Abdullah	22000		35	Mahsun bin Hızır	5000	
7	Derviş bin Mehmed	8000		36	Bayezid bin Lütüfî	15000	5000
8	Hüseyin Çavuş	22000	8000	37	Yunus bin Yakub	4500	
9	Murad	13000	8000	38	Kemal	8500	4500
10	Behram	8000		39	Ahmed bin Abdullah	4000	
11	Mehmed Çavuş	8000		40	Hacı Said	7000	4000
12	Ali	8000		41	Hüseyin	6000	4000
13	Mahmud	7000		42	Garib	8500	4000
14	Mehmed	10050	6999	43	Hüseyin	4000	
15	Hasan bin Abdullah	6500	4500	44	Ahmed	10050	3051
16	Kasım	8500	6500	45	Bayram bin Seydi Ali	3000	
17	İsmail	6500		46	Server	12500	3000
18	Ömer	6500		47	Ali bin Mustafa	6000	3000
19	Yusuf	6000		48	Mahmud	3000	
20	Ali bin Mehmed	5999		49	Hüseyin	3000	

⁵³ TKG.KK.TTd. 229 (188/301), vr. 1/b-2/b.

⁵⁴ “Haleb vilâyetinin nahiyelerindeki has, zeâmet ve tımar ile mukataatı ve Türkman tevâifini muhtevî icmâl defteri” BOA. TTd. 544, H.981/1573, s. 77.

⁵⁵ 1573 yılı tahriri esas alındığında Ruc, Menbic, Antakya, Harim, Zaviye ve Cebbul kaza/nahiyeleri olmak üzere 896.649 akçelik yekûna mâlik 38 adet zeâmet kaydı bulunmaktadır. Kilis ve Birecik miralayları, dergâh-ı âlî çavuşları, Haleb Çavuşları kethüdâsı ile Haleb hazine mukataacılarının zeâmet hisselerinin bulunduğu görülmektedir. BOA. TTd.544, H.981/1573, s. 78-93, bu defterin yer yer fersude olduğu ve bu nedenle kimi vergi mükellefi ile miktarlarının okunmadığını ifade etmek gerekmektedir.

⁵⁶ TKG.KK.TTd.229 (188/301), vr. 3/a-11/a.

VARLA YOK ARASINDA BİR OSMANLI SANCAĞI: BALIS

21	Hüseyin bin Abdullah	5999		50	Mehmed bin Hüseyin	6000	3000
22	Hüseyin bin Zeyni	5999		51	Mehmed	3000	
23	Aziz	5999		52	Ali	3000	
24	Ahmed bin Sevindik	5999		53	Hasan	7000	3000
25	İzzeddin	5999		54	Mahmud	22000	3999
26	Gündoğdu	6999	5999	55	Mahmud	2500	
27	Mehmed	9000		56	Hasan	6000	2000
28	Hüseyin bin Mecal	5999		57	Mahmud	4500	
29	Hasan bin Mecal	5999					
Toplam						463.588	112.347

Defterdeki kayıtlar bağlamında tespiti yapılan tımar sahibi sipahi sayısı 57 olmasına rağmen, kayıtların akabinde “tımar-ı sipahiyân 61” şeklinde bir not yer almaktadır. Bu farklılığın nedeni anlaşılammakla birlikte ilerleyen sayfalarda “an-zeâmet neferân 4” ve “tımarhâ-i neferân 57” şeklinde not eklenmiştir.⁵⁷ Zeâmet kayıtlarının aksine tımar hisseleri bağlamında 1573 yılı ile 1587 yılı defterleri arasında bir kıyaslama yapmak mümkün olabilmektedir. Bunun için 1573 yılı tahririnde Hüseyin Bey haslarının altında yer alan köy ve mezralar 1587 yılı tahririndekiler ile kıyaslanmıştır. Sadece bu bölümdeki kıyasta 1873 yılında 33 köy ve mezranın 150.868 akçe tımar hissesi, 86.000 akçe cemaatlerden alınan vergi olmak üzere toplam 236.868 akçeye tekabül ettiği görülmektedir.⁵⁸ Diğer taraftan 1587 yılı tahririnde ise 24 adet köy ve mezranın 99.987 akçelik tımar gelirine 99.300 akçe cemaat gelirinin ilavesiyle toplamda 199.287 akçelik bir meblağın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu durumda 1573 yılından 1587 yılına gelinceye kadar Hüseyin Bey hasları bağlamında hem iskân birimleri ve hem de vergi miktarının azaldığı söylenebilir. Ancak cemaat vergilerinde ciddi bir artışın olduğu da gözlerden kaçmamaktadır. Ancak 1587 yılı defterinin sonunda cemân zeâmet hasılı 161.648 ve tımar hâsılı ise 393.024 olmak üzere yekûn 554.672 olacak şekilde kayıtlıdır.⁵⁹

5.Hâlî ve Hârabe Olan Balis Mezraları

Balis tahrir defterlerinde kayıtlı iskân birimleri iki özellikleriyle dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi yer haric ez defter olarak kaydedilmiş örneklerin varlığıdır. Bu tür kayıtlar bir öndeki tahrirde kayıtlı olmasına rağmen sonraki defterde bir şekilde kayıtlı olmayan yerler olarak görülebilir.⁶⁰ Kayıtlardan Mehmed’in zeâmet hissesini oluşturan mezralardan ikisi bu şekildedir. Ayrıca Hemdem, Yusuf, Gündoğdu, Bayezid bin Lütfi ve Hasan isimli sipahilerin tımarlarında da bu minvalde örneklere rastlanılmaktadır. Hatta Hemdem ile Bayezid bin Lütfi’nin tımarları hissesini oluşturan altışar parça mezraların tamamı bu şekildedir. Zeâmet ve tımarlardakilerin göz önüne alınmasıyla defterde toplam 18 adet hariç ez defter olarak yazılmış kaydın bulunduğu söylenebilir.⁶¹ Bu tür kayıtların bir kısmında ayrıca hâlî ve hârabe yer almaktadır. Dolayısıyla hem hariç ez defter hem de hâlî ve hârabe olarak yazılmışlardır. Bu türden yerlerin ise tamamen âtil, boş durumda oldukları ve büyük olasılıkla mamur, şenlendirilmek üzere hesaba katıldığı söylenebilir.

Balis’e ait tımar kayıtlarının dikkat çekici ikinci özelliği ise “hâlî ve hârabe” şeklinde ifadeleri sıklıkla barındırmasıdır. Yapılan inceleme neticesinde Balis defterinde yer alan Bâb Kazası’nın 64 mezrasının 4’ü hariç 60 tanesinin hâlî ve hârabe olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Menbic Kazası’nın 95 mezrasının yine 4’ü hariç 91’inin hâlî ve hârabe görülmektedir. Nihayet Cebbul’daki 36 mezranın 4’ü hariç 32’si hâlî ve hârabe’dir. Bu ifadeler dâhilinde defterde Menbic, Cebbul ve Bâb nahiyelerine ait tespiti yapılan toplam 195 mezranın 12’si hariç geriye kalan 183 tanesinin hâlî ve hârabe olduğu görülmektedir. Balis Sancağı’na ait Ruznamçe defterlerinde de benzer tabloyu görmek mümkündür. Ruznamçe defterleri Balis Sancağı tımarlarının tahrir yılından önce hâlî ve hârabe durumuna düştüğünü ortaya koymaktadır.

Derviş ve Ahmed veledân-ı Abrırrezzak, Ferhad bin Yakub, Hamza bin Pir Gayib ve Süleyman bin Hasan şeklinde sırlanabilecek olan sipahilerin hisselerini oluşturan mezraların da hâlî ve hârabe olarak kaydedildikleri görülmektedir.⁶² Benzer şekilde Ali, Haydar ve Cafer bin Murad isimli sipahilerin tımarları bu tür örnekler içerisinde gösterilebilir.⁶³ Bu durumda Balis Sancağına ait iki önemli sorunun gün yüzüne çıkmaktadır. Bunlardan ilki ne oldu da Balis’e iktisadî bakımdan bağlı bu mezralar hâlî ve hârabeye dönüştü? İkincisi ise mademki bu mezralar hâlî ve hârabeydi o halde neden bir zeâmet veya tımar hissesine dahil edilmişlerdir? Çalışmanın esasını oluşturan defter, bu iki sorunun cevabına dair teferruat içermemektedir. Bu nedenle cevaplarına dair yaklaşımların

⁵⁷ TKG.KK.TTd. 229 (188/301), vr. 12/a, 15/a.

⁵⁸ Bu rakamın defterde 221.700 şeklinde kayıtlı olduğu görülmektedir, BOA. Ttd. 544, H.981/1573, s. 77.

⁵⁹ “cem’an erkâm-ı zeâmet ve tımarhâ 554.672”, TKG.KK.TTd. 229 (188/301), vr. 15/a.

⁶⁰ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK. Yayınları, Ankara 1987), s. XXV, XXVI.

⁶¹ TKG.KK.TTd. 229 (188/301), vr. 2/a, 3/a, 5/b, 6/b, 8/a, 11/b.

⁶² BOA. DFE.RZd.14, vr. 694/b, 695/a, H.5 Şevval 969/8 Haziran 1562.

⁶³ BOA. MADd.39/279, vr. 299/a-b, 301/a, 13 Safer 991.

olası gelişmelerden hareketle yazılmış olduğunun altını burada çizmek gerekmektedir. Soruların cevaplarına dair ilk yaklaşım Osmanlı imparatorluk idaresinin merkez-taşra idaresi dâhilinde sergilenebilir. Nitekim zaman zaman yerelde etkin nüfuz ve güce sahip kişi ya da ailelerin göreve atanma adı altında pasif hale getirildikleri bilinmektedir. Haliyle Haleb bölgesinde Canpoladoğulları aşireti ve özelde de Hüseyin Bey'in etkisini kırmak maksadıyla hâlî ve hârabe olmuş bölgelerden müteşekkil bir sancağa bey olarak atanması şeklinde bir yol izlenmiş olabileceği düşünülebilir. Bazen de bu durumun tam tersi yönünde bir işleyişi görmek de mümkündür. Canpoladoğlu Hüseyin Bey bölgedeki etkinliğini arttırmak maksadıyla özellikle ekonomik bakımdan güç elde etmek maksadıyla hazineye ait pek çok iskân birimini hâlî ve hârabe olarak görmüş, yazmış olabilir. Nitekim tahrir yılı ile örtüşen bir hükümda Hüseyin Bey'in "havâss-ı hümayuna ait bazı köyleri kimi şahıslar üzerine deruhte deyü yazarak...mirinin noksanına" sebep olduğu şeklinde bir şikâyete rastlanılmaktadır.⁶⁴ Ezcümle bu tür olasılıklar bir kenara bırakılır ise tahririn özünde var olan bir bölgenin birkaç yıllık gelirinin ortalamasını esas alan "tahmini bir vergi miktarı" belirleme metodunun Hüseyin Bey tarafından Balis için de uygulandığı söylenebilir. Bölgenin yeniden şenabâd, mamur olması maksadıyla Hüseyin Bey hâlî ve hârabe mezralar için tahmini bir hisse miktarı belirleyerek taliplerine veya etrafındakilere tahsis etmiştir. Dolayısıyla Balis tahririne has bu durumun, merkez ile yereldeki dinamikler arasında süregiden polemik ve politikadan ziyade bölgenin kendine has kimi özellikleri ile sınırdan yer alması ve demografisinin sebep olduğu bir dizi olumsuzluğun sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

6.XVI. Yüzyılın İlk ve Son Yarısında Balis'te Neler Yaşandı

Balis tahririndeki kayıtların hâlî ve hârabe olarak kaydedilmesine yol açan demografik, idarî, ekonomik ve sosyo-kültürel bazı olumsuzluklar nelerdir? Bunun tam olarak anlaşılabilmesi için tahririn yapıldığı dönemden yirmi, otuz yıl kadar geriye gitmek gerekmektedir. Bu dönemin referans kaynağı olarak görülebilecek olan mühimme kayıtları bu konuda hakikaten önemli bilgiler vermektedir.

6.1.Balis'e Hayat Veren Su Kanalının Tahrip Olması

XVI. yüzyılın ortalarına ait kayıtlarda Balis'in daha önceleri mamur ve oldukça güzel bir mahal olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Fırat Nehri'nden Balis'e kanallarla su taşınması bu durumun şüphesiz en önemli nedenlerinden biridir. Fakat aynı belgeler Balis'in bu durumundaki değişimin nedenine dair teferruat içermez. Sadece önceleri oldukça mamur olan Balis'in hâlî ve hârabe durumuna geldiği ve bundan kurtulmak için biran evvel harekete geçilmesine dair bilgileri sunar. Belgelerde "*Balis hârabeleri*" şeklinde geçen ifade hem Balis'i bu duruma sokan olayların XVI. yüzyılın ortalarında olduğunu ve bu olayların sebep olduğu yıkımın boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir. Aynı belgeler ayrıca yukarıda tartıştığımız Canpoladoğlu Hüseyin Bey tahririnin de neden yapıldığı yönündeki sorunun da cevabını vermektedir. Öyle ki bu belgelerde Balis harâbelerinin bir an önce yeniden ihya edilmesi için tımarların yeniden dağıtılması, Balis'te tımarı olanlara başka yerlerde tımar yazılmaması, müşterek tımar uygulamasından vazgeçilmesi ve gerekir ise başka bölgelerden sipahilerin bölgeye çekilmesinin doğru olacağına dair yaklaşımlar yer almaktadır. Balis'te müşterek tımarların sipahileri arasında çekişme ve anlaşmazlıkların peyda olduğu ve bu durumun tımar terklerinin önünü açtığı anlaşılmaktadır. Fazla zaman kaybedilmeden Balis'in eskisi gibi hazineye gelir getiren bir sancak haline getirilmesi için bu tımarların parçalanması ve sipahilerine ayrı ayrı yazılması elzemdir. Haleb Beyi'ne yazılan bir hüküm Balis tımarları hakkında oldukça tafsilatlıdır. Buna göre bölgedeki kılıç tımarı sayısı 112'dir. Fakat sefer emri geldiğinde 40, 50 sipahi ancak toplanabilmektedir. Bölgedeki sipahilerin bir kısmının fevt olması, bir kısmının çavuşluk gediğine sahip olması ve bir kısmının da özellikle Paşa Sancağı tımarların göz diktiklerinden dolayı bu durumun oluştuğunun altı çizilmiştir. Haliyle Balis Bey'i bu durumun önüne geçmek için kendi bölgesinde özellikle kılıç tımarı bulunan tımar erbaplarına başka diyarlarda tımar verilmemesi, tespit edilir ise yakalanıp tımar havzasına sevkinin sağlanması noktasında talepte bulunmuştur.⁶⁵

Ayrıca Fırat suyundan Balis'e su taşıyan kanalların tamiri hususu da sık sık dillendirilen oldukça önemli konulardandır. Fırat'tan Balis'e uzanan bu kanalın inşasında Fırat'ın debisi ve derinliği ile Balis'in konumu dönemin şartları bağlamında tam bir mühendislik pratiği edasıyla hesaplanmıştır. Suyun Balis'e taşınması ve kalesi ile kente nakli meselesi üzerine bir hayli kafa yorulmuştur. Hatta güzergâhta yer alan Biralтан? Dağı'ndan da tünel açılarak suyun akışının sağlandığı görülmektedir. Bu konudaki belge söz konusu kanalın uzunluğu hakkında da bilgiye havidir. Nitekim Fırat'tan başlayarak onarılmış olan kısmı için 8.000 arşından fazlası ve henüz onarılmamış olan kısmı için de 30.000 arşından ziyade şeklindeki belirtmeden kanalın toplam uzunluğunun 38.000 arşın olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin Bey'in bahsettiği bu kanaldaki tahribatın insan eliyle yapılmış olabileceği gibi Fırat suyu taşkınları ile bunun doğal bir sonucu olan kil ya da misillenme gibi doğal bir yoldan kaynaklanmış olması muhtemeldir. Belgedeki izahatın Fırat ile Balis arasındaki mesafeye dair de fikir yürütebilmek mümkündür. Bu

⁶⁴ BOA. A.DVNS.MHMd. 62/91, s. 41, H.16 Cemaziyel Evvel sene 995/24 Nisan 1587.

⁶⁵ BOA. A.DVNS.MHMd. 24/875, s. 321, H.8 Zilhicce 982/21 Mart 1575.

mesafenin elbette kanal güzergâhına bağlı bir hesaplama olduğunun altını çizmek gerekmektedir. 38.000 arşın hesabından söz konusu kanalın 17,5 ilâ 24 km uzunluğunda olduğu söylenebilir.⁶⁶

6.2.Asi ve Eşkıya Urban (Çöl Arapları) Aşiretlerin Etkisi

Balis Sancağı'na ait tahrir defterinde iskân birimlerinin neredeyse tamamının hâlî ve hârebe olarak kaydedilmiş olmasının en önemli nedenlerinden birinin havalideki urbân aşireti ve faaliyetleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu aşiretin özellikle ekili ürünün hasadına yakın zamanda Balis havalisini adeta basarak mahsulü reyanın elinden aldığına dair pek çok mühimme kaydı bulunmaktadır. Yer yer havalideki konargöçer Türkmen taifesinin de benzer davranışlar sergiledikleri görülmektedir. Bu nedenle reyanın hem ödemesi gereken vergi ve hem de ihtiyaç duyduğu ürünü tedarik edemediği ve oldukça sıkıntılı bir yaşam sürdürdüğü bu belgelerde açık bir şekilde görülmektedir. İmparatorluk idaresi bu durumun önlenmesi, bölgede huzur ve güvenin sağlanması için Haleb defterdârı, Balis Beyi'ne sık sık talimatlar göndermiştir. Hatta bu olumsuz durumun bir an evvel sonlandırılması için sefer görev emri bulunan Balis Beylerinin sancaklarında kalmaları uygun görülmüştür.⁶⁷

Diyarbakır ve Haleb Beylerbeyleri ve kadıları ile Hama Beyi ile kadılarına hitaben kaleme alınmış hükümlerde aslında Rakka ile Haleb livâları arasında doğal bir sınır olarak görülebilecek olan Fırat Suyu'nun Arap aşiretlerince ihlal edildiğinden dem vurulmaktadır. Özellikle Rakka Sancağı'nda yer alan urban (Çöl Arabı) aşireti mensuplarının suyu geçerek Balis reayasının canına ve malına kastettikleri belirtilmektedir. Urbânda Al-i Külâbi/Gülâbi, Kara Ali, Al-i Mendes, Al-i Şakâki, Al-i Bucrak ve Al-i Usbe? isimli cemaatlerin bu eylemleri gerçekleştirdiklerinin altı çizilmektedir. Bu cemaatlere mensup olanların daima “fesâd-ı hâl içinde oldukları” ve zaman zaman toplanıp atlı veya yaya bir şekilde başta Balis olmak üzere Cebbul ve Menbic havalisini bastıkları reaya ve idarecilerden bazılarını katlettikleri dile getirilmektedir. Zaman zaman 400 kişiyi bulan başıbozuk Arap cemaati mensuplarının yol açtığı bu olaylarda bazen reaya ile görevlilerden oluşan 2 ilâ 10 arasında değişen reyanın katl ile 35'i bulan yaralama ve onların kadınları, kız ve erkek çocuklarının kaçırıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra 6 adet camuş ineği, 265 öküz, 80 merkep ve 700 keçi ile nice tür ve miktarda elbise ve eşyalarının alı konulduğuna şahit olunmaktadır. Daha sonraları Balis idarecilerinden de bu tür olayları sergileyenler olduğu görülmektedir. Nitekim ilk olarak Balis Beyi Kethüdasının reyadan değişik ad ve miktarlarda haksız yere vergi aldığına şahitlik edilmektedir. Daha sonraları ise 22 Eylül 1577 tarihli bir belgede bu tür olaylar silsilesine neden ve nasıl olduğunu tam olarak anlayamadığımız bir şekilde Balis Bey'i Hüseyin Bey'in de dahil olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle onun başrolü oynadığı kimi olumsuzluklar nedeniyle bir vakıf köyünün doğrudan etkilendiği ve reayasının terk-i diyar ettiği görülmektedir. Tahrir defterlerinde izine rastlamadığımız Kabariyye? isimli bu köy reyası Arap cemaatince baskın yemiş ve “*celâ-yı vatan*” etmişlerdir. Hüseyin Bey'in bu olayın da etkisiyle belki yaklaşık iki yıl sonra görevinden alındığı görülmektedir.⁶⁸

Arap cemaatlerine mensup kişilerin Balis bölgesinde kışladıkları ve bahar ile birlikte harekete geçerek ekili alanlara zarar verdikleri anlaşılmaktadır. Onların bu faaliyetleri nedeniyle Balis reayasının terk-i diyar ettiği ve yörenin adeta hâlî ve hârebeye “*Balis hârebesi*”ne dönüştüğü vurgulanmaktadır. Bu olumsuzluğun giderilmesi için gerekir ise hüs-n-i izâh ile bir bakıma istimâlet usulüyle Arap cemaati mensuplarının Balis etrafındaki hâlî ve hârebe bölgelere iskân ettirilmesi “*çift ve çubuk aldırub hâlî ve hârebe olan mezraların ziraat ettirilmesi*” noktasında Balis Bey'ine tembihte bulunulmuştur. Böylece hem Arap cemaatinin söz konusu olumsuzlukları ortadan kalmış olacak ve hem de Balis yeniden eskisi gibi “*şenleydüb ma'mûr olacak*”tır.⁶⁹

6.3.Değişen İklim Özelliklerinin Etkisi

Bir bölgedeki iskânın oluşması ve kararlılığı noktasındaki ikliminin etkisi yadsınamaz. Tarihte iklim şartları ve bağlı kimi olumsuzlukların yarattığı sıkıntıların terk-i diyarlara neden olduğu örnekler bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda yağış rejimi ve kuraklığın siyasî, malî ve toplumsal sonuçları üzerinde ilk ve etkili tespitleri yapanlardan biri Akdağ'dır.⁷⁰ Onun anlatısından edindiğimiz kadarıyla XVI. yüzyılın sonlarında soğukların çok ciddi derecede artması sonucu yağışlar azalmıştır. Bu tezat imparatorluk tarihinde en kurak dönemlerin

⁶⁶ BOA. A.DVNS.MHMd. 5/200, s. 86, H.9 Safer 973/5 Eylül 1565; BOA. A.DVNS.MHMd. 24/621, s. 234, H. 26 Muharrem 982/18 Mayıs 1574. Fırat Nehri ile Balis arasındaki kanalın 38.000 arşın uzunluğunda olduğu bilgisi dahilinde iki tür hesaplama yapılabilir. Bunlardan ilki Haleb kumaşı arşını üzerinden yapılan hesaplamadır. Buna göre bir arşın 62,88 cm'dir. O halde 38.000 arşın ise 23 km 894 metre olarak hesaplanabilir. İkincisi ise bir şer'i arşının “1 el arşın 24 parmak ve bir parmak 1,925 cm” hesabı üzerinden yapılabilir. Buna göre de aradaki mesafe yaklaşık olarak 17 km 556 m olacak şekilde hesaplanabilir., Arşın için Bk. Mehmet Erkal, “Arşın”, *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 411-413.

⁶⁷BOA. A.DVNS.MHMd.14/125, s. 95, H.9 Zilhicce 978/4 Mayıs 1571; BOA. A.DVNS.MHMd.14/1401, s. 947, H.978/1571; BOA. A.DVNS.MHMd.14/1402, s. 948, H.978/1571.

⁶⁸BOA. A.DVNS.MHMd. 23/219, s. 107, H.981/1573; BOA. A.DVNS.MHMd. 23/713, s. 321, H.981/1573; BOA. A.DVNS.MHMd. 24/875, s. 321, H.8 Zilhicce 982/21 Mart 1575; BOA. A.DVNS.MHMd. 30/484, s. 206, H.6 Rebiyyülevvel 985/22 Temmuz 1577; BOA. A.DVNS.MHMd. 30/526, s. 226, H.985/1577; BOA. A.DVNS.MHMd. 31/610, s. 275, H.9 Recep 985/22 Eylül 1577; BOA. A.DVNS.MHMd. 23/245, s. 122, H.981/1573; BOA. A.DVNS.MHMd. 38/263, s. 130, 15 Rebiyyülevvel 987/12 Mayıs 1579.

⁶⁹ BOA. A.DVNS.MHMd. 24/23, s. 9, H.15 Zilhicce 981/7 Nisan 1574.

⁷⁰ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*, Barış Yayınevi, Ankara 1999.

yaşanmasına yol açmıştır.⁷¹ Özellikle III. Mehmed (1595-1603) döneminde kible ve karayel rüzgarlarının şiddeti, dondurucu havaya yol açmış ve kervanlar ile gemiler yol alamaz olmuştur.⁷²

Balis havalisinde XVI. yüzyılın son çeyreğinde bu minvalde bir dizi olumsuzluğun yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim döneme ait bazı belgelerde “yağmurun yağmadığı” şeklinde etkili bir kuraklıktan bahsedilmektedir. Bu durum hem reayanın hem de idareci ve görevlileri elbette olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Balis sipahilerinin sefer görev emirlerine uymamaları ve reayanın cela-yı vatan etmelerinin bir nedeni de bu iklim şartları olmalıydı.⁷³

6.4. Tezkiresi Verilmemiş Tımarlar

Canpoladoğlu Hüseyin Bey’in Balis’in yeniden eski günlerine kavuşması ve bu vesileyle hazineye gelir getirmesi için sahada ciddi bir uğraş sergilediği görülmektedir. Gerek imparatorluk idaresinin sık sık altını çizdiği mirinin zarar görmemesi ve gerekse de yereldeki tımarlıların huzuru için deftere olağan açıklığıyla tımarlar işlenmiştir. Fakat defterin sonunda ise henüz sipahisine tezkire verilmemiş olmasına rağmen hisse payları yapılmış bazı tımarlar bulunmaktadır. Bu bir bakıma dağıtım hazır tımarlar anlamındaydı. Bu tımarların önceki tahrirlerdeki durumu hakkında bilgiye sahip olmadığımızdan Hüseyin Bey’in gayretiyle küçültülmüş tımarlardan mı oluştuğu, müşterek tımarların sonucunda mı ortaya çıktıkları veya kimsenin rağbet etmemesinden dolayı mı atıl kaldıkları anlaşılamamaktadır.

Tablo 6: Balis’te Henüz Sahiplerine Tezkiresi Verilmediği İçin Kalan (Boş) Tımarlar

Sıra	Bâb		Cebbul		Menbic		Toplam	Hisse							
	Mezra	Hâsıl	Mezra	Hâsıl	Mezra	Hâsıl		5.000	4.000	3.999	3.450	3.000	3.199	2.500	2.000
1	2	5700	4	11499			17.199		2			2	1		
2	4	11000			3	8000	19000	1	2			2			
3	4	12000	1	1500	2	5500	19000		1			5			
4	2	4500			4	12.000	16.500		1			2		1	2
5	2	5500	2	5500	5	9000	19000		1			5			
6	1	2500	1		7	15500	18000					6			
7	2	5000	1		7	14000	19000		1			5			
8	1	2500	1		5	12950	15450				1	4			
9			2	4499	14	10000	14499		2	1		1			
Toplam	18	48700	12	22998	47	86950	157.648	1	10	1	1	32	1	1	2

Ancak bu tımarların nerelere ait oldukları hâsılları ve hisselerinin dağılımına dair bilgilere erişebilmekteyiz. Buna göre Bâb’ın 18, Cebbul’un 12 ve Menbic’in ise 47 adet mezrasından oluşturulmuş fakat tezkireleri verilmemiş tımarların bulunduğu anlaşılmaktadır. Bâb’ın 18 mezrasının 48.700 akçelik, Cebbul’un 12 mezrasında 22.998 akçelik ve Menbic’in 47 mezrasında 86.648 akçelik tımar hissesi olmak üzere 158.648 akçelik bir hâsılı oluşturulmuştur. Bu hâsıl Tablo 6’da da görüldüğü üzere 49 hisseye ayrılmıştır. Hisselerin yarısından fazlasının 3.000 akçelik hisseler olduğu görülmektedir. Küsurlü hisseler ile 5.000 akçelik hisse sadece birer kez kullanılmıştır. Hüseyin Bey’in hazırlamış olduğu tahrirden hareketle bir icmal defterinin düzenlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim zeâmet, tımar olarak ayrılmış ve tezkiresi verilmemiş, hisselenirilmiş boş tımarlar şeklinde bir dizilim göstermektedir. Bu defterde tımar veya zeâmet sahiplerinin isimleri belirtilmeyip sadece hisseye konu köy veya mezranın yer alacağı şekilde bir metoda gidilmiştir. Tımar çizgisinin altına hisseyi oluşturan köyler ve mezraların isimleri ile hisse miktarları kaydedilmiştir. Bu defterin sonraları kontrol amaçlı kullanıldığı ve üzerine kimi derkenarların alındığından anlaşılmaktadır.⁷⁴

⁷¹ Sam White, *Osmanlı’da İsyân İklimi (Erken Modern Dönemde Celali İsyânları)*, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s. 191.

⁷² Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Sultanları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 176-177.

⁷³ BOA. A.DVNS.MHMd.14/1401, s. 947, H. 978/1571; BOA. A.DVNS.MHMd.14/1402, s. 948, H. 978/1571; BOA. A.DVNS.MHMd.15/2159, s. 257, H. 979/1572.

⁷⁴ TKG.KK.TTd.523 (152/533), s. 1-22. Bu defterin kapağındaki nottan hareketle bir Derdest Defteri olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

7.Balis'e Ait Son Perde: XVII.-XVIII. Yüzyıllar

Tahrir sonrası dönemde bu mezralara ne oldu sorusunun da mevcut kaynaklar dâhilinde cevaplanması zordur. Pekâla bir kısmı iskân mahalli ve tımar hisselerine konu olma özelliklerini yitirmiş olabilir. Diğer taraftan bir kısmı da belki mezradan köye dönüşmüş olabilir. Köy adları ve yazımları ile okunmaları noktasındaki olasılıkları ve eksiklikleri daima akıldâ bulundurarak bu hususta çok da kesin ifadeler kurmaktan imtina edilmiştir. Bu düşünce dâhilinde Balis'in avâız kaydı olmasa da Haleb avâız defterlerini konu edinen çalışmalardaki Bâb, Cebbul ve Menbic kazaları köyleri, 1587 yılı tahrir defterindeki mezralar ile kıyaslandığında bu mahiyette örneklere tesadüf edilememiştir.⁷⁵

XVII. yüzyıla gelindiğinde özellikle Haleb kırsalı, iç çekişmeler ve salgın hastalıkların tetiklediği yatay nüfus değişkenliklerine sahne olmuştur. Güvenlik ve beslenmeye bağlı kente olan bu göç, kırsalda tenhalaşmaya yol açmıştır. 1672 yılında Suriye'nin kuzeyini ziyaret eden Abbe Carre'nin "... yüz yaşında ihtiyar bir adam bana buranın Suriye'nin en zengin, en verimli ve kalabalık yerlerinden biri olduğunu anlattı. Gençliğinden orada 50 kasaba ve 400 köy olduğunu hesap ediyordu; artık etrafta on beş-yirmi fersahlık bir alana yayılmış harabelerden başka bir şey değildiler ..." şeklindeki notları da bu durumu ortaya koymaktadır.⁷⁶

1576-86 yıllarında ise Balis Sancağı "*Rakka Beylerbeyliğine ilhâk*" olunmuştur. Bu durumun nedenine dair bir teferruat bulunmamaktadır.⁷⁷ Balis'in XVI. yüzyılın son çeyreğinde önce kimi idarî düşünce ve gerekçelerle Rakka'ya bağlandığı akabinde ise yakınlığından dolayı tekrar Haleb'e bağlı hale getirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁸

Balis Sancağı tımarlarının sonraki durumları hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır. Nitekim Balis tımarları ile ilgili en çok ifraz ve sefer eşmemek yani sefere görevli iken katılmamaktan kaynaklı işlemlerin yapıldığı görülmektedir. Bu bilgilerden Balis sipahilerinin bir şekilde düzenin sağlandığı veya sağlanmaya çalışıldığı XVI. yüzyılın sonlarından tekrar XVI. yüzyıl ortalarındaki duruma doğru evirildikleri söylenebilir. Nitekim Balis sipahileri tertip edilen Tebriz, Gori, Şirvan, Şark, Revan, Gence ve Gürcistan seferlerine memur iken bu göreve katılmamışlardır. Sipahilerin sadece sefer emirlerine değil yer yer çağrıldıkları kale tamirleri görevlerine de pek kulak asmadıkları görülmektedir.⁷⁹

Balis'in özellikle XVIII. yüzyılı hakkında sancak tevcih defterleri başta olmak üzere bazı kaynak serisi vesilesiyle bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bu dönemde de Haleb'e bağlı kazalardan biri olan Balis'in en temel problemlerinden birinin iskân faaliyetleri ve urbân eşkıyasıyla mücadele olduğu görülmektedir. Dolayısıyla 1587 tarihli defterin hazırlanmasını tetikleyen ve XVI. yüzyılı ilk yarısında baş göstermiş olan bir dizi olumsuzluğun yol açtığı yıkımın etkilerinin XVIII. yüzyıla kadar devam ettiği söylenebilir. Balis'in uzun bir süre İskân başbuğlarına arpalık olarak verilmesinin nedeni de yaşanan bu yıkımdan kaynaklanmış olmalıdır.⁸⁰ Urbân eşkıyasının bölgedeki faaliyetlerinin önünün alınması için Adana Beylerbeyi Kasım'a Balis arpalık olarak bırakılmıştır.⁸¹ Balis'e yönelik iskân işlerinin takip ve tesisi Başbuğ sıfatıyla "*Şahin Bey oğlu Firuz*"a verilmiştir. Firuz Bey'in oldukça uzun süre Balis ile ilgili görevleri üstlendiği anlaşılmaktadır. Firuz Bey özellikle Rakka'ya Türkmen iskânı sağlamak görevi karşılığında Balis livâsı mutasarrıflığını üstlenmiştir.⁸² Ondan sonra da oğlu Kenan ve Kenan'dan sonra İsmail'in de aynı görevi yürüttüğü görülmektedir.⁸³ Balis livâsı mutasarrıflığı sonraları sırasıyla Kasım Paşa, Hasan, Ömer, Şaban Bey, Emir Can/Han Bey, Hayrettin ve İbrahim isimli kişilere verilmiştir.⁸⁴ Bu tür görevlendirmelerin genellikle kendi sancak veya kazalarındaki gelirleri yeterli olmayan kişilere idari bölgelerdeki bir ya da birkaç sancağın gelirinin de "*arpalık*" olarak verilmesiyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle zaman zaman da iltizam üzere de tasarruf etmişlerdir.⁸⁵ Balis, bazen de Emir Han Bey, Malkoç Bey ve Kasım Paşa örneklerinde rastlanıldığı üzere "*kayd-ı hayat*" şartıyla arpalık olarak verilmiştir.⁸⁶ XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun değişen dünya şartlarında atmış olduğu adımlar bağlamında Balis de nasibini almıştır. Bu döneme ait Balis ile ilgili oldukça az belgenin olduğu

⁷⁵ Öztürk, agm, 249-293; Avâız defterindeki köylerin pek çoğunun "havâss-ı hümayun" ve "Haremeynü'ş-Şerife" ayrıldığını çok azının tımar ve reaya adına yazıldığını da ifade etmek gerekmektedir. Çakar, *17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri...*, s. 298, 299, 318,319.

⁷⁶ Eldem-Goffman-Masters, *age*, s. 41.

⁷⁷ BOA. KKd. 262, s. 76.

⁷⁸ BOA. A.DVNS.MHMd. 66/234, s. 111, H.998/1590; BOA. A.DVNS.MHM. 66/434, s. 203, H.998/1590.

⁷⁹ "Livâ-i Balis", fi sene 998, BOA. MADd. 39/278, vr. 298/a, 299/a-b, 301/b, 302/a, 303/3-b, 304/a-b, 305/a-b, 306/a-b, 307/a; BOA: MADd. 39/279, vr. 298/b, 299/a-b, 300/b, 301/a, 302/a-b, 303/b, 304/a-b, 305/a, H. Zilkade 996-30 Ramazan 998, 22 Safer 998.

⁸⁰ BOA. AE.SAMD.III.117/11578, H.20 Ca. 1142/11 Aralık 1729.

⁸¹ BOA. KKd. 266, s. 65, H.11 Şevval 1050/24 Ocak 1641.

⁸² BOA. A.NŞTd.1355, s. 13,14, H.24.C.1130/25 Mayıs 1718; BOA. A.RSKd.1568, s. 20, H. 24 C. 1130/25 Mayıs 1718; BOA. A.RSKd.1572, s. 11, 17 Ca.1134/5 Mart 1722; BOA. A.RSKd.1551, s. 21, H.29 Ca.1112/11 Kasım 1700.

⁸³ BOA. A.DVNS.MHMd.126/171, s. 43, H.Ca.1129/Nisan 1717; BOA. AE.SAMD.III.117/11578, H.20 Ca. 1142/11 Aralık 1729.

⁸⁴ Bu kişilerin Kırşehir, Siverek, Azez'de görevli oldukları anlaşılmaktadır. BOA. A.RSKd.1512, s. 66, 33/b; BOA. KKd.266, s. 65, H.11 Şevval 1050/24 Ocak 1641-H.3 Şevval 1157/ 9 Kasım 1774.

⁸⁵ Çakır, *17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri...*, s. 71.

⁸⁶ BOA. KKd.266, s. 65, H.9 R. 1041/1 Ağustos 1637- 14 Ekim 1637.

görülmektedir. Bunlardan biri XIX. yüzyılın sonlarına aittir. Bu belge sayesinde Balis'in bu dönemdeki köy ve mezralar hakkında olmasa da kalesi ile ilgili bazı bilgilere erişilmektedir. Nitekim toplam 22 kale muhafızının bulunduğu Balis Kalesi dizdârının Halil ve kethüdasının ise İbrahim olduğu bu sayede anlaşılmaktadır.⁸⁷

SONUÇ

Sözel anlatıda mazisi insanlık tarihi kadar eski olan Balis'in tarihsel olarak ilk izleri IV. yüzyıla dayanmaktadır. Balis, Fırat'ın kıyısındaki ender ve şanlı Ortadoğu iskân mahallerinden biridir. Fırat ile olan bu bağdaşıklığı bir bakıma pek çok açıdan gelişmesine yol açmıştır. Fakat aynı zamanda kimi olumsuzlukları da tetiklemiştir. Bu nedenle bir dönem iki ayrı medeniyet ve inancın sınır şeridinde yer almasının açığı faturasını ödemiştir. Ancak yine de çöl ortasındaki yeşili, hoş havası ile Müslüman ve Hristiyan idarelerin önemli merkezlerinden biri olmuştur.

Osmanlı idaresine geçişiyle beraber Haleb Eyaleti dâhilinde önemli sancaklardan biri haline gelmesinde de şüphesiz bu özellikleri etkili olmuştur. Haleb'e ait tahrir defterlerinde açık bir şekilde görülmesi de XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar siyasî, askerî ve sosyo-kültürel bakımdan gayet dingin bir havanın hâkim olduğu söylenebilir. Fakat Şam ile Haleb arasındaki temeli çok daha eskilere dayanan siyasî ve malî alandaki rol kavgası her ne kadar bu iki büyük idarî birimin uzağında yer alsa da Balis'e de sirayet etmiştir. Balis için bir başka devrin başlangıcını bu sürtüşme aralamıştır. Merkez-taşra irtibatındaki kopukluk, yereldeki güç mücadelesi, reyanın ve sipahilerin sıklaşan ve uzayan seferle olan imtihanına değişen iklim özellikleri de eklenince Balis'te eski normaller mumla aranır olmuştur. Tarih şeridi XVI. yüzyılın ikinci yarısını işaret ettiğinde Balis'te bu tür olumsuzlukların yol açtığı bir askerî, idarî ve sosyal yıkım yaşanmaya başlamıştır. Kılıç tımarı Balis'te bulunan sipahiler bir yolunu bularak başka sancaklardaki hisselerin peşlerine düşmüşlerdir. Reaya artan idareci baskıları ve Arap eşkiyasının zulmünden kurtulmak için terk-i diyar etmiştir. Böylece yüzyılın ilk yarısına Haleb'in mamur sancakları arasında ve hazinenin önemli gelir kalemlerinden biri olarak giren Balis'te yüzyılın ikinci yarısında dirlik ve düzen kalmamıştır. Reyanın terk ettiği iskân mahalleri Balis harabesi olarak kayda geçmiş ve büyük bir çöküntüyü gözler önüne sermiştir.

Güneydeki asi Arap aşiretleriyle kuzeyde imparatorluk nizamına nispeten uyumuş olanlar arasında yer alması ve mazisindeki parlaklık nedeniyle Balis daima göz önünde tutulmuştur. Haleb dolaylarında verginin toplanması ve dirlik düzenin sağlanması arayışları sürerken bölgedeki Canpoladoğlu Aşireti ve bu aşiretin önderi Hüseyin Bey imparatorluk ricali arasında ön plana çıkmıştır. Hüseyin Bey Kilis ve Balis sancaklarının tahririni gerçekleştirme taahhüdünde bulunmuştur. Onun bu görevi kabullenmesinde bireysel beklentiler ile imparatorluk ricalinin emellerinin etkisi yadsınamaz. Neticede Hüseyin Bey olabildiğince kısa sürede Paşa olmayı ümit etmekteydi. Balis tahrir defterinin hazırlanması serüveni de böylece başlamıştır.

İncelenen 1587 yılına ait tahrir defterinde Balis'in imparatorluğun diğer sancaklarında görüldüğü üzere merkez kaza, köy ve mahalleleri bulunmamaktadır. Hüseyin Bey'in hazırlamış olduğu tahrir defterindeki zeâmet ve tımar hisselerini oluşturan köy ve mezraların tamamı Menbic, Bâb, Cebbul, Haleb ve Birecik kazalarına bağlıdır. Köy kayıtları ender olarak zeâmet hisselerinde geçmektedir. Tımar hisselerinin çoğu hâlî ve hârabe olan mezralardan oluşturulmuştur. Böylece aslında idarî olarak sıralanan kazalara bağlı malî olarak da Balis'e ait olan mezraların oluşturduğu kocaman bir iktisadî ünite ortaya çıkmıştır. Hüseyin Bey özellikle Bâb, Cebbul ve Menbic'e ait terk edilmiş mezraları esas alarak yeniden şenabâd etmek şartıyla zeâmet ve tımar olarak tespit etmiş ve dağıtmıştır. Balis'in tekrar eski durumuna kavuşması için tahmini bir hesap ve öngörü yoluyla hisse paylarını ortaya çıkarmıştır. Onun bu düşüncesi nedeniyle incelenen defterin sonunda yer alan boşta olan veya dağıtılamamış tımar hisseleri ortaya çıkmıştır.

Merkezde imparatorluk idaresinin ve yerelde Hüseyin Bey'in Balis'i yeniden diriltme noktasındaki gayretleri XVII. ve XVIII. yüzyıl kaynaklarının işaret ettiği üzere askıda kalmıştır. Balis merkezinde asırların tozunu, pasını barındıran ve olup bitene şahitlik etmiş kalesi ile giderek bir köy'e dönüşecektir. XIX. ve XX. yüzyıl imparatorluğun Haleb Eyaleti haritalarında da dahi yer yer görülmeyecek kadar küçülecektir.

⁸⁷ “Cemaat-i mustahfizân-ı Kal'a-i Balis”, BOA. MADd.5476, s. 15, H.1300/1882.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

a. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.2/174.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.3/756.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.5/200.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.14/125.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.15/2159.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.23/219.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.24/23.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.30/484.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.31/610.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.38/263.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.46/219.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.47/430.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.62/91.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.63/7.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.66/234.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafi Nâme-i Hümayûn Defterleri, A.DVNS.MHMD.126/171.

Tahvil (Nişan) Kalemî Defterleri A.NŞTd.1355, s.13,14.

Tahvil (Nişan) Kalemî Defterleri A.NŞTd.1512, s.66, 33/b.

Tahvil (Nişan) Kalemî Defterleri A.NŞTd.1551, s.21.

Tahvil (Nişan) Kalemî Defterleri A.NŞTd.1568, s.20.

Tahvil (Nişan) Kalemî Defterleri A.NŞTd.1572, s.11.

Ali Emiri Ahmed III. AE.SAMD.III.117/11578.

Timar Ruznâmeçe (Timar Ve Zeâmet Tevcihi) Defterleri. A. DFE.RZd.14.

Kâmil Kepeci Defteri.KKd.262.

Kâmil Kepeci Defteri.KK.d.266.

Maliyeden Müdevver Defterler. MADd. 39/278.

Maliyeden Müdevver Defterler. MADd.44.
Maliyeden Müdevver Defterler. MADd.563.
Maliyeden Müdevver Defterler. MADd.5476.
Maliyeden Müdevver Defterler. MADd.7419.
Tahrir Defterleri. TTd.93.
Tahrir Defterleri. TTd.544.
Tahrir Defterleri. TTd.610.

b. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKG.KK.)

TKG.KK.TTd.229; 523.

c. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBB.AK.)

İBB. Atatürk Kitaplığı, 912.569 MER Hrt.011178.

2. Araştırma Eserler

397 Numaralı Haleb Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (943/1536) I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*, Barış Yayınevi, Ankara 1999.

BARCAN, Ömer Lütfi, "Tarihî Demografi Araştırmalar ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 1-26.

BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul 1989.

ÇAKAR, Enver, *17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2006.

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003.

DÜZER, Hikmet, *Müneccim Başî Sahaifü'l-Ahbar II (52-83)e göre Abu Cafer Al-Mansur*, (Yayınlanmamış Bitirme Tezi), İstanbul 1971.

ELDEM, Edhem, Goffman, Daniel ve Masters, Bruce. *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Haleb, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

EMECEN, Feridun M. ve ŞAHİN, İlhan, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler- Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, XIX/23, 1999, s. 53-121.

EMECEN, Feridun, "Canbirdi Gazâli", *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s.141-143.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Yakın Şark III: Suriye ve Filistin*, TTK. Yayınları, Ankara 1974.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, III. Kitap, C. 2, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

İNALCIK, Halil, *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK. Yayınları, Ankara 1987.

KILIÇ, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.

KINA, Firuzan, "Hitit Devleti İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", *Atatürk Konferansları*, IV, TTK. Yayınları, Ankara 1970-71, s. 1-13.

KUNT, Metin, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

KURULAY, Sezin Orhan, *Hudûd el-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.

MASTERS, Bruce, "Haleb (Osmanlılar Dönemi)", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 244-247.

MASTERS, Bruce, "Haleb: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Haleb, İzmir ve İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 19-87.

VARLA YOK ARASINDA BİR OSMANLI SANCAĞI: BALIS

Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Târîhi*, C. II, çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968.

Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Haleb, haz. C. Eroğlu, M. Bâbuçoğlu ve M. Köçer, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) Yayınları, Ankara 2012, s. 71-97.

ÖZERGİN, Kemal, “Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Şirvân Seferi ile ilgili Üç Manzûme”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II, 1971, s. 255-288.

ÖZTÜRK, Mustafa, “1606 Tarihli Haleb Avarız-Hane Defteri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (OTAM), VIII, Ankara 1997, s. 249-293.

ÖZTÜRK, Serhat, *Haleb*, Can Yayınları, İstanbul 2011.

RAYMOND, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Sahâifü'l-ahbar, Müneccimbaşı Dede Derviş, çev. Ahmed Nedim, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1285/1896.

SAKAOĞLU, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.

SAUVAGET, J., “Haleb”, *İA*. V/I, Eskişehir 1997, s. 117-122.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, haz. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

TANSEL, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, MEB. Yayınları, Ankara 1969.

Türk Ansiklopedisi, “Balis”, C. V, MEB. Yayınları, Ankara 1952, s.151.

VENZKE, Margaret L., “Syria's Land-Taxation in the Ottoman 'Classical Age' Broadly Considered”, V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, TTK. Yayınları, Ankara 1990, s 419-434.

WHİTE, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi (Erken Modern Dönemde Celali İsyânları)*, Alfa Yayınları İstanbul 2013.

YAZICI, Talib, “Haleb”, *DİA*. XV, İstanbul 1997, s. 244-247.

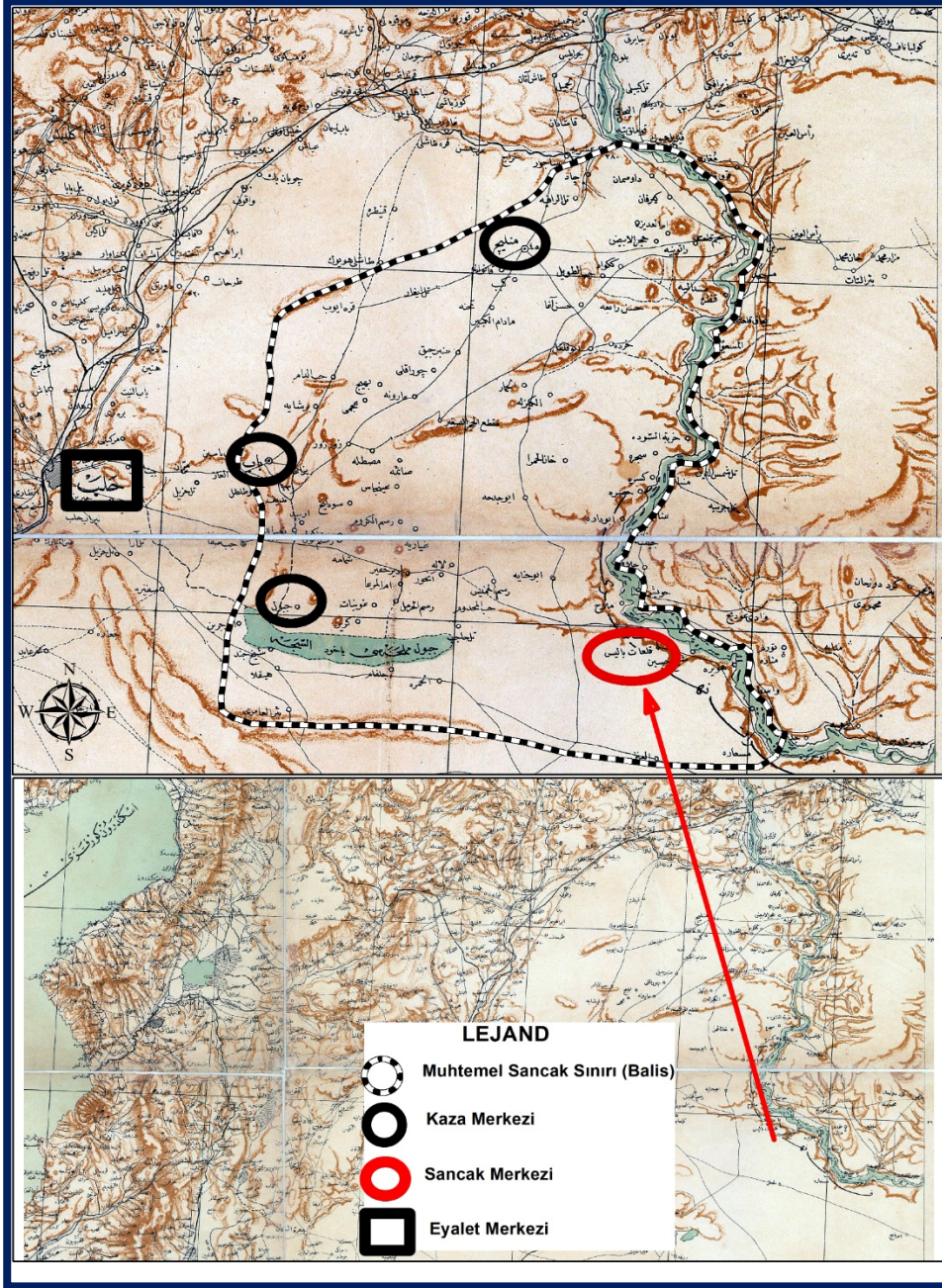
YILDIZ YILDIRIM, Sümeyye, “16. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinde Suriye Toprakları” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/44, (2016), s. 249-312.

YÜCEL, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Defterleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK. Yayınları, Ankara 1989.

Ekler:

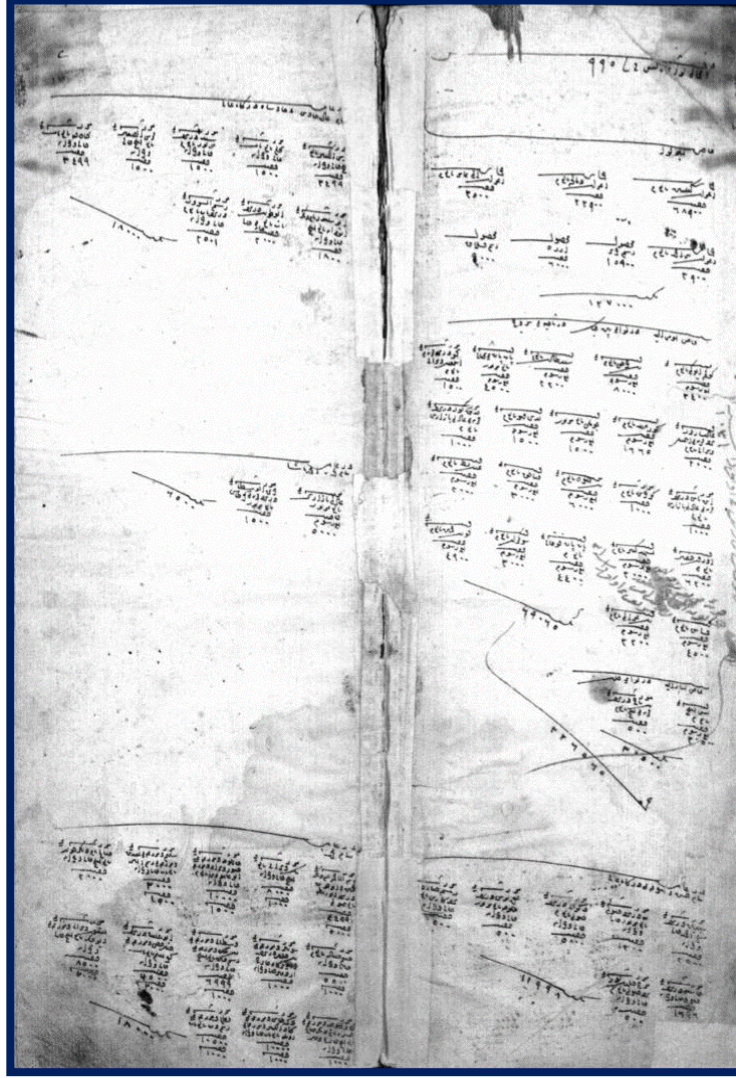
EK-I Balis Sancağı'nın XVI. Yüzyıldaki Muhtemel Sınırları (Tımar Sahası)⁸⁸

Canpoladoğlu Hüseyin Bey Tahririnin İlk Sayfası (TKG.KK.TTd. 229 (188/301), H.995/1587.)

⁸⁸ İBB. Atatürk Kitaplığı, 912.569 MER Hrt.011178. Sınırlar coğrafi yönden, sahanın topografik ve hidrografik unsurları ile 1587 yılı Tahrir Defterinin kaza isimleri esas alınarak dikkate alınarak çizilmiştir. (Haritanın hazırlanması noktasındaki emeği ve düşüncelerinden dolayı Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Ankan'a çok teşekkür ederim).

EK- II: Canpoladoğlu Hüseyin Bey Tahririnin İlk Sayfası (TKG.KK.TTd. 229 (188/301), H.995/1587.)

GTTAD

Makale Bilgileri:

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımcı yoktur.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information:

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 291-308.

Geliş Tarihi–Received Date: 19.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 26.09.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KERİM DEVLETİN DUACILARI VE/VEYA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL YARDIM UYGULAMASI OLARAK DUÂĞÛYÂN MAAŞI

 10.53718/gttad.1346581

 TURAN AÇIK*

ÖZ

Hayırseverlikle ilgili faaliyetleri yakından incelemek toplumları tanımak ve anlamak bakımından işlevseldir. Böylece bireylerin, toplumların ve devletlerin karakterine yakından bakma olanağı temin edilebilmektedir. Bu makalede Osmanlı İmparatorluğu'nda bir “kerim devlet” uygulaması olarak görünen duâğûyân ve ulufeleri meselesi ele alınacak; böylece Türk devletinin ve toplumunun bilhassa olağanüstü durumlarda ortaya çıkan yardım seferberliği refleksinin tarihsel köklerinden küçük bir kesite yer verilecektir. Bu istikamette pergelin ayağını sabitleyebilmek için bilhassa Trabzon şer'iyeye sicillerinde yer alan duâğûyân üzerinde durulacak ve yeri geldiğinde perspektifi genişletebilmek amacıyla Osmanlı arşivindeki diğer belge koleksiyonlarına müracaat edilerek imparatorluğun başka bölgelerinden örnekler verilecektir.

Duâğûyân, günlük mesainin başlaması sırasında ve belirli merasim ile ritüeller esnasında duruma uygun dua okuyan kişilerdi. Bunun yanında, zamanla, devletin bekası için ya da daha doğru bir tabirle padişahın devletin ve ömrünün devamı için dua eden kişilerden ibaret bir taife de ortaya çıkmıştı. Duâğûlûk vazifesinin en yaygın uygulandığı alan vakıflardı. Bilhassa günlük geçimini temin edemeyen Osmanlı tebaasının maaşa bağlanması, 17. yüzyıldan önce “adalet dairesi” formülünce bir ülkede geçerli düzeni korumak için aile/tebaasının refahını/geçimini sağlamakla yükümlü “kerim devlet”e karşılık geliyordu. Osmanlı tarihçileri, imparatorluğun, yardım politikaları çerçevesinde nasıl kavramsallaştırılabileceğini tartışmışlardı. “Refah devleti”, “refah toplumu” gibi kavramların Osmanlı İmparatorluğu'na ne kadar uyup uymadığının tartışıldığı bu makalede öncelikle, şer'iyeye sicillerinden ve diğer arşiv belgelerinden bulunan örnekler nispetinde imparatorluğun geleneksel yardım politikalarını en iyi “kerim devlet” kavramının karşıladığı ortaya çıkıyordu.

Dinî duyguların ve geleneksel siyaset tarzının baskın olduğu bu vazifenin muhtevası ve devletin buna bakış açısı 17. yüzyılda değişecekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kriz dönemine girdiği bu yüzyılda, duâğûyanın sayısı da artmaya başlamıştı. Aynı dönemde duâğûyân artan sayılarda mukataalardan, dolayısıyla hazineden maaş almaya başlamıştı. Bu dönem bir taraftan da mali bürokrasinin baskın hâle geldiği tüzel kişiliğe sahip yeni bir devlet formunun ortaya çıktığı ve geleneksel bütüncül iktidar biçimin padişah ve bürokrasi arasında parçalanmasıyla ortaya çıkan sekülerleşme emarelerinin görüldüğü bir süreçti. İşte bu sekülerleşme ve kriz döneminde duâğûyân maaşları, artan oranlarda padişahın meşruiyet kaygısı ve devletin sosyal alana daha çok müdahale etme ihtiyacı ile alakalı hâle geldi. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın ikinci yarısı ve bilhassa 19. yüzyılda ortaya çıktığı ifade edilen sosyal devlet uygulamalarının, aslında 17. yüzyılda kısmi örneklerine rastlamak mümkündür. Makalenin ikinci kısmında, yine şer'iyeye sicillerinden, mühimme defterlerinden ve Osmanlı arşivindeki diğer belge serilerinden elde edilen örneklerle bu konu temellendirilmeye çalışılmıştır. En nihayetinde 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun krizden çıkma çabalarını, devletin erken modern bir tavırla sosyal alanı daha çok kontrol altında tutma gayreti ile okumak da bir seçenek olarak belirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Duâğûyân, Kerim Devlet, Refah Devleti, 17. yüzyıl

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, E-Posta: turanacik@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4682-6265.

KERİM DEVLETİN DUACILARI VE/VEYA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL YARDIM UYGULAMASI OLARAK DUÂĞŪYÂN MAAŞI

THE BENEFACTORS OF THE PROVIDENTIAL STATE AND/OR THE DUA APPLICATION AS SOCIAL AID: DUA PERFORMERS' SALARY IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

Studying philanthropic activities closely is functional for understanding and getting acquainted with societies. This allows the opportunity to closely examine the character of individuals, communities, and states, often leading to surprising insights. In this paper, the matter of “duâğŪyân” and stipends that appear as an application of a “providential state” in the Ottoman Empire will be addressed. Thus, a small section will indicate the historical roots of the assistance mobilization reflex of the Turkish state and society, particularly in extraordinary circumstances. To anchor this perspective, a focus will be placed on the duâğŪyân recorded in the Trabzon Sharia registers, and when necessary, examples from other regions of the empire will be provided by referring to other document collections in the Ottoman archives.

DuâğŪyân were individuals who recited appropriate prayers during the start of daily work and certain ceremonies and rituals. Additionally, over time, a group emerged consisting of individuals who prayed for the preservation of the state or, more accurately, for the continuation of the sultan’s rule and life. The most common domain for the duty of duâğŪyân was within endowments (waqfs). Providing a salary for Ottoman subjects who couldn't sustain their daily livelihood, as a means of maintaining order in the state, was equated with the “providential state's” responsibility to ensure the welfare and livelihood of the family/subjects, formulated under the concept of the “circle of justice.” Ottoman historians have discussed how the empire could be conceptualized within the framework of aid policies. In the first part of this paper, where concepts such as “welfare state” and “welfare society” were discussed to what extent they fit the Ottoman Empire, it was revealed that the concept of “providential state” best suited the traditional aid policies of the empire.

The content of this duty, which was dominated by religious sentiments and traditional political styles, and the state's perspective on it, would change in the 17th century. In this century, when there was a crisis in the Ottoman Empire, the number of prayers began to increase. During the same period, duâğŪyân started receiving salaries from the treasury, mainly sourced from tax revenues. This era marked the emergence of a new form of state with a dominant financial bureaucracy and the appearance of secularization indicators resulting from the fragmentation of the traditional centralized power between the sultan and the bureaucracy. In this process of secularization and crisis, duâğŪyân salaries became related to the increasing concern for the sultan's legitimacy and the state's need to intervene more in the social sphere. Therefore, the social state practices that were believed to have emerged in the second half of the 18th century and particularly the 19th century in the Ottoman Empire could actually find partial examples in the 17th century. In the second part of the paper, this issue has been tried to be based with examples obtained from the Sharia court registers, *mühimme* registers and other document series in the Ottoman archives. Thus, it was also an option to interpret the Ottoman Empire's efforts to overcome the crisis in the 17th century as an attempt to control the social sphere with an early modern approach.

Keywords: Ottoman Empire, Dua Performers, The Providential State, The Welfare State, 17th Century.

GİRİŞ

6 Şubat 2023'te Maraş merkezli olmak üzere meydana gelen ve 10 ilde çok büyük tahribat yapan depremin ardından devlet, sivil toplum örgütleri ve münferit gönüllü yardımseverler hızla bölgeye ulaşarak afetin yaralarını sarmak için çaba sarf ettiler. Bunun yanında yardım kampanyaları ile hem kısa vadede hem de uzun vadede depremzedelerin iâşe ve ibatelerini temin etmek için seferber olundu. Devlet ve toplumun ortak noktada bulunduğu bu yardım seferberliği kamu ve özel ayrımının, devlet ve toplum tasnifinin sınırlarının bulanıklaştığı bir alandı. Bilhassa gerek enkazdan depremzede kurtarma çalışmalarında gerekse ferdî yardımlar yapma hususunda kendilerini zorlayan zahiren hiçbir maddî menfaatin olmadığı bir zemine hareket eden sivil şahısların faaliyetleri, modern/bürokratik/refah devletlerinin literatüründe var olmayan bir alandı. Ferdî ve grup menfaatinden ziyade amme maslahatını gözetken sivil inisiyatifin modern anlamda örgütlü olmayan bu seferberliği, kamusal alan ve özel alan gibi tasniflerin insan gerçeğiyle her zaman uyuşmadığını gösterdi.¹

¹ Nadir Özbek, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal devlet uygulamalarını incelediği kitabında, “birbirleriyle karşıtlık oluşturmamayan ve hatta hayli iç içe geçmiş bir devlet-toplum ilişkisinin varlığı”nı, “sosyal refah alanının son derece dinamik bir yapı arz ettiği”ni ve “bu yapı içinde özel ve kamusal alan ayrımının belirsizleştiği”ni göstermeye çalışmıştır. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet (Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 42. Ayrıca “refah devleti normlarıyla enformel olarak nitelenebilecek aile, mahalle, cemaat eksenli sosyal dayanışma biçimlerinin zamana karşı gösterdiği direnç” münasebetiyle “bu öğelerin geleneksel-modern ayrımını aşan bir tarihselliğe sahip olduklarını” düşünmektedir. Nadir Özbek, “Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet”, *Toplum ve Bilim*, S. 92, İstanbul 2002, s. 11.

Türkiye’de cereyan eden bu yardım seferberliği, Batı’nın “refah devleti”nin yükünü aileler ve bireysel inisiyatif ile azaltmak için ortaya attığı sözde “refah toplumu”ndan ziyade gerçek manada bir “refah toplumu”na mı işaret ediyordu? Bu toplumun kodlarını çözmek için kültürel genetiğinin haritasını çıkarmak ve bunun için de önce onu tarihsel süreç içerisinde konumlandırmak gerekir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nda kurumsal yardımseverlik olarak niteleyebileceğimiz imâretlerin yanında, yoksulların ve yolcuların karnını doyuran “sivil inisiyatif”, bu refah toplumunun tarihsel köklerine işaret eder. Evliya Çelebi Bitlis’i anlatırken Şeref Han, Hatuniye ve Hüsrev Paşa imaretlerinin mamur olduğu dönemlerde misafirlere ve komşulara bu imaretlerin nimetlerinin bol olduğunu, kendi zamanında ise vakıflarının harap olması nedeniyle sadece Aşura ayında ve Ramazan ayı gecelerinde çorba çıktığını söyler. Fakat aslında buna ihtiyaç da yoktur, zira bütün evlerin kapıları açıktır ve “ziyafet evi” gibi bütün gelen gidene nimetleri boldur.² Bu durum sadece Bitlis’e has da değildir; Osmanlı toplumunda genel olarak daha güçlü olanlar muhtaçlarla yemeklerini paylaşırlardı. Amy Singer’in ifade ettiği üzere, “bu, arada sırada yaşanan bir durum değil, toplumun dokusuna işlemiş temel bir yardımlaşma mekanizmasıdır.”³ Bu dokunun canlılığını bugün hâlâ gönüllü hayırseverliğinde/seferberliğinde aynı şekilde görmek mümkün müdür?

Toplumları tanımak ve anlamak bakımından hayırseverlikle ilgili faaliyetleri yakından incelemek mühimdir. Nitekim bu şekilde “bireylerin, toplumların ve devletlerin karakterine şaşırtıcı ölçüde yakından bakma olanağı” temin edilebilmektedir.⁴ Bu münasebetle eldeki kısa makalede, Osmanlı İmparatorluğu’nda bir “kerim devlet” uygulaması olarak tebellür eden duâgûyân ve ulufeleri meselesi ele alınacak ve böylece Türk devletinin ve toplumunun bilhassa olağanüstü durumlarda birden ortaya çıkan yardım seferberliği refleksinin tarihsel köklerinden küçük bir kesite işaret edilecektir. Bununla birlikte “duâgûyân” kavramının standartlaştığı 17. yüzyıl konu edinilecek ve bu yüzyılda cereyan eden değişimlerin duâgûyânında ve ona karşı devletin tavrında herhangi bir değişime neden olup olmadığı sorunsallaştırılacaktır. Bu iş için de pergelin ayağını sabitleyebilmek için bilhassa Trabzon şer’iyye sicillerinde yer alan duâgûyân üzerinde durulacak ve yeri geldiğinde de perspektifi genişletebilmek amacıyla imparatorluğun diğer bölgelerinden örnekler verilecektir.

1. Refah Devletinden Refah Toplumuna: Osmanlı İmparatorluğu’nu Kavramsallaştırmak

Batılı “gelişmiş” kapitalist ülkeler, sanayi devrimi sürecinde klasik liberal iktisadî düşünceyi devam ettirmiş ve sermaye birikimi için serbest piyasa teşvik edilerek devletin piyasaya müdahalesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu iktisat teorisinde ve pratiğinde, bireylerin refahını temin eden yegâne güç piyasa olarak görülmüştür. Fakat sanayi devriminin başta kadınlar ve çocuklar olmak üzere işçi sınıfı üzerindeki olumsuz tesirleri (ağır çalışma koşulları, ücretlerin sefalet düzeyine düşmesi), devleti müdahale etmeye zorlamıştır.⁵ Zira işçi sınıfının bir müddet sonra “sosyalist bir iktidar” kurmaya meyledebileceği endişesi, “sosyal devlet”in inşa edilmesinde itici bir güç olmuştur.⁶

19. yüzyılda bir takım yasal düzenlemelerle “eşitlik ve özgürlük” herkese tanınmıştı. Fakat sanayi kapitalizmi ile toplumsal sınıflar arasında bir uçurum ortaya çıkmış, bu da herkesin özgürlüklerden reel anlamda yararlanmasının zeminini yok etmişti.⁷ Böylece bu asırda kapitalizme tepki olarak sosyalizm ortaya çıkacaktır. Buna karşılık “sanayileşme trenine” yetişmeye çalışan Almanya gibi “çevresel” ülkelerde kapitalizm/sosyalizm ikilemine karşı “refah devleti” kavramı ortaya çıktı. Bu ülkede 1830-1840’lı yıllarda başlayan sanayileşme sonucu işçilerin kitlesel fakirliği önemli bir sosyal problem haline geldi. 1880 yılında Bismarck Almanya’sında sosyal sigorta sistemi kurulmuş, 1920’ler Almanya’sında da “refah devleti” kavramı gündeme gelmişti.⁸ Bunun ardından İngiltere’de 1906 ilâ 1914 arasında refah devletine yönelik reformlar gerçekleştirilmiş, 1906 yılında iş kazası sigortası ve çocuklara yemek yardımı yasası, 1907 yılında okul çocuklarına tıbbî gözetim yasası, 1911 yılında da işsizlik sigortası ile hastalık sigortası yürürlüğe girmişti. Bunu diğer Batılı ülkelerin reformları takip

² “Mukaddemâ selefde Şeref Hân imâreti ve Hâtûniyye imâreti ve Hüsrev Paşa imâretleri imâr iken cemî’i müsâfirin ü mücâvirine ni’metleri mebzûl imiş. Hâlâ evkâfları harâb u yebâb olmağile mâh-ı Âşûra’da ve mâh-ı leyle-i Ramazân’da çobrası çıkar ammâ bunlara ihtiyâc yoktur. Zirâ cümle hânedânları bâbları meftûh olup dârü’z-ziyâfe gibi âyende vü revendeye ni’metleri mebzûldur.” Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman (haz.), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IV. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 78.

³ Amy Singer, *Osmanlı’da Hayırseverlik: Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmâreti*, çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 195.

⁴ Singer, *Osmanlı’da Hayırseverlik: Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmâreti*, s. 5-6.

⁵ İskender Gümüş, “Tarihsel Perspektifte Refah Devleti: Doğuş, Yükseliş ve Yeniden Yapılanma Süreci”, *Journal of Political Administrative and Local Studies*, C. 1, S. 1, 2018, s. 34.

⁶ M. Kemal Aydın, Eyüp Ensar Çakmak, “Sosyal Devletin Temelleri”, *Bilgi*, S. 34, Sakarya 2017, s. 10. Genelde Almancanın hâkim olduğu coğrafyaya ait bir kavram olan “sosyal devlet (sozial staat)”, İngilizce literatürde “refah devleti (welfare state)” kavramı ile karşılanmaktadır. Biz bu makale kapsamında her iki kavramı eş anlamlı olarak kullanacağız; fakat sosyal devlet kavramının II. Dünya Savaşı sonrasına özgü “Keynesyen refah devleti” kavramına göre “tarihsel olarak daha geniş bir anlam” a sahip olduğunu da unutmayacağız. Bu ayrım hususunda bkz. Özbek, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, s. 9.

⁷ Aslında Peter Hamilton’ın Bryan Turner’in kitabına yazdığı önsözde belirttiği gibi, bütün kapitalist demokratik toplumların temelinde bir çelişki yatmaktadır: “Siyasal sistem yurttaşların temel siyasi eşitlik talepleri üzerine kurulurken, ekonomik sistem, rekabet ve maddi kaynakların kullanımındaki eşitsizlikle varlığını sürdürebilir ancak. Bu durumda bütün kapitalist demokrasiler, toplumsal refah ile ekonomik rekabeti bağdaştırma sorunuyla karşı karşıyadır.” Bryan Turner, *Eşitlik*, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Yayınları, Ankara 2007, s. 10.

⁸ Bedri Gencer, “Sosyal Devletten Kerim Devlete”, *Bilgi*, S. 19, Sakarya 2009/2, s. 7-8.

KERİM DEVLETİN DUACILARI VE/VEYA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL YARDIM UYGULAMASI OLARAK DUĞÜYÂN MAAŞI

etti. Böylece Avrupa ve Amerika'da iş kazası ve sağlık sigortası, emekli maaşı, işsizlik sigortası ve aile ödeneğinden müteşekkil sosyal sigorta uygulamaları câri hâle geldi.⁹ Bununla birlikte 1929 dünya ekonomik buhranı ile refah devleti uygulamaları sendelemiş, II. Dünya harbiyle beraber de sosyal politikalar geri plana atılmıştı. Zaten başlangıcından itibaren sosyal devlet uygulamalarına “kurumsallaşmış iş çevreleri” sık sık muhalefet etmişlerdi.¹⁰ Fakat Keynesyen ekonominin itibar kazanması ve krizden çıkışı ile ekonominin büyümesi için devletin piyasalara yeri geldiğinde müdahale edebileceği yönündeki tavrı, ayrıca piyasada zuhur eden düzensizliklere karşı devletin bireyleri koruması gerektiği kanaati, “refah devleti” açısından mühim bir zemin temin etmişti.¹¹ Böylece kapitalizmin demokrasiyle uzlaştırılma çabası olan “Keynesyen refah devleti”, II. Dünya harbinden sonra “altın çağı”nı yaşayacaktı.¹² ABD, Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya ve İngiltere’de sosyal harcamaların gayrisafî yurt içi hasılaya oranı iki kat artacaktı.¹³ Bu, “emek-sermeye çelişkisini törpülemek ve kontrol altında tutmak üzere” kapitalizmin ürettiği bir yönetim tarzıydı. Söz konusu siyasa, piyasa ekonomisinin neden olduğu toplumsal ve siyasal gerilimleri yumuşatma ve kontrol altına alma ihtiyacından doğmuştu. Böylece devlet, sosyal alana müdahale edebilecek ve bu müdahalenin meşruiyeti de refah devleti uygulamaları ile temin edilecekti.¹⁴

1970’e kadar devam eden süreç, BrettonWoods Sistemi’nin çöküşü (1971), Birinci (1973-1974) ve İkinci (1979-1980) Petrol Şokları ile refah devletini tartışılır hâle getirdi.¹⁵ Krizi aşmak hususunda kapitalizmin yeniden yorumlanması gerekiyordu. Friedrich Hayek ve Milton Friedman gibi düşünürler, tekrar devlet müdahalesinden uzak “serbest piyasanın erdemi”ne vurgu yaptılar. ABD’de Ronald Reagan, İngiltere’de Margaret Thatcher tarafından temsil edilen “yeni sağ” politikası ile devlet küçültülüp kamu harcamaları azaltılacaktı. Bu bağlamda 1980’li yıllara gelindiğinde refah, devlet yerine topluma izafe edilir oldu ve “refah devleti” yerine “refah toplumu” kavramı revaç buldu. Böylece hizmetlerin mühim bir kısmının devlet yerine aileler veya özel sektör tarafından üstlenilmesi taraftarı “çoğulcu bir refah anlayışı”nın benimsenmesi lüzumu ileri sürülmeye başladı.¹⁶

Öncelikle kavramsal anlamda cereyan eden değişimi Osmanlı tarihçiliğinde de müşahade etmek mümkündür. Kariyerinin büyük çoğunluğunu Avrupa’daki “refah devleti” cereyanı döneminde yapan İnalçık, İngilizce aslı 1994’te yayınlanan Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik ve sosyal tarihine dair yazmış olduğu şaheserinde imparatorluğu bir “refah devleti” olarak kavramsallaştırıyordu. “Temel ihtiyaç maddelerinin darlığını önlemek ve bir bolluk ekonomisini teminat altına almak” padişahın en önemli sorumlulukları arasındaydı. Bu “ahlak ekonomisi”, cemaatin gelirinin zenginlerle yoksullar arasında karşılıklı paylaşılması esasına dayanıyordu. Ayrıca burada hayırseverlik önemli bir iktisadî bileşendi. Sadaka çerçevesinde değerlendirilen bu hayırseverlik, zengin ve yoksul arasında uçurum oluşmasını engellemeye matuftu. Sultanlar da sık sık sadaka vermişlerdi. Bu yeniden bölüşüm bir “*tahsis merkezi*”ni gerektirdiğinden sultanlar böyle toplumlarda çok önemli roller oynarlardı. *Sultanın merkezi hüviyeti haiz olduğu* bu bolluk ekonomisi ve topluluğun refahı kaygısı İnalçık’a göre Osmanlı İmparatorluğu’nu bir “refah devleti” olarak nitelendirmeye imkân tanıyordu.¹⁷ Geleneksel patrimonyal bir devletin gerçek sahipleri olarak padişahların ihsan ettiği tayin beratlarında da “sadaka” kavramı kullanılırdı. Yani atadığı bürokratlara verilen vazife de padişahın sadakası hükmündeydi. Örneğin 2 Şabân 1044 (21 Ocak 1635) tarihinde Trabzon beylerbeyiliğine tayin edilen Şaban Paşa’nın beratında, bu vazifenin padişah tarafından kendisine “sadaka ve inâyet” edildiği yazıyordu.¹⁸ Dolayısıyla “tahsis merkezi” olarak bütün teşkilat yapısının padişaha göre şekillendiği imparatorluğun bu “ahlak ekonomisi”, aslında, devletin kapitalizmin yol açtığı patolojileri palyatif bir vaziyette tedavi etmek için ortaya sürdüğü modern/bürokratik “refah devlet”i ile farklıydı.

Belki de imparatorluğun ekonomi politikası “refah devleti” kavramından ziyade “refah toplumu” kavramı ekseninde daha iyi okunabilirdi. Sonraki nesil tarihçilerden ve kariyerini devletin yeniden küçültülmeye çalışıldığı neoliberal dönemde yapan Amy Singer, 2008’de basılan kitabında, Osmanlı İmparatorluğu’nda “sosyal hizmetlerin dağıtım”ının *bürokratikleştirilmemiş* olmasını, onun bir refah devleti olarak tanımlanmasının önünde engel olarak görüyordu. Bu hizmetler, *tüzel kişiliği haiz bir devlet cihazı* tarafından “*tek biçimde sistemleştirilmemiş ve koordine edilmemişti.*” Yardımlar kişisel sayılırdı, nitekim halkın yardım beklentisi de

⁹ Bu uygulamaların ülkeler itibarıyla başlangıç tarihleri hakkında bir tablo için bkz. Aydın-Çakmak, “Sosyal Devletin Temelleri”, s. 11.

¹⁰ Anthony Giddens, *Üçüncü Yol: Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi*, çev. Mehmet Özyay, Birey Yayınları, İstanbul 2000, s. 21.

¹¹ Gümüş, “Tarihsel Perspektifte Refah Devleti”, s. 46.

¹² Nadir Özbek, “Refah Devletinin Krizi, Yeni Sosyal Politika Önerileri ve ‘Temel Gelir’ Üzerine Düşünceler”, *Mesele Kitap Dergisi*, no: 11, İstanbul 2007, s. 45.

¹³ Aydın-Çakmak, “Sosyal Devletin Temelleri”, s. 14.

¹⁴ Özbek, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, s. 14-15.

¹⁵ Gümüş, “Tarihsel Perspektifte Refah Devleti”, s. 46.

¹⁶ Gencer, “Sosyal Devletten Kerim Devlete”, s. 13. Thatcherizm ya da yeni liberalizm dönemindeki sosyal devlet uygulamalarını Giddens “emniyet sübabı olarak sosyal devlet” şeklinde nitelendirmektedir. Giddens, *Üçüncü Yol: Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi*, s. 19.

¹⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, C. 1, çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 84.

¹⁸ T.Ş.S. (*Trabzon Şer’iyye Sicilleri*), no: 1828, 159a-2.

tüzel kişiliğe sahip modern bir devlete dönük değildi. Bu beklentiler servet ve mevkiilerinden dolayı başta sultan olmak üzere fertlere yönelikti. Modern devlete ait yardım kurumlarına en çok benzeyen hanedan vakıflarıydı; fakat bunların da adem-i merkezîyetçi nitelikleriyle meydana getirdikleri ağ ile modern “refah devleti”nin desteklediği tek bir kurumun tesis ettiği standardizasyonlar arasında mesafe vardı. Osmanlı insanı “aileler, mahalleler, köyler, meslek grupları, sufi tarikatlar, kapılar ve benzer coğrafi köken veya inançtan kimselerin oluşturduğu birbirleriyle örtüşen ağlara dâhildi.” Bütün bunlar Osmanlı insanının sosyal hizmetleri temin ettiği *cemâi* yapılarıydı. Bu nedenle Singer’e göre Osmanlıları “refah devleti” değil de “*refah toplumlari*” olarak nitelendirmek daha uygundu.¹⁹

Hemen hemen aynı dönemde yazan Nadir Özbek ise anlaşıldığı kadarıyla “refah toplumu”nu, “*refah rejimi*” veya “*refah sistemi*” kavramı ile karşılıyordu. Ona göre, Osmanlı İmparatorluğu’nda vakıfların “sosyal yardım işlevi” diğer fonksiyonlarla karşılaştırıldığında oldukça sınırlıydı. Bu durum aile ve kan bağı, mahalle ve hemşehrilik ilişkileri benzeri dayanışma tarzlarının belirgin olduğu bir “koruyucu sosyal yapı”nın ağırlığına delalet etmekteydi:

*“Burada işaret etmek istediğim nokta, Osmanlı tarihinin erken modernitesi olarak niteleyebileceğimiz 15. yüzyıl sonrası dönemde yoksulluk ve ihtiyaç durumu karşısında bireylerin, özellikle kentsel bölgelerde yaşayan kitlelerin bir yandan devletin ve elitlerin inisiyatifleriyle şekillenmiş kurum ve uygulamalardan, diğer yandan da aile, kan bağı ve hemşehrilik gibi toplumsal yapının kendi bağrından çıkan dayanışma biçimlerinden oluşan karmaşık bir refah sistemine, refah uygulamaları alanında görece zengin bir seçenekler yumağına sahip olduklarıdır.”*²⁰

Bu kavramsallaştırma çabalarına derinlikli bir makale ile katılan Bedri Gencer ise postmodern dönemde “linguistic turn” (dilsel devir) cereyanlarının verdiği ilhamla ve geleneksel dönemin zihniyet dünyasına vukûfiyet münasebetiyle, 1970’lerde refah devletinin yaşadığı krizin ertesinde ortaya çıkan “refah toplumu” eksenli gelişmeleri, geleneksel “*kerim devlet*” anlayışına dönüş olarak görüyordu. “Kerim devlet, bir padişahın bile devletten ayrı olarak kendi adına kurduğu vakıflar sayesinde sunulan aynı tedarik esasına dayanıyordu.”²¹ Yine Gencer, Fransız teorist Dominique Schnapper’in postmodern dönemde geleneğe şöyle bir nazarı etmenin getirdiği refleksle kurulu “*the providential state*” kavramsallaştırmasını “*inâi devlet*” şeklinde tercüme ederek “ilâhî-dinî bir espri taşıyan *inayet* işlevinin yüklendiği devlet, geleneksel ‘kerim devlet’ kavramının karşılığı sayılabilir” demektedir.²² Nitekim yukarıdaki beylerbeyi beratı örneğinde görüldüğü üzere, her türlü tayin ve sosyal yardımın öncelikli olarak padişahın “inâyeti” ve “sadakası” olarak telakki edildiği Osmanlı İmparatorluğu’nu, “*kerim/inâ’i devlet*” şeklinde vasıflandırmak mümkündür. Eldeki çalışmada da Osmanlıların kendi perspektiflerini yakalayabilmek ve anakronizmden kaçınabilmek için belgelerde sıklıkla geçen “inâyet” kavramından mülhem ve “inâi devlet”in karşılığı olarak “kerim devlet” kavramsallaştırmasına da müracaat edilecektir. Nitekim duâgû atamalarında “...mezîd-i *inâyet-i* pâdişâhânem zuhura getirüb” ibaresi sıklıkla kullanılıyordu ve *vakıf sisteminin özünü oluşturduğu* bu “kerim/inâi devlet” ve “refah toplumunda”, büyük nispette aynı tedarik cârî olmakla beraber bizim bu kısa makalede irdeleyeceğimiz duâgûyânın maaşları ekseninde nakdî yardımın var olduğu da görülmekteydi.

2. Âdil Devletten Kerîm Devlete: Osmanlı Padişahı ve Tebaasının Refahı

İnalcık, kendi kavramsallaştırması ile “refah devletinin” en mühim göstergelerinden birini “İmparatorluğun dört bir yanında, özellikle de sınır kalelerinde cami ve mescidlerde binlerce duâgûyân (ücretli dua okuyucu), devletten düzenli maaş alan büyük bir grubu oluşturmaktaydı.”²³ şeklinde somutlaştırmaktadır. Duâgûyân, günlük mesainin başlaması sırasında ve belirli merasim ve ritüeller esnasında duruma uygun dualar okurlardı. Bunun yanında, zamanla, devletin bekası için ya da daha doğru bir tabirle padişahın “devâm-ı devleti ve ömrü” için dua eden kişilerden müteşekkil bir tafe de ortaya çıkmıştı.²⁴ Örneğin Trabzon’da Molla Ali hakkında “mezîd-i *inâyet-i* pâdişâhâne” zuhura gelmiş ve günlük 5 akçe vazifesini Trabzon İskelesi Gümrük Mukataası’ndan almak üzere Fetih suresi okuması için Mevlânâ Ahmed arzı üzerine 25 Zilkade 1042 (3 Haziran 1633) tarihinde duâgû tayin edilmişti; padişahın “devâm-ı devleti” için dâuyâ “müdâvemmet” göstermesi eklenmişti.²⁵ Dolayısıyla İncalcık’ın “refah devleti”nin göstergesi olduğunu belirttiği duâgûyân, Gencer’in “adil devlet” ve bunun ardından gelen “kerim devlet” dediği ve ibadullahın (Allah’ın kulları) emniyetini ve terfihini

¹⁹ Amy Singer, *İyilik Yap Denize At: Müslüman Toplumlarında Hayırseverlik*, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012 (İngilizce aslı 2008), s. 247.

²⁰ Özbek, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, s. 10-11.

²¹ Gencer, “Sosyal Devletten Kerim Devlete”, s. 13.

²² Gencer, “Sosyal Devletten Kerim Devlete”, s. 14.

²³ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, C. 1, s. 84.

²⁴ Mehmet İpşirli, “Duâgû”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 541; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993, s. 479.

²⁵ T.Ş.S., 1824, 80b-3.

KERİM DEVLETİN DUACILARI VE/VEYA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL YARDIM UYGULAMASI OLARAK DUĞÛYÂN MAAŞI

aslî vazifesi addeden siyaset düşüncesinin tezahürünü görmek mümkündür.²⁶ Bu terfihten maksat herkese gereken aş ve işi temin etmek ve böylece “karnı tok, sırtı pek” fertlerden mürekkep bir ülke inşa etmektir. Burada “adil devlet” olmanın getirdiği refleksi “sırtı pek” bir halkın muhafazası için bilhassa ehl-i örfün zulümleri ve rüşvet, iltimas, haksız vergi taleplerinin önüne geçilmeliydi. Bu müreffeh tebaa ile adalet dairesi formülünce verimlilik temin edilecek ve bu şekilde ülkenin umranı sağlanacaktı. Yani sosyal adalet (terfi), toplumda üretilen serveti dağıtmak suretiyle ortak refahla (common wealth) neticelenecekti.²⁷

İslâm'da ve ona tâbi Osmanlı İmparatorluğu'nda farz, vâcib ve nafîle ibadetler ile sermayenin sadece belli kişiler arasında paylaşmadan katlanmasına ve tekelleşmesine izin verilmiyordu. Zekât, öşür, fitır sadakası, kurban ve mâlî nezirler ile gayr-i Müslimlerin ödediği cizye, serveti belli oranlarda paylaşarak sosyal adaleti sağlamayı hedefliyordu. Yine vakıf, hibe, karz-ı hasen ve nafaka gibi akitler de aynı gayeye yönelikti.²⁸ “Kişileri ihtiyaçlarından dolayı başkalarının tahakkümü altına girmekten koruyacak” bir iktisadî nizam ile ancak müttekâmil vaziyette adalet tesis edilebilirdi. Böylece “adalet, refahta teccüm ederdi.”²⁹ En nihayetinde âdil devletin bir sonraki safhası kerim devlete tekabül ederdi.

Bu refah politikasının bir kesiti olarak görünen duagülük vazifesinin seküler olmayan bir dünyada muhakkak dua etmenin aslî anlamı itibariyle bir vazifeye tekabül ettiği muhakkaktı. “Duâci”, “duâhân” olarak da isimlendirilen bu görevliler merasimlerde ve bazı toplantılarda (hatim, mevlid vb.) dua okurlar, yine esnaf teşkilatında fütüvvetin mühim olduğu dönemlerde duacılar teberrükten kalfa veya usta olacak kişilere hem dua eder hem de bir takım nasihatler verirlerdi.³⁰ Ayrıca tekke ve zaviyelerde zikrin sonunda dua etmekle vazifeli bu kişileri modern bir zaviyeden değerlendiren tarihçinin elbette bunların dindarlıklarının derecesini ölçme imkânı yoktur. Fakat geleneksel dünyada Allah ile kul arasındaki en mühim bağlantı noktası olan duayı, hiçbir dinî muhtevası olmayan salt bir meşruiyet enstrümanı olarak değerlendirmek anakronik olacaktır. Osmanlıların duanın işlevselliğine inandıkları kat'iydi. Yani günlük mesainin başlaması sırasında duğûyânın ettiği dua da, devletin dinî siyasetini temsil etmenin yanında/öncesinde Allah'a yakın olma (kurbet) isteğinin bir tezahürüydü.³¹ Osmanlıların İstanbul'un fetih sürecinde üç gün boyunca oruç tuttuklarını ve bu esnada da bol bol dua ettiklerini bildiren muhasaranın müşahitlerinden Sakızlı Leonardo (Leonardo di Chio)'nun 16 Ağustos 1453'te Papa V. Nicolaus'a yazdığı mektup,³² dışarıdan bir göz olarak Osmanlıların “büyük dindarlığına” nasıl “şaşıp kaldıklarını” beyan eder. Bizim gayemiz Osmanlıların ne kadar samimi dindar olup olmadıklarını tespit etmek değildir; fakat geleneksel dönemlerinde seküler bir dünya inşa etmedikleri de muhakkaktır.

Böylece Osmanlıların duğûyân istihdam ederken salt dünyevî kaygılarla, siyasî sebeplerle hareket ettiklerini düşünmek zımnen onların zamanından önce sekülerleştiklerini iddia etmek anlamına gelir. Bu ise gelenek ve modernlik arasındaki farkları ya da gelenekten modernliğe geçiş vetiresini takip edebilmeyi engeller. Hâlbuki Pakalın dahi, her ne kadar tarih vermese de, esnaf teşkilatında duacıların istihdam edilmemeye başlanmasını, teşkilattaki sekülerleşmenin bir göstergesi olarak nitelendirir.³³ Duğûyânın vazifesinin gerçek manada duâ etmek olduğu kesindir. Bunu Aziz Mahmud Hüdayî'nin halifelerinden bir şeyhin duğû olarak tayin edilmesi esnasında gösterilen gerekçede müşahede etmek mümkündür. Üsküdarî Şeyh Mahmud Efendi “halakasından” Şeyh Mehmed bin el-hâcc Korkmaz, “sâlih ve mütedeyyin ve ehl-i ilm ve duâsından istimdâd olunacak azizlerden olmağla” hakkında “mezîd-i inâyet-i pâdişâhâne” vücuda getirilip Trabzon İskelesi mahsulünden vazifeye mutasarrıf iken vefat eden Hasan yerine, 20 Rebiülevvel 1040 (27 Ekim 1630) tarihinde günlük 20 akçe vazife ile duğû tayin edilmiş ve varıp her ay yevmiyesini İskele mukataası mahsulünden alarak padişahın devâm-ı devleti için dua etmesi buyurulmuştu.³⁴ III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed ve II. Osman nezdinde oldukça mühim bir manevî önder portresi çizen Aziz Mahmud Hüdayî'nin halifelerinden biri için “duasından medet umulacak bir zat olduğu” ifadesi, tam manasıyla seküler olmayan bir dünyada salt retorik

²⁶ Geleneksel siyaset düşüncesi açısından insanların refahı, başarılı bir yönetimin neticesi olarak görülürdü. Linda T. Darling, *Ortadoğu'da Sosyal Adalet ve Siyasal İktidarın Tarihi*, çev. Hakan Erdagöz, Alfa Yayınları, İstanbul 2022, s. 43.

²⁷ Gencer, “Sosyal Devletten Kerim Devlete”, s. 5.

²⁸ Ahmet Tabakoğlu, “Bir İlim Olarak İslam İktisadı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 16, İstanbul 2010, s. 11; Ramazan Korkut, “İslam İktisat Düşüncesinde Yoksulluk Problemi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 50, İzmir 2019, s. 83.

²⁹ Bedri Gencer, “Politik İnsan'dan Ekonomik İnsan'a İktisadî Kavramları Yeniden Tanımlamak”, *Ekonomik Kalkınma ve Değerler*, (yay. Recep Şentürk), UTESAV, İstanbul 2008, s. 42.

³⁰ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, s. 478-479.

³¹ Bakara Suresi'nin 186. ayet-i kerimesinde şöyle buyurulmaktadır: “Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben yakınım, bana dua ettiğinde dua edenin dileğine karşılık veririm. Şu halde benim davetime gelsinler ve bana iman etsinler ki doğru yolu bulabilsinler.”

³² Vatican Library, Lat. nr.: 4137, fol. 169r-196v; Lat. nr.: 5392, fol. 104r; Agostino Pertusi, *La Caduta di Costantinopoli le Testimonianze dei Contemporanei*, vol. I, Mondadori 1976, s. 35-36'dan aktaran Hakan Yılmaz, “İstanbul'un Fethine ve Gerçekleşme Şekline İşaret eden Gaybi Haberler”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C. 73, S. 476, İstanbul Mayıs 2023, s. 18.

³³ “Esnafın şeyh, nakib ve duacı gibilerin yine esnaf meydanından müntahap ve sanat ehli olması meşrut olmakla beraber bilâhare fütüvvet tarikatı teşkilâtı terkedildiği zaman şeyh, nakip ve duacılar lüzum kalmıyarak bunlar artık intihap edilmemeye başlanmış ve esnaf işleri büsbütün maddileşerek bunların yerlerini kethüdalarla yiğitbaşlar işgal edip esnafa hükümet arasında vasıta vazifesini de bu sonrakiler görmeye başlamıştır.” Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, s. 478

³⁴ T.Ş.S., 1827, 97a-1.

olarak değerlendirilemeyecektir elbette.³⁵ Muhakkak ulufe tevcihinin bir takım dünyevî/siyasî tarafları vardı. Fakat duâgüyânı baştan itibaren siyasî tarafları ve devletin meşruiyet kaygısıyla izah etmek, sayılarının arttığı 17. yüzyıl ve sonrasını, bu vazifeyle beraber bir bozulma dönemi olarak görmeyi beraberinde getirir. Hâlbuki 16. yüzyıldan sonraki bu artışı -ileride gösterilmeye çalışılacağı üzere- devletin ve duâgüyânın sekülerleşmesi bağlamında değerlendirmek de mümkündür.

Duagülük vazifesinin en yaygın uygulandığı alan vakıflardı. Fakat bu görevin ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. 1542 tarihli Şahbola Hatun vakfiyesinde çeşitli görevler arasında bir duâhân cihetinin varlığı, 16. yüzyılda bu vazifenin bilindiğini gösterir.³⁶ Yine 1507 tarihli mufassal tahrir defterinde Ordu'da Bayram Köyü'nün tamamen din görevlilerine tahsis edildiği ve hepsinin vergiden muaf ve "duâcı" oldukları kaydedilmiştir.³⁷ Her ne kadar 16. yüzyıldan önce duâgü adıyla bir vazifeli bilinmese de Kur'an'ın tamamını okuyan hâfizlar (huffâz), Kur'an cüzlerinden belirlenenleri okuyan cüzhânlar, yine bunlarla benzer görevler ifa eden Devrhânlar, Yasinhânlar, En'amhânlar, Fetihhânlar, Aşrhânlar vb. ile muhtelif duaları her gün belirli vakitlerde okuyan insanlardan müteşekkil bir duâcı zümresi vardı. Fatih vakfiyesinde rastlayabildiğimiz bu görevliler³⁸ hakkında Fahri Unan şöyle demektedir:

*"Bunlar, okudukları duâ veya sûrelerin veya Kur'an cüz'lerinin adlarına göre farklı isimlerle anılmalarına rağmen, temelde aynı nitelikte bir vazife ifâ ettikleri için başlı başına bir grup oluşturmaktaydılar. Dolayısıyla, hepsine birden duâ okuyucu (du'â-güy) demek mümkündür. Çünkü, ister Kur'an'dan belirli bir sure veya cüz'ü okusunlar, isterse bizatihi bir duâ okusunlar, netice itibariyle okumaları duâ hükmündeydi ve bundan hâsıl olan sevâbı 'vâkıfın râhuna hediye' ediyorlardı."*³⁹

Fatih câmii vakfiyesinde benzer ya da aynı görevlilere rastlanması, Emevîler döneminden beri câmilerde Kur'an okuyan görevlilerin varlığının kesin olarak bilinmesi,⁴⁰ yine esnaf teşkilatında duâ okuyucuların kadim bir vazifeli olması gibi hususlar, duâgüyânın 16. yüzyıldan çok önceleri var olduğunu; fakat henüz kavramsal bir standardizasyon olmadığı için bu isimle anılmadıklarını gösterir. Modern bürokrasinin standardize edici tavrının olmadığı bir dönemde kavramsal anlamdaki bu dağınıklık ise normaldi. Hatta 16. yüzyılda kavram ortaya çıktıktan sonra dahi tam bir standardının olmadığı, kimi zaman "duâhân", "duâcı" kimi zaman "duagü" gibi kullanımların yanında büyük ihtimalle devrhân, aşrhân, fetihhân gibi vazifeliler de aslında duâgü kavramı çatısı altında toplanırken aynı zamanda kendi kavramsal varlıklarını da devam ettirmişlerdi.⁴¹ Yine 16. yüzyılın sonlarında Bağdad hazinesinden "du'âcı nâmına" 20 akçe tekaüd ulufesi alan Cemşid'in "duâgü" şeklinde anılmadığı görülmektedir.⁴² Ayrıca duâgü olanlar hakkında 17. yüzyılda dahi illa bu kavram kullanılarak işlem yapılması gerekmiyordu. Örneğin "Vilâyet-i Kayseri keferesi cizyesinden yevmî beş akçe vazifeye mutasarrıf olan Mustafa b. Hızır Dede", mahkemede, gayr-i Müslimlerin 1055 senesinde ödemeleri gereken cizyeleri mahsulünden günlük 5 akçe olan vazifesini, o sene için toplamda 1800 akçe olarak cizyeyi toplamaya memur Ahmed Ağa'dan aldığına dair ikrarda bulunmuştu. Söz konusu belgede vazifeden kastın ne olduğu belirtilmemekte, Mustafa'nın sadece günlük 5 akçe vazifesinden bahsedilmekteydi. Hâlbuki hemen ardından gelen ve I. İbrahim'in cülusu münasebetiyle beratların yenilendiğini ifade eden belgede, Mustafa'nın bu 5 akçelik vazifesinin "duâgü" ulufesi olduğu anlaşılmaktaydı.⁴³ Yine subaşı sandığından günlük 4 akçe vazifesi olan "Duâcı Hasan" vefat etmiş ve yerine Parmakkapı'da Himmet Dede duaçılarının her şekilde müstahak oldukları bildirilerek 26 Şevval 1030 (13 Eylül 1621) tarihinde İstanbul subaşısı berat için arz-ı hâlde bulunmuştu.⁴⁴ Her ne kadar hâlâ "duâcı" terimi kullanılır olsa da "duâgü" kavramının sıklıkla kullanılmasının ve belli oranda standartlaşmasının Osmanlı arşivinde yapılacak bir tarama ile 17. yüzyılda olduğu görülmüyordu. Bu

³⁵ Aziz Mahmud Hüdayî'nin hem manevî hem de siyasî anlamda Osmanlı padişahları ile münasebetleri hakkında kısaca bkz. Cengiz Gündoğdu, "Pâdişah-Tarikat Şeyhi Münasebetleri Açısından Aziz Mahmud Hüdayî ve Çağdaşı Abdulmecid-i Sivâsî", *III. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, Bildiriler*, C. II, https://www.uskudar.bel.tr/userfiles/files/3_sempozyum_cilt_02.pdf, s. 15-38.

³⁶ İpşirli, "Duâgü", s. 541.

³⁷ "Karye-i Bayram Danişmend mu'âflardır ducılardır bi-hükmi şerif-i şâhi." BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), *TT.d.*, no: 37, s. 187; Bahaeddin Yediylıdz, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 96.

³⁸ Kasım Kocaman, "Kuruluş Vakfiyesine Göre İstanbul Fatih Camii ve Görevlileri ve Vazifeleri", *Ekev Akademi Dergisi*, ICOAEF Özel Sayısı, Erzurum 2019, s. 141-145.

³⁹ Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 262.

⁴⁰ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 55.

⁴¹ 20 Şaban 1043 (19 Şubat 1634) tarihinde beratı yenilenen "sulehâdan" Mevlânâ İbrahim'in Trabzon İskelesi mahsulünden alacağı günlük 10 akçe maaşı mukabili vazifesi, IV. Murad'ın devâm-ı devleti için süre-i feth-i şerif tilâvet eylemekti. Dolayısıyla hem Fetihhân hem de duâgüydu. *T.Ş.S.*, 1828, 153a-1.

⁴² BOA, *ADVNS.MHM.d.*, no: 43, s. 3, kayıt no: 2. 18 Rebiülevvel 988 (3 Mayıs 1580).

⁴³ BOA, *İE.ML.*, 4/294. 20 Zilkade 1049 (13 Mart 1640). Belgenin yer aldığı gömlek içerisindeki Kayseri cizyesinden vazifesini alan diğer duâgüyân şunlardır: Yılda toplam almak üzere günlük 20 akçe ile Şeyh Alaeddin, günlük 5 akçe ile Ömer Tennurî, 5 akçesini Şeyh Avnullah mahlûlünden ve 5 akçesini de Hasan Yakub mahlûlünden olmak üzere toplam günlük 10 akçe ile Şeyh İbrahim Halvetî hulefâsından Şeyh Yusuf, Ali Dede'nin oğlu lehine vazifeden feragat etmesiyle günlük 13 akçe ile Ahmed bin Ali Dede.

⁴⁴ BOA, *AE.SOSM.II.*, 1/40.

KERİM DEVLETİN DUACILARI VE/VEYA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL YARDIM UYGULAMASI OLARAK DUÂĞÜYÂN MAAŞI

dönemde sık sık “hassa duâğüyları” şeklinde anılan bir zümre de ortaya çıkmıştı.⁴⁵ Bu nisbî standartlaşma haddizatında vazifenin de artan ölçüde müesses hâle geldiğine işaret sayılabilir.

Duâğülük vazifesinin en yaygın uygulandığı alanın vakıflar olduğu ifade edilmişti. Bu durum, duâğülüğün vâkıfın (vakfeden) ahiret hayatında fayda görmek için dua talep etmesinin yanında ekseriyetle bir “hayırseverlik” şeklinde ortaya çıktığını düşündürmekteydi ve vakıfların “sosyal yardım işlevleri”nin bir yüzünü teşkil etmekteydi. Nitekim bilhassa fakir insanlara bir tür “işsizlik maaşı” gibi duâğüyan ulufesi bağlanması, bu sosyal yardım işlevinin tezahürüyü. “Kerîm/inâî devlet”, tebaasının “değişen bünye ve kabiliyetlerine, sağlık durumlarına” göre geçimlerinin yanında ihtiyaç duydukları “ekstra bakımı” da üstlenmekte, çeşitli sebeplerle iş bulamayanlara aş temin etmek için imâretleri⁴⁶ ve “işsizlik maaşı” olarak nitelenebilecek duâğü mevâcibini devreye sokmaktaydı.

II. Dünya harbinden sonra akla gelen sosyal devlet uygulamalarından hayli zaman önce Osmanlılar tebaasının terfihini teşkilatlandırma gayretindeydiler. Örneğin Hanife adlı hatun “ziyade fakire olub” geçimini teminde sıkıntı çekmekteydi (“kifâf-ı me’âşında külli müzâyakası olmağla”). Erzurum Hazinesi defterdarı Osman Efendi’nin tezkeresi üzerine, 28 Recep 1031 (8 Haziran 1622) tarihinden itibaren olmak üzere berat verilerek kendisine günlük 10 akçe “duâcı ulûfesi” Trabzon İskelesi Gümrük mahsulünden bağlanmıştı.⁴⁷ Günlük geçimini temin edemeyen Osmanlı tebaasının maaşa bağlanması uygulaması, “adalet dairesi” formülünce bir ülkede geçerli düzeni korumak için aile/tebaasının refahını/geçimini sağlamakla yükümlü önce âdil ve bunun ardından gelen kerim devlete tekabül ediyordu.⁴⁸ Nitekim bu formül uyarınca yine Pirî b. Mehmed, “ziyâde fakîrül-hâl” olduğu için “hakkında mezîd-i inâyet-i padişâhâne” zuhûra gelmiş ve Trabzon İskelesi Mukataası mahsulünden 3 Zilkade 1053 (13 Ocak 1644) tarihinden itibaren başlamak üzere günlük 10 akçe vazife tayin edilmişti. Karşılığında ise Pirî, padişahın “devâm-ı ömr ü devleti” için dua edecekti.⁴⁹ Fakirlerin bu şekilde duacı olarak istihdamı ile fukaranın imaretlerden faydalanmasının mantığı aslında aynıydı. Bu bakımdan Amy Singer’in imaretler hususunda söylediği gibi, burada da “Allah’a daha yakın olma ve cennete ulaşma arzusu” (kurbet) gibi manevi olanların yanında elbette “prestij, meşruiyet ve himayecilik”⁵⁰ de duâğü ulufelerinin bağlanmasının arkasındaki itici güçtü. Her dönemde prestij ve meşruiyet kaygısı aynı dozda değildi. Ayrıca geleneksel dönemi itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda prestij ve meşruiyetin kaynağı dindi. İlerde temas edileceği üzere, bir fetih imparatorluğu olan Osmanlıların ve “gazi-sultan” olan padişahların fetihlerin azaldığı dönemlerde, elbette daha çok prestije ve meşruiyete ihtiyaçları vardı. Bunun yanında toplum içerisindeki fakirlerin gözetilmesi, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik anlamda düzenin devamı açısından da mühimdi. Fakat buradaki bir diğer farklılık geleneksel insan için yoksulluğun modern zamanlarda olduğu gibi bir “tehdit” olarak algılanmamasıydı. Bilhassa Sanayi Devrimi ile birlikte, “üretim kanalları içerisinde kendisine yer bul(a)mayan yoksullar sisteme tehdit olarak algılanmıştı.”⁵¹ Bu atıl zümre Batılı insan için üretim kapitalizminin önünde bir mani teşkil ediyordu. Hâlbuki geleneksel insan, Kınalızâde Ali Çelebi’de görüldüğü üzere, fakirliği “hikmet-i lütf-ı ilâhî” olarak görürdü. “Takkîr-i rabbânî ile” fakirlik ve zenginlikte insanlar eşit değildiler. Eğer böyle olsa idi hizmet eden ve hizmet edilen ayrımı söz konusu olmazdı. Böyle bir farklılık olması ile hizmet eden ve hizmet edilenler menfaatleri doğrultusunda hizmet almakta ve hizmet vermekteydiler; bu şekilde ise “nizâm-ı âlem” meydana gelmekteydi.⁵² Geleneksel dönem için “yoksulluğun erdemlerine” dair bir literatür dahi vücuda gelmişti.⁵³ Bunun hilafına modern insan yoksulluğu reddedecek⁵⁴ ve bir risk unsuru olarak görecekti;⁵⁵ diğer taraftan da sürekli bir yoksul zümre ortaya çıkacaktı. Keynesyen ekonominin “tam istihdam ve yeniden bölüşüm” doktrinini çerçevesinde üretim ve tüketim arasındaki krizi düzenleyebilmek için gerek işçi sınıfını gerekse “refah devleti” formülasyonu ile işsiz zümreyi maaş vererek tüketime dâhil etme politikasından⁵⁶ farklı olarak Osmanlılar, geleneksel bakış açıları itibarıyla, fakirliği, mevcut düzeni korumak için aile/tebaasının refahını/geçimini sağlamakla yükümlü babanın/devletin “kavvam” (koruyan) rolü çerçevesinde düşünürdü.

Duâğüyan elbette sadece fakirlerden ibaret değildi. Osmanlı İmparatorluğu’nda bilhassa seyyidlere duâğü ulufesi bağlanırdı. “Sadât-ı kirâm”dan olup Trabzon İskelesi hassa harc mahsulünden günlük 20 akçe vazifeye

⁴⁵ BOA, *TS.MA.e.*, 682/27. 26 Receb 1038 (21 Mart 1629).

⁴⁶ Gencer, “Sosyal Devletten Kerim Devlete”, s. 5.

⁴⁷ *T.Ş.S.*, 1822, 64a-2.

⁴⁸ Gencer, “Sosyal Devletten Kerim Devlete”, s. 5-6.

⁴⁹ *T.Ş.S.*, 1830, 85a-2.

⁵⁰ Singer, *Osmanlı’da Hayırseverlik: Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmaretleri*, s. 44.

⁵¹ Kadir Yaman, *Yoksulluk Hukuku: Modernleşme Sürecinde İngiltere-Osmanlı İmparatorluğu Karşılaştırması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007, s. 4.

⁵² Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 405-418.

⁵³ Steven M. Beaudoin, *Yoksulluğun Tarihi*, çev. Tuğay Kaban, Dedalus Yayınları, İstanbul 2017, s. 51-52.

⁵⁴ Abdurrahman Arslan, *Modern Dünyada Müslümanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 147.

⁵⁵ Örneğin 2001 yılında Türkiye, Dünya Bankası’ndan 500 milyon dolarlık bir kredi almıştı ve bunu Sosyal Dayanışma ve Yardımlaşmayı Teşvik Fonu’na aktarıp “*Sosyal Riski Azaltma Projesi*” kapsamında kullanmayı öngörmüştü. Özbek, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, s. 25.

⁵⁶ Mehmet Akif İnce, vd., “Refah Devletinden Rekabet Devletine Dönüşüm Tartışmaları”, *İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 46, İstanbul 2012, s. 3.

mutasarrıf olan “hasa duâgûylarından” Seyyid Hasan, Trabzon Kadısı Mevlana Abdurrahman Efendi’nin arzı üzerine Kazak saldırısı sırasında (“Rus eşkıyası Trabzon’a müstevli oldukda”) elindeki berat zayı olduğu için 6 Rebiülevvel 1037 (15 Kasım 1627) tarihinden itibaren geçerli olmak üzere kendisine yeniden berat verilmişti.⁵⁷ Ocak 1555 tarihli bir hükümde de, Edirne’den Seyyid Mustafa’nın “fakîrû’l-hâl” olduğunu bildirip “inâyet” rica ettiği ve bunun üzerine Edirne kadısından “hâline münâsib bir cihet” verilmesinin buyurulduğu görülmekteydi.⁵⁸ Bu cihet büyük ihtimalle bir duâgû vazifesiydi.

Seyyidlere zekât verilememektedir. Hadis-i şerife göre, “sadakalar ancak insanların kirleridir. Muhammed’e ve ailesine helal değildir.”⁵⁹ Sadakadan anlaşılması gerekenin zekât olduğu Ebussuud Efendi’nin fetvasında ortaya çıkmaktadır: “*Mes’ele: Sâdâtın olan Zeyd, akrabâsından Amr-i fakîre zekât ve sadaka vermek câiz olur mu? Elcevap: Zekât verilmez, gayri sadakât verilmek meşrû’dur.*”⁶⁰ İbrahim Halebî de Haşimî kabilesine zekâtın bir şey verilemeyeceği, fakat nafile sadakanın verilebileceğini söyler.⁶¹ Osmanlı padişahlarının verdikleri bu “cihet”leri nafile sadaka hükmünde görüyor olmaları mümkündür. Fakat muvazzaf ve ekonomik anlamda fakir olmayan seyidlere de duâgû vazifesi tevdi etmeleri, bunun sadaka değil de gerçek manada bir vazife addedildiğini düşündürür. Nitekim 10 Muharrem 979 (4 Haziran 1571) tarihli bir başka hükümde, Tunus hatibi Emir Mehmed ve Molla İbrahim b. Hacı Ali, merkeze müracaat etmişler ve “sadât ve ehl-i ilm olub birer mikdâr vazife ta’yin olunmasını” talep etmişlerdir. Bunun üzerine padişah 15’er akçe vazife tayin edilmesini emreder.⁶² Burada kerîm devletin, günlük geçimi temin etmenin yanında toplumda itibar sahibi fertlerin bu prestijleri ile orantılı bir ekonomik seviyeye sahip olmalarını sağlamak için de devreye girdiği ifade edilebilir.

Aslında seyidlere maaş bağlanması Hz. Ömer zamanına kadar geriye giden bir uygulamadır. Hz. Peygamber döneminde, seyidlerin gelir kaynakları, Fedek arazisi, ganimet ve fey’deki (sulh yolu ile alınan mallar) humus (beşte bir) hissesi, Hz. Ali’ye ve Ehl-i Beyt’e meşruta vakıflar ve beytülmâlden ayrılan tahsisatdır. Hz. Ömer’in halifeliği döneminde ise kurduğu divan teşkilâtı ile Müslümanlara bu teşkilâtın maaş ödenmiş ve ödemelere önce ehl-i beytten başlanmıştır.⁶³ Osmanlı İmparatorluğu’nda ise anlaşıldığı kadarıyla bu maaşlar vakıflar ve mukataalar vasıtasıyla karşılanmaktadır. Örneğin Seyyid Ahmed b. Mehmed, Seyyid Celaleddin soyundan gelmektedir ve maişetini teminde sıkıntı çeker. Bunun üzerine Şam’da Sultan Süleyman’ın vakfettiği 100 akçenin ziyadesinden vazife rica edecektir. Neticede vakfedilen paranın yüz akçeden ziyadeye çıktığı görülmüş ve bundan sonra vaki olan “mahlûlden” 5 akçe vazife bağlanması kararlaştırılmıştır.⁶⁴

Sadece seyidlerin değil din görevlilerinin de Osmanlılar tarafından itibarlarına uygun bir gelir seviyesine çıkarılmaya çalışıldıkları söylenebilir. Birden çok vazifenin yanında bir de duâgû ulufesi bağlanması ile kişilerin gelirleri arttırılabilmektedir. Günlük 10 akçe ile musalli, aynı zamanda günlük 5 akçe ile kayyım, 5 akçe ile duâgû ve 3 akçesi yemek ücreti (ta’âmbahâ) olmak üzere toplamda 23 akçesini her ay Ayasofya-i Kebir Evkâfi’ndan almak üzere Hüseyin Halife’nin beratı, 18 Receb 1058 (8 Ağustos 1648) tarihinde yenilenmiştir.⁶⁵

Seyyidlerin yanında dervişler ve mollalar da duâgû olarak istihdam edilmekteydi. Hatm-i şerif okumakla vazifeli günlük 5 akçe yevmiye alan duâgû Derviş Mustafa’nın vefatı üzerine yine 5 akçesini Trabzon İskelesi mahsulünden almak üzere Molla Ali duâgû tayin edilmişti. Vazifesi aynı zamanda padişahın “devâm-ı devleti” için dua etmekte.⁶⁶ Şeyhlerin duâgû tayin edilmeleri de sık rastlanan bir durumdu. Ali Hoca Köyü’nden Mevlânâ Şeyh Mehmed, İmaret-i Hatuniyye vakfı zevâidinden (gelirlerden arta kalan kısım) almak üzere günlük 7 akçe yevmiye ile 9 Rebiülevvel 1053 (28 Mayıs 1643) tarihinde duâgû tayin edilmişti.⁶⁷ Üsküp’te beytü’l-mâl-i âmme mukataası mahsulünden günlük 6 akçe ile duâgû olup vefat eden Şeyh Ali yerine 22 Cemaziyelevvel 1030 (14 Nisan 1621) tarihinde Şeyhi bin Mustafa tayin edilmişti.⁶⁸ Şeyhi’nin de şeyh olup olmadığını bilmiyoruz, fakat

⁵⁷ T.Ş.S., 1825, 12b-1. Seyyid Hasan’ın aynı zamanda “ulemâdan” da olduğu anlaşılan bir diğer kayıta, daha önce de, Trabzon İskelesi mukataasını iltizam edenlerin onun ulufesini vermemek için çaba sarf ettikleri anlaşılmıştı. “Sâdât-ı kirâmdan ve ‘ulemâdan Mevlânâ Seyyid Hasan” ordu-yı hümayuna âdem ve arz-ı hâl gönderip “sâdât-ı kirâmdan olduğundan gayri ehl-i ‘ilm ve sâlih ve mütedeyyin ve müstehakk-ı ‘inâyet olmağla” kendisine Trabzon İskelesi hassa harc mahsulünden günlük 20 akçe vazife tayin olunmuşken emin olanların bunu vermekten imtina ettiklerini söylemişti. Bunun üzerine beylerbeyine ve kadıya haksızlığın engellenmesi doğrultusunda hüküm gönderilmişti. T.Ş.S., 1825, 62a-1. 13 Muharrem 1037 (24 Eylül 1627).

⁵⁸ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, no: 1, s. 195, kayıt no: 1116. 22 Safer 962. Bu belge daha önce şu çalışmada da kullanılmıştır. Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 96.

⁵⁹ Murat Sancık, “Ebussud Efendi’nin Fetvalarında Seyyidler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 11, Isparta 2003, s. 70.

⁶⁰ Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 2012, s. 97.

⁶¹ İbrahim Halebî, *İzahlı Mülteka el Ebhur Tercümesi*, C. I, çev. Mustafa Uysal, Konya, 1980, s. 243-244.

⁶² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, no: 14, s. 25, kayıt no: 39; Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, s. 96.

⁶³ Ayhan Işık, *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakibü’l-esrâfîlik Müessesesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. 46-47.

⁶⁴ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, no: 37, s. 98, kayıt no: 1133. 24 Muharrem 987 (23 Mart 1579).

⁶⁵ BOA, *TS.MA.e*, 1290/93.

⁶⁶ T.Ş.S., 1824, 80b-3. 26 Zilkade 1042 (4 Haziran 1633).

⁶⁷ T.Ş.S., 1830, 90a-1.

⁶⁸ BOA, *İE.ML.*, 3/214.

KERİM DEVLETİN DUACILARI VE/VEYA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL YARDIM UYGULAMASI OLARAK DUÂĞUYÂN MAAŞI

bir şeyhin ölümü veya görevden feragat etmesi akabinde vazifenin illa bir şeyhe tevcih edilmesi de gerekmiyordu. Kratova “nezâretine” bağlı Kreşove mukataasından günlük 10 akçe ile duâğû olan Şeyh Muhammed vazifesinden feragat etmiş ve yerine 18 Cemâziyelevvel 1029 (21 Nisan 1620) tarihinde Ayşe Hatun duâğû tayin edilmişti; fakat Kreşove mukataası kendisine uzak olduğu için vazifesini almakta zorluk çekmekteydi, bu nedenle vazifesinin Üsküp mukataasına kaydırılması hususunda mukataa “müfettişi” Üsküp kadısı Veysi Efendi inayet rica etmiş ve neticede vazifesini Üsküp mukataasından almasına hükmedilmişti.⁶⁹ Hem bir kadına duâğû ulufesi bağlanması hem de ona yakın bir mukataaya ulufesinin taşınması yine kerim devletin tecellisiydi.

Büyük ihtimalle Mevlevî olan ve dede lakaplı kişilerin de istihdamı vaki idi. Kayseri keferesi cizyesinden günlük 10 akçeye mutasarrıf olan Ali Dede buna örnek gösterilebilirdi.⁷⁰ Toplumun hemen tamamının tasavvuf ile münasebetinin olduğu bir imparatorlukta dervişlerin duâğû tayin edilmeleri olağandı. Derviş Mehmed b. Mustafa, günlük 10 akçe vazifesini Bursa mizân-ı harîr mukataası mahsulünden alan bir duâğûydu. Bir senelik toplam 3.600 akçe vazifesini mukataanın eminden almıştı.⁷¹ Elbette sadece seyyidler, şeyhler, dervişler, mollalar duâğû olmamaktaydı. Genel itibariyle bu vazifeye tayin edilenlerin “sâlihlerden” oldukları söylene de hiçbir unvanı olmayan ya da “sâlihlerden” şeklinde nitelendirilmeyenler de duâğû olurlardı. Çankırı memlehası (tuzla) mukataasından günlük 3 akçe vazifesi olan Musa b. Mehmed bunlardan biriydi.⁷² 27 Rebiülevvel 1053 (15 Haziran 1643) tarihinde, günlük 8 akçe yevmiesini Trabzon Gümrük Mukataası'ndan almak üzere Osman adlı kişi duâğû tayin edilmişti.⁷³ Ayrıca vefat eden Hacı Mehmed'in Gümrük Mukataası'ndan günlük 5 akçe olan vazifesinin 2 akçesi hazineye kalmak üzere (“hazine-mande olub”) onun yerine günlük 3 akçe ile 8 Şevvâl 1058 (26 Ekim 1648) tarihinde vazife alan Yusuf b. İbrahim de belgede herhangi bir unvanı görünmeyen büyük ihtimalle “fakîrû'l-hâl” bir duâğûydu.⁷⁴

3. Kerim Devletten Refah Devletine: Sosyal Yardım Uygulaması Olarak Duâğû Maaşı

Hacı Mehmed'in Trabzon İskelesi Gümrük Mukataasından aldığı günlük 5 akçe olan duâğû vazifesinin İbrahim'e transferi esnasında 2 akçesinin hazineye iade edilmesi, kerim devletin muhtevasında bir takım şeylerin değiştiğine mi işaret ediyordu? İltizam sektörü ve buna bağlı olarak mukataaların Osmanlı maliyesinin aslı unsuru olmasıyla ve devletin içerisine girdiği malî kriz dönemlerinde, duâğû maaşları, el konulabilecek ya da belli bir kısmı hazineye devrolunacak yeni bir muhteva edinmişlerdi. 17. yüzyıla gelindiğinde iltizam sektörü ciddi manada yaygınlaşmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda vergiler aslında emanet ve iltizam usulleri ile toplanırdı; fakat 17. yüzyılda iltizam bedelleri yükseldi ve bu sektör hızla gelişti, “*emanet usulü de silinme derecesinde azaldı.*”⁷⁵ Aynı dönemde “devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi” anlamına gelen mukâtaa, zamanla “iltizamın konusu olan vergi birimi” anlamına doğru kaymıştı. En nihayetinde 19. yüzyılın ortalarına kadar câri olan terim, “hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer malî birim” anlamını kazandı. Elbette kavramsal anlamda yaşanan bu değişime paralel olarak mukâtaa sektörü de gelişme kaydetmişti. Bunda, 17. yüzyılda timâr sistemindeki daralmanın hızlanması ve birçok dirliğin padişah haslarına dâhil edilerek mukâtaa hâline getirilmesi öncelikli rol oynamıştı. İkinci olarak bilhassa ticaretteki artışlar neticesinde ortaya çıkan bazı yeni iş alanlarıyla beraber önceden beri var olduğu hâlde vergi dışı kalmış bir takım alanların da vergilendirilmesini sağlamak amacıyla yeni mukâtaalar ihdas edilmişti. Yine 18. yüzyılın başlarından itibaren genişleyen iktisadî faaliyetlerle birçok yeni mukataa sisteme dâhil olmuştu. Özel mülkiyet alanında kalan tahmîshâne, mumhâne, enfîye ve kumaş imalâthaneleri gibi birçok tesis de, Osmanlı maliyesi tarafından adı geçen yüzyılda mâlikâne sistemi içinde birer mukâtaa hâline getirilmişti.⁷⁶

Mukâtaa sektörünün bu şekilde genişlemesiyle beraber de vakıfların yanında artan oranlarda duâğûyân maaşlarının buralardan ödendiği görülmekteydi.⁷⁷ Bu durum her ne kadar ulufelerin doğrudan merkezî hazineden ödenmesi anlamına gelmese de mukâtaadan elde edilen vergilerin en nihayetinde hazineye ait olması, dolaylı (mültezim ya da emin) yoldan da olsa artan ölçülerde duâğûyânı merkezî hazineye bağlamaktaydı.⁷⁸ Bu

⁶⁹ BOA, *İE.ML.*, 3/25.

⁷⁰ BOA, *İE.ML.*, 4/294. 24 Zilkade 1055 (11 Ocak 1646).

⁷¹ BOA, *İE.ML.*, 5/346. 3 Zilkade 1061 (18 Ekim 1651).

⁷² BOA, *AE.SMMD.IV.*, 9/854. 3 Cemâziyelahir 1069 (26 Şubat 1659).

⁷³ *T.Ş.S.*, 1830, 89a-3.

⁷⁴ *T.Ş.S.*, 1831, 80b-3.

⁷⁵ Mehmet Genç, “İltizam”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 155-156.

⁷⁶ Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2020, s. 131.

⁷⁷ Aygün, 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisine düştüğü krizin vakıfları da etkilediğini ve bu bağlamda vakıf kaynaklı “sosyal hizmetlerin” de bundan nasibini aldığı ifade eder. Vakıf arazilerine dışarıdan müdahalelerin artması ve gelirlerinin düzenli toplanamaması, toplanabilen gelirlerin ise enflasyon münasebetiyle giderleri karşılayacak durumda olmaması gibi nedenlerle vakıflardan maaş alan vazifelilere zikredilen yüzyıl ve bilhassa da 18. yüzyıl itibariyle artan ölçülerde mukataalardan, dolayısıyla “devlet hazinesi”nden destek olunmaya başlanmıştı. Öyle ki imam ve müezzin gibi görevlilerin maaşları ve hatta cami ve mescitlerin tamiratları bile 18. yüzyılda Trabzon İskelesi Gümrük Mukataası tarafından karşılanmaktaydı. Necmettin Aygün, “Dini Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler: Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği”, *OTAM*, C. 22, S. 22, Ankara 2007, s. 61-82.

⁷⁸ Özbek, “iltizam sisteminin, yani vergi tahsilinin özel şahıslar aracılığıyla sürdürülmesinin farklı biçimlerinin pekâlâ vergi gelirlerinin merkezi denetimini mümkün kılan bir idari yöntem olduğu”nu göstermiştir. Nadir Özbek, “İmparatorluklar ve Mali Sistemler: Karşılaştırmalı

bağlılığın bilhassa savaş zamanlarında somut görünüm aldığı ifade edilmelidir. Bilindiği üzere 1683 II. Viyana Kuşatması'nın başarısızlıkla neticelenmesiyle beraber 1699 Karlofça Muahedesi'ne kadar Macaristan merkezli olmak üzere Osmanlılar ile Kutsal İttifak arasında bir dizi muharebe cereyan etmişti. Bu süreçte 8 Eylül 1688'de Habsburglar Belgrad'ı ele geçirdiler.⁷⁹ Aynı dönemde savaşın finansmanını temin etmek için bir takım tedbirler alınmaya çalışılıyordu. Hazinesinin “tamtakır” olması, orduya kaynak bulmak için altın ve gümüş levhaların dahi eritilmesine neden oldu. Yine 1630'ların sonundan itibaren bakır sikke basmayan Osmanlılar, 1688'de yeniden bakır sikke bastılar.⁸⁰ 1688 yılında bu tedbirlere ek olarak ordunun finansmanı için duâgûyânın maaşlarına da el konulması gündeme gelmişti. Evâil-i Muharrem 1100 (26 Ekim-4 Kasım 1688) tarihinde İstanbul kaimmakamı Vezir Ömer Paşa'ya, defterdar vekiline ve Gümrük emini Ali'ye gönderilen hükümde, “düşmen-i dîn”in “bil'ad-ı İslâmiyye'ye müstevli” olduğu bildirilmişti. Düşmandan intikam almak için sefere memur olan askerlerin zahire, cephane ve mevâciblerine “imdad ve i'ânet” olmak için İstanbul ve ona bağlı yerlerin gümrüğü ve İstanbul'da olan sair “mirî mukâta'âdan” ve cizyelerden vazifeye mutasarrıf olan “mütakâ'idin ve duâgûyânın” 1100 senesi Muharremi başından bir senelik vazifelerinin “alikonulması”na ferman verilmişti. Fakat vazifeyi tasarruf edenlerin ekseri “fakîrî'l-hâl” olup başka maiyetleri bulunmadığı için “fukarânin hâllerine merhameten” her bir ayda müstahak oldukları vazifelerinden on beşer günlüğün kendilerine verilip on beşer günlüğün de mirî için alikonulması kararlaştırılmıştı. Böylece bir senede altı aylık vazifelerin kendilerine, altı aylık vazifenin de sefer yardımı olmak üzere mirî için alikonulmasına dair mâliye tarafından emr-i şerîf verildi.⁸¹

Nadir Özbek, 18. yüzyılın ortalarından itibaren gümrüklerin “sosyal yardım bürosu işlevini” üstlenmeye başladıklarını, bunun da sosyal devlete giden yolda önemli bir adım olduğunu ifade eder.⁸² Hâlbuki dolaylı yoldan (gümrükler) da olsa devletin merkezî hazineden “sosyal yardım uygulamaları” yapıyor oluşu, yukarıdan beri verilen örneklerden anlaşılacağı üzere 18. yüzyılın ortalarından öncedir. Osmanlı arşivinde yapılacak bir tarama, duâgûyânın 16. yüzyılın sonlarından ve 17. yüzyılın başlarından itibaren gümrük mukataalarından ve hemen bütün mukataalar ile cizye mahsulünden mevâciblerini aldığı gösterir. Vakıflardan ziyade, mukataalar üzerinden hazineden maaş alan bir duâgû zümresinin ortaya çıktığı ve bunların da genelde “hassa duâgûyân” şeklinde isimlendirildikleri ifade edilebilir. Öyle ki 29 Şevvâl 1079 (1 Nisan 1669) tarihinde Trabzon'un en büyük vakfı olan Hatuniye Câmîi Evkâfı'ndan duâgû mevâcibi alanların sadece 22 kişi olduğu görülür. Çoğunluğun 10 akçe, bundan daha az olmak üzere 5 akçe ve 2 akçe aldığı da not edilmelidir.⁸³ Hâlbuki Trabzon İskelesi Gümrük Mukataası hayli yüksek bir meblağı duâgû mevâcibine ayırmaktadır. Ebna-i sipahiyandan 76. bölükte günlük 25 akçe ulufeye mutasarrıf Kuzgunzâde Mustafa b. Mehmed, Erzurum'da bulunan ordu-yı hümayuna giderek arz-ı hâl sunmuştur. Trabzon İskelesi mukataasının senesi 5 yük 30.000 akçeye olup 74.000 akçesini beşlü neferâtının mevâciblerine, 84.000 akçesi fitil ve kurşun bahalarına ve 3 yük akçesi duâgûyân mevâciblerine tayin olunup 72.000 akçesi “şart-ı hazine” olmakla daha önce kendi üzerinde olan eminliğin tekrar kendisine verilmesi ricasında bulunur. Bunun üzerine 25 Muharrem 1045 (11 Temmuz 1635) tarihinde gönderilen berat ile eminlik iltizâm üzere tekrar kendisine verilir.⁸⁴ Dikkat çekeceği üzere mukataanın senesi toplamda 530.000 akçe olup bunun 300.000 akçesi duâgûyân mevâcibine ayrılmıştır. Trabzon'da duâgûyânın çoğunluğunun bu dönemde 10 akçe yevmiesi olduğu ve kaba bir hesapla yılda her birinin 3.000 akçe aldığı düşünülse, bu dönemde gümrük mukataasından mevâcibini alan hemen hemen 100 kişi olduğu söylenebilir. Böylece İpşirli'nin belirttiği üzere daha önceden “duâgûluk görevinin en yaygın şekilde kullanıldığı alan vakıflar” iken artık birçok örnekte görüldüğü gibi mukataalardan maaş alan bir duâgû zümresi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla vakıflardan gittikçe artan ölçülerde mukataalara kayan bu vazifenin muhtevasında seküler bir değişim mi söz konusudur?

17. yüzyıldan itibaren duâgûyânın sayısında mühim bir artışın cereyan etmesiyle, artan sayılarda mukataalardan maaş almalarının eşzamanlı olduğu görülmekteydi. Yine kavramın (duâgûyân) standartlaşması da aynı yüzyıldaydı. “Gerileme paradigması” çerçevesinde değerlendirildiğinde duâgûyânın sayısının fazlalığı, müessesedeki ve genel itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bozulmanın bir göstergesi addediliyordu.⁸⁵

Açıdan Osmanlı Kamu Maliyesi”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, S. 48, Ankara 2021, s. 298; aynı yazar, “Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?”, *Journal of Interdisciplinary History*, S. 49-2, Massachusetts 2018, s. 219-245.

⁷⁹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 466.

⁸⁰ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 269.

⁸¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, no: 98, s. 4, kayıt no: 10.

⁸² Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 72.

⁸³ BOA, *TS.MA.d.*, no: 1760, vr. 3.

⁸⁴ *T.Ş.S.*, 1828, 157b-2.

⁸⁵ İpşirli bu durumu şu şekilde ifade eder: “...zamanla bu uygulama yaygınlık kazanıp suistimale açık hale geldi. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bu vazife tahsisatında büyük bir artış oldu; vakıflardan, mukâtaa ve gümrüklerden ayrılan duâgû tahsisleri büyük miktarlara ulaştı. Saray çevresinden himaye görenlere, saray veya devlet ricâliyle yakınlık kurmayı başaranlara duâgûluk görevleri tahsis edilmeye başlandı. Bu arada gazi ve mücahidlerin kılıç hakkı olup askeri teşvik için tahsis edilen gelir kaynakları da duâgûluk adı altında bazı tarikat mensupları ve din adamlarına verildi. Bu uygulama ilk defa III. Murad zamanında (1574-1595) yaygınlık kazandı. Sultan Murad,

KERİM DEVLETİN DUACILARI VE/VEYA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL YARDIM UYGULAMASI OLARAK DUÂĞÜYÂN MAAŞI

Hâlbuki Nadir Özbek'in 18. yüzyılın ortalarından itibaren merkezi hazineden yoksullara maaş ödenmesi uygulamasının seküler-bürokratik bir gelişme olduğu yönündeki tespitini⁸⁶ 17. yüzyıla taşıdığımızda, karşımıza belki de erken görünümde bir "refah devleti" çıkmaktadır.

Bilindiği üzere 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılda tabii sınırlara ulaşılması, ticaret yollarının değişmesi, Amerikan gümüşü ve enflasyon, ateşli silahların üstünlük kazanması, nüfus artışı ve işsizlik gibi faktörler Osmanlı İmparatorluğu'nu bir kriz dönemine sokmuştu.⁸⁷ Yine bir fetih imparatorluğunda meşruiyetin en önemli sacayağını teşkil eden "gazi sultan" imgesi, padişahların bizzat sefere gitmemeleri ve savaşlarda eskiye nazaran başarı elde edilememesi nedeniyle yara almıştı. 1578-1590 İran harpleri, 1593-1606 Avusturya savaşları gibi uzun soluklu cephe savaşları, nakit ekonomisine olan ihtiyacı arttırmış ve iltizam sektörü timârları da kapsar vaziyette yaygınlaşmıştı. Seferlerin hazine üzerindeki baskısının artması ve eskisi kadar "kârlı" olmaktan çıkmasıyla imparatorluk, artan ölçülerde malî bürokrasinin baskın olduğu tüzel kişiliği haiz bir siyasî mekanizma hâline gelmeye başlamıştı.⁸⁸ Bu durum Osmanlı imparatorluk maliyesinin aslı biriminin timârlardan mukataalara kayışını da izah etmekteydi.

Elbette devlet topyekün tüzelleşmemişti. Bir taraftan "kanun bilinci" ile profesyonelleşen bir bürokrasi inşa olunurken⁸⁹ bir taraftan da hâlâ padişahın devlet teşkilatında baskın olduğu gelenek ve modernlik arasında salınan bir yapı söz konusuydu.⁹⁰ Bu salınım, Bourdieu'nun Avrupa'da modern dönemin başlangıç safhasına işaret etmek için kullandığı "alacakaranlık" kavramı ile daha anlaşılır hâle gelebilir. Bu kavramla "devlet açısından, ilerlemeleri ve gerilemeleri barındıran aynı türden bir durumla; iki biçimde, müphem *gestalts*, yani bir yandan feodalitenin kalıntıları, bir yandan da modern biçimlerin ilk nüveleri olarak okunabilecek olan müphem siyasî yapılar" kastedilmektedir.⁹¹ Duâğüyânın 17. yüzyıldaki muhtevasını da bu bağlama yerleştirmek olasıdır. Bir taraftan dinî içerik ve kerîm devlet olmanın getirdiği refleksiyle halkının terfiğini aslı vazifesi kabul eden padişahın inâyeti çerçevesinde istihdam edilen duâğüyan, aynı zamanda bizzat sefere gitmeyen ve eski "gazi-sultan" imajındaki değişimin getirdiği meşruiyet kaygısıyla dozu artan bir dünyevî ya da seküler tavırla, bilhassa mukataalar üzerinden istihdam olunmaya başlamıştı. Bu dünyevî tavır ironik bir şekilde, itibarı artık sadece fetihlere dayandırılmaz olan "yerleşik sultan"ın dindarlığının vurgulanması ile daha çok görünür kılınmasını ve eskisi gibi gazaya çıkmayan padişahın "İslâm dünyasının en haşmetli ve hayırsever hükümdarı olduğu imajının yerleştirilmesi" gayretlerini beraberinde getirmişti.⁹² Dolayısıyla Osmanlı padişahlarının tebaasına yardım etmesi bu dönemde hem bir hükümdarlık geleneği hem de "nevzuhur" bir meşruiyet tekniğiydi. Bu salınımlı konjonktüre, yukarıda geçtiği üzere 1688'de Belgrad'ın düşmesi akabinde ordunun finansmanını temin etmek için duâğüyânın mevâciblerinin yarısına el konulurken yarısına "fukarânın hâllerine merhameten" dokunulmaması iyi bir örnekti. Maaşların vakıflardan mukataalara, dolayısıyla hazineye doğru kayışı, ihtiyaç hâsıl olduğunda el konulabilecek seküler bir zemin de tesis etmişti. Sekülerleşen devletin erken bir refah devleti şeklinde görünmesi, duâğü maaşlarının yarısına el konulmasını beraberinde getirmişti.⁹³ Diğer taraftan ise kerîm devletin tezahür etmesiyle fukarânın hâllerine merhamet edilerek yarısı ellerinde bırakılmıştı.

kerametine inandığı Şeyh Şücâ'a ve diğer bazı şeyhlere vakıflardan, gümrük gelirlerinden ve mîrî mallarından çok büyük miktarlara ulaşan duâğülük ücretleri tahsis etti." İpşirli, "Duâğü", s. 541.

⁸⁶ Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 49.

⁸⁷ Mehmet Öz, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Geleneği Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 38-54.

⁸⁸ Daha önce görülmemiş bir vaziyette 16. yüzyılın sonlarından itibaren vezir rütbeli paşa unvanlı defterdarların sayısı arttı. 17. yüzyıla gelindiğinde Salih Paşa (ö. 1647), Hezarpare Ahmed Paşa (ö. 1648) ve Sofu Mehmed Paşa (ö. 1649) gibi defterdar kökenli sadrazamlar ortaya çıktı ve böylece siyasetin organize edilmesinde paranın önemi arttı. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 15-16. Leslie Peirce, Osmanlı padişahının gazi-sultan imajında cereyan eden değişimin yaşandığı bu yüzyılda malî bürokrasinin Osmanlı siyasasında "istikrar sağlayıcı bir unsur olarak ortaya çıkmış" olduğunu belirtir. Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 205. Darling açısından da maliye bürokrasisi bu dönemde "iktisadi değişiklikler, mali zorluklar ve halkın hoşnutsuzluğu gibi sorunlara mantıklı ve bazen de yenilikçi şekilde" çözümler bulmuşlardır. Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk: Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, çev. Adnan Tonguç, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s. 371.

⁸⁹ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 199-208.

⁹⁰ Tafsilat için bkz. Turan Açık, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 2012.

⁹¹ Pierre Bourdieu, *Devlet Üzerine: Collège de France Dersleri (1989-1992)*, çev. Aslı Sümer, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 365. Bu kavramın Osmanlı tarihine uygulanabilirliği hakkında bir tartışma için bkz. Turan Açık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. Yüzyıldaki Alacakaranlığından Bir Kesit: Trabzon Subaşılarının Yerleşmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40, Konya 2016, s. 135-149.

⁹² Yine 16. yüzyılda "sünnî ve şii kimliklerinin keskinleşmesinden" sonra padişah, halkın gözünde daha dindar görünmeye ziyadesiyle önem vermeye başlamıştı. Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, s. 220-221.

⁹³ Refah devletinin krize girdiği bilhassa 1990'lardan sonra bazı sosyal yardım uygulamalarında kesintiye gidilmişti. Örneğin İngiltere'de 2013 yılında çocuk yardımı sisteminde değişikliğe gidilmiş ve daha önce sistem çocuğu olan herkese yardım ederken artık gelir testine tâbi kılarak belli bir gelirin altındakilere verilmeğe başlanmıştı. Muhiddin Şahin (Ed.), *Avrupa Birliği'nde Sosyal Güvenlik*, Sosyal Güvenlik Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 221.

Peki, şahsî muhtevası devam ederken bir taraftan da tüzelleştiğini ifade ettiğimiz devletin bu gayr-ı şahsî tarafının duâgûyan ve bu bağlamda sosyal politikalar bakımından rolü neydi? Bu husus ne yazık ki yeteri kadar açık değildir. Fakat hazineyi idare eden ve devletin içerisine girdiği kriz döneminden çıkış yolları arayan bürokrasinin de düzeni temin edebilme noktasında bir takım faaliyetler içerisinde olduğu tahmin edilebilir. Dolayısıyla Nadir Özbek'in 19. yüzyılda başladığını ifade ettiği "padişahı ve sarayı eksene alan bir siyasi meşruiyet zemininden, daha geniş tabanlı bir meşruiyet sistemine geçiş" in daha erken bir dönemde başlamış olma ihtimali vardır. Bu istikamette bir tür erken görünümde "sosyal yardım alanı" ortaya çıkmış ve "seküler bir süreç olarak devletin sosyal işlevleri" genişleyerek aynı zamanda "sosyal alan siyasallaşmış" olabilir.⁹⁴ Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretim yeterli nispette ticarileşmemiş ve buna bağlı olarak geleneksel kırsal yapı çözülmemişti. Yine modern sanayi ortaya çıkmamış ve kapitalist üretim ilişkileri yaygınlaşmamış, kentleşme ve demografik dönüşümler modern ölçülerde cereyan etmemiş olsa da, "refah uygulamaları ve sosyal dayanışma olgusu" sadece Avrupa merkezli modern devlet oluşum sürecine has değildi.⁹⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılda aslında kriz sürecinden çıkan bir modern devlet oluşumu vardı. Şahsî hüviyeti haiz geleneksel siyasi yapılarda devlet/toplum, politik toplum/sivil toplum, yurttaş/insan, politik haklar/insan hakları, yasal/ahlâkî ve en önemlisi kamusal alan/özel alan gibi ayrımların tam karşılığı yoktu.⁹⁶ 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetici sınıf, devleti, sosyo-ekonomik çıkarlarının bir uzantısı addetmeye ve artı-ürüne el konulmasının kendi hak ve yetkileri dâhilinde olduğunu düşünmeye başlamıştı. Böylece 16. yüzyılın mutabakatı sona ermiş ve yeni bir mutabakat tesis edilerek kamu işleri, padişahın ve ailesinin şahsî işlerinden ayrılmaya başlamıştı. Özellikle mirî toprakların hızlı bir şekilde devlet ricali arasında paylaştırılarak yarı özel mülkiyete dönüşmesiyle devlet, erken bir modern görünüm almıştı. Böylece Abou Al-Haj'a göre, "elimizdeki kanıtlar topluca değerlendirildiğinde, Osmanlı devletin, hem toplumdaki hem de ekonomiden ayrılarak, hızla modern türde bir özerkliğe doğru gittiği ileri sürülebilir"⁹⁷ Mutlak hükümdarın "şahsından bağımsızlaşarak nesnelleşmekte olan devlet" kamusal ve özel alanların ayrışmasına delalet ederdi.⁹⁸ Bununla birlikte yukarıda sayılan bir dizi ayırım muğlak da olsa ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu ayrımlar süreci ise sekülerleşmeye işaret ediyordu. Nitekim Avrupa'da da Rönesans döneminde Machiavelli ile siyaset ahlâktan, Westphalia anlaşması ile dinden, Aydınlanma döneminde de Adam Smith ile birlikte ekonomi dinden ayrılmıştı.⁹⁹ Yine devletin tüzelleşmeye başlaması da sekülerleşmenin ve modernleşmenin en önemli göstergesiydi. Charles Taylor'un belirttiği üzere "beşeri hâl ve gidişat" bu dönemde "giderek daha çok gayr-i şahsî düzenler bağlamında" anlaşılırdı.¹⁰⁰ İşte bu süreçte devlet de daha rasyonel (Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin malî hususiyetlerinin ağırlık kazanması gibi) ve bürokrasinin idare etmeye başladığı mekanik bir cihaza dönüşerek toplumdan ayrılmaktaydı. Devletin toplumun "dışında ve ötesinde" bir mertebeye yükselmesi ise sosyal alana mutlak müdahale hakkı elde etmesini de beraberinde getirirdi.¹⁰¹

Dolayısıyla her ne kadar tüzelleşmeye başlamış olsa da hâlâ menfaatlerini padişahın merkezî otoritesinde bulan bürokrasi de¹⁰² duâgûyanın sayısının artması ile merkezî otoritenin meşruiyetini temin kaygısı güdüyor olabirdi. Bilhassa toplumda saygın konuları ile kanaat önderi olabilecek seyyidler, dervişler, şeyhler ve mollalar artan sayılarıyla duâgû maaşları bağlanması, meşruiyet teknikleri ile alakalı, dinî muhtevası devam ederken artan ölçülerde dünyevî kaygılarla izah edilebilecek bir "sosyal alan kontrolü" bağlamında değerlendirilebilirdi. Medreselerin köyden şehre göç eden genç nüfusun talebini karşılayamaması ve bitirenlerin sayısının devletin ihtiyaçlarından fazla olmasıyla istihdam sorunları yaşanması, 16. yüzyılın ortalarında suhte isyanlarına neden olmuştu.¹⁰³ Bu bağlamda mollaların mümkün olduğunca duâgû tayin edilmesi, bu istihdam sorunu önünde palyatif bir çözüm olarak telakki edilebilirdi.

⁹⁴ Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 402.

⁹⁵ Özbek, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet", s. 9.

⁹⁶ Ferda Keskin, "Kamusal Alan ve Yalın Yaşam", *Doğu Batı*, S. 5, Ankara Ocak 1998-9, s. 105.

⁹⁷ Rifaat Ali Abou-Al-Haj, *Modern Devletin Doğuşu: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel-Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s. 95-96. Karpat'a göre de Osmanlı İmparatorluğu'nda "modernizasyonun" başlangıcı bir 17. yüzyıl olgusudur. Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 18-19.

⁹⁸ Jürgen Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora-Mithat Sancar, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 70-72.

⁹⁹ Bedri Gencer, "Seküler Gelenekten Seküleristik Modernliğe", *Ruhle*, S. 10, İstanbul Temmuz-Eylül 2010, s. 24-25.

¹⁰⁰ Charles Taylor, *Seküler Çağ*, çev. Dost Körpe, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 333.

¹⁰¹ Özbek, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet", s. 14.

¹⁰² Karpat'a göre hatta, merkezî otoritenin zayıfladığı ve fiili yerel özerkliğin arttığı 17. yüzyılda yerel güçlerin kuvvet kazanması bu topluluğu merkeze daha da bağımlı hâle getirdi; "çünkü merkez meşruiyet sağlayabilecek, yaptırımlar uygulayabilecek ve yerel otonomiyi olduğu kadar, benzeri topluluklarla kaynaşmayı da düzenleyebilecek tek otoriteydi." Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, s. 18-19.

¹⁰³ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s.145-194; Yunus Koç, "XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Ankara 2013, s. 147-159.

KERİM DEVLETİN DUACILARI VE/VEYA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL YARDIM UYGULAMASI OLARAK DUÂĞÜYÂN MAAŞI

Yukarıda Kazak saldırısı sırasında beratını kaybeden ve ulemadan olan Seyyid Hasan'ın Müderris Seyyid Hasan olması da muhtemeldi. Seyyidler arasında Hasan ismine sıklıkla rastlanıyor olsa da duâğü Seyyid Hasan ile aynı tarihlerde karşılaştığımız ve Hızır Bey Vakfı'nın mütevellisi ve müderris olan Seyyid Hasan Efendi'ye¹⁰⁴ büyük ihtimalle 1585 para tağşişinden sonra Osmanlı piyasalarını etkileyen enflasyonun¹⁰⁵ ulema üzerindeki olumsuz maddi etkisini azaltmak için aynı zamanda duâğü ulufesi bağlanması mantıklıydı. 16. yüzyılda cereyan eden nüfus artışının/baskısının köyden şehre göçü arttırdığı, yoksulluğu körüklediği ve düzeni bozduğu, ayrıca Celali isyanlarının toplumsal huzuru hedef aldığı bu dönemde,¹⁰⁶ bir "iktidar tekniği" olarak yoksulluğun neden olabileceği sorunlar da bertaraf edilmeye çalışılmıştı.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılda bir taraftan padişahların artan meşruiyet kaygıları ve diğer taraftan da erken modern devlet oluşumu ve sekülerleşme ile dönüştüğü dönemde, duâğüyânın müesses bir vazife hâline gelmesi ve sayısının artması arasında büyük ihtimalle bağ vardı. 17. yüzyıldan önce "duâci", "duâhân" gibi terimlerle anılan ve daha çok esnaf teşkilatı içerisinde ve vakıflardan aldıkları vazifelerle dinî muhtevası ve kerim devletin tebaasına bakma mükellefiyetiyle müşahhas bu görevliler, 17. yüzyılda artan sayılarıyla mukataalardan, dolaylı yoldan da olsa merkezî hazineden maaşlarını almaya başlamışlardı. Böylece artık karşımıza ekseriyetle "duâğü" şeklinde çıkmakta ve mali bürokrasinin daha baskın hâle geldiği tüzelleşen devlet teşkilatı içerisinde dinî muhtevasının yanında, meşruiyet teknikleri ve sosyal alanın kontrolü bağlamında seküler bir yapı edinmişlerdi. Bu seküler muhteva, malî darlık dönemlerinde rasyonel hesaplar üzerinden duâğüyân maaşlarına el konulabilecek bir zeminle de neticelendi. Kerim devletin maaşların yarısına dokunulmaması istikametindeki tavrı, şahsî hüviyete sahip devletin geleneksel yönüne, yapılan hesaplarla diğer yarısına el konulmasını kararlaştıran devlet ise rasyonelleşen bürokrasinin temsil ettiği tüzel kişiliği haiz modern devlete işaret sayılabılırdi. Bu şekilde İnalçık'ın "tahsis merkezi" dediği iktidar odağı da padişah ve bürokrasi arasında parçalanmıştı.

Geleneksel ve modern olanın diyalektik birlikteliğinden neşet eden müphem siyasî yapılar ise "alacakaranlık" bir dönemden geçildiğine dair yorumlanabilirdi. Nitekim duâğüyânın geleneksel hususiyetleri devam ederken bir taraftan da merkezi hazineden maaş alan müesses bir vazife olmaya başlamasıyla ortaya çıkan müphem karakteri, en nihayetinde dinî ve seküler olanın bir arada var olduğu alacakaranlık bir sürece işaret etmekteydi. Hatta Özbek'in incelediği II. Abdülhamid dönemi sosyal devlet politikaları dahi bu alacakaranlık sürecin uzun zaman devam ettiğini gösterir. Padişahın şahsı ile temsil etmeye çalıştığı ve geleneksel "kerim devlet baba" rolü çerçevesinde yapılan hayır işleri (hayrât ve meberrât, iane, atıyye-i seniyye, ihsân-ı şâhâne), muhakkak dinî bir zaviyeden hareket etmişti. Bu durumu Özbek, "hiç kuşkusuz on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı sultanlarının gerçekleştirmiş oldukları hayır işlerinin dini bir içerik taşımadığını düşünmek doğru olmayacaktır." şeklinde dile getirmekteydi. Fakat bir taraftan da ona göre Abdülhamid'in hayrat sisteminde dinî motifler yaygınlığı koruyor olsa da bunlar gittikçe seküler bir anlam kazanmaya başlamışlardı. Yine bu dönemin gelenek ve modernlik bağlamındaki salınımını en somut vaziyette imparatorluğun birçok köşesine saat kulesi inşa edilirken bunlara câmilerin eşlik etmesi göstermekteydi.¹⁰⁷ Özbek, gelenek ve modernlik arasında salınan ve gelenekselin ve modernin bir arada var olduğu; ayrıca kimi zaman geleneksel tarafı kimi zaman da modern yüzü ağır basan bu "yaralı bilinci", "kültürel şizofreni"¹⁰⁸ kavramsallaştırmamakta, sadece "paradoksal" bir durum olduğunu ifade etmekteydi. Biz bu paradoksal süreci, "alacakaranlık" olarak kavramsallaştırmanın, bilhassa 17. yüzyıldan beri var olagelen geleneksel ve modern, dinî ve seküler müphem yapıları ve bilinci izah etmede işlevsel olduğunu düşünüyoruz. Nitekim bu alacakaranlık dönem bugün dahi devam ediyor ki 6 Şubat depreminde bölgeye akın eden sivil toplum örgütleri ve örgütsüz sivil inisiyatif bir taraftan Allah rızası için yardım ederken diğer taraftan da bu yardımları sosyal medyada paylaşarak toplumsal prestij temin ediyorlardı. Ya da bir dizi film oyuncusu TV'de bir yardım kampanyasına katılmasından kaynaklı vehmettiği toplumsal nizamın kurucusu rolü çerçevesinde, bir ödül töreninde, deprem bölgesindeki oy oranlarını mukayese ederek "tüm yardımları biz yaptık ama onlar başkası yaptı zannetti." şeklindeki beyanıyla şizofreninin dozunu arttırdı. Depremin ertesinde birden ortaya çıkan arsa spekülasyonları ile emlak fiyatları ve kira ücretlerini arttırarak bunu ranta çevirenler de bu toplumun fertleriydi.

¹⁰⁴ T.Ş.S., 1825, 77b-4. Evâhir-i Rebiülevvel 1038 (18-27 Kasım 1628).

¹⁰⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 143-186.

¹⁰⁶ Mustafa Akdağ, "Celâli İsyânlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, Ankara 1964, s. 1-49; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, s. 66-67; Oktay Özel, *Türkiye 1643*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 108-109.

¹⁰⁷ Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 156-157.

¹⁰⁸ Batı uygarlığını kutsallaştıran, pozitivist ilerlemeci tarih takıntısı ile malul, kendi ifadesiyle "değişimlerin önüne geçilmez akışında sürüklenip" giden Shayegan'ın "kültürel şizofreni" kavramını bu "sürüklenme" münasebetiyle ihtiyatla kullandığımızı belirtmek gerekir. Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlardan Kültürel Şizofreni*, Metis Yayınları, İstanbul 2002. Bizim bu kavram ile kastetmeye çalıştığımız, çok basitçe, aslında gelenek ve modernlik arasında salınırken çoğu defa farkında olmadan kendisini geleneksel ya da tam aksi istikamette modern zannetme hâlidir.

TURAN AÇIK

Netice itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kriz döneminden geçtiği 17. yüzyılı, Nadir Özbek'in çığır açıcı yayımlarında 18. yüzyılın ikinci yarısı ve bilhassa 19. yüzyılda ortaya çıktığını söylediği sosyal devlet uygulamaları çerçevesinde değerlendirmek de mümkündür. 19. yüzyılda "devlet politikaları bir yandan sosyal yardım uygulamaları aracılığıyla 'tehvini ihtiyacı, temini refah ve saadet-i ahaliyi' sağlamaya yönelirken, diğer yandan da sosyal yardım sağlamaktan çok kontrol, ıslah ve terbiye etmek doğrultusunda şekillenmektedir."¹⁰⁹ Devlet-toplum, politik toplum-sivil toplum, kamusal alan-özel alan gibi ayrımların nüvelerinin görüldüğü bu alacakaranlık kriz döneminde, devletin sosyal alana artan ölçülerde müdahale etme ihtiyacı hissettiği aşikârdır. Dolayısıyla 17. yüzyıldaki krizden çıkma çabalarını ve belki de İslahatnâme yazarlarını bir de bu gözle okumak zikredilen dönemi anlamlandırmada yeni bakış açıları sunabilir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Vesikaları

BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), *A.DVNS.MHM.d. (Mühimme Defterleri)*, no: 1, 14, 37, 43, 98.

BOA, *AE.SMMD.IV. (Ali Emiri Sultan Mehmed IV)*, 9/854.

BOA, *AE.SOSM.II. (Ali Emiri Sultan Osman II)*, 1/40

BOA, *İE.ML. (İbnülemin Maliye)*, 4/294.

BOA, *İE.ML. (İbnülemin Maliye)*, 3/214.

BOA, *İE.ML. (İbnülemin Maliye)*, 3/25.

BOA, *İE.ML. (İbnülemin Maliye)*, 4/294.

BOA, *İE.ML. (İbnülemin Maliye)*, 5/346.

BOA, *TT.d. (Tapu Tahrir Defterleri)*, no: 37.

BOA, *TS.MA.d. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri)*, no: 1760.

BOA, *TS.MA.e. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı)*, 682/27.

BOA, *TS.MA.e. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı)*, 1290/93.

T.Ş.S. (Trabzon Şer'iyeye Sicilleri), no: 1822, 1824, 1825, 1827, 1828, 1830, 1831.

2. Telif Eserler

ABOU-AL-HAJ, Rifaat Ali, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel-Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2000.

AÇIK, Turan, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 2012.

AÇIK, Turan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. Yüzyıldaki Alacakaranlığından Bir Kesit: Trabzon Subaşılarının Yerleşmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40, Konya 2016, ss. 135-149.

AKDAĞ, Mustafa, "Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, Ankara 1964, ss. 1-49;

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

ARSLAN, Abdurrahman, *Modern Dünyada Müslümanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

AYDIN, M. Kemal, Eyüp Ensar Çakmak, "Sosyal Devletin Temelleri", *Bilgi*, S. 34, Sakarya 2017, ss. 1-19.

AYGÜN, Necmettin, "Dinî Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler: Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği", *OTAM*, C. 22, S. 22, Ankara 2007, ss. 61-82.

BEAUDOIN, Steven M., *Yoksulluğun Tarihi*, çev. Tugay Kaban, Dedalus Yayınları, İstanbul 2017.

¹⁰⁹ Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 52.

KERİM DEVLETİN DUACILARI VE/VEYA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL YARDIM UYGULAMASI OLARAK DUÂĞÜYÂN MAAŞI

BOURDIEU, Pierre, *Devlet Üzerine: Collège de France Dersleri (1989-1992)*, çev. Aslı Sümer, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

DAĞLI, Yücel, Seyit Ali Kahraman (haz.), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IV. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

DARLING, Linda T., *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk: Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, çev. Adnan Tonguç, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.

DARLING, Linda T., *Ortadoğu'da Sosyal Adalet ve Siyasal İktidarın Tarihi*, çev. Hakan Erdagöz, Alfa Yayınları, İstanbul 2022.

DÜZDAĞ, Mehmet Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 2012.

FINKEL, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.

FLEISCHER, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

GENCER, Bedri, "Politik İnsan'dan Ekonomik İnsan'a İktisadî Kavramları Yeniden Tanımlamak", *Ekonomik Kalkınma ve Değerler*, (yay. Recep Şentürk), UTESAV, İstanbul 2008, ss. 39-65.

GENCER, Bedri, "Sosyal Devletten Kerim Devlete", *Bilgi*, S. 19, Sakarya 2009/2, ss. 1-18.

GENCER, Bedri, "Seküler Gelenekten Seküleristik Modernliğe", *Rihle*, S. 10, İstanbul Temmuz-Eylül 2010, ss. 21-28.

GENÇ, Mehmet, "İltizam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, ss. 154-158.

GENÇ, Mehmet, "Mukâtaa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2020, ss. 129-132.

GIDDENS, Anthony, *Üçüncü Yol: Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi*, çev. Mehmet Özay, Birey Yayınları, İstanbul 2000.

GÜMÜŞ, İskender, "Tarihsel Perspektifte Refah Devleti: Doğu, Yükseliş ve Yeniden Yapılanma Süreci", *Journal of Political Administrative and Local Studies*, C. 1, S. 1, (2018), ss. 33-66.

GÜNDOĞDU, Cengiz, "Pâdişah-Tarikat Şeyhi Münasebetleri Açısından Azîz Mahmud Hüdâyî ve Çağdaşı Abdulmecîd-i Sivâsî", *III. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, Bildiriler*, C. II, https://www.uskudar.bel.tr/userfiles/files/3_sempozyum_cilt_02.pdf, ss. 15-38.

HABERMAS, Jürgen, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora-Mithat Sancar, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

İŞİK, Ayhan, *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü'l-eşrâflık Müessesesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.

İbrahim Halebî, *İzahlı Mülteka el Ebhur Tercümesi*, C. I, çev. Mustafa Uysal, Konya, 1980.

İÇKE, Mehmet Akif, vd., "Refah Devletinden Rekabet Devletine Dönüşüm Tartışmaları", *İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 46, İstanbul 2012, ss. 1-24.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, C. 1, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2000.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Duâğü", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 541-542.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2002.

KESKİN, Ferda, "Kamusal Alan ve Yalın Yaşam", *Doğu Batı*, S. 5, Ankara Ocak 1998-9, ss. 105-109.

KILIÇ, Rüya, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

KOCAMAN, Kasım, "Kuruluş Vakfiyesine Göre İstanbul Fatih Camii ve Görevlileri ve Vazifeleri", *Ekev Akademi Dergisi*, ICOAEF Özel Sayısı, Erzurum 2019, ss. 135-153.

KOÇ, Yunus, “XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Suhte Olayları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Ankara 2013, ss. 147-159.

KORKUT, Ramazan, “İslam İktisat Düşüncesinde Yoksulluk Problemi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 50, İzmir 2019, ss. 61-97.

ÖNKAL, Ahmet, Nebi Bozkurt, “Cami”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 46-56.

ÖZ, Mehmet, *Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

ÖZBEK, Nadir, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, *Toplum ve Bilim*, S. 92, (2002), ss. 7-33.

ÖZBEK, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet (Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

ÖZBEK, Nadir, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Sosyal Yardım’ Uygulamaları”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, ss. 401-423.

ÖZBEK, Nadir, “Refah Devletinin Krizi, Yeni Sosyal Politika Önerileri ve ‘Temel Gelir’ Üzerine Düşünceler”, *Mesele Kitap Dergisi*, no: 11, İstanbul 2007, ss. 43-46.

ÖZBEK, Nadir, “Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?”, *Journal of Interdisciplinary History*, S. 49-2, Massachusetts 2018, ss. 219-245.

ÖZBEK, Nadir, “İmparatorluklar ve Mali Sistemler: Karşılaştırmalı Açısından Osmanlı Kamu Maliyesi”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, S. 48, Ankara 2021, ss. 289-320.

ÖZEL, Oktay, *Türkiye 1643*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Peirce, Leslie P., *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

SARICIK, Murat, “Ebussud Efendi’nin Fetvalarında Seyyidler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 11, Isparta 2003, s. 63-90.

SHAYEGAN, Daryush, *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlardan Kültürel Şizofreni*, Metis Yayınları, İstanbul 2002.

SINGER, Amy, *Osmanlı’da Hayırseverlik: Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmareti*, çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

SINGER, Amy, *İyilik Yap Denize At: Müslüman Toplumlarında Hayırseverlik*, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

ŞAHİN, Muhiddin (Ed.), *Avrupa Birliği’nde Sosyal Güvenlik*, Sosyal Güvenlik Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

TABAKOĞLU, Ahmet, “Bir İlim Olarak İslam İktisadı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 16, İstanbul 2010, ss. 11-34.

TAYLOR, Charles, *Seküler Çağ*, çev. Dost Körpe, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

TEZCAN, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010.

TURNER, Bryan, *Eşitlik*, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Yayınları, Ankara 2007.

UNAN, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

YAMAN, Kadir, *Yoksulluk Hukuku: Modernleşme Sürecinde İngiltere-Osmanlı İmparatorluğu Karşılaştırması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.

KERİM DEVLETİN DUACILARI VE/VEYA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL YARDIM UYGULAMASI OLARAK DUĞUYÂN MAAŞI

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

YILMAZ, Hakan, “İstanbul’un Fethine ve Gerçekleşme Şekline İşâret Eden Gaybî Haberler”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C. 73, S. 476, İstanbul Mayıs 2023, ss. 10-22.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 309-318.

Geliş Tarihi–Received Date: 10.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 25.09.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İRAN'IN FARS EYALETİNDE HAMSE KONFEDERASYONU VE OYMAKLARI HAKKINDA BİR İNCELEME

 10.53718/gttad.1341035

 ŞENAY YANAR*

ÖZ

Bu makale, İran'ın güneyinde yer alan Fars eyaletinde 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ortaları arasında siyasi bir topluluk halinde varlığını sürdüren konar-göçer, Türk dilli ve içerisinde kısmen Türkleşmiş boyların bulunduğu Hamse isimli topluluğun tarihi, coğrafi, sosyal ve siyasi yapısını incelemektedir. Hamse topluluğu, 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar siyasi olarak İran'ın Fars eyaletinde Kaşkaylardan sonra nüfuz ve nüfus bakımından ikinci sırada gelen ve adından anlaşılacağı üzere beş oymaktan oluşan, kısa ömürlü ve suni bir konfederasyondur. Hamse İli olarak da adlandırılan ilgili birliğe dâhil edilen İnallu, Baharlu, Nefer, Basırî ve Arap adlarını taşıyan oymakların yaşadığı bölgeye de Hamse vilayeti adı verilmektedir. Ancak 18. yüzyıl öncesinde bu tabirin siyasi bir anlam taşıdığını düşünmek için hiçbir sebep yoktur. Çünkü bahsi geçen dönem öncesinde bu tabirin daha çok tarihî coğrafya açıdan bir anlam ifade etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Her iki anlamıyla da bu birliğin, söz konusu zaman aralığında yalnız iç politikada değil aynı zamanda uluslararası düzeyde de etkili bir biçimde varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Hamse İli tabirinin siyasi açıdan kullanımının başlangıcının 18. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmesinin sebebi, tabirin söz konusu yüzyılda henüz ortaya çıkan bir adlandırma olmasıdır. Bu tarihe kadar birbirinden ayrı biçimde yaşayan Hamse oymaklarının her birinin İran'da köklü birer geçmişi vardır.

Bilindiği üzere Türkistan'dan dünyanın farklı bölgelerine yapılan Türk göçleri, uzun vadede ilgili yerlerin etnik ve kültürel yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu bölgelerden biri olarak İran, Türk varlığının günümüzde de en çok rastlandığı ülkelerden biridir. Bu nedenle buradaki Türk varlığı hakkındaki araştırmalara katkı yapma hedefindeki bu çalışmada Hamse İli'ne ilişkin iki ana konu üzerinde durulmuştur. Bu konulardan ilki Hamse'yi oluşturan beş oymağın etnik köken ve dil açıdan incelenmesidir. Uzun yıllar boyunca söz konusu bölgede yaşayan ve yaylak-kışlak arası konar-göçer yaşamlarını devam ettiren bu birbirinden bağımsız boylar, dönemin hükümeti Kaçar hanedanının politikaları kapsamında komşu kavim Kaşkaylara karşı rakip güç haline getirilerek birleştirilmiştir. Bu nedenle çalışmada boyların birbirlerinden etnik köken ve dil özellikleri bakımından farklılıklarına değinilmiştir. İkinci konu ise Hamse'nin coğrafi sınırları, yaylak-kışlak bölgeleri, boyların sosyal ve ekonomik yaşayışları ve birbirleriyle ve merkezî hükümetle bağlantıları gibi özellikleridir. Farsça muasır kaynakları ve bu kaynaklara dayanan araştırma eserlerinin ışığında yukarıda bahsedilen konular üzerine bir araştırma makalesi niteliğindeki bu çalışmanın amacı, hakkında son derece az çalışma bulunan Fars eyaletindeki Hamse İli'nin Türk etnik kimliği niteliği ve varlığına ilişkin bilgileri derleyip toparlayarak literatüre katkıda bulunmaktır.

Çalışmanın yöntemi söz konusu dönemin tanıkları tarafından kaleme alınmış muasır eserlerin incelenerek karşılaştırılması suretiyle Fars Hamse'sini oluşturan boylarının yerleşim yerleri, alt boyları nüfusları, başlıca geçim kaynakları ve yöneticilerinin faaliyetleri hakkındaki bilgi ve görüşlerin ortaya konulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: İran Türkleri, Fars Vilayeti, İl, Hamse, Konar-Göçerlik, Tarihi Coğrafya.

* Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gümüşhane/TÜRKİYE, E-Posta: syantar@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7830-0113.

İRAN'IN FARS EYALETİNDE HAMSE KONFEDERASYONU VE OYMAKLARI HAKKINDA BİR İNCELEME

A STUDY ON HAMSE CONFEDERATION AND TRIBES IN FARS PROVINCE OF IRAN

ABSTRACT

This article examines the Hamse, which is a confederation as the meaning of its name suggests consisting of five tribes, came second in Iran's Fars province in terms of influence and population after the Qashqais, from the end of the 18th century to the middle of the 19th century. The region where the tribes named İnallu, Baharlu, Nefer, Basırî and Arap, who were included in the related union, lived, is also called the province of Hamse. As an alternative to this geographical naming, it is seen that the relevant lands are mostly mentioned as Hamse Province in Persian sources. İlat-ı Hamse, bordering the provinces of Yazd and Kirman in the northeast, is evaluated as a whole by some researchers and defined as the region where partially Turkified Arabs live. But before 18th century, there is no reason to think that the phrase had a political meaning. Because before the mentioned period, it is understood that this term meant more historically and geographically. In both senses, it is understood that this unity has effectively demonstrated its existence not only in domestic politics but also at the international level during the said period. The reason why the beginning of the political use of the term "Hamse Province" is dated to the end of the 18th century is that the term is a denomination that has just emerged in that century. Hamse, which includes the local people of the Fars region and the Arab nomads who came to Iran during the Islamic conquests, as well as the Turkish tribes coming from Turkistan during the Seljuks and Mongols period, is an ethnically and linguistically heterogeneous people living in Fars, both within themselves and among each other. These tribes were brought into a single political union by the efforts of the central state of the period from the middle of the 19th century. Hamse was invented by the Qajar dynasty, which feared the power of the Kashkai, the largest confederation in this region. This article examines the historical, geographical, social and political structure of the Hamse community, which was formed as a political community between the second half of the 19th century and the middle of the 20th century in Fars province in the south of Iran. As it is known, Turkish migrations from Turkistan to different parts of the world have been influential in shaping the ethnic and cultural structure of the relevant places in the long run. As one of these regions, Iran is one of the countries where the Turkish presence is most common today. For this reason, in this study, which aims to contribute to the researches on the Turkish presence here, two main issues related to the Hamse Province are emphasized. The first of these is the examination of the ethno-linguistic background and process of combining the five tribes that make up Hamse, by turning them into a rival power against the neighboring tribe Qashqais within the scope of the policies of the Qajar dynasty, the government of the time, of these independent tribes that have been living in the region for centuries and continuing their nomadic life between the highland and winter quarters. The second issue is to reveal the features such as the ethnic origins and languages of the related tribes, the geographical borders of Hamse, their summer-winter pastures, their social and economic life, and their connections with each other and with the central government. The aim of this study, which is a research article that focuses on the above-mentioned issues in the light of research works as well as contemporary Persian sources, is to contribute to the literature by compiling and gathering information on the Turkish ethnic identity and existence of Hamse Province in Fars province, which has very few studies. The method of the study is to reveal the information and opinions about the settlements, clans, populations, main occupations and activities of the rulers of the tribes that make up the Persian Hamse by examining and comparing the contemporary works written by the living witnesses of the period in question.

Keywords: Turkish Tribes in Iran, Fars Province, İl, Khamse, Nomads, Historical Geography.

GİRİŞ

Hamse vilayeti tabiri, birkaç konar-göçer boyun yaşadığı bölgeye adını veren coğrafi bir adlandırmadır. Bu isimlendirmeye alternatif olarak ilgili topraklar Farsça kaynaklarda çoğunlukla Hamse İli biçiminde geçmektedir.¹ Kuzeydoğuda Yazd ve Kirman eyaletlerine sınır olan İlat-ı Hamse bazı araştırmacılar tarafından bir bütün olarak değerlendirilerek kısmen Türkleşmiş Arapların yaşadığı bölge olarak tanımlanmaktadır.² Hamse topluluğu, İran'da Fars Eyaleti bölgesi yerel halkının yanı sıra İslam fetihleri sırasında İran'a gelen Arap göçebeler ile Selçuklular ve Moğollar döneminde Türkistan'dan gelen çeşitli Türk boylarını bünyesinde barındırmaktadır. Bu topluluğa mensup boylar gerek kendi içlerinde ve gerekse boylar arasında etnik ve dilsel açıdan heterojen bir yapıya sahiptir. Bu boylar, 19. yüzyılın ortalarından itibaren dönemin merkezî devletinin çabalarıyla tek bir siyasi birlik haline getirildi. Hamse, bu bölgedeki en büyük konfederasyon olan Kaşkaylar'ın gücünden çekinen Kaçar hanedanı tarafından birleştirildi. Beş ana boydan oluşmasından dolayı Arapça beş anlamına gelen Hamse olarak adlandırılan topluluğun yerleşim yerleri genel hatlarıyla Fars eyaletinin doğu ve güneydoğusunda, Kaşkay,

² Eski Türk devletlerine ilişkin kullanımlarda Türkçe kökenli "il" kelimesinin hem devlet hem ülke hem de halk anlamında kullanıldığı bilinmektedir.

³ Osman Gazi Özgüdenli, "Vilâyât-ı Hamse", *TDVİA*, XXXXIII, İstanbul 2013, s. 108.

yurdunun doğusunda yer almaktadır. Bu yerleşim yeri kuzeyde Isfahan'a yakın bir konumda bulunan Eberkuh'a, güneyde ise Talaristan'a kadar uzanmaktadır.³

Hamse vilayeti denildiğinde coğrafi olarak Fars eyaletinin doğusu, Isfahan, Yezd, Kirman şehirleri ve Belucistan eyaletlerinin güneybatısında yer alan arazi kastedilmektedir. Daha kesin sınırlarla kuzeydoğudaki sınırdan itibaren Bevanat, Konkuri, Serçahan, Kamine, Abade Geç (Teşk), Ersincan⁴, Estehbanat, Kubal, Surestan, Hafr, Fesa, Cehrem, Darabgird, Fork, Dorz, Buyuneç, Kellegah, Huşenabad, Fin Fareghan, Sircan, Neyriz, Ciroft, Tarum, Mahall-i Sabe, Rudane Ahmedi gibi büyüklü küçüklü yerleşim yerlerini kapsayan alan Hamse yurdudur.⁵

1. Hamse İlinin Ortaya Çıkışı

Hamse İlinin siyasi sahneye çıkışı Nasreddin Şah Döneminde (1848-1896) başlar. Bu konudaki ilk adım olarak şahın, Fars'ın en güçlü konfederasyonu olan Kaşkaylar'ın gücünü etkisiz hale getirmek amacıyla onların karşılarında bir denge unsuru olacak olan hasmı, Şiraz'ın yerel aşiretlerinden Kıvam ailesinin öncülüğünde yeni bir il oluşturulmasına dair yayınladığı fermanı başlangıç olarak gösterebiliriz. Nitekim bu yeni siyasi birlik beş kabileden oluşacak şekilde 1858'de oluşturuldu.⁶ Hamse konfederasyonu, İnallu, Baharlu, Nefer, Basırî ve Arap adlı birbirinden bağımsız ve kendi halinde yaşayan boylar 1858-1859'da Ferhad Mirza Mutemedü'd Devle'nin Fars eyaleti yöneticiliği zamanında Nasreddin Şah Kaçar'ın izniyle birleştirildi. Başkanlığı da Kaşkayların zorlu muhalifi Mirza Ali Muhammed Hasan Kıvamü'l Mülk'e verildi.⁷ Safevilerden beri Şeybanî Araplarının elinde olan Arap ve Basırî boylarının idaresi Şeybanîlerden 1868-1869 Ali Kulu Han Arap'ın ölümünden sonra sona erdi. Böylece 1874'ten itibaren önce Arap, Basırî ve Baharlu kabilelerinin yönetimi, sonra da diğerleri Kıvam ailesine geçti.⁸

Bu coğrafyadaki siyasi olaylar, sadece İran hükümetinin iç işleri açısından değil aynı zamanda bölgede çıkar elde etmek isteyen dış güçler açısından da değerlendirilmelidir. Nitekim bazı araştırmacılar, Hamse ilin kuruluşuna sebep olarak İngilizlerin Kaşkay aristokrasisine karşı önlem alma telaşını göstermektedir. Söz konusu oymaklar, sadece nüfus değil nüfuz bakımından Kaşkaylarla karşılaştırılmayacak düzeyde olsa da ifade edildiğine göre hakimiyet ve siyasi güvence sahibiydi. Zira 1858-1859'da Mirza Ali Muhammed Hasan Kıvamü'l Mülk on yıllığına sabit bir yıllık ücret karşılığında Hamse Eyaletine bağlı bazı oymakların liderliğini uhdesine aldı. Fars'ın en büyük toprak sahiplerinden olan bu hanedan, Tahran merkezli Kaçar hükümetinin de Şiraz'daki en vefalı yardımcılarındandı ve Fars illerindeki beylerbeyliği, aşiretlerin yöneticiliği, naipliği, zabıtlık ve ordu kumandanlığı gibi yöneticiliğin yetki alanındaki sorumlulukların çoğunluğunu uhdelere aldılar. Araştırmacıların bazıları, Hamse'nin sarayın bir ürünü olduğunu ve bu nedenle de kalıcı olmadığını ileri sürmektedirler. Nitekim onların, Kaşkay liderlerinin aksine boyları himaye etmekte başarılı olamadıkları, bu nedenle de Kaşkaylar gibi gelişemedikleri görülmektedir. Hamse'nin boylarının yöneticileri, özellikle de Arap oymağı, İngilizlerin menfaatleri doğrultusunda hareket ettikleri gibi Kaşkaylara karşı da Kaçar hanedanı tarafından himaye edildiler ve Fars Eyaleti'nin siyasi olaylarında bariz bir rol oynadılar.⁹

Geçmişte tıpkı komşuları Kaşkaylar gibi konar-göçer hayat yaşayan Hamse İlinin çoğunluğu aşamalı bir şekilde yerleşik hayata geçti. Hamseyi oluşturan her oymağın yaylak ve kışlağı farklı bölgede yer almaktaydı. Hamsenin en büyük oymaklarının adları Arap, Basırî, Baharlu, Nefer ve İnallu'dur. Bunlara ek olarak Ali Kanberî, Kerimî, Mir, Karakulak isimli küçük oymaklar da Hamse'den sayılmaktadır. Bu küçük oymaklardan bazılarını en büyük beş tanesinden herhangi birine bağlı olduğunu kabul eden araştırmacılar da vardır. Başlıca kollardan İnallu, Baharlu, Nefer oymakları aslen Türk'tür ve Basırî ile Arap oymakları ise kısmen Türkleşmiştir.¹⁰

Hamse'nin nüfusu hakkında tahminî bilgiler bulunmaktadır. Bu yüzden halkının son yüz yılın farklı dönemlerindeki nüfusuna dair bilgiler de komşuları Kaşkaylarınkı gibidir. Aynı şekilde nüfus artışındaki etkenler de onlarınkine benzerdir. Buna göre şimdiye kadar elde edilen en eski kaydolan 1870 yılına ait bir belgede Hamse

⁴ Mihail Sergiyoviç İvanov, Aşair-i Cenub (Aşair-e Fars): Kaşkai, Hamse, Kehkuliye, Memesini, Farsçaya çevirenler Keyvan Pehlivan, Masume Dad, Tahran 1384, s. 95-96.

⁵ Arsanjan, Ersengan, Ardsanjan şeklinde de telaffuz edilen, bu kasaba Zend hanedanı döneminde Mervdeşt nahiyesinin doğusunda yer alan maruf şehirlerden biri olarak tarif edilmiştir. İbn Abdülkerim Ali Rıza Şirazî, *Tarih-i Zend: Canishinan-ı Kerim Han Zend*, Tahran 1360, s. 120. Şiraz'ın yaklaşık 90 kilometre kuzeydoğusundaki bu kasaba, isminin Türkiye'deki Erzincan şehrinin ismiyle benzerliği dolayısıyla ilgi çekicidir. Etrafındaki diğer yerlerin bahsi geçmesine rağmen bu yer adına ilişkin bir ansiklopedi maddesinde ilk Arapça İslam coğrafya eserlerinde rastlanmaması yer adının Türkçe olabileceği ihtimalini akla getirmektedir ki bu kasaba araştırmacılar tarafından Türk, Arap ve Fars unsurların karışımı olduğu ileri sürülen Basırî oymağının yaylağıdır. C.E.Bosworth, "Arsanjan", *EI*, II, BRILL, Leiden 1986, s. 546-547. Türkiye'deki Erzincan şehrinin adının kelime anlamına bakıldığında "taşlı, kayalı" anlamının Ersengan kelimesinin anlamıyla aynı olması da bu adın Farsça "taş" anlamına gelen "Seng" kelimesinden türetildiği ve değişerek Türkçeye geçmiş olması ihtimali kuvvetlidir.

⁶ Bu kısımdaki yer isimleri Dö Morini'nin *Les Nouvelles Divisions Administration du Fars* adını taşıyan 1913 tarihine ait haritasından okunduğu şekilde yazılmıştır. Bkz, Dö Morini, *Aşair-e Fars*, Farsçaya tercüme eden: Doktor Celalettin Refifer Tahran 1375, ekler kısmı. Cevad Safi Nejad, *Ashair-i Merkez-i İran*, Tahran 1375, s. 77.

⁷ Nejad, *age*, s. 62.

⁸ Gulam Rıza Mirzaî, *Qashqaiha ve Mobarezat-ı Mardom e Cenub*, Tahran 1381, s. 109-111.

⁹ Nejad, *age*, s. 42.

¹⁰ Mirzaî, *age*, s. 110-111.

¹¹ Behmen Begi, *Örf ve Adat Dar Eşair e Fars: Tala-yı Şehamet*, Şiraz 1388, s. 98.

İRAN'IN FARS EYALETİNDE HAMSE KONFEDERASYONU VE OYMAKLARI HAKKINDA BİR İNCELEME

konfederasyonunun nüfusu 34000 hane, yaklaşık 170.000 kişi olarak belirtilmiştir.¹¹ Rus araştırmacı İvanov'un muasır eserlerden naklen verdiği bilgilere göre Hamse ilinin nüfusunu Dö Morini 1870'te 34500 hane, Tumanski, 1894 tarihinde 29870 hane, Güney Fars Konsülü raporu 80000 kişi şeklinde vermektedir. M. Keyhan, boyların tamamının nüfusu 32500 olarak belirtmektedir ki İvanov, 1800'lerin sonlarında zorunlu iskânın bir sonucu olarak nüfusları artmış olabileceğini öne sürerek bu görüşü desteklemektedir. II. Dünya Savaşı başlangıcında 125000 kişi olarak verilen diğer bir tahmin ise başka kaynaklarda verilen 1940'ların hemen başındaki 80000 kişi rakamı ve 1950'li yılların başlarındaki 70000 kişi rakamlarıyla uyuşmamakla birlikte söz konusu savaş sırasında Fars Eyaleti'nin işgal altında olduğu gerçeğine göre tahmin yürütülmelidir.¹² Yine Muhammed Behmen Beyi, Hamse'nin nüfusunu 1940'ların hemen başında 15000 hane, yaklaşık olarak 75-80000 kişi olarak aktarmaktadır.¹³ Ayrıca ilin küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayısı 1934 yılı civarında toplam 489.000 olarak verilmiştir ki bu aynı yıl Kaşkay ilinin sahip olduğu hayvan sayısının 4'te birinden azdır. Geçim kaynağı olarak ziraat tıpkı diğer konar-göçerlerde olduğu gibi Hamse oymakları arasında hayvancılıktan sonra ikinci sırada gelmekteydi. Ziraat, yaylak-kışlak imkânları elverdiği ölçüde yapılabilirdi. Bu nedenle ziraatla uğraşma oranı oymaktan oymağa değişiklik gösterebilmekteydi.¹⁴

Hamse'yi oluşturan oymaklara ilişkin detaylı bilgiler şu şekilde derlenmiştir:

1.1. İnallu Oymağı

Bu oymağın dili Türkçe'dir. Söz konusu oymak, Türkistan'dan göç eden boylardandır ve Moğollar zamanında Fars Eyaleti'ne göç ettirilmişlerdir.¹⁵ Aynı adlı oymaktan Richard Tapper'in tespit ettiği Şahsevenler arasında da bulunmaktadır. Bu iki oymak coğrafi olarak birbirinden farklı bölgelerde yer almaktadır. İvanov da İnallu'nun tirelerinden Gökper'in Şah I. Abbas'ın Şahseven süvari ve piyadelerinin bir parçası olduğunu söylemektedir ki bu durumda adı geçen iki İnallu oymağının birbirinden farklı olsalar da her ikisinin de Şahsevenlere katılmış olması mümkündür denilebilir.¹⁶

Geçmişte hayvancılıkla uğraşan, konar-göçer bir yaşam süren ve. 20. yüzyılın başlarında yerleşik hayata geçen boy, 5000 haneden oluşmaktaydı. Fesa ve Hafr sınırlarında yaşamaktaydılar.¹⁷ İnallu ilinin kışlağı Hafr, Darab ve Fesa'da, yaylağı da Ramcerd ve Merv Deşt'te yer almaktadır.¹⁸ Mirza Hasan Fesai'nin belirttiğine göre İnallu oymağının bazı kolları geçimleri ve yaşamlarını Fars, Kirman ve Yezd bölgelerinde hırsızlık, yol kesme ve çapulculuk ile sağlamaktaydılar. 1876'dan sonra Hamse'nin lideri Kıvamü'l Mülk'ün çabalarıyla kontrol altına alınan oymak halkının çoğunluğu yerleşik hayata geçerek Fesa Karabelağ'da tütün, haşhaş ve pamuk ziraatıyla meşgul olmaya başladılar.¹⁹

İnallu oymağının yönetici ve zabitlerinin isimleri ve faaliyetleri hakkındaki bilgiler Safevîler dönemine kadar gider. Reislerinin tamamı bu dönemde Muhammed Salih Ebu Elverdi'nin adını verdiği Ebu Elverdi tiresindendi. Bu tireden bazı kimseler de ilin idareciliği dışında tophane yaverliği ve çavuşluğu gibi görevlerde bulunmuşlardı. Salih Han'dan sonra başa geçen oğlu Arabşah Han, Nadir Şah döneminin başından Kerim Han Zend döneminin başlarına kadar hüküm sürdü, ondan sonra da oğlu Hacı Kahraman Han babasının yerine geçti. Hacı Han, Kerim Han Zend'in hizmetinde ihtiram sahibi biri olarak Şiraz'ın İshak Bey mahallesinde birkaç imaret, ev ve hamam yaptırdı. Hamam, Kaçarlar döneminde hala ayakta idi. Hacı'nın halefi Abdürrahim'in yönetimini 1815'ten sonra oğlu Mıhralı Han'ın birkaç yıllık yönetimi izledi. Daha sonra İnalluların yönetimi Kurt tiresine geçti. Rahim Han Kurt ve oğlu Masum Rahim Han Kurt sırasıyla yöneticilik yaptılar. Devamında Kelb Ali Beg Ser Kulu (Seruklu) ve Rahim Han'ın torunu Abbas Kulu Han'dan sonra 1876'dan 1886'ya kadar Alicah Bakarhan Belağı oymağın idareciliğini yaptılar.²⁰

1.2. Baharlu Oymağı

Bu oymak Türkçe'nin lehçelerinden birini konuşmaktadır. Baharlıların Selçuklular ve Moğollar döneminde Türkistan'dan Fars eyaletine göç ettiği ve geçmişte konar-göçer olduğu düşünülmektedir. Şöyle ki; günümüze kadar Harezmi bozkırında yaşayan Türkmen oymaklardan birine Baharlu denilmektedir. 20. yüzyılın başlarında yerleşik hayata geçen oymağın nüfusu 8000 hanedir. Ancak İvanov, Field'dan naklen, 1918 yılında sadece 1200

¹² İvanov, *age*, s. 96.

¹³ İvanov, *age*, s. 97.

¹⁴ Behmen Begi, *age*, s. 98.

¹⁵ Nejad, *age*, s. 92, 99.

¹⁶ Fesai, *age*, s. 1583. Mirzaî, *age*, s. 110.

¹⁷ İvanov, *age*, s. 99-100.

¹⁸ Mirzaî, *age*, s. 110.

¹⁹ Behmen Begi, *age*, s. 98. Tirelerin tamamının adları Ebu Elverdi, İslamlu, Afşar-ı Avşagi, Emirhacılı, İranşahi, Belağı, Beyat, Çehardeh Çerik, Çıyan, Dadbeglü, Dehu, Dindarlu, Reis Beglü, Zerendkulu, Zengene, Sereklu, Sekez, Kurt, Kurtbeglü, Kara kara, Çağılı, Kerai, Guk Per (Gökper), Mahmud Beglü, Bağamlü şeklindedir. Fesai, *age*, s. 1582-1583.

²⁰ Fesai, *age*, s. 1577. İvanov, *age*, s. 100, Nejad, *age*, s. 64.

²¹ Fesai, *age*, s. 1577.

hane olduğunu söylemektedir.²¹ Kışlakları Luristan'ın kuzeyindeki İzzed Hast (Yazdikhest) sahrası ve Darab düzlükleri, yaylakları ise Ramcerd, Mervdeşt (Rudger), Gomin (Kamine) nahiyeleridir. 1870'lerden beri Darab nahiyelerinden hareket etmedikleri gibi yaz kış siyah çadırlarda Darab nehirleri kenarında konaklamaktadırlar.²² Fesai gibi Dö Morini de Baharluların çadırdaki yaşadıklarını ancak göç etmediklerini şu şekilde yazmaktadır.

“..bir süreden beri göçleri kesilmiştir ve oymak yılın tamamını Darabgird bölüğünün bir kısmında yer alan Rud Kur'un iki tarafında geçirmektedir. Belki de bu olay yerleşikliği teşvik etmek için yapılmıştır. Ne yazık ki oymak içinde daimi düşmanlıklar son derece şiddetlidir ve hanın varlığı bu düşmanlıkların ateşini sadece kısa bir süre için durdurabilecek mahiyettedir. Son derece savaşçı ve tamamen silahlı olan bu oymağın erkekleri sadece kervanlara değil birbirlerine de saldırmaktaydı. Baharlular çoğu zaman Kirman ve Yezd yolcularını yağmalamaktadırlar ve bu işlerini Horasan'a kadar bazı mevkilere yaymaktadırlar.”²³

Bu oymağın geçmişteki yöneticilerini en erken Nadirşah'ın hükümdarlığına kadar takip etmek mümkündür. Bu dönemde zabitleri Nefer oymağından Hacı Hüseyin Han Nefer'di. Sonra sırasıyla onun halefi Muhammed Taki Han ve diğer oğlu Ali Ekber Han Nefer zabıt mübaşiri oldu. 1850/51'den sonra Ali Ekber Han'ın elinde tutuklu bulunan Ahmedlü alt boyuna mensup Molla Ahmed Baharlu diğer yüz tutukluyla birlikte kaçtı. 1851'de Baharlu alt boylarının tamamı Molla Ahmed ile muvafakat ederek ona divan görevlileri tarafından Baharlu zabıtlık hil'atı ile Han unvanı verildi. Ahmed Han, ilk birkaç yıl bağımsız olarak Baharluları idare etti. 1858'de öldüğünde Baharlu oymağının alt boyları birbirine girdi. 1862/63'te Baharlu'nun Teleke alt boyuna mensup Şah Rıza Bey'in oğlu Çerağ Ali Bey'in Baharlu mübaşirliğini almasına kadar bu karışıklık sürdü. Çerağ Ali Bey, Baharlu alt boylarını yeniden bir araya toplamayı başardı. Ona ehl-i kalem olarak mübaşirliğinden dolayı Mirza Çerağ Ali dediler. 1873'te Ahmedlü'ye mensup Nasrullah Han Baharlu'nun oğulları onu öldürünce Mirza Çerağ tarafından yetiştirilen veled-i sadık Hüseyin Han Baharlu, 1886'ya kadar oymağın yönetimini düzenli ve sükûnetli bir şekilde sürdürdü.²⁴ Baharlu oymağının yaylak ve kışlağı arasındaki mesafe 9 kilometre olup bir günde kat edilebiliyordu ve oymağın yaylakta kalma süresi 200 gün kışlakta kalma süresi de 163 gündü.²⁵

1.3. Nefer Oymağı

Bu oymağın dili Türkçe olduğu için Türkistan'dan göç eden boylardan sayılmaktadır. Bazı araştırmacılar, Neferlerin Türk ve Lur unsurlarının bir karışımı olduğunu savunmaktadır. 20. yüzyılın başlarında yerleşik hayata geçen 3500 hanelik bu boyun yaylakları Neyriz'in kuzeybatısındaki Abade-Teşk (Teneşk) ve kışlakları da Darabgird, Cehrem ve Luristan'dır.²⁶ İvanov, H. Field'den alıntı yaparak 1918 yılında 300 haneden ibaret olan bu oymağın, 1000 haneye yükseldiğini, içerisinden büyük bir kısmının toplu bir şekilde Bahtiyarî İlinin topraklarına yerleştiğini yazmaktadır. Yine İvanov, Garrod'dan naklen 1940'ların başında Nefer oymağından birkaç yüz hanenin Lar'ın güneyinde sistematik bir biçimde haydutlukla uğraştıkları, daha sonra köylerde yerleşik yaşama geçerek 1944 civarında Cehrem, Fesa, Neyriz ve Darab arasında ziraat ve hayvancılıkla uğraşmakta olduklarını yazmaktadır.²⁷

Nefer Oymağı'nın yöneticilerine ilişkin ilk bilgiler Safevîlerin son dönemlerine kadar gitmektedir. Oymak, Nadir Şah'ın saltanatı zamanında ve Kerim Han'ın naipliği döneminde Fars bölgesinin tamamında büyük bir itibara sahipti. Eyalet divanında görevleri bulunduğu gibi Baharlu ve Nefer boylarının yönetimi de Hacı Hüseyin Han Nefer'deydi. Halefi Muhammed Taki Han Nefer'den sonra Ali Ekber Han Nefer, Baharlu ve Neferlerin başına geçti. O, İsfahan'da bulunduğu gençlik yıllarında aruz ve kafiye sanatı öğrendi ve İsfahan valisi Hacı Muhammed Hüseyin Han Sadr'ın hizmetinde bulundu ve valinin ölümünün ardından Şiraz'a gelerek oymağın başına geçti. Şehrin yüksek eşrafından Feridun Mirza zamanında 1837 yılında Eşik Ağası mertebesine yükseldi. 1852'de öldüğünde oğlu Muhammed Hüseyin Han birkaç sene liderlik yaptığı gibi evinde oturarak şiirler yazdı. Babası Ali Ekber Han hakkında bir divanı bulunduğu gibi henüz bu divana ya da kopyasına ulaşamamıştır.²⁸ Dö Morini, Nefer ilhanlarının çoğunlukla Zamanhanlu alt boyundan seçildiğini söylemektedir.²⁹

1.4. Arap Oymağı

Hamse Araplarının atalarının İslamiyet'in ilk yıllarında Emeviler ve Abbasiler zamanında Umman, Necid ve Yemen'den Fars eyaletine geldikleri görüşü son derece yaygındır. Yerleşik hayata geçen Huzistan Araplarının

²¹ Mirzaî, *age*, s. 110. İvanov, *age*, s. 98. Dö Morini, *Aşair-e Fars*, *age*, s. 35.

²² Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul 2011, s. 94. Behmen Begi, *age*, s. 98. İvanov, *age*, s. 98. Baharlu oymağının kaynaklarda geçen tüm tirelerinin adları İbrahim Hanlı, Ahmedlü, İsmail Hanlı, Berber (burbur), Teleke, Came Bozorgi, Çerçe, Coka, Hacı Tarlu, Hacı Atarlu (Hacı Tarlunun aynısı), Haydarlu, Resul Hani, Sekez, Safi Hani, İsa Beglü, Kerimlü, Kelle Pusti, Meşhedlü, Nazar Beglü, Verse şeklindedir. Fesai, *age*, s. 1578.

²³ Morini, *age*, s. 35.

²⁴ Fesai, *age*, s. 1582.

²⁵ Nejad, *age*, s. 89.

²⁶ Mirzaî, *age*, s. 110. İvanov, *age*, s. 101-102. 19. yüzyılın sonlarında Nefer oymağı 16 tireden müteşekkildi: Badegi, Tatamlu, Çinkerî, Dolu Hanlu, Zaman Hanlu, Settarlu, Sencerlü, Şulu, Tatam, Can, Iraki, Kadlu, Kubad Hanlu, Kara Bacaklu, Haydarlu ve Lor. Fesai, *age*, s. 1585.

²⁷ İvanov, *age*, s. 101-102.

²⁸ Fesai, *age*, s. 1573.

²⁹ Morini, *age*, s. 35.

İRAN'IN FARS EYALETİNDE HAMSE KONFEDERASYONU VE OYMAKLARI HAKKINDA BİR İNCELEME

tersine kendi dilleri Arapçayı muhafaza ederek yerli ahaliyle neredeyse hiç karışmayan Irak-ı Acem Arapları 20. yüzyılın ortalarına kadar yarı göçebe yaşam tarzlarını sürdürdüler. Adetleri siyah çadırlarda yaz kış çöl ve dağlar arasında gidip gelmekti. Arap oymağı, Arapçayı değiştirilmiş, Türkçe, Farsça ve Lurca kelimeler de içeren bir lehçeyle konuşmaktadırlar. Uzun yüzyıllar Fars'taki yaşam boyunca yerli ahaliyle karışmaları sadece dil bakımından değil örf ve âdet açısından da onlardan etkilenmeleri sonucunu doğurarak kabilenin tamamı 20. yüzyılın ortalarında Türk ve Lur gibi yerli halk gruplarına katılarak dönüştüler. Hatta dönemin bazı canlı tanıklarına göre Türkleştiler.³⁰

20. yüzyılın başlarında yarı göçebe olarak yaşayan 15000 hanelik bu kalabalık boy, Cebbare ve Şeybanî olmak üzere iki ana kola ayrılmıştır.³¹ Kışlakları Mahalle-i Seb'a ve Budane (Rudane) Ahmedî, yaylakları Bevanat, Konkuri ve Serçehan taraflarıdır.³² Yaylak ve kışlakları arasındaki mesafe başlangıçta 257 kilometre civarındaydı. Bu mesafe 28 günde kat edilebiliyordu ve oymağın yaylakta kalma süresi 130, kışlakta kalma süresi de 197 gündü.³³ Araplar arasındaki göçebe yaşam Hamse'nin diğer aşiretlerine kıyasla daha yüksek bir seviyede muhafaza edilmiştir. Hamse Araplarının büyük bir kısmı günümüze kadar hayvancılık ve göçebelikle meşgullerdi ve Kaşkay aşireti gibi sistematik bir biçimde yazlık ve kışlık çayırılara göç etmekteydiler. Arap oymağı Ramcerd, Cerahi ve Devrek nahiyelerinde yaşamlarını sürdürmekle birlikte buralar onların yaylak ya da kışlağı değildi, yazları daha çok nehir kenarında kışları da bir nahiyenin dağı eteklerinde obalar şeklinde geçirmekteydiler.³⁴

Arap oymağının yöneticileri eski zamanlardan beri Şeybanî kolundan gelmekteydi. Büyük ataları Mir İsmail Han Arap Şeybanî, Safevî Devleti zamanında tam bir saygınlığa sahipti. Oğlu Mir Mehdi Han babasından sonra Arap ve Basırî oymaklarını idare etti. Safevî Devleti'nin son zamanlarında ve Nadir Şah'ın ilk zamanlarında büyük saygınlığı vardı. Fars eyalet ordusuna atlı ve yaya pek çok asker sağladı. Büyük oğlu Mir Selim, Arap oymağının başına getirildi. Kerim Han Zend'in yardımcılığı hizmetinde bulundu ve saygınlık gördü. Sonra sırasıyla oğlu Ağa Han oymağın başına geçti. Ağa Muhammed Han Kaçar'ın hizmetinde saygınlığa sahip oldu. 1815'te öldüğünde iki oğlundan büyüğü olan Abbas Han ve sonra 1854'te onun halefi Ali Kulu Han başa geçti ve oymağın sınırlarını yaylak kışlak arası mesafeyi 400-500 km'ye kadar genişletti. 1868'deki kuraklık ve kıtlık nedeniyle oymaktan bir grup ayrılarak Kaşkayların topraklarına gidip yağma yapması, Ali Kulu Han'ın olayı çözmek için aracılıkta bulunduğu sırada kendisine isabet eden kurşun neticesinde hayatını kaybetmesiyle sonuçlandı. Ali Kulu Han'ın çocuğu olmadığı için dedesi Ağa Han'ın diğer oğlu Rıza Kulu Han, başa geçti. 1881'de o da öldüğünde oymağın liderliği Arap ailesinden çıktı. Rıza Kulu Han'ın Muhammed Hüseyin Han adını taşıyan tek oğlu albay iken henüz gençken yaşama veda etti. Haleflerinden Ağa Han ve Mirza Selim Han'ın her ikisi de 20 yıl yaşadılar. Konkuri bölgesinde, annelerinin atası olan Abbas Kulu Han Halec'in evine yerleştiler ve bu şekilde idareleri sona ermiş oldu.³⁵ Bu kabilelerin erkekleri cesaret ve girişkenlikleriyle ünlüdür. Bu kabileler 1867 yılına kadar devletin ordu tophanesinin bir bölümünü temin etmekteydi. Bu askerî mensubiyet bu tarihten itibaren esildi.³⁶

Oymak halkının uğraşları ve yakın tarihleri konusunda İvanov'un kendi tanıklıkları ve dönemin diğer tanıklarından aktardığı bilgiler son derece değerlidir. Bunlara göre halk, hayvancılığın yanı sıra kira usulü at ve deve taşımacılığı ile kilim dokumacılığından gelirini sağlamaktaydı. Fars bölgesinde üretilen kilimlerin hatırı sayılır bir kısmı onların ürünüydü. 20. yüzyıl başlarında yerleşik hayata geçip fakirleşen bir kısım oymak mensubu ise az hayvan sahibiydi ve genel olarak Şirazlı Kıvam ailesine ait topraklarda çalışmaktaydılar. Bazı kaynaklara göre 1918'de Hamse Araplarının Kerai taifesinden 300, Burbur taifesinden 300, Ardbiz (Erbiz) ve Tati taifesinden 400 hanenin daimî bir biçimde yerleşik hayata geçtiler. Onların dışındakiler ise Surestan mntkasında taş kömürü madeninde çalışmaya başladılar ve bu uğraşlarından dolayı kömürcü anlamında Zoğalî olarak adlandırıldılar. Onların asli meslekleri odun kömürü hazırlamak ve taşımaktı. Zoğalîler, on ila on beş alt boydan oluşuyorlardı. Kendi yöneticileri yoktu. 19. yüzyılın ikinci yarısında Hamse'nin başındaki Kıvamü'l Mülk ile anlaşarak onları Hacı Cafer Bey isimli bir kişinin hizmetine verince iktâ ırgatlığı anlamında *Mukataacat* adını aldılar. Sömürü altında çok zor şartlarda yaşamalarına bağlı olarak yüz yıldan kısa bir sürede neredeyse tamamen yok oldular. 19. yüzyılın büyük bir kısmında Hamse Arapları, yaygın bir biçimde komşularına ve günahsız ahaliye karşı gasp ve

³⁰ Behmen Begi, *age*, s. 98. Fesaî, *age*, s. 1578. Morini, *age*, s. 36.

³¹ Behmen Begi, *age*, s. 98. Oymağın boylarının tamamının adları: Es Sadi Cebbare, Ebu'l Hacı Şeybanî, Ebu'l Hasani Şeybanî, Ebu'l Hüseyni Cebbare, Ebu'l Şeref Cebbare, Ebu'l Gani Cebbare, Ebu'l Muhammedi Cebbare, Erboz Cebbare, Erdal Şeybanî, Elvani Şeybanî, Paptî Şeybanî, Bur Bur Çehar Beniçe Cebbare, Bon Sorhi Çeharbeniçe Cebbare (Çeharbeniçe Cebbari Dört tireden oluşur; Burbur Bozsorhi, Celudari, Lur. Kış ve yazları bu dört tirenin meskenleri Kurbal bölgesidir.) Pelengi Şeybanî, Beni Abdullahi Şeybanî, Pir İslami Cebbare, Pehluli Cebbare, Tati Cebbare, Turbur Cebbare, Taglebe Şeybanî, Tikriti Şeybanî, Caberi Cebbare, Cahegi Cebbare, Celudari Çeharbeniçe Cebbare, Hamali Şeybanî, Hasani Şeybanî, Henai Cebbare, Hayyati Şeybanî, Hoşnami Şeybanî, Derazi Cebbare, Sadat Hüseyni Cebbare, Senude Şeybanî, Şahseven Şeybanî, Şahseven Cebbare, Şabani Cebbare, Şiri Cebbare, Sabbahi Şeybanî, Saferi Cebbare, San'ani Şeybanî, Abdu'l Yusufi Şeybanî Ketî, Aziziz Cebbare, Amadi Şeybanî, İsaî Cebbare, Gulamşahi Şeybanî, Farsi Şeybanî Kiti, Karai Cebbare, Karagani Cebbare, Kanberi Cebbare, Ketî Şeybanî: Üç Tireden oluşur: Farsi, Abdu'l Yusufi Veli Şahi, Kerice-i Şeybanî, Kelle Rişi, Len Cebbare Çeharbeniçe, Levardan Cebbare, Feridi Cebbare, Mahari Şeybanî, Nakd Ali Cebbare, Velişahi Kiti şeklindedir. Fesaî, *age*, s. 1578-1579.

³² Mirzaî, *age*, s. 110.

³³ Nejad, *age*, s. 79.

³⁴ İvanov, *age*, s. 105.

³⁵ Fesaî, *age*, s. 1579. Morini, *age*, s. 36.

³⁶ Morini, *age*, s. 36.

Fars Eyaleti'nde yol kesmeyle tanındılar. İvanov, Tumanski'den naklen 1894'te Hamse Araplarının yerleşik masum halkın başına bela olduğunu, hükümetin emriyle görevlendirilen Abdu'l Yusufî kabilesinden Rıza Han'ın önderliğinde korunan Bender Abbas limanı civarındaki kervanlara saldırmakla kalmayıp sonraki yıllarda da Fars'ta sistematik bir biçimde yağma ve hücumlarıyla tanındıklarını yazmaktadır. Hatta Fars sınırına Rus seferinin gerçekleştiği 1944 yazında Arapların hala bu mıntıklarda yol kesicilikte son derece faal olmaları, bu hareketlerinin şikâyet konusu olduğunu göstermektedir.³⁷

1.5. Basırî Oymağı

Hamse'nin beşinci oymağı Basırî tayfasıdır. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başları (1894 Tumanski-1918 Field) arasında nüfuslarına dair 4500 çadır/3000-3500 hane gibi farklı tahminler bulunmaktadır.³⁸ Basırî taifesi iki ana kola ayrılmaktadır; Bunlar her biri birkaç alt boydan müteşekkil Veysi ve Ali Mirzaî kollarıdır. İvanov'un Field'dan aktardığı bilgilere göre Veysi'nin nüfusu 3000 hane, Ali Mirzaî'nin nüfusu 1500 hanedir. Basırîlerin kökeni konusunda onların eski Pers halklarından olduklarını, Arap ve Türk unsurlarının karışımı olduklarını ileri süren araştırmacılar olduğu gibi, boyun adına dayanarak Basra Araplarından olduklarını ileri sürenler de vardır. Ayrıca tek taifesi hariç diğerlerinin Farsça konuşmasına dayanarak Fars kökenli olduğunu savunanlar da vardır. Nitekim, Mirza Hasan Fesaî, Türkçe konuşan Çeharboniçe taifesi hariç diğer bütün Basırî kavminin kollarının Farsça konuştuğunu belirtmektedir. Basırîlerin menşesine ilişkin resmi belge yoksunluğundan dolayı bilgiler de son derece kısıtlıdır.³⁹ Bu konudaki görüşleri bir araya toplayan İvanov, Basırîlerin Farsça konuşmakta iyi olmadıkları ve Field'dan naklen Basırîlerin konuştuğu dilin Arap dilinin tahrif edilmiş bir biçimi olduğuna dair görüşleri aktarmaktadır.⁴⁰ Gulam Rıza Mirzaî'ye göre ise Basırî oymağı üç dillidir.⁴¹ Muhtemelen Basırîlerin kökeni ve dillerine ilişkin bilgi eksikliği ve görüş çeşitliliği Basırî kavminin alt boylarının birbirleriyle dil ve köken açısından uyumsuz olmalarıyla ilgilidir. Mevcut bilgilere göre Basırîlerin aslında Fars ve Arap unsurlardan oluştuğu sonucuna varılabilir. Basırîlerin oluşumunda Türk unsurunun payının olmadığı anlaşılmaktadır.⁴²

Bu oymağın bir kısmı 20. yüzyılın başlarında köylerde yerleşik olup geçmişte tamamı bedeviydi ve esas meslekleri hayvancılıktı. Gelirlerinin kayda değer bir kısmını ithalattan sağlamaktaydı. Kilim dokumacılığıyla da meşhur olan oymak, 20. yüzyılın ortalarına doğru bu uğraşlarını bırakmış görünmektedirler. Basırîlerin tamamının yerleşik yaşama geçiş süreci 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında başlamıştır. Oymağın alt boylarının büyük bir kısmı 20. yüzyılın ortalarında Şiraz mıntıkasında hayvancılıkla meşgul olarak konar-göçer yaşamlarını devam ettirmekteydiler.⁴³

Fars eyaletinin verimli toprakları Şiraz'ın kuzeyinin güneydoğusunda bulunan Lemizerğ düzlükleri ve dağlık bölgelerini içeren yaklaşık iki yüz mil uzunluğunda ve 40-80 km yüzölçümünde nispeten doğrudan Bil Dağı'nın eteklerinden Lar sahilinin batı kısmındaki tepeler tarafına kuzey-güney yönüne uzanan arazide yaşamaktadırlar. Yaylakları Neyriz'in kuzeybatısındaki Abade-Teşk (Teneşk) ve kışlakları da Darabgird, Cehrem ve Luristan'dır. Kışlakları Serustan (Surestan), Degerbal ve Kevar, yaylakları da Ersincan ve Kumin'in komşu bölgeleridir.⁴⁴ Oymağın yaylak-kışlak arasındaki mesafesi 338 kilometre civarında olup bu mesafe 48 günde kat ediliyordu. Yaylakta kalma süreleri 140, kışlakta kalma süreleri ise 132 gündü.⁴⁵

Basırîlerin alt boylarından⁴⁶ ayrılmış bazı boyların yaylakları Aspasa'ya kadar uzanmaktadır.⁴⁷ Hatta Dö Morini, silahlı olduklarını ifade ettiği Basırîlerin bir kısmının 20. yüzyılın başlarında Isfahan'ın güneybatı bölgelerinde yerleşik yaşam süren Isfahanlı meşhur müçtehit, Ağa Necefî'nin mülkü olan topraklarda çalıştıklarını söylemektedir. Dö Morini'nin anlattığına göre bunlar gidiş gelişlerini Tahran havalisindeki Siyah Kuh'a kadar gerçekleştirmektedirler. Kışlak ile aradaki mesafe uzun olduğu için bunun, yıllık ve düzenli bir göç değil kalıcı bir yerleşim olması ihtimali yüksektir. Zira Basırî varlığının, Siyah Kuh'un eteğinde yer alan Semnan'ın 130 kilometre kuzeydoğusunda yer alan Reşm adlı bir köye kadar uzanmasına ilişkin birtakım ayrıntılar Basırîlerin bir kolunun burada ne işinin olduğuna mantıklı bir açıklama getirmektedir. Morini'nin bu köyün o zamanki ahalisinden öğrendiğine göre Sultan Ahmed Şah zamanında Ramazan Han Basırî adlı birinin soyundan gelenlerin kalenin harabelerinde sakin olduğu anlaşılmaktadır. Büyük ihtimalle ailenin mensuplarından Şuca Han isimli kimsenin

³⁷ İvanov, *age*, s. 105-107.

³⁸ Mirzaî, *age*, s. 110.

³⁹ Fesaî, *age*, s. 1577

⁴⁰ İvanov, *age*, s. 98, 107-109. Morini, *age*, s. 38.

⁴¹ Mirzaî, *age*, s. 111.

⁴² İvanov *age*, s. 109.

⁴³ İvanov, *age*, s. 109.

⁴⁴ Mirzaî, *age*, s. 110-111, Morini, *age*, s. 38. Tumanski, boyun hane nüfusunu 2500 hane olarak vermektedir. İvanov, *age*, s. 99-101. Fesaî, *age*, s. 1576, Behmen Begi, *age*, s. 98.

⁴⁵ Nejad, *age*, s. 79.

⁴⁶ Tireleri arasında Turbur, Çeharbeniçe, Şekari, Ali Kanberi, Ali Mirzaî, Veysi, Abdali, Alikulu, Lebumusai, Alikanberi, Zehrali, Çekmei, Çuçin, Ali Şahkulu, Hani ve Nefer sayılmaktadır. Fesaî, *age*, s. 1577.

⁴⁷ İvanov, *age*, s. 109.

İRAN'IN FARS EYALETİNDE HAMSE KONFEDERASYONU VE OYMAKLARI HAKKINDA BİR İNCELEME

Şiraz'da öldürülmesinden sonra bu bölgeye yönelen söz konusu kol, burada da halkın mallarını yağmalamaya başladı. Ramazan Han Basırî ve ona bağlı fertler ile birlikte Şirhanî adını alan başka bir grup da bu mahale gelerek başlangıçta hepsi bu kaleye yerleşti, daha sonra bu iki kol arasında ihtilaf çıkınca Ramazan Han Şirhanî tarafından öldürüldü.⁴⁸

Basırî oymağının Safevî devleti zamanından beri hükümet ve zabitleri Arap oymağını da idare eden Şeybanî hanedanının elindeydi. Zabıtlık sırası Mir Muhammed Han Arap Şeybanî'ye gelince iki oğlundan Mir Şefî' Han'ı Basırî oymağının zabıtlığıyla görevlendirdi. Mir Şerif'in ölümünden sonra oğlu Refî' Han Basırî babasının yerine geçti ve sonra sırasıyla halefi Muhammed Kulu Han Basırî ve onun dört oğlundan biri olan Muhammed Han Basırî başa geçti. Bu kişi 1862'de ölünce oymağın yönetimi Basırîlerin zabiti Basırî ve Arap ailelerinden çıkmış oldu.⁴⁹

SONUÇ

Hamse konfederasyonunun, birliği oluşturan boy ve oymaklar incelendiğinde son derece renkli bir tablo içeren bir yapı arz ettiği söylenebilir. Bu birlik, İran'ın Fars eyaletinin güneyinde, oymak liderlerinin riyasetindeki, ortak geçmişe ve birlikte yaşama arzusuna sahip olmaksızın kendi yaylak-kışlak bölgeleri olan boylardan müteşekkildir. Buradan birliğin, etnik köken ve dil olarak son derece farklı olan bu heterojen boyların iç içe geçmiş bir biçimde hükümetin yetki verdiği feodal bir yöneticinin kontrolü altında tutulmaya çalışılan nitelikte suni bir siyasi birlik olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu neticeye ulaşmak muasır kaynaklar sayesinde mümkün olmuştur. Zira nüfus ve nüfuz açısından Fars'taki en güçlü birlik olan Kaşkay birliğinin boylarının tamamına yakınının Türk etnik kimliği özelliğini taşıması ve ona rakip olmak üzere Kaşkaylardan bazı boyların koparılıp civardaki diğer illere ve Hamse'ye verildiği bilinen bir gerçektir. Hamse'yi oluşturmak için birleştirilen bu boyların etnik kökeni, dilleri, uğraşları ve yaşayışları hakkında hem yerli kaynaklar hem de yabancı ziyaretçilerin rapor ve belgeleri son derece net ve birbirleriyle uyumludur.

KAYNAKÇA

BEHMEN BEĞİ, Muhammed, *Örf ve Adat Dar Eşair e Fars, Tala-yı Şehamet*, Entesharat-ı Novid Şiraz, Şiraz 1388.

BOSWORTH, C.E., "Arsanjan", *El*, II, BRILL, Leiden 1986.

DURDARİ, Novrooz, *Tarikh-i Ehtemai ve Siyasi-i İl a Bozorg e Qashqai*, Entesharat-ı Qashqai, Entesharat-ı Kaşkai, Şiraz 1388.

FESAÎ, Mirza Hasan, *Farsnâme-i Nasrî*, C. I ve II, Müessesesi-i Entesharat-ı Emir Kebir, Tahran 1367.

İVANOV, Mihail Sergiyoviç, *Aşair-e Cenub: Qashqai, Hamse, Kahkuliye, Memesini*, mütercimler: Keyvan Pehlivan, Masume Dad, Entesharat-ı Ervan, Tahran 1384.

KAFKASYALI, Ali, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilge Oğuz Yayınları. İstanbul 2011.

LAMBTON, Ann.K.S., "Tarikh-e İlat- İran", *İlat ve Aşair*, Tercüme: Ali Tebrizi, Entesharat-i Moessesesi-i Agah, Tahran 1362, ss. 195-240.

MİRZAÎ, Gulam Rıza, *Qashqaiha ve Mobarezat-ı Mardom e Cenub*, Merkez-i Esnad-ı Enghelab-i İslami, Tahran 1381.

MORİNİ, D, *Aşair-e Fars*, Farsçaya tercüme eden: Doktor Celalettin Refifer, Entesharat-ı Danesgah-ı Tahran. Tahran 1375.

NEJAD, Cevad Safi, *Ashair-i Merkez-i İran*, Moessesesi-i Entesharat-ı Amir Kebir, Tahran 1375.

PERHAM, Sirus, "İl-i Qashqai Kay va Az Koca Ba Fars Omada Ast?", Tercüme: Ali Tebrizi, *İlat ve Eşair*, Müessesesi-i İntişarat-ı Agah, Tahran 1362, ss. 246-265.

ŞİRAZÎ, İbn Abdülkerim Ali Rıza, *Tarikh-i Zend: Canishinan-ı Kerim Han Zend*, Tahran 1360.

⁴⁸ Morini, *age*, s. 37.

⁴⁹ Fesâî, *age*, s. 1577.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**İRAN'IN FARS EYALETİNDE HAMSE KONFEDERASYONU VE OYMAKLARI HAKKINDA BİR
İNCELEME**

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 319-328.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.03.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 12.04.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KAÇARLAR DEVRİNDE MECLİS'İN TOPA TUTULMASI HADİSESİ (1908)

 10.53718/gttad.1267502

 ABDOLVAHİD SOOFİZADEH*

ÖZ

XVIII. ve XIX. yüzyıllar dünya tarihinin en çalkantılı dönemlerinden biridir. Bu yüzyıllarda, İran'da, çağdaş ülkenin, İran'ın yapısını temelden değiştiren, Kaçar hanedanı hüküm sürdü ve bu dönemde çeşitli siyasi-sosyal gelişimler meydana geldi. Feth Ali Şah döneminde, Kaçarlar ile Çarlık Rusya arasında meydana gelen savaşlarda Kaçar Devleti'nin başarısızlıkları, devlet adamlarının eksikliğini ortaya çıkardı. Meydana gelen değişimler geleneksel yaşam tarzını sürdüren Kaçarlar ve komşusu durumda bulunan Osmanlı Devleti'ni modernleşmeye zorladı. Hatta siyasi, sosyal ve ekonomik alanda gerçekleşen bu değişimler iki devleti dönemin büyük güçleri ile ilişkilerini geliştirmeye mecbur bıraktı. Kaçar ve Osmanlı Devleti tarihleri, muhtelif etkenlerden dolayı iç meselelerde hemen hemen aynı kaderi paylaşmışlardı. İki devletin yaşadığı benzer süreçlerden birisi de meşrutiyetin ilanıdır. Kaçar Devleti'nin başına geçen Muzafferredin Şah, istemeyerek de olsa meşrutiyet fermanını imzalamıştı. Yeni düzende halk, milletvekillerini seçebilecek ve meclis faaliyetinde bulunabilecekti. Ancak meşrutiyet fermanının imzalanmasından birkaç gün sonra vefat eden Muzafferredin Şah'ın yerine geçen Muhammed Ali Şah, iktidarının sınırlanmasını kabul etmeyerek meşrutiyet yönetimine cephe almış ve daha da ileri giderek Rus General Liakhov'un desteğiyle meclisi topa tutmuştu. Bu olaylar yaşanırken meşrutiyete karşı Çarlık Rusya'sının gizli çabaları gözden uzak düşünülmemelidir. Bu açıdan İran'da yaşanan hadiseler Osmanlı'daki süreç ile benzerlik göstermektedir. 1876'da meşrutiyeti ilan eden II. Abdülhamit, iktidarına gölge düşürdüğü gerekçesi ile kısa bir süre sonra süreci askıya almıştır. Ancak askıya aldığı meşrutiyeti 33 yıl sonra artan muhalefet nedeniyle tekrar yürürlüğe koymak mecburiyetinde kalmıştır. Halk üzerinde oldukça etkili olan ulemanın Kaçarlarda meşrutiyetin ilan edilmesinde büyük rolü söz konusudur. Meşrutiyetin ilanı sonrası meşrutiyet yanlıları kendi aralarında ikiye ayrıldılar. Bir kısmı meşrutiyet ve yeniliklerin taraftarı iken bir kısım da din etkisi altında bir meşrutiyet talep ediyorlardı. Bunlar daha sonra "Meşruacılar" olarak meşrutiyet tarihinde yerlerini alacaklardı. Hatta ilk mecliste partiler gurupların etkisi altında kalarak birbirinden ayrıldılar. Meclisi ortadan kaldırmaya karar veren Muhammed Ali Şah, dış güçlerin desteğiyle 23 Haziran 1908'de meclisi topa tutma fırsatını elde etmiş oldu.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Ali Şah, Kaçar, Meşrutiyet, Meclis, II. Abdülhamid, İstibdat.

THE BOMBARDMENT OF THE PARLIAMENT IN THE PERIOD OF THE QAJAR STATE (1908)

ABSTRACT

The 18th and 19th centuries are one of the most tumultuous periods in the history of the world. During these centuries, several political and social developments took place in Iran at the same time as the Qajar dynasty ruled, which fundamentally changed the structure of contemporary Iran. During the reign of Fath-Ali Shah Qajar, the outbreak of war between the Qajar government and the Tsarist government of Russia and the failure of the Qajars, reminded the Iranian agents of the need for internal reforms. Simultaneously with this feeling, Eastern society was also in transition from tradition to modernism, and the need to change attitudes and actions in the political, social and economic dimensions had affected Iran and the Ottoman Empire. The history of the Qajar State and the Ottoman Empire had almost the same fate in domestic affairs due to various factors. The proclamation of constitutionalism is one of the similar events that the two states experienced.

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, E-Posta: vahid.soofizadeh@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8973-3144.

Muzaffereddin Shah, who was the head of the Qajar State, signed the Constitution unwillingly. In this new system, people would be able to choose their deputies and the parliament could be active. However, Muhammad Ali Shah, who replaced Muzaffereddin's Shah who passed away a few days after the signing of the constitution, sided against the legitimate administrative without accepting the limitation of his power, even went too far and bombarded parliament with the support of the Russian General Liyahov. During this event, the secret and ambitious goals of the Tsarist Russians should not be overlooked. In this respect, the events, took place in Iran are similar with the process in the Ottoman Empire. II. Abdulhamid, who declared the Constitution in 1876, after a short time, suspended the constitution with the reason that it had cast a shadow over his power. However, after 33 years, the first parliament which had been suspended by him was reinstated due to the increase of opposition against him. The role of the Ulema, who had a significant influence on the people, in the declaration of constitutionalism was very great. After the declaration of the Constitutional Monarchy, the supporters of the constitutionalism were divided into two among themselves. While some of them were in favor of constitutionalism and innovation, others demanded a constitutionalism under the influence of religion. These would later take their place in history as the "Legitimists". Even in the first parliament, it is seen that the parties continued this grouping. Thus, Muhammad Ali Shah saw this as an opportunity and decided to abolish the parliament and bombard the parliament on June 23, 1908, with the support of foreign powers.

Keywords: Mohammad Ali Shah, Qajar, Constitutional, Council, Abdulhamid II, Despotism.

GİRİŞ

Avrupa'da Fransız İhtilali'nin etkisiyle dalga dalga yayılan "özgürlük" kavramı, mutlakî idareleri temelinden sarsmış ve artık meşrutiyet için gereken şartlar yavaş yavaş oluşmaya başlamıştı. Bu süreci derinden hisseden Osmanlı ve Kaçar devletleri de kendi aydınlarının gayretleriyle bir yenileşme sürecine girmiş bulunuyorlardı. Ancak asırlar boyu padişah ve şâhenşâhlarının mutlak idaresi altında yaşamaya alışmış olan bu toplumların kendi iç dinamiklerini ve daha da mühimi iktidarı elinde bulunduran hanedan mümessillerini meşrutiyete razı etmeleri kolay bir iş değildi. Meşrutiyet açık bir şekilde iktidarın artık hanedanın inhisarında olmaktan çıkması anlamına gelmekteydi. Haddizatında bu durum asırlarca bu topraklarda hükümferma olan mutlakiyetçi devlet geleneğinin de sonu demekti. Osmanlı Devleti'nde Sultan III. Selim, Kaçar Devleti'nde ise Nasreddin Şâh ile başlayan yenileşme hareketlerinin son merhalesi olan meşrutiyetçi fikirler artık iki ülke kamuoyunda da yüksek sesle dile getirilir hale gelmişti. İki devlet için de benzer şekilde gelişen Meşrutî hareketlerin sonucu da benzer bir biçimde tecelli etti. Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Abdülhamit'in meclisi ilga ederek meşrutiyete son vermesi ardından Muhammed Ali Şâh da İran'da Meclisi Şûrâ-yı Millî'yi oldukça sert önlemler almak ve daha da ileri giderek Rus kumandan Vladimir Liakhov'a emir vererek topa tutturmak suretiyle işlevsiz kılması, iki devletin de meşrutiyet yolunda zorlu bir sınav vereceğinin işaretiydi. Bu çalışmada esasen Osmanlı Meşrutiyeti konusu ele alınmamıştır. Sadece bazı kısımlarda Muhammed Ali Şah'ın, II. Abdülhamit'i takip ederek meşrutiyete karşı gösterdiği tutum ve yaptırımlara dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte iki ülkedeki şartların farklı olduğunu da dikkate almak gerekir. Mesela Abdülhamit'in 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı başladığı süreçte bütün otoriteyi elinde tutmak için baskıcı bir tutum sergilediği ve bu yüzden istibdatçı olarak tanındığına dair düşünceler vardır. Diğer taraftan bir başka kesim ise Abdülhamit'in bu davranışını onun güçlü ve tedbirli kişiliğine yormaktadır. Bu çalışmada Kaçar İran'ını meşrutî bir idare şeklinde devralan Şah'ın hangi saiklerle meclisi topa tutturma ihtiyacı hissettiği konusuna değinilecektir. 1908'de İran'da Millî Şûra Meclisi'nin Muhammed Ali Şah tarafından top ateşi sonucu işlevsiz hale getirilmesi hadisesi ile ilgili Türkiye'de müstakil bir araştırma yoktur. Konu sadece genel İran tarihi kitaplarında yüzeysel bir şekilde alınmıştır. Bu nedenle Kaçar tarihine ilgi duyan araştırmacılar için bu çalışmanın önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Dönemi yakından takip eden, ünlü Osmanlı hiciv ustası Şair Mehmet Eşref'in Kaçar Devleti'nde meşrutiyet ve 1908'de meclisin topa tutulmasını konu edindiği TBMM kütüphanesinde bulunan manzum eseri, çalışmamızı temellendiren kaynak durumundadır.

1. Kaçar Devleti Döneminde Meşrutiyet Düşüncesinin Ortaya Çıkma Sebepleri ve Meşrutiyetin İlanı

XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın başlarında Kaçar Devleti siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan oldukça zor durumdaydı. Devletin eski ve geleneksel sistemle idare edilmesi kabiliyetsiz kişilerin çeşitli makamlara yükselmesi ve alınan yanlış kararlar Kaçar Devleti'nin sıkıntılarını arttırmaktaydı. Nasıreddin Şah zamanında bazı Avrupa ülkelerine verilen ekonomik imtiyazlar devletin iktisadi bakımdan toparlanmasına izin vermemekte ve halkın sıkıntılarını artırmaktaydı. Bu sıkıntılara karşın halkın istek ve beklentilerini yönetime ulaştıracak bir idari anlayış bulunmamaktaydı. Bu süreçte batı dünyası bilim ve teknoloji alanında önemli başarılar elde ettiği gibi mutlakiyet rejimlerine karşın halkın yönetimde etkin olduğu meşrutî yönetimlerin yaygınlık kazandığı görülmekteydi. Eğitim gibi amaçlarla Avrupa'ya giden Kaçar Hanedanı şehzadeleri ve halk arasından seçilen gençler yeni fikirlerle ülkelerine dönmekte rejimin liberalleştirilmesi gibi fikirleri halka anlatmaya çalışmaktaydılar.

Mirza Malkom Han, Ahundzadeh, Mirza Abdürrahim Talibov gibi aydınlar meşrutî bir yönetimin İran'da kurulmasını amaçlıyorlardı. Aydınlar ve ülkede modern bir yönetim kurulmasını isteyenler Rusya ve Osmanlı

Devleti'ndeki meşrutî yönetime geçme çalışmalarını heyecanla izlemekle birlikte, Japonya gibi bir ülkenin modernleşmesini takdir etmişlerdi.

Elbette Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza¹, Kaçar Devleti'nin modernleşmesi için çok çabalamıştı. Abbas Mirza'nın gayretleri sonucunda bu süreçte az da olsa İngiltere ve Fransa'ya öğrenci gönderildi. Batı ülkelerinde farklı alanlarda yayınlanmış değerli eserlerin tercüme edilmesi, bu eserlerin yayınlanarak halka ulaştırılması ve matbaanın getirilmesi devletin modernleşmesi adına yapılan çabalar². Daha sonra Nasıreddin Şah zamanında Vezir Emir Kebir, Darülfünun Medresesi'ni açarak Kaçar Devleti'nin modernleşme sürecine damgasını vurmuştur. Feth Ali Şah döneminde eğitim amacıyla yurtdışına gönderilen öğrenciler, şehzadeler gibi seçkin ve zengin olanlardan seçilmekteydi. Ancak Emir Kebir'in çabaları ile yetenekler göz önünde bulundurulmuş ve halk da bu sürece dâhil edilmişti. Bu öğrencilerin eğitimleri bittikten sonra bir kısmı dönerken bir kısmı da Avrupa'da kalmışlardı. Üstelik Darülfünun'un kurulması ile eğitim amacıyla Avusturya'dan çok sayıda Askerî, Tıp, Tarih, Coğrafya, Harita vb. konularda uzman ve eğitmen getirildi.³ Avrupa ülkelerine giden öğrencilerin dönmesi, bu ülkelerden getirilen uzmanlar, ticaretle uğraşan tüccarların Avrupa seyahatleri ve Kaçar şahlarının Avrupa'ya giderek seyahat sırasında dünyanın gelişimlerini yakından izlemeleri, hatta bu seyahatler ile ilgili hatıratların kaleme alınması modernleşme sürecine önemli katkıda bulunmuştu. Bu süreçte halkın batı ülkelerinde olup bitenden ve gelişmelerden haberdar olmanın bir yolu da gazetelerin yayımlanmasıydı. Meşrutîyetin ilanından önce ve sonrasında hem yurtdışında hem devletin etkisi altında farklı gazetelerin yayımlanması da bu süreçte meşrutîyetin gidişatına yön vermiştir.

Sosyal ve ekonomik sıkıntıları protesto etmek için günlerdir Tebriz ve Tahran'da sokak gösterişleri yapan ve mevcut yönetimi eleştirmek için İngiliz Büyükelçiliği'nin önünde oturma eylemi yapan din adamları ve halkın isteği üzerine 4 Ağustos 1906 (14 Cemaziyülahır 1324 h.)'da Muzafferredin Şah memleket işlerinde gereken düzenlemeler yapılması düşüncesiyle Millî Şura Meclisi'nin kurulmasını emretti.⁴ Ardından Şah'ın bizzat el yazısı ile Meclis-i Müntahibin-i Milletin açılışı onaylandı.⁵ Seçimler yapılmış yeni anayasanın hazırlanmasına başlanmıştı. Anayasanın hazırlık sürecine katkıda bulunmak isteyen aydınlar ve aktivistler çeşitli toplantılar yapmaktaydılar. İran Birinci Millî Şura Meclisi, 6 Ekim 1906 (18 Şaban 1324 h.) günü resmen açıldı.⁶ İlk meclis başkanı olarak da Muzafferredin Şah'ın damadı Murtaza Kulu Han Seni'-ud Devle atandı.⁷

Meşrutîyet'in ilanı ve Meclisin açılması Kaçar Devleti döneminde iki görüşü beraberinde getirdi. Bunlardan biri Meşrutîyetçi bir saltanatı diğeri ise Meşrutîyetçi bir saltanatı savunmaktaydı. Aslında siyaset ve dinin birbirine bağlanması fikri daha eski, olup Safevi Devleti dönemine ait olan bir görüştü.⁸ Dolayısıyla bu mesele mevcut süreçte siyaset ve dini karşı karşıya getirdi.

Aslında Meşrutîyet'in ilanı öncesi ulema ve din adamları meşrutîyet kavramının temellerini oluşturan özgürlük kavramı konusunda anlaşmazlıklar yaşıyordu. Meşrutîyet muhalifleri bu düşüncüyü dinsizlik ve hadsizlik olarak nitelendirmişlerdi. Ancak açık görüşlü ulema, meşrutîyet kavramının İslam kurallarına aykırı olmadığını ve hiçbir şekilde İslam dininin temellerine, kanun ve anayasa üzerinde karşı olmadığını savunurlardı.⁹ Meşrutîyet'in ilanı öncesi geleneksel monarşi sistemi taraftarları ile meşrutîyet ve modernleşme taraftarları arasında birtakım ideolojik çarpışmalar ortaya çıktı. Meclisin kurulması ve anayasanın ilanı ile birlikte yeni fikir çarpışması daha sert oldu. Bu süreç meşrutîyet tarihinde meşrutîyetçi ve meşrutîyetçi olarak tanımlanmaya başlandı. Meşrutîyetçilerin başında gelenlerden en önemlisi Muhammed Hüseyin Naini'dir ki Kanun-ı Esasi, parlamento ve adalet sisteminin her zaman halkı koruyacağına inanıyordu. Öte yandan Şeyh Fazlullah Nuri gibi önemli ulema meşrutîyetçi taraftarları arasında yer almaktaydı.¹⁰

Müşirüd-Devle başkanlığında bir grup şehzade, önde gelen bürokratlar, din adamları ve büyük tüccarlar da Meclisin açılışına katıldılar. Bu arada mevcut şahın hastalığını bilen meşrutîyet taraftarı aydınlar, yeni anayasanın bir an önce tamamlanıp şahın onayından geçirmeye çalışıyorlardı. Çünkü veliaht Muhammed Ali Mirza'nın

¹ Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza yaklaşık 44 yaşında iken hastalık nedeniyle vefat etmişti. Abbas Mirza vefatından önce Kaçar Devleti'nin modernleşmesi için bazı girişimlerde bulunmuştu. Örnek olarak yurt dışından matbaa makinesi getirmiş, batıda çıkan bazı kitapları çevirtirmiş ve yurt dışına eğitim amaçlı öğrenci göndermişti.

² Hüşeng Hosrobeygi, Muhammed Halid feyzi, "Tercüme Der Devreye Kacar Ez 1210 Ta Payaneh Dorehye Mozaffari", *Edeb-i Farsi Dergisi*, C. II, S. II, Tahran 1391, s. 128.

³ Fereyduun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, Harezmi Yayınevi, Tahran 1353, s. 353-354; Ali Askar Şemim, *İran Der Devrey-i Saltanat-ı Kacar*. Müdebbir Yayınevi, Tahran 1375, s. 163-164.

⁴ Şemim, *age*, s. 457-461.

⁵ Nazimul İslam Kirmani, *Tarih-i Bidari-i İraniyan*. Tashih; Ali Akber Sa'idi Sircani, Bunyadı Ferheng Yayınevi, Tahran 1346, s. 566-567.

⁶ Yahya Dolatabadi, *Hayat-ı Yahya*, C. II, Attar Yayınevi, Tahran 1361, s. 95-98.

⁷ Mansüreh İttihadiye, *Peydayeş ve Tehevül-i Ahzab-ı Siyasi Meşrutîyet (Devreye Evvel ve Dovvom-ı MeclisiŞuraye Melli)*, Göstereh Yayınevi, Tahran 1361, s. 102.

⁸ Mansur Sıfatgul, *Sahtar-ı Nihad ve Endişeh Dini der İran Safevi*, Tahran 1381, s. 496.

⁹ Fereyduun Ademiyet, *İdeoloji Nehzat-ı Meşrutîyet-i İran*, C. I, Tahran 1985, s. 228.

¹⁰ Hüseyin Abadiyan, *Buhran-ı Meşrutîyet Der İran*, Tahran 1383, s. 48-50.

meşrutiyete karşı olduğu bilinmekteydi.¹¹ Sonunda Şah, 5 Ağustos 1906'da yeni anayasayı onaylamıştı. Meşrutiyet taraftarlarının kazançlı olduğu düşünülse bile bu olaydan on gün sonra 15 Ağustos 1906'da Muzaffereddin Şah'ın hayatını kaybetmesi üzerine yeni yönetim anlayışından hoşlanmayan veliahdın şah olması işlerini zorlaştıracaktı.¹² Bu tarihten sonra saray ve meşrutiyet taraftarlarının mücadelesi yeni bir boyut kazanmıştı. Gençlik yıllarından beri Rus olan öğretmeni¹³ Şapşal (Shapshal) kayın Pederi Kamuran Mirza ve bazı din adamlarının etkisi altındaki yeni Şah Muhammed Ali despotizme ve mutlak hâkimiyete inanıyordu. Bu doğrultuda dedesi gibi otoriter bir yönetim sergilemek istiyordu.¹⁴ Yeni şah, yönetimin milletvekillerinin isteği üzerine başlatmadığını göstermek amacıyla taç giyme törenine Millî Şura Meclisi vekillerini davet etmedi.¹⁵ Hatta bakanların Millî Şura Meclisi önünde sorumlu olmamalarını sağlamak için kabine ve meclis arasındaki ilişkileri bozmaya çalışmıştı. Ancak Şah'ın bu girişimleri İran halkının meşrutiyete sahip çıkmasıyla sonuçlandı. Tebriz, İsfahan, Şiraz ve Reşt gibi şehirlerde halk şahı protesto etmek için sokağa çıktı. Tebriz Ulusal Derneği ve Merkez-i Gaybi-i gibi derneklerin mensupları dükkânlarını kapatarak, camiler ve medreselerde oturma eylemleri gerçekleştiren Tahran'daki hükümete sert içerikli telgraflar çekerek meclisin çalışmaya devam etmesi için şahı uyardılar. Sonunda Şubat 1907 (27 Zilhicce 1324 h.) tarihinde Muzaffereddin Şah kendi el yazısıyla "*İran'ın anayasa sahibi bir devlet*" olduğunu halka açıkladı.¹⁶ Böylece Millî Şura Meclisi önemli işlere imza atma imkânı elde etti.¹⁷ Bunlar; ifade özgürlüğü, anayasa ve ek maddelerinin düzenlenmesi, bazı valilerin azledilmesi, dış borçlanmayı önlemek, Belçikalı müsteşarların ülkelerine geri gönderilmesi, şahın özel şahıslara arsa vermesinin önlenmesi, vergi konusunda haksızlıkların önlenmesi, ekmeğin için tavan fiyat belirleme, millî bir bankanın kurulması için hazırlıklar, rüşvetle mücadele ve meclisin çıkardığı yasaların anayasaya uygunluğunun denetlenmesi için beş kişilik bir komisyon kurulması hususlarıydı. Bunlar, Şeyh Fazlullah Nuri'nin¹⁸ çabalarıyla gerçekleşmişti.¹⁹ 1907'de Nasrullah Müşirü'd-devle sadrazamlıktan istifa etti. Yeni kabine saray tarafından sadrazam atamadan Millî Şura Meclisi'ne sunuldu ve bunun üzerine milletvekilleri İçişleri Bakanı Sultan Ali Vezir Efhemî'ye güvenoyu vererek hükümetin çalışmalarına başlamasını istediler.²⁰ Azerbaycan'ın kargaşalıklarla dolu olduğu bu dönemde Eminü's-Sultan'ın (Atabek) geri dönmesi ve sadrazamlık makamına oturması için padişah ve bazı özgürlükçülerin onayını almayı başardılar.

1907'nin sonlarına doğru (20 Rebiyülevvel 1325) Atabek'in²¹ kabinesi meşrutiyet devrinin üçüncü kabinesi olarak meclise sunuldu.²² Meşrutiyetçilerin arasına nifak sokarak ve ülkede kargaşa yaratarak meşrutiyet sisteminin işe yaramadığını göstermeye çalışan Atabek, vilayetlerdeki kaymakamlar ve bazı din adamlarını tahrik etmeye çalışmaktaydı. Özellikle bazı din adamların yenilikçi fikirleri dinsizlik ve şeriata düşmanlık olarak tanımlıyorlardı. Meşrute-i Meşru sloganını kullanan Şeyh Fazlullah Nuri gibi din adamları kendi yollarını diğer meşrutiyetçilerden ayırmaya başladılar. Şeyh Fazlullah ve arkadaşları anayasada yer alan ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliğini vurgulayan maddelerden dolayı meşrutiyet taraftarlarından farklı bir yerde durmaya çalışıyorlardı. Bu sırada Kum, Şiraz, Maku, Esterabad, Horasan gibi bölge ve şehirlerde şahın yönlendirmesi ve Rusların müdahalesiyle huzursuzluklar ve kaynaşmalar başlamıştı.²³

Benzer gelişmeler Osmanlı'da da yaşanmaktaydı. Mithat Paşa ve arkadaşları II. Abdülhamit'i Meşrutiyet'i ilan etmesi konusunda ikna etmişti. Ancak bir süre sonra yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı'nın olumsuz bir şekilde sonuçlanması üzerine millî ve kutsal bir makam olan saltanat makamının eleştirilmesi gerekçe gösterilerek 14 Şubat 1878'de Meclis-i Umumi kapatılmıştı.²⁴ Sultan Abdülhamit'in bu davranışlarından cesaret alan Kaçar Şahı

¹¹ Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Meşrutey-i İran*, Emir Kebir Yayınevi, Tahran 1363, s. 186.

¹² Mehmet Eşref, *İran'da Yangın Var*, Ankara: T. B.M.M., Yer Numara 71-1728/ Demir Numara 76-3861, 1908, s. 15. Bu konuda Şair Eşref şöyle söyler:

Kıt'a

Nasl ta'yîn-i müddet eylerim tahdîd-i maksadla
Vefât kabz-ul ervâhdan sonra uzun müddet

Allahı sence varken her mahalin vech-i imka
bu 'alemde gönül sağ görmek ister Şâh-ı İrani

¹³ Peter Avery, *Tarih-i Muasir-i İran*, çev. Muhammed Refî'i Mehrabadi, Atay Yayinevi, Tahran 1379, s. 246-247.

¹⁴ Cevad Şeyh-ül İslami, "Ruhiyyat, vîcēja ve Payane Kare Muhammed Ali Şah", *Faslname Ettelaât Siyasi ve İktisadi* 227 (1367), s. 216-223.

¹⁵ Mehdi Melekzadeh, *Tarih-i İnkılab-i Meşrutiyet İran*, C. I, Sohan Yayınevi, Tahran 1383, s. 412. Ve aynı zamanda Bkz. Ervand Abrahamian, *İran Beyni Do İnkılap*, Ney Yayınevi, Tahran 1384, s. 113.

¹⁶ Kirmani, *age*, s. 85

¹⁷ Eşref, *age*, s. 15.

¹⁸ Şeyh Fazlullah Nuri meşrutiyeti meşru bir şekilde olmasında yana idi. Yani meşrutiyet kuralları din kurallarına uygun olarak seçilmeleri ve mecliste karar verilmeleri konusunda mücadele etti. Bkz. Dolatabadi, *age*, C. II, s. 129-131.

¹⁹ Maşallah Acudani, *Meşruteye İrani*. Ahtaran Yayınevi, Tahran 1382, s. 374.

²⁰ Abdülhüseyn Nevayî, *Devlethaye İran az Ağaz-ı Meşrutiyet ta Ültimatom*, Babek Yayınevi, Tahran 1356, s. 11.

²¹ Mirza Ali Asgar Han Atabek, farklı dönemlerde farklı unvanlarla devlet erkânında yer almıştır. Nasireddin Şah, Müzeffereddin Şah ve Muhammed Ali Şah döneminde Vezir-i Â'zam görevine kadar yükselmiştir.

²² Nevayî, *age*, s. 15.

²³ Haşim Mühit Mafih, *Tarih-i İnkılab-i İran*, Tashih; Mecid Tefreşi, Cevad Canfeda, Firdevsi Yayınevi, Tahran 1362, s. 225.

²⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988, s. 240.

Muhammed Ali ülkesindeki meşrutiyet hareketini durdurmak amacıyla daha sert bir şekilde faaliyete geçecekti. Aynı tarihî süreçte yaşanan benzerliklere, Osmanlı hükümetinin İran'daki büyükelçisi Şemseddin Paşa şahitlik etmiştir. On bir yıldan fazla Tahran'da görev yapan Şemseddin Paşa bu süreçte Osmanlı'da meşrutiyet taraftarlarını cesaretlendirdiği gerekçesiyle görevinden alınmıştı.²⁵

2. Meşrutiyet'ten Küçük Despotizme

İran'da meşrutiyet ilan edilmiş, anayasa hazırlanmış ancak toplumun tamamı tarafından benimsenmemiştir. 1907 yılında Meşruacılar Mezhebi töreni adı altında meclisin çalışmalarına ve meşrutiyet prensiplerine muhalefet etmek için bir araya gelmeye çalışıyorlardı. Şeyh Fazlullah Nuri, Molla Muhammed Amuli, Mirza Lütfullah, Mirza Ahmed Tabatabayî gibi bazı din adamları Rey şehrindeki Şah Abdülazîm²⁶ türbesine doğru çıktılar. Ülkenin farklı bölgelerine ve taraftarlarına telgraf göndererek meşrutiyetin İslam'a aykırı olduğunu anlatmaya çalıştılar.²⁷ Fazlullah meşrutiyet aleyhinde konuşmalar yapıyordu. Bu durumdan yararlanmak isteyen Şah ve Atabek harekete geçmek istemekteydi. Ancak milletvekilleri meclise ve meşrutiyet yönetimine kararlılıkla sahip çıkmaktaydı. Bu arada 28 Ağustos 1907 (1325 Recep ayın 21.) tarihinde Eminü's Sultan, Meclisin kapısının önünde Abbas Ağa Sarraf-i Tebrizi tarafından vurularak öldürüldü.²⁸ Bu cinayetin azmettiricisinin şah olduğu düşünülürse de Abbas Ağa İnkılap Komitesi üyesiydi ve Mirza Ali Asğar Han'ın meşrutiyet karşıtı hareketlerini cezalandırmak için yapıldığı anlaşılmaktaydı.²⁹ Katil Abbas Ağa'nın görkemli bir cenaze töreniyle kaldırılması meşrutiyetçiler tarafından sahiplenilmesi saltanat taraftarlarını fazlasıyla korkutmuş ve hatta bazı Kaçar şehzadelerini mecliste meşrutiyet ilkelerine sadakat yemini etmek zorunda bırakmıştı.³⁰ Eminü's-Sultan'ın (Atabek) ölümü üzerine dönemin meclis başkanı ve Atabek'in destekçisi olan Seni'-ud Devle istifa etti. Yerine Mahmut Alayer (İhtişam-üs Saltana) meclis başkanı seçildi. Mahmut Alayer siyasetin içinde bulunan kardeşiyle iş birliği yaparak Muhammed Ali Şah ile meclisin arasını düzeltmek istese de başarılı olamadı.³¹ Şah Abdülazîm türbesinde oturma eylemi yapan meşruacılar da Tahran'a dönmek zorunda kaldılar. Meşrutiyet karşıtı gürültüler yatıştı. Yeni kabine Ahmed Müşirü's Saltane başkanlığında Şaban ayının 7'sinde meclise sunulmuş ve iki hafta sonra da anayasanın ek maddeleri şah tarafından imzalamıştı. Bu aşamada Osmanlı ordusunun İran sınırlarından içeri girmesi,³² yerel fitnecilerin isyanı, Rusya ile İngiltere'nin İran'ı aralarında bölme çabaları ülkede endişeye neden olmuştu. Osmanlı-Kaçar sınır bölgesinde yaşayan bazı Kürt aşiretlerinin ayaklandıkları ve Maku Valisinin (İkbal'us Saltana Makuyi) de Celali adında bir aşiret grubunun yardımıyla bölgesindeki meşrutiyet taraftarlarına saldırdığı öğrenilmişti.

Meşrutiyet'in ilanını Kaçar şehzadeleri açısından da incelemek gerekmektedir. Meşrutiyete şehzadelerin her biri farklı tepki verdiler. Bir kısmı meşrutiyete karşı çıkarken bir kısmı ise meşrutiyeti desteklemişti. Bazı şehzadeler şahı karşılarına almak istemedikleri için meşrutiyete muhalif olsalar da halk arasında itibar kazanma yolunun meşrutiyeti desteklemekten geçtiğini sezmışlerdi. Bu nedenle şehzadeler arasında sayısı az da olsa meşrutiyet destekçisi vardı. Bu desteğin sebebi ya menfaat sağlamak içindi ya da batı ülkelerinde aldıkları eğitimin sonucu idi. Bu şehzadelerden biri de Abdülhüseyin Mirza Ferman Ferma idi. Temmuz 1907'de mecliste yaptıklarından dolayı çok eleştiri alan Ferman Ferma, Adalet Bakanlığı'ndan istifa etmişti. Kısa süre sonra Azerbaycan eyaletinde çıkan kargaşalardan dolayı oraya vali olarak atandı. Atamasındaki en büyük etken itibarlı ve zengin olmasıydı. Zira devlet ekonomik olarak sıkıntılı bir süreç yaşadığı için kendi süvari kuvvetleri ile devletin desteği olmadan, bu kargaşalara son verebilirdi. Devletin, meclisteki nüfuz sahibi insanlara olan ihtiyacı, meşrutiyet ve meclisin zaafı olarak görünüyor ve bu durum meclisin faaliyetlerine olumsuz yönde etki ediyordu. Meşrutiyet ve meclisin asıl amacı güçlü bir devlet kurmak ve devleti modernleşmeye sevk etmek olarak görünse de bu durum devletin ve meşrutiyetin gücünün sorgulanmasına yol açıyordu. Diğer bir deyişle halk meclisin gücüne inanmışken, meclisin bu zaafı toplumu hayal kırıklığına sevk ediyordu.³³

Muzaffereddin Şah'ın oğlu Salarüd-Devle de taht peşinde koştuğu için kargaşa çıkarmak amacıyla eşkıyaları şehir ve köyleri yağmalamaya göndermişti.³⁴ Muhammed Ali Şah, meşrutiyeti ortadan kaldırmak için iradesiz ve zayıf isimleri sadrazam olarak görevlendiriyordu. 15 Eylül 1907'de (7 Şaban 1325'te) Ahmet Han Müşirü's Saltana'nın kabinesi sadece 34 gün yaşamıştı. 25 Ekim 1907'de (18 Ramazan 1325'te) Nasırül Mülk Hemedanî başkanlığında meclise yeni bir kabine sunulmuş ancak o da Zilkade ayının 8'ine kadar devam edebilmişti. Zira

²⁵ Şemseddin Paşa, *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, C. XI, Meydan Yayınevi, İstanbul 1973, s. 758.

²⁶ İmamzâde Abdülazîm olarak da bilinir. Hayatı hakkında günümüze pek az bilgi ulaşımıştır. Muhtemelen 200 (815) yılından önce Medine'de doğdu. Kaynaklarda dokuzuncu imam Muhammed et-Taki ile oğlu Ali en-Naki'nin taraftarlarından olduğu nakledilir. Abdülazîm el-Hasanî'nin İmamzâde olarak anılan kabri ölümünden hemen sonra Şiiler tarafından ziyaret edilmeye başlanmıştır. Bkz: ÖZ, Mehmet, "Şah Abdülazîm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, s. 250.

²⁷ Kesrevi, *age*, s. 225.

²⁸ Dolatabadi, *age*, C. II, s. 149.

²⁹ Şeyh-ül İslami, *age*, s. 66.

³⁰ Dolatabadi, *age*, C. II, s. 142-150.

³¹ İttihadiye, *age*, s. 105, 127.

³² Kesrevi, *age*, s. 479.

³³ İttihadiye, *age*, s. 104.

³⁴ Melekzadeh, *age*, s. 480.

Şah, *Ruhül-Kudüs* ve *Müsavat* gibi gazetelerin yayınladığı makalelere kızdıkları için huzursuzluk çıkaran din adamlarının yarattığı kaos ortamından yararlanarak Millî Şura Meclisi'ni hedef almaya çalışıyordu.³⁵ Meclis ile sarayın ilişkilerinin gerginleştiği bu aşamada meclis yeni mali yılının bütçesinde sarayın fazla harcamalarını ve şehzadelerin maaşlarını kesmişti. Şah, sarayın çalışanlarını kızdırarak, onları meclise karşı harekete geçirmeye çalıştı. Her ne kadar şah, meclise gelip anayasa ve meşrutiyete uygun hareket edeceğini açıklamışsa da Şah'ın yönlendirdiği saray çalışanları meşruacılarla birlikte Tahran'ın Tophane meydanında toplanarak “*Biz Nebi dini isteriz-Meşrutiyet istemeyiz*”³⁶ sloganlarıyla³⁷ şeriatı korumak, dinsizlik ve meşrutiyetle mücadele etmek adı altında taşkınlık yapmaya, muhalifleri öldürüp özgürlük ve meşrutiyet taraftarı gazetelerin ofislerini yakmaya başladılar. Ancak Tebriz halkının meşrutiyet lehinde ayaklanması ve milletvekillerinin şaha yönelik yaptıkları sert itirazların sonucunda şah geri adım atarak, Tophane meydanında toplanan muhaliflerin dağıtılmasını emretmiş ve meşrutiyete sadakat yeminini yenilemişti.³⁸ Ancak birkaç gün sonra 28 Şubat 1908 (25 Muharrem 1326)'de Şah'a yönelik bir suikast düzenlendi. Bu teşebbüs meşrutiyetçilerle sarayın ilişkilerini koparmış, saraya meclis aleyhinde bir darbe yapılması imkânı vermişti. Sadrazam Nizamü's Saltana Mafî hükümeti istifa etmiş, 18 Haziran 1907 (7 Cemaziyülevvel 1325)'de Müşirü's Saltana tekrar hükümeti kurmakla görevlendirildi. Aslında Meşrutiyet'in ilanı sonrası ve meşrutiyetçilerin zafer kazanması, aydın sınıf, gazeteciler, meşrutiyet yanlıları, vaizler ve bir takım parti ve derneklerin, geleneksel monarşi hükümeti ve hatta Muhammed Ali Şah'ın şahsını sert bir şekilde eleştirebilecek özgür ortamı yarattı. Öte yandan meşrutiyete muhalif olan meşrutiyetçi ulema, anayasanın farklı ilkeleriyle özellikle özgürlük ve hukukun üstünlüğüne karşı çıktılar. Bu gruptaki kişiler, meclisin Avrupa parlamentolarının yasalarına göre modellendiğini, bu haliyle İslam kurallarına aykırı olduğunu ve netice itibarıyla meşru olmadığını savunuyordu.³⁹

Bu süreçte kabine ve meclis başkanı değişikliğine yol açan bir olay yaşandı. Erdebil yakınlarında Rus askerleri ve Pilesevar köyü halkı arasında bir gerginlik ortaya çıktı. Bazı kaynaklarda meşrutiyet hareketlerini ve meclisin işlerini engellemek adına Rusların bu gergin ortamı yarattıkları adına bir görüş mevcuttur.⁴⁰ Ruslar meşrutiyetin kendi topraklarına sıçramasından endişelilerdi. Bu kargaşalı süreçte meclis başkanı istifa etti. Bu makam, Muhibir us-Saltana'ya teklif edilse de kabul görmemiş ve Mirza İsmail Han (Mümtaz ud- Devle) meclis başkanı seçilmişti. Meclisin topa tutulma sürecinde de Mümtaz ud- Devle meclis başkanı idi ve bu süreçte Fransa elçiliğine sığındı oradan da Paris'e gitti.⁴¹

Bu süreçte meşrutiyet taraftarları, gazeteciler, aydın sınıf mücadelelerine devam ediyorlardı. Şair Mehmet Eşref bu konuda “*Ey mücâhedîn-i İrânîyan şübhe yok ki en sonra Şâhid zafer size râm olacaktır fütür getirmeyin nâzenin hürriyeti der âğuş edinceye kadar bir 'âşıkı cânfedâ gibi çalışın*”⁴² demiş ve şöyle bir Kıt'a yazmıştı:⁴³

Bu arada şah yaz mevsimi gerekçesiyle Tahran'ı terk ederek Bağ-ı Şah'a (Şah Bahçesi) yerleşmişti. Dört gün sonra Muhammed Ali Şah'ın emriyle matbaalar kapatıldı. Şahın başkentten ayrılmasıyla Tahran'da bilinçli bir şekilde kargaşa çıkarıldı. Ordu ve Kazak Birlikleri (özel ordu kuvvetleri) bu durumu müdahale ederek birçok kişiyi tutuklamış ve halkın üzerine ateş açmıştı.⁴⁴ Gelişmeleri takip eden şah yazılarını beğenmediği gerekçesiyle sekiz gazeteciye ve siyasi aktivistin sürgün edilmesini istemekteydi. Meclisin bu karara karşı çıkması üzerine başkentte bulunan Kazak Tugayının komutanı Albay Liakhov, 23 Haziran 1908 (23 Cemaziyülevvel 1326) günü 250 süvari, 25 piyade ve 4 top ile meclise doğru yola çıkmış ve meclis binasına top ateşi başlatmıştı.⁴⁵ Meclis binasının içinden bu ateşlere karşılık verilince gerilim yükselmiş Yapılan silah ve top atışlarıyla sadece meclis binası değil, meclis binasının çok yakınında bulunan “Encümen-i Müzafferî” ve “Encümen-i Azerbaycan” gibi bazı binalar da zarar görmüştü⁴⁶ Muhammed Ali Şah'ın Meclisi topa tutmasını şair Eşref⁴⁷ de bir şiirinde dile getirmiştir.⁴⁸ Meclis binası, topa tutulmasının ardından yağmalanmıştır.⁴⁹

³⁵ Nevayî, *age*, s. 20; Şemim, *age*, s. 476-477.

³⁶ ما مشروطه نمی خواهیم- ما دین نبی خواهیم

³⁷ Nevayî, *age*, s. 35-36.

³⁸ Eşref, *age*, s. 2.

³⁹ Bakir Mumeni, *Din ve Devlet Der Asr-ı Meşrutiyet*, Baran Yayınevi, İsveç 1998, s. 185.

⁴⁰ İttihadiye, *age*, s.164.

⁴¹ Abulhasan Alevî, *Eical-ı Asr-ı Meşrutiyet*, Tashih: İrec Afşar, Asatir Yayınevi, Tahran 1363, s. 71-72. Bkz. İttihadiye, *age*, s. 164-165.

⁴² Eşref, *age*, s. 10.

⁴³

Dökülen kan boşa gitmez reh-i hürriyette
İç yüzünden çürüyüp rahneler eyler peydâ

Kıt'a

inkılâba olur er geç ceryâmî bâdî
temelinden göçürür heykel-i istibdâdî

⁴⁴ Şemim, *age*, s. 404-405.

⁴⁵ Şemim, *age*, s. 505; Nevayî, *age*, s. 76-78; Avery, *age*, s. 253.

⁴⁶ Melekzadeh, *age*, C. IV, s. 748-751.

⁴⁷ Eşref, *age*, s. 4.

⁴⁸

Milleti kırdı perişan etti Meb'ûsânım
Âferin Abdulhamid Han-ı bıraktı gölgede

Kıt'a

ol kadar can yaktı kim Cengiz'i hayran eyledi
Şâh-ı İrân attı top İrân'ı vîrân eyledi

⁴⁹ Nikolay Mamontov, *Hükümet-ı Tezar ve Muhammed Ali Mirza*, çev. Şerefeddin Mirza Kahraman, Sirius Yayınevi, Tahran 1929, s. 105.

Saldırıya uğrayan mecliste bulunan 250 kişi hayatını kaybetmişti.⁵⁰ Şah'ın yönlendirdiği Kazak Birliği, meşrutiyet taraftarlarına saldırmaya ve bazılarını tutuklamaya çalıştı.⁵¹ Meşrutiyete karşı olan bazı kişiler savaş alanına dönmüş bu yerde meşrutiyete karşı olduklarını bildirecek tezahüratlarda bulundular.⁵² Şah, Millî Meclisi askıya aldığı ilan etti.⁵³ Saklanmaya çalışanları ve Osmanlı büyükelçiliğine sığınanları tutuklattı.⁵⁴ Cihangir Han Sür-i İsrâfil, Melik'ül Mütেকellimin, Kadı Erdakî, Mirza Davud, Sultanu'l-Ulema o gün mecliste ve Bağ-ı Şah'ta katledilen özgürlükçülerden birkaçıydı. Seyyid Cemal Vaiz ise kaçarken Burucird şehrinde öldürüldü. Ünlü din adamları, Behbahani ve Tabatabayi sürgün edilirken, Hasan Tagizade, Mümtazü'd-Devle, Kelimü'l-Mülk, Ali Ekber Dehhoda gibi bilim adamları İngiltere ve Fransa büyükelçiliklerine sığındılar.⁵⁵ Meclisin bu şekilde kapatılmasıyla İran'da askerî bir yönetim kuruldu. Meşrutiyetin izleri silinmeye başladı ve küçük despotizm dönemi başladı. İran'ın özgürlük ve meşrutiyet mücadelesinde kara ve kanlı bir leke olarak tarihteki yerini alan bu olayın etkisi edebiyat eserlerine kadar yansdı.⁵⁶

Tarihi kaynaklarda Küçük Despotizm olarak tanımlanan bu süreçte Muhammed Ali Şah, Bağ-ı Şah'ta meşrutiyete karşı olan danışmanlarından oluşan bir grupla, meşrutiyeti yok etmek için, plan yapmaya başladı. Buna göre meclisin yerine "Dârül Şûra" adıyla bir kurumun kurulması planlandı. Bu nedenle yeni "Esasname" hazırlamak için Sani' ud Devle, Musteşar ud Devle, Müşir ud Devle, Hişmet ud Devle, Mö'temen ul Mülk, Mühbir ul Mülk gibi kişilerin bulunduğu yirmi kişi atayarak yeni yasalar getirmeye çalıştı ancak bu işte başarılı olamadı. Çünkü birkaç Mücahit (Meşrutiyet taraftarları), ülkenin kuzey ve güney bölgelerinden başkente gelmişti. Bu süreçte yirmi kişiden oluşan grup sayısı 12 kişiye kadar düşmüş ve hedeflenen amaca ulaşamamıştı.⁵⁷

Muhammed Ali Şah'ın Meclisi topa tutması ile sıkıyönetim süreci başlamış oldu. Özgürlük kavramı bu süreçte askıya alınsa da özellikle yurtdışındaki aydınlar ve meşrutiyetçiler istibdada karşı mücadelelerini sürdürdüler. Bunların önemli kısmı İstanbul'da bulunmaktaydı.⁵⁸ İstanbul'da 30 kişiden (10 tüccar ve 20 esnaf) oluşan "Encümen-i Saadet" adında bir dernek kuruldu. Bunların amaçları İran'da ve yurtdışında bulunan meşrutiyetçileri Muhammed Ali Şah'ın istibdadına karşı iyi bir şekilde organize edilebilme idi.⁵⁹ Kaçar Devleti'nde meşrutiyet ilan edilmeden önce Osmanlı Devleti bu süreci yaşamıştı. Bu nedenle İstanbul hem coğrafi konumu nedeniyle hem de daha önce meşrutiyete giden sancılı süreci yaşamasından ötürü iyi bir örnekti. Hatta bu süreçte İstanbul'da bulunan Kaçar Devleti elçisi bile ekonomik olarak Osmanlı topraklarında bulunan meşrutiyetçilere yardım etmekteydi. Üstelik Nəcəf şehrinde bulunan bazı din adamları fetva vererek istibdadı ve onun destekçilerini lanetlediler.⁶⁰ Bu esnada Tebriz halkı Muhammed Ali Şah'a karşı bir isyan başlattı. Muhammed Ali Şah ise kendisinin kontrol edebileceği bir meclis kurma niyetindeydi.⁶¹ Ancak durum Muhammed Ali Şah'ın istediği gibi ilerlemedi ve başta Tebriz olmak üzere Meşhed, Reşt, İsfahan gibi büyük şehirlerde halk istibdada karşı ayaklandı. Meşrutiyet destekçileri tarafından kısa zaman içerisinde bütün ülkeye sıçrayan bu isyan hareketi Kerec şehrinde Tahran'a girdi. Muhammed Ali Şah etrafındaki yaklaşık beş yüz kişiyle Rus elçiliğine sığındı. Çok geçmeden Rusların diplomatik müdahaleleriyle Muhammed Ali Şah, Rus himayesine alındı. Meclis kararı ile 22 kişilik bir heyet oluşturuldu ve Muhammed Ali Şah saltanattan azledildi. 11-12 yaşlarında olan oğlu Ahmet Mirza'nın, Kaçar Devleti'nin başına geçirilmesi planlandı. Ancak Ahmet Mirza'nın yaşının küçük olmasından dolayı, ülkenin idari işleri geçici bir süreliğine Azdü'l Mülk'e devredildi.⁶²

SONUÇ

1906'da Kaçar Devleti'nde ilan edilen Meşrutiyet, birçok yönleriyle Osmanlı Devleti'nin I. ve II. Meşrutiyet'ine benzemektedir. 1876'da Osmanlı Devleti'nde ilan edilen meşrutiyet, kısa bir süre sonra II. Abdulhamit tarafından askıya alınmıştı. Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet'in askıya alınmasından sonrasındaki gelişmeler ülkeyi II. Meşrutiyet'e götürdüyse (1908), Kaçar Devleti'nde de tek bir meşrutiyet ilan edilmesine rağmen, ikinci bir meşrutiyet hâsıl olmuştur diyebiliriz. Muzaffereddin Şah meşrutiyeti ilan ettikten sonra vefat edince yerine geçen Muhammed Ali Şah'ın meşrutî yönetime muhalif olması, İran'da meşrutiyeti sekteye uğratacaktır. Yeni Şah tahta geçer geçmez taç giyme merasiminde meclis azasını davet etmeyerek meşrutiyete

⁵⁰ Abrahamian, *age*, s. 121-122.

⁵¹ Nikolay Mamontov, *Bombaran-i Meclis-i Şuray-i Milli Der 1326*, Tashih; Hümayün Şehidi, Aşkan Yayınevi, Tahran 1326, s. 360.

⁵² Nasir Necmi, *Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyet*, Zeryab Yayınevi, Tahran 1377, s. 429.

⁵³ Eşref, *age*, s. 12.

⁵⁴ Abrahamian, *age*, s. 122.

⁵⁵ Melekzade, *age*, C. IV, s. 829-830.

⁵⁶ Kesrevi, *age*, s. 657.

⁵⁷ *Kitab-ı Narenci (Güzarişhaye Siyasi Vezaret-i Harece Rusiye Tezari Derbareh-ye İnkilab-ı Meşrute-ye İran)*, Tashih Ahmed Beşiri, C. II, Nur Yayınevi, Tahran 1366, s. 187.

⁵⁸ Selamullah Cavid, *Nihzet-i Meşrutiyet-i İran ve Nakş-i Azadihahan-ı Cihan*, Dünya Yayınevi, Tahran 1359, s. 49-52.

⁵⁹ Dolatabadi, *age*, C. III, s. 33.

⁶⁰ Hüccet Fallah Tutkar, "İraniyan-ı Mukim-i İstanbul ve Cünbeşi Mukavemet-i Tebriz be Rehberi Sattar Han" *Tarih-i İran*, C. XII/ I, Tahran 1398, s. 4.

⁶¹ Melekzade, *age*, C. IV, s. 853-854.

⁶² Abdulnza Hüşeng Mehdevi, *Tarih-i Revabet-i Harici-yi İran*, Tahran 1379, s. 337.

tavrını göstermiştir. Küçük yaşlardan itibaren Rus öğretmenin etkisiyle istibdatla yönetilecek bir sistemi benimseyerek hayatını sürdüren şah, 1908'de Albay Liakhov adlı bir Rus komutana yetki vererek kendi ülkesinin meclisini topa tutturmuştu. Yüzlerce kişinin öldüğü bu olaydan sonra meclis kısa bir süreliğine askıya alınmış fakat daha sonradan tekrar çalışmalarına devam etmişti. Muhammed Ali Şah'ın Meclisi topa tutmasında iç ve dış olmak üzere iki sebep üzerinde durabiliriz. İç sebep olarak, Şah'ın istibdatı desteklemesi ve monarşi tarzında bir hükümetin taraftarı olmasını; dış sebep olarak ise İngilizlerin, Hindistan sınırını korumak adına İran coğrafyasında etkili olma çabası ve bu doğrultuda Meşrutiyet fikrini desteklemesi üzerine Rusya'nın rekabetinden ötürü Şah'a verdiği desteği sunabiliriz.

Nitekim Muhammed Ali Şah'ın çocukluğundan itibaren Rus asıllı öğretmenlerin etkisi altında olması, onun meşrutiyete karşı olan tutumunda önemli bir rol oynadı. Özellikle Muhammed Ali Şah, Kaçar Devleti'nin yönetimini tek başına, meclisin olmadığı bir şekilde idare etmek istediğinde, Rusların etkisi oldukça yüksek, İngilizlerin etkisi ise oldukça az oldu. Dahası, Rus Devleti meşrutiyetin kendi topraklarına sığmamasından endişe duyarak, meşrutiyeti engellemek için elinden geleni yapmaya hazırды. Muhammed Ali Şah, tahta çıktığı andan itibaren meşrutiyete karşı olduğunu açıkça ortaya koydu. İdari yollardan meşrutiyet ve meclisi durdurmak için elinden geleni yapsa da başarısız oldu. Son çare olarak meclisi topa tutmaya karar verdi. Meclisin Muhammed Ali Şah tarafından kapatılması, onun için bir başarı olarak görünse de bu süreç yaklaşık bir yıl sürdü. Ancak Muhammed Ali Şah'ın baskılarına karşı Tebriz halkı tarafından başlayan ayaklanmalar sonucunda Serdar Asaad Bahtiyari ve Muhammed Vali Han Tonekaboni idaresinde Tahran meşrutiyetçilerin eline geçti. Muhammed Ali Şah, Rus elçiliğine sığındı ve kısa bir süre sonra belirli bir maaş bağlanarak Odessa'ya sürgüne gönderildi. Son olarak değinilmesi gereken bir husus da şudur; özgürlük, cumhuriyet, meclis, meşrutiyet gibi kavramlarla henüz daha yeni tanışan İran toplumu, bu konuda ilk adımları atarken Şah tarafından demokrasinin simgesi olan meclisin topa tutulması halk nezdinde kötü bir izlem bırakmıştır.

KAYNAKÇA

- ABADİYAN, Hüseyin, *Buhran-ı Meşrutiyet Der İran*, Tahran 1383.
- ABRAHAMİAN, Ervand, *İran Beyni Do İnkılap*, Ney Yayınevi, Tahran 1384.
- ACUDANİ, Maşallah, *Meşruteye İrani*. Ahtaran Yayınevi, Tahran 1382.
- ADEMİYYET, Fereydu, *Emir Kebir ve İran*, Harezmi Yayınevi, Tahran 1353.
- ADEMİYYET, Fereydu, *İdeoloji Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, C. I, Tahran 1985.
- ALEVİ, Abulhasan, *Eical-ı Asr-ı Meşrutiyet*, Tashih: İrec Afşar, Asatir Yayınevi, Tahran 1363.
- AVERY, Peter, *Tarih-i Muasir-i İran*, çev. Muhammed Refi'i Mehrbadi. Atayi Yayınevi, Tahran 1379.
- CAVİD, Selamullah, *Nihzet-i Meşrutiyet-i İran ve Nakş-i Azadihahan-ı Cihan*, Dünya Yayınevi, Tahran 1359.
- DOLATABADİ, Yahya, *Hayat-ı Yahya*, C. II-III, Attar Yayınevi, Tahran 1361.
- EŞREF, Mehmet, *İran'da Yangın Var*, Ankara: T. B.M.M., Yer Numara 71-1728/ Demir Numara 76-3861, 1908.
- HOSROBEYGİ, Hüşeng, Muhammed Halidfeyzi, "Tercüme Der Devreye Kacar", *Edeb-i Farsi Dergisi*, C. II, S. II, Tahran 1391.
- İttihadiye, Mansüreh, Peydayeş ve Tehevvül-i Ahzab-ı Siyasi Meşrutiyet (Devreye Evvel ve Dovvom-ı Meclisi Şuraye Melli)*, Göstereh Yayınevi, Tahran 1361.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*. C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988.
- KESREVİ, Ahmed, *Tarih-i Meşrutey-i İran*, Emir Kebir Yayınevi, Tahran 1363.
- KİRMANİ, Nazimul İslam, *Tarih-i Bidari-i İraniyan*, Tashih; Ali Akber Sa'idi Sircani, Bunyadı Ferheng Yayınevi, Tahran 1346.
- Kitab-ı Narenci (Güzarişhaye Siyasi Vezaret-i Harece Rusiye Tezari Derbareh-ye İnkılab-ı Meşrutey-i İran)*, Tashih Ahmed Beşiri, C. II, Nur Yayınevi, Tahran 1366.
- MAMONTOV, Nikolay, *Bombaran-i Meclis-i Şuray-i Milli Der 1326*, Tashih; Hümayün Şehidi, Aşkan Yayınevi, Tahran 1326.
- MAMONTOV, Nikolay, *Hükümet-ı Tezar ve Muhammed Ali Mirza*, çev. Şerefeddin Mirza Kahraman, Sirius Yayınevi, Tahran 1929.
- MEHDEVİ, Abdulrıza Hüşeng, *Tarih-i Revabet-i Harici-yi İran*, Tahran 1379.

- MELEKZADEH, Mehdi, *Tarih-i İnkılab-i Meşrutiyet İran*, C. I-IV-V, Sohan Yayınevi, Tahran 1383.
- MUMENİ, Bakir, *Din ve Devlet Der Asr-ı Meşrutiyet*, Baran Yayınevi, İsveç 1998.
- MÜHİT MAFİH, Haşim, *Tarih-i İnkılab-i İran*, Tashih; Mecid Tefreşi, Cevad Canfeda, Firdevsi Yayınevi, Tahran 1362.
- NECMİ, Nasir, *Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyet*, Zeryab Yayınevi, Tahran 1377.
- NEVAYİ, Abdülhüseyin, *Devlethaye İran az Ağaz-ı Meşrutiyet ta Ültimatom*, Babek Yayınevi, Tahran 1356.
- SIFATGUL, Mansur, *Sahtar-ı Nihad ve Endişeh Dini der İran Safevi*, Tahran 1381.
- ÖZ, Mehmet, “Şah Abdülazim”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, s 250.
- ŞEMİM, Ali Askar, *İran Der Devrey-i Saltanat-ı Kacar*, Müdebbir Yayınevi, Tahran 1375.
- ŞEMSEDDİN PAŞA, *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, C. XI, Meydan Yayınevi, İstanbul 1973.
- ŞEYH-ÜL İSLAMİ, Cevad, “Ruhiyyat, vijegih ve Payane Kare Muhammed Ali Şah”, *Fasılname Ettelaât Siyasi ve İktisadi 227 (1367)*, ss. 216-223.
- TUTKAR, Hüccet Fallah, “İraniyan-ı Mukim-i İstanbul ve Cünbeşi Mukavemet-i Tebriz be Rehberi Sattar Han” *Tarih-i İran*, C. XII/ I, Tahran 1398, ss. 1-15.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 329-340.

Geliş Tarihi–Received Date: 14.03.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 26.05.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

IRAN'S ARMENIA AND AZERBAIJAN POLICY:

GEOPOLITICAL REALITIES AND COMPARATIVE ANALYSIS

 10.53718/gttad.1265068

 EMİN ŞİHALİYEV*

ABSTRACT

The Second Karabakh War that led to Armenia's defeat as a result of Azerbaijan's victorious counter-offensive dubbed as "Iron Fist" was not just a war fought between the two countries, but also a deciding factor of the new geo-political situation in the South Caucasus region. It is beyond a doubt that there are countries reluctant to accept these new geo-political realities that are trying to destabilize the situation and Iran is one of these states. Despite the Azerbaijani people's being part of the Islamic civilization and the country's historical and cultural proximity to Iran, the Iranian state has placed an emphasis on gaining significant leverage of influence in the region, prioritizing Armenia in its quest for a strategic ally. Moreover, on many occasions, Iran has backed Armenian military aggression against Azerbaijan either openly or covertly. Azerbaijan has sought to comply with the principles of good neighborliness, considering the current geo-political situation, instead of taking a tough stance against Iran. At the same time, Azerbaijan has established bilateral political, economic and cultural ties with Iran. Nevertheless, Iran moved to expand its relations with Armenia, keeping in mind its concerns over "the Azerbaijan's unification with the territories in northern Iran densely populated by Turks". From Iran's viewpoint, Armenia fulfills the emerging task of protecting western and northern Iran from the influence of the Turks. On the other hand, capitalizing on the Armenian community's political clout in the USA and Europe meets Iran's interests. Other factors contributing to the strengthened Iranian-Armenian relations included Turkey's growing geopolitical influence in the region, and Azerbaijan's close relations with Turkey. Although new geo-political realities emerged in the South Caucasus region during and after the 44-day war, Iran has been attempting to destabilize the situation ever since due to its reluctance to accept the facts. Unsurprisingly, ample evidence is available concerning Iran's cooperation with both Armenia and the separatist entity, as well as its involvement in joint illegal activities in the Azerbaijani territories that were under Armenian occupation for nearly 30 years. Azerbaijan liberated its territory from the Armenian occupation as a result of the 44-day Patriotic War, which led to the emergence of new geo-political realities in the South Caucasus. Evidently, Iran is utterly perturbed over this situation, given that the new geo-political environment increases the influence of Azerbaijan and Turkey in the region as part of their cooperation. Furthermore, the strengthening of a strategic alliance between Turkey and Azerbaijan and the expanding cooperation and integration in the Turkic world in general come into play. Overall, Turkic unity is an underlying cause of Iran's inability to grasp the current geo-political realities in the region. Iran definitely perceives Turkic unity as a threat. Therefore, it has consistently backed Armenia instead of supporting Azerbaijan, and this is currently the case as well. Although Iran certainly reserves a sovereign right to pursue its own policy and establish close ties with Armenia, taking sides, supporting this country and making defiant accusations significantly questions Tahrán's attitude of good neighborliness toward Azerbaijan.

Keywords: Iran, Armenia, Azerbaijan, The Second Karabakh War, Geopolitical Realities.

* Prof. Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Nahçıvan/AZERBAYCAN, E-Posta: emin.amea@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-3194-8964.

İRAN'S ARMENIA AND AZERBAIJAN POLICY: GEOPOLITICAL REALITIES AND COMPARATIVE ANALYSIS

İRAN'IN ERMENİSTAN VE AZERBAIJAN POLİTİKASI: JEOPOLİTİK REALİTELER VE KARŞILAŞTIRMALI ANALİZLER

ÖZ

Azerbaycan'ın 44 gün devam eden "Demir Yumruk" operasyonu ile Ermenistan'ın mağlup olduğu İkinci Karabağ Savaşı sadece iki ülke arasında yaşanan bir savaş değil, Güney Kafkasya'nın yeni jeopolitik durumunun da belirleyici bir faktörü oldu. Her ne kadar bölgede yeni jeopolitik realiteler oluşsa da, durumu kabullenmek istemeyen ve istikrarı bozmaya çalışan devletlerin olduğu da yadsınamaz bir gerçektir ve bu devletlerden biri de İran'dır. İslam medeniyetinin taşıyıcılarından biri olan Azerbaycan halkının da Müslüman, aynı zamanda onunla tarihi ve medeni bağları olmasına rağmen bölgede ciddi prestij kazanma ve kendine stratejik müttefik arayışı içerisinde olan Ermenistan'a büyük üstünlük vermiş, bu devletin Azerbaycan'a yönelik askeri tecavüzünü bazen kapalı, bazen de açık şekilde desteklemiştir. Fakat Azerbaycan İran'a yönelik radikal bir tutum sergilememiş, mevcut jeopolitik durumu hesaba katarak komşuluk politikası yürütse de, aynı zamanda karşılıklı ekonomik-politik, kültürel ilişkiler kursa da, İran "Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran'ın kuzeyindeki Türklerin yoğun olarak yaşadığı toprakların birleşmesi" düşüncesini her zaman göz önünde bulundurarak Ermenistan'la ilişkilerini güçlendirmiştir. İran tarafından değerlendirildiği zaman Ermenistan Batı ve Kuzey İran'ı Türklerin etkisinden koruyan bir mihver görevini taşımaktadır. Diğer taraftan, ABD ve Avrupa'daki Ermeni lobisinin siyasi alandaki etkisinden yararlanmak da İran'ın çıkarlarıyla örtüşmektedir. Ermenistan ise İran'la ilişkileri açısından onu Ermenistan'a ekonomik açıdan nefes verdirecek bir devlet olarak görmekte ve bu yaklaşım günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. İran'la Ermenistan arasındaki ilişkileri güçlendiren diğer faktörler ise jeopolitik açıdan bölgede Türkiye'nin artan etkisi ve Azerbaycan'ın bu devlet ile olan yakın ilişkileridir. 44 günlük savaş döneminde ve sonrasında Güney Kafkasya'da yeni jeopolitik realiteler oluşsa da, gerçekleri kabullenmek istemeyen İran istikrarı bozmaya çalışmaktadır. Nitekim, İran'ın 30 senelik işgal döneminde hem Ermenistan'la, hem de Karabağ'daki Ermeni ayrılıkçı güçleriyle işbirliği içerisinde olmasına, işgal altındaki Azerbaycan topraklarında yasal olmayan faaliyetler yürütmesine ilişkin çok sayıda deliller vardır. 44 günlük Vatan Savaşı sonucu Azerbaycan kendi topraklarını işgalden kurtararak Güney Kafkasya'da yeni jeopolitik realiteler oluşturdu. Görünen o ki, bu durum ve ortaya çıkan gerçekler İran'ı ciddi şekilde rahatsız etmektedir. Çünkü yeni jeopolitik realiteler Azerbaycan'la Türkiye'nin işbirliği platformları çerçevesinde Güney Kafkasya'daki rolünü daha da etkili kılmaktadır. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki stratejik müttefiklik düzeyinde ilişkilerin pekiştirilmesi, genel olarak Türk Dünyası arasında işbirliği ve entegrasyonun kurulması, dolayısı ile Türk Birliği faktörü İran'ın bölgede jeopolitik realitelerle uzlaşmamasının önemli unsurlarındandır. Türk Birliği faktörü İran açısından büyük bir tehdit olarak algılanmaktadır. Bu sebepten İran her zaman Azerbaycan karşısında Ermenistan'ı desteklemiş, bu gün de desteklemektedir. İran'ın Ermenistan'la ilgili yürüttüğü politika ve samimi ilişkiler kurması, hiç kuşkusuz onun yasal hukukudur, fakat taraf tutarak bu ülkeyi desteklemesi ve provokatif yöntemlere yönelerek Azerbaycan'ı suçlamalarda bulunması Tahran'ın samimi komşuluk tavrının önemli ölçüde sorgulanmasını gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, Ermenistan, Azerbaycan, İkinci Karabağ Savaşı, Jeopolitik Realiteler.

INTRODUCTION

As is known, historically, the system and principles that have been leading to maintaining peace among states have always suffered defeat against geopolitics. Agitations, games, intrigues, and wars seem endless in many countries around the world. The same situation can be observed in the South Caucasus. For about 30 years, an uncertain situation had arisen regarding the future of the Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan, which could not find a solution. First of all, both countries were considering each other as enemies who will never be able to come together. More than anything, this was because of the fact that each side claims that the other side came to Nagorno-Karabakh region after them and they are the legitimate residents. However documents prove that the Armenians were forced to move to the area by the Russians with the 15th article of the Turkmenchay Treaty signed between Russia and Iran, which later resulted in the Nagorno-Karabakh conflict. Scientist Nikolay Shavrov who was the Russian envoy in Iran at that period provides very valuable information about this issue: "We started the colonization by placing the others, not the Russians in the Southern Caucasus region. After the 1826-1828 wars, between 1828 and 1830, we placed more than 40.000 Iranian Armenians and 84.000 Turkish Armenians in the territories that had the best public areas... More than 1 million out of 1.3 million Armenians in Southern Casasia as of the beginning of this century are not the native inhabitants of the region, but rather were placed by us..."¹ Armenian historian M.Nersisyan also verifies the mobilization of Armenians from Turkey and Iran to Karabakh and Yerevan region after the Turkmenchay Treaty: "At the end of 1820s more than 40.000 Armenians from Iran and around 90.000 Armenians from Turkey were made to move to the region...."² Russian scientist A.Liprandi mentioned that Armenians came to Karabakh later³ and he indicated that the issue

¹ Николай Шавров, *Новая Угроза Русскому Делу в Закавказье: Предстоящая Распродажа Мугани Иностранцам*, ЭЛМ, Баку 1990, с. 63.

² Микртин Нерсисян, *Из Истории Русско-Армянских Отношений. Книга I*, изд-во "Академия Наук Армянской ССР", Ереван 1956, с. 227.

³ Александр Липранди, *Кавказ и Россия*, Харьков 1911, с. 46.

with them moving to Southern Caucasia is a result of the imperialist policies that Russia applied in the region.⁴ The information about the immigration policies can also be found in the studies of other Russian scientists such as I.Yenikolopov,⁵ S.Şostakovich⁶ Armenian historian T.Agayan,⁷ V.Parsamyan,⁸ Turkish historian B.Kemal,⁹ M.Gokce,¹⁰ H.Demirci¹¹ We also have a special study on this topic.¹² If the issue is looked upon from the perspective of historical truth, it is seen that Armenians came to Karabakh after the Azerbaijani Turks and there is no base in asserting that their existence on those territories is legitimate. However it would be unreal to assume that the issue will be solved through the historical truth. In such an atmosphere, there was a belief that there will not be reconciliation and peace between the parties. And also this was a result of the double standards policy of major powers, which caused the Armenian side not to approach the problem for its real resolution. However, the geopolitical and military processes in the region have fundamentally changed. The 44-Day War played a decisive role in shaping the geopolitical landscape of the South Caucasus. Azerbaijan has effectively created a new geopolitical reality in the South Caucasus. Unfortunately, there are still forces that do not want to reconcile with this geopolitical reality today. These states hinder the achievement of peace and stability in the region through their statements and actions. One of these states is Iran. The position of the Islamic Republic of Iran as a neighboring country is quite thought-provoking in this regard. From this point, Iran deems a weak Azerbaijan, despite being a Muslim country, essential for its own existence. With tendencies to integrate within southern Azerbaijan and Northern Azerbaijan, Iran's regional policy requires strengthening Armenia. Armenia is also a factor that protects Southern Azerbaijan from the influence of the Turks. In other words, as Iran believes that Turkey would play an important role in a possible request for independence among its population with a Turkic origin, it is developing its ties with Armenia rapidly. In this article is researched the new geopolitical realities in the South Caucasus and Iran's position from an analytical perspective and Iran's Armenia and Azerbaijan policy has been analyzed comparatively.

1. The Place of Islam in the Political Ideology of Iran

As is known, Iran is one of the countries that recently had a say on emerging challenges in the Middle East, South Caucasus and the entire Islamic world and considerably influenced world powers, appearing friendly and sincere to some of its neighbors, while threatening other states. The Six-Day War in 1967, which went down in history as a defeat of the Arab countries, caused a decline of nationalism ideas in the Middle East. At the same time, the idea of a revolutionary religious movement launched in Iran by Ayatollah Ruhollah Khomeini inevitably gave an impetus to the emergence of new trends in the Arab world. The overthrow of the Shah regime and the coup in Iran, i.e. the ensuing emergence of the faith-based ideology, led to a further religious divide in the Islamic world. Certainly, Khomeini's taking refuge in France and his return to Iran from that country was no coincidence. In fact, this is an important matter that should be thoroughly researched.

Undoubtedly, some world powers were seeking new opportunities to realize their geo-political goals in the region. Sectarian wars were one of the most efficient tools in this regard. Therefore, Khomeini's coming to power facilitated the efforts of those powers, since his convictions were based on the religious Wilayati-faqih concept ("Guardianship of the Islamic Jurist").

It is worth mentioning that the signing of the Camp David Accords in 1978 led to the strengthening of unity among the Arab countries and hostility against Israel increased. The toppling of the Shah of Iran in February 1979 and the emergence of the Khomeini regime shifted the attention of the Sunni Arab world from Israel to the Shia Iranian state and a clash with a new foe appeared unavoidable.

It came as no surprise that differences within the Arab world exacerbated after the mullah-controlled regime came to power in Iran and the Iran-Iraq War broke out in September 1980. Inter-religious rift further intensified as well.¹³ Simultaneously, the establishment of the Islamic Republic of Iran fueled religious conflicts in the

⁴Aлександр Липранди, *Кавказ и Россия*, Харьков 1911, с. 133.

⁵Иван Ениколопов, *Грибоедов и Восток*, Айпетрат, Ереван 1954, с. 137.

⁶Сергей Шостакович, *Дипломатическая Деятельность А.С.Грибоедова*, изд-во "Социально-экономической литературы", Москва 1960, с. 154.

⁷Цатур Агаян, *Роль России в Исторических Судьбах Армянского Народа: К 150 Летию Присоединения Восточной Армении к России*, Наука, Москва 1978, с.220.

⁸Вардан Парсамян, *История Армянского Народа (1801-1900 гг.)*, Аястан, Ереван 1977, с.49.

⁹Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 1988, с. XIII, sayı. 17, p. 407.

¹⁰Mustafa Gökçe, "Yükarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Terature and History of Turkish or Turkic*, 2011, Volume 6/1, p. 1140.

¹¹Hikmet Demirci, "Karabağ Sorunu'nun Tarihsel Gelişimi ve Son Karabağ Mutabakatı", *Asya Studies, Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, May 2022, year: 6 – Number: Special Issue (Özel Sayı) 2, p. 21-22.

¹²See more: Emin Şihaliyev, "Çarlık Rusya Tarafından Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi ve Akabinde Oluşturulan Ermeni Vilayeti (1828) (Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında)", *Avrasya Strateji dergisi*, 2015, C.4, S. 1, p. 7-24.

¹³See more: Fahir Armaoğlu, *20. yüzyıl siyasi tarihi (1914-1980)*, 2 ciltte, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Ankara 1991, I c, p, 749.

IRAN'S ARMENIA AND AZERBAIJAN POLICY: GEOPOLITICAL REALITIES AND COMPARATIVE ANALYSIS

Islamic world. Nevertheless, **verse 103 of Surah Al-Imran** of the Quran says, “*Hold firmly to the rope (book, religion) of Allah and do not be divided.*”

Other verses of the Quran also issue a clear warning in this respect. “*Obey Allah and His Messenger and do not quarrel with one another. Otherwise, you will weaken and lose your strength,*” says **Verse 46 of Surah Al-Anfal**.

The issue of religion's role in Iran is particularly worth mentioning in this regard. In the Islamic Republic of Iran, the state-religion relations are crucial for the public from the scientific, political and personal points of view. Certainly, Iran is not the only such country in the world. The state-religion relationship is rooted and extreme in Afghanistan and some Arab countries as well.

The point is that if religion becomes a political and ideological tool of a country's government, the state power is sanctified. At the same time, commenting on state policy or expressing critical views is considered a sin in such a country. Moreover, criticizing the government's decisions is deemed blasphemy and labelled as harmful for the sacred image of the state. As a result, executions are frequently carried out and a lot of people are detained and cast behind bars; those persons and their relatives face torture and their property is confiscated. The government clamps down on dissent because criticizing it in those countries is equated to criticizing God.

The reality is that the laws passed in the Islamic Republic of Iran envisage pressure and oppression, although a founding principle of Islam says, “*Let there be no compulsion in religion*” (**Surah Al-Baqarah, Verse 256**).

Since religion is not mandatory for anyone, obligatory Islamization and forcing people to follow Muslim rites is absolutely meaningless. Otherwise, the person facing pressure would turn into a religious hypocrite instead of becoming a devout Muslim, which runs counter to Islam altogether. Despite its name that suggests to the contrary, Iran has failed to become a truly Islamic republic. In general, any state should be committed to safeguarding public order, ensuring justice for its citizens and the rule of law. All people should be at liberty and empowered to choose their own path and convictions. Thus, some verses of the Holy Quran refer to people's free choice of either denial or faith. Thus, **Verse 29 of Surah Al-Kahf** says “*whoever so wills may believe and whoever so wills may deny*”. The phrase can also be written out as follows: “*Undoubtedly, we have shown the righteous path to men, but every person was also given the right to be a believer or a disbeliever*” (**Surah Al-Insan, verse 3**).

If the government in any country turns religion into a political and ideological tool in an effort to manipulate public opinion, its actions amount to “deceiving about Allah under the pretext of religion”. **Surah Fatir, Verse 5** of the Quran says, “*Do not let a deceiver mislead you about God.*”

The canons of Islam do not authorize anyone to put pressure on people or resort to violence and prophets are no exception in this regard. “*If the Lord so willed, all those on the face of the earth would be believers. Will you then force mankind into believing?*” (**Surah Yunus, verse 99**).

In this situation, what is the basis for Iran, an Islamic republic, to employ its tough leverage of influence on others, having turned religion into a major tool at its disposal? A multitude of examples could be cited in this regard. As a result, there is widespread hostility in Iran and similar countries toward not only the government and officials, but also Islam, which is a religion of peace, love and compassion. This hatred is caused by Iran and such countries themselves. Moreover, the actions taken by Iran continue to undermine its relations with neighboring states, in particular, Azerbaijan. Despite its persistent attempts to take advantage of the Shia factor both domestically and in Azerbaijan, the facts speak for themselves.

Iran has established top-level relations with Armenia over about a 30-year period, despite the Armenian invasion of the historical territory of Azerbaijan, which is regarded by Iran as its “**Shia brother**”, as well as Armenia's blatantly insulting Azerbaijani historical and religious monuments and pursuing a policy of terrorism against cultural monuments. Iran turned a blind eye to the desecration of Azerbaijani shrines by the Armenians, who were keeping pigs, cows and other animals in mosques. Following the liberation of Azerbaijan's territory, Iran showed its true colors by openly declaring fraternal ties with Armenia, making its stance clear on “unchanged borders” and opposing the opening of the “Zangazur corridor” as its “red line”. So, the following question arises, “*Where was Iran's red line during the Armenian occupation of Azerbaijani territory? What about its Shia brotherhood slogans?*”

Iran acted aggressively against Azerbaijan in the past as well. Although Iran had not conducted military exercises during the occupation of a part of Azerbaijan's territory, it launched regular drills following Azerbaijan's historic victory in 2020. These actions are apparently part of Iran's strategy aimed at intimidating Azerbaijan. One of the graphic examples of this was an assault and terror attack on the Azerbaijani embassy in Tehran committed on January 27, 2023. A conclusion may also be made that the Iranian secret service could

have been implicated in the attack on the Azerbaijani embassy in London on August 4, 2022, which was covered up by the alleged issue of Islamic faith.

Nevertheless, all of Iran's hostile actions are fruitless. But such actions as forging high-level discussions with Armenia, the swift opening of a consulate in Qafan and a vigorous commitment to providing humanitarian aid to Karabakh Armenians are a far cry from religious "brotherhood". What is the difference between Iran, which is boosting its friendly ties with Armenia, and the Armenian state, which insults Islam by keeping cattle in mosques? None whatsoever. Both countries are similar and known for their hostile plans against Azerbaijan on crucial issues. Although Iran certainly reserves a sovereign right to pursue its own policy and establish close ties with Armenia, taking sides, supporting this country and making defiant accusations significantly questions Iran's attitude of good neighborliness toward Azerbaijan.

2. Iran's Policy on Armenia and Azerbaijan Before Second Karabakh War

New geo-political realities emerged in the South Caucasus following the 44-day Patriotic War, which resulted in Azerbaijan's confident win and Armenia's crushing defeat. The Nagorno-Karabakh conflict had remained unresolved for nearly three decades and obstacles impeding its political and legal settlement stood in the way. Armenia, which bound hopes with an everlasting support of superpowers, repeatedly sought to violate the Line of Contact and deal a psychological blow upon Azerbaijan. Armenian officials' arrogant and harsh statements contradicting international law, as well as Armenia's adventurous and erroneous moves, served as a precursor for the outbreak of a new war. Armenia's ceasefire violation and attack on Azerbaijani land on September 27, 2020 sparked "an instantaneous war".

It is noteworthy that these developments had been reinforced by the strengthening resolve of both the Azerbaijani government and people to liberate the country's occupied territory. As a result, Azerbaijan achieved this goal after launching a counter-attack and winning the 44-day war. Armenia was completely disarmed and its maneuvering potential collapsed, while its tactics aimed at misleading the public at home and the world community became futile. Surrendering was the only option left for Armenia. Facing a predicament, Armenia resorted to its traditional policy and started seeking assistance from world countries, which demonstrated its actual essence to the whole world. Moreover, the 44-day war and the post-war period clarified the positions of world countries on the conflict and the international community clearly witnessed which countries sided with either the party fighting for a just cause or the unfair party.

Although the war ended in Azerbaijan's resounding victory in the battlefield, it is still underway in the political, diplomatic and information realm. From now onward, Azerbaijan should develop a new strategy to repel any potential attack in accordance with the emerging situation. These measures are necessitated by geopolitical realities of the current time period. It is also worth mentioning that the Second Karabakh War that led to Armenia's defeat as a result of Azerbaijan's victorious counter-offensive dubbed as "Iron Fist" was not just a war fought between the two countries, but also a deciding factor of the new geo-political situation in the South Caucasus region. It is beyond a doubt that there are countries reluctant to accept these new geo-political realities that are trying to destabilize the situation and Iran is one of these states.

Despite the Azerbaijani people's being part of the Islamic civilization and the country's historical and cultural proximity to Iran, the Iranian state has placed an emphasis since the Soviet Union's collapse on gaining significant leverage of influence in the region, prioritizing Armenia in its quest for a strategic ally. Moreover, on many occasions, Iran has backed Armenian military aggression against Azerbaijan either openly or covertly.¹⁴

All regional countries were increasingly wary of the Iranian-Armenian relations, which were rising to the level of a strategic partnership. This situation necessitated raising some important questions, including those concerning possible causes underlying this partnership.

Iran-Armenia relations developed on the basis of the following considerations and Iran's policy with regard to its ally was underpinned by the following factors:

- * *prioritizing certain projects of strategic importance and implementing some of those bilateral initiatives*
- * *Iran's stance on the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict*
- * *impact of the issue concerning the Azerbaijani-populated territory in northern Iran (informally referred to in Azerbaijan as South Azerbaijan – E.Sh.) on bilateral relations*
- * *increasing efforts aimed at comprehensive Turkish-Azerbaijani integration and Turkey's policy of balancing regional relations*
- * *trends of strengthening unity between Iran's north and the Azerbaijan Republic (Iran deems this possibility as its most significant security challenge)*

¹⁴Musa Qasimov, *Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri)*. Mütərcim, Bakı 1997, p. 74-75.

IRAN'S ARMENIA AND AZERBAIJAN POLICY: GEOPOLITICAL REALITIES AND COMPARATIVE ANALYSIS

* *Iran and Armenia's being sidelined from planned projects on delivering Azerbaijan's energy resources to world markets*

* *impeding efforts on regional countries' Western integration*

* *Tehran's intention to take advantage of the powerful Armenian lobby in the U.S. and Europe to counter the Jewish community's anti-Iranian activities internationally.*

Unlike the early years of its independence, Azerbaijan has sought to comply with the principles of good neighborliness, considering the current geo-political situation, instead of taking a tough stance against Iran. At the same time, Azerbaijan has established bilateral political, economic and cultural ties with Iran. Nevertheless, Iran moved to expand its relations with Armenia, keeping in mind its concerns over "the Azerbaijan Republic's unification with the territories in northern Iran densely populated by Azerbaijanis". From Iran's viewpoint, Armenia fulfills the emerging task of protecting western and northern Iran from the influence of the Turks. On the other hand, capitalizing on the Armenian community's political clout in the United States and Europe meets Iran's interests.

As for Armenia's reasoning, it considers Iran as a country capable of revitalizing its economy and its approach to bilateral relations remains unchanged.¹⁵ Other factors contributing to the strengthened Iranian-Armenian relations included Turkey's growing geopolitical influence in the region, Azerbaijan and Georgia's close relations with Turkey and the differences between Turkey and Armenia.¹⁶

Iran's regional policy during different stages dwelled upon creating suitable conditions for strengthening Armenia's positions. As mentioned above, Armenia facilitates "protecting western and northern Iran from the influence of the Turks". Therefore, Tehran has shaped up its policy on the South Caucasus region in view of its goals and potential threats.

The causes of the expanded Iranian-Armenian relations also include Armenia's growing tension with Azerbaijan and Turkey due to Yerevan's allegations regarding the Nagorno-Karabakh conflict and "genocide" claims, the embargo imposed on Armenia by both countries, as well as Armenia's risk of complete economic, military and energy dependence on Russia.

Landlocked Armenia needed Iran's support to open up to the rest of the world. It is an undeniable fact that Armenia faces dire constraints and challenges due to its geographical location. Ruben Yegoryan, a former Armenian cabinet minister, commented on further prospects for Iranian-Armenian cooperation.

"Iran is our future. Our top priority is to take advantage of land and maritime routes linked to Iran. This will provide us with an outlet and access to Iranian markets and seaports in the Basra (Persian) Gulf", Yegoryan said.¹⁷

This approach is also illustrated by the remarks of Serzh Sargsyan, a former Armenian president, who underscored Iran's importance for Armenia. Sargsyan also admitted that Iran was the only country Armenia was pinning hopes upon economically.

"Iran is a very important country for Armenia and it is not because we have been neighbors for many centuries. There are other reasons for this as well. In fact, Iran is one of the two countries when it comes to our communication with the outside world. Iran's facing problems means gradual narrowing of Armenia's breathing tube", Sargsyan said.¹⁸

Iran's weaponry aid to Armenia during the First Nagorno-Karabakh War and its doorway into the Indian Ocean significantly assisted in Yerevan's efforts to overcome Turkey and Azerbaijan's economic bans. Iran's closely following and its stance on this conflict was beneficial for Armenia. This allowed Iran to act as a mediator in the Armenian-Azerbaijani conflict and wield influence in ongoing developments in the Caucasus. As a result, the Azerbaijani side had blamed loss of its territory on sporadic Iranian mediation efforts. Armenia, for its part, used Tehran's mediation in peace talks as its tactics aimed at gaining time for military maneuvering.¹⁹

Another reason for the Iranian-Armenian rapprochement is Armenia's being Iran's only Christian neighbor. According to the Dialogue among Civilizations, a concept introduced by Mohammad Khatami, a former Iranian president, comprehensive bilateral relations were considered a crucial opportunity for Iran to display exemplary

¹⁵Nazmi Gül, Gökçen Ekici, "Ortak tehdit algılamaları ve stratejik ittifaklığa doğru ilerleyen İran-Ermenistan ilişkileri", *Stratejik Analiz, Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2002, C. 2, S. 22, p. 39.

¹⁶Arzu Celalifer Ekinci, "Türk dış politikası bağlamında Türkiye-İran ilişkilerinin önemi", *Türk Dış Politikası. Uluslararası III. Türk dış politikası sempozyumu tebliğleri. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) yayınları*, Ankara 2009, p. 245.

¹⁷Mesut Çaşın, "İran silahlı kuvvetleri", *Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, ASAM yayınları, Ankara 1995, C. 2, S. 1, p. 48.

¹⁸"Эхо Москвы/Передачи/Интервью/Четверг, 27.1.2011: Серж Саргсян, президент Армении", <http://www.echo.msk.ru/programs/beseda/744902-echo.phtml>

¹⁹P.Ş.Səfərov, *90-ці illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti*, N.Tusi ad. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı 1999, p. 30.

fraternity between Islam and Christianity to the world community. Moreover, the Iranian-Armenian relations would demonstrate the mild side of Iranian fundamentalism.²⁰

In a nutshell, Iran viewed its policy regarding Armenia as part of “a dialogue among civilizations”. Nonetheless, Iran accused Azerbaijan of establishing close ties with Israel and the U.S. and allegedly “betraying” Islamic values. At the same time, Iran, itself, has established multi-faceted cooperation in the political, economic, technical, financial and other fields with Armenia, which had invaded over 20 percent of Azerbaijani territory, driving more than 1.2 million Muslim Azerbaijanis out of their homes, ruined and desecrated Islamic shrines, turning them into weaponry storehouses.

The mentioned conclusions clearly cite examples of Iran's coordinated activity with Armenia. Undoubtedly, Iranian companies and entrepreneurs cooperated with Armenia in using the occupied Azerbaijani territories, destroying homes and dismantling and taking away railway tracks. Iran failed to take stock of the fact that Azerbaijan takes generally accepted norms as a basis in its foreign policy and its foreign and domestic policy is not based on religious principles. In addition, Iran should have realized that Azerbaijan never served as a tool for anti-Iranian policies of the United States and Israel and expressed its firm stance in this regard in line with its national interests.

Some media reports suggested that the U.S. and Israel were planning to use Azerbaijan as a “starting point” for a possible attack on Iran’s nuclear reactors. However, the Azerbaijani government strongly opposed such a move, saying it would not allow using Azerbaijani territory for any offensive on Iran.²¹ Baku, which believes such a clash may cause bitter ramifications for the region, is opposed to harming its relations with the neighboring country for the sake of superpowers’ interests.

Despite the afore-mentioned facts, Iran continued to maintain multilateral relations and comprehensively supporting Armenia, which has turned into a tool of major world powers. The course of developments revealed that Armenia, a country regularly causing political tension in the region, played a certain role in Iran’s geo-political agenda.

3. Iran’s Stance Amid New Geopolitical Realities During and after Second Karabakh War

The analysis of past developments leads to a conclusion that although new geo-political realities emerged in the South Caucasus region during and after the 44-day war, Iran has been attempting to destabilize the situation ever since due to its reluctance to accept the facts. Unsurprisingly, ample evidence is available concerning Iran's cooperation with both Armenia and the separatist entity, as well as its involvement in joint illegal activities in the Azerbaijani territories that were under Armenian occupation for nearly 30 years. Even during the 44-day war Azerbaijani state-run media outlets circulated videos showing supplies of Russian arms and military equipment to Armenia via Iran.²² In addition, Turkish sources cited facts suggesting that about 300 PKK terrorists had arrived in Karabakh via Iran’s territory during the war.²³

Suspicious goods have long been smuggled by trucks to Karabakh and Armenian-populated areas from Iran. These vehicles are allowed to enter the area by Russian peacekeepers who are temporarily on duty in the Lachin corridor. Although Azerbaijan has sent several messages on the matter to Iran and relevant video footage has been circulated online and broadcast on television, the Iranian side has persistently dismissed this footage as nonsense.

Following a pertinent diplomatic note from Azerbaijan’s Foreign Ministry, an Armenian TV channel confirmed on August 11 that Iranian trucks had left for Khankandi through the Lachin corridor. It is beyond doubt that Iran is transporting cargo slated for the separatists through this corridor.²⁴

In fact, Iran’s position with regard to Armenia and Azerbaijan comes as no surprise. In the past 30 years, Iran has been instrumental both in the presence of separatists in Karabakh and in preventing Armenia’s isolation from the rest of the world. Available facts also prove Iran’s assistance to Armenia and the separatists in Karabakh during Azerbaijan’s Patriotic War.

Armenia’s destructive policy during the current period, which requires focusing on delimitation of borders and the opening of transportation and communication links, should be condemned and Yerevan should be urged by such regional states as Iran and Russia to fulfill the clauses of the trilateral statement. However, both

²⁰Nazmi Gül, Gökçen Ekici, “Ortak tehdit algılamaları ve stratejik ittifaklığa doğru ilerleyen İran-Ermenistan ilişkileri”, *Stratejik Analiz, Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2002, C.2, S. 22, p. 43.

²¹Ömer Kocaman, “ABD ve İsrail Azerbaycan’dan yardımını umuyorlar?” <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=788>

²²“Video footages spread regarding weapons and military equipment transport from Iran to Armenia – VIDEO”, https://apa.az/en/xeber/nagorno_garabagh/Video-footages-spread-regarding-weapons-and-military-equipment-transport-from-Iran-to-Armenia-coloredNEW-FACTScolor-coloredVIDEOfcolor-331624. 29 september 2020.

²³“Turkey: Armenia transports hundreds of PKK militants to fight Azerbaijan”, <https://www.middleeastmonitor.com/20200930-armenia-transports-hundreds-of-pkk-militants-to-fight-azerbaijan/> 30 September 2020.

²⁴Zaur Məmmədov, “İran nə istəyir? – təhlil”, <https://apa.az/az/xeber/siyasi/iran-ne-isteyir-tehlil-656532>.

IRAN'S ARMENIA AND AZERBAIJAN POLICY: GEOPOLITICAL REALITIES AND COMPARATIVE ANALYSIS

countries are unfortunately encouraging unrealistic hopes of the separatist rabble in Khankandi instead. This support and hope is given not only to Karabakh Armenians, but also the Republic of Armenia. Certainly, supporting Armenia and separatists is in line with Iran's conventional interests. The use of Azerbaijan's occupied territories had allowed Iran to create drug trafficking links with Armenia. However, Azerbaijan blocked an international drug trafficking route as part of the emerging geo-political realities in the region. Iran is certainly perturbed over this new reality, given that revenues from illicit drug trade are, in fact, one of the three most profitable fields in the world. Therefore, it is no coincidence that Iran used the occupied territories of Azerbaijan for drug-trafficking transit in the past jointly with Armenia.

Azerbaijani President Ilham Aliyev emphasized the issue while addressing a session of the Commonwealth of Independent States (CIS) Heads of State Council held in video conference format on October 15, 2021.

“Over the past year, Azerbaijan has regained control over the 130-kilometer section of the state border with Iran that was under the Armenian control for about 30 years and thus blocked a drug trafficking route from Iran to Armenia through the Jabrayil district of Azerbaijan and onward to Europe. The volume of heroin we have seized in other parts of the Azerbaijani-Iranian border has doubled compared to the same period of previous years. This means that Armenia, acting in collusion with Iran, used the occupied Azerbaijani territories to carry out drug trafficking to Europe for about 30 years”, President Ilham Aliyev said.²⁵

In addition, it is common knowledge that Karabakh was isolated from the outside world with no visible prospects for its development. Therefore, this territory was being used for money laundering. Since those areas were controlled by Armenian armed forces, extensive drug plantations were created there. Furthermore, drugs were transported to Russia and Europe through Iran, which yielded significant profit. It is no coincidence that Iran, which faces international sanctions, created a money laundering scheme in Karabakh due to the lack of international oversight over those areas during the Armenian occupation. Illegal funds brought to Karabakh from Iran were transferred to banks controlled by Iranians in Armenia via affiliated banks and thus “laundered”. Undoubtedly, the money was also used to finance terror groups, along with other purposes. Moreover, such transactions were merely a small part of the illegal activity carried out by Iran during the occupation of Azerbaijani land. Armenia, which is the defeated party in the war, and Iran, whose plans were apparently upset, were deprived of this foothold for their activities. One of the main reasons of Tehran's unwillingness to come to terms with current geo-political realities was its attempt to maintain a lucrative money laundering system.²⁶ On the other hand, Tehran was illegally transporting material slated for weapons and ammunition to Armenia and Karabakh, Azerbaijan's legal territory, as Russian peacekeepers idly looked on, or purchasing those goods from Europe for their further delivery to Iran. Nevertheless, Azerbaijan took control over this strategic route. As the owner of the Gorus-Gafan road, Azerbaijan reserved a full right to inspect such cargo. Once the inspections were carried out, an apparent shift was traced in Armenia-Iran relations toward Azerbaijan.

Iran has voiced a number of allegations against Azerbaijan, mainly blaming Baku for establishing ties and cooperating with Israel. However, first of all, cooperating with any country is Azerbaijan's sovereign right. Secondly, as mentioned above, Azerbaijan has never authorized any country to use its territory against neighboring states. At the same time, the Azerbaijani government has consistently stated its stance regarding a potential military intervention into Iran by the U.S., Israel or any other party. Azerbaijan has decisively opposed a strike on Iran via its territory for several reasons, including potential damage to a gas pipeline extending to the Nakhchivan Autonomous Republic through Iranian territory, risks posed to tens of millions of Azerbaijanis residing in Iran, the threat of a northward exodus and derailing relations with neighboring states, etc.²⁷

Considering the above-mentioned facts, it would be appropriate to ask the following question: ***Why is Iran, which evidently deems the U.S. and Israel as its arch-foes, failing to put forward a clear-cut and fair stance with regard to Armenia?*** Astonishingly, the US diplomatic mission in Armenia is the largest among the embassies based in the former Soviet states in terms of staff. The United States, which is considered by Iran as its fiercest enemy, has also included Iran into the list of “evil” states. Iran should reflect upon these issues and thoroughly reconsider its allegations against Azerbaijan. ***In particular, it is mind-boggling that Iran has established a close relationship with Armenia, which is under a significant US clout. Considering all these facts, is Iran entitled to blaming Azerbaijan for anything?***

On the other hand, it is known that Azerbaijan is seeking to resolve such key issues as demarcation of the state border, which is of great importance for future security and stability in the region. Therefore, Azerbaijan

²⁵“İlham Əliyevin MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında çıxışının mətni”, <https://oxu.az/politics/537742>

²⁶See: Sadraddin İsmayilov, “Iran hiding behind Armenia – COMMENTARY”, <https://report.az/en/analytiks/iran-hiding-behind-armenia-commentary/>; “İranın Azərbaycana qarşı aqressiyasının əsl səbəbi: Narkotrafik Tehranın əlindən çıxır – TƏHLİL”, <https://apa.az/az/xeber/siyasi/iranin-azerbaycana-qarsi-aqressiyasinin-esl-sebebi-narkotrafik-tehranin-elinden-cixir-tehlil-665324>

²⁷“ABŞ və İranın Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqları və Azərbaycan”, <http://huquq.org.az/az/publication/geopolitical-interests-of-the-u-s-and-iran-in-the-south-caucasus-and-azerbaijan/>

aspires to assert its territorial integrity in accordance with internationally recognized borders of states. As part of these efforts, Azerbaijan launched the demarcation process following the signing of the November agreement, using Soviet-era maps and the Global Positioning System (GPS).

Pursuing anti-Azerbaijani propaganda and blocking the demarcation and delimitation activities is detrimental to the peace process. Iran, which is increasingly concerned over regional stability, supports the idea of unchanged borders and Armenia's position on the matter. *But does this imply that Iran is seeking to undertake the commitment of CSTO, which includes both Russia and Armenia, to protect the existing borders?*

In addition, Iran has adhered to a defiant stance on the Zangazur corridor issue, although Armenia, itself, provided its consent in this regard in the Trilateral Statement dated November 10, 2020. Undoubtedly, Iran is utterly frightened and worried over the issue regarding its northern territories, i.e. "South Azerbaijan", which has become a major slogan of the Azerbaijani people. Furthermore, the strengthening of a strategic alliance between Turkey and Azerbaijan and the expanding cooperation and integration in the Turkic world in general come into play. Overall, Turkic unity is an underlying cause of Iran's inability to grasp the current geo-political realities in the region. On the contrary, Iran defies these realities, trying to cause roadblocks and undermine stability.

Iran definitely perceives Turkic unity as a threat. Therefore, it has consistently backed Armenia instead of supporting Azerbaijan, and this is currently the case as well. Tehran's stance is clearly illustrated by recent Iranian military exercises on its border with Azerbaijan dubbed "**Khaybar fatehs (conquerors)**".²⁸ However, those drills were apparently a merely ostentatious measure. Otherwise, the measure would draw ire from the Azerbaijanis living in Iran. At the same time, Turkey's close involvement would be inevitable in case of any military moves against Azerbaijan.

June 15, 2021 was a remarkable date in the history of the Turkic world as Azerbaijan and Turkey signed the **Shusha Declaration on Allied Relations** in the Azerbaijani city of Shusha. The historic document covered joint coordination of efforts on regional and international strategic issues of common interest. The two republics also expressed their commitment to comprehensive mutual support on key issues within the framework of international and regional organizations, in line with the "One nation, two states" concept.

The Shusha Declaration is of tremendous importance as it was the first-ever document that underscored "an alliance" between Turkey and Azerbaijan. Thus, the strategic partnership established as a result of the cooperation and agreements inked by the two countries in the past reached the level of allied relations. Remarkably, this alliance covers a wide range of issues pertaining to the whole region. The notion of the Turkic world was also emphasized in the trailblazing document signed in Shusha.²⁹

In addition to Turkey, Azerbaijan has established strategic cooperation with Pakistan. On **July 27, 2021**, the three countries signed **Baku Declaration**, which meets "national security" interests of the signatories. The scope of cooperation is not limited to the territorial integrity of a single country. The declaration envisages joint efforts in developing inter-parliamentary, legislative and diplomatic relations, driving economic growth, improving people's living standards, as well as a more rapid development of the strategic partnership between the three countries. At the same time, the document issued a terse message to invading countries with regard to ensuring peace in the region.

CONCLUSION

Based on the conducted scientific, political research, and comparative analyses, it is possible to characterize Iran's policy towards Armenia and Azerbaijan as follows:

Despite having historical and cultural proximity with the Azerbaijani people, who are carriers of Turkic and Islamic civilization, the Islamic Republic of Iran has, at certain periods, clandestinely endorsed Armenia's policy of occupation while openly extending support to it during other periods, even with Azerbaijan being a Muslim country. Particularly during the Second Karabakh War and its aftermath, Iran has clearly pursued an anti-Azerbaijan policy and provided comprehensive assistance to Armenia.

This attitude is because of the concerns that a stable Azerbaijan could interfere with Iran's own national integrity. The concern that Iran is feeling, namely opposing the Azerbaijanian Turks nation is because of Iran's tendency to be against ethnic tensions. The number of Azerbaijanian Turks that live in Northwestern Iran is 3-4 times (about 40 millions) the number of Azerbaijanians that live in Azerbaijan. This fact scares Iran of a potential separatism among its own Turks. As Iran intends to prevent this scenario from happening, it deems a weak Azerbaijan essential for its own existence. With tendencies to integrate within Southern Azerbaijan and

²⁸"İran Azərbaycanla sərhəddə hərbi təlimlərə başlayıb", https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58732755.01_Oktvabr_2021.

²⁹Araz Aslanlı, "Şuşa beyannamesi bölgəsel barış və işbirlişinin teminatı", <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-bolgesel-baris-ve-is-birlişinin-teminatı/2280430?fbclid=IwAR0IHcaCOljQ7YEX8LVzKvyvfcGk2lFRbzj0ERXsd2jluYtmJqVCv8oWc>

IRAN'S ARMENIA AND AZERBAIJAN POLICY: GEOPOLITICAL REALITIES AND COMPARATIVE ANALYSIS

Northern Azerbaijan, Iran's regional policy requires strengthening Armenia. Armenia is also a factor that protects Southern Azerbaijan from the influence of the Turks. In other words, as Iran believes that Turkey would play an important role in a possible request for independence among its population with a Turkic origin, it is developing its ties with Armenia rapidly. Another reason that approximates Iran to Armenia is that Armenia is the only Christian neighbor of Iran. Iran, the country intended to show the good relations between the two countries as a brotherhood example and by this way make the Iranian fundamentalism seem more moderate.

As Armenia is a landlocked country with no access to the sea, Iran is one of the spots from which it can open to the world. This is an unchangeable reality enforced by the geography where Armenia lies. Iran is a very valuable country for Armenia. If Iran confronts any problems that would be as if Armenia's trachea narrows. In this regard, the listed factors shaped the strategic alliance policy between Iran and Armenia.

Iran tries to demonstrate its good relations with Armenia as an example to the brotherhood of Islam and Christianity and it accuses Azerbaijan of forming good relations with Israel and the USA and betraying the religion of Islam. However, Iran is willing to cooperate with Armenia in every field even though Armenia displaced around million people once occupies 20% of Azerbaijan, a member of the Islamic civilization, and it uses the holy buildings as armories. This figure proves that Armenia is not a country that can be sacrificed in terms of Iran's geopolitical interests.

Peaceful co-existence with neighboring states is one of the basic principles of Azerbaijan's foreign policy. Unfortunately, Iran has been adhering to an extremely biased stance in this regard. Azerbaijan liberated its territory from the Armenian occupation as a result of the 44-day Patriotic War, which led to the emergence of new geo-political realities in the South Caucasus. Evidently, Iran is utterly perturbed over this situation, given that the new geo-political environment increases the influence of Azerbaijan and Turkey in the region as part of their cooperation. Iran's recent position on issues concerning Azerbaijan is not in line with the spirit of relations and cooperation among regional states. Having liberated its territories from occupation militarily and politically, Azerbaijan has a new role to play in the system of international relations and cooperation. Therefore, the tactics of heightening tension with Azerbaijan would not yield any result or benefits for Iran whatsoever. To the contrary, Iran's relinquishing controversial policies and taking a course toward good neighborly ties would merely contribute to overall regional stability.

BIBLIOGRAPHY

1. Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde:

ARMAOĞLU, Fahir, *20. yüzyıl siyasi tarihi (1914-1980)*, C. 2, Türkiye İş Bankası Kültür yayımları, Ankara 1991, I c.

BEYDİLLİ, Kemal, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 1988, c. XIII, sayı: 17, p. 365-434.

CAŞIN, Mesut, "İran silahlı kuvvetleri", *Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, ASAM yayımları, Ankara 1995, cilt:2, sayı:1, s. 27-50.

DEMİRCİ, Hikmet, "Karabağ Sorunu'nun Tarihsel Gelişimi ve Son Karabağ Mutabakatı", *Asya Studies, Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, May 2022, year: 6 – Number: Special Issue (Özel Sayı) 2, p. 19-32.

EKİNCİ, Arzu Celalifer, "Türk dış politikası bağlamında Türkiye-İran ilişkilerinin önemi", *Türk Dış Politikası. Uluslararası III. Türk dış politikası sempozyumu tebliğleri. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) yayımları*, Ankara 2009, s. 231-245.

GÖKÇE, Mustafa, "Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Terature and History of Turkish or Turkic*, 2011, Volume 6/1, p. 1139-1154.

GÜL Nazmi, EKİCİ Gökçen, "Ortak tehdit algılamaları ve stratejik ittifaklığa doğru ilerleyen İran-Ermenistan ilişkileri", *Stratejik Analiz, Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2002, cilt:2, sayı:22, s. 37-43.

QASIMOV, Musa, *Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri)*. Mütərcim, Bakı 1997.

SƏFƏROV, P.Ş., *90-cı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti*, N.Tusi ad. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı 1999.

ŞİHALİYEV, Emin, “Çarlık Rusya Tarafından Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi ve Akabinde Oluşturulan Ermeni Vilayeti (1828) (Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında)”, *Avrasya Strateji dergisi*, 2015, cilt:4, sayı: 1, p. 7-24.

2. Rusça:

АГАЯН, Цатур, *Роль России в Исторических Судьбах Армянского Народа: К 150 Летию Присоединения Восточной Армении к России*, Наука, Москва 1978.

ЕНИКОЛОПОВ, Иван, *Грибоедов и Восток*, Айпетрат, Ереван 1954.

ЛИПРАНДИ, Александр, *Кавказ и Россия*, Харьков 1911.

НЕРСИСЯН Мкртчич, *Из Истории Русско-Армянских Отношений. Книга I*, изд-во “Академия Наук Армянской ССР”, Ереван 1956.

ПАРСАМЯН, Вардан, *История Армянского Народа (1801-1900 гг.)*, Аястан, Ереван 1977.

ШАВРОВ, Николай, *Новая Угроза Русскому Делу в Закавказье: Предстоящая Распродажа Мугани Инородцамъ*, Элм, Баку 1990.

ШОСТАКОВИЧ, Сергей, *Дипломатическая Деятельность А.С.Грибоедова*, изд-во “Социально-экономической литературы”, Москва 1960.

“Эхо Москвы/Передачи/Интервью/Четверг, 27.1.2011: Серж Саргсян, президент Армении”, <http://www.echo.msk.ru/programs/beseda/744902-echo.phtml>

3. İnternet Siteleri:

“ABŞ və İranın Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqları və Azərbaycan”, <http://huquq.org.az/az/publication/geopolitical-interests-of-the-u-s-and-iran-in-the-south-caucasus-and-azerbaijan/>

ASLANLI, Araz, “Şuşa beyannamesi bölgesel barış ve işbirliğinin teminatı”, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-bolgesel-baris-ve-is-birliginin-teminati/2280430?fbclid=IwAR0IHcaCOljQ7YEX8LVzK_vyfcfGk2IfRbzj0ERXsd2jluyTmJJqVCv8oWc

ISMAILOV, Sadraddin, “Iran hiding behind Armenia – COMMENTARY”, <https://report.az/en/analytics/iran-hiding-behind-armenia-commentary/>

“İlham Əliyevin MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında çıxışının mətni”, <https://oxu.az/politics/537742>

“İran Azərbaycanla sərhəddə hərbi təlimlərə başlayıb”, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58732755>. 01 oktyabr 2021.

“İranın Azərbaycana qarşı aqressiyasının əsl səbəbi: Narkotrafik Tehranın əlindən çıxır – TƏHLİL”, <https://apa.az/az/xeber/siyasi/iranin-azerbaycana-qarsi-aqressiyasinin-esl-sebebi-narkotrafik-tehranin-elinden-cixir-tehlil-665324>

MƏMMƏDOV, Zaur, “İran nə istəyir? – təhlil”, <https://apa.az/az/xeber/siyasi/iran-ne-isteyir-tehlil-656532>.

KOCAMAN, Ömer, “ABD ve İsrail Azerbaycan’dan yardımını umuyorlar?” <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=788>

“Turkey: Armenia transports hundreds of PKK militants to fight Azerbaijan”, <https://www.middleeastmonitor.com/20200930-armenia-transports-hundreds-of-pkk-militants-to-fight-azerbaijan/> 30 September 2020.

“Video footages spread regarding weapons and military equipment transport form Iran to Armenia – VIDEO”, https://apa.az/en/xeber/nagorno_garabagh/Video-footages-spread-regarding-weapons-and-military-equipment-transport-from-iran-to-armenia-colorredNEW-FACTScolor-coloredVIDEOfcolor-331624. 29 september 2020.

IRAN'S ARMENIA AND AZERBAIJAN POLICY:
GEOPOLITICAL REALITIES AND COMPARATIVE ANALYSIS

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 341-356.

Geliş Tarihi–Received Date: 05.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.09.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**QİNG HANEDANI DÖNEMİ KAYNAKLARINDAN “QİNG HANEDANI’NIN
HARAÇGÜZARLARININ RESİMLERİ” ALBÜMÜNDE KAZAKLAR VE KIRGIZLAR**

 10.53718/gttad.1293186

 GÜLNAR KARA*

ÖZ

18. yüzyılın sonunda Qing İmparatorluğu, Avrasya kıtasındaki en büyük ve güçlü imparatorluklardan biriydi. Pekin’in ele geçirilip, yeni Qing Hanedanı’nın ilanından (1644) İmparator Qianlong’un saltanatının sonuna kadarki (1795) 150 yıl boyunca, Mançu Hanedanı ülkenin topraklarını önemli ölçüde genişletmeyi başarmıştı. Askerî ilerleyişe, İmparator Qianlong döneminde doruk noktasına ulaşan Çin’in askerî gücünü öven ve yücelten eşi görülmemiş çeşitli propaganda kampanyaları eşlik etmiştir. Qing ordularının parlak zaferleri şiirlerle ölümsüzleştirildi, tarihler yazıldı, taşlar üzerine kazındı, resimler ve kaligrafide vücut buldu. Çin’in merkezi rolünü diğer ülkelere de kabul ettirmek maksadıyla askerî başarıları tasvir edilen çeşitli eserlerin hazırlanması için imparator ailesinin üyeleri, devletin üst düzey sivil memurları ve komutanlarından oluşan özel komisyonlar oluşturuldu. Hazırlanan eserler imparatorluğun diğer önemli belgeleri gibi üç dilde yayınlanıyordu: Mançuca, Moğolca ve Çince.

Çin’in komşu devletler ve Çinli olmayan halklarla ilişkileri, kadim zamanlardan beri genel olarak Çin merkezli anlayışa göre şekillenmiştir. Bu anlayışa göre Çin imparatoru “Göğün Oğlu”ydu ve diğer tüm ülkeler doğal olarak ona tabiydi, yani tüm dünya Çin imparatorunun tebaası sayılıyordu. Çin ile ilişki kurmak isteyen dış ülkeler de “haraç veren tabi ülkeler” statüsünde sayılıyordu. Bu politika, Çin’de hüküm sürmüş çeşitli hanedanlar döneminde yayınlanmış eserlere de yansımıştır. Bunlardan biri çalışmamıza konu olan Qing Hanedanı döneminde (1644-1911) yayınlanmış olan “Qing Hanedanı’nın Haraçgüzarlarının Resimleri” isimli albümdür. Bu eserde genel olarak Çin imparatorunun kendi tebaası olarak gördüğü çeşitli halkların liderleri ve temsilcilerinin kadın-erkek şeklinde eşleştirilmiş resimleri verilmiş, sonrasında o devlet veya halkın yaşadığı coğrafya, yaşam tarzı, giyim kuşamları, Qing Hanedanı ile ilişkileriyle ilgili kısa bir metin eklenmiştir. Ancak eserde tasvir edilen bazı tarihî bilgilerin Çin imparatorunun gönlünden çıkacak şekilde tek yönlü ve önyargılı verildiğinin altını çizmeliyiz. Dolayısıyla eserin bazı bölümlerinde Çin ile hiçbir teması olmayan ve muhtemelen Çinlilerin başka kaynaklar aracılığıyla tanıdıkları ülkeler de Çin imparatorunun “haraçgüzarları” olarak nitelendirilmiştir. Yani, albümün bir çeşit propaganda malzemesi olarak hazırlandığı açıkça görülmektedir. Bu şekilde psikolojik bir üstünlük yaratmak amaçlanmıştır. Dolayısıyla Qing imparatorunun egemenliği altında olmayan uzaktaki ülkelerin hükümdarlarının gönderdiği hediyeler bile “haraç” olarak, Çin imparatorunun onlara gönderdiği değerli eşyalar ise, “hediye” olarak tanımlanıyordu. Bu koşullar nedeniyle “haraçgüzarlar”ın resimleri ve tasvirlerinin incelenmesi Qing İmparatorluğu’nun dış politika doktrininin işleyiş mekanizmasını anlamak için son derece önemlidir.

Dokuz bölümden oluşan bu albümün ikinci ve dokuzuncu bölümleri Türkistan halklarıyla ilgili bilgiler içermektedir. Tüm önyargılarına rağmen bu eser, Türkistan halklarının tarihi, etnografyası ve kültürünü incelemek için ilginç bir kaynak niteliğindedir. Resimlerin ve metinlerin analizi, 18. yüzyılın ortalarındaki Çinlilerin söz konusu halkları nasıl algıladıklarına dair fikri oluşturmamızı sağlıyor. Bu çalışmada, eserin Kazaklar ve Kırgızlarla ilgili kısımları başka kaynaklarla karşılaştırmak suretiyle irdelenmiştir.

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, E-Posta: gulnakara@karatekin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3283-7246.

QING HANEDANI DÖNEMİ KAYNAKLARINDAN “QING HANEDANI’NIN HARAÇGÜZARLARININ RESİMLERİ” ALBÜMÜNDE KAZAKLAR VE KIRGIZLAR

Anahtar Kelimeler: Qing Hanedanı, Kazaklar, Kırgızlar (Burutlar), Büyük Cüz, Orta Cüz, Küçük Cüz.

KAZAKHS AND KYRGYZS IN THE ALBUM TITLED “ILLUSTRATIONS OF TRIBUTARIES OF THE QING DYNASTY” FROM QING DYNASTY SOURCES

ABSTRACT

At the end of the 18th century, the Qing Empire was one of the most powerful and largest empires on the Eurasian continent. During the 150 years from the conquest of Beijing and the proclamation of the new Qing Dynasty (1644) to the end of Emperor Qianlong's reign (1795), the Manchu dynasty had succeeded in expanding the country's territory considerably. Military conquests were accompanied by a variety of unprecedented propaganda campaigns praising and glorifying China's military might, which culminated in the reign of Emperor Qianlong. The brilliant victories of the Qing armies were immortalized in poetry, histories were written, etched on stones, and embodied in paintings and calligraphy. In order to impose the central role of China on other countries, special commissions were formed, consisting of members of the imperial family, high-ranking civil servants and commanders of the state, for the preparation of various works depicting military achievements. Like other important documents of the empire, the prepared works were published in three languages: Manchu, Mongolian and Chinese.

China's relations with neighboring states and non-Chinese peoples have been shaped by a China-centered understanding since ancient times. According to this understanding, the Chinese emperor was the “Son of Heaven” and all other countries were naturally subordinate to him, that is, the whole world was considered the subject of the Chinese emperor. Foreign countries that wanted to establish relations with China were also considered as “tribute-paying subject countries”. This policy was also reflected in the works published during the various dynasties that ruled in China. One of them is the album titled “Illustrations of Tributaries of the Qing Dynasty”, which was published during the Qing Dynasty (1644-1911), which is the subject of our study. In this work, in general, pictures of the leaders and representatives of various peoples, whom the Chinese emperor saw as his subjects, were given as paired in the form of men-women, and then a short text about the geography where that state or people lived, their lifestyle, clothing, and their relations with the Qing Dynasty was added. However, we should underline that some of the historical information depicted in the work was given in a one-sided and biased way, which would be best enjoyed by the Chinese emperor. Therefore, in some parts of the work, countries that had no contact with China and were probably known to the Chinese through other sources were also described as the “tributaries” of the Chinese emperor. In other words, it is clearly seen that the album was prepared as a kind of propaganda material. In this way, it is aimed to create a psychological superiority. Therefore, even the gifts sent by the rulers of distant countries that were not under the rule of the Qing emperor were defined as “tribute”, and the valuables sent to them by the Chinese emperor were defined as “gifts”. Because of these circumstances, the study of pictures and depictions of “tributaries” is extremely important to understand the working mechanism of the foreign policy doctrine of the Qing Empire.

The second and ninth parts of this nine-part album contain information about the peoples of Turkestan. Despite all its prejudices, this work is an interesting resource for examining the history, ethnography and culture of the peoples of Turkestan. Analysis of the pictures and texts allows us to form an idea of how the Chinese in the mid-18th century perceived the peoples in question. In this study, the parts of the work related to Kazakhs and Kyrgyzs were examined by comparing them with other sources.

Keywords: Qing Dynasty, Kazakhs, Kyrgyzs (Burutes), Great Zhuz, Middle Zhuz, Little Zhuz.

GİRİŞ

Çin'deki Qing Hanedanı'nın altıncı hükümdarı İmparator Qianlong'un dönemi (1735-1796) imparatorluğun en geniş sınırlarına ulaştığı parlak dönemiydi. Saltanatı döneminde devletin sınırlarını genişletmek için bir dizi askerî sefer düzenleyen İmparator Qianlong, bu askerî başarılarını “on büyük askeri başarı” 十全武功 olarak nitelendiriyordu. Bu on askerî seferden ikisi Türkistan topraklarının işgaliyle ilgilidir. Bunlardan ilki Cungar Hanlığı'nın (1755-1757), ikincisi ise, Doğu Türkistan'ın işgaline (1758-1759) yönelik seferleri kapsamaktadır. Diğerleri ise, Çin'in güneydeki ve doğudaki komşularına seferleri ve bazı isyanların bastırılmasıyla ilgiliydi.

İmparator Qianlong'un ülkesini dünyanın en güçlüsü ve kültürel olarak diğer devletlerden üstün olarak görmesi onu bir dizi büyük yayıncılık projesi başlatmaya sevk etmiştir. Diğer taraftan kendi başarılarını da ölümsüzleştirmek amacıyla imparator yeni ilhak edilen toprakların haritaları ve coğrafi-etnografik tasvirlerinin

hazırlanmasına yönelik büyük ölçekli projeler yapılmasına öncülük etmiştir. Bu projelerden biri 1750'li yıllarda İmparator Qianlong'un emriyle *Qing Hanedanı'nın Haraçgüzarlarının Resimleri* isimli albümün hazırlanması olmuştur. Eserin giriş bölümünde 23 Temmuz 1751 tarihli (İmparator Qianlong'un saltanatının 16 yılının 6. ayı) imparator fermanı verilmiştir. Bu fermanla Qing Hanedanı'nın dünyada geniş topraklara hükmetmekte olduğu, ülkenin içinde ve dışında çeşitli yabancı halkların itaat altına alındığı ilan edilmekle beraber onların görünümü, gelenekleri, yaşam tarzı ve giyim kuşamlarının birbirinden farklı olduğu, dolayısıyla sınır bölgeleri valileri ve yöneticilerinin bu konuyla ilgilenmeleri için görevlendirildiğine değinilir; bu konuyla ilgili talimatlar şu şekilde geçer: "Oluşturulan resimler Devlet Askerî Şurası'na gönderilmeli, bir araya getirilmeli ve incelememize sunulmalıdır ki, [bize] haraç ödeyenlerin çeşitliliğinin ne kadar büyük olduğunu görebilelim. Sınır bölgesinin her valisi ve yöneticisi fırsat buldukça resimleri hazırlasın ve resmi yollarla göndersin, özel olarak kurye göndermeye gerek yoktur. Güncel raporların sunumu sırasında resimler hakkında bize bilgi verilebilir."¹ Kararnamenin ilanından sonra her taraftan çizimler gelmeye başlamış, imparator Qianlong'un kayınbiraderi ve baş danışmanı olan Fu Heng 傅恒 (1720-1770) başkanlığında bir komisyon tarafından resimli albüm hazırlanmaya başlanmıştır. Eser, 1751-1763 yılları arasında hazırlanmış ve 1780'li yıllarda gravür usulü çoğaltılmıştır.² 9 bölümden oluşan eserin Çince tam ismi *Huang Qing Zhigong Tu* 皇清职贡图 yani "Yüce Qing Hanedanı'nın Haraçgüzarlarının Resimleri"dir. Albümün metinleri o dönemde Qing İmparatorluğu'nun ana topraklarında yaşayan azınlık halklar ile uzak yakın çeşitli komşu ulusların halkları hakkında görsel ve yazılı bilgiler içermektedir.³ Eser, tarihin çeşitli dönemlerinde Çin'de yaşayan azınlık halklar ve Qing İmparatorluğu ile siyasi, ticari veya başka bir şekilde bağları olan ülkelerde yaşayan halkların temsilcilerini tasvir eden toplam 598 çizim içermektedir.⁴ Eserin orijinali kaybolmuştur, ancak iki kopyasından birisi Pekin'deki Çin Ulusal Müzesi'nde, diğeri Taipei'deki Ulusal Saray Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Eserin gravürlerinin kopyalarını dünyadaki birçok ülkenin müzeleri ve kütüphanelerinden de bulmak mümkündür.⁵ Qing Hanedanı imparatoru Qianlong'un emriyle hazırlanmış olan bu resimli albüm Qing Hanedanı'nın "tebaaları" veya "haraçgüzarları" saydıkları halklar ve uluslarla ilgili bilgiler vermektedir. Eserde Çin ile teması olmayan, ancak Çin'in "haraçgüzarları" arasında gösterilen bazı Avrupa ve Asya ülkeleri hakkında da malumatlar bulunmaktadır.⁶

Albüm, belirli ülkeler ve bölgeler esas alınarak gruplandırılmış 9 bölümden (ya da defterden) oluşmaktadır, ancak bazen bu düzene uyulmadığı da görülmektedir. Bunun nedeni eserin baskısı sırasında bazı kısımlar çıkartılarak kısaltılmış ve 7 bölüme indirgenmişti. Daha sonraki dönemlerde ise çıkartılmış olan kısımlar tekrar dâhil edilerek 2 bölüm eklenmiştir. Böylece Türkistan halklarıyla ilgili kısım 2. ve 9. bölümlere dağılmıştır.⁷ Nitekim Kazaklarla ilgili bilgiler de bu iki bölümde bulunmaktadır.

Bu albüm imparator sarayı için özel hazırlandığından dolayı tüm tebaalarının karakteristik özelliklerini verebilmek için o dönemde mevcut olan tüm etnografik kaynaklar kullanılarak çok büyük bir çalışma yapılmıştır. Özellikle imparatorun yeni ilhak edilen toprakların halklarının görünümü, gelenekleri ve yaşam tarzını öğrenmesi için bu uluslarla ilgili bölümlerin hazırlanması ayrı bir çaba gerektirmekteydi. Albümün içeriğinden bahsedecek olursak her fragman tasvir edilen milletten bir erkek ve bir kadının resimlerinden oluşturulmuş, sonrasında bu halkla ilgili coğrafi, tarihi ve etnografik nitelikte bilgiler verilmiştir. Resimler, tasvir edilen ülkenin insanların yüz özellikleri, saç stilleri, başlıkları ve kıyafetlerinin dekoratif öğeleri, takıları gibi önemli antropolojik ve etnografik bilgiler aktarmaktadır. Her bir resme başlık verilmiş ve bu halkın tarihiyle ilgili Mançuca ve Çince yazılar eklenmiştir. Bu yazılarda ülkelerin adları, coğrafi konumları, hükümdarlarının isimleri ve Çin ile bağlarının detayları verilmiştir. Ancak elbette ki bilgilerin Qing Hanedanı'nın lehine ve imparatoru memnun etmeye yönelik kayıtlar olduğu da aşikârdır. Yani, bu halkların Qing Hanedanı'nın

¹ *Huang Qing Zhigong Tu* 皇清职贡图 <http://www.guoxuemi.com/guji/2908k/>, juan 1, 21.01.2023 sa.20:40.

² D. İ. Mayatskiy, "Severnaya i Zapadnaya Yevropa v "İzobrajeniyah Dannikov Pravyaşçey Dinastii Tsin", *Vestnik NGU*, T. 19, no. 4, 2020, s. 82.

³ Aslında "haraçgüzar devletler" hakkında bu tür albümler daha önceki hanedanlar döneminde de hazırlanıyordu. Bkz. Ge Zhaoguang, "Imagining a Universal Empire: a Study of the *Illustrations of the Tributary States of the Myriad Regions* Attributed to Li Gonglin", *Journal of Chinese Humanities*, 5(2), 2019, pp. 124-148.

⁴ Mayatskiy, *agm*, s. 82.

⁵ A. M. Haritonova, "İstoriya İzuçeniya Kitayskogo Ksilograficeskogo Pamyatnika İzobrajeniya Dannikov Pravyaşçey Dinastii Qin", *Uçenyje Zapiski Petrozavodskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, no. 6 (183), 2019, s. 44; N. A. Samoylov, D. İ. Mayatskiy, "Kitayskiy İstorično-Etnograficeskiy Pamyatnik "İzobrajeniya Dannikov Pravyaşçey Dinastii Tsin": Predistoriya Sozdaniya i Sostiokul'turnoye Znaçeniye", *Nauçnyy Dialog*, no. 9, 2019, s. 437.

⁶ Ayrıntılı bilgiler için bkz. *Qing Imperial Illustrations of Tributary Peoples (Huang Qing Zhigong Tu): A Cultural Cartography of Empire*, edited and trans. Laura Hostetler, Wu Xuemei, Brill, Leiden-Boston 2022.

⁷ N. A. Somkina, "İzobrajeniya Dannikov Pravyaşçey Dinastii Tsin Kak İstoçnik Svedeniy o Tsentral'noy Azii v XVII Veke, Ts. II", *Sovremennyye Vostokovedçeskiye İssledovaniya*, T. 1, no. 4, 2019, s. 86.

QING HANEDANI DÖNEMİ KAYNAKLARINDAN “QING HANEDANI’NIN HARAÇGÜZARLARININ RESİMLERİ” ALBÜMÜNDE KAZAKLAR VE KIRGIZLAR

tabiiyetine girmek için yarıştıkları, hükümdarlarının imparatorun huzuruna çıkmak için yalvardıkları izlenimi verilmek istenmiştir. Hâlbuki Kazak Cüzleri ile Qing Hanedanı ilişkileriyle ilgili dönemin Çince ve Rusça belgeleri incelendiğinde Çin komutanları ve elçilerinin Kazak ve Kırgız boy reisleri ve hanlarını Çin sarayına elçi göndermeleri konusunda ikna etmek için çabaladıkları görülmektedir. Dolayısıyla tarihî bilgiler objektif olmaktan çok uzaktır. Bu eksikliğin giderilmesi için çalışmamızda konuyla ilgili tarihsel bilgiler, diğer kaynaklarla karşılaştırılarak açıklamalarla zenginleştirilmiştir. Yine de bu eser, Qing Hanedanı’nın 18. yüzyıldaki dünya görüşü ve dış politikasını değerlendirmemize ışık tutacaktır.

1. Albümdeki Orta ve Büyük Cüz Kazaklarıyla İlgili Resimler

Albümün 2. ve 9. bölümlerinde Kazaklarla ilgili 10 resim ve kısa bilgiler bulunmaktadır. 2. bölümde “Kazak Kabile Reisi” 哈薩克頭目 ve “Kazak Kabile Reisinin eşi” 哈薩克頭目婦, “Sıradan Kazak” 哈薩克民人 “Sıradan Kazak’ın Eşi” 哈薩克民人婦 adıyla verilmiş 4 adet resim vardır. Bu resimlerden sonra şu bilgiler eklenmiştir:

Kazaklar, Cungarların kuzey-batısındadır, Han Hanedanı döneminde Dayuan ülkesiydi. Doğu ve batı olarak ikiye ayrılırlar [ve] eski zamanlardan bu yana Çin ile ilişkileri yoktu. Qianlong [saltanat devresinin] 22. yılında (1757) Doğu Kazaklardan Abılay [Sultan] ve Ebülmambet [Han], Batı Kazaklarından Abilez [Han] ve diğerleri peş peşe halklarını samimi bir şekilde [bize] bağlılık bildirmek için getirdiler; her biri oğulları veya yeğenlerini [imparatora] saygılarını sunmak, ayrıca atlar hediye etmek için gönderdiler. Böylece toprakları ve halkı [bize] tabi oldular. Geleneklerine göre konargöçerler ve hayvancılıkla geçinirler. Ancak tarımcılığı da biliyorlar. Reisleri ve diğer [ileri gelenleri] kenarları kürkle kaplanmış kırmızı, beyaz renkli kare biçimli tepesi yüksek bir başlık giyerler; kolları uzun brokar elbise [kaftan] giyerler, ipek kuşaklar takıp ve deriden ayakkabı giyerler. Kadınları saçlarını iki örgü şeklinde serbest bırakırlar, kulaklarına incili küpeler takarlar ve kenarları brokar işlemeli uzun kollu elbiseler giyerler. Başlıkları ve ayakkabıları erkeklerinkiyle aynıdır. Sıradan insanlar [ise] kadın erkek fark etmeksizin çoğunlukla keçe başlık ve basit [kumaşlardan] elbise giyerler.

Metni inceleyecek olursak Kazakların yaşadığı toprakların eski ismi olarak gösterilen Dayuan Devleti alan araştırmacıları tarafından genelde Fergana Vadisi ile özdeşleştirilmektedir. Macar araştırmacı İstván Vásáry’ye göre, ahali muhtemelen İranî dilli bir kavimdir.⁸ Dayuan Devleti, Han Hanedanı döneminden (MÖ 206- MS 220) beri Çin’le ilişkileri olan ve üzüm şarabı ile “kan terleyen” cins atlarıyla meşhur bir ulustu. Han Hanedanı imparatoru Wu, bu cins atları elde edebilmek için MÖ 104 yılında General Li Guangli’yi Dayuan ülkesine sefere göndermişti.⁹ Her iki devlet de Han Hanedanı döneminde Zhang Qian’ın batıya seyahati raporlarıyla Çin kayıtlarına geçmiş olan devletlerdir.¹⁰ 1756-1762 yılları arasında hazırlanmış olan Qing Hanedanı döneminin diğer bir kaynağında, Kazakların yurtlarının eskiden Dayuan olarak bilindiği, sonraki yıllardaki araştırmalar sayesinde aslında Kangju Devleti olduğunun ortaya çıktığı kaydedilmiştir.¹¹ Rus araştırmacı N. Ya. Biçurin’in de görüşü bu yöndedir.¹² Bu kayıtları göz önünde bulundurursak eserdeki Kazakların yurdu ile ilgili bilgi hatalıdır.

Eserde belirtildiği gibi Kazakların eskiden Çin ile ilişkileri olmadığı bilgisine doğru diyebiliriz. Kazak Cüzlerinin¹³ Çin ile doğrudan ilişkileri Qing Hanedanı’nın Cungarya’yı işgali döneminde başlamıştır (1755). Kazaklar, Cungar Hanlığı’nda patlak veren iç kargaşadan istifade ederek Cungarların işgal ettiği eski yurtları olan Tarbagatay ve İli’yi geri almak için çabalyorlardı. 1745 yılında Cungar huntaycısı Galdan Tseren’in vefatından sonra Cungar Hanlığı’nda taht kavgası patlak verince Orta Cüz sultanı Abılay, Cungar tahtına aday

⁸ İstvan Vasary, *Eski İç Asya’nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007, s. 60-61. Dayuan için bkz. Qian Sima, *Shi Ji*, juan 123, Zhonghua Shuju, Beijing 1996, s. 3157-3160, Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler. Han Hanedanı Tarihi’nde Batı Bölgeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2012, s. 39-41; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları’na (Shi Ji) Göre Hunlar*, haz. G. Fidan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 95-115.

⁹ Gülmar Kara, *Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2021, s. 267-276.

¹⁰ Zhang Qian’ın verdiği bilgilere göre Kangju Devleti, Dayuan Devleti’nin 2.000 li kuzey-batısında bulunuyordu. Halkı göçebeydi, gelenekleri Yuezhi’lerinkine benziyordu. Doğusunda Xiongnu’lar (Hunlar), güneyinde ise Yuezhiler ile komşuydu (Qian Sima, *Shi Ji*, juan 23, Zhonghua Shuju, Beijing 1996, s. 3161).

¹¹ (*Qinding*) *Huangyu Xiyu Tuzhi* QDHYXYTZ (欽定)皇輿西域圖志, juan 44, Sol Kanat Kazakları, [097-1b] http://skqs.guoxuedashi.net/wen_777t/123189.html#097-1a, 21.01.2023 sa. 22:05; *Xiyu Shuidao Ji* XYSDJ 西域水道記, juan 4, <https://ctext.org/wiki.pl?if=en&chapter=190941>, 44, 21.01.2023 sa. 23:04.

¹² N. Ya. Biçurin, *Eskiçağlar ve Günümüzdeki Cungarya ve Doğu Türkistan’ın Tasviri*, çev. G. Kara, Gece Akademi, Ankara 2018, s. 151, not. 268.

¹³ Kazaklarda “cüz” sisteminin oluşumuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Orhan Doğan, *Kazak Hanlığı’nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 26-34.

Davatsi ve Amursana'yı desteklemiş,¹⁴ bu olaylar zincirinde Qing Hanedanı ile karşı karşıya gelmişti. Yani Kazak-Çin ilişkileri 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanmaya başlamıştır. Bu ilişkilerin kurulmasında Amursana İsyanı'nın da büyük bir rolü vardı. Amursana, eski müttefiki Davatsi tahta geçtikten sonra kendisine verdiği vaatleri yerine getirmeyince onunla savaşa tutuşmuş, Davatsi'ye karşı hem Abılay Sultan'dan hem Çin'den destek istemiştir. Ancak Çin ordusunun yardımıyla Davatsi'nin tahttan indirilmesinden sonra da Amursana'nın Cungar tahtına geçme hayalleri gerçekleşmeyince Çin'e karşı isyan bayrağı kaldırmış ve eski müttefiki Abılay Sultan'ın desteğine başvurmuştur. Amursana'yı yakalamak için görevlendirilen Çin ordusu böylece 1756-1758 yıllarında Kazak topraklarına seferler düzenlemiştir. Çin hükümeti bu dönemde Abılay Sultan ve diğer Kazak kabile reislerine peş peşe elçiler göndererek Amursana'yı yakalayıp teslim etmelerini talep ediyorlardı. Qing Hanedanı kaynaklarına göre bu savaşlarda Kazaklar mağlup olmuşlardır.¹⁵

Eserde Kazakların Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldığı kaydedilmiştir. Doğu Kazakları olarak Büyük Cüz Kazakları, Batı Kazakları olarak Orta Cüz Kazakları gösterilmiştir. Eserin bu bölümünde Küçük Cüz Kazaklarından bahsedilmemiştir. Muhtemelen o dönem Küçük Cüz'ün Çarlık Rusya'sının himayesi altında olması sebebiyle Qing Hanedanı'nın Küçük Cüz Kazakları ile ilişkileri yoktu. Ancak aynı eserin 9. bölümünde Küçük Cüz Kazakları hakkında bilgi verilmesi sonraki dönemlerde onlarla zayıf da olsa bir ilişki kurulduğunu göstermektedir. Yani Çinliler daha sonraki yıllarda Kazakların üç kısımdan oluştuğundan haberdar idiler. Nitekim 1833'te yazılmış başka bir kaynakta Kazakların topraklarının kuzey, güney ve batı olarak üçe bölündüğü kaydedilmiştir. Burada kuzey olarak Orta Cüz'den, güney olarak Büyük Cüz'den bahsedilmiş, ülkenin batı ucunda Batı Kazaklarının yaşadığını ve bunların kendi hanlarının olmadığı, ikinci dereceden aşağı *tayci*'lerin (kabile reisleri) yönettiği bildirilmiştir.¹⁶

Orta Cüz'den Abılay Sultan'ın Qing Hanedanı'na elçi göndermesi ise bu eserde belirtildiği gibi 1757 yılında gerçekleşmiştir. Daha öncesinde Şubat 1756 yılında Abılay Sultan'a gönderilen Çin elçisi aynı yılın temmuz ayında Abılay Sultan ile görüşmüş, Kazak elçilerini de alıp ülkesine geri dönerken Amursana elçilik heyetini alıkoymuştu. Çin elçisini bir ay tutuktan sonra salıvermiş, Kazak elçilik heyetinin Pekin'e gitmesine de izin vermemişti. Orta Cüz'ün hanı Ebülmambet ise, bu sırada Türkistan şehrinde ikamet ediyordu.¹⁷ Yani, Abılay Sultan'ın elçileriyle birlikte gelenler Ebülmambet Han'ın oğlu Ebülfeyiz Sultan'ın¹⁸ elçileriydi. Nitekim imparatora gönderilen mektupta da Abılay ve Ebülfeyiz sultanların mühürleri bulunmaktadır. Mektup Abılay Sultan'ın ağzından yazılmıştır. Ancak bu mektubun orijinali henüz bulunamamıştır. Çin arşivlerinde mektubun sadece Çince, Mançuca ve Moğolca (Oyrat lehçesi) dillerinde birer kopyası korunmuştur. Ayrıca mektupta tarih belirtilmemiştir, ancak sınırdaki Qing generalinin karargâhına teslim edilme tarihi 27 Temmuz 1757'dir.¹⁹ General Zhao Hui bu mektuba kendi raporunu da ekleyerek imparatora göndermiştir.²⁰ Bununla birlikte Abılay Sultan ve Ebülfeyiz Sultan'ın mühürleri de kopyadır, yani mektubun çevirisine ayrı ayrı kopyalanarak eklenmiştir.²¹

Kazak elçilik heyeti, Eylül 1757 yılında Pekin'de imparatorun huzuruna çıkmış, onlar için sarayda ziyafet tertip edilmiş, imparator Kazak elçilerini sürekliliğe davet etmiştir.²² Kazakların Çin imparatoruna elçilik

¹⁴ Abılay Sultan ve Amursana Noyan'ın dostluğu 1741'de Abılay Sultan'ın Cungarların elinde esir olduğu zamanlarda başlamış olmalıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bkz. Gülnar Kara, "Abılay Han Döneminde Kazak-Cungar İlişkileri Üzerine", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), Haziran 2022, s. 67-69.

¹⁵ Amursana Noyan'ın Çin ile savaşları ve buna Orta Cüz Kazaklarının müdahil olmasıyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Gülnar Kara, "Çin'in Cungarya'yı İlgali Ekseninde Qing Ordusunun Kazak Topraklarına Seferleri (1756-1758)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2022, C. 19, S. 3, s. 1550-1561.

¹⁶ *Xiyu Shuidao Ji* XYSHJ 西域水道記, juan 4, <https://ctext.org/wiki.pl?if=en&chapter=190941,44-45,21.01.2023%20sa.23:04>.

¹⁷ Cungar huntaycısı Galdan Tseren, 1742'de Orta Cüz Kazaklarının barış anlaşması talebine rehinler göndermelerini, vergi ödemelerini ve Ebülmambet Han'ın Türkistan şehrinde yaşamasını şart koymuştu. Bu şartları kısmen de olsa yerine getirmek amacıyla Ebülmambet Han 1743-1758 yılları arasında Türkistan şehrinde ikamet etmekteydi. V. A. Moiseyev, *Djungarskoye Hanstvo i Kazahi XVII-XVIII vv.*, Gılım, Almatı 1991, s. 124; İ. V. Yerofeyeva, *Epistolarynoye Naslediye Kazahskoy Pravyaşçey Elity 1675-1821 Godov*, T. II, Abdi Company, Almatı 2014, T. 1, s. 245.

¹⁸ Ebülfeyiz Sultan (?-1783), Orta Cüz hanı Ebülmambet'in oğludur. 1742-1744 yılları arasında Ebülmambet Han onu Cungar huntaycısı Galdan Tseren'e rehin olarak göndermişti. Orta Cüz'deki Nayman boyunun büyük çoğunluğunun reisiydi ve Orta Cüz'de oldukça nüfuzlu birisiydi. Küçük Cüz'den Nuralı Han'ın kızıyla evli olduğu bilinir (Yerofeyeva, *age*, t. II, s. 366-367). Rus araştırmacı İ. G. Andreyev onun sakin yapıda ve halk arasında saygın birisi olduğunu kaydetmiştir. 1783'te vefatından sonra naaşı oğlu tarafından Türkistan'daki Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesine götürülerek defnedilmiştir. İ. G. Andreyev, *Opisaniye Sredney Ordy Kirgiz-Kaysakov*, Altın Kitap, Astana 2007, s. 55.

¹⁹ *Vostochnaya Diplomatiya Na Styke Tsvivilzatsiy (Konets XVI-70 Gody XIX vv)*. *Sbornik Dokumentov i Materialov*, red. K. Ş. Hafizova, D. K. Kıdralı, Gılım, Astana 2015, s. 109-110.

²⁰ Noda Jin, Onuma Takahiro, *A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty*, TIAS: Department of Islamic Area Studies, The University of Tokyo 2010, dok. A, p. 11-16.

²¹ Noda, Onuma, *age*, s. 13.

²² *Pingding Zhunga'er Fanglüe* (PDZGEFL), zhengbian, juan 43//*Tsinskaya İmperiya i Kazahskiy Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv.*, (TsİKH), haz. K. Hafizova, V. A. Moiseyev, C. I, Nauka, Alma-ata 1989, s. 141, belge no. 79.

QING HANEDANI DÖNEMİ KAYNAKLARINDAN “QING HANEDANI’NIN HARAÇGÜZARLARININ RESİMLERİ” ALBÜMÜNDE KAZAKLAR VE KIRGIZLAR

göndermelerinden Rus hükümetinin de haberi olmuştur. 1757 tarihli Sibirya Genel Valisi F. İ. Soymonov’a gönderilen raporda Kazak elçilik heyetinin Pekin’e gitmekte olduğu, hep beyaz renkten atlar, develer ve köpeklerden oluşan hediyeler götürmekte olduğu bildirilmiştir.²³ Kazak elçilik heyeti, Eylül’den Kasım’a kadar Çin’de kalmış ve sonrasında imparatorun hediyeleriyle ülkelerine geri dönmüşlerdir. Abılay Sultan’ın mektubunda bahsi geçmiyorsa da İmparator Qianlong’un Abılay Sultan’a gönderdiği mektuptan Kazak elçilerinin talebinin Cungarların işgal ettiği eski yurtları Tarbagatay’ı geri almak olduğu anlaşılmaktadır. İmparator, bu toprakların Çin’in egemenliği altına yeni geçtiğini, Kazakların da Çin’e yeni bağlandığını, ileride sadakatle iyi hizmet edecekler ve Amursana’yı yakalayıp teslim ederlerse bu toprakları hediye edebileceğini bildirmiştir.²⁴

Eserde Büyük Cüz hanı Abilez²⁵ tarafından gönderildiği bildirilen elçiliğin ise 1758’de Çin’e gittiği kaydedilmiştir. 1758 yılında Çin ordusunun Cungar isyancılarından Kazaksarı’yı (ya da Kazakşira) yakalama bahanesiyle Büyük Cüz topraklarına düzenlediği keşif seferi esnasında Çin generali Fu De, Büyük Cüz hanı Abilez, Töle Biy ve diğer nüfuzlu kişilerle görüşme fırsatı bulmuştu. Onlar, Çin komutanlarından Cungar işgali döneminde Taşkent’te kurulmuş bazı idarî makamların lağvedilmesini istiyorlardı. Çinli generaller, Kazak yöneticilerin taleplerine net bir cevap vermektan kaçınarak, Çin imparatoruna elçilik göndermeleri için onları ikna etmişlerdir.²⁶ Elçilik heyetinde Töle Biy ve Sasık Biy’nin temsilcileri ve Taşkentli Molla Şemşi’nin temsilcisi Meniyaz vardı. General Fu De, imparatora gönderdiği raporunda da Batı Kazaklarının hanı (yani Büyük Cüz) Abilez ise de aslında idarenin Töle Biy’in elinde olduğunu, kararları da onun verdiğinin altını çizer.²⁷ Heyet, Töle Biy ve Molla Şemşi tarafından imparatora yazılan mektubu da getirmişti. Fu De, bu mektupları açtığında Müslümanca (yani Arap alfabesiyle) yazıldığından dolayı anlamadığını, orduda başka kimsenin de okuyamadığını bildirir. Böylece elçilerden bu mektuplarda ne yazıldığını sorunca Töle Biy’nin oğlu Jolan babasının Çin ile gerçekten de samimi bir ilişki kurmak istediğini, mektubun da bu mealde olduğunu söylemiştir. Fu De de buna göre mektubu düzenleyerek imparatora göndermiştir.²⁸ Bundan anlaşılıyor ki Çin arşivlerindeki Töle Biy’in mektubu muhtemelen Çinli generalin imparatorun gönlünden çıkacak şekilde düzenlediği mektuptur. Zaten mektubun orijinali henüz hiçbir yerde bulunamamıştır. Burada da aynı Abılay Sultan ve Ebülfeyiz Sultan’ın mektuplarında olduğu gibi mühürler mektubun kopyalarına eklenmiştir. Töle Biy, mektubunda Kazakların bir kısmının kendisine bağlı olduğunu, bir kısmını Abılay Sultan’ın yönettiğini bildirmekle beraber kendisinin imparatora hizmet etmek ve Orta Cüz’le aynı şartlarda ilişki kurmak istediğini yazmıştır.²⁹ Ayrıca Kazaklar, imparatora üç cins beyaz at, Fu De’ye de bir cins beyaz at hediye etmişlerdir. Atlar karşılığında Fu De, Abilez Han, Töle Biy ve diğer Büyük Cüz’ün ileri gelenlerine çeşitli ipek kumaşlar takdim etmiştir.³⁰ Büyük Cüz Kazaklarının elçilik heyeti yol üzerinde Barköl’de karşılanıp, imparatorun emriyle hediyeler takdim edilip, ziyafetler verildikten sonra Pekin’e gelmişlerdir.³¹ Aralık 1758’de imparator, Büyük Cüz elçilerini huzurunda kabul ederek, ziyafet vermiş, askeri geçit düzenlemiş, havai fişek gösterisi yapılmıştır.³²

2. Albümdeki Küçük Cüz Kazaklarıyla İlgili Resimler

Eserin 9. bölümünde altı resim bulunmakta olup Küçük Cüz Kazakları tasvir edilmiştir. Onlardan ilk ikisinde Küçük Cüz hanı Nuralı’ya bağlı insanlar resmedilmiştir. Resimlerin başlıkları da şöyledir: “Küçük Cüz kabilesinden Nuralı’ya bağlı Müslüman Erkek”, “Küçük Cüz Kabilesinden Nuralı’ya Bağlı Müslüman Kadın”. Bu resimlerin yanında şu bilgiler verilmiştir:

Nuralı’ya (bağlı) Küçük Cüz kabilesi Batı Kazaklarının bir kabilesidir. Onlar İli’nin kuzey-batısında 2.000 li uzaklıkta yaşıyorlar. Konar-göçerler ve hayvancılıkla geçinirler. Bizim ordumuz Uygurları (Huihu) yatıştırdıktan sonra koyunlar ve atlar getirerek İli’ye ticaret için geliyorlardı. Qianlong saltanat devresinin 27. yılında (1762) onların reisi Nuralı elçiler göndererek imparatora hediyeler göndermiştir. Erkekleri kaba

²³ TsİKH, C. I, s. 142-143, belge no. 82.

²⁴ PDZGEFL, zhengbian, juan 44// TsİKH, C. I, s. 143-144, belge no. 83.

²⁵ Abilez Han (Kaz: Әбілез) bu sırada Taşkent’tin kuzeyinde ikamet ediyordu.

²⁶ Gülnar Kara, “Qing Hanedanı Ordularının Cungarya’yı İşgali Ekseninde Kazak Topraklarına Seferleri (1756-1758)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (3), 2022, s. 1558-1559.

²⁷ B. Ejenhanulu, *Qazaq Handığı men Qing Patşalığıнын Sayasi-Diplomatiyalıq Qatnastarı Turalı Qıtay Muragat Qujattarı*, C. I, Daik-Press, Almatı 2009, s. 99, belge no. 57.

²⁸ Ejenhanulu, *age*, s. 101, belge no. 57.

²⁹ K. Ş. Hafızova, *Stepnyye Vlastiteli i İh Diplomatiya v XVIII-XIX Vekah*, KİSİ, Nursultan 2019, s. 75-76.

³⁰ Ejenhanulu, *age*, C. I, s. 96, belge no. 57.

³¹ Ejenhanulu, *age*, C. I, s. 111-112, belge no. 64.

³² Ejenhanulu, *age*, C. I, s. 117-119, belge no. 70, 71, 72, 73.

kumaştan yapılmış elbise ve keçe başlık giyerler. Kadınları da çiçekli ipek başörtüleri giyerler, aralarında beyaz başlık giyenler de vardır. Gelenekleri Doğu Kazaklarınkine benzer.

Metinde Nuralı Han'a bağlı Kazakların Küçük Cüz'den olduğu doğru verilmiş ise de Batı Kazakların bir kabilesi şeklinde gösterilmesi hatalı bir bilgi olmuştur. Hâlbuki eserin 2. bölümünde Batı Kazakları olarak Büyük Cüz'den bahsediliyordu. Ocak 1763 tarihli İmparator Qianlong'un bu elçilikle ilgili fermanında ise, Nuralı Han'ın Kazakların sol grubunun reisi olduğu kaydedilmiştir.³³ Burada Nuralı Han'a bağlı Kazakların Orta Cüz Kazaklarını örnek alarak zengin hediyeler almak ve Çin'e itaat etmek için geldikleri, dolayısıyla Kazak elçilerinin iyi bir şekilde ağırlandmaları ve ziyafetler tertip edilmeleri gerektiği bildirilmiştir. Hâlbuki Nuralı Han'ın Eylül 1758 tarihli Rus imparatoriçesi Yelizaveta Petrovna'ya yazdığı mektubundan görülüyor ki hanın kardeşi Yeralı Sultan 1758'de maiyeti ile birlikte Kazak topraklarında Çin askerleriyle³⁴ karşılaştığında Çinli komutan onu çadırına davet etmiş ve Nuralı Han'ın Qing sarayına elçilik göndermesi konusunda ikna etmeye çalışmıştı. Karşılığında da Çin imparatoru tarafından zengin hediyelerle ödüllendirileceği ve dostluk ilişkileri kurulacağı vaat edilmiştir.³⁵

Aslında Çin'le en az ilişki kuran Küçük Cüz Kazaklarıydı. Bu dönemde Çarlık Rusyasının egemenliği altında olan Küçük Cüz hanı Nuralı muhtemelen hem mesafenin uzaklığı hem Rusya hükümetinden çekindiğinden dolayı Çin'le pek yakın değildi. Dolayısıyla Rusya egemenliği altındaki Ebülhayır ailesinden elçiliğin gelmesi Qing Hanedanı için büyük bir diplomatik başarı olarak görülmüştür.

Küçük Cüz'den elçiler gelmeden önce General Ming Rui, imparatora gönderdiği raporunda Kazakların yine Tarbagatay bölgesine yerleşmeye başladıklarını bildirmiş ve onları bölgeden güç kullanarak çıkartmak için izin istemişti. İmparator buna onay veriyse de sonrasında Küçük Cüz Kazaklarından elçilik geleceğini haber alınca operasyonu ertelemeye karar vermiştir. İmparatorun Ocak 1763 tarihli fermanında Küçük Cüz'den Nuralı ve diğerlerinin gönderdikleri elçilerin imparatorun huzuruna gelmekte olduklarını haber aldığını ve eğer Tarbagatay'daki Kazaklara yapılan tedip hareketleri duyulursa elçilerin şüpheye düşebileceğinden dolayı operasyonu erteleme emri vermiştir.³⁶ Şubat 1763 tarihli belgeye göre, Küçük Cüz elçileri diğer Orta Asya ülkelerinin elçileriyle birlikte imparatorun huzurunda çıkmışlardır.³⁷ Elçilere ziyafet verilmiş, askerî geçit düzenlenmiştir.³⁸

Küçük Cüz'ün reisi olarak gösterilen Nuralı Han, Küçük Cüz hanı Ebülhayır'ın oğlu olup, babasının Barak Sultan tarafından öldürülmesinden (1748) sonra tahta çıkmıştır. Ona bağlı Küçük Cüz boyları bu sırada Çarlık Rusyası egemenliği altındaydılar. Nuralı Han'ın Çin'e elçi gönderdiğini Rus kaynaklarından hanın 1764 tarihli General A. P. Laçinov'a yazdığı mektuptan öğrenmek mümkündür. Laçinov'un üst makamlara verdiği rapora göre Nuralı Han, Büyük Cüz ve Orta Cüz'e gelen Çin elçilerinin daveti ile 1761'de adamlarını Çin'e göndermiş, Çin imparatorunun zengin hediyelerle kendi tarafına çekmek çabalarına rağmen kendisinin Rusya'ya sadık kalacağını bildirmiştir.³⁹ Nuralı Han'ın elçisiyle birlikte eski Hive hanı Kaip ve onun babası Batır Sultan'ın temsilcileri, Orta Cüz'den Ebülfeyiz Sultan ve Hanbaba'nın elçileri de Çin'e gelmişlerdir. Turfan'da bu elçilik heyetine Afgan şahı Ahmet'in elçileri de dâhil olarak 1762'de Pekin'e gelmişlerdir. Pekin'de 7 ay kalıp, imparatorla görüşükten sonra Küçük Cüz elçilik heyeti geri dönmüştür. İmparator Qianlong, Nuralı Han'a gönderdiği mektupta onun Çin'den uzakta yaşamasından dolayı imparatorluğun ihtişamından habersiz olduğunu, şimdi Abılay Sultan ve diğer komşu devletlerin Çin'e "bağlılık bildirdiğini ve imparatorun merhametinden yararlandıklarını" öğrenince imparatora hizmet etmek istediği ve cins atlar hediye getirdikleri, bunun kendisini sevindirdiğini bildirmiştir.⁴⁰ Aynı mealdeki mektuplar Kaip Han ve Batır Sultan'a da gönderilmiştir.⁴¹ Nuralı Han ise, Orenburg valisi A. R. Davydov'a mektubunda (Haziran 1763) Çin imparatorunun kendisine bağlılık bildirmesi teklif ettiğini, buna henüz cevap yazmadığını belirterek Çin imparatoruna ne gibi cevap verilmesi

³³ PDZGEFL, juan 19// *Vostoçnaya Diplomatıya Na Styke Tsivilizatsiy (Konets XVI-70 Gody XIX vv)*. *Sbornik Dokumentov i Materialov*, red. K. Ş. Hafızova, D. K. Kıdralı, Gılım, Astana 2015, s. 169, belge no. 118.

³⁴ Nuralı Han Rus imparatoriçesine mektubunda Çinlilerden Şürşütler olarak bahsediyor. Kazakların diğer kaynaklarında da Çin ve Çinlilerden genel olarak Qıtay şeklinde bahsediliyorsa, Mançulara Şürşütler dendiği bilinmektedir.

³⁵ Yerofeyeva, *age*, 2014, C. II, s. 78-79, belge no. 437.

³⁶ PDZGEFL, juan 19// *Vostoçnaya Diplomatıya Na Styke Tsivilizatsiy (Konets XVI-70 Gody XIX vv)*. *Sbornik Dokumentov i Materialov*, red. K. Ş. Hafızova, D. K. Kıdralı, Gılım, Astana 2015, s. 169, belge no. 118.

³⁷ *Vostoçnaya Diplomatıya Na Styke Tsivilizatsiy (Konets XVI-70 Gody XIX vv)*. *Sbornik Dokumentov i Materialov*, red. K. Ş. Hafızova, D. K. Kıdralı, Gılım, Astana 2015, s. 174-175, belge no. 124.

³⁸ *age*, s. 177, belge no. 127, 128.

³⁹ *Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*. *Sbornik Dokumentov i Materialov* (KRO), red. V. F. Şahmatov vd, İzd. AN KazSSR, Almat-ata 1961, s. 670, belge no. 261, Kasım 1764.

⁴⁰ *Vostoçnaya Diplomatıya Na Styke Tsivilizatsiy (Konets XVI-70 Gody XIX vv)*. *Sbornik Dokumentov i Materialov*, red. K. Ş. Hafızova, D. K. Kıdralı, Gılım, Astana 2015, s. 182-183, belge no. 134.

⁴¹ *age*, s. 183-185, belge no. 136, 137.

QING HANEDANI DÖNEMİ KAYNAKLARINDAN “QING HANEDANI’NIN HARAÇGÜZARLARININ RESİMLERİ” ALBÜMÜNDE KAZAKLAR VE KIRGIZLAR

gerektiği konusunda tavsiye istiyordu.⁴² Ancak Nuralı Han ve diğer Küçük Cüz kabile reislerinin imparatora gönderdiği mektuplar veya elçiliğin görüştüğü konular hakkında Çin ve Rus kaynaklarında herhangi bir bilgi henüz bulunamamıştır.

Bu bölümdeki diğer iki resme “Küçük Cüz Kabilesinden Batır’a Bağlı Müslüman Erkek” ve “Küçük Cüz Kabilesinden Batır’a Bağlı Müslüman Kadın” başlıkları verilmiş ve şu bilgiler kaydedilmiştir:

Batır’ın yönettiği Küçük Cüz kabilesi de Doğu Kazaklarından birisidir. Onların hepsi konargöçer hayat yaşarlar, hayvancılık ile ticaretle geçinirler. Reisleri olan Batır, Qianlong saltanat devresinin 27. yılında (1762) imparatora elçilik göndererek hediyeler getirmiştir. Onların gelenekleri ve giyim-kuşamları da Batı Kazaklarınkine benzer.

Batır Sultan ve Kaip Han hakkında bilgileri Rus idarecileri ve araştırmacılarının eserlerinde bulmak mümkündür. Örneğin, P. İ. Ryçkov, Hive Hanı Kaip’in babası Batır Sultan’ın Küçük Cüz’de ayrı bir ulusa sahip olduğunu ve Ebülhayır Han ve oğlu Nuralı ile aralarının iyi olmadığından bahsetmişse de⁴³ V. N. Vitevskiy, Ebülhayır Han’ın ölümünden sonra Küçük Cüz’deki bazı boyların Batır Sultan’ı han seçtiklerini ve o sırada Hive hanı olan oğlu Kaip Han’ın nüfuzuna dayanarak Orenburg Genel Valisi İ. İ. Neptyuyev ile ilişkiler kurmaya çalıştığını bildirir.⁴⁴ Yani, Küçük Cüz’ün bazı boylarının reisi olan Batır Han, Nuralı Han’dan bağımsızdı. Neptyuyev, kendi raporlarında Batır Sultan’ın olumlu niteliklerinden ve Kazaklar arasında etkisinin büyük olduğundan bahsediyorsa da⁴⁵ Rus hükümetinin Nuralı Sultan’ı desteklemesinden dolayı hükümetin talimatlarına uyararak Batır Sultan’a destek vermekten kaçınıyordu. Nuralı Han da 1751 yılında Kaip Han ile barışmış ve ticari ilişkilerini yenilemiştir.⁴⁶ Neticesinde Batır Sultan kayınbiraderi olan Nuralı Han’a sözde olsa da bağlılığını bildirmiş ve onun “Büyük Han” olduğunu kabul etmiştir.⁴⁷ Ancak kendisi de “han” unvanını kullanmaya devam etmiş, ona bağlı kabileler, 1771 yılındaki ölümüne kadar onu kendilerinin hanı olarak tanımışlardır. Batır Sultan’ın vefatından sonra yerine bu sırada Hive tahtını kaybetmiş olan oğlu Kaip geçmiştir.⁴⁸

Bu bölümdeki son iki resim “Ürgenç Kabilesinden Kaip’a Bağlı Müslüman Erkek” ve “Ürgenç Kabilesinden Kaip’a Bağlı Müslüman Kadın” başlığı taşımaktadırlar. Bu resimlerden sonra ise şu şekilde açıklamalar verilmiştir:

Kaip’in yönettiği Ürgenç kabilesi de Batı Kazaklarının bir parçasıdır. Onların konup göçtüğü yerler, Küçük Cüz’e yakındır. İli’ye yaklaşık 2.000 li’den⁴⁹ fazla mesafededir. Onlar, komşu Müslüman halklarla birlikte İli’ye gelerek ticaret yapmışlardır. Qianlong saltanat devresinin 27. yılında (1762) onların reisi Kaip elçilik göndererek imparatora hediyeler göndermiştir. Bunların gelenekleri ve giyim-kuşamları Küçük Cüz Kazaklarınkine tamamiyle benzer.

Burada tarif edilen Kaip Han, Küçük Cüz’den Batır Sultan’ın oğludur. 1747-1758 yılları arasında Hive Hanlığı’nda hüküm sürmüştür. Bu albümde Kaip’in Ürgenç hükümdarı olduğunun altı çizilmiş ise de unvanı belirtilmemiştir. Ayrıca Ürgenç’in bir kabile değil, Hive Hanlığı’nın başşehri olduğunu da belirtmeliyiz. 1758 tarihli Rus belgelerinde Hivelilerin ağır vergiler nedeniyle Kaip Han’a karşı ayaklandıkları ve onun kaçarak babası Batır Sultan’ın yurduna sığındığı kaydedilmiştir.⁵⁰ Dolayısıyla Çin’e elçilik gönderdiği sırada artık Hive’de hüküm sürmüyordu. Bundan sonra vefatına kadar Küçük Cüz’deki Şekti boyunun reisi olarak hayatına devam etmiştir. Yani burada eskiden Ürgenç hanı olduğuna atıf yapılmış olabilir.

Küçük Cüz elçilerinin Pekin’de ağırlandığına dair, Şubat 1763 tarihli belgede⁵¹ diğer Orta Asya ülkelerinin elçileriyle birlikte geldikleri kaydedilmiştir. Kazak elçileri diğer elçilerle birlikte imparatorun huzuruna çıkmış, elçiler için ziyafetler verilmiş ve askeri geçit düzenlenmiştir.

3. Kırgızlar Hakkında Malumatlar

⁴² Yerofeyeva, age, C. II, s. 139, belge no. 482.

⁴³ P. İ. Ryçkov, *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, Tip. İ. İ. Evfimovskogo-Mirovitskogo, Orenburg, 1896, s. 92.

⁴⁴ V. N. Vitevskiy, *İ. İ. Neptyuyev i Orenburgskiy Kray v Prejnym Yego Sostave do 1758 g.*, T. III, Tipo-Litografiya V. M. Klyuçnikova, Orenburg 1897, s. 755.

⁴⁵ *Materialy po İstorii Kazahskoy SSR (1741-1751)*, c. II/2, red. M. P. Vyatkin, İzd. AN KazSSR, Alma-ata 1948, s. 310, belge no. 116.

⁴⁶ age, s. 361, belge no. 135.

⁴⁷ age, s. 316, belge no. 119.

⁴⁸ İ. V. Yerofeyeva, *Simvoly Kazahskoy Gosudarstvennosti (Pozdnye Srednevekov’ye i Novoye Vremya)*, Arkaim, Almatı 2001, s. 134.

⁴⁹ Çin uzunluk ölçü birimidir. Qing Hanedanı döneminde 1 li, yaklaşık 545 metre idi (K. Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 74, not. 245).

⁵⁰ KRO, 1961, s. 562-563, belge no. 220, Mayıs 1758.

⁵¹ *Vostochnaya Diplomatiya Na Styke Tsivilizatsiy (Konets XVI-70 Gody XIX vv)*. *Sbornik Dokumentov i Materialov*, red. K. Ş. Hafızova, D. K. Kıdralı, Gılim, Astana 2015, s. 174-175, belge no. 124, s. 177, belge no. 127-128.

Kırgızlarla ilgili malumat albümün 2. bölümünde “Burutlar” başlığı altında verilmiştir.

Burutlar, Cungarların güney-batısındadırlar. [Onlar da] Müslümanlardan [olup] sağ ve sol olarak ikiye bölünürler. Qianlong saltanat devresinin 23. yılında (1758) Sol Burutlardan Mamatkul Biy ve Sağ Burutlardan Karaboto birbiri ardına kabilelerine önderlik ederek [bize] itaat ettiler. Her biri başkente imparatorun huzuruna elçilik göndererek halkı ve topraklarının [ülkemize] dahil edilmesini istediler. Geleneklerine göre tarımla ve hayvancıkla uğraşırlar. Erkekler tepesi yüksek, geniş kenarları olan şapka giyerler, yakası yüksek brokar elbise giyerler, kırmızı kemer takarlar ve ayaklarına kırmızı deriden ayakkabı giyerler. Kadınları saçlarını iki örgü şeklinde serbest bırakırlar, kulaklarına incili küpeler takarlar ve uzun kollu brokar elbiseler giyerler. Başlıkları erkeklerinkiyle aynıdır.

Bu bölümde Burutlar olarak bahsedilen halk aslında Kırgızlardır. “Burut” teriminin ortaya çıkışıyla ilgili araştırmacılar arasında çeşitli görüşler bulunmaktadır.⁵² Genelde yaygın olan görüş bu ismin Aladağ Kırgızlarına Cungarlar tarafından verildiği yönündedir. Rus kaynaklarında ise Kırgızların ismi genelde Kara Kırgızlar, Taş Kırgızları, Vahşi Taş Kırgızları şeklinde geçmektedir. Kazak şarkiyatçı Ş. Ualihanov Rusların Vahşi Taş Kırgızları, Kara Kırgızlar diye adlandırdıkları halkın kendilerine sadece Kırgız dediklerini, Kalmuklar (Cungarlar) ve Çinliler tarafından kendilerine verilen “Burut” adını bilmediklerini kaydetmiştir.⁵³ 1722-1723 yıllarında Cungar Huntaycısı Tsevan Ravdan’ın karargâhında bulunan Rus elçisi İ. Unkovskiy, Burutların net konumunu vermektedir. Onun raporuna göre, Burutlar, Cungarların egemenliği altında olup, Tugöl (Issıkgöl) kıyısında konup göçüyorlardı ve Kazaklarla komşuydular. Unkovskiy, onların sayısını 5.000 çadır olarak gösterir ve 3.000 asker çıkarabileceklerini belirtir.⁵⁴ Rus şarkiyatçı N. Ya. Biçurin’in Mançu bir memurun kaleme aldığı “Batı Bölgelerinde Gördüklerim ve Duyduklarımın Tasviri” adlı eserinden yaptığı çeviride onların Andican ve Kaşgar arasında yaşadıkları, hükümdarlarına *biy* dendiği bildirilmiştir.⁵⁵

Eserde Çin’e elçilik gönderdiği bildirilen Mamatkul Biy, Kırgızların Sarıbağış kabilesinin reisiydi. Rus bilim adamı A. Bernştam’a göre, o zamanlar Kırgızların seçilmiş hanıydı.⁵⁶ Karaboto Biy ise, Taşkent yakınlarındaki Çatkal-Talas bölgesinde yaşayan Kırgızların Kıtay boyunun reisiydi.⁵⁷ Yani burada bahsi geçen kişilerin Kırgızların sadece bir kısmının yöneticisi olduğu görülmektedir. Kaynaklara göre Kırgızların Çin ordusuyla karşılaşmaları yine Çin ordusunun 1758 yılındaki Kazak topraklarına yaptığı keşif seferinde meydana gelmiştir. Çinli General Zhao Hui’nin öncü birlikleri karşılaştıkları Kırgızlarla çatışmaya girmiş ve bunun neticesinde birkaç Kırgız öldürülmüştü. Bu çatışmadan sonra bazı Kırgız boylarının reisleri Çinli komutanla görüşmeye gelmişler ve General Zhao Hui onlara kaçak Cungar Noyanı Kazak Sarı’nın peşinde oldukları ve onu yakalama konusunda yardım etmelerini istemekle beraber Kırgızların Pekin’e elçilik göndermesi konusunda ikna çalışmaları yapmıştır. Hatta bunun bir an önce gerçekleşmesi için kendi komutanlarından birisini görevlendirmiştir. Bu sırada Kırgızların Sarıbağış ve Sayak boylarının büyük reisi (*çon biy*) Mamatkul Biy’i (bu sırada 90’lı yaşlarındaydı) de ziyaret ederek Çin’e karşı bir düşmanlık beslemedikleri konusunda söz almışlar ve bunun ispatı olarak elçilik gönderilmesi için ikna çalışmalarına devam etmişlerdir.⁵⁸ Yani eserde bahsi geçen Kırgız elçilik heyeti General Zhao Hui’nin çabaları neticesinde Pekin’e gelmişlerdir. Kırgız elçilerinin gelmesiyle onlar hemen “yabancı vassallar” statüsünde kabul edilmiş, elçilere Qing devlet memurlarının rütbe ve makam göstergesi olan tavus kuşu tüyleri ve şapka düğmeleri hediye edilmiştir.

SONUÇ

Kadim zamanlardan beri Çin’in komşu veya Çinli olmayan halklarla ilişkileri genelde Çin merkezci anlayışa göre yürütülmüştür. Tarihsel süreçte Çin’in diğer ülkelerle ilişkileri o ülkelerin coğrafi ve jeopolitik konumu, toplumsal yapısına göre şekillenmekteydi. Çin’de iktidarı ele geçiren yabancı hanedanlar da Çin’in çevresindeki devletler ve halklardan üstün olduğuna inanan Çin merkezci ideolojiyi benimsemişlerdir. Moğol

⁵² “Burut” kelimesinin etimolojisi ve bununla ilgili araştırmalar için bkz. Nurbek Coldoşev, “Burut Etnik Adı Üzerine”, çev. C. Buyar, *Sibirya Araştırmaları Dergisi* (SAD), C. 2, S. 5, 2014, s. 25-36; D. B. Saparaliyev, “Etniçeskoye Naimenovaniye Kyrgyzov i Opisanie İh Religioznyh Verovaniy v Russkih İstoricheskih İstočnikah XVII-XIX Vekov”, *Minbar, İslamskiye İssledovaniya*, C. 10, no. 1, 2017, s. 20-24.

⁵³ Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v 5 Tomah*, T. III, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Ensiklopedii, Alma-ata 1985, s. 345-346.

⁵⁴ *Posol'stvo k Zyungarskomu Hun-taycı Tsevan Rabtanu Kapitana ot Artillerii İvana Unkovskogo i Putevoy Jurnal Yego za 1722-1724 Gody*, red. N. İ. Veselovskiy, Tipografiya V. Kirşbauma, St.-Peterburg, 1887, s. 187.

⁵⁵ N. Ya. Biçurin, *Eskiçağlar ve Günümüzdeki Cungarya ve Doğu Türkistan'ın Tasviri*, çev. G. Kara, Gece Akademi, Ankara 2018, s. 152-153.

⁵⁶ A. Bernştam, “İstočniki po İstorii Kirgizov XVIII Veka”, *Voprosy İstorii*, 1946, no. 11-12, s. 128.

⁵⁷ D. Saparaliyev, “XVIII. Yüzyılda Kırgızlar ile Özbeklerin Sosyal ve Siyasi İlişkileri”, çev. A. İsakov, *Gazi Akademik Bakış*, C. 4, S. 8, s. 147.

⁵⁸ *Pingding Zhunga'er Fanglüe* (PDZGEFL), zhengbian, juan 56, 58; V. S. Kuznetsov, *Tsinskaya İmperiya na Rubejah Tsentral'noy Azii*, Nauka, Novosibirsk 1983, s. 41-42.

QİNG HANEDANI DÖNEMİ KAYNAKLARINDAN “QİNG HANEDANI’NIN HARAÇGÜZARLARININ RESİMLERİ” ALBÜMÜNDE KAZAKLAR VE KIRGIZLAR

asılı olan Yuan Hanedanı (1279-1368) ve Mançu asıllı Qing Hanedanı (1644-1911) da büyük ölçüde eski hanedanların politikalarını kopyalamışlardır. Çin merkezci politika, Çin’in dünyanın merkezi olduğunu ileri sürmekle beraber yabancı devletler ve halkların Çin’e hiyerarşik bağlılık içinde olduğunu ima ediyordu. Dolayısıyla Çin ile ilişki kurmak isteyen dış ülkeler “haraç veren tabi ülkeler” statüsünde sayılıyordu. Bu politika, Qing Hanedanı döneminde yayınlanmış eserlere de yansımıştır. Bunlardan biri çalışmamıza konu olan *Qing Hanedanı’nın Haraçgüzarlarının Resimleri* isimli albümdür.

Muhtemelen İmparator Qianlong için bu eser sadece siyasi değil, eğitici öneme de sahipti. Bu eser bir yandan Çin’in kudretini dünyaya tanıtmalıydı, diğer yandan ülkesindeki okuyuculara dünyada hangi halkların yaşadıkları ve onların özellikleri hakkında bilgi sunmalıydı. Eserde verilen coğrafi, tarihî ve etnografik materyaller Çin’in o dönemde dış dünya hakkında biriktirdiği bilgilerin bir özeti. Bu eserin 2. ve 9. bölümlerinde Kazaklar ve Kırgızların yaşadığı coğrafya, yaşam tarzı ve kıyafetleri dışında tarihî bilgiler de sunulmuştur. Bu eserdeki metne inanılacak olursa 1757-1758’den itibaren Kazakların Orta Cüz, Büyük Cüz kabileleri ve Kırgızlar Çin’in tabiiyetine girmiştir. Küçük Cüzle ilgili metinde ise böyle bir iddiada bulunulmamıştır. Ancak Çin arşivlerinde Orta Cüz ve Büyük Cüz yöneticilerinin Qing Hanedanı imparatoruna gönderdiği mektupların orijinallerinin değil, sadece çevirilerinin bulunması onların Çin’in tabiiyetini kabul ettikleriyle ilgili iddiayı da kuşkulu hale getirmektedir. Çinli tercümanların bu mektupların içeriğini kasıtlı olarak imparatorun gönlünden çıkacak şekilde değiştirmiş olması da olasılıklar arasındadır.

Elbette Çin hükümeti için Kazak ve Kırgız yöneticilerinden elçilerin gelmeleri onları kendi tebaaları olarak görmeleri için yetiyordu. Hâlbuki elçilik göndermeleri konusunda daha çok Çin komutanları ısrarcı idiler. Kazak ve Kırgız hükümdarları ise bu ilişkiyi kendi lehlerine çevirmeye, özellikle ticarî ilişkilerin gelişmesi için uygun koşullar yaratmak için kullanmaya çalışıyorlar, Cungar istilası döneminde kaybettikleri topraklarını geri almak için çaba gösteriyorlardı. Kazaklar ve Kırgızlar “tebaa” olarak hiçbir zaman Çin’e vergi ödememişler, onların topraklarında herhangi bir Çin idarî birimleri kurulmamıştır. Eserde elçilerin getirdikleri hediyeler Qing sarayının politikasına uygun olarak “haraç” olarak kabul ediliyor ise de Çin hükümetinin Kazak-Kırgız kabile yöneticilerine gönderdiği hediyeler Çin sarayı için daha masraflıydı. Her ne kadar söz konusu eserde kaydedilmiş tarihî bilgiler objektiflikten biraz uzak ise de söz konusu halklarla ilgili coğrafi ve etnografik bilgilerin Türkistan tarihi araştırmacıları için önemli olduğunun da altını çizmeliyiz.

KAYNAKÇA

- ANDREYEV, İ. G., *Opisaniye Sredney Ordı Kirgiz-Kaysakov*, Altın Kitap, Astana 2007.
- BERNŞTAM, A. (1946). “İstoçniki po İstorii Kirgizov XVIII Veka”, *Voprosy İstorii*, no. 11-12, s. 126-131.
- BİÇÜRİN, N. Ya., *Eskiçağlar ve Günümüzdeki Cungarya ve Doğu Türkistan’ın Tasviri*, çev. G. Kara, Gece Akademi, Ankara 2018.
- COLDOŞEV, Nurbek, “Burut Etnik Adı Üzerine”. Çev. C. Buyar. *Sibirya Araştırmaları Dergisi (SAD)*, cilt 2, sayı 5, 2014, s. 25-36.
- DOĞAN, Orhan, *Kazak Hanlığı’nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, TTK Yayınları, Ankara 2021.
- ERCİLASUN, Konuralp, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- GE, Zhaoguang, “Imagining a Universal Empire: a Study of the Illustrations of the Tributary States of the Myriad Regions Attributed to Li Gonglin”, *Journal of Chinese Humanities*, 5(2), 2019, pp. 124-148.
- HAFİZOVA, K. Ş., *Stepnyye Vlastiteli i İh Diplomatiya v XVIII-XIX Vekah*, KİSİ, Nursultan 2019.
- HARİTONOVA, A. M., “İstoriya İzuçeniya Kitayskogo Ksilografiçeskogo Pamyatnika İzobrajeniya Dannikov Pravyaşçey Dinastii Qin”, *Uçenyje Zapiski Petrozavodskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, no. 6 (183), 2019, s. 43-50.
- Huang Qing Zhigong Tu* 皇清职责图 <http://www.guoxuemi.com/guji/2908k/>, juan 1, 21.01.2023 sa. 20:40.
- KARA, Gülnar, “Abılay Han Döneminde Kazak-Cungar İlişkileri Üzerine”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 64-76.

KARA, Gülnar, “Qing Hanedanı Ordularının Cungarya’yı İşgali Ekseninde Kazak Topraklarına Seferleri (1756-1758)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (3), 2022, s. 1550-1561.

KARA, Gülnar, *Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2021.

Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah, Sbornik Dokumentov i Materialov (KRO), red. V. F. Şahmatov vd, İzd. AN KazSSR, Alma-ata 1961.

KUZNETSOV, V. S., *Tsinskaya İmperiya na Rubejah Tsentral'noy Azii*, Nauka, Novosibirsk 1983.

Materialy po İstorii Kazahskoy SSR (1741-1751), c. II/2, red. M. P. Vyatkin, İzd. AN KazSSR, Alma-ata 1948.

MAYATSKİY, D. İ., “Severnaya i Zapadnata Yevropa v “İzobrajeniyah Dannikov Pravayaşçey Dinastii Tsin””, *Vestnik NGU*, t. 19, no. 4, 2020, s. 81-93.

MOİSEYEV, V. A. *Djungarskoye Hanstvo i Kazahi XVII-XVIII vv.*, Gılım, Almatı 1991.

NODA Jin, ONUMA Takahiro, *A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty*, TIAS: Department of Islamic Area Studies, The University of Tokyo 2010.

ONAT, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler. Han Hanedanı Tarihi'nde Batı Bölgeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2012.

OTKAN, Pulat, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, haz. G. Fidan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Pingding Zhunga'er Fanglüe (PDZGEFL), zhengbian
https://www.kanripo.org/ed/KR2c0012/WYG/000#1a__22.01.2023 sa. 22:32.

Posol'stvo k Zyungarskomu Hun-tayci Tsevan Rabtanu Kapitana ot Artillerii İvana Unkovskogo i Putevoy Jurnal Yego za 1722-1724 Gody, red. N. İ. Veselovskiy, Tipografiya V. Kirşbauma. St.-Peterburg 1887.

Qazaq Handığı men Tsin Patşalığıning Sayasi Diplomatiyalıq Qatnastarı Turalı Qıtay Muragat Qujattarı, haz. B. Ejenhanulı, c.1, Dayk-Press, Almatı 2009.

Qinding Huangyu Xiyu Tuzhi (QHXYTZ), (欽定)皇輿西域圖志, 44. bölüm, Sol Kanat Kazakları, 欽定皇輿西域圖志 卷四十四, 藩屬一, 左部哈薩克 [097-1b] http://skqs.guoxuedashi.net/wen_777t/123189.html#097-1a erişim tarihi: 21.01.2023 sa. 22:05.

Qing Imperial Illustrations of Tributary Peoples (Huang Qing Zhigong Tu): A Cultural Cartography of Empire, Edit. and trans. Laura Hostetler, Wu Xuemei, Brill, Leiden-Boston 2022.

RYÇKOV, P. İ., *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, Tip. İ. İ. Evfimovskogo-Mirovitskogo, Orenburg 1896.

SAMOYLOV, N. A., MAYATSKİY, D. İ., “Kitayskiy İstoriko-Etnografiçeskiy Pamyatnik “İzobrajeniya Dannikov Pravayaşçey Dinastii Tsin”: Predistoriya Sozdaniya i Sostiokul'turnoye Znaçeniye”, *Nauçniy Dialog*, no. 9, 2019, s. 437-455.

SAPARALİYEV, D. B., “Etniçeskoye Naimenovaniye Kyrgyzov i Opisanıye İh Religioznych Verovaniy v Russkih İstoricheskih İstoçnikah XVII-XIX Vekov”, *Minbar, İslamskiye İssledovaniya*, t. 10, no. 1, 2017, s. 15-33.

SAPARALİYEV, D., “XVIII. Yüzyılda Kırgızlar ile Özbeklerin Sosyal ve Siyasi İlişkileri”, çev. A. İsakov, *Gazi Akademik Bakış*, cilt 4, sayı 8, 2011, s. 139-160.

SIMA, Qian, *Shi Ji*, Zhonghua Shuju, Beijing 1996.

SOMKINA, N. A., “İzobrajeniya Dannikov Pravayaşçey Dinastii Tsin Kak İstoçnik Svedeniy o Tsentral'noy Azii v XVII Veke, Ts. II”, *Sovremennyye Vostokovedçeskiye İssledovaniya*, t. 1, no. 4, 2019, s. 85-107.

Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva (vtoraya polovina XVIII-pervaya tret' XIX vv) TsİKH, haz. K. Hafizova, V. A. Moiseyev, t. I, Nauka, Alma-ata 1989.

**QİNG HANEDANI DÖNEMİ KAYNAKLARINDAN “QİNG HANEDANI’NIN
HARAÇGÜZARLARININ RESİMLERİ” ALBÜMÜNDE KAZAKLAR VE KIRGIZLAR**

VALİHANOV, Ç. Ç, *Sobraniye Soçineniy v 5 Tomah*, t. III, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Ensiklopedii, Alma-ata 1985.

VASARY, İstvan, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

VİTEVSKİY, V. N., *İ. İ. Neplyuyev i Orenburgskiy Kray v Prejnem Yego Sostave do 1758 g.*, t. III, Tipo-Litografiya V. M. Klyuçnikova, Orenburg 1897.

Vostoçnaya Diplomatiya Na Styke Tsivilizatsiy (Konets XVI-70 Gody XIX vv). Sbornik Dokumentov i Materialov, red. K. Ş. Hafızova, D. K. Kıdralı, Gılım, Astana 2015.

Xiyu Shuidao Ji XYSHJ 西域水道記, juan 4, <https://ctext.org/wiki.pl?if=en&chapter=190941> 21.01.2023 sa. 23:04.

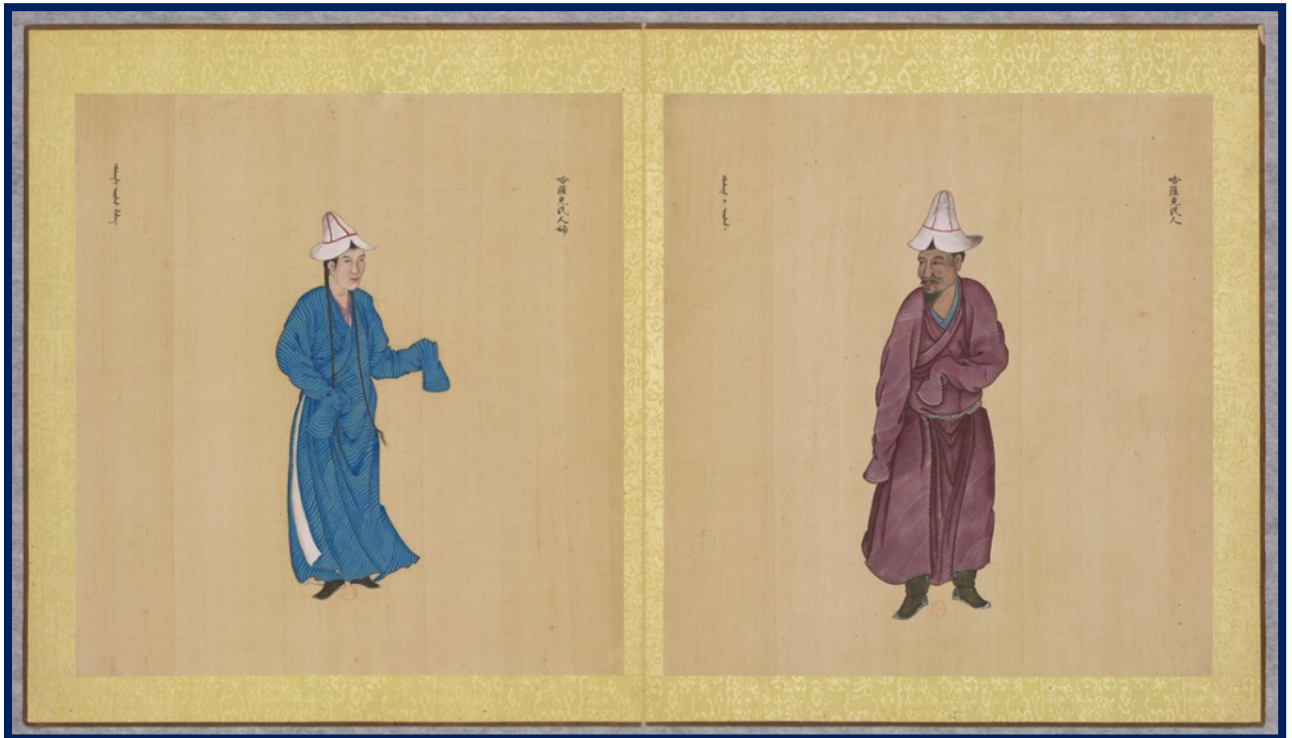
YEROFEYEVA, İ. V., *Epistolyarnoye Naslediye Kazahskoy Pravyaşçey Elity 1675-1821 Godov*, I-II, Abdi Company, Almatı 2014.

YEROFEYEVA, İ. V., *Simvoly Kazahskoy Gosudarstvennosti (Pozdneye Srednevekov'ye i Novoye Vremya)*, Arkaim, Almatı 2001.

Ekler:

1. Kazak Kabile Reisi (ve) Kazak Kabile Reisinin Eşi https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b550102391.item__21.01.2023 sa. 21:11.

2. Sıradan Kazak (ve) Sıradan Kazak'ın Eşi <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55010263k> 21.01.2023 sa. 21:13.

QING HANEDANI DÖNEMİ KAYNAKLARINDAN “QING HANEDANI’NIN
HARAÇGÜZARLARININ RESİMLERİ” ALBÜMÜNDE KAZAKLAR VE KIRGIZLAR

3. Küçük Cüz'den Nuralı'ya bağlı Müslüman Erkek (ve) Kadın

https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b550102518.item_21.01.2023 sa. 21:15.

4. Küçük Cüz'den Batır'a bağlı Müslüman Erkek ve Kadın

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b550102374.item> 21.01.2023 sa. 21:18.

5. Ürgenç'ten Kaip Han'a bağlı Müslüman Erkek ve Kadın

https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55010236p.item__21.01.2023 sa. 21:22.

6. Kırgız (Burut) Reis ve Eşi https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55010254m.item__21.01.2023 sa. 21:24.

QING HANEDANI DÖNEMİ KAYNAKLARINDAN “QING HANEDANI’NIN
HARAÇGÜZARLARININ RESİMLERİ” ALBÜMÜNDE KAZAKLAR VE KIRGIZLAR

7. Sıradan Kırgız (Burut) ve Eşi https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55010258d.item_21.01.2023 sa. 21:27.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 357-374.

Geliş Tarihi–Received Date: 14.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.09.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

1905 RUSYA’SINDA KARŞI-DEVİRİMCİLİK: KARA YÜZLER HAREKETİ VE ÇARLIK-HALK MÜSLÜMAN CEMİYETİ

 10.53718/gttad.1343082

 TEVFİK ORKUN DEVELİ*

ÖZ

Rusya’daki otokratik rejime son darbeyi indirmeden önceki ilk büyük kriz olarak değerlendirilebilecek 1905 Devrimi, kitlesel seferberlik ve kolektif eylem yoluyla toplumsal farkındalığın ortaya çıktığı benzersiz bir siyasi iklim doğurmuştur. Yaygın sosyal ve ekonomik eşitsizlik, ağır çalışma koşulları ve siyasi baskı, işçiler, köylüler ve aydınlar da dahil olmak üzere toplumun çeşitli kesimleri arasında örgütlü muhalefetin oluşmasını sağlamıştır. Ancak, bunlarla eş zamanlı olarak, kendini otokratik rejimi ve Rus Ortodoks Kilisesi’nin çıkarlarını korumaya adanmış, değişime dirençli muhafazakâr gruplar da ortaya çıkmıştır. Karşı-devrimciler, ülke genelinde Kara Yüzler olarak bilinen aşırı milliyetçi, hoşgörüsüz ve anti-Semitist bir hareket başlatmıştır. Sol ve liberal fikirlerin Rus halkının çıkarlarını tehdit ettiğine inanan bu kesim, rakiplerine yönelik örgütlü şiddet eylemleriyle seslerini duyurmuştur.

Kara Yüzler çatısı altında faaliyet gösteren örgütlerin benimsediği yöntem ve eylemler, sağcı siyasi oluşumlar dahil birçok kesim tarafından kınansa da çelişkili biçimde doğal rakipleri sayılabilecek bazı çevrelerden destek görmüştür. Bu bağlamda Kara Yüzlerin faaliyet ağına dahil olanlar arasında Kafkasya, Orta Asya, Volga-Ural gibi bölgelerde ikamet eden Rusya Müslümanları da bulunmaktadır. Bu bölgelerde yaşayan Türk-Tatarlar arasındaki aydınlanma eğilimlerini engellemeyi amaçlayan Kara Yüzler, Kazan, Astrahan, Börö ve Ufa gibi Türk şehirlerinde örgütlenmişlerdir. Aynı zamanda, Rus halkını kendi gerçekliklerindeki Yahudi boyunduruğundan kurtarmak için imparatorluktaki bazı ulusal azınlıklar arasında destek arayışına girmişlerdir.

Çarlık rejimi yüzyıllar boyunca imparatorluktaki Müslüman Türk unsurları ötekileştiren ve bu sebeple derin bir hayal kırıklığı ve memnuniyetsizliğe yol açan politikalar uygulasa da Kara Yüzler özellikle İslâm inancını manipüle ederek bu duyguları istismar etmeye çalışmıştır. Bu sayede, değişim çağrısı yapan tüm devrimci unsurlara karşı Müslümanları seferber etmeye çalışmıştır. Kara Yüzler, öncelikle itibarını Rus hükümetine borçlu olan bazı muhafazakâr entelektüeller ile din adamlarını bünyesine katmıştır. Daha sonra, korunma ve yeni fırsatlar arayan basit köylüleri ikna etmeye çalışmıştır. Bu açıdan, Rusya Müslümanları ile monarşist Ruslar arasındaki ilişkilerin daha devrimin ilk yıllarında meyve vermeye başladığı anlaşılmaktadır.

Devrim yıllarında Bakü ile birlikte Türk dünyasındaki liberal eğilimlerin ve Türkçü fikirlerin iki büyük merkezinden biri olan Kazan’da, monarşist Ruslar ve Tatarlar arasında bir Kara Yüzler projesinin hayata geçirilmesi oldukça ilgi çekicidir. Bu amaçla 1908 yılında faaliyete geçen Çarlık-Halk Müslüman Cemiyeti, Rusya’daki diğer sağcı örgütlerin bir muadili olarak ortaya çıkmıştır. Cemiyetin amacı, ayrılıkçı eğilimlerin güçlü olduğu bölgelerde Çar’a sadık kitlelerin yardımıyla, devrimci fikirlerin yayılmasına engel olurken, Duma’daki Türk vekillere karşı koymaktır. Ancak Rusya’da yaşayan Türk-Tatarları sağcı monarşist örgütler altında toplama çabaları, Kara Yüzler açısından umulan neticeleri vermemiştir. Yine de 1914’teki başarısız Sırat el-Müstakîm örneğinde görülebileceği gibi Rusya’daki Türk-Tatar azınlık ile Çarlık yanlısı fraksiyonlar arasındaki kurumsal iş birliği denemeleri, kesintili olarak 1917’deki Bolşevik Devrimi’ne kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: 1905 Devrimi, Rusya, Kara Yüzler, Tatar, Türk, Müslüman.

* Arş. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: orkundeveli@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2768-111X.

1905 RUSYA'SINDA KARŞI-DEVRİMCİLİK: KARA YÜZLER HAREKETİ VE ÇARLIK-HALK MÜSLÜMAN CEMİYETİ

COUNTER-REVOLUTIONISM IN 1905 RUSSIA: THE BLACK HUNDREDS MOVEMENT AND THE TSARIST-PEOPLE'S MUSLIM SOCIETY

ABSTRACT

The 1905 Revolution, which can be regarded as the first major crisis before dealing the final blow to the autocratic regime in Russia, gave rise to a unique political climate where social awareness emerged through mass mobilization and collective action. Widespread social and economic inequality, harsh working conditions, and political repression paved the way for organized opposition among various segments of society, including workers, peasants, and intellectuals. However, conservative groups, resistant to change and devoted to protecting the autocratic regime and the interests of the Russian Orthodox Church, emerged as well. The Counter-revolutionaries, launched an ultranationalist, intolerant, and anti-Semitic movement known as the Black Hundreds across the empire. Believing that leftist and liberal ideas posed a threat to the interests of the Russian people, these groups made their voices heard by using organized violence against their opponents.

Although the methods and actions adopted by the organizations operating under the umbrella of the Black Hundreds were condemned by many segments, including right-wing political formations, ironically, they received support from certain groups that could be considered as their natural rivals. In this context, those who were part of the Black Hundreds' network included Muslims of Russia residing in regions such as the Caucasus, Central Asia, and the Volga-Ural. Within these regions, the Black Hundreds aimed to hinder the Enlightenment tendencies among the Turkish-Tatar population and organized in cities such as Kazan, Astrakhan, Birska, and Ufa. At the same time, they sought support among certain national minorities in the empire in order to free the Russian people from what they perceived as Jewish yoke in their own reality.

Even though the tsarist regime implemented policies that marginalized the Muslim Turkish elements in the empire for centuries, leading to a deep sense of disappointment and dissatisfaction, the Black Hundreds attempted to exploit these feelings by particularly manipulating Islamic faith. By doing so, they aimed to mobilize Muslims against all revolutionary movements calling for change. The Black Hundreds primarily recruited conservative Muslim intellectuals and clerics who owe their reputation to the Russian government. Later, they sought to recruit simple peasants who were looking for security and new opportunities. In this regard, it can be said that the relations between Russian Muslims and monarchist Russians began to bear fruit in the early years of the revolution.

It is quite intriguing that a Black Hundreds project was adopted between monarchist Russians and Tatars in Kazan, which was one of the two major centers of liberal tendencies and Turkist ideas in the Turkic world, along with Baku during the years of revolution. For this purpose, the Tsarist-People's Muslim Society, which founded in 1908, emerged as a counterpart to other right-wing organizations in Russia. The aim of the society is to oppose the Turkish deputies in the Duma, while preventing the spread of revolutionary ideas with the help of the masses loyal to the Tsar in regions where separatist tendencies are strong. However, the efforts to unite the Turkish-Tatar population in Russia under right-wing monarchist organizations did not yield the expected results for the Black Hundreds. Nevertheless, as can be seen in the failed case of Sirat el-Müstakîm in 1914, the attempts at institutional collaboration between the Muslim Tatar minority in Russia and pro-Tsarist factions continued intermittently until the Bolshevik Revolution in 1917.

Keywords: 1905 Revolution, Russia, Black Hundreds, Tatar, Turk, Muslim.

GİRİŞ

XIX. yüzyıl, çok uluslu imparatorlukların, sonu gelmeyen savaşlar, iktisadi bunalımlar, ideolojik çatışmalar ve etnokültürel ayrışmalar neticesinde geleneksel yapı ve kurumlarına yönelen tehdide bağlı çoklu organ yetmezliği yaşadıkları bir dönemdir. Bu bağlamda, özellikle milliyetçi salgın karşısında Doğu Asya tipi bağımsızlıktan yoksun Orta ve Doğu Avrupa'daki mutlakiyetçi rejimleri çöküşe sürükleyen tarihsel kırılmalar, bağımsızlık veya tanınma gibi kavramların ufkunu birkaç adım ileri götürür. Öte yandan, özellikle ulus-devletlerin ortaya çıkış sürecini ele alan tarihsel metinlerde başkaldırı temasının kronolojiye dahil ediliş biçimi, birçok yönüyle halen silahların fikirlere yeğlendiği bir görünüm arz etmektedir. Balkanlardaki Osmanlı nüfuzuna ağır darbe indiren Sırp (1804) ve Yunan İsyanları (1821), Avusturya İmparatorluğu'na karşı başarısızlıkla sonuçlanan Macar Devrimi (1848) ya da Rus boyunduruğundan kurtulmaya çalışan Lehlerin başlattığı Ocak Ayaklanması (1863) gibi olayların tümünde bu tercihin izlerini görebilmek mümkündür.

Oysa başkaldırının belki de her zaman toplumsal muhalefet ile yan yana okunması gerekir. Bu açıdan, sosyopolitik değişim ve dönüşüm taleplerine her devirde rastlanabiliyor olmasına karşın XIX. ve XX. yüzyıllarda kitlesel ölçekli muhalif tavrın neredeyse tamamen modernist bir biçim ve içeriğe kavuştuğu söylenebilir. Tepki, evvela toplumda düşüş ya da yükseliş içinde bulunan aydınlanmış, küçük, seçkin gruplar arasında filizlenmiştir. Bu aynı zamanda merkezî güçlerin de birer karşı aktör haline geldikleri andır. Muhalif gruplar her türden ayrımcılığa son verilmesi, iktidar paylaşımı ve sivil haklar uğrunda seslerini yükseltirken, kendi çıkarlarını bu gruplarla iş birliğinde gören sermaye sahipleri tarafından sıklıkla finanse edilmişlerdir.

Bu dönemde siyasal iktidarın kontrol ve nüfuz alanlarına merkezkaç kuvveti uygulayan aydınlar kendi içlerinde de rekabet halinde olduklarından, yeni ile geleneksel arasındaki gerilimi giderek tırmandırmışlardır. Modernliğe duyulan arzu, farklı gruplarca yenilik uğrunda sürdürülen mücadeleyi dünyevi olarak kutsanan *davalara* dönüştürmüştür. Geleneğin temsiliyeti ise varlığını ve gücünü koruyabilmek adına değişime gösterdiği dirençle doğru orantılı olarak belki de farkında olmadan kendi kaçınılmaz sonunu hızlandırmıştır. Söz gelimi, 1853 senesinde, İngiliz Büyükelçisi Sir George Hamilton Seymour ile yaptığı görüşmede Osmanlı İmparatorluğu'nu "Avrupa'nın hasta adamı" olarak adlandıran Çar I. Nikolay, kendi ülkesinde rejimin daha erken iflas edeceğine herhalde pek ihtimal vermemiştir.

1. 1905 Rus Devrimi'nde Siyasal Yaşam

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avrupa -ve kıta Amerika'sında- yükselen devrimci dalga, XX. yüzyılın başlarında etkisini Doğu'ya doğru genişleterek Romanov, Kacar ve Osmanlı mutlak monarşilerini temsili hükümetlere dönüştürecek yazılı anayasa taleplerini gündeme getirmiştir. Bununla birlikte, Rusya'da devleti meşruti idareye kavuşturma gayesi taşıyan ilk siyasi hareketin 1825 yılında patlak veren Aralıkçılar (*Dekabrist*) İsyanı olduğu söylenebilir. Rus saray tarihçilerinin belki de küçümseyici bir tavırla St. Petersburg'daki Senato Meydanı'nda toplanan ve anayasa sözcüğünü (*konstitutsiya*) güya tahttan feragat eden Grandük Konstantin Pavloviç'in eşinin adı sanan kalabalıklara mal ettiği bu teşebbüs, Fransız tarihçi Alfred N. Rambaud tarafından her şeye rağmen "Rusya'da özgürlük uğrunda ölebilecek insanların varlığına" delil olarak gösterilmiştir.¹ Aradan geçen seksen yıl bu iddiayı doğrulamış, 22 Ocak 1905 tarihinde Çar II. Nikolay'ın kışlık sarayına "adalet" ve "reform" talepleriyle yürüyen barışçıl kalabalığın üzerine açılan ateş sonucunda yüzlerce kişi hayatını kaybetmiş, çok daha fazlası ise yaralanmıştır. Tarihe, "Kanlı Pazar" olarak geçen bu hadisenin ardından tüm ülkeye yayılan grev, protesto ve terör dalgası, Japonlar karşısında alınan sarsıcı yenilginin de etkisiyle ülkeyi tam anlamıyla siyasi bunalıma sürüklemiştir. Bu dönemde, hemen her sınıf ve milletten yükselen değişim sesleri, Rusya'da belki de ilk defa birleşik bir muhalefet anlayışının oluşmasını sağlamış, baskılara daha fazla direnemeyen hükümet, 17 Ekim 1905 tarihinde ülkedeki karışıklığa son vermek amacıyla anayasal reformlar içeren Ekim Manifestosu'nun hayata geçirildiğini duyurmuştur.²

İlan edilen bu yeni düzenleme, otokrasinin varlığına son vermese dahi halka o güne dek görülmemiş devrim niteliğinde birtakım vaatler sunmuştur. Öyle ki 1900'lü yılların başında dünyadaki ihtilâl hareketlerini Rusya'ya kaydıran meselelerin oldukça köklü ve karmaşık bir mazisi olduğu söylenebilir. Bunların başında toprak rejimini ilgilendiren konular gelmektedir. Rusya'da II. ve III. Aleksandr zamanından itibaren zayıf da olsa sanayileşme emareleri görülmesine karşın XX. yüzyılın başında halkın %75'ine yakını köylerde ikamet etmekte ve iptidai usullere bağlı olarak ziraatla meşgul olmaktadır. Bu açıdan halen bir tarım ekonomisine sahip olan Rusya'da, serflik rejimine 1861 yılında son verilmiş olmasına karşın arazinin taksimatında yaşanan usulsüzlükler, köylülerin durumunda herhangi bir değişiklik yaratmamış, dahası, 1891-1892 yıllarında yaşanan kıtlık sebebiyle ülkede binlerce fabrika kapanmış ve yüz binlerce kişi işini kaybetmiştir.³ İmparatorluğun dış siyasetine yön veren emperyal hedeflerin gölgesinde hasır altı edilen bu sorunlar, ülkede XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren çarların bile ihtilâlcı gruplar tarafından suikasta uğrayabildiği terör eylemlerini doğurmuştur. Neticede, 1900'lü yıllardan itibaren köylerde görülmeye başlayan yağma ve ayaklanmaları, fabrikalardaki işçilerin toplu grev ve protestoları izlemiştir. Devrimin arifesinde, ülke çapında iş bırakanların sayısı 1 milyon 700 bini bulmuş, şehirlerde büyüyen hükümet karşıtı grupların içinde doktorlar, mühendisler ve aydınların yanı sıra binlerce öğrenci de yer almıştır.⁴ Buna ek olarak ülkede toplumsal muhalefete yön veren grupların başını çeken münevverlerin (*intelligentsia*) önemli bir kısmı için otokrasinin sarsılması, sabırsızlıkla beklenen milliyetçi projelerin hayata geçirilmesi için bir fırsat olarak görülmüştür. Bu hususta, devrimlerin her ne kadar ilk etapta sınıfsal bir çağrışımı olsa da Çarlığa tabi olan Leh, Fin ve Yahudiler gibi Ruslaştırma siyasetine tepkili birçok azınlık unsur arasında, Fransız cumhuriyetçilerinin 1848 Devrimi'ndeki coşkusu andıran örgütlü kıpırdanmaların ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Bu bağlamda, 1905 yılındaki muhalif iklimin, milliyetçi fikirlerin de etkisiyle Lehistan'dan başlayarak Ukrayna, Letonya ve Estonya'ya yayıldığı, ardından güneydoğu sınır bölgelerinde Gürcü, Ermeni ve Türk-Tatar gruplara sıçradığı söylenebilir.⁵

Bu arka plan ışığında Kanlı Pazar'ın yalnızca bardağı taşıran son damla olduğu ve o güne dek avam tabaka arasında "müşfik bir baba" olarak bilinen Çar'a karşı duyulan korkuyla karışık sempatinin, takip eden iki yıl içerisinde yerini kızgınlık ve nefrete bıraktığı söylenebilir.⁶ Rus despotizmi bu dönemde aldığı yaraları hiçbir zaman sarmayacaktır.⁷ Bu açıdan Ekim Manifestosu, ülkedeki karışıklığın daha önce benzeri görülmemiş

¹ Alfred Rambaud, *Russia*, Vol. II, Trans. Leonora B. Lang, The Co-Operative Publication Society, New York and London 1904, s. 227-228.

² John Merriman, *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, çev. Şükrü Alpagut, Say Yayınları, İstanbul 2018, s. 782-783.

³ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 373-374.

⁴ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1975, s. 107, 112.

⁵ Merriman, *age*, s. 782-783.

⁶ Giray S. Bozkurt, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 114.

⁷ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 66.

1905 RUSYA'SINDA KARŞI-DEVİRİMCİLİK: KARA YÜZLER HAREKETİ VE ÇARLIK-HALK MÜSLÜMAN CEMİYETİ

düzye artarak devletin birlik ve bütünlüğünü tehdit eder hale geldiğini en üst düzeyde itiraf eden metinlerden biri olarak değerlendirilebilir. Ülkeyi saran düzensizlik, kanunsuzluk ve şiddeti sona erdirmek üzere alınan önlemler ise dokunulmazlık, vicdan, konuşma, toplanma ve örgütlenme gibi birtakım sivil hak ve özgürlüklerin tanınması ayrıca o güne dek bu ilkelerden mahrum bırakılan sınıflara, kanunun tayin ettiği çerçevede siyasal katılım hakkı verilerek yasama mekanizmasını denetleyecek Duma ve Devlet Şurası için yapılacak seçimleri ilan etmek olmuştur.⁸ Rusya'da Dumalar Dönemi'ni başlatan bu teşebbüs, merkezîyetçi eğilimlerin giderek artmasına bağlı olarak etkinliği tedricen azalacak biçimde, 1917 yılının Ekim ayına kadar yürürlükte kalmıştır.

Devrimin ilk yıllarında hükümetin keyfi denetimleri zayıfladığı için muhalif gruplar arasında uzun süredir biriken enerji açığa çıkmış, “mantar gibi çoğalan eğitim, sanat ve tiyatro derneklerinin” yanı sıra o günlere dek faaliyetlerini yer altında sürdüren siyasi partiler ve onları oluşturan kolektif bilinç güçlenerek yasal temsillere dönüşmüştür.⁹ Bu dönemde Rusya'daki belli başlı siyasi parti ve gruplar arasında Sosyal Demokratlar (RSDRP), Sosyalist Revolüsyonerler (SR), Radikaller, Hür Fikirliiler, Anayasacı Demokratlar (Kadetler), İlmli İlericiler, Millî Ekonomi, İlericiler Birliği, 17 Ekim Birliği (Oktobristler), Hukuk Nizamı ve Monarşistler bulunmaktadır.¹⁰ Devrim tüm ülkede büyük bir sevinç ve heyecan yaratmış olsa da sosyalist ihtilalciler ve radikal demokratları yatıştırılamamış yalnızca faaliyetlerine meşru zeminde devam etme kararı alan birtakım liberalleri memnun edebilmiştir.¹¹ Kadetler, artık bir kangreni andıran toprak meselesine değinilmemesi ve işçilerin durumuyla ilgili hiçbir şey söylenmemesinden dolayı hayal kırıklığına uğrasalar da meclise sırt çevirmemiş, devrimden önce hükümet aleyhindeki protestoları büyük oranda örgütleyen SR ve RSDRP ise siyasal sürecin kısıyında kalmayı tercih etmiştir. Kilise reformlarına karşı olmalarıyla bilinen Eski İnananlar, halka açık konferanslar düzenlemeye başlamış, Rusya Türkleri ise 1905 yılında gerçekleştirdikleri ilk gizli toplantının ardından biri Ocak diğeri Nisan ayında yapılan iki konferansla seçimlere katılım zemini oluşturmuştur. Oktobristler gibi Çar'ı her bakımdan desteklemeye hazır olan muhafazakâr mahfiller de tam bir tatmin duygusu içerisindedir. Öyle ki “Rusya'nın tüm sadık evlatlarını ülkelerine karşı ödevlerini hatırlamaya” davet eden manifestonun daha en baştan oldukça belirgin mutaassıp sınırları olduğu söylenebilir.¹² Bu çağrıya kendince yanıt veren Rus Halk Birliği gibi oluşumlar, eski düzenin tamamen korunmasından yana olmuşlardır. İlan edilen metinde, sayıları 135 milyona varan ve yarısından fazlası gayri Rus olup, müstemleke hayatına mahkûm edilen Rusya'nın esir halklarına herhangi bir atıfta bulunmaması bir yana, Şubat 1906'da atanmışlardan oluşan Devlet Şurasına, Duma'da hazırlanan yasaları veto etme yetkisinin tanınmasıyla anayasal rejim daha en başından krize sürüklenmiştir. Dahası, aynı yılın nisan ayında yapılan bir başka düzenleme ile yasaların yalnızca “Çar'ın onayıyla” yürürlüğe girebileceği, “savaşa ve barışa yalnızca Çar'ın karar verebileceği” duyurulmuş, ayrıca Çar'ın mutlaka “Ortodoks” olması ve “Ortodoksluğun koruyucusu” olarak kabul edilmesi gerektiği hükme bağlanmıştır.¹³

Hürriyetin ilk günlerine hâkim olan ihtilâl havası, Çar'a ve hükümete yönelik tepkileri azaltmamış, aksine ülkenin farklı kesimlerinde özellikle Yahudiler ve sosyalistler tarafından düzenlenen mitinglerde halka ateşli nutuklar atılmaya başlamıştır. Ancak bu durum, hükümetin teşviki ile inkılâba karşı yürütülen mücadeleyi desteklemek amacıyla ortaya çıkan mürteci grupları da harekete geçirmiştir.¹⁴

2. Rus Düşüncesinde Muhafazakârlık

Rusya'da muhafazakâr fikirler XVIII. yüzyılın sonlarında kendini gösteren ve XIX. yüzyılda giderek ağırlaşan statü tutarsızlığından muzdarip aydın, aristokrat ve kilise üyeleri arasında filizlenmiştir. Bu dönemde muhafazakarların siyasi ve toplumsal meselelere olan yaklaşımında üç ayrı yoruma rastlanabilir. Bunlardan ilki, Büyük Petro'dan I. Nikolay'ın tahta çıkışına kadar Rusya'da hayata geçirilen reformlarla Kilise'nin Rus yaşam tarzındaki belirleyiciliğinin azaldığına yönelik itirazları barındırmaktadır. İkincisi, geleneksel toplumun yapı taşı olan otokrasi, serflik ve mülk imtiyazlarını merkeze koyan daha seküler bir bakış açısı sunmaktadır. Üçüncüsü ise “Ortodoksluk, otokrasi ve milliyet” ilkeleri etrafında birleşen kesimler tarafından dillendirilen, “Rus diline, tarihine ve yerli kurumlara duyulması gereken saygı” etrafında şekillenmiştir.¹⁵

⁸ PSZ (Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiskoy İmperii), *Tsartvovaniye Gosudarya*, Sob. III (1881-1913), 25/1, Oktyabrya 17, 1905, (no. 26.803), Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, Sankt Peterburg 1908, s. 754-755.

⁹ Swietochowski, *age*, s. 84-85.

¹⁰ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 105.

¹¹ Baykara, *age*, s. 113.

¹² PSZ, *Tsartvovaniye Gosudarya*, (no. 26.803), s. 754-755.

¹³ PSZ, *Tsartvovaniye Gosudarya*, Sob. III (1881-1913), 26/1, Aprely 23, 1906, (no. 27.805), Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, Sankt Peterburg 1909, s. 456-461; Baykara, *age*, s. 113; Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Nobel Yayın, Ankara 2004, s. 272.

¹⁴ Kurat, *age*, s. 386.

¹⁵ Halit Hamzaoğlu, “Rusya Siyasetinde ve Toplumsal Hayatında Muhafazakârlık”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 16/2, Sakarya 2021, s. 229.

Rusya'da II. Katerina iktidarının ilk yılları, aydınlanmacı fikirlerin ülkede kök salması için elverişli bir ortam hazırlamıştır.¹⁶ Buna bağlı olarak Rus üniversitelerinde ve düşünce hayatında Fransız ekolünün etkisi gözle görülür biçimde artmış, dikkatini Ortodoks Kilisesi'nden ziyade otokrasinin geleceğine ve halk kültürüne yönelten Nikolay M. Karamzin ve Aleksandr S. Şişkov gibi bazı düşünürler, muhafazakâr düşüncenin seküler temsilcileri olarak öne çıkmışlardır. Yine de bu öncelik meselesi, Kilise ile yolların tamamen ayrıldığı anlamına gelmemektedir. Muhafazakarlığın seküler yorumunda, kilisenin dokunulmazlığı ilke olarak korunmuştur. Rus muhafazakarları için XIX. yüzyıldaki temel doktrin, ülkenin dini olan Hıristiyanlığın ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin korunmasıdır.¹⁷ Muhafazakarlık, yüzyılın ortalarından itibaren etno-kültürel narsizmin temsilciliğini üstlenen Slavofil akımdan yoğun olarak beslenmiştir. Her iki düşünce de halka ve geleneğe yapılan vurgu paydasında birleşiyor görünse de muhafazakârlar aydınlanmanın gelenek üzerindeki değiştirici gücünü görmezden gelmemekte, dahası, geçmişe duyulan romantik özlemden ziyade devlet aygıtına eklenilebilecekleri bir arayış içerisinde yüzlerini geleceğe çevirmişlerdir.¹⁸ Aradıkları fırsat ise Çar I. Nikolay'ın Eğitim Bakanı olan Kont Sergey Uvarov tarafından 1833 yılında "Ortodoksluk, otokrazi ve milliyet" ilkeleri etrafında ilan edilen "Resmî Milliyet" doktrini ile karşılaşmalarına çıkmıştır.¹⁹ Slavofillerin ise eski Rusya tahayyülü içinde idealize ettikleri meclisler, halk ile devletin ayrılığına duydukları inanç ve *boyarların* mutlakiyete karşı çıkarken benimsedikleri ilkeler hesaba katıldığında, Çar I. Nikolay'ın bürokrasisi içinde bulunmaktan mutlu olmayacakları açıktır.²⁰ Öte yandan, Nikolay Ya. Danilevskiy, Konstantin N. Leontyev, Konstantin P. Pobedonostsev gibi isimler Rusya'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Slavofillerin devlet mekanizmasıyla barışmasına yardımcı olabilecek birtakım ideolojik formüller ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu bağlamda "Rusya'nın genişleme yolu üzerinde, evrimin doğal yasaları dışında bir engel tanımayacak olan güçlü bir devlet organizmasının yaratılması" gerektiğini savunan Danilevskiy, Panslavizm'in kuramsal temelini oluşturan "tarihsel-kültürel" tipler kuramını ortaya koyarak "Konstantiniyye'nin ele geçirilmesiyle, kardeş Slav topluluklarını kurtaracak olan Rusya'nın yeni bir kültürel tip" yaratacağına, böylece "çöküşe geçen Avrupa'nın" medeniyet alemindeki yerini alacağına inanmıştır. İç politikada ise "sınıfların üzerinde bir tavır takınıp, tek tek çıkarları genel yarara bağımlı kılarak, toplumsal uyumu koruyup sürdüreceği bir sosyal monarşiden" yana olmuştur.²¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde on sene konsolosluk yapan Leontyev ise Rus kültürünün ayrıştırılmaz Asyalı bileşenleri olduğu kanaatindeydi. Ona göre Rusya halen sahip olduğu "Bizans Ortodoksluğu, kadim ve sınırsız otokrazi ile kırsal topraklar" bakımından üç yönüyle güçlü bir ülkedir. Öte yandan, kültürel farkındalığın ancak bağımsızlıktan yoksun olunan şartlarda geliştirilebileceğini düşündüğü için "Slavların daha uzunca bir süre Avusturya ve Osmanlılar tarafından yönetilmesi" gerektiğini ileri sürmüştür. Benzer şekilde, dini ahlakla donatan ve onu insancılaştıran her türlü girişimden en az Avrupalı liberal-eşitlikçi fikirler kadar nefret etmiştir. Ona göre Rusya'yı çürümekten kurtarmak için yapılması gereken, ülkeyi *dondurmaktır*. Bu aynı zamanda Pobedonostsev'in savunduğu gerici programın bir tür savunusudur.²² Pobedonostsev ise Rusya'da mutlakiyetçiliğin bunalım yıllarında savunduğu gerici fikirler ile adı anılan bir düşünürdür. Her ulusu "kendi tarihinin tutsağı" olarak değerlendiren Pobedonostsev, mutlakiyeti Rusya'nın "ulusal bir kurumu" olarak değerlendirmiş ve sistemi liberalleştirme yolunda gösterilen her çabanın son derece zararlı olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre parlamenter hükümetler her ne kadar "organik tarihsel gelişmelerin bir ürünü" olsa da "rüşvetçiliğe, kitlelerin tiranlığına ve her şeyin parti açısından değerlendirilmesine" yol açmış, böylece "toplumun genel yararının özel çıkarlara kurban edildiği" bir sistem doğurmuştur. Ekonominin "toplumsal yapıda ve siyasi düzende temel değişikliklere gitmeden çağdaştırılabileceğini" savunmuş, bu anlamda endüstrileşmeye bile karşı çıkan bir isim olmuştur. Pobedonostsev, insan doğasına atfettiği "güçsüzlük, fesatlık, değersizlik ve isyankârlığın" Slavlarda ayrıca "uyuşukluk" ve "tembellik" olarak tecelli ettiğini düşündüğü için Panslavist görüşlerle arasına mesafe koymuştur. Bununla birlikte gerek parlak siyasi kariyeri gerekse Çar ailesine yakın olmasını sağlayan mürebbilik görevi sayesinde hükümetin iç politikasında etkili bir isim olmuş, ulusal azınlıkların dinsel haklarını kısıtlayan Ruslaştırma politikasına sadık kalarak ülkede yükselişe geçen Yahudi düşmanlığını desteklemiştir.²³

Rusya'da muhafazakâr gruplar, kendi aralarındaki tüm görüş ayrılıklarına rağmen XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ülkede giderek etkinliğini artıran devrimci fikirler karşısındaki en güçlü muhalefeti temsil etmişlerdir. Öte yandan örgütlenme konusunda rakipleriyle aynı başarıyı sergileyememiş ve monarşinin reformlar yoluyla dönüşebileceğine inanan liberallerle ittifak yapma yoluna gitmişlerdir. Bu durum, her iki kanadı da ideolojik

¹⁶ Tefvik O. Develi, *Azerbaycan'ın Psikososyal Yakın Tarihi: Milliyetçilik, Modernite ve Hinç*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2021, s. 95.

¹⁷ Arkadiy Yu. Minakov, "Osobennosti Russkogo konservatizma v pervoy četverti XIX veka", *Dialog so vremenem*, Vp. 34, Moskva 2011 s. 103; Yuriy E. Kondakov, "Krizis gosudarstvenno-tserkovnih otnoşeniı i tserkovnih konservatizm v pervoy polovine XIX veka", *Tetradı po konservatizmu*, No. 2/4, Moskva 2015, s. 59.

¹⁸ Hamzaoğlu, agm, s. 231-234.

¹⁹ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *A History of Russia*, Oxford University Press, New York 2011, s. 321.

²⁰ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma'dan Marksizme*, çev. Alâeddin Şenel, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 180.

²¹ Walicki, *age*, s. 437-444.

²² Konstantin N. Leontyev, *Vizantizm i Slavyanstvo*, Universitetskoy Tipografii Katkov, Moskva 1876, s. 22; Walicki, *age*, s. 454-459.

²³ Walicki, *age*, 445-449; Robert F. Brynes, "Russian Conservative Thought before the Revolution", *Russia Under the Last Tsar*, Ed. Theofanis G. Stavrou, University of Minnesota Press, Minneapolis 1969, s. 48-49.

1905 RUSYA'SINDA KARŞI-DEVİRİMCİLİK: KARA YÜZLER HAREKETİ VE ÇARLIK-HALK MÜSLÜMAN CEMİYETİ

tavizler vermeye zorladığından, gidişata tepki gösteren bazı muhafazakâr gruplar arasında radikalleşme eğilimleri baş göstermiştir. 1901 senesinde Rus Meclisi adlı bir örgütün çatısı altında birleşen monarşi yanlısı soylular, yazarlar, ilahiyatçılar, profesörler ve toplumun diğer tutucu kesimleri, Rusya'da Kara Yüzler (*Çörmaya sotnya* veya *Çörmosotentsi*) olarak bilinen ve aşırı sağ fikirleri temsil eden bir hareket başlatmışlardır.²⁴

3. Kara Yüzler Hareketi

Ekim Manifestosu'ndan sonra, Rusya'da bir kamu siyaseti çağı başlamış, geniş bir kitle ya da muhafazakâr seçkinlerin ifadesiyle "sokaklar", sağcı hareketin içine çekilmiştir.²⁵ Kara Yüzler, aslında bu dönemde inkılabı karşı olan sağcılarının tümü için kullanılsa da hareket, esasen hükümetin teşvikleriyle büyük ölçüde Rus Halk Birliği tarafından örgütlenmiştir. "Alman ve Leh mülk sahiplerine de bir yıldan uzun süre boyunca şiddet" eylemleri uygulayan Kara Yüzler, esasında "sahip oldukları sınırlı güvencenin ekonomik değişim sebebiyle yok olacağından korkan küçük tüccarlar, tarım işçileri ve siyasal reforma karşı olan polis güçlerinden" müteşekkildir.²⁶ Bu gibi gerekçelerle Kara Yüzler tarafından 17 Ekim — 1 Kasım 1905 tarihleri arasında Rusya'nın 358 yerleşim yerinde pogromlar gerçekleştirilmiş, olaylarda toplam 1000 ila 4000 kişi hayatını kaybetmiş, 1500 ila 10.000 kişi de yaralanmıştır. Üstelik pogromlar tamamen Yahudi karşıtı değildir.²⁷ Kendilerini "Ortodoks ve [iktidarı] sınırsız olan Çar'a ettikleri yemine sadık kalan milyonlarca Rus halkı" olarak tanımlayan Kara Yüzler, "anayasacı, demokrat, sosyalist, devrimci, anarşist ve Yahudileri" Rusya'nın iç düşmanları olarak ilan etmiştir.²⁸

Devrim öncesi kariyerine bakıldığında, 1870'lerin sonunda "liberal eğilimler ve kozmopolitanizm" Çarlığın geleceği için bir tehdit olarak algılanmaya başlayınca, "aristokrat ve *intelligentsia* çevrelerinde, sağcı salonlar" ön plana çıkmaya başlamıştır.²⁹ Ancak, Kara Yüzler hareketinin çekirdeğini oluşturan ve Rusya'daki ilk sağcı örgüt olarak kabul edilen Rus Meclisi (*Russkoye Sobraniye — RS*), faaliyetlerine daha geç bir tarih olan 1900 senesinde, St. Petersburg şehrinde başlamıştır. RS, 1901 tarihli resmî yönergeleri gereği bir siyasi parti olmayıp, Rus yanlısı bir kültür ve eğitim derneği olarak ortaya çıkmıştır.³⁰ Başlangıçta her ne kadar fikrî ve kültürel meselelere odaklanmışsa da siyasi ajandasının fark edilmesi fazla uzun sürmemiştir. Kurucuları arasında profesör ve akademisyen Konstantin Ya. Grot, İmparatorluk Halk Kütüphanesi Müdürü Nikolay P. Lihaçov, yazar Sergey N. Sıromyatnikov ve şair Nikolay A. Engelgardt gibi isimlerin bulunduğu dernek,³¹ 26 Ocak 1901'de "Rus halkının geleneklerini gündelik yaşama" entegre etmek üzere faaliyetlerine başlamıştır. Buna yönelik olarak derneğin amaçları arasında "Rus halkının geçmiş ve çağdaş ulusal yaşamının incelenmesi, filoloji, sanat, etnografya, hukuk ve ulusal ekonomi ile ilgili sorunların tartışılması, ruhani ve günlük Rus-Slav özelliklerinin çeşitli tezahürlerinin incelenmesi, ayrıca, Rus dilinin saflığının ve doğruluğunun korunması" bulunmaktadır.³² Slavofil akımın etkisi altındaki diğer topluluklardan farklı olarak RS, bilhassa "Rus olan her şeyi" teşvik etmeye odaklanmıştır. Ancak onun asıl farkı, üyelerinin %40'ına yakın bir bölümünün devletin üst kademelerinde görev yapan Knyaz Dimitriy P. Golitsın-Muravlin gibi bürokratlardan, üçte birinin de ordu mensupları ve denizci subaylardan oluşmasıdır. Derneğin hedefleri arasında Ortodoksluğun savunulması, otokrasiye hizmet ve İmparatorluk sınırları içinde Rusluğu güçlendirme taahhüdü bulunmaktadır. Bu doğrultuda tavizsiz bir Ruslaştırma politikasını teşvik ederek özellikle sınır bölgelerinde diğer milliyetçi hareketlerin aleyhinde etkinlikler düzenlemiştir. Yalnızca birkaç ay içinde Moskova, Varşova, Kiev, Odessa, Tula, Pskov, Ryazan, Novgorod, Kazan, Smolensk, Kursk, Irkutsk ve Vilno'dan üyeler toplamışsa da 1905'te yayınlanan ve askerlerin siyasi derneklere üye olmalarını yasaklayan genelgeyle RS'nin etkinliği önemli ölçüde azalmıştır.³³

Rus Meclisi, kurulduğu tarihten itibaren altı sene içerisinde yaklaşık yedi kat büyümüş fakat üye sayısı ve sempatanları hiçbir zaman birkaç bini geçmemiştir. Parlamenter rejime yönelik besledikleri tüm kuşkulara rağmen devrim yıllarında ilan edilen manifestoyu ne sunum ne biçim ne de içerikçe otokrasinin ortadan kaldırılması olarak değerlendirip, aksine Çar ile halk arasında kaybolmaya yüz tutan birliği yeniden kurma çabası olarak yorumlamıştır.³⁴ Ülke çapında siyasi bir gündem oluşturmayı amaçlayan dernek üyeleri, tüm otokrasi taraftarlarını aynı çatı altında toplamak için faaliyet halindeki bütün sağcı kişi ve kurumları, ayrıca sendikaları ve partileri bir araya gelmeye davet etmiş, bu amaçla 8-16 Şubat 1906 tarihinde ilk Rus Kongresi'ni düzenlemiştir.

²⁴ Hamzaoğlu, agm, s. 237-238.

²⁵ Sergei Podbolotov, "Monarchists Against Their Monarch: The Rightists' Criticism of Tsar Nicholas II", *Histoire Russe*, Vol. 31/1-2, Leiden 2004, s. 109.

²⁶ Merriman, *age*, s. 785.

²⁷ Veronika L. Şarova, "Pravoradikalnaya ideologiya v Rossii: istoki i preymstvennost", *Politiko-filosofskiy yejegodnik*, Red. İgor K. Pantin, Vp. 1, İF RAN, Moskva 2008, s. 124.

²⁸ *Rukovodstvo Çörmosotyentsa-monarhista*, Universitetskaya Tipografiya, Moskva 1906, s. 1, 4.

²⁹ Giovanni Savino, "A Reactionary Utopia: Russian Black Hundreds from Autocracy to Fascism", *Entangled Far Rights: A Russian-European Intellectual Romance in the Twentieth Century*, Ed. Marlene Laurelle, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2018, s. 32.

³⁰ Vladimir Yu. Rılov, "K voprosu p predictorii pravıh partiy v Rossii 1902-1904 gg", *Vestnik Voronejckogo gosudarstvennogo universiteta*, No. 1, Voronej 2007, s. 95.

³¹ Savino, agm, s. 33.

³² *Ustav Russkogo Sobraniya*, V. V. Komarova, Sankt Peterburg 1901, s. 1-2.

³³ Savino, agm, s. 33-34.

³⁴ GARF (Gosudarstvennyy arhiv Rossiyskoy Federatsii), f. 588 (B. V. Nikolskiy), o. 1, d. 1265, s. 5.

Bu toplantıları Nisan ayında Moskova’da, Ekim ayında Kiev’de ve sonraki yılın Nisan ayında bir kez daha Moskova’da gerçekleştirilen kongreler izlemiştir. Bu sırada RS’nin 28 Aralık 1906 tarihli programında “Ortodoksluk, otokrasi ve Rus milliyeti” ilkelerine bağlı kalınacağı bildirilmiştir.³⁵ Aynı yıl derneğin resmi basın organı olan *Rus Meclisi Bülteni* (*Vestnik Russkoye Sobraniye*) de yayın hayatına başlamıştır. RS’nin en dikkat çekici özelliklerinden biri oldukça koyu bir Yahudi karşıtlığını benimsemiş olmasıdır. Bu bağlamda Duma’da ortak blok oluşturmak amacıyla sağ partilerin kendi aralarında yürüttükleri ittifak müzakerelerinde “Yahudilerin çıkarını Ruslarınkinin üzerinde gören hiçbir siyasi oluşumla bir araya gelinmeyeceğine” ve bunlarla ancak “Yahudiler ile Rusların eşitliğine karşı olduklarını açıkça beyan ettikleri takdirde” masaya oturulacağına dair ilke kararları alınmıştır.³⁶ Bu fikirler, aynı dönemde ülkenin çeşitli bölgelerinde patlak veren pogromların da habercisidir. RS, varlığını her ne kadar 1917 yılına kadar devam ettirebilmiş olsa da Rusya’nın Uzakdoğu’da Japonlar karşısında aldığı yenilgi ve devrimin neden olduğu karmaşa içerisinde yerini zamanla Rus Halk Birliği gibi daha etkin ve meşru siyasi partilere bırakmıştır.

Rus Halk Birliği (*Soyuz Russkogo Naroda — SRN*), kurulduğu andan itibaren Rus siyasetinin sağ yelpazesindeki “en başarılı, en kalabalık, en gürültücü, en uzlaşmaz, en aşırı ve aynı zamanda en önemli” partisi haline gelmiştir.³⁷ 1905 yılının Kasım ayında kurulan SRN, devrimci örgütlenmelere meydan okuyamayan, Çar’a sadık, çeşitli yerel anti-Semitist şovenist örgütleri birleştirmeyi gaye edinmiştir. St. Petersburglu bir çocuk doktoru ve aynı zamanda bir RS üyesi olan Aleksandr I. Dubrovin, monarşist hareket için daha militan ve popüler bir ruhun itici gücü olmuş, gelecekte adı Grigoriy Rasputin suikastına karışacak olan Vladimir M. Purişkeviç gibi siyasetçiler ve bazı küçük çaplı sağ örgütlerle birlikte devrimden üç hafta sonra SRN’yi kurmuştur. 23 Aralık 1905’te, Dubrovin başkanlığındaki bir heyet Çar tarafından kabul edilmiş ve burada kendisine partinin rozeti hediye edilmiştir.³⁸ Bu toplantıda Çar II. Nikola, Rus halkını “birleşmeye” davet ederek “onlara güvendiğini” ifade etmiştir. İlerleyen yıllarda Çar’ın SRN’ye karşı yardımsever tutumu ve mensuplarına gönderilen tebrik mesajları, partinin iktidarla olan yakın ilişkisini ortaya koymaktadır.³⁹

Partinin 1906 yazında kabul edilen programında, ülkenin refahı, Ortodoksluğu, Rus otokrasisi ve milliyeti koruma altına alınmıştır. Çar, Kilise ve halk arasında “doğal bağlar” olduğunu savunan SRN için Rus otokrasisi, “ulusal bilgelik tarafından yaratılmış, Kilise tarafından kutsallaştırılmış ve tarih tarafından haklı” çıkarılmıştır. Ortodoks inancının gururlu savunucuları olan SRN mensupları, onun Rus İmparatorluğu’nun resmî dini olmaya devam etmesi konusunda tavizsiz bir tutum ortaya koymuştur. “Rus topraklarının birleştiricisi ve devletin büyük kudretinin yaratıcısı” olarak kabul ettikleri Rus halkının ise “ulusal yaşamda ve ulusal yönetimde ayrıcalıklı” bir konuma sahip olması gerektiğini vurgulamışlardır. Programın Duma’ya atıfta bulunan maddesi ise ilginçtir. Buna göre Duma’nın görevi “halkın ve devletin gerçek ihtiyaçları hakkında bilgi vermek, kanun koyucuya gerekli reformları gerçekleştirmede yardımcı” olmaktır. Öte yandan, Duma’nın kendisi SRN tarafından yabancı kabul edilmiş ve tanınmamıştır. Rus vatanseverler, “Masonların kontrolünde” olduğuna inandıkları Duma’nın Rusya’ya yabancı olduğunu, dolayısıyla bu kurumun lağvedilerek yerini Rus ruhuna uygun biçimde, XVI. ve XVII. yüzyıllarda geleneksel temsil organı olarak öne çıkan *Zemskiy Sobor*’un alması gerektiğini savunmuşlardır.⁴⁰

Diğer seçkin merkezli monarşist hareketlerin aksine Rus Halk Birliği, komplo teorileri, ön yargılar ve popülist argümanların bir karışımını kullanarak halkın desteğini aramıştır. Yabancıların, Rus ülkesinde topraklara sahip olduğunu ve bu sebeple Rus köylülerinin mülksüzleştiğini ileri süren Kont Vladimir A. Bobrinskiy gibi partinin önde gelen bazı isimleri, ulusal ve toplumsal sorunları birbirine bağlamış, büyük toprak sahiplerinin mülklerinin Ruslaştırılması çağrısında bulunmuştur.⁴¹ Burada, özellikle Yahudilerin hedef alındığının vurgulanması gerekir. Ekim Manifestosu’nun yayınlanmasından sonra SRN tarafından halka yapılan bir çağrıda tüm ülkedeki Yahudi nüfus arasından yalnızca “üç kişinin” Duma’ya kabul edilmesi, bunların “yasama faaliyetlerine katılmaması”, yalnızca “halkının özel ihtiyaçları hakkında Duma’ya rapor vermesi” gerektiği duyurulmuş, birleşik “Yahudi kitlelerinin yıkıcı, devlet karşıtı” faaliyetlerinin, “Rus olan her şeye karşı uzlaşmaz nefretlerinin ve [siyasi] araçları gelişigüzel kullanmalarının, özellikle mevcut devrimci hareket sırasında çok açık bir şekilde ifade edildiği gerçeği” göz önüne alındığında, böyle bir “kısıtlamanın gerekli olduğu” beyan edilmiştir.⁴²

³⁵ GARF, f. 102 DP OO. II d-vo 1906, o. 186, s. 11-13

³⁶ Sergei Podbolotov, “True-Russians Against the Jews: Right-Wing Anti-Semitism in the Last Years of the Russian Empire, 1905–1917”, *Ab Imperio*, Vol. 2001/3, Oxford 2001, s. 201.

³⁷ Hans Rogger, “Was There a Russian Fascism? The Union of Russian People”, *The Journal of Modern History*, Vol. 36/4, Chicago 1964, s. 399.

³⁸ Savino, agm, s. 36-37.

³⁹ GARF, f. 116, o. 1, d. 3, s. 2.

⁴⁰ *Ustav Soyuzu Russkogo Naroda*, Sankt Peterburg 1906, s. 1-16.

⁴¹ Savino, agm, s. 39.

⁴² *Ot absolyutizma k demokratii političeskaya jizn kapitalističeskoy Rossii (1861- fevral, 1917): dokumenti i materialı k seminarskim zanyatiyam po otčestvennoy istorii*, Sos. Olga N. Bogatireva, Nikolay N. Popov, Uralskiy gosudarstvennyy universitet, Yekaterinburg 1991, s. 112-113.

1905 RUSYA'SINDA KARŞI-DEVİRİMCİLİK: KARA YÜZLER HAREKETİ VE ÇARLIK-HALK MÜSLÜMAN CEMİYETİ

Rusya'da 1906 yılından itibaren çeşitli bahanelerle ve kısa aralıklarla kapatılan Duma'yı kontrol altına alabilmek için yasa ve yönetmeliklerde düzenli değişiklikler yapılmıştır. III. Duma dönemine (1907-1912) gelindiğinde, Başvekil Pyotr A. Stolipin Hükûmeti tarafından değiştirilen seçim kanunu sayesinde ittifak halinde olan sağcı grupların parlamentodaki oranı %63'e yaklaşmıştır. 1907 tarihli seçimlerde, Duma'ya 52 aşırı sağcının dışında 93 Rus milliyetçisi, 133 Oktyabrist milletvekili girmiş, böylece Rus olmayan halklar üzerindeki baskı da artmıştır. Bu vekiller, Ruslaştırma siyasetine yönelik teklifler sıralayarak 1905 Devrimi'yle tanınan hakların geri alınması için çaba göstermişlerdir.⁴³ Bununla birlikte, 1908 yılında SRN kadroları arasında öteden beri var olan ihtilaflar şiddetlenmiş ve Purişkeviç grubu SRN'den ayrılarak Baş Melek Mikail Birliği (*Soyuz Mihaila Arhangela*) adlı ayrı bir hizip haline gelmiştir. Bunu sonradan Dubrovin yanlılarının Petersburg kolu izlemiş ve bu bölünmeler 1910 yılına dek devam etmiştir.⁴⁴ Aralarındaki fikir ayrılıklarına rağmen SRN'den kopan grupların birbirleriyle olan dirsek teması hiçbir zaman kesilmemiştir. SRN, otokrasinin devrildiği 1917 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiş ve Bolşevik Devrimi'yle birlikte varlığı son bulmuştur.

4. Çarlık-Halk Müslüman Cemiyeti

Devrim günlerinde Rus Meclisi ve Rus Halk Birliği gibi Çar yanlısı örgütlerin tüm hedef kitlesini yalnızca Büyük Rus (*velikorus*) ve Ortodoks kitlelerin teşkil ettiği söylenemez. Ekim Manifestosu'nun ilanından sonra ortaya çıkan kaotik siyasal iklimde, yaşadıkları topraklardaki devrimci kıpırdanmalara dahil olmak istemeyen bazı yerel unsurların Çar'a olan sadakatleri bir hayli samimi görünse de statükocu fikirlerin Müslüman Tatarlar arasındaki tezahürünü her zaman bu bağlamda değerlendirmek güçtür. Bu hususta Müslüman yüksek zümrelerin şahsi menfaatlerini, devlet çıkarlarına entegre ederek, “yerel halkın etno-kültürel kimlik gelişimini baskı altına almaya dönük” pek çok girişimin olduğu hatırlanmalıdır.⁴⁵ Buradan hareketle, “mevcudiyet ve itibarını Rus hükümetine borçlu”⁴⁶ muhafazakâr Tatar aydın ve din adamlarının *muhafaza* ettikleri şeyin halihazırdaki *imtiyazlı konumları* olduğu söylenebilir. Dolayısıyla ilk etapta birbirine zıt gibi görünen bu iki kutup arasında çekimi mümkün kılan belki de en önemli unsur, Rus sömürgeciliğine karşı umum Türk dünyasının maarif ve kültür davasına dönüşen *Usul-i Cedid* akımına muhalif kadimci mahfillerin uğradıkları prestij kaybına karşı gösterdikleri dirençtir. Dolayısıyla bu kimselerin Çar'a duydukları sadakati somut olarak ortaya koyma arzusu birdenbire ortaya çıkıverirse de Çar taraftarı Müslümanların 1908-1910 yılları arasında iyiden iyiye varlık kazandıkları ifade edilebilir. Bunları görünürde bir araya getiren amaç, otokrasiye bağlı kalmak ve bunu teşvik etmenin yanı sıra devrimin ve ayrılıkçılığın önlenmesidir. Bunu sağlamak üzere ortaya çıkan en geniş katılımlı örgütün ise Çarlık-Halk Müslüman Cemiyeti (*Tsarsko-Narodnoye Musulmanskoye Obşestvo — TsNMO*) olduğu söylenebilir.

Esasında, Rus aşırı sağ ile Müslümanlar arasındaki *yakın* ilişkiler, henüz devrimin ilk aylarında tesis edilmeye başlamıştır. Bu süreç, bünyesinde gerici Tatar çevrelerin prestij kaygısına yönelik daha evvel öne sürülen iddiaları doğrulayan birtakım anekdotları barındırmaktadır. Bunlardan birine göre, Ekim Manifestosu'nun ardından, tüm Rusya'yı kasıp kavuran gösteriler esnasında liberal görüşleriyle tanınan Ufa Genel Valisi Boleslav P. Tsehanovetskiy'nin “Çar'ı lanetleyen” kalabalıklara göz yumması, yardımcılarında A. S. Teregulov adlı bir Tatar'ı göz yaşlarına boğmuş ve bu kişi “mollaların Tatarlara küçük yaşlardan itibaren okullarda İmparatoru sevmeyi öğrettiklerini, Tatarların Çar'ı sevdiğini, onun için her an ölmeye hazır olduklarını, şimdi düşmanlarına yardımda bulunarak ona ihanet edemeyeceğini” dile getirmiştir. Ardından, 23 Ekim gecesinin geç saatlerinde, bir grup Müslüman gösterici, şehrin sokaklarından geçerek burada ateşli bir nutuk atan “Müftü Sultanov'un” evinde durmuş, “Abdulino şehriden” Çar'a sadakatlerini bildiren bir telgraf göndermişlerdir.⁴⁷ Bu olayın ardından SRN'nin Ufa ve Samara vilayetlerindeki bazı şubeleri, kendi inisiyatifleriyle Müslümanları üye olarak kaydetmeye başlayarak ve onlara ücretsiz rozetler dağıtmıştır. Yalnız, Müslümanların, sıradan parti rozetlerinde bulunan “Ortodoks haçından utanmamaları” için onlara özel bir tasarım yapılması düşünülmüştür. Buna göre, üzerinde imparatorun adına ait baş harflerin ya da üst kısmında taç bulunan devlet ambleminin olduğu bir kalkan üzerinde, çift başlı Rus kartalını çevreleyen bir hilal tasarlanmıştır. Hilalin üzerinde, Allah'ın iradesinden söz eden, müminlerin hükümdara itaat edip onunla ittifak ederek ve müttefiklerine sadık kalarak Tanrı'yı onurlandıracaklarına işaret eden Tatarca ayetler bulunması öngörülmüştür. Ayrıca, rozetlerde SRN ile Müslümanlar arasındaki birlikteliği vurgulayan bir ibareye yer verilmesi gerekli görülmüştür.⁴⁸ Olayların ardından, Ufa İl Başkanı Grigoriy A. Busov da SRN'nin, “Müslümanlarla yakın ilişki içinde olduğunu ve onları kardeşleri olarak gördüğünü” ifade etmiştir.⁴⁹

Aynı günlerde, Kazan eyaletinde de benzer bir hareketliliğin olduğu göze çarpmaktadır. Muhtemelen Çistay Piskoposu ve aynı zamanda Rusya Meclisi üyelerinden olan Aleksiy (Dorodnitsin) tarafından, Kazan

⁴³ Devlet, *age*, s. 119-121.

⁴⁴ Şarova, *agm*, 2008, s. 122.

⁴⁵ Develi, *age*, s. 165.

⁴⁶ Mehmet Emin Resulzade, “Azerbaycan'da Rus Koloni Siyaseti VI”, *Milli Tesanüd*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1978, s. 138-139.

⁴⁷ İgor Grevtsev, “Pravoslavyaniye i Musulmane Rossii protiv mirovogo zla”, *Russkiy Vestnik*, 11 Dekabrya 2015, s. 8.

⁴⁸ GARF, *f. 116*, o. 1, d. 545, s. 1-2.

⁴⁹ Grevtsev, *agm*, s. 8.

Piskoposluğunun haber bülteninde kaleme alınan bir yazıda, 22 Ekim 1905 tarihli “vatansever kutlamalara” iştirak eden Müslümanların Ruslarla “tam bir dayanışma” içinde oldukları, ellerinde “Çar’ın portresi” ve “vatansever sloganların yazıldığı bayraklarla, mollaların öncülüğünde” yürüyüş yapan kalabalık bir alayın, gencinden yaşlısına “Ruslara gülümseyerek sempatik bakışlar attığı” not edilmiştir. Kalabalığın, yol boyunca “camilerin ve kiliselerin” önünde durarak “ilahiler” okudukları, sonra da valiye hitaben bir konuşma yaptıkları kaydedilmektedir. Buna göre Bay [Ahmetzyan] Saidaşev tarafından “Müslümanların Çar’a sıkı ve sarsılmaz bağlarla bağlı” oldukları, “devrimcilerin bunu zayıflatmasına asla müsaade edilmeyeceği” duyurulmuştur. Vali ise bu konuşmanın ardından “Müslümanlara teşekkür” etmiş, Çar lehinde atılan sloganlar eşliğinde yapılan tebrik merasiminin ardından grup dağılmıştır.⁵⁰

Müslüman kortejinde, Ceditçi kimliği ve ilerici fikirleriyle tanınan Âlimcan Barudî’nin de hazır bulunması oldukça dikkat çekicidir.⁵¹ Tatar tarih yazımında Barudî’nin gösterilere katılımı genellikle atlanan bir konu olsa da bunun araştırmacılar arasında ihtilafa yol açacak kadar çelişkili bir durum olup olmadığı tartışmalıdır. Zira, kendisinin “Ceditçiler safında” yer almakla birlikte “İslâm birliğini zayıflatacağı inancıyla milliyetçilik gibi Batıcı akımlara” taraftar olmadığı hatırlanmalıdır.⁵² Buradan hareketle, katılımın nedenine yönelik ihtimaller değerlendirilecek olduğunda belki de prestij meselesiyle ilgili daha önce dile getirilen endişeler bağlamında Barudî’yi monarşik görüşlerden tamamen sıyrılmış olarak düşünmemek gerekir. Bunun tam tersi ise Kazan’daki devrimci komünün bozguna uğratılmasıyla yerel yönetim tarafından kutlamalara katılmaları için eyaletteki tüm kanaat önderlerine baskı yapılmış olabileceği ihtimalidir. Benzer şekilde, Barudî ve diğer mollalar, 22 Ekim’de yani devrimci komünün yenilgisini izleyen etkinliklerin ikinci günündeki gösterilere katıldığından, belki de bir önceki günün programıyla herhangi bir ilgileri bulunmamaktadır. Barudî’nin Yusuf Akçura ile beraber Ekim Manifestosu’nu kutlayan gösterilere de katılmış olması, belki de onun siyasi konjonktür gereği, aklen ve ruhen birbirine zıt iki farklı yerde bulunmak zorunda kalmasına yol açmış olabilir.⁵³

Kazan’daki aşırı sağcıların Tatar grupları yanlarına çekme çabası, kendilerince son derece olumlu karşılanan bu olaylardan sonra giderek artmış, 29 Ocak 1906 tarihinde Kazan’daki Harbiye Meydanı’nda düzenlenen kalabalık bir Kara Yüzler mitinginde “Kazan Hanlığı’na” atfen Duma’ya Müslümanlar adına ikinci bir milletvekili atanması hususunda, biri Çar’ın şahsına diğeri de İçişleri Bakanı’na olmak üzere iki telgraf çekilmiştir. Öte yandan, Müslümanları kazanmaya yönelik bu girişimlerin Kara Yüzler bünyesinde faaliyet gösteren sağcı oluşumların tamamı tarafından onaylandığı söylenemez. Bu dönemde özellikle “olağanüstü ticari yeteneklerini” imparatorluk lehinde kullanmak üzere Tatarların iktisadi hayatında iyileştirilme yapılmasını ve Tatarlar arasındaki “Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin terk edilmesini” öngören iç talepler, RS üyelerinin çoğunluğu tarafından kabul görmemiştir. Dahası, Tatarlar da sağcı monarşistlerin bu jestini, içinde “bir tür siyasi hile” barındırdığından şüphelendikleri için ihtiyatla karşılamışlardır. Bu bağlamda dilekçelerdeki “Kazan Hanlığı” vurgusundan hareketle Tatarların Çar IV. İvan ile Kazan’ın ilhakına karşı tutumlarını yeniden gözden geçirmeye davet eden öneriler, yerli halk arasında pek rağbet görmemiştir. Benzer şekilde, yerlilere özel haklar verilmeksizin birlik ve bölünmezlik ilkesine sadık kalmalarını beklemek de pek gerçekçi görünmemektedir. Neticede, Kara Yüzlerin Kazan’daki muhafazakâr görüşlü Tatarlarla mutabakat zemini yaratma girişimleri gelişigüzel bir biçimde ilerlemiş ve şehirli zümre arasında beklenen karşılığı bulamamıştır. Öyle ki 22 Ekim’deki gösterilerde Çar’a açıkça sadakatini sunan tüccar Saidaşev gibi muhafazakâr Tatarların bile onları tam olarak takip etmediği öne sürülmektedir.⁵⁴ Bunun üzerine bazı Kara Yüzler örgütleri, dikkatlerini daha kolay taraftar toplayabileceklerine inandıkları kırsal kesimlere yöneltmiştir. Netice olarak 1908 yılının aralık ayında, SRN bünyesinde yabancılara ait dernekler kurulmasını açıkça engelleyen hükümlerin varlığına rağmen Kazan eyaletinin Çistay ilçesinde TsNMO kurulmuştur. Cemiyetin başında Hayrulla Fayzullin adlı Çistaylı bir köylü bulunsa da kurucusu Polonyalı Katolik bir baba ile Kozak Ortodoks bir anneden dünyaya gelen, hukukçu, ekonomist, şair, yazar, yayıncı, ayrıca Kazan Üniversitesi ve Kazan vilayetindeki sağ monarşist hareketin en ünlü ideologlarından biri olan Vladislav F. Zaleskiy’dir.⁵⁵ Müslümanlar arasında sağcı monarşist örgütlerin yaratılmasıyla, “Tatarlar arasında ayrılıkçı duyguların yayılmasının ve bunların ilerici harekete katılmalarının engellenebileceğine” inanan Zaleskiy, üzerinde bizzat çalıştığı TsNMO’nun tüzüğüne göre Cemiyetin amacını, Kuran-ı Kerim’deki emirlere dayanarak “Tatar nüfusu arasında Çar’ın mutlak otoritesine edilen yemine bağlılık ve Rus yurtsever toplumuyla güçlü birliği korumak” olarak belirlemiştir. Bu tüzük 9 Aralık 1908’de eyalete bağlı idari makamlarınca onaylanmış ve 1909 baharında Çistay bölgesindeki bir dizi yerleşim yerinde TsNMO’ya bağlı 18 şube ortaya çıkmıştır. Bu şubelerle

⁵⁰ “22-e Oktyabrya 1905 goda v Kazanii”, *İzvestiya po Kazanskoy Eparhiy*, No. 42 (8 Noyabr 1905), Tip. İmperatorskago Universiteta, Kazan 1905, s. 1263-1264.

⁵¹ Lyutsian İ. Klimoviç, *İslam v Tsarskoy Rossii, Gosudarstvennoye Antireligioznoye İzdatelstvo*, Moskva 1936, s. 87.

⁵² Nadir Devlet, “Âlimcan Barudî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 463.

⁵³ Bu hususta bkz. Renat İ. Bekkin, “Perepiska B. V. Nikol’skogo c liderami partii: Sirat al-Mustakim”, *Vostochny Arhiv*, No. 2/40, Moskva 2019, s. 42-43.

⁵⁴ İgor Alekseyev, “Tatarskiy sled v chernosotennom dvijenii”, *Musulmanskiy Mir*, No. 3, Kazan 2014, s. 11-13.

⁵⁵ İgor Alekseyev, “Zaleskiy Vladislav Frantseviç”, *Çernaya Sotnya: İstoriçeskaya Entsiklopediya*, Institut Russkoy Tsivilizatsii, Moskva 2008, s. 207.

1905 RUSYA'SINDA KARŞI-DEVİRİMCİLİK: KARA YÜZLER HAREKETİ VE ÇARLIK-HALK MÜSLÜMAN CEMİYETİ

beraber Cemiyetin toplam üye sayısının “240-250 civarında” değiştiği ifade edilmektedir.⁵⁶ Bununla birlikte özgün nüshasının halen Tataristan arşivlerinde saklandığı belirtilen TsNMO'nun kuruluş dilekçesinden aktarıldığı kadarıyla, Cemiyetin “12 üye ve 18 adaydan” müteşekkil bir “konsey” tarafından yönetileceği ifade edilmiştir. Karamışevo köyünde bulunan bu konseyin daha sonra Kazan'a taşınması planlanmış fakat bu açılış gerçekleşmemiştir. Cemiyetin kurucuları arasında Srur Hisamutdinov (yardımcı), Galyam Muzinov (yardımcı), Şaihmardan Rahmatullin (sekteter), Mainyan [?] Aflyatunov (sayman) ve Zamaletdin Fashutdinov gibi isimler yer almaktadır. Öte yandan bunlardan Cemiyet Başkanı Hayrulla Fayzullin dışında hiç kimse okuma yazma bilmediği için kuruluş metnine onların yerine Yefim Nikiforov adlı bir astsubayın imza attığı ifade edilmektedir.⁵⁷

Adını Kazan'da bulunan bir başka Kara Yüzler örgütü olan Çarlık-Halk Rus Cemiyetinden (*Tsarsko-Narodnoye Russkoye Obşestvo* – TsNRO) aldığı anlaşılan TsNMO, Ruslaştırma siyasetine ve “Müslümanlara karşı başlatılacak bir haclı seferine” açıkça taraftar olan Zaleskiy'nin, SRN kurmaylarından Dubrovin'e karşı giderek muhalif bir tavır takınmaya başladığı ve Kara Yüzler hareketi içinde çatlakların baş gösterdiği bir devirde kurulmuştur. Yine de Zaleskiy'nin hesapları, Müslüman Tatarların seçimlerde birleştikleri takdirde “en kötü Tatar'ın bile en iyi Rus'tan daha iyi” olduğu ilkesine dayanacakları endişesini yansıtmaktadır.⁵⁸ Bu dönemde, Ortodoks olmayan halklar arasında sağ kesimlerin müttefik olarak özellikle Müslümanları gözüne kestirdiği görülmektedir. Bu bağlamda, Astrahan Halk Monarşist Partisi gibi siyasi oluşumlar ve Kazan merkezli Haklar Gazetesi (*Gazeta Pravih*) gibi sağcı basın organlarında, yeni yasama sistemi kastedilerek “yabancılar (*inorodtsi*) arasında yalnızca Volga bölgesinin çalışkan ve dürüst Tatarları gibi Rus Devleti'ne uzun süredir sadakatini kanıtlamış olanların Rus halkına kanunlar yazılabileceği” savunulmuştur.⁵⁹ Ancak, aralarında zenginler, mollalar, yaşlılar, tüccarlar, bir onbaşı ve hatta bir “Aziz George süvarisi” bile bulunmasına karşın TsNMO kadrolarının çoğunlukla basit köylülerden oluştuğu söylenmelidir. Okuma yazma bile bilmeyen bu insanlar kanun yazmak şöyle dursun, “toplumsal görevleriyle hiçbir ilgisi olmayan ve şahsi menfaatleri peşinde koşan”, bu sebeple de kolaylıkla manipüle edilebilen kimselerden oluşmaktadır.⁶⁰

Görünürde “Rus yurtsever topluluklarıyla güçlü birliği koruma” amacıyla olan TsNMO'nun tüzüğü hazırlanırken, Kara Yüzlerin genel şablonuna sadık kalmış ve “Tatar halkının Kara Yüzler örgütleriyle iş birliği yapabilmesi için Çar'a sadık kalmaları” gerektiği vurgulanmıştır. Bunun bir uzantısı olarak “Yahudilerin sonradan Müslüman olsalar bile asla Cemiyete kabul edilemeyecekleri” ifade edilmiştir. Benzer şekilde yerli olmayan Tatar kökenlilerin ve yabancıların üyeliği de bir dizi karmaşık prosedüre bağlanmış olduğundan zorlaştırılmıştır.⁶¹ Bu bağlamda eyalet çapında faaliyet gösteren tüm Kara Yüzler departmanlarının “%15 kadarının Çuvaşlardan” müteşekkil olduğu not edilmelidir.⁶² Tüzüğe göre Cemiyete üye olmak için “sözlü beyan” yeterliyken, ayrılmak için üyelerden “yazılı dilekçe” vermeleri istemiştir. Buradan da anlaşılacağı gibi TsNMO tüzüğü, üye alımını kolaylaştırırken ayrılmayı zorlaştırmaktadır. Dahası, böyle bir kabul anlayışıyla kişinin iradesi dışında Cemiyete üye olarak kaydedilebileceği durumlar ortaya çıkabileceğinden, üyelik prosedüründe suistimale açık kapı bırakılmıştır. Bununla birlikte tutucu üyelerin ilgisini canlı tutmak için metne bazı özel maddeler ilave edilmiştir. Buna göre kadınlara TsNMO'nun kurucu üye olma hakkı tanınmamıştır. Bunlar dışında Cemiyetin kendine has bir “logosu ve mührünün” olması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, dernek üyeleri, yine yetkililer tarafından onaylanan “rozet takma hakkına” sahip olmuşlardır. TsNMO'ya belli şartlar altında “okullar inşa etme, hastaneler açma, çalışma evleri düzenleme ve sığınaklar yapma” gibi geniş haklar verilmiştir.⁶³

Esasında, yabancılar söz konusu olduğunda Kara Yüzler için “Rus” teriminin her şeyden önce “siyasi bağlar” anlamına geldiği söylenebilir. Bu açıdan, Müslümanlar, TsNRO'nun yalnızca üç bölümünü teşkil ettikleri halde,⁶⁴ üyelerinden 50 kopek tutarında aidat ödemeleri istenmiştir. XX. yüzyılın başında yaklaşık “2 kg ağırlığında ikinci sınıf toz şeker veya 400 gramlık 12 somun çavdar ekmeği” alınabilen bu tutarın, fakir köylüler için hiç azımsanamayacak bir meblağa tekabül ettiği söylenebilir. Bununla birlikte, gerçekten fakir olarak kabul edilenlere aidat muafiyeti tanındığı halde üyelik ücretini aşan ödemeler, “devrimci hareket ve Yahudi hegemonyasına” karşı savaşmak üzere bağış olarak kabul edilmiştir.⁶⁵

⁵⁶ Dilyara Usmanova, “Konservativniye tendentsii v tatarskom političeskom dvijeni: politizatsiya vaisovskogo dvijeniya v 1905-1916 gg. i politiki sozdaniya TsNMO i soyuza Sirat al-Mustakim (Pryamoy put)”, *Istoriya Tatar: c drevneysih vremen*, T. VII, Institut istorii im. Ş. Mardjani AN RT, Kazan 2013, s. 93-94.

⁵⁷ Ravil Z. Saliyev, “Uçistaye Tatar-Musulman Kazanskoy gubernii v deyatelnosti Çernosotennogo Tsarsko-narodnogo Musulmanskogo Obşestvo”, *Rodnoy Kray*, No. 2, Gumant, Kazan 2020, s. 124-126.

⁵⁸ Alekseyev, “Tatarskiy sled v çernosotennom dvijeni”, s. 11.

⁵⁹ Elizaveta M. Mihailova, “Natsionalny vopros v političeskoj ideologii pravogo konservatizma: imperskiy i regionalny diskurs”, *Istoričeskiy Poisk*, T. 1, No. 42020, Çeboksarı 2020, s. 73.

⁶⁰ Saliyev, agm, s. 128-129.

⁶¹ Alekseyev, “Tatarskiy sled v çernosotennom dvijeni”, s. 14-15.

⁶² Maksim L. Razmolodin, “Traktova ponyatiya Russkosti v Çernosotennoy ideologii”, *Nauçnyy Jurnal Kubgau*, No. 62/8, Krasnodar 2010, s. 12.

⁶³ Saliyev, agm, s. 126-128.

⁶⁴ Maksim L. Razmolodin, *O konservativnoy suşnosti çernoy sotni*, Nyuans, Yaroslavl 2012, s. 223.

⁶⁵ Saliyev, agm, s. 128.

XX. yüzyılın başında Tatar ve Başkurt nüfusu arasında, diğer pek çok şeyin yanı sıra, “atalarının Rus otokratlarına Kur’an-ı Kerim üzerine ettikleri yemine” sadakati ima eden bilinçaltı muhafazakâr-devletçi duyguların, halen bir nebze canlı olduğu söylenebilir.⁶⁶ Bu durumdan yararlanmak isteyen Zaleskiy, Çar-Halk Müslüman Cemiyeti’nin “niçin gerekli olduğunu” açıkladığı bir broşürde, “Tatarların çeşitli küçük zayıf ve fakir hanlıklarda yaşamaktansa, bilge ve merhametli bir hükümdarın altında büyük, güçlü ve zengin bir imparatorlukta birleşmesini” savunmuş, Ortodoksluk, otokrasi ve milliyet ilkelerini Tatarlar arasında hazmedilir kılmaya çalışmıştır. Yahudi meselesinde ise dinden ziyade dünyevi, ticari ve ekonomik güdülere odaklanarak, “en huzursuz” grup olarak nitelediği Yahudileri “daha önce yalnızca Müslüman Tatarların elinde olan tüm hammaddelere, büyük ölçekli deri ve yumurta ticaretine el koymakla” itham etmiştir. Zaleskiy bu sebepten ötürü “hem Rusların hem de Tatarların ortak düşmanı” olarak gördüğü Yahudilere karşı “Müslümanların hem kendi aralarında hem de Ruslarla birlik olması gerektiği” sonucuna varmıştır.⁶⁷ Bu açıdan bakıldığında TsNMO’nun faaliyetleri esas olarak devrim ve liberalizm karşıtı siyasi ifadelerin yanı sıra “Çar’ın yönetimi altında Rus halkıyla birlik çağrılarıyla” sınırlı olsa da muhalif basını saldırganlıktan kurtulamamıştır.⁶⁸ Buna karşı, TsNMO tarafından “Tatarların uzun yıllardır Büyük Rus Çar’ının idaresi altında Ruslarla barış içinde yaşadıkları ve hiçbir dargınlık görmedikleri, ancak sonunda kendilerine kurtarıcı diyenlerin ve Yahudilerin gelerek huzurlarını bozdukları, onları suça ve isyana teşvik ettikleri, Tatarların Ruslara değil onları Ruslara karşı kıskırtan Ermenilere ve Yahudilere düşman oldukları” beyan edilmiştir.⁶⁹ Ermenilerin burada Yahudilerle yan yana konumlandırılması, Tatarları Cemiyete çekmek için mevcut etnik gerilimlerin siyasal birer enstrüman haline getirildiğine açık delil teşkil etse de Rus ve Tatar halkları arasında kurulması amaçlanan birlik sürecinde, Hıristiyan bir grubun ötekileştirilmesine göz yuman Kara Yüzlerin de “bazı etno-dinî tavizler vermeye” hazır oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁰ Bunun bir başka göstergesi, 1900’lü yılların başında Kazan ve çevresinde Ortodoksluktan İslamiyet’e dönüşlerin ivme kazanmasıdır. Tatarlar arasında misyonerlik faaliyetlerinin yavaşlatılması hatta tersine çevrilmesiyle, “Müslümanlar, Mariler, Çuvaşlar ve Mordovyalılar arasında daha etkin propaganda yapılabileceği ve *proselitizmin* yavaşlayacağı” düşünülmüştür.⁷¹

Tüm bunlara rağmen, muhalif basında tüm Kara Yüzler örgütleriyle birlikte TsNMO’nun da şiddetli eleştiri oklarına maruz kaldığı söylenebilir. Bu eleştiriler kısa sürede tam bir ifşa kampanyasına dönüşerek esasında hızlı bir gelişim gösterdiği söylenebilecek Cemiyetin faaliyetlerini sekteye uğratmıştır. Bunlar arasında özellikle Kadetlerin yayın organı olarak bilinen *Reç Gazetesi*’nin 9 Aralık 1909 tarihi sayısında çıkan bir köşe yazısı oldukça ses getirmiştir. Yazıda, TsNMO’nun Çistay’a bağlı Şental köyünde Şube Başkanı olarak görev yapan şahsın, yakın zamana kadar sol görüşleriyle tanındığı ve “yirmi yıl önce” Tatarları Türkiye lehinde ajite ettiği ileri sürülmüştür. Dahası, Cemiyet üyelerinin de “monarşist kisvesi” altında terör eylemlerine karışan “düzenbazlardan” müteşekkil olduğu, bunların civardaki zengin köylüleri yıldırıma çalıştıkları, onları haksız suçlamalara maruz bırakarak mallarını gasp ettikleri duyurulmuştur. A. H. imzasıyla kaleme alınan bu suçlamalar⁷² o denli etkili olmuştur ki Kazan Valisi Mihayl V. Strijevskiy konuyla bizzat ilgilenmek zorunda kalmış ve olay yargıya intikal etmiştir. Yapılan soruşturmalar neticesinde isnat edilen suçlamaların çoğu doğrulanamamış hatta bazılarının “hayal ürünü” olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Şental köyünde TsNMO’ya ait bir şubenin hiçbir zaman var olmadığı veya herhangi bir gasp olayının rapor edilmediği anlaşılmıştır. Buna karşın, Cemiyetin Merkez Yönetim Kurulunda bulunan Hisamutdinov ile “Yukarı Tatar Maynası” şubesine kayıtlı Minigalim ve Safiyulla Yuzev kardeşler, Tatarların ajitasyonu ile ilgili iddialar kapsamında yargılanmışlar, diğerleri ilk celsede beraat ederken Yuzev kardeşler, kendilerine katılan ve aynı zamanda TsNMO’nun bir üyesi olan kuzenleri Mindubay [?] ile birlikte hükümet karşıtı yıkıcı faaliyetlere karışmak ve Panislamizm’e sempati duymaktan tutuklanmıştır. Dava henüz tamamlanmadan, mahkeme, emniyet, vilayet ve ildeki diğer resmî kurumlar arasında yapılan yazışmalar sonucunda TsNMO’nun “Karamışevo, Yukarı Tatar Maynası ve diğer köylerindeki tüm bölümlerinin” faaliyeti 1909 yılının Ekim ayında durdurulmuştur.⁷³ 30 Aralık 1909 tarihinde ise Zaleskiy’nin suçlu bulunan şubeleri ayıklayarak diğerlerini kurtarmaya yönelik tüm girişimlerine rağmen Kazan Valisi’nin ısrarıyla TsNMO’ya ait şubelerin tamamı kapatılmıştır. Hatta TsNMO’nun “baş mimarının” gizli olarak görülen bu davanın dosyalarına erişmesine bile izin verilmemiştir.⁷⁴ Yaşanan hadiseler, Zaleskiy’i yıldırmasa da TsNMO’nun artık gözden düşmesiyle bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Bu bağlamda, “Maliye Nırsı, Sauş ve Balıklı” gibi yerlerde sırasıyla “M. Galyazetdinov, Z. Hisamutdinov ve Ya. Halikov” adlı köylülerin başkanlığında yeni şubeler açılrsa da bunların

⁶⁶ Olga L. Malışeva, “Gosudarstvennoye proektirovaniye konfessionalnoy politiki v usloviyah revolyutsiohhhh potryaseniy načala XX veka: opit i uroki”, *Upravleniye ustoyçivum razvitiem*, No. 6/07, Kazan 2016, s. 55-56.

⁶⁷ Alekseyev, “Tatarskiy sled v çernosotennom dvijeni”, s. 16.

⁶⁸ İgor Alekseyev, “Pravomonarhiçeskoye (Çernosotennoye) dvijeniye v g. Kazanii i Kazanskoy gubernii v 1905-1907”, *İstoriya Tatar: c drevneyşih vremen*, T. VII, Institut istorii im. Ş. Mardjani AN RT, Kazan 2013, s. 111.

⁶⁹ Alekseyev, “Tatarskiy sled v çernosotennom dvijeni”, s. 15.

⁷⁰ Aleksandr S. Zabolotskiy, “Sotsialnyy sostav i osnoviye zadaçi pravomonarhiçeskiy i tsentristkiy političeskiy partiy Rossii načala XX veka”, *Vestnik MGİMO-Universiteta*, No. 2/47, MGİMO MID, Moskva 2016, s. 191-192.

⁷¹ Alekseyev, “Tatarskiy sled v çernosotennom dvijeni”, s. 16.

⁷² A. H., “Spasayut Oteçestvo”, *Reç*, 9 Aprelya 1909, s. 5.

⁷³ Alekseyev, “Tatarskiy sled v çernosotennom dvijeni”, s. 16-17.

⁷⁴ Saliyev, agm, s. 129.

1905 RUSYA'SINDA KARŞI-DEVİRİMCİLİK: KARA YÜZLER HAREKETİ VE ÇARLIK-HALK MÜSLÜMAN CEMİYETİ

toplam üye sayısı ancak “38 kişiyi” bulabilmiştir.⁷⁵ TsNMO'nun resmî olarak tamamen ortadan kalktığı tarih 20 Eylül 1914 olarak gösterilmektedir. Buna karşın, Çar yanlısı Tatar zümreleri örgütlenme girişimi cemiyetin ortadan kalkmasıyla son bulmamış ve ülkenin farklı bölgelerinde devam etmiştir. TsNMO'nun hemen ardından Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi'nin müstakbel müftüsü “Muhammed-Safa A. Bayazitov, Troitsk şehriden Ahund Ahmad-Hacı Rahmankulov, tacir Muhammed F. A. Bayraşev ve tacir Habibulla H. Yalışev” öncülüğünde bir dizi asker, molla, esnaf ve tüccarlardan oluşan “Müslüman Halk Birliği: Sırat el-Müstakîm” adıyla kurulmak istenen parti bu bağlamda değerlendirilebilir.⁷⁶ Nihayetinde Büyük Savaş'ın patlak vermesiyle Rusya'da yepyeni bir siyasi iklim doğmuş ve Kara Yüzler hareketine dahil olan Tatar unsurlar hakkındaki tartışmalar, ülkenin yeni ve büyük gündeminde eski hararetini yitirmiştir. Bununla birlikte, 1917 Devrimi'ndeki iç hesaplaşmalar da dahil olmak üzere kamuoyunun hafızasında varlığını daima korumuştur.

SONUÇ

Rusya'da Kara Yüzler adıyla bilinen hareketin düşünsel temelleri entelektüel çevrelerden başlayarak toplumu her yönden kuşatan kimlik krizi, statü tutarsızlığı ve kolektif aidiyete ilişkin sair problemlerin zirve yaptığı XIX. yüzyılın ilk yarısına dek uzanmaktadır. Bu, aynı zamanda ülkenin içte ve dışta büyük ekonomik bunalımlar, siyasi çekişmeler ve toplumsal çalkantılarla boğuştuğu bir döneme tekabül etmektedir. XX. yüzyılın başında ergin formuna erişen Kara Yüzler, anti-Semitizm ve karşı devrimcilik paydasında bir araya gelen aşırı sağcı örgütlerin genelini karakterize eder hale gelmiştir. Bu bağlamda ülkenin hemen her yerinde rekabet halinde oldukları etnik, dinî ve siyasi gruplara karşı yaygın korku ve istikrarsızlığa yol açan bir tür propaganda ile şiddet kombinasyonunu benimsemişlerdir. Harekete taraftar olanlar, kendilerini Rus halkının ve Ortodoks Hıristiyan inancının savunucuları olarak görmüşler, Çarlık rejimini güvence altına almak ve Rus ulusunun üstünlüğünü sürdürmek için gerekli gördükleri otokratik ilkeler ile Ortodoks Kilisesi'ne sıkıca bağlı kalmışlardır. Bu bağlamda hareketin Rus geleneklerine aykırı olarak görülen ithal fikirlere ve bir tehdit olarak algılanan moderniteye verilen gerici bir yanıt olduğu değerlendirilebilir.

Kara Yüzler çatısı altında faaliyet gösteren örgütlerin benimsediği yöntem ve eylemler, aralarında sağ görüşlü daha başka siyasi oluşumların da bulunduğu pek çok kesim tarafından kınansa da buna tezat oluşturacak biçimde doğal rakipleri olarak nitelendirilebilecek bazı gruplardan destek görmüştür. Devrim yıllarında, Türk dünyasındaki liberal eğilimlerin ve Türkçü fikirlerin Bakü ile beraber iki büyük merkezinden biri olan Kazan'da, monarşist Ruslar ile Tatarlar arasında bir Kara Yüzler projesinin hayata geçirilmesi bu açıdan oldukça ilginçtir. Daha şaşırtıcı olanı ise bu amaca yönelik adımların Müslüman Tatarlar tarafından değil de Rus Halk Birliği'nin Kazan İl Departmanına başkanlık eden Çar yanlısı bir aşırı sağcı tarafından atılmış olmasıdır.

Bu bağlamda, Kazan'ın yanı sıra Astrahan, Börö ve Ufa gibi Türk illerinde örgütlenerek Tatarlar arasındaki aydınlanmacı eğilimlerin ve ayrılıkçı hareketlerin önüne geçmek isteyen Kara Yüzler, eş zamanlı olarak kendi gerçekliklerinde Rus halkını Yahudi boyunduruğundan kurtarmak için ülkedeki millî azınlıklar arasından müttefikler edinmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda, 1908-1909 yıllarında Çar-Halk Müslüman Cemiyeti adıyla Kazan ve çevresinde faaliyet yürüten örgüt, ülkedeki sağcı muadillerinin analogik bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Öncelikle Tatar seçkinler ve orta sınıfı arasında destek arayan fakat sonradan dikkatini kendileriyle iş birliği yapmaya hazır Tatar din adamları ile köylülere yönelen Kara Yüzler, Duma'daki Tatar milletvekillerini dengelemenin yanı sıra ayrılıkçı eğilimlerin güçlü olduğu bölgelerde Çar'a sadık kitlelerin yardımıyla devrimci ve ayrılıkçı düşüncelerin yayılmasını engellemek istemiştir. Cemiyete dahil olan Tatarlar ise toplumda sahip oldukları mevkiyi ve imtiyazlı konumlarını kaybetmek istemeyen, bu açıdan şahsi menfaatlerini Ruslarla iş birliğinde gören veya yeni bir statü arayışındaki kimseler olarak değerlendirilebilir.

Tüm bunlara rağmen, Zaleskiy'nin Tatar-Müslüman sağcı monarşist örgütlerin oluşturulmasına yönelik faaliyeti, Kara Yüzler açısından beklenen kazanımları sağlamamıştır. Kara Yüzlerin sonuna kadar sadık oldukları Ortodoksluk, otokrasi ve milliyet ilkelerinin Müslüman Tatar gruplar arasında içten bir karşılığının olamayacağı düşünüldüğünde Cemiyetin daha en başından ölü doğduğu söylenebilir. Hem devrim yıllarında Rusya Türklerinin oldukça aktif ve yoğun bir sosyal hayatının bulunduğu da hatırlanmalıdır. Bu dönemde Rusya Türkleri Duma'daki Müslüman Fraksiyonu, hayır cemiyetleri, kültür ve eğitim kuruluşları etrafında toplanmaya başlamıştır. Ayrıca, gittikçe politize olan ve radikalleşen genç nesil, devrime doğru sesini yükseltmiş, Ayaz İshakî ve Mahmut Fuat Tuktarov gibi aydınlar, sosyalist tutkularından vazgeçerek milliyetçi birer figür haline gelmiştir. Dolayısıyla 1905'in siyasi ikliminde gerici Rus sağı ve doğası gereği onun solunda kalan ilerici Türk sağı arasında kalan Tatarların, büyük bir çoğunlukla ikincisini tercih etmiş olmaları şaşırtıcı değildir. Gerçek şu ki Rusya Türklerinin Kara Yüzlerle iş birliği yapmaları için ideolojik olanlar da dahil hiçbir teşvik yoktur. Müslüman Tatarların etnik bilincinde yer edinen dinî bileşenler de dikkate alındığında, onların desteğini Ortodoksluğun baskın rolüyle ummak gerçekçi değildir. Kaldı ki XX. yüzyılın başında Cemiyetin hedef kitlesini oluşturan köylülerin en önemli sorunu hayatlarını idame ettirebilmek olduğundan bunların gündemini yeterince meşgul ettiği de söylenemez. Yine de

⁷⁵ Alekseyev, “Tatarskiy sled v çemosotennom dvijeni”, s. 17-18.

⁷⁶ Bekkin, agm, s. 36.

1914 yılındaki başarısız Sırat el-Müstakîm örneğinde görülebileceği gibi Rusya'daki Müslüman Tatar azınlık ile Çar yanlısı hizipler arasında kurumsal iş birliğini tesis etmeye yönelik girişimler, 1917 yılındaki Bolşevik Devrimi'ne kadar kesintilerle de olsa tekrar etmiştir.

KAYNAKÇA

1. Gosudarstvennyy arhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF) – Rusya Federasyonu Devlet Arşivi

Fond 102 DP OO. II d-vo 1906, Opis 186.

Fond 588 (B. V. Nikolskiy), Opis 1, Delo 1265.

Fond 116, Opis 1, Delo 3.

Fond 116, Opis 1, Delo 545.

2. Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiskoy İmperii (PSZ) – Rus İmparatorluk Kanunnameler Koleksiyonu

Tsartvovaniye Gosudarya, Sob. III (1881-1913), 25/1, Oktyabrya 17, 1905, (no. 26.803), Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, Sankt Peterburg 1908, ss. 754-755.

Tsartvovaniye Gosudarya, Sob. III (1881-1913), 26/1, Aprelya 23, 1906, (no. 27.805), Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, Sankt Peterburg 1909, ss. 456-461.

3. Kaynak Eserler

“22-e Oktyabrya 1905 goda v Kazanii”, *İzvestiya po Kazanskoy Eparhiy*, No. 42 (8 Noyabr 1905), Tip. İmperatorskogo Universiteta, Kazan 1905, ss. 1255-1266.

A. H. [müstear], “Spasayut Oteçestvo”, *Reç*, 9 Aprelya 1909.

LEONTYEV, Konstantin N., *Vizantizm i Slavyanstvo*, Universitetskoy Tipografii Katkov, Moskva 1876.

Ot absolyutizma k demokratii političeskaya jizn kapitalističeskoy Rossii (1861- fevral, 1917): dokumentı i materialı k seminarskim zanyatiyam po otçestvennoy istorii, Sos. Olga N. Bogatireva, Nikolay N. Popov, Uralskiy gosudarstvennyy universitet, Yekaterinburg 1991.

RAMBAUD, Alfred, *Russia*, Vol. II, Trans. Leonora B. Lang, The Co-Operative Publication Society, New York and London 1904.

Rukovodstvo Çörnosityentsa-monarhista, Universitetskaya Tipografiya, Moskva 1906.

Ustav Russkogo Sobraniya, V. V. Komarova, Sankt Peterburg 1901.

Ustav Soyuzu Russkago Naroda, Sankt Peterburg 1906.

4. Araştırma Eserler

ACAR, Kezban, *Başlangıçtan 1917 Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Nobel Yayın, Ankara 2004.

ALEKSEYEV, İgor, “Pravomonarhiçeskoye (Çernosotennoye) dvijeniye v g. Kazanii i Kazanskoy gubernii v 1905-1907”, *İstoriya Tatar: c drevneyşih vremen*, T. VII, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani AN RT, Kazan 2013, ss. 104-116.

ALEKSEYEV, İgor, “Tatarskiy sled v çernosotennom dvijenii”, *Musulmanskiy Mir*, No. 3, Kazan 2014, ss. 7-21.

ALEKSEYEV, İgor, “Zaleskiy Vladislav Frantseviç”, *Çernaya Sotnya: İstoriçeskaya Entsiklopediya*, İnstitut Russkoy Tsivilizatsii, Moskva 2008, ss. 207-209.

BAYKARA, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1975.

BEKKİN, Renat İ., “Perepiska B. V. Nikolskogo c liderami partii: Sırat al-Mustakim”, *Vostoçnyy Arhiv*, No. 2/40, Moskva 2019, ss. 33-44.

BOZKURT, Giray S., *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.

BRYNES, Robert F., “Russian Conservative Thought before the Revolution”, *Russia Under the Last Tsar*, Ed. Theofanis G. Stavrou, University of Minnesota Press, Minneapolis 1969, ss. 42-68.

DEVELİ, Tevfik O., *Azerbaycan'ın Psikososyal Yakın Tarihi: Milliyetçilik, Modernite ve Hınç*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2021.

1905 RUSYA'SINDA KARŞI-DEVRİMCİLİK: KARA YÜZLER HAREKETİ VE ÇARLIK-HALK MÜSLÜMAN CEMİYETİ

- DEVLET, Nadir, “Âlimcan Barudî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 463-464.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1905-1917*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- GREVTSEV, İgor, “Pravoslavlyanie i Musulmane Rossii protiv mirovogo zla”, *Russkiy Vestnik*, 11 Dekabrya 2015.
- HAMZAOĞLU, Halit, “Rusya Siyasetinde ve Toplumsal Hayatında Muhafazakârlık”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 16/2, Sakarya 2021, ss. 227-248.
- KLİMOVİÇ, Lyutsian İ., *İslam v Tsarskoy Rossii, Gosudarstvennoye Antireligioznoye İzdatelstvo*, Moskva 1936.
- KONDAKOV, Yuriy E., “Krizis gosudarstvenno-tserkovnih otnoşeniy i tserkovnih konservatizm v pervoy polovine XIX veka”, *Tetradi po konservatizmu*, No. 2/4, Moskva 2015, ss. 59-70.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- MALIŞEVA, Olga L., “Gosudarstvennoye proektirovaniye konfessionalnoy politiki v usloviyah revolyutsionnih potryaseniy naçala XX veka: opit i uroki”, *Upravleniye ustoyçivim razvitiem*, No. 6/07, Kazan 2016, ss. 52-59.
- MERRIMAN, John, *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, çev. Şükrü Alpagut, Say Yayınları, İstanbul 2018.
- MİHAİLOVA, Elizaveta M., “Natsionalny vopros v političeskoj ideologii pravogo konservatizma: imperskiy i regionalny diskurs”, *İstoričeskiy Poisk*, T. 1, No. 42020, Çeboksarı 2020, ss. 69-76.
- MİNAKOV, Arkadiy Yu., “Osobnosti Russkogo konservatizma v pervoy çetverti XIX veka”, *Dialog so vremenem*, Vp. 34, Moskva 2011 ss. 100-117.
- RIASANOVKSY, Nicholas V., STEİNBERG, Mark D., *A History of Russia*, Oxford University Press, New York 2011.
- PODBOLOTOV, Sergei, “Monarchists Against Their Monarch: The Rightists' Criticism of Tsar Nicholas II”, *Histoire Russe*, Vol. 31/1-2, Leiden 2004, ss. 105-120.
- PODBOLOTOV, Sergei, “True-Russians Against the Jews: Right-Wing Anti-Semitism in the Last Years of the Russian Empire, 1905–1917”, *Ab Imperio*, Vol. 2001/3, Oxford 2001, ss. 191-220.
- RAZMOLODİN, Maksim L., “Traktova ponyatiya Russkosti v Çernosotennoy ideologii”, *Nauçnyy Jurnal Kubgau*, No. 62/8, Krasnodar 2010, ss. 1-14.
- RAZMOLODİN, Maksim L., *O konservativnoy suşnosti çernoy sotni*, Nyuans, Yaroslavl 2012.
- RESULZADE, Mehmet Emin, “Azerbaycan'da Rus Koloni Siyaseti VI”, *Millî Tesanüd*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1978, ss. 135-142.
- RILOV, Vladimir Yu., “K voprosu p predictorii pravih partiy v Rossii 1902-1904 gg”, *Vestnik Voronejckogo gosudarstvennogo universiteta*, No. 1, Voronej 2007, ss. 90-101.
- ROGGER, Hans, “Was There a Russian Fascism? The Union of Russian People”, *The Journal of Modern History*, Vol. 36/4, Chicago 1964, ss. 398-415.
- SALİYEV, Ravil Z., “Uçistaye Tatar-Musulman Kazanskoy gubernii v deyatelnosti Çernosotennogo Tsarsko-narodnogo Musulmanskogo Obşestvo”, *Rodnoy Kray*, No.2, Gumant, Kazan 2020, ss. 122-131.
- SAVINO, Giovanni, “A Reactionary Utopia: Russian Black Hundreds from Autocracy to Fascism”, *Entangled Far Rights: A Russian-European Intellectual Romance in the Twentieth Century*, Ed. Marlene Laurelle, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2018, ss. 31-44.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.
- ŞAROVA, Veronika L., “Pravoradikalnaya ideologiya v Rossii: istoki i preymstvennost”, *Politiko-filosofskiy yezegodnik*, Red. İgor K. Pantin, Vp. 1, İF RAN, Moskva 2008, ss. 120-135.

TEVFİK ORKUN DEVELİ

USMANOVA, Dilyara, “Konservativniye tendentsii v tatarskom političeskom dvijenii: politizatsiya vaisovskogo dvijeniya v 1905-1916 gg. i politiki sozdaniya TsNMO i soyuza Sırat al-Mustakim (Pryamoy put)”, *İstoriya Tatar: c drevneyşih vremen*, T. VII, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani AN RT, Kazan 2013, ss. 91-95.

WALICKI, Andrzej, *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma'dan Marksizme*, çev. Alâeddin Şenel, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

ZABOLOTSKİH, Aleksandr S. “Sotsialnyıy sostav i osnovniye zadaçi pravomonarhičeskih i tsentristskih političeskih partiy Rossii naçala XX veka”, *Vestnik MGİMO-Universiteta*, No. 2/47, MGİMO MID, Moskva 2016, ss. 191-193.

1905 RUSYA'SINDA KARŞI-DEVİRİMCİLİK: KARA YÜZLER HAREKETİ VE ÇARLIK-HALK MÜSLÜMAN CEMİYETİ

EKLER

Ek 1a: Rus Halk Birliği (SRN) Tüzüğü'nün kapağı (solda)

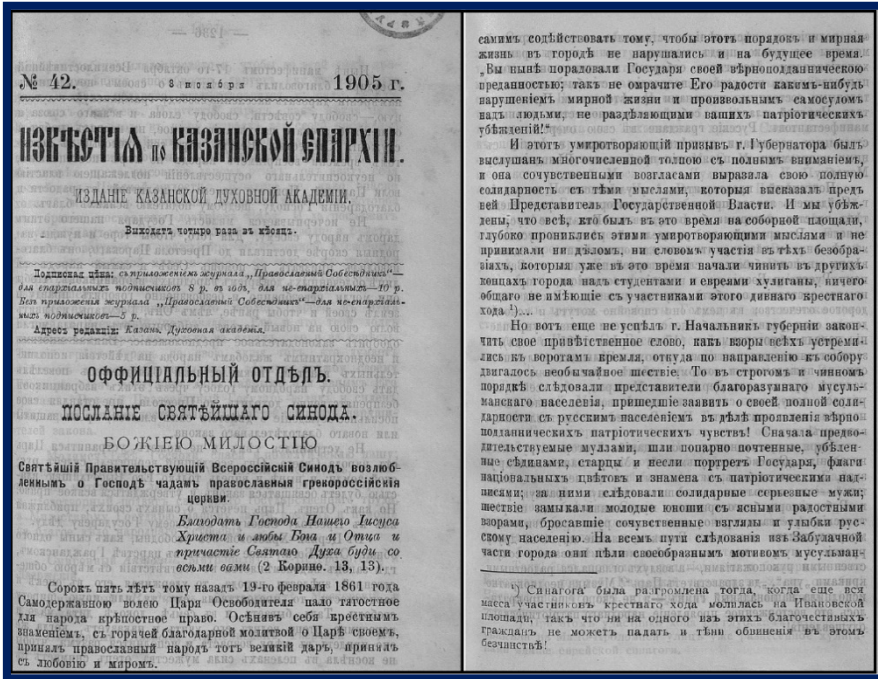
Ek 1b: Çar-Halk Müslüman Cemiyetinin kuruluşuna ilham kaynağı olan ve ona model teşkil eden Çar-Halk Rus Cemiyeti Amblemi (sağda)

Ek 1b: Çar-Halk Müslüman Cemiyetini kuran Vladislav Frantsyevich Zaleskiy.

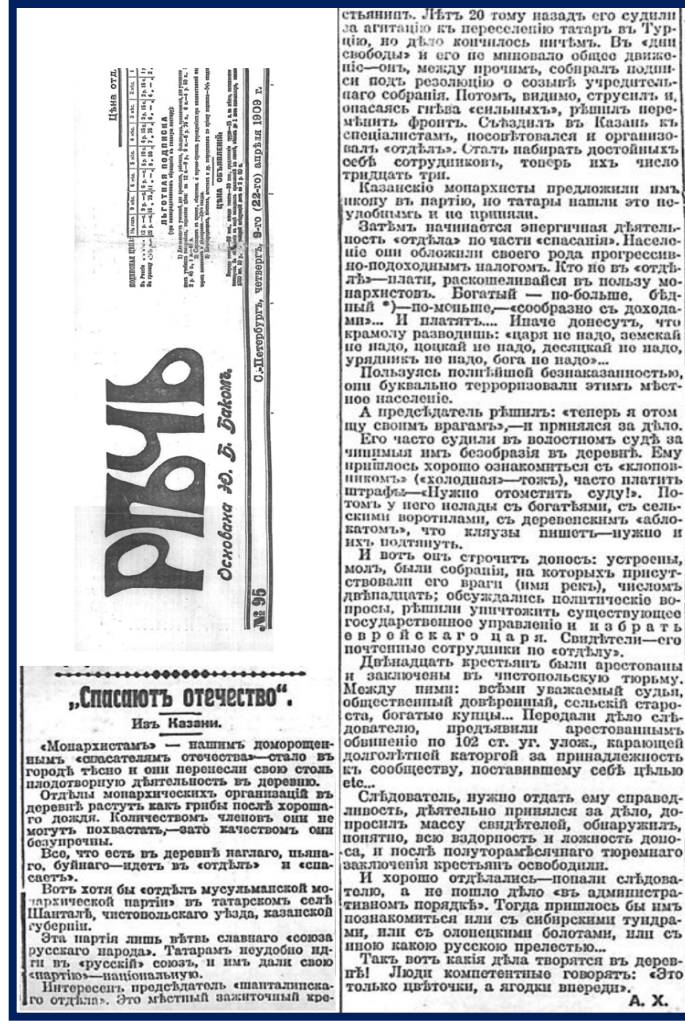

Ek 2a: Çar yanlılarının Kazan'da düzenlediği mitinge katılan Müslümanlar (22 Ekim 1905).

Ek 2b: Çar yanlısı miting ve burada bulunan Müslümanlar hakkında bilgi veren Kazan Piskoposluğunun haber bülteni (8 Kasım 1905).

1905 RUSYA’SINDA KARŞI-DEVİRİMCİLİK: KARA YÜZLER HAREKETİ VE ÇARLIK-HALK MÜSLÜMAN CEMİYETİ

Ek 3: Reç Gazetesi’nde Çar-Halk Müslüman Cemiyetini yargı sürecine taşıyan iddiaların kaleme alındığı A. H. imzalı köşe yazısı (22 Nisan 1909).

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 375-394.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.02.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.06.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

 10.53718/gttad.1252735

 FUZULİ BAYAT*

ÖZ

Rus İmparatorluğu'nun genişleme politikası sonucunda Türklerin meskûn olduğu yerler işgal altına girdi. Çarlık Rusya'sının uyguladığı yönetim politikası ilk yıllarda yerel nüfusla iyi geçinme, daha sonra onların eski inançlarını ve dinlerini asimile etmek, milli geleneklerini dejenere etmek üzerine kuruldu. Sibirya'da bu siyasi amaç Şamanist Türkleri önce Hristiyanlaştırmak, sonra da Ruslaştırmak üzerine inşa edilmişse, Orta Asya, İdil Türkleri, Kafkaslar, Dağıstan ve Azerbaycan'da İslam adına mücadele eden tarikat yapılarını tasfiye etmek hedef olarak belirlenmişti. Resmi İslâm'ın dinî kurumları kısa zamanda “beyaz kralla” iyi geçinmek yolunu tuttıkları hâlde siyasi bir örgüt gibi kurumsallaşan Müridizm, İşanizm, Kadirilik, Seyitlik, Çelebilik işgale karşı ayaklanma başlattı. Milli değerleri koruma adı altında yapılan tüm ayaklanmalar ayrı ayrı isyancı grupları birleştirebilen karizmatik lider yoksunluğu, belirli stratejik planın olmaması isyanların aynı anda başlamaması ayaklanmaların mağlubiyeti ile neticelendi. Çarlık Rusya'sı döneminde Müslüman Türk memleketlerinde mücadeleye öncüllük eden işanlar, müritler, seyitler, dervişler, çelebiler vb. tarikat üyeleri aynı şekilde Sovyet ideolojisinin din politikasına karşı da barışmaz tavır sergilediler. Öldürülen, sürgün edilen sufi grupları üyelerinin başlattıkları hareket zayıflasa da, kesintiye uğrasa da milli bilinç varlığını sürdürdü ve bağımsızlık, komünist rejimin çökmesiyle nihai hedefine ulaştı.

Makalede, 1830'da Car-Balaken (Hamzet Bey, Mehmet Han, Kafi Molla) ayaklanması, 1879'da Gök-Tepe direnişi ve arkasınca 1880-1881 Ahal-Teke (Kurbanmurat İşan ve Kerimberdi İşan) ayaklanması, 1880-1890 yıllarında İşanların Fergana isyanları, 1898'de Andican (Muhammed-Ali Dukçi İşan) ayaklanması, Şeyh Şamil'in Kafkas Savaşı (1834-1859), 1916 Ayaklanması (İşanlar ve Bibi Soliha), Sovyet dönemi başkaldırıları, örneğin Karamakçin Karmaşası (Molla Jumagazi), Basmacı Hareketi, Çelebiler isyanı (Hacı Kasım Çelebi ve Behlul Behçet Efendi), Zakatala, Kuba, Şeki ayaklanmaları, özellikle İşan Şarifulla Tlyaşev ve müritlerinin anti-Sovyet propagandası (1948) vs. araştırma objesi olmuştur. Tüm bu isyanların manevi liderleri İslâmiyet'ten önceki gelenekleri bu veya diğer şekilde yaşatan evliya grupları idi. Ayrıca din adı altında milli bağımsızlık mücadelesinin 1940'lara kadar devam ettiği tarihi verilerle ortaya konulmuştur.

Milli mücadelede önemli rol oynayan sufi grupları, aydınlar ve siyasi faaller Sovyetler Birliği'nin güçlenmesiyle çok büyük kayıplar verdiler. Direnişçi İşanlık, Seyitlik, Çelebilik, Müridizm ideolojisi kesintiye uğradı, bu ölüm-kalım savaşından sağ kurtulanlar ise gizli faaliyete geçerek, mücadele ruhunu bağımsızlığa kadar yaşattılar. Sovyet rejimi bu ateist savaşta ince bir siyasetle dinî kurumları da yanlarına çekebildiler. Dinî kurumlar, İşanizm, Müridizm, Kadirilik ve Nigarilik gibi tarikatların evliya kültü ve ziyaretler bağlamında gerçekleştirilen uygulamalarına karşı çıktılar ve bu savaşçı kesimi halkın gözünde kötümeye çalıştılar, sonuçta onların yok edilmesinde rejime yardım etmiş oldular.

Bu yazıda Müslüman Türk coğrafyasının çeşitli yerlerinde Milli Mücadele için isyan çıkaran sufi gruplarının tarihi rolü araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sufi grupları, İşanlar-Seyitler-Müridler, Din karşıtı, Milli bilinç, Rus ve anti-Sovyet karşıtı ayaklanmalar.

* Prof. Dr., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, E-Posta: fuzulibayat58@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0811-5852.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

CARRIERS OF NATIONAL CONSCIOUSNESS – SUFI GROUPS AGAINST RUSSIAN AND SOVIET OCCUPATION

ABSTRACT

As a result of the expansion policy of the Russian Empire, Turkish countries were occupied. The administration policy implemented by Tsarist Russia was based on getting along with the local population in the first years, then assimilation of their old beliefs and religions, and degenerating their national traditions. If this political goal in Siberia was built on first Christianizing the shamanist Turks and then Russifying them, the goal was to eliminate the sectarian structures fighting for Islam in Central Asia, the Volga Boyu, the Caucasus, Dagestan, and Azerbaijan. Although the official Islamic religious institutions were on the road to getting along with the “white king” in a short time, Muridism, Ishanism, Qadirilik, Seyitlik, Chelebilik which became institutionalized as a political organization, started an uprising against the occupation. All the uprisings carried out under the name of protecting national values, the lack of charismatic leaders who could unite the individual rebel groups, the lack of a specific strategic plan, and the failure to start the uprisings at the same time resulted in the defeat of the rebellions. During the period of Tsarist Russia, the ishans, murids, seyyids, dervishes, and other sect members who led the struggle in Muslim Turkish countries also displayed an uncompromising attitude towards the religious policy of the Soviet ideology. Even though the movement started by the members of the killed and exiled Sufi groups weakened or was interrupted, the national consciousness continued to live and reached its final goal of independence and the collapse of the communist regime.

In the article, the Car-Balaken (Hamzet Bey, Mehmet Han, Kafı Molla) uprising in 1830, the Gök-Tepe resistance in 1879, and the Ahal-Teke (Kurbanmurat İshan and Kerimberdi İshan) uprising in 1880-1881, Andijan (Dukçi İşan) revolts in 1898, Sheikh Shamil’s Caucasian War (1834-1859), 1916 Uprising (Ishans and Bibi Soliha), Soviet period uprisings, and revolts such as Karamakçin Chaos (Mullah Jumagazi), Basmacı Movement, Çelebis rebellion (Haji Kasım Çelebi and Behlul Behçet), Zakatala, Kuba, Sheki revolts, especially the anti-Soviet propaganda of İshan Sharifulla Tlyashev and his followers (1948), etc. became the object of research. In addition, it has been revealed by historical facts that the national independence struggle under the name of religion continued until the 1940s.

Sufi groups, intellectuals, and political activities that played an important role in the national struggle suffered great losses with the strengthening of the Soviet Union. The ideology of Resistance, İshanlık, Seyitlik, Çelebilik, Muridism was interrupted, and the survivors of this life-or-death war took action in secret and kept the spirit of struggle alive until independence. In this atheist war, the Soviet regime was able to draw religious institutions to their side with a delicate policy.

Religious institutions opposed the practices of sects such as Ishanism, Muridism, Qadirilik, and Nigarilik in the context of the cult of saints and visits, and they released this warrior group from the eyes of the people, thus helping the regime in their destruction.

In this article, the historical role of the Sufi groups who rebelled for the National Struggle in various parts of Muslim Turkish geography was tried to be investigated.

Keywords: Sufi groups, Ishans-Seyids-Murids, Anti-religion, National consciousness, Russian and anti-Soviet revolts.

GİRİŞ

Başlangıçta İslâm dinine ve tasavvuf ehline karışmayan, hatta onları kendi tarafına çekmek isteyen Çarlık Rusya’sı ve Sovyet rejimi daha sonra resmi dinden de zararlı olduğuna inandıkları halk sufizmi tarikatlarına yasak getirmeye başladı. Bunun için hem Orta Asya hem Kafkasya hem de Rusya Müslüman dinî kurumlarının yardımına başvuran rejim yetkilileri Orta Asya ve Kafkasya topraklarında tasavvufi tarikatların faaliyetlerini yasakladılar. Bu yasak, sadece ateizmin komünist ideolojisi ve siyasetinin temeli hâline gelmesinden kaynaklanmamıştır. Her şeyden önce Sovyetler Birliği, sufi grupların çoğunun mürit-mürşid ilişkisinden ve müritin sorgusuz sualsiz mürşide tabi kılınmasına dayanan iyi organize edilmiş bir yapıya sahip olmasından ve kontrol edilememelerinden memnun değildi ve açıkçası bundan büyük endişe duymaktaydı. Çünkü işanlar (Orta Asya sufi grubu, kendi soylarını Ehl-i Beyt’te bağlamakla kutsallık kazanmışlardır) mistik bir eğitimden ziyade toplumsal bir göreve üstünlük vermekteldiler. Böyle bir sufi yapılanması gerçekten de silahlı direnişe muktedir, iyi organize edilmiş ve disiplinli muharebe gruplarının oluşumunu ve konsolidasyonunu pratik olarak bir kereden fazla göstermiş oldu, başkaldırlara iştirak etti, direnişçilerin liderlik konumunu üstlendi. Orta Asya’da ve Volga Boyu Türklerinde, Kafkaslar’da ve Azerbaycan’da resmi din temsilcilerine dokunulmadığı bir zamanda şeyhler, seyitler, işanlar, duanalar (divaneler), laçiler takip edilmek, tutuklanarak sürgüne gönderilmek gibi cezalara maruz kaldılar. Aslında tasavvufi tarikatların işgalci dış güçlere karşı direnişi Çarlık Rusya’sı zamanından başlamıştı. Azerbaycan’da Nigarilik, Dağıstan’da Müridizm, Orta Asya ve Volga Boyunda İşanizm gizli veya açık şekilde halkı isyana çağırırmaktaydı. Ancak Azerbaycan tarih ilminde sufi hareketinin ayaklanmalarda

iştiraki, direniş katkısı veya direniş organize etmesi araştırma konusu olmamıştır. Örneğin Kuba isyanı, Car-Balaken ayaklanması vb. olaylarda Müridizm'in ve diğer sufi grupların, mesela Nigarilik tarikatının rolü yeterince araştırılmamış, arşiv belgeleri yayımlanmamıştır.

Resmi din üyelerinin Rus işgaline karşı Çarlık Rusya'sı dönemindeki tutumuyla Sovyet rejimi dönemindeki tutumu arasında fark gözükmemektedir. Orta Asya'nın, Kafkasya'nın, Azerbaycan'ın Rusya'ya katılımı döneminde, büyük Müslüman din adamları Rusya'ya karşı keskin bir düşmanca tavır aldılar, Çarlık birliklerine karşı direniş aktif olarak katıldılar, dini fanatizmi kışkırttılar, insanları İslâm'ı korumaya, insanları ataların inançlarını savunmaya çağırdılar. Bu akıllıca bir siyasi manevraydı, çünkü Rus yönetiminin ne Orta Asya'nın fethi döneminde ne de sonraki zamanda sömürge rejiminin kurulmasından sonra İslâm'ı "yok etme" peşinde olmadığı, tam tersine desteklediği bilinmektedir. Ancak çok geçmeden Çarlık Rusya'sı ve daha sonra Sovyet rejimi de din adamlarının diskriminasiya edilmeden bunun gerçekleşmeyeceğinin farkına vardılar.

Orta Asya'da milli zeminli ayaklanmalara göz atıldığında ilk önce yerel nüfusun işgale karşı direndiğini görmekteyiz. Daha 18. yüzyılın sonlarında, Rus yetkililer Sırım Datov (1783-1797) liderliğindeki Kazak direniş hareketiyle çatıştılar. 1836-1838'de İsatay Taymanov ve Mahambet Utemisov liderliğindeki başlatılan ayaklanmalardan biri bastırıldı. Aynı zamanda Rus İmparatorluğu, 1846'da bastırılan son Kazak Hanı Kenesarı'nın sonraki dönem ayaklanmalarına karşı savaşmak zorunda kaldı. Jankola Nurmuhamedov liderliğindeki işgale karşı Kazakistan'ın Kızılorda vilayeti Kazalı bölgesi ayaklanması 1857'de kanlı bir biçimde bastırıldı.

Kırgızların Rusya'ya ilhak edilmesi süreci 1855'te başlasa da güneydeki Kırgız aşiretleri 19. yüzyılın 70'li yıllarının sonlarına kadar Rus birliklerine direndiler. Hokand Hanlığı'nın (1878) yenilgisinden ve Türkistan'ın Rusya'ya ilhakından sonra da ayaklanmalar durdurulamadı. Örneğin Fergana (1885), Taşkent (1892), Andican (1898) ve bir dizi daha az fark edilen olaylar baş verdi. Bu ise yerlilerin "beyaz kral" a karşı genel isyanı olarak yaygın bir hâl aldı.¹

Rus makamları başlangıçta yerel halkın dini yaşamına müdahale etmedi. Yönetim, bazı değişikliklerle, Müslüman nüfus için şeriat kurallarına dayalı gaziler mahkemesini elinde tuttu. Bu pozisyonlara din adamları yerleştirildi, ancak atamayla değil, temsilci seçimleriyle görev dağılımı yapıldı. Fetihden sonra din adamları cizye vergisinden tamamen muaf tutuldu. Buna karşılık, din adamları da en azından barış zamanında, açıkça Rus karşıtı ajitasyon yapmaktan kaçındı. Ancak genel olarak sonraları Rus yönetiminin İslâm dinine olumsuz yaklaşımı, mevcut durumu değiştirdi. S. Gömeç, Türkistan'da baş veren isyanları halkın sabrının taşmasına, Ruslara karşı duyulan milli düşmanlığa ve nihayet, İslâm dinin Ruslar tarafından hafife alınarak küçük görülmeye çalışılmasına bağlamaktadır.² Bundan dolayıdır ki hem Çarlık Rusya'sı hem de Sovyetler Birliği Müslüman halk arasında süfizm'in etkisini ve yayılmasını durdurmaya çalışmıştı.

Ayrıca milli bilincin taşıyıcıları olan Sibiry Türk şamanları gibi Orta Asya İslâmî şamanları - işanlar da, Müridizm üyeleri de Çarlık Rusya'sı döneminden başlayarak Sovyet rejimi de dâhil olmakla 19.-20. yüzyıllar boyunca işgale karşı halk direnişinin liderleri olmuşlardır. Şamanlıkla mücadele Sibiry'da daha erken başladı ve bunun başında Rus Hristiyan kilisesi dururdu. Altay'da 19. yüzyılın başlarında yaranan "Altay Ruhani Misyonu"³ şamanlığa karşı savaş açmış oldu. 1882'de Altay misyonundan merkezi Semipalatinsk'te olan yeni bir Kırgız misyonu ortaya çıktı. Bu kuruma 1885'te Kırgızistan ve Kazakistan'ın bazı bölgeleri de dahil edildi. Kazak ve Kırgız halkları arasında genişlemede amaç İslâm'a karşı mücadele idi ve bu mücadelede halk sufileri ve İslâmlaşan şamanlar hedef olarak öngörüldü.

Bu yazının başlıca amacı halk sufi gruplarının ayaklanmalarda ne gibi rol almalarına bakmaksızın milli-manevi değerleri koruma adına hareket etmelerini ve milli bilinci canlı tutmalarını araştırmaktır.

1. Çarlık Rusyası'nın İslâm Karşıtı Politikası ve Milli Direniş

18. yüzyıldan genişleme politikası izleyen Rus İmparatorluğu birbirinin arkasınca Türklerin yaşadığı bölgeleri işgal etmeye başladı. Ayaklananların Sayan-Altay'daki manevi liderleri şamanlarsa Orta Asya'da bu görevi İslâmlaşan şamanlık kurumlarının üyeleri olan işanlar, Kafkaslar'da Müridizm üyeleri, Azerbaycan'da

¹ Mihail Kalışevskiy, "Tragediya 1916 goda: Devyanosto Pyat Let so dnya Vosstaniya", <https://fergananeews.com/article>, 10. 11. 2021 sa.22:41.

² Saadettin Gömeç, Kırgız Türkleri Tarihi, Berikan Yayınları, Ankara 2011, s. 106.

³ Altay Ruhani Misyonu (ADM), Batı Sibiry'daki Biysk'teki Rus Ortodoks Kilisesi'nin Tobolsk Başpiskoposu Yevgeni'nin (Kazantsev) girişimiyle 1828'de açılan misyonudur. Amaç pagan Altaylılar olmakla Sibiry Türklerini ve diğer yerel nüfusu Hristiyanlaştırmaktır. Daha önce ait olduğu Tobolsk piskoposluğundaki Altay misyonunun ardından, daha küçük ölçekte ve daha az fonla da olsa yeni görevler ortaya çıktı. Altay Ruhani Misyonu'nun sınırları içine Obdorskaya (1832), Kondinskaya (1844), Surgutskaya (1867) ve Turukhanskaya (1850) katıldı. Ardından bir çok bölgeler 1860'tan itibaren Yenisey piskoposluğuna dahil edildi. Daha sonra son piskoposluğun güney kesiminde 1876'dan beri Minusinsk bölgesinde ve 1871'de Türkistan piskoposluğuna ait olan Tomsk piskoposluğunun güney kesimlerinde, 1868'den beri Semireçenskaya misyonu etrafında Hristiyanlaştırma faaliyetleri yoğunlaştı. ADM'nin faaliyetleri, Batı Sibiry'da Sovyet gücünün kurulması nedeniyle 1919'da durduruldu, ancak misyon yasal olarak kaldırılmadı ve 1992'de çalışmalarına yeniden başladı.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

seyitler ve çelebiler üstlenmiş oldular. Azerbaycan'da Çarlık Rusyası'nın işgal siyasetine karşı başlayan köylü hareketinin manevi dayacağının Müridizm'e bağlandığını ve Müridizm'in ilk olarak Azerbaycan'da ortaya çıktığını da kaydetmek lazımdır. Müridizm Azerbaycan'da Şeyh İsmail Kürdemiri tarafından kurulmuştur. Kafkaslar'da bağımsızlık mücadelesini başlatanlar Şeyh İsmail Efendi'nin müritleri ve devamcıları idiler. Müridizm hem Azerbaycan'da hem de Kafkaslar'da mistik yapıları bir tarikat olmaktan ziyade siyasi-sosyal karakterli olup Ruslara karşı verilen bağımsızlık hareketiydi. Müridizm Azerbaycan'a Buharalı Nakşibendi şeyhi tarafından getirilmiş burada İsmail Efendi tarafından kurumsallaştırılmıştır. Müridizm'in temel ideolojisi işgale karşı gazavat düşüncesine dayanmaktaydı. Müridizm'i İsmail Efendi'nin müridi Muhammed Yaraglı 1823'de Dağıstan'a getirmiş, onun da müridi Şeyh Cemaleddin bunu Kafkasya İmametinin ilk imamı olan Gazi Muhammed'e öğretmiş, ondan da Müridizm düşüncesini İmam Şamil devralmıştır. Ruslara karşı savaşıyan tüm Dağıstanlılar, özellikle de köylüler Müridizm tarikatının üyeleri idiler.⁴ Özellikle Kafkaslar'da kitlevi bir müritlik olayı söz konusuydu.

Azerbaycan'da 1830'da patlak veren Rusya karşıtı Car-Balaken ayaklanmasının lideri Müridizmin imamı olan Hamzet Bey ve Mehmet Han idi. Kuzey Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden farklı olarak o zamanki adı ile Car-Balaken Cemaatlığı (bugünkü Balaken, Zakalatala, Gah bölgeleri) oluşturulmuş ve nispi bağımsızlığını koruyabilmişti. Ancak Çar Rusya'sı 1830 yılının Şubat ayında bölgeye ordu sevk etti. Bu da isyana sebep oldu. İsyancılar Şeyh Şaban ve Hamzet Bey'in önderliğinde Zakatala yakınlarında Rus askeri birliğini mahvetti. Bu ayaklanmada bir sufi olan Hacı Kafi Molla'nın silahdaşı Hacı Şefi de faal iştirak etmiştir. Belli aralıklarla bu ayaklanma 1832 yılına kadar devam etti.⁵ İsyana bastırıldıktan sonra Çarlık Rusyası'nın işgalci politikasına karşı başka bir ayaklanma patlak verdi. Bu ayaklanmaya ünlü Azerbaycan mutasavvufu Seyit Nigari liderlik etmiştir. O sürgünden kurtulmak için Anadolu'ya sığınmış ve burada tasavvufi irşadla ilgilenmiştir.

Rus işgaline karşı en büyük ayaklanmalar Orta Asya'da gerçekleşti. Rusya'nın Orta Asya'nın tümünü işgal etmesinin önünde duran işanlar, Türklerin son kalesi olan Gök Tepe'nin savunmasında etkin rol oynadılar. Şöyle ki 1879 senesinde Rusların Gök Tepe'yi ele geçirmek için başlattıkları harbi ameliyatları yenilgiyle sonuçlandıktan, bu defa İmparator II. Aleksandr bölgeye 12-15 bin civarında iyi silahlanmış bir ordu gönderdi.

Tarihe Ahal-Teke hareketi gibi dâhil olan askeri seferler - 1879 ve 1880-81'de Ahal-Teke'yi işgal etmek amacıyla Orta Asya'nın ele geçirilmesi sırasında Rus birliklerinin kampanyaları zamanı baş vermiştir. Önce Ruslar loyal bir yolla Türkmenistan'ın tümünü ele geçirme planını devreye soktular. Ancak 1877'de, özellikle Ahal'a askeri bir kampanya hazırlandığı haberini veren Kurbanmurad İşan'ın İstanbul'dan dönüşünden sonra durum daha da kötüleşti. Arkasınca Temmuz 1878'de, Rus-Türk savaşı sonucunda Rusya'nın diplomatik izolasyonuna işaret eden Berlin Kongresi'nin tamamlanmasından sonra, İmparator II. Aleksandr, Ahal'ın ve hepsinden önemlisi Gök Tepe kalesinin işgal edilmesini emretti. 1879'un başında, Ahal'a bir askeri sefer gönderilmesi emri verildi.⁶ Ne yazık ki, işanların önderliğinde başlatılan bu direniş Tekelilerin mağlup edilmesi ve kitlevi kıyımları ile sonuçlandı.

Kalenin savunmacıları kahramanlık ve dayanıklılık gösterse de büyük kayıplar vererek Ahal'ı Ruslara teslim etmek zorunda kaldılar. Ancak öldürülenlerin sayı hakkında hiçbir belgesel bilgi olmadığından bu savaştaki kayıpların boyutu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Sadece Gök Tepe'de öldürülen Tekelilerin sayının 8 binden fazla olduğu bildirilir.⁷ Ahal Teke liderlerinden Nurberdi-han'ın en büyük oğlu Berdimurad-han, ünlü bakış Amangeldi Gönibek, Kerimberdi İşan ve Ahal'ın diğer liderleri ve sıradan Tekeliler öldürülenler arsındaydı. 1881 yılında ise Gök Tepe, Rusların eline geçti. Bu ise Ahal-Teke hareketinin son halkası idi. Türkmen direnişçilerinin ruhani ve dini liderleri, tasavvufun İşanlık adı ile bilinen kolunun temsilcileri olan Kurbanmurad İşan'la Kerimberdi İşan idi. Bu iki işanın son nefeslerine kadar Ahal-Teken'i korumaya çalıştıkları ve şehit oldukları bilinmektedir.⁸

Rus yönetimi bölgede işanların nüfuzunu kırmak için yaptıkları toprak reformları ile dinî vakıfların elinde bulunan toprakların yüzde doksanını devlet malı olarak aldı. Bu ise din adamlarının, özellikle de işanların ekonomik durumunu zayıflatmış oldu. "Sovyet dönemi öncesinde tahminlere göre Türkistan Genel Valiliği sınırları içinde ekilebilen arazinin % 8 - 10, Hive'de % 40 - 45'i, Buhara'da % 24.6'sı vakıftı".⁹ Ayaklanmalara neden olan bu reformlar, daha sonra konar-göçer Kırgız ve Kazak ahalesinin topraklarına Rus köylülerini yerleştirmekle devam etti.

⁴ Fuzuli Bayat, *Qaçaq Folkloru Sosial-İqtisadi və Siyasi-Mədəni Kontekstdə*. Elm və Təhsil, Bakı 2019, s. 40-41.

⁵ İ. Ağasıyev, Ş. Səlimov, *Azərbaycan Tarixi*. SDU, Bakı 2017, s. 306-308.

⁶ M. Annanepesov, "Geroičeskaya Oborona Turkmənami Kreposti Gekdepe v 1879-1881 gg.", <https://taryhturkmen.blogspot.com/2015/04/1879-1881.html>, 28. 03. 2022 sa.22:43.

⁷ M. Annanepesov, *agm*.

⁸ M. Annanepesov, *agm*.

⁹ Seyfettin Erşahin, "Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistan'da Vakıfların Kamulaştırılması", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XLII, 2001, s. 135.

“1905’te Yeniden Yerleşim İdaresi’nin kurulmasıyla, günümüz Kazakistan ve Kırgızistan topraklarının demiryolları boyunca hızlı bir şekilde sömürleştirilmesi, yerel halkın çıkarlarının tamamen göz ardı edilmesi ve hayvan çiftliklerinin yıkılması başladı. Fethedildikleri andan itibaren, şeriat kurallarına göre tüm arazilerin devlete ait olduğu ilan edildiğinden ve göçebeler sadece hükümetin izniyle araziye kullanmak zorunda olduklarından, yerel halka arazileri yokmuş gibi davranıldı.”¹⁰

Ayrıca konar-göçer Kazak ve Kırgızlar Rus yerleşimcilerinden korunmakta zorlanmaktaydılar, çünkü *Yeniden Yerleşim İdaresi* işgal edilen toprakları merkezden getirilen Rus köylülerin lehine derhal yasallaştırırdı.

Özellikle Turgay’da ve Semireçye’de E. D. Sokol’un da yazdığı gibi her yıl hayvancılık ve hayvan besleme en az 14-15% kaybetmekteydi.¹¹ Bu ise Orta Asya’nın tüm bölgelerinde büyük itirazlarla karşılandı.

1880 ve 1890’larda Fergana vadisinde, Ruslar en büyük direnişi işan olarak isimlendirilen yerel sūfi liderlerden, yani gayri resmî din adamlarından gördüler. Birçok işan, kendilerini yerel hanların kanuni varisleri olarak kabul ettikleri için düşman işgali karşısında Müslümanları silaha sarılmaya teşvik ettiler. Yapılan araştırmalar, tıpkı Moğol istilası döneminde olduğu gibi tarikatların, Müslüman halkın en büyük sığınağı, hamisi ve ümit kaynağı olduğunu göstermekteydi.¹²

Her ne kadar Sovyet ilmi İşanlığı bir sömürge aracı olarak görse de onların çıkarılan isyanlara fayda sağlamak için katıldıklarını, halkı galeyana getirip kırgına verdiklerini yazsa da aslında durum farklı idi. Nitekim gerçekten de Orta Asya’da çıkan isyanların hemen tümünde işanların büyük ve etkin rolü görülmektedir. Kendilerini Rusların öldürdüğü hanların varisleri olarak gören işanları Rus yetkilileri sahte hanlar olarak adlandırmaktaydı. Ancak vahid bir merkezden yönetilmeyen ayaklanmalar Ruslar tarafından kolayca bastırılmaktaydı. “*Ne var ki 1885 yılında Derviş Han adında geniş toprakları olan bir işan diğer işanlarla işbirliği yaparak, Rusları uzun süre uğraştırmıştır. İşanların organize ettiği en büyük Rus aleyhtarı ayaklanma 1898 Andican ayaklanmasıdır. Andican Kırgızistan sınırında bir Özbek kasabasıdır.*”¹³ İsyanın liderinin işan olması, isyana milli ve dini hassasiyetin sebep gösterilmesi, bu tip ayaklanmaları sufi isyanları adlandırmaya olanak tanır. Burada asıl mesele isyancıların Rus göçmenlerine, Rus yönetiminin din karşıtı tutumuna cevap olarak ayaklanmasının bir ideolojiye dayanmasıdır. Bu ideolojiyi biz sufi ayaklanmaları adı altında bir araya getirdik. Burada mesele ayaklanmaların tasavvufî anlam taşıması olmayıp topyekün isyanda açık veya gizli şekilde bir halk sufi grubu olan işanların ve diğer grupların manevi ve bazen de gerçek lider rolünü üstlenmesidir. Resmî din adamlarının isyana katılmaması onların barışık içinde yaşamak istekleriyle, ayrıca bütün zamanlarda şaman inancını koruyan halk sufi gruplarına muhalefetleriyle alakalıdır.

Bu dönemde yerel halkın eğitimi ile ilgilenen kurumlar ki bunların başında o zamanki adıyla Türkistan’ı Rus mülkü adlandıran N. S. Likoşin adlı bir memur vardı. Bu adam, tasavvufî hareketler aleyhinde rapor hazırlayarak Türkistan işanları hakkında şu cümleleri yazmaktaydı:

“İşanların Orta Asya mülkümüzün yerlileri üzerindeki etki alanı o kadar büyük ki, İşanlıkla ilgili her şeyin incelenmesi ilk sıraya konmuş olmalıdır. Tasavvuf öğretilerinin propagandasında biz, yalnızca Kırgız göçebelerinin kademeli olarak Müslümanlaşması için bir araç olarak değil, aynı zamanda İslâm halklarının siyasi birliği temelinde güçlü bir motor olarak görmeliyiz. Öte yandan bölgede tasavvufun yayılması arzu edilen bir durum olarak görülmemekte, bu nedenle işanların karanlık halk kitlesi üzerindeki etkisini zayıflatacak tedbirlerin bulunması gerekmektedir. Yerli halk üzerinde işanların tesirini zayıflatmak için tek yol, halk kitlesini işanların asırlarca onlara telkin ettiği bidatlardan ve uygulamalardan yakın zamanda vaz geçirmeği düşünmek doğru olmaz. İşanları yakından öğrenmekle onların yerli halkın arasındaki etkilerini azaltmak için bazı tedbirler görmenin zaruri olduğu anlaşılmalıdır.”¹⁴

Rus işgaline ve Rus yayılcılığına karşı İslâmî şamanların başlattığı bir diğer ayaklanma Andican’da başladı. Andican (Kırgız-Andican ayaklanması olarak da bilinir) veya Dukçi İşan isyanı yerel sakinlerin Rus yetkililere karşı 17 Mayıs 1898’de Andican şehri yakınlarında gerçekleştirdiği önemli bir ayaklanmadır. Ayaklanmanın organizatörü, Margilan ilçesi, Min-Tyube köyünün sakini olan ve Margilan, Oş ve Andican şehirlerini ele geçirmeyi, Hokand Hanlığı’nı ilan ederek yeniden kurmayı planlayan Muhammed-Ali (veya Dukçi İşan) idi. Dukçi İşan (1852-1898) 14 yaşındaki yeğenini han ilan etmek ve ardından Rusların Türkistan’dan kovulması için faaliyete başladı.¹⁵

Bu harekete hazır olan “*gazavat savaşı*ları”na önce 250 atlı ve 600 yaya katıldı, işan beyaz bir at üzerinde yeşil bir cüppeye isyana önderlik etti. Aynı zamanda, diğer müfrezeler Oş ve Margilan’a doğru hareket edecekti; daha önce dağlarda Rus ormancıları öldüren ve Karakul köyünde Kazakları yok eden başka bir grubun Andican’a gitmesi gerekiyordu. Ordusuyla birlikte Andican’a doğru hareket ederken, yeni taraftarlar da işana

¹⁰ Edvard Dennis Sokol, *Vostanie 1916 v Russkoy Tsentralnoy Azii*. Perevod s Angliyskogo G. Borubaevoy. Res Publica, Bişkek 2016, s. 37.

¹¹ Sokol, *age*, s. 42.

¹² Osman Türer, “Orta Asya’da İslâm’ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Tarikatların Rolü”, *İlim ve Sanat*, 1992, S. 35-36, s. 21-22.

¹³ Süleyman Derin, “Tasavvufun Orta Asya’da Yakın Geçmişteki Rolü: Kırgızistan Örneği”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, Yıl: 7, S. 16, s. 18-19.

¹⁴ N. Likoşin, *Polizni v Turkestane. Oçerki Bita Tuzemnogo Naseleniya*. Litografiya V. A. Beroz, Petrograd 1916, s. 156.

¹⁵ Bkz. Yevgeniy Aleksandroviç Gluşenko, *Rossiya v Sredney Azii. Zavoevaniya i Preobrazovaniya*. Tsentrpoligraf, Moskova 2010.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

katıldı. Şehrin yakınında, 200 Andican sakini ve Margilan'a saldırmayı isteyen, ancak isyancıların hesabına göre şehrin garnizonunun uyanık olması ve uyumaması nedeniyle bunu başaramayan bir grup daha ona katıldı.¹⁶

Türkistan'ın bağımsızlığı yolunda önemli bir dönüm noktası olan Andican ayaklanması Fergana Vilayeti'nde çıkmış, Oş ve Namangan gibi şehirlere hızla yayılmıştır. Dukçi İşan'ın gazavat ve iktidarın hanlara geri verilmesi gibi sloganlarla başlattığı Andican ayaklanması, sömürge rejiminin ne kadar basiretsiz ve tehlikeli olduğunu gösterdi. Bu nedenle Çarlık Rusyası'nın yerlerdeki yöneticileri dini kurumların işleri de dâhil olmak üzere Orta Asya'da imamların camilerde ve müderrislerin okullarda ne vaaz verdiğini izlemesini istediler.¹⁷

İşyanın lideri Dukçi İşan, Fergana Vilayeti'nde, Andican'da ve özellikle de Kırgızlar arasında o kadar popüler idi ki onun hakkında menakıpname de oluşturuldu.¹⁸ Dukçi İşan sufi şeyhi Sultanhan'dan eğitim aldıktan sonra Mekke'yi ziyaret etmiş, daha sonra Semerkant'ta başka bir işan olan Ahmedhan'ın hizmetine girmiş, şeyhinin ölümünden sonra işan unvanı alarak müstakil irşada başlamıştır. 1889 yılına gelindiğinde Orta Asya'nın her tarafına yayılan bir üne sahip olmuş ve halk arasında kurtarıcılık misyonu ile ortaya çıktığına dair söylentileri aktif bir şekilde yayılmaya başlamıştır.¹⁹

E. Gluşenko'nun bir az alaycı ve hatta aşağılayıcı tarzda verdiği bilgilere göre²⁰ Dukçi İşan halka işyanın başarılı olacağı garantisini vermiş, savaşan herkese, sahiplerini Rus askerlerinin kurşunlarından koruyacak sihirli değnekler vereceğine söz vermiştir. Ayrıca eğer Ruslar ateş etmeye başlarsa, silahlarından mermi yerine su sıçrayacağını ve askerlerin de elinin bir hareketiyle yere düşeceklerini açıklamıştır. Araştırmacının yazdığına göre Dukçi İşan bu gibi sözlerle halkı ölüme sürüklemiştir. Oysa önemli olan Dukçi İşan'ın Orta Asya'nın işgaline son vermek için ayaklanma başlatmasıdır.

Türkistan yönetimi tarafından Andican ayaklanmasının başlangıç noktası Dukçi İşan'ın halka Rus işgalinin sonuçlarını açıklayan ve halkın ayaklanmasının haklı olduğunu gösteren vaazları oldu. İşana göre bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra, halk arasında güçlü bir ahlaki bozulma başlamış, şeriatın gereklerinden sapma, aile temellerinin zayıflaması baş vermiştir. Rus yetkililer, halka karşı nazik davranmalarına rağmen, genel olarak Hac ziyaretini yasakladılar ve zekâtı iptal ettiler, vakfi gelirden mahrum bıraktılar ve aile ahlakının korunmasına özen göstermediler. Ayaklanmanın lideri Dukçi İşan, bölgedeki Rus yetkililere karşı işyanın ahlaki ve etik nedenlerine dikkat çekmiş oldu.²¹ Millî bilincin ahlak, aile düzeni, dini görevlerin yerine getirilmesine engeller vs. tarzında dikte edilmesi Orta Asya toplumu için özgü bir özellikti. Ayrıca Çarlık Rusya'sına ve Sovyetler Birliği'ne karşı ayaklanmanın manevi liderleri olan Altay-Sayan ve Uzak Doğu şamanları da aşağı yukarı aynı gerekçeleri göstermekteydiler.

Özetle 1898'de, daha çok Dukçi İşan adıyla bilinen Muhammed Ali-Halife liderliğindeki ayaklanma, Fergana'nın bir şehri olan Andican'da patlak verdi. 18 Mayıs sabahı erken saatlerde, iki bin isyancı Andican'daki Çarlık birliklerinin kışlasına saldırdı. 22 asker öldü, 18 asker yaralandı, yetkililer ve Rus sivil nüfusu arasında kayıplar yaşandı. Rus askerlerinin karşılık vermesinden sonra isyancılar hemen geri çekildiler. Bir gün sonra Dukçi İşan, maiyetiyle birlikte yakalandı. Bir arama sırasında, Dukçi İşan'ın Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in (1876-1909) halifesi (halefi) olarak atandığına dair sahte bir evrak bulundu. Ayaklanmanın tüm liderleri asıldı, yüzlerce sıradan katılımcı Sibiryaya ve imparatorluğun diğer bölgelerine sürüldü.²² Evrakın sahte olmasına rağmen Ruslar işyanın Osmanlı sultanı tarafından desteklendiğini öne sürdüler. E. Göngörün de yazdığı gibi "resmi raporlarda taraf ve etki olarak suçlanan Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid ile Çarlık, Sovyet ve Sovyet sonrası dönem araştırmalarında kayda değer bir bağlantı kurulamamıştır. Bunda olaya ideolojik ve resmi yaklaşımının yanı sıra Osmanlı kaynaklarına başvurulmamasının etkisi büyüktür".²³ Andican ayaklanması onsuza da yönetim tarafından hedef tahtasında olan işanlara nefreti daha da artırdı.

Ayrıca bazı bilim adamlarına göre 1898'de, Orta Asya'nın Rusya'dan ayrılması sloganı ile ortaya çıkan Dukçi İşan'ın arkasında İngiliz emperyalistlerinin durduğu pan-İslâmcı, pan-Türkist Türkiye'nin doğrudan talimatlarına göre hareket eden sufi piri olduğu sözde tespit edilmiştir.²⁴ Sovyet dönemi bilim adamı bu yaklaşımı veya işana atılan bu iftirayı düzmece evraklarla ispatlanmağa çalışılmasına rağmen yine de gerçek gibi

¹⁶ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.

¹⁷ Bahtiyar Abdihakimoviç Alimcanov, "Andijansskie Sobitiya 1898 g.: Vzgljadı, Faktı i İnterpretatsii", *Russian Colonial Studies*, 2019, № 2, s. 9.

¹⁸ Manakib-i Dukçi İşan (Anonim Jitiya Dukçi İşana – Predvoditelya Andijanskogo Vosstaniya 1898 goda). Sostavitel: Babacanov B. M., A. fon Kyugelgen. Dayk Press, Almatı 2004.

¹⁹ <https://open.kg/about-kyrgyzstan/history/historical-records/peoples-movements-of-central-asia-in-the-xix-centu/36231-kto-takov-madali-ışhan.html>.

²⁰ Y. Gluşenko, *age.*, s. 105.

²¹ Bahtiyar Abdihakimoviç Alimcanov, "Andijansskie Sobitiya 1898 g.: Vzgljadı, Faktı i İnterpretatsii", *Russian Colonial Studies*, 2019, № 2, s. 9.

²² Aftandil Erkinov, "Andijanskoe Vosstanie i ego Predvoditel v Otsenkah Poetov Epohı", *Vestnik Yevrazii*, 2003, № 1, s. 112.

²³ Ebubekir Güngör, "1898 Fergana Olaylarının Ekonomik Sebepleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Sayı 2 Güz 2017, s. 39.

²⁴ Olga Aleksandrovna Suhareva, *İslam v Uzbekistane*, Yaşkent, 1960, s. 71.

algılamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin ve İngiltere'nin adlarının çekilmesi isyana uluslararası mahiyet kazandırmış oldu.

Muhammed Ali-Halife, yani Dukçi İşan'ın Andican ayaklanması esas olarak tarihçiler tarafından incelenmiştir. Tarihçilerin bir kısmı bunu sömürge rejimine karşı bir halk ayaklanması adlandırdıkları hâlde bazıları da dini fanatiklerin gerici bir isyanı olarak değerlendirmişlerdir.²⁵ Sovyet tarih ilmi meseleye komünist ideolojisi prensiplerinden baktığı için bu isyanı Rus Çarlık rejimine karşı bir ayaklanma olarak değerlendirmiş, Dukçi İşan'ın fanatik Müslümanları kızdırtmasını eleştirmiştir. B. Alimcanov'un da yazdığı gibi Sovyet sonrası "ulusal" Özbek tarih okulunda, 1898'in Andican "sorununun" tanımında dört versiyon öne çıkmıştır:

1) "Ulusal kurtuluş" hareketi;

2) "Sınıf" yaklaşımı;

3) Dış etkinin "sömürge" versiyonu;

4) Dukçi İşan'ın dünya görüşünün kapsamlı bir "analizi" ve ayaklanmaya katılanların hedeflerinin çeşitliliği.²⁶

Buna rağmen bağımsızlıktan sonra da Dukçi İşan (Andican) isyanının milli ve dini motiflerini hesaba katmadan Sovyet tarih yazımının sınıf mücadelesi teorisine destek veren tarihçiler kalmaktadır²⁷. Ayrıca B. Babacanov'un da yazdığı gibi:

"Andican ayaklanması, tüm trajik sonuçlarına rağmen yerel kalan, Fergana Vadisi'nin (Andican, Oş) belirli bir bölgesinde yoğunlaşan ve ne koloninin ne de hanlıkların nüfusu tarafından desteklenmeyen bir olaydır. Aksine, Türkistan'da, kalabalığın "okuma yazma bilmeyen İşan'ının" mevcut "Beyaz Çar ile barışçıl fetvayı" ihlal ettiğine dair kınayan konuşmalar sıklıkla duyulabilirdi. Ayaklanmanın yeri, başlangıcı K. P. Kaufman tarafından atılan oldukça dengeli bir politikanın sonucunda belirlenmiş oldu."²⁸

Ne yazık ki B. Babacanov'un bu yorumu aslında Sovyet döneminden kalma basmakalıp siyasetle razılaşması anlamına gelir. Aslında barış siyasetini öne süren resmi din adamlarıydı. Oysa halk sufi tarikatları Çarlık Rusyası'nın ne dini ne de milli siyasetiyle barışmak niyetindeydiler.

İlginç olan devrin Özbek din adamlarının ve şairlerinin Dukçi İşan'ı, Deccal, Firavun adlandırmaları ve şeytanın yoluna girmiş biri olarak görmeleridir. Esas amaç yerli aydınlar ve insanlar arasında Dukçi İşan'dan hoşnutsuzluk yaratmak olmuştur. Bundan dolayı Türkistan genel valisi ve diğer Çar memurlarının siparişiyle o dönemin şairleri (tarihçi ve şair Taib, Mukimi, Zavki, Nedim Namangani, Raci Marginali, Muhammed Umar Umudi-Havai, Taş-hoja Asiri, Mavlavi Yoldaş, Sidki Handayliki, Hoja Sabiri, Sultan Ahmed vb.) de ayaklanmaya ve lider Dukçi İşan'a karşı hâkim tutumun olumsuz düşüncelerini destekleyen 20'den fazla şiir yazmışlardır.²⁹

A. Erkinov'un verdiği bilgilere göre³⁰ iki şair, ahalisinin ekseriyeti Sünni olan Orta Asya Müslümanların arasında Dukçi İşan'ı gözden düşürmek için onu Şii adlandırır, soyunun Pamir İsmailileri ile bağlantılı olacağına işaret ederler. Bunlardan biri olan Raji Margilani, Dukçi İşan'ın bir Şii olduğunu ve babasının Şugnan'dan (yani Pamirlerden) geldiğini iddia eder, böylece her ikisinin de oradaki İsmaililerle bağlantısı olduğuna işaret etmiş olur. Margilani başka bir şiirinde gaib Şii imamı olan Mehdi'yi taklit ettiği için İşan'ı kınar. Ayrıca Dukçi'nin işan olduğu fikrini reddeden Nedim Namangani, ona sadece bir cahil, sahte işan değil, aynı zamanda bir Kızılbaş ve İranlı der. Yazarı belli olmayan başka bir şiirde de Dukçi İşan, Kızılbaş ve Şii olarak adlandırılır. Margilani ayrıca ayaklanmanın Şiiler için kutsal olan Muharrem ayının onuncu (Aşura) gününde patlak verdiğine dikkat çeker. Bu iki şair Dukçi İşan'ı Kızılbaş ve Şii adlandırmakla onun Sünni olmadığını, dolayısıyla kendilerinden olmadığını vurgulamak istemişlerdir. Burada işanların tümünün Ehl-i Beyt soyundan geldiği ve dolayısıyla Şii olabilecekleri kanıtı önem arz etmektedir. Aslında bu kınamanın arkasında yatan neden ne olursa olsun "ak süyek" adlandırılan Orta Asya evliya grupları Hz. Ali soyundan geldiklerini her zaman dile getirmişlerdir.³¹

²⁵ Ayaklanma hakkında olumsuz değerlendirme Özbekistan SSR Komünist Partisi Başkanı A. E. Niyazov (1903–1973) tarafından Özbekistan SSR Komünist Partisinin 16 Mart 1952 tarihinde gerçekleşen X Pleniyumunda verilmiştir. Bkz. H. Razzakov, *Zavkiy Hayati va Ijadi*. Kand. Diss. Toşkent 1953, s. 55-56. Bazı Sovyet dönemi araştırmacıları ise bu isyanı olumlu değerlendirmişlerdir. Bkz. *Oçerki İstorii Kommunističeskoj Partii Turkestana*. Taşkent 1958, s. 22; D., Saydametov, N. Şlyapnikov, "Azadlik Kuraşining Yarkin Sahifasi", *Şark Yulduzi*, 1968, № 7, s. 169-177; H. Sodikov, "Kuraş Sabaklari", *Gulistan*, 1978, № 11, s. 17-19.

²⁶ B. Alimcanov, agm, s. 24.

²⁷ Bahtiyar Babacanov, "Andijanskoe Vosstanie 1898 g.: "Dervişskiy Gazavat" ili Antikolonialnoe Vstuplenie?", *İstoriya Uzbekistana*, 2001, № 2, s. 25.

²⁸ Bahtiyar Babacanov, "Andijanskoe Vosstanie 1898 goda i "Musulmanskiy Vopros" v Turkestane (Vzgladı "Kolonizatorov" i "Kolonizirovannih")", *Ab Imperio*, 2009, № 2, s. 170.

²⁹ A. Erkinov, *age*, s. 117-126.

³⁰ A. Erkinov, *age*, s. 125.

³¹ Orta Asya'da toplum şartlı olarak iki sınıfa bölünmüştür. Üst sınıfa Türkçede "ak kemik" anlamına gelen "ok-suyak" (ak-süyek) denilmekteydi. Bu adla, alt sınıf "koraça" veya "kara"ya karşıydı. Aralarında Müslüman velilerinin torunlarının "ovlya" adıyla anıldığı

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

Bu ise Orta Asya işanlarının Ehl-i Beyt yolunun takipçileri olduğunu, toplumsal saygının seyitlik bağlamında değer kazandığı gerçeğine dayanmaktadır. Burada 1756-1920 yılları arasında mevcut olmuş Buhara Emirliği hanlarının da seyit unvanı taşımalarını ve kendilerini Hz. Ali ve Hz. Muhammed evlatları adlandırmalarını da ilave etmek gerekir.³² Hatta sonuncu Buhara emirinin adı Seyit Alim Han idi.

Orta Asya işanlarının, özellikle Andican ayaklanmasının Rus kolonizasyon siyasetine ve işgaline karşı Kazak bozkırlarında, somut olarak Çimkent ve Auliya Ata'da başlatılan isyanlar üzerindeki etkisinin oldukça büyük olduğunu da vurgulamak gerekir. Bu isyanlar Kazak ve Kırgız konar-göçerlerinin milli şuurunun değişmesine sebep oldu ve onların zihinleri üzerinde büyük etki yarattı.³³ Nitekim daha sonralar Sovyetlere karşı başkaldırılar da halk sufilerinin manevi önderliğinde yapılmıştır. Zihinsel değişimle kastedilen 19. yüzyılda birçok Kazak zengininin Rusça eğitim gördükleri nedeniyle zihin yapılarında ve psikolojilerinde baş verenlerin milli kültüre yabancılaşmasıdır.

Milli uyanışın sonucunda Çarlık Rusyası'nın son yıllarında Orta Asya'da büyük bir isyan patlak verdi. Ayaklanmaya sebep 1916 senesi 25 Haziran'da Rus İmparatoru II. Nikolay'ın, Türkistan ve Bozkır Bölgesi'ndeki 19 ila 43 yaşları arasındaki erkek nüfusun cepheye görevlendirilmesi için bir kararname çıkarması oldu. Bu kararname Orta Asya ve Kazakistan'ın birçok bölgesinde yerli halkın geniş çaplı bir ayaklanması için bir tür "tetikleyici" oldu. Ayrıca bu yanlı kararname hem 1916 ayaklanmasına sebep oldu hem de Rus İmparatorluğu'nun yaklaşan çöküşünün kaçınılmazlığının işaretlerinden biri olarak kabul edildi. Sonuçları Orta Asya'daki tarihsel süreçlerin gelişimini etkileyen bir olay hâline geldi, sadece İç Savaş sırasında değil, aynı zamanda çok daha uzak tarihsel dönemlerde de etkili oldu.

Aslında, ayaklanmanın sonuçları hâlâ da hissedilir. Oldukça uzun bir süre, ancak özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra, 1916 ayaklanması konusu, uygun kapsamda, eski Sovyet Orta Asya cumhuriyetlerinde "ulusal kimlik" oluşturma sürecinin, tarihsel "konumlandırma" ve "meşrulaştırma" sürecinin bir parçası hâline geldi. Sonuç olarak, uzun süre devam eden bu olaylar ve herhangi bir önemli tarihsel fenomen, dolaylı da olsa, Orta Asya ülkelerindeki durumu, öncelikle etnik ilişkileri ve dolayısıyla bu ülkelerin Rusya ile ilişkilerini etkilemeye devam etmektedir.³⁴

Durum özellikle bugün Kazakistan ve Kırgızistan bölgesinde yerleşen Semireçensk'te³⁵ şiddetli hâl aldı. Olaylar çığ gibi büyüdü. Yerel halktan oluşan kalabalık, askere alınanların listelerini yok etmeye çalıştı. Askerlik çağındaki gençler kendiliğinden asker kaçakları çetelerinde toplanmaya başladı. Yerli nüfusun bir kısmı Çin'e göç etti. Temmuz ayının sonundan itibaren yerel makamların temsilcilerine yönelik saldırılar başladı. Ağustos ayında isyanlar askeri birliklerle silahlı çatışmalara dönüştü, Semireçye ile Taşkent arasındaki telgraf iletişimi kesildi ve posta istasyonları imha edildi. İsyancılar, silahlarla dolu küçük bir nakliye aracını ele geçirmeyi başardılar. Bölgedeki hükümet birlikleri ve polis sayısının azlığı, Rus yerleşimcilerin ellerindeki silahları cepheye göndermek için silahsızlandırılması, savaşa çağrılan Rus erkek nüfusunun burada bulunmaması, olayların kanlı bir karakter kazanmasına neden oldu.³⁶ Burada isyanın sebepleri arasında askere alınmada suistimal ve rüşvetin olmasını da belirtmek gerekir. Nitekim zengin ve ileri gelenlerin çocuklarının kayırılması bunu açıkça göstermekteydi.

Ayaklanma Çarlık Rusyası'nın askere alma kararını duyan halkın bir kısmının beylerin ve işanların etrafında toparlanmasına neden oldu. İsyana önderlik eden beyler arasında Turgay Alibi Cangildin, Amangeldi İmanov, Yedisu'da Tokşa Bogin, Bekbolat Eşkeev, Uzak Saurıkov, Oral bölgesi ve Bükey ordasında Seyitkali Mendeşev, Abdurrahman Eytiev gibi isimler Rus emperyalizmi ve baskılarına karşı ön plana çıkan isyancılar arasında yer almaktadır.³⁷ Tarihi verilere göre kargaşa şu sırayla başladı: 3-4 Temmuz'da Özbekistan'ın Hocent kentinde, 7 Temmuz Türkistan bölgesinin başkenti Taşkent'te, 13-21 Temmuz 1916 Cizzak'ta. Olaylar her yerde

Türkmenler ayrı bir kategori oluşturur. Orta Asya'da bölgelere göre değişen bir fark daha vardır: Tacikler ve Özbekler arasında ak-süyek "beyaz kemik" (Türkmenler arasında "ovlyadlar"), özellikle Müslüman evliyaların torunlarına atıfta bulunurken, Kazaklar arasında ak-süyekle Moğol fatihi Cengiz Han'ın torunları anlaşılmaktaydı. Orta Asya'da en genel haliyle ak-süyekler, seyid ve hoca olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Dördüncü Halife Hz. Ali'nin ve onun eşi olan Hz. Muhammed'in kızı Fatıma'nın soyundan gelenlere genellikle Seyyidler denirdi. Buraya Hocalar ve diğer evliya grupları da dahil edilmekteydi. <https://mytashkent.livejournal.com/157910.html> 28. 10. 2022 sa.19:30.

³² Sergey Nikolaevič Abaşın, "Potomki Svyatıh v Sovremennoy Sredney Azii", *Etnografiçeskoe Obozrenie*, 2001, № 4, s. 62-83.

³³ A. Morrison, "Sufism, Pan-İslâmism and Information Panic: Nil Sergeevich Lykoshin Aftermath of the Andijan Uprising", *Past and Present*. February 2012, №. 214, s. 294.

³⁴ M. Kalişevskiy, *agm*.

³⁵ Semireçye (Kazakça Jetisu, Kırgızca Jeti-suu) Orta Asya'da tarihi ve coğrafi bir bölge olup şu anda esas olarak Kazakistan topraklarında (Almatı bölgesi, kısmen Cambil) yer almaktadır. Bir parçası da Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin arazisidir. Bölge kuzeyde Balhaş gölleri, kuzeydoğuda Sasikkol ve Alakol, güneydoğuda Cungarya Alatay ve güneyde Kuzey Tyan Şan dağları arasında yer almaktadır. Bölgenin adını aldığı yedi ana nehir: İli, Karatal, Bien, Aksu, Lepsi, Baskan, Sarkand'dır. Buna göre de bu bölge Jetisu (Yedisu) adlanır ve Semireçye onun Rusça tercümesidir.

³⁶ Margarita Knyazeva, "Turkestanskoe Vosstanie 1916 goda i Natsionalnie Mifi v Kirgizii", <https://regnum.ru/news/polit/2342219.html>, 28. 10. 2022 sa.21:40.

³⁷ Sebahattin Şimşir, *Dünden Yarına Türkistan'da Türkler*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 299.

benzerdi: Sakinler, işçi listelerini volost yöneticilerinden aldılar ve ardından yetkililere baskı uyguladılar. Cetisu/Yedisu, Turgay, Yargız, Merka'da kitlesel gösteriler düzenlendi. Özellikle Kırgızların yaşadığı bölgede kanlı çatışmalar yaşandı: Yerel makamlar, ayaklanma merkezlerini bastırmak için acil önlemler almaya başladı. İsyancıların üzerine asker gönderildi ve 18 Temmuz 1916'da Türkistan'da sıkıyönetim ilan edildi. Daha sonra isyan Yedisu, Bişkek, Aksu ve Tokmok gibi yerler başta olmak üzere birçok şehre yayıldı. 1916 yılındaki isyana yaklaşık 11 milyon Türkistanlı katılmıştı.³⁸ Daha net bir ifadeyle yoğun bir nüfusun yaşadığı bölgedeki ayaklanmada faal olan kesimle isyana katılmayanlar da vardı. Ne yazık ki kaynaklar bu konuda aydınlatıcı bir bilgi sunmamaktadır. Özetle kısa sürede ayaklanma, 10 milyondan fazla nüfusun yaşadığı Semerkand, Sırderya, Fergana, Trans-Hazar, Akmola, Semipalatinsk, Semireçensk, Turgay, Ural bölgelerini kapsadı. Bu büyük isyanda Semerkant şehri Özbekleri, Aral bölgesi Karakalpakları, Hazar ötesi Türkmenleri, Yedisu'da Kırgızlar, bozkırda Kazaklar ve Uygurlar faal yer aldılar.³⁹ Tek kelimeyle tüm Orta Asya Türklerinin işgale kolay boyun eğmedikleri çıkarılan isyanlardan her ne kadar bütün ahalî katılmasa da açık şekilde görülmektedir.

1916 ayaklanmasına dönmüş olursak bu isyan vahit liderden yoksundu, her bölge kendi başına ayaklanma yaptığından Rus askerleri onları bir bir mahvetmeye başladı. Buna rağmen ayaklanmanın liderlerinden biri, Amangeldi İmanov öne çıkanlardan biriydi. Diğer liderlerin de başlattıkları 1916 isyanının ulusal kurtuluş ve sömürgeci Rus karşıtı bir karakter aldığı açıkça ifade edilebilir. Bu isyanda işanların halkı bilinçlendirmesi, insanları ruhlandırması öne çıkan başlıca özelliklerdir.

Diğer taraftan Hocend'de ünlü bir tarihi figür olan Bibi Soliha adlı bir kadın şaman dini işlevlerinin yanı sıra hem de bir hodim (eğitimci ve hizmetkâr) idi. Söylentilere göre Soliha, daha sonra 1916'da Hocend'de ve Orta Asya'nın diğer yerlerinde Çar yetkililerine karşı bir ayaklanmaya dönüşen, ön cephe bölgelerinde erkek nüfusun arka cephede iş için askere alınmasına ilişkin kararnameye karşı kadın protestolarının başlatıcısı ve organizatörüydü.⁴⁰

1916 Ayaklanmasının başlangıçta belirgin Rus karşıtı özellikler kazandığı tüm araştırmacılar tarafından kabul görmüş görüştür. Bunun nedenlerinden biri Rus köylülerinin ve genelde Rus nüfusun bölgeye yerleşmesi ve yerel halkın topraklarını tutması ve yerel halka amirane davranışları idi. İsyancılar çiftlikleri ateşe verir, Rus göçmenlerinin ailelerini, Kazakları (Türkiye Türkçesiyle Kazaçi) ve işçileri öldürdüler. Fergana Vadisi'nde dağıntılar ve kitlevi kırgınlar derviş-vaizler tarafından yönetilmekteydi. Ayrıca kâfirlere karşı kutsal bir savaşın başladığını ilk duyanlardan biri, Zaamin köyündeki merkezi caminin imamı Kasım-Hoca idi. En yoğun tarımsal kolonizasyonun olduğu Semireçye bölgesi ve silahlı mücadelenin en örgütlü olduğu Turgay bölgesi direnişin merkezi hâline geldi. Orada, Amangeldi İmanov ve Alibi Cangildin liderliğinde Kazakistan'ın tüm orta kesimini kapsayan geniş çaplı düşmanlıklar ortaya çıktı ve isyancılar Turgay bölgesinin merkezini kuşattılar.⁴¹ Genel olarak 1916 isyanını çeşitli açılardan araştıranlar ayaklanmanın millî bağımsızlık yönüne de değinmişlerdir.⁴²

Bu nedenle, 1916 trajik olaylarının ana, baskın nedeni *sömürgecilik karşıtı*, *Rus karşıtı* ve anti-emperyal bir biçime bürünmüş dinler ve hatta etnik gruplar arası çelişkiler olduğu kesinlikle düşünülebilir. Aslında tarikat sufilerinin amacı tam olarak bu olmasa da ayaklanmanın gidişatı sonucunda isyanın gayesi de genişlemiş oldu. Görünüşe göre çok daha karmaşık ve çok yönlü süreçler gerçekleşti. Araştırmacıların da kaydettiği gibi "*beyaz kralın*" gücüne karşı silahlı ayaklanmaların önemli bir kısmı, başlangıçta pan-İslâmizm ve pan-Türkizmi⁴³

³⁸ Aden Ayan, "Vostanie 1916 goda v Turkestane. Çast 1. 10. 06. 2019 1145", <https://e.history.kz/ru/news/show/4526/>, 20. 04. 2022 sa.23.00; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi: 1905-1917*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 235; Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 160-161; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 207; S. Gömeç, *age*, s. 106-109.

³⁹ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele: XVIII-XX. Asır Başları*, çev. A. Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

⁴⁰ Anna Tseslevskaya, "Bibi Otun – Traditsionnie Jenskije Religioznie Lideri v Tacikistane (Mejdu Traditsiei i Sovromennostyu)", *Oazısı Şelkovogo: Sovremennie Problemi Etnografii, İstorii i İstoçnikovedeniya Narodov Tsentralnoy Azii*. K 100-letiyu Datora İstoriceskih Nauk Valkie Halilovni Karmışevoy. Glavny Redaktor: Abbasov R., Fond İssledovaniy İslamskoy Kultury, Moskova 2018, s. 759. Ancak araştırmacının da belirttiği gibi İslâmlaşmış bu kadın şaman direnişinin sonraki kaderi hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Nitekim A. Tseslevskaya'ya göre bugün Hocend'de, dini vacibatları uygulayan kadınlardan sorumlu resmi organ olan bir *bibi otun* konseyi vardır ki 2012 yılında kurulmuştur. Ancak 2014'te artık bu konseyin zayıf bir yapıya sahip olduğu ve kadın din adamları arasında fazla yetkisi olmadığı belli oldu.

⁴¹ M. Kalişevskiy, *agm*.

⁴² Bkz. T. Riskulov, "Vostanie Tuzemtsev Turkestana v 1916 godu", *Oçerki Revolyutsionnogo Dvijeniya v Sredney Azii. Sbornik Statey*. Moskova, 1926, s. 46-122; Anatoliy Vladimiroviç Pyaskovskiy, *Vostanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazakistane*. İzdatelstvo AN SSSR, Moskova 1960; *Vostanie Kirgizov i Kazakov v 1916 godu*. Uçkun, Bişkek 1991; T. Kotyukova, "Vostanie 1916 g. v Turkestane: Oşibka Vlasti ili İstoriceskaya Zakonomernost?", *Obozrevatel*, 2011, № 8, s. 98-126.

⁴³ Aslında Çarlık Rusyası ve sonradan Sovyet yönetimi tarafından nitelendirilen pan-İslamizm, Müslüman halkları Türklerin egemenliği altında birleştirmeyi amaçlayan pan-Türkizm'e yakın bir anlayıştır. Bkz. Lyutsian İppolitoviç Klimoviç, *İslam v Tsarskoy Rossii*. Oçerki. Moskova: Gosudarstvennoe Antireligioznoe İzdatelstvo, 1936, s. 216. Klimoviçin düşüncesine göre pan-Türkizm'in "Müslümanları değil, Türk halklarını İslam'da birleştirmeyi amaçladığını ve bu anlamda pan-İslamizm'e yakın olmadığını, aksine Türklerle rekabet ettiğini belirtmek daha doğru olur. İslam milliyeti reddeder" bu nedenle, Türk halklarının topluluk kökeni ve dili fikri üzerine inşa edilen pan-Türkizm, pan-İslamizm ile çelişmektedir. Pan-İslamizm ile Pan-Türkizm arasındaki yakınlık, yalnızca bu akımların her ikisinin de karşı-

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

gerçekten destekleyen Müslüman din adamları tarafından organize edildi ve yönetildi. Din adamlarının, özellikle de tarikat sufilerinin isyana destek vermesi, yer yer yönetmesi o zamanın Rus yöneticilerinin Rusya Devlet başkanlarına çektikleri telgraflardan da görülmektedir.⁴⁴ Ancak, ilk olarak, işanların ve hocaların geleneksel olarak yerel topluluklarda işgal ettiği rol göz önüne alındığında ve ikincisi, tamamen dini fanatizme ek olarak, din adamlarını büyük ölçüde, yine bir iç düzenin - zayıflaması - koşullar tarafından teşvik edildi. Rus makamlarının politikasının bir sonucu olarak pozisyonları daha da güçlenen pan-İslâmçılarla, pan-Türkçüler her türlü hoşnutsuzluktan yararlanmaya başladılar.

Bu ayaklanmayla ilgili genel kanaati şöyle özetleyebiliriz: Pan-Türkçülerin ve pan-İslâmçuların siyasi ve manevi önderlik yaptığı 1916 isyanında dini faktörlerin oldukça etkili olduğu hocaların, işanların, dervişlerin ayaklanmadaki rolleriyle ilişkilidir.

Rus işgaline ve arkasından Sovyetleşmeye karşı Müridizm taraftarları hem Kafkaslar'da hem Dağıstan'da hem de Azerbaycan'da büyük mücadeleler vermişlerdir. Kafkaslar'da Müridizm adı altında tarikat yapılanması Rus istilasına karşı uzun süre direndi. 19. yüzyılda Kafkas Muharebesi adı ile bilinen ve Şeyh Şamil'in önderliğindeki isyan 25 yıldan fazla devam etti. Bu savaşta Müridizm, Kafkas halklarının bağımsızlık mücadelesinin bayrağı hâline geldi. Kuzey-Doğu Kafkasya'da 19. yüzyılın 20-50'lerinde halk kurtuluş hareketi adı ile bilinen Müridizm, bağımsızlık mücadelesinin simgesi, milli bilincin en yetkin şekli oldu. Diğer taraftan Kafkas Savaşı⁴⁵ sırasında, Kuzey Kafkaslar'ın yerli halklarının çoğunluğunun İslâmlaştırılması süreci de tamamlanmış oldu.

Tarikatlar Rus Çarlığı ile mücadele edilmesinde önemli rol üstlenmişlerdi. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Ruslarla mücadelede Kafkaslar'da Müridizm, Azerbaycan'da seyitler, Çelebiler ve Efendiler etkili olmuştur. Tarikatların Türk yurtlarında milli bilincin yayılmasındaki rolü, ayrıca Ruslara karşı gazavat ideolojisinin yayılması, halk arasında yapılan propagandalara önderlik etmelerinde ifade edilir. S. Derin'in S. Mambetaliyev'den aktardığı pasaj da bunu kanıtlamaktadır.

“1880'li yıllarda Çarlık Rusya'sının sömürgecilik zulmü ve yerel feodal liderler ile tüccar burjuvazisinin Orta Asyalı emekçileri istismarının zirveye ulaşması tüm Orta Asya halkları gibi Kırgız halkını da hayattan bezdirmiştir. Halk arasındaki bu memnuniyetsizlikler neticesinde sık sık ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Bu gibi sömürgeci zulümlere karşı halkın memnuniyetsizliklerinden faydalanan feodal liderler ve İşan halifeleri ayaklanmaları organize etmek için Kırgızların arasında mürit elde etmeye gayret etmişlerdir. Örneğin 1898 yılında Andican ayaklanmasının arifesinde Müridizm'in Kırgızistan'ın her tarafında yayıldığını görmekteyiz. Nakşbendi tarikatının İşanı Madali yerli Kırgızlar arasında çok sayıda halife tayin etmiş, Çüy, Issık Kөл, Talas taraflarından mürit toplamaya gayret etmiştir.”⁴⁶

Orta Asya İşanlık geleneği Anadolu Kızılbaşlık ideolojisiyle ve özellikle de dedelik (babalık), şeyhlik geleneğiyle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Şöyle ki haksızlığa, işgale karşı çıkan işanlar gibi Kızılbaşlar da Osmanlı zulmüne, dini ayrımcılığa karşı defalarca ayaklanmışlardır. Zulme, haksızlığa, mezhepsel ayrıma karşı isyanlar Selçuklular döneminden başlasa da Osmanlılar zamanında daha da alevlenmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında yüzlerce küçük veya büyük ihtişaşlar, mezhepsel ayrımcılığa karşı itirazlar ortaya çıkmıştır. Osmanlı dönemindeki ayaklanmalardan en çok bilinenleri aşağıdakilerdir:

Şahkulu Ayaklanması (1511), Nur Ali Halife Ayaklanması (1512), Şeyh Celal Ayaklanması (1520), Baba Zunnun Ayaklanması (1526), Kalender Çelebi Ayaklanması (1527), Şeyh Bedreddin Ayaklanması (1420) vb. isyanlar Osmanlı Devleti'nde eski inançlarını yaşatanların akıbetinden haber verir. Buna rağmen Milli Mücadele yıllarında Anadolu Kızılbaşları Atatürk'ün yanında yer almış, işgale karşı direnmiş, milli mücadele hareketine katılanlara her türlü destek vermiştir.

Tarikatlar Rus emperyalizmine karşı halkı yanına çekmek amacı ile sık sık Kırgızlar arasına temsilciler gönderip silahlanma ve emperyalizme karşı direnmek için toplumu aydınlatmaya çalışmıştır. İşanlar aslında mürit değil mücadele için asker toplamışlardı. Nitekim hem önceki hem de 1916 isyanına işanlar müritleri ile katılmışlardı. Rusların bir bölümü işanlar ile yeteri derecede mücadele edilmediği için isyanların ortaya çıktığını iddia etmişlerdi. S. Mambetaliyev'e göre Rus Çarlığı döneminde yetkililer Orta Asya'daki ayaklanmaların sebebini dinî sebeplere yüklemekle işin kolayına kaçmışlar, ayaklanmaların altında yatan sosyal ve ekonomik sebepleri çözme zahmetinden de böylece kurtulmuşlardır: “Örnek olarak 1916 yılında Orta Asya ve Kazakistan'da ortaya çıkan milli kurtuluş hareketlerine bir göz atalım. Bu isyanlara süfi işanların dervişleri ile beraber katıldıkları tartışmasız kabul edilmektedir. Semerkand eyaletinin valisi Likoşin kendi sömürgeci

devrimci doğasında yatmaktadır. Pan-Türkizm ve pan-İslamizm'in amacı 19. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusyası'nın Volgaboyu Türklerini, Orta Asya'yı ve Kafkasya'yı işgal ederek Hristiyanlaştırmak ve Slavlaştırmannın karşısını almak olmuştur.

⁴⁴ *Vostanie 1916 goda v Sredney Azii*. Sostavitel T. V. Kotyukov, Dom Mardjani, Moskova, 2016.

⁴⁵ Kafkas Savaşı (1817-1864), Rus İmparatorluk Ordusu'nun Kuzey Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu'na ilhakı ve Kuzey Kafkas İmametini ile askeri çatışması ve askeri operasyonları için geliştirilmiş bir isimdir. İmamet, 1829-1859'da Dağıstan ve Çeçenya topraklarının bir bölümünde ve Çerkesya'nın bir kısmını da kapsamakla var olan teokratik bir İslam devletidir. Kafkas Savaşı sırasında Rus İmparatorluğu'na ilhak edildi. İmam Şamil'in (1834-1859) başlattığı savaşın yenilgiye uğramasıyla varlığına son verilmiştir.

⁴⁶ Satbaldi Mambetaliyev, *Sufizm Jana Anıng Kırgızistandagi Agımdarı*, Frunze, 1972, s. 32 Aktaran S. Derin, agm, s. 32.

*hükümet güçlerini merkeze şöyle şikâyet etmektedir: 'Süfizm propagandası yapan yerli işanlar ile mücadele ihmal edildiğinden, 1916 senesindeki isyan ortaya çıkmıştır'.*⁴⁷ Bu durumu N. Likoşin kendi raporunda daha açık bir biçimde ortaya koymaktadır.⁴⁸ Anlaşıldığına göre halk sufi gruplarının işgalle barışmaması Çar memurlarını çok rahatsız etmiştir.

S. Mambetaliyev'in vermiş olduğu bilgiden de anlaşıldığı üzere Ruslar tarafından işgal edilmiş Orta Asya'nın sufi grupları ötekileştirme, milli olanlardan uzaklaştırmanın karşısında en büyük engelmış. Yerel yöneticilerin önerisi bu sufi gruplarını tasfiye etmek, halkın gözünde onları küçümsemek yönündedir. Ancak bunu gerçekleştiremeyen Çarlık Rusya'sı birtakım zorluklarla yüzleşmiş oldu. Neticede 1916 ayaklanması yaklaşık altı ay sürerek 1917 yılının Şubat ayında son buldu ve isyan kanlı bir şekilde bastırıldı.⁴⁹ Bu isyanın acı sonuçları Rusların 673.000 Kırgız ve Özbek Türkünü öldürmesi ve 200.000'e yakını Sibirya'ya sürgüne yollaması ile son bulmuş oldu. Bazı bilgilere göre yerli halkın yaklaşık 4.000 temsilcisi öldü ve 12.000 kişi de Çin'e kaçarken boğularak öldü veya Çin sınır muhafızlarının ateş açmasında hayatlarını kaybettiler. 164.000'e kadar insan Çin'e kaçtı, bazıları geri döndü. Mayıs 1917'de yaklaşık 70.000 mülteci Çin'de kaldı.⁵⁰

Özetle 1916 ayaklanmasını neredeyse tamamen Rus karşıtı, milliyetçi, pan-Türkçü, pan-İslâmcı ve hatta Alman, Türk, Fars, Çin ve diğer özel servisler tarafından kışkırtılmış olarak kabul eden Rus ve Sovyet tarihçileri bazı noktalarda haklıydılar. Nitekim Çar yönetimi, isyanın uzun bir süre etkili olmasında Osmanlı İmparatorluğu tarafından gönderilen Türk subaylarının etkisi olduğunu iddia etmişti. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem Rus tehdidini cephelerde biraz olsun hafifletebilmek hem de Orta Asya'da Türklere destek olabilmek için bölgeye Türk subaylar gönderdiğini öne sürmüştü.⁵¹ Aynı zamanda İslâm ve Türk karşıtı siyasete ve ayrıca yerli halka yapılan zulme, dini kutsala saygısızlığa karşı başlatılan bu ayaklanma Orta Asya halklarının ulusal milli bilincinde köklü değişikliğe sebep oldu ve sonraki bağımsızlık hareketinin siyasi-ideolojik kaynağı rolünü üstlendi.

2. Sovyet Rejimine Karşı Milli Mücadele Önderleri

Din adamlarının, özellikle sufi şeyhlerinin, evliya gruplarının, işanların ve toplumsal dışlamaya maruz kalmış Laçilerin (Allahçıların) ve diğer gizli tarikat üyelerinin Sovyet rejimine boyun eğmemesi, rejim için bir tehdit oluşturmaktaydı. İşanlar önce Çarlık Rusya'sına karşı isyanlara liderlik etmiş, daha sonra Sovyet döneminde kolektifleşmeye, ateizme karşı ayaklanmalar başlattılar. Sovyet rejimine karşı başkaldırlar hem Orta Asya'da hem Kafkaslar'da hem de Azerbaycan'da önceki isyanların bir devamı niteliğindedir. Çünkü yeni kurulan hükümet Müslümanların ve tüm inananların iyi umutlarını haklı çıkarmadı. Camilerin, Müslüman okullarının - medreselerin ve mekteplerin, şeriat mahkemelerinin kapatılması, vakıfların ve zekâtın din adamlarının yetki alanından çıkarılması, din adamlarının medeni haklarından yoksun bırakılması ve ardından siyasi baskıya yönelik kampanyalar, köylü çiftliklerinin zorla kolektifleştirilmesi vs. İslâmi değerler çerçevesine sığmadığı gibi şeriata da aykırı idi. Yeni eğitim, yeni düzen altında milli olanlara karşı sert tutum İşanlık kurumunun kabullenemediği başlıca unsurlardı. Yapılan bazı değişimler – medreselerin kapatılıp dünyevi okulların açılması, şeriat mahkemelerinin kapatılması, sivil mahkeme sisteminin getirilmesi aslında ileriye doğru atılmış adımlar idi. Bu nedenle başlangıçta Sovyet yetkilileriyle iyi ilişkilerde olan sufi tarikatları daha sonra onların nüfuz alanlarına dokunan kararları, değişiklikleri ve ateist düşüncüyü, dini özgürlüğün kısıtlanması gibi gerçekleri gördüler ve milli-dini değerleri korumaya kalktılar. Ancak resmi din adamlarının Çarlık Rusya'sının yıkılışındaki rolü Togan'ın da belirttiği gibi çok da büyük olmamıştır.⁵²

Şamanlığın otantik varlığını 18. yüzyıla kadar koruyabildiği Sayan-Alatay ve Yakut Türklerinde de Sovyetlerin bölgeye hâkim olmasıyla şaman kültürüne büyük darbe vuruldu. Ancak Sibirya coğrafyasında şaman kültürü Hristiyanlık'la, Lamaizm'le beraber varlığını sürdürmeye devam etti. Oysa Orta Asya'da, Kafkasya'da ve Volga Boyunda şamanlık oluşan şartlar dâhilinde İslâmlaşmaya mecbur kaldı. Kabuğu İslâm olsa da olmasa da şamanist bilincin ontolojisi milli düşünceye dayanmaktadır. Nitekim antişamanizmle antimüslümanlık aynı davanın iki tarafı idi. Amaç yeni komünist nesil yetiştirmek yeni bir Sovyet milleti oluşturmaktı. Bu siyasetin önündeki en büyük engel birinde varlığını korumağa çalışan şamanlık diğerinde ise sufi şamanlığı idi.

Aynı şekilde Orta Asya'da da sufi şeyhleri Sovyetler'in bölgede iyice yerleşmesinden sonra yaptıklarının milli ve dini bir ayrımcılık üzerine inşa edildiğini anladılar. Mart 1930'da Karamakçin bölgesinin Karaboget adlı yerinde, çoğunlukla Altın kabilesinin sakinlerinin bir araya gelmesi sonrası, Molla Jumagazi Baimbetov, Kazakistan'daki kolektivizasyon politikasının Kazak halkını yıkıma götüren hataları üzerinde dururken, aynı

⁴⁷ S. Derin, agm, s. 33.

⁴⁸ N. Likoşin, *Poljizni v Turkestan. Oçerki Buta Tuzemnego Naseleniya*. Litografiya V. A. Beroz, Petrograd 1916, s. 156 ve sonraki sayfalar

⁴⁹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 427-428.

⁵⁰ D. Cunuşaliev, "V Epitsentre Vosstaniya" *Vosstanie 1916 goda v Kirgizistane. Sbornik Materialov Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy 75-Letiyyu Vosstaniya*, Bişkek, 1993, s. 46.

⁵¹ Gömeç, age, s. 107.

⁵² Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan)ve Yakın Tarihi*, Cilt I, İstanbul, 1981.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

zamanda Kazak halkını mahvetmeye çalışanlara direnmeyen resmi din adamlarının politikasına da katılmadığını dile getirdi. Molla Jumagazı Sovyetler'in camileri kapatarak insanları İslâm'ı terk etmeye zorlamasına karşı rahatsızlıkları dile getirdi. Jumagazı Baimbetov, konuşmasının sonunda böyle bir hükümetten Kazaklara hiçbir fayda sağlamayacağını söyledi ve herkesi Sovyet iktidarından korunacakları Karakum'a göç etmeye çağırdı. Burada ahalinin açlık ve kıtlık içinde yaşaması ve kurtuluşu göçte görmesi de önemli nedenler arasındadır.

Bu çağrıdan sonra 700 aile Karakum'a göç etti ve burada 17 Mart'ta isyancılar Jumagazı Baimbetov'u han olarak seçtiler. Her geçen gün isyancıların sayısı artmaya başladı. Onlara diğer isyancı grupları da katıldı.⁵³ Ne yazık ki bu isyan da kanlı bir şekilde bastırıldı. Bu kısa özette maksat yine de sufi gruplarının veya gezergi mollaların halka önderlik etmesini vurgulamaktır.

Kuruluşunun ilk yıllarında dine ve dini tarikatlara yumuşak bir yaklaşım sergileyen Sovyetler daha sonra, özellikle 1929 yılından başlayarak dine, tarikatlara, halk sufilerine karşı amansız bir mücadele başlattılar. Nitekim komünist partisi yetkililerinden biri olan Lazar Kaganoviç 1929 yılında Sovyetler Birliği'nin tüm bölgelerine "*Din Aleyhine İşin Güçlendirilmesi*" başlıklı bir mektup göndererek ateist tebligatı hızlandırmayı önerdi. Bölgelerdeki parti yöneticileri de bunu kılavuz olarak kabul ettiler ve İslâm'a, halk sufilerine karşı mücadeleyi sertleştirdiler. Ayrıca Ateistler Birliği Merkez Konseyi Başkanı E. M. Yaroslavski, barınaklardan birinin, bir sığınma yerinin ve dolayısıyla bir "*küçük burjuva*" olan köylü için kolektif çiftliklerden birinin, "*devasa bir aygıtı sahip dini bir örgüt olduğunu, yarım milyon faal rahipler, hahamlar, mollalar, evangelistler, her türlü vaizler, keşişler ve rahibeler, şamanlar ve büyücüler vb. olduğunu savundu. O bu inançsal ve dini kurumları SSCB'nin devasa gövdesinin kıvrımlarında gizlenen ve bu beden üzerinde parazitleşen tüm karşı devrim olarak nitelendirdi.*"⁵⁴

Sovyet döneminde Orta Asya'da işanlar Müslüman din adamları arasında en çok rejim karşıtı mevkileri ile bilinmekteydiler. Ancak ne Müridizm tarikatı grupları ne de İşanizm hareketi üyeleri arasında birlik vardı. Buna bakmayarak Sovyetler döneminde Orta Asya'da komünist rejiminin uygulamalarına, Ruslaştırmaya ve ateist propagandaya karşı direnen saçlı işanlar kardeşliğinin pir veya işan adlandırılan Abumutalib Satıbaldiev adında bir lideri vardı. 1930 yılları civarında bu lider, anti-Sovyet propaganda yaptığı ve halkı ayaklanmaya teşvik ettiği için tutuklandı ve muhtemelen 1935'te idam edildi. Ancak Orta Asya, Bolgaboyu ve Kafkasya'nı da içine alan tek bir işanlık merkezinin olduğunu söylemek mümkün değildir.⁵⁵ İkinci Cihan savaşından sonra saçlı işanların liderliğini İşan Tursunbay Madaripov yürütmeye başladı. Bu sonuncu da 1952 ve 1959 senelerinde tutuklanarak cezalandırıldı. Neticede Fergana Vadisi'nde faal olan saçlı işanlar hareketi zayıflamış oldu.⁵⁶ Bugün onlara artık rastlanmamaktadır.

Kafkasya'daki Kadiri tarikatı üyelerinin Orta Asya İşanlığına bakıldığında daha iyi bir gizlilik muhitinde çalıştıklarını söyleyen A. Bennigsen bunu onların disiplinli olmalarına ve iyi organize edilmelerine bağlamaktadır. Ayrıca daha iyi korunan Vis-hacı,⁵⁷ Batal-hacı veya saçlı işanlar gibi en radikal ve militan grupların Sovyet yönetiminin düşmanca ortamında gizli şekilde hizmet etmeye daha uygun olmaları muhtemeldir.⁵⁸ Bunun aksine Nakşibendi gibi daha gelenekçi tarikatlar barışık yolunu izlemekteydiler. Radikal anti-Sovyet grupların başını çeken İşanlık ve Müridizm soyla geçen ve bütün bir kabileyi mürit yapan bir sisteme sahip olduğundan her zaman isyana müsait idi. Tıpkı şamanlıkta olduğu gibi İşanlıkta da görev soyla aktarılır. Dolayısıyla İşanlık kalıtsal olduğu için Sovyet rejiminin gözünde tehlike kaynağı olarak görülmekteydi.

Kafkasya halkları arasında, özellikle Çeçenler, İnguşlar ve Kumıklar arasında yaygın olan Kadiriyye tarikatının Kunta-hacı ve Vis-hacı kolları 20. yüzyılın son dönemlerinde gizli faaliyet gösterdikleri ve bağımsızlık mücadelesinde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bugün Çeçen nüfusunun yaklaşık yüzde 60'ı Kadiriyye'nin Kunta-hacı şubesine mensuptur. Birinci Rus-Çeçen savaşında (1994-1996) Kunta-hacı taraftarları, ilk Çeçen Devlet Başkanı Dudayev'i ve bağımsız bir Çeçenya fikrini güçlü bir şekilde desteklediler. O zamanlar Çeçenya müftüsü, Kunta-hacının müriti olan Ahmed-hacı Kadırov idi. Bu sonuncu Dudayev'e çok yakındı ve Rusya'ya karşı cihat ilan etmişti.⁵⁹ Tasavvufun yaygın olduğu Dağıstan'da tarikat üyeleri Sovyet rejimine karşı hiçbir zaman açık mücadeleye kalkmamışlardır. Dağıstan'da ise Kadiriyye, Şaziliyye gibi tarikatlar revaç bulmuştur. Ayrıca Dağıstan'da 1980 sonrası Vahhabilik de geniş yayılmıştır. Dağıstan'a Sovyet rejimine ve daha

⁵³ Aytjan Orazbakov, "Karakumskoe Vosstanie 1930 goda" 05 May 2015. <https://web.archive.org/web/20171017051432/http://group-global.org/ru/node/20925>, 24. 10. 2022 sa.23:50.

⁵⁴ A. Slezin, "Antireligioznoe Nastuplenie Sovetskogo Gosudarstva v 1927 -1929 gg.", *Sotsiodinamika*, 2013, № 5, s. 125-189.

⁵⁵ Alexandre Bennigsen, Chantal Lemerrier-Quelquejay, *Le Soufi et le Commissaire, Les Confréries Musulmanes en URSS*, Editions du Seuil, Paris 1986, s. 108.

⁵⁶ Ali Yaman, "Fergana Vedisi'nde Saçlı İşanlar Hareketi ve Yesevilikle Bağlantısına Dair", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2005, S. 34, s. 191-199; <https://popgun.ru/viewtopic.php?t=403966&start=180>.

⁵⁷ Sünni İslâm'da Kadiriyye tarikatının bir kolu olan bu tasavvufi akım 20. yüzyılın ortalarında Kafkasya bölgesinde kurulmuştur. Radikallığı, tutuculuğu ve gizliliğiyle bilinmektedir.

⁵⁸ A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quelquejay, *age*, s. 109.

⁵⁹ Mikhail Roshchin, "Sufism and Fundamentalism in Dagestan and Chechnya", *CEMOTI, Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien*. Juillet-Desembre 2004, №. 38, s. 63.

sonraki Rusya Federasyonu'na karşı cihat düşüncesini Çeçenistan'dan Şamil Basayev ve Arabistan'dan gelmiş Hattab getirmiştir.

Azerbaycan'da da Çarlık Rusya'sı döneminden başlayan gizli itirazlar, din adamlarının ve tarikat üyelerinin anti-Rus siyaseti, Sovyet rejiminin hâkim olduğu devirde daha da güçlendi. Şöyle ki 1922 yılının 10-17 Ağustos ayında ve 1923 yılının 18-19 Ekim'inde Karabağ'ın Kubadlı bölgesinde başta Hacı Kasım Bey Çelebioğlu ve Karabağ'ın gazisi olmakla Çelebiler bir ayaklanma başlattılar. Aynı yılda Hacı Kasım Bey Çelebioğlu'nun damadı Karaman soyundan olan Behlul Efendi Mustafa Efendi oğlunun (1869-1938) ve müritlerinin anti-Sovyet vaazları dindarları Sovyet hâkimiyetine karşı yöneltti ve yer yer cihat çıgırışları işitilmeye başladı. Kubadlı bölgesinde 1923 senesinde yeni bir isyan dalgası başladı. Ayrıca Sovyetlerin ilk yıllarında Gence'de, Zakatala'da, Şeki'de, Şamahı ve Kuba'da da baş veren ayaklanmalara hem din adamları hem de tarikat üyeleri katılmış oldu.⁶⁰

İşyanı başlatan Behlul Behcet Efendi I. Ermeni-Müslüman savaşına (1905-1906) katılmış, daha sonra Sovyetleşmenin ve Ermeni-bolşevik mezaliminin güçlendiği 1922-1923 yıllarında Zengezur bölgesinde anti-Sovyet propagandası yürütmüş, bu bölgenin ileri gelen aydınları ve tarikat üyeleri olan Sultan Bey, Kaçak Ferzalı, Hacı Kasım Çelebi, Hosrov Sultanov ve diğerleri ile yazışmış, görüşmüş, Ermeni-bolşevik mezaliminin karşısını almak için tedbirler görmüştür. Sonuçta etrafına büyük bir silahlı deste toplayan Behlul Efendi'nin sadık müritlerinden oluşan bir ordu kuruldu. Onun 400'den fazla iyi silahlanmış destesi vardı. Sonradan onun destesine kaçaklar da dâhil oldu. Yapılan savaşlar sonrası bölgede Sovyet hâkimiyeti devrilmiş oldu. Takviye kuvvetlerinin işe karışmasıyla sonuncu savaşta yenilen Behlul Efendi sağ kalan müritleriyle İran'a geçerek orada mücadelesini devam ettirdi. Ancak bu mücadelenin de fayda vermediğini gören Behlul Behcet, nihayet 1923 yılının sonbaharında geri döndü ve hapsedilerek on yıl azatlıktan mahrum edildi.⁶¹

Behlul Efendi isyanına din adamları "mukaddes savaş" adı vererek önderlik etmekteydiler. Bu isyan hakkında en geniş bilgiyi Behlul Efendi ile mücadele eden bolşevik Nezer Heyderov (1896-1968) Rusça yayımladığı "Zengezur Dağlarında" adlı eserinde vermektedir: "Zengezur gazasının Dağ-Tumas, Sirik, Kazanzemi, Maşanlı, Hanlık, Çay-Tumas, Efendiler (iki yerde -Kubadlı ve Cebrail ilçelerinde- yerleşir) köylerinin camatı Behlul Efendi'nin etrafına birleştiler. 1922 yılının Ekim ayının 18'de Behlul Efendi bu köylerden olan mücahitlerin karşısında bir konuşma yaptı ve konuşmasını kelime-i şehadetle bitirdi. 'Eşhedü en la ilahe illallah, eşhedü enne Muhammeden Resululullah, eşhedü enne emirel-muminine Aliyen Veliyullah'. Orada olanlar kelime-i şehadeti tekrar ettiler"⁶².

Bu dua-yeminden sonra ayaklanmaya katılanlar silahlarını alarak kutsal savaşa katıldılar.

Özetle Karabağ Bölgesi'nde isyanı başlatanlar Çelebiler ve diğer evliya grupları idiler. Bu gruplardan biri olan Efendilerin de anti-Sovyet direnişi uzun zaman etkili oldu. Aynı şekilde Kubadlı ve Cebrail bölgelerinde meskunlaşan Efendiler köyünün cemaati Azerbaycan'a ilk gelen seyitler nesline mensup ailelerden oluşmuştur. Kubadlı ilçesinin Efendiler köyünden ayrılmış Seyitler nesline mensup ailelerin Kühülyatak adlı yurt yerinde meskunlaşması sonucunda ortaya çıkmış ve önceleri Kühülyatak seyitleri olarak adlandırılmıştır. Bundan başka Kubadlı bölgesinin Hemzeli adlı yerinde Hekeri Nehri'nin sahilinde, İnce düzünde yerleşen bu köyün bir adı da Türk Efendiler köyüdür. Efendilere Kazah ilçesinde de rastgelinir.⁶³ Efendi dini unvanını taşıyanlar hem Karabağ'da hem Kazah'da hem de Zerdab bölgesinde vardır. Rus ve Sovyet işgaline karşı direnenler arasında efendilerin de özel yeri vardır.

Sovyet rejiminin din aleyhine savaşıyla barışamayan ve açık mücadeleden kaçınan Müridizm şeyhleri çıkış yolunu Türkiye'ye göçmekte görürdüler. Örneğin Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İctimai Hareketler Devlet Arşivi'nde Azerbaycan Komünist Partisi'nin yaranmasından onun tasfiyesine kadarki faaliyetleri devrlerini arşivleştiren evraklarda 1928'de Kazah Kazasının Kemerli köyünde İsmail Efendi'yle Aslanbeyli köyünde Molla Hamid Efendi mescitte yapılan bir toplantıda söz alarak "Sovyet hükümetinin allahsızlar hükümeti" olduğunu ve burada yaşamanın artık mümkün olmadığını bildirmişlerdir. Bu toplantıda Türkiye'ye göç etme çağrıları da yapıldı. Hatta toplantıda bulunan kaza yetkilileri teklifin sese koyulmasına nail oldular. Bununla da onlar teklifin lehine ses verenleri tespit etmeye çalıştılar. Azerbaycan Komünist Partisi'nin Kazak Kaza Komitesi'nin raporunda bu toplantı şöyle özetlenmektedir: "Kaza çalışanları toplantıya katılarak gündeliye Türkiye'ye göçmek meselesini koydular ve teklifin lehine ses veren 25 kişiyi habis ettiler."⁶⁴

⁶⁰ Abdulla Əhədov, *Azərbaycanda Din və Dini Təsisatlar*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1991, s. 66; Ceyhun Məmmədov, "Sovet Həkimyyəti İllərində Azərbaycan SSS-də Dövlət-Din Münasibətləri (1920-1927-ci İllər)", *Dövlət və Din*, № 02 (49) Mart - Aprel 2017, s. 10.

⁶¹ Azad Garadərəli, "Zəngəzur Qəzisi Bəhlul Behcət", <https://www.facebook.com/Pircavan2009>.

⁶² Araz Şəhri, "Aşura Mərasimini Həmişə Vəhdət Şəklində Qeyd Edən Azərbaycan...", <https://moderator.az/az/ekskluziv/543719/100-il-nce-meherrrem-ayinda-qubadli-ve-cebrayilda-rusiya-isalına-qarsi-usyan-qalxdı/>, 04. 09. 2022 sa.22:30.

⁶³ "Əfəndilər (Cəbrayıl)", *Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti*, I cild. Şərç-Qərb, Bakı 2007, s. 177.

⁶⁴ *Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi* f. 244, siy. 1, iş 873.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

Yine de arşiv belgelerinden öğrendiklerimize göre Azerbaycan Komünist Partisi Sovyet Merkezi Komitesinin direktiflerine dayanarak 23 Mayıs 1927 yılında “*Tarikatçılık Hakkında*” karar kabul etti⁶⁵. Bu kararnameye göre Bolşeviklerin esas görevlerinden biri de tarikat sıralarından kendilerine ajan bulmak, onları komünist ideolojisi ruhunda eğitmek, tarikatı içinden çökertmekti. Buna rağmen toplanan bilgilere göre Azerbaycan’da tarikat müritlerinin sayısı yeterince idi. Nitekim tekelere giden, tarikat ritüellerini yerine getiren her bir insan mürit olarak görülürdü. Özetle 1926 yılında Karabağ, Kazah, Göyçay ve Şamahı bölgelerinde tahmini 1200’den fazla müridin olduğu bildirilmektedir. Bunlar sosyal terkinine göre köylülerden oluşan ve % 60’ı kadınlardan %40’ı ise erkeklerden müteşekkil bir yapılanmaydı.⁶⁶

Azerbaycan’da Sovyetlere karşı başlatılan isyanların siyasi liderleri Musavat partisinin ileri gelenleriydi, manevi liderleri de evliya gruplar – seyitler, şeyhler, çelebilerdi. Çarlık Rusya’sı siyasetine karşı direnen Azerbaycan Müridizm grupları Sovyet döneminde ortadan kalkmış oldu. Kafkas Müslümanlarının Dini İdaresi’nde temsil olunmayan din adamları tarikat üyeleri ve dervişler Sovyet rejiminin ilk yıllarından başlayarak komünist ideolojisinin yayılmasına engel olmakla beraber yeni kurulan Bolşevik yönetimine karşı barışmaz mevki sergilemiş oldular. Özellikle Sovyet hâkimiyetinin ilk yıllarında Gence ve Zakatala’da, Karabağ ve Lenkeran’da rejime karşı ayaklanmaların manevi liderleri halk sufileri idi. Ayrıca din adamlarının partisi olan “*İttihad*”, Sovyetleri devirmek için başlatılan isyanlara destek vermektedir.

Musavat partisinin önderliğinde ve yerel din adamlarının desteğiyle başlatılan ilk isyanlardan biri Çence ayaklanması idi. Kanlı şekilde yatırılan bu ayaklanmanın sonunda direniş daha da yaygınlaştı. Sovyet rejimine karşı Gence isyanının arkasınca Kuba’da, Karadanlı ve Karabulak’ta da geniş çaplı ayaklanmalar baş verdi. Diğer taraftan Azerbaycan’nın diğer bölgelerinde Sovyet rejimine karşı başlatılan kaçakçılık hareketinin manevi liderleri ve destekçileri de halk sufileri idiler.

Orta Asya’da ise basmacı anti-Sovyet hareketinin ideolojisi İşanlığın millî ve dinî teorisine dayanmaktaydı. 1910-1930 aralarında başkaldıran Orta Asya’daki İslâmi bir isyan hareketine Bolşevikler basmacı (Türkçe basmacı - saldırmak, baskın yapmak) adını verdiler. Basmacılar kendilerine Mücahidler veya İslâm savaşçıları derlerdi. Basmacılar kâfirlere karşı cihat sloganları altında Bolşevik sosyalist rejimine karşı savaştılar. Harekâta Müslüman nüfusun zengin tabakası, milliyetçi aydınlar ve İslâm din adamları, özellikle işanlar, hocalar ve inananların önemli bir bölümü katılmış oldu. Basmacılar Sovyet Devrimi’nden sonra ilk olarak Fergana’da ortaya çıktılar ve 1938-1941 yıllarına kadar direnişe devam ettiler. O dönemde Fergana Vadisi’nde saçlı işanlar hareketi artık başlamıştı ve onların basmacılarla işbirliği vardı. Ancak Sovyet Devleti’nin Büyük Britanya ile antlaşmasından sonra sonuncu basmacı gruplarının İran ve Afganistan sınırlarındaki direnişlerine son verildi.⁶⁷

Sovyet siyaseti işanların manevi liderliğinde başlatılan bu mücadeleye pan-Türkist, pan-İslâmist damgası vurmakla Türkiye Cumhuriyeti’ni ve Büyük Britanya’nı suçladılar. Kanlı bir şekilde bastırılan basmacı grupları nihayetinde yurt dışında faaliyet gösteren Özbek ve Kazak aydınlarının da ideolojik savaşının temelini oluşturdu. Orta Asya kaçak hareketinin Sovyet tarih ilminde subjektif algılanması, arşivlerin açılmaması, dünyanın gözünde onları haydut olarak göstermek cehtleri hâlen de devam etmektedir.⁶⁸ Ancak diğer dini kurumlarda, parti organlarında, Sovyet yönetiminde yer alan bazı *ak-süyek* (Ehl-i Beyt soyu) üyeleri hatta basmacılara karşı savaş açanlar arasında da görülmektedir. S. Abaşın’ın verdiği malumattan öğrendiklerimize göre ünlü işanlardan biri olan İşanbuva lakaplı Buzruk Hoca Usmanhocaev basmacılara karşı savaşmış, daha sonra Fergana bölgesine başkanlık etmiş, ardından Büyük Fergana Kanalı Operasyon Departmanı başkanı olmuştur. Oğlu İnöm Usmanhocaev, Namangan ve ardından Andican bölgelerinin yürütme komitelerine başkanlık etti, 1978’de Özbek SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı başkanı oldu ve Şeref Raşidov’un 1983’te ölümünden sonra Özbekistan Merkezi Komitesinin Birinci Sekreteri oldu. Aynı şekilde bir işan olan Mirzarahmat Musahanov da ilk Özbek devrimcilerinden olup 1923-1924’te Türkistan Cumhuriyeti İçişleri Halk Komiseri olmuştur. Oğlu Mirzamahmud Musahanov da 1965-1970’te Özbekistan SSC Bakanlar Kurulu başkan yardımcılığı, ardından SBKP Taşkent bölge komitesinin birinci sekreteri görevlerini yaptı. Bir diğer ak-süyek temsilcisi Asadulla Hocaev 1960’lar ve 1970’lerde art arda Semerkand ve Namangan bölge komitelerinin sekreteri görevinde çalıştı.⁶⁹ Sadece Özbekistan’da değil, Türkmenistan’da, Kazakistan ve Kırgızistan’da, özellikle de Tacikistan’da ak-süyeğin (beyaz kemik) temsilcilerinin Sovyet parti organlarında çalıştığına, hatta Müslümanlara muhalefet oluşturduklarına şahit oluruz. Azerbaycan’da da Sovyet rejimine karşı manevi ve kısmen de silahlı savaş açan seyitlerin bir kısmının hâkimiyet organlarında yer aldığı görülmektedir. Örneğin Azerbaycan’ın Sovyetleşmesinde büyük rol oynayan ve sonradan Azerbaycan SSR Merkezi Komitesinin birinci kâtibi olmuş Mircefer Bağirov, denilenlere göre seyit neslindedir. Bağımsız Azerbaycan’ın ikinci Cumhurbaşkanı Ebülfez

⁶⁵ *Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi* f. 1, siy. 74, iş 224.

⁶⁶ *Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi* f. 1, siy. 74, iş 474.

⁶⁷ Vadim Danye, “Basmacheskoe Dvizhenie”, <https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/basmacheskoe-dvizhenie>, 06. 06. 2019 sa.13:00.

⁶⁸ Bkz. Marwat Fazalur-Rahim Khan, *The Basmachi Movement in Soviet Central Asia*, Peshawar, 1985.

⁶⁹ Sergey Nikolaevich Abaşın, “Potomki Svyatih v Sovremennoy Sredney Azii”, *Etnografiçeskoe Obozrenie*, 2001, № 4, s. 69.

Elçibey'in de seyit olduğu söylenir. Ünlü âlim ve Milli Meclisin vekili Ziya Bünyadov'un da seyit olduğu bildirilir.

Komünist rejimine yaranan veya bağımsızlıktan sonra iktidara gelen, yönetim sisteminde yer alan istisnai örneklerin dışında ak-süyek evliya grupları Sovyet rejimiyle hiçbir zaman barışmadı. Bundan dolayıdır ki Rus bilim camiasının bazı üyeleri hatta Rusya'nın Orta Asya ve Kafkasları işgalini bu halklara millî bir kimlik vermek gibi değerlendirmektedirler. Ayrıca hem basmacıları hem de onların manevi liderleri olan ak-süyekleri Rus halkının düşmanları olarak göstermekle, Sovyet (Stalinist) terörünü, masum insanlara yönelik baskıları, rejime kurban gidenleri mit adlandırmakla yeni şovenist temayüller göstermektedir.⁷⁰ Bununla da Orta Asya cumhuriyetlerinde basmacıların ulusal kurtuluş hareketinin savaşçıları olduğu gerçeği örtbas edilmeye çalışılmaktadır.

Anti-Sovyet propaganda İşanizm'in yayıldığı Volga Boyu Türklerinde de ayaklanmalarla sonuçlandı. 1948'de Volga Boyu bölgesindeki İşanizm'e karşı mücadelenin başlangıcında, şimdiki Perm bölgesinin sakinleri olan İşan Şarifulla Tlyaşev ve 11 müridi tutuklandı. Sovyet yetkililerine göre Ural "*Mezhpeççi İşanizm Grubu*" üyeleri "*Sovyet karşıtı faaliyetlerde*" bulundukları için cezalandırıldılar. Bunun için rejim, işanların aktif olarak vaaz verdiklerini (hatta bazı işanların vaazları dünyanın sonunu tahmin eden eskatolojik bir nitelikteydi ve Kıyamet Günü'nün gelişi, ayrıca SSCB'nin yakın bir zamanda yenilgiye uğrayacağı, kolektif çiftliklerin tasfiyesi hakkındaki kehanetler içermekteydi) ve taraftarlar yığarak resmi din adamlarını tanımamaya çağırdıkları bahanesi esas alındı.⁷¹

1948 yılı "*Anti-Sovyet İşanizm Örgütünün İşi*" adlı davadaki iddianameye göre tutuklanan 11 kişinin isimleri şöyledir: Mansur Mukminov (d. 1883), Sadık Zaynullin (d. 1881), Gadılşa Kazıhanov (d. 1887), Mersayet Yavgarov (d. 1883), Ahmatnur Kazıhanov (d. 1891), Salahı Tavıev (d. 1886), Şakir Zakirov (d. 1883), Şarifulla Tlyaşev (d. 1887), Fazlışan İlkaev (d. 1880), Gabdulhay Bayazitov (d. 1892), Gabdulzıyan Sagatdinov (d. 1890). Zakir Abubakirov'un (1883 doğumlu) davası, hasta olduğu nedeniyle ayrı bir davaya ertelendi⁷². Ayrıca burada kaydedilmesi gereken önemli bir durum da Sovyet rejiminin İşanlığa karşı çok sert tutumu ve anti-ışan propagandası neticesinde İşanlığı insanların belleklerinden silmeye yeterli oldu. Bu nedenledir ki bugün Tatarların ve Başkırtların çoğu İşanizm hakkında bilgi sahibi değildir. İşançılıkla ilgili fikirler, sıradan Müslümanların çoğunun hafızasından silinmiştir. Yalnız soy bakımından işan ailesinden gelenlerin bir kısmı işanları ve onların müritlerini hatırlamaktadır.

Resmi din adamlarının hem Çarlık Rusya'sı hem de Sovyetler Birliği zamanında yönetimin yanında yer aldığı gerçeği burada tüm açıklığıyla açığa çıkmaktadır. Sovyet Devleti'nin Müslüman dini kurumlarını koruma bahanesinden de onların rejime boyun eğdikleri görülmektedir. Şartların bu kadar farklı olduğu bir zamanda işanlar millî ve dini kimliklerin mahvedilmesine yönelmiş komünist siyasetine karşı mücadele başlattılar. Hem Orta Asya'da hem de Volga Boyunda işanların anti-Sovyet propagandası ve mücadelesinin manevi önderi Uralların en ünlü işanlarından biri olan Zaynulla Rasulev (1833-1917) idi. Buşkırt asıllı İşan Zaynulla, tasavvuf ehli, eğitimci ve Ceditçilik hareketinin liderlerinden biri idi. Rus yönetimine karşı düşmanca faaliyet gösterdiği gerekçesiyle tutuklanmış 1873-1881 yılları arasında sürgün edilmiştir. Bu işanın kerametleri ve hastaları iyileştirdiği hakkında halkın arasında hatıralar dolaşmaktadır.⁷³

1948'deki Müslüman toplum üzerindeki baskıların sosyokültürel travması, tutuklamaların yapıldığı modern Perm Bölgesi'nin güney bölgelerinde 2011-2018 yılları arasında G. Selyaninova sözlü görüşmeler yaptı. Perm Bölgesi'nin Bardımski, Oktyabrski, Ordinski ve Kungurski köylerinde tutuklananların aile üyeleriyle ve 1948 olaylarına şahitlik edenlerle görüşmeler yapıldı. Bu araştırma sonucunda 1948 yılında İşançılık davasında tutuklanan ve suçlananların her birinin akıbetini öğrenmek mümkün olmuştur. Modern tarih yazımında sözlü görüşmeler, yalnızca tarihsel olayların seyrini ve katılımcıların kişisel deneyimlerini değil, aynı zamanda dönemin genel fikir ve çelişkilerini de yeniden inşa etmeyi mümkün kılan tarihsel kaynaklar olarak kabul edilir. Bundan dolayıdır ki 1948'de Perm Bölgesi işanlarının tutuklanmasının başlıca sebebinin yazar, yapmış olduğu sözlü mülakata dayanarak, sadece Kuran okuyup dua ettiklerine ve "*Sovyet iktidarı bittiğinde iyi yaşayacağız*" dedikleri için tutuklanıp sürgün edilmişlerdir düşüncesine varmıştır.⁷⁴ İşanların tutuklanmasının gerçek nedenleri Kuran okuyup dua ettikleri, dini sohbetler yaptıkları için değil, Sovyet rejimine muhalif oldukları için gerçekleşmiştir. Nitekim sürgünden ve hapisten dönen işanlar ve onların müritleri gizli şekilde olsa da dini

⁷⁰ Aleksandr Samsonov, "Velikaya Çistka: Borba s Basmaçestvom", <https://topwar.ru/149737-velikaja-chistka-borba-s-basmachestvom.html>, 23.08.2021 sa.11:15.

⁷¹ *İslam na Urale: Entsiklopedičeskiy Slovar*, Sostavitel: A. N. Starostin, Redaktor: D. Z. Hayreddinov. Mosokova: İD Medina, 2009, s. 37-38.

⁷² G. Selyaninova, "Delo Atnisovetskoy Organizatsii İşanizma" 1948 goda v Kulturnoy Pamyati Musulmanskogo Soobşestva Permskogo Kraya", *Teknologos*, 2019, № 3, s. 85.

⁷³ R. Fashudinov, "Zaynulla Rasulev: Veliçayşiy Prosvetitel i Duhovniy Orientir dlya Sovremennoy Musulmanskoy Molodyoji Rosii", *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2020, № 9 (443). Filosofskie Nauki. Vıp. 58, s. 13.

⁷⁴ G. Selyaninova, agm, s. 87-89.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

merasimler yapmayı devam ettirdiler. Dua toplantıları her hâlde anti-Sovyet tebligat karakteri taşımaktaydı. İşanların toplumsal sorumlulukları büyük olduğundan onlardan bazıları insanların kalbinden geçenleri bilir, diğerleri dua ile tedavi eder, bir üçüncüsü de insanlara İslam'ın esaslarını öğretirdi.

Neticede Sovyetler döneminde, işanlar Müslüman din adamlarının içinde en amansız Sovyet karşıtı gruplar olarak görülmekteydi. Çünkü Orta Asya'daki tanımlanabilir bir hiyerarşiye sahip olmayan 40-50 müritten oluşan gruplar hâlinde dolaşan işanlar, Kafkasya'da 10'dan 40'a kadar üyesi olan Müridizm grupları da polis yetkililerinin dikkatinden daha kolay kaçabilmekteydiler. Hem de bu gruplar genelde akrabalardan oluşmaktaydı. Bu nedenle 1961 yılında devlet kontrolünde bulunan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Ruhani İdaresi, özel bir kararla İşanizm'i kınamış ve resmi din görevlilerine işanlarla savaşıma talimatı vermiştir. Bu kararnameden sonra işanların çoğu ve ayrıca müstakil din adamları ya yurt dışına kaçtılar ya da büyük baskıya maruz kaldılar. Hem Orta Asya'da hem de Kafkaslar'da bolşeviklere karşı silahlı mücadelenin anlamsızlığına şahit olan şeyhler, seyitler, işanlar ve onların müritleri, Sovyet hükümetini itibarsızlaştırmak için her şeyi yaptılar; okullarda çocuklara ve likpunktlarda⁷⁵ yetişkinlere ders verme faaliyetlerini bozdular. Ayrıca kolektif çiftliğe karşı şiddetli bir mücadele yürüttüler, parti faallarına karşı teröre başvurdular vs.

Tutuklamalar, kurşuna dizilmeler, takipler işanları yıldırmadı. İşanların büyük çoğunluğu tüm bu zulümlere bakmaksızın Sovyet karşıtı görüşlerine, milli ve dini değerlerin dejenere edilmesine karşı savaşı tutumlarına sadık kaldılar. Ne Stalinist kamplar, ne yerel yöneticilerin aşağılayıcı tavırları onların sufi geleneği üzerinde boy gösteren inançlarından güçlü değildi. Bolşevik devriminden önce başlayan anti-Rus, anti-Hristiyan mücadele devrimden sonra anti-komünist savaşa dönüştü.

1917 devrimine gelindiğinde Orta Asya'da olduğu gibi Kafkaslar'da, özellikle de Dağıstan'da Müridizm çok zayıflamıştı. Buna rağmen Sovyet dönemi sufi tarikatları birkaç kaynaktan neşet etse de (Kadiriye, Nakşibendîye) genel olarak tüm sufi kardeşliklerini Müridizm adlandırdılar. Kısa bir süre sonra, 1926-1927'de Dağıstan'ın sufi tarikatları, A. Daniyalov'un da belirttiği gibi parti yetkilileri tarafından "*Türkiye'deki karşı-devrimci merkezler*" ile temas kurmakla suçlandılar. Dağıstan suları, 1920'lerin sonuna kadar parti ve Sovyet yetkilileri tarafından keskin bir şekilde olumsuz olarak nitelendirildi. Örneğin, Bolşeviklerin Tüm Birlik Komünist Partisi Dağıstan Bölge Komitesi ve Dağıstan Kontrol Komisyonu'nun 13-20 Şubat 1928'de gerçekleşen ortak genel kurulu kararıyla "*şeyhlik en gerici*" organizasyon ilan edildi. Müslüman din adamlarının bir parçası ve "*ülkemizdeki parti karşıtı ve Sovyet karşıtı güçlerin ana faktörlerinden biri*" olarak kabul edildi.⁷⁶

Kafkaslar'da sufi isyanları 1933 yılına kadar devam etti. Örneğin Huştadinski tasavvuf tarikatının müritleri, 1930 baharında kollektif çiftliklerin kurulmasına ve yetkililerin din karşıtı zulmüne karşı patlak veren Didoyevski ve Ahvah ayaklanmalarının en aktif katılımcıları oldular. Şeyh Hüseyin Huştadinski'nin ölümünden sonra, oğlu Abdulla Hüseyinov tarikatın halefi ve lideri oldu. Ancak artan baskılar sonucunda Müridizm taraftarları gizli faaliyete geçmeye mecbur kaldılar. 1933'te OGPU⁷⁷ Dağıstan departmanının ajanları ve çalışanlarının kontrolü altında 7395 öldürülmüş müridin ve baskı altına alınmış şeyhin olduğu kayıtlıdır.⁷⁸ Özellikle 1930'larda Dağıstan'da birbirinin arkasınca birkaç isyan baş verse de bunlar Sovyet güçleri tarafından amansızlıkla bastırıldı.

SONUÇ

Bu yazı herhangi bir isyanı tüm detaylarıyla anlatmağı amaçlamadığından Çarlık Rusyası ve Sovyetler döneminde çıkan onlarca ayaklanmayı tarikat ehli sufi gruplarının rolleri bakımından ele almıştır. Aslında sufi grupları olarak nitelendirdiğimiz ve isyanın manevi liderleri olanların milli bilinci diri tutmak adına gerçekleştirdiklerini araştırmak en büyük hedefimiz olmuştur. Neticede Rus ve Sovyet işgaline karşı halk sufi liderlerinin ki bunlar İslami dönemin şamanlarıdır, önderliğinde başlatılan ayaklanmalarda, muharebelerde işanlar, seyitler, müritler, efendiler ve diğerlerinin kitle psikolojisini iyi bildikleri gerçeği ortaya çıkmıştır. Verilen vaazlarda halkın hassas olduğu konular - aile düzeni, yabancılaşma, şeriata uyulmama, toprakların gelme Rus köylülerine verilmesi, vakıfların kapatılması vs. bir nevi manipüle aracına çevrilmiş olsa da, kutsal bir amaca hizmete – Rus ve Sovyet işgaline karşı yönelmiştir. Çarlık Rusya'sı dönemindeki ayaklanmaların sebebini Rus tarih ilmi dini fanatikler tarafından başlatılan ve İslam'ın yeşil bayrağı ve Kur'an-ı Kerim okumaları altında gerçekleşen gazavat ideolojisine dayanandırdılar. Bu ise milli mücadeleyi örtbas etmekten başka bir şey değildi. Rus ve sonraki dönem Sovyet sistemi otokrat yönetimine karşı çıkan isyanlar dil, din, bazen siyasi bağımsızlık

⁷⁵ Cehaletin ortadan kaldırılması için kurulan ilk okuryazarlık okulu. Okuma yazma bilmeyenlerin katılmak zorunda kaldığı okul.

⁷⁶ Abdurahman Daniyaloviç Daniyalov, *Stroitelstvo Sotsializma v Dagestane 1921-1947 gg. (Uzlovie Problemy)*. Nauka, Moskova 1975, s. 184.

⁷⁷ OGPU Rusça bir kısaltma olup tercümesi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi demektir. SSCB Halk Komiserleri Konseyi'ne bağlı Birleşik Devlet Siyasi İdaresi (OGPU), SSCB'nin devlet güvenliğinin özel bir organıdır. Bu yapı, RSFSR'nin NKVD'si altındaki GPU (Devlet siyasi yönetim) temelinde 1922'de kurulmasından sonra 15 Kasım 1923 tarihli SSCB Merkez Yürütme Komitesi Başkanlığı karamamesi ile dört Sovyet cumhuriyetinden oluşturuldu. 1934'te OGPU, Devlet Güvenlik Müdürlüğü (GUGB) olarak SSCB'nin NKVD'sinin bir parçası oldu.

⁷⁸ İmanutdin Habiboviç Sulaev, "Şeyhi i Obsini Myuridov v Sovetskom Dagestane (20-30-e gg.)", *Vestnik İnstituta İAE*, 2010, № 1, s. 51, 53.

karakteri almış olsa da güçlü, basiretli, ferasetli bir lider çıkaramadığından başarıya ulaşamamıştır. Zaten bu yazının da amacı ayaklanmaların başarıya ulaşip ulaşmamasını değil sufi grupların rolünü araştırmak olmuştur.

Sufi isyanı adlandırdığımız ayaklanmaların Çarlık Rusya'sı dönemindeki özelliği halk sufi tarikatlarının işgale karşı başlatılan mücadelelere manevi önderlik, bazen de liderlik etmeleridir. Ancak konuyu aydınlatmağa yardımcı olacak literatürün az ve yetersiz bazen de yanlış olması dikkate alınmalıdır. Özetle yerel halkın Rus yönetiminden hoşnut olmaması, vakıf topraklarının işanların elinden alınması, halkın dini hassasiyetlerinin göz ardı edilmesi, bölgeye Rusların yerleştirilmesi vb. sebepler isyanların başlaması için kıvılcım olmuştur. Ancak ayaklanmaların daha birçok nedenleri vardır. Bu yazıda sufi liderlerinin rolü öne çekildiğinden ayaklanmalar üzerinde geniş bir şekilde durulmamıştır. Sovyet dönemi ayaklanmaları sufi liderlerin her ne kadar rejimin dine, inançlara, aile yapısına saygısız tavrı üzerine inşa edilmeğe çalışılsa da burada ekonomik sebepler de etkin rol oynamıştır. Bu yazıda ayaklanmaların en büyük kazanımının milli-manevi değerlerin korunmasına yönelmiş olduğuna vurgu yapılmıştır. Bundan dolayıdır ki sufi grupları milli bilincin taşıyıcıları olarak öne çıkarılmıştır. Halk, resmi din adamlarından daha ziyade bu gruplara inanmış, hatta yer yer işanlara, kadirilere, müridilere ve diğer tasavvuf ehline kitlevi mürit olmuşlardır.

Orta Asyada, Kafkaslarda ayaklanmaların gidişatı sufi gruplarının rolü bakımından araştırıldığından birçok büyük isyanların çıkma sebepleri, başarısız olmaları genel şekilde anlatılmış, dikkat halk sufi gruplarına yöneltilmiştir. Sufiler manevi, hanlar ve beyler fiziki liderliğe soyunsalar da hareketi sona erdirecek tek karizmatik lider yoksunluğu, neticede esaretin daha on yıllar devam etmesine neden olmuştur. Bağımsızlıktan sonra ak-süyek temsilcileri Orta Asya'da bağımsız devletlerin üst kademelerinde – bakan, bakan yardımcısı, dini kurum başkanı, gazi, hukuk-muhafaza organlarında vs. yer aldılar. Sovyet rejiminin eski gelenekleri ve yapılarının yıkıcı siyasetine ve çabalarına bakmaksızın Orta Asya'nın bağımsız cumhuriyetlerinin siyasi, askeri, ekonomik, sanat gibi sadece birçok yüksek kilit mevkielelerinde değil hem de şehir, kasaba ve köy yönetimlerinde ak-süyekten olan insanlar önemli pozisyonlar işgal ettiler. Bu ise Ehl-i Beyt mensupları olan grupların gizli bir şekilde varlıklarını koruyabilmeleri ile mümkün olmuştur.

Sovyet Müslüman Cumhuriyetlerinde (Azerbaycan, Orta Asya, Kafkaslar, Volga Boyu, Sibiryaya Tatarları) ister Çarlık Rusya'sında isterse Bolşevik-Komünist yönetiminde milli değerlerin kaybına, harmanlanmış tek kültüre ve tek millet anlayışına, din karşıtı siyasete karşı verilen mücadelenin başını çeken halk sufi tarikatları tüm kısıtlı ve ziddiyetli taraflarına rağmen bugünkü bağımsızlık fikrinin manevi liderleri olmakla tarih karşısında üzerlerine düşen misyonu başarıyla yerine getirdiler.

KAYNAKÇA

“Əfəndilər (Cəbrayıl)”, *Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, I cild, Şərq-Qərb*, Bakı 2007, s. 177.

ABAŞİN, Sergey Nikolaeviç, “Potomki Svyatih v Sovremennoy Sredney Azii”, *Etnografiçeskoe Obozrenie*, 2001, № 4, s. 62-83.

AĞASIYEV, İ., Səlimov Ş., *Azərbaycan Tarixi*, SDU, Bakı 2017.

ALİMCANOV, Bahtiyar Abdihakimoviç, “Andijansskie Sobitiya 1898 g.: Vzglyadı, Faktı i İnterpretatsii”, *Russian Colonial Studies*, 2019, № 2, s. 3-32.

ANDİCAN, Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

ANNANEPESOV, M., “Geroiçeskaya Oborona Turkmenami Kreposti Gekdepe v 1879-1881 gg.”, <https://taryhturkmen.blogspot.com/2015/04/1879-1881.html> (E. T. 28. 03.2022).

AYAN, Aden, “Vosstanie 1916 goda v Turkestan. Çast 1. 10. 06. 2019 1145”, <https://e.history.kz/ru/news/show/4526/> (E. T. 20. 04. 2022).

Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi.

BABACANOV, Bahtiyar, “Andijanskoe Vosstanie 1898 g.: “Dervişskiy Gazavat” ili Antikolonialnoe Vıstuplenie?”, *İstoriya Uzbekistana*, 2001, № 2, s. 25-30.

BABACANOV, Bahtiyar. “Andijanskoe Vosstanie 1898 goda i “Musulmanskii Vopros” v Turkestan (Vzglyadı “Kolonizatorov” i “Kolonizirovannih”)”, *Ab Imperio*, 2009, № 2, s. 155-200.

BAYAT, Fuzuli, *Qaçaq Folkloru Sosial-İqtisadi və Siyasi-Mədəni Kontekstdə*, Elm və Təhsil, Bakı 2019.

BENNIGSEN, Alexandre; Lemercier-Quelquejay, Chantal, *Le Soufi et le Commissaire. Les Confréries Musulmanes en URSS*. Editions du Seuil, Paris 1986.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

CUNUŞALIEV, D. V. “V Epitsentre Vosstaniya” *Vosstanie 1916 goda v Kirgızıstane. Sbornik Materialov Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy 75-Letiyyu Vosstaniya*, Bişkek, 1993, s. 42-51.

DAMYE, Vadim, “Basmaçeskoe Dvijenie”, <https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/basmacheskoe-dvizhenie> (E. T. 06. 06. 2019).

DANİYALOV, Abdurahman Daniyaloviç, *Stroitelstvo Sotsializma v Dagestane 1921-1947 gg. (Uzlovie Problemi)*. Nauka, Moskova 1975.

DERİN, Süleyman, “Tasavvufun Orta Asya’da Yakın Geçmişteki Rolü: Kırgızistan Örneği”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, Yıl: 7, Sayı: 16, s. 7-39.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi: 1905-1917*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

ƏHƏDOV, Abdulla, *Azərbaycanda Din və Dini Təsisatlar*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1991.

ERKİNOV, Aftandil, “Andijanskoe Vosstanie i ego Predvoditel v Otsenkah Poetov Epohi”, *Vestnik Yevrazii*, 2003, № 1, s. 111-137.

ERŞAHİN Seyfettin, “Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistan’da Vakıfların Kamulaştırılması”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XLII, 2001, s. 131-143.

FASHUDINOV, R. R., “Zaynulla Rasulev: Veliçayşiy Prosvetitel i Duhovnyy Orientir dlya Sovremennoy Musulmanskoj Molodyoj Rosii”, *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2020, № 9 (443). *Filosofskie Nauki*, Vıp. 58, s. 11-16.

FAZALUR-RAHİM KHAN, Marwat, *The Basmachi Movement in Soviet Central Asia*, Peshawar 1985.

GARADƏRƏLİ, Azad, “Zəngəzur Qazisi Bəhlul Behçət”, <https://www.facebook.com/Pircavan2009> (E. T. 24. 11. 2022).

GLUŞENKO, Yevgeniy Aleksandroviç, *Rossiya v Sredney Azii. Zavoevaniya i Preobrazovaniya*, Tsentropoligraf, Moskova 2010.

GÖMEÇ, Saadettin, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2011.

GÜNGÖR, Ebubekir, “1898 Fergana Olaylarının Ekonomik Sebepleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Sayı 2 Güz 2017, s. 35-65.

HAYIT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

<https://mytashkent.livejournal.com/157910.html> (E. T. 12. 09. 2021).

<https://open.kg/about-kyrgyzstan/history/historical-records/peoples-movements-of-central-asia-in-the-xix-centu/36231-kto-takoy-madali-ishan.html> (E. T. 13. 10. 2022).

<https://ru.wikipedia.org/wiki/> (E. T. 04. 06. 2023).

<https://popgun.ru/viewtopic.php?t=403966&start=180> (E. T. 13. 10. 2022).

İslâm na Urale: Entsiklopedičeskiy Slovar. Sostavitel: A. N. Starostin, Redaktor: D. Z. Hayreddinov. İD Medina, Moskova 2009, s. 37-38.

İVANOV, Vladimir, “Sredneaziatskie Vostaniya”, <https://histrf.ru/read/articles/sredneaziatskoe-vosstanie-1916-goda-zapredelnaya-zhestokost-i-nevyuchennye-uroki> (E. T. 12. 11. 2022).

KALIŞEVSKIY, Mihail, “Tragediya 1916 goda: Devyanosto Pyat Let so dnya Vosstaniya”, <https://fergananews.com/article> (E. T. 10. 11. 2021).

KLİMOVİÇ, Lyutsian İppolitoviç, *İslâm v Tsarskoj Rossii. Oçerki*. Gosudarstvennoe Antireligioznoe İzdatelstvo, Moskova 1936.

KNYAZEVA, Margarita, “Turkestanskoe Vosstanie 1916 goda i Natsionalne Mifi v Kirgizii”, <https://regnum.ru/news/polit/2342219.html> (E. T. 28. 10. 2022).

KOTYUKOVA, T. V., “Vosstanie 1916 g. v Turkeстане: Oşibka Vlasti ili İstoriçeskaya Zakonomernost?”, *Obozrevatel*, 2011, № 8, s. 98-126

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

LİKOŞİN, N. S. *Poljizni v Turkestane. Oçerki Bıta Tuzemnego Naseleniya*, Litografiya V. A. Beroz, Petrograd 1916.

MAMBETALİEV, Satıbaldı, *Sufizm Jana Anıng Kırgızıstandağı Ağımdarı*, İlim, Frunze 1972.

Manakib-i Dukçi İşan. (Anonim Jitiya Dukçi İşana – Predvoditelya Andijanskogo Vosstaniya 1898 goda). Sostavitel: B. M. Babacanov, A. fon Kyugelgen. Dayk Press, Almatı 2004.

MƏMMƏDOV, Ceyhun, “Sovet Hakimiyyəti İllərində Azərbaycan SSS-də Dövlət-Din Münasibətləri (1920-1927-ci İllər)”, *Dövlət və Din*, 2017, № 02 (49) Mart - Aprel, s. 7-15.

MORRISON, A. S. “Sufism, Pan-İslâmism and İnformation Panic: Nil Sergeevich Lykoshin Aftermath of the Andijan Uprising”, *Past and Present*. February 2012, №. 214, s. 255-304.

Oçerki İstorii Kommunističeskoj Partii Turkestana, İzd. Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent 1958.

ORAZBAKOV, Aytjan. “Karakumskoe Vosstanie 1930 goda”, <https://web.archive.org/web/20171017051432/http://group-global.org/ru/node/20925> (E. T. 24. 10. 2022).

PYASKOVSKIY, Anatoliy Vladimiroviç, *Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazakistane*. İzdatelstvo AN SSSR, Moskova 1960.

RAZZAKOV, H., *Zavkiy Hayati va İjadi*, Kand. Diss. Toşkent 1953.

RISKULOV, T., “Vosstanie Tuzemtsev Turkestana v 1916 godu”, *Oçerki Revolyutsionnogo Dvijeniya v Sredney Azii. Sbornik Statey*. Moskova 1926, s. 46-122.

ROSHCHIN, Mikhail, “Sufism and Fundamentalism in Dagestan and Chechnya”, *CEMOTI, Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien*, 2004, № 38, Juillet-Desembre, s. 61-72.

SAMSONOV, Aleksandr, “Velikaya Çistka: Borba s Basmaçestvom”, <https://topwar.ru/149737-velikajachistka-borba-s-basmachestvom.html> (E. T. 23. 08. 2021).

SAYDAMETOV, D. Şlyapnikov N., “Azadlik Kuraşining Yarkin Sahifasi”, *Şark Yulduzi*, 1968, № 7, s. 169-177.

ŞƏHRİLİ, Araz, “Aşura Mərəsimini Həmişə Vəhdət Şəklində Qeyd Edən Azərbaycan...”, <https://moderator.az/az/ekskluziv/543719/100-il-nce-mehherrem-ayinda-qubadli-ve-cebrayilda-rusiya-isalina-qarsi-usyan-qalxdı/> (E. T. 04. 09. 2022).

SELYANİNOVA, G. D., “Delo Atnisovetskoj Organizatsii İşanizma” 1948 goda v Kulturnoy Pamyati Musulmanskoj Soobşestva Permskoj Kraya”, *Teknologos*, 2019, № 3, s. 84-100.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Dünden Yarına Türkistan'da Türkler*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

SLEZİN, A. A., “Antireligioznoe Nastuplenie Sovetskogo Gosudarstva v 1927 -1929 gg.”, *Sotsiodinamika*, 2013, № 5, s. 125-189.

SODIKOV, H., “Kuraş Sabakları”, *Gulistan*, 1978, № 11, s. 17-19.

SOKOL, Edvard Dennis, *Vostanie 1916 v Russkoj Tsentralnoy Azii*, Perevod s Angliyskoj G. Borubaevoy. Res Publica, Bişkek 2016.

SUHAREVA, Olga Aleksandrovna, *İslâm v Uzbekistane*. İzdatelstvo Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent 1960.

SULAEV, İmanutdin Habiboviç, “Şeyhi i Obşini Myuridov v Sovetskom Dagestane (20-30-e gg.)”, *Vestnik İnstituta İAE*, 2010, № 1, s. 43-55.

TSESLEVSKAYA, Anna, “Bibi Otun – Traditsionnie Jenskie Religioznie Lideri v Tacikistane (Mejdu Traditsiey i Sovromennostyu)”, *Oazısı Şelkovogo: Sovremennie Problemi Etnografii, İstorii i İstočnikovedeniya Narodov Tsentralnoy Azii*. K 100-letiyu Datora İstoriceskih Nauk Valkie Halilovni Karmışevoy. Glavnıy Redaktor: Abbasov R., Fond İssledovaniy İslâmskoy Kulturi, Moskova 2018, s. 756-761.

TÜRER, Osman, “Orta Asya'da İslâm'ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Tarikatların Rolü”, *İlim ve Sanat*, 1992, Sayı 35-36 (Temmuz), s. 19-27.

YAMAN, Ali, “Fergana Vedisi'nde Saçlı İşanlar Hareketi ve Yesevîlikle Bağlantısına Dair”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2005, Sayı 34, s. 191-199.

Vosstanie Kirgizov i Kazakov v 1916 godu, Uçkun, Bişkek 1991.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

Vostanie 1916 goda v Sredney Azii. Sostavitel T. V. Kotyukov, Dom Mardjani, Moskova, 2016.

ZİYAYEV, Hamid, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele: XVIII-XX. Asır Başları*, çev. A. Çelikkbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 395-408.

Geliş Tarihi–Received Date: 25.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.08.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KAFKASYA'DA ALMAN İŞGALİ VE PROPAGANDASI (1942-1943)

 10.53718/gttad.1302563

 AYBÜKE GÜZAY*

ÖZ

Kafkasya Coğrafyası, tarihsel zenginliğinin yanı sıra stratejik konumu itibarıyla de paylaşılmayan bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bölge, İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve Sovyetler Birliği arasındaki mücadelenin bir piyonu olmuş, savaş esnasında Kafkasya'da yaşayan halkların geleceği, iki büyük gücün çıkarları üzerine şekillendirilmeye çalışılmıştır. Almanya ve Sovyetler Birliği arasındaki mücadele Müslüman-Türk Dünyası'nı etkilemiş; Almanya Sovyetler Birliği'ni bertaraf edebilmek için Sovyet coğrafyasında zulüm altında yaşayan milletleri kullanma yolunu tercih etmiştir. Bu milletlerin arasında Kırım Tatarları, Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk kökenli milletler ve Kafkasya halkları yer almaktadır. Almanya'nın nihai hedefi olarak Sovyetler Birliği'nin bertaraf edilmesi, Bolşevikliğin yok edilmesi ve Rusya coğrafyasının ele geçirilerek iklimsel olarak uygun bölgelere Almanların yerleştirilmesi planlanmıştır. Fakat Almanların bu planları Kafkasya coğrafyasında kolay olmayacak, Almanlar coğrafi olarak zorlu bir bölge olan Kafkasya'da, diğer bölgelerde ilerledikleri gibi kolay hareket edemeyecekler, geniş ve istikrarı olmayan bu cephede kısa sürede taarruzu bırakıp savunmaya geçerek geri çekilmek zorunda kalacaklardır. Kafkasya'da varlık gösterdikleri süre içinde ise izleyecekleri politika, Kafkas halklarını kendi yanına çekerek Sovyetler Birliği'ni etkisiz hale getirmek ve mümkünse ortadan kaldırmak olacaktır. Bunun için Kafkasya'da Almanlar tarafından güçlü bir propaganda yapılmakla birlikte, Kafkas halklarının dinî yaşantılarına saygı gösterilmiş, dinî bayramlarını kutlamalarına izin verilmiş, camiler açılmış ve İslam'a olan saygı sık sık vurgulanmıştır. Halkın desteğini almak ve güvenlerini kazanmak amacıyla uygulanması gereken politikaların Almanlar tarafından iyi planlanmış olduğu görülmektedir. Ayrıca Almanlar tarafından işgal edilen bölgelerde faaliyet göstermek üzere Propaganda Bakanlığı da kurulmuş ve her halkın gelenek-görenek ve inançlarına göre propaganda alanları oluşturulmuştur. Özellikle Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya'nın coğrafi yapıları, stratejik değerleri, bölgede bulunan devletlerin tarihi geçmişleri ve İkinci Dünya Savaşı esnasındaki birbirlerine karşı olan tutumları ile halkın gelenek-görenekleri hesaba katılarak ayrı ayrı planlar yapıldığı görülmektedir. Alman yetkililerin birbirleri ile olan yazışmalarında Kafkasya'nın tarihine, bölgede bulunan halklara, nüfus ve dil yapılarına dahi atıf yapıldığı, işgal esnasında kendilerine fayda sağlayacak her bilginin derinlemesine araştırıldığı dikkat çekmektedir. Halkın manevi yapısı, cesareti, savaş yetenekleri ve özgürlük istekleri de sık sık vurgulanmıştır. Bu vesileyle Almanların inisiyatifleriyle oluşturulan Kafkasya lejyonları da Sovyetler Birliği'ne karşı cephelerde mücadele etmişler ve Almanların yanında savaşa katılmışlardır. Kafkasya halklarının amacı bu vesileyle Sovyetler Birliği'nin zulmünden kurtularak özgürlüklerine kavuşmak, bu süreçte ise Almanların yardımını kullanmak olmuştur. Kafkasya lejyonunda Azerbaycan Türkleri, Dağistanlılar, Lezgiler, Çeçenler ve İnguşların adları geçmekle birlikte Almanların varlık gösterdiği bölgelerde Karaçaylar-Balkarlar, Kabardeyler ve Çerkesler de yer almaktadır. Zira Kafkas halkları Alman işgalini fırsat bilerek Sovyetler Birliği'nin zulmünden kurtulma ve bağımsızlıklarını kazanma yolunda mücadele etmek istemişlerdir. Fakat Almanların Kafkasya'da yenilgiye uğramaları ve geri çekilmeleri Kafkasya halkları açısından hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Bu çalışmada Almanların siyasi-askerî ve dinî uygulamaları üzerinde durulmuş ve propaganda alanları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Dünya Savaşı, Kafkasya, Alman İşgali, Kafkasya Halkları, Propaganda.

*Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, E-Posta: aybuke.guzay@bakircay.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1609-5086.

GERMAN OCCUPATION AND PROPAGANDA IN CAUCASUS (1942-1943)

ABSTRACT

The Caucasus Geography emerges as a region that cannot be shared due to its strategic location as well as its historical richness. This region became a pawn in the struggle between Germany and the Soviet Union in the Second World War, and the future of the peoples living in the Caucasus during the war was tried to be shaped on the interests of the two great powers. The struggle between Germany and the Soviet Union affected the Muslim-Turkish World; To eliminate the Soviet Union, Germany preferred to use the nations living under persecution in the Soviet geography. Among these nations, there are Crimean Tatars, Turkish origin nations living in the geography of Turkestan, and peoples of the Caucasus. As Germany's goal, it was planned to eliminate the Soviet Union, destroy Bolshevisms, and seize the Russian geography and settle the Germans in climatically suitable regions. However, these plans of the Germans will not be easy in the Caucasus geography, the Germans will not be able to move easily in the Caucasus, which is a geographically difficult region, as they are advancing in other regions, and they will have to withdraw from the offensive in a short time on this wide and unstable front. During their existence in the Caucasus, the policy they will follow will be to draw the Caucasian peoples to their side, to neutralize the Soviet Union and, if possible, to eliminate it. For this reason, although a strong propaganda was made by the Germans in the Caucasus, the religious life of the Caucasian peoples was respected, they were allowed to celebrate their religious holidays, mosques were opened, and the respect for Islam was often emphasized. It is seen that the policies that should be implemented to gain the support and trust of the people were well planned by the Germans. In addition, the Ministry of Propaganda was established to operate in the areas occupied by the Germans, and propaganda areas were created according to the traditions, customs, and beliefs of each people. It is seen that separate plans are made by considering the geographical structures, strategic values, the history of the states in the region, their attitudes towards each other during the Second World War, and the traditions of the people, especially in the North Caucasus and the South Caucasus. It is noteworthy that in the correspondence of the German authorities with each other, the history of the Caucasus, the peoples in the region, even the population and language structures were referred to, and every information that would benefit them during the occupation was researched in depth. The moral structure, courage, war skills and desire for freedom of the people were also frequently emphasized. On this occasion, the Caucasian legions formed on the initiative of the Germans also fought on the fronts against the Soviet Union and joined the war on the side of the Germans. The aim of the peoples of the Caucasus was to get rid of the oppression of the Soviet Union and to gain their freedom, and to use the help of the Germans in this process. Although the names of Azerbaijani Turks, Dagestanis, Lezgins, Chechens and Ingushs are mentioned in the Caucasus legion, there are also Karachays-Balkarians, Kabardians and Circassians in the regions where the Germans are present. Because the peoples of the Caucasus, taking advantage of the German occupation, wanted to struggle to get rid of the oppression of the Soviet Union and to gain their independence. However, the defeat and retreat of the Germans in the Caucasus resulted in disappointment for the Caucasian peoples. In this study, the political-military and religious practices of the Germans were emphasized, and the propaganda areas were evaluated.

Keywords: World War II, Caucasus, German Occupation, Caucasian Peoples, Propaganda.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Almanya'da Kayzer Wilhelm tahtından feragat etmiş ve Weimar kentinde cumhuriyet ilan edilmiştir. Almanya'yı uzun yıllar sıkıntıya sokacak olan Versay Antlaşması ise Weimar Cumhuriyeti döneminde imzalanmıştır. Bu anlaşma Almanya'nın belini bükmüş ve ekonomik açıdan gittikçe kötü bir manzara ile karşı karşıya kalınmıştır. Almanya bu anlaşmanın olumsuz etkilerini bertaraf edebilmek amacıyla siyasi sahada hatırı sayılır bir çaba göstermiştir.

İkinci Dünya Savaşı esnasında etkin olan Nazi Partisi ise temellerini Münih merkezli Alman İşçi Partisi'nden almaktadır ve 1920'li yıllardan itibaren yükselişini sürdürmüştür. Nazi Partisi'nde etkisini sağlam bir şekilde hissettirecek olan Adolf Hitler¹ 30 Ocak 1933'te Başbakan olmuş ve böylece İkinci Dünya Savaşı'na giden sürecin temelleri atılmıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi Almanya'yı zorlayan en önemli husus Versay Antlaşması'nın maddeleri olmuştur. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'nın nedenleri arasında Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarını saymak doğru bir yaklaşım olacaktır. Almanya'nın amacı ise bir an önce bu anlaşmanın bağlayıcı maddelerini bertaraf etmektir.

Adolf Hitler'in üzerinde durduğu "Lebensraumpolitik" yani Hayat Sahası Politikası, Doğu Avrupa topraklarının Almanya tarafından hâkimiyet altına alınmasını öngörmektedir. Bu minvalde 1 Eylül 1939 sabahı

¹ Adolf Hitler "Führer" unvanını kullanmıştır ve "lider" anlamına gelmektedir. Bkz. Kuter Çelen, *Rommel: Çöl Tilkisi*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 260.

Alman orduları Polonya'ya saldırmış ve İkinci Dünya Savaşı başlamıştır. Almanlar, ilerleyişleri sırasında Kafkasya bölgesine de girmiş ve tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Kafkasya coğrafyasını 1942 yılının yazında işgal etmişlerdir. Almanya'nın Sovyetler Birliği ile yaptığı anlaşmayı bozarak saldırıya geçmesi, 1941-1944 yılları arasında kuzeydeki Müslüman-Türk dünyasını önemli ölçüde etkileyen bir dönemin başlangıcı olmuştur. Kırım coğrafyasında daha kolay ilerleyen Alman ordusu Kafkasya'da bölgenin iklim ve coğrafi şartlarından ötürü aynı avantajları yakalayamamıştır. Bu büyük ve istikrarı güç olan bölgeyi elde tutması zorlaşmış, kısa süre içinde savunmaya geçmiştir. Doğu bölgesinde inisiyatifi Rusya'ya kaptıran Almanya, 1943 yılının başında Kafkas coğrafyasını tamamen terk etmek durumunda kalmıştır. Bu makalede Almanların Kafkasya'daki siyasi-askeri-dini politikaları ve propaganda alanları incelenmiştir. Konu ile ilişkili olarak ülkemizde ve ülke dışında yapılmış olan çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan bir tanesi Ufuk Tavkul tarafından kaleme alınan "II. Dünya Savaşında Kafkasya", adlı makaledir. Türkçeye tercüme edilmiş olan iki önemli eser ise David Motadel'in "İslam ve Naziler" adlı kitabı ile Patrik von zur Mühlen'in "Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkler: İkinci Dünya Savaşında Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği" adlı kitabıdır. Bu eserlerde İkinci Dünya Savaşı esnasında Kafkasya'daki askeri-dini-siyasi ve sosyo-ekonomik durum ile ilgili pek çok mühim bilgiler yer almaktadır. Bruno W. Koppensteiner ile Hermann Häusler'in "Das Kaukasus-Öl – Ziel der Deutschen Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg" ve Dieter Pohl'un "Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944" çalışmaları da makalede istifade edilen kaynaklar arasındadır. Bu eserlerin haricinde çalışmada faydalanılan kaynaklardan en mühimleri Alman arşiv belgelerinden temin edilen bilgilerdir. Bu belgelerde yer alan propaganda ile ilgili Alman yetkililerin yazışmaları, konunun aydınlatılması açısından faydalı olacaktır.

1. İkinci Dünya Savaşı Döneminde Kafkasya Coğrafyası

Kafkasya adı Yunan tragedyalı şairi Aiskhylos'un MÖ 490'da Zincire Vurulmuş Prometheus² oyununda geçen Kavkasos dağından gelmektedir.³ Kafkasya Coğrafyasının sınırları ise Taman Yarımadası'ndan başlayarak Bakü'nün doğusundaki Aşşeron Burnu'na kadar uzanmakta, Kafkas Dağları'nın kuzey ve güneyindeki sahayı içermektedir. Doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz, güney kısmında Çoruh-Arpaçay ve Aras Nehirleri bulunmaktadır.⁴

Kafkasya'daki Alman varlığı ise İkinci Dünya Savaşı ile başlamamış, Birinci Dünya Savaşı'nda da Almanlar bu coğrafyada var olmuşlardır. 1914-1918 yıllarında Kafkasya, Osmanlı Devleti-İngiltere ve Almanya gibi devletlerin yoğun şekilde mücadele ettiği bir bölge haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkması üzerine hem Osmanlılar hem de Almanlar Kafkasya coğrafyasını terk etmek durumunda kalmışlardır.⁵ Fakat bu süre içinde Rusya'da yaşanan Ekim Devrimi ile bütün milletlerin kendi devletlerini kurmak için harekete geçmeleri mühim bir kırılma noktasıdır. Bunun üzerine Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan Millî Cumhuriyetleri kurulmuştur. Kısa bir süre sonra Bolşevikler bu devletlerin haklarını ellerinden alarak 1920-1921 yıllarında Moskova'ya sadık, mahallî ve Bolşeviklerin idaresinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri oluşturmuşlardır.⁶

İkinci Dünya Savaşı'na ait Alman belgelerinde Kafkasya'da 48 farklı halkın yaşadığı ifade edilmiştir. 48 farklı halkın olması demek ise Almanlar için her halka ayrı ayrı propaganda malzemesi üretmek demektir. Bu halkları tek çatı altında birleştirmek çok zor görünmektedir. Alman yetkililer bölgede etkin olan bazı halklarla daha çok ilgilenmişlerdir. Sayısal olarak en önemlileri arasında Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycanlılar bulunmaktadır. Siyasi ilişkiler açısından ilk iki grup Kafkasya'da önemli rol oynamaktadır. Aynı zamanda kültürel olarak da diğer milletlerden önde yer almaktadırlar. Gürcüler ve Ermenilerin Hristiyan olmaları dışında Kafkasya'nın merkezinde yaşayan Osetler de Hristiyanlık dinine mensupturlar. Ancak sayıları az olduğu için siyasi alanda etkileri pek yoktur. Diğer bütün Kafkasya halkları ise Müslümandır. En önemli grup Azerbaycanlılardır.⁷ Ayrıca Kafkasya'nın sınırları betimlenmiş, 1.200 km uzunluğundaki dağ silsilesi ile coğrafi, siyasi ve ekonomik olarak "Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya (Transkafkasya)" adı ile iki farklı bölüme ayrıldığı ifade edilmiştir. Almanlar bölgenin ekonomik zenginliklerini de ilgili mercilere bildirerek stratejik önemini vurgulamışlardır. Transkafkasya bölgesi petrol kuyuları ve ulaşım ağı nedeniyle Kafkasya'nın stratejik

² Prometheus, Yunan mitolojisinde ateş tanrısıdır. Zeus'un istememesine rağmen, insanlığa ateşi ve dolayısıyla uygarlığı getirir. Fakat Zeus'un intikamı korkunç olacaktır. Prometheus bir dağın tepesinde zincire vurulur. Zeus tarafından görevlendirilen bir kartal, gün boyunca Prometheus'un karnını parçalamakta ve karaciğerini yemektedir. Gece boyunca karaciğer kendisini yenileyerek eski hâlini almakta ve Prometheus iyileşmektedir. Ertesi sabah kartal yeniden gelmekte ve parçalama işlemine başlamaktadır. Bu olay böylece sonsuza kadar tekrarlanıp devam edecektir. Ahad Andıcan, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2020, s. 173.

³ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829: Tarih-Toplum-Ekonomi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 1.

⁴ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 14.

⁵ Mehmet Ali Bolat, *Millî Mücadele Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası 1919-1921*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 15-26.

⁶ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Kafkasya", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, s. 158-160.

⁷ "Kaukasier", PA AA, RZ 50, R 60739.

KAFKASYA'DA ALMAN İŞGALİ VE PROPAGANDASI (1942-1943)

ve ekonomik olarak en önemli kısımdır. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bu bölgede bulunmaktadır.⁸ Transkafkasya bölgesinde yaşayan halklar (Hristiyan) Gürcüler, Ermeniler ve (Müslüman) Azerbaycan Türkleridir.⁹

Kafkasya ayrıca kendi topraklarının yüz ölçümü ile nüfusu açısından Rusya'nın en avantajlı bölgelerinden biridir. 1939 yılına ait verilerde Dağıstanlıların sayısı 857.000, İnguşlar 92.000, Çerkesler 88.000, Balkar Türkleri 43.000, Kabardeyler 184.000, Çeçenler 408.000 olarak gösterilmiştir.¹⁰ Kafkasya'nın nüfusu ile ilgili 1940'lı yıllara ait bir Alman belgesinde ise şu rakamlar verilmektedir: Gürcüler: 2.500.000, Ermeniler: 2.400.000, Azerbaycan Türkleri: 2.500.000, Abhazlar: 59.000, Çerkesler: 88.000, Dağıstanlılar: 700.000, İnguşlar: 92.000, Kabardeyler: 165.000, Karaçaylar: 55.000, Kürtler: 46.000, Osetler: 50.000, Çeçenler: 40.800, Kuban Kozakları: 1.500.000, Terek Kozakları: 800.000.¹¹ 1941-1942 yıllarına ait olan Alman belgelerinde Gürcüler yaklaşık 2.800.000 nüfuslu bir halk olarak ifade edilmiştir. 2.500.000 olan Azerbaycan Türkleri, Fars etkisinin olduğu coğrafyada buldukları için bu etkinin kendileri açısından dezavantaj olduğu bildirilmektedir. Gürcistan ve Azerbaycan arasında sıkışmış, Türkiye ile İran sınırlarına yakın olan Ermenistan, Rusya için büyük bir stratejik öneme sahiptir. Kafkasya'daki Ermenilerin nüfusu yaklaşık 1.750.000 olarak gösterilmektedir.¹²

Almanlar İkinci Dünya Savaşı döneminde işgal ettikleri Kafkasya'da askerî açıdan sistemli bir teşkilat oluşturarak ilerlemek amacıyla olmuşlardır. Bu husus, bölgenin coğrafi yapısının ve ekonomik kaynaklarının tasvir edilerek gerekli Alman mercilerine bildirilmesinden anlaşılmaktadır. Stratejik olarak çok önemli olan bu coğrafyanın Almanlar tarafından elde tutulmasının Rusya'ya karşı önemli avantajlar sağlayacağı düşünülmüştür.¹³

Alman arşiv belgeleri dönemin nüfusu ile ilgili detaylı bilgi vermekle beraber bu nüfusun birbirleri ile olan ilişkilerine ayrıca değinmektedir. Kuzey Kafkasya'da Ukraynalılar ve Rusların çoğunlukta olduğu bildirilmiştir. Burası 1783'ten beri Kuban ve Terek Kazakları tarafından yönetilen askerî bir bölgedir. 1795 yılında aşağı Dinyeper'deki Rus Kazaklarının yerleşimi yıkıldıktan sonra Kuban Kazakları Azak Denizi'nden Novoroski Limanı'na kadar olan bölgeye yerleştirilmişlerdir. Bu bölge Kuzey Kafkasya'nın batı kesimini içermektedir. Kazakların görevleri Kafkasya'nın Müslüman halklarının baskı altına almak ve mümkünse ortadan kaldırmak olmuştur. 800.000 Çerkes'in Türkiye'ye göçe zorlanmasında ayrıca payları bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya'nın doğu kesiminde yaşayan Terek Kazakları da kendilerine düşen görevi yerine getirmişler, Müslümanlara karşı bir set oluşturmuşlardır. Mücadele ettikleri şahıs ise özellikle Şeyh Şamil olmuştur. Kafkasya'nın yamaçlarında ve vadilerinde yaşayan yoksul dağ halkları ise yaklaşık 2.000.000 kişidir ve Müslüman kimlikleri ile Türklere sempati duymaktadırlar.¹⁴ Büyük zenginliği olan bu coğrafyanın vatanseverleri İkinci Dünya Savaşı esnasında Alman kuvvetlerine güvenmişlerdir. Bu halkları özgürleştirmek ve onlara barışçıl bir toplum yaratmak gerektiği belirtilmiştir.¹⁵

Alman belgelerinde ayrıca Avrupa ile Orta Asya arasındaki bağlantı ve ilişkilere odaklanan bir politikanın yürütülmesinde Kafkasya'nın önemli olduğu ifade edilmektedir. Kafkasya ile ilgilenecek otoritenin, Kafkasya'nın kaderini belirlemede ve yönetiminde büyük rol oynayacağı bildirilmiştir. Bu durumların bir sonucu olarak Kafkasya coğrafyasının Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlama hususu söz konusu olduğunda kesintisiz bir savaş alanı haline geldiği vurgulanmaktadır.¹⁶

2. Almanya'nın Amaçları ve Propaganda Alanları

Almanlar 1942 yılında Sovyetlerin kontrolünde bulunan Kafkasya'yı işgal etmişler ve 1943 yılına kadar bölgede tutunmaya çalışmışlardır. Alman kuvvetlerinin Kafkasya'ya doğru harekete geçmeleri şark siyasetleri açısından önemli olduğu gibi doğu halklarının gelecekleri açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Almanların savaş süresince Güney Kafkasya'nın petrollerine ihtiyaçlarının olduğu açıktır. Ayrıca onlar doğu halklarının Sovyet karşıtlıklarının farkında olmuşlardır.¹⁷

1942 yılının ağustos ayında Alman birlikleri özellikle doğu cephesinin güney kesiminde önemli başarılar elde etmiştir. 9 Ağustos'ta Kafkasya bölgesinde Maykop'un merkezi ve Kuban bölgesinin başkenti Krasnodar

⁸ "Meldung über die Stimmung der kaukasischen Bevölkerung im Hinblick auf den deutsch-russischen Krieg", Für Herrn Gesandter von Hentig, Tarihsiz, PA AA, RZ 211, R 261174.

⁹ "Meldung über die Stimmung der kaukasischen Bevölkerung im Hinblick auf den deutsch-russischen Krieg", PA AA, RZ 211, R 261174.

¹⁰ Y. Mironenko, "Kafkasya Nüfusunun Dinamiği", *Dergi: Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, No: 34, 1963, s. 3,15.

¹¹ "Kaukasier", PA AA, RZ 50, R 60739.

¹² "Meldung über die Stimmung der kaukasischen Bevölkerung im Hinblick auf den deutsch-russischen Krieg", PA AA, RZ 211, R 261174.

¹³ "Kaukasier", PA AA, RZ 50, R 60739.

¹⁴ "Meldung über die Stimmung der kaukasischen Bevölkerung im Hinblick auf den deutsch-russischen Krieg", PA AA, RZ 211, R 261174.

¹⁵ Wassan-Girei Dschbai, "Der Kaukasus und seine Völker, Deutsche Botschaft, Ankara, PA AA, RZ 211, R 261174.

¹⁶ "Die Wichtigkeit des Kaukasus und die Situation der Kaukasier", PA AA, RZ 211, 261175.

¹⁷ Halil Burak Sakal, *Bir Başka Dünya Savaşı: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2013, s. 229-230.

basılmıştır.¹⁸ 21 Ağustos 1942 tarihinde Almanlar, Kafkas Dağları'na hâkim olmuşlar ve en yüksek zirve olan Elbruz'a bayraklarını dikmişlerdir.¹⁹

Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı esnasında Kafkasya'daki faaliyet alanlarından olan propaganda, tutundukları en sağlam dallardan biri olarak ifade edilebilir. Hatta bunun için özel olarak Propaganda Bakanlığı dahi oluşturulmuştur. 13 Mart 1933 tarihinde Joseph Goebbels tarafından "Propaganda ve Halkı Aydınlatma Bakanlığı" kurulmuştur.²⁰ Şu hususu da vurgulamak gerekmektedir ki, Almanya'nın bölgedeki hedefleri savaş yıllarında cereyan etmiş yeni bir düşünce değildir. Yukarıda belirtildiği gibi Almanya'nın Doğu'daki amaçları ve Sovyetlere karşı olan tutumu bellidir. Zira savaş esnasında Alman yetkililer Kafkasya'nın işgalini her daim akıllarında tutmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana tüm Kafkasya bölgesi, "tahıl ambarı Ukrayna" fikirlerine benzer şekilde, Alman siyaseti ve savaşında neredeyse efsanevi bir önem kazanmıştır. Doğu'ya giden yolda bir köprü olması ve petrol bakımından zengin olması gibi hususlar Kafkasya'yı önemli kılan diğer sebepler arasındadır. Dolayısıyla Kafkasya'da ilerlemenin en makul yollarından biri yerli halkın desteğini almak ve güvenini kazanabilmektir. Bu hususta Kafkasya'daki etnik grupların iş birliği yapmaya özellikle istekli olduğu düşünülmektedir. Zira Bolşevik rejim altında büyük ölçüde acı çekmişler ve hatta bazı durumlarda Sovyet yönetimine karşı isyan dahi etmişlerdir.²¹ Kafkasya halkının bu durumuna çok iyi bir şekilde vakıf olan Adolf Hitler'in kararıyla Alman askerî kuvvetleri, bölgede izlenen işgal politikasında Doğu Bakanlığı'ndan önce belirleyici otorite haline gelmiştir.²²

Ordu Grubu A'nın bölgedeki görevi Karadeniz'in tüm doğu kıyısını, Maykop ile Armavir tepelerini ele geçirmek, Grozni çevresini kazanmak ve ardından Bakü'yü işgal etmektir.²³ Ayrıca Almanya'nın savaş planlarında Azerbaycan ayrı bir öneme sahiptir. Alfred Rosenberg²⁴ çok çeşitli ulusların yaşamış olduğu Kafkasya'da ulusal bir devlet kurulmasının mümkün olmadığını düşündüğü için Alman İmparatorluğu'nun yönetiminde bir "Kafkasya Federasyonu" kurulması gerektiğini önermiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Bakü petrolüne sahip olmak isteyen Almanya, aynı siyasetini İkinci Dünya Savaşı'nda da sürdürmüştür, Kuzey Kafkasya'daki Grozni, Maykop ve Krasnodar petrol bölgelerini ele geçirme amacıyla olmuştur.²⁵ Bu hususta Doğu Bakanlığı'nın Kafkasya Dairesi Başkanı Gerhard von Mende²⁶ ise Türkiye gezileri dâhil olmak üzere savaş politikalarının yelpazesini genişletmiştir.²⁷ Şark Bakanlığı'nda kurulan Kafkasya Dairesi sorumlusu Gerhard von Mende'dir. Mende, Almanların Kafkasya'da sert bir yönetim kurlmalarının önüne geçmeye çalışmıştır. Kafkasya göçmenleriyle olan yakın ilişkisi nedeniyle bir süre sonra bu milletlerin koruyucusu haline gelmiştir.²⁸ Hatta Şark Bakanlığı bu hususta bir emir yayımlamış, Kafkas halkına dost olarak davranılması ve kolektif çiftlikleri ortadan kaldırma hususunda bilgi vermiştir: *Bolşevizm'in devrilmesinin ardından ulusal, kültürel ve ekonomik güçlerin özgürce gelişmesi gelecek. Kolektif çiftliklerin feshedilmesi, ibadethanelerin yeniden açılması, inançlara, gelenek ve göreneklere saygı gösterilmesi doğaldır. Halkların kurtuluş mücadelesindeki payı ne kadar büyükse, bağımsız, barışçıl ve iş birliği yoluyla kalkınmayı o kadar hızlı yaşayacaklardır.*²⁹

Alman yetkililer öncelikle halkın nabzını tutabilmek amacıyla bazı uygulamaların hayata geçirilmesi gerektiğinin farkındadırlar. Bunun haricinde bölge halkının tasvirini yaparak onların hem idari hem askerî yapılarını ve yaşam tarzlarını anlamaya çalışmışlardır. Belgelere göre Kafkasyalıların Avrupalı olarak görünmek ve kültürlü bireyler olarak muamele görmek istedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Kafkasyalıların özgürlüklerine

¹⁸ "Deutsche Panzer beim Vormarsch im Kaukasus" <https://digital.onb.ac.at/rep/osd/?111EDADB> Österreihische Bibliothek, Erişim Tarihi: 27 Ocak 2023.

¹⁹ Ufuk Tavkul, "II. Dünya Savaşında Kafkasya", *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, haz. Nesrin Sarahmetoğlu, İlyas Kemalöglü, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2016, s. 81.

²⁰ Fatih Keskin, *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Alman Propagandası: Türkische Post*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1997, s. 257-258.

²¹ Dieter Pohl, "Kaukasus-Experiment oder Kaukasus-Legende?", *Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944, X. Die Behandlung der Bevölkerung und der Kampf gegen die Partisanenbewegung ab 1942*, Oldenburg Wissenschaftsverlag, 2009, 299-300.

²² Manfred Zeidler, "Das Kaukasische Experiment", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 53/3, Oldenburg, 2005, s. 485, Erişim Tarihi: 5 Ocak 2023.

²³ Bruno Koppensteiner, Hermann Häusler, "Das Kaukasus-Öl-Ziel der Deutschen Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg", *Berichte der Geologischen Bundesanstalt*, Band 140, 2021, s. 91.

²⁴ 1893 tarihinde Reval'de doğmuş, Riga ve Moskova'da gazetecilik okumuş, Moskova'daki Ekim Devrimini de görmüştür. 1938 yılından itibaren Nasyonal Sosyalist Partinin yayın kuruluşu olan Völkische Beobachter'in editörlüğünü yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı esnasında ise Doğu Bakanı olmuştur. Henry Picker, *Hitler's Tischgespräche*, Wilhelm Goldmann Verlag, 1981, s. 166.

²⁵ Kemal Özden, "Azerbaycan Lejyonu ve Abdurrahman Fatalibeyli'nin Faaliyetleri (1942-1954)", *XVIII. Türk Tarih Kongresi* 1-5 Ekim 2018, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları, Ankara 2022, s. 521.

²⁶ 1904 yılında Riga'da doğan Gerhard von Mende, aslen bir Baltık Almanıdır. 1927-1933 yılları arasında Paris'teki Ulusal Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsüne katılmıştır. 1933 yılında Breslau Üniversitesinde doktora yapan Mende, İkinci Dünya Savaşı esnasında Doğu Bakanlığı Kafkasya Dairesi Şefi olarak görev yapmıştır. Coşkun Kumru, *Hitler Almanyasının Türkistan Politikası*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Denizli 2021, s. 104.

²⁷ Zeidler, agm, s. 483.

²⁸ Zeidler, agm, s. 483.

²⁹ Zeidler, agm, s. 486.

KAFKASYA'DA ALMAN İŞGALİ VE PROPAGANDASI (1942-1943)

düşkün insanlar oldukları vurgulanmıştır. Zira 30 yıl boyunca devam eden Şamil'in mücadelesinin Kuzey Kafkasya'da daima gururlu ve iyi anılarla hatırlandığı belirtilmiştir. Sayısal olarak azalsalar dahi Kafkasyalıların gururlu ve hassas bireyler olduğu ifade edilmiştir. Alman yetkililer Kafkasya'da netleştirmeleri gereken hususları maddeler halinde sıralamışlar ve bir an önce çözüme kavuşması gerektiğini bildirmişlerdir. Bu hususlardan en önemlisi Bolşeviklere karşı savaşmaktır. Ayrıca Almanlar bölgede özel mülkiyeti yeniden inşa etmeyi vurgulamışlar, kiliselerin özgürlüğünü dikkate almaları gerektiğini ifade etmişlerdir. Bir diğer mesele de esaslı bir tarım programının uygulanması hususudur.³⁰ Görüldüğü üzere Almanlar Kafkasya coğrafyasında varlıklarını sürdürebilmek için daha ılımlı davranmak ve Kafkasya halklarının özgürlüklerine saygı göstermek durumunda olduklarını bilmektedirler. Zira komünistler tarafından baskı altına alınan eski gelenek-göreneklere ve dinî adetlere saygı gösterilmesine dikkat edilmesini vurgulamışlardır. Bunun dışında İslam dininin ustaca kullanılması gerektiği ifade edilmiş ve "Kafkasyalılara ait bir Kafkasya" ifadesinin daha uygun olacağı söylenmiştir. Kafkasyalıların özgürlük sevgilerine hitap edilmelidir.³¹

Yürütülmesi gereken propaganda ile ilgili bir arşiv belgesinde şu hususlar yer almaktadır: (Bkz. Ek 1)

- 1) Rusya'ya ve komünistlere karşı özgürlükleri için yürüttükleri mücadeleden hareketle tüm Kafkas halklarının özgürlük sevgisine hitap etmek gerekmektedir.
- 2) Alman ordusunun zaferi Kafkasya'nın tüm halkları için yeni gelişme fırsatları getirecektir. Bireylerin dinine saygı gerekmektedir. Kiliseler ve camiler yeniden açılabilir.
- 3) Komünistler tarafından bastırılmış olan yerli halkın eski gelenek ve göreneklerine saygı gerekmektedir.
- 4) Kafkasya halkının isteklerine uygun olarak yeni bir toprak düzeninin oluşturulması lüzumludur.
- 5) Bölgede refahı yok etmek için gelmiş olan Bolşeviklere ve İngilizlere karşı direniş çağrısı yapılmalıdır.³²

Adolf Hitler Kafkasya halkının siyasi olarak zararsız olduğunu düşünmektedir. Ayrıca bu halklar Sovyetler Birliği'ne karşı güvenli bir müttefik olabilecek durumdadırlar. Buna rağmen Hitler, Kafkasyalılara herhangi bir yetki ve iktidar vermek arzusunda olmamıştır. Bilakis Kafkasya halklarını Alman tarafına çekmek ve elini siyasi olarak kuvvetlendirmek için "Özgür Kafkasya Hareketi"nin kurulmasını önermiştir. Barbarossa Harekâtı'nın³³ ardından "özgürlük komiteleri" kurulmuştur. 15 Nisan 1942 tarihinden sonra ise Almanlar bu komiteleri "kurulmakta olan hükümetler" olarak ilan etmişlerdir. 1942-1943 yıllarında Kafkasya Konfederasyonu'nun kurulmasını da tartışmaya açmışlardır.³⁴ Fakat Karaçay-Malkar, Kabardey, Adigey ile Osetya bölgelerindeki halkların "Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti" adıyla bir oluşum için Alman Komutanlığı'na başvurmalarına rağmen Almanların Kafkasya'ya Nazi komiserlerini atamış oldukları daha sonra öğrenilmiştir. Almanlar, bölgeyi sömürgeleştirmek istemişlerdir.³⁵

Almanların Kafkasya halklarının dostluklarını kazanmak amacıyla üzerinde durdukları en önemli meselelerden biri Müslümanların dinî bayramlarıdır. 11 Ekim 1942 tarihinde Karaçay şehri Kislovodsk'ta kutlanan Ramazan Bayramı ile 18 Aralık 1942 tarihinde Kabardey-Balkar başkenti Nalçik'te kutlanan Kurban Bayramı Alman-Kafkas iş birliği hakkında önemli bir adım olmuştur. Bu günlerde büyük vatansız nutuklar atılmış ve Kafkasyalılar tarafından Hitler'e çeşitli hediyeler sunulmuştur. Sovyetler ise bu gösterilerin sadece bir kurmacadan ibaret olduğunu savunmuştur. Sovyetlere göre törenler işgalci Almanlar tarafından sahneye konulmuştur ve hediyeler de önceden hazırlanmıştır.³⁶ Siyasi faaliyetlerde ise Kafkasyalı milletlerde farklı tepkilerle karşılaşmıştır. Çerkesler ile Kabardeyler daha çekingen davranmakla birlikte Türk asıllı Balkarlar ile Karaçaylar hemen birleşmeyi teklif etmişlerdir. Burada Pantürkist eğilimli bir milliyetçiliğin açıkça göze çarptığı ifade edilmektedir.³⁷

³⁰ "Kaukasier", PA AA, RZ 50, R 60739.

³¹ "Sondersprachregelung Osten", Nr. 28, 5 November 1941, PA AA, RZ 50, R 60737.

³² "Richtlinien: besetzten Ostgebiete für die Propaganda im Kaukasus", 5 Dezember 1941, PA AA, RZ 211, R 261174.

³³ Almanlar tarafından 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne karşı başlatılan Barbarossa Harekâtının arka planında Lebensraum ülküsü bulunduğu gibi, Sovyetler Birliği'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızla silahlanması da yer almaktadır. Bu harekât Almanların Sovyetler Birliği'ne karşı önleyici bir saldırısı niteliğindedir. İlk zamanlar Kızıl Ordu birliklerine karşı başarı kazanan Almanlar, Sovyetler Birliği'nin Japonya ile ittifak yapması sonucu yenilgiye uğramışlar ve böylece Moskova Almanların eline düşmekten kurtulmuştur. Ayrıca 1941 yılının sert kış ayları da Almanları zorlayan etkenlerden biri olmuştur. Burak Çınar, "İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İki Cephe Savaş Sorunu", *Güvenlik Stratejileri*, 10/20, s. 174-178.

³⁴ Sakal, *age*, s. 230-232.

³⁵ Tavkul, *age*, s. 83.

³⁶ Patrik von zur Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Mavi Yayınları, Ankara 1984, s. 193.

³⁷ Mühlen, *age*, s.192-193.

Almanların Karaçay'a girmeleriyle birlikte bölgede farklı bir hareketlilik oluşmuştur. Özellikle Kislovodsk kasabasının sokakları gamalı haç bayrakları ve Peygamber'in hilalli yeşil bayrakları ile süslenmiştir. (Bkz. Ek 2) Sokaklarda Karaçaylılar, Balkarlar, Kabardeyler gibi yerel gruplar coşku içinde Ramazan Bayramı'nı kutlamak için hazırlanmakta idiler. Esasen bu kutlamalar sadece İslam dininin değil siyasetin de bir simgesidir. Zira Sovyet yönetiminden kurtulmanın büyük bir işaretidir.³⁸ Aynı zamanda büyük bir tören düzenlenmiştir. Karaçaylılar öncelikle uzun bir sıra oluşturarak ve diz çöküp Arapça sözleri (Kur'an-ı Kerim) dinlemişlerdir. Törenin geri kalan bölümü açık bir şekilde siyasal olduğu göze çarpmaktadır. Zira Karaçaylılar öncelikle üstün Alman ordusu ve Führer Adolf Hitler aracılığıyla Sovyet zulmünden kurtuldukları için Allah'a şükretmişlerdir. Onlara göre Allah, Alman ordusunu bir kurtarıcı olarak göndermiştir.³⁹ Alman ordusu ile cephede savaşma yemini eden Müslümanlar resmigeçit töreni düzenlemişlerdir. Yapılan törende Moskova'ya karşı ayaklanmalarda şehit olanları anmışlardır. Akşam ise belediyede yemek verilmiş ve Şeyh Şamil oyunu oynanmıştır.⁴⁰

Almanlar ayrıca Kazaklar ile dağ halkları arasındaki geleneksel nefretin halen var olduğunu vurgulamışlardır. Bu dağ halkları ırksal olarak birbirleriyle akraba değildirler ve Müslümanlığın Sovyet zulmüyle zayıflaması gençleri de önemli ölçüde zayıflatmıştır. Dolayısıyla herhangi bir siyasi bağımsızlık kazanma ihtimalleri çok azdır. Ayrıca aynı Alman belgesinde: *Bu halklar gelişmiş bir yazı dili ve edebiyata sahip olmadıkları için üstün Rus kültürü tarafından kolayca asimile edilebilmektedir* yorumu yapılmıştır.⁴¹ Bir başka belgede ise Kafkasya'nın siyasi geleceğine dair karmaşık bir yapı düşünüldüğü ancak amaçlanan bu federal çözümden şimdilik propagandalarında söz edilmemesi gerektiği belirtilmiştir.⁴² Bölgede görev yapan Birinci Panzer Ordusu Komutanı Ewald von Kleist "en önemli görevlerinin Kafkasya halklarının dostluğunu kazanmak" olduğunu vurgulamıştır.⁴³

Almanlar Azerbaycan'da da faaliyetlerini sürdürerek Azerbaycan Türklerine çağrıda bulunmuşlar, onları Sovyetlere karşı savaşmaya teşvik etmişlerdir: *Azerbaycanlılar! Silahların ve gizli örgütler kurun. Yenilgisi yakın olan düşmanlarınız Bolşeviklere karşı savaşın. Onlardan korkmayın! Vatanınızın kurtuluşu için mücadele edin.*⁴⁴ Azerbaycan Türklerinin Kafkasya'daki politik gelişimleri Almanlar için üzerinde önemle durulan hususlardan biri olmuştur.⁴⁵ Bir başka propaganda yazısı ise aşağıdaki ifadeleri ihtiva etmektedir:

*Azerbaycanlılar! Tehlike saati gelmiştir. Bolşevikler, savaşı Kafkasya'ya taşımaya hazırlanmaktadırlar. Kafkasya'da 16 ile 60 yaş arasındaki ve halen askerlik yapabilecek olan erkekler yakın zamanda askere alınacaklardır. Azerbaycanlılar! Vatanınızın geleceğini düşünün. Ülkenizde Stalin ve onun yaratıkları tarafından üretilen bu kan gölünü ortadan kaldırın. Bolşevik zalimlere karşı her türlü direnişi güvenilir kimselerle oluşturun. Muzaffer Alman birliklerinin kurtuluş günü gelene kadar dayanabilmek için kendinize malzeme sağlayın. Yaşasın Azerbaycan halkının geleceği!*⁴⁶

Sovyetler de Alman işgali esnasında elbette boş durmamıştır. Karaçay'da Ramazan Bayramı hazırlıklarının yapıldığı 1942 yılının Ekim ayında Kızıl Ordu tarafından uçaklarla bildiriler atılmıştır. Bu bildiriler ahaliyi bayram kutlamamaları için uyarı tehditleri içermektedir. Hatta bir de bomba atılmış fakat kent merkezinin uzağına düştüğü için sorun olmamıştır.⁴⁷

Kuzey Kafkasya halkının ruh halinin betimlenmesi açısından Alman ordusunun Nalçık civarında ele geçirdiği 120 kadar mektup bulunmaktadır. Mektupları gönderenler ve alacak olanlar da Nalçık yöresindedir. Rusça yazılan mektupların bazı bölümleri sansürlenmiştir. Fakat okunabilen bölümlerden biri Patrik von zur Mühlen tarafından aktarılmıştır: *Bölümümüzde düşmanı durdurduk. Fakat Hitler'in canileri pervasızca şehrimize saldırıyorlar. Halkımızı ve yurdumuzu esir ettikleri için onları demir bir duvarla durdurup ezmek ve yok etmek gerekir. Sevgili annem! Şayet ölecek olursam genç hayatımı vatanım ve yurdumun bağımsızlığı için verdiğimi kutsal bir görev olarak kabul edin.*⁴⁸ Yalnızca bu mektuba bakılarak genel bir kaniya varmak elbette mümkün değildir. Fakat her halükârda Kafkasyalıların genel bir coşku içinde topyekün Almanların yanında oldukları bir muammadır. Karaçay'dan tecrübeli bir kimse, Almanlara bu kadar güvenilmemesi gerektiğini ve tedbirli olmak lüzumunu vurgulamaktadır.⁴⁹

³⁸ David Motadel, *İslam ve Naziler*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2015, s. 269.

³⁹ Motadel, *age*, s. 271.

⁴⁰ Motadel, *age*, s. 275.

⁴¹ "Meldung über die Stimmung der kaukasischen Bevölkerung im Hinblick auf den deutsch-russischen Krieg", PA AA, RZ 211, R 261174.

⁴² Sondersprachregelung Osten, Nr: 28, 5 November 1941, PA AA, RZ 50, R 60737.

⁴³ Sakal, *age*, s. 231-232.

⁴⁴ "Werner Otto von Hentig an Herrn von Erdmannsdorff und Herrn Woermann", 15 Dezember 1941, Berlin, PA AA, RZ 211, R 261174.

⁴⁵ "Papen an Deutsche Botschaft", 24 November 1941, Ankara, PA AA RZ 211, 261174.

⁴⁶ Gesendet am 19.10.41 in Azerbeidshainisch, Aserbeidschanen, die Stunde der Gefahr ist da! PA AA, RZ 211, R 261174.

⁴⁷ Motadel, *age*, s. 276.

⁴⁸ Mühlen, *age*, s. 195.

⁴⁹ Tavkul, *agm*, s. 81.

KAFKASYA'DA ALMAN İŞGALİ VE PROPAGANDASI (1942-1943)

Almanlar, Sovyetlere karşı savaşlarında başarılı olabilmek düşüncesiyle bölgeyi çok iyi tanıyan yerli halklara müracaat etmişlerdir. Lejyonlar kurarak Sovyetlere karşı bu halkları savaştırmak Almanların kuvvet kaybını da önleyecektir. Dolayısıyla ilk başta kurulması istenen lejyonlara katılımın “gönüllü” olacağı beklenmektedir. Zira döneme dair hatıralarını kaleme alan Hüseyin İkrâm Han tarafından “siyasi veya silahlı olarak hizmet etmek istemeyen hiç kimsenin cezalandırılmayacağı, bu kişilerin işçi olarak çalışacakları ve lejyonda çalışanlar gibi hak-hukuk sahibi olacakları” mevzuu aktarılmaktadır. Kendisi bu hususu inanarak kaleme almamış, Almanlar tarafından bildirilmiş olan emirleri aktarmıştır.⁵⁰

Kafkasya'daki bağımsızlık hareketinin Tiflis'ten Türkiye'ye kaçmayı başaran bir üyesinin raporlarında yer alan ifadelerle göre ise Güney Kafkasya'da konuşlanmış Sovyet Rus birliklerinin olduğu gibi Kuzey Kafkasya'da ve Karadeniz kıyısında da oldukça önemli kuvvetlerin toplandığı yönündedir. Ayrıca Bolşevikler bu halkların elinden silahlarını aldıklarından beri bağımsızlık hareketlerinin eski dinamiği kaybolmuştur.⁵¹

Askerî açıdan faaliyetlere bakılacak olursa, propagandanın bu alanda da çok iyi bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Yukarıda Azerbaycan halkına yapılan çağrıda görüldüğü gibi, Alman ordusuna katılmaları ve Sovyetlere karşı mücadele etmeleri hususunda propaganda yapılmıştır. Almanlar, Sovyet zulmünden bıkmış olan halklara özgürlüklerine kavuşmaları için Alman askerî birliklerine yardım etmeleri gerektiğini dikte etmiş ve onları Sovyet ordularına karşı kullanma yoluna gitmişlerdir. 1941 yılının Ekim ayında Kuzey Kafkasya Özel Komandosu “Şamil” adı altında hazırlanmıştır. 150 kadar Kuzey Kafkasyalı, on ay süre zarfında bütün yeraltı faaliyetlerine katılmak amacıyla eğitilmişlerdir. 1942 yılının temmuz ayında 3 grup halinde göreve başlamaları planlanmıştır. İlk olarak Maykop civarına paraşütle indirilen 30 kişinin görevi köprü ve demiryollarını havaya uçurmaktır. Diğer vazifeleri ise Sovyetlerin, bölgenin petrol tesislerini havaya uçurmalarını engellemektir. Çeçen-İnguş'un başkenti Grozni'nin 40 km güneyine inen 30 kişilik ikinci grubun görevi, mahalli asilerle temas kurmaktır. Fakat bu grup görevini yerine getirememiş, paraşütle atıldıkları esnada fark edilerek Sovyet devriyeleri tarafından üzerlerine ateş açılmıştır. 40 Dağıstanlı'dan oluşan bir başka grup ise Alman ricatinden dolayı göreve başlayamamıştır.⁵²

“Bergmann” adlı özel birlik ise Kızıl Ordu'ya karşı Alman ordusunun yanında aktif olarak savaşmaya istekli olan çeşitli Kafkas etnik gruplarının üyelerinden oluşmaktadır ve büyük ölçüde başarılı olduğu ifade edilmektedir.⁵³ Bu birlik için evvela 1941 yılında Poltava'da 700 esir seçilmiş ve Silezya'da eğitilmiştir. Daha sonra birliğin mevcudu artırılarak 2900 kişiye ulaşmış ve 1942 yılının ilkbaharında cepheye göreve başlatılmıştır. Şu hususu vurgulamak gerekmektedir ki, bu birlikler nizami lejyon değildirler.⁵⁴

Kafkas Müslüman lejyonunun 24 Mart 1942'de oluşturulduğu ve 22 Temmuz 1942'de Azerbaycan lejyonunun yeniden organize edildiği ifade edilmiştir. Gürcü lejyonu 30 Aralık 1941 tarihinde yetkilendirilmiş fakat 24 Şubat 1942'ye kadar kurulmamıştır. Ermeni lejyonu 30 Aralık 1941'de yetkilendirilmiş, 4 Temmuz 1942'de kurulmuştur. Kuzey Kafkas lejyonunun kuruluş tarihi ise 22 Temmuz 1942 olarak belirtilmiştir.⁵⁵

22.12.1941 tarihli lejyonlardaki Kafkas bölümünde Azerbaycanlılar, Dağıstanlılar, İnguşlar, Lezgiler ve Çeçenler yer almaktadır. Ayrıca bir Gürcü ve Ermeni lejyonu da kurulacaktır.⁵⁶

Kafkasyalı Silahlı SS Alayının komutası ve örgütlenmesi şu şekilde verilmiştir:

- 1) Standartenführer der Reserve (Yedek Ordu Albayı) Arved Theuermann
- 2) Obersturmbannführer (Yarbay) Hubert Ritter von Aichinger
- 3) Hauptsturmführer der Reserve (Yedek Ordu Yüzbaşı) Emanuel von Jaskiewicz
- 4) SS Waffengruppe “Aserbeidschan” (Azerbaycan Silahlı Grubu) Albay Muhammed İsrâfil Bey
- 5) SS Waffengruppe “Georgien” (Gürcistan Silahlı Grubu) Albay Pridon Zulukidze
- 6) SS Waffengruppe “Nordkaukasien” (Kuzey Kafkasya Silahlı Grubu) Albay Küçük Ulagay

⁵⁰ Hüseyin İkrâm Han, *Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*, Bedir Yayınları, İstanbul 1999, s. 128.

⁵¹ Woermann, *Über die Unabhängigkeitsbewegung im Kaukasus*, Januar 1942, PA AA, RZ 211, 2617775.

⁵² Mühlen, *age*, s. 175-176.

⁵³ Koppensteiner, Häusler, *agm*, s. 96.

⁵⁴ Mühlen, *age*, s. 53.

⁵⁵ Kumru, *agt*, s. 197-198.

⁵⁶ Kramarz an das AA, Aufstellung von Freiwilligenverbänden aus sowjetischen Kriegsgefangenen, 22. 12. 1941, PA AA, RZ 211, R 261174.

7) SS Waffengruppe "Armenien" (Ermenistan Silahlı Grubu) Albay V. Sarkisjan

Alaydaki diğer subaylar ise şu kişilerden oluşmaktadır: SS Yüzbaşı Akaki Barkalaja, SS Teğmenleri Abdul Ebubekirov, Misost Dzhido, Ramazan Duyakulov, Chaibulla Magomayev, Anatolie Schakmann, Tschirim Soobzokov, Magomed Uschano, SS Asteğmenleri Ahmed Diakyev, İsmail Dscharimov, Georg Kordsachia, Harun-Reşit Magomayev.⁵⁷

Kurulan bu lejyonlar elbette ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele etmişlerdir fakat Almanların Kafkasya coğrafyasında tutunamaları üzerine yapılan bütün planlar sonuçsuz kalmıştır. Alman orduları 1943 yılının başında Kafkasya coğrafyasını terk etmek durumunda kalmışlardır. Böylece nihai olarak Almanların siyasi, dinî ve askerî alanlarda yaptıkları propagandanın başarılı olamadığı görülmektedir.

SONUÇ

1942 yılının yazında Kafkasya'ya giren Alman ordusunun amacı Sovyetler Birliği'ni bertaraf etmek ve sınırlarını genişleterek Doğu Avrupa coğrafyasına hâkim olmaktır. Almanların bu amaçlarını gerçekleştirebilmeleri için bölge halkının desteğine şiddetle ihtiyaçları bulunmaktadır. Fakat Kafkasya coğrafyası dağlık ve geçilmesi zor bir bölge olduğu için Almanların ilerlemeleri güç olmuştur. Kafkas halkları bölge yapısını iyi bilen kılavuzlar olarak Alman ordusuna destek verirse Sovyetler Birliği bertaraf edilebilecektir. Bunun için gerekli olan hususlar Kafkas milletlerinin hassas olduğu noktalarda onların kendilerine destek vermelerini sağlamak olacaktır. Bu alanlar ise dinî-askerî ve siyasi olmak üzere üç grupta incelenebilmektedir.

Kafkas halklarının amacı ise Sovyetler Birliği'nin zulmünden Almanların yardımı ile kurtularak bağımsızlıklarını elde etmektir. Bunun için Alman ordusuna yardım etmeleri ve destek olmaları gerekmektedir. Üzerlerine düşen vazifeler ise gönüllü birlikler oluşturarak Alman ordusuna yol göstermek ve onların yanında Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmaktır. Bunun karşılığında Almanların yapmaları gereken ise Kafkas halkının sosyal refahını sağlamak, dinî adetlerini rahatça yerine getirmelerini temin etmek ve bu halkları bağımsızlıklarına kavuşturmaktır. Bu vaatlerin Kafkas halkına verilmesi sonucu Alman ordusuna samimiyet besleyecek olan Kafkasya'da yaşayan etnik gruplar her hâlükârda Alman tarafına destek vereceklerdir. Almanlar ise Kafkas halklarını ikna etmek amacıyla dinî-siyasi ve askerî alanlarda yoğun bir şekilde propaganda yapma yoluna gitmişlerdir. Bu minvalde camiler yeniden açılmış ve Müslümanların ibadetlerini yerine getirmeleri temin edilmiş, dinî bayramlarını kutlamaları serbest bırakılmış ve özgürlüklerini elde etmeleri amacıyla gönüllü birlikler oluşturmaları sağlanmıştır.

Alman propagandasının ise Kafkas halkları üzerinde savaş esnasında bir nebze olsun başarılı olduğu söylenebilmektedir. Zira bu halkların hassas olduğu noktaları iyi tespit eden Alman yetkililer, aralarındaki yazışmalarda bu hususları önemle vurgulamışlardır. Almanların üzerinde durdukları bir diğer nokta da Kafkas halklarının yapısı ve onlara nasıl davranılması gerektiği olmuştur. Özgürlüklerine düşkün olan bu halkın üzerinde yapılacak olan propaganda yöntemlerinin etkili olacağını düşünmüşlerdir. Bundan ötürü Almanlar, propaganda yelpazesini mümkün olduğunca geniş tutmuşlar ve cephe gerisinde de ayrı bir savaş vermişlerdir. Fakat Kafkasya coğrafyası tutunması zor bir bölgedir ve Alman orduları 1943 yılında bu bölgeyi terk etmek durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'ne karşı savaş kazanmak için yerli halka karşı yapılan propaganda yöntemleri nihayetinde umdukları sonuca ulaşamamıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Kaukasier. PA AA, RZ 50, R 60739.

Meldung über die Stimmung der kaukasischen Bevölkerung im Hinblick auf den deutsch-russischen Krieg. Für Herrn Gesandter von Hentig. Tarihsiz. PA AA, RZ 211, R 261174.

Wassan-Girei Dschbahi. Der Kaukasus und seine Völker, Deutsche Botschaft. Ankara. PA AA, RZ 211, R 261174.

Die Wichtigkeit des Kaukasus und die Situation der Kaukasier. PA AA, RZ 211, 261175.

⁵⁷ Sakal, *age*, s. 362-363.

KAFKASYA'DA ALMAN İŞGALİ VE PROPAGANDASI (1942-1943)

“Deutsche Panzer beim Vormarsch im Kaukasus” <https://digital.onb.ac.at/rep/osd/?111EDADB>
Österreichische Bibliothek. Erişim: 27.01.2023.

Sondersprachregelung Osten. Nr: 28, 5 November 1941. PA AA, RZ 50, R 60737.

Richtlinien: besetzten Ostgebiete für die Propaganda im Kaukasus. 5 Dezember 1941. PA AA, RZ 211, R 261174.

Sondersprachregelung Osten, Nr: 28, 5 November 1941. PA AA, RZ 50, R 60737.

Werner Otto von Hentig an Herrn von Erdmannsdorff und Herrn Woermann. 15 Dezember 1941, Berlin. PA AA, RZ 211, R 261174.

Papen an Deutsche Botschaft. 24 November 1941, Ankara. PA AA RZ 211, 261174.

Gesendet am 19.10.1941 in Azerbeidshainisch, Aserbeidschanen, die Stunde der Gefahr ist da! PA AA, RZ 211, R 261174.

Woermann. Über die Unabhängigkeitsbewegung im Kaukasus, Januar 1942. PA AA, RZ 211, 261775.

Kramarz an das AA. Aufstellung von Freiwilligenverbänden aus sowjetischen Kriegsgefangenen, 22. 12. 1941. PA AA, RZ 211, R 261174.

2. Araştırma Eserler

ANDİCAN, Ahad, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.

BİLGE, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829: Tarih-Toplum-Ekonomi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

BOLAT, Mehmet Ali, *Millî Mücadele Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası 1919-1921*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

ÇELEN, Kuter, *Rommel: Çöl Tilkisi*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2017.

ÇINAR, Burak, “İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İki Cepheli Savaş Sorunu”, *Güvenlik Stratejileri*, 10/20, ss. 149-198.

İKRAM, Hüseyin, *Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*, Bedir Yayınları, İstanbul 1999.

KUMRU, Coşkun, *Hitler Almanyası'nın Türkistan Politikası*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Denizli 2021.

KESKİN, Fatih, *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Alman Propagandası-Türkische Post*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1997.

KOPPENSTEİNER, Bruno; HÄUSLER, Hermann, “Das Kaukasus-Öl-Ziel der Deutschen Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg”, *Berichte der Geologischen Bundesanstalt*, B. 140, Wien 2021, ss. 77-102.

MÜHLEN, Patrik von zur, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Mavi Yayınları, Ankara 1984.

MOTADEL, David, *İslam ve Naziler*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2015.

MIRONENKO, Y, “Kafkasya Nüfusunun Dinamiği”, *Dergi: Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, No: 34, 1963, ss. 3- 19.

ÖZDEN, Kemal, “Azerbaycan Lejyonu ve Abdurrahman Fatalibeyli'nin Faaliyetleri (1942-1954)”. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları, Ankara 2022, ss. 519-542.

PICKER, Henry, *Hitler's Tischgespräche*, Wilhelm Goldmann Verlag, 1981.

AYBÜKE GÜZAY

POHL, Dieter, *Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944*, Oldenburg Wissenschaftsverlag, 2009.

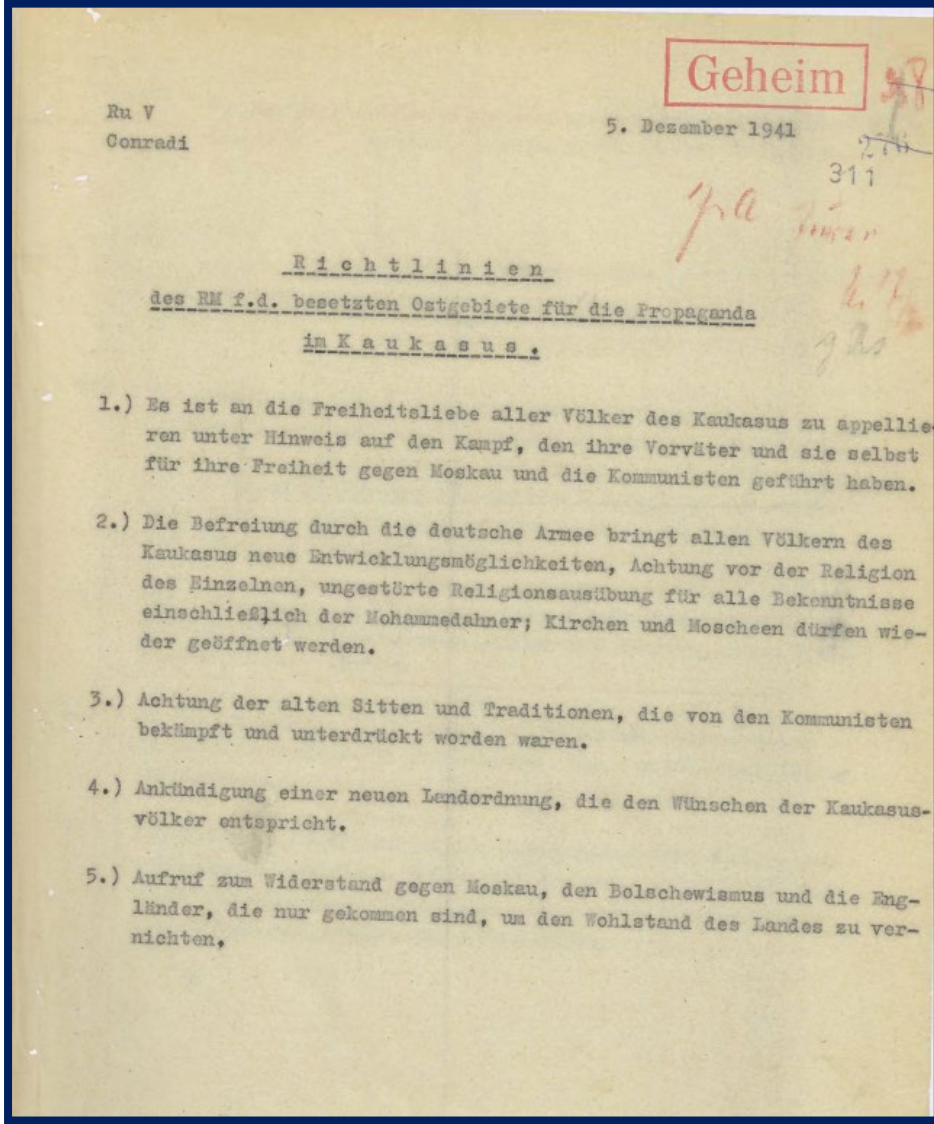
SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, TTK Yayınları, Ankara 2010.

SAKAL, Halil Burak, *Bir Başka Dünya Savaşı: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

TAVKUL, Ufuk, "II. Dünya Savaşında Kafkasya", *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, haz. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2016, ss. 77-95.

ZEİDLER, Manfred, "Das Kaukasische Experiment", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 53/3, Oldenburg, 2005, ss. 475-500. Erişim: 5 Ocak 2023.

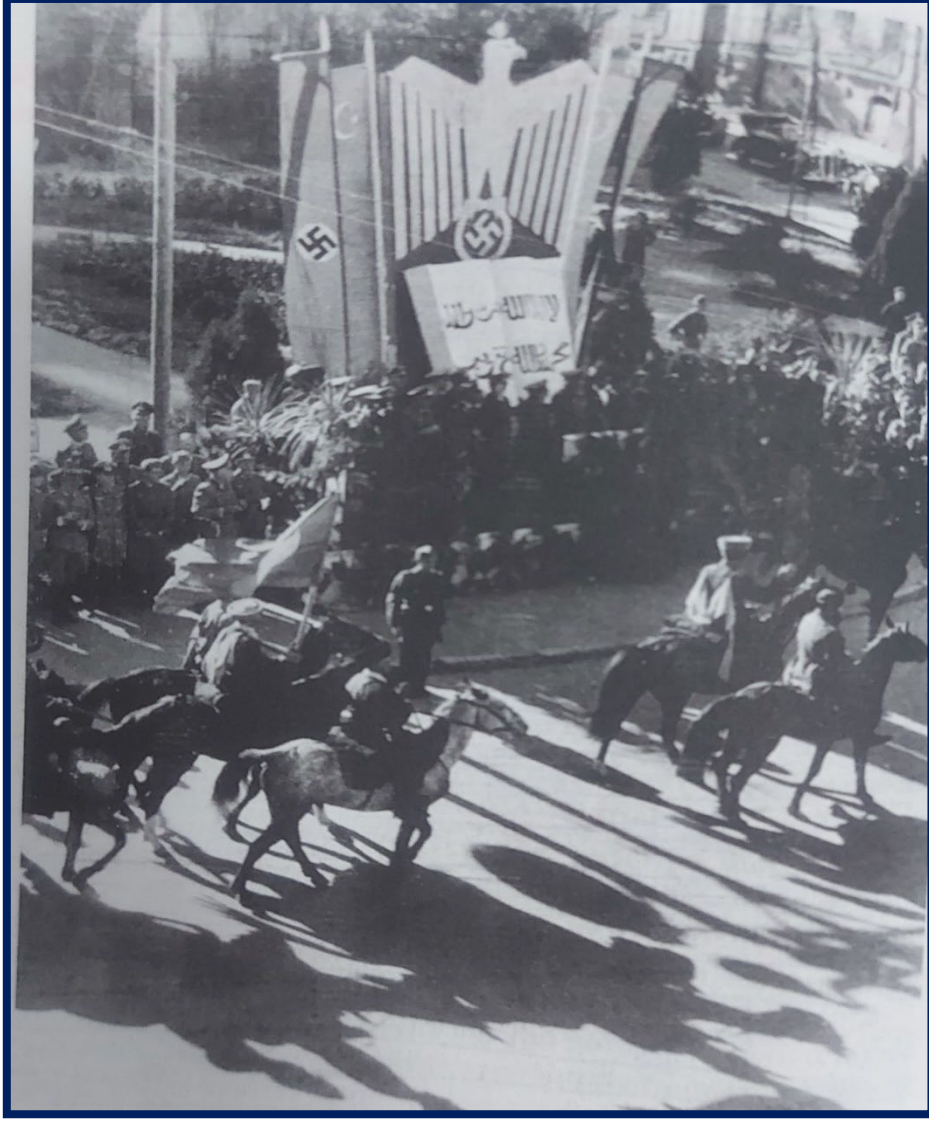
EKLER

Ek 1

Kafkasya'daki Propagandaya Dair Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

"Richtlinien: besetzten Ostgebiete für die Propaganda im Kaukasus", 5. Dezember 1941, PA AA, RZ 211, R 261174.

Ek 2

*Kislovodsk'ta Ramazan Bayramı, Kafkasya
11 Ekim 1942, geçit töreni*

David Motadel, İslam ve Naziler, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2015, s. 272.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 409-420.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.03.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.06.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
SAYRAM'DA SOVYET REPRESSİYA POLİTİKALARI

10.53718/gttad.1267293

VECİHİ SEFA FUAT HEKİMOĞLU* - ZHANABEK TASHTANOV**

ÖZ

Günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti, Türkistan Vilayeti sınırları içerisinde yer alan Sayram ilçesi, Türk tarihi için özel bir yeri olan kadim bir yerleşim merkezidir. Türkistan'da İslam dininin yayılması ve kurumsal bir şekilde yerleşmesinde önemli katkıları olan Sayram, tarih boyunca başından birçok meşgaleyi geçirmiştir. Bu çalışmada, Sovyet hükümetinin bölgede iktidara gelişinin ardından Sayram'da yaşanan sosyal ve ekonomik gelişmeler ele alınmıştır. Sovyetler Birliği'nde Stalin'in devletin başına geçmesiyle, eski rejime karşı mücadele gerekçesiyle milyonlarca insanın yaşamını alt üst eden baskı ve zorlama siyaseti yürürlüğe girmişti. *Repressiya* olarak literatüre geçen bu uygulamalar sırasında öncelikli olarak siyasî alanda harekete geçilmiş, Sovyetler Birliği'ndeki ulusal hareketlerin liderleri soruşturmalara ve kovuşturmalara tâbi tutulmuş, sürgüne yollanmış ve bunların birçoğu idam cezasına çarptırılmıştı. Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekir ki, repressiya politikalarının sıkıntıları sadece aydın kesim değil, sıradan halk da çekmiştir. 1920'li yıllarda tüm Sovyetler Birliğinde, *kolektifleştirme* adı altında çiftlikler birleştirilerek devlet denetimi altına alınmıştır. Böylece tarım ve ekonomik alanda gelişme sağlanacağı planlanmıştı. Ancak Kazak halkının tarihî ve kültürel özellikleri göz önünde tutulmadan yürütülen bu uygulama, tam bir felaketle sonuçlanmıştı. Bu felaket sırasında fakirleşen, malları ve mülkleri müsadere edilen, başka topraklara göç etmek zorunda kalan ve hayatlarını kaybeden tüm insanları da repressiya kurbanları arasında saymak gerekir.

Bu çalışmada, Kazakistan'ın Sayram ilçesinde Sovyet politikalarının meydana getirdiği olumsuz vaziyet ve bu durum karşısında halkın gösterdiği tepkiler, arşiv belgeleri kaynak gösterilerek irdelenecektir. Makale, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi temsilcisi David Grigoriyeviç Katselenenbogen'in Sayram ve civar kasabalarda yapmış olduğu incelemeler sonunda hazırladığı rapor temel alınarak kaleme alınmıştır. Raporda, kolektifleştirme işlemleri esnasında, Sovyet yetkililerin yanlış uygulamaları sebebiyle Sayram ve civarında tarıma elverişli, ekilebilir toprakların büyük kısmında ziraat yapılamadığı, bunun sonucu olarak da bölge halkının bir kısmının yurtlarını terk ederek göçmek zorunda kaldıkları hakkında şikâyetler alındığı belirtilmişti. 1928-1930 yılları, tüm Kazakistan'da olduğu gibi Sayram ilçesinde de kolektif şirketlerin kurulduğu ve repressiya politikalarının uygulandığı dönemdi. Sovyet hükümetinin bölgede yürüttüğü politikalar, halkın tepkisine yol açmıştı. Halkın şikâyetleri, Sayram'da bulunan Orta Asya Devlet Üniversitesi öğrencileri tarafından devlet organlarına ulaştırılmıştı. Çalışmada, öğrencilerin Sovyet hükümetinin yerel birimlerine yapmış oldukları başvuruların yanı sıra halkın ekonomik vaziyeti hakkındaki bilgiler, arşiv belgeleri ışığında incelenmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda makalede, halk düşmanı olmakla suçlanarak haklarında işlem yapılanlar için hazırlanmış olan rapor da arşiv belgeleri kullanılarak değerlendirilmiştir.

Sovyetler Birliği hükümetlerinin, özellikle Stalin'in iktidara gelmesinden sonra düstur edindiği en önemli özelliklerinden biri, devletin uygulamalarından memnuniyetsizlik yaşayan halkı korkutarak ve yalan haberlerle manipüle ederek boyun eğmeye zorlamasıdır. Makaledeki, Sayram halkı sakinleri ve Orta Asya Devlet Üniversitesi öğrencilerinin şikâyetleri karşısında, bölgedeki Sovyet devlet organları temsilcilerinin sergiledikleri tutum bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

* Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, E-Posta: vecihi.hekimoglu@dpu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6095-7512.

**Öğr. Gör., Muhtar Avezov Güney Kazakistan Üniversitesi, Tarih-Pedagoji Fakültesi, Tarih ve Müzecilik Bölümü, Çimkent/KAZAKİSTAN, E-Posta: z_tashtanov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-1195-4190.

Anahtar Kelimeler: Sayram, Repressiya, Kazakistan, Sovyetler Birliği.

POLICIES OF SOVIET REPRESSION IN SAYRAM

ABSTRACT

Sayram district, located within the borders of the Turkestan Province of the Republic of Kazakhstan today, is an ancient settlement with a special place in Turkic history. The town of Sayram, which has made important contributions to the spread and institutionalization of the religion of Islam in Central Asia, has gone through many difficulties throughout its history. In this article, the social and economic developments in Sayram after the Soviet government came to power in the region were discussed. In the Soviet Union, when Stalin became the head of the state, the policy of oppression and coercion, which turned the lives of millions of people upside down, came into effect under the pretext of fighting against the old regime. During these practices, referred to as *Repression* in the literature, the leaders of the national movements in the political Soviet Union were subjected to investigations and prosecutions, exiled, and many of them were sentenced to death. However, it should be noted that not only the intelligentsia, but also the ordinary people suffered from the repressing policies. In the 1920s, farms were combined and brought under state control in the entire Soviet Union under the name of *collectivization*. Thus, it was planned to provide development in agriculture and economy. However, this practice, which was carried out without considering the historical and cultural characteristics of the Kazakh people, resulted in a complete disaster. All people who became impoverished, whose properties were confiscated, who had to migrate to other lands and who died during this disaster should also be counted among the victims of Repression.

In this study, the negative situation created by the Soviet policies in the Sayram district of Kazakhstan and the reactions of the people in the face of this situation will be examined by citing archive documents. The article is based on the report prepared by David Grigorievich Katselenenbogen, the representative of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, due to his investigations in Sayram and the surrounding towns. In the report, it was stated that during the *collectivization* process, due to the wrong practices of the Soviet authorities, the majority of the arable land in and around Sayram could not be cultivated. As a result, some of the people of the region were forced to migrate. As in Kazakhstan, 1928-1930 was the period when collective companies were established, and repression policies were implemented in the Sayram district. The policies of the Soviet government in the region led to public reaction. The complaints of the public were submitted to the competent state authorities by the students of the Central Asian State University in Sayram. In this article, the information about the economic situation of the people, as well as the applications made by the students to the local units of the Soviet government, were tried to be examined by using archival documents. At the same time, in our article, the report prepared for the people accused of being an enemy of the people and action against them was also examined using archival documents.

One of the most important features of the governments of the Soviet Union, especially after Stalin came to power, was to force the people, who were dissatisfied with the practices of the state, to submit by intimidating them and manipulating them with fake news. In our article, the attitude of the representatives of the Soviet state organs in the region to the complaints of the residents of Sayram and students of Central Asian State University can be given as an example of this situation.

Keywords: Sayram, Repression, Kazakhstan, Soviet Union.

GİRİŞ

Sayram, Kazakistan Cumhuriyeti, Türkistan vilayetinin birçok tarihi olaya tanıklık etmiş olan kadim bir ilçesidir. Eski adı İspicab olan Sayram, ticaret yollarının kavşağında bulunan ve çok önemli bir stratejik öneme sahip, antik şehirlerden biridir. Söz konusu ilçe, günümüz Kazakistan'ının güney bölgelerinde İslamiyet'in yayılması sürecinde belirleyici rol oynamıştır. Türkistan coğrafyasında İslam dininin yerleşmesinde özel bir yeri olan Hoca Ahmet Yesevi'nin doğup büyüdüğü, anne ve babası Şeyh İbrahim ve Ayşe Hatun ile birlikte zamanında evliya olarak kabul edilen birçok manevî şahsiyetin Sayram'da türbelerinin olması, ilçenin ruhanî açıdan önemli bir yerleşim merkezi olmasına katkı sağlamıştır.

Bununla birlikte, biri Doğu Türkistan'da Uygurların yoğun bir şekilde yaşadıkları Aksu şehrinin kuzeydoğusunda, diğeri ise günümüz Kazakistan Cumhuriyeti, Çimkent şehri yakınlarında olmak üzere iki Sayram kasabası bulunmaktadır. Türkiye'de Hoca Ahmet Yesevi'nin tanınmasında büyük rol sahibi olan Fuat Köprülü gibi bazı bilim insanları, onun Doğu Türkistan'daki Sayram'da dünyaya geldiğini belirtirken; günümüz Kazakistan sınırları içindeki Sayram ilçesinde doğduğunu yazanlar da vardır.¹ Ahmet Yesevi'nin türbesinin Kazakistan'ın güneyindeki Türkistan şehrinde bulunması, anne ve babasının türbelerinin de Kazakistan'daki Sayram ilçesinde olduğuna inanılması, onun araştırma konusu olan Çimkent yakınlarındaki Sayram'da doğmuş

¹ İsa Özkan, "XIX. ve XX. Yüzyıl Uygur Tarihleri ve Ahmet Yesevi'nin Doğum Yeri Meselesi", *Bilig*, Yaz/2003, S. 26, s. 1.

olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Ancak böyle olmasa bile, yani Ahmet Yesevi, Doğu Türkistan'da dünyaya gelmiş olsa da bu durumun, Sayram'ın tarihî önemini azaltmayacağı düşünülebilir.

Sayram, 9. ve 10. yüzyıllarda Seyhun ırmağının sağ yakasında bulunan bozkırda belirmeye başlayan bir yerleşim merkezidir. Sayram sözü Kaşgarlı Mahmut'a göre Türkçe bir kelimedir ve *Sayramlanmak* terimi, sığ bir hal almak, suyun çekilmesi ve suyun azalması anlamına gelmektedir. İslam coğrafyacıları Sayram'ı İspicab (ya da İsficab) olarak adlandırmıştır. Zeki Velidi Togan ise kelimenin aslının Sefid-Âb yani Aksu olduğunu belirtmiştir.²

Sayram, 9. yüzyılın ortalarında Türkistan'da Müslümanlığın yayılmaya başladığı yıllarda, Taşkent ile birlikte Türk-İslam dünyasının ilk merkezlerinden biri olmuştur. Burada kısa süre içinde abidevi camiler inşa edilmiş, *ribat*³ adı verilen askerlik ve din ilimlerinin öğretildiği müesseseler kurulmuş ve türbeler yapılmıştır. Ayrıca, 10. yüzyılın son çeyreğinde Kur'an-ı Kerim tercüme edilirken, Sayram'da bulunan âlimlerin katkıda bulunduğu da bilinmektedir.⁴ İslam dininin Maverâünnehir'de yayılmasının ardından Sayram ön plana çıkmaya başlamıştır. Nizâmülmülk, Harun Reşid zamanında Sayram'da bir ribat inşa edilmiş, böylece şehrin ticarî hayatında canlanma yaşandığını kaydetmiştir. 10. yüzyılda Sayram, Müslüman bir Türk hanedan tarafından yönetilmekteydi. Bu ailenin son temsilcisi Mansur b. Karatekin'dir. Bölge Samanîlerin eline geçince o, Samanî hükümdarı Nuh tarafından Horasan'a vali olarak görevlendirilmiştir. Söz konusu devirde tarım bakımından ileri seviyede olan Sayram'ın etrafı, Nuh'un emriyle surlarla çevrilmişti. Bölgeye sonraki yıllarda Karahanlılar, Harezmşahlar ve Cengiziler de hâkim olmuştur.⁵

Bu coğrafya tarih boyunca birçok sıkıntılı süreci de başından geçirmiştir. Çalışma konusu olan Sayram ilçesinde Sovyet hükümetinin yürüttüğü *repressiya*⁶ ve *kolektifleştirme* uygulamalarıyla bu siyasetin icracısı olan, devlet tecrübesi olmayan mahalli idarecilerin faaliyetleri sonucu yaşanan kıyım bunlardan biridir.

Latince kökenli *repressio* (baskı, eziyet, geri-bastırma) sözüden türetilen *repressiya* terimi; Sovyet yönetiminin düşmanı oldukları gerekçesiyle SSCB vatandaşlarına karşı yürütülen Stalin'in baskı rejimine verilen addır. Repressiya, ilki 1928-1934, ikincisi 1937-1939 ve üçüncüsü de 1950'den başlayarak Stalin'in ölümüne kadar devam eden üç aşamada gerçekleşmişti. Bu süreçte ne kadar insanın öldürüleceği ve ne kadarının sürgüne yollanacağı planlı bir şekilde tatbik edilmişti. Örneğin, Stalin rejiminin gizli polis memuru Nikolay Yejev'un, 2 Temmuz 1937 tarihli ve 00447 numaralı emrinde, 268.950 kişinin tutuklanması ve bunlardan 75.950'sinin idam ettirilmesinin gerektiği yazılmıştır.⁷ Bununla birlikte, son yıllarda Kazakistan'da repressiya, daha geniş anlamda tanımlanmaya başlamıştır. Bu bağlamda kolektifleştirme faaliyetleri sırasında yaşananlar ve bu süreçte hayatlarını kaybedenler de repressiya kurbanları çerçevesinde ele alınmaktadır.

Kazakistan'la birlikte Türk halklarının yaşadığı bölgelerin tamamına yakınında uygulanan Repressiya politikaları, toplum hayatının her alanında olduğu gibi basın yayın alanında uygulanmıştır. Özgür basın tamamen susturulmuş, kitle iletişim araçları devletin ve Komünist Partisinin denetimine sokulmuştur. Bu dönemde Moskova Radyosu ile birlikte yerel radyolar da etkin bir şekilde kullanılmıştır.⁸

Sovyetler Birliği'nde J. Stalin'in iktidara gelmesiyle, devletin kurucusu V. İ. Lenin'in uyguladığı Yeni Ekonomi Planından (Новая Экономическая Политика / Novaya Ekonomičeskaya Politika) vazgeçilerek, 1928 yılından itibaren ilk beş yıllık plan ve *kolektifleştirme* siyasetine geçilmiştir. Bu siyasetle birlikte *kolhoz*⁹ adında kolektif şirketler kurularak şahısların malları devlet mülkiyetine geçirilmiştir. Çiftliklerde toplanan mallar öncelikle merkeze yollanmış, geri kalanlar köylü ahali arasında dağıtılmıştır. Uygulama aşamasında halkın ellerinde bulunan malları, hayvanları ve toprakları devlet tarafından el konularak kamulaştırılmış, mallarını vermek istemeyerek direnç gösterenler, *kulak*¹⁰ oldukları gerekçesiyle cezalandırılmıştır. Stalin, 1928 yılı mayıs

² Enver Konukçu, "Sayram ve Yesi", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Kayseri 26-29 Mayıs 1993, s. 250.

³ Ribat: sözlükte, düşman saldırılarını önlemek için sınır boylarında nöbet tutmak anlamına gelir. Zamanla sınır boylarındaki askerlerin atlarını bağladıkları yerlere ve buralara inşa edilen yapılara ribat adı verilmeye başlamıştır. Ribatlar'da toplanan gönüllü askerler de murâbit olarak adlandırılmıştır. Başlangıçta, cihad için hazır bulunan askerlerin atlarını bağladığı birer çadır olan ribatlar, sonraki yıllarda gelişerek müstahkem yapılara dönüşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Yiğit, "Ribat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 76.

⁴ Emel Esin, "Farabi'nin Vatanında İki Kültür Merkezi, Kengü Taban (D) ve Sayram", *Uluslararası İbn Türk, Harezmî, Farabî, Beyrunî ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 9-12 Eylül 1985, s. 37.

⁵ Enver Konukçu, a.g.t., s. 251.

⁶ Rusça; Репрессия; Kazakça; Репрессия; İngilizce; Repression; Fransızca; Répression

⁷ Güljanat Kurtmangaliyeva Ercilasun, "Stalin Döneminde Kazak Aydınlarının Tasfiyesi", *Stalin ve Türk Dünyası*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Liaisan Şahin, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 128.

⁸ Oğuz Han Öztay, "Sovyetler Birliği'nde Uygulanan Kollektivizasyon Politikaları ve Repressiya Döneminde Azerbaycan Basını (1930-1939)", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 11, S. 29, Ocak 2022, s. 160.

⁹ *Kolhoz*: Rusça Колхоз (коллективное хозяйство / kollektivnoye hozyaystvo) Sovyet hükümetinin ilk yıllarında kurulan kolektif çiftliklere verilen addır. Başka bir ifadeyle, kamu mülkiyeti ve üretim ekipmanlarının toplu emeği temelinde, büyük ölçekli sosyalist tarımsal üretimi gerçekleştirmek için köylülerin gönüllü birliği tarafından oluşturulan kooperatif çiftliklerdir.

¹⁰ Rusça bir sözcük olan *kulak* (кулак) terimi; lügat anlamıyla *yumruk* ya da *yumruğu sıkılı insan* anlamına gelmekle birlikte, köylerde aşırı bir şekilde zenginleşmiş olan çiftçiler için kullanılmaktaydı. Kazakistan'da kolektifleştirme faaliyetleri sırasında 1928-1938 yılları arasında

ayında yaptığı konuşmasında, halkın varlıklı kesimini *kulaklar* olarak nitelemişti. Onların, ülkede daha etkin bir şekilde çalışabilen çiftlikler kurulmasını engellediğini dolayısıyla da ortadan kaldırılması gereken bir sınıf olduğunu belirtmişti. Bunun neticesinde birçok aile, çocuklarıyla birlikte Sibiryaya ve Ukrayna gibi ülkeden çok uzak bölgelere sürgün edilmişti.¹¹ Ekim Devrimi'nden sonra Kazak bozkırlarında iktidara gelen Bolşeviklerin 1920'li yılların sonlarında Kazakistan'da yürüttüğü politika bu şekildeydi.

1. Sayram'da Sovyet İdaresinin Kurulması

Kazakistan'da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra oluşan idari yapılanma sırasında tarihî Sayram ilçesi, 1928 yılının ocak ayında Sır Derya *Okruguna*¹² bağlı Belovod (Aksu) ilçesi olarak adlandırılmıştı. Bu ilçeye 1930'da Mankent-Sayram denilmiş ve ancak 1935 senesinden sonra tarihî adı olan Sayram kullanılmaya başlamıştır. 1 Haziran 1930 tarihi itibarıyla, Kazakistan Tarım Ekonomisi Planı (Қазхозплан/Kazkhozplan) verilerine göre Sayram ilçesi, 36.255 nüfuslu, 6.771 hanesi olan bir yerleşim merkezi idi. İlçenin merkezi olarak 1930 yılından itibaren Aksu köyü, 1935 yılına kadar Mankent, ardından Sayramsı, Badam ve Arıs nehirlerinin kıyısında yer alan Sayram köyü belirlenmişti. Sayram köyünde 10 binin üzerinde insanın yaşadığı yaklaşık 2 bin çiftlik vardı.¹³

Kazakistan'da sosyalizmin inşasını gerçekleştirmek adına yürütülen birçok yanlış politikadan biri de 27 Ağustos 1928 tarihli "*Zenginlerin Çiftliklerinin Müsadere Edilmesi Hakkındaki*" kararnamedir. Bu kararnameye dayanarak, zenginlerin sığırlarına toplu olarak el konulmuştu. Ayrıca kayıtlara alınmayan çok sayıda hayvan, Bolşevik yöneticilerce yağmalanmıştı. Plansız bir şekilde bir merkezde toplanan, ahır ve yemi olmayan birçok hayvan, kış aylarının olumsuz şartlarından dolayı telef olmuştu. Halkın kolektif çiftliklere vermek istemediği sayısız hayvan da sahipleri tarafından toplu bir şekilde kesime yollanmıştı. Sürgüne tabi tutulacaklarının farkında olan hayvancılık ve çiftçilik hususunda kabiliyeti olan zengin feodal beyler, başka bölgelere kaçmak zorunda kalmıştı. Çünkü 24 Ocak 1928'de Kazak SSC Halk Komiserleri Konseyi gizli bir toplantı yaparak feodal zenginlerin Kazakistan içinde farklı yerleşim merkezlerine sürülmesine ilişkin prosedürü onaylamıştı.¹⁴ Bu prosedüre göre Kazakistan'da çok sayıda hayvan sahibi olan zengin beyler, hiçbir fikir teatisi olmadan ikamet ettikleri bölgelerden çıkarılarak başka yerleşim merkezlerine göç ettirilecekti. Bu uygulamalar yapılırken insan unsuru kesinlikle göz önünde tutulmamıştı. Ülke içerisinde doğudan batıya, kuzeyden güneye ya da merkeze ve bunların tam tersi istikametlerde zorla yerlerinden, yurtlarından uzaklaştırılmışlardı. Bu durum, Sovyet hükümetinin Kazak topraklarında uyguladığı *repressiya* politikalarının sadece başlangıcıdır.

Sonraki yıllarda bu beyleri, Sibiryaya sürgün, idam, mal ve mülklerine zorla el konulması, hatta kadın ve çocuklarıyla birlikte çalışma kamplarına yollanması gibi zulümler beklemiştir. Bu şekilde Kazak halkı, Bolşevik Sovyet hükümetinin eliyle oluşturulmuş yapay bir felaket yaşamaya başlamıştır. *Kolektifleştirme* diye adlandırılan Sovyet deneyimi yüzünden, hayatî tehlike yaşayacaklarını sezen yüzlerce aile, geleneksel yaşam tarzlarını bir günde terk ederek, daha önce bilmedikleri topraklara göç etmek zorunda kalmışlardı.

1929 sonbaharından itibaren, Sır Derya bölgesinde kolektif çiftliklerin inşasında büyük bir dönüm noktası yaşanmıştı. Buradaki ilçeler, ekonomik ve siyasî ön koşullar oluşturulmamasına rağmen, toplu çiftlikler listesine dâhil edilmişler. Örneğin Keles, Maktaral, Sayram gibi öteden beri tarımla iştiğal eden ilçelerle; Çayan, Kızılkum, Sozak ve Şavildir gibi birliğin içine dâhil etme imkânı olmayan yarı-göçer ilçeler aynı liste içinde kaydedilmişti.¹⁵

Söz konusu dönemde, katı diktatörlüğü esas edinmiş olan otoriter sistem, Kazakistan'ın güney arazisinde hüküm sürmeye başlamıştı. Tüm bunlar bölgede Sovyet hükümetine karşı çeşitli başkaldırı ve protesto eylemlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Sayram'daki mevcut durum nedeniyle Orta Asya Devlet Üniversitesi öğrencileri de rahatsızlıklarını açıkça ifade etmekten çekinmemişlerdir.

2. Sayram Halkının Sovyet Politikalarına Tepkisi

Kolektifleştirme sürecinde Kazak halkı, hayvanlarını devlet çiftliklerine verme konusuna kesin bir şekilde karşı çıkmıştı. Hayvanlarını kolhoza vermek yerine kesmeyi tercih edenlerin sayısı bir hayli fazlaydı. Bu durum adeta bir kitlesel direniş durumuna gelmişti. Sovyet yönetimi bunun önüne geçebilmek için hayvanların topluca

binlerce Kazak köylüsü *kulak* oldukları gerekçesiyle repressiyaya tabi tutulmuştu. Hatta Sovyet yöneticilerinin hukuksuz bir şekilde yapmış oldukları uygulamalar neticesinde çok sayıda orta gelirli çiftçiler de aynı kaderi paylaşmak zorunda kalmışlardı. Konu ile ilgili olarak bkz. Fatıma Kozıbekova, "Üreyli Jıldar Sipatı", <https://qazaqadebieti.kz/31822/rejli-zhyldar-sipaty>, Erişim Tarihi: 09.03.2023.

¹¹ Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, "Kazakistan ve Kırgızistan'da Kolektifleştirme: Sözlü Tarih Çerçevesinden Bir Bakış", *Gazi Türkiyat Dergisi*, 2016/19, s. 12.

¹² Etimolojik olarak çevrelenmiş alan anlamına gelen *Okrug* sözü, Slav devletlerinde bir tür idari birimi tanımlamak için kullanılmaktaydı. Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliğinde, vilayetler içindeki şehirlere göre daha küçük yerleşim birimlerinin adlarıydı. Okrug terimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C. A. Tarhov, "İstoriçeskaya Evolyutsiya Administrativno-Territorial'nogo i Političeskogo Deleniya Rossii", <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0101/analit04.php>, Erişim Tarihi: 09.03.2023.

¹³ S. M. Babenko, *Na Zemla Ahmeda Yassavi*, Çimkent 1994, s. 34.

¹⁴ K. Sızdıkov, S. Joldasov, *Ata Konıs Şimkent Oblısı, Keşe Bugın*, Çimkent 1992, s. 50

¹⁵ K. Sızdıkov, S. Joldasov, *age*, s.51

kesimini yasaklayan kararlar almak zorunda dahi kalmıştı. Halkın memnuniyetsizliği o dereceye varmıştı ki, topraklarını terk ederek, geleneksel yaşamlarını devam ettirebilecekleri başka yerlere göç etmeye mecbur olmuşlardı.¹⁶

Sovyet totaliter sisteminin temel özelliklerinden biri, her ne şart altında olursa olsun, hedefe ulaşmak için yalan ve demagojik sloganlarla dolu yöntemlerle vatandaşlarını korkutarak boyun eğdirme psikolojisini kullanmasıdır. Yalan haberler sadece Sovyet yönetimi tarafından kurulmuş olan tarım derneklerinde değil, ilçelerin tamamında yayılmıştı. Bunun bir örneği, 1930 yılında Belye Vodı (sonradan Sayram olarak anılacaktır) ilçesinde kolektif çiftliklerin kurulması sırasında 9.100 çiftlik birleştirilmiştir denilmiştir. Oysa söz konusu bölgede çiftliklerin toplam sayısı sadece 4.918 idi. Ayrıca Sayram ilçesinde 24.175 desyatına¹⁷ arazide ekim yapıldığı belirtilmişti, ancak bu miktarın 7.066 desyatına olduğu sonradan anlaşılmıştır.¹⁸

Göçer İlçeler		Yarı-göçer İlçeler		Yerleşik İlçeler	
1. grup 25 çiftlik		1. grup 41 çiftlik		1. grup 14 çiftlik	
Büyükbaş hayvan 3 579 baş	Küçükbaş hayvan 81.400 baş	Büyükbaş hayvan 9.545 baş	Küçükbaş hayvan 94.864 baş	Büyükbaş hayvan 2.684 baş	Küçükbaş hayvan 61.080 baş
2. grup 4 çiftlik		2.grup 2 çiftlik		2. grup 3 çiftlik	
Büyükbaş hayvan 332 baş	Küçükbaş hayvan 3.200 baş	Büyükbaş hayvan 200 baş	Küçükbaş hayvan 150 baş	Büyükbaş hayvan 45 baş	-
Tablo 1. Sır Derya Okrugunda Mülklerine El Konularak Sürgüne Tabi Tutulanlar Hakkındaki Kararnamenin 1. ve 4. Maddelerinde Kaydedilenlere Ait Hayvan Sayısı¹⁹					

Sayram ilçesi hakkında devrin acı gerçekleri Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) SBKP (b) Merkezî Komitesi meclisinin tutanaklarında da kayda geçmiştir. SBKP (b) Merkezî Komitesi eğitmeni David G. Katselenenbogen yapmış olduğu sunumda şunları dile getirmişti:

“Yoldaşlar! Sözlerime başlamadan önce bir takım açıklamalar yapmam gerekmektedir. SBKP (b)Merkezî Komitesi aparatının geleneklerine göre kararlar öncelikle Merkezî Komitede görüşülüp, komitenin onayı alındıktan sonra mahallî birimlere gönderilmektedir. Ancak bu mesele özel bir durum arz ettiğinden bunun şart olmadığını düşünmekteyim. Bu mesele kendi yerinde, Kazak Ülkesi Komitesi (Қазқрайком/Kazkraykom) tarafından çözülebilir. Burada mesele hakkında elde ettiğimiz bulguları komiteye sunacağım, komite neyin gerekli olduğuna ve raporun dinlenip dinlenmemesinin gereğine kendisi karar verecektir.”²⁰

Katselenenbogen konuşmasında, Sayram'da 5-6 gün, Karabulak'ta 1 gün geçirdiklerini; Sayram İlçe Komitesi ile ilgili çok ciddi suçlamaların olduğunu ve bu husus hakkında ahalinin dilek ve şikâyetlerini dinlediklerini de belirtmişti. Bununla birlikte o, bölgede yaşayan insanlarla yapmış olduğu toplantı sırasında olup-bitenleri tüm açıklığıyla dile getirdiğini ancak bu insanların isimlerini vermeyi uygun bulmadığını bildirmişti. David G. Katselenenbogen, komiteye yapmış olduğu sunumun devamında şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Taşkent'teki Özbek öğrencilerin Sayram'da gerçekleştirilen uygulamalardan memnun olmadıklarını öğrendik. Onlar partinin çizgisinin doğru olduğunu ancak Sayram'da yapılanların bazılarının suç teşkil ettiğini, çünkü bunların sonucunda ekilebilir arazinin yer, yer %50 ve %70 oranlarında azaldığını bunun sonucu olarak ta 1.500 köylü ailenin Taşkent'e göç etmek zorunda kaldığını, ayrıca halkın %30'unun siyasî haklarından yoksun bırakıldığını söylemektedir.”²¹

Orta Asya Devlet Üniversitesi öğrencilerinin yapmış olduğu suçlamalar hakikaten çok ciddi bir durumu gözler önüne sermiştir. Ekilebilir arazinin %50 - %70 oranlarında azalması, tarımla geçinmekte olan köylü ahali

¹⁶ Ercilasun, *agm*, s. 14.

¹⁷ 1 desyatına=1.093 hektar.

¹⁸ K. Sızdıkov, S. Joldasov, *age*, s.52.

¹⁹ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 604, s. 33.

²⁰ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 1.

²¹ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 2.

için tam bir felaketti. Halkın %30'unun Taşkent'e göç etmesi ise yeni bir demografik sorunu ortaya çıkarmıştır. Özellikle halkın siyasî haklarından yoksun bırakılması, vatandaşlarının hürriyeti için seçme ve seçilme hukukunun birinci sırada yer aldığını belirten bir devlet için kesinlikle kabul edilebilir bir durum değildir.

Toplantıda yapılan sunumdan anlaşıldığı üzere, Merkezî Komitenin bölgede bulunan temsilcileri ile öğrenci-komsomollar²² arasında bir toplantı tertip edilmişti. Bu toplantıda suçlamalarda bulunan grup olarak ilk onlar dinlenmek istenmişti. Akşama kadar devam eden görüşmelerde öğrenciler konuşmalar yapmış, parti üyeleri de notlar almıştı. Ardından parti üyeleri, fakirler ve orta sınıfın önde gelen simaları arasında başka toplantılar yapılmıştı. Görüşmelere halkın yoğun ilgisi olmuştu. Kalabalığın artması ve bir araya gelenlerin binaya sığmaması üzerine bölge camisinin avlusunda açık bir toplantı gerçekleştirilmişti.²³

Toplantıya *Lişenets*²⁴ olarak adlandırılan, Sovyet Hükümeti tarafından siyasî olarak yasaklanmış çok sayıda insan da katılmak istemişti. Bu durumun merkez temsilcilerine haber verilmesi üzerine onlar toplantıdan çıkarılmıştı. Fakir halk, ancak ertesi gün temsilcilerle görüşme imkânına kavuşmuştu. Daha sonra komite üyeleri halkın şikâyetlerini dinlemiş, kadastrucu, tarım uzmanı ve su işleri çalışanlarının eşliğinde 3 gün boyunca ekim yapılan alanlarda incelemelerde bulunulmuştu. Oluşturulan komisyonun savcısı Yermolov ve müfettiş Kasayev de katılmıştı. Onlar, ilçelerde ölçümler yapmış, siyasî haklarından mahrum bırakılanların listesini ve herhangi bir eylemle suçlananlar hakkında denetlemeler gerçekleştirmiş ve usulsüzlükler yapanların tespit edilmesi halinde komisyon tarafından soruşturmaya tabi tutulacağını dile getirmişlerdir.

Komisyon, yaptığı incelemelerden sonra bir sonuca varmıştır. Kışlaklarda yaşanan kitlesel göçler hakkındaki ilk yorumunda, söylentilerin bir fanteziden ibaret olduğunu, 1.500 ailenin yurtlarını terk ederek kaçmaya zorlandığı açıklamalarının gerçeği yansıtmadığını açıklamıştır. Davasına baktıkları kişilerin fakirler olmadığı, haklarında adil hükümler verilmiş olan feodal zenginler ve onlara hizmet eden işçiler olduğunun anlaşıldığını bildirmiştir. Taşkent'e kaçan Yangi-arık Camisi'nin imamının, taş fabrikalar inşa ettiği, ziraatla bir ilgisinin olmadığı, fakir duruma düşmüş bir çiftçi olarak kabul edilmesinin mümkün olmayacağı şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.²⁵

Komisyonun yaptığı açıklamalardan çıkacak sonuç aşikârdır. Bu şartlar altında Filip İsayeviç Goloşekin liderliğindeki Kazakistan'da, Sovyetlerin baskısına dayanamayan bölgenin pek çok sakini komşu ülkelere göç etmek zorunda kalmıştı. Tüm olanlar, sonraki yıllarda *NKVD*²⁶ görevlileri tarafından gerçekleştirilecek olan *Süfi operasyonu*²⁷ binlerce din adamı, imam ve işanın²⁸ idamlarının habercisiydi.

Komisyon raporundan da anlaşılacağı üzere, Merkez Komitesinin temsilcilerinin kanaatlerine göre zenginler, hak ve hukuku olan vatandaşlar arasında görülüyordu. Onlara göre sadece fakirler, yaşam şartlarının bozulmasına bağlı olarak göç etmek zorunda kalabilirdi. Buradan Kızıl Hükümetin bir sınıf mücadelesi yürütmekte olduğunu görülmektedir. Merkez Komitesi temsilcisi Katselenenbogen konuşmasının devamında:

*"İkinci ve daha önemli olan konu ekim alanları meselesidir ki, bu husus beni ürkütmüştür. Yoldaşlar, ekim alanlarının %50-%70 oranlarında azaldığını dile getirmişlerdi. 'Pravda Vostoka' gazetesinde partinin resmi görüşlerini yansıtan bir makale de yayınlanmıştı. Devlet organlarında kayda geçen sayıları öğrenmek için Oktyabr Köyü Meclisi başkanı ile görüşme yaptım ve o bölgede arazinin %50'sinde ekim yapılamadığı hakkında ıslak imzalı ve mühür basılmış bir belge aldım"*²⁹ demişti.

Bunun üzerine, Bazar-Kakpa ve Karamurt-Kakpa kışlaklarının yerleşim planlarını alarak üç gün boyunca meselenin iç yüzünü öğrenmek için incelemelerde bulunduğunu ifade eden Merkez Komitesi temsilcisi, konu ile bilgi sahibi yetkilileri çağırarak nerelerde ekim alanlarında daralmalar olduğunu göstermelerini istemiştir. Temsilci, adamlarının yapmış oldukları araştırmalar neticesinde, ekim alanlarında daralmalar ve azalmalar olduğu belirtilen hiçbir yeri bulamadıklarını; komisyona dilekçe ile başvurmuş olan Taşkent'teki Orta Asya

²² Komsomol: Komünist Partisi Gençlik Örgütü üyesi.

²³ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 2.

²⁴ Lişenets: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin 1918 ve 1925 tarihli anayasalarına göre "proletarya diktatörlüğüne" tehdit olarak görülen kişilerin siyasî haklarından yoksun bırakılmasını tanımlayan kavramdır. Ticarî faaliyetlerinde aşırı kâr elde etmek için kiralık işçi kullananlar, sermayeden faiz ve mülk üzerinden kazanç elde etme gibi herhangi bir iş yapmadan gelir kazananlar, Ekim Devriminden önce subay veya polis olanlar ile aklî melekeleri yerinde olmayanlar bu kategoriye dahil edilmişlerdi. 1924 Anayasası ve sonraki karamameler ile liste daha geniş hale getirilmiş ve yeni kategoriler eklenmişti. 1936 Sovyet Anayasasıyla genel oy hakkı tesis edildi ve Lişenets kategorisi resmen kaldırılmıştır. Bilgi için bkz. "Kto Takiye Lişenetsi?". <https://dzen.ru/a/Yhesr6VmGDug8Gzs>, Erişim Tarihi 21.06.2023.

²⁵ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s.3-4.

²⁶ NKVD: Narodnyy Komissariyat Vnutrennih Del Rusça: Народный комиссариат внутренних дел (НКВД), SSCB İçişleri Halk Komiserliği, 1934-1946 yılları arasında SSCB'de suçla mücadele ve kamu düzenini korumak için oluşturulan polis teşkilatıdır.

²⁷ Repressiya yıllarında Kazakistan'ın güney bölgelerinde din adamlarına karşı da baskı politikaları yürütülmüştür. 1937 yılında "Süfi Operasyonu" ya da "İşanlar Davası" olarak adlandırılan bu süreçte İşanhanov, Jengirhanov, Omartörevey ve Hanseyitov gibi mühim şahsiyetler repressiya kurbanı olmuşlardır. İşanlık Kazak toplumunda hürmet duyulan bir unvandı. Onlar 10-15 yıl eğitim aldıktan sonra okullarda öğrencileri eğitirdi. Güney Kazakistan'daki İşanlara uygulanan repressiya ile Kazak halkının dinî eğitimi sekteye uğratılmıştır. Bilgi için bkz. Mambet Koygeldiyev, "Sopı Operatsiyası", *Jas Alaş*, No: 16 (16316), 5 Nisan 2018 Perşembe.

²⁸ İşan: Türkistan'da din âlimi, tarikat büyüğü, ulema ve şeyhlere verilen unvan.

²⁹ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 4.

Devlet Üniversitesinden yoldaş Sedov adlı öğrencinin kendilerine gösterdiği yerin taşlık arazi olduğu, burada buğday ya da pamuk tarımı yapmanın imkânı olmadığını anlaşıldığını da sözlerine eklemiştir.

David Katselenenbogen'in açıklamalarına göre, bölge halkının rahatsızlık yaşadığı üçüncü mesele olan gıda ürünlerinin hazırlanması kampanyası sürecinde orta varlıklı çiftçilere zorluklar çıkarılırken, zengin kulaklara bazı kolaylıklar tanındığı konusudur. Bu mevzuyu da aynı üniversiteden Hasancanov adlı öğrenci gündeme getirmişti. Temsilci anlatılanları dinledikten sonra;

“Hasancanov yoldaş, bizim politikamızı hiç anlamamış. Söz konusu köy 1.000 put³⁰ gıda ürünü hazırlamak zorundadır. Bunun 600 put'luk kısmını zenginler vermiştir. Geri kalanını orta gelirli olanlar vermelidir. Hasancanov ise orta gelirli olanlardan kesinlikle vergi alınmamalı sözünü bilinçli bir şekilde söyleyerek parti siyasetinden bihaber olduğunu göstermiştir”³¹ demişti.

Komisyon tarafından hazırlanan raporda, halkın %30'unun seçme ve seçilme haklarına kısıtlamalar getirilmesi hususunda şunlar yazılmıştır:

“Şimdi lişenetslerin halk arasındaki oranları hususuna gelelim. Yoldaşların belirttiğine göre verilen oran fazla abartılıdır. Lişenetsler oranları belirtilirken, bu gruba alakası olmayan kişiler de onlar arasında gösterilmiştir. Çayrikersk yerleşkesindeki emekçileri bu gruba dâhil edemeyiz. Konuyu tüm ayrıntılarıyla incelememiz gerekir, Çayrikersk emekçilerinin arsında da lişenetsler vardır. Her ikisi de parti yolunda yürüyen insanlar değillerdir fakat bunların birbirinden ayırt edilmesi gerekir.”³²

Bunun gibi birçok “delil” gösteren Merkez Komitesinin temsilcisi, ilçe komitesinin aldığı kararlarda bir usulsüzlük tespit edilmediğini dile getirmiştir. Ardından temsilci, gıda ürünlerinin hazırlanması kampanyası sürecinde komünistler arasından bir grubun bilinçli olarak bu süreçte karşı bir mücadele içerisinde olduğunu anlaşıldığı şeklinde bir çıkarımda bulunmuştur. Kazakayev gibi birkaç yoldaşın yanlış politikalar izlediği düşünülüyor ve ilçe komitesine güvenilmiyorsa, neden bunlar hakkında Merkez Komitesine hiç mektup yollanmıyor? diyerek, bu olanların örgütlü bir grup tarafından yabancı unsurlarla birlikte yapıldığı sonucuna varmıştır.³³

David Grigoriyeviç Katselenenbogen, örgütlü grup olarak adlandırdığı kişilerin komisyon toplantısını nasıl engellediğini anlatırken, yoldaş Sultanov'dan fakir ahalî arasından 250 kişinin getirilmesini istediği, ancak onun fakir halkla iletişiminin zayıf olması sebebiyle sadece 50 kişi getirebildiğini; fakat bir anda 500-600 kişinin toplantıya katılmak istediğini belirtmiştir. Bu kalabalığın binaya sığmasının mümkün olmaması sebebiyle içlerinden 10 temsilcinin toplantıya katılmasına izin verildiğini lakin bu toplananların seçimlere katılma haklarının olmadığını anlaşılması üzerine onlar toplantıya alınmamıştı. Temsilci, Hasancanov'un ilk gün gelen kalabalığın fakir halkın temsilcileri sandığını, ancak toplantının sadece listede ismi yazılı olanlarla yapılabileceğinin belirtilmesine rağmen bu 600 kişinin toplantıya engel olmak için ertesi sabah saat 8, 9 sularında tekrar geldiklerini dile getirmişti. Merkez Komite temsilcisi Katselenenbogen, yapmış olduğu bu açıklamalara ilave olarak, Kazakayev adlı komünistin çiftçileri öldürmesini Sultanov'un duymamasının mümkün olmadığını, dolayısıyla bu durumun ilçe komitesi ile birlikte onun da bir hatası olduğunu belirtmiştir. Hasancanov'un da parti politikalarına aykırı hareketleri sebebiyle ayrıca sorgulanacağını bildirmiştir.³⁴

Görüldüğü üzere temsilci, sorunları çözmek yerine, konunun üzerine giden Orta Asya Devlet Üniversitesinin öğrencilerini korkutarak geri adım atmaya zorlamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki bu öğrenciler, bölgeye geldiklerinde zaman kaybetmeden çalışmalara dâhil edilmemiş, onlarla düzgün bir iletişim kurulamamış, bu yüzden onlar muhalif cenahın etkisinde kalmışlardı. Bu arada hem Hasancanov hem de diğer görevlilerin nazarı dikkatinden kaçan en büyük hata, göçer halkın yerleşik düzene geçirilmesi sırasında yaşanmıştı.

3. Yerleşik Hayata Geçiş Süreci

Kazakistan'da göçer ve yarı göçer halkın yerleşik hayata geçirilmesi meselesi Birinci Beş Yıllık Plan uygulamaya koyulmadan önceki yıllardan başlayarak, hem ülke içinde hem de parti merkezinde ciddi bir şekilde tartışılmıştır. Sergey P. Şvetsov 1926 senesinde hazırladığı “Doğal-Tarihsel ve Gündelik Haliyle Kazakistan Ekonomisi” başlıklı raporunda; göçebeliliğin yok edilmek yerine desteklenmesi gerektiğini, ülkedeki göçerlerin, yerleşikler kadar gelişmiş bir yapıya sahip olduğunu, bu kültürün ortadan kaldırılması halinde Kazakistan'ın insansız bir çöle, çiftlik hayvanlarından mahrum bir alana dönüşeceğini belirtmişti. Turar Rıskulov ise 26 Eylül 1932 tarihinde Stalin'e yazdığı mektubunda hayvancılığın bitirilmesinin büyük ekonomik sıkıntılara yol

³⁰ 1 Put=16,380 kg.

³¹ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 5.

³² Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 6.

³³ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 6.

³⁴ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 6.

açacağını bildirerek tarıma nasıl geçilmesi gerektiğini ayrıntılarıyla açıklamıştı³⁵. Tüm bu uyarılara rağmen Stalin iktidarının uyguladığı kolektifleştirme ve yerleşik hayata zorla geçirme faaliyetleri sonraki yıllarda büyük kıtlığın yaşanmasına sebep olmuştur.

Sayram'da göçer halkın yerleşik hayata geçirilmesi sürecine, başlangıçta ilçe komitesi dâhil edilmemişti. Toprakların dağıtılması işi üç gruba ayrılarak yapılmış, öncelik fakirlere verilirken varlıklılar ve orta gelirli kura yöntemi ile gerçekleştirilmişti. Bu yöntem 15 Aralık 1928 tarihinde parti komitesinin işleri yürütmeye başlamasına kadar devam etmiştir. Bunların hepsi orta sınıf için ağır bir darbe olmuştu. Varlıklı kesim memnuniyetsizliklerini belirtip seslerini yükselttiğinde onları destekleyen yine orta sınıf olmuştu ancak seslerini kimselere duyuramamıştı.

Merkez Komitesi temsilcisinin belirttiğine göre birçok fakir aile için çok sayıda çiftlik kurulmuştu. Onlar, bu çiftliklerin işlevsel hale gelmesi için mesai harcamak yerine gücü yeten çiftçilerden toprağı işlemek üzere öküz talep etmekle yetinmekle eleştirilmişti. Bu olumsuz duruma ortaya çıkmasının sebebi, idarî yöntemler sırasında kredilendirme meselesinin nazarı dikkate alınmamasıdır. Temsilci Katselenenbogen İlçe Parti Komitesinin, olanlar hakkında gerekli mercilere zamanında bilgilendirmede bulunmamasının çok büyük bir yanlışlık olduğunu açıkladıktan sonra Kazakeyev adındaki yoldaşının bu kadar suç işlemesine rağmen savcı tarafından serbest bırakılmasını doğru bulmadığını, onun bir an önce tutuklanması gerektiğini sözlerine eklemiştir.

Savcı Abdihakimov, birçok kişiden rüşvet almakla suçlanmıştı. Onunla birlikte hakkında çokça şikâyetler bulunan devlet görevlisi Akramov'un, soruşturma bitene kadar açığa alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıca temsilci, o günlerde sınıf mücadelesinin tırmanışa geçmesi konusunun sebepleri üzerinde de durmuştur. Ona göre bunun ilk sebebi, varlıklı çiftçilerin ahvalindeki istikrarsızlığı ve onlar sürekli şikâyetlerde bulunmakla birlikte fiiliyatta hiçbir şey yapmadan toprak reformunu beklemişlerdi. Bu sırada yeni ilçe komitesi, henüz parti üyesi olmayanlar için iki konferans tertiplemekten başka bir şey yapmamıştı. İstikrarsız vaziyetten sınırları yıpranmış olan zengin feodal beyler ve varlıklı çiftçiler, kendilerini korumanın yollarını aramaya başlamıştı. Tam bu sırada gıda ürünleri hazırlanması ve toplanması sürecine girildiğinde, ilçe komitesinin varlıklı sınıf üzerine baskılarını artırması, onların tahammül sınırlarının aşılmasına yol açmıştı. Aynı zamanda parti içi *temizlik* faaliyetleri de başlamıştı. Bu süreçte çok sayıda komünist, partiden atılmıştır.

Partiden kovulan ve çoğunluğu ticaretle işigal eden bu kişiler, rüşvet almak, hırsızlık yapmak ve lüks bir biçimde donatılmış mekânlarda yaşamakla suçlanmışlardı. Bununla birlikte, memnuniyetsiz zengin kesimi örgütlemekle de itham edilmişlerdi. Bu duruma örnek olarak, Karabulak kasabasında bir tüccarın, Sultanov önderliğindeki bazı öğrencileri teşkilatlandırarak, ilçe parti komitesinin hatalarından da faydalanarak, halkın yönetime karşı başkaldırı eylemlerini gerçekleştirmesini göstermiştir.³⁶

Burada ilçe parti komitesinin hatası olarak orta sınıfın yanlış yola düşmesinin önüne geçilememesi görülmüştü. Fakir ahali teşkilatsız bir haldeydi. Merkez Komitesi temsilcisine göre zengin sınıf ile komünist yönetime karşı organize olmuş olan grup, fakirlerin bir kısmını kendilerine dâhil etmeyi başararak pozisyonlarını güçlendirmişti.

4. Gıda Ürünlerinin Hazırlanması Kampanyası

Esasında bu sürecin doğru bir şekilde uygulanması halinde, toplumun önemli bir kesiminin Sovyet yönetimini kolaylıkla tanıması ve kabullenmesi sağlanabilirdi. Ancak idarenin yapmış olduğu, bazı çiftçilerin öldürülmesine varan zorbaca yöntemler sebebiyle istenilenler yapılamadığı gibi Kazak halkı için bu süreç, tam bir felaketle sonuçlanmıştı. Bu çalışmada incelenen raporda bu duruma örnekler gösterilebilir. Mesela, Ahmetov adındaki Komünist Partisi üyesinin, orta kesim ve varlıklı sınıftan çiftçileri darp etmesi ile ilgili şikâyetler kayıt altına alınmıştı.

Yine aynı rapordan öğrenildiğine göre Sayram ilçesindeki problemlerin başında, kolhozların genişletilmesi ve ekime müsait arazinin sadece %40'nda ziraat yapılması konuları geliyordu. Merkez Komitesi temsilcisi Katselenenbogen arazi meselesi hakkında şu görüşlerini ifade etmişti:

"Sizler put ağırlık birimini ölçüt olarak alıp her desyatınada 5-6 put ürün alınacağı hesabını yapıyorsunuz. Ancak, değil tarım uzmanı olan bir agronom, sıradan bir çiftçi bile sizinle aynı görüşte değil. Onlara göre bu araziden en az 6-7 put ürün alınabilir. Ölçüm aletleriyle bir ölçüm gerçekleştirirseniz hatanızın farkına varabilirsiniz. Bu topraklarda yeniden ölçümler yapılmasına ihtiyaç vardır. Eğer hektar cinsinden belirlenemiyorsa, tarlalardaki

³⁵ Emre Teğın, "Kazakistan'da 1930-32 Büyük Kıtlığı'nın Nedenleri: Kasıt mı Kaza mı?", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 4, S. 8, Temmuz 2022, s. 897.

³⁶ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 7.

ölçümler tekrar hesaplanmalıdır. Köylülerin yer ölçümünü bilecek seviyeye getirilmesi gerekmektedir, bu yapılamazsa bedeli çok ağır olur.”³⁷

Raporda su işleri uzmanları ve onların Sovyet karşıtı eylemlerde oynadığı roller hakkında da bilgiler verilmiştir. Bu arada, ilçe parti komitesi sekreteri, yukarıda bahsi geçen Sultanov meselesi ile ilgili olarak, bu öğrencinin esas olarak izlemekte olduğu yolun doğru olduğunu ancak bazı eksikliklerinin bulunduğunu, bunları düzeltmesi için ona yardımcı olunması gerektiğini belirtmişti. Örgütlü gruplarla ise mücadelenin devam etmesinin gerektiği, bunun için de fakirler ve orta gelirli sınıflar ile olumlu bir iletişim kurulmasının elzem olduğunu ifade etmiştir.

Bu konuyla ilgili olarak rapordan bir alıntı yapılacak olursa:

“Medeşev yoldaş, şu anda aramızda bulunmaktadır. Kendisi hakkında konuşacağım. Bana göre öğrencileri örgütlü gruplar arasında göstermek doğru değildir. Medeşev gibi yoldaşlar ve diğerleri olanları tam anlayamamış. Belki Hasancanov da olayları tam algılayamadı ancak buna inanmak da biraz zor. Bence öğrenciler Bölge Parti Komitesine yakınlaştırılmalı ve parti yolunda yürümelere sağlanmalıdır.”³⁸

Örgütlü gruba karşı sıkı önlemler alınması gerektiğine vurgu yapılırken, hiçbir grubun, özellikle de Taşkent’tekilerin etkisi altına girmeden çalışmalarını yürütmesi gerektiği, bunu ilçe parti komitesinin sağlamasının şart olduğu dile getirilmişti.³⁹ İşte tam bu sırada raporda yazılanlarda, o yıllarda uygulamaya konulmaya başlanan repressiya, tüm açıklığıyla gözler önüne sürülmektedir. Herhangi bir suçla karışmış olduğu düşünülen kişilerin Merkez Komitesinin emriyle, göstermelik mahkemeler yapılarak partiden ihraç edilmesi istenmiştir.

5. Din Adamlarına Karşı Yürütülen Repressiya

Sayram ilçesi, Kazakistan topraklarının güney bölgelerinde tarım ve ziraatın yanı sıra İslam dininin yayılması ve gelişmesinde büyük bir paya sahip olan, eğitilmiş molla ve işanların adeta bir iman yuvası haline gelmiş yerleşim merkezlerinden biriydi. Sovyet kızıl terörü yani repressiya sırasında 1930’lu yıllarda yürütülen *Sûfi Operasyonunda* Kazakistan’ın diğer güney bölgelerinde olduğu gibi Sayram’da da iman yolunda insanlık adına vaazlarda bulunan çok sayıda din görevlisi, NKVD görevlilerinin zulümlerine duçar olmuştu. İşanların soruşturulması işini daha sonra Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez İdare Komitesi sürdürmüştür.⁴⁰ Güney Kazakistan Vilayeti güvenlik teşkilatının, Kazakistan SSC Merkez İdare Komitesine yazmış olduğu dilekçede şu bilgiler yer almaktaydı:

“Ben, NKVD Kazakistan SSC Merkez İdare Komitesi adına Güney Kazakistan Vilayeti güvenlik teşkilatında incelemeler yürütmekle görevlendirilmiş olan Asteğmen Janahmetov; soruşturmaları tamamlanmış olan sanıklar hakkındaki malumatlar aşağıda gösterilmiştir:

Sızdık Hanseyitov: 1865 doğumlu olup, Kazakistan SSC, Güney Kazakistan Vilayeti, Arıs köyünün sakinidir. Milliyeti Kazak, mesleği İşan. SSCB vatandaşı. Tutuklandığı sırada Taşkent şehrinde ikamet etmekteydi. 1929 yılında kalıcı adresi Sayram ilçesinde kulak olduğu gerekçesiyle mallarının müsadere edilmesi sırasında kaçmıştır. Medeni hali evli, Arap harfleriyle okur-yazar ve orta dereceli dini eğitim almıştır. 31 Mayıs 1937’de tutuklanmıştır.

Jüsiphan Omartöreveyev: 1876 doğumludur. Kazakistan SSC, Güney Kazakistan Vilayeti, Karabulak kışlağının sakinidir. Milliyeti Özbek, mesleği İşan. SSCB vatandaşı. Tutuklandığı sırada Taşkent şehrinde ikamet etmekteydi. 1929 yılında kalıcı adresi Sayram ilçesinde kulak olduğu gerekçesiyle mallarının müsadere edilmesi sırasında kaçmıştır. Medeni hali evli, Arap harfleriyle okur-yazar ve orta dereceli dini eğitim almıştır. 16 Haziran 1937’de tutuklanmıştır.

Gültörehan İşanhanov: 1871 doğumludur. Kazakistan SSC, Güney Kazakistan Vilayeti, Karabulak kışlağının sakinidir. Milliyeti Özbek, mesleği İşan. 1929 yılında kalıcı adresi Sayram ilçesinde kulak olduğu gerekçesiyle mallarının müsadere edilmesi sırasında kaçmış ve o günden itibaren soruşturulmakta olduğunu gizlemiştir. Medeni hali evli, Arap harfleriyle okur-yazar ve orta dereceli dini eğitim almıştır. 1 Eylül 1937’de tutuklanmıştır.”⁴¹

Ayrıca Hanseyitov ve Omartöreveyevle ilgili olarak Kazakistan SSC, Merkezi İdare Komitesi Prezidyumunun kapalı oturumunda alınan kararlar 27 Ağustos 1937’den 15 Ekim 1937’ye kadar uzatılan soruşturma sürecinin tamamlanması gerektiğinin, ancak soruşturma sırasında açığa çıkan yeni durumlara bağlı olarak işlemlerin bir süre daha devam ettirildiğini de belirtmiştir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği’nin diğer

³⁷ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 13.

³⁸ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 14-15.

³⁹ Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarihi Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289, s. 15.

⁴⁰ Mambet Koygeldiyev, *Alaş Kozgalısı*, C. 2, Mektep Yayınevi, Almatı 2017, s. 506.

⁴¹ Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Komitesi Arşivi, fon 6, belge 01918, s. 8-9.

SAYRAM'DA SOVYET REPRESSİYA POLİTİKALARI

cumhuriyetlerine yerleşmiş olan *Panislamist*⁴², *ayaklanmacı*, *ayrılıkçı*, *ajan terörist merkezlerin* üyeleri ile irtibat halinde olanların sayısının 310 kişiye ulaştığı ve bu sayının halen artmakta olduğunu göz önünde bulundurarak soruşturma işleminin uzatılması gerektiğini sözlerine eklemiştir.

SONUÇ

Repressiya, genel olarak Stalin iktidarında Türk ülkelerinde uygulamaya konulan baskı ve yıldırıcı politikaları tanımlamak için kullanılmakla birlikte, terimin anlamı ve kapsamı hakkında farklı fikirler de dile getirilmektedir. Bir kısım araştırmacılar, sürecin Sovyetler Birliği'nde bireysel mallara el konulmasıyla başladığını savunurken; baskı politikalarının başlangıcını Ekim Devrimine kadar götürülenler de vardır. Aynı durum, Repressiya'nın bitiş tarihi için de söz konusudur. II. Dünya Savaşı ile Sovyetler Birliği'nde Repressiya'nın son bulduğu görüşünün yanı sıra SSCB'nin dağılmasına kadar devam ettiği görüşleri de mevcuttur.⁴³

Tüm Sovyetler Birliği topraklarında olduğu gibi Kazakistan'da da uygulanan, Stalin terörü olarak da adlandırılan *repressiya* politikaları, Sayram'da da uygulanmıştır. Tarihî ticaret yollarının kavşak noktasında olmasının yanı sıra İslam dininin bölgede yayılmasında büyük katkıları bulunmuş olan kadim Sayram ilçesindeki haksız ve hukuksuz uygulamalar, söz konusu dönemde doruk noktasına ulaşmıştı.

Çalışmada incelenmeye çalışılan David Grigoriyeviç Katselenenbogen'in raporunda görüldüğü üzere, Stalin rejiminin başlattığı kolektifleştirme faaliyetleri sırasında uygulanan yanlış politikalar, Kazakistan'ın birçok bölgesinde olduğu gibi Sayram'da da halka hiçbir fayda sağlamadığı gibi suni bir felaketi yaşamalarına yol açmıştı. Sovyet yetkilileri halkın şikâyetlerini dinleyerek çözüm yollarını aramak yerine, tüm olanları yok sayarak, memnuniyetsizliklerini dile getirenleri hiçbir dayanağı olmayan suçlamalarla sindirmeyi tercih etmişti.

NKVD memuru Janahmetov'un yukarıdaki raporundan da anlaşılacağı üzere, Sayram ilçesi sakinleri çok ciddi suçlamalara maruz bırakılmıştı. Kızıl hükümetin başlıca maksadı, tutarlı hiçbir gerekçeye dayandırılmadan dinî kuruluşları kapatmak ve bu merkezlerdeki insanları bir kişi dahi bırakmadan ortadan kaldırmak olmuştur.

Asteğmen Janahmetov tarafından hazırlanan raporda, tutuklanan isimler hakkında malumatlar verilirken, Arap harfleriyle okur-yazar oldukları da belirtilmiştir. Bu, bir yönüyle Kazak topraklarında Ekim Devrimi'ne kadar cehaletin hüküm sürdüğü şeklindeki şoven Rus yalanını açığa çıkarırken, diğer taraftan da, dinî eğitim alanların tamamının *panislamist*, *ayrılıkçı* ve *terörist* olarak suçlanmış olduğunu göstermektedir. Janahmetov'un, soruşturma sürecinin uzatılması hususunda talepte bulunmasından da anlaşılacağı üzere o, henüz uydurma delilleriyle sanıklara *suçlarını* kabul ettirmeyi başaramamıştı. Tüm bu yapılar, Sovyet hükümetinin Sayram ilçesinde uyguladığı, insan haklarını ayaklar altına alan repressiya politikalarından sadece birkaçıdır.

Sovyetler Birliği devrinde repressiya hakkında inceleme yapma imkânı yoktu. Her ne kadar Stalin'den sonraki dönemde, eski rejimin hataları düzeltilmeye çalışılmışsa da 1920 ve 1930'lu yıllardaki repressiya kurbanları ile ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Günümüzde Kazakistan'da yürütülen repressiya hakkındaki arşiv belgeleri bilim insanlarının kullanımına sunulmuştur. Çalışma konusu olan Sayram ilçesindeki olaylar da bu arşiv belgeleri ve konu hakkında kaleme alınan araştırma yazıları ışığında incelenmeye çalışılmıştır.

⁴² Panislamizm: 19. asrın ikinci yarısında, özellikle II. Abdülhamit devrinde İslam toplumlarının sömürgecilğe karşı birlikte hareket etmelerinin Batılılar tarafından adlandırılmasıdır. Bu kavram siyasi olarak kullanılmaya başlamadan önce Müslümanlar arasında birlik ve kardeşliği ifade eden "ittihad-ı din" ve "uhuvveti-i din" tabirleri, Müslüman Sultanlıklarının gayrimüslim devletlere karşı birbirlerinden yardım talep eden yazışmalarında sıklıkla zikredilmekteydi. Bilgi için bkz. Azmi Özcan, "Panislamizm", <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/panislamizm>, Erişim Tarihi 21.06.2023.

⁴³ Ebubekir Güngör, "Kırgız Millî Aydınlarına Karşı Bolşevik Terörü: Repressiya (1937-1938)", *History Studies*, C. 10, S. 4, Haziran 2018, s. 104.

KAYNAKÇA

- BABENKO, S. M., *Na Zemle Ahmeda Yassavi*, Çimkent 1994.
- ESİN, Emel, “Farabi’nin Vatanında İki Kültür Merkezi, Kengü Taban (D) ve Sayram”, *Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 9-12 Eylül 1985, s. 35-49.
- GÜNGÖR, Ebubekir, “Kırgız Milli Aydınlarına Karşı Bolşevik Terörü: Repressiya (1937-1938)”, *History Studies*, C. 10, S. 4, Haziran 2018, s. 103-120.
- Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Komitesi Arşivi, fon 6, belge 01918.
- KONUĞU, Enver, “Sayram ve Yesi”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Kayseri 26-29 Mayıs 1993, s. 249-253.
- KOYGELDİYEV, Mambet, *Alaş Kozgalsı*, C. 2, Mektep Yayınevi, Almatı 2017.
- KOYGELDİYEV Mambet, “Sopı Operatsiyası”, *Jas Alaş*, No: 16 (16316), 5 Nisan 2018 Perşembe.
- KOZİBEKOVA, Fatima, “Üreyli Jıldar Sipatı”, <https://qazaqadabiet.kz/31822/rejli-zhyldar-sipaty>, Erişim Tarihi: 09.03.2023.
- “Kto Takiye Lişenetsı?”. <https://dzen.ru/a/Yhesr6VmGDug8Gzs>, Erişim Tarihi 21.06.2023.
- KURMANGALİYEVA, Ercilasun Güljanat, “Kazakistan ve Kırgızistan’da Kolektifleştirme: Sözlü Tarih Çerçevesinden Bir Bakış”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, 2016/19, s. 11-22.
- KURMANGALİYEVA, Ercilasun Güljanat, “Stalin Döneminde Kazak Aydınlarının Tasfiyesi”, *Stalin ve Türk Dünyası*, Ed. Emine Gürsoy NASKALİ, Liaisan ŞAHİN, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.
- ÖZCAN Azmi, “Panislamizm”, <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/panislamizm>, Erişim Tarihi 21.06.2023.
- ÖZKAN, İsa, “XIX. ve XX. Yüzyıl Uygur Tarihleri ve Ahmet Yesevi’nin Doğum Yeri Meselesi”, *Bilig*, Yaz/2003, S. 26, s. 1-10.
- ÖZTAY Oğuz Han, “Sovyetler Birliği’nde Uygulanan Kolletivizasyon Politikaları ve Repressiya Döneminde Azerbaycan Basını (1930-1939)”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 11, S. 29, Ocak 2022, s. 160-171.
- SIZDIKOV, K., JOLDASOV S., *Ata Konus Şimkent Oblısı, Keşe Bugin*, Çimkent 1992.
- TARHOV, C. A., “İstoriçeskaya Evolyutsiya Administrativno-Territorial’nogo i Politiçeskogo Deleniya Rossii”, <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0101/analit04.php>, Erişim Tarihi: 09.03.2023.
- TEĞİN Emre, “Kazakistan’da 1930-32 Büyük Kıtılgı’nın Nedenleri: Kasıt mı Kaza mı?”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 4, S. 8, Temmuz 2022, s. 889-908.
- Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarih Arşivi, fon 29, 1-t, belge 604.
- Türkistan Vilayeti Toplumsal Siyasi Tarih Arşivi, fon 29, 1-t, belge 289.
- YİĞİT İsmail, “Ribat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 76-79.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 421-432.

Geliş Tarihi–Received Date: 27.01.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 29.03.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN 1945 YILI GÜNEY AZERBAJYAN SİYASETİ VE TEBRİZ'DE ÖZERKLİĞİN İLANI

doi:0.53718/gttad.1243207

ID:KENAN DEMİREL*

ÖZ

İran jeopolitik konumundan ve Sovyetler Birliği'ne açılan bir kapı olmasından dolayı Ruslar için büyük önem arz etmekteydi. Ruslar İkinci Dünya Savaşı yıllarında Almanların bu ülkenin kuzeyi üzerinden Sovyetler Birliği'ne bir saldırı yapmasından çok korkuyordu. Ayrıca İngilizlerin İran'ın güneyindeki hâkimiyetlerini bu ülkenin geneline yayıp Sovyet Azerbaycan'ını tehdit etmeleri de söz konusuydu. Sovyet liderler için bu iki olasılığın da ortadan kaldırılması gerekliydi. Ruslar 25 Ağustos 1941 tarihindeki işgalle Almanların İran'daki etkisine son vererek bu ülkenin kuzeyinde kendi egemenliklerini tesis etmiş ve böylece Sovyet Azerbaycan'ında güvenliği bir ölçüde sağlamıştı. Ancak İran İngiltere'yle birlikte işgal edildiğinden bu ülkenin güneyindeki İngiliz hâkimiyeti sonlandırılmamıştı. Sovyetler Birliği işgalden sonra, İran'ın kuzeyinde kalıcı olmaya yönelik bir siyaset takip etti ve bu doğrultuda İran hükümetinden Eylül-Ekim 1944'te ülkenin kuzeyinde petrol çıkarılmasını öngören bir imtiyaz talep etti. Rusların petrol çıkarmayı talep ettiği bölge büyük bir alanı kapsıyordu. Bu kadar büyük bir bölgede ekonomik bir imtiyaz elde etmek, İran'ı ister istemez siyasi, mali ve hatta askeri alanlarda etkileyecekti. İran hükümeti bunun farkında olduğundan Sovyetler Birliği'nin imtiyaz taleplerini reddetti. Bu durum Sovyet liderleri İran'a karşı daha sert bir politika izlemeye sevk etti. 1945 yılında Moskova'da İran'ın kuzeyindeki ayrılıkçı unsurları örgütlenme ve desteklemeye yönelik birçok karar alındı ve emir yayınlandı. Yayınlanan emirlerden birinde; Tebriz'de Tudeh Partisi'nin teşkilatlarının lağvedilerek yerine Azerbaycan Demokrat Partisi adında özerklik talep eden yeni bir siyasi oluşumun kurulması öngörülmekteydi. Sovyetler Birliği Seyyid Cafer Pişeveri liderliğinde İran'ın kuzeyinde böyle bir parti kurduklarını hem merkezi Tahran hükümetini baskı altına almaya hem de Kızıl Ordu'nun egemen olduğu bölgelerde komünist ideolojiyi hâkim kılmaya çalışıyordu. Azerbaycan Demokrat Partisi, Tudeh kadroları tarafından kurulduğundan ve Tudeh teşkilatlarını devraldığından komünist ideolojiyi İran'ın kuzeyinde yayma ve örgütlenme konularında çok fazla sıkıntı yaşamayacaktı. Kızıl Ordu'nun İran birliklerini kışlarına hapsedmesi Pişeveri ve diğer komünist liderlerin Tebriz'de İran hükümeti aleyhine rahatça faaliyette bulunmasını sağlıyordu. Azerbaycan Demokrat Partisi'nin gayri nizami birlikleri olan silahlı fedailer örgütü İran'ın kuzeyinde tam olarak hâkimiyet sağladıktan sonra, Pişeveri yönetimi Tebriz ve Urumiye gibi büyük şehirlerdeki İran askeri garnizonlarını ele geçirdi. Tebriz garnizonu anlaşmayla Demokratlara teslim olurken, Urumiye tugayı ayrılıkçı Kürt unsurlarının da desteklediği fedailer tarafından bir süre çatışma yaşandıktan sonra bölgedeki Kızıl Ordu yetkililerinin de baskısıyla ele geçirildi. Tebriz ve Urumiye gibi büyük askeri kışlaların ele geçirilmesi ve Tebriz'de özerkliğin ilanı Sovyet liderlere Tahran hükümeti üzerinde baskı kurmak için aradıkları imkânı sundu. Pişeveri'nin ilan ettiği özerklik ve Azerbaycan Demokrat Partisi'nin tüzüğü ve programı Sovyet etkisinin Güney Azerbaycan'a sirayet etmesi için yeterliydi.

Bu çalışmada; Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki Güney Azerbaycan politikası ve Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulmasındaki etkileri İran kaynakları esas alınarak incelenmiştir. Amaç, Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında İran üzerindeki emperyalist hedeflerini ve bu hedeflere ulaşma vasıtalarından biri olarak gördüğü Azerbaycan Demokrat Partisi'ni farklı bir bakış açısıyla ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, İşgal, Güney Azerbaycan, Siyaset, Sovyetler Birliği.

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/TÜRKİYE, E-Posta: k.demirel@alparstan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3394-3836.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN 1945 YILI GÜNEY AZERBAIJAN SİYASETİ VE TEBRİZ'DE ÖZERKLİĞİN İLANI

THE SOUTH AZERBAIJAN POLICY OF THE SOVIET UNION IN 1945 AND THE DECLARATION OF AUTONOMY TABRIZ

ABSTRACT

Iran was of great importance to the Russians due to its geopolitical position and being a gateway to the Soviet Union. During the Second World War, the Russians were very afraid that the Germans would make an attack on the Soviet Union through the north of this country. It was also in question that the British spread their dominance in the south of Iran throughout this country and threatened Soviet Azerbaijan. For the Soviet leaders it was necessary to eliminate both possibilities. With the invasion on August 25, 1941, the Russians put an end to the influence of the Germans in Iran and established their sovereignty in the north of this country, thus ensuring the security of Soviet Azerbaijan to some extent. However, since Iran was occupied together with England, the British domination in the south of this country could not be ended. After the invasion, the Soviet Union followed a policy of being permanent in the north of Iran, and in this direction, it demanded a concession from the Iranian government in September-October 1944 for oil extraction in the north of the country. The region where the Russians demanded oil extraction covered a large area. Obtaining an economic concession in such a large region would inevitably affect Iran politically, financially, and even militarily. Since the Iranian government was aware of this, it refused the Soviet Union's requests for concessions. This situation prompted the Soviet leaders to pursue a tougher policy towards Iran. In 1945, many decisions were taken, and orders were issued in Moscow to organize and support the separatist elements in the north of Iran. In one of the published orders, the organizations of the Tudeh Party were abolished in Tabriz and a new autonomy-demanding political formation called the Azerbaijan Democratic Party was envisaged to be established in its place. The Soviet Union, under the leadership of Sayyid Cafer Pishevari, tried to establish such a party in the north of Iran, both to suppress the central Tehran government and to make the communist ideology dominant in the regions dominated by the Red Army. Since the Azerbaijan Democratic Party was founded by Tudeh cadres and took over the Tudeh organizations, it would not have much trouble in spreading and organizing communist ideology in the north of Iran. The confinement of the Iranian troops by the Red Army to their barracks allowed Pishevari and other communist leaders to operate comfortably against the Iranian government in Tabriz. After the armed fedayeen organization, which is an informal unit of the Azerbaijan Democratic Party, achieved full dominance in the north of Iran, the Pishevari administration seized Iranian military garrisons in major cities such as Tabriz and Urumiya. While the Tabriz garrison surrendered to the Democrats by agreement, the Urumiya brigade was captured by the fedayeen, supported by Kurdish separatist elements, under the pressure of the Red Army authorities in the region after a period of fighting. The seizure of large military barracks such as Tabriz and Urumiya and the declaration of autonomy in Tabriz offered the Soviet leaders the opportunity they were looking for to put pressure on the Tehran government. The autonomy declared by Pishevari and the charter and program of the Azerbaijan Democratic Party were mature enough for Soviet influence to spread to South Azerbaijan.

In this study, The South Azerbaijan policy of the Soviet Union in the Second World War and its effects on the establishment of the Azerbaijan Democratic Party were examined based on Iranian sources. The aim is to consider the Soviet Union's imperialist goals on Iran during the Second World War and the Azerbaijani Democratic Party, which it considers as one of the means of achieving these goals, from a different point of view.

Keywords: Iran, Occupation, South Azerbaijan, Politics, Soviet Union.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği gerek İkinci Dünya Savaşı sırasında gerekse öncesinde İran'ın kuzeyinde hâkimiyet kurmaya yönelik bir siyaset takip etmiştir. Sovyet yönetimi bu politikaya uygun olarak 25 Ağustos 1941 tarihindeki işgalden önce, İngiltere ve Almanya'nın İran üzerindeki baskısını azaltmaya ve Tahran'da Sovyet çıkarlarına uygun bir yönetimin işbaşına getirilmesine çalışmıştır. Böylece hem İran'ın geneli hem de kuzeyindeki petrol yatakları ve Bakü'ye açılan koridor kontrol altına alınacaktı. İşgal yıllarında ise savaşın seyrine göre değişen bir politika takip edilecekti.¹

Sovyet yönetimi için Ağustos 1941'den Eylül 1944'e kadar İran üzerinden Sovyetler Birliği'ne, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından yapılan silah, mühimmat ve gıda yardımının aksatılmadan devam ettirilmesi büyük önem taşımıştır. Çünkü Kızıl Ordu İran'ın işgali başladığında, Alman saldırılarına karşı bir varoluş savaşı vermekteydi. Bu nedenle işgalin ilk dönemlerinde Sovyetler Birliği'nin İran'da kalıcı olaya yönelik emperyalist bir siyaset takip etmesi mümkün değildi. Ancak Almanların yenileceğinin kesinleşmesinden sonra, Ruslar savaşın kazanan tarafında olmanın da verdiği özgüvenle Tahran üzerinde iki uçlu saldırgan bir politika takip etmeye başlamıştır. Roosevelt'in de vurguladığı gibi bu politikanın bir ayağını İran Azerbaycan'ını komünist bir rejim altında ülkenin kalanından ayırmak, diğerini Sovyet güdümündeki Tudeh Partisi vasıtasıyla bu ülkenin

¹ Hanbaba Beyanı, *Gâ'ile-yi Azerbaycan (Mustened Be Esnâd-ı Tarihî, Siyasî ve Arşivi)*, İntişarât-ı Zeryâb, Tehran 1375/1996, s. 93; Huşeng Tal'â-Peymân Herîgî, *Guşehâ-yı Penhân-ı Tut'îye Berâyi Tecziye-yi Mehabad*, İntişarât-ı Semergend, 1389/2010, s. 10-11.

tamamında hâkimiyet tesis etmek oluştuyordu.² Sovyetler Birliği'nin İran'ın tamamında egemenlik kurma siyaseti Eylül-Ekim 1944'te gerçekleşen başarısız petrol müzakerelerine kadar devam etmişti. İran hükümetinden petrol imtiyazı alma konusunda başarısız olan Ruslar, Tudeh Partisi'ne alternatif olacak şekilde Güney Azerbaycan'da yeni bir siyasi teşkilatlanma oluşturarak İran'ın kuzeyini bu ülkeden ayırmaya yönelik politikalar belirlemeye başladı.

1. Güney Azerbaycan'da Demokrat Parti'nin Kurulması

Sovyet liderler 1944-45 yıllarında İran'da kalıcı olabilmek için öncelikle Tudeh Partisi vasıtasıyla bu ülkenin tamamında, bu gerçekleşmezse Kızıl Ordu'nun işgali altındaki Güney Azerbaycan'da ekonomik imtiyaz alanları oluşturarak kendisine yakın unsurlar vasıtasıyla Tahran üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır. Sovyetler Birliği ile İran arasında Eylül-Ekim 1944'te gerçekleşen ve Rusların aleyhine sonuçlanan başarısız petrol imtiyaz görüşmeleri Güney Azerbaycan'da yeni bir siyasi oluşumun başlangıcını teşkil etti. Ruslar bu tarihten sonra, İran'ın kuzeyinde Sovyet siyasetine yakın ayrılıkçı unsurlar üzerinden Tahran hükümetini baskı altına almaya başladı.

Sovyet hükümeti 6 Temmuz 1945 tarihinde, Sovyet Azerbaycanı Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Mir Cafer Bağirov'a İran'ın kuzeyinde özerklik talep eden unsurları örgütlemesi emrini verdi. Ardından 14 Temmuz 1945 tarihinde SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi Bürosu tarafından Bağirov'a, İran'ın kuzeyindeki diğer eyaletlerin tamamında özel görevlerin icra edilmesi konulu bir dizi gizli emir daha verildi. Bu emirlerden en önemlisi İran Azerbaycan'ında komünist eğilimli demokrat bir partinin kurulmasıydı. Kurulması amaçlanan bu partinin adı "Azerbaycan Demokrat Partisi (ADP)" olacaktı.³ Bağirov'dan bu partinin kurulması için aşağıdaki hükümleri icra etmesi istenmekteydi:

1. Tudeh Partisi'nin önemli isimlerinden olan Seyyid Cafer Pişeveri ve Abdüssamed Kambeheş nakil müzakerelerinde bulunmak üzere acil olarak Bakü'ye gelmelidir.

2. Tebriz'in merkezi ve diğer bölgelerinde teşkilatlı komiteler oluşturmak için aydınlar, orta sınıftan tüccarlar, dağılık mülk sahipleri, ruhaniler, çeşitli partilerden uygun adaylar seçilmeli ve bunların Azerbaycan Demokrat Partisi'ne katılmaları sağlanmalıdır. "Haver, Nu, Ajir, Cevdet" ve diğer mevcut demokrat yayınlar aracılığı ile Azerbaycan Demokrat Partisi'nin talepleri duyurulmalıdır.⁴

3. Tudeh Partisi'nin aktif teşkilatları arasından ADP Komiteleri oluşturulmalıdır. Bu iş Güney Azerbaycan'daki Tudeh Partisi adının Azerbaycan Demokrat Partisi olarak değiştirilmesi ile sınırlı kalmalı ve Azerbaycan'daki Tudeh Partisi teşkilatlarının dağıtılması ve üyelerinin ADP'ye katılması tavsiye edilmelidir.

4. Tebriz'de ADP Teşkilat Komitesi oluşturulduktan sonra Erdebil, Urumiye, Hoy, Meyane, Zencan, Merağa, Merend, Makû, Kazvin, Reşt, Pehlevi, Sarî, Bender Şah, Gurgan ve Meşhed şehirlerinde de benzer komiteler kurulmalıdır. Tebriz'de Azerbaycan Demokrat Partisi Teşkilat Komitesine bağlı "Seda-yı Azerbaycan" isimli bir basın kuruluşu oluşturulmalıdır.⁵

Pişeveri ve Kambeheş, Bağirov'dan gelen direktif doğrultusunda Temmuz 1945'in sonlarında Bakü'ye gitti. Bağirov burada Pişeveri ve Kambeheş'e Tebriz merkezli Azerbaycan Demokrat Partisi'ni kurmalarını ve parti liderliğini de Pişeveri'nin üstlenmesi gerektiğini söyledi. Bu, İran Azerbaycan'ında tesis edilecek özerkliğin ilk adımıydı. Ancak Azerbaycan'ın özerkliğinin sağlanabilmesi için güçlü bir dış desteğe ihtiyaç vardı. Bağirov, Pişeveri ve beraberindekilere ADP'ye gereken bütün yardımların yapılacağı sözünü vermişti.⁶ Pişeveri, Bağirov'dan aldığı vaatlerle İran'a döndü.

² Archibald Roosevelt, *For Lust of Knowing*, Little Brown and Company, The United States of America, 1988, s. 220.

³ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycan'ı*, Çev.: Ekber N. Necef, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005, s. 72-73; Tal'â-Herigî, *age*, s. 64-67.

⁴ Azerbaycan Demokrat Partisi kurulduktan sonra kendi yayın organlarını oluşturmuştu. Bu yayınlardan biri "Vatan Yolunda" gazetesiydi. Günlük dört sayfa basılan bu gazete Kızıl Ordu tarafından Tebriz'de yayınlanıyordu. Parti'nin diğer yayınları Sovyet Azerbaycanı'nda Arap harfleriyle basılan Azerbaycan Dergisi ve ADP'nin resmi yayı organı olan ve Tebriz'de yayınlanan Azerbaycan gazetesiydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamid Mollazâde, *Seyr-i Der Kuçehâ-yı Hatrât (Tebriz Ez Şehrîver 1320 Tâ 1360)*, İntişârât-ı Erk, Tebriz 1373/1994, s. 51-53; Ekrem Mişudağlı, *Meş'âl Cavid (Seyyid Cafer Pişeveri, Zindegî ve Faaliyethây-yı Siyasi û İctimai)*, Tercume: Ğ. M. İntişârât-ı Sâmen, Kum, 1392/2013, s. 131-132.

⁵ Tal'â-Herigî, *age*, s. 255-256; Cemil Hesenli, *Ferâz û Furûd-u Firka-yı Demokrat-ı Azerbaycan (Be Rivayet-i Esnâd-ı Mehramâne-yi Arşivhâ-yı İttihad-ı Cemâhir-i Şorevi)*, Tercume: Mersûr Hemamî, İntişârât-ı Neşrenî, Tehran 1383/2004, s. 55-56.

⁶ Merâğei, Sovyet İstihbarat Servisi (KGB) tarafından Ağustos 1941'de askeri muhabir olarak Kızıl Ordu ile birlikte İran'a gönderilen İbrahim Nurizavov'dan nakille bu konuda şunları aktarmıştır:

"Bağirov ve Pişeveri arasında 1944 yılında Culfa'nın Sovyetler Birliği tarafında kalan bölgesinde tren içerisinde bir görüşme gerçekleştirilmişti. Bu görüşmede Bağirov, Pişeveri'den Azerbaycan Demokrat Partisi'nin liderliğini üstlenmesini istemiş; ancak Pişeveri onun bu talebini kabul etmemişti. Pişeveri Bağirov'a Rusların güvenilmez olduğunu ve kendi siyasi amaçlarına ulaşmak için Azerbaycan hareketini kullandığını, lüzum halinde bu hareketin yardımına gelmeyeceğini ve Azerbaycanlıları mücadele meydanında yalnız bırakacağını söylemişti." Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Murâdi, Merâğei, *Ez Zindân-ı Rıza Han Ta Sedr-ı Firka-yı Demokrat-ı Azerbaycan: Berersi-yi Zindegî ve Ârâ-yı Seyyid Ca'âfer Cevadzâde (Pişeveri) Bâ Nigâh-ı Dûbare Be Zuhûr û Sukût-ı Firka-yı Demokrât-ı Azerbaycan*, Neşr-i Evhedî, Tehran 1382/2003, s. 154; Sonay Ünal, *Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 71-72.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN 1945 YILI GÜNEY AZERBAYCAN SİYASETİ VE TEBRİZ'DE ÖZERKLİĞİN İLANI

Pişeveri Bakü'ye gitmeden önce İran'da on dördüncü dönem meclis seçimleri yapılmıştı. 1943-44 yılları arasında icra edilen bu seçimler o döneme kadar İran tarihinin gördüğü en uzun ve çekişmeli seçimdi. Seçimlere sekiz yüz aday katılmış ve yüz otuz altı aday vekil olarak meclise girebilmeyi başarmıştı. Birbirine zıt siyasi görüşlerin sandalye sahibi olduğu mecliste yabancı, özellikle de işgalci güçlerle iltisaklı birkaç grup bulunmaktaydı. Bu gruplardan Seyyid Ziyai Tebâtebâyî'nin liderliğini ettiği Mihenperestan (Vatanseverler) Grubu İngilizlere, Azadlık (Özgürlük) Cephesi adlı grup Ruslara yakın bir siyaset takip ediyordu. Pişeveri Azadlık Cephesi'nden milletvekili olarak seçilmiş; ancak Tebâtebâyî ve destekçilerinin muhalefeti neticesinde mazbatasını alamamıştı.⁷ Pişeveri, mazbatasının iptal edilmesinin ardından sahibi olduğu Âjir gazetesini, ortakları Kerim Keşâverz ve Feridun İbrahîmî'ye devrettikten sonra Ağustos 1945'te Tahran'dan ayrılarak Tebriz'e gitti. O, Tebriz'e geldikten sonra Mirza Ali Şebesteri ile özel bir görüşme yaptı. Bu görüşmenin konusu Tudeh Partisi'nin Tebriz sorumlusu Sadık Padgân'ın kurulacak olan Azerbaycan Demokrat Partisi'ni desteklemesiydi. Padgân Demokrat Parti'nin kurulacağı hakkında bilgi sahibi olduktan sonra Pişeveri'nin ekibine dâhil oldu ve böylece Tudeh Partisi'nin Azerbaycan'daki teşkilatlarının Demokrat Partiyeye katılımının önu açıldı. Pişeveri, Şebesteri ve Padgân'la birlikte ADP'nin esas yapısını oluşturdu ve 3 Eylül 1945 tarihinde bir bildiri yayınlayarak partinin kurulduğunu ilan etti. ADP'nin kuruluş bildirisi on iki maddeden oluşuyordu ve bildiriye kırk sekiz kişinin imzası bulunmaktaydı. Farsça ve Azerbaycan Türkçesiyle yayınlanan bu bildiri metni 3 Eylül'de ABD, İngiltere, SSCB, Fransa ve Çin Dışişleri Bakanlıklarına, Muhammed Rıza Şah'a, Meclis-i Şura-yı Millinin Başkanı'na gönderildi.⁸ Bildirideki iki madde oldukça önemliydi. Bunlar Azerbaycan'a özerklik verilmesini isteyen birinci madde ile eğitimin Türkçe yapılmasını öngören üçüncü maddeydi. Bu iki madde Farsların olduğu kadar Azerbaycanlıların da tepkisini çekmişti. Bundan dolayı Tebriz'e ilgili maddelerin bildiriden çıkarılmasını talep eden çok sayıda telgraf göndermişti. Örneğin; Urumiye'den Hamit Ağazâde, İbrahim Sepher, Sevlet Ağazâde Kerem Ali Zamanî ve Reb'î Ensari'nin imzası ile gönderilen telgrafta bildirideki birinci ve üçüncü maddelerin değiştirildikten sonra ADP'nin Urumiye'de şube açması istenmişti. Ancak Pişeveri Urumiyelilerin bu talebini "Benim meşrutiyetçi bir partiye ihtiyacım yok" diyerek reddetmişti.⁹

Kuruluş bildirisini yayınladıktan sonra Tudeh Partisi'nin Azerbaycan'daki teşkilatları feshedilerek üyeleri Sadık Padgân'ın girişimleri ile ADP'ye katıldı. Aslında Merâgeî ve İskenderî'nin de ifade ettiği gibi Tudeh Partisi'nin Tahran'daki liderleri Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulduğundan ve Tudeh'in Azerbaycan'daki

⁷ Seyyid Cafer Pişeveri'nin haricinde Tebriz'den ilk sırada milletvekili olarak seçilen Hac Rehim Hüyî'nin de mazbatasını seçimlere hile karıştırdığı gerekçesiyle iptal edilmişti. Pişeveri'nin mazbatasını 13 Temmuz 1943 tarihinde İngiliz yanlısı Mihenperestan Grubu'nun muhalefeti neticesinde oylamaya sunularak reddedilmişti. Bu grubun bir üyesi olan Babil temsilcisi Şeriatzâde, Tebriz'de yapılan seçimlere bölgedeki Sovyet yetkililerin Pişeveri ve Hüyî lehine müdahale ettiğini ve bu nedenle Pişeveri ve Hüyî'nin mazbatalarının iptal edilmesi gerektiğini söyleyerek Azadlık Cephesi'ne muhalefet etmişti. Bu muhalefet netice vermiş ve yapılan oylamada her iki vekilin de mazbatasını iptal edilmişti. Pişeveri, Tebriz seçimlerine Sovyet yetkililerin müdahale ettiğini şiddetle reddetmiş ve mecliste şunları söylemişti:

"...Eğer seçimlere yabancı güçlerin müdahale ettiği iddiası doğrusuysa bu durumda seçilen bütün vekillerin mazbatasının iptal edilmesi gerekecektir. Kuzey bölgelerindeki bazı adayların seçilmesinde Rusların müdahalesi söz konusuysa güney bölgelerinden gelen doksan dokuz adayın seçiminde de İngilizlerin doğrudan müdahalesinin olduğu kabul edilmelidir." Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Yahyaî, *Azerbaycan der Gozaergâh-ı Tarih ve Goftegü-yi Ba Ostad M. A. Ferzâne*, Mutercim: Serkâr Hanım Sertipi, Neşr-ı Kitab-ı Erzan, Süid (İsveç), 1385/2006, s. 231; Merâgeî, *age*, s. 281.

⁸ Azerbaycan'da kendine has kültürü ve dili olan dört milyonluk bir milletin yaşadığının vurgulandığı bildiri özetle şu maddelerden oluşmaktaydı:

1. Azerbaycan halkına kendi kültürel özelliklerini devam ettirebilmesi ve geliştirebilmesi için İran sınırları dâhilinde özerklik verilmelidir.
2. Dâhili özerkliğin sağlanabilmesi için derhal eyalet ve vilayet encümenliklerinin seçimine başlanmalıdır.
3. Azerbaycan'daki okullarda eğitim üçüncü sınıfa kadar sadece Azerbaycan diliyle (Türkçe) yapılmalı daha sonra Farsça ve Azerbaycan dili ile birlikte eğitime devam edilmelidir. Azerbaycan'da milli bir üniversite kurulmalıdır.
4. ADP (Azerbaycan Demokrat Partisi) bölgede sanayinin gelişmesi için çalışacak, yeni fabrikaların kurulmasını sağlayacak var olanları geliştirecektir.
5. ADP bölgede ticaretin ve tarımın geliştirilmesini sağlayacaktır.
6. ADP Azerbaycan'ın bayındırlık sorunlarının daha hızlı çözülebilemesi için şehir encümenleri kanununda değişiklik yapacak ve Tebriz'deki su sorununu öncelikli olarak ele alacaktır.
7. ADP köylüler arasında başlayan hareketi görmezden gelemez bu nedenle onların ihtiyaçlarının giderilmesi için gerekli girişimleri başlatacaktır.
8. ADP işsizlikle mücadele edecek ve bu sorunu çözecektir.
9. Dört milyonluk bir nüfusa sahip olan Azerbaycan mecliste sadece 20 milletvekili ile temsil edilmektedir. Bu sayı oldukça yetersizdir ve bu durum seçim kanunundaki eksikliklerden kaynaklanmaktadır. ADP, Azerbaycan halkına uygulanan bu haksızlığın giderilmesi için seçim kanununda değişiklik yapılmasını sağlayacaktır.
10. ADP devlet kurumlarındaki yozlaşmış, hırsız ve rüşvetçi çalışanlarla ciddi bir şekilde mücadele edecek ve onların yerine dürüst memurları devlet kurumlarına yerleştirecektir.
11. ADP Azerbaycan'dan alınan vergilerin yansında fazlasının Azerbaycanlıların ihtiyaçları için harcanmasını sağlayacaktır.
12. ADP bütün demokratik devletlerle özellikle de müttefiklerle dost olup bu dostluğun devam ettirilmesine çalışacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Merâgeî, *age*, s. 507-509; M. S. İvanov, *Tarih-i Nûn-i İran*, Tercüme: Tizâbî, İntişârât-ı İslûc, Tehran 1337/1958, s. 107; Türec Atâbegî, *Azerbaycan Der İran-ı Mu'âssır*, Tecume: Muhammed Kerim Eşrâk, İntişârât-ı Tûs, Tehran 1376./1997, s. 114-115.

⁹ Pişeveri "Benim meşrutiyetçi bir partiye ihtiyacım yok" diyerek ADP'nin İran meşrutiyeti döneminde Settâr Han, Bakır Han, Hüseyin Han Bağbân ve diğer meşrutiyetçiler tarafından kurulmuş olan Demokrat Parti'nin devamı olmayacağını vurgulamıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yahyaî, *age*, s. 223; ayrıca bkz. Necefeli Pesyan, *Merg Bud Bazgeşt Hem Bud (Tarihçe-yi Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan ve Hizb-ı Komela-yı Kurdistan Ez Sukût Padgânha-yı Azerbaycan Tâ Istıgrar-ı Niri)*, Neşriye-yi Baygân-ı İmrüz, Tehran 1328/1949, s. 22-23.

teşkilatlarının bu partiye katılacağından habersizdi. Sadık Padgân Tebriz’de Pişeveri ve Şebesteri ile anlaştıktan sonra Tahran’a gitmiş, Tudeh Partisi’nin buradaki liderlerine partinin Azerbaycan’daki teşkilatlarının Tudeh’ten ayrılacağını ve bölgedeki Sovyet makamlarından gelen talimat doğrultusunda yeni kurulmuş olan Azerbaycan Demokrat Partisi’ne katılacağını söylemişti. Tudeh Partisi’nin Merkez Komitesi parti teşkilatlarının Azerbaycan’da lağvedilmesine karşı çıkararak İrec İskenderi eliyle Sovyet Komünist Partisi’ne bir itiraz mektubu yazmış; ancak bu mektuba cevap alamamıştı.¹⁰ Padgân Tebriz’e döndükten kısa bir süre sonra, Tudeh Partisi’nin Azerbaycan’daki bütün şubeleri feshedilerek üyelerinin hepsi Azerbaycan Demokrat Partisi’ne katıldı. Tudeh’ten aldığı şube ve üyelerle Azerbaycan’da tamamen teşkilatlanan ADP, “Fedailer” olarak bilinen ve çoğunluğunu Sovyet Azerbaycanı’ndan gelen muhacirlerin oluşturduğu gayri nizami silahlı birlikler oluşturarak bölgedeki İran ordusuna ait karakolları silahsızlandırmaya başladı.¹¹

2. Azerbaycan Milli Meclisi’nin Açılması ve Özerkliğin İlanı

ADP kurulduktan yaklaşık on gün sonra parti liderleri Muhammed Tekî Refî’nin evinde toplanarak on bir kişiden oluşan geçici bir komite kurdu. Komite liderliğine Pişeveri, yardımcılığına ise Şebesteri seçildi. Aynı toplantıda 2 Kasım 1945 tarihinde partinin ilk kongresinin yapılması da kararlaştırıldı. ADP’nin 2 Kasım’daki ilk kongresine Azerbaycan’ın çeşitli şehirlerinden ve farklı toplumsal tabakalardan gelen 247 kişi katıldı. Üç gün süren kongre sonunda 51 maddeden oluşan parti tüzüğü kabul edildi. Tüzük 3 Eylül 1945 tarihinde yayınlanan bildirinin genişletilmiş haliydi. Parti tüzüğü kabul edildikten sonra Tebriz’de 41 kişiden oluşan ADP Merkez Komitesi seçildi, Urumiye, Hoy, Serap, Erdebil ve Merağa gibi şehirlerde de vilayet komiteleri oluşturuldu.¹²

ADP’nin ikinci kongresi 20 Kasım 1945 tarihinde Tebriz’deki Şir û Hurşid salonunda yapıldı. Bu kongreye 150 bin Azerbaycanlıyı temsilen 724 delege katıldı. Kongrede; eyalet ve vilayet encümenliklerinin Azerbaycanlıların sorunlarını çözmeye yetersiz kaldığı, Azerbaycan’ın özerliğinin sağlanması için milli bir meclisin açılması gerektiği vurgulanarak kurucu bir meclis oluşturuldu.¹³ Kongrenin dördüncü toplantısında Pişeveri bir konuşma yaptı. Konuşmasında talep ettiği özerkliğin İran’ın toprak bütünlüğü ve egemenliğine bir zararı dokunmayacağını, bunun meşrutiyet anayasası ile kendilerine verilen bir hak olduğunu belirten Pişeveri, eline bir İran haritası alarak şunları söylemişti:

¹⁰ İrec İskenderî hatıratında Tudeh Partisi’nin Azerbaycan’daki teşkilatlarının Tudeh’ten ayrılarak Azerbaycan Demokrat Partisi’ne bağlanmasına karşı olduğunu ve bu konuda Tahran’daki Sovyet Büyükelçiliği’nde Aliyev adlı bir Sovyet yetkilisi ile görüşüğünü ifade etmektedir. İskenderî bu görüşmede Aliyev’e Tudeh’in Azerbaycan’daki teşkilatlarının kapatılması hakkındaki muhalefeti şu cümlelerle açıklamıştı: “...Ayrı ayrı hareketler halinde devrim yapamayız. Bu anlamsız olacaktır. Çünkü mesele sadece Azerbaycan değil; İran’ın tamamıdır. Azerbaycan diğer devrimler için sadece bir başlangıç olabilir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Şehbâzî, *Hâtırat-ı İrec İskenderî, İntişârât-ı Mutâla’ât ve Pejûheşhâ-yı Siyasî*, Tehran 1372/1993, s. 180-181.

¹¹ ADP’ye bağlı fedailerin İran askeri karakollarına ilk saldırısı 15 Kasım 1945 tarihinde gerçekleşmiş ve Miyane, Merağa, Serap ve Miyandub karakolları birbiri ardına silahsızlandırılmıştı. Kızıl Ordu’nun İran hükümetinin Azerbaycan’a takviye birlikleri göndermesini engellemesi ve adeta ADP fedailerini İran ordusu arasında fedailer lehine bir kalkan vazifesi görmesi Tahran yönetiminin ADP karşısında elini kolunu bağlamıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, Part IV, Series: B, Near and Middle East 1946, Vol: I, Universty Publications of America 1999, s. 231; Pesyan, *age*, s. 27; İrec Ehger, *Merg Hest ve Bazgeşt Nist*, (Bicâ/Yayın Evi Belirtilmemiş), Tahran, (Bitâ/Tarihsiz), s. 8-10; Ali Ekber Dıreşşânî, *21 Azer 1324 Teşkil-i Firka-yı Demokrat-ı Azerbaycan ve Nekş-i Seyid Cafer Pişeverî Der An, Şirket-i İntişârât-ı Şirin*, Tehran 1385/2006, s. 29, 60-62.

¹² Merâgeî, *age*, s. 337-338.

¹³ Kurucu Meclis oluşturulduktan sonra bir bildirge yayınlamıştı. Azerbaycan gazetesinin 25 Kasım 1945 tarihli sayısında yayınlanan bu bildirge aşağıdaki maddelerden oluşmaktaydı:

1. Azerbaycan halkı diğer milletler gibi ayaklandı ve kendi güçlerine dayanarak kanuni ve tabii haklarını elde etti.
2. Azerbaycan’ın İran’dan ayrılma amacı yoktur; Azerbaycan halkı İran’daki diğer milletler ile kardeşçe yaşamayı vazifesi olarak görmektedir.
3. Azerbaycan halkı meşrutiyet kanunlarına bağlı olarak kendi işlerinin idaresini ele alıp milli özerkliğinden kanuni esasi çerçevesinde istifade etmiş, eyalet encümenlerini genişleterek bunlara milli meclis adını vermiş ve İran dâhilinde milli bir hükümet vücuda getirmiştir.
4. Azerbaycan Halk Kongresi düzenlenecek, ADP lideri denetiminde Milli Meclis seçimleri yapılacak, eyalet encümenleri ve Meclis-i Şura-yı Milli açılacaktır.
5. Her milletin kendi mukadderatını tayin etme hakkı vardır. Ancak Tahran’daki gerici hükümetin bizim bu hakkımızı kullanmamıza izin vermeyeceğini çok iyi biliyoruz. Bu nedenle taleplerimize ulaşmak için büyük halk kongresi eliyle kurucu meclisimizi ilan ettik. Amacımız milli özerkliğimizi elde etmektir.
6. Ekonomik ve kültürel anlamda bir özerklik elde edilmedikçe milli özerlikten bahsetmek doğru olmaz. Bunun için kurucu meclis vakit kaybetmeksizin milli bir hükümet oluşturmalı ve dâhili işleri bu hükümete havale etmelidir.
7. Seçimler tamamlandıktan sonra milli hükümet resmîyet kazanıncaya kadar kongre kendi temsilcileri arasında 39 kişiden oluşan milli bir heyet seçecektir. Bu heyet idari işleri yürütmekle görevli olacak ve görev süresi meclis kurulana kadar devam edecektir.
8. Milli Kongre şehir merkezlerinde başlayan seçimlerin ve milli heyetin güvenliğini sağlamak için her türlü tedbiri alacaktır.
9. Milli Kongre devlet kurumlarında çalışan idarecilerden Milli Heyete tabi olmalarını ve bu heyete itaat etmelerini isteyecektir.
10. Milli Kongre Azerbaycan’daki bütün okullarda eğitimci Azerbaycan dilinde yapılması konusunda Milli Heyeti görevlendirmiştir. Kim bu görevi engel olmak isterse Azerbaycan halkının düşmanı sayılacaktır.
11. Milli Kongre ordu, jandarma ve polis teşkilatlarının kaldırılmasını düşünmemektedir. Bu kurumlarda çalışanlar resmi kıyafetleri ve rütbeleriyle vazifelerini devam ettirecektir. Ancak bu kurumları idare edenler Azerbaycan’ın özerklığı aleyhine başkaldırsa gerekli tedbirler alınacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Azerbaycan, *4 Azer 1324 (25 Kasım 1945)*, Numara: 63, s. 1, 4; ayrıca bkz. Merâgeî, *age*, s. 345-347.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN 1945 YILI GÜNEY AZERBAYCAN SİYASETİ VE TEBRİZ'DE ÖZERKLİĞİN İLANI

“Bizim söylem ve taleplerimiz bu harita haricinde değildir. Biz İran sınırları dâhilinde bir özerklikten bahsediyoruz. Bunun anlaşılması lazımdır. İran'ın bağımsızlığını ve bütünlüğünü savunuyoruz. Onun bir karış toprağını bile başka bir ülkeye verme düşüncesini aklımızdan asla geçirmedik. Bizim talebimiz Kanun-i Esasi'de belirtilen özerklikten ibarettir. Dil meselesi de bu talep dâhilindedir.”¹⁴

Pişeveri'nin söyleviden sonra, seçimlerin yapılması için kurucu meclise bağlı olarak Ali Şebesteri başkanlığında 39 kişiden oluşan bir heyet teşkil edildi. Azerbaycan'ın içişlerinin yürütülmesi için seçilen bu heyet, halkın yararına olan her türlü kararı almaya yetkiliydi. Kurucu Meclis teşkil edildikten ve içişlerinin yürütülmesi için bir heyet seçildikten sonra, özerkliğin ilanı bir telgrafla Muhammed Rıza Şah, Meclis-i Şura-yı Milli ve Tahran'daki İngiltere, ABD, SSCB, Çin ve Fransa temsilciliklerine bildirildi. Telgrafta şu maddeler yer almaktaydı:

1. Azerbaycan halkının kendi kültür, gelenek, görenek ve tarihi vardır. Azerbaycanlılar dünyadaki bütün özgür milletler gibi kendi kaderini tayin hakkına sahiptir. Atlantik sözleşmesine göre İran milletleri kendi geleceklerini kendileri tayin etmelidir.

2. Azerbaycan halkı İran'da bulunan diğer milletlerle siyasi, toplumsal ve ekonomik ilişkilerini geliştirecektir. Azerbaycan, tarihin eski dönemlerinden beri İran'ın bir parçası olmuştur ve hiçbir unvan altında bu ülkeden ayrılmayacaktır.

3. Azerbaycan halkı bütün gücü ile İran'da demokratik meşrutiyetten yanadır. İran'daki diğer tüm milletler gibi toplumsal işlerin idaresinde kendi temsilcilerini Meclis-i Şura-yı Milliye, Şura-yı Bütçe ve Şura-yı Yargıya göndermeye hazırdır.

4. Azerbaycan milleti demokratik kanunlar çerçevesinde, İran'ın bütünlüğüne ve egemenliğine uygun olacak şekilde, tamamen meşru olarak gördüğü dâhili ve milli işlerin idaresi için yerel bir hükümet kurma konusunda bağımsız olduğunu ilan etmektedir.

5. Tarih boyunca Azerbaycan milleti birçok siyasi sıkıntı yaşamış ve özgürlük yolunda çok sayıda kurban vermiştir. Bu nedenle demokratik ilkeler doğrultusunda bir özerkliğin kurulmasını istemektedir. Kongrede onaylanan tüzüğüne göre, milli hükümetin dâhili işleri yürütebilmesi için Azerbaycan'ın kendi milli meclisini oluşturması gerekmektedir.

6. Azerbaycan milleti anadiline önem vermektedir. Bu dil şimdiye kadar medeniyet kervanının gerisinde kalmıştır. Milli Kongre, Azerbaycan Milli Heyeti'ne mümkün olan en kısa zamanda Azerbaycan dilinin kültürel, eğitim ve resmi yazışmalarda kullanılması için emir vermiştir.

7. Milli Kongre, Azerbaycan'ın idaresini Kurucu Meclis adıyla üstlendiğini ilan etmiş ve içişlerinin yürütülmesi için 39 kişiden oluşan bir heyet seçmiştir. Bu heyet milli taleplerin icrasında, gerekli makamlarla müzakereler yapma ve seçimleri icra etme konularında tam yetkilidir.¹⁵

ADP Kurucu Meclisi Tahran'a gönderdiği telgrafın sonunda yukarıda bahsedilen amaçlarına silah zoru ile değil barışçıl müzakerelerle ulaşmak istediğini belirtmiş ve hiçbir şekilde özerklikten, İran'ın egemenlik ve toprak bütünlüğünden vazgeçmeyeceğini vurgulamıştı. Seçilen heyete barışçıl şartlar altında merkezi hükümetin yetkili makamlarıyla müzakere yapma yetkisi de verilmişti; ancak bu heyet İran'ın bağımsızlık ve bütünlüğüne ve Azerbaycan özerkliğine zarar verecek şekilde müzakerelerde bulunmayacaktı.¹⁶

ADP'nin ikinci kongresinde alınan kararlar doğrultusunda 25 Kasım 1945 tarihinde meclis seçimleri yapılmaya başlandı ve beş gün süren seçimlerden sonra Azerbaycan Halk Meclisi açıldı. Bu seçimlere İran tarihinde ilk kez Azerbaycanlı kadınlar da katılmıştı.¹⁷ Seçimler tamamlandıktan sonra 12 Aralık 1945 tarihinde Tebriz'deki Diyana Sineması Salonu'nda Azerbaycan Halk Meclisi açılarak ilk toplantısını yaptı. Meclis açılışında 75 milletvekili hazır bulunmuştu. Bu vekiller işçi, memur, tüccar, aydın, köylü vs. gibi birçok farklı sınıfa mensuptu. Meclisin ilk toplantısını en yaşlı üye olan Muhammed Tegî Refîi açtı. Meclis başkanlığına 69 oyla Ali Şebesteri, Başbakanlığa ise çoğunluğun oyuyla Pişeveri seçildi. Başbakan olarak seçilen Pişeveri aynı gün kabinesini ilan etti. Pişeveri tarafından ilan edilen Azerbaycan kabinesi şu isimlerden oluşuyordu:

1. Seyyid Cafer Pişeveri; Başbakan ve başka biri seçilinceye kadar Çalışma Bakanı,
2. Doktor Selamullah Cavid; İçişleri Bakanı,
3. Cafer Kavyanî; Halk Ordusu Bakanı,
4. Doktor Mehtaş; Tarım Bakanı,
5. Muhammed Bireyâ; Kültür Bakanı,

¹⁴ Seyyid Cafer Pişeveri, *21 Azer Nutuklar ve Makaleler*, Tehran İntişâr-ı Ferzâne, (Bitâ/Tarihsiz), s. 79, 94.

¹⁵ Azerbaycan, *4 Azer 1324 (25 Kasım 1945)*, Numara: 63, s. 1; ayrıca bkz. İttıla'at, *6 Azer 1324 (27 Kasım 1945)*, Şomare: 5919, s. 6; Berna Şifer, *Merzhâ ve Buraderî (İran ve Çaleş-i Hüvviyet-i Azerbaycanî)*, Tercume: Yaşar Siddikyânî Azer, Neşriye-yi Daneşgâh-yi Daneshgâh-ı Tehran Tehran 1385/2006, s. 78-79; Mehdigelî Hidâyet Muhber'us-Saltana, *Hâtrât ü Hâtrât (Tüşele Ez Târih-i Şeş Pâdişâh ve Güşe Ez Duvre-yi Zindegi-yi Men)*, Ketabfurûşî-yi Zevvâr, Tehran 1344/1965, s. 439-440.

¹⁶ Merâgeî, *age.*, s. 488-489.

¹⁷ Azerbaycan Milli Meclisi'nin seçim kanununun sekizinci maddesine göre yirmi yaşını doldurmuş Azerbaycanlı bütün kadınların seçme hakkı vardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Azerbaycan, *11 Azer 1324 (2 Aralık 1945)*, Numara: 68, s. 1.

6. Doktor Hüseyin Evrengî; Sağlık Bakanı,
7. Gulam Rıza İlhamî; Maliye Bakanı,
8. Yusuf Âzimâ; Adalet Bakanı,
9. Kebirî; Posta, Telgraf ve Telefon Bakanı,
10. Rıza Resulî, Ekonomi ve Ticaret Bakanı.¹⁸

Yukarıdaki isimlere ilaveten Feridun İbrahimî Azerbaycan Yüksek Mahkemesi Başkanlığı'na, Doktor Cihanşahlû Afşar Başbakan Yardımcılığı'na, Gulam Yahya Danişiyân Fedailer Örgütü'nün liderliğine ve Zeynel Abidin Gıyamî Temyiz Mahkemesi Başkanlığı'na atandı. Azerbaycan Özerk Halk Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanı yoktu. Cumhuriyet dış siyaset olarak merkezi İran hükümetine tabiydi.¹⁹

Azerbaycan yönetimi Başbakan Pişeveri tarafından ilan edildikten ve bazı önemli bürokratik görevlere gerekli atamalar yapıldıktan sonra bir hükümet programı ilan edildi. Hükümet programının bazı önemli maddeleri şunlardı:

1. Azerbaycan'ın özerkliğini dünyaya tanıtmak ve bu özerkliğin devamlılığını sağlamak için gerekli tedbirleri alıp yetkili makamlar ile İran'ın bütünlüğüne ve egemenliğine aykırı olmayan müzakerelerde bulunmak,
2. Azerbaycan'daki okullarda ve resmi devlet kurumlarında Azerbaycan dilini kullanmak,
3. Fedailer örgütünü bir merkezde toplamak ve özerkliğin dış saldırılardan korunması için milli bir ordu oluşturmak,
4. Köy ve şehirlerde gündün güne artan işsizlikle mücadele etmek, toprak reformu yapmak, Azerbaycan'ın özerkliğine muhalefet edenlerin ve Azerbaycan'ı terk edenlerin toprağını müsadere ederek bunu köylüler arasında paylaşdırmak,
5. Ülkede Azerbaycanlılarla birlikte yaşayan bütün vatandaşların, Kürtler, Ermeniler, Asuriler ve diğer milletlerin kanun önünde eşit olduğunu kabul edip ona göre davranmak,
6. İran hükümetinin Azerbaycan'ın özerkliğine muhalif olmayan tedbirlerini hayata geçirmek.²⁰

Pişeveri'nin ADP'nin İkinci Kongresi'nde de belirttiği gibi İran'ın toprak bütünlüğüne ve egemenliğine aykırı olmayan bir özerkliğin elde edilmesi amaçlanmış ve bu durum hükümet programının ilk maddesinde de yer almıştı. Ancak ADP kurulduktan hemen sonra Tebriz ve Urumiye Garnizonları haricinde Azerbaycan'daki bütün polis ve jandarma karakolları silahlı fedailer tarafından ele geçirilmiş ve İran hükümetinin bölgedeki varlığına büyük oranda son verilmişti. Bu durum ADP'nin İran sınırları dâhilinde bir özerklikten çok daha fazlasını istediğini göstermekteydi.

3. İran Hükümetinin Tebriz ve Urumiye'deki Askeri Varlığının Sonlandırılması

Azerbaycan Milli Hükümeti ilan edildikten hemen sonra kendi hâkimiyeti için tehlikeli olarak gördüğü Tebriz ve Urumiye Garnizonlarını tasarrufuna alma girişimlerinde bulundu. Milli hükümetin amacı, Kızıl Ordu tarafından dışarıyla bağlantısı kesilen ve silahlı fedailer tarafından kuşatılan bu garnizonları kansız bir şekilde ele geçirmektir. Bunun için Azerbaycan Milli hükümetinin yetkilileri Tahran hükümetinin Tebriz Valisi Murtaza Beyat ve Garnizon Komutanı Ali Ekber Direhşani ile müzakere etmeye başladı. Tahran hükümeti Azerbaycan'da seçimler devam ederken Murtaza Beyat'ı Tebriz'e vali olarak göndermişti. Beyat elinde kamu işleri programı ve geniş reformları öngören bir paketle Tebriz' gelmiş ve ADP liderleri ile müzakerelere oturmuştu. Ancak İngiltere'nin Tebriz Başkonsolosu J. W. Wall'ın 12 Ocak 1946 tarihinde ülkesinin Tahran Büyükelçisi Sir Reader Bullar'da gönderdiği raporda da ifade ettiği gibi Tahran yönetimi Azerbaycan'da yaşanan olayların kontrolünü çoktan kaybetmişti; çünkü Azerbaycan'daki sorunlar geçici tedbirlerle çözülemeyecek kadar büyümüştü. Wall'a göre bunun nedeni, Tahran yönetiminin Azerbaycan'a genel vali görevlendirmek için en az altı ay geç kalmış olmasıydı. Bu süre Demokratların bölgede daha da güçlenmesini sağlamıştı. Demokratlar için Tahran'dan gönderilen valinin bir ehemmiyeti yoktu ve zaten Beyat da kendisinden önceki valinin yaşadığı gibi şiddetli bir muhalefetle karşılaşmamıştı. Demokratlar Beyat yokmuş gibi planlarını icra ediyordu. Onu ve bütün partilerle müzakere yapılabileceği konusunda Demokratlara anlamsızca teklifte bulunan yaşlı yardımcısı, Mübaşir Ruşeni'yi kendi hallerine bırakmışlardı.²¹ Nihayetinde Beyat, ADP liderleriyle birkaç görüşme yapmış; ancak onları planlarında herhangi bir değişiklik yapma konusunda ikna edememiş ve 13 Aralık 1945 tarihinde Tebriz'den ayrılarak Tahran'a dönmüştü.²²

¹⁸ Azerbaycan, 22 *Azer 1324 (13 Aralık 1945)*, Numara: 78, s. 1; Merâgeî, *age*, s. 368-369; Mehdigeli Hidâyet Muhber'us-Saltana, *age*, s. 440; Ali Eşref Dervişiyân, *Hâtırât-ı Seferhan (Sefer Kahramâniyan, Der Goftegû Bâ Ali Eşref Dervişiyân)*, Neşr-i Çeşme, Tehran 1378/1999, s. 60; Ekrem Rehimli, *Mücadele Girdabında Geçen Ömür Seyit Cafer Pişeveri*, Trabzon (Tarihsiz), s. 125-126; Ünal, *age*, s. 92-93.

¹⁹ Merâgeî, *age*, s. 370.

²⁰ Azerbaycan, 22 *Azer 1324 (13 Aralık 1945)*, Numara: 78, s. 1; İvanov, *age*, s. 109; Rehimli, *age*, s. 190-192.

²¹ Merâgeî, *age*, s. 360-361.

²² Seyyid Cafer Pişeveri, Tebriz Valisi Murtaza Beyat'ın ADP'nin taleplerinde haklı olduğunu kabul ettiğini; ancak bu konuda bir söz vermekten kaçındığını belirtmektedir. Pişeveri'ye göre, yürütülen müzakereler boyunca Beyat'ın yaptığı tek şey kendi düşüncelerinde ısrar ederek ADP'nin taleplerinden ve özerklikten vazgeçmesini sağlamaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Balâş Azeroğlu-Gaffar Kendeli-Abbasali

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN 1945 YILI GÜNEY AZERBAIJAN SİYASETİ VE TEBRİZ'DE ÖZERKLİĞİN İLANI

Murtaza Beyat Tahran'a döndükten sonra, ADP ile müzakereleri Tebriz Garnizon Komutanı Tuğgeneral Ali Ekber Direhşani devam ettirdi. Ancak bu defaki müzakereler ADP'yi özerklik iddialarından vazgeçirmekten çok Tebriz Garnizonunun kan dökülmeden teslim edilmesi çerçevesinde yapıldı. Beyat'ın Tebriz'den ayrılması ile aynı gün yapılan müzakerelerde Tuğgeneral Direhşani, Pişeveri ile bir anlaşmaya vardı ve garnizonu Demokratlara teslim etti. 13 Aralık 1945 tarihinde Tuğgeneral Direhşani ve Azerbaycan Milli Hükümeti Başbakanı Pişeveri tarafından imzalanan ve Pişeveri-Direhşani Anlaşması olarak da bilinen bu anlaşma aşağıdaki maddelerden oluşmaktaydı:

1. Tebriz Garnizonundan hiç kimse yeni bir emir gelinceye kadar kışlasından dışarı çıkmayacaktır. Azerbaycan hükümeti bu askerlerin gündelik ihtiyaçlarını ve işlerini sağlayacaktır.
2. Garnizondaki bütün silahlar depolarda toplanacak ve Azerbaycan hükümeti tarafından belirlenen kişiler tarafından muhafaza altına alınacaktır.
3. Subaylardan isteyenler memleketlerine veya başka bir bölgeye gidebilir. Milli Hükümet onların diledikleri bölgelere güvenli bir şekilde seyahat etmelerini sağlamaya hazırdır.
4. Azerbaycan hükümeti, Azerbaycan Milli Ordusu'nda görev almak isteyen subayları yemin töreninden sonra ordu hizmetine almayı kabul edecek ve onların ihtiyaçlarını karşılayacaktır.
5. Garnizondaki diğer askerler de istemeleri halinde, Azerbaycan hükümetine bağlı kalacaklarına dair yemin ettikten sonra ordudaki görevlerini devam ettirebilecekler. Yemin töreninden sonra silahları bu askerlere teslim edilecektir.²³

Pişeveri-Direhşani Anlaşması'nın imzalanması ile Tebriz'de İran hükümetini temsil eden son askeri kurum da Demokratların eline geçmiş ve Azerbaycan'ın Tahran'la bağlantısı tamamen kesilmişti. Tuğgeneral Direhşani hatıratında Pişeveri ile yazılı bir anlaşma yapmadığını son ana kadar Genelkurmay Başkanlığı'ndan emir beklediğini ve bu yönde bir emir geldikten sonra, kardeşkanı dökülmemesi adına Tebriz Garnizonunu teslim ettiğini belirtmektedir.²⁴ Ancak Direhşani, Tahran'a döndükten sonra, merkezden emir gelmeden Tebriz Garnizonunu teslim etmekle ve Sovyet ajanı olmakla suçlanmış ve yargılanmıştır.

Tebriz Garnizonunun ele geçirilmesinden sonra sıra Urumiye Tugayına geldi. Ancak buranın ele geçirilmesi ADP için kolay olmadı. Çünkü Tugay Komutanı Albay Ahmet Zengene Tebriz'in düştüğü haberini askerlerinden gizleyerek fedailere karşı direnme kararı almıştı. 16 Aralık 1945 tarihinde bölgedeki Kızıl Ordu temsilcileri, Demokratlar ve Albay Zengene arasında bir görüşme yapıldı ve Zengene'den Urumiye Tugayını kansız bir şekilde teslim etmesi istendi. Ancak Zengene, Kızıl Ordu temsilcileri ve Demokratların bu talebini reddetti.²⁵ Bunun üzerine 17 Aralık 1945 tarihinde Demokratlara bağlı fedailer Urumiye Tugayına bir saldırı başlattı. Kürtlerin de desteklediği bu saldırılarda her iki taraftan da çok sayıda kayıp verildi. 18 Aralık'ta Demokratlar ile Albay Zengene arasında başka bir görüşme daha yapıldı. Bu görüşmede Tebriz Garnizon Komutanı Tuğgeneral Direhşani'nin fedailere karşı koyulmaması ve silah bırakılması yönündeki yazılı emri Albay Zengene'ye gösterilmiş ve böylece çatışmalar durmuştu. Tugaydaki askerlerden bir kısmı Demokratlara tabi olmuş diğerleri gece karanlığından faydalanarak firar etmişti. Albay Zengene ve beraberindeki birkaç subay ise tutuklanarak Tebriz'e gönderilmişti. Albay Zengene Tebriz'de yargılanmış ve 10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. Ancak Zengene altı ay tutuklu kaldıktan sonra Başbakan Kavvam'us-Saltana'nın talebiyle serbest bırakıldı. Urumiye Tugayının da teslim olmasının ardından Azerbaycan'ın kalan bütün bölgeleri birkaç gün içerisinde Demokratların kontrolüne geçti.²⁶

SONUÇ

Güney Azerbaycan Sovyetler Birliği'ne açılan bir kapı konumunda olduğundan Rusların İkinci Dünya Savaşı ve sonrası dönemde belirlediği İran siyasetinde önemli bir yer işgal etmiştir. Ruslar özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Almanların İran'ın kuzeyi üzerinden Tahran yönetimini de kendi saflarında savaşa dâhil ederek Sovyetler Birliği'ne karşı yeni bir cephe açmasından korkuyordu. Bu nedenle İran'ın kuzeyi üzerinde hem işgal öncesi dönemde ve işgal yıllarında hem de işgal sonrasında Sovyet egemenliğini tahsis etmeye yönelik bir politika takip etmişlerdi. İkinci Dünya Savaşı'ndaki işgal yıllarında Rusların öncelikli İran politikasını Tudeh Partisi vasıtasıyla komünizmin bu ülkede egemen olmasını sağlamak, bu gerçekleşmezse ülkenin kuzeyindeki ayrılıkçı Kürt ve Azerbaycan Türkleri üzerinden Tahran yönetimini baskı altına alarak kontrol etmek şekillendirmişti.

Zenüzi (Virâstâran/Editörler), *Âvâzhan-ı Regs Bordegan Gozide-yi Ez Sohenranihâ ve Meğalet-i Mir Cafer Pişeveri (1324-1325)*, Tercume: Elnâr Ensari ve Hejir Pelâşçi, İntişâr-ı Mancınık, 1394/2005, s. 88.

²³ Azerbaycan, *27 Azer 1324 (18 Aralık 1945)*, Numara: 80, s. 1; Mehdîgeli Hidâyet Muhber'us-Saltana, *age*, s. 441.

²⁴ Direhşani, *age*, s. 43.

²⁵ Urumiye'deki Sovyet Garnizonunda gerçekleşen bu görüşmede Sovyetler Birliği'ni temsilen General Aslanov konuşmuş ve azarlayıcı bir dille İran birliklerinin yaptığı operasyonun Sovyet-İran ilişkilerine zarar verdiğini, bu durumun sorumluluğunun Albay Zengene'de olduğunu ve eğer çatışmalar bu şekilde devam ederse Kızıl Ordu'nun olaylara müdahale etmek zorunda kalacağını söylemişti. Albay Zengene ise yaşananların bir iç sorun olduğunu ve Sovyet yetkililerin buna müdahale etme hakkının olmadığını vurgulamış ve Aslanov'dan İran'ın egemenlik haklarına saygılı olmasını istemişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Zengene, *Hatırât-ı Ez Memuriyethâ-yı Men Der Azerbaycan (Ez Şehrîver 1320 Tâ Deymah 1325)*, İntişârât-ı Şark, Tehran 1353/1974, s. 81-82; ayrıca bkz. İbrahim Nasihî, *Gâ'ile-yi Azerbaycan Der Rehgozer-i Tarih ve Çehre-yi Pişeveri Der Âyine-yi Fırka-yı Demokrat*, İntişârât-ı Sutûde, Tebriz 1384/2005, s. 176-177.

²⁶ Merâgei, *age*, s. 374-376.

İran'ın kapalı ve muhafazakâr yapısı komünist bir siyasi hareketin ülkenin geneli üzerinde hâkimiyet kurması için müsait değildi. Bu durum Sovyet liderleri İran'ın kuzeyindeki işgal bölgelerinde yeni siyasi arayışlara sevk etti. Tudeh'le istediklerini alamayacaklarını anlayan Rus liderler çareyi bu partinin Güney Azerbaycan'daki adını değiştirmekte buldu.

Azerbaycan Demokrat Partisi, Tudeh Partisi'nin Güney Azerbaycan'daki teşkilatlarının lağvedilmesiyle kuruldu. Parti her ne kadar Tudeh'ten farklı komünizmle mesafeli bir siyasi hareket olarak ortaya çıkmış olsa da durum tam olarak böyle değildi. ADP liderlerinin komünist olmaları dışında, parti programındaki sol söylemler ve toprak reformu gibi radikal girişimlerin yapılacağı belirtilmesi, İran'daki muhafazakâr feodal yapıyla zıtlık teşkil ediyordu. Bu durum ileride kurulan yeni partinin halk desteğinden mahrum kalmasına neden olacaktı. Ayrıca Tudeh Partisi de Güney Azerbaycan'daki varlığının Sovyet müdahalesiyle ortadan kaldırılmasından rahatsızlık duymaktaydı. Partinin Tahran'daki yöneticileri başlangıçta ADP'nin Tudeh'ten ayrı olarak kurulmasına karşı çıkmış; ancak Sovyet muhalefetiyle karşılaştıktan sonra durumu kabullenmişti. ADP kurulduktan sonra Tudeh, Sovyetler Birliği'nin İran politikasının belirlenmesinde ikinci plana düştü.

Sovyet liderler ADP eliyle İran'ın kuzeyinde komünist bir hareket meydana getirerek Tahran yönetimini baskı altına alıp ülkenin kuzeyinde petrol imtiyazı elde etmeyi amaçlıyordu. Bu amaç doğrultusunda İran ordusunun ülkenin kuzeyindeki etkinliği ve hareket kabiliyeti Kızıl Ordu tarafından ortadan kaldırılmış ve ADP'nin rahat bir şekilde faaliyette bulunmasının önü açılmıştı. Sovyetler Birliği'nin İran ordusunu kışlarına hapsedmesi, ADP'nin Azerbaycan'ın özerkliğini ilan etmesini sağlamış ve silahlı fedailerine Tebriz ve Urumiye'deki büyük kışlaları ele geçirme imkânı sunmuştu. Tebriz'de özerkliğin ilanı ile birlikte Sovyetler Birliği İran hükümetine karşı kullanabileceği en etkili baskı unsurunu elde etmişti.

Sovyetler Birliği'nin Güney Azerbaycan'a ilgisi çıkar esasına dayanmaktaydı. Ruslar için amaç Tahran yönetiminden İran'ın kuzeyinde petrol imtiyazı almaktı. Bu amaca ulaşıldığı takdirde Sovyetler Birliği'nin Tahran yönetimiyle Tebriz hükümeti aleyhine bir anlaşma yapması kaçınılmaz olacaktı. Nitekim özerkliğin ilanından birkaç ay sonra Başbakan Kavvam'us-Saltana ile Sovyetler Birliği'nin Tahran Büyükelçisi Ivan Sadçikov arasında imzalanan petrol imtiyazı anlaşması Rusların Tebriz yönetimini terk ettiğinin en açık göstergesiydi. Tahran'dan isteğini elde eden Sovyet yönetimi, Kızıl Ordu'yu İran'ın tamamından çekerek Özerk Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni İran ordusuyla baş başa bıraktı. Sovyetler Birliği'nin İran'dan çekilmesi Azerbaycan Demokrat Partisi'nin ve özerkliğin sonunu getiren en önemli gelişmeydi.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN 1945 YILI GÜNEY AZERBAYCAN SİYASETİ VE TEBRİZ'DE ÖZERKLİĞİN İLANI

KAYNAKÇA

ATÂBEGÎ, Türec, *Azerbaycan Der İran-ı Mu'âssır*, Tercume: Muhammed Kerim Eşrâk, İntişârât-ı Tûs, Tehran, 1376/1997.

AZERBAYCAN, *11 Azer 1324 (2 Aralık 1945)*, Numara: 68.

AZERBAYCAN, *22 Azer 1324 (13 Aralık 1945)*, Numara: 78.

AZERBAYCAN, *27 Azer 1324 (18 Aralık 1945)*, Numara: 80.

AZERBAYCAN, *4 Azer 1324 (25 Kasım 1945)*, Numara: 63.

ÂZEROĞLU, Balâş-Gaffar Kendeli-Abbasali Zenûzî (Virâstârân/Editörler), *Âvazhan-ı Regs Bordegan Gozide-yi Ez Sohenranihâ ve Meğalet-i Mir Cafer Pişeveri (1324-1325)*, Tercume: Elnâr Ensarî ve Hejir Pelâsî, İntişâr-ı Mancımık, 1394/2015.

BEYÂNÎ, Hânba, *Gâ'ile-yi Azerbaycan (Mustened Be Esnâd-ı Tarihî, Siyasî ve Arşivî)*, İntişârât-ı Zeryâb, Tehran 1375/1996.

BRITISH DOCUMENTS ON FOREIGN AFFAIRS, Part IV, Series: B, Near and Middle East 1946, Vol: I, Universty Publications of America 1999.

DERVİŞİYAN, Ali Eşref, *Hâtrât-ı Seferhan (Sefer Kahramâniyan, Der Goftegû Bâ Ali Eşref Dervişiyân)*, Neşr-i Çeşme, Tehran 1378/1999.

DIREHŞÂNÎ, Ali Ekber, *21 Azer 1324 Teşkil-i Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan ve Nekş-i Seyid Cafer Pişeveri Der An*, Şirket-i İntişârât-ı Şirin, Tehran 1385/2006.

EHGER, İrec *Merg Hest ve Bazgeşt Nist*, (Bicâ/Yayın Evi Belirtilmemiş), Tahran, (Bitâ/Tarihsiz).

HASANLI, Cemil, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycan'ı*, Çev.: Ekber N. Necef, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005.

HESENLÎ, Cemil, *Ferâz û Furûd-u Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan (Be Rivayet-i Esnâd-ı Mehramâne-yi Arşivhâ-yi İttihad-ı Cemâhir-i Şorevî)*, Tercume: Mersûr Hemamî, İntişârât-ı Neşrenî, Tehran 1383/2004.

ITTILA'AT, *6 Azer 1324 (27 Kasım 1945)*, Şomare: 5919.

İVANOV, M. S. , *Tarih-i Nûin-i İran*, Tercüme: Tizâbî, İntişârât-ı İslûc, Tehran 1337/1958.

MEHDİGELÎ HİDÂYET MUHBER'US-SALTANA, *Hâtrât û Hâtrât (Tûşele Ez Târih-i Şeş Pâdişâh ve Gûşe Ez Duvre-yi Zindegi-yi Men)*, Ketabfurûşî-yi Zevvâr, Tehran 1344/1965.

MERÂĞEÎ, Ali Muradî, *Ez Zindân-ı Rıza Han Ta Sedr-ı Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan: Berersi-yi Zindegi ve Ârâ-yi Seyyid Ca'âfer Cevadzâde (Pişeveri) Bâ Nigâh-ı Dûbare Be Zuhûr û Sukût-ı Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan*, Neşr-i Evhedî, Tehran 1382/2003.

MİŞUDAĞLI, Ekrem, *Meş'âl Cavid (Seyyid Cafer Pişeveri, Zindegi ve Faaliyethây-yı Siyasi û İctimâî)*, Tercume: Ğ. M, İntişârât-ı Sâmen, Kum 1392/2013.

MOLLAZÂDE, Hamid, *Seyr-i Der Kuçehâ-yı Hatırât (Tebriz Ez Şehrîver 1320 Tâ 1360)*, İntişârât-ı Erk, Tebriz 1373/1994.

NASÎHÎ, İbrahim, *Gâ'ile-yi Azerbaycan Der Rehgozer-i Tarih ve Çehre-yi Pişeveri Der Âyine-yi Fırka-yı Demokrat*, İntişârât-ı Sutûde, Tebriz 1384/2005.

PESYAN, Necefğeli, *Merg Bud Bazgeşt Hem Bud (Tarihçe-yi Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan ve Hızb-ı Komela-yı Kurdistan Ez Sukût Padgânha-yı Azerbaycan Tâ Istıgrar-ı Nirû)*, Neşriye-yi Baygân-ı İmrûz, Tehran, 1328/1949.

PİŞEVERÎ, Seyyid Cafer, *21 Azer Nutuklar ve Makaleler*, İntişâr-ı Ferzâne, Tehran (Bitâ/Tarihsiz).

REHİMLÎ, Ekrem, *Mücadele Girdabında Geçen Ömür Seyit Cafer Pişeveri (Hayatı ve Sosyal-Siyasi Faaliyetleri)*, Trabzon (Tarihsiz).

ROOSEVELT, Archibald, *For Lust of Knowing (Memoirs of An Intelligence Officer)*, Little Brown and Company, The United States of America 1988.

ŞEHBÂZÎ, Abdullah, *Hâtrât-ı İrec İskenderî*, İntişârât-ı Mutâla'ât ve Pejûheşhâ-yı Siyasî, Tehran, 1372/1993.

KENAN DEMİREL

ŞİFER, Berna, *Merzhâ ve Biraderî (İran ve Çaleş-i Hûvviyet-i Azerbaycanî)*, Tercume: Yaşar Sıddıkyânî Âzer, Neşriye-yi Daneşcû-yi Daneşgâh-ı Tehran, Tehran 1385/2006.

TAL'Â, Huşeng-Peymân Herigî, *Guşehâ-yı Penhân-ı Tut'îye Berâyı Tecziye-yi Mehabad*, İntişârât-ı Semergend 1389/2010.

ÜNAL, Sonay, *Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

YAHYAÎ, Hüseyin, *Azerbaycan der Gozaergâh-ı Tarih ve Goftegû-yi Ba Ostad M. A. Ferzâne*, Mutercim: Serkâr Hanım Sertipî, Neşr-i Kitab-ı Erzan, Süid (İsveç) 1385/2006.

ZENGENE, Ahmet, *Hatırât-ı Ez Memuriyethâ-yı Men Der Azerbaycan (Ez Şehrîver 1320 Tâ Deymah 1325)*, İntişârât-ı Şark, Tehran 1353/1974.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN 1945 YILI GÜNEY AZERBAJYAN SİYASETİ VE TEBRİZ'DE
ÖZERKLİĞİN İLANI**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 433-444.

Geliş Tarihi–Received Date: 02.02.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.05.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BİR LİDERİ ANMAK: MUĞLA'DA HALK GAZETESİ'NE GÖRE MUĞLA'DA 10 KASIM TÖRENLERİ (1939-1949)

 10.53718/gttad.1243468

 BAYRAM AKÇA*

ÖZ

10 Kasım 1938 tarihi Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün vefat ettiği gündür. Bu nedenle Atatürk'ün ölüm yıldönümü olan 10 Kasım Türkiye'de en uzun süre devam eden resmi yas uygulamasıdır.

Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938 tarihinde vefat ettiği zaman dönemin hükümeti Atatürk'ün cenaze töreninin nasıl yapılacağına dair bir program yayınlamıştır. Bu programa göre; 10 Kasım 1938 tarihinde İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda vefat eden Mustafa Kemal Atatürk'ün cenaze töreni süresince bayraklar yarıya indirilmiş, yabancı elçilikler de Türk milletinin acısına ortak olmak için hem bayraklarını yarıya indirmiş hem taziyelerini sunmuş, radyolar haber dışında yayın yapmamış, sinema, tiyatro gibi eğlence yerleri kapalı tutulmuştur.

Atatürk öldükten sonra onu ilk anma töreni 10 Kasım 1939 tarihinde yapılmıştır. Bu bağlamda 5 Kasım 1939 tarihinde Dâhiliye Vekâleti tarafından “Büyük Atamızın Ölüm Yıldönümü” adlı bir anma programı hazırlanarak dönemin tüm Halkevlerine ve CHP Teşkilatlarına gönderilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ü anma programını her ilde Halkevi ve CHP il ve ilçe teşkilatları düzenlemiştir. Bu programlara dönemin Valisi, Belediye Başkanı, Garnizon Komutanı, Halkevi Başkanı, CHP il ve ilçe teşkilatları, esnaflar ve halk iştirak etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ü anma programı onun ölüm saati olan 9.05 gece başlamış, çeşitli kişiler tarafından Mustafa Kemal Atatürk hakkında yapılan konuşmalar ile devam etmiş ve törene katılanların şehir meydanındaki Atatürk anıtına çelenk koyması ile sona ermiştir.

Türkiye'nin değişik illerinde olduğu gibi Muğla'da da ölümünden sonra Atatürk'ü ilk anma töreni 10 Kasım 1939 tarihinde yapılmıştır. Bu çalışmaya kaynaklık eden “Muğla'da Halk Gazetesi”ne göre; 5 Kasım 1939 tarihinde hazırlanan Atatürk'ün anma programı 1939 ile 1949 yılları arasında Muğla'da da aynen uygulanmıştır. Buna göre; 1939 ile 1949 yılları arasında Muğla'daki 10 Kasım Atatürk'ü anma programlarını Muğla Halkevi yönetimi hazırlamıştır. Programdan önce her 10 Kasım günü Halkevi'nin salonuna bir Atatürk büstü veya resmi konmuş ve onun etrafı bayrak ve çiçeklerle süslenmiştir. Atatürk'ün vefat ettiği 10 Kasım günü saat 9.05 gece siren sesiyle program başlamıştır. Saygı duruşundan sonra bir kişi kürsüye gelerek önce Atatürk'ün hayatı ve eserleri anlatılmış, sonra da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün beyannamesi okunmuştur. Daha sonra katılımcılar sırayla salondaki Atatürk büstünün önünden geçerek Halkevinden dışarı çıkmışlardır. Böylece Halkevindeki törenler sona ermiştir.

Halkevindeki törenden sonra katılımcılar Halkevinin bandosunun çaldığı matem marşı eşliğince Muğla Cumhuriyet Meydanı'nda bulunan Atatürk anıtına geçmişler ve burada onun anıtına çelenkler sunarak töreni sonlandırmışlardır. Diğer yandan ise dönemin Muğla da Halk Gazetesi ilk sayfadan siyah renkli bir Atatürk resmi basmış ve Atatürk ile ilgili mutlaka bir köşe yazısı yayınlamıştır. Bu yazıda Atatürk'ün kısaca özgeçmişi, savaşta yaptığı yararlılıkları ve devrimleri konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım, Muğla'da Halk Gazetesi, Anmak.

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: abavram@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7396-3498.

BİR LİDERİ ANMAK: MUĞLA'DA HALK GAZETESİ'NE GÖRE MUĞLA'DA 10 KASIM TÖRENLERİ (1939-1949)

MEMORYING A LEADER: NOVEMBER 10 CEREMONIES IN MUĞLA ACCORDING TO MUĞLA HALK NEWSPAPER (1939-1949)

ABSTRACT

November 10, 1938, is the day when Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Turkish Republic, died. For this reason, November 10, the anniversary of Atatürk's death, is accepted as the longest-lasting official mourning practice in Turkey.

When Mustafa Kemal Atatürk passed away on November 10, 1938, the government of the time published a program on how to perform Atatürk's funeral. According to this program, during the funeral ceremony of Mustafa Kemal Atatürk, who died on November 10, 1938 in Istanbul Dolmabahçe Palace, the flags were lowered at half-mast, foreign embassies both lowered their flags at half-mast and offered their condolences to share in the pain of the Turkish nation, radios did not broadcast other than news, entertainment places such as movies and theaters were closed.

After Atatürk died, the first commemoration ceremony was held on 10 November 1939. In this context, a commemoration program called "Death Anniversary of our Great Ancestor" was prepared by the Ministry of Internal Affairs on 5 November 1939 and sent to all Community Centers and CHP Organizations of the period. People's Houses or Provincial and District Organizations of the Republican People's Party organized the commemoration program of Mustafa Kemal Atatürk in every province. The Governor of the period, the Mayor, the Garrison Commander, the President of the Community Center, the provincial and district organizations of the CHP, the tradesmen and the public participated in these programs. The program of commemorating Mustafa Kemal Atatürk started at 9.05, the time of his death, continued with the speeches made by various people about Mustafa Kemal Atatürk, and ended with the laying of wreaths at the Atatürk monument in the city square by the attendees.

As in different provinces of Turkey, the first commemoration ceremony of Atatürk was held on 10 November 1939 in Muğla after his death. According to Halk Newspaper in Muğla, which is the source of this study; Atatürk's commemoration program, which was prepared on 5 November 1939, was also applied in Muğla between 1939 and 1949. According to this; between 1939 and 1949, the Muğla Community Center administration prepared the 10 November Atatürk commemoration programs in Muğla. Before the program, a bust or picture of Atatürk was placed in the hall of the Community Center every November 10, and its surroundings were decorated with flags and flowers. The program started with the sound of the siren at 9.05 am on November 10, when Atatürk passed away. After the moment of silence, a person came to the podium, firstly Atatürk's life and works were explained and then President İsmet İnönü's declaration was read. Afterwards, the participants took turns passing the Atatürk bust in the hall and went out of the Community Center. Thus, the ceremonies in the Community Center came to an end.

After the ceremony in the Community Center, the participants went to the Atatürk monument in Muğla Cumhuriyet Square, accompanied by the mourning anthem played by the band of the Community Center, and ended the ceremony by presenting wreaths to his monument. On the other hand, in Muğla of the period, the Halk Newspaper printed a black Atatürk picture on the first page and published a column about Atatürk. In this article, Atatürk's brief biography, his heroic acts in the war and his revolutions are discussed

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, November 10, Halk Newspaper in Muğla, Memorying.

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'nde *Yas; Ölüm veya bir felaketten doğan acı ve bu acıyı belirten davranışlar, yas tutmak ise; çok üzülme, matem tutmak veya duyulan acı ve üzüntüyü bazı davranışlarla belli etmek* şeklinde tarif edilmiştir.¹ Yukarıdaki tanımdan da anlaşılacağı üzere çok sevilen bir kayıp karşısında verilen doğal bir tepki olan yas tutma âdeti dünyadaki bütün kültürlerde vardır. Bu yas olayı bazen bireysel olarak yaşanabildiği gibi bazen de toplumsal olarak yaşanabilmektedir.² Türk kültüründe yas âdeti, Orta Asya'dan itibaren var olmuş ve sıradan insanlar veya hakanların ölümünden sonra kara veya gök elbise giymek, saç kesmek, ağıt yakmak gibi çeşitli şekillerde kendini göstermiştir.³

Türk kültüründeki yas uygulaması örneklerine, eski Türk devletlerinden Cumhuriyet tarihine kadar olan süreçte rastlamak mümkündür. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü yas uygulamasının en önemli örneklerinden biridir. Onun ölüm yıldönümü olan 10 Kasım günü, Türkiye'nin en uzun süre devam eden resmi yas uygulaması olmuştur.

¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 2140.

² Hakan Uzun, "Türkiye'de 10 Kasım Törenleri, "İlk Matem" 10 Kasım 1939'dan," "Atatürk Haftası" ve "Matemsiz Atatürk'ü Anma" Günlerine", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/38, İzmir 2019-Bahar, s. 136.

³ Eski Türk kültüründe ölümden sonra uygulanan ritüeller için bkz. Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 218-248; Edward Tryjarski *Türkler ve Ölüm*, Çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 145-165.

Mustafa Kemal Atatürk'ün vücudu hayatı boyunca vatani ve milleti için yapmış olduğu mücadele sonucu oldukça fazla yıpranmıştı. İşte bu nedenle I. Dünya Savaşı sırasında çeşitli rahatsızlıklar geçiren Mustafa Kemal Atatürk 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıktığı zaman bir böbrek rahatsızlığı yaşamıştır.⁴

Cumhuriyetin ilanından hemen sonra Kasım 1923'te Mustafa Kemal Atatürk aşırı çalışma, yorgunluk ve stresten dolayı ilk kalp krizini geçirmiştir. Bu durum üzerine Mustafa Kemal Atatürk 13 Kasım 1923 tarihinde Prof. Dr. Nejat Ömer İrdelp tarafından muayene edilmiş ve sonra kendisinden tütün ve kahve kullanımını azaltması istenmiştir. İki ay kadar doktor tavsiyesine uyarak iyileşen Mustafa Kemal Atatürk daha sonra tekrar eski yaşam tarzını devam ettirmeye başlamıştır.⁵ 1927 yılında Mustafa Kemal Atatürk ikinci kalp krizini geçirmiştir. Hatta Mustafa Kemal Atatürk'ün rahatsızlığı basın tarafından büyütülmüş ve siyasi kriz çıkarmaya kadar vardırılmıştır. Ancak, Mustafa Kemal Atatürk yine doktorları tarafından tedavi edilerek tekrar sağlığına kavuşturulmuştur.⁶

1936 yılında Mustafa Kemal Atatürk aşırı üşütme ve fazla yorgunluktan dolayı zatürreye yakalanmış ve doktorların yerinde ve zamanında müdahalesi ile bu hastalığı da atlatabilmiştir.⁷ 1937 yılının sonlarında ise Mustafa Kemal Atatürk'te halsizlik, yorgunluk, burun kanaması, karın ve bacaklarda kaşıntı ve inceleme belirtileri görülmeye başlamıştı. Bu durum üzerine Mustafa Kemal Atatürk'ü muayene eden Prof. Dr. Nihat Reşat Belge ona siroz teşhisi koymuştur. Bu hastalığın tedavisi için ise Fransa'dan Prof. Dr. Fisenger'in davet edilmiştir.⁸

1938 yılının Mayıs ayında Mustafa Kemal Atatürk'ün Hatay meselesi yüzünden Mersin ve Adana seyahatlerine çıkması onun hastalığının ilerlemesine neden olmuştur. Bu durum üzerine Mustafa Kemal Atatürk dönüşte İstanbul'da Savarona yatında tedaviye alınmıştır. Bir süre burada tedavi edilen Mustafa Kemal Atatürk vücudunun tedaviye cevap vermemesi üzerine Dolmabahçe Sarayı'na nakledilmiştir. Almanya ve Avusturya'dan getirilen doktorlar da Mustafa Kemal Atatürk'ün hastalığına çare bulamamış ve karnında biriken suyu almak zorunda kalmışlardır. Eylül 1938'de su alma işleminden hemen sonra Mustafa Kemal Atatürk ilk defa komaya girmiş ancak vücudunun dirençli olması nedeniyle komadan çıkabilmiştir.⁹

7 Kasım 1938 günü Mustafa Kemal Atatürk'ün ağrılarının artması üzerine doktorlar tekrar karnındaki suyu almışlardır. Bu işlemden 30 saat sonra Mustafa Kemal Atatürk tekrar komaya girmiştir. Komadan çıkamayan Mustafa Kemal Atatürk 10 Kasım 1938 günü son sözü olan "Aleykümüsselam" diyerek gözlerini bu hayata yummuştur.¹⁰ Yine 10 Kasım 1938 günü Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü hükümet tarafından radyo aracılığı ile yurt içi ve yurt dışı kamuoyuna duyurulmuştur.¹¹

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölüm yıldönümü olan 10 Kasım günü de Türkiye'nin en uzun süre devam eden resmi yas uygulaması olmuştur. Türkiye'de her 10 Kasım günü sabah saat 9.05'te duyulan siren sesi hem milletçe gerçekleştirilen ortak yas duygusunu hatırlatır hem de Atatürk'e karşı bir dakikalık saygı duruşunda bulunulması gerektiğini ifade eder.

Mustafa Kemal Atatürk ile ilgili olarak ilk "yas" veya "milli matem" gibi kavramlar 10 Kasım 1938 tarihinde onun ölümü ile başlamıştır. Bu bağlamda yukarıda belirtilen kavramlara dönemin gazetelerinde, hükümet tebliğlerinde veya tören sırasında yapılan konuşmalarda sıkça rastlanmıştır. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü üzerine Dolmabahçe Sarayı'ndaki Cumhurbaşkanlığı forsu ile birlikte resmi dairelerdeki bayraklar yarıya indirilmiş ve yabancı elçilikler de Türk milletinin bu matemine katılarak bayraklarını yarıya indirmiştir. Bu arada hükümetin yayınladığı kararname gereğince tüm sinema, tiyatro ve eğlence yerleri de kapalı tutulmuştur. 1938 yılında hükümetin yayınladığı programdaki birçok madde 1939 yılında yayınlanan programda da aynen yer almıştır.¹²

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra onu anmak için ilk tören 10 Kasım 1939 tarihinde yapılmıştır. Bu anma töreni ile ilgili olarak 5 Kasım 1939 tarihinde dönemin Dâhiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan program dönemin gazetelerine de gönderilmiş ve onlardan gerektiği şekilde hareket etmeleri konusunda ricada bulunulmuştur. Buna göre; programın yürütülmesinden dönemin Halkevleri ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) il ve ilçe teşkilatları birinci derecede sorumlu tutulurken, anma törenlerinin ilk adresi Halkevleri gösterilmiştir. Halkevlerinin olmadığı yerlerde ise tören yeri CHP il ve ilçe merkezleri olması kararlaştırılmıştır.

⁴ Tahir Kodal, "Atatürk'ün Ölümü ve Denizli Kamuoyu", *PAÜ, Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 5, Denizli 1999, s. 17-18.

⁵ Bilal N. Şimşir, *Atatürk'ün Hastalığı*, Ankara 1989, s. 6-7, Bayram Akça-Recep Arslan, "Atatürk'ün Ölümünün Muğla Vilayetindeki Yansımaları", *Atayurt'tan Muğla'ya Türk Tarihi ve Kültürü Hakkında Yazılar*, Ed. Mustafa Gökçe, Eren Fehmi Eroğlu, Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla 2020, s. 214. Kodal, *age*, s. 18.

⁶ Şimşir, *age*, s. 6-7.

⁷ Şimşir, *age*, s. 5-7.

⁸ Kodal, *agm*, s. 18.

⁹ M. Akif Tural, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s.390.

¹⁰ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, C. II, İstanbul 1973, s. 770-771.

¹¹ Selahi R. Sonyel, *Atatürk- The Founder of Modern Turkey*, Ankara 1989, s. 197-198.

¹² Uzun, *agm*, s. 139.

BİR LİDERİ ANMAK: MUĞLA'DA HALK GAZETESİ'NE GÖRE MUĞLA'DA 10 KASIM TÖRENLERİ (1939-1949)

Program herkese açık almakla birlikte mülki ve askeri erkân ile CHP ve Halkevleri yöneticilerinin mutlaka katılması istenmiştir.¹³

Programdan anlaşıldığı üzere, Halkevleri veya CHP il ve ilçe merkezlerinde düzenlenecek olan törenlerde, tören salonunun uygun bir köşesine Mustafa Kemal Atatürk'ün bir büstü, yoksa bir fotoğrafının konması ve bu köşenin Türk bayrağı, CHP bayrağı ve çiçeklerle süslenmesi, toplantıya katılanların Mustafa Kemal Atatürk'ün öldüğü saat olan 9.05 geçte önceden görevlendirilen bir kişi tarafından saygı duruşuna davet edilmesi, saygı duruşundan sonra bir kişi tarafından Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatı ve bu millet ve memleket için yaptığı hizmetleri anlatılması ve ardından da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 10 Kasım 1938 tarihinde Atatürk'ün ölümü üzerine söylediği beyannamesinin okunması istenmiştir. Halkevi'ndeki veya CHP il veya ilçe merkezlerindeki bu program sona erdikten sonra katılımcıların topluca o şehir meydanındaki Atatürk Heykeline giderek çelenklerini sunması ve böylece töreni sonlandırmaları istenmiştir.¹⁴

Okullarda yapılacak olan törenler de Halkevlerindeki gibi farklı olmayacağı belirtilmiştir. Bu bağlamda okullarda saat 9.05 geçte Atatürk'e saygı duruşunda bulunulacağı, ardından bir öğretmen tarafından onun hayatı ve eserleri hakkında bilgi verileceği ve son olarak da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün söz konusu beyannamesinin okunacağı belirtilmiştir.¹⁵ Basına yönelik yapılan düzenlemelerde ise, 10 Kasım günü gazetelerden baş sayfalarını siyah çerçeve içine almaları, Atatürk'ün hayatını, eserlerini, Kemalizm'in ebediyen yaşayacağını ve onun ölümünden duyulan acıyı ifade eden köşe yazıları yazmaları istenmiştir.¹⁶

Radyoya yönelik yapılan düzenlemelerde ise en dikkat çeken husus, radyo yayınlarının günlük sadece sabah, öğlen ve akşam yapılması istenmiştir. Bu bağlamda radyonun sabah haberlerini sunduktan sonra Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Mustafa Kemal Atatürk hakkındaki beyannamesini okuyup yayına ara vermesi, öğle ve akşam haberlerinden sonra ise *"Sayın yurttaşlar: Bugün Ebedi Şef Atatürk'ün ölümünün yıl dönümüdür. Türkiye radyosu, Türk Milleti'nin bu büyük elemine katılarak tazim ile susuyor"* diyerek yayını sonlandıracağı, belirtilmiştir.¹⁷

10 Kasım Atatürk'ü anma programının dikkat çeken bir başka özelliği ise Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün beyannamesinin her tören sonunda mutlaka okunmasının istenmesidir. Bunu temin etmek için toplantıyı düzenleyecek olan kişi veya kurumlara Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün beyannamesi matbu olarak önceden gönderilmiştir.¹⁸ Dâhiliye Vekâleti, Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan program bir bütün olarak değerlendirildiği zaman Muğla'da dâhil olmak üzere ülkenin tümüne yönelik olarak hazırlandığı görülmüştür.

1. Muğla Yerel Basınında 10 Kasım Törenleri (1939-1949)

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü tüm yurttaki olduğu gibi Muğla'da da büyük bir üzüntü ile karşılanmıştır. 10 Kasım 1938 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden dolayı yapılacak cenaze töreni ile ilgili olarak dönemin Hükümeti bir program yayınlamıştır. Bu programa göre Muğla'da Mustafa Kemal Atatürk'ün cenaze töreni ile ilgili olarak Halkevi'ne ve CHP il ve ilçe yöneticilerine görevler yüklenmiştir.¹⁹

Mustafa Kemal Atatürk için dönemin hükümeti tarafından yayımlanan cenaze töreni programı Muğla'da aynen uygulanmıştır.²⁰ 1938 yılı Kasım ayında yayımlanan *"Aydın Tarihi"* Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü üzerine Muğla'da yapılan cenaze töreni ile ilgili olarak şu bilgiyi vermiştir:

"Günlerden beri hazin gözyaşları ile matem hayatı yaşayan Muğla'da bugün Ebedi Atasının büyük milli matemini, aziz yurdun her yerinde olduğu gibi, şimdiye kadar görülmemiş büyük bir saygı ve ihtiram geçidi yapılmıştı. Büyük matem gününden evvel hazırlanan program halka dağıtılmış, Ebedi Atamız için yapılacak büyük matem ve ihtiram geçidi hakkındaki esaslar bütün yurttaşlarca öğrenilmiştir.

.....İstiklal Marşından sonra Kürsiye gelen Başöğretmen Basri Tüzün Ebedi Atamızın hayatı, mücadele ve büyük muvaffakiyetleri hakkında konferans verdi. Ve Atamızın gençliğe hitabesini okudu ve ebedi ruhu için 2 dakika saygı duruşu yapıldı.

.....İstiklal Marşı okunduktan sonra Bethoven'in matem marşı çalındı. En hazin manzara bu sırada başlamıştı. Bütün kafalar önlerinde bulunan büyük heykele doğru kalktı. Etrafı hıçkırık dalgaları sardı. Marş bitince İlbay (Vali) Recai Güreli Atanın heykeline doğru ilerledi. İnsanlığın büyük evladı önünde 1

¹³ Burak Şimşek, *Tek Parti Döneminde 10 Kasımlar (1938-1950)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2007, s. 63-64.

¹⁴ Uzun, agm, s. 140. Kodak, agm, s.18.

¹⁵ Şimşek, agt, s. 64.

¹⁶ Uzun, agm, s. 140.

¹⁷ Yağmur Tatar Hotancı, *Demokrat Parti Döneminde 10 Kasımlar*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2017, Şimşek, agt, s. 64.

¹⁸ Şimşek, agt, s. 62.

¹⁹ Nazlı Ökten, "Ölümsüz Bir Ölüm, Sonsuz Bir Yas: Türkiye'de 10 Kasım", *Hatıralarıyla ve Unutuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, Derleyen: Esra Özyürek, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 320-350. Şimşek, agt, s. 60-64.

²⁰ Sonyel, agm, s. 197; Soyak, age, s.770-771; Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletten Doğuşu*, İstanbul 1994, s. 574.

dakika durdu. Saygıyla eğildi. Sonra büyük mermer taşların üzerinde sözlerine başladı. Gür sesiyle “Ey asil millet” deyince bütün meydan dinmek bilmeyen hıçkırık sesine boğuldu. Yaşlı gözlerle sözünü bitiren vali ağlayanlar arasında krokideki yerine geçti.

.....Bugün bir millet ağlıyor. Atasını kaybeden Türkiye ağlıyor, tarihin misalini kaydetmediği en büyük en büyük evladını kaybeden dünya ağlıyor. Şimdi kalabalık yavaş yavaş dağılıyor. O, büyük ve muhterem meydanın ortasında çiçek yığınları ve sayısız çelenk arasında yükselen ebedi Atamız müsterih olarak eserini seyrediyor.”²¹

1939 yılında itibaren ise Mustafa Kemal Atatürk’ü ölüm yıldönümünde anmak için tüm yurttaki gibi Muğla’da da anma törenleri yapılmıştır. Bu törenlerde de 1938 yılında hükümetin yayınladığı program aynen uygulanmıştır.

Nitekim Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümünün 1. yıldönümünde Muğla’da yayınlanan 11 Kasım 1939 tarihli “Muğla’da Halk Gazetesi”, “Atatürk’ün Ölümünün yıl dönümü şehrimizde hazin merasimle kutlandı” başlığı ile çıkmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümünün 1.yıldönümü olan 10 Kasım 1939 tarihinde Muğla Halkevi’nde Vali, Garnizon Komutanı, Belediye Başkanı, CHP il ve ilçe yönetimi, bütün memurlar ve ilgili heyetlerin katılımıyla bir anma töreni yapılmıştır. Halkevindeki bu tören, Halkevi Başkanının kısa bir nutku ile başlamış, Atatürk’ün hayata gözlerini yumduğu 9.05 gece Belediye’nin siren sesinin çalması üzerine katılımcıların ayağa kalkıp 5 dakika saygı duruşunda bulunması ile devam etmiş sonra Ortaokul öğretmenlerinden Tahir Tolga tarafından çok heyecanlı ve güzel bir nutuk söylenmiş ve ardından da Milli Şef İsmet İnönü’nün, Mustafa Kemal Atatürk hakkındaki hitabesi okunarak son bulmuştur. Halkevindeki bu törenden sonra katılımcılar Halkevi mızıkasının matem marşı eşliğinde Atatürk anıtına doğru yürümüş, burada anıta bir çelenk koymuş ve ardından da anıtın önünden geçerek Atatürk’e saygılarını sunmuş ve böylece töreni sonlandırmışlardır.²²

Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümünün 2. yıldönümünden ise önce 9 Kasım 1940 tarihli “Muğla da Halk Gazetesi”, “Yarın, Atatürk’ün Ölümünün İkinci Yıl Dönümüdür. Halkevinde 9.05’de Anma Töreni Vardır” sürmanşeti ile çıkmıştır. Böylece gazete Atatürk’ün ölüm yıldönümünü daha bir gün önceden Muğlalılara hatırlatmıştır. Bu sürmanşetin hemen altında gazetenin yazarlarından Cavit Aker’in şu yazısı yer almıştır:

“Yeni Türk medeniyet ve hayatının ve Türk Cumhuriyeti’nin kurucusu emsalsiz dahi, büyük Atatürk bundan iki yıl önce şu fani dünyaya gözlerini kapadı.

Bu ölümün uyandırdığı emsalsiz acı yalnız Türkiye’de değil, bütün dünyayı kalbinden vurdu. Hiç bir insan bu kadar şümüllü, bu içten gelen acı ile dünyayı sarsmamıştır.

Bu ölüm dünyada bir kıyamet koparmıştı. O gün bir mahşer, anacık babacık günü olmuştu. Bütün dünya hıçkırığa boğulmuştu. Bilhassa Türk vatani baştanbaşa feryat içinde kalmıştı.

Bütün bu acıların üstesinde yalnız bir tesellimiz vardı. Onun bize bıraktığı eserler. Denilebilir ki onun ölümünde Türk ulusuna Türk ulusuna bir kuvvet kaynağı oldu. Gözlerimiz ağlar, kalplerimiz ısraptan burkulurken onun eserlerini muhafaza değil, yaşatacağımıza, ilerleteceğimize ve uğurunda canımızı vereceğimize ant içiyorduk.

Ey Büyük Atamız!

Sen nasıl kuvvetlisin ki, ölümün bile Türk Ulsu için bir enerji kaynağı oluyor. Ve bize sarsılmaz bir kuvvet veriyor.

Biz şimdi İnönü’nün etrafında sarsılmaz bir kaya gibi toplandık. Senin gösterdiğin yoldan gidiyoruz. Ve son nefesimize kadar ve nesillere de devir ederek bu mutlu ve kutlu yolu takip edeceğiz.”²³

Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümünün 2. yıldönümünde de Muğla’da başta Halkevinde olmak üzere tüm okullarda hazin anma törenleri yapılmıştır. Anma töreninden önce Dâhiliye Vekâleti, Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanıp Muğla’ya gönderilen program çerçevesinde Halkevinin büyük salonunun kuzeye bakan cephesinde Aziz Atatürk’ün mezarının aynısı yapılmış, mezar beyaz bir atlas ile örtülmüş ve çiçekler ile süslenmiştir. Mezarın üstüne de Atatürk’ün büstü konmuştur. Mezarın tam arkasına da bütün kurumları temsilen büyük bir çelenk yerleştirilmiştir.

Çelenklerin üzerinde büyük dâhinin son sözleri çiçekler ile süslenmiştir:

- Saat kaç?

Mustafa Kemal Atatürk’ün ölüm yıldönümü olan 10 Kasım günü havanın çok yağışlı olmasına rağmen genç-yaşlı ve kadın-erkek tüm Muğlalılar Muğla Halkevi’ne akın etmiştir. Törende Vali İbrahim Etem Akıncı, CHP Parti Müfettişi Ali Rıza Levent, CHP Başkanı Abidin Çakır, Belediye Reisi İskender Alper, parti ve belediye azaları ve bütün kurum başkan ve üyeleri, memurlar ve halktan yoğun bir kalabalık hazır bulunmuştur. Tören, 10 Kasım günü Atatürk’ün hayata gözlerini yumduğu saat 9.05 gece Muğla da Halk Gazetesi Başyazarı Cavit Aker’in kürsüye gelerek kısa bir konuşmadan sonra Atatürk’ün aziz hatırası adına katılımcıları 5 dakikalık saygı duruşuna

²¹ *Ayin Tarihi*, (Atatürk’ün Vefatları), No.60, Ankara, İkinci Teşrin 1938, s 8 3-84.

²² *Muğla’da Halk Gazetesi*, 11 Kasım 1939, Yıl.13, Sayı.1555, s. 1.

²³ *Muğla’da Halk Gazetesi*, 9 Kasım 1940, Yıl.14, Sayı.1605, s. 1.

BİR LİDERİ ANMAK: MUĞLA'DA HALK GAZETESİ'NE GÖRE MUĞLA'DA 10 KASIM TÖRENLERİ (1939-1949)

davet etmesi ile başlamıştır. Saygı duruşundan sonra Muğla Ortaokulu Türkçe Öğretmeni Sabahattin, önce Aziz Atatürk'ün ayrıntılı bir özgeçmişini ve sonra da Milli Şef İsmet İnönü'nün, Atatürk'ün ölümü münasebeti ile yayınladığı müessir hitabeyi okumuştur.²⁴

Halkevindeki bu etkinlikten sonra törene katılanlar, önlerinde Halkevi mızıkası matem marşını çalarak ve ellerinde de çelenklerle Atatürk'ün anıtına doğru yürümüşler, anıta vardıkları zaman ellerindeki çelenkleri anıta bırakmışlar ve ardından da Atatürk'ün heykeli etrafında derin bir saygı ile dolaşarak töreni tamamlamışlardır.²⁵

Atatürk'ün ölümünün 3. yıldönümü olan 1941 yılında "Muğla'da Halk Gazetesi" "10 Kasım 1941 Günü Atatürk'ün Ölümünün Üçüncü Yıl Dönümüdür. Halkevinde saat 9.05'te Anma Töreni Vardır" sürmanşetiyle çıkmıştır.²⁶ Fakat gazetenin alt sütunlarında anma töreni ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

"Muğla'da Halk Gazetesi'nin sol sütununda ise gazetenin yazarlarından Şaban Kınay'ın kaleme aldığı "Ebedi Şefimiz Atatürk'ün Ölümünün Yıl Dönümü" adlı aşağıdaki yazısı yayınlanmıştır.

"Tam üç yıl oldu, kudretin seve seve yarattığı bu fevkalade insan Dolmabahçe Sarayı'ndan altı meşalenin ziyası altında güneş azametiyle ebedi istirahat yerine uğurlandı. Bu fani olan Ebedi Şef Türk Milleti'nin kalbinde bakidir. Çünkü onun eserleri ölmez ve ölmeyecektir.

Fani dünyaya gözlerini kapayıp ölmez tarihin ebediyetine açtığı zaman buna bütün millet ve cihan gibi tarih de ağlamıştı.

O gözlerini kaparken de lisanı halile beni milletimiz kalbine gömünüz dedi ve oraya gömüldü. Ebedi Şef kendini bize ve biz de bütünlüğümüzü onun manevi varlığına emanet ettik.

Bir cemiyete kendi fertleri tarafından muhtelif kıymet ve surette hizmet edilebilir. Bunların büyüğü ve en kıymetlisi cemiyeti ebediyete götürecektir.

İşte Ebedi Şef bütün ecdadın adet, örf, anane şekillerini, izlerini bir araya getirerek Türk Milletini saadete götürecektir Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Laiklik, Devletçilik ve İnkılapçılık adlı altı büyük yolu vücuda getirdi ve Türk Milletine armağan etti.

*Büyük Ata ruhun şad olsun"*²⁷.

1942 yılında yine Atatürk'ün ölümü Muğla'da hazin bir törenle anılmıştır. Atatürk'ün ölümünün 4. yıldönümünde 14 Kasım 1942 tarihli "Muğla da Halk Gazetesi" "Atatürk'ün Ölümünün Dördüncü Yıl Dönümü, Hazin Bir Anma Töreni yapıldı" başlığı ile çıkmıştır. Bu başlığın altında ise; "geçen Salı günü ebedi şefin ölümünün dördüncü yıldönümü idi. Bu münasebetle şehrimizde hazin bir anma töreni yapıldı", yazılmıştır.

Atatürk'ün 4. ölüm yıldönümü münasebetiyle Halkevi tarafından hazırlanan tören programı birkaç gün önceden halka dağıtılmıştır. 10 Kasım 1942 günü sabahı ise Halkevini protokol, tüccar, esnaf ve halktan oluşan yoğun bir kalabalık doldurmuştur. Hatta Halkevine giremeyenler bahçede ayakta kalmışlardır. Atatürk'ün öldüğü saat olan 9.05 geçte elektrik fabrikasının siren sesi çalmaya başlamış, bunun üzerine herkes 5 dakikalık saygı duruşuna geçmiş, ardından Muğla'da Halk Gazetesi Baş Yazarı Cavit Aker kürsüye gelerek kısa bir hitabe ile Atatürk'ün bu dakikada hayata gözlerini yumduğunu bildirmiş ve ardından şunları söylemiştir:

"Ebedi Şef Atatürk bundan dört yıl önce mavi ve engin gözlerini hayata bu saat ve dakikada kapadı. Yalnız Türk Milletini değil, bütün dünyayı yasa boğdu. Çünkü onunla yalnız Türklük değil, bütün insanlık öğünüyordu. Fani Atatürk oldu. Fakat ebedi Atatürk içimizde ve benliğimizdedir. Fani gözlerini hayata kapatırken son sözleri şu olmuştur:

-Saat Kaç?

Saygı duruşundan sonra yine Cavit Aker tarafından önce Atatürk'ün geniş bir özgeçmişini ve ardından milli şefin tarihe mal olan o meşhur beyannamesi okunmuştur. Bu hitaplardan sonra katılımcılar salonun bir köşesinde bulunan temsili katefalkın önünden saygı ile geçerek Halkevinden çıkmışlardır.

Halkevindeki törenden sonra önde Vali Vekili, Garnizon Komutanı, CHP yöneticileri ve Belediye Başkanı olduğu halde tüm katılımcılar Tümen Mızıkasının çaldığı matem marşı eşliğinde Atatürk anıtına doğru yürümüşlerdir. Tören heyeti anıta vardığı zaman önce ellerindeki çelenkleri anıta koymuş sonra da anıt önünden geçerek Atatürk'e saygı ve minnetlerini sunmuşlardır. Böylece tören sona ermiştir.

Bu arada Atatürk'ün ölümünün yıldönümü münasebetiyle tüm bayraklar yarıya indirilmiştir.

14 Kasım 1942 tarihli "Muğla'da Halk Gazetesi'nde Cavit Aker, "Ebedi Şef Atatürk" adlı aşağıdaki köşe yazısını yayınlamıştır.

²⁴ Muğla'da Halk Gazetesi, 16 Kasım 1940, Yıl.14, Sayı.1606, s.1.

²⁵ Muğla'da Halk Gazetesi, 16 Kasım 1940, Yıl.14, Sayı.1606, s.1.

²⁶ Muğla'da Halk Gazetesi, 10 Kasım 1941, Yıl.5, Sayı.1655, s.1.

²⁷ Muğla'da Halk Gazetesi, 10 Kasım 1941, Yıl.15, Sayı.1655, s.1.

BAYRAM AKÇA

“Bizi bir millet haline getirerek bize yeni bir tarih bırakan ve her fani gibi ebediyete giden Aziz Atatürk öleli dört yıl oldu. Yokluğunun acısını Milli Şef ile unutuyoruz. Fakat onun hasreti kalplerimizin derinliklerinde unutulmaz bir sızı halinde yatıyor. Hiçbir kudret onun acısını kalplerimizden sökemecektir. Destanlaşan Atatürk bugün aramızda yoktur. Fakat biz oyuz oda bizdir. Onun yokluğu vardır denemez. Mademki biz yaşıyoruz, daha doğrusu Türk ulusu yaşıyor. O da yaşamaktadır. Nereye baksak, kalplerimizi nereye döndürsek hep onu görür, duyar ve yaşarız. Atatürk ölmedi, Atatürk aramızdan ayrılmadı. Onun anılmadık bir anı yoktur. Bütün Türk illerinde görülenler ve yaşananlar hep Atatürk'tür. O bizim benliğimize sinmiştir.

Atatürk'ün hizmetlerini anlatmak şu küçük satırlara sığmaz. 20 yılda hiçbir dahi askere nasip olmayan savaşlarını defne dalları ile süsledi. İnkılaplarını başardı. Hiçbir idareye nasip olmayan devlet teşkilatını tamamladı. Ebediyete gözleri açık gitmedi. Arkasında mesut bir vatan, medeniyete kavuşmuş bir millet bıraktı. Ne mutlu ona!. Hiç bir insanın görmediği ıstırapları tattı. Hiçbir faninin tatmadığı saadet ve ideale kavuştu.

Onu ancak Milli Şef, onu en yakından tanıyan büyük İnönü eşsiz duygusuyla anlatabildi. Atatürk'ün manevi huzurunda saygı ile eğilirken Milli şefin şu sözünü tekrar edelim

“Devletimizin banisi ve milletimizin fedakâr, sadık hadimi!

İnsanlık idealinin âşık ve mümtaz siması!

Eşsiz kahraman Atatürk! Vatan sana minnettardır.”²⁸

10 Kasım 1943 tarihinde tüm yurttaki gibi Muğla'da da Atatürk'ün ölümünün 5. yıldönümü münasebetiyle bir anma töreni yapılmıştır. Her yıl olduğu gibi bu törenden önce Halkevinde gerekli hazırlıklar yapılmıştır. İşte bu bağlamda Halkevi salonuna Atatürk büstü konmuş, bu büstün etrafı çiçeklerle süslenmiş ve bayraklar da yarıya indirilmiştir. Törene Muğla Valisi, Belediye Başkanı, Komutanlar, CHP il ve ilçe yöneticileri, bütün memurlar, subaylar ve halk iştirak etmiştir. Tören, Aziz Atatürk'ün ölüm dakikası olan 9.05 geçte Belediyenin siren sesinin çalması ile başlamış, bu dakikada Halkevi Dil ve Edebiyat Kolu Başkanı Cavit Aker kürsüye gelerek kısa ve heyecanlı bir hitabe ile Atatürk'ün bu saat ve dakikada hayata gözlerini kapadığını söylemiş ve son sözünü yâde ettikten sonra katılımcıları beş dakikalık saygı duruşuna davet etmiş ve salonda hazır bulunanlar Atatürk'ün manevi huzurunda 5 dakika saygı duruşunda bulunmuştur. Saygı duruşundan sonra Muğla Ortaokulu Türkçe Öğretmeni Nazmi Okşarel tarafından Atatürk'ün hayatı ve eserleri hakkında bir konuşma yapılmıştır. Halkevi salonundaki tören bittikten sonra aynı kalabalık buradan çıkarak önde mızıkacı ve çelenkler olduğu halde ve matem marşı eşliğinde Atatürk anıtına gitmiş ve anıta törenle çelenk koymuş ve ardından anıtı selamlamıştır. Böylece 10 Kasım Atatürk'ü anma töreni sona ermiştir

13 Kasım 1943 tarihinde “Muğla da Halk Gazetesi” yazarlarından Cavit Aker de “Ebedi Şef Atatürk adlı aşağıdaki yazıyı kaleme almıştır:

“Geçen Çarşamba günü Ebedi Şef Atatürk'ü andık. Çünkü onu anmadığımız gün var mı?. Kalplerimiz daima onunla, ruhlarımız onun manevi varlığını içmiş ve bize sinmiş!. Bu kadar içten gelen bir ulus sevgisini büyük varlığında toplamış bu büyük insan ve dehayı bir an olsun unutmak mümkün mü?

Onun yarattığı vatan, onun yarattığı ulus, onu nasıl unuttur?. Onun mezarı Ankara'da, fakat yattığı yer Türk ulusunun kalbidir.

En büyük Türk şehriden en küçük Türk köyüne varıncaya kadar ona duyulan minnet ve şükran hislerinden başka ne olabilir?

Ne tarafa baksak nereye dönsek onu görüyoruz. Kalbimizde o.. Karşımızda o.. Her şeyimizde o..

Tabiât iradesini geçirdi. Onun fani varlığı ebediyete gitti. Fakat bizim Atatürk'ümüz ölmedi. O, içimize sinmiş, milletimizin özü olmuştur. Ne yapsak onu önder olarak karşımızda görüyoruz. Onun ölüsü bile Türk ulusuna rehberlik etmektedir.

Ne büyük bir insandı ki yalnız Türk ulusu değil, insanlık benimsemişti. Bütün hayatı mütemadi bir faaliyet ve vatan hizmeti ile geçti. Hiçbir insan onun kadar vatani için çalışmadı.

Yalnız İstiklal Savaşını düşünmek, bir taraftan isyan, bir taraftan harici düşman saldırıları içinde granitten bir kaya, has çelikten bir heykel gibi dikilerek yeni bir millet, yeni bir vatan yaratmak her halde alelade adamların işi değildir. Dünya durdukça adın yaşayacak ve bu beşeriyet seni saygı ile Türk ulusu minnet ve şükran ile anacaktır.”²⁹

Atatürk'ün ölümünün 6. yıldönümü olan 1944 yılında “Muğla da Halk Gazetesi”, “Dünn Halkevinde Ebedi Şefin Ölümünün Altıncı Yıl Dönümü Münasebetiyle Büyük Bir Anma Töreni Yapıldı” manşeti ile çıkmıştır.

Atatürk'ün altıncı ölüm yıldönümünden bir gün önce Muğla Halkevi'nde büyük salonunun büstleri ve resimleri ile süslenmiş ve ayrıca salonun orta yerine beyaz ve kırmızı yüksekçe bir kaide üstüne büstü konmuştur. 10 Kasım günü sabah saat 8.30'dan itibaren Halkevi salonu dolmaya başlamış ve saat 9.00 salonda boş yer

²⁸ Muğla'da Halk Gazetesi, 14 Kasım 1942, Yıl.16, Sayı.1707, s. 1.

²⁹ Muğla'da Halk Gazetesi, 13 Kasım 1943, Yıl.17, Sayı.1759, s. 1.

BİR LİDERİ ANMAK: MUĞLA'DA HALK GAZETESİ'NE GÖRE MUĞLA'DA 10 KASIM TÖRENLERİ (1939-1949)

kalmamıştır. Atatürk'ün ölüm saati olan 9.05 geçe Belediye'nin siren sesinin çalması ile salondaki katılımcılar ve bütün şehir 5 dakikalık saygı duruşunda bulunmuştur. Bundan sonra Muğla Ortaokulu Türkçe Öğretmeni Nazım Okşarel kürsüye çıkmış ve samimi ve heyecanlı bir dille Atatürk'ün özgeçmişini anlatmıştır. Atatürk'ü anma törenine Milli Şef İsmet İnönü'nün Beyannamesi okunarak son verilmiştir.

11 Kasım 1944 tarihinde Muğla'da çıkan "Muğla'da Halk Gazetesi" yazarlarından Etem Serim "Unutulmaz Bir Yıldönümü" adlı yazısında konuyla ilgili şunları kaleme almıştır.

"Bundan altı sene evvel Türk vatanını kurtaran Türk Cumhuriyetini kuran büyük Mustafa Kemal fani hayata gözlerini kapadı. Bütün Türk Milletini arkasından ağlatmıştı.

Mustafa Kemal sevgisinin ne demek olduğunu anlamak için onun kara haberinin bütün vatana yayıldığında Türk çocuklarının yüzlerinde okunan ıstırapı görmek ve hıçkırıklarını içirmek kâfi idi. O gün bütün vatan kaybettiği büyük evladına ağladı. Bütün dünya bu ölüme yandı.

En ümitsiz kara günde vatani kurtarma işinin başına geçen canlı ve ateşli sözleri ile istiklale susamış Türk Milletine savaşma azmi aşılayan fani Mustafa Kemal bugün aramızda değil. Fakat Türk tarihine şeref veren, eserleri, inkılapları ve Cumhuriyeti dimdik ayakta duruyor. Ölmez Atatürk her an aramızda ve gönüllerimizde yaşıyor.

10 Kasım sabahı hayata veda ettiği anda Halkevlerinde toplanan Türk Milleti onun mukaddes hatıralarını anıyor ve manevi huzurunda minnetle eğiliyor.

Zaman ilerledikçe daha da büyüyen ve ulvileşen Atatürk ile övünüyoruz.

*Onun manevi huzurunda saygı ile eğilirken, gençliğe emanet ettiği Türk istiklalini, Türk Cumhuriyetini her şeye rağmen korumaya ant içiyoruz."*³⁰

10 Kasım 1945 tarihinde yani Atatürk'ün ölümünün 7. yıldönümünde Muğla'da Muğla Halkevi salonunda Vali, Belediye Başkanı, Garnizon Komutanı, CHP il ve ilçe yöneticileri, esnaf ve halkın katılımıyla bir anma toplantısı yapılmıştır. Bu toplantı, Atatürk'ün ölüm saati olan saat 9.05 geçe elektrik fabrikasının siren sesinin çalması ile başlamış, 5 dakikalık saygı duruşundan sonra Atatürk'ün ölümü üzerine hüznü konuşmalar yapılmış, Atatürk'ün özgeçmiş ve millet ve memleket için yaptığı hizmetler anlatıldıktan sonra Milli Şef İnönü'nün Atanın ölümünden duydukları teessürü gösteren beyannamesi okunarak buradaki tören sona ermiştir. Halkevindeki tören sona erdikten sonra katılımcılar, Halkevi salonuna konulan temsili katafalkın önünden geçerek bahçeye çıkmış, bahçede bulunan askeri bandonun matem marşı eşliğinde ağır ağır yürüyerek anıta ulaşmış, anıtta saygı duruşunda bulunmuş sonra tümen, CHP ve İnhisar İdaresi çelenklerini anıta koymuş ve anma törenine iştirak eden subaylarla beraber esnaf, halk ve memurlar üzgün bir halde anıt önünden geçmek suretiyle töreni sonlandırmıştır.³¹

10 Kasım 1945 tarihinde Muğla da yayınlanan "Muğla da Halk Gazetesi" yazarlarından Şaban Kınay, "Hiç Sönmeyen ve Her Yıldönümünde Tazelenen Bir Acı" adlı yazısında şunları belirtmiştir;

"Türkün kalbinde ebedi olarak yaşayan Atatürk yedi yıl önce bugün bu saatte Dolmabahçe Sarayı'nda altı meşalenin ışıkları altında hayata gözlerini yumarken, onun ruhu milletin kalbinde ebedi hayata doğdu.

*Her zaman olduğu gibi bugün onun ruhu önünde derin bir huşu ile eğileceğiz. Onun kahramanlık menkıbelerini hürmetle anacağız. Çünkü yurt ve millet onun manevi varlığı ile o kadar kaynaşmış ki her tarafta onu görüyor. İşte bu nedenle bugün burada toplandık, onu anıyoruz."*³²

Atatürk, ölümünün 10.yıldönümünde tüm ülkede olduğu gibi Muğla'da da büyük bir hüznle anılmıştır. İşte bu bağlamda günün anlam ve önemini belirtmek için 10 Kasım 1948 tarihinde Muğla'da yayınlanan "Muğla'da Halk Gazetesi" "10 Yıl Değil, Asırlar Geçse de Atatürk her Türk'ün Kalbinde Bir İdeal Olarak Yaşayacaktır" manşeti ile çıkmıştır.

Muğla Halkevi'nde kalabalık bir topluluğun katılımı ile yapılan bu tören, saat 9.05 geçe 5 dakikalık saygı duruşu ile başlamış, öğretmen Necmi Yener'in, Atatürk'ün hayatı ve eserleri hakkında yaptığı samimi bir konuşma ile devam etmiş, sonra Dr. Namık Gedik Atatürk'e dair birkaç hatırasından bahsetmiş ve buna müteakip Yüksek Ziraat Mühendisi Kemal Çöllüoğlu tarafından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Atatürk hakkındaki beyannamesi okunmuş ve böylece anma töreni son bulmuştur. Halkevindeki bu törenden sonra katılımcılar salondaki katafalk önünden geçerek Cumhuriyet meydanına doğru yürümüştür. Meydana ulaşan katılımcılar anıta çelenk koyarak dağılmış ve böylece anma töreni sona ermiştir.

10 Kasım 1948 tarihli "Muğla'da Halk Gazetesi" köşe yazında "Atatürk Müsterih Olabilir" diyerek aşağıdaki yazıyı yayınlamıştır:

³⁰ Muğla'da Halk Gazetesi, 11 Kasım 1944, Yıl.18, Sayı.1826, s.1.

³¹ Muğla'da Halk Gazetesi, 10 Kasım 1945, Yıl.18, Sayı.1915, s.1.

³² Muğla'da Halk Gazetesi, 10 Kasım 1945, Yıl.18, Sayı.1915, s.1, 1946 ve 1947 yıllarına ait Muğla da Halk Gazetesi'nin ilgili sayılarına ulaşılamadığı için bu döneme ait anma törenleri çalışmada yer almamıştır.

BAYRAM AKÇA

“Atatürk’ü on yıl önce bugün kaybetmiştik. Türk Milleti tarihin hiçbir devrinde bugünkü kadar büyük bir matemle sarsılmamıştı. Aradan on yıl geçtiği halde onun ölümüne karşı duyduğumuz acı içimizde yakıcılığını hala muhafaza ediyor. Geçen zaman için ona olan hayranlığımız ve hürmetimiz artarak devam etti.

Onun için çok ağladık. Üzüntümüzü azaltan tek şey eserlerini koruyacak ve yaşatacak bir nesil bırakmasıdır.”³³

Mustafa Kemal Atatürk, ölümünün 11. yıldönümünde tüm Türkiye’de olduğu gibi Muğla Halkevi’nde de yapılan bir törenle anılmıştır. 12 Kasım 1949 tarihli “Muğla’da Halk Gazetesi” ne göre bu tören Atatürk’ün hayata gözlerini yumduğu saat 9.05 gece 5 dakikalık saygı duruşu ile başlamıştır. Ardından Ortaokul Öğretmeni Kadri Aktuğ, Atatürk’ün hayatı ve memleket ve millet için yaptığı büyük hizmetler ve kahramanlıkları hakkında bir konuşma yapmıştır. Yarım saatten fazla süren bu konuşmadan sonra Ayhan Ertuğlu tarafından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Atatürk hakkında yayınladığı beyannamesi okunmuştur. Muğla Halkevi’ndeki bu törenin sonunda salonda bulunan temsili katafalk önünden geçen katılımcılar Cumhuriyet Meydanına gelmişlerdir. Burada Atatürk Anıtına çelen konarak tören son bulmuştur.³⁴

SONUÇ

Bu çalışmada, Mustafa Kemal Atatürk’ün hastalığı, ölümü ve ölümünü izleyen 10 yıl içinde Muğla’da yaşanan üzüntünün kaynağı, Muğla’da Halk Gazetesi üzerinden ortaya konulmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümü nedeniyle Türk Milleti, yerel ve ulusal basında onu ve onun devrimlerini yeniden düşünmüştür. Bu bağlamda Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümünün arkasından Milli Mücadele, TBMM’nin açılışı, Cumhuriyetin ilanı ve Türk modernleşmesi üzerine onlarca yazı yazılmıştır. Bu yazılardan bazıları da bu çalışmada temel kaynak olarak kullanılan 1939-1949 yılları arasında çıkan Muğla’da Halk Gazetesi’nde yayınlanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümü üzerine Türk milleti kadını-erkeği, yaşlısı-genci ile onun arkasından bir yakını kaybetmiş gibi matem tutmuş ve ona karşı vefa örneği göstermiştir. Çünkü bütün Türkiye İslam’ı, bayrağı, vatani ve milleti düşmandan kurtaran yegâne kişinin Mustafa Kemal Atatürk olduğuna inanmış ve ona karşı kalbini minnet hisleriyle doldurmuştur.

Tüm Türkiye’de ulusal basın kadar yerel basın da Mustafa Kemal Atatürk’ü modern Türkiye’nin kurucusu olarak kabul etmiştir. Onun, “Hasta Adam” olarak nitelendiren Osmanlı Devleti’nin enkazından Modern Türkiye Cumhuriyeti’ni kurmuş olması, yurttan ve dünyada büyük bir hayranlık uyandırmıştır. Atatürk döneminde sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel olarak ülkede yaşanan gelişmeler âdeta bir mucize olarak görülmüştür. Bu bağlamda tıpkı ulusal basında olduğu gibi Muğla’da Halk Gazetesi’nde de her yönüyle Atatürk’ün fikir ve düşüncelerini ortaya koyan yazılara yer verilmiştir. Bu yazılardan anlaşıldığı üzere devrimlerin Muğlalı halk ve aydınlar tarafından da benimsendiği görülmüştür.

Türkiye’de yayınlanan ulusal gazetelerden hiçbiri Türk ulusal kimliğinin inşasında Mustafa Kemal Atatürk’ün rolünü göz ardı etmemiştir. 1939 ile 1949 yılları arasında yayınlanan Muğla’da Halk Gazetesi’nin de bu hususta benzer bir yaklaşımı benimsediği anlaşılmaktadır. Bu durum, Muğla’da 10 Kasım Atatürk’ü anma toplantılarında yapılan konuşmalar ve gazetede yayınlanan köşe yazılarında kendini açıkça göstermektedir.

1939 ile 1949 yılları arasında Muğla yerel basınında Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümü hakkındaki yazılar, bu olayın yurt içinde olduğu kadar yurt dışında da büyük bir üzüntüyle karşılandığını ifade etmiştir. Söz konusu yazılarda, bütün bu üzüntülerin üstesinden gelecek tek tesellinin de onun bıraktığı eserler olduğu ve o eserleri yaşatmak, ileriye götürmek ve hatta uğruna can vermek için halkın ant içtiği yazılmıştır. Buna ek olarak, Mustafa Kemal Atatürk, gelecekte Türk Milleti’nin mutlu olması ve kurduğu Türkiye Cumhuriyeti’nin ilelebet yaşamasını istemiştir. İşte bu bağlamda 1939 ile 1949 yılları arasında çıkan Muğla’da Halk Gazetesi’nde Mustafa Kemal Atatürk’ün Türk Milleti’nin örf ve adetlerini bir araya getirerek onu gelecekte saadete götüreceği Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Laiklik, Devletçilik ve İnkılapçılık adı altında altı ilke vücuda getirdiği ve bunları da Türk Milleti’ne armağan ettiği belirtilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Süreli Yayınlar

Ayin Tarihi, (Atatürk’ün Vefatları), No. 60, Ankara, İkinci Teşrin 1938,s.83-84.

Muğla’da Halk Gazetesi, 11 Kasım 1939, Yıl.13,Sayı.1555,s.1.

³³ *Muğla’da Halk Gazetesi*, 10 Kasım 1948, Yıl.21, Sayı.2068, s. 2.

³⁴ *Muğla’da Halk Gazetesi*, 12 Kasım 1949, Yıl.21, Sayı.2162, s. 1.

BİR LİDERİ ANMAK: MUĞLA'DA HALK GAZETESİ'NE GÖRE MUĞLA'DA 10 KASIM TÖRENLERİ (1939-1949)

Muğla'da Halk Gazetesi, 9 Kasım 1940, Yıl.14,Sayı.1605,s.1.

Muğla'da Halk Gazetesi, 16 Kasım 1940, Yıl.14,Sayı.1606,s.1.

Muğla'da Halk Gazetesi, 10 Kasım 1941, Yı.15,Sayı.1655,s.1.

Muğla'da Halk Gazetesi, 14 Kasım 1942, Yıl.16,Sayı.1707,s.1.

Muğla'da Halk Gazetesi, 13 Kasım 1943, Yıl.17,Sayı.1759,s.1.

Muğla'da Halk Gazetesi, 11 Kasım 1944, Yıl.18,Sayı.1826,s.1.

Muğla'da Halk Gazetesi, 10 Kasım 1945, Yıl.18,Sayı.1915,s.1.

Muğla'da Halk Gazetesi, 10 Kasım 1948, Yıl.21,Sayı.2068,s.2.

Muğla'da Halk Gazetesi, 12 Kasım 1949, Yıl.21,Sayı.2162,s.1.

2. Kitap ve Makaleler

AKÇA, Bayram, ARSLAN, Recep, "Atatürk'ün Ölümünün Muğla Vilayetindeki Yansımaları", *Atayurt'tan Muğla'ya Türk tarihi ve Kültürü Hakkında Yazılar*, ed. Mustafa Gökçe, Eren Fehmi Eroğlu, Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla, 2020, s. 214-219.

GÖMEÇ, Saadetin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018.

HOTANCI, Yağmur Tatar, *Demokrat Parti Döneminde 10 Kasımlar*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2017

KİNROSS, Lord, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, İstanbul 1994.

KODAL, Tahir, "Atatürk'ün Ölümü ve Denizli Kamuoyu", *PAÜ, Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 5, Denizli 1999, s. 17-18.

ÖKTEN, Nazlı, "Ölümsüz Bir Ölüm, Sonsuz Bir Yas: Türkiye'de 10 Kasım", *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, Derleyen: Esra Özyürek, İletişim Yayınları, İstanbul,2001.

SONYEL, Selahi R, *Atatürk- The Founder of Modern Turkey*, Ankara 1989.

SOYAK, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, C. II, İstanbul 1973.

ŞİMŞEK, Burak, *Tek Parti Döneminde 10 Kasımlar (1938-1950)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İzmir 2007.

ŞİMŞİR, Bilal N. *Atatürk'ün Hastalığı*, Ankara 1989.

TRYJARSKI, Edward, *Türkler ve Ölüm*, çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011.

TURAL, M. Akif, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

UZUN, Haklan, "Türkiye'de 10 Kasım Törenleri, "İlk Matem" 10 Kasım 1939'dan," *Atatürk Haftası*" ve "Matemsiz Atatürk'ü Anma" Günlerine", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XIX/38, İzmir, (2019-Bahar, s.135-170.

EKLER: Muğla'da Halk Gazetesi Örnekleri,

Ek-1 Muğla'da Halk

HALK
11. EKİM 1939
Gözetici Nuhbaki
25 KURUŞTUR
Abone: Yıllık 120 Kuruş
Her 10 kuruş bayramlara misafirdir

MUĞLA'DA
HALK
İhtiyar Sahibi: C. KARAK Muğla
Baskını ve Yayıncılık Kuruluşu
CAVUL AKER
MÜDÜR
MÜHÜR
KURUMSAL MÜHÜR NO: 34
Yıl: 13 - Sayı: 1555
NÜSHASI 100 PAKKA

Atatürk ihtifali şehrimizde hazin bir surette yapıldı

Pazarertesi günü şehir bayramıdır. (Halk) sayın okuyucularına bayramın kutlu olmasını diler ve bayram münaseletiyle gazetemizin önümüzdeki hafta çıkarmaya caktır.

Harcıye vekilimizin Beyanati

Türk-İngiliz - Fransız ittifakından tavizlik için H. M. meclisinin kurulduğu bir gün soruldu. Halkın istediği şeydir. Her şey olduğu gibi gösterilmelidir.

Atatürkün ölümünün yıl dönümü

Şehrimizde Hazin Merasimle Kutlandı
Dünce günün ve özümlü Atatürkün ölümünün yıl dönümü. Bu anarile her yerde olduğu gibi şehrimizde de yapılmıştır. Bu anarile her yerde olduğu gibi şehrimizde de yapılmıştır. Bu anarile her yerde olduğu gibi şehrimizde de yapılmıştır.

Harcıye Vekilimizin B.M. Meclisinde Beyanati

Harcıye vekilimiz Türk-İngiliz-Fransız Paktını telaffuz ettirmiş ve bunun bir sulu ammi olduğunu söylemiştir.
Her şey olduğu gibi gösterilmelidir.

Yeni bir balkan Bluku

Romanya, Bulgaris tarafından gireceği bir Balkan bluku teklif etmiş.
Her şey olduğu gibi gösterilmelidir.

Hitlere Süükast yapıldı

Müniste yapılan bu süükasta ölü ve yaralı vardır zahata süükastları haber verene mühim mubalg vadedmiştir.
Her şey olduğu gibi gösterilmelidir.

Bitarafların sulu teşebbüsü

Bu Teşebbüse hemen bütün Baltık devletleri iştirak etmektedir.
Her şey olduğu gibi gösterilmelidir.

BİR LİDERİ ANMAK: MUĞLA'DA HALK GAZETESİ'NE GÖRE MUĞLA'DA 10 KASIM TÖRENLERİ (1939-1949)

Ek-2, Muğla'da Halk

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 445-456.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İLK TÜRKLERİN GEÇİŞ DÖNEMLERİNE DAİR İNANÇLARININ GÜNÜMÜZ KUZAY BATI ANKARA'DAKİ İZLERİ

 10.53718/gttad.1343239

 HASAN İŞİK* - VEYSEL EREN ÖZTÜRK**

ÖZ

Miladın çok öncesine kadar uzun bir tarihî süreci kapsayan ilk Türk topluluklarının varlığı, Asya Hun Devleti ile siyasi bir oluşum olarak tarihte yerini almış ve günümüze kadar da farklı isimlerde birçok devlet altında devam etmiştir. Bu kadar uzun bir tarihsel süreçte ilk Türkler kültürel, dinî, sosyal ve siyasi olarak birçok yapıyı ortaya koymuşlar ve bunu günümüze kadar taşıyarak dünyadaki sayılı kadim toplulukların içerisinde yer almışlardır. Türklerin Müslüman olmadan önce geçirdikleri uzun sürede şekillenen inanç yapılarını birden değiştirebildiklerini söylemek zordur. Türkler Müslüman olduktan sonra köklü temellere dayanan inanç yapılarının bazılarını yeni girdikleri bu dine göre değiştirmişler, bazılarını tamamen terk etmişler ve bir kısmını ise günümüze kadar da sürdürmüşlerdir. İnsanın yaşamında doğum, evlilik ve ölüm gibi farklı evreler mevcuttur ve bu evreler halk geleneklerinde dönüşüm aşamaları olarak kabul edilir. Hayatın geçiş dönemleri olarak ifade edilen bu dönüşüm aşamalarında bireyin, çeşitli toplumsal uygulamalar ile yeni yaşantısına daha rahat uyum sağlaması amaçlanır. Bu çalışmada, hayatın kritik geçiş dönemi sayılan evrelerden doğum, evlilik ve ölümle ilgili ilk Türklerin sahip olduğu inanç yapılarının Kuzey Batı Ankara bölgesindeki izleri incelenmiş; bölgedeki uygulamaların eski Türk inanç sistemi ile bağlantıları araştırılmış ve Türk toplumlarında uygulanan ritüellerle karşılaştırması yapılmaya çalışılmıştır. Ankara özelinde ele alınan doğum öncesinde başlayan bu uygulamalarda, bebeğin sağlıklı doğması ve sonrasında sağlıklı bir yaşam sürdürmesinin teşvik edilmesi amaçlanır. Bebeğin doğumundan sonraki kırk gün anne ve babası için büyük bir öneme sahiptir. Bu dönemde annenin ve bebeğin savunmasız olduğuna inanılarak, onları olumsuz etkilerden korumak amaçlı çeşitli önlemler alınır. Eski Türk döneminden günümüze gelen inançlarla, aileye yeni katılan üyeyi kutsamak adına, dinî ve mistik ritüeller uygulanır. Aynı şekilde insan hayatı için yeni bir aşama olan evlilikte de uygulanan birçok gelenek de bireyin bu yeni hayatında mutlu olması, kötülüklerden korunmasına olan inanç gereği yapılagelmiştir. Ölüm, sonsuz yaşamın başlangıcı olarak kabul edilen bir evredir ve bu dönemde de yapılan uygulamaların amacı, ölenin diğer dünyaya geçişini kolaylaştırmak, orada mutlu olmasını sağlamak ve geride kalanların ruh hâlini iyileştirmektir. Günümüzde ölümle ilgili daha çok İslami uygulamalara yer verilse de İslam öncesi inancın izlerinin de özellikle de ölenin geride bıraktığı kişileri rahatlatma adına devam eden uygulamalar olarak varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Çalışmada “Ankara'nın kuzey batı bölgesinde ilk Türklerle ait geçiş döneminin izleri var mıdır?” problem cümlesinin cevabı verilmeye çalışılmıştır. Problem durumunun tespitine yönelik olarak da hem ilgili bölgede gözlemlerde bulunulmuş hem de sözlü tarih yöntemi ile kişilerle görüşmeler yapılmıştır. Çalışmada on kişi ile görüşme yapılması planlanmış fakat sadece altı kişinin verdiği cevaplar çalışma içinde kullanılmıştır. Çalışma sonunda Ankara bölgesinde yaşayan insanların, İslamiyet öncesi Türk topluluklarının hayatın geçiş dönemlerine yönelik sahip olduğu inanç yapılarından birçoğunun İslami inanç içerisinde sürdürdükleri sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İlk Türk Toplulukları, İnanış, Geçiş Dönemi, Ankara, Türk Kültürü.

*Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: hasantarih@yahoo.com, **ORCID ID:** 0000-0002-3033-4867.

** Bilim Uzmanı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: Veyseleorenorturk@yahoo.com, **ORCID ID:** 0000-0001-5038-563X.

İLK TÜRKLERİN GEÇİŞ DÖNEMLERİNE DAİR İNANÇLARININ GÜNÜMÜZ KUZAY BATI ANKARADAKİ İZLERİ

TRACES OF THE FIRST TURKS' BELIEFS REGARDING THE TRANSITIONAL PERIODS OF LIFE IN PRESENT ANATOLIA: THE EXAMPLE OF NORTHWEST ANKARA

ABSTRACT

The existence of the first Turkish communities, which covered a long historical period until long before Christ, took its place in history as a political formation with the Asian Hun State and continued under many states with different names until today. In such a long historical process, the first Turks have created many cultural, religious, social and political structures and have carried this forward to the present day and have become one of the few ancient communities in the world. It is difficult to say that the Turks could suddenly change their belief structures that were shaped during this long period before they became Muslims. After the Turks became Muslims, they changed some of their well-established belief structures according to the new religion they entered, abandoned some of them completely, and continued to maintain some of them until today. There are different stages in human life such as birth, marriage and death and these stages of transformation in folk traditions. In these transformation stages, it is aimed that the individual adapts to his/her new life more easily with various social practices. In this study, the traces of the belief structures of the First Turks about birth, marriage and death which are the critical and transitional stages of life in the Ankara region were examined. The connections of the practices in the region with the old Turkish belief system were investigated and comparison was made with the rituals practiced in Turkish societies. In these practices, which start before birth in the Ankara region, it is encouraged for the baby to be born healthy and to lead a healthy life afterwards. Forty days after the birth of the baby has great importance. During this period, it is believed that the mother and baby are vulnerable and various measures are taken to protect them from negative effects. The traditions and beliefs applied during the marriage phase are for the individual to be happy in his/her new life and to avoid evil. Religious and mystical rituals are applied in order to bless the new member of the family, with beliefs from the old Turkish period to the present day. Death is a stage that is accepted as the beginning of eternal life and the purpose of the practices during this period is to facilitate the transition of the deceased to the other world, to ensure that he/she becomes happy there and to improve the mood of those remained behind. Besides extensively used Islamic practices, the traces of pre-Islamic belief are also seen in this period in order to prevent a new death and not to disturb the people behind by the deceased. In the study, an attempt has been made to answer the problem statement: "Are there traces of the transition period of the first Turks in the western region of Ankara?" Oral history method was used to determine the problem situation. In the study, it was decided to interview ten people, but the answers given by only six people were used for the study. At the end of the study, it was concluded that the people living in the Ankara region continued most of the belief structures of the pre-Islamic Turkish communities for the transition periods of life in Islamic faith.

Keywords: First Turkish Communities, Belief, Transition Period, Ankara, Turkish Culture.

GİRİŞ

Bireylerin hayatlarında bazı dönemler, bir durumdan diğerine geçişi sembolize eder ve bu bir sonraki sürecin eşiği olarak kabul edilir. Bu geçiş aşaması, kişinin içinde bulunduğu sosyal çevrede temelden bir değişiklik gerektirerek, önceki halinden ayrılmasını ve yeni bir yaşam evresinin başlangıcını temsil eder. Doğum ile başlayan bu önemli geçiş evresi, evlilikle beraber başka bir çevre ve oluşumla sonuçlanan bir dönemi başlatır. Ölüm ise her ne kadar ilk iki evreyi bitiren bir süreç olarak kabul edilse de inanç açısından bazı toplumlara göre bir son birçok topluma göre ise yepyeni bir başlangıçtır. Bu açıdan bakıldığında insanın hayatında karşılaşılabileceği doğum, evlilik ve ölüm şeklinde üç belirleyici "geçiş evresi" bulunmaktadır. Bu üç temel aşama, kendi içinde çeşitli alt kategorilere ve seviyelere bölünmüş olup, etrafında bir dizi inanç, gelenek, âdet, merasim, ritüel, dinî ve mistik uygulamalar toplanmıştır. Bunlar, bahsi geçen "geçişleri" etraflarındaki kültürel beklenti ve normlara uyumlu bir şekilde düzenlemeye yöneliktir. Bu ritüellerin temel amacı, kişinin yeni "geçiş" durumunu belirlemek, kutsamak, onurlandırmak ve aynı zamanda bu dönemde daha savunmasız olduğuna inanılan bireyi potansiyel tehlikelerden ve olumsuz etkilerden toplumsal birliktelik ve ritüeller ile korumaktır. Çünkü özellikle ilk Türklerdeki yaygın kabule göre, insan bu tür dönemlerde zararlı güçlere karşı daha savunmasızdır.

Bu çalışmada, Ankara'nın kuzey batı bölgesinde ilk Türklerin geçiş dönemi uygulamalarına ilişkin bir iz bulunup bulunmadığı sorusuna cevap aranmıştır. Araştırmada "...çeşitli toplumlardan ve kültürlerden insanları dinleyerek, hatıralarını, deneyimlerini kaydedip yorumlamaktır."¹ şeklinde ifade edilen sözlü tarih metodu kullanılmıştır. Bu doğrultuda Ankara'nın kuzey batı bölgesinde belirlenen kişilerin dinlenmesi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşme yapılan kişilerin isimlerine etik gereği yer verilmemiş, kaynak kişiler Şahıs-A, Şahıs-B, Şahıs-C, Şahıs-Ç, Şahıs-D, Şahıs-E şeklinde ifade edilmiştir. Bunun yanında konuyla ilgili tespitlerle

¹ Yusuf Arslan, "Sözlü Tarihin Ortaöğretim Öğrencileri Üzerindeki Yansımaları (Tunceli Merkez Örneği)", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, S. 1/2 2013, s. 2.

bulunmak için bölgede yer alan dini mekânlar, mezarlar ve türbeler gibi yerlere de gidilerek çeşitli gözlemlerde bulunulmaya çalışılmıştır.

1.Doğum

Eski Türklerin doğuma ilişkin düşüncelerinde doğumun ve ölümün tanrının iradesine bağlı olduğu inancı öne çıkmaktadır. Bu algıya göre doğum, tanrısal bir olaydı ve insanlarla herhangi bir ilişkisi veya bağlantısı bulunmuyordu. İnsanlar, doğum sürecinde yalnızca bir aracı görevi görerek, tanrının veya tanrıçanın emirlerini yerine getiren bir rol üstlenirdi.² Bu açılardan günümüzde varlığını koruyan doğumun ya da belki hamileliğin gerçekleşmesi için tanrıdan ve kutsal sayılan mekânlardan medet umma düşüncesi ile bu anlayış arasında bir bağlantı kurulabilir.

Doğum olayında en büyük rol sahibi kadın olarak algılandığı için kadının hamile kalma durumu gerçekleşmediğinde toplum ve ailesi tarafından suçlanmasına yol açtığı zamanlar olmuştur. Aile ve toplum baskısı altında çocuk sahibi olamayan kadınlar, bu baskıdan kendilerini soyutlamak umuduyla çeşitli yollar denemişlerdir. Bu yollardan bazıları dinsel ve mistik nitelikler taşıyarak, bazıları da geleneksel bitki ve yiyecek uygulamalarını içerir. Bu süreçte, kadınlar kendi inançlarına ve kültürel mirasa dayalı olarak ritüeller gerçekleştirirler.³ Bu ritüelleri Uygur Türkleri arasında görmek mümkündür. Uygurlarda çocuk sahibi olma arzusuyla yapılan mezar ziyaretlerine ve bununla ilişkili diğer uygulamalara rastlanmıştır. Mezara giderek dua edip gözyaşı dökme, mezarın etrafındaki ağaçların dallarına çaput bağlamak, mezarlıkta bulunan ağaçları kucaklama ve mezarın tepelik alanında yuvarlanma gibi gelenekler bu ritüeller arasında yer alır. Ayrıca, mezar üzerine buğday serpmeye ve mezar çevresinde mum yakma, yakındaki pınarlara bozuk para atma gibi uygulamalar da yaygındır.⁴

Türk boylarının genelinde olduğu gibi Kaşkay bölgesine özgü bebek sahibi olma uygulamalarından bazıları şunlardır: Hamile bir kadının ağzından çıkan bir şeker, bebek sahibi olamayan bir kadına verilir. Hamile kadının elbisesinden kesilen parçalar, bebek sahibi olmak isteyen kadının evinde saklanır ve eğer bebek sahibi olursa, o parçalardan yapılan bir giysi giydirmek için anlaşma yapılır. Doğum yapmış bir kadının kırkinci gününde yıkandığı su, bebek sahibi olmak isteyen kadının da yıkandığı su olarak kullanılır. “Dişi daş” adı verilen taşın alınan parçalar ezilerek toz haline getirilir ve çocuksuz kadına yutturulur.⁵ Tahtacılar arasında da çocuk sahibi olamayan kadınlar, dinî inançlarla ilgili uygulamalara başvurmaktadırlar. Muska kullanımı, kutsal kabul ettikleri mekanlara adak sunma ve ziyaret etme, kısır kadınların kurt postundan geçirilmesi gibi uygulamalar bu çabalar arasında yer almaktadır. Kısır kadınların ziyaret yerlerine çocuk sahibi olmak amacıyla gitmeleri, o yerlerde kutsal gücün ortaya çıkmasının kabul edildiğine dair bir inançla ilişkilidir. Bununla birlikte, ziyaret yerlerinde yatıra elbise bırakma, oradan elbise alıp giyme, çocuk için elbise ve yatacın üzerindeki örtüden bez parçası alma, o yerden alınan taşı kadının karnına sürme, delikli taş veya ağacın arasından geçme gibi ritüeller, kutsal ile temas etme ve onun yayılma niteliğiyle ilgili uygulamalardır.⁶ Kısır kadınlar, çocuk sahibi olmaları için Ayısıt'a dua ederler. Ayrıca, Ayısıt gelene kadar komşuların çocuklarına ve hayvan yavrularına şefkat gösterir, onları doyururlar. Ayısıt geldiğinde herkesin neşeli, güler yüzlü ve tok olması gerektiği inancı yaygındır.⁷

Eski Türkler, geçmişte nasıl çocuk sahibi olmak için bazı ritüeller gerçekleştiriyorsa, günümüzde de aynı şekilde uygulanan çeşitli ritüellerin yer aldığı görülmektedir. Araştırma sahası olan Kuzey Batı Ankara ve çevresinde çocuk sahibi olmak isteyen evli çiftlerin başvurdukları bazı uygulamalar Türk inanışlarının günümüze yansımalarına örnek teşkil etmektedir. Bu örneklerden birisini Ankara'nın Beypazarı ilçesinde bulunan kutsal olarak kabul edilen bir türbede görmek mümkündür. Bu türbe hakkında görüşme yapılan Şahıs-B şunları anlatmıştır;

“Türbeye girdiğimizde dua edip iki rekât namaz kılıyoruz, bizim türbemizin özelliği olarak çocuğu olmayan aileler gece kalır, adak adamı köylüye dağıtırlar. Olan çocuk erkekse Satı, kız ise Satılmış adı verilir, genellikle o bölgemizde Satı ve Satılmış adı yaygındır.”

Ankara'nın Beypazarı ilçesinde Şahıs-C'nin anlattığı bir başka uygulama ise kutsal olarak görülen ağaçlara çaput bağlama işlemidir. Bağlanan bu çaputların çoğu çocuk sahibi olmak, iyi bir eşle evlilik yapmak gibi dileklerin somutlaştırılmış biçimidir.

Aynı uygulamayı Ankara'nın Ayaş ilçesinden görüşme yapılan Şahıs-Ç de anlatmaktadır;

² İsmet Zeki Eyüboğlu, *Anadolu İnançları Anadolu Mitolojisi İnanç-Söylence Bağlantısı*, Geçit Kitapevi, Ankara 1987, s. 133.

³ Adem Öger, “Uygur Türklerinin Doğum Âdetleri”, *Turkish Studies Dergisi*, Ankara 2012, s. 1680.

⁴ Ülkü Ersüel, *Türk Kültüründe Şamanizm İzleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2009, s. 7.

⁵ Mehmet Karaaslan, Kaşkay, “Türklerinde Doğum Çevresinde Gelişen İnanç ve Pratikler”, *Turkish Studies Dergisi*, Ankara 2012, s. 1438.

⁶ Ali Selçuk, “Tahtacıların Doğum ile İlgili İnanç ve Uygulamalarına Fenomenolojik Bir Yaklaşım”, *TÜBAR*, C. 16, Ankara 2004, s. 173-174.

⁷ Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s. 7.

İLK TÜRKLERİN GEÇİŞ DÖNEMLERİNE DAİR İNANÇLARININ GÜNÜMÜZ KUZEY BATI ANKARADAKİ İZLERİ

“Türbe ziyaretinde orada yatan kişiyi ziyaret ederek ruhuna dualar okuruz. Ondan sonra ne dileğimiz varsa isteyen ev, isteyen hastasına şifa, çocuğu olmayan çocuk diler ve bu dilekler kişiye göre değişebilir.”

Eski Türk toplumlarında, İslamiyet öncesi dönemlerde doğum sürecini yöneten ve annelere yardımcı olan kişilere “doğumcu kadın” veya “doğumcu” denirdi. Bu kişiler, hamilelik, doğum ve doğum sonrası dönemde annelerin bakımını üstlenir, doğumun güvenli ve sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamaya çalışırlardı. Bu doğumcu kadınlar, genellikle deneyimli kadınlar arasından seçilir ve doğum bilgisini nesilden nesile aktarırlardı. Eski Türk toplumlarında bu konuda özel bir statüleri ve bilgileri olan kişiler bulunurdu, ancak tam olarak “ebe” mesleğinin İslamiyet öncesindeki karşılığı olarak adlandırılmazlardı. Günümüz Anadolu’sunda ise ebeler, bazen anneler kadar önemli kabul edilir. Ebeler, halkın her kesimi tarafından saygı görür ve bir canlının dünyaya gelmesinde önemli bir rol oynarlardı. Ebeler, doğum yaptırdıkları her bir insana göre kutsanır ve birçok ebe mezarı türbeye dönüşmüştür. Halk sufizmde bu ebeler “bibiler” olarak bilinir.⁸ Doğumun kolay geçmesi için çaba harcayan ebelerin yanı sıra bazı ritüeller de yapılmaktadır. Bu ritüellerden birisi şu şekildedir: Kazak Türkleri arasında evdeki eşyaların üzerine bir bez serilir ve ateşe bir parça yağ atılır; bu inanç, doğumun kolay olması ve çocuğun kötü ruhlardan korunması amacıyla yapılmaktadır.⁹ Benzer şekilde saha araştırmasının yapıldığı bölgede de bu tür uygulamaların yer aldığına dair bilgiler elde edilmiştir. Ankara’nın Nallıhan ilçesinde bulunan Hoşbebe türbesi bunlardan birisidir. Yöre insanı türbeyi çocuk istemek amacıyla ziyaret etmektedir.

Uygur Türkleri, İslamiyet öncesi dönemde genellikle Türkçe isimleri tercih ederken, İslamiyet’in kabulüyle Arapça ve Farsça yeni isimlere yönelmiştir. Bu dönemde Allah’ın sıfatlarından isimler kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰ İslamiyet’in etkisiyle din adamlarının da ad koymada etkisi artmıştır. Anadolu’da genellikle eve davet edilen bir hoca, müftü veya saygın bir dini lider çocuğun kulağına ezan okur ve kulağına adını üç kez söyleyerek “hayırlı, uğurlu” bir yaşam diler. Toplanan kişiler için özel bir yemek hazırlanır ve bazı bölgelerde mevlit okutulur.¹¹ Yapılan bu uygulamanın amacı çocuğun isminin herkes tarafından duyulması olmalıdır.

Çocuğa isim vermek ile ilgili Ankara’nın Ayaş ilçesinde Şahıs-A şunları anlatmıştır:

“Çocuğa isim vermek bizim kültürümüzde önemli bir iştir. Bir çocuk doğduğunda yapılması gerek en önemli işlerden birisi çocuğa isim vermektir. Bu isim verirken tabi ki dini değerlere sahip bir isim olması bizim için önemlidir. Genellikle eskiden büyüğümüzün babalarımızın isimleri verilirdi şimdi ise bizim kültürümüze ait değişik isimler de verilir hale geldi.”

İslamiyet’in kabulü ile dini isimlerin, Türkler arasında tercih edilmeye başlandığı görülmekte ve bu durum günümüzde de devam etmektedir.

2.Düğün

İlk Türklerde toplumun çekirdeğini oluşturan aile kurumunun sağlam temellere dayalı olarak oluşumu için evlenme ve evlilik önemli görülmüştür. Evlilik için ilk Türkler “evlenmek” ifadesini kullanmışlardır. Buradan da anlaşılacağı üzere iki bireyin evlenmesi yeni bir eve çıkma, yeni bir yuva kurma olarak algılanmıştır. Ancak evlilikte duygusal bağlar ve hisler de önemlidir. Bu nedenle eski Uygur şiirlerinde evliliğe “kavuşmak” denirdi.¹² Bu sebepten Türkler, savaşa düğüne gider gibi giderler.¹³ Savaşa giderken “düğüne gidiyorum” denmesinin sebebi, Türklerin düğünü kavuşmak olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Savaşlar, insanların ölüme en yakın hissettiği ve ölümün gerçekleşme ihtimalinin en yüksek olduğu yerlerdir ve ölüm, Tanrı’ya kavuşmaktır. Bu bağlamda, Türkler için savaşlar ve düğünler arasındaki benzerlik, ikisinin de kavuşmak olarak tanımlanmasından kaynaklanmaktadır.

Türklerde kavuşma, yani kız alma ya da evlenme, kolay bir iş olarak görülmezdi. Göktürk yazıtlarında “kız” sözcüğünün başka bir anlamı da “pahalı” idi.¹⁴ Göktürk Kitabelerinde geçen bu ifade, kızlar için belli bir miktar ödeme yapıldığını göstermektedir. Ancak bu durum bir malın değeri olarak anlaşılmalıdır. Bu bedel, eski Türklerde evlenmenin önemli bir unsuru ve kız ailesine verilen “kalın” olarak bilinir.¹⁵ “Kalın”, Türk aile hukukunun temelini oluşturur. Tarihi kaynaklarda Türklerin kalın geleneğinden sıkça bahsedilir. Peki “Kalınsız evlenme” mümkün müydü? Bu konu hakkında çok az belge bulunmaktadır. Türkler, zengin veya fakir, çok veya az vererek, her zaman kendi yuvalarını korumuşlardır. “Kalınsız kız verme” terimi, ilk kez Göktürk Yazıtlarında geçmektedir. Ulu Yoz Türklerinde ise “kalınsız kız verme” daha çok bir “diyel” şeklinde kabul edilmiştir. Aynı şekilde, kısrılık veya baba evinden gelme bir hastalıkla engellenen erkeklerin yerine kız kardeşleri kalınsız

⁸ Kalafât, *age*, s. 52.

⁹ Yaşar Kalafât, Eski Türk İnançlarının Kars Yöresindeki İzleri, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, 149–169, 1992, s. 78.

¹⁰ Adem Öger, Uygur Türklerinin Doğum Âdetleri, *Turkish Studies Dergisi*, s. 1690.

¹¹ Sedat Veyis Örneç, *Türk Halk Bilimi, Bilgesu Yayınları*, Ankara 1995, s. 149.

¹² Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihî Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 253.

¹³ Ahmed Djevad, *Ahmed, Yabancılar Göre Eski Türkler*, Bedir Yayınevi, Ankara 1969, s. 176.

¹⁴ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 180.

¹⁵ Abdulkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul, 1980-81, s. 80.

olarak verilebiliyordu. Devlete ve topluluğa hizmet etmiş olan yiğitlerin kalın ve düğün masrafları ise han tarafından ödenirdi.¹⁶ Ayrıca ilk Türk devletlerinde kadının mülkiyet hakkının olduğu da görülmektedir. Bu durum o dönemin şartları göz önüne alındığında Türk toplumu içerisinde kadının önemli bir yerinin olduğunun göstergesi olarak yorumlanabilir.

Şahıs-Ç Ankara ve çevresinde eskiden görücü usulü evlilikler yapıldığını, günümüzde bu uygulamanın kalktığını, kız istemeye gelirken erkek tarafının çiçeğini çikolatasını alıp geldiğini, ondan sonra kızı istediğini, kahve ikram edildiğini ve damadın içtiği kahvenin tuzlu olduğunu, maddi durumu iyi olmayanların ise tuzlu çay içirildiğini anlatmıştır. Bunun amacı gelinin yaptığı kahve nasıl olursa olsun elinden her şeyi içeceğini, damadın geline duyduğu güveni ve önemi göstermektedir. Bu durumun benzeri eski Türklerde “tuz ve ekmek” hakkıdır. İki insan aynı sofradan tuz ve ekmek yer ise bu aralarında sarsılmayacak bir dostluğun yemini olarak bilinir.¹⁷ Gelinin, damada tuzlu bir içecek içirmesi, gelin ve damat arasında sarsılmaz bir dostluğun nişanesi olarak yorumlanabilir.

Ankara'nın Ayaş ilçesinden Şahıs-Ç şunları anlatmıştır;

"Kızı verdikten sonra bir söz yüzüğü takılır, dualar edilir, damat ile gelin büyüklerin elini öper. Eskiden kız tarafı istemeye gelen damat tarafına halı hediye ederlermiş, şimdi bu âdetler kalmadı, artık eskiden yapılmış bu âdetler. Ondan sonra nişan gününe karar verilir, nişan gününe yakın kız çarşıya çıkarılır, nişan alışverişi yapılır. Erkek tarafına da alınır nişan alışverişi, sonra bohçalar hazırlanır, kız tarafı erkek tarafına, erkek tarafı kız tarafına eskiden köy yerinde buna "tabak" denilirdi, erkek tarafı kız tarafına kuruyemiş, tatlı, böyle hediyelerde götürülürmüş. Toplanılıp hem eğlence yapılmış, yiyecekler de yenilirmiş. Günümüzde bohça olayı kalmadı, daha sonra düğün için kızın gelinliği, damadın damatlığı alınır. Daha sonra kızın çeyizi götürülür, kızın hazırladığı çeyizi almaya oğlan tarafından gelinir. Çeyizin bulunduğu odanın kapısı kapatılır, âdettendir. Bahşiş gibi bir şey almak için sonra çeyiz verilir."

Yapılan saha çalışmasından da anlaşılacağı üzere kadının çeyiz hazırlama uygulamasının olduğu, kadının ve ailesinin evleneceği erkeği seçme hakkının devam ettiği görülmektedir. Bu durum Türklerin kadınlara verdiği önemin fazla olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Kadına bu kadar değer verilmesi, kadın için yapılan uygulama ve ritüelleri artırmıştır. Bunlardan birisi de “Gelin alma” geleneğidir. Dede Korkut'ta “Oğlu olan evlenmiş, kızı olan göçürmüş”¹⁸ şeklinde ifade edildiği gibi, kızın bir göç gibi evden ayrılması olarak kabul edilmiştir. “Anadolu'da gelin, evden çıkmadan önce annesinin diktiği bir “analık” geçişini giyer. Ardından gelin başı yapılır ve gelin elbisesi giydirilirdi. “Gelin başı”, hem Anadolu'da hem de Orta Asya'da, “kızlığın sona erip kadınlığın başladığını” simgeleyen bir semboldü. Gelin ayrılırken, baba ocağına ve ateşine saygı gösterirdi. Yedi atadan; Müslüman Türkler'de ise yedi evliyadan izin isteyip dua ederdi.”¹⁹ Ankara'nın Beypazarı ilçesinde de gelin alma geleneğinde benzer bir uygulama karşımıza çıkmaktadır. Beypazarı'nda gelin almaya ve sonrasında süreci konulara Şahıs-B de değinmiştir.

Eski Türkler gelini baba evinden aldıktan sonra gelin ve damadın yeni bir ev kurmasını kutlamak amacıyla düğünler düzenlerdi. Düğünün obasında yapılması, kız evinin hakkıydı. İlk Türklerde kız evinde başlayan düğün, erkek evinde son bulurdu. “Toy veya düğün bayrağı” Türkler arasında ilk dönemlerde de yaygın bir gelenektir. Düğün olacak eve bu bayrak asılırdı. Türkler için düğün, bir toy niteliğindedir. Bu nedenle buna “kelin toyu” ve “gelin toyu” demişlerdir. Dede Korkut'ta nişan toyuna “küçük düğün”, evlenme toyuna ise “ulu düğün” denildiği görülür. Ayrıca büyük düğün “ağır düğün” olarak adlandırılırdı.²⁰

Eski Türk toplulukları, hayatlarının çeşitli aşamalarında avlanma, kurban sunma ve adak adama gibi ritüelleri sıkça uygulamışlardır. Bu ritüeller, çeşitli düğünler, bayramlar ve diğer toplumsal etkinliklerle ilişkilendirilmiştir. Kurban sunma ritüeli, eski Türk toplulukları arasında yaygın bir uygulamaydı. Düğünler, doğumlar, cenazeler ve önemli toplumsal olaylar gibi durumlar için genellikle hayvanlar kurban edilirdi. Kurban sunma, genellikle tanrılara saygı gösterme ve onlardan koruma ve bereket talep etme amaçlı yapılırdı. Adak adama ise, Türk topluluklarının özellikle zor zamanlarda uyguladığı bir diğer ritüeldi. İnsanlar, belirli bir dilek ya da isteklerinin gerçekleşmesi için tanrılara adakta bulunurlardı. Bu adaklar genellikle hayvan kurbanları, değerli eşyalar veya belirli ritüel nesnelere şeklinde olabilirdi.²¹

Eski Türklerin kurban sunma ritüeline benzer bir ritüel Ankara'nın Ayaş ilçesinden Şahıs-B tarafından şu şekilde anlatılmıştır:

¹⁶ Ögel, *age*, s. 262.

¹⁷ Mehmet Samsakçı, “Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2007, s. 191.

¹⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971, s. 62.

¹⁹ Ögel, *age*, s. 267.

²⁰ Ergin, *age*, s. 73.

²¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 167.

İLK TÜRKLERİN GEÇİŞ DÖNEMLERİNE DAİR İNANÇLARININ GÜNÜMÜZ KUZEY BATI ANKARADAKİ İZLERİ

“Nişan esnasında Kurban Bayramı denk gelirse, kurbanlık adını verdiğimiz bir âdetimiz vardır. Erkek tarafından kız tarafına bir kurban gönderilir. Genellikle yanında hediyeler ile damat arkadaşları ile kurbanlık götürür.”

Günümüzde eski Türklerin inançlarının devam ettiği bir başka ritüel ise düğün saçısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ritüel şu şekilde gerçekleşir;

“Şamanist ve Müslüman Türklerin evlenme törenlerinde müşterek olan Şamanizm unsuru, gelinin geldiği gün başına saçı saçmaktır. Bu saçı, topluluğun o dönemde en önemli ürününden oluşurdu. Avcılık döneminde avın kanı, yağı ve eti; çobanlık döneminde süt, kımız ve hayvanların yağı; çiftçilik döneminde ise darı, buğday ve çeşitli meyveler saçı olarak kullanılırdı.”²² “Düğün saçısı” gelin için bereket ve zenginlik simgesi olarak kabul edilirdi. Düğünde gelinin başından bozuk para saçılırdı. Gelin saçısında genellikle buğday veya pirinç gibi bereket simgeleri kullanılırdı. Gelinin bereketi için başka uygulamalar da yapılırdı. Geleneğe göre, gelin saçısının içine tatlılar, meyveler ve benzeri çeşitli şeyler de konurdu.²³

Eski Türk kültüründe ateşin önemi büyüktü. Ateş, Türkler için bir kült halini almış ve inanç sistemi içinde önemli bir yer tutmuştu. Bu önemli sembol, düğünlerde sıklıkla karşımıza çıkmaktaydı. Evlenen kız, baba ocağından kül alır ve kendi ocağına koyardı. Gelin ve damat düğünün sonunda yeni evlerine girer ve gelin tarafından ateş yakılırdı. İlk ateşlerini çakmak taşıyla yakarlardı. Gelin ve damat düğün boyunca ateşin yanında bulunur, selam verir, dua eder ve ateşe taze yağ veya içecek sunulurdu. Ayrıca, gelin tarafından evdeki ateş eski mirası içinde taşınır ve ev aydınlatılırdı. Kadınlar her sabah ateşi ateş dalıyla tutuşturduktan sonra bütün odaları tütsülerdi.²⁴ Kırgızlarda da düğün töreninde ateş ve ocak önemli bir unsurdur. Manas Destanı'nda gelinin kayınbabasının evine girdiği anlatılırken ateşe yaklaşarak selam verdiği vurgulanır.²⁵ "Ocak," Türklerde ev ve yuvanın tek sembolüdür. Evliliklerde "sönmez bir ateş yakma" ve "evi aydınlatan bir ateş" gibi semboller kullanılırdı. Ateş aynı zamanda gelinlere gelecekte haber vermek için kullanılmıştır. Asya Türklerinin çoğu ateşe bakarak fal açarlar. Manas Destanı'nda, Çakıp Han'ın ateşe bakarak gelinlerinin kaderini söylediği anlatılır.²⁶

Günümüzde de Türk gelenek ve göreneklerinde ateşin önemi hâlâ korunmaktadır. Örneğin, Ankara'nın Ayaş ilçesinde Şahıs-Ç şunları anlatmıştır;

“Köyde damadın kınası yapıldığında, yemekler hazırlanır ve kına tepsisi süslü bir şekilde hazırlanır. Gençler meşalelerle birlikte kına tepsisi ile damadı davul zurna eşliğinde alıp köy meydanına giderler. Orada "sinsin" adı verilen özel bir oyun oynanır. Bu oyunda varil üzerine bir ateş yakılır ve davul zurna eşliğinde çalınan bir müziğe uygun hareketlerle dans edilir. Ateşin etrafında dönen kişiye başka bir kişi omuz vurur ve oyuna devam eder.”

Bu gelenek, Türklerin geçmişte ateşe verdiği önemi ve sembolik değeri günümüzde de yaşattığını göstermektedir. Ateşin eski Türkler arasında sahip olduğu kültürel ve dinî değerlerin günümüzde de gelenek ve göreneklerimizde yer aldığı bugün Anadolu'nun birçok yerinde gerçekleşen düğünlerde de görülmektedir. Ateş, Türk kültüründe taşıdığı anlamla hâlâ toplumsal etkinliklerde ve ritüellerde yerini korumaktadır.

Düğünlerde al renk, önemli ve benimsenen bir renktir.²⁷ Sık sık bu renk karşımıza çıkmaktadır. Ankara ve çevresinde gelinin beline gayret kuşağı bağlanır. Bu kuşak, bekareti ve gayreti temsil ettiği için “gayret kuşağı” olarak adlandırılmaktadır. Kuzey Batı Ankara'da Şahıs-Ç şunları anlatmıştır;

“Kızın evinden çıkacağı zaman beline kırmızı kuşak bağlanır. Eğer kızın erkek kardeşi varsa, erkek kardeşi bağlıyor; eğer erkek kardeşi yoksa, dayısı veya amcası gibi yakınları dua ederek bağlıyor. Geline beline bağlanan kurdele üç defa tekrar bağlanır ve gelin çıkacağı zaman kapı tutulup bahşiş alınır. Erkek tarafı gelini alıp götürür ve ardından düğün yapılır.”

Çinlilerin “Hsien-pi” dediği ve muhtemelen kısmen Türk olan boylarda evlenme çağındaki gençlerin saçları tıraş edilirdi. Kök-Türklerde ise, aşağı sınıfların saçlarını tıraş etmesi yaygındı. Aynı âdet, Kök-Türk döneminde (630'lu yıllar) Batı Türkistan'da, Suyâb şehri halkıyla ilişkilendirilir. Uygur çocuk resimlerinde de benzer bir uygulama gözlemlenir.²⁸ Konargöçer Türklerde süte, kımız ve yağa; çiftçi Türklerde buğdaya, darıya ve şaraba; tüccarlarda ise paraya büyük önem verilirdi. “Darısı başımıza” temennisinin hayırlı haberler verilirken kullanılması da bu eski geleneğe dayanmaktadır. Bazı Türk boylarında ve Müslüman Türklerde evlenme

²² İnan, *age*, s. 167.

²³ Kalafat, *age*, s. 116.

²⁴ Arpacı, *age*, s. 134.

²⁵ İnan, *age*, s. 71.

²⁶ Ersüel, *agt*, s. 59.

²⁷ Kalafat, *age*, s. 105.

²⁸ Esin, *age*, s. 54.

sırasında da saç kesme geleneği devam etmektedir.²⁹ Ankara'nın Ayaş ilçesinde Şahıs-D buna benzer bir ritüel olarak şunları anlatmıştır;

“Erkekler ikindi saatinde köyün gençleri toplanır, saz çalınır ve damat tıraş olur. Daha sonra meydanda eğlence yapılır; akşam namazından sonra tekrar düğün yerine gelinir ve gece yarısına kadar eğlence sürer. Damat'a kına yakılır. Kuruyemiş, lokum ve meyve dağıtılır.”

3.Ölüm

Ölüm, insanoğlunun en evrenseli ve kaçınılmazıdır. Türkler ölümü doğal bir süreç olarak kabul ederken, ona anlam katmak ve yaşamdan ayrılan sevdiklerine saygı göstermek adına zengin bir geleneğe sahiptirler.³⁰ Türkler, ölümün tanrının iradesine bağlı olduğunu düşünürler ve Tanrı buyruğuyla ölümün gerçekleşeceğine inanırlar. Ölüm olgusu insanlık tarihî boyunca tek bir soruyu akıllara getirmiştir, bu soru ölümden sonra hayat olup olmadığıdır. Türkler ölümden sonra hayatın var olduğuna ve yaşam sırasında yaptıklarının cezasını çekeceklerine inanmışlardır. Diğer dünyada yaşamlarının devam edeceğini düşünen Türkler ölümlerini değerli eşyalarıyla birlikte gömerlerdi.³¹ Bu durum, Türklerin ölümden sonra ikinci bir hayatın var olduğuna inandıklarını göstermektedir. Ölümün kelime olarak Göktürkler³² arasında “uçma barmak” veya “uçarak gitme” şeklinde ifade edildiği belirtilir. Onlar, ruhunun yükselip gökyüzüne gittiğine inanırlardı ve aynı zamanda Tanrı'nın takdirine de inanırlardı. Bu inanış, “kerçek boldu” veya “gerektiği oldu” ifadeleriyle dile getirilirdi. Jean-Paul Roux da bu terimin “ölümün karşılığında sıkça kullanıldığını”³³ dile getirmiştir. Eski Türk toplulukları, can ve ruh kavramını genellikle “tın” kelimesiyle ifade etmiştir. Bu kelime, nefes anlamına gelmektedir ve Doğu Türk toplulukları arasında hâlâ nefes ve can anlamında kullanılmaktadır. Ancak Batı Türk topluluklarında ise bu kelime sadece “dinlenmek” anlamında kullanılmaktadır.³⁴ Çağdaş Şamanist Türk boylarından Yakutlar, ruh ve can kavramını “tın”, “kut” ve “sür” kelimeleriyle ifade ederler. “Tın” kelimesi aynı zamanda esinti ve rüzgâr anlamlarına da gelir. Bazı açıklamalara göre “kut”, toprak, rüzgâr ve “ana-kut” olarak adlandırılan üç unsurdan oluşur. “Tın” vücuttan ayrıldığında ölüm gerçekleşir.³⁵ Kaşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it Türk'te “Tın” kelimesinin ruh, nefes anlamlarıyla kullanıldığını ifade etmiştir. “Tını kesildi” ifadesinin soluğu kesildi, ruhu çıktı anlamlarına geldiğine dikkat çekmiştir.³⁶

Ölüm gerçekleştikten sonra ölünün mezarının nasıl olacağı konusu da önem arz etmektedir. Toplumlarda mezarlar farklı biçimlerde oluşturulmuştur. Mezar ve mezarlık için birçok tanım mevcuttur. Bu tanımlardan birisi ölünün gömülü olarak bulunduğu yerdir. İslamiyet öncesi Türk topluluklarında ölü gömme, doğrudan toprağa gömme veya kurgan içine gömme gibi uygulamalar da görülür.³⁷ Türk mezarları, yüzyıllardır Türk kültürünün önemli bir parçası olmuştur. Bu mezarlar, sadece ölümlerin son istirahatgâhı değil, aynı zamanda Türk toplumunun ölümlerle olan ilişkisini, kültürel mirasını ve estetik anlayışını yansıtan önemli birer yapıttır. Türk mezarları, zengin semboller ve detaylarla bezenmiş, tarih boyunca farklı dönemlere ve bölgelere özgü farklı tarzlarda inşa edilmiştir.

Türklerin kendilerine has mezarlarını Türk türbelerinde görmek mümkündür. Türklerin yaşadığı coğrafyalarda İslam öncesi ve sonrası dönemlere ait önemli şahsiyetlerin mezarlarının bulunduğu bilinmektedir. Bu mezarlar çeşitli nitelikleri sebebiyle Türkler tarafından ziyaret alanları olmuşlardır. Bu durum büyük bir saygının ve ziyaretler çerçevesinde oluşan kültürel değerlerin kökeninde eski Türk inançları ve İslamiyet'in kaynaşmasının izlerini taşımaktadır.³⁸ Kültürümüzde gerek hayattayken gerekse öldükten sonra keramet gösterdiğine inanılan ve haklarında menkıbeler üretilen insanların yattıkları, kutsallık atfedilen mezarlara türbe adı verilmektedir.³⁹ Kuzey Batı Ankara bölgesinde türbe olarak isimlendirilen yirmi altı mezar bulunmaktadır. Bu türbelerde eski Türk inançlarının izlerini görmek de mümkündür. Örneğin Çamlıdere de bulunan İncik Sultan ve Fakran Ana türbelerinde geyik boynuzları bulunmaktadır. Bu durum eski Türk mezarlarında bulunan geyik oymalarını akıllara getirmektedir.

Türk kültüründe ölüm, sadece bir ayrılık noktası değil aynı zamanda sevdiklerimize duyduğumuz saygının ve değerinin bir ifadesidir. Türkler, ölen bireyleri anma ve onlara saygı gösterme konusunda derin bir geleneğe

²⁹ Saadetin Gömeç, Eski Türk İnanıcı Üzerine Bir Özet, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, Ankara 1985, s. 83.

³⁰ Ersüel, *agt*, s. 33.

³¹ Gömeç, *agm*, s. 100.

³² Ögel, *age*, s. 758.

³³ Pervin Ergun, Türk Kültüründe Ölümle İlgili Bazı Terimler, *Milli Folklor Dergisi*, C. 13, İstanbul 2013, s. 135.

³⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 47.

³⁵ İnan, *age*, s. 176.

³⁶ Mahmud Kaşgarlı, *Divanü Lûgat-it Türk*, çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1985, s. 339.

³⁷ Sayın Şenay Alsan, “Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 15, 2012, s. 185.

³⁸ Ali Yaman, “Türk Dünyasında Ziyaret Kültürünün Ortak Bazı Unsurları Hakkında”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2005, s.29.

³⁹ Abdullah Özbolat, “Kutsallaşma Sürecine Tipolojik Bir Yaklaşım: Ziyaret Fenomeni Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2014, s. 128.

İLK TÜRKLERİN GEÇİŞ DÖNEMLERİNE DAİR İNANÇLARININ GÜNÜMÜZ KUZNEY BATI ANKARADAKİ İZLERİ

sahiptir. Ölülerine olan saygılarını farklı ritüellerle ifade ederken, aynı zamanda onların hatıralarını canlı tutmaya özen gösterirler. Türkler vefat eden yakınlarını uğurlamak amacıyla “yuğ” adı verilen törenler düzenlenirdi. Yuğa, yuğcular, ağıtçılar ve halk katılırdı. Yuğcular ve ağıtçılar kendilerini yaralayarak yüzlerini ve bedenlerini kan içinde bırakırlardı. Bilge Han'ın yuğ törenine Çin, Kırgız, Otuz Tatar, Dokuz Tatar, Türkeş ve diğer uluslardan yuğcular katılmıştı. Bu uluslar, dost hakanlardan birini yas bayramının başkanı seçerek yuğ töreninin yönetimini ona verirdi. Cenazelerin gömülmesi sırasında tabut, ölen kişinin toplumsal konumuna ve servetine bağlı olarak altın, gümüş, mücevherlerle süslenirdi. Cenaze mezara götürülürken, hizmetçiler ve cariyeler efendilerinin hizmetine devam ederlerdi. Cenaze götürülürken birçok yiğit genç de tabutun yanında bulunurlardı. Ay görünür görünmez, cilasunlar savaş manevralarına başlarlar. Ay batıncaya kadar bu manevraları sürdürürlerdi. Hunlar'da mezar yükseltme geleneği yoktu. Kül Tigin'in ölümünden sonra, Çin imparatoru Göktürklerle bağlı olan Çin uyruğuna dahil altı sanatçıyı görevlendirerek ölünün başından geçen olayları yazdırmak ve heykelini dikmek için bir sütun yaptırmıştı. Bilge Han'ın ölümünden sonra da başsağlığı için memur gönderdiği gibi bark yapılmasını ve dikilecek mengütaşın (bengütaş) üzerine yazı yazılmasını buyurmuştu.⁴⁰ Ölen hükümdarlar veya kahramanlar için mezarlarının başına hayatta iken savaşıp öldürdükleri kişilerin sayısı kadar balbal dikilirdi.⁴¹

İbn Fadlan Oğuzların defin törenlerini şu şekilde anlatmıştır:

"Bir Oğuz hasta olduğunda, uzak bir yerde çadır kurulur ve hasta oraya yerleştirilir. Köleler ve cariyeler bakımını üstlenir; hasta yanına hiç kimse yaklaşmaz ve iyileşene veya ölene kadar orada kalır. Eğer hasta ölürse, büyük bir çukur kazılır ve üzerine giysiler giydirilerek ellerine yay ve kadeh verilerek oturtulur. Çukurun üzeri kubbe gibi yapılarak at kurban edilir ve mezara gömülür. Hayattayken öldürdüğü kişi sayısı kadar ağaçtan suret yapılarak mezara konulurdu. Bu kişilerin inanışa göre cennette kendilerine hizmet edeceği düşünülürdü".⁴²

Hunlar mezarlık alanlarında ağaçlar dikme veya matem elbiseleri giyme gibi uygulamalara sahip değillerdi. Defin törenlerinde ölü ile öldürülenlerin sayısı yüz veya hatta yüzden fazla olabilirdi.⁴³ Hun boylarının cenaze törenlerinde mezar etrafında at yarışı gibi ritüellerin ve ağaçlara ibadet gibi geleneklerin olduğu belirtilmiştir.⁴⁴ Kuzey Batı Ankara bölgesinde mezarlıklar incelediğinde ise mezarlıkların ağaçlık alanlara yapıldığı ya da mezar çevresine ağaçlar dikilip bu ağaçların zaman içerisinde mezarlığı ağaçlık bir alana döndürdüğü gözlenmiştir.

Eski Türk inancında demir kötü ruhlardan insanları korumak amacıyla kullanılmıştır. Bu sebeple ölen kişi öteki dünyaya geçerken kötü ruhlar ile karşılaşmaması için üzerine demir kılıç ya da bıçak konulmuştur. Günümüz Ankara'sında bu geleneğin ölü şişmesin diye yapıldığı düşüncesi hakimdir. Eski Türklerin ölü üzerine bıçak koyma geleneği kuşkusuz Ankara halkı tarafından devam ettirilmiştir. Bu uygulamaya yalnız Ankara'da değil Anadolu'nun birçok yöresinde de rastlamak mümkündür.

Ankara'nın Güdül ilçesinde defin işlemleri hakkında Şahıs-Ç nin anlattıkları şu şekildedir;

"Evd e ölmüşse çenesi bağlanır. Gözleri açık ise gözleri kapatılır. Üzerine bir çarşaf örtülür. Üzerine şişmemesi için metal bir şey konur; bu bıçak veya makas olabilir. Daha sonra yıkanılır, kefenlenir ve tabuta konularak musalla taşına yerleştirilir. Hoca, bir cemaat oluşturarak cenaze namazını kılar. Önceki dönemlerde sadece erkekler cenazeyi kılardı, ancak günümüzde bayanlar da arka saflarda cenaze namazına katılabiliyor. Bazı köylerde ise hâlâ bayanlar cenaze namazına katılmamaktadır. "

Eski Türkler arasında cenaze törenleri sonrasında yemek verildiği gözlemlenmektedir. Buna “ölü aşı” denilmektedir. Göktürklerin devlet cenaze törenlerinde olduğu gibi, ölü aşı törenleri için de çeşitli ülkelerden temsilcilerin katıldığı gözlemlenir. Bu temsilciler, farklı dinlerden ve kavimlerden olabilmektedir. Bu bağlamda, Gök Türkler, özgün bir şekilde farklı ulusların temsilcilerini ölü aşı törenlerine davet etmekteydi.⁴⁵ Gök Türklerin hakanları ve büyük kahramanlarının aş-yoğ törenine imparatorluğun her köşesinden uluslar katıldı. Orhun Yazıtlarında, Kuzey ülkelerinden Kıtaylar, Tatabiler, güneyden Tibetliler, batıdan Soğdlar, Farslar, Buharalılar, Türgişler ve doğudan Çinliler, bu yoğ-aş törenine katılmışlardır.⁴⁶ Bu tören genellikle yaz aylarında düzenlenir ve ölünün birinci yıl dönümüne denk gelir. Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın aş törenleri de yaz aylarında gerçekleşmiştir. İbn Fadlan'ın kaydettiğine göre, Oğuzlar, “ölü aşı” için yüz ila iki yüz at keserlerdi. Bu da Oğuzların aş törenine çok kalabalık bir topluluk katıldığını göstermektedir.⁴⁷ Cenaze töreninden sonra düzenlenen cenaze yemeği geleneği pek çok medeniyette görülmektedir. Orhun Yazıtlarında ve Kaşgarlı Mahmut'un İbn Fadlan'a atıfta bulunduğu gibi, büyük toplulukların cenaze töreninde bir araya geldiği ve

⁴⁰ Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılap Kitapevi, Ankara 1991, s. 79.

⁴¹ Gömeç, agm, s.89.

⁴² İbn Faldan, *İbn Faldan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 23.

⁴³ İnan, *age*, s.179.

⁴⁴ Esin, *age*, s. 58.

⁴⁵ Ögel, *age*, s. 770.

⁴⁶ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s. 9.

⁴⁷ Fadlan, *age*, s. 24.

cenazeye katılanların büyük bir ziyafet düzenlendiği bilinmektedir. Bu yemek dinî bir nitelik taşır ve ölen kişinin onuruna düzenlenir.⁴⁸

Eski Türklerde olduğu gibi günümüzde de yemek dağıtımını uygulaması devam etmiştir. Şahıs-Ç bu konu hakkında bize şunları aktarmıştır;

“Cenaze gömüldükten sonra yemek verilir. Cenazeye katılan kişilere sonra cenaze sahibinin evine gidilerek Kur'anlar okunur; taziyede bulunulur. Yedi gün geçtikten sonra tekrar yemek dağıtılır, helvalar kavrulur. Bundan kırkı geçtikten sonra yemek verilir, senesi geçince de aynısı olur.”

Ankara'nın Çamlıdere ilçesinde Şahıs-E cenaze için yapılan uygulamaları şu şekilde anlatmıştır:

“Cenaze vefat ettikten sonra yapılan benim çocukluğumda uyulan gelenekler şunlardı. Cenaze evine yemek götürülürdü. Çünkü onlar acılı insanlar. Cenazenin işte mezarın kazılması. Cenaze defin işleriyle ilgili herkes gücü ölçüsünde katkı sunardı. Bir de dikkat edilen bir şey daha; epeyce bir süre cenaze olduğu için köyden bir cenaze çıktığı için yüksek sesle müzik dinlenilmezdi. Evin dışına taşacak şekilde radyo vardı o zaman, evin dışına taşacak şekilde ses müzik yayını özellikle yapılmazdı. Eğlence yapılmazdı. Bir düğün olacaksa o sırada ertelenir. Yani cenazenin olduğu güne önceden planlanmış düğün varsa bir hafta filan bir zaman öteye ertelenirdi. Tabii taziyeler de bulunma olayı vardı cenaze evine. En az 5-10 gün yalnız bırakılmazlardı. Gidilir, o evde oturulur, o insanlara nasihatler verilir. Rahatlamaları için birtakım sohbetler yapılırdı.”

Ankara'nın Ayaş ilçesinde cenaze sonrasında Şahıs-A'nın anlattığı uygulamalar şu şekildedir;

“Defin sonrasında cenaze sahipleri yan yana durarak taziyeleri kabul eder. Cenazeye katılan insanlar sırasıyla baş sağlığı dilerler. Daha sonra köyde bunun için kurulmuş olan dernek bulunmaktadır. Bu derneğin cenazeye gelenlere cenaze sahipleri adına ikramları olur. Defin işleminden sonra evlerinde ya da taziye çadırında taziyeleri kabul ederler; bu yaklaşık bir hafta kadar sürer. Türkler arasında yaygın olarak kullanılan “başımız sağ olsun” kelimesinin eski Türklerden günümüze zaman içinde değişim göstererek ulaştığını göstermektedir.”

Türkler ölümün ne kadar bir son olmadığı, yeni bir başlangıç olduğunu düşünseler de yakınlarını kaybettiklerinde her toplum gibi olduğu gibi üzüntü içerisinde olurlardı. Çünkü yakınları ile tekrar buluşmalarının zaman alınacağına inanırlardı. Bu sebepten ötürü ölüm sonrasında yas tutma dönemi gerçekleşir. Bu dönem sırasında birçok dünyevi işten insanlar kendilerini soyutlarlar; buna yemek yapmak, eğlence tertip etmek ya da eğlencelere katılmak da dahildir. Genel olarak Türk toplumu bu yas süresine kırk gün vermektedir. Günümüze yansıyan Eski Türk inançlarının başında da ölü evine yemek getirmek, ölü evini yalnız bırakmamak, duygusal çöküntü sırasında yanında olmak, ölü evine saygı duymak gibi birçok ritüel devamlılığını korumuştur. Kuzey Batı Ankara'da görülen bu uygulamanın benzerleri Dunganlarda da görülmektedir. Dunganlarda dört gün boyunca ölü evinde yemek pişirilmez ve herhangi bir iş yapılmaz. Yakınlar, yemekleri dışarıdan getirip ölü evine götürür. Batı Türklüğünde ise bu süre üç gündür ve “üç gün ocak yakılmaz” denir. “Ölü aşıkara aş” ve “yas tutma/aza kütü” uygulamaları Kırgızlarda da bulunmaktadır. Anadolu'da ölü aşısına ise “ölü ekmeği”, “ölü hayrı”, “azma kürek hakkı”, “ölü lokması” gibi farklı adlar verilmektedir.⁴⁹

SONUÇ

Kültür, toplulukların tarihe gelecek arasında bir bağlantı işlevi görür. Topluma özgü geleneksel kültür ürünleri, bu topluluğun fiziksel ve ruhsal öğelerine dayalı olarak meydana gelir ve büyür. Her topluluğun sosyal yapıları birbirinden ayrıştığından, her birinin kendine has bir geleneksel kültürü vardır. Sosyal yapı, geleneksel kültürün evriminde, büyümesinde ve şekillenmesinde kritik bir rol oynar. Bu düzen, topluluğu oluşturan bireylerin karşılıklı etkileşimlerini, ritüellerini, edebi eserlerini, yani genel olarak kültürlerini etkiler. Tarihsel süreçte şekillenen ve süre gelen bu kültürel yapı hayatın hemen hemen her aşamasını şekillendirir. İnsan hayatının en önemli dönemleri de geçiş dönemi olarak ifade edilmiş; doğum, evlilik ve ölüm de bu dönemin en öne çıkan üç unsuru olmuştur. Bu önemli geçiş dönemleri etrafında, birçok gelenek ve inanç meydana gelmiş ve toplum içinde belirgin bir konuma sahip olmuştur. Kuzey Batı Ankara sahasında yapılan çalışmada da Ankara'nın sınırları içinde bulunan Nallıhan, Beybazarı, Güdül, Ayaş ve Çamlıdere bölgelerinde yaşayan insanların doğum, evlenme ve ölüme ilgili inançları incelenmiş ve gözlemlenmiştir. Ele alınan bölgede geçiş dönemlerine dair bu inançların eski Türklerle karşılaştırılması yapılmış ve benzer birçok yönün olduğu görülmüştür. Bu açıdan Türklerin İslamiyet'i kabul ettikten sonra da İslamiyet öncesi birçok ritüeli sürdürdükleri, İslam inancı ile harmanlayarak günümüze kadar yaşattıkları sonucuna varılmıştır. Ayrıca, geçiş dönemi inançlarının sadece bir tören olarak değil, aynı zamanda Türk kültürüyle ilgili birçok unsuru da barındırdığı anlaşılmıştır. İnsan yaşamının son derece kritik dönemleri olan geçiş aşamaları, geniş bir bölgede ve diğer Türk kabilelerinde beşikten mezara dek sürekli bir öneme sahip olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Geçiş dönemlerine dair inançlar

⁴⁸ Alsan, agm, s. 188.

⁴⁹ Kalafat, age, s. 122.

İLK TÜRKLERİN GEÇİŞ DÖNEMLERİNE DAİR İNANÇLARININ GÜNÜMÜZ KUZEY BATI ANKARADAKİ İZLERİ

sergilenirken, hazırlanan yemekler ve sunulan ikramlar, Türklerin yaşamı hakkında birçok bilgiyi de içermektedir. Hayatın geçiş dönemlerine dair ilk Türklerin sahip oldukları inanç ve uygulamaların yapılan sözlü tarih çalışması ile gerçekleştirilen görüşmeler ve yapılan gözlemler ile Ankara'nın kuzey batı bölgesinde halen izlerinin varlığına rastlanmıştır. Doğum, evlilik ve ölümle ilgili birçok uygulamanın ve inancın İslamiyet öncesi Türkler döneminde de var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buda uzun bir tarihsel sürece sahip olan Türklerin kültürel birçok özelliğini günümüzde hala sürdürdüğünün bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

KAYNAKÇA

ALSAN, Sayın Şenay, "Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 15, 2012, ss. 179-196.

ARPACI YÜCEKAL, Günnur, *Gök-Tanrı İnanıcının Bilinmeyenleri*, Çatı Kitapevi, Ankara 2012.

ARSLAN, Yusuf, "Sözlü Tarih'in Ortaöğretim Öğrencileri Üzerindeki Yansımaları (Tunceli Merkez Örneği)." *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, S. 1/2, 2013, ss. 1-29.

BAŞÇETİNÇELİK, Ayşe, Karaisalı ve Çevresinde Doğum, Evlenme, Ölüm. *Kuvayı Milliye Şenlikleri Düünden Bugüne Karaisalı* 29-30 Mart 2001, ss. 2-18.

DJEVAD, Ahmed, *Yabancılar Göre Eski Türkler*, Bedir Yayınevi, Ankara 1969.

DONUK, Abdulkadir, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul, 1980-81, ss. 147-16.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008.

ERGUN, Pervin, Türk Kültüründe Ölümle İlgili Bazı Terimler, *Milli Folklor Dergisi*, C. 13, İstanbul 2013.

ERSÜEL, Ülkü, *Türk Kültüründe Şamanizm İzleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.

ESİN, Emel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihî ve İslam'a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

EYÜBOĞLU, İsmet, Zeki, *Anadolu İnançları Anadolu Mitolojisi İnanç-Söylence Bağlantısı*, Geçit Kitabevi, İstanbul 1987.

FADLAN İbn, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

GÖKALP, Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılâp Kitabevi, Ankara 1991.

GÖMEÇ, Saadettin, "Eski Türk İnanç Üzerine Bir Özet", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, Ankara 1985, ss. 79-104.

İNAN, Abdulkadir, *Eski Türk Dinî Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Eski Türk Dinî*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

KALAFAT, Yaşar, *Altaylardan Anadolu'ya İnanç Göçü*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

KALAFAT, Yaşar, "Eski Türk İnançlarının Kars Yöresindeki İzleri." *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri IV. Cilt Gelenek, Görenek ve İnançlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, 1992, ss. 149-169.

KARAASLAN, Mehmet, Kaşkay, "Türklerinde Doğum Çevresinde Gelişen İnanç ve Pratikler", *Turkish Studies Dergisi*, Ankara 2012, ss. 1435-1448.

KAŞGARLI, Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1985.

KÖYMEN, Mehmet. Altay, *Alparslan Zamanı Türk Toplum Hayatı*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi Dördüncü Sayısından Ayrı Basım, Güven Matbaası, Ankara 1973.

ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, TTK Basımevi, Ankara 2003.

ÖGEL, Bahaeddin, *Düünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

ÖGER, Adem, “Uygur Türklerinin Doğum Âdetleri”, *Turkish Studies Dergisi*, Ankara 2012, ss. 1679-1694.

ÖRNEK, Sedat Veyis, *Türk Halk Bilimi*, BilgeSu Yayınları, Ankara 1995.

ÖZBOLAT, Abdullah, “Kutsallaşma Sürecine Tipolojik Bir Yaklaşım: Ziyaret Fenomeni Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (70), 2014, ss. 121-138.

RADLOOF, Wilhelm, *Türklük ve Şamanlık*, çev. Ahmet. Temir, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.

RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1971.

SAMSAKÇI Mehmet, “Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2007, ss. 181-199.

SELÇUK, Ali, “Tahtacıların Doğum ile İlgili İnanç ve Uygulamalarına Fenomenolojik Bir Yaklaşım”, *TÜBAR*, C. 16, Ankara 2004, ss. 163-180.

YAMAN, Ali, “Türk Dünyasında Ziyaret Kültürünün Ortak Bazı Unsurları Hakkında”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (14), 2005, ss. 29-37.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**İLK TÜRKLERİN GEÇİŞ DÖNEMLERİNE DAİR İNANÇLARININ GÜNÜMÜZ KUZEY BATI
ANKARADAKİ İZLERİ**

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 457-460.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.10.2023

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

ANNALES OKULU VE TÜRKİYE’DE TARİHYAZIMI*

 10.53718/gttad.1343239

 GÜLŞAH ŞAHİN**

Erdem Sönmez, “entelektüel dünya tarihi”, “beşeri bilimler tarihi”, “tarih yazımı ve tarih metodolojisi”nin yanı sıra “geç Osmanlı ve modern Türkiye’nin entelektüel tarihi ve siyasal hayatı”, “tarih yazımı ve tarihçileri” üzerine çalışmaktadır. Yazar, yüksek lisansını İstanbul Üniversitesi’nde siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanında, doktorasını ise Bilkent Üniversitesi’nde tarih alanında tamamlamış, sonrasında ise İtalya’da Siena Üniversitesi ve İngiltere’de *School of Oriental and African Studies* gibi kurumlarda misafir araştırmacı olarak bulunmuştur. Sönmez halen Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Tarih Bölümü’nde öğretim üyesi ve Harvard Üniversitesi Orta Doğu Çalışmaları Merkezi’nde doktora sonrası araştırmacı olarak görev yapmaktadır.

Yazarın, “*Annales Okulu ve Türkiye’de Tarihyazımı*” adlı kitabının yanı sıra “*Ahmed Rıza: Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*” (2012) adlı bir başka eseri daha bulunmaktadır. Sönmez’in ayrıca “*Modern Intellectual History, British Journal of Middle Eastern Studies, Turkish Historical Review, Middle Eastern Studies, Kebikeç: Journal of Resource Research for Human Sciences, Praksis ve Toplumsal Tarih*” dergilerinde yayımlanmış İngilizce ve Türkçe makaleleri ve çeşitli kitap derlemeleri bulunmaktadır.

Erdem Sönmez, yüksek lisans tezi çerçevesinde (*Annales Okulu’nun Türkiye’deki Tarihyazımına Etkisi: Başlangıçtan 1980’e*) kaleme aldığı eserini İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında savunduktan (2008) kısa bir süre sonra *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarihyazımı* başlığıyla kitaplaştırmıştır. Eserin ilk versiyonları tükendiği için yeniden basımı söz konusu olmuş ve 2022 yılının Ekim ayında Fol Yayınları patentliyle yeniden yayımlanmıştır. Çalışma, üniversitelerin tarih bölümleri başta olmak üzere çeşitli bölümlerin lisans ve lisansüstü düzeylerinde temel ders materyali olarak kullanılan önemli bir kaynaktır. Eser, yeni baskısında; önsöz (11-15), giriş (15-21), sonuç (230-234), kaynakça (235-249) ve dizin (250-256) haricinde dört bölümden oluşmaktadır.

Bölgümlere geçmeden önce giriş bölümünü incelemek önemli ve yerinde olacaktır. Genel itibariyle eserlerin giriş kısımlarında klişe haline gelmiş bir yöntem uygulanır. Söz konusu bu yöntemde eserde ne anlatılmak istendiğinden, içerdiği bölümlerden ve kullanılan ana kaynaklardan yüzeysel olarak bahsedildikten sonra bölümlerin içeriğine geçilir. Bu alışlagelen metottan farklı olarak yazar, eserinin giriş kısmında metodolojik bir aktarım gerçekleştirerek, özellikle lisans ve lisansüstü düzeydeki öğrenciler için önemli bir yazım örneği oluşturmuştur.

* Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarihyazımı*, Fol Yayınları, Ankara 2022, s. 256. ISBN: 9786258411980.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: glsh1603@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9473-9209.

Yazar, giriş bölümünde eserin amacını ve bölümlerini aktarırken çalışmanın başlığına (Annales Okulu ve Türkiye'de Tarihyazımına Etkisi) sorular sorarak eserin birinci bölümünden başlamak yerine, tersine son bölümünden başlayarak etkinin ne olduğundan, etkinin yönünden ve etkinin nasıl oluştuğu kavramından yola çıkarak, yazım aşamasında kullandığı yöntemi sade ve açık bir üslup ile aktarmıştır. Böylelikle kendi argümanlarına yer yer cevap verirken, bazen de onları sorunsallaştırarak bırakmıştır.

Birinci bölüm; *Annales Okulundan Önce Tarihçilik ve Tarihyazımı* ana başlığı altında, 19. yüzyıl tarih anlayışını sorgulamaktadır. 19. yüzyıl tarih anlayışının temel karakteristiği *Ranke Devrimi*'dir. Tarih bilimi 19. yüzyılın başlarında profesyonel bir disiplin haline dönüşürken, kendisinden önceki tarih yazıcılığı kültüründen, dönemin etkili bilim anlayışı olan pozitivizmden, aynı zamanda da toplumsal ve siyasal olaylardan etkilenmiştir. Bu dönemde, tarih bir disiplin olma yolunda ilerlerken kendi çalışma alanını, metodunu ve araştırma araç-gereçlerini belirlemektedir. Tarih bir disiplin şeklinde modellenirken aynı zamanda da konu kapsamının ne olduğu belirlenmiş, bu disiplinin kapsamına girmeyen konular sebepleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Yöntem kurma modeli ve kurumsallaşma sürecinde geçmişteki tarih yazımı ile dönemin sosyal disiplinlere bakış açısı arasına mesafe girmiş ve bu mesafe giderek derinleşmiştir. Bu dönemde mevcut olan sosyal ve siyasal şartların tarih disiplini üzerindeki etkisinin dışında, tarih ve diğer sosyal disiplinler arasındaki mesafenin belirlenmesi sayesinde, bu disiplinin profesyonel olarak ele alınması sağlanmış, tarihin ana konusu olarak "siyasi tarih" alanı belirgin hâle gelmiştir. Tarihin bilim olma serüveni 19. yüzyılın ilk yıllarında başlamış ve bu yüzyılın sonlarına doğru, tarihçilikle ilgili temel varsayımlar, uygulanacak metod ve kapsayacağı konular evrensel bir norm olarak kabul edilmiştir. Tam da bu kabullenişin gerçekleştiği dönemde Rankeci tarih anlayışı sorgulanmaya ve eleştirilmeye başlanmıştır. Rankeci tarih anlayışında sorgulanan ve eleştirilen en önemli mesele, tarihin konusunun salt siyasi tarihten ibaret olmasıdır. Bu bağlamda siyasi tarihin yanı sıra sosyal, ekonomik ve kültürel olayların da tarihin konu kapsamına dahil edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte sosyal bilimlerin çatısı altında bulunan bütün disiplinlerin birlikte hareket etmesinin gerekliliği savunulmuştur. Bu sorgulama, aynı zamanda 20. yüzyılın başlarında kurulacak Annales Okulu'nun da ayak seslerinin habercisidir. 20. Yüzyıl, bir önceki yüzyılın tarih tahayyülünün, dolayısıyla da tarihçiliğin ve tarih yazımının köklü biçimde değiştiği, dönüştüğü bir dönemdir. Bu yüzyılda siyasi tarihe verilen önem, yerini toplumsal, kültürel ve ekonomik olaylara bırakmış, böylelikle tarihyazımının kapsamı gittikçe genişlemiş ve derinleşmiştir. Yeni yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan yeni tarih anlayışı sorgulamasının temelleri ise Annales Okulu'nda atılmıştır. Annales tarihçilerinin 19. yüzyıl tarih metodunu sorgulamaları ve yeni bir anlayış geliştirmeleri *Rankeci Tarihciliği* "geleneksel" durumuna düşürmüştür. Böylece, tarih kültürü ekonomi gibi farklı alanlara girme imkânı bulmuştur. Bu bağlamda Avrupa'da, özellikle de Fransa'da yeni tarih arayışı birtakım kopuşları beraberinde getirmiştir. Yazarın bu bölümde aslında tam olarak yapmak istediği şey; derinlemesine bir Rankeci tarih algısını anlatmaktan ziyade, konuyu ana hatlarıyla aktarıp, okuyucuyu bizim de üzerinde fazlaca duracağımız ikinci, üçüncü ve dördüncü bölüme hazırlamaktır.

Kitabın ikinci bölümünde, 19. yüzyılda egemen olan Rankeci tarih anlayışına karşı 1929 yılında kurulan Annales Okulu kurucularının (Marc Bloch ve Lucien Febvre) ciddi bir muhalefet geliştirdiği ifade edilmektedir. Bu muhalif olma durumu, Rankeci tarih anlayışını derinlemesine sorgulatmıştır. Annales tarihçilerinin geliştirdiği tarih anlayışı ile tarihin öznesinin ve tarihçinin pozisyonu ne olduğu gibi soruların sorulması ve cevaplandırılması, bu yüzyılda tarihe olan bakış açısının önemli ölçüde değişmesine ve dönüşmesine neden olmuştur. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında yoğun tartışmalara neden olan bu yeni tarih arayışı, Rankeci tarih anlayışının ve dolayısıyla da tarihin sosyal ve ekonomik konulara olan sırt çevirişinin değiştiği bir döneme girilmesini sağlamıştır. Bu değişim, aynı zamanda sosyal ve ekonomik konulara olan ilginin kapılarını aralamıştır. Bu eksikliğin tarih yazımında önemli bir boşluk yarattığını düşünen Annales tarihçileri ise tabuları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Annales Okulu'nun kurucuları ve daha sonrasında bu okula dahil olan tarihçiler, her ne kadar bu kurumu bir okul olarak nitelendirmeseler de yapılan çalışmalar sonucunda tarih disiplini geleneksel kalıplardan sıyrılarak, *hikayeci tarih* yazımının yerini daha sistematik ve analitik bir düşünce tarzının ön plana çıktığı, tarihi olayların başlangıcından sonuna kadar oluşturulan argümanların sürekliliğini ortaya koyacak şekilde değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden bir anlayış ortaya çıkmıştır. Ancak Annales Okulu'nun kurucularından son temsilcilerine kadar geçen süreçte, her bir bilim insanının düşünce ve pozisyon alış şeklinin benzerlik ve farklılıklar barındırmasından dolayı, yazar bu konuya oldukça temkinli yaklaşmıştır. Bu durumu göz önünde bulundurarak, ikinci bölümde asıl vurgulanmak istenen ve üçüncü bölüm için temel oluşturan noktaya gelinmektedir. Bu bölümde, 1980'e kadar Türkiye'deki tarih yazımını etkileyen Annales Okulu'nun kurucuları Lucien Febvre ve Marc Bloch ile birlikte, ikinci kuşak tarihçi ve Annales Okulu'nun lideri konumundaki Fernand Braudel'in tarihçilik anlayışının incelenmesi ve bu isimlerin 20. yüzyıl tarihçiliğine nasıl etki sağladığının sorgulanması amaçlanmıştır.

Annales tarihçilerinin genel özelliklerine bakıldığında, hemen hemen hepsinin kolektif düşünme ve çalışmayı ön plana çıkardığı görülecektir. Bu anlayışa göre, geleneksel tarih yazımının konusu olan siyasi yapıya odaklanmak yerine, insanın etkin olduğu tüm olaylara odaklanılmasının gerekliliği bir zaruret halini alır. 19. yüzyıldan farklı olarak, tarih araştırmalarının merkezine, devlet yerine toplumun en küçük birimi olan bireyin

yerleştirilmesinin ardından yeni tarih anlayışının beraberinde getirdiği doğal bir süreç olan diğer disiplinler ile etkileşim gerçekleşmiştir. Bu etkileşim sayesinde tarih disiplininin sosyolojiden antropolojiye kadar birçok sosyal bilim ile birlikte hareket ediyor oluşu sonucunda diğer sosyal bilimlerin yöntemlerinden faydalanma fırsatı oluşmuş ve tarihçiler ellerinde bulunan kaynaklara hangi soruların sorulması gerektiği hususunda önemli açılımlar sağlamıştır. Böylelikle, tarih yazımında sorun odaklı analitik düşünce harekete geçirilmiş, aynı zamanda 19. yüzyıl tarih anlayışının disiplinler arasına ördüğü kalın duvarlar yıkıma uğratılmıştır. Bu duvarların yıkılma süreci Lucien Febvre ve Marc Bloch ile başlasa da anlayış en sistematik halini Fernand Braudel döneminde kazanmıştır.

Üçüncü bölümün başlığı *Türkiye’de Çağdaş Tarihçiliğin Doğuşu*’dur. Avrupa’da 19. yüzyılda egemen olan tarih anlayışı Osmanlı Devleti’nde de benzer şekilde cereyan etmiştir. 20. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan Annales etkisinin Türkiye’de de modern tarihçiliğin ortaya çıkışını etkilediğini söylemek yanlış olmaz. 20. yüzyılda Türkiye’de modern tarihçiliğin yaygınlaşmasının en önemli sebeplerinden biri Osmanlı’dan miras kalan geleneksel tarih yazımı algısı ve 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan *milliyetçilik* akımının etkisidir. Osmanlı Devleti’nin son dönemine etki eden entelektüellere bakıldığında sıkı bir pozitivism hayranlığının olduğu görülür. Yazar, bu bölümde Osmanlı Devleti’nin henüz daha pozitivist tarih yazımı ile tanışmadan önceki klasik tarih yazımından ve 19. yüzyılda hızla değişen siyasi, sosyal ve ekonomik konjonktürden bahsetmektedir. Ona göre geleneksel Osmanlı tarih yazıcılığının durağan bir hali vardır. Tarih, zamana ve mekâna ihtiyaç duyulmaksızın yalnızca dönemsel ihtiyaçları karşılamak üzere yazılır. Vakanüvisler yine devletin asli memuru konumundadır. Bu dönemde daha çok siyasi figürlerin hayatlarının, aynı zamanda askeri başarıların ve imparatorluğun ilerleyişinin kaleme alındığı bir kapsam mevzubahistir. 19. yüzyılda Avrupa’nın köklü değişimler yaşadığı süreçte Osmanlı Devleti bu duruma kayıtsız kalamamıştır. Her alanda olduğu gibi tarih yazıcılığında da Avrupa’ya ilgi duymaya başlayan Osmanlı Devleti, Rankeci tarih anlayışı ile karşılaşmıştır. Rankeci tarih anlayışı ile klasik Osmanlı vakanüvisliği arasında önemli ayrımlar mevcuttur. Rankeci tarih yazımında olaylar diyakronik bir sistem halinde yazılırken, vakanüslerin dili edebi izler taşır. Her iki yazımın keşiştiği nokta ise “büyük olayların”, “büyük adamların” tarihinin yazılmasıdır. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti’nde bir değişim yaşandığından bahsetmekten ziyade, daha çok yapısal bir reform sürecinin yaşandığını söylemek daha doğru olacaktır. Rankeçiller gibi henüz kurumsallaşmaya yaşanmasa da ilk adımlarının atıldığı dönemdir.

Dördüncü bölümde, yazarın asıl niyeti ya da bir başka deyişle kitabın amacı ortaya çıkar. Bu bölümün ilk başlığı kitaba da adını verecek olan *Annales Okulu’nun Türkiye’deki Tarihyazımına Etkisi*’dir. Bu etkinin yöntem açısından çerçevesi çizildikten hemen sonra, etkinin başlangıcı ile yola çıkılır. Yazar burada Türk tarihçiliğinin önemli isimleri olan ve Annales Okulu’ndan izler taşıyan Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnciklik üzerinden analizini gerçekleştirir. Söz konusu bu etki, Fuat Köprülü ile başlar. Kısaca bahsetmek gerekirse; Fuat Köprülü, Türkiye’de modern tarihçiliğin ilk dönemlerinde bir öncü konumundadır. O, Annales kurucuları tarafından ortaya koyulan neden-sonuç ilişkisine bağlı temel ilkeleri, dönemin en büyük etki aracı olan milliyetçi ideolojiye rağmen özümsetmiştir. Ömer Lütfi Barkan’a geldiğinde ise artık etki zirveye ulaşmış ve modelleme süreci başlamıştır. Barkan’ın yapmaya çalıştığı şey, tam olarak Annales’in temel özelliklerine dayanarak Osmanlı tarih yazımının araçlarını belirlemek olmuştur. Halil İnciklik ise hem Barkan’ın izinden gitmiş hem de kendi tarihçiliğinde Annales Okulu’nun ikinci kuşak tarihçisi olan Fernand Braudel’in çizgisinde ilerlemiştir. Yazarın bu bölümde Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnciklik gibi tarihçilerin eserlerinin derinlemesine analizinden ziyade, tarihçilik pozisyonlarını ve bu pozisyonun temel ilkelerinin etkisinin ne olduğunu çözümlenmeye çalışmıştır.

Sonuç olarak; Erdem Sönmez’in “Annales Okulu ve Türkiye’de Tarihyazımı” başlıklı eseri; 20. yüzyılda Avrupa’da Rankeci tarih anlayışına muhalefet olarak ortaya çıkan Annales Okulu’nun temel özelliklerinin çerçevesini çizerek, söz konusu okulun ve temsilcilerinin Türkiye’de modern tarihçiliği ve tarih yazımını nasıl etkilediğini analiz etmektedir. Türkiye’de modern tarihçiliğin doğuşundan 1980’e kadar geline süreçte, tarihçiliğin geçirdiği değişim ve dönüşümleri öncü isimler üzerinden analiz etmesinden ötürü önemli bir kaynaktır. Lisans ve lisansüstü düzeyde eğitim gören öğrencilerin ve yeni nesil araştırmacıların metod geliştirme, model oluşturma hususunda faydalanabileceği en temel eserlerden biridir. Yazarın da dikkat çektiği üzere; bir toplumda tarih yazımının gelişiminde bulunduğu coğrafyanın, ekonomik şartların ve ideolojik duruşun doğrudan etkisi altındadır. Buradan yola çıkılarak, bugün hâlâ Türk tarihyazımının kurumsallaşamamış olması ve gelenek oluşturamaması sorunu yeniden gündeme getirilmiştir.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

YAZIM KURALLARI

Aşağıdaki kurallara uymayan makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir.

1. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır.
2. Makale, "Microsoft Word" programında hazırlanmalıdır.
3. Yazı karakteri Times New Roman, 10 punto ile ve 1 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır. Dipnotlar ise 8 punto olarak yazılmalıdır.
 - 3.1. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, en az 2,000 ve en fazla 15,000 kelime arasında olmalıdır.
 - 3.2. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.
4. Makalenin sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	2,5 cm
Alt Kenar Boşluk	2,5 cm
Sol Kenar Boşluk	2,5 cm
Sağ Kenar Boşluk	2,5 cm

Paragraf girintileri için 0,8 cm boşluk bırakılmalıdır.
Paragraf aralığı önce 0 nk, sonra 6 nk olmalıdır.
5. Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile dipnot bölümüne unvan, adres ve e-posta bilgileri sırasıyla 8 punto olarak verilmelidir.
6. Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak en az 400-500 kelime arası ÖZ ile Anahtar Kelimeler bulunmalıdır. ÖZ kısmının altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir. Türkçe ÖZ ve Anahtar Kelimelerden sonra ise İngilizce olarak makalenin başlığı, ABSTRACT (ÖZ) ve Keywords (Anahtar Kelimeler) mutlaka yer almalıdır.
7. Ana başlıklar tamamen büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Örnek:

ANA BAŞLIK

1. Alt Başlık

1.1. Ara Başlık

8. Tercüme makalelerin orijinal dilindeki adı (*) işareti ile dipnot kısmında mutlaka gösterilmelidir.
9. Makale bölümlerinin sıralaması şu şekilde olmalıdır: TÜRKÇE BAŞLIK, ÖZ, Anahtar Kelimeler, İNGİLİZCE BAŞLIK, ABSTRACT, Keywords, GİRİŞ, ANA BAŞLIKLAR, Alt Başlıklar, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER
10. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makale türü ve makalenin konusu ilgili kısımda mutlaka belirtilmelidir.
 - 10.1. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, "Telif Hakkı Devri Formu" yazar tarafından doldurulup imzalanarak sisteme tam metin yükleme sırasında mutlaka eklenmelidir.
 - 10.2. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makalenin benzerlik raporu eklenmelidir. Benzerlik oranı %20'yi geçmemelidir.
11. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken diller bölümünde birincil dil kısmında makalenin yazıldığı dil mutlaka belirtilmelidir. Diller bölümünde ise makalenin başlığı birincil dili ile birlikte İngilizce olarak mutlaka belirtilmelidir.

Alıntılar

1. Beş satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilmelidir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılıdır. ÖZ kısmında alıntı yapılmamalı, kelime vurgusu için italik kullanıma başvurulmamalıdır.

2. Alıntılar 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden ve sol taraftan 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 9 punto olarak yazılmalıdır.

Dipnotlar

1. Dipnotlar Times New Roman yazı tipinde, 8 punto ile tek satır aralığında ve iki yana yasla şeklinde olmalıdır.

2. Dipnotlarda kaynak adları (*kitaplar, tezler, ansiklopedi veya dergi adları*) italik olmalı ve sırasıyla yazarın adı, soyadı, kaynağın adı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Kitap ve Tez Dipnotlar Örnek:

- Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK Yayınları şeklinde de olabilir), Ankara 2014, s. 88.

- Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 35.

2.1. Tekrarlanan atıflar için yazarın soyadı ve kaynağın türüne göre *age*, *agm*, *agt*, yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir. Aynı yazarın birden fazla eserinde ise eserin/makalenin ismi kısaca belirtilmelidir.

Örnek:

- Ögel, *age*, s. 125.

- Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 152

- Kafesoğlu, *agm*, s. 16.

- Üstün, *agt*, s. 48.

- Kafesoğlu, "Türk Tarihinde...", s. 106.

- Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.1, s. 129.

3. Dipnotlardaki makale veya ansiklopedi madde isimleri tırnak içinde düz, süreli yayın veya ansiklopedi ismi ise italik yazılmalıdır.

4. Dipnotlardaki makale ve ansiklopedi maddelerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri Dipnotlar Örnekler:

- Wolfram Eberhard, "Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", *Ülkü*, S. 16/92, Ankara 1940, s. 162.

- Ömer Faruk Akün, "Mehmed Fuad Köprülü", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 473.

- Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C.1, 2002, s. 464.

Arşiv Belgeleri İçin Dipnot Örnekleri:

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Asaflı, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı*, (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8).

- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Yassıada Tutanakları "Vatan Cephesi"*, 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961. İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

5. Dipnottaki bildiri isimlerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Örnek:

- Ahmet Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1973, s. 170.

6. İki den fazla yazarlı kaynaklar için ilk iki yazarın adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynakçada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek:

- *Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 89.

7. Tercüme eserler için sırasıyla yazarın adı ve soyadı, eserin adı, tercümanın adı ve soyadı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Örnek:

- Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 140.

8. Hazırlanan eserlerin yazımı aşağıdaki örneğe göre yapılmalıdır:

Örnek:

- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77.

9. İnternet bağlantısı ile elde edilen kaynağın ismi tırnak içerisinde olmalı ve sırasıyla yazar adı ve soyadı, kaynağın adı, web sayfasının adresi, erişim tarihi ve saati belirtilmelidir.

Örnek:

- Salim Koca, “İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı”, http://isamveri.org/pdfdrq/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018 sa. 23:51.

10. Çeviri makalelerde çeviren kişiye ait notlar dipnotta verildikten sonra (Ç.N.) şeklinde belirtilmelidir.

11. Gazetelerde yer alan isimsiz haberlerin kullanımında aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

“Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012, s. 4.

11.1. Gazetelerde yer alan yazarı belli makale ve köşe yazıları için aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Murat Bardakçı, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019, s. 2.

12. Yazarı belirtilmeyen eserlerin kullanımında ise aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

Ek ve Albümler:

1. Resim, şekil ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına bir cümle ile açıklamaları yazılmalıdır. Yazılar 10 punto ve italik olmalıdır.

2. Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

Kaynakça:

1. Eserin sonunda kaynakça verilmelidir. Kaynakça eserin özelliğine arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. isimler altında gruplandırılabilir.

2. Bu bölümde önce eser sahibinin soyadı sonra adı yer almalıdır. Kaynak ili ilgili diğer bilgiler “Dipnot” başlığı altında verilen kurallara göre sıralanmalıdır.

3. Kaynakça soyadların alfabetik sıralamasına göre düzenlenmelidir.

4. Kaynakçada sadece metin içinde kullanılan veya bilgi aktarılan eserler gösterilmelidir.

5. Makalelerin ve ansiklopedi maddelerinin buldukları yayım içerisinde hangi sayfalar arasında olduğu gösterilmelidir.

Kaynakça İçin Örnekler:

- AKÜN, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 471-486.

- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.

- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.

- ÜSTÜN, Abdullah, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.

- Arşiv belgeleri dipnottaki gibi gösterilir. Belgeler türlerine göre gruplandırılarak belge numaraları verilir.

-“Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012.

-BARDAKÇI, Murat, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019.

-*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.